

Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Το γλωσσικό ζήτημα στον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης

Ιδεολογικές τάσεις και κοινωνικές διαστάσεις (μέσα 19ου – αρχές 20ου αιώνα)

Κωνσταντίνος Κουσαρίδης
Διδακτορική Διατριβή

Φλώρινα 2023

Το γλωσσικό ζήτημα στον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης: ιδεολογικές τάσεις και κοινωνικές διαστάσεις (μέσα 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα)

Κωνσταντίνος Κουσαρίδης

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ

Σοφία Ηλιάδου Τάχου Καθηγήτρια,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

ΜΕΛΗ ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Βασίλειος Φούκας Αναπληρωτής Καθηγητής,
Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ιωάννης Μπέτσας Επίκουρος Καθηγητής,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ

Ανδρέας Ανδρέου Καθηγητής,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Κωνσταντίνος Κασβίκης Αναπληρωτής Καθηγητής,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Παναγιώτης Κιμουρτζής Αναπληρωτής Καθηγητής,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεώργιος Τζάρτζας Αναπληρωτής Καθηγητής,
Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Περίληψη

Η απόφαση να διερευνηθούν όψεις του γλωσσικού ζητήματος στην Πόλη έχει να κάνει με τη διαπίστωση ότι η εκεί ελληνορθόδοξη κοινότητα έχει παίξει σημαντικό ρόλο στη συνολική εξέλιξη της πορείας του φαινομένου του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Φαίνεται πως τα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα της περιόδου επηρέασαν καθοριστικά τη στάση των Ελλήνων της Πόλης απέναντι στη γλώσσα με αποτέλεσμα αυτοί να εκφραστούν μέσα από δύο διαμετρικά αντίθετους δρόμους: ορισμένοι επέλεξαν την κατεύθυνση της διατήρησης της καθαρεύουσας, ενώ άλλοι στήριξαν την προώθηση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού.

Η εργασία διερευνά τις εξελίξεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη μέσα από τον λόγο του τοπικού ελληνόφωνου Τύπου. Εστιάζει στο κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού με στόχο να διαπιστωθεί πώς αναδύθηκε αυτό στην Πόλη, τι ρόλο έπαιξαν οι διάφορες κοινωνικές συσσωματώσεις κι η θρησκευτική ηγεσία, καθώς και τις σχέσεις του με το αντίστοιχο κίνημα στο ελληνικό κράτος, ενώ παράλληλα διερευνά και τις κοινωνικές διαστάσεις του στην Κωνσταντινούπολη. Βασική υπόθεση είναι πως τα δημοσιεύματα του Τύπου θα προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία για την πληρέστερη κατανόηση και την πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία του κινήματος του δημοτικισμού γενικότερα και του εκπαιδευτικού δημοτικισμού ειδικότερα. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα πτυχή του μείζονος ζητήματος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού η οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως επαρκώς μελετημένη από την επιστημονική έρευνα μέχρι σήμερα.

Ως χρονικός ορίζοντας εντός του οποίου επιχειρείται η διερεύνηση του θέματος και επομένως ως πλαίσιο της μελέτης ορίστηκε το διάστημα από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μια εποχή στη διάρκεια της οποίας ο ελληνόφωνος τύπος της Κωνσταντινούπολης αναπτύχθηκε και διαδόθηκε σημαντικά. Πρόκειται για την εποχή κατά την οποία το γλωσσικό ζήτημα προσέλαβε διαστάσεις κι από θεωρητική – επιστημονική συζήτηση μεταξύ λογίων μετατράπηκε σε πεδίο ιδεολογικού, κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι η περίοδος 1835 – 1922 θεωρήθηκε καθοριστική για την ιστορία του τύπου στην Κωνσταντινούπολη και ταυτόχρονα καθόρισε την πορεία του ελληνισμού της Πόλης: στην ουσία αναφερόμαστε στο διάστημα ανάμεσα στην κυκλοφορία του παλαιότερου ελληνόφωνου εντύπου και στο κλείσιμο της συντριπτικής πλειοψηφίας των ελληνόφωνων εφημερίδων και περιοδικών.

Abstract

The decision to investigate aspects of the language question in Constantinople is associated with the ascertainment that the local Greek Orthodox community has played an important part in the overall evolution of educational demoticism. The aforementioned community's attitude towards Greek language seems to have been decisively affected by the social and political demands of the time, resulting in the formulation of two diametrically different stances: some opted in favor of purist Greek (*katharevousa*) while others endorsed educational demoticism.

This thesis investigates the developments of the language question in Constantinople through the discourse of the local Greek-speaking press. It focuses on the educational demoticism movement aiming at determining how it emerged there, what role the various social groups and religious leadership played, as well as its relation with its counterpart in Greece, while at the same time it explores its social dimensions in Constantinople. The working hypothesis was that the press would provide useful information for a fuller understanding and a more comprehensive interpretation of the demoticism movement in general and educational demoticism in particular. This is an interesting aspect of the major issue of educational demoticism which cannot be considered as sufficiently studied by scientific research to date.

The period from the middle of the 19th to the beginning of the 20th century was defined as the time horizon within which the investigation of the subject is attempted and therefore as the framework of the study. It is a time during which the Greek-speaking press of Constantinople developed and spread significantly. It is also the time during which the language question grew out of proportion, turning from a theoretical – scientific discussion between scholars into a field of ideological, social and political reflection. At this point we must emphasize that the period 1835 – 1922 was considered decisive for the history of press in Constantinople and at the same time determined the course of Hellenism in the City: in essence, we are referring to the period starting with the circulation of the first Greek-speaking newspaper and ending with the shut down of the vast majority of Greek-speaking newspapers and magazines.

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	5
Α΄ Μέρος	9
Ευχαριστίες	10
1. Εισαγωγικά	11
1.1 Η πρωτοτυπία της έρευνας	11
1.2 Το γλωσσικό ζήτημα στην Κωνσταντινούπολη: επισκόπηση βιβλιογραφίας ..	12
1.3 Ζητήματα μεθοδολογίας και έρευνας	29
1.3.1. Ερευνητικά ερωτήματα.....	29
1.3.2. Σκοπός και στόχοι της έρευνας	31
1.3.3. Μεθοδολογία της έρευνας	33
1.3.4. Παρουσίαση του δείγματος.....	34
2. Θεωρητικό μέρος.....	41
2.1. Το γλωσσικό ζήτημα: ιστορικό πλαίσιο	41
2.2. Γλώσσα και εθνική ταυτότητα: η εθνική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος .	81
2.3. Η Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 19 ^{ου} – αρχές του 20 ^{ου} αιώνα	86
2.4. Η ελληνορθόδοξη κοινότητα: κοινωνία, οικονομία, σχολεία.....	89
2.5. Ο ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης.....	97
Β΄ Μέρος	126
1. Τα αρχαία ελληνικά στον 19 ^ο αιώνα	127
1.1 Το μεγαλείο της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.....	127
1.2. Η απόρριψη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.....	134
2. Η συζήτηση για τη γλώσσα	138
2.1 Ιστορικά στοιχεία	138
2.2. Η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα.....	145
2.2.1. Γάλλοι δημοτικιστές κι Έλληνες καθαρολόγοι.....	145
2.2.2. Λόγος υπέρ της καθαρεύουσας: Νεολόγος και Κωνσταντινούπολις	149
2.2.3. Φιλολογική Ηχώ: το πρώτο «επίσημο όργανο» της δημοτικής	157
2.2.4. Ο Ταχυδρόμος γίνεται βήμα διαλόγου	161
2.2.5. Η θέση της Βοσπορίδος	178
2.2.6. Η συνέντευξη του Pierre Loti.....	185
2.2.7. «Η γλώσσα υπό ψηφοφορίαν»	190
2.2.8. Χρήστος ή Χρίστος;	192
2.2.9. Το γλωσσικό ζήτημα στις αγγλικές εφημερίδες	197
2.2.10. Η παρέμβαση του Karl Krumbacher	200
2.2.11. Δημοτικιστές στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο	209

2.2.12.	<i>Το μνημόσυνο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη</i>	225
2.2.13.	<i>Τονικό ζήτημα</i>	227
2.2.14.	<i>Γιάννης Ψυχάρης</i>	251
2.2.15.	<i>Το Λεξικό και η Γραμματική ως παράγοντες διαμόρφωσης της γλώσσας</i>	260
2.2.16.	<i>Σάτιρα</i>	270
2.2.17.	<i>Ο Λόγος: ένας μαχητικός υπέρμαχος της δημοτικής γλώσσας</i>	276
2.2.18.	<i>Η «αληθινή» δημοτική γλώσσα</i>	285
2.3.	<i>Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα</i>	291
2.3.1.	<i>Ευαγγελικά</i>	291
2.3.2.	<i>Ορεσטיακά</i>	313
2.3.3.	<i>Το Σύνταγμα του 1911</i>	323
2.3.4.	<i>Στιγμιότυπα του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα</i>	342
3.	<i>Το γλωσσικό ζήτημα στην εκπαίδευση</i>	354
3.1.	<i>Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση</i>	357
3.1.1.	<i>Η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας</i>	357
3.1.2.	<i>Η στροφή προς τη νέα ελληνική γλώσσα</i>	364
3.1.3.	<i>Η συζήτηση περί «κλασικής» και «πρακτικής» εκπαίδευσης, το Εκπαιδευτικό συνέδριο του 1899 και οι αλλαγές στα Αναλυτικά Προγράμματα</i>	382
3.1.4.	<i>Οι εκπαιδευτικές συνεδρίες του ΕΦΣΚ</i>	394
3.1.5.	<i>Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου και η αντιμεταρρύθμιση του 1920</i>	399
3.2.	<i>Τα διδακτικά βιβλία</i>	411
3.2.1.	<i>Η γλώσσα των διδακτικών βιβλίων</i>	411
3.2.2.	<i>Διαφημίσεις και διαγωνισμοί</i>	420
3.3	<i>Εκπαιδευτικός δημοτικισμός</i>	426
4.	<i>Η στάση της Εκκλησίας</i>	449
4.1.	<i>Κατά της δημοτικής: η θεωρία</i>	449
4.2.	<i>Κατά της δημοτικής: η πράξη</i>	456
4.3.	<i>Απόψεις υπέρ της δημοτικής</i>	462
5.	<i>Η στάση των Συλλόγων</i>	467
5.1	<i>Ομιλίες</i>	469
5.2.	<i>Διαγωνισμοί</i>	482
5.3.	<i>Το Συνέδριο του ΕΦΣΚ</i>	494
5.5	<i>Οι σύλλογοι των δημοτικιστών</i>	501
6.	<i>Η δημοτική γλώσσα στον Τύπο</i>	506
6.1	<i>Η γλώσσα του Τύπου</i>	506

6.2.	Χρήση της δημοτικής γλώσσας στον Τύπο.....	510
7.	Η συμβολή των Τεχνών στο γλωσσικό ζήτημα.....	518
7.1	Ποίηση.....	518
7.1.1	Ποίηση στη δημοτική.....	518
7.1.2	Μεταφράσεις στη δημοτική.....	528
7.1.3	Ποιητικοί διαγωνισμοί.....	536
7.1.4	Συζήτηση και κριτική για τη γλώσσα της ποίησης.....	541
7.1.5	Κωστής Παλαμάς.....	550
7.2.	Λογοτεχνία.....	557
7.2.1.	Λογοτεχνικά έργα στη δημοτική.....	557
7.2.2.	Συζήτηση για τη γλώσσα της λογοτεχνίας.....	561
7.2.3.	Κριτική λογοτεχνών και λογοτεχνικών έργων.....	565
7.3.	Θέατρο.....	570
7.3.1	Θεατρικά έργα στη δημοτική.....	570
7.3.2	Συζήτηση για τη γλώσσα των θεατρικών παραστάσεων.....	571
7.4.	Μουσική: η γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών.....	581
7.5.	Βιβλίο.....	585
7.5.1.	Παρουσίαση και διαφήμιση βιβλίων.....	585
7.3.2	Σχολιασμός βιβλίων περί του γλωσσικού ζητήματος.....	592
8.	Τα ελληνικά και οι άλλοι.....	601
8.1.	Η ελληνική γλώσσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία.....	601
8.1.1.	Τα αρχαία ελληνικά ως εκπολιτιστικός παράγοντας.....	601
8.1.2.	Τα αρχαία ελληνικά στην ανώτατη εκπαίδευση.....	603
8.1.3.	Η χρήση της ελληνικής γλώσσας στα δικαστήρια.....	608
8.1.4.	Οι ετερόφωνοι Έλληνες.....	609
8.2.	Η ελληνική γλώσσα και οι Βούλγαροι.....	612
8.3.	Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια και την Ευρώπη.....	617
8.3.1.	Η ελληνική γλώσσα στην εκπαίδευση.....	617
8.3.2.	Η ελληνική γλώσσα ως παγκόσμια.....	625
8.3.3.	Απόψεις για την ελληνική γλώσσα και το γλωσσικό ζήτημα.....	629
8.4.	Η απόρριψη του Fallmerayer.....	637
8.5.	Η ερασμιακή προφορά.....	642
9.	Συζήτηση - Συμπεράσματα.....	652
10.	Βιβλιογραφία.....	697

Συντομογραφίες

ΔΕΜΣ: Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο

ΕΕΠ: Επιτροπή Ένωσης και Προόδου

ΕΟ: Εκπαιδευτικός Όμιλος

ΕΦΣΚ: Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως

ΖΕΒ: Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη

ΟΚ: Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως

ΠΚΕΕ: Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή

Α' Μέρος

Ευχαριστίες

Η ιστορία ανέκαθεν ήταν κάτι που με γοήτευε, όχι μόνο γιατί πετύχαινε να ξεδιπλώνει μπροστά στα μάτια μου ιστορίες προσώπων και στιγμών συναρπαστικών, αλλά και γιατί με βοηθούσε να διακρίνω συσχετισμούς ανάμεσα σε ανθρώπους, γεγονότα κι επιλογές. Η Κωνσταντινούπολη αποτελεί κομμάτι της οικογενειακής μου ιστορίας, καθώς ο παππούς μου, γεννημένος στο Κοντοσκάλι και ιδιοκτήτης εμπορικού καταστήματος στο Πέραν, αναγκάστηκε να την εγκαταλείψει το 1919. Η ευκαιρία λοιπόν να μελετήσω σε βάθος ένα ψήγμα από την ιστορία της Πόλης δε θα μπορούσε να με αφήσει αδιάφορο.

Για την εκπόνηση της εργασίας οφείλω να ευχαριστήσω την Καθηγήτρια κα. Σοφία Ηλιάδου – Τάχου, που με παρακίνησε να ξεκινήσω αυτό το ταξίδι και στάθηκε δίπλα μου σε όλη την πορεία με ανεξάντλητη υπομονή, πολύτιμη καθοδήγηση και καίριες παρατηρήσεις. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Βασίλειο Φούκα και τον Επίκουρο Καθηγητή κ. Ιωάννη Μπέτσα που με τις ορθές επισημάνσεις τους με βοήθησαν να αντιληφθώ και να αντιμετωπίσω προβλήματα και αδυναμίες της εργασίας. Ευχαριστώ και τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς επιτροπής μου, τον κ. Α. Ανδρέου, τον κ. Κ. Κασβίκη, τον κ. Π. Κιμουρτζή και τον κ. Γ. Τζάρτζα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Ιερομόναχο π. Συμεών Διονυσιάτη, τότε Πρωτεπιστάτη του Αγίου Όρους, τον Καθηγούμενο της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας, Αρχιμανδρίτη Πρόδρομο και στον Ιερομόναχο π. Αθανάσιο που επέτρεψαν και διευκόλυναν την πρόσβασή μου σε πολύτιμα αρχεία της Μονής.

Αφιερώνω την εργασία στη μνήμη του πατέρα μου, που μου κληροδότησε την αγάπη για την ιστορία, στη σύζυγό μου, Έφη Κόιου, και στα παιδιά μου, Σπύρο, Φοίβη και Πέτρο, μαζί με τη συγνώμη μου για τον χρόνο που τους στέρησα στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας.

1. Εισαγωγικά

1.1 Η πρωτοτυπία της έρευνας

Η πρωτοτυπία της εργασίας έγκειται στην εκμετάλλευση του ελληνόφωνου Τύπου της Κωνσταντινούπολης, της περιόδου που εκτείνεται από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Έτσι αφενός παρουσιάζεται η εξέλιξη των απόψεων γύρω από το γλωσσικό ζήτημα σε μία αρκετά μακρά περίοδο, ενώ η υπάρχουσα βιβλιογραφία επικεντρώνεται στην έξαρση που γνώρισε το ζήτημα από το 1899 και εξής, αφετέρου αξιοποιείται ο Τύπος, που αποτελούσε όχι μόνο μέσο για τη διάδοση απόψεων, αλλά και βήμα για συζήτηση ανοιχτό σε όλα τα μέλη της ελληνικής κοινότητας της Πόλης – και όχι μόνο. Κάτι παρόμοιο έχει ήδη επιχειρηθεί από την Κορνηλία Τσεβίκ – Μπαϊβεργτιάν στη διδακτορική της διατριβή που φέρει τον τίτλο: «Το ζήτημα της γλώσσας στην Κωνσταντινούπολη. Λόγος και αντίλογος στην εφημερίδα “Ο Ταχυδρόμος” (1898 – 1908)». Ωστόσο η συγκεκριμένη εργασία κινείται εντός ενός περιορισμένου χρονικού πλαισίου στη διάρκεια του οποίου το γλωσσικό ζήτημα προσεγγίζεται με βάση μία μόνο εφημερίδα.

Σε άλλες εργασίες παρουσιάζονται συγκεκριμένα «στιγμιότυπα» του γλωσσικού ζητήματος. Η Ευγενία Αδαμοπούλου περιγράφει τις διώξεις των δημοτικιστών στην κοινότητα Σταυροδρομίου, με βάση τις οποίες συζητά τις κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του ζητήματος στην Πόλη.¹ Ο Αδαμάντιος Ανεστίδης επιχειρεί μια συνολική επισκόπηση του κινήματος του δημοτικισμού στην Πόλη από το 1886 ως το 1962, παίρνοντας ως βάση αναφοράς τις εφημερίδες και τα περιοδικά που το υποστήριζαν.² Ο Γιάννης Παπακώστας αξιοποιεί την άλληλογραφία του Φώτη Φωτιάδη για να παρουσιάσει την εισήγηση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και τη δραστηριότητα του «Αδερφάτου» της Πόλης.³ Ο Αντώνης Παυλίδης ασχολείται με την ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ δημοτικιστών και Πατριαρχείου στο διάστημα 1900 – 1911.⁴ Ο Δημήτρης Σταματόπουλος προσεγγίζει το ζήτημα μέσω των συζητήσεων που έλαβαν χώρα

¹ Αδαμοπούλου (2019), σσ. 205-232.

² Ανεστίδης (2010), σσ. 467-480.

³ Παπακώστας (1985), σσ. 11-22 & 63-100.

⁴ Παυλίδης (2011), 411-424.

στον ΕΦΣΚ κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του,¹ ενώ σε άλλη του εργασία εξετάζει τη στάση του Πατριαρχείου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κυρίως όπως εκφράζεται από την *Εκκλησιαστική Αλήθεια*.² Στην παρούσα εργασία επιχειρείται για πρώτη φορά μια θεώρηση του γλωσσικού ζητήματος η οποία στηρίζεται σε ένα μεγάλο μέρος των ελληνόφωνων εφημερίδων και περιοδικών που κυκλοφόρησαν στην Κωνσταντινούπολη, στη διάρκεια μιας περιόδου που υπερβαίνει τα εβδομήντα χρόνια.

1.2 Το γλωσσικό ζήτημα στην Κωνσταντινούπολη: επισκόπηση βιβλιογραφίας

Η γενικότερη συμβολή της Κωνσταντινούπολης στον πνευματικό και κοινωνικό βίο του ελληνισμού, τουλάχιστον μέχρι το 1922, δεν είναι άγνωστη. Ο ρόλος που έπαιξαν καταξιωμένοι ή και λιγότερο γνωστοί Κωνσταντινουπολίτες από τον χώρο των γραμμάτων και των επιστημών, είναι επίσης γνωστός. Ωστόσο οι βιβλιογραφικές πηγές γύρω από τις εξελίξεις, τα πρόσωπα και τα γεγονότα που σχετίζονται με το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη δεν είναι ιδιαίτερα πλούσιες. Με δεδομένο το μέγεθος και τη σημασία της για τον ελληνισμό του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, θα περίμενε κανείς το θέμα να έχει μελετηθεί πιο διεξοδικά. Παρόλα αυτά οι σχετικές μελέτες που έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί φαίνονται λίγες, ιδίως σε σύγκριση με τον όγκο της βιβλιογραφίας που υπάρχει συνολικά για το γλωσσικό ζήτημα.

Η πρώτη χρονολογικά προσπάθεια για καταγραφή των γεγονότων γίνεται το 1910, όταν ο γιατρός Ν. Βασιλειάδης εκδίδει στην Αθήνα το βιβλίο «Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών». Ο τίτλος αντιστοιχεί ουσιαστικά στο δεύτερο μισό του βιβλίου, καθώς στο άλλο μισό προτάσσονται μια ομιλία του συγγραφέα στο φιλολογικό μνημόσυνο της Α. Παπαδοπούλου και οκτώ επιστολές του προς τον Γεράσιμο Κομνηνό, στη Βραΐλα της Ρουμανίας. Σε αυτά τα κείμενα επιχειρεί μια ανασκόπηση της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του, ρίχνοντας ιδιαίτερο βάρος στους μετά την Άλωση αιώνες.

Σύμφωνα με τον Ν. Βασιλειάδη, όταν οι λόγιοι της Πόλης έφυγαν στο εξωτερι-

¹ Σταματόπουλος (2007β), σσ. 239-251.

² Σταματόπουλος (2007α), σσ. 287-300.

κό την εποχή της Άλωσης, έγινε φανερό πως για να αναπτυχθεί το έθνος έπρεπε να τελειοποιήσει τη δική του γλώσσα. Η διδασκαλία της προγονικής φιλολογίας εμπνέει μεν και καθοδηγεί την πορεία του μέλλοντος, αλλά δεν αποτελεί ζωοποιό στοιχείο για τη μάζα του λαού.¹ Η Εκκλησία, στην προσπάθειά της να υπερασπίσει το έθνος, κατάφερε να διαφυλάξει την πατρογονική γλώσσα και για τον λόγο αυτό της οφείλεται ανεξόφλητη ευγνωμοσύνη. Ταυτόχρονα όμως η αυστηρή της συντηρητικότητα πότισε τη γλώσσα αυτή και τους θεράποντές της με στεγνό σχολαστικισμό κι επιδεικτική κλασικομανία.² Στο μεταξύ καλλιεργήθηκε και η δημοτική γλώσσα, μακριά όμως από την Κωνσταντινούπολη. Με τη λογοτεχνική παραγωγή στις λατινοκρατούμενες περιοχές, με τις μελέτες Ευρωπαίων λογίων κι επιστημόνων κι ακόμα περισσότερο με το δημοτικό τραγούδι, άρχισε να διαμορφώνεται η γλώσσα του λαού. Μάλιστα το ζήτημα της γλώσσας θα έβαινε προς τη λύση του αν δεν είχε προβάλει η, όπως τη χαρακτηρίζει, «*νέα θεωρία της καθαρμούσης γλώσσας*».³

Ο κλήρος, προσπαθώντας να συγκεράσει την ανάγκη της διατήρησης των αρχαϊκών παραδόσεων με αυτήν της συνεννόησης με τον λαό, συνδύασε τις λέξεις του λαού με το αρχαίο τυπικό της γραμματικής, δημιουργώντας μια τεχνητή γλώσσα.⁴ Αυτός ο τεχνητός συμβιβασμός της καθαρμούσας αναπτύχθηκε σταδιακά μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν ο Κοραΐς προσπάθησε να τον τελειοποιήσει. Ενώ όμως εκείνος έθεσε ως βάση της γλώσσας τη δημοτική, το σχολαστικό πνεύμα των λογίων και των σχολείων μετακινούσε τη βάση αυτή διαρκώς προς την αρχαία, αναχαιτίζοντας την πρόοδο.⁵

Τα παραπάνω αποτελούν εξήγηση για την κατάσταση που επικρατεί στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ου} αιώνα, την οποία ο Ν. Βασιλειάδης περιγράφει με μελανά χρώματα. Χαρακτηρίζει την Πόλη «*καθέδραν του Αρχαϊσμού*»,⁶ όπου οι λόγιοι έχουν στραφεί στη μίμηση της αρχαίας παιδείας κι εντρυφούν στις λέξεις και τα κείμενα των κλασικών και των πατέρων της Εκκλησίας, αναζητώντας την ευγένεια της γλώσσας στις αρχαίες λέξεις και περιφρονώντας κάθε εκδήλωση της λαϊκής ψυχής.⁷ Με τη σειρά τους οι εκπαιδευτικοί, εμπνεόμενοι από αυτό το κλίμα του αφόρητου σχολαστικισμού, υπηρετούν ένα ιδιότυπο σύστημα. Οι μαθητές διδάσκονται

¹ Βασιλειάδης (1910), σ. 69.

² Βασιλειάδης (1910), σ. 11 & 24.

³ Βασιλειάδης (1910), σ. 80.

⁴ Βασιλειάδης (1910), σσ. 72 - 81.

⁵ Βασιλειάδης (1910), σσ. 93 - 94.

⁶ Βασιλειάδης (1910), σ. 17.

⁷ Βασιλειάδης (1910), σ. 11 & 117.

την αρχαία γλώσσα, προσπαθούν να γράφουν στην καθαρεύουσα την οποία δεν διδάσκονται, και μιλούν στη δημοτική, την οποία μαθαίνουν να περιφρονούν.

Μέσα σε αυτή την πνιγηρή ατμόσφαιρα παγιδεύτηκε ο ποιητής Ηλίας Τανταλίδης και δεν κατάφερε να δημιουργήσει κάτι σπουδαίο όσο βρισκόταν στην Πόλη, ενώ η ίδια τύχη περίμενε και τον Γ. Βιζυηνό, αν δεν έφευγε.¹ Ο Α. Γιαλούρης, σε ένα αφιέρωμα στην Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου που εκδίδεται το 1932, επισημαίνει πως η λογοτεχνική κίνηση της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα βρίσκεται στα χέρια δασκάλων και δημοσιογράφων που πλέκουν στίχους σε υπερκαθαρεύουσα ή αρχαία ελληνική γλώσσα. Ο Δ. Σολωμός κι ο Γ. Ψυχάρης είναι είτε άγνωστοι, είτε στιγματισμένοι ως εχθροί.² Ο Τύπος της Πόλης εμπνέεται από το ίδιο σχολαστικιστικό πνεύμα κι έτσι η δημοσιογραφία, ειδικά στις πρώτες δεκαετίες της ζωής της, έχει όλη τη στρυφνή, βαριά κι ακαλαίσθητη γλώσσα του βυζαντινισμού.³

Στο βιβλίο του «Λογιωτατισμός και δημοτικισμός» ο Γ. Κορδάτος υπενθυμίζει πως εκείνη την εποχή τα πληθυσμιακά και οικονομικά μεγέθη του ελληνισμού στο οθωμανικό κράτος είναι μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα στο ελληνικό βασίλειο. Το γεγονός αυτό προσδίδει μεγάλο κύρος και δύναμη στο Πατριαρχείο, το οποίο επηρεάζει υπέρ του γλωσσικού συντηρητισμού την αστική τάξη.⁴ Ο Γ. Παπακώστας στο βιβλίο του: «Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», τονίζει ιδιαίτερος τη βαρύνουσα σημασία του Πατριαρχείου όχι μόνο σε συμβολικό επίπεδο, αλλά και σε πρακτικό. Έχοντας θεσμικά την ευθύνη και τη διοίκηση της εκπαίδευσης των ορθοδόξων του Οθωμανικού κράτους, το Πατριαρχείο ελέγχει κι εγκρίνει τις προσλήψεις κι απολύσεις εκπαιδευτικών, τα διδακτικά βιβλία και το αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων. Όταν λοιπόν ορίζει τα αρχαία ελληνικά ως βάση της εκπαίδευσης, η θέση οποιουδήποτε εκπαιδευτικού έχει και προωθεί διαφορετικές γλωσσικές αρχές, καθίσταται επισφαλής.⁵

Με την ίδρυση του ΕΦΣΚ δημιουργείται μια νέα εστία των γραμμάτων και των λογίων. Ο Δ. Σταματόπουλος επισημαίνει πως κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, το ζήτημα της γλώσσας αποτελεί κεντρικό πεδίο της προβληματικής των μελών του.⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώτη διάλεξη, που ανήκει δικαιωματικά στον πρόεδρο του συλλόγου Στ. Καραθεοδωρή και με την οποία εγκαινιάζεται ο κύκλος των επι-

¹ Βασιλειάδης (1910), σ. 120.

² Γιαλούρης (1932), σ. 4.

³ Βασιλειάδης (1910), σσ. 115 - 116.

⁴ Κορδάτος (1974), σσ. 82 - 84.

⁵ Παπακώστας (1980), σ. 36.

⁶ Σταματόπουλος (2007β), σ. 240.

στημονικών συζητήσεων, είναι αφιερωμένη στη γλώσσα. Ακολουθούν κι άλλες διαλέξεις με συναφή θέματα, είτε ως απάντηση στις θέσεις που διατύπωσε ο Στ. Καραθεοδωρής, είτε για να εξεταστούν διαφορετικές όψεις του θέματος. Σε αυτές ακούγονται απόψεις που εκτείνονται από την υπεράσπιση της υπεροχής της αρχαίας γλώσσας έναντι των σύγχρονων, αλλοιωμένων παραλλαγών της, μέχρι το αίτημα για απλοποίηση της γραμματικής και κατάργηση του πολυτονικού συστήματος.¹ Ο ΕΦΣΚ συμβάλλει με τις δημόσιες διαλέξεις του στο άνοιγμα νέων οριζώντων για το κοινό της Πόλης. Η παρουσία στο βήμα του προσωπικοτήτων όπως οι: Α. Σημηριώτης, Χ. Άννινος, Δ. Βικέλας, Σ. Σκίπης, Ν. Βασιλειάδης κ.α. με ομιλίες γύρω από τη λογοτεχνία και τη σύγχρονη πνευματική ζωή, συντελεί στην καλλιέργεια της πεζογραφίας.²

Παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονται όμως, ούτε ο ΕΦΣΚ κατορθώνει ν' αποτινάξει τα δεσμά του σχολαστικισμού. Έτσι, ενώ από τη μία κερδίζει την ευγνωμοσύνη του έθνους με τον διαγωνισμό για τη συλλογή «Ζώντων μνημείων στη γλώσσα του λαού», από την άλλη σπαταλά στην έκδοση των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων τα τεράστια ποσά της χορηγίας του Χρ. Ζωγράφου. Ακόμη, σχέδια που θα προσπόριζαν μεγάλη ωφέλεια στο έθνος, όπως το «Μέγα Λεξικόν της Νεοελληνικής γλώσσας όλων των κατά τόπους ιδιωμάτων», δεν υλοποιούνται ποτέ.³ Ωστόσο το πνεύμα της ελευθερίας απόψεων στον Σύλλογο είναι τέτοιο, που επιτρέπει την καταχώρηση της γλωσσολογικής μελέτης του Γ. Ψυχάρη με τίτλο «Ιστορικά και Γλωσσολογικά ζητήματα» στο περιοδικό του.

Όπως περιγράφει ο Ε. Κριαράς στο βιβλίο: «Ψυχάρης: ιδέες, αγώνες, ο άνθρωπος», ο ΕΦΣΚ οργανώνει τη διεξαγωγή ενός διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου το καλοκαίρι του 1886, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 25 ετών από την ίδρυσή του. Το γαλλικό υπουργείο Παιδείας ορίζει ως εκπρόσωπό του τον Γ. Ψυχάρη, ο οποίος γράφει την ανακοίνωσή του στη δημοτική. Οι τουρκικές αρχές απαγορεύουν τελικά τη διεξαγωγή του συνεδρίου αλλά το συγκεκριμένο κείμενο, με τη μεσολάβηση του πατέρα του, Νικόλαου, δημοσιεύεται στο περιοδικό του Συλλόγου. Είναι η πρώτη φορά που ο Γ. Ψυχάρης χρησιμοποιεί τη δημοτική σε γραπτό του με όλους τους γραμματικούς τύπους της και με καθορισμένο το σύστημα των λεξιλογικών δανείων από την αρχαία γλώσσα σε νέο γλωσσικό τύπο.⁴ Σύμφωνα με τον Ν. Βασιλειάδη, σ' αυτή την πρωτό-

¹ Σταματόπουλος (2007β), σσ. 243 - 246.

² Παπακώστας (1980), σσ. 39 - 40.

³ Βασιλειάδης (1910), σσ. 124 - 126.

⁴ Κριαράς (1981), σσ. 116 - 117.

τυπη μελέτη υπήρχαν πολλές υγιείς αρχές της νεότερης γλωσσολογίας, αλλά κι αρκετά σφάλματα. Από αυτές ακριβώς τις σφαλερές απόψεις γενήθηκε, όπως υποστηρίζει, το «σύστημα του μαλλιαρισμού».¹

Η Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού στο άρθρο της: «Φιλολογικά σαλόνια της Πόλης» καταγράφει τις εστίες γύρω από τις οποίες συγκεντρώνονται όσοι έχουν καλλιτεχνικές, λογοτεχνικές και γλωσσικές ανησυχίες. Από τις μουσικοφιλολογικές βεγγέρες του Θ. Φαληρέα μπέη το 1878 μέχρι τη Λογοτεχνική Εστία του Γ. Χαλκούση το 1920 και από το «ψυχαρικό» σαλόνι του Φ. Φωτιάδη μέχρι το «υπερκαθαρευουσιάνικο» του Αλέξανδρου Ζωηρού πασά, τα φιλολογικά σαλόνια αποτελούν εστίες επιστημονικών, καλλιτεχνικών, λογοτεχνικών και γλωσσικών συζητήσεων κι αναζητήσεων.² Μάλιστα αυτός ο άτυπος θεσμός³ του Πολίτικου ελληνισμού γίνεται η γενέτειρα συλλόγων κι εντύπων που θα διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στην καλλιέργεια και την προώθηση της δημοτικής γλώσσας στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Γ. Παπακώστας θεωρεί ότι πρόδρομος όλων αυτών των εντύπων είναι το περιοδικό *Κήρυξ*, το οποίο καταφέρνει μετά από πολλές δυσκολίες να εκδώσει την περίοδο 1890 – 1893 ο Ι.Π. Ιωαννίδης Βοσπορίτης. Εκεί δημοσιεύονται συστηματικά ποιήματα στη δημοτική. Στα πεζογραφήματα όμως, εκτός από κάποιους διαλόγους μεταξύ των ηρώων, κυριαρχεί η καθαρεύουσα. Ωστόσο ο *Κήρυξ* είναι το πρώτο περιοδικό της Πόλης που θέτει καθαρά φιλολογικούς στόχους και από αυτή τη σκοπιά μπορεί να θεωρηθεί ως προπομπός της *Φιλολογικής Ηχούς*.⁴

Η Σοφία Σπανούδη στο άρθρο της: «Οι μαλλιαροί της Πόλης» χαρακτηρίζει το ξύπνημα του δημοτικισμού εκεί, ως κίνηση για τη γλωσσική απολύτρωση των δουλοπάροικων της καθαρεύουσας. Περιγράφει γλαφυρά την Κωνσταντινούπολη ως ακρόπολη του Βυζαντινισμού, όπου θronιάζει η «λογία παράδοσις» στα σχολεία, στο Πατριαρχείο, στις εφημερίδες, στον άμβωνα, στον ΕΦΣΚ, στα Φαναριώτικα σαλόνια, θωρακισμένη μέσα σε τείχη απόρθητα. Με την *Εστία* των Γ. Κασδώνη και Γ. Δροσίνη να έχει απαγορευτεί από την οθωμανική λογοκρισία, τη φιλολογική δίψα των νέων της Πόλης προσπαθεί να ικανοποιήσει η *Εβδομαδιαία Επιθεώρησις του Νεολόγου*, η οποία όμως περιορίζεται σε μακαρονίστικα άρθρα και ακαταλαβίστικες μεταφράσεις ξένων

¹ Βασιλειάδης (1910), σ. 126.

² Βλ. Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σσ. 838 - 841 & σσ. 917 - 920.

³ Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σσ. 839 – 840. Είναι χαρακτηριστική η επισήμανση πως κάθε νέος της πόλης που ξεκινούσε την επαγγελματική του καριέρα, έπρεπε να εμφανιστεί πρώτα στο σαλόνι της Ε. Θεοδωρίδου.

⁴ Παπακώστας (1980), σσ. 43 - 44.

έργων. Η μοναδική διέξοδος από αυτή την κατάσταση είναι το φιλολογικό σαλόνι του Φ. Φωτιάδη, όπου συγκεντρώνονται οι πρωτοπόροι του δημοτικισμού στην Πόλη. Εκεί τίθενται τα θεμέλια για την έκδοση του περιοδικού *Φιλολογική Ηχώ*. Οι τολμηροί νέοι που συναθροίζονται στο τυπογραφείο Ζιβίδη στον Γαλατά όπου τυπώνεται το περιοδικό, καταφέρνουν να αμφισβητήσουν τη μονοκρατορία της καθαρεύουσας στον γραπτό λόγο.¹

Η Τατιάνα Σταύρου στο άρθρο με τίτλο: «Η Φιλολογική Ηχώ. Η συντροφιά και η εποχή της», δίνει πολλές πληροφορίες για τη δημιουργία και την πορεία του περιοδικού, καθώς και για τους ανθρώπους που το στελεχώνουν. Η *Φιλολογική Ηχώ*, το πρώτο έντυπο στην Κωνσταντινούπολη που υποστηρίζει ανοιχτά τον δημοτικισμό, ξεκινά την πορεία της τον Αύγουστο του 1893 υπό τη διεύθυνση του Ν. Φαληρέα και με συντάκτες την Α. Παπαδοπούλου και τον – άγνωστο τότε – Ι. Γρυπάρη. Όπως αναφέρει η συγγραφέας, η σχολαστική παράδοση είναι τόσο βαθιά ριζωμένη, που ακόμα κι αυτοί στα πρώτα τεύχη παραδέχονται τη δημοτική μόνο ως γλώσσα της ποίησης.² Η καθαρεύουσα δεν είναι θεμελιωμένη μόνο στους θεσμούς του ελληνισμού της Πόλης, όπως το Πατριαρχείο, η Μεγάλη του Γένους Σχολή και ο ΕΦΣΚ, αλλά έχει γίνει πλέον η μητρική γλώσσα των μορφωμένων αστών. Σε αυτή τη γλώσσα σκέφτονται κι αισθάνονται και δεν μπορούν να την αποχωριστούν. Όσο για τη γλώσσα του απλού λαού, αυτή παραμένει ένα κράμα τοπικών ιδιωμάτων, παρεφθαρμένης καθαρεύουσας και πολλών ξένων, ιδίως τουρκικών, λέξεων.³

Ωστόσο με την έναρξη της δεύτερης περιόδου της, τον Φεβρουάριο του 1896, η *Φιλολογική Ηχώ* σηκώνει τολμηρά τη σημαία του δημοτικισμού. Αυτή τη φορά οι συντελεστές της δημοσιεύουν στη δημοτική όχι μόνο ποιητικά ή λογοτεχνικά έργα, αλλά και άρθρα, ενώ έχουν την αμέριστη υποστήριξη και συνεργασία διακεκριμένων λογίων της Αθήνας και του εξωτερικού. Παράλληλα όμως δίνουν βήμα σε νέους της Πόλης, οι οποίοι στα επόμενα χρόνια θα εξελιχθούν σε σημαντικές προσωπικότητες των γραμμάτων.⁴ Συγκρίνοντας το πρώτο τεύχος της *Φιλολογικής Ηχούς* το 1893 με το τεσ-

¹ Σπανούδη (1948), σσ. 1 - 2.

² Σταύρου (1948), σσ. 1356 - 1357.

³ Σταύρου (1948), σ. 1420.

⁴ Σταύρου (1948), σσ. 1483 - 1489. Στους συνεργάτες του περιοδικού συγκαταλέγονταν οι: Σοφία Σπανούδη, Απόστολος Έξαρχος, Άγγελος Σημηριώτης, Νίκος Βασιλειάδης, Βιργινία Ευαγγελίδου, Άγγελος Ιωαννίδης, Πέτρος Ιωαννίδης Βοσπορίτης, Κίμων Μπέλλας, Αχιλλέας Γεωργιάδης, Αντώνης Γιαλούρης, Δημήτρης Δαμασκηνός, Γιώργος Ροντάκης, καθώς και άλλοι που υπέγραφαν με ψευδώνυμα, φοβούμενοι μήπως χάσουν την υπόληψη των καθώς πρέπει ανθρώπων, όπως χαρακτηριστικά γράφει η Τ. Σταύρου.

σαρακοστό του 1897, φαίνεται ανάγλυφα πως έστω και σ' ένα τόσο μικρό χρονικό διάστημα έχει συντελεστεί σπουδαία εξέλιξη και πρόοδος της γλώσσας. Ακόμα, συγκεντρώνοντας γύρω της τους περισσότερους από τους υποστηρικτές της δημοτικής, γίνεται ο θεμέλιος λίθος πάνω στον οποίο θα στηριχθούν όλα τα κατοπινά περιοδικά της Κωνσταντινούπολης που θα προωθήσουν τη γλώσσα και τη λογοτεχνία.¹

Η *Φιλολογική Ηχώ* εμφανίζεται σε μία στιγμή που είχε σταματήσει κάθε σχετική δραστηριότητα, όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στην Αθήνα. Το περιοδικό *Εστία* που εκδιδόταν στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και είχε κάνει κάποια, δειλά έστω, βήματα προς την κατεύθυνση του δημοτικισμού, διακόπτει την έκδοσή του τον Ιούλιο του 1895. Έτσι μέχρι τον Νοέμβριο του 1898 που θα κυκλοφορήσει η *Τέχνη* του Κ. Χατζόπουλου, δεν υπάρχει κάποιο έντυπο που να εκφράζει τις καινούριες γλωσσικές ανησυχίες. Το κενό αυτό καλύπτει η *Φιλολογική Ηχώ*, καθώς σε αυτήν βρίσκουν διέξοδο όχι μόνο Πολίτες, αλλά και λογοτέχνες από την Ελλάδα, όπως οι: Κ. Παλαμάς, Γρ. Ξενόπουλος, Π. Βασιλικός, Μ. Μαλακάσης, Γ. Καμπύσης κ.α.² Μπορεί λοιπόν να πει κανείς ότι κατά το διάστημα της κυκλοφορίας του περιοδικού, το επίσημο βήμα του δημοτικισμού βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Ν. Βασιλειάδης υποστηρίζει πως η εμφάνιση του μαλλιαρισμού στην Πόλη δεν είναι παρά η φυσιολογική αντίδραση στον στείρο λογιотаτισμό και τη σχολαστική βυζαντινιστική. Χαρακτηρίζει μάλιστα τους μαλλιαρούς ως «αντάρτες της γλώσσας», που καταρρίπτουν τα είδωλα, συντρίβουν τα δεσμά της γραμματικής κι αναποδογυρίζουν τα ιερά βάθρα, καθαρίζοντας επιτέλους το έδαφος. Το έργο τους, το οποίο καθορίζει τους γλωσσολογικούς νόμους που διέπουν τα τραγούδια και τη γλώσσα του λαού, είναι πολύ σημαντικό επιστημονικά. Όταν όμως προσπαθούν να γενικεύσουν και να επιβάλουν τους νόμους αυτούς στο σύνολο της γλώσσας, παρεκκλίνουν προς το χάος. Αξιοσημείωτη είναι η μαρτυρία του πως όταν εκθέτει τις απόψεις του αυτές από το βήμα του ΕΦΣΚ, χαρακτηρίζεται από τον Τύπο ως μαλλιαρός.³

Η πλειοψηφία του τύπου της Κωνσταντινούπολης είναι κατεξοχήν αντίθετη προς τον δημοτικισμό. Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στην εφημερίδα *Νεολόγος* και στον διευθυντή της, Σ. Βουτυρά που, εκπροσωπώντας την άκρα συντήρηση, εκφράζουν τελείως αρνητική θέση σε θέματα γλώσσας και λογοτεχνίας. Η δύναμη που έχει είναι τέτοια, ώστε επηρεάζει όχι μόνο την κοινωνική και πολιτιστική ζωή της Πόλης,

¹ Σταύρου (1948), σ. 1490.

² Παπακώστας (1980), σσ. 44 - 45.

³ Βασιλειάδης (1910), σσ. 15 - 17.

αλλά ακόμα και τους αξιωματούχους της Εκκλησίας.¹ Ο Α. Γιαλούρης, σε άρθρο του με τίτλο: «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», παραθέτει πληροφορίες για τις δυσκολίες που συναντούν οι δημοτικιστές από τον Τύπο, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους τις αντιμετωπίζουν.² Έτσι, ενώ αναφέρει πως κανένα έντυπο δεν τους δίνει βήμα, περιγράφει ταυτόχρονα τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος κι αργότερα και οι συνεργάτες του, Αχ. Γεωργιάδης, Γ. Ροντάκης και Ν. Ροντάκης, καταφέρνουν να αρθρογραφούν για μήνες υπέρ της δημοτικής γλώσσας σε μια εφημερίδα, την οποία αρνείται να κατονομάσει.³ Η μοναδική εφημερίδα που επισήμως ανοίγει τις στήλες της σε διάλογο μεταξύ των δύο πλευρών για τη γλώσσα, είναι ο *Ταχυδρόμος*.⁴

Στην εφημερίδα αυτή στέλνει η Α. Παπαδοπούλου ένα διήγημά της με τίτλο: «Αρετή και Κακία», γραμμένο στη δημοτική. Η διεύθυνση του *Ταχυδρόμου* δέχεται να το δημοσιεύσει, το συνοδεύει όμως με δριμύτατη κριτική, στην οποία αναφέρεται ονομαστικά στη συγγραφέα. Την αντίδραση της Α. Παπαδοπούλου περιγράφει με λεπτομέρειες ο Α. Γιαλούρης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, η διηγηματογράφος τού ζητάει να την υποστηρίξει, πράγμα το οποίο εκείνος πράττει μέσα από τις στήλες της *Νέας Εφημερίδας* όπου εργάζεται. Η αρθρογραφία του συμβάλλει στο να ξεσπάσει η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα στον Τύπο της Πόλης.⁵

Την υπεράσπιση της δημοτικής γλώσσας αναλαμβάνει ο γιατρός Φ. Φωτιάδης με σειρά άρθρων, γραμμένων στην καθαρεύουσα, τα οποία δημοσιεύονται στον *Ταχυδρόμο*. Κύριες αφορμές για τα άρθρα αυτά στέκονται η κριτική του *Ταχυδρόμου* κατά της Α. Παπαδοπούλου, οικοδιδασκάλισσας των παιδιών του, καθώς και οι δυσκολίες που αυτά αντιμετωπίζουν λόγω της γλώσσας στην οποία είναι γραμμένα τα διδακτικά βιβλία. Στην αρθρογραφία αυτή στέκεται ιδιαίτερα ο Ε. Κριαράς στην εναρκτήρια ομιλία του για το 10^ο Βορειοελλαδικό Ιατρικό Συνέδριο. Τα κείμενα του Φ. Φωτιάδη, που εστιάζουν στη γλώσσα που διδασκεται στα σχολεία, εκδίδονται σε βιβλίο υπό τον τίτλο «Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννησις» το 1902. Το έργο αυτό δε συγκινεί μόνο τους ηγέτες του δημοτικισμού, Ι. Ψυχάρη, Α. Πάλλη, Κ. Παλαμά, αλλά αναγνωρίζεται και από ξένους ελληνιστές όπως ο Κ. Krumbacher, ενώ επηρεάζει και-

¹ Βλ. Παπακώστας (1980), σσ. 37 – 38. Είναι χαρακτηριστική η πολεμική που άσκησε ο Σ. Βουτυράς κατά του Ιωακείμ Γ', η οποία θεωρήθηκε ως μία από τις αιτίες της απομάκρυνσης του Πατριάρχη από τον θρόνο και του διχασμού του λαού σε δύο αντίπαλες παρατάξεις.

² Γιαλούρης (1920), σσ. 133 - 139.

³ Πρόκειται για τη «Νέα Εφημερίς» του Σπ. Καραγιαννίδη. Βλ. Γιαλούρης (1932), σ. 4.

⁴ Τσεβίκ – Μπαϊβεργτιάν (2008), σ. 89.

⁵ Γιαλούρης (1932), σ. 8.

ρια τους πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917-20, Α. Δελμούζο και Μ. Τριανταφυλλίδη.¹

Ο Φ. Φωτιάδης γίνεται ο πρώτος που στρέφει τη συζήτηση για τη γλώσσα στον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Πιστεύει πως η πνευματική αναγέννηση ενός λαού εξαρτάται από την παιδεία του, γι' αυτό και ρίχνει όλο του το βάρος στο παιδί και τη μόρφωσή του. Τα άρθρα του τον καθιερώνουν ως έναν από τους κυριότερους εκφραστές του δημοτικιστικού κινήματος της εποχής.² Μάλιστα, οι απόψεις που διατυπώνει σχετικά με την εκπαιδευτική διαδικασία έχουν μόλις αρχίσει να απασχολούν τους παιδαγωγικούς κύκλους της Ευρώπης και είναι άγνωστες στην ελληνική βιβλιογραφία.³ Ο θόρυβος όμως που δημιουργείται, έχει ως αποτέλεσμα την επέμβαση της ΠΚΕΕ και την αποπομπή της Α. Παπαδοπούλου από όλα τα σχολεία της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που την αναγκάζει να καταφύγει στο Βουκουρέστι.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα αναπτύσσεται αξιόλογη εκδοτική δραστηριότητα από τους δημοτικιστές της Πόλης. Σημαντικοί σταθμοί της κίνησης αυτής είναι η έκδοση των πρώτων γραμματικών της δημοτικής από τους Μ. Φιλήντα το 1902⁴ και Γ. Ροντάκη το 1904. Ο Γ. Σκλήρως στο βιβλίο του «Το κοινωνικό μας πρόβλημα» (1907), υποστηρίζει πως το ζήτημα της γλώσσας είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις ταξικές αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας. Επομένως, η πάλη των τάξεων είναι ο μοναδικός τρόπος για να λυθεί, μαζί με τα κοινωνικά προβλήματα, και το γλωσσικό.⁵ Ένας ακόμα σταθμός στην εξέλιξη του δημοτικισμού στην Πόλη είναι το πόνημα του καθηγητή Σταμάτη Σταματιάδη. Το βιβλίο του «Γλώσσα και Ζωή» (1908), το οποίο εκδίδει υπό το ψευδώνυμο «Ελισαίος Γιανίδης», είναι ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικά κείμενα του δημοτικισμού. Μέσω αυτού μεταδίδονται με απλότητα και σαφήνεια οι αρχές των δημοτικιστών κι η ανάγκη για επίσημη ένταξη της δημοτικής γλώσσας στον δημόσιο βίο.⁶

Την ίδια εποχή προστίθενται στον κύκλο των δημοτικιστών οι συντελεστές του περιοδικού *Νέον Πνεύμα*: Εύα Θεοδωρίδου, Ηρακλής Πίντζας, Αλέκος Πανταζής, Νίκος Παπαδημητρίου, Αθηνά Γαϊτάνου και Νίκος Γιαννιός. Η ειδοποίησή διαφορά τους

¹ Κριαράς (1995), σσ. 4 - 6.

² Παπακώστας (1985), σσ. 37 - 38.

³ Παπακώστας (1985), σσ. 55 - 56.

⁴ Το έργο του δασκάλου από την Κύζικο, το οποίο εκδόθηκε το 1902, αποτελεί σύμφωνα με τον Γ. Κορδάτο την πρώτη σύγχρονη αξιόλογη κι επιστημονικά γραμμένη γραμματική της δημοτικής γλώσσας. Βλ. Κορδάτος (1974), σσ. 111 - 113.

⁵ Τσεβίκ - Μπαϊβεργιάν (2008), σσ. 63 - 64.

⁶ Τσεβίκ - Μπαϊβεργιάν (2008), σσ. 178 - 180.

είναι πως διαφωνούν με τις απόψεις του Γ. Ψυχάρη και διαχωρίζουν τη δημοτική από τη «χυδαία» γλώσσα των μαλλιαρών.¹ Από τον κατάλογο των εντύπων που στέκονται δίπλα στον δημοτικισμό δεν θα πρέπει να λείπει το όνομα της εφημερίδας *Πρόοδος*, η οποία προβάλλει από τις στήλες της το έργο των πεζογράφων της Κωνσταντινούπολης. Τέλος ξεχωριστή αναφορά θα πρέπει να γίνει και στο *Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων*, που κυκλοφορεί για πρώτη φορά το 1905 και συγκεντρώνει, υπό την επίβλεψη του Π. Ιωαννίδη Βοσπορίτη, το σύνολο σχεδόν των δημοτικιστών λογοτεχνών της εποχής.² Παρόλα αυτά οι δημοτικιστές αποτελούν, σύμφωνα με τη Σ. Σπανούδη, ένα απομονωμένο διανοητικό νησί μέσα στο κοσμοπολίτικο πέλαγος της Πόλης. Αντιμετωπίζονται σαν περίεργα φαινόμενα κι η παρουσία τους σε κάποιο χώρο είναι γεγονός που προκαλεί συζητήσεις και σχόλια.³ Ίσως να είναι κι αυτός ένας λόγος που πολλοί από αυτούς υπογράφουν τα κείμενά τους με ψευδώνυμα ή παραλλαγές των ονομάτων τους.

Η επίσκεψη των Α. Πάλλη και Α. Εφταλιώτη στην Κωνσταντινούπολη το καλοκαίρι του 1907 παίζει πιθανότατα ρόλο στην κυκλοφορία ενός μαχητικού φυλλαδίου από τον Χ. Φεγγαρά.⁴ «Το γλωσσικό ζήτημα και οι γαζετατζήδες της Πόλης» όμως, είναι επίσης συνέπεια της άρνησης των εφημερίδων της εποχής να δημοσιεύουν κείμενα δημοτικιστών. Στρεφόμενο πρωταρχικά κατά του *Ταχυδρόμου*, το κείμενο του Χ. Φεγγαρά (πραγματικό όνομα: Α. Έξαρχος) συνιστά ένα λιβελλογράφημα που βάλλει εναντίον όλων των υποστηρικτών της καθαρεύουσας. Επιπλέον θίγει και σχολιάζει αρκετά περιστατικά της επικαιρότητας: την άρνηση του ΕΦΣΚ να παραχωρήσει την αίθυσά του για ομιλία του Δ. Τανταλίδη, τη συνέντευξη του Πιερ Λωτί στον *Ταχυδρόμο*, όπου ο Γάλλος ακαδημαϊκός πήρε θέση για το γλωσσικό ζήτημα, αλλά και τη γενικότερη επιθετική στάση του Τύπου της Πόλης κατά των δημοτικιστών.⁵

Ο Αντώνης Παυλίδης σε εισήγησή του στο 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης επισημαίνει πως η θέση του Πατριαρχείου στο γλωσσικό ζήτημα εκφράζεται με τον πιο επίσημο τρόπο το 1901. Ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ', σε ομιλία του στο Ζωγράφειο με τη λήξη του σχολικού έτους, τονίζει ότι «σφάλλονται οι ζητούντες ν' αντικαταστήσωμεν την γλώσσαν ημών, αυτήν την οποίαν γράφομεν και λαλούμεν, δια

¹ Βλ. «Φιλολογικόν διαγώνισμα Νέου Πνεύματος. Προκήρυξις», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 10, 28/12/1908, σελ. 176.

² Παπακώστας (1980), σσ. 48 - 49.

³ Σπανούδη (15/4/1948), σσ. 1 - 2.

⁴ Κεχριώτης & Σταυρίδου - Πατρικίου (2002), σσ. 48 - 49.

⁵ Τσεβίκ - Μπαϊβερτιάν (2008), σσ. 163 - 173.

γλωσσαρίου πεπετημένου, μη ανήκοντος εις τον Έλληνα...».¹ Όσο μεγαλώνει ο κύκλος των δημοτικιστών, τόσο αυξάνονται και οι εναντίον τους αντιδράσεις. Έτσι μετά από ενέργειες των μελών του ΔΕΜΣ το Πατριαρχείο απαγορεύει τη διεξαγωγή φιλολογικού μνημόσυνου για τον Α. Παπαδιαμάντη. Ο *Νεολόγος* δημοσιεύει τρίστηλο άρθρο για τους μαλλιαρούς με τον τίτλο «Βουβωνική πανώλις». Έφοροι σχολείων κι εκπαιδευτικοί παύονται από τις θέσεις τους γιατί έχουν συνυπογράψει, μαζί με άλλους «ολετήρες της γλώσσας» το προσκλητήριο για το μνημόσυνο του Παπαδιαμάντη. Εργοδότες, ακόμα και ξένοι όπως ο Δανός διευθυντής της ασφαλιστικής εταιρείας όπου εργάζεται ο Α. Μελαχρινός, δέχονται πιέσεις για να απολύσουν τους «μαλλιαρούς» υπαλλήλους.²

Η Ε. Αδαμοπούλου στο άρθρο της με τίτλο: «Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη (1911-1912). Οι διώξεις των δημοτικιστών στην κοινότητα Σταυροδρομίου» Περιγράφει την έντονη αντίδραση μιας μερίδας κατοίκων του Σταυροδρομίου, οι οποίοι φροντίζουν να διενεργηθεί έρευνα – παράλληλα με τις ανακρίσεις που διεξάγουν το ΔΕΜΣ και η ΠΚΕΕ – για τη διεϊσδυση δημοτικιστών στα σχολεία της κοινότητας. Οι έφοροι του Ζωγράφειου γυμνασίου ουσιαστικά εξωθούνται σε παραίτηση κι οι αντικαταστάτες τους μεριμνούν για την απόλυση των δημοτικιστών εκπαιδευτικών με το τέλος του σχολικού έτους. Αντιθέτως οι ενέργειες της ΠΚΕΕ δεν οδηγούν σε παρόμοια αποτελέσματα, αφού οι εκπαιδευτικοί που ανακρίνονται, αθρώνονται. Σύμφωνα με τη συγγραφέα αυτό οφείλεται στους ελιγμούς του Ιωακείμ Γ΄ ο οποίος προκειμένου να διατηρήσει την πολιτική του εξουσία, αφενός συμπαρατάσσεται με τον Γ. Μιστριώτη και τους καθαρολόγους της Αθήνας, αφετέρου αντιμετωπίζει με διαλλακτικότητα τους δημοτικιστές της Κωνσταντινούπολης. Η Ε. Αδαμοπούλου επισημαίνει τις πολιτικές προεκτάσεις της γλωσσικής αντιπαράθεσης: μπροστά στην εθνικιστική πολιτική των Νεότουρκων, οι δημοτικιστές συμπορεύονται με το ελληνικό κράτος που αντιτίθεται στο νέο καθεστώς, ενώ εφημερίδες που ανέκαθεν τάσσονταν υπέρ της καθαρεύουσας, όπως ο *Ταχυδρόμος* κι ο *Νεολόγος*, το υποστηρίζουν. Τέλος, υποδεικνύει και τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που έχουν συντελεστεί: στα μεσαία στρώματα της αστικής τάξης, που στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχαν επιλέξει την καθαρεύουσα, έχουν εμφιλοχωρήσει οι δημοτικιστές, από τις τάξεις των οποίων αναδεικνύονται οι μικροαστοί (δάσκαλοι και υπάλληλοι). Οι τελευταίοι αντιμετωπίζουν την καχυποψία και την αντιπαλότητα τόσο των ομοϊδεατών τους από τα

¹ Παυλίδης (2011), σ. 417.

² Σπανούδη (22/4/1948), σ.2.

ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όσο και των οπαδών της καθαρεύουσας.¹

Ακόμα μία αναφορά στις διώξεις που υφίστανται οι δημοτικιστές υπάρχει στο άρθρο με τίτλο «Ο τελευταίος από τους Μεγάλους. Όμηρος Μπεκές». Η Τ. Σταύρου περιγράφει πώς, με την παρότρυνση του Τύπου, η Εκκλησία κι οι εφορείες των σχολείων κατατρέχουν τους δασκάλους που κατηγορούνται ως μαλλιαροί. Ο Ό. Μπεκές υποχρεώνεται να απολογηθεί στην εφορεία της Σχολής Γλωσσών και Εμπορίου γιατί η λέξη «απελάτης» που έχει χρησιμοποιήσει σε κάποιο ποίημά του, θεωρείται «μαλλιαρή». Μάλιστα το περιστατικό φτάνει μέχρι τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', ο οποίος καλεί τον Ο. Μπεκέ σε ακρόαση, προκειμένου να δοθούν οι απαραίτητες εξηγήσεις.² Ο κατηγορούμενος απαλλάσσεται τελικά, ωστόσο το επεισόδιο είναι χαρακτηριστικό του κλίματος που επικρατεί.

Ο Ν. Βασιλειάδης επίσης σημειώνει τους διωγμούς που υφίστανται οι δημοτικιστές σε επαγγελματικό επίπεδο, καθώς και την εναντίον τους στάση όλων των θεσμών της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελούν οι Σύλλογοι της Πόλης, που αρνούνται να τους παραχωρήσουν τις αίθουσές τους ακόμα και επί πληρωμή. Υποστηρίζει ακόμα πως η άρνηση του ΕΦΣΚ να ιδρύσει τμήμα νεοελληνικής λογοτεχνίας οφείλεται στο γεγονός ότι οι λόγιοι και λογοτέχνες της Κωνσταντινούπολης είναι δημοτικιστές. Τέλος, όχι δίχως κάποια πικρία, υποδεικνύει πως στις διαλέξεις του Γ. Χασιώτη στον ΕΦΣΚ, που εκδίδονται σε βιβλίο με τίτλο: «Η γλώσσα του Έλληνας» το 1909, δε γίνεται λόγος για τη γλωσσική κίνηση στην Πόλη μέχρι εκείνη την εποχή.³

Στο άρθρο του με τίτλο: «Τα όρια της “μέσης οδού”: Οικουμενικό Πατριαρχείο και Γλωσσικό Ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα», ο Δ. Σταματόπουλος διαπιστώνει τη σταδιακή αλλαγή της στάσης του Πατριαρχείου.⁴ Στη διάρκεια των Ευαγγελικών η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* καταδικάζει τη μετάφραση του Α. Πάλλη, ταυτόχρονα όμως αναδεικνύει τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως προς τη μετάφραση των ιερών κειμένων, σε αντιπαράβολή με την πρακτική του Καθολικισμού (που απαγορεύει διαροπάλου τη μετάφραση του λατινικού πρωτότυπου) και του Προτεσταντισμού (που θέτει την πρόσβαση των πιστών στα μεταφρασμένα ιερά κείμενα ως απαραίτητη προϋπόθεση). Η «μέση οδός» που ακολουθεί το Πατριαρχείο επιτρέπει τη μετάφραση των Γραφών «υπό προϋποθέσεις». Στα επόμενα χρόνια η εμφάνιση στην Κωνσταντι-

¹ Βλ. Αδαμοπούλου (2019), σ. 207 κ.ε..

² Σταύρου (1971), σσ. 267 - 268.

³ Γιαλούρης, (1920), σσ. 136-139.

⁴ Βλ. Σταματόπουλος (2007α), σελ. 290 κ.ε..

νούπολη σημαντικών προσωπικοτήτων κι ομάδων που υποστηρίζουν τη χρήση της δημοτικής, οδηγεί τον Ιωακείμ Γ΄ σε αναθεώρηση της στάσης του.

Το 1911 το Πατριαρχείο αρχικά γνωστοποιεί τις απόψεις του μέσω της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, του επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου του, και μετά προσπαθεί να τις επιβάλει ενεργοποιώντας τον διοικητικό του μηχανισμό προκειμένου να αντιμετωπίσει τους δημοτικιστές. Με εγκύκλιο στις 16 Μαρτίου 1911 ζητείται από όλες τις εκκλησιαστικές και κοινοτικές αρχές που υπάγονται στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου να λάβουν μέτρα ώστε προστατευθούν, ιδιαίτερα τα σχολεία, από οποιαδήποτε μαλλιαρική και χυδαϊστική επιρροή.¹ Παράλληλα η ΠΚΕΕ αυξάνει την πίεση στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης απαιτώντας έγγραφη ενημέρωση για τυχόν ύπαρξη και δράση εκεί δημοτικιστών, ενώ προχωρεί και σε ανακρίσεις εκπαιδευτικών. Η δραστηριότητα του μέτρου αυτού μπορεί να γίνει αντιληπτή αν ληφθεί υπόψιν το γεγονός ότι μια ενδεχόμενη καταδικαστική απόφαση της ΠΚΕΕ σημαίνει την οριστική απόλυση του εκπαιδευτικού από όλα τα σχολεία που βρίσκονται στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου.² Από το 1912 το Πατριαρχείο χαμηλώνει τους τόνους, χωρίς όμως να εγκαταλείπει την προσπάθεια για οριστική εξάλειψη του προβλήματος. Με εγκύκλιο που στέλνει προς τους εφόρους και τους εκπαιδευτικούς των σχολείων της Πόλης, τους προειδοποιεί να απέχουν από κάθε συζήτηση ή δράση που σχετίζεται με το γλωσσικό ζήτημα.³

Μέσα σε όλο αυτό το κλίμα οι δημοτικιστές της Κωνσταντινούπολης συσπειρώνονται σε συλλόγους, γεγονός που μαρτυρά την τάση τους για συνεργασία στο θέμα της γλώσσας, καθώς και για απαλλαγή από την κηδεμονία αρχηγικών μορφών, όπως αυτή του Γ. Ψυχάρη.⁴ Ο Γ. Παπακώστας στο βιβλίο του με τίτλο: «Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας. Η αλληλογραφία» εξηγεί πως μετά τον πόλεμο του 1897 η τουρκική διοίκηση σκληραίνει τη στάση της απέναντι στην ελληνορθόδοξη κοινότητα, επιβάλλοντας αυστηρότερη λογοκρισία κι ελέγχοντας όλες τις δραστηριότητές της. Για τον λόγο αυτό, στις πρωτοβουλίες που δεν έχουν την έγκριση του Πατριαρχείου, το οποίο μέσω της ΠΚΕΕ επιτηρεί όχι μόνο την εκπαίδευση, αλλά και κάθε

¹ Παυλίδης (2011), σ. 417.

² Παυλίδης (2011), σ. 420.

³ Παυλίδης (2011), σ. 420.

⁴ Βλ. Παπακώστας (1985), σ. 20. Το γεγονός αυτό το αντιλαμβάνεται και ο ίδιος ο Γ. Ψυχάρης, ο οποίος αντιδρά κατηγορώντας τα μέλη των συλλόγων αυτών πως τον έχουν αποκηρύξει κι έχουν τάσεις διασπαστικές κι αναρχικές.

είδους πολιτιστική δραστηριότητα, πρέπει να τηρούνται όλες οι προφυλάξεις.¹ Αυτή είναι και η αιτία που το Αδερφάτο «Η Ανάσταση», το οποίο ιδρύεται το 1905 με πρωτοβουλία του Φ. Φωτιάδη, δρα σε καθεστώς τόσης μυστικότητας που ούτε οι δημοτικιστές της Πόλης ξέρουν τα μέλη του ή τις δράσεις τους.² Η μυστικότητα αυτή θα διατηρηθεί μέχρι το 1908 και την αποκατάσταση του Συντάγματος από τον σουλτάνο.

Οι αντιδράσεις στη λειτουργία του Αδερφάτου δεν προέρχονται μόνο από την τουρκική διοίκηση, η οποία έχει το σπίτι του Φ. Φωτιάδη υπό παρακολούθηση. Οι λόγοι κύκλοι της Κωνσταντινούπολης παρέχουν επίσης προσκόμματα, με τον ΕΦΣΚ να αρνείται να παραχωρήσει την αίθυσά του για την πραγματοποίηση ομιλίας του (μέλους του Αδερφάτου) Δ. Τανταλίδη με θέμα: «περί γλωσσικού αισθήματος», ενώ προσπαθεί να την ματαιώσει ακόμα κι όταν αποφασίζεται να πραγματοποιηθεί αλλού.³ Ο Τύπος δε μένει αργός, καθώς η εφημερίδα *Πρωία* δημοσιεύει τα ονόματα εκπαιδευτικών που θεωρούνται δημοτικιστές, επιδιώκοντας την απόλυσή τους.⁴ Παρά τα εμπόδια, το Αδερφάτο συνεχίζει τη δραστηριότητά του εγγράφοντας νέα μέλη και υποστηρίζοντας οικονομικά την έκδοση του *Νουμά* στην Αθήνα. Τον Ιούλιο του 1908, μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, το Αδερφάτο κοινοποιεί την ύπαρξή του τυπώνοντας την προκήρυξη και τον κανονισμό λειτουργίας του.⁵

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αυτή την κίνηση δεν υπάρχει, τουλάχιστον στην αρχή, καμία δραστική συμμετοχή από την Αθήνα. Φαίνεται πως το ζήτημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού απασχολεί περισσότερο τους Έλληνες της Πόλης.⁶ Ένας από τους πρωταρχικούς σκοπούς του Αδερφάτου είναι η ίδρυση σχολείου, το εγχείρημα όμως φαίνεται πως είναι παράτολμο για τα δεδομένα της Πόλης, όπου το πλαίσιο της εκπαίδευσης ορίζεται από το Πατριαρχείο μέσω της ΠΚΕΕ.⁷ Έτσι η δραστηριότητά του στρέφεται προς την έκδοση διδακτικών και άλλων μορφωτικών βιβλίων για παιδιά, προσπάθεια η οποία επίσης δεν προχωρά πέρα από το στάδιο του προγραμματισμού, τόσο λόγω αντιρρήσεων κι επιφυλάξεων που εκφράζουν κορυφαία μέλη του Αδερφάτου, όσο και λόγω της έλλειψης οργάνωσης κι υποδομών.⁸

¹ Παπακώστας (1985), σσ. 17 - 18.

² Ο Α. Γιαλούρης γράφει χαρακτηριστικά: «Τι ζητούσε η ένωση αυτή και τι έκαμε, κανένας δεν μπόρεσε να μάθη, ακόμα και οι ίδιοι οι δημοτικιστές όσοι δεν ήταν μέλη». Γιαλούρης (1920), σσ. 136 - 137.

³ Παπακώστας (1985), σ. 441.

⁴ Παπακώστας (1985), σ. 66.

⁵ Παπακώστας (1985), σσ. 68 - 70.

⁶ Παπακώστας (1985), σ. 72.

⁷ Παυλίδης (2011), σ. 415.

⁸ Παπακώστας (1985), σσ. 72 - 77.

Ο Γ. Χ. Καλογιάννης στη διδακτορική του διατριβή με τίτλο: «Ο Νουμάς και η εποχή του (1903 – 1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες», υποστηρίζει πως η Κωνσταντινούπολη, είτε ως προπύργιο του αρχαϊσμού, είτε ως τόπος με δραστήριους δημοτικιστικούς πυρήνες, ενδιαφέρει τον *Νουμά*, ο οποίος παρακολουθεί την πνευματική κίνηση και τη στάση των λογίων της στο γλωσσικό ζήτημα. Έτσι αναφέρει ένα ανώνυμο άρθρο του *Νουμά* που στηλιτεύει τον Τύπο της Κωνσταντινούπολης γιατί διέστρεψε το νόημα του πανηγυρικού που εκφώνησε ο καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Μηνάς Αυθεντόπουλος, με την ευκαιρία του εορτασμού των Τριών Ιεραρχών το 1907. Εκτενέστερα όμως ασχολείται με τις σχέσεις μεταξύ *Νουμά* και «Αδερφάτου» και ιδίως με τη ρήξη μεταξύ Δ. Ταγκόπουλου και Π. Βλαστού, η οποία οδηγεί στη διακοπή της χρηματοδότησης του περιοδικού από τον σύλλογο που είχε ιδρύσει ο Φ. Φωτιάδης.

Κάποια δημοσιεύματα του *Νουμά* που στρέφονται εναντίον ορισμένων δημοτικιστών, συσπειρωμένων γύρω από το Αδερφάτο, είναι αυτά που επιφέρουν τη ρήξη στις μεταξύ τους σχέσεις. Το Αδερφάτο διακόπτει μετά από διετή συνεργασία τη χρηματοδότηση του *Νουμά* κι ανακοινώνει πως σκοπεύει να προχωρήσει στην έκδοση της δικής του εφημερίδας, με το όνομα *Ο Λαός*.¹ Η εφημερίδα κυκλοφορεί τον Νοέμβριο του 1908 υπό τη διεύθυνση του Ν. Γιαννιού και με τη συνεργασία σημαντικών προσωπικοτήτων, όχι μόνο από την Κωνσταντινούπολη, αλλά και από άλλες πόλεις του οθωμανικού και του ελληνικού κράτους.² Η προβολή κοινωνικών θεμάτων στις στήλες του όμως, προκαλεί τη δυσφορία πολλών μελών του Αδερφάτου, τα οποία αποσύρουν την οικονομική τους στήριξη. Το αποτέλεσμα είναι να οδηγηθεί ο *Λαός* στο κλείσιμο, παρά το γεγονός ότι έχει μεγάλη απήχηση στο κοινό.³ Το κλείσιμο της εφημερίδας σημαίνει και τη διάλυση του Αδερφάτου, το οποίο μπορεί να μην πέτυχε τους στόχους που είχαν θέσει τα μέλη του, έχει χαράξει όμως τον δρόμο πάνω στον οποίο θα πορευθεί, με πολύ μεγαλύτερη επιτυχία, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος.⁴

Παράλληλα με το Αδερφάτο λειτουργεί ακόμα ένας σύλλογος δημοτικιστών

¹ Παπακώστας (1985), σσ. 82 - 85.

² Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι κανένας δεν υπέγραφε τα άρθρα με το πραγματικό του όνομα, αλλά με ψευδώνυμο ή με αρχικά γράμματα, ενώ αρκετά άρθρα ήταν ανώνυμα. Βλ. Παπακώστας (1985), σσ. 86 - 87.

³ Η απήχηση του *Λαού* φαίνεται και από την προοδευτική αύξηση της κυκλοφορίας του. Στον Πόντο μάλιστα, όχι μόνο κυκλοφορούσε, αλλά είχε και σημαντική απήχηση. Σε σύγκριση με τις δύο εφημερίδες της Τραπεζούντας, οι οποίες γράφονταν στην καθαρεύουσα, ο *Λαός* συγκινούσε περισσότερο τα λαϊκά στρώματα διότι ήταν γραμμένος στη δημοτική και γινόταν κατανοητός. Βλ. Παπακώστας (1985), σσ. 90 - 95 και Ανδρεάδης (1988), σσ. 28 - 29.

⁴ Βλ. Παπακώστας (1985), σ. 20 και Κριαράς (1995), σ. 7.

στην Κωνσταντινούπολη, με την επωνυμία «Η Τέχνη». Ιδρύεται τον Ιανουάριο του 1908 από τους Ζ. Φυτίλη, Δ. Π. Φωτεινό (ψευδώνυμο του Δ. Π. Δαμασκηνού¹) και Γ. Ροντάκη και διαχωρίζει αμέσως τη θέση της από τον Γ. Ψυχάρη, αλλά και από το Αδερφόφατο. Σκοπός του συλλόγου αυτού είναι η «καλλιέργεια της φιλολογίας στη ζωντανή γλώσσα του έθνους», η ελευθερία όμως που δίνεται από το καταστατικό του στη διαμόρφωση και τη χρήση της γλώσσας θεωρείται από τον Γ. Ψυχάρη αντιεπιστημονική και αναρχική.² Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού ο σύλλογος αυτός ταυτίζεται με το φιλολογικό σαλόνι του Ζ. Φυτίλη.³

Ακολουθεί η ίδρυση του «Προοδευτικού Κέντρου» το 1912, στην οποία πρωτοστατούν οι ίδιοι που ανέλαβαν τις τύχες της *Φιλολογικής Ηχούς* το 1897. Στον νέο αυτό σύλλογο συναντιούνται μέλη των δύο προγενέστερων με σκοπό να εργαστούν «για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας σε όλες τις εκδηλώσεις της Εθνικής ζωής».⁴ Τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη αυτού του στόχου είναι η διοργάνωση ομιλιών πάνω σε θέματα λογοτεχνίας και γλώσσας και η έκδοση περιοδικού. Όργανο του «Προοδευτικού Κέντρου» γίνονται τα *Χρονικά* που εκδίδει ήδη από το 1910 ο Αχ. Γεωργιάδης. Στο περιοδικό αυτό δημοσιεύονται στη δημοτική πολλά άρθρα, ποιήματα και πεζά των λογοτεχνών της εποχής μέχρι το 1914, οπότε κλείνει. Το διαδέχεται για μικρό χρονικό διάστημα το περιοδικό *Πάπυροι*, το οποίο επίσης σταματά την κυκλοφορία του με την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Στο βιβλίο του «Λόγιοι και δημοτικισμός», ο Ε. Κριαράς συμπεριλαμβάνει και μια αρκετά εκτενή παρουσίαση του περιοδικού *Λόγος*, το οποίο κυκλοφορεί από το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα ελληνικά λογοτεχνικά περιοδικά των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Στη διεύθυνσή του συνεργάζονται ο έμπορος Γ. Χαλκούσης, χρηματοδότης του εγχειρήματος, κι ο εκπαιδευτικός και ποιητής Ό. Μπεκές. Ο *Λόγος* υπερασπίζεται θαρραλέα τους δημοτικιστές της Πόλης που βάλλονται από τον εγχώριο Τύπο, ενώ ενημερώνει τους αναγνώστες του για θέματα και τεκταινόμενα της δημοτικιστικής κίνησης σε άλλες πόλεις, όπως η Αθήνα, η Σμύρνη κ.α.⁵ Η στάση του περιοδικού σχολιάζεται ευμενώς όχι μόνο από τους δημοτικιστές λόγιους, αλλά κι από προσωπικότητες του πολιτι-

¹ Γαϊτάνου-Γιαννιού (1948), σ. 918.

² Ψυχάρης (1908), σσ. 15 - 16.

³ Γαϊτάνου-Γιαννιού (1948), σ. 918.

⁴ «Το καταστατικό του Πρ. Κέντρου», *Χρονικά*, τχ. 24, 1/8/1912, σελ. 13

⁵ Κριαράς (1987), σσ. 63 - 65 & 69 - 70.

κού χώρου όπως ο διοικητής Χίου, Γ. Παπανδρέου.¹

Σημαντική θέση στον *Λόγο* έχει το θέμα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Τα στελέχη του περιοδικού δε διστάζουν να επιτεθούν σε μέλη του ΔΕΜΣ και του κλήρου για την αρνητική τους στάση απέναντι στη χρήση της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία.² Ενημερώνουν το κοινό της Πόλης για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 και σχολιάζουν ευνοϊκά τα βιβλία που έχουν γραφτεί για να την υποστηρίξουν. Όταν επέρχεται η πολιτική μεταβολή του 1920 κι η παλινόρθωση της καθαρεύουσας στα σχολεία, ο *Λόγος* διατυπώνει έντονες διαμαρτυρίες.³ Με άρθρα των: Ε. Γιανίδη, Φ. Φωτιάδη, Ό. Μπεκέ και Μ. Φιλήντα καυτηριάζεται η τρέχουσα κατάσταση στην Ελλάδα και στην Κωνσταντινούπολη και διατυπώνονται προτάσεις και παραινέσεις προς τον Πατριάρχη για τη βελτίωσή της.⁴ Στις σελίδες του *Λόγου* γίνονται ακόμα συζητήσεις για την καταλληλότητα της δημοτικής ως γλώσσας επιστημονικής και για τη διαμόρφωση της ορθογραφίας, ενώ σοβαρά απασχολεί και το ζήτημα της τονικής μεταρρύθμισης.⁵

Ένα ακόμα επεισόδιο που σχετίζεται με τον ΕΦΣΚ περιγράφει σε άρθρο της η Κ. Μαμώνη. Τον Ιανουάριο του 1922 ο δημοσιογράφος Κ. Μισαηλίδης δίνει διάλεξη στην αίθουσα του Συλλόγου με θέμα: «Η εποποιΐα των μαχών του Σαγγαρίου». Όταν το κοινό πληροφορείται πως ο χώρος του Συλλόγου δεν θα παραχωρηθεί ξανά στον συγκεκριμένο ομιλητή, ξεσπούν αμέσως αντιδράσεις. Η στάση του ΕΦΣΚ συνδέεται με τη δημοτική γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Κ. Μισαηλίδης στις διαλέξεις του, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τη γλωσσική ακαμψία του Συλλόγου.⁶ Ο Τύπος στην πλειοψηφία του κατακρίνει τη στάση του ΕΦΣΚ και το θέμα παίρνει μεγάλες διαστάσεις.⁷ Σύμφωνα με τη συγγραφέα, σε αυτό συμβάλλει η άκρως ευαισθητοποιημένη στα χρόνια της Μικρασιατικής εκστρατείας κοινή συνείδηση, η οποία συνδέει τη δημοτική, ως γλώσσα του λαού, με την αγάπη για τον μαχόμενο στρατό.⁸

Το καλοκαίρι του 1922 το σύνολο σχεδόν του ελληνόφωνου Τύπου της Κωνσταντινούπολης, σταματά την έκδοσή του, ενώ οι περισσότεροι από τους πρωταγωνιστές της συζήτησης για τη γλώσσα καταφεύγουν στο ελληνικό κράτος. Το γλωσσικό ζήτημα περιθωριοποιείται και η επιβολή της τουρκικής γλώσσας στην εκπαίδευση μει-

¹ Κριαράς (1987), σσ. 67 - 70.

² Κριαράς (1987), σσ. 71 & 73.

³ Κριαράς (1987), σσ. 71 - 75.

⁴ Κριαράς (1987), σσ. 75 - 78.

⁵ Κριαράς (1987), σσ. 78 - 84.

⁶ Μαμώνη (1983), σσ. 281 - 282.

⁷ Μαμώνη (1983), σσ. 283 - 288.

⁸ Μαμώνη (1983), σ. 297.

ώνει τις ώρες διδασκαλίας της ελληνικής.¹ Στο εξής η διαπραγμάτευση του γλωσσικού ζητήματος θα γίνεται σχεδόν αποκλειστικά επί ελληνικού εδάφους, με τον ελληνισμό της Πόλης να παρακολουθεί απλώς τις εξελίξεις.

1.3 Ζητήματα μεθοδολογίας και έρευνας

1.3.1. Ερευνητικά ερωτήματα

Το γλωσσικό ζήτημα στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν είναι μια απλή αντιπαράθεση μεταξύ δημοτικιστών και καθαρολόγων ή αρχαϊστών. Τα άτομα που απαρτίζουν την κάθε παράταξη συνδέουν τη γλώσσα με μία σειρά ιδεολογημάτων που σχετίζονται με τη θέση τους μέσα στο οθωμανικό κράτος, τη στάση τους απέναντι στο ελληνικό κράτος, τη γνώμη τους για τους σκοπούς που θα πρέπει να υπηρετεί η εκπαίδευση κτλ. Από την υπάρχουσα βιβλιογραφία προκύπτει πως η κατάσταση δεν είναι ξεκάθαρη. Πολλοί νεοφαναριώτες υποστηρίζουν τη χρήση και διδασκαλία της καθομιλουμένης, προκειμένου να γίνουν κοινό κτήμα οι επιστημονικές κατακτήσεις κι οι τεχνολογικές εξελίξεις της σύγχρονης εποχής. Πρόκειται για ανθρώπους που έχουν στενές σχέσεις με τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό και θεωρούν ότι είναι δυνατή η συνύπαρξη του ελληνορθόδοξου στοιχείου με το μουσουλμανικό-τουρκικό, στο πλαίσιο ενός κράτους όπου το πρώτο θα έχει την πολιτιστική και οικονομική ηγεμονία και το δεύτερο την πολιτική εξουσία. Είναι ταυτόχρονα εκείνοι που στηρίζουν (πολιτικά, ιδεολογικά, οικονομικά) το Οικουμενικό Πατριαρχείο το οποίο, παρόλο που κατά καιρούς κάνει ορισμένες παραχωρήσεις στο πλαίσιο του αγώνα για την αντιμετώπιση των καθολικών και προτεσταντικών μηχανισμών προπαγάνδας στην Ανατολή, υπερασπίζεται τον γλωσσικό αρχαϊσμό. Η στάση του αυτή υπαγορεύεται όχι μόνο από την παράδοση της διατήρησης της γλώσσας της Αγίας Γραφής (ή μίας μορφής όσο το δυνατόν πλησιέστερης σε αυτήν) αλλά και από τον οικουμενικό – υπερεθνικό χαρακτήρα που προβάλλει. Ωστόσο σταδιακά το Πατριαρχείο ασπάζεται το αφήγημα της εθνικής συνέχειας το οποίο στηρίζουν οι εθνοκεντρικοί κύκλοι. Συνήγοροι της καθαρεύουσας

¹ Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σ. 67.

είναι επίσης οι αστοί των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, που ταυτίζονται περισσότερο με το ελληνικό κράτος και τον μεγαλοϊδεατισμό του, παρά με τη διατήρηση της πολυεθνικής Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο εθνικισμός όμως αποτελεί τη σημαία και μιας μερίδας δημοτικιστών, οι οποίοι θεωρούν τη γλώσσα ως μέσο που θα χρησιμεύσει για τη διεύρυνση των πνευματικών συνόρων του ελληνισμού, ακριβώς όπως ο στρατός ή η διπλωματία θα φροντίσουν για την επέκταση των υλικών συνόρων. Ως μέσο αντιμετωπίζεται η γλώσσα και από άλλους δημοτικιστές, αλλά γι' αυτούς ο σκοπός είναι η προβολή κοινωνικών προβλημάτων και διεκδικήσεων και η ανατροπή του ισχύοντος συστήματος.

Σε αυτή την περίπλοκη κατάσταση αναδύεται ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός μέσα από την αρθρογραφία του Φ. Φωτιάδη στον *Ταχυδρόμο*. Η ερευνητική υπόθεση της εργασίας είναι ότι το κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού γεννιέται στην Κωνσταντινούπολη ως μέρος του γενικότερου προβληματισμού για τη γλώσσα κι ότι ο διάλογος που αναπτύσσεται εκεί συμβάλλει στη μεταλαμπάδευση κι εξέλιξη του κινήματος στην Ελλάδα.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν είναι τα εξής:

Ποιες (ιδεολογικές, κοινωνικές, πολιτικές) συνθήκες ευνόησαν την εμφάνιση του κινήματος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού;

Πού δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωσή του και γιατί;

Πότε εμφανίστηκε στην Κωνσταντινούπολη και κάτω από ποιες προϋποθέσεις;

Ποια ήταν η σχέση του κινήματος της Αθήνας με αυτό της Κωνσταντινούπολης;

Ποιον ρόλο διαδραμάτισε το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην περίπτωση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στην Κωνσταντινούπολη;

Ποιος ήταν ο ρόλος της μεγαλοαστικής τάξης της Κωνσταντινούπολης;

Πώς είδαν το κίνημα οι μεσοαστοί στην Πόλη;

Υπήρξε διχασμός της αστικής ελίτ γύρω από το κίνημα; Ποιος ήταν ο ρόλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου;

Ποιος ήταν ο ρόλος των φιλολογικών σαλονιών, άρα των καλλιεργημένων αστών;

Ποιος ήταν ο ρόλος των σοσιαλιστών που προσέδωσαν στο κίνημα κοινωνικό χαρακτήρα;

Ποιος ήταν ο ρόλος του Τύπου; Ποιες εφημερίδες φιλοξενούσαν άρθρα για τον δημοτικισμό; Ποιες τον αντιμάχονταν;

Ποιος ήταν ο ρόλος των μορφωμένων και με φιλολογικά ενδιαφέροντα γυναικών;

1.3.2. Σκοπός και στόχοι της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να αναδειχθούν όψεις του γλωσσικού ζητήματος που δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς μέχρι τώρα. Το ενδιαφέρον εστιάζεται σε δύο σημεία. Το ένα είναι η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, η οποία μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα συνιστά την ισχυρότερη συγκέντρωση αστικού ελληνικού πληθυσμού, μεγαλύτερη ακόμα και από την αντίστοιχη της πρωτεύουσας του ελληνικού βασιλείου.¹ Πέρα από τα αριθμητικά δεδομένα, η Πόλη αποτελεί τη γενέτειρα μιας πλειάδας σημαντικών προσωπικοτήτων των τεχνών, των γραμμάτων και των επιστημών, με κύρος και δράση που δεν περιορίζεται εντός των ορίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο ρόλος των: Ιάκωβου Ρίζου-Νερουλού, Αλέξανδρου Ρίζου-Ραγκαβή, Παναγιώτη και Αλέξανδρου Σούτσου στο κίνημα του ρομαντισμού και στην απόπειρα αναβίωσης της αρχαίας γλώσσας στην Ελλάδα, είναι γνωστός. Τέλος, η κυρίαρχη θέση των Ελλήνων στον εμπορικό, βιομηχανικό και τραπεζικό τομέα, παράλληλα με την αξιοποίησή τους στο διπλωματικό σώμα και τη συμμετοχή τους σε ανώτερες διοικητικές θέσεις του οθωμανικού κράτους συντείνουν στη διαμόρφωση μιας οικονομικής ελίτ, η οποία κάνει αισθητή την παρουσία της τόσο σε τοπικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο. Από τα παραπάνω καθίσταται φανερό πως η Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτελεί μια μητρόπολη του ελληνισμού, έδρα μιας εύρωστης και δυναμικής κοινότητας, η οποία αρθρώνει τον δικό της λόγο γύρω από το γλωσσικό ζήτημα.

Το άλλο σημείο ενδιαφέροντος είναι ένα κατεξοχήν εργαλείο ιστορικής έρευνας· ο Τύπος. Αυτός φιλοξενεί μεγάλη ποικιλία απόψεων που διαπνέονται από την ορμή και τον παλμό της επικαιρότητας, ταυτόχρονα όμως οδηγούν στην κατανόηση του κλίματος της εποχής πληρέστερα από ό,τι οποιοδήποτε αυτοτελές βιβλίο.² Ο ελληνικός ημερήσιος και περιοδικός Τύπος γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη στην Κωνσταντινούπολη, ιδίως από το 1860 και εξής. Εκδίδονται εφημερίδες που ακολουθούν δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα και περιοδικά που συντελούν στη διάδοση των σύγχρονων λογοτεχνικών ρευμάτων. Τα έντυπα αυτά δεν κυκλοφορούν μόνο στις ευρωπαϊκές επαρχίες του οθωμανικού κράτους, στον Πόντο και στη Μικρά Ασία, αλλά φτάνουν και στις ελληνικές παροικίες της Ρουμανίας, της νότιας Ρωσίας, της δυτικής Ευρώπης και – φυσικά –

¹ Σβολόπουλος (2006), σελ. 37-42.

² Σκοπετέα (1988), σελ. 14-15.

στην Ελλάδα και πέρα από την ενημέρωση που παρέχουν, γίνονται ένα δυναμικό μέσο καλλιέργειας της εθνικής γλώσσας.

Σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα έρευνα στοχεύει ειδικότερα:

α) Στην παρουσίαση της συζήτησης για το γλωσσικό ζήτημα, όπως αυτή εξελίσσεται μέσω του ελληνόφωνου Τύπου της Κωνσταντινούπολης.

β) Στην καταγραφή των σχετικών ειδήσεων που προέρχονται από το ελληνικό βασίλειο.

γ) Στην αποτύπωση των απόψεων γύρω από τη γλώσσα που θα πρέπει να χρησιμοποιείται και να διδάσκεται στα σχολεία της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως.

δ) Στην παρακολούθηση της στάσης που τηρεί η Μεγάλη Εκκλησία απέναντι στο ζήτημα της γλώσσας και τους δημοτικιστές.

ε) Στην περιγραφή της συμβολής των Συλλόγων στη μελέτη κι ανάδειξη της νέας ελληνικής γλώσσας, καθώς και των σχετικών συζητήσεων που διεξάγονται υπό τη σκέπη τους.

στ) Στην εξέταση της γλώσσας που χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον ελληνόφωνο Τύπο της Κωνσταντινούπολης.

ζ) Στην ανάδειξη του ρόλου που έπαιξαν η ποίηση, η λογοτεχνία, το θέατρο, το τραγούδι και το βιβλίο στην εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος.

η) Στην παρουσίαση των απόψεων της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης σχετικά με τη θέση της ελληνικής γλώσσας στο οθωμανικό κράτος.

θ) Στην παρακολούθηση των συζητήσεων που διεξάγονται κατά καιρούς στην Ευρώπη για την ελληνική γλώσσα.

ι) Στην ανάδειξη της σημασίας που έδιναν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης στην απόρριψη της θεωρίας του J.P. Fallmerayer και της ερασμιακής προφοράς της ελληνικής γλώσσας.

Εφόσον η έρευνα βασίζεται στον Τύπο, κρίθηκε σκόπιμο τα χρονολογικά της όρια να υπαγορευθούν από τα οικεία ορόσημα. Έτσι, ως αφετηρία της μελέτης επιλέχθηκε το έτος της πρώτης εμφάνισης ενός ελληνικού εντύπου στην Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για το 1835, όταν κυκλοφόρησε ο *Οθωμανικός Μηνύτωρ*, η ελληνόφωνη έκδοση της επίσημης εφημερίδας της σουλτανικής κυβέρνησης. Ωστόσο τεύχη του εντύπου αυτού, όπως και των περιοδικών *Μέλισσα του Βοσπόρου* και *Περιστέρα του Βυζαντίου* (1841 - 42), δεν εντοπίστηκαν κατά την παρούσα έρευνα. Το παλαιότερο έντυπο που εντοπίστηκε ήταν ο βραχύβιος *Φανός της Μεσογείου* (1844). Ως καταληκτική χρονολογία ορίστηκε το 1922, το έτος που σήμανε όχι μόνο τον ξεριζωμό του

ελληνισμού της Μικράς Ασίας και του Πόντου, αλλά και τη δραματική αύξηση των πιέσεων προς τα μέλη του που παρέμειναν στην Πόλη. Υπό το βάρος των πιέσεων αυτών πολλές εφημερίδες και περιοδικά διέκοψαν απότομα την κυκλοφορία τους, ενώ δημοσιογράφοι κι εκδότες υποχρεώθηκαν να καταφύγουν στην Ελλάδα. Το έτος αυτό λοιπόν συνιστά ένα ξεκάθαρο ορόσημο, μετά το οποίο η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης και ο Τύπος της μπαίνουν στο στάδιο της παρακμής και παύουν να έχουν το κύρος, τη σημασία και τη δυναμική που είχαν αποκτήσει κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

1.3.3. Μεθοδολογία της έρευνας

Ο Α. Δημαράς επισημαίνει πως προκειμένου μια επιστημονική μελέτη του παρελθόντος να θεωρηθεί μεθοδολογικά σωστή, θα πρέπει να περνάει από τρία στάδια: «Από την πληροφορία, τη διαπίστωση του γεγονότος, στην κατανόησή του και τέλος στην ερμηνεία του». ¹ «Ιστορία σημαίνει ερμηνεία» ² αποφαινεται ο Ε. Η. Carr, ο οποίος παρουσιάζει την Ιστορία ως «μια αέναη διαδικασία αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον ιστορικό και τα δεδομένα του, έναν ατέρμονο διάλογο ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν». ³ Η παρούσα εργασία λοιπόν στηρίχθηκε μεθοδολογικά στη χρησιμοποίηση της Ιστορικής Ερμηνευτικής Προσέγγισης.

Ο ερευνητής που επιλέγει τη συγκεκριμένη προσέγγιση προσπαθεί, χρησιμοποιώντας διάφορες τεχνικές, να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία μιας άλλης εποχής κι ενός κόσμου διαφορετικού από τον δικό του. Αυτό απαιτεί, εκτός της επισταμένης έρευνας, τη συλλογή, οργάνωση κι αξιολόγηση των στοιχείων αυτών, καθώς και την ένταξή τους σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, εντός του οποίου θα μπορεί ο ερευνητής να συνθέσει μια πειστική κι ολιστική θεώρησή τους. Κάθε ερμηνευτική προσέγγιση φωτίζει όψεις του υπό μελέτη φαινομένου, οι οποίες κάθε φορά διευρύνονται, εμπλουτίζονται κι εμβαθύνονται, καθώς οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις και οι κατανοήσεις συγκροτούν έναν αέναο ερμηνευτικό κύκλο με πολλές και διαφορετικές εκφάνσεις σύλληψης και κατανόησης του φαινομένου. Στη διάρκεια όλης αυτής της διαδικασίας,

¹ Δημαράς (2003).

² Carr (1990), σελ. 23.

³ Carr (1990), σελ. 30.

το κλειδί είναι η ερμηνεία.¹ Ο R. Quantz επισημαίνει πως «Η έρευνα που συντελείται δομημένη στην αντίληψη ότι τα ιστορικά γεγονότα πρέπει να γίνουν αντιληπτά ως κοινωνικές δομές τόσο από τον ιστορικό, όσο και από τους πρωταγωνιστές της ιστορίας, είναι μια έρευνα ερμηνείας της ιστορίας. Η ερμηνευτική ιστορική μέθοδος αποπειράται να αποκαλύψει το κοινωνικό και προσωπικό εποικοδόμημα των ιστορικά δρώντων προσώπων. Η μέθοδος δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις προσωπικές ερμηνείες της πραγματικότητας από τους πρωταγωνιστές των γεγονότων, παρά στα αντικειμενικά γεγονότα και στην αλήθεια. Με τη χρήση τεχνικών από τις επιστήμες της ψυχολογίας, της ανθρωπολογίας, της εθνογραφίας και της ιστορίας, η ιστορική ερμηνευτική μέθοδος στοχεύει στην απόδοση του πολιτισμικού σκηνικού από την οπτική των υποκειμένων».²

Η ιστορική έρευνα περιγράφεται ως η προσπάθεια συλλογής κι ερμηνείας στοιχείων από έγκυρες ή αυθεντικές πηγές και η με συστηματικό τρόπο απόδειξη, αντιμετώπιση και ταυτοποίηση συμπερασμάτων, τάσεων και γεγονότων γύρω από κοινωνικά φαινόμενα του παρελθόντος και των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων και συμπεριφορών.³ «Είναι μια πράξη αναδόμησης που αναλαμβάνεται με ένα πνεύμα κριτικής αναζήτησης, η οποία στοχεύει να πετύχει την πιστή αναπαράσταση μιας προηγούμενης εποχής».⁴ Η ιστορική έρευνα μπορεί να δομηθεί βάσει μιας ακολουθίας σταδίων, αρχίζοντας από την επιλογή ενός θέματος για μελέτη. Ακολουθεί ο ακριβέστερος ορισμός του θέματος, η επιλογή των κατάλληλων πηγών δεδομένων, η συλλογή, ταξινόμηση κι επεξεργασία των δεδομένων και τέλος η αξιολόγηση και η σύνθεσή τους σε μια ισορροπημένη κι αντικειμενική έκθεση του ερευνώμενου θέματος.⁵

1.3.4. Παρουσίαση του δείγματος

Κατά τον σχεδιασμό της έρευνας είχε ληφθεί η απόφαση να συμπεριληφθούν σ' αυτήν συγκεκριμένα μόνο έντυπα που εκδόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη στη διάρκεια της περιόδου 1860 – 1922. Αυτά ήταν: ο *Ανατολικός Αστήρ*, η *Κωνσταντινούπολις*, ο *Νεολόγος*, ο *Ταχυδρόμος*, ο *Λαός*, το *Σύγγραμμα Περιοδικόν* του ΕΦΣΚ, η *Εκκλη-*

¹ Groat & Wang (2013), σελ. 175-180.

² Quantz (1992), σελ. 174-175.

³ Ary, Jacobs & Sorensen (2010) σελ. 466-467 και Johnson, Christensen (2014), σελ. 411.

⁴ Cohen, Manion & Morrison (2008), σελ. 271.

⁵ Cohen, Manion & Morrison (2008), σελ. 273.

σιαστική Αλήθεια και η Φιλολογική Ηχώ, με την επιφύλαξη πως η έρευνα θα επεκτεινόταν και σε άλλα έντυπα εφόσον κρινόταν απαραίτητο. Η επιλογή των προαναφερθέντων εφημερίδων και περιοδικών είχε γίνει με κριτήριο τη μακροβιότητα, τη σημασία και τους θεσμούς, τις κοινωνικές ομάδες ή τις ιδεολογικές τάσεις που αυτά αντιπροσωπεύουν. Σύντομα κατέστη σαφές πως η έρευνα θα ήταν ελλιπής αν βασιζόταν μόνο στα επιλεγμένα έντυπα, οπότε ακολούθησε ο ανασχεδιασμός της. Αυτή τη φορά κρίθηκε σκόπιμο να μελετηθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος του ελληνόφωνου Τύπου της Κωνσταντινούπολης, ώστε η εικόνα που θα σχηματιστεί να είναι πληρέστερη.

Πολλά από τα έντυπα στα οποία στηρίχθηκε η έρευνα έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι εύκολα και άμεσα προσβάσιμα μέσω της ιστοσελίδας της Βιβλιοθήκης της Βουλής.¹ Ερευνήθηκαν επίσης: η Ψηφιοθήκη του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου,² η Ψηφιακή Συλλογή ιστορικών Ελληνικών περιοδικών της Βιβλιοθήκης και Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών «Πλειάς»,³ η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Βέροιας⁴ και η Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΛΗΚΥΘΟΣ του Πανεπιστημίου Κύπρου,⁵ ενώ μέσω των ηλεκτρονικών βιβλιοθηκών Hathi Trust⁶ και Internet Archive⁷ εντοπίστηκαν τεύχη περιοδικών που βρίσκονται στα πανεπιστήμια Harvard, Toronto, Chicago και Illinois at Urbana – Champaign. Το υπόλοιπο υλικό συλλέχθηκε με επισκέψεις στην Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης και στις βιβλιοθήκες της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, του Εθνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, της Εστίας Νέας Σμύρνης, καθώς και στο Αναγνωστήριο Εφημερίδων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος που λειτουργεί στο Βαλλιάνειο Μέγαρο. Τέλος, σημαντικά κενά καλύφθηκαν χάρις στα αρχεία που μελετήθηκαν στις βιβλιοθήκες της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας.

Στον τελικό απολογισμό καταγράφηκαν συνολικά 67 εφημερίδες και περιοδικά. Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται οι τίτλοι και οι χρονολογίες κυκλοφορίας τους, ο αριθμός των φύλλων ή τευχών που γνωρίζουμε ότι κυκλοφόρησαν και ο αντίστοιχος αυτών που εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν.

¹ Βιβλιοθήκη της Βουλής: <https://library.parliament.gr>

² Ψηφιοθήκη Α.Π.Θ.: <https://digital.lib.auth.gr>

³ Πλειάς: <http://pleias.library.upatras.gr>

⁴ Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας: <http://medusa.libver.gr/jspui/>

⁵ Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΛΗΚΥΘΟΣ: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy>

⁶ Hathi Trust Digital Library: <https://www.hathitrust.org>

⁷ Internet Archive: <https://archive.org>

Πίνακας 1. Τα έντυπα που αποτελούν το δείγμα της έρευνας

	Τίτλος	χρονολογία	αριθμός φύλλων/τευχών	εντοπίστηκαν
1	Ανατολή	1877	8	8
2	Ανατολικός Αστήρ	1861 - 1895	2.624	2.270
3	Απ' Όλα	1910 - 1920	480	327
4	Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων	1848 - 1849	2	2
5	Αρμονία	1864 - 1868	722	668
6	Αστραπή (Νεολόγος)	1911	198	164
7	Αυγή	1880 - 1884	1.494	852
8	Βοσπορίς	1899 - 1906	210	210
9	Βυζαντίς	1857 - 1877	1.010	874
		1872 - 1888	1.972	1.853
10	Γραφικός Κόσμος	1880 - 1882	54	54
11	Διογένης	1870 - 1872	172	149
12	Διόνυσος	1919 - 1920	6	6
13	Εδέμ	1862	14	14
14	Εκκλησιαστική Αλήθεια	1880 - 1922	1.906	1.904
15	Εκκλησιαστική Ανόρθωσις	1911 - 1912	55	55
16	Εμπρός (& Κώδων)	1908 - 1920	441	395
17	Επιθεώρησις	1875	43	27
18	Επιθεώρησις	1887	9	6
19	Επιθεώρησις	1918	9	6
20	Επίκαιρος	1909	33	33
21	Εποχή	1875	165	28
22	Επτάλοφος (περιοδικό)	1862 - 1864	50	50
		1867 - 1870	31	28
23	Επτάλοφος (εφημερίδα)	1867 - 1869	579	1
24	Εργάτης	1910	12	10
25	Ευρυδίκη	1870 - 1873	76	76
26	Εφημερίς των Κυριών	1909 - 1911	46	46
27	Σύγγραμμα Περιοδικόν του ΕΦΣΚ	1863 - 1921	37	37
28	Ζωή	1909 - 1922	18	18
29	Η Χαρά	1878	16	16
30	Ηώς	1879	5	5
31	Θεατής	1869-1870	131	15
32	Θελξινόη	1855 - 1857	24	24
33	Θράκη	1873 - 1880	1.104	918
34	Κασταλία	1861 - 1862	12	12
35	Κήρυξ	1890 - 1893	57	57
36	Κόσμος	1882 - 1884	74	73
37	Κόσμος	1918	19	8

38	Κουδουνάτος	1873	29	17
39	Κυψέλη	1845	6	6
40	Κωνσταντινούπολις	1869 - 1873	808	798
		1884 - 1906	5.772	3.225
41	Μεταρρύθμισις	1876 - 1877	344	331
42	Μικρά Ασία	1874 - 1875	176	176
43	Μώμος	1873 - 1876	368	62
44	Νέα Γενεά	1918 - 1919	28	28
45	Νέα Επιθεώρησις	1890 - 1896	1.722	940
46	Νέα Εφημερίς	1896 - 1911	1.807	473
47	Νέα Επτάλοφος	1865 - 1867	66	65
48	Νεολόγος	1866 - 1897	8.358	7.201
49	Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις	1891 - 1894	156	156
50	Νέον Πνεύμα	1908 - 1910	55	55
51	Νέος Ποιμήν	1919 - 1922	48	43
52	Λαός	1908 - 1909	34	33
53	Ο Λόγος	1918 - 1922	43	43
54	Ομόνοια	1862 - 1867	950	435
55	Πάπυροι	1914	4	4
56	Πολιτική Επιθεώρησις	1910 - 1912	146	134
57	Πρόοδος	1902 - 1924	6.707	1.305
58	Πρωία	1907 - ;	άγνωστος	0
59	Σαββατιαία Επιθεώρησις	1877 - 1878	52	52
60	Ταχυδρόμος	1898 - 1923	6.763	3.269
61	Τηλέγραφος του Βοσπόρου	1843 - 1857	677	234
62	Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς	1857 - 1871	1.465	1.359
63	Τύπος	1870 - 1877	321	308
64	Φιλολογική Ηχώ	1893 - 1898	63	53
65	Φανός της Μεσογείου	1844	3	3
66	Χλωρίς	1879	12	12
67	Χρονικά	1909 - 1913	46	46
	Συνολο	1844 - 1922	50.947	32.165

Στα 32.165 φύλλα εφημερίδων και τεύχη περιοδικών που μελετήθηκαν, εντοπίστηκαν συνολικά 5.393 δημοσιεύματα που αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας. Σε αυτά συγκαταλέγονται όχι μόνο τα άρθρα που πραγματεύονται το γλωσσικό ζήτημα, αλλά και εκείνα με τα οποία ο ελληνόφωνος Τύπος της Κωνσταντινούπολης ενημερώνει και συζητά γενικότερα για την ελληνική γλώσσα: για τη θέση της στο οθωμανικό κράτος, για τη διάδοση, τη διδασκαλία και την προφορά της στο εξωτερικό, καθώς και για τη

χρήση της ως αποδεικτικό στοιχείο εθνικής ταυτότητας ή ως αντικείμενο λαογραφικής μελέτης. Συγκεντρώθηκαν ακόμα τα γραμμένα στη δημοτική ποιητικά και λογοτεχνικά έργα που δημοσιεύονταν στον Τύπο, όπως και άρθρα στα οποία εξετάζεται και σχολιάζεται η γλώσσα που χρησιμοποιείται στο θέατρο, στα τραγούδια και στα βιβλία. Όλα τα παραπάνω κρίθηκαν απαραίτητα όχι μόνο γιατί αναδεικνύουν ακόμα περισσότερες όψεις του γλωσσικού ζητήματος, αλλά και γιατί δίνουν μια εικόνα για τη σημασία που απέδιδε η ελληνική κοινότητα της Πόλης στο γλωσσικό της όργανο.

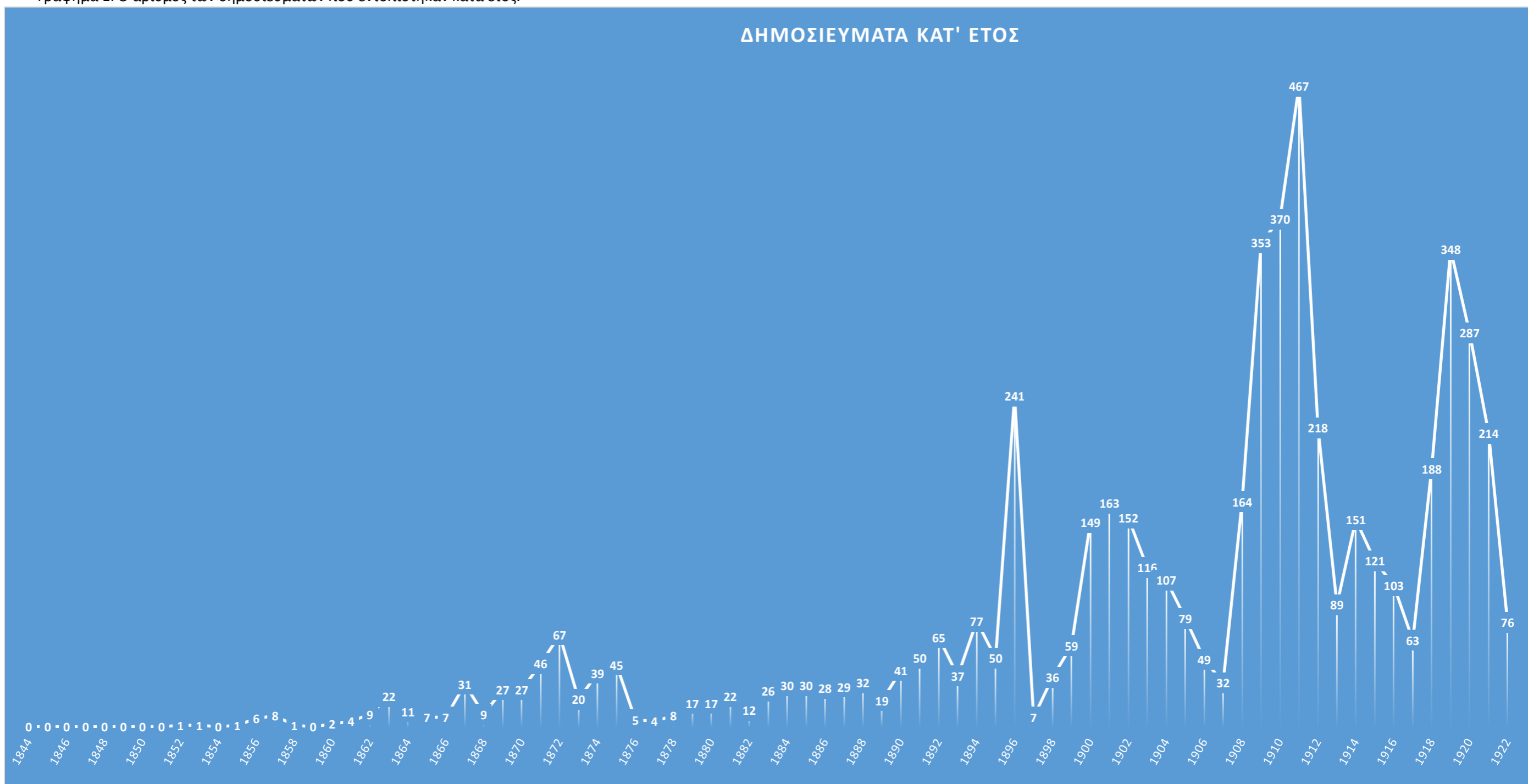
Στα γραφήματα 1 και 2 καταγράφεται η συχνότητα των δημοσιευμάτων κατά έτος και κατά έντυπο αντίστοιχα. Με βάση αυτά αξίζει να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις:

Οι κατακόρυφες αυξήσεις των δημοσιευμάτων που εμφανίζονται στο γράφημα 1 συμπίπτουν χρονικά με την κυκλοφορία εντύπων που υποστηρίζουν τον δημοτικισμό. Το 1896 είναι η *Φιλολογική Ηχώ*, την περίοδο 1908 – 1912 ο *Λαός*, ο *Επίκαιρος* και τα *Χρονικά*, ενώ από το 1918 και εξής ο *Κόσμος*, ο *Λόγος*, η *Ζωή* και ο *Διόνυσος*.

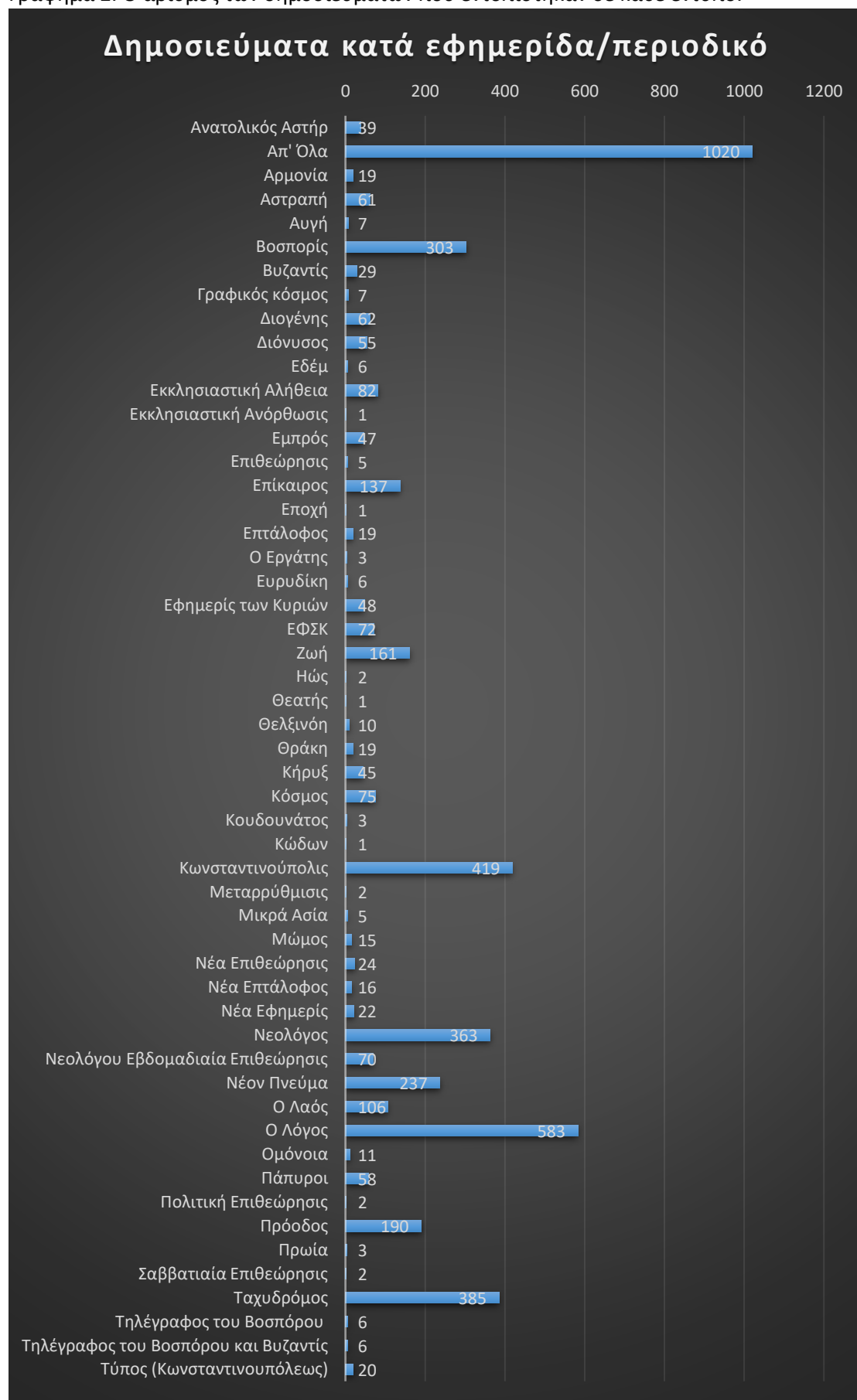
Η έξαψη των (τοπικών) παθών συντελεί εξίσου στην αύξηση των δημοσιευμάτων. Αυτό γίνεται φανερό με τη σύγκριση της περιόδου 1900 – '03 με το 1910 – '11. Στην πρώτη περίπτωση στην Ελλάδα λαμβάνουν χώρα τα δραματικά γεγονότα των Ευαγγελικών (1901) και των Ορεστειακών (1903), ενώ στην Κωνσταντινούπολη ο Φώτης Φωτιάδης εισηγείται με σειρά επιστολών στον *Ταχυδρόμο* τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό (1900 – '01). Στη δεύτερη, ενώ στην Ελλάδα διεξάγεται σε υψηλούς τόνους η συζήτηση για τη Συνταγματική καθιέρωση της καθαρεύουσας (Φεβρουάριος – Μάρτιος 1911), στην Πόλη δημιουργείται μεγάλη ένταση όταν αποκαλύπτεται η ύπαρξη δημοτικιστών εκπαιδευτικών κι εφόρων στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο, καθώς κι η απόπειρά τους να οργανώσουν φιλολογικό μνημόσυνο για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

Στο γράφημα 2 παρατηρούμε τον ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό δημοσιευμάτων που εντοπίστηκαν στα περιοδικά *Απ' Όλα*, *Λόγος*, *Χρονικά* και *Βοσπορίς*. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα δημοσιεύματα αυτά είναι ποιήματα, διηγήματα, θεατρικά έργα και μεταφράσεις έργων ξένης λογοτεχνίας στη δημοτική, ενώ τα άρθρα στα οποία διεξάγεται συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα είναι πολύ λιγότερα. Η αναλογία αυτή αντιστρέφεται στις εφημερίδες. Η *Κωνσταντινούπολις*, ο *Ταχυδρόμος* κι ο *Νεολόγος* δημοσιεύουν άρθρα που εξετάζουν το ζήτημα της γλώσσας από πολλές όψεις, ενώ περιστασιακά μόνο φιλοξενούν στις στήλες τους λογοτεχνικά έργα στη δημοτική.

Γράφημα 1. Ο αριθμός των δημοσιευμάτων που εντοπίστηκαν κατά έτος.

Γράφημα 2. Ο αριθμός των δημοσιευμάτων που εντοπίστηκαν σε κάθε έντυπο.

2. Θεωρητικό μέρος

2.1. Το γλωσσικό ζήτημα: ιστορικό πλαίσιο

Ο όρος «γλωσσικό ζήτημα» παραπέμπει στη διαμάχη μεταξύ των υποστηρικτών της δημοτικής και αυτών της καθαρεύουσας, η οποία εντάθηκε στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στην πραγματικότητα όμως, πρόκειται για μια πολύ παλαιότερη υπόθεση, αφού οι απαρχές της θα πρέπει να αναζητηθούν στον 1^ο π.Χ. αιώνα. Η εξέλιξη της αττικής διαλέκτου, της «κατ' εξοχήν» ελληνικής γλώσσας, στην Κοινή, η οποία έγινε η διεθνής γλώσσα συνεννόησης στα ελληνιστικά βασίλεια, προκάλεσε τη γέννηση του Αττικισμού.¹ Από τον 1^ο π.Χ. αιώνα η Ελληνιστική Κοινή, η οποία πλέον έχει απομακρυνθεί από την αττική διάλεκτο των κλασικών χρόνων, θεωρείται από πολλούς ακατάλληλη για τον γραπτό λόγο.² Οι διαφορές που έχουν επέλθει με το πέρασμα του χρόνου λογίζονται ως διαφθορά της γλώσσας κι όχι ως φυσική εξέλιξή της. Στη διάσπαση της προφορικής από τη γραπτή μορφή της γλώσσας και τη διαμάχη που ξεκινά μεταξύ των αττικιστών και των υποστηρικτών της Κοινής για την επιλογή του κατάλληλου εργαλείου για τον γραπτό λόγο εδράζεται η απαρχή του γλωσσικού μας ζητήματος.³

Με την εμφάνιση του χριστιανισμού η Κοινή ελληνιστική γίνεται η γλώσσα των Ευαγγελίων. Όμως οι ελληνομαθείς Πατέρες της Εκκλησίας μετά τον 4^ο αιώνα υιοθετούν τον Αττικισμό και θέτουν τα πρότυπα που θα κυριαρχήσουν στη γραπτή γλώσσα των Βυζαντινών κατά τη διάρκεια της επόμενης χιλιετίας.⁴ Ο αρχαϊσμός των Βυζαντινών δεν περιορίζεται στον χώρο της Εκκλησίας, περιορίζεται όμως στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και στον γραπτό λόγο, όπως φαίνεται από τον κύριο όγκο των κειμένων που έχουν σωθεί.⁵ Η προφορική όμως γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας συνεχίζει την παράδοση της Κοινής, ακολουθώντας τη δική της εξελικτική πορεία.⁶ Ψήγματα αυτής της προφορικής γλώσσας αφήνουν ορισμένοι χρονογράφοι να εισχωρή-

¹ Τρυπάνης (1984), σ. 9, Κοπιδάκης (1999), σ. 84 και Παντελίδης (2007).

² Wilamowitz - Moellendorff (1900), σ. 41

³ Μπαμπινιώτης (2015), σ. 168.

⁴ Τριανταφυλλίδης (1993), τομ. 3, σ. 26-28 & Τρυπάνης (1984), σ. 39.

⁵ Τρυπάνης (1984), σ. 42-43, Γλύκατζη Αρβελέρ (1999), σ. 129 & Καρβούνης (2012), σ. 848.

⁶ Λιαπής (1994), σ. 283.

σουν στα έργα τους μέχρι τον 11^ο αιώνα,¹ αλλά τόσο εκεί όσο και σε έργα που γράφονται εξ ολοκλήρου σε απλή γλώσσα (ακριτικά έπη, Πτωχοπρόδρομος, Χρονικόν του Μορέως κ.α.), δεν έχουμε παρά απόπειρες συγκερασμού της προφορικής με τη γραπτή, με βάση τις προσωπικές προτιμήσεις κι επιλογές του εκάστοτε συγγραφέα.² Η απόσταση ανάμεσα στις δύο φανερώνεται σε κείμενα του κρατικού κι εκκλησιαστικού διοικητικού μηχανισμού που απευθύνονται στον λαό, όπου παρατηρείται προσαρμογή της λόγιας γλώσσας ώστε να καταστεί προσιτή σε όσους δεν έχουν την ανάλογη μόρφωση.³

Στις επαρχίες που σταδιακά πέφτουν στα χέρια ξένων κατακτητών αρχίζουν να σχηματίζονται οι διάλεκτοι της νέας ελληνικής, οι οποίες αποκλίνουν από το γλωσσικό υπόδειγμα της πρωτεύουσας, ακόμα και στον γραπτό λόγο.⁴ Στην Κωνσταντινούπολη αντίθετα, οι Κομνηνοί κι οι Παλαιολόγοι υποστηρίζουν την αναγέννηση των ελληνικών σπουδών και οι σημαντικότεροι λόγιοι εκπρόσωποι της βυζαντινής παιδείας και λογοτεχνίας αυτής της εποχής διακρίνονται, – κι οι ίδιοι είναι περήφανοι – για τον αρχαϊσμό τους. Το παράδειγμά τους ακολουθούν μετά την Άλωση οι περισσότεροι λόγιοι του σκλαβωμένου πλέον έθνους, οι οποίοι διατηρούν τη μεσαιωνική περιφρόνηση προς τη ζωντανή γλώσσα, που θεωρείται «χυδαία» και «διεφθαρμένη».⁵ Στη Βενετία, όπου καταφεύγουν πολλοί Βυζαντινοί με την κατάρρευση και των τελευταίων προπυργίων της αυτοκρατορίας, αναπτύσσεται έντονη εκδοτική δραστηριότητα. Λόγιοι όπως οι Ζ. Καλλιέργης, Μ. Μουσούρος, Α. Κουνάδης κ.α. συντελούν στην αναγέννηση μιας αττικής λογοτεχνίας, ενώ παράλληλα συντάσσονται εγχειρίδια εκμάθησης της αρχαίας ελληνικής.⁶

Ωστόσο, από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα η νέα ελληνική γλώσσα αρχίζει να αντιμετωπίζεται ως μορφωτικό εργαλείο από μια ομάδα λογίων που έχουν επηρεαστεί

¹ Γλύκατζη Αρβελέρ (1999), σ. 132. Χαρακτηριστικά δείγματα είναι η Χρονογραφία του Ιωάννη Μαλάλα (6^{ος} αιώνας) και ο Βίος του Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος από τον επίσκοπο Νεαπόλεως Κύπρου, Λεόντιο (7^{ος} αιώνας). Πηγές της καθομιλουμένης όμως είναι και αποσπάσματα διαλόγων, οι καταγεγραμμένες αντιδράσεις του πλήθους στον Ιππόδρομο, επιγραφές, οι Νουθεσίες, τα Σταδιοδρομικά, οι Πορτολάνοι κ.α..

² Μπαμπινιώτης (2015), σ. 168.

³ Γλύκατζη Αρβελέρ (1999), σ. 129 – 132. Χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της μικτής γλώσσας είναι τα αγιολογικά και αγιογραφικά κείμενα, τα φορολογικά εγχειρίδια, τα κτηματολογικά «πρακτικά», νομολογικά και νομοθετικά κείμενα (Πείρα του Ευστάθιου του Ρωμαίου, Τιπούκειτος του Μ. Κριτού του Πατζή, Εκλογή Νόμων του Λεόντα Γ'), αλλά και έργα αυτοκρατόρων, όπως τα Τακτικά του Λεόντα ΣΤ' και τα συγγράμματα του Κωνσταντίνου Ζ'.

⁴ Λιαπής (1994), σ. 284 & Μπαμπινιώτης (2015), σ. 168 - 169. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η λογοτεχνία της Κρήτης, της Κύπρου και της Ρόδου, όπου αξιοποιείται το εκάστοτε τοπικό ιδίωμα.

⁵ Τριανταφυλλίδης (1993), τομ. 3, σ. 41-42.

⁶ Καραντζόλα (1999), σ. 214. Χαρακτηριστικά δείγματα αποτελούν τα *Ερωτήματα* του Μανουήλ Χρυσολωρά (1471) και η *Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών* του Κωνσταντίνου Λασκάρως (1476).

από το πνεύμα της Αναγέννησης. Εκδίδονται έργα σε δημόδη γλώσσα, όπως η παράφραση της *Ιλιάδας* (1526) από τον Νικόλαο Λουκάνη,¹ ο *Θησαυρός* (1527) του Δαμασκηνού Στουδίτου,² η *Ιστορία του Ταγιαπέρα* κι η *ιστορία του ρε της Σκονζίας με την Ρήγισσα της Εγγλιτέρας* (1528) από τον Ιάκωβο Τριβώλη,³ το *Άνθος και αναγκαίον της παλαιάς τε και νέας διαθήκης* (1536) από τον ιερομόναχο Ιωαννίκιο Καρτάνο⁴ κ.α. Εξέχουσα θέση σε αυτόν τον κύκλο κατέχει ο Κερκυραίος ιερέας Νικόλαος Σοφινός, ο οποίος αποφασίζει να αντιμετωπίσει το μορφωτικό έλλειμμα του λαού⁵ με έργα γραμμένα στην προφορική του γλώσσα.⁶ Αυτό τον οδηγεί στη σύνταξη της πρώτης γραμματικής της νεοελληνικής γλώσσας, πιθανότατα κατά τη δεκαετία του 1540. Στο πόνημα αυτό βρίσκονται και οι πρώτες συνειδητές και με επιχειρήματα υποστηριζόμενες θέσεις υπέρ της γενικευμένης χρήσης της δημοτικής γλώσσας.⁷

Το παράδειγμά του ακολουθούν και κάποια μέλη του ανώτερου κλήρου. Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος Πηγάς (1535 – 1632) χρησιμοποιεί απλή γλώσσα στα κηρύγματά του,⁸ ενώ ο Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις (1572 – 1638) ενθαρρύνει τον μοναχό Μάξιμο Καλλιπολίτη να μεταφράσει σε αυτήν το Ευαγγέλιο, εργασία που αναθεωρεί κι επανεκδίδει ο Σεραφείμ Μυτιληναίος το 1703. Πρόκειται όμως για μεμονωμένα παραδείγματα τα οποία γνωρίζουν όχι μόνο την αντίδραση, αλλά και

¹ Δουρου (2015), τομ. Β', σσ. 210-211. Παρόλο που πρόκειται για την πρώτη απόδοση της *Ιλιάδας* σε σύγχρονη γλώσσα, ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει ότι ως ένα βαθμό αρύεται το υλικό του από μία προγενέστερη έκδοση σε «κοινή» γλώσσα, την οποία ο ίδιος βελτιώνει προβαίνοντας σε διορθώσεις. Πρόκειται για την παράφραση της *Ιλιάδας* του Κωνσταντίνου Ερμονιακού, έργο χρονολογούμενο στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, το οποίο ο συγγραφέας αφιερώνει στον δεσπότη της Ηπείρου Ιωάννη Β' Κομνηνό Άγγελο Δούκα και τη σύζυγό του, Άννα.

² Γεδεών, «Δαμασκηνός ο Στουδίτης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τομ. Δ, σ. 86, Θεσσαλονίκη, 1985. Πρόκειται για μία συλλογή πανηγυρικών και ηθικών λόγων, οι οποίοι δεν είναι πρωτότυποι, αλλά μεταφράσεις πατερικών κειμένων σε γλώσσα απλή, προκειμένου να μπορούν να γίνουν κατανοητοί από τον λαό.

³ Σάθας (1868), σσ. 138-139. Το πρώτο έργο εξυμνεί τα ανδραγαθήματα ενός Βενετού πλοίαρχου σε ναυμαχία εναντίον των Οθωμανών στα ανοιχτά του Δυρραχίου, ενώ η υπόθεση του δεύτερου είναι παρμένη από το Δεκαήμερο του Βοκάκιου. Ο Κ. Σάθας τα χαρακτηρίζει «χυδαιόφραστα συνθέματα» τα οποία θα ήταν καλύτερο να είχαν χαθεί και να είχε σωθεί μόνο το όνομα του ποιητή και τα επίθετα με τα οποία τον εγκωμιάζει ο Νικόλαος Σοφινός.

⁴ Σάθας (1868), σ. 147. Πρόκειται για ανθολογία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης γραμμένη στην καθομιλουμένη, «βιβλίον πλήρες βλασφημιών» σύμφωνα με τον Κ. Σάθα, ο οποίος όμως ομολογεί ότι σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής πολλοί, κοσμικοί αλλά και μοναχοί, το είχαν σαν Ευαγγέλιο.

⁵ Σάθας (1868), σ. 142.

⁶ Καραντζόλα (1999), σ. 215. Εξέδωσε το «Περί παιδων αγωγής» που αποδίδεται στον Πλούταρχο, όπου δηλώνει την πρόθεσή του να εκδώσει τα έργα του Πλούταρχου, τους «Διαλόγους» του Λουκιανού, καθώς και βιβλία θεολογίας, πάντα στην καθομιλουμένη.

⁷ Μπαμπινιώτης (2015), σ. 169 - 170. Η γραμματική του Σοφινού δεν δημοσιεύθηκε από τον ίδιο, αλλά από τον E. Legrand μόλις το 1870 με τον τίτλο: «Νικολάου Σοφινού του Κερκυραίου Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας νυν το πρώτον κατά το εν Παρισίοις χειρόγραφον εκδοθείσα επιμελεία και διορθώσει Αιμιλίου Λεγρανδίου, Παρίσι 1870».

⁸ Τζώγα (2009), σ. 518-519.

την καταδίκη της Εκκλησίας¹ και των λογίων. Ο εκ Λαρίσης ορμώμενος Αλέξανδρος Ελλάδιος καταφέρεται εναντίον όσων γράφουν στην καθομιλουμένη, υποστηρίζοντας ότι βλάπτουν το ίδιο τους το έθνος.² Παρόλα αυτά, αρκετοί είναι οι ιερωμένοι που δεν πτοούνται. Ο Κρητικός μοναχός Αγάπιος (κατά κόσμον Αθανάσιος Λάνδος, 1580 - 1657) επιλέγει συνειδητά να «πεζεύσει» τον λόγο του στα έργα που γράφει και μεταφράζει, προκειμένου να είναι κατανοητός ακόμα κι από αγράμματους χωρικούς.³ Ο επίσης Κρητικός Φραγκίσκος Σκούφος (1644 - 1697) γράφει την *Τέχνη Ρητορικής* (1681) κι υποστηρίζει πως η απλή γλώσσα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να εκφράσει επιστημονικές έννοιες και ρητορικά κάλλη.⁴ Ο Κεφαλλονίτης Ηλίας Μηνιάτης (1669 - 1714) μεταχειρίζεται τη δημοτική τόσο περίτεχνα, που τα έργα του γνωρίζουν συνεχείς επανεκδόσεις, ενώ ο Π. Κοδρικάς το 1818 αναφέρει πως την ανύψωσε σε Δημοσθενική ευφράδεια.⁵ Οι Φ. Σκούφος και Η. Μηνιάτης μάλιστα, θεωρούνται από τον Δ. Βερναρδάκη ως τα πρότυπα που ακολούθησε ο Κοραής κι επομένως ως οι αληθινοί πατέρες της νεοελληνικής γλώσσας.⁶

Με την επίσημη Εκκλησία να μη διστάζει να καταφύγει σε απλούστερες μορφές γλώσσας όποτε χρειάζεται να αμυνθεί ενάντια στις διάφορες προσηλυτιστικές προπαγάνδες,⁷ δε θα πρέπει να θεωρείται παράξενη η εκδήλωση του «θρησκευτικού δημοτικισμού».⁸ Το 1759 εκδίδεται στη Βενετία η *Προαγωγή της χριστιανικής κατηχήσεως* του ιερομόναχου Τιμόθεου Κυριακόπουλου, στην εισαγωγή της οποίας ασκείται έντονη κριτική κατά της αρχαΐζουσας.⁹ Ταυτόχρονα ο Βικέντιος Δαμωδός (1678/9 - 1752), με προτροπή του ιερέα Γεώργιου Φατζέα, εκδίδει το: «*Επίτομος Λογική κατ' Αριστοτέλην και Τέχνη Ρητορική*». Πρόκειται για αυστηρά επιστημονικό σύγγραμμα γραμμένο σε «κοινή φράση», όπως ξεκαθαρίζεται από το εξώφυλλο ακόμα. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως η επιλογή της γλώσσας θα ωφελήσει το γένος, καθώς ελάχιστοι κατανο-

¹ Ρενιέρης (1859), σ. 52 - 53 και Κορδάτος (1974), σ. 20 - 22.

² Κωστούλα (1983), σ. 354 - 355, Οικονόμος (1839), σ. 302 & Helladius (1714), σ. 232 - 233.

³ Κωστούλα (1983), σ. 349 - 350.

⁴ Σάθας (1870), σ. 64 & Μπαμπινιώτης (2015), σ. 170.

⁵ Κοδρικάς (1818), σ. 161.

⁶ Βερναρδάκης (1884), σ. 443.

⁷ Δημαράς (2000), σ. 61 - 62.

⁸ Τριανταφυλλίδης (1993), τομ. 3, σ. 430.

⁹ Ο Τ. Κυριακόπουλος υποστηρίζει ότι το βιβλίο του απευθύνεται στους «...αμαθείς, απαίδευτους, και πλέον απλούς Χριστιανούς... Δια τούτο έγραψα εις κοινήν και απλήν διάλεκτον, εις την οποίαν λαλούσι και οι πλέον παιδευμένοι άνθρωποι της πολιτείας όταν βούλονται να κάμουν και ταις σοβαραίς των δουλείαις». Επιπλέον προσπαθεί να αποφύγει τόσο τις ξένες λέξεις, όσο και τις αρχαίες. «Μερικαίς φοραίς και τα ίδια ελληνικά λόγια όπου εμεταχειρίσθηκα τα έβαλα διεφθαρμένα, καθώς κοινώς διεφθαρμένα τα λαλεί ο λαός, φοβούμενος ότι βάζωντάς τα κατά τους κανόνας της γραμματικής της ελληνικής μήπως ο λαός δεν τα καταλαμβάνει». Κυριακόπουλος, (1759), σ. 9 - 11.

ούν πλέον την αρχαΐζουσα.¹ Το 1761 ο ιεροδιάκονος Ιώσηπος Μοισιόδαξ (1725 - 1800) μεταφράζει κι εκδίδει την *Ηθική φιλοσοφία* του Λουδοβίκου Μουρατόρι. Στο προοίμιο υπεραμύνεται της χρήσης του κοινού «ύφους», τονίζοντας με την εισαγωγή του όρου αυτού την ενότητα της ελληνικής γλώσσας. Ένας ακόμα όρος που εισάγεται με την επιχειρηματολογία του Μοισιόδακα, είναι η «διόρθωση» του κοινού ύφους, δηλαδή ο εξοβελισμός των ξενισμών κι ο δανεισμός από την αρχαία των απαραίτητων λέξεων, που θα το καταστήσουν πληρέστατο για κάθε εργασία.²

Όλα αυτά προξενούν την αντίδραση του Ευγένιου Βούλγαρι (1716 – 1806). Στο βιβλίο του *Η Λογική εκ παλαιώντε και νεωτέρων συνερανισθείσα* που εκδίδεται στη Λειψία το 1766, αντιτίθεται τόσο στον (δάσκαλό του) Β. Δαμωδό, όσο και στον (μαθητή του) Ι. Μοισιόδακα. Η κριτική³ του στρέφεται ενάντια στη γενικευμένη χρήση της απλής γλώσσας, ιδίως ως όργανο φιλοσοφίας. Χάρη σ' αυτήν και τη συζήτηση που προκαλεί, θα του αποδοθεί αργότερα ο τίτλος του «υποκινητή του γλωσσικού ζητήματος».⁴ Η απάντηση έρχεται από τον Ι. Μοισιόδακα στο βιβλίο *Θεωρία Γεωγραφίας* (Βιέννη 1781), όπου υπεραμύνεται της χρήσης του απλού ύφους κι υποστηρίζει πως ο «κλεινός Ευγένιος» όφειλε όχι να αποδοκιμάσει, αλλά να συστήσει τη χρήση του, προσδιορίζοντας τους τρόπους με τους οποίους θα πρέπει αυτό να διορθωθεί.⁵

Η αντιπαράθεση Μοισιόδακα και Βούλγαρι αποτελεί το σημείο εκκίνησης της καθεαυτού διαμάχης για την επιλογή της καταλληλότερης γλωσσικής μορφής του γραπτού λόγου. Μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα τέτοιου είδους διαμάχη ουσιαστικά δεν υφίσταται, αφού κάθε συγγραφέας γράφει κατά το δοκούν.⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ίδιος ο Ε. Βούλγαρις, ο οποίος δε διστάζει να χρησιμοποιήσει τη γλώσσα που καταδικάζει στη *Λογική*. Την ίδια χρονιά δημοσιεύει μία έμμετρη διασκευή του έργου

¹ Δαμωδός (1759), τομ. 2, σ. 3 & τομ. 1, σ. 7. «Εγώ επιθυμώντας να ωφελήσω κάθε λογής άνθρωπον από το γένος μας, εσύνθεσα το βιβλίον της Ρητορικής τέχνης εις την κοινήν γλώσσαν· και στοχαζόμενος ύστερα πόσον είναι αναγκαία δια την ευγλωττίαν η Λογική, ηθέλησα, να συνθέσω και τούτην, δια να ανοίξω πλατυτέραν την οδόν εις την απόκτησιν της Ρητορικής».

² Μέγας (1927), σ. 11 - 13 και Αθήνη - Ξούριας (2015), σ. 75, όπου παρατίθενται αποσπάσματα από το προοίμιο του Μοισιόδακα στη μετάφραση της «Ηθικής Φιλοσοφίας».

³ «Προ πάντων τοιγαρούν μη κομιδή ξένον όντα, και αδαή του Έλληνος λόγου, ήκειν αξιώ τον φιλοσοφήσαντα· Αλλ' εκ της Γραμματικής, και της άλλης Εγκυκλίου των μαθημάτων τριβής, ικανώς συγκεκροτημένον. ... Τοις γαρ εν ύφει χυδαίω παρενυφασμένοις εγκομβούμενοι φιλοσοφικούς λεξιδίοις, αυτού μονονουχί του της γνώσεως ύψους τη κεφαλή ψαύειν εοίκασι, και φιλοσοφούντες παιδεύτως, ανοηταίνουσι νεανικώς. Εκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί φιλοσοφείν επαγγελόμενα βιβλιδάρια, της Ελλάδος φωνής ως οίοντε επιμελουμένους, ης άνευ, ουδέ των πάλαι πεφιλοσοφηκότων εστίν απόνασθαι». Βούλγαρις (1766), σ. 49.

⁴ Μέγας (1927), τομ. 2, σ. 6 – 7. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Α. Μέγας είναι ο πρώτος που αποδίδει στον Ε. Βούλγαρι τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό.

⁵ Μοισιόδαξ (1781), σ. X - XII.

⁶ Mackridge (2009), σ. 113 – 114.

του Βολταίρου *Μέμνων* στην καθομιλουμένη, με πολλά μάλιστα λεξιλογικά δάνεια από τα ιταλικά και τα τουρκικά.¹ Από την άλλη, το λεγόμενο «κοινό ύφος» έχει πλατιά όρια και δεν μπορεί να ταυτιστεί με τη γλώσσα που σήμερα ονομάζουμε «δημοτική». Ο Μοισιόδακας δεν υπερασπίζεται την καθομιλουμένη, αλλά μια απλούστερη μορφή της λόγιας γλώσσας, πολύ κοντά σε ό,τι αργότερα θα αποκληθεί «απλή καθαρεύουσα».²

Διαφορετική είναι η περίπτωση του Κωνσταντινουπολίτη Δημήτριου Καταρτζή (1730 - 1807), ο οποίος προτείνει τη γενικευμένη χρήση της καθομιλουμένης, προσδιορίζοντας ως τέτοια το προφορικό ιδίωμα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.³ Οι απόψεις του, που έρχονται σε αντίθεση τόσο με αυτές του Ε. Βούλγαρι όσο και με τη μεταγενέστερη θέση του Κοραή,⁴ αποτελούν την πρώτη εμφάνιση του δημοτικισμού ως ολοκληρωμένο γλωσσικό σύστημα⁵ κι αποτελούν το πρότυπο που ακολουθούν οι Δ. Σολωμός, και Γ. Ψυχάρης. Ο Α. Μέγας μάλιστα, φτάνει στο σημείο να χαρακτηρίσει «...τα προβαλλόμενα επιχειρήματα των Ψυχαριστών πιστόν αντίγραφον των λόγων του Καταρτζή».⁶ Ο αντίλογος έρχεται από τον αρχαϊστή Λάμπρο Φωτιάδη (1752 - 1805), διευθυντή της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου.⁷ Η συζήτηση των δύο λογίων είναι το πρώτο δείγμα γραπτού διαλόγου γύρω από το γλωσσικό ζήτημα, όπου ο καθένας χρησιμοποιεί τη μορφή της γλώσσας την οποία υπερασπίζεται.⁸

Γύρω από τον Δ. Καταρτζή σχηματίζεται ένας κύκλος λογίων στον οποίο συμμετέχουν οι Δανιήλ Φιλιππίδης (περ. 1750 - 1832) και Γρηγόριος Κωνσταντάς (1758 - 1844).⁹ Οι δύο ιερωμένοι, θέτοντας τις νέες γλωσσικές θεωρίες σε πράξη, προτάσσουν

¹ Αθήνη – Ξούριας (2015), σ. 65.

² Μπαμπινιώτης (2015), σ. 174.

³ Το προγραμματικό δοκίμιο του Δ. Καταρτζή φέρει τον τίτλο: «Σχέδιο ότ' η ρωμαίικια γλώσσα, όταν καθώς λαλιέται και γράφετ', έχει στα λογογραφικά της τη μελωδία, και στα ποιητικά της ρυθμό, και το πάθος, και την πειθώ στα ρητορικά της. Ότι τέτοια είναι σαν την ελληνική, κατά πάντα καλλίτερ' απ' άλλαις ταις γλώσσαις. Κι ότ' η καλλιέργειά της, κ' η συγγραφή βιβλίων σ' αυτήνα, είναι γενική και ολική αγωγή του έθνους.» Δημαράς (2000), σ. 196 - 197.

⁴ P. Mackridge (2009), σ. 130.

⁵ Δημαράς (2000), σ. 197

⁶ Μέγας (1927), σ. 34. Για τις προτάσεις και τα επιχειρήματα του Δ. Καταρτζή βλ. ενδεικτικά: Μπούτουρας (1919), σελ. 18 – 19, Δημαράς (2000), σ. 197 & Mackridge (2009), σ. 128.

⁷ Η αλληλογραφία Δ. Καταρτζή - Λ. Φωτιάδη δημοσιεύθηκε από τον μαθητή του δεύτερου, Νεόφυτο Δούκα, στην τρίτη έκδοση (1812) του βιβλίου του: «Γραμματική Τερψιθέα», το οποίο συνέγραψε κατά τη διαμονή του στο Βουκουρέστι, αλλά εξέδωσε για πρώτη φορά στη Βιέννη το 1804. Επιπλέον, ο P. Mackridge αναφέρει πως οι επιστολές τους αντιγράφονταν και αποστέλλονταν και σε άλλους ενδιαφερόμενους. Βλ. Σάθας 1868, σ. 702 - 703 και Mackridge (2009), σ. 127.

⁸ Για τις γλωσσικές απόψεις του Λ. Φωτιάδη βλ. Χαριλάου (1999), σ. 299.

⁹ Μέλη του κύκλου αυτού είναι επίσης οι: Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Αθανάσιος Χριστόπουλος, Ρήγας Φερραίος, Χριστόφορος Περραιβός κ.α.. Από τον Καταρτζή όμως επηρεάστηκαν και οι Παναγιώτης Κοδρικάς, Μιχαήλ Περδικάρης, οι οποίοι κινήθηκαν (γλωσσικά) σε διαφορετική κατεύθυνση. Βλ. Δημαράς (2000), σσ. 200 - 202.

στο βιβλίο: *Γεωγραφία Νεωτερική* (Βιέννη 1791) υπέρ της δημόδους τα ίδια ουσιαστικά επιχειρήματα που θα συστηματοποιήσει περίπου έναν αιώνα αργότερα ο Γ. Ψυχάρης.¹ Η γλώσσα όμως που χρησιμοποιούν απορρίπτεται συλλήβδην.² Αργότερα και οι τρεις αναθεωρούν τη στάση τους. Ο Δ. Καταρτζής στρέφεται σε μια απλή εκδοχή της αρχαϊζουσας,³ ο Δ. Φιλιππίδης χρησιμοποιεί γλώσσα παρόμοια με αυτήν που θα εισηγηθεί αργότερα ο Α. Κοραής,⁴ ενώ ο Γ. Κωνσταντάς, ασταθέστερος, γράφει τόσο στην αρχαία, όσο και στην καθομιλουμένη.⁵

Αυτή η αλλαγή στάσης δεν είναι κάτι το πρωτότυπο.⁶ Μία ακόμα τέτοια περίπτωση, είναι αυτή του Κερκυραίου Νικηφόρου Θεοτόκη (1731 – 1800), ο οποίος θεωρείται φυσικός συνεχιστής της γλωσσικής προσπάθειας των Φ. Σκούφου και Η. Μηνιάτη.⁷ Τόσο στους λόγους που εκφωνεί ως ιεροκήρυκας στην Κέρκυρα το 1748, όσο και στα *Στοιχεία Φυσικής* που εκδίδει στη Λειψία το 1766-67, χρησιμοποιεί απλή γλώσσα.⁸ Η επιλογή αυτή πιθανώς αποσκοπεί στο να γίνουν τα νοήματά του σαφέστερα και να ανοίξει η παιδεία σε ένα ευρύτερο κοινό.⁹ Η δήλωση της μεταστροφής του προς ένα αρχαιότερο ύφος βρίσκεται στο *Κυριακοδρόμιον* που εκδίδεται στη Μόσχα το 1796.¹⁰

¹ Βλ. Φιλιππίδης - Κωνσταντάς (1791), σσ. 95 – 97 και 132 - 135, Κορδάτος (1974), σσ. 44 – 46.

² Ο Κ. Σάθας αναφέρει πως η γλώσσα των Φιλιππίδη - Κωνσταντά «...υπό των λογίων εμυκτηρίσθη ως γλώσσα των πακάλιδων της Ζαγοράς», Σάθας (1870), σ. 185, ενώ ο Π. Κοδρικάς αναφέρει πως ακόμα κι ο ίδιος ο Δ. Καταρτζής απογοητεύτηκε. Βλ. Κοδρικάς (1818), σ. λγ'. Στους επικριτές του έργου λόγω της γλώσσας που χρησιμοποιήθηκε, ανήκει και ο Α. Κοραής. Αξιοσημείωτο όμως είναι το γεγονός ότι η αντίδραση των ξένων λογίων ήταν ενθουσιώδης, όπως φαίνεται από τις θερμές κριτικές τους σε επιστημονικά περιοδικά της Ευρώπης. Βλ. Παππάς (2010), σ. 23.

³ Αθήνη - Ξούριας (2015), σ. 68 & Δημαράς (2000), σ. 200.

⁴ Mackridge (2009), σσ. 133 - 138.

⁵ Το *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας* (1816) γράφεται σε γλώσσα αρχαία, ενώ η *Επιτομή των Φιλιππικών του Πομπήιου Τρόγου* (1817) στην καθομιλουμένη Ο Δ. Φιλιππίδης είναι ο πρώτος που χρησιμοποιεί τον όρο «Ρουμουνία» για τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Επικρίθηκε για την επιλογή τόσο του θέματος όσο και της γλώσσας. Για τους *Φιλιππικούς* ο ίδιος αναφέρει ότι προσπάθησε να γράψει στην «αιολοδωρική», όρο που είχε ήδη εισηγηθεί ο Α. Χριστόπουλος. Βλ. Παππάς (2010), σ. 24 – 27 και 47 – 48.

⁶ Εδώ μπορούμε να αναφερθούμε και στον Ρήγα Φεραίο (1757 – 1798), ο οποίος χρησιμοποιεί απλή γλώσσα στα πρώτα έργα (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών, Φυσικής απάνθισμα*) που δημοσιεύει το 1790 στη Βιέννη. Όταν όμως επιστρέφει εκεί το 1796 για τον δεύτερο κύκλο της εκδοτικής του δραστηριότητας, φανερώνει μια έκδηλη τροπή προς τον αρχαϊσμό. Αυτό πιθανώς οφείλεται στο ότι ο κύριος σκοπός που υπηρετεί είναι ο διαφωτισμός και η απελευθέρωση του γένους, για τον οποίο η γλώσσα είναι απλώς το μέσο. Βλ. Δημαράς (2000), σσ. 220 – 221 και 225 – 227.

⁷ Μπαμπινιώτης (2015), σ. 176 και Μέγας (1927), σσ. 41 – 42. Ο Α. Μέγας προχωρά σε σύγκριση της γλώσσας του Η. Μηνιάτη με αυτήν του Ν. Θεοτόκη. Θεωρεί ότι στον πρώτο πλεονάζουν τα δημοτικά στοιχεία διότι απευθύνεται σε κοινό αμόρφωτο στην πλειοψηφία του, ενώ στον δεύτερο, λόγω της εξάπλωσης της παιδείας που έχει συντελεστεί, η λόγια παράδοση είναι πιο ελεύθερη να προσεγγίσει τη γλώσσα του Ευαγγελίου.

⁸ Ο Κ. Σάθας αναφέρει ότι ο Ν. Θεοτόκης προτιμούσε το δημόδες ιδίωμα της πατρίδας του, ενώ ο Α. Μέγας δηλώνει πως απομάκρυνε από τη γλώσσα «...πάντα ιδιωτισμόν και βαρβαρισμόν». Βλ. Σάθας (1870), σ. 130 & Μέγας (1927), σ. 37.

⁹ Κιτρομηλίδης (1996), σσ. 67 – 68.

¹⁰ Θεοτόκης (1796), τομ. Α, πρόλογος (χ.σ.)

Αυτό που καταφέρνει είναι να δημιουργήσει μία μορφή γλώσσας που δεν απέχει πολύ από την Κοινή ελληνιστική της Καινής Διαθήκης. Χάρη σε αυτό το επίτευγμα θεωρείται ο κύριος διαμορφωτής και το πρότυπο της γλώσσας, η οποία έμεινε γνωστή με το όνομα που ίδιος της έδωσε: της καθαρεύουσας.¹ Ωστόσο η γλώσσα του Ν. Θεοτόκη, αν και κατανοητή από πολλούς, γράφεται μόνο από μία μικρή και υψηλού μορφωτικού επιπέδου ελίτ.²

Αντίθετη με τα παραπάνω είναι η στάση μιας από τις σπουδαιότερες προσωπικότητες του ελληνισμού: του Αδαμάντιου Κοραή. Οι πρώτες καταγεγραμμένες του δηλώσεις για τη γλώσσα χρονολογούνται ήδη από 1788. Δημοσιοποιούνται όμως μόλις το 1804, όταν θέτει ως πρόλογο στην έκδοση των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου μια επιστολή προς τον φίλο του Αλέξανδρο Βασιλείου. Θα συνεχίσει να καταθέτει τις γλωσσικές (και όχι μόνο) απόψεις του με τον ίδιο τρόπο, σε μακρά προλεγόμενα στις εκδόσεις του κύριου έργου του, της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης*, τα οποία έμειναν γνωστά με τον τίτλο *Αυτοσχέδιοι στοχασμοί*.³ Ο Α. Κοραής υποστηρίζει ανοιχτά τη χρήση της νέας γλώσσας. Θέτει όμως ως προϋποθέσεις για την υιοθέτησή της, τη συστηματοποίησή της με ένα σύνολο κανόνων που θα εκτοπίσουν ό,τι ακαλαίσθητο και ανώμαλο, καθώς και τον «καθαρισμό» της με τον εξοβελισμό των ξενικών λέξεων.⁴ Αν και οι σκέψεις του για το γλωσσικό ζήτημα είναι διάσπαρτες σε αρκετά βιβλία, ο Κοραής τις εφαρμόζει με συνέπεια άνευ προηγουμένου. Σε όλη του τη σταδιοδρομία, παρόλο που παρατηρείται μια σταθερή εξέλιξη προς την απλότητα, μένει πιστός στη γλωσσική ποικιλία που πρεσβεύει.⁵

Οι θέσεις του Α. Κοραή, που δε συμφωνούν με καμία από τις δύο γλωσσικές τάσεις που έχουν διαμορφωθεί στην εποχή του, αλλά και το σθένος με το οποίο τις υποστηρίζει, δεν αργούν να προκαλέσουν οξύτατες έριδες. Από την πλευρά των αρχαϊστών ο Στέφανος Κομμητάς (περ. 1770 - 1833) εκδίδει στη Βιέννη τον *Παιδαγωγό ή Πρακτική Γραμματική* (1800) της αρχαίας γλώσσας, αλλά και μια δωδεκάτομη *Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων* (1812 - 14). Με τα έργα αυτά προσπαθεί να προωθήσει τη χρήση της αρχαίας γλώσσας, την οποία θεωρεί ως μητρική όλων των Ελλήνων και βάση της σύγχρονης. Στην αντιπαράθεσή του με τον Α. Κοραή δίνει και προσωπικό

¹ Σάθας (1870), σ. 130 και Μπαμπινιώτης (2015), σσ. 176 - 177.

² Mackridge (2009), σ. 125.

³ Κοραής (1804), σσ. μη' - νδ', Δημαράς 2000, σ. 257 & Χριστοδούλου 1999, σ. 230.

⁴ Κοραής (1833β), σσ. 244 και 502 - 503.

⁵ Δημαράς (2000), σσ. 266 - 267 και Rotolo 1965, σ. 102.

χαρακτήρα, χρησιμοποιώντας ιδιαιτέρως βίαιο και υβριστικό ύφος.¹ Ο Φιλιππουπολίτης γιατρός Αναστάσιος Λευκιάς Γεωργιάδης (1773 – 1853) δημοσιεύει το 1812 στο Παρίσι την *Πραγματεία περί της των ελληνικών στοιχείων εκφωνήσεως*, όπου υποστηρίζει τη συστηματική διδασκαλία και χρήση της αρχαίας.² Επιμένει μάλιστα πως με την απαραίτητη προσοχή, οι σύγχρονοι Έλληνες θα μπορέσουν να πλησιάσουν ακόμα και τις από καιρό χαμένες λεπτότητες της αρχαίας προφοράς.³

Το δόγμα της επιστροφής στα αρχαία ελληνικά δεν περιορίζεται σε έναν στενό κύκλο συντηρητικών λογίων. Χαρακτηριστικό είναι το ψήφισμα που υπογράφουν το 1816 οι μαθητές της Ακαδημίας Κυδωνιών, ενός από τα πλέον πρωτοποριακά εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνισμού, που τελεί υπό τη διεύθυνση διακεκριμένων εκπροσώπων του διαφωτισμού, όπως ο Βενιαμίν Λέσβιος κι ο Θεόφιλος Καΐρης. Σε αυτό δημοσιοποιούν την απόφασή τους να εγκαταλείψουν τη νέα ελληνική και να συνδιαλέγονται στο εξής αποκλειστικά στην αρχαία γλώσσα. Στο πλαίσιο μάλιστα της απόφασής τους αυτής, αντικαθιστούν τα βαφτιστικά τους ονόματα με αρχαία κι ανεβάζουν στις αίθουσες της σχολής θεατρικές παραστάσεις, βασισμένες σε αρχαίες τραγωδίες.⁴ Ευρυμαθής οπαδός του διαφωτισμού είναι και ο Ηπειρώτης Νεόφυτος Δούκας (περ. 1760 – 1845), ο οποίος στον εκτενή πρόλογο της *Γραμματικής Τερψιθέας* (1808) ασκεί κριτική κι απορρίπτει πολλές από τις θέσεις που αναπτύσσονται στους *Αυτοσχέδιους Στοχασμούς*, αλλά και παρουσιάζει τις δικές του απόψεις για τη γλώσσα.⁵ Η αμφισβήτηση των απόψεων του Α. Κοραή, η οποία για πρώτη φορά γίνεται δημόσια, επώνυμα και με επιχειρήματα, προκαλεί την αντίδραση των Α. Βασιλείου και Κ. Κούμα, οι οποίοι ξεκινούν ολομέτωπο αγώνα εναντίον του Ν. Δούκα με τη δημοσίευση φυλλαδίων, από τα οποία απουσιάζει και η στοιχειώδης ευπρέπεια. Ο ίδιος ο Κοραής συντονίζει τις ενέργειες των υποστηρικτών του χωρίς να αναμιχθεί ενεργά.⁶

Ο σκληρότερος επικριτής του Α. Κοραή δεν είναι άλλος από τον Αθηναίο Παναγιώτη Κοδρικά (1762 – 1827).⁷ Αυτός αναπτύσσει διεξοδικά τις σκέψεις του για τη

¹ Σούρλας (2013), σ. 34. Πιθανώς αυτό να συνετέλεσε και στον εξαναγκασμό του σε παραίτηση από την Ηγεμονική Ακαδημία Βουκουρεστίου το 1818, μετά από μόλις δύο έτη διδασκαλίας.

² Τασούλης (2009), σσ. 819 – 820.

³ Τριανταφυλλίδης (1993), σ. 381.

⁴ Πετροπούλου (1999), σσ. 232 – 233 & Σαλβάνου – Σπυροπούλου (2002), σσ. 1 – 2.

⁵ Χαριλάου (1999), σ. 318. Για τις γλωσσικές θέσεις του Ν. Δούκα βλ. ενδεικτικά: Σάθας (1870), σ. 284, Mackridge (2009), σ. 172 & Αθήνη – Ξούριας (2015), σ. 70.

⁶ Βλ. Σάθας (1870), σ. 284, Μέγας (1927), σ. 182 και τη λεπτομερή παρουσίαση της διαμάχης στο: Χαριλάου (1999), σσ. 326 – 387.

⁷ Λάμπρου (1902), σ. 61, Δημαράς (2000), σ. 271, Mackridge (2009), σ. 175, Αθήνη – Ξούριας (2015), σ. 70.

γλώσσα στη *Μελέτη της κοινής Ελληνικής διαλέκτου* (Παρίσι, 1818), το μοναδικό βιβλίο εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στο γλωσσικό ζήτημα που δημοσιεύθηκε πριν από το 1821. Ο Π. Κοδρικάς αντιτάσσεται σε όσους χρησιμοποιούν αρχαϊζούσα γλώσσα, σε όσους προωθούν ως εθνική γλώσσα κάποια τοπική διάλεκτο, αλλά και σε όσους προσπαθούν να αλλάξουν τη γλώσσα, διορθώνοντάς την¹ κι υπερασπίζεται τη γλώσσα των εγγράφων του Πατριαρχείου και των λογίων της Κωνσταντινούπολης ως την κατ' εξοχήν μορφή της εθνικής γλώσσας των Ελλήνων.² Κατά την άποψή του, πρόκειται όχι μόνο για το καλύτερο διαθέσιμο είδος γραπτής γλώσσας, αλλά και γι' αυτό που έχει γίνει αποδεκτό από το σύνολο τους έθνους.³

Στη διαμάχη μεταξύ των δύο λογίων συμμετέχει και το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* που εκδίδεται στη Βιέννη. Η ανάληψη της έκδοσής του το 1816 από τους Θεόκλητο Φαρμακίδη και Κωνσταντίνο Κοκκινάκη, το μετατρέπει σε βήμα των Κοραϊστών. Η μεροληπτική στάση την οποία τηρεί κατά όλων των υπολοίπων, με μονόπλευρα δημοσιεύματα, με κατασυκοφάντηση ιδεών και με λογοκρισία που φτάνει ως τη φίμωση των αντίθετων απόψεων, πλήττει το κύρος του ως εθνικού φιλολογικού περιοδικού και οδηγεί σε οξύτερες αντιπαραθέσεις.⁴ Οδηγεί όμως και στην έκδοση των αντικοραϊκών περιοδικών *Καλλιόπη* (Βιέννη, 1819 – 1821) και *Αθηνά* (Παρίσι, 1819). Στις σελίδες και των τριών, ο διάλογος για τη γλώσσα υποβαθμίζεται σε επίπεδο λιβελλογραφημάτων και προσωπικών ύβρεων.⁵ Αυτή η αντιπαλότητα, η οποία θα τερματιστεί μόνο με το ξέσπασμα της επανάστασης το 1821, έχει βαθύτερα αίτια. Ξεκινάει από τη γενικότερη αντίθεση του Π. Κοδρικά προς τις προοδευτικές ιδέες του Α. Κοραή. Έτσι, ακόμα κι όταν σχολιάζει τις γλωσσικές απόψεις του αντιπάλου του, επιμένει στην πολιτική τους διάσταση και τις καταδικάζει ως επικίνδυνες.⁶ Στην πραγματικότητα, η γλώσσα του Κοδρικά ελάχιστα διαφέρει από αυτήν του Κοραή.⁷

Στην αντίπερα όχθη βρίσκεται μια ομάδα λογίων που διαφωνούν τόσο με τις αρχαϊκές τάσεις, όσο και με τη «μέση οδό» του Κοραή. Εκ των κορυφαίων ανάμεσά τους είναι ο Καστοριανός ποιητής Α. Χριστόπουλος (1772 – 1847). Οι γλωσσικές του θέσεις αναδύονται είτε μέσα από τη λογοτεχνική του δραστηριότητα, είτε μέσω της

¹ Κοδρικάς (1818), σσ. κστ' - λε', οβ' - οδ' και με' - μθ'.

² Κοδρικάς (1818), σσ. 199 - 201

³ Κοδρικάς (1818), σσ. ξε' - ξζ'.

⁴ Χαριλάου (1999), σσ. 422 – 424.

⁵ Χαριλάου (1999), σσ. 522 – 523 & Mackridge 2009, σ. 176 – 177 και 183.

⁶ Κοδρικάς (1818), σσ. με' - μστ' και νβ'.

⁷ [Βερναρδάκης] (1884), σσ. 445 – 446 και Μέγας (1927), σσ. 228 – 229.

αναζήτησης μιας αποτελεσματικής γλωσσικής μορφής για να την εκφράσει.¹ Όταν το 1805 εκδίδει στη Βιέννη τη *Γραμματική της Αιολοδορικής, ήτοι της ομιλουμένης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας*, δεν περιγράφει απλώς γραμματικά τη σύγχρονη ελληνική, αλλά και διατυπώνει μια θεωρία για την προέλευσή της.² Μια θεωρία που συνιστά λογικό άλμα, παραβλέποντας σχεδόν είκοσι αιώνες γλωσσικής εξέλιξης προκειμένου να συνδέσει τη σύγχρονη γλώσσα απ' ευθείας με την αρχαία. Ωστόσο, δεν είναι λίγοι αυτοί που σπεύδουν να την ενστερνιστούν.³ Η επιθυμία να συνδεθεί η ομιλουμένη με την αρχαία για λόγους κύρους, να παρακαμφθεί η αττική διάλεκτος που παραπέμπει στη λόγια γλώσσα, αλλά και η μη ανάπτυξη της γλωσσολογικής επιστήμης, είναι πιθανοί λόγοι που ερμηνεύουν την αποδοχή της θεωρίας αυτής. Η απήχισή της είναι τέτοια, που ο πρώτος καθηγητής γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Γ. Χατζιδάκις, θα υιώσει το 1881 την ανάγκη να την αντικρούσει με επιστημονικά επιχειρήματα.⁴

Το 1811 ο Α. Χριστόπουλος συγκεντρώνει κι εκδίδει στη Βιέννη τα *Λυρικά*. Ο πρόλογος της ποιητικής συλλογής είναι αφιερωμένος στη γλωσσική διαμάχη και φέρει τον τίτλο: *Όνειρο*. Σε αυτόν τον σατιρικό διάλογο, γραμμένο από τον νεαρό Κωνσταντινουπολίτη Στέφανο Κανέλο,⁵ ασκείται πολεμική κυρίως κατά του γλωσσικού συστήματος του Κοραή. Εμπνευσμένος από το *Όνειρο*, ο Φαναριώτης Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός (1778 – 1850) γράφει την ίδια χρονιά την κωμωδία *Κορακιστικά, ή Διόρθωσις της ρωμαίικης γλώσσας*.⁶ Σε αυτό διακωμωδεί τις γλωσσικές θεωρίες του Κοραή και των οπαδών του. Το έργο γίνεται δεκτό με πολλούς επαίνους ακόμα και από τους αρχαιΐστες, αλλά ο δημιουργός του το απαρνεύεται. Το χαρακτηρίζει μάλιστα ως επιπόλαιο πνευματικό παιχνίδι το οποίο τυπώθηκε από φίλους του, χωρίς τη δική του συγκατάθεση.⁷ Αργότερα θα δηλώσει τον θαυμασμό του προς τον Α. Κοραή και θα τον ξεπεράσει

¹ Μπαμπινιώτης (2015), σ. 185.

² Ανδρειωμένος (2002), σ. 260 & Μπαμπινιώτης (2015), σ. 185.

³ Στοιχεία που συνάδουν με την Αιολοδορική θεωρία υπάρχουν τόσο στον Α. Κοραή, όσο και στον Κ. Οικονόμου, ενώ ανοιχτά συντάσσονται με αυτήν οι Ι. Βηλαράς και Δ. Φιλιππίδης, αλλά και μεταγενέστεροι μελετητές της γλώσσας, όπως ο Δ. Μαυροφρύδης. Βλ. Μπαμπινιώτης (2015), σ. 186, Σάθας (1870), σσ. 194 – 195 & Μαυροφρύδης (1871), σσ. 17 – 29.

⁴ Εις βάρος της αιολοδορικής θεωρίας είχε ήδη από το 1834 αποφανθεί ο J.M. Heilmayer, επισημαίνοντας ότι τα νέα ελληνικά προέρχονται από την ελληνιστική κοινή και τη βυζαντινή γλώσσα. Την απέρριψαν όμως και άλλοι γλωσσολόγοι μετά τον Χατζηδάκι (Ψυχάρης, Τριανταφυλλίδης, Foy, Krumbacher). Καψωμένος (1985), σσ. 11 - 12, Mackridge (2009), σ. 189 & Μπαμπινιώτης (2015), σσ. 186 & 213.

⁵ Αθήνη – Ξούριας (2015), σ. 71.

⁶ Το έργο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1813. Ωστόσο ήταν γνωστό στους κύκλους των λογίων της εποχής ήδη από το 1811, ενώ μνημονεύεται και από το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*. Αυτό σημαίνει πως είχε ήδη κυκλοφορήσει σε χειρόγραφη μορφή. Βλ. Πούχχερ (2006), τομ. Α', σ. 420.

⁷ Mackridge (2009), σσ. 197 – 198.

προς την κατεύθυνση του αρχαϊσμού.¹

Την ίδια εποχή στην Ήπειρο καταγράφεται η κίνηση του «ελλαδικού δημοτικισμού». Πρόκειται για μία ριζοσπαστική προσπάθεια υποστήριξης της ομιλουμένης, που αποτελεί πρόδρομο του κινήματος του δημοτικισμού.² Με έδρα τα Ιωάννινα, ο Α. Ψαλίδας (1767 – 1829), διευθυντής ενός από τα πιο φημισμένα σχολεία της πόλης³ κι ο γεννημένος στα Κύθηρα Ι. Βηλαράς (1771 – 1823), γιατρός στην αυλή του Αλή πασά, είναι οι πρωταγωνιστές της κίνησης αυτής. Το 1814 ο Ι. Βηλαράς εκδίδει στην Κέρκυρα τη *Ρομεηκη γλωσσα*, όπου προτείνει την κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας, των τόνων και των πνευμάτων και την εισαγωγή της φωνητικής γραφής.⁴ Το βιβλίο περιέχει και δείγματα εφαρμογής του νέου συστήματος: λυρικά ποιήματα του Ι. Βηλαρά, αλλά και δύο μεταφράσεις αρχαίων έργων. Ο *Κρίτων* του Πλάτωνα και ο *Περικλέους επιτάφιος* του Θουκυδίδη δεν αποτελούν τυχαίες επιλογές, καθώς συνδέονται με τις πολιτικές προθέσεις του όλου εγχειρήματος.⁵ Ο Ι. Βηλαράς εφαρμόζει σε αυτά τις γλωσσικές του θέσεις με συνέπεια και χωρίς συμβιβασμούς. Ο δυναμισμός κι η προσήλωσή του στους τύπους της δημώδους, τον καθιστούν συγκρίσιμο με τον Γ. Ψυχάρη.⁶ Ταυτόχρονα όμως, είναι πιθανό να τον εμποδίζουν να δει με αντικειμενικότητα την προσπάθεια του Κοραή.⁷ Οι αντιρρήσεις του για τη «μέση οδό» κι οι προβληματισμοί του για την καθιέρωση της ομιλουμένης διοχετεύονται στο διήγημα *Λογιώτατος ταξιδιώ-*

¹ Δημαράς (2000), σσ. 269 – 270.

² Η κίνηση είχε και πολιτικές προεκτάσεις, καθώς το αίτημα για αυτονόμηση της γλώσσας από την πολιτιστική κηδεμονία του αρχαίου πνεύματος, συνδυαζόταν με αυτό της αυτονομίας από την οθωμανική αυτοκρατορία, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη των τεχνών και των επιστημών στην Ελλάδα. Τα ονόματα μάλιστα του Α. Ψαλίδα κι ενός ακόμα μέλους του κύκλου, του Κορίνθιου γιατρού Γεωργίου Καλαρά (περ. 1790 – 1824), εμπλέκονται στη συζήτηση για την πατρότητα της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Βλ. Mackridge (2009), σ. 191 & Αθήνη – Ξούριας (2015), σ. 33

³ Πρόκειται για την Μαρουτσαία σχολή, που ιδρύθηκε το 1742 και συντηρούνταν χάρη σε κληροδότημα των Ιωαννιτών εμπόρων Σίμου και Λάμπρου Μαρούτση. Πρώτος διευθυντής της ήταν ο Ευγένιος Βούλγαρις. Με την κατάκτηση της Βενετίας από τους Γάλλους (1797), το κληροδότημα που ήταν κατατεθειμένο σε βενετική τράπεζα χάθηκε και η σχολή κινδύνεψε να κλείσει. Τα απαραίτητα για τη συνέχιση της λειτουργίας της κεφάλαια διέθεσε ο έμπορος Ζώης Καπλάνης, οπότε και η σχολή ονομάστηκε «Καπλάνειος». Βλ. Ευαγγελίδης (1936), σσ. 159 – 163.

⁴ Πρώτος προτείνει το συγκεκριμένο σύστημα ο Γ. Καλαράς, αλλά η γραμματική που συντάσσει το 1804 και στην οποία το αναπτύσσει και το χρησιμοποιεί, παραμένει ανέκδοτη. Σε επιστολή του προς τον Ι. Βηλαρά αναφέρει πως ετοίμασε μία «*Δοκίμι γραμματικής τις γλώσσας μας*» την οποία, με την υποστήριξη των επιτρόπων της εκκλησίας και των σημαντικότερων ομογενών στο Λιβόρνο, έστειλε στη Βενετία για να τυπωθεί. Εκεί όμως, υπό γενική κατακραυγή, του ζητήθηκε να την αποκηρύξει «...σαν άλος Γαλιλεος...». Μοσχονάς (1981), σ. 202.

⁵ Ανδρειωμένος (2002), σ. 264 και Κιτρομηλίδης (2007).

⁶ Ροΐδης (1888β), σ. 24: «*Η δικαιοσύνη εν τούτοις μας επιβάλλει να ομολογήσωμεν ότι, πλην της μεταφράσεως του πλατωνικού “Κρίτωνος” υπό του Βηλαρά, ουδέν άλλο γνωρίζομεν έργον δυνάμενον να παραβληθῆ προς το του κ. Ψυχάρη κατά την ακριβή προσήλωσιν εις τους τύπους της αμιγούς δημώδους*».

⁷ Δημαράς (2000), σ. 244.

της.¹ Από το 1816 ο Ι. Βηλαράς παύει να ασχολείται συστηματικά με το γλωσσικό ζήτημα, βλέποντας ότι οι ιδέες του δεν έχουν την απήχηση που προσδοκούσε.²

Η επίσημη τοποθέτηση της Εκκλησίας στη συζήτηση για τη γλώσσα λαμβάνει χώρα τον Μάρτιο του 1819 με τη δημοσίευση της εγκυκλίου «περί παιδείας». Σε αυτήν το Πατριαρχείο υπερασπίζεται την αρχαία γλώσσα, όχι τόσο ως όργανο του γραπτού λόγου, όσο ως αντικείμενο διδασκαλίας. Αν και δεν τον κατονομάζει, η εγκύκλιος στρέφεται φανερά κατά των θέσεων του Α. Κοραή.³ Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, ο Γρηγόριος Ε΄ στέλνει συγχαρητήρια επιστολή στον Π. Κοδρικά για τη *Μελέτη της κοινής νεοελληνικής*, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά «...ότι εις κενόν απέβησαν αι περί γλώσσης διδασκαλίας των δημοσία φιλοσοφούντων...».⁴ Η αντίδραση της Εκκλησίας δεν εξειδικεύεται στο θέμα της γλώσσας, αλλά γενικεύεται στις νεωτερικές αντιλήψεις που συνδέονται με τον διαφωτισμό. Έτσι την ίδια εποχή διαλύεται το Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης, δημιουργούνται προσκόμματα στη λειτουργία των σχολείων στις Κυδωνίες και στη Χίο, ενώ απαγορεύεται η εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Τον Μάρτιο του 1821, ενώ έχουν ήδη αρχίσει οι συλλήψεις και οι σφαγές των χριστιανών, απόρροια της ελληνικής επανάστασης, συγκαλείται σύνοδος για την καθαίρεση των φιλοσοφικών μαθημάτων που διδάσκονται στα σχολεία όπου επικρατεί το πνεύμα του διαφωτισμού.⁵

Το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821 διακόπτει απότομα κάθε συζήτηση για τη γλώσσα. Το ζήτημα λοιπόν που έχει απασχολήσει έντονα τους περισσότερους λόγιους της εποχής, μένει μετέωρο.⁶ Οι ιδέες του Α. Κοραή έχουν την αποδοχή της πλειοψηφίας των σημειώντων αστών στο εσωτερικό και το εξωτερικό, είναι όμως δύσκολο να επιβληθεί και η εφαρμογή τους. Επικρατεί έτσι μια γλωσσική αναρχία, με τον καθένα να χρησιμοποιεί όποια μορφή της γλώσσας θεωρεί ο ίδιος πρόσφορη.⁷ Μια γλαφυρή αναπαράσταση της κατάστασης αυτής βρίσκεται στην *Βαβυλωνία* του Δημήτριου Κ. Χατζηασλάνη από την Κωνσταντινούπολη. Το έργο του δημοσιεύεται το 1836 αλλά περιγράφει το Ναύπλιο του 1827, όπου έχουν συρρεύσει άνθρωποι από διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Η *Βαβυλωνία* περιστρέφεται γύρω από τις παρεξηγήσεις και τις κω-

¹ Αθήνη – Ξούριας (2015), σσ. 74 & 242.

² Ανδρειωμένος (2002), σ. 264.

³ Δημαράς (1989), σσ. 366 – 367, Mackridge (2009), σ. 184. Βλ. επίσης Κορδάτος (1974), σσ. 33 – 37 και Ηλιού (1988), σσ. 46 – 48, όπου παρατίθενται εκτενή αποσπάσματα της εγκυκλίου.

⁴ Τριανταφυλλίδης (1938), σσ. 375 – 376, όπου αναδημοσιεύεται η επιστολή του Γρηγόριου Ε΄.

⁵ Ηλιού (1988), σσ. 71 – 76.

⁶ Τριανταφυλλίδης (1938), σ. 94.

⁷ Κορδάτος (1974), σ. 71.

μικές καταστάσεις που δημιουργούνται λόγω της ποικιλίας των ιδιωμάτων τους.¹

Το δημιούργημα του Κ. Χατζηασλάνη δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Στα πρώτα επίσημα έγγραφα των επαναστατών χρησιμοποιείται μια μετριοπαθώς αρχαϊζουσα εκδοχή της δημόδου.² Η γλώσσα των *Ελληνικών Χρονικών* οδηγεί τον Α. Ψαλίδα να διαμαρτυρηθεί με επιστολή του στον Α. Μαυροκορδάτο ζητώντας την επέμβασή του ώστε η εφημερίδα να συντάσσεται στο «ύφος του Γένους» και όχι σε αυτό του Κοραή, που χρησιμοποιεί ο Ελβετός συντάκτης τους, Johann Jacob Meyer.³ Παράλληλα πολλοί αγωνιστές, έχοντας υποτυπώδη ή και καθόλου μόρφωση, αρχίζουν πριν ακόμα ολοκληρωθεί η επανάσταση να καταγράφουν τα απομνημονεύματά τους. Σε αυτά δεν αποτυπώνουν μόνο τη δική τους εκδοχή των γεγονότων αλλά και τις δικές τους παραλλαγές της γλώσσας. Έτσι ο Φώτιος Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος 1798-1879) δηλώνει πως θα εξιστορήσει τις αναμνήσεις του στη γλώσσα του, χρησιμοποιεί όμως μια λόγια μορφή της, προσπαθώντας να μιμηθεί τον γραπτό λόγο της εποχής του. Στον αντίποδα ο Ιωάννης Μακρυγιάννης (1797 - 1864) γράφει όπως μιλάει. Παρά τη χρήση διαλεκτικών στοιχείων της πατρίδας του, της Ρούμελης, τα κείμενά του αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα της δημοτικής γλώσσας του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα.⁴

Η διακοπή της δημόσιας συζήτησης δε σημαίνει ότι σταματούν και οι σχετικές ζυμώσεις. Το 1824 Στη Ζάκυνθο ο Διονύσιος Σολωμός (1794 – 1857) γράφει τον *Διάλογο* και παίρνει θέση υπέρ της δημοτικής γλώσσας.⁵ Η βασική του διαφορά από τους προηγούμενους υποστηρικτές της δημόδου, είναι πως ασχολείται με τη γλώσσα αποκλειστικά ως εκφραστικό όργανο της ποίησης και αγνοεί την εκπαιδευτική της διάσταση.⁶ Γύρω του συσπειρώνονται όλοι εκείνοι που θ' αποτελέσουν την επτανησιακή σχολή (Α. Μάτεσις, Γ. Τερτσέτης, Α. Λασκαράτος, Ι. Πολυλάς, Ι. Τυπάλδος, Γ. Μαρκοράς κ.α.). Κοινό χαρακτηριστικό τους η επιμονή στη χρήση της δημοτικής γλώσσας, χρωματισμένης μάλιστα με τοπικούς ιδιοματισμούς.⁷ Δεν είναι όμως δημοτικιστές όλοι οι Επτανήσιοι. Ο Ιωάννης (1787 - 1856) κι ο Σπυρίδων (1815 - 1881) Ζαμπέλιος χρησιμοποιούν σταθερά την καθαρεύουσα, με τον δεύτερο να υποστηρίζει πως οι αλλοιώσεις

¹ Δημαράς (2000), σσ. 323 – 324.

² Mackridge (2009), σ. 166.

³ Μοσχονάς (1981), σσ. 124 - 125. Τελικά η έκκληση του Α. Ψαλίδα δεν θα εισακουσθεί.

⁴ Καζάζης (1999), σσ. 244 – 245.

⁵ Ο *Διάλογος* θα προστεθεί την τελευταία στιγμή στην έκδοση των *Ευρισκομένων* το 1859 από τον Ι. Πολυλά, ο οποίος φαίνεται πως αγνοούσε την ύπαρξή του. Το έργο, ή κάποιο αντίγραφό του, βρισκόταν στα χέρια του Γεωργίου Τερτσέτη. Βλ. Σολωμός (1859), σ. νε΄.

⁶ Σολωμός (1859), σσ. ξα΄ - οβ΄.

⁷ Κεχαγιόγλου (1999), σσ. 252 – 253.

που έχουν οδηγήσει στην εκβαρβάρωση της δημοτικής γλώσσας οφείλονται στους αιώνες του ξένου ζυγού και στην έλλειψη μέριμνας για την εκπαίδευση του λαού, ο οποίος έχει μείνει αποκλεισμένος από την ίδια του τη γλώσσα. Ωστόσο, ακόμα κι αυτός κατάδικάζει τις αρχαϊστικές υπερβολές.¹

Στο μεταξύ, στην Ελλάδα οι εξελίξεις ακολουθούν τον δικό τους δρόμο. Οι προσπάθειες για απλοποίηση του γραπτού λόγου ως το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα παραμένουν σποραδικές και, με εξαίρεση τις απόψεις του Κοραή, χωρίς ευρεία απήχηση. Παρόλο που τίθεται το ζήτημα της γλώσσας και γεννιούνται προβληματισμοί και συζητήσεις, η γλώσσα που γράφεται κατά κόρον είναι η καθαρεύουσα.² Βάση της είναι η εκκλησιαστική γραπτή γλώσσα, ενώ εμφανείς είναι οι επιρροές από τις διδαχές του Α. Κοραή.³ Στην ουσία όμως πρόκειται για ένα γλωσσικό υβρίδιο, ένα αναρχικό συνονθύλευμα από γλωσσικά στοιχεία, παρμένα κατά το δοκούν από διάφορες περιόδους της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας.⁴

Το 1830, ταυτόχρονα σχεδόν με τη γέννηση του σύγχρονου ελληνικού κράτους, ο αυστριακός ιστορικός J.P. Fallmerayer δημοσιεύει την *Ιστορία της χερσονήσου της Πελοποννήσου κατά τους Μεσαιωνικούς χρόνους*. Ο ισχυρισμός του ότι στην Ελλάδα δεν κατοικούν πλέον Έλληνες, απόγονοι των αρχαίων, προκαλεί σάλο. Οι Έλληνες διανοούμενοι προκειμένου να ανατρέψουν τη συγκεκριμένη θεωρία προσπαθούν να αποδείξουν τη συνέχεια του Ελληνισμού μέσω – και – της γλώσσας. Από τη στιγμή όμως που αυτή έχει εξελιχθεί και παρουσιάζει σημαντικές διαφορές με την αρχαία, απαιτείται ακαταπόνητη προσπάθεια ώστε να την πλησιάσει εκ νέου.⁵ Προς την ίδια κατεύθυνση δείχνει και το κίνημα του ρομαντισμού. Η ανάδειξη της αρχαίας Ελλάδας σε πνευματικό και πολιτιστικό πρόγονο της σύγχρονης Ευρώπης αποτελεί ένα επιπλέον κίνητρο για την επιστροφή του ελληνισμού στις γλωσσικές του ρίζες.⁶

Το ιδανικό της επιστροφής στην αρχαιότητα κυριαρχεί κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση. Το μέσο της επιστροφής, ο γραπτός λόγος, επιβάλλεται πλέον από το κράτος. Ο νόμος «περί δημοτικών σχολείων» του 1834 ορίζει ότι γλώσσα

¹ Ζαμπέλιος (1857), σσ. 644 – 682, όπου αναπτύσσει λεπτομερώς τις απόψεις του για τη νεοελληνική γλώσσα.

² Ο όρος, τον οποίο είχε πρωτοχρησιμοποιήσει ο Ν. Θεοτόκης το 1796 στο *Κυριακοδρόμιο*, έχει ήδη αρχίσει να γίνεται αποδεκτός. Τόσο όμως αυτός, όσο και ο όρος «δημοτική» τον οποίο εισηγείται ο Π. Κοδρικάς στη *Μελέτη το 1818*, δε γενικεύονται παρά μόνο στα τέλη του 19ου αιώνα, αφού ο Γ. Ψυχάρης εκδίδει «Το ταξίδι μου». Βλ. Mackridge (1999), σ. 236.

³ Μπαμπινιώτης (2015), σ. 187.

⁴ Mackridge (1999), σ. 237.

⁵ Δημαράς (2000), σσ. 341 – 342.

⁶ Κωνσταντοπούλου (1984), σσ. 54- 55.

των διδακτικών βιβλίων θα είναι στο εξής η αρχαία.¹ Κι όταν ο Ιωάννης Κοκκώνης, διευθυντής του Διδασκαλείου και γενικός επιθεωρητής των σχολείων, δηλώνει το 1850 πως στο δημοτικό σχολείο τα παιδιά πρέπει να διδάσκονται την γραμματική της καθομιλουμένης γιατί θα είναι ευκολότερο γι' αυτά να κατανοήσουν τη μητρική τους γλώσσα, το κράτος κωφεύει.² Στις αναλυτικές οδηγίες του 1856 καθορίζεται πως η γραμματική που θα διδάσκεται θα είναι «...η της αρχαίας και μόνη».³

Η πρόταση του Α. Κοραή για καθαρισμό και διόρθωση της γλώσσας, ώστε να αντιστραφεί αυτό που γίνεται αντιληπτό ως διαδικασία φθοράς και εκφυλισμού της, φτάνει στα άκρα.⁴ Παλιοί επικριτές, όπως ο Ι. Ρίζος Νερουλός, αλλά και συνοδοιπόροι του, όπως ο Κ. Οικονόμος βαδίζουν πλέον στα μονοπάτια του αρχαϊσμού. Σταδιακά μάλιστα, η αρχαϊζουσα γραπτή γλώσσα εμπλουτίζεται με σημαντικά έργα. Τα βιβλία γραμματικής που εκδίδονται κατά τη δεκαετία του 1830⁵ παρουσιάζουν «κατά παράθεση» την αρχαία και τη «διορθωμένη» νεοελληνική, τα μορφολογικά συστήματα των οποίων είναι σχεδόν πανομοιότυπα.⁶ Την ίδια εποχή, ο Δημήτριος Σκαρλάτος Βυζάντιος (1798 – 1878) συντάσσει το *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου* (Αθήνα, 1835). Ο Κωνσταντινουπολίτης λόγιος υποστηρίζει ότι η χρήση της αρχαίας γλώσσας στον γραπτό λόγο θα εξοικειώσει τους αναγνώστες μαζί της, οπότε το χάσμα που τη χωρίζει από την προφορική μπορεί να απαλειφθεί.⁷

Τον Αύγουστο του 1850 ο Χιώτης έμπορος Αμβρόσιος Ράλλης αναλαμβάνει τη χρηματοδότηση ενός ποιητικού διαγωνισμού. Ουσιαστικός στόχος του είναι η προώθηση τόσο της ποίησης, όσο και μιας πιο αρχαϊζουσας μορφής της καθαρεύουσας. Για την επίτευξή του επιστρατεύονται οι καθηγητές του Πανεπιστημίου, οι οποίοι αναλαμβάνουν τον ρόλο της κριτικής επιτροπής.⁸ Όταν όμως αρχίζουν να κατατίθενται έργα γραμμένα στη δημοτική, ο αγωνοθέτης ρητά και κατηγορηματικά ορίζει ως μόνη γλώσσ-

¹ Τριανταφυλλίδης (1938), σ. 96.

² Τριανταφυλλίδης (1938), σ. 493.

³ Τριανταφυλλίδης (1938), σ. 492.

⁴ Mackridge (2009), σσ. 206 – 207.

⁵ Πρόκειται για τα: *Γραμματική της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης* του Ι. Βενθύλου (1832), *Γραμματική της αρχαίας και της σημερινής ελληνικής γλώσσης, συνταχθείσα δια τους αρχαρίους* του Ν. Βάμβα (1835) και *Γραμματική της καθ' ημάς ελλην. γλώσσης κατά παράθεσιν προς την αρχαίαν & Γραμματική της καθ' ημάς γλώσσης το πρακτικόν μέρος, ήτοι Γραμματική της νεοελληνικής γλώσσης* του Γ. Χρυσοβέργη (1839).

⁶ Mackridge (2009), σ. 166.

⁷ Σκαρλάτος Βυζάντιος (1835), σσ. β' - δ'.

⁸ Δημαράς (2000), σ. 443.

σα του διαγωνισμού την αρχαΐζουσα.¹ Ο όρος αυτός τηρείται απαρέγκλιτα, παρά τις αντιρρήσεις του πρύτανη, Σπ. Πήλικα. Έτσι η κριτική επιτροπή βραβεύει αποκλειστικά έργα γραμμένα σε καθαρεύουσα, δεν παραλείπει όμως να επαινέσει και κάποια από αυτά που υποβάλλονται στη δημοτική.²

Ένας τέτοιος έπαινος είναι πιθανότατα το ερέθισμα που προκαλεί την επέμβαση του Φαναριώτη Παναγιώτη Σούτσου (1806 – 1868).³ Ο εισηγητής του ρομαντισμού στην Α΄ Αθηναϊκή Σχολή, θέλει να διακόψει την τάση για βελτίωση και διόρθωση της γλώσσας. Το 1853 εκδίδει ένα φυλλάδιο με τίτλο: *Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου, ή ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης εννοουμένης υπό πάντων*. Υιοθετώντας σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις του Π. Κοδρικά, επιτίθεται στο γλωσσικό οικοδόμημα του Α. Κοραή.⁴ Οι θέσεις του Π. Σούτσου έχουν κάποια απήχηση, καθώς η αποδοκιμασία προς τα έργα της δημόδους συνδυάζεται με την πεποίθηση ότι η νεοελληνική γλώσσα έχει πλησιάσει τόσο την αρχαία, ώστε ο Α. Κοραής να θεωρείται πλέον ξεπερασμένος.⁵

Στις απόψεις αυτές αντιδρά έντονα ο καθηγητής κλασικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου, Κωνσταντίνος Ασώπιος (1785 – 1872). *Τα Σούτσεια ή ο κύριος Παναγιώτης Σούτσος εν γραμματικούς, εν φιλολόγοις, εν σχολάρχαις, εν μετρικοίς και εν ποιηταίς εξεταζόμενος*, κυκλοφορούν ανώνυμα το 1853⁶ με την πρόθεση να απαντηθούν όλοι οι ισχυρισμοί και οι επικρίσεις του Π. Σούτσου. Αυτή όμως η πρώτη γλωσσική διαμάχη που λαμβάνει χώρα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια της γλώσσας. Πρόκειται για μία έριδα με ιδεολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις, αφού ο Π. Σούτσος εκφράζει την μεγαλοϊδεατική δυναμική της εποχής κι εκπροσωπεί την τάξη των Φαναριωτών, που διεκδικούν ηγετικό ρόλο σε μια κρίσιμη για τη χώρα ιστορική στιγμή. Από την άλλη ο Κ. Ασώπιος υπερασπίζεται, στο πρόσωπο του Α. Κοραή, τις αξίες του διαφωτισμού. Ο ορθολογισμός και ο φιλελευθερισμός τίθενται απέναντι στον δογματισμό και τον θρησκευτικό εθνικισμό της *Νέας Σχολής*, ενώ κοραϊστές κι Επτα-

¹ Πετράκου (1996), σ. 10. Αξίζει να σημειωθεί πως στους αρχικούς όρους του διαγωνισμού οριζόταν πως η γλώσσα πρέπει να είναι «κοσμία και ευφραδής», χωρίς κάποιον άλλο περιορισμό. Βλ. Διαθήκαι (1900), σσ. 64 – 66.

² Μουλλάς (1989), σσ. 594 – 595 & Δημαράς (2000), σσ. 444 – 446.

³ Μουλλάς (1974), σσ. 141 – 142. Το έργο που κέρδισε τον έπαινο ήταν το «Κόριννα και Πίνδαρος» του Γ. Τερτσέτη, όπου εξιστορείται η νίκη της ποιήτριας σε διαγωνισμό γιατί μιλούσε απλά με την αιολική διάλεκτο, τη «φωνή του λαού», ενώ ο Πίνδαρος χρησιμοποιούσε την αρχαία δωρική. Βλ. Τερτσέτης (1854), σ. 40 και Κονόμος (1984), σσ. 422 – 423.

⁴ Μέγας (1927), σσ. 268 – 269.

⁵ Δημαράς (2000), σσ. 347 – 348.

⁶ Ο Π. Μουλλάς αναφέρει πως παρόλο που *Τα Σούτσεια* χρονολογούνται στο 1853, κυκλοφόρησαν την επόμενη χρονιά και θεωρήθηκαν αρχικά συλλογικό έργο. Βλ. Μουλλάς (1974), σ. 137.

νήσιοι συγκροτούν μέτωπο ενάντια στους Φαναριώτες.¹ Το προσωπικό στοιχείο δε λείπει, καθώς η πανεπιστημιακή έδρα του Κ. Ασόπιου, είναι αυτή ακριβώς που εποφθαλμιά ο Π. Σούτσος.²

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών βραβεύει το 1860 το *Δοκίμιον ιστορίας της ελληνικής γλώσσας* του Συμυρνιού Δημήτριου Μαυροφρύδη (1828 – 1866). Το έργο αποτελεί την πρώτη προσπάθεια για επιστημονική καταγραφή της ιστορικής πορείας της γλώσσας.³ Παρά τις χτυπητές του αδυναμίες, όπως η παραδοχή της αιολοδωρικής θεωρίας,⁴ συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση των Ελλήνων διανοουμένων απέναντι στην ιστορία της γλώσσας τους από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή τους. Έτσι, το 1870 ο Κωνσταντίνος Σάθας εκδίδει την *Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσας*. Ο συγγραφέας τάσσεται στο πλευρό εκείνων που έχουν επαναπροσδιορίσει τη «μέση οδό» του Α. Κοραή προς την κατεύθυνση του αρχαϊσμού.⁵

Με την ένταξη των Ιονίων νήσων στο ελληνικό βασίλειο το 1864, οι Επτανήσιοι φέρνουν στην Αθήνα τη λογοτεχνική και γλωσσική κληρονομιά του Δ. Σολωμού. Ο Αντώνιος Φατσέας (1821 – 1870) από τα Κύθηρα εισηγείται τον περιορισμό της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας και την εισαγωγή στη στοιχειώδη εκπαίδευση της καθομιλουμένης.⁶ Ο Κεφαλλονίτης Γεράσιμος Μαρκοράς χαρακτηρίζει τη δημοτική ως γλώσσα της ελευθερίας.⁷ Το 1861 ένας Επτανήσιος έμπορος, ο Ιωάννης Βουτσινάς, αντικαθιστά τον Α. Ράλλη ως χορηγός του ποιητικού διαγωνισμού. Μία από τις πρώτες του φροντίδες είναι και η άρση της απαγόρευσης των ποιημάτων σε δημοτική γλώσσα.⁸ Αυτός όμως που έχει τη μεγαλύτερη απήχηση, είναι ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824 – 1879). Παρόλο που στα πεζά του κείμενα υιοθετεί την καθαρεύουσα, στο ποιητικό του έργο χρησιμοποιεί αποκλειστικά τη δημοτική, καθώς είναι πεπεισμένος πως η γλώσσα του λαού είναι ιδανική για την ποίηση.⁹ Το 1872 οι αρχές του Πανεπιστημίου τού ζητούν να συνθέσει και να εκφωνήσει ένα ποίημα για τα αποκαλυπτήρια του αγάλματος του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄. Η ανάθεση αυτή ισοδυναμεί με επίσημη έγκριση για τη χρήση της δημοτικής στην ποίηση.¹⁰

¹ Μουλλάς (1974), σσ. 143 – 150.

² Mackridge (2009), σσ. 236 - 237.

³ Μέγας (1927), σσ. 301 – 302.

⁴ Μαυροφρύδης (1871), σσ. 23 – 25.

⁵ Σάθας (1871), σσ. 312 – 319.

⁶ Βλ. Σκλαβενίτης, (2009), σ. 387 & Καυκούλα (2010), σσ. 116 – 118.

⁷ Mackridge (2009), σσ. 246 – 247.

⁸ Μουλλάς (1989), σσ. 594 – 595.

⁹ Δημαράς (2000), σ. 415.

¹⁰ Mackridge (2009), σ. 248.

Ένα άλλο μέλος της Επτανησιακής σχολής, ο Νικόλαος Κονεμένος (1832 – 1907) προχωράει στη θεωρητική επεξεργασία της δημοτικής γλώσσας. Από το 1873 και για περισσότερο από τριάντα χρόνια δημοσιεύει αρκετές γλωσσικές μελέτες.¹ Σε αυτές υπογραμμίζει τη σημασία της επίσημης αναγνώρισης της δημοτικής ως γλώσσας της ποίησης.² Καταδικάζει την προσκόλληση στην αρχαία γλώσσα, αφού πιστεύει πως η νέα ελληνική αποτελεί εξέλιξη και τελειοποίηση της αρχαίας και πως σύντομα θα γίνει αποδεκτή η χρήση της και στον πεζό λόγο.³ Οι απόψεις αυτές καθιστούν τον Ν. Κονεμένο πρόδρομο του Γ. Ψυχάρη, παρόλο που δηλώνει αργότερα την αντίθεσή του στις υπερβολές του διάσημου γλωσσολόγου.⁴

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 η δημοτική γλώσσα κάνει την εμφάνισή της στον αθηναϊκό τύπο. Παρόλο που η δημοσίευση ποιημάτων στη δημοτική, ιδίως σε φιλολογικά περιοδικά, δεν είναι κάτι καινούριο, η *Εστία*, (1876 – 1895) ο *Ραμπαγός* (1878 – 1889) και το *Μη Χάνεσαι* (1880 – 1883) συμβάλλουν στην καθιέρωσή της ως γλώσσα της ποίησης.⁵ Διστακτικά στο ξεκίνημά της η *Εστία*, προβάλλει την προτίμησή της. Αργότερα τίθεται υπό τη διεύθυνση των Ν. Πολίτη και Γ. Δροσίνη και παίρνει πιο ξεκάθαρη θέση δημοσιεύοντας κείμενα και μελέτες για τη γλώσσα, διοργανώνοντας ποιητικούς και μεταφραστικούς διαγωνισμούς και συνεργαζόμενη με γνωστούς δημοτικιστές ποιητές και λογοτέχνες.⁶ Πολύ πιο μαχητικός ο *Ραμπαγός* των Κ. Τριαντάφυλλου και Β. Γαβριηλίδη, ο οποίος θα συνεχίσει την ίδια πολιτική και στο *Μη Χάνεσαι*, ανοίγει εξ αρχής τις στήλες του στη νέα γενιά της αθηναϊκής λογοτεχνίας. Οι Κ. Παλαμάς, Ν. Καμπάς, Γ. Δροσίνης, Ι. Πολέμης, Α. Προβελέγγιος και πολλοί άλλοι, βρίσκουν πρόσφορο βήμα για να καταθέσουν τα προϊόντα της έμπνευσής τους, σε δημοτική πάντα γλώσσα.⁷

Η πεζογραφία δεν βιάζεται να ακολουθήσει την ίδια γλωσσική ατραπό. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι τρεις σπουδαιότεροι συγγραφείς της εποχής, οι: Εμ-

¹ Τα σημαντικότερα έργα του Ν. Κονεμένου για τη γλώσσα είναι: *Το ζήτημα της γλώσσας* (1873), *Και πάλε περί γλώσσας* (1875), *Το σύστημα του Ψυχάρη και η μέλλουσα αττική του Κίμωνος* (1895), και *Ο θάνατος της ψευτιάς* (1904).

² Κονεμένος (1873), σσ. 18 – 20.

³ Κονεμένος (1873), σσ. 19 & 26 – 28.

⁴ Κριαράς (1986), σσ. 17 & 47 – 48. Το 1895 στην κριτική του με τίτλο «Το σύστημα του Ψυχάρη και η μέλλουσα αττική του Κίμωνος», ο Ν. Κονεμένος παρατηρεί πως ο Ψυχάρης, στην προσπάθειά του να πετύχει την ομοιομορφία στη δημοτική, τροποποιεί τις λέξεις με τύπους και φθόγγους ασυνήθιστους. Προσπαθεί δηλαδή να επιβάλει στο έθνος γλώσσα και γραμματική δικής του έμπνευσης, όπως είχαν κάνει και οι λογιότατοι με την καθαρεύουσα.

⁵ Χαρμοματζίδου – Λιάμα (2003), σ. 145.

⁶ Χαρμοματζίδου – Λιάμα (2003), σσ. 145 – 152 & Πολίτου – Μαρμαρινού (1985), σσ. 145 – 152.

⁷ Μάργαρης (1928), σσ. 436 – 439 & Πολίτου – Μαρμαρινού (1979), σσ. 249 – 252.

μανουήλ Ροΐδης (1836 – 1904), Γεώργιος Βιζυηνός (1849 – 1896) και Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (1851 – 1911) γράφουν στην καθαρεύουσα. Ο Ε. Ροΐδης βέβαια την χρησιμοποιεί για να υποστηρίξει τη δημοτική. Σε ομιλίες, δημοσιεύματα στον τύπο και κριτικές, στηλιτεύει τη διγλωσσία και καταγγέλλει ως υποκριτές όσους χρησιμοποιούν την καθαρεύουσα σε επίσημες περιστάσεις, αλλά τη δημοτική στις ιδιωτικές τους στιγμές.¹ Ο Γ. Βιζυηνός, έχοντας κερδίσει δύο φορές τον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό, ζει για αρκετά χρόνια στο εξωτερικό. Εκεί έρχεται σε επαφή με προσωπικότητες ακαδημαϊκών και λογοτεχνικών κύκλων, οι οποίες στο γλωσσικό ζήτημα έχουν υιοθετήσει τις δημοτικιστικές θέσεις. Εγκαταλείπει την καθαρεύουσα στην ποίηση και εισάγει ένα διαφορετικό σύστημα στα διηγήματά του. Χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα στα αφηγηματικά μέρη, στα διαλογικά όμως βάζει τη δημοτική στο στόμα των πρωταγωνιστών του. Στο διήγημά του με τίτλο «Διατί η μηλιά δεν έγινε μηλέα» που δημοσιεύεται το 1885 στο περιοδικό *Εβδομάς*, καταθέτει τις προσωπικές του απόψεις για το γλωσσικό ζήτημα, το οποίο χαρακτηρίζει σημαντικότερο από το Ανατολικό.² Ο συνδυασμός διαφορετικών μορφών της γλώσσας στο διήγημα φαίνεται ακόμα πιο έντονα στον Α. Παπαδιαμάντη. Η δική του εκδοχή της καθαρεύουσας στην αφήγηση είναι σαφώς επηρεασμένη από τη γλώσσα των εκκλησιαστικών κειμένων. Στους χαρακτήρες του όμως επιτρέπει τη χρήση όχι μόνο της δημοτικής, αλλά ακόμα και της (σκιαθίτικης κυρίως) τοπικής διαλέκτου.³

Στα τέλη της δεκαετίας του 1870 καταγράφονται και οι πρώτες προσπάθειες του πολιτικού κόσμου να απαλλάξει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση από τον εναγκαλισμό της αρχαίας γλώσσας. Στα νομοσχέδια που υποβάλλουν στη Βουλή ο βουλευτής Γ. Μίλησης και ο υπουργός παιδείας Θ. Δηλιγιάννης το 1877 προτείνεται η διδασκαλία της νέας γλώσσας και της γραμματικής της.⁴ Το πρώτο νομοσχέδιο απορρίπτεται, το δεύτερο όμως θεσπίζεται ως «Νόμος ΧΘ΄/11 Ιανουαρίου 1878».⁵ Ο γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, Δ. Γ. Πετρίδης, εκδίδει το 1881 έναν οδηγό για τους εκπαιδευτικούς των δημοτικών σχολείων, όπου γίνεται ρητή αναφορά στη διδασκαλία

¹ Ροΐδης (1885) σσ. ια΄ - κδ΄.

² Serrano (2006).

³ Κοπιδάκης (2003), σ. 231 – 232.

⁴ Καυκούλα (2010), σ. 132 – 134. Ενδεικτικό της κρατικής ιδεολογίας για τη γλώσσα είναι το γεγονός πως η καθαρεύουσα αναφέρεται ως «καθωμιλημένη».

⁵ Αντωνίου (1988), σσ. 57 – 60. Στον νόμο αυτό, «περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις», αναγράφεται πως «...η στοιχειώδης εκπαίδευσης αποτελείται από την διδασκαλίαν των εξής γνώσεων... β) Της αναγνώσεως και της γραφής της νέας Ελλ. Γλώσσης». Προβλέπεται ακόμα να διδάσκονται στο Διδασκαλείο «ανάγνωσις και ερμηνεία εκλεκτών συγγραφέων της καθομιλουμένης γλώσσης», καθώς και «συνθέσεις εν αυτή».

της «καθωμιλημένης».¹ Ωστόσο ο αρχαϊστικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά, αφού τα αρχαία παραμένουν ως γλώσσα διδασκαλίας στο δημοτικό μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.²

Το κήρυγμα υπέρ του γλωσσικού αρχαϊσμού φτάνει στο αποκορύφωμά του το 1882, όταν ο Κωνσταντίνος Κόντος (1834 – 1909) εκδίδει το βιβλίο *Γλωσσικαί παρατηρήσεις αναφερόμεναι εις την νέαν ελληνικήν γλώσσαν*. Με αυτό ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών επιχειρεί να οδηγήσει τον συνεχόμενο εξαρχαϊσμό της γλώσσας στη λογική του κατάληξης: την επιστροφή στη χρήση της αρχαίας ελληνικής.³ Υποστηρίζει πως από την εποχή του Α. Κοραή η γλώσσα έχει πλησιάσει κατά πολύ στην αρχαία και προβαίνει σε παρατηρήσεις, διακρίσεις στον αριθμό, πάνω σε γλωσσικά «πταίσματα» των πλέον σεβαστών λογίων, από τον Ε. Βούλγαρι μέχρι τον Κ. Ασώπιο.⁴ Οι απόψεις του Κ. Κόντου έχουν σημαντική απήχηση, ιδίως μεταξύ των φιλολόγων (όπως οι Γ. Μιστριώτης και Γ. Χατζιδάκις), ενώ επηρεάζουν ως ένα βαθμό και την παιδεία.⁵ Κάποιοι μάλιστα, όπως ο Κλέων Ραγκαβής (1842 – 1917), επιχειρούν, δίχως όμως να βρουν ανταπόκριση, τον περαιτέρω εξαρχαϊσμό της γλώσσας.⁶

Το έργο του Κ. Κόντου δεν έχει μόνο υποστηρικτές, αλλά ξεσηκώνει και θύελλα αντιδράσεων. Σημαντικότερη ανάμεσά τους ο *Ψευδαττικισμού έλεγχος*, που δημοσιεύεται το 1883 ως επιφυλλίδα στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα* της Τεργέστης και κυκλοφορεί το 1884 ως βιβλίο ανώνυμο. Ο συγγραφέας, Δημήτριος Βερναρδάκης (1833–1907), καταφέρνει να ενθουσιάσει τους δημοτικιστές και να αναδειχθεί σε υπέρμαχο της δημοτικής γλώσσας. Ωστόσο το βιβλίο του είναι περισσότερο προσωπικός λίβελλος παρά υπεράσπιση της γλώσσας, ενώ ο ίδιος, παρά τα όσα γράφει υπέρ της δημοτικής, δε θα δείξει αργότερα συνέπεια στις θέσεις του αυτές.⁷

Με τη σειρά του όμως ο Δ. Βερναρδάκης δέχεται κριτική για τις απόψεις του μέσα από το βιβλίο *Μελέτη επί της νέας ελληνικής ή βάσανος του ελέγχου του ψευδαττι-*

¹ Πετρίδης (1881), σσ. 40 – 41.

² Καυκούλα (2010), σσ. 147 – 149.

³ Τριανταφυλλίδης (1935), σσ. 7 – 9.

⁴ Mackridge (2009), σσ. 267 – 269. Ο Κόντος αντιμετωπίζει τις αλλαγές που έχουν επέλθει ανά τους αιώνες στη γλώσσα ως πληγές που χρήζουν θεραπείας. Βλ. Κόντος (1882), σσ. α' - β', στ', λα'.

⁵ Τριανταφυλλίδης (1938), σ. 103.

⁶ Ο Κλ. Ραγκαβής, γιος του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, δημοσίευσε το 1884 το δραματικό ποίημα *Θεοδώρα*. Στον πρόλογο του βιβλίου περηφανεύεται πως στις 400 σελίδες του έργου του, γραμμένες σε άκρα αρχαϊστική γλώσσα, αποφεύγει τη χρήση τόσο του αρχαίου απαρέμφατου, όσο και των νεότερων μορίων να, θα ή δεν. Βλ. Ραγκαβής (1884), σ. VII.

⁷ Δημαράς (2000), σσ. 469 – 470, Τριανταφυλλίδης (1935), σσ. 11 – 12, Κορδάτος (1974), σσ. 86 – 88 και Κριαράς (1986), σσ. 20 – 21. Τις απόψεις του για τη γλώσσα αναπτύσσει διεξοδικά ο Δ. Βερναρδάκης στον επίλογο του βιβλίου του. Βλ. [Βερναρδάκης] (1884), σ. 439 κ.ε.

κισμού (1884). Ο συγγραφέας, Γεώργιος Χατζιδάκις (1848 – 1941) είναι, με τα αυστηρώς επιστημονικά δημοσιεύματά του, ο πρωτοπόρος και κύριος ερευνητής της δημοτικής γλώσσας.¹ Ταυτόχρονα όμως, έχει ξεκαθαρίσει ότι τάσσεται υπέρ της καθαρεύουσας, διότι μόνο αυτή μπορεί να σηκώσει το βάρος της επίσημης γλώσσας της διοίκησης, της εκπαίδευσης, της επιστήμης και συστήνει να μην εγκαταλειφθεί.² Υπερασπιζόμενος τον (άλλοτε δάσκαλό του) Κ. Κόντο από την επίθεση του Δ. Βερναρδάκη, υποστηρίζει πως γραπτή χρήση της δημοτικής μπορεί να γίνει μόνο αφού πρώτα ανακαλυφθούν οι κανόνες που τη διέπουν και βρεθεί κάποιος μεγάλος λογοτέχνης που θα γράψει σε αυτήν.³ Στην ουσία υπεραμύνεται της διγλωσσίας και, ιδίως μετά το 1888, αντιτίθεται σθεναρά στο δημοτικισμό.⁴

Την ίδια εποχή που ο Γ. Χατζιδάκις ανελίσσεται στις βαθμίδες του Πανεπιστημίου Αθηνών, ένας άλλος Έλληνας γλωσσολόγος αναλαμβάνει την πρώτη ευρωπαϊκή έδρα Νεοελληνικών Σπουδών στη Σορβόννη. Πρόκειται για τον Γιάννη Ψυχάρη (1854 – 1929), ο οποίος θα παίξει καθοριστικό ρόλο στο γλωσσικό ζήτημα. Την αρχή κάνει το 1886, όταν δημοσιεύει στα γαλλικά τα *Δοκίμια της ιστορικής νεοελληνικής γραμματικής*. Εκεί διατυπώνει για πρώτη φορά τις θεωρίες του για τη γλώσσα. Την ίδια χρονιά θα αποπειραθεί να τις παρουσιάσει και ενώπιον ελληνικού κοινού στο επιστημονικό συνέδριο που διοργανώνει ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως. Μετά από ενέργειες του Γερμανού πρέσβη οι Οθωμανικές αρχές απαγορεύουν τελικά τη διεξαγωγή του συνεδρίου,⁵ αλλά ο Γ. Ψυχάρης, ο οποίος έχει ήδη καταφτάσει στην Πόλη, εκμεταλλεύεται το ταξίδι αυτό για να περιηγηθεί στην Ελλάδα. Δύο χρόνια αργότερα εκδίδει *Το ταξίδι μου*.

Το έργο αυτό, που αμέσως γίνεται η ληξιαρχική πράξη γέννησης του κινήματος του δημοτικισμού, είναι η αφήγηση της επίσκεψης του νεαρού γλωσσολόγου στη Χίο, την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα. Μεταφέροντας τις εντυπώσεις του για τον τόπο και τον λαό, εκθέτει τις απόψεις του για το γλωσσικό ζήτημα. *Το ταξίδι* είναι ένα φιλολογικό έργο, το μακροσκελέστερο που έχει γραφτεί μέχρι εκείνη την εποχή σε δημοτική γλώσσα, και ταυτόχρονα μια επιστημονική πραγματεία, που παρουσιάζεται ως υπόδειγμα σωστής χρήσης της γλώσσας. Σε αυτό συστηματοποιείται η πιο ασυμβίβαστη γραμματική που έχει χρησιμοποιηθεί από την εποχή των Ι. Βηλαρά και Α. Ψαλίδα. Αυ-

¹ Μπαμπινιώτης (2015), σ. 193.

² Κριαράς (1986), σ. 21, Mackridge (2009), σσ. 271 – 273 και Μπαμπινιώτης (2015), σ. 194.

³ Τριανταφυλλίδης (1963), σσ. 449 – 452.

⁴ Τριανταφυλλίδης (1963), σ. 170.

⁵ Mackridge (2009), σ. 274.

τό δε σημαίνει ότι στερείται επιστημονικών βάσεων. Αντίθετα ο Γ. Ψυχάρης ακολουθεί ένα γλωσσολογικό σύστημα αρχών μέχρι τις ακραίες του συνέπειες, φέρνοντας στο γλωσσικό ζήτημα μία άποψη εκ διαμέτρου αντίθετη από αυτήν που είχε παρουσιάσει ο Κ. Κόντος με τον ακραίο του αρχαϊσμό.¹

Η εμφάνιση του Γ. Ψυχάρη στο προσκήνιο του γλωσσικού ζητήματος είναι αποφασιστικής σημασίας.² *Το ταξίδι* έρχεται σε μια εποχή που ο γλωσσικός αρχαϊσμός βρίσκεται στο απόγειό του και βγάζει την ελληνική πνευματική ηγεσία από τον λήθαργό της. Οι διανοούμενοι χωρίζονται σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, με τους εκλεκτότερους, πλην του Γ. Χατζιδάκι, να συντάσσονται στο πλευρό των δημοτικιστών.³ Με τη μαχητικότητά του και την επιστημονική του επιχειρηματολογία καταφέρνει να εμπνεύσει τους δημοτικιστές, οι οποίοι πλέον αγωνίζονται πιο ενεργά για την επισημοποίηση της δημοτικής γλώσσας. Μπορεί λοιπόν κανείς να υποστηρίξει πως δίχως τη δική του παρουσία είναι άγνωστο, όχι μόνο το πότε θα κατάφερνε η δημοτική γλώσσα να διεκδικήσει τα δικαιώματά της, αλλά και το αν θα πετύχαινε στην προσπάθειά της.

Στο πλευρό του Γ. Ψυχάρη σπεύδει να ταχθεί ο Ε. Ροΐδης, ο οποίος επισημαίνει πως *Το ταξίδι* αποτελεί την πιστή εφαρμογή των κανόνων που έχει συγκεντρώσει ο Έλληνας γλωσσολόγος στις επιστημονικές του μελέτες, χωρίς ίχνος αυθαιρεσίας.⁴ Ο Ε. Ροΐδης εκδίδει το 1893 τα *Είδωλα*, με τα οποία εμφανίζεται ως κριτής του γλωσσικού ζητήματος και με το κύρος του αποφαινεται υπέρ της δημοτικής γλώσσας, συμβάλλοντας έτσι στη γενίκευση της χρήσης της στη λογοτεχνία.⁵ Τις ιδέες του Γ. Ψυχάρη ασπάζονται κι άλλοι, οι οποίοι καλλιεργούν τη δημοτική στα έργα τους. Ο Αργύρης Εφταλιώτης (1849 – 1923) εγκαταλείπει την καθαρεύουσα για τη δημοτική.⁶ Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας (1865 – 1922), όταν εκδίδει τη συλλογή *Διηγήματα* το 1892, νιώθει

¹ Για τις επιστημονικές βάσεις του *Ταξιδιού* βλ. Μπαμπινιώτης (2015β), σσ. 99 – 127 και Μπαμπινιώτης (1988), σσ. 809 – 811.

² Κριαράς (1992), σσ. 6 – 7. Το γεγονός αυτό αναγνωρίζουν όχι μόνο όσοι συντάσσονται με τις απόψεις του, αλλά ακόμα και όσοι διαφωνούν με τον γλωσσικό του δογματισμό, όπως οι Κ. Παλαμάς, Δ. Γληνός, Μ. Τριανταφυλλίδης.

³ Φραγκουδάκη (2001), σ. 19.

⁴ Ροΐδης (1888), σ. 6. Αργότερα ο Γ. Ψυχάρης θα χαρακτηρίσει την κριτική αυτή του Ε. Ροΐδη ως «την τιμή της ζωής του». Βλ. Κριαράς (1986), σ. 34.

⁵ Δημαράς (2000), σσ. 472 – 473.

⁶ Εφταλιώτης (1910), σ. 1 «Εγώ όμως, όξω από κάτι στίχους που έγραφα από καιρό σε καιρό στη γλώσσα των τραγουδιών μας, δεν αποκοτούσα να πετάξω τόσα και τόσα χαδεμένα μου δοκιμάσματα στην καθαρεύουσα και να κηρυχτώ δημοτικιστής. Δεν περνάει πολύς καιρός και βγαίνει το «*Ταξίδι*». Θυμούμαι την πρωινή που τόλαβε ο Πάλλης (στο σπίτι του κατοικούσα) και σαν τρελλός μου φώναξε «Να τα, αυτά που σουλέγα! Διάβασε και να δης». Το διαβάσαμε μονορούφι το έργο. Η αλλαγή ήρθε αμέσως μονάχη της. Ανακάλυψα άξαφνα πως μπορούσα να γράφω ό,τι θέλω στη μητρική τη γλώσσα δίχως μήτε τη μισή τη δυσκολία που έβρισκα γράφοντας καθαρεύουσα».

την ανάγκη να προτάξει ένα πρόλογο όπου αποκηρύσσει την καθαρεύουσα στην οποία είναι γραμμένη, ως άψυχο και παραπλανητικό κατασκευάσμα.¹ Στην ποίηση υπάρχουν ήδη αρκετοί προβεβλημένοι δημιουργοί που μεταχειρίζονται τη δημοτική στα έργα τους, όπως οι: Γ. Δροσίνης, Ι. Πολέμης, Ν. Καμπάς, Κ. Κρυστάλλης, Ι. Γρυπάρης, Μ. Μαλακάσης κ.α. Πρόκειται για τους ποιητές που είναι γνωστοί ως «Νέα Αθηναϊκή Σχολή» ή «Γενιά του 1880», με προεξάρχουσα μορφή ανάμεσά τους τον Κωστή Παλαμά (1859 – 1943). Οι διαδοχικές βραβεύσεις του στον Φιλαδέλφειο ποιητικό διαγωνισμό δείχνουν πως η χρήση της δημοτικής στην ποίηση τυγχάνει πλέον ευρείας αποδοχής.² Στα επόμενα χρόνια ο Κ. Παλαμάς καθιερώνεται ως ο σημαντικότερος εν ζωή Έλληνας ποιητής.³ Η στάση που επιλέγει να κρατήσει στο ζήτημα της γλώσσας έχει ως αποτέλεσμα να διωχθεί από το επίσημο κράτος, ταυτόχρονα όμως έχει ιδιαίτερη απήχηση μεταξύ των νεότερων λογοτεχνών.⁴

Δεν υποδέχονται όμως όλοι με θετικό τρόπο το *Ταξίδι*. Ο Γ. Χατζιδάκις παίρνει θέση κατά του Γ. Ψυχάρη και υπέρ της καθαρεύουσας.⁵ Ο διπλωμάτης και λογοτέχνης Άγγελος Βλάχος επισημαίνει πως «γνήσια» δημοτική είναι μόνο η γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών και κατακρίνει τους ποιητές που πλάθουν νέες λέξεις κατά παρέκκλιση των ετυμολογικών κανόνων.⁶ Εναντίον των θεωριών του Γ. Ψυχάρη τάσσονται ακόμα και υπέρμαχοι της δημοτικής. Οι Ι. Πολυλάς και Ν. Κονεμένος θεωρούν πως η προφορική γλώσσα έχει επηρεαστεί από τη γραπτή, με αποτέλεσμα ακόμα κι αμόρφωτοι άνθρωποι να χρησιμοποιούν λόγιες λέξεις. Επομένως θα ήταν λάθος να αγνοηθεί αυτή η επιρροή, όπως υποστηρίζεται στο *Ταξίδι*.⁷ Οι Α. Καρκαβίτσας και Α. Παπαδιαμάντης τονίζουν πως ο Γ. Ψυχάρης στερείται επαρκούς επαφής με τη δημοτική γλώσσα, γι' αυτό και η πρότασή του είναι ψυχρά επιστημονική.⁸

¹ Μαστροδημήτρης (2005), σσ. 407 - 408.

² Mackridge (2009), σ. 294.

³ Δημαράς (2000), σ. 514.

⁴ Ο – νεαρός στις αρχές του 20ού αιώνα – Σ. Μυριβήλης αναφέρει πως έβλεπε τον Κ. Παλαμά ως πνευματικό προφήτη, άφοβο αρχηγό για την εθνική γλωσσική επανάσταση, δεύτερο και ισαπόστολο ύστερα από τον Δ. Σολωμό. Βλ. Μυριβήλης (1963), σ. 36.

⁵ Τα σχετικά άρθρα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Αθηνά* κι ανατυπώθηκαν στο βιβλίο του Γ. Χατζιδάκι με τίτλο *Γλωσσολογικά Μελέται*, που εκδόθηκε το 1901.

⁶ «Φιλαδέλφειος» (1891), σσ. 282 – 287.

⁷ Πολυλάς (1892), σσ. 98-99 και Κονεμένος, «Το σύστημα του Ψυχάρη και η μέλλουσα αττική του Κίμωνος», *Εφημερίς*, αρ.φ. 140, 20/5/1895, αρ.φ. 142, 22/5/1895 & αρ.φ. 143, 23/5/1895.

⁸ Μποέμ (1893^α), σ. 1, συνέντευξη με τον Α. Παπαδιάμαντη: «Την δημοτικήν γλώσσαν πού την είδε, πού την έμαθε, πού την εσπούδασεν ο Ψυχάρης; Αυτός είνε Χίος, σχεδόν ξένος, αριστοκράτης Φαναριώτης, επιχειρών μ' εν στρεβλωτικών ιδίωμα ως δημιουργός και διδάσκαλος ολοκλήρου έθνους», & Μποέμ (1893^β), σ. 2, συνέντευξη με τον Α. Καρκαβίτσα: «Παρακολουθεί (ο Ψυχάρης) την γλώσσαν υπό επιστημονικήν έποψην, και ούτω γράφει την δημώδη, χωρίς να την αισθάνεται».

Παρά την ύπαρξη και τη διατύπωση πολλών διαφορετικών απόψεων, η διαμάχη για τη γλώσσα δεν έχει λάβει ακόμα μεγάλες διαστάσεις. Αυτό γίνεται φανερό από την υποδοχή που γνωρίζει ο Γ. Ψυχάρης όταν καταφθάνει στην Αθήνα και δίνει, στις αρχές Νοεμβρίου του 1893, μία διάλεξη στο Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό.¹ Εκεί παρίσταται όχι μόνο η αφρόκρεμα της αθηναϊκής κοινωνίας, αλλά και σύσσωμη η βασιλική οικογένεια. Σύμφωνα με τον αυτόπτη μάρτυρα Γρ. Ξενόπουλο, η διάλεξη άρεσε σε όλους τους παριστάμενους που είχαν γεμίσει ασφυκτικά την αίθουσα του συλλόγου, διότι την άκουγαν. Η γλώσσα του Γ. Ψυχάρη τούς ξένισε μόνο την επόμενη μέρα, όταν το *Άστυ* δημοσίευσε αποσπάσματά της ομιλίας και την είδαν γραμμένη.² Το ουσιώδες εδώ είναι πως ο κήρυκας των ανατρεπτικών γλωσσικών ιδεών γίνεται ασμένως δεκτός σε έναν σύλλογο – στυλοβάτη της καθαρεύουσας και δέχεται θετικά σχόλια από ομοϊδεάτες κι αντιφρονούντες.³

Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς ξεκινάει στην Κωνσταντινούπολη η έκδοση του περιοδικού *Φιλολογική Ηχώ*. Με διευθυντή τον Νικόλαο Φαληρέα και συνεργάτες τον ποιητή Ιωάννη Γρυπάρη και τη διηγηματογράφο Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, τα πρώτα βήματα του περιοδικού γίνονται στην καθαρεύουσα. Ωστόσο, από τον Φεβρουάριο του 1896 η *Φιλολογική Ηχώ* γίνεται όργανο του δημοτικισμού και συγκεντρώνει γύρω της αρκετούς δημοτικιστές της Πόλης. Παρόλο που γνωρίζει σημαντική γεωγραφική εξάπλωση και συνεργάζεται με καταξιωμένους λογοτέχνες από την Ελλάδα, το περιοδικό και σταματάει οριστικά την έκδοσή του τον Φεβρουάριο του 1898.⁴

Τον Νοέμβριο του 1898 ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (1868 – 1920) εκδίδει στην Αθήνα το πρώτο τεύχος της *Τέχνης*. Το περιοδικό, που έχει ως κύριο μοχλό τον Κ. Παλαμά,⁵ αμέσως καθιερώνεται ως όργανο των δημοτικιστών. Ωστόσο, η γλώσσα στην οποία γράφεται το περιοδικό δεν είναι ούτε ψυχαρική, ούτε αρκετά διαμορφωμέ-

¹ Στην πρόσκληση του Ψυχάρη, ο οποίος ήταν αντεπιστέλλον μέλος του *Παρνασσού*, πιθανόν συνέβαλε ο τότε πρόεδρος του Συλλόγου, Ν. Γ. Πολίτης. Βλ. Τζιόβας (2003), σ. 283 & 286

² Τζιόβας (2003), σ. 282.

³ Τζιόβας (2003), σ. 284.

⁴ Βλ. Γιαλούρης (1920), σ. 133 – 134. Η Τ. Σταύρου αναφέρει πως η *Φιλολογική Ηχώ* έφτανε από την Τεργέστη μέχρι τη Σμύρνη, από τη Μάνη μέχρι τον Πύργο της Βουλγαρίας και από την Αυλώνα μέχρι τα Ιεροσόλυμα. Στις σελίδες της φιλοξενήθηκαν έργα λογοτεχνών όπως οι: Κ. Παλαμάς, Α. Εφταλιώτης, Γρ. Ξενόπουλος, Α. Καρκαβίτσας και άλλοι. Τ. Σταύρου (1948), σσ. 1495 – 1497,

⁵ Αντωνίου – Τίλιου (1989), σ. 114 & 118. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η πρώτη ανακοίνωση για την έκδοση του περιοδικού έγινε στον κύκλο των λογοτεχνών που συγκεντρώνονταν στο σπίτι του Κ. Παλαμά, ενώ ο ίδιος υπογράφει και τα κείμενα με τις προγραμματικές θέσεις της *Τέχνης*.

νη κι ομοιόμορφη, με αποτέλεσμα να βάλλεται και από τις δύο πλευρές.¹ Ο Κ. Χατζόπουλος προσπαθεί να περιορίσει τις ελευθερίες των συντακτών, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Έτσι με τη συμπλήρωση του πρώτου έτους, η *Τέχνη* οδηγείται στο κλείσιμο.² Η συμβολή της στη διαμόρφωση της γλώσσας είναι αξιοσημείωτη, καθώς αποτελεί την πρώτη απόπειρα στο ελληνικό κράτος για αποκλειστική χρήση της δημοτικής στον Τύπο. Το μέγεθος των δυσκολιών που είχε να αντιμετωπίσει η *Τέχνη* γίνεται πιο εύκολα αντιληπτό από το παρακάτω γεγονός. Το 1900, σε δημοψήφισμα που διενεργεί η εφημερίδα *Ακρόπολις* μεταξύ των αναγνωστών της για το ποια γλώσσα προτιμούν, η πλειοψηφία επιλέγει την καθαρεύουσα.³

Παρά τις αντιξοότητες ο δημοτικισμός εμφανίζεται με αυξανόμενη συχνότητα, όχι μόνο στη λογοτεχνία, αλλά και στο θέατρο. Το 1901 ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος (1867 – 1911) ιδρύει τη Νέα Σκηνή.⁴ Μετά από τους πρώτους, προπαρασκευαστικούς μήνες, ανεβάζει την «Αλκηστη» του Ευρυπίδη σε δική του μετάφραση στη δημοτική.⁵ Η παράσταση αποκομίζει εγκωμιαστικά σχόλια,⁶ με αποτέλεσμα να συνεχιστούν οι μεταφράσεις όχι μόνο αρχαίων, αλλά και ξένων έργων στη δημοτική, δίνοντάς της πρωταγωνιστικό ρόλο στο ελληνικό θέατρο.

Στο μεταξύ, έντονη δραστηριότητα σημειώνεται από τους δημοτικιστές που ζουν στο εξωτερικό. Ο Αλέξανδρος Πάλλης (1851 – 1935) μεταφράζει την *Ιλιάδα* στη

¹ Αντωνίου – Τίλιου (1989), σσ. 177 – 178 & 389. Ο Γ. Ψυχάρης, σε επιστολή που δημοσιεύεται στο 3^ο τεύχος του περιοδικού, δηλώνει πως δεν είναι ικανοποιημένος από τη γλωσσική εικόνα των πρώτων τευχών. Η ανομοιομορφία στη γλώσσα οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις ιδεολογικές διαφορές των συντακτών, που οδήγησαν σε μεταξύ τους έριδες και σε αποχωρήσεις συνεργατών.

² Αντωνίου – Τίλιου (1989), σ. 174 & 408. Στο άρθρο που ανακοινώνει το κλείσιμο του περιοδικού, ο Κ. Χατζόπουλος επισημαίνει πως το δημιούργημά του είχε πάρει διαφορετικό δρόμο από εκείνον που ο ίδιος οραματιζόταν και πως δεν είχε εκπληρώσει το σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε.

³ Το άρθρο με το οποίο αναγγέλλεται το εγχείρημα της εφημερίδας δημοσιεύεται στις 3 Οκτωβρίου Δύο μέρες αργότερα δημοσιεύεται επιστολή του Κ. Παλαμά, όπου ο ποιητής υποστηρίζει πως δεν πρέπει να τίθεται ερώτημα για το ποια γλώσσα θέλει ο λαός, αλλά για το ποια γλώσσα έχει. Μετά τη δημοσίευση επιστολών από τον Γ. Χατζιδάκι, τον Μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιο, τον Υπουργό Παιδείας Σ. Στάη, δημοσιογράφων, λογίων, αλλά και Ελλήνων του εξωτερικού, το θέμα ατονεί και από τις 24 Οκτωβρίου σταματούν τα σχετικά δημοσιεύματα. Η πλειοψηφία των απόψεων που έχουν κατατεθεί, συνηγορεί υπέρ της καθαρεύουσας. Βλ. Γαβριηλίδης, «Μέγα πανελλήνιον δημοψήφισμα. Ποίαν γλώσσαν θέλει ο ελληνικός λαός», *Ακρόπολις*, αρ.φ. 6674, 3/10/1900, σ.1 & Γαβριηλίδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα. Επιστολή του κ. Κωστή Παλαμά», *Ακρόπολις*, αρ.φ. 6676, 5/10/1900, σ. 1.

⁴ Παρόντες στην ιδρυτική ανακοίνωση της Νέας Σκηνής ήταν ορισμένοι από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του δημοτικισμού: Κ. Παλαμάς, Δ. Κακλαμάνης, Γ. Στρατήγης, Δ. Καμπούρογλους, Γρ. Ξενόπουλος, Π. Νιρβάνας, Λ. Πορφύρας και Γ. Βλαχογιάννης. Βλ. Ροδάς (1943), σ. 341.

⁵ Είναι δηλωτική της επιλογής της γλώσσας η φράση του Κ. Χρηστομάνου: «...δεν ζητώ επειδή είμεθα Έλληνες, να κτίσωμεν και πάλιν Παρθενώνας. Ο Έλλην ποιητής δεν έχει ανάγκην να μεταγγίξη λέξεις και νοήματα εις ρυθμούς του Πινδάρου και της Σαφούς, ρυθμούς τους οποίους ανέλαβον τα κύματα και οι άνεμοι που τους εγέννησαν». Ροδάς (1943), σ. 341.

⁶ Τανάγρας (1900), σ. 3.

δημοτική. Παράλληλα προσφέρει οικονομική στήριξη για να εκδοθούν η *Ιστορία της Ρωμοσύνης* του Α. Εφταλιώτη το 1901, η *Γλώσσα και ζωή* του Ελισαίου Γιανίδη το 1908, αλλά και η συλλογή δημοτικών τραγουδιών του Νικόλαου Πολίτη το 1914.¹ Ακόμα, γίνεται ο βασικός αιμοδότης του δημοτικιστικού περιοδικού *Νουμάς* από το 1903 που ξεκινάει η έκδοσή του, μέχρι το 1913. Ο Γ. Ψυχάρης το 1901 προκηρύσσει ετήσιο διαγωνισμό για το καλύτερο λογοτεχνικό ή γλωσσολογικό κείμενο στη δημοτική. Σε αυτόν, καθώς και στον διαγωνισμό του 1903, βραβεύει τον δάσκαλο από την Αρτάκη, Μένο Φιλήντα, ο οποίος έχει γράψει τη *Γραμματική της ρωμαϊκής γλώσσας*.² Ο Γ. Ψυχάρης θα καυχηθεί αργότερα πως ο Μ. Φιλήντας, ο συγγραφέας της πρώτης επιστημονικής γραμματικής της νεοελληνικής, είναι δική του «ανακάλυψη».³ Στην Ελλάδα, η συντακτική επιτροπή της Μαράσλειου Βιβλιοθήκης καλεί τον Κ. Παλαμά να προλογίσει τα Άπαντα του Δ. Σολωμού, που εκδίδονται το 1901. Το κείμενο αυτό, γραμμένο στη δημοτική, χαρακτηρίζεται ως μία από τις καλύτερες κριτικές εισαγωγές στη ζωή και το έργο του ποιητή.⁴

Το 1901 είναι το έτος που ξεσπάει η φοβερή διαμάχη, η οποία θα μείνει γνωστή με τον όρο «Ευαγγελικά». Η σπίθα που τα πυροδοτεί είναι η δημοσίευση του Ευαγγελίου του Ματθαίου σε μετάφραση του Α. Πάλλη στη δημοτική, κάτι που συναντά σφοδρές αντιδράσεις τόσο από επίσημους φορείς, όσο και από ανώνυμους πολίτες. Η μετάφραση όμως του Α. Πάλλη είναι η δεύτερη που κυκλοφορεί μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα. Τον έχει προλάβει η βασίλισσα Όλγα, η οποία έχει αναθέσει τη μετάφραση στην ιδιαίτερα γραμματέα της, Ιουλία Σωμάκη.⁵ Το έργο της ολοκληρώνεται το 1900 υπό την εποπτεία του καθηγητή του Πανεπιστημίου, Ιωάννη Πανταζίδη και με τη σιωπηρή συγκατάθεση του μητροπολίτη Αθηνών, Προκόπιου. Η άρνηση της Ιεράς Συνόδου να εγκρίνει τη μετάφραση με το αιτιολογικό ότι η γλώσσα της είναι χυδαία δεν πτοεί τη βασίλισσα, η οποία προχωρά στην έκδοση του έργου σε 1.000 αντίτυπα με

¹ Mackridge (2009), σσ. 307 – 309. Ο Α. Πάλλης κατέβαλε επίσης τμήμα ή και το σύνολο των εξόδων για την έκδοση έργων των Κ. Παλαμά, Α. Εφταλιώτη, Α. Καρκαβίτσα και Γρ. Ξενόπουλου.

² Ο Μ. Φιλήντας είχε υποβάλει την πρώτη έκδοσή της *Γραμματικής* του στον Ζωγράφειο διαγωνισμό του ΕΦΣΚ το 1898. Το 1907 όμως ουσιαστικά την αποκηρύσσει λόγω των πολλών λαθών που είχε κάνει ο ίδιος, καθώς ήταν ακόμα επηρεασμένος από την καθαρεύουσα. Βλ. Φιλήντας (1907), σσ. 7 – 8.

³ Φιλήντας (1907), σ. γ' και ιβ'.

⁴ Mackridge (2009), σσ. 306 – 307.

⁵ Κωνσταντίνου (1975), σσ. 119 – 120 και Μαρωνίτη 2003, σσ. 63 - 81. Η πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας είχε ως αφορμή το σοκ που υπέστη όταν αντιλήφθηκε, επισκεπτόμενη νοσοκομεία όπου νοσηλεύονταν τραυματίες του πολέμου του 1897, πως πολλοί ήταν εκείνοι που δεν καταλάβαιναν τη γλώσσα του Ευαγγελίου. Ωστόσο, θεωρείται αναμφισβήτητο πως αποτελεί μέρος της γενικότερης προσπάθειας για αποκατάσταση του κύρους της βασιλικής οικογένειας, το οποίο είχε τρωθεί λόγω του ατυχούς πολέμου.

δικά της έξοδα.¹

Στις 9 Σεπτεμβρίου η εφημερίδα *Ακρόπολις* δημοσιεύει το πρώτο απόσπασμα της μετάφρασης του Α. Πάλλη. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης (1848 – 1920) εντάσσει το όλο εγχείρημα στο πλαίσιο του αγώνα των ισχυρών να ανυψώσουν τις κατώτερες τάξεις μέσω της φιλανθρωπίας.² Η ευρεία κυκλοφορία της εφημερίδας συντελεί στο να προκληθούν έντονες αντιδράσεις. Το Πατριαρχείο, η Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά και η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου καταδικάζουν απερίφραστα κάθε είδους μετάφραση του Ευαγγελίου σε απλούστερη γλώσσα. Παρόλο που ο Β. Γαβριηλίδης διακόπτει στις 20 Οκτωβρίου τη δημοσίευση της μετάφρασης και διατυπώνει αντιρρήσεις για τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Α. Πάλλης,³ οι αντιδράσεις συνεχίζονται. Οι φοιτητές οργανώνουν κατάληψη του Πανεπιστημίου, διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις, οι οποίες κορυφώνονται στις 6 – 8 Νοεμβρίου με την καταστροφή των γραφείων της *Ακροπόλεως* και την επέμβαση του στρατού. Τα αιματηρά επεισόδια οδηγούν στην παραίτηση του μητροπολίτη Αθηνών, που ακολουθείται από αυτήν της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη.

Με τα Ευαγγελικά πολιτικοποιούνται τόσο το γλωσσικό ζήτημα, όσο και το κίνημα του δημοτικισμού. Οι αντίπαλοί του δεν αρκούνται στην απόρριψη των γλωσσικών θεωριών του Γ. Ψυχάρη που εφαρμόζονται από τον Α. Πάλλη στη μετάφραση του Ευαγγελίου. Προσδίδουν στο ζήτημα όψη εθνική, καθώς με τον ισχυρισμό ότι απαιτείται μετάφραση για την κατανόηση του Ευαγγελίου, τίθεται θέμα εθνικής συνέχειας και ενότητας. Υποστηρίζουν πως η πράξη αυτή, την οποία το Πατριαρχείο χαρακτηρίζει ως διαστρέβλωση του Ευαγγελίου,⁴ αποτελεί επίθεση κατά της ορθοδοξίας. Τέλος συνδέουν τις μεταφραστικές προσπάθειες του Α. Πάλλη και της βασίλισσας Όλγας αλλά και την ίδια τη δημοτική γλώσσα με το κίνημα του πανσλαβισμού.⁵

Την εθνική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος, από εντελώς διαφορετική σκοπιά, αναδεικνύει και ο Κωνσταντινουπολίτης γιατρός Φώτης Φωτιάδης (1849 – 1936). Το 1902 εκδίδει το βιβλίο *Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, ό-

¹ Κωνσταντίνου (1975), σ. 118 – 144.

² Γαβριηλίδης, «Το Ευαγγέλιον εις την γλώσσαν του λαού. Το έργον της βασιλίσσης. Η “Ακρόπολις” το συνεχίζει», *Ακρόπολις*, αρ.φ. 7015, 9/9/1901.

³ Γαβριηλίδης «Η βεβήλωσις», *Ακρόπολις*, αρ.φ. 7062, 26/10/1901 & «Οι αντευαγγελισταί», *Ακρόπολις*, αρ.φ. 7063, 27/10/1901. Αρχικά ο Β. Γαβριηλίδης προβάλλει το επιχείρημα πως ανάλογες μεταφράσεις έχουν κυκλοφορήσει και στο πρόσφατο παρελθόν, και μάλιστα με την έγκριση του Πατριαρχείου. Κατόπιν αποδίδει τις ιδιαιτερότητες της γλώσσας του Α. Πάλλη στο γεγονός ότι ζει στο εξωτερικό και βρίσκεται υπό την επήρεια «γλωσσολογικής ψυχώσεως», ένα συνηθισμένο λογοπαίγνιο της εποχής που χρησιμοποιείται για τον χλευασμό της γλωσσικής ποικιλίας την οποία προτείνει ο Γ. Ψυχάρης.

⁴ «Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 51, 21/12/1901, σελ. 501.

⁵ Κωνσταντίνου (1975), σ. 158 – 159.

που υποστηρίζει πως εθνική και εκπαιδευτική αναγέννηση δεν μπορεί να υπάρξει δίχως την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στο σχολείο. Με το έργο αυτό ο Φ. Φωτιάδης καθιερώνεται ως ο θεμελιωτής του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και ασκεί σημαντική επιρροή στους νέους της εποχής.¹

Στις αρχές του 1903 κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Ο Νουμάς*.² Η γλώσσα που μεταχειρίζεται στα πρώτα του φύλλα είναι σχεδόν καθαρεύουσα, όμως το αναγνωστικό κοινό δείχνει ελάχιστη ανοχή για οποιαδήποτε απόκλιση από τον καθιερωμένο δημοσιογραφικό λόγο.³ Παρόλα αυτά ο διευθυντής του, Δημήτριος Ταγκόπουλος (1860 – 1926) δεν αποθαρρύνεται και μπαίνει δυναμικά στον αγώνα για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας. Συνδέεται με τους δημοτικιστές της Αθήνας, αλλά και του εξωτερικού, από τους οποίους ο *Νουμάς* θα εξαρτηθεί οικονομικά και ιδεολογικά κατά τα επόμενα χρόνια.⁴ Η συνεργασία της εφημερίδας με διακεκριμένους λογοτέχνες όπως οι Κ. Παλαμάς και Α. Καρκαβίτσας, την καθιστά πόλο έλξης για νέους λογίους. Στη διάρκεια του μακρού του βίου (1903 – 1931), ο *Νουμάς* θα χαράξει τη δική του πορεία στο γλωσσικό ζήτημα, η οποία θα επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις επικρατούσες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες.⁵ Δε σταματά όμως να μάχεται υπέρ της δημοτικής γλώσσας, αλλά και μέσω αυτής, υπέρ της κοινωνικής μεταρρύθμισης.⁶

¹ Τριανταφυλλίδης (1963β), σ. 442, όπου ο συγγραφέας ομολογεί πως ο πρόλογος του βιβλίου του Φ. Φωτιάδη (καθώς οι επιστολές προς τον *Ταχυδρόμο* γράφτηκαν στην καθαρεύουσα) ήταν το πρώτο του ανάγνωσμα στη δημοτική και πως αυτό επιτάχυνε τη γλωσσική του μεταστροφή. Βλ. επίσης Κριαράς (1995), σσ. 5 – 6 όπου περιγράφεται ο αντίκτυπος του βιβλίου σε νεαρούς, όπως ο Α. Δελμούζος, αλλά και σε πρωτεργάτες του δημοτικισμού, όπως οι Γ. Ψυχάρης, Α. Πάλλης, Κ. Παλαμάς.

² *Ο Νουμάς*, αρ. 1, 2/1/1903. Ο πλήρης τίτλος της εφημερίδας είναι: *Ο Νουμάς. Εφημερίς πολιτική – κοινωνική – φιλολογική, εκδομένη κατά Πέμπτην και Κυριακήν. Το σύνθημά της: Κατά των λόγων – υπέρ των έργων.*

³ Χαρακτηριστικά δείγματα είναι μια επιστολή από τη Σμύρνη, σύμφωνα με την οποία ο *Νουμάς* «... όζει τρομερού μαλλιαρισμού και ουδόλως ανταποκρίνεται προς τα εξιώσεις του συμυρναϊκού κοινού, το οποίον πολύ αποστρέφεται την ελεεινήν ταύτην διαστροφήν της γλώσσης των προγόνων του», καθώς και η αναγραφή στην πρώτη σελίδα του 9^{ου} φύλλου, της φράσης: «Ο “Νουμάς” έχει την μικροτέραν κυκλοφορίαν εξ όλων των ελληνικών εφημερίδων». Βλ. «Η κοινή γνώμη. Το συμυρναϊκόν κοινόν», *Ο Νουμάς* αρ.φ. 5, 16/1/1903, σελ. 8 & *Ο Νουμάς* αρ.φ. 9, 30/1/1903 σελ. 1.

⁴ Καλογιάννης (1985), σ. 272 & Παπακώστας (1985), σσ. 168, 200 & 219.

⁵ Καλογιάννης (1985), σ. 276 – 279. Στη διάσπαση των δημοτικιστών με την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, ο *Νουμάς* τάσσεται με την ψυχαρακή «ορθοδοξία». Εξαιτίας της επιλογής αυτής ουσιαστικά αγνοεί την προσπάθεια του Α. Δελμούζου στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου, μέχρι τη στιγμή που ο συκοφαντημένος δημοτικιστής οδηγείται στα δικαστήρια. Οι συνεχείς πόλεμοι της περιόδου 1912 – 1917 υποχρεώνουν τον Δ. Ταγκόπουλο να διακόψει την κυκλοφορία του *Νουμά* για ενάμιση χρόνο. Όταν επανεκδίδεται τον Δεκέμβριο του 1918 ανακηρύσσει το γλωσσικό ζήτημα λυμένο.

⁶ Σταυρίδη – Πατρικίου (1976), σ. 125. Χαρακτηριστική είναι η αρθρογραφία που πυροδοτείται από μια ευνοϊκή κριτική για το βιβλίο *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γ. Σκληρού. Οι συμμετέχοντες χρησιμοποιούν κάθε πιθανή ποικιλία της δημοτικής, από την απόλυτη, του Γ. Ψυχάρη, μέχρι τη γεμάτη παραχωρήσεις στην καθαρεύουσα, του Γ. Σκληρού.

Το 1903 επίσης, έρχεται η σειρά του θεάτρου να σταθεί αφορμή για αναταραχές. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τα λιγοστά ελληνικά έργα των Δ. Βερναρδάκη, Σπ. Ζαμπέλιου, Α. Βλάχου και άλλων, όπως και οι μεταφράσεις των ξένων θεατρικών, γράφονται σε λόγια γλώσσα.¹ Επιπλέον, αυτοί που προσπαθούν να αναβιώσουν το αρχαίο δράμα, του αφαιρούν τον χαρακτήρα της «διδασκαλίας» για τον δήμο που είχε στην αρχαιότητα. Έτσι, οι τραγωδίες απομακρύνονται από τον λαό και γίνονται ένας ελιτίστικος τρόπος ψυχαγωγίας για μία ανώτερη τάξη «μυημένων», που κατανοεί την αρχαία γλώσσα.² Την παράδοση αυτή σπάει ο Κ. Χρηστομάνος με τη Νέα Σκηνή. Μάλιστα, μετά τις καλές κριτικές που δέχτηκε η «Άλκηστις», ανεβάζει και την «Αντιγόνη» του Σοφοκλή. Η παράσταση κατακρίνεται αυστηρά για τη γλώσσα της μετάφρασης, αλλά ελάχιστα απασχολεί την επικαιρότητα.³ Τα φώτα είναι στραμμένα όλα στην «Ορέστεια», με την οποία το Βασιλικό Θέατρο εγκαινιάζει το τρίτο έτος της λειτουργίας του. Η πέτρα του σκανδάλου δεν είναι άλλη από τη μετάφραση του αρχαίου κειμένου. Αυτή έχει ανατεθεί στον αρχαιολόγο Γεώργιο Σωτηριάδη που επιλέγει να χρησιμοποιήσει μια γλώσσα ανάμικτη, με στοιχεία τόσο της καθαρεύουσας, όσο και της δημοτικής.⁴ Από τις 2 Νοεμβρίου, επομένη της πρεμιέρας, ο τύπος κατακεραυνώνει αυτή την επιλογή. Οι φοιτητές του Πανεπιστημίου πρωτοστατούν σε διαμαρτυρίες που αναστατώνουν για μια ακόμη φορά τους δρόμους της Αθήνας. Στις 16 μάλιστα του μήνα, οι δηλωτές συγκρούονται με την αστυνομία, με απολογισμό έναν νεκρό κι αρκετούς τραυματίες και συλληφθέντες. Τον ξεσηκωμό των φοιτητών χρεώνεται εξ' ολοκλήρου⁵ ο καθηγητής Γεώργιος Μιστριώτης (1840 - 1916).

¹ Μαυρολέων (2003), σσ. 48 & 251.

² Μαυρολέων (2003), σσ. 49, 236 & 285. Πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε ο Γ. Μιστριώτης, με την ίδρυση της *Εταιρείας υπέρ της Διδασκαλίας Αρχαίων Δραμάτων* και το ανέβασμα παραστάσεων, στις οποίες γινόταν αποκλειστικά χρήση της αρχαίας γλώσσας. Οι καινοτόμες προτάσεις του συνέβαλαν σημαντικά στην αναβίωση του αρχαίου δράματος, την οποία όμως χρησιμοποίησε ο Γ. Μιστριώτης ως μέσο για την επίτευξη των γλωσσικών του στόχων.

³ «Το ζήτημα της γλώσσας», *Εμπρός*, αρ.φ. 2526, 4/11/1903.

⁴ «Αρχαία ελληνικά τραγωδία εν Βερολίνω», *Το Άστυ*, αρ.φ. 3588, 4/11/1900 & Riley (2008), σ. 220. Η μετάφραση του Γ. Σωτηριάδη βασίζεται σε μία αντίστοιχη γερμανική μετάφραση της τριλογίας από τον Ulrich von Wilamowitz – Moellendorff, που είχε ήδη ανεβεί στο θέατρο του Βερολίνου το 1900, διασκευασμένη από τον Hans Oberländer.

⁵ Ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών Αθηνών, Δημήτριος Μπενή-Ψάλτης, τον κατηγορεί ως πρωταίτιο και υποκινητή των ταραχών. Τον επιτιμά ως ανάξιο της εμπιστοσύνης των γονέων, οι οποίοι του παρέδωσαν τα παιδιά τους για να τα διδάξει κι εκείνος τα οδήγησε στο εδώλιο του κατηγορουμένου. Επιπλέον, αποδίδει στις ενέργειές του δόλο και ιδιοτέλεια, καθώς ως πρόεδρος της Εταιρείας υπέρ της Διδασκαλίας Αρχαίων Δραμάτων, είχε συμφέρον να προκαλέσει «ερεθισμόν και αταξίαν», απειλώντας γενική εξέγερση. Ωστόσο, λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων, τόσο ο Γ. Μιστριώτης όσο και οι υπόλοιποι κατηγορούμενοι απαλλάσσονται. Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Ακρόπολις*, αρ. 7864, 25/1/1904, σ. 2, «Το βούλευμα των φοιτητικών ταραχών», *Άστυ*, αρ. 5035, 25/1/1904, «Ολόκληρον το βούλευμα δια τας φοιτητικές ταραχάς» *Εμπρός*, αρ. 2606, 25/1/1904, σ.4.

Τα Ορεσטיακά, όπως και τα Ευαγγελικά νωρίτερα, θέτουν για τα καλά τη γλωσσική αντιπαράθεση στη σφαίρα της πολιτικής. Η χρήση της συγκεκριμένης μετάφρασης από έναν κρατικό θεσμό, ο οποίος μάλιστα είναι άμεσα συνδεδεμένος με το Παλάτι, δημιουργεί την (εσφαλμένη) εντύπωση πως η πολιτική ηγεσία υιοθετεί τη γενίκευση της δημοτικής γλώσσας.¹ Από την άλλη, ο Γ. Μιστριώτης κατηγορείται πως, ως δηλιγιαννικός, υποκινεί τα επεισόδια με απώτερο στόχο την πτώση της κυβέρνησης Δ. Ράλλη.² Οι κατηγορίες που συνδέουν τον δημοτικισμό με τον πανσλαβισμό επανέρχονται στο προσκήνιο, με αυξημένη μάλιστα βαρύτητα, καθώς μπαίνουμε στην ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα.

Η αντιπαράθεση μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας για τον έλεγχο της Μακεδονίας είναι ένα θέμα που έχει τη δική του θέση στο γλωσσικό ζήτημα. Αμφότερες οι πλευρές θεωρούν πως η γνώση και η χρήση της ελληνικής ή της βουλγαρικής γλώσσας θα οδηγήσει στην ανάπτυξη της αντίστοιχης εθνικής συνείδησης στους κατοίκους της Μακεδονίας.³ Αυτό όμως αποτελεί πρόβλημα για την ελληνική πλευρά. Στα σχολεία της Μακεδονίας διδάσκονται η αρχαία ελληνική και η καθαρεύουσα, με τον ίδιο τρόπο όπως και στο ελληνικό κράτος και με πενιχρά αποτελέσματα. Η πλημμελής γνώση της ελληνικής γλώσσας έχει επισημανθεί από νωρίς,⁴ αλλά οι ελληνικές αρχές δεν κάνουν κάτι γι' αυτό. Αντιθέτως ακόμα και η πρόταση του προξένου Θεσσαλονίκης Λάμπρου Κορομηλά για σύνταξη βιβλίων στη δημοτική, την οποία κατανοούν και οι ετερόγλωσσοι μαθητές των ελληνικών σχολείων, πέφτει στο κενό.⁵ Πολύ σύντομα όμως, οι φωνές που επισημαίνουν τον κίνδυνο της απώλειας της Μακεδονίας αν δε γίνει χρήση της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία, ακούγονται και από την Αθήνα.

Το 1904 ιδρύεται εκεί η Εταιρεία «Η εθνική γλώσσα», η οποία αποτελεί την πρώτη προσπάθεια των δημοτικιστών να δράσουν συλλογικά.⁶ Στην προκήρυξή της, που συντάσσει ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, αναφέρεται πως για την κακοδαιμονία του έθνους η ευθύνη θα πρέπει να αναζητηθεί στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και πως προϋπόθεση για την αλλαγή της κατάστασης είναι η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο

¹ Μαυρολέων (2003), σσ. 279 – 280.

² Ο ίδιος, «Ό,τι θέλετε», *Ο Νουμάς*, αρ.φ. 71, 23/11/1903, σσ. 7 – 8.

³ Macridge (2009), σσ. 318 – 320.

⁴ Νίγδελης (2004), σ. 86. Ο διευθυντής του ελληνικού ημιγυμνασίου στο Μοναστήρι, Πέτρος Παπαγεωργίου, ήδη από το 1885 τονίζει πως η οικτρή κατάσταση της ελληνομάθειας των μαθητών του δημοτικού, καθιστά το έργο της διάδοσης της ελληνικής παιδείας αδύνατο.

⁵ Νίγδελης (2004), σσ. 87 – 88.

⁶ Σταυρίδη – Πατρικίου (1989), σ. 11. Μεταξύ των ιδρυτικών μελών της Εταιρείας είναι οι: Ί. Δραγούμης, Κ. Παλαμάς, Μ. Μαλακάσης, Α. Καρκαβίτσας, Γρ. Ξενόπουλος, Ε. Γιανίδης.

δημοτικό σχολείο ως όργανο διδασκαλίας, αλλά και ως πολιτιστικό μέσο. Μόνο έτσι θα μπορέσουν οι ετερόφωνοι Έλληνες της Μακεδονίας να παραμείνουν στον εθνικό κορμό.¹ Σύντομα όμως προκύπτει διαφωνία ανάμεσα στους ψυχαικούς και τους μετριοπαθέστερους δημοτικιστές για το είδος της δημοτικής που θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί, η οποία οδηγεί τους πρώτους σε αποχώρηση. Το σωματείο διαλύεται το 1905 δίχως να προλάβει να αναπτύξει αξιόλογη δράση.²

Αυτό που προλαβαίνει να κάνει, είναι να ρίξει το σπόρο της συλλογικής δράσης. Πολύ σύντομα δημιουργούνται νέοι σύλλογοι δημοτικιστών σε διάφορα ελληνικά κέντρα.³ Στην Κωνσταντινούπολη το 1905 ιδρύεται από τον Φ. Φωτιάδη με κάθε μυστικότητα το *Αδερφάτο «Η Ανάσταση»*. Η πίεση της τουρκικής αστυνομίας, αλλά και των ελληνικών λόγιων κύκλων της Πόλης, περιορίζουν τη δραστηριότητά του στην εγγραφή μελών, την πραγματοποίηση συγκεντρώσεων σε σπίτια (τα περίφημα «φιλολογικά σαλόνια» της Πόλης) και στην οικονομική στήριξη του *Νουμά*.⁴ Το 1908, με την επανάσταση των Νεότουρκων και τη συνταγματική μεταβολή που ακολουθεί, ο σύλλογος κάνει γνωστή την παρουσία του, μετονομαζόμενος σε *Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας*. Ο αρχικός στόχος του *Αδερφάτου*, η ίδρυση ενός σχολείου στο οποίο θα εφαρμόζονταν οι αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, δεν ευδοκώνεται. Προχωρά όμως η έκδοση βιβλίων, η δημοσίευση άρθρων στον τύπο τέλος η δημιουργία μιας δημοτικιστικής εφημερίδας με την επωνυμία *Ο Λαός*. Η αρθρογραφία της εφημερίδας αυτής προκαλεί δυσφορία σε αρκετά από τα μέλη του *Αδερφάτου*, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί η ίδια στο κλείσιμο κι ο σύλλογος σε διάλυση κατά τα μέσα του 1909. Η προσφορά που αφήνει ως παρακαταθήκη είναι ο προβληματισμός που προκάλεσαν οι πρωτοβουλίες του για την ίδρυση σχολείου, τη σύνταξη αναλυτικών προγραμμάτων και τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων.⁵

Το 1905 είναι επίσης το έτος που ο Γ. Χατζιδάκις πρωταγωνιστεί στην έκδοση

¹ Κριαράς (1986), σ. 104 – 105.

² Φραγκουδάκη (1977), σ. 44.

³ Το 1908 ιδρύονται οι ομώνυμοι σύλλογοι *Η Τέχνη* σε Αλεξάνδρεια και Κωνσταντινούπολη. Στα Χανιά ιδρύεται το 1909 ο *Σύλλογος για την εθνική γλώσσα «Ο Σολωμός»*, ο οποίος διαλύεται κάτω από την πίεση των τοπικών λόγιων κύκλων. Λίγους μήνες αργότερα ιδρύεται στο Ηράκλειο ο *Σύλλογος Δημοτικιστών Ηρακλείου Κρήτης «Ο Σολωμός»*, αλλά κι αυτός έχει την ίδια τύχη. Το 1910 ιδρύονται στην Αθήνα η *Φοιτητική Συντροφιά* και ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος*. Στο Κάιρο θα ιδρυθεί το 1916 η *Δημοτικιστική Ομάδα*, ενώ το 1919, επίσης στην Αίγυπτο, ανάλογη κίνηση θα σημειωθεί με τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο Αιγύπτου* στην Αλεξάνδρεια. Βλ. Κριαράς (1986), σ. 103, Παπακώστας (1985), σσ. 19-22 και 103 – 104, & Παπαδημητρίου (2004).

⁴ Παπακώστας (1985), σσ. 63-68.

⁵ Παπακώστας (1985), σσ. 70 – 100.

ενός ογκωδέστατου τόμου της Μαράσλειου Βιβλιοθήκης. Σ' αυτόν περιλαμβάνεται μια παρέμβαση στο γλωσσικό ζήτημα του καθηγητή Βυζαντινολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, Karl Krumbacher.¹ Σε μία διάλεξη που είχε δώσει το 1902 είχε ταχθεί υπέρ των θεωριών του Γ. Ψυχάρη και κατά της καθαρεύουσας, την οποία είχε χαρακτηρίσει «γλώσσα – μούμια».² Σκοπός λοιπόν της έκδοσης τους συγκεκριμένου τόμου είναι να αντικρουθούν οι θέσεις του διαπρεπούς Γερμανού επιστήμονα από έναν Έλληνα ομόλογό του.

Το 1907 στο πλαίσιο της συζήτησης στη Βουλή ενός νομοσχεδίου³ που κατοχυρώνει το κρατικό μονοπώλιο στην παραγωγή σχολικών βιβλίων, ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης προτείνει να συμπεριληφθεί παράγραφος που θα καθορίζει πως τα διδακτικά βιβλία θα συντάσσονται υποχρεωτικά στην καθαρεύουσα. Το επιχείρημά του είναι πως πρέπει να θωρακιστούν τα σχολεία έναντι της εισβολής του χυδαϊσμού. Τον Φεβρουάριο της επόμενης χρονιάς, ο ίδιος βουλευτής θα ζητήσει να γίνει διάβημα στη γαλλική κυβέρνηση, προκειμένου να απομακρυνθεί ο Γ. Ψυχάρης από τη θέση του καθηγητή της Σχολής Ανατολικών Γλωσσών στο Παρίσι. Τελικά επικρατούν οι απόψεις των ψυχραιμοτέρων και δεν υιοθετείται καμία από τις δύο προτάσεις. Τον Μάιο όμως, τιμωρούνται από τον υπουργό Παιδείας με επίπληξη οι Κ. Παλαμάς και Ν. Χατζιδάκις, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, και με προσωρινή απόλυση ο Κ. Παρορίτης, δάσκαλος στην Ύδρα. Οι ποινές αυτές επιβάλλονται με βάση υπουργικό διάταγμα που απαγορεύει σε λειτουργούς της εκπαίδευσης να δημοσιοποιούν απόψεις αντίθετες με τη γλώσσα που προσιδιάζει στα σχολεία και τους εκπαιδευτικούς.⁴ Νέα προσπάθεια που γίνεται τον Νοέμβριο του 1908 να καθιερωθεί με νόμο η χρήση της καθαρεύουσας από τους δημόσιους υπαλλήλους, επίσης αποτυγχάνει. Όλα αυτά όμως, είναι χαρακτηριστικά δείγματα της νοοτροπίας μιας μερίδας των πολιτικών της εποχής σε σχέση με το γλωσσικό ζήτημα.⁵

Ο Γεώργιος Κωνσταντινίδης (1878 – 1920) εκδίδει το 1907 το ελληνικό μανιφέστο του μαρξισμού, με τίτλο *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, υπό το ψευδώνυμο Γεώργιος Σκληρός. Αναπτύσσοντας τις μαρξιστικές θεωρίες για την πάλη των τάξεων, ο Γ. Σκλη-

¹ Ο Κ. Krumbacher σημειώνει δηκτικά πως οι Έλληνες θεωρούν το γλωσσικό ζήτημα «οικογενειακή» υπόθεση κι αγανακτούν με τις έξωθεν επεμβάσεις, απορρίπτοντας αβασάνιστα τις θέσεις έγκριτων επιστημόνων, εκτός αν αυτές τύχει να συμφωνούν με τις δικές τους. Βλ. Μάλτος (1905), σσ. 54 – 55.

² Μάλτος (1905), σσ. 8, 18 & 74.

³ Βεντούρα (1992), σ. 94. Το νομοσχέδιο είχε κατατεθεί στη Βουλή από τον Ιανουάριο του 1903, αλλά ψηφίστηκε ως νόμος τον Απρίλιο του 1907.

⁴ Κριαράς (1992), σ. 181 και Ρ. Σταυρίδη Πατρικίου (1999), σσ. 170 – 172.

⁵ Κριαράς (1992), σ. 181.

ρός ξεχωρίζει τους δημοτικιστές ως τα μόνα υγιή στοιχεία της αστικής τάξης. Θεωρεί όμως ότι το γλωσσικό ζήτημα δεν είναι δυνατό να λυθεί με τις ακαδημαϊκές συζητήσεις στις οποίες έχουν επιδοθεί, παρά μόνο με κοινωνικούς αγώνες, αφού είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το κοινωνικό οικοδόμημα. Γι' αυτό προτρέπει τους δημοτικιστές να στραφούν στον λαό, να τον αφυπνίσουν και να τεθούν επικεφαλής του στον αγώνα για την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης.¹ Με τις θέσεις του αυτές δίνει μια νέα διάσταση στην πολιτικοποίηση του γλωσσικού ζητήματος. Ενώ μέχρι τότε η συζήτηση περιστρεφόταν γύρω από την εξυπηρέτηση ή μη των εθνικών συμφερόντων μέσω της γλώσσας, ο Γ. Σκληρός το θέτει σε βάσεις πολιτικής και κομματικής ιδεολογίας.

Ο Γ. Σκληρός λοιπόν, υποστηρίζει πως το γλωσσικό ζήτημα θα λυθεί μέσω της επανάστασης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Από την άλλη, πολλοί δημοτικιστές επιμένουν πως η δημοτική γλώσσα θα επικρατήσει όταν το κράτος συνειδητοποιήσει πως αυτή είναι το καλύτερο όπλο στον αγώνα για την απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων και την ενοποίηση του έθνους. Η σχετική συζήτηση διεξάγεται με σφοδρότητα στις στήλες του *Νουμά* κι εξελίσσεται σε ιδεολογική αντιπαράθεση, η οποία αντικατοπτρίζει τόσο τις πολιτικές, όσο και τις γλωσσολογικές διαφορές που έχουν προκύψει στις τάξεις των δημοτικιστών.²

Το 1908 η δημοτική αρχή των Παγασών (Βόλου), έπειτα από εισήγηση του Δημήτρη Σαράτση, αποφασίζει να ιδρύσει Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο.³ Διευθυντής του σχολείου ορίζεται ο Αλέξανδρος Δελμούζος (1880 – 1956), ο οποίος βρίσκει πρόσφορο έδαφος για εφαρμογή των αρχών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Ξεκινάει τη διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας, παράλληλα και συμπληρωματικά με την καθαρεύουσα,⁴ ενώ για πρώτη φορά διδάσκονται κείμενα αρχαίων συγγραφέων σε μετά-

¹ Σκληρός (1922), σσ. 58 – 63.

² Καλογιάννης (1985), σσ. 132 – 135.

³ Πρόκειται για το πρώτο ουσιαστικά δημόσιο σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για κορίτσια στην Ελλάδα. Στα 39 Γυμνάσια που λειτούργησαν στο ελληνικό κράτος μέχρι το 1912 φοιτούσαν σχεδόν αποκλειστικά αγόρια, με την παρουσία κοριτσιών σε αυτά να είναι σπάνια. Από την άλλη, το Αρσάκειο, το οποίο απευθυνόταν αποκλειστικά σε κορίτσια, αφενός ήταν ιδιωτικό, αφετέρου είχε ως αποκλειστικό σκοπό την παραγωγή διδασκαλιστών. Βλ. Χαρίτος (1989), τομ. Α, σσ. 92 – 96.

⁴ Μια σειρά από εξωτερικούς (το πρωτοφανές του πράγματος, η αντίδραση της κοινής γνώμης που υποδαυλιζόταν από τη βολιώτικη εφημερίδα *Κήρυξ*, η ίδια η δημοτική γλώσσα που δεν είχε ακόμα επαρκώς «οργανωθεί», ώστε να είναι κατάλληλη για σχολική χρήση), αλλά και εσωτερικούς (οι μαθήτριες, συνηθισμένες από μικρή ηλικία στην αρχαιοπρεπή έκφραση που επέβαλλε το σχολείο, δυσκολεύονταν να εκφραστούν γραπτά στη δημοτική γλώσσα) ανασταλτικούς παράγοντες, δυσχέραιναν τη διδασκαλία της δημοτικής κι επέβαλαν την παράλληλη διδασκαλία της με την καθαρεύουσα. Βλ. Χαρίτος (1989), τομ. Α, σσ. 190 – 195.

φραση.¹ Ωστόσο η ρηξικέλευθη προσπάθεια του Α. Δελμούζου δε θα έχει διάρκεια. Μια αιφνιδιαστική επίσκεψη του επισκόπου Δημητριάδος Γερμανού στο σχολείο τον Φεβρουάριο του 1911, γίνεται αφορμή να ξεσπάσουν τα λεγόμενα «Αθεϊκά». Η τοπική κοινωνία ξεσηκώνεται και επιτυγχάνει τη διακοπή της λειτουργίας του Ανώτερου Παρθεναγωγείου. Οι υπεύθυνοι του σχολείου κατηγορούνται για παραβάσεις έναντι της θρησκείας, της επίσημης γλώσσας και της δημόσιας τάξης, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν σε δίκη στο Εφετείο του Ναυπλίου το 1914. Οι κατηγορούμενοι τελικά απαλλάσσονται, αλλά η πρώτη αυτή προσπάθεια για χρήση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση, τερματίζεται άδοξα.

Ενώσω λειτουργεί ακόμα το Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου και συγκεκριμένα τον Φεβρουάριο του 1910, ιδρύεται στην Αθήνα η *Φοιτητική Συντροφιά*. Το σωματείο αυτό έχει ως σκοπό να συμβάλει στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας σε όλα τα είδη του γραπτού λόγου. Η μεγάλη του διαφορά από άλλες συναφείς συσπειρώσεις των δημοτικιστών, είναι ότι λειτουργεί μέσα σε έναν απροκάλυπτα εχθρικό προς τον δημοτικισμό χώρο: το Πανεπιστήμιο.² Η δράση του θα συνεχιστεί με διακοπές ως το 1933 και θα συναντήσει σφοδρή αντίδραση από τους άλλους φοιτητές, οι οποίοι θεωρούν τη *Συντροφιά* εχθρό της ελληνικής γλώσσας και τη χαρακτηρίζουν ως «...το αίσχος του Εθνικού Πανεπιστημίου και ολοκλήρου του Ελληνισμού...».³ Οι ίδιοι, αγανακτισμένοι από τις εις βάρος τους κατηγορίες, δηλώνουν πως το κίνητρό τους είναι η αγάπη προς την πατρίδα και η πίστη στη γλώσσα του λαού, την οποία χρησιμοποίησαν κατά το παρελθόν μορφές όπως ο Δ. Σολωμός και ο Α. Βαλαωρίτης.⁴

Όλα αυτά τα γεγονότα συντείνουν στο να γίνει κατανοητό ότι για να προαχθεί ο δημοτικισμός θα πρέπει το γλωσσικό όργανο να προσαρμοστεί, έτσι ώστε να γίνει αποδεκτό από ευρύτερο μέρος της κοινής γνώμης. Έτσι αποφασίζεται και πραγματοποιείται η ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τον Μάιο του 1910.⁵ Στα ιδρυτικά του

¹ Χρησιμοποιήθηκαν οι μεταφράσεις της Ιλιάδας και της Οδύσσειας του Ι. Πολυλά οι οποίες, αν και ήταν οι καλύτερες διαθέσιμες, δεν ήταν κατάλληλες για σχολική χρήση, καθώς οι μαθήτριες δυσκολεύονταν να κατανοήσουν την ιδιότυπη γλωσσική μορφή τους. Βλ. Δελμούζος (1950), σσ. 177 – 178.

² Σταυρίδη-Πατρικίου (1986), σσ. 657 - 660. Ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε είναι και το γεγονός ότι από τα 110 μέλη που, σύμφωνα με το *Νουμά*, διαθέτει η *Φοιτητική Συντροφιά*, μόλις 14 τολμούν να δημοσιοποιήσουν τα ονόματά τους.

³ «Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Τα επινίκια των φοιτητών», *Αστραπή*, αρ.φ. 28, 6/3/1911 σ. 2.

⁴ Σταυρίδη-Πατρικίου (1986), σ. 662.

⁵ Κριαράς (1992), σσ. 183 – 184. Αναπόσπαστο μέρος των ζυμώσεων αυτών είναι όχι μόνο διανοούμενοι, αλλά και πολιτικοί της εποχής, όπως ο Α. Παπαναστασίου, οι οποίοι ιδρύουν την *Κοινωνιολογική Εταιρεία* το 1908. Μεταξύ των στόχων της οργάνωσης αυτής είναι και η χρήση της δημοτικής γλώσσας ως όργανο διδασκαλίας στα σχολεία. Βλ. Κριαράς (1986), σσ. 179 – 180.

μέλη συγκαταλέγονται σημαντικά πρώην στελέχη της *Εταιρείας «Η εθνική γλώσσα»* και του *Αδερφάτου* της Κωνσταντινούπολης. Αυτό, σε συνδυασμό με τον εκπεφρασμένο στόχο για ίδρυση σχολείου, όπου θα δοκιμάζονται στην πράξη οι θεωρίες του δημοτικισμού, καθιστά τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* συνεχιστή των προηγηθέντων συλλογικών προσπαθειών και κύριο εκφραστή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού.¹ Ως θεσμός που αντιπροσωπεύει τον δημοτικισμό, συγκεντρώνει στις τάξεις του μέλη διαφόρων πολιτικών πεποιθήσεων. Σε κάθε περίπτωση όμως πρόκειται για μέλη της αστικής τάξης, που επιχειρεί να αναλάβει πρωτοβουλίες στον χώρο της εκπαίδευσης.² Το 1911 ξεκινάει η έκδοση του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, το οποίο αποτελεί το μέσο έκφρασης των απόψεών του, αλλά ταυτόχρονα και υπόδειγμα χρήσης της δημοτικής γλώσσας.³

Το γλωσσικό πρόγραμμα του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* συστηματοποιεί τις επιφυλάξεις και τις αντιρρήσεις όσων προσπάθησαν να καλλιεργήσουν τη δημοτική σύμφωνα με τη διδασκαλία του Γ. Ψυχάρη. Το αποτέλεσμα είναι μία γλώσσα πιο συντηρητική, αλλά λιγότερο απόλυτη και καλύτερα προσαρμοσμένη στις ανάγκες του πεζού λόγου και στο αίσθημα όσων δεν ήταν προκατειλημμένοι απέναντι στη δημοτική.⁴ Οι Α. Δελμούζος, Δ. Γληνός και Μ. Τριανταφυλλίδης, που εντάσσονται στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* λίγο μετά την ίδρυσή του, γίνονται τα κορυφαία στελέχη του. Αυτοί είναι οι κύριοι εκφραστές της διαφοροποίησης από τους πρωτοστάτες του δημοτικισμού (Γ. Ψυχάρη, Α. Πάλλη, Α. Εφταλιώτη) και ουσιαστικά τους αντικαθιστούν.⁵

Από τους πρώτους που εκφράζουν την αντίθεσή τους στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, είναι και ο Γ. Ψυχάρης.⁶ Δεν πρόκειται για κεραυνό εν αιθρία, καθώς σε όλη τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, ο ταγός του δημοτικισμού τελεί υπό αμφισβήτηση. Λογοτέχνες (όπως οι: Γ. Καμπύσης, Γρ. Ξενόπουλος, Α. Καρκαβίτσας, Π. Δέλτα, Π. Νιρβάνας) αλλά και πολιτικοί (Ι. Δραγούμης) ασκούν έντονη κριτική στο γλωσσικό του σύστημα με τους απόλυτους κανόνες. Θεωρούν ότι τα στοιχεία εκείνα της καθαρεύουσας που έχουν παγιωθεί στον προφορικό λόγο είναι αδύνατο να ξεριζωθούν, οπότε η δημοτική που χρησιμοποιούν είναι εμπλουτισμένη με λόγιες λέξεις και

¹ Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τομ. 1, σσ. 9 – 13 και Παπακώστας (1985), σ. 101.

² Κυπριανός (2004), σ. 190 και Κορδάτος 1974, σσ. 126 – 130.

³ Μπαμπινιώτης (2015), σ. 197.

⁴ Τριανταφυλλίδης (1938), σσ. 122 – 123 & 579. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης δίνει έναν ενδεικτικό κατάλογο δημοτικιστών που διατύπωσαν αντιρρήσεις στις απόψεις του Γ. Ψυχάρη, χωρίς όμως να προβούν στη συστηματοποίησή τους. Σε αυτόν περιλαμβάνονται οι Γ. Καμπύσης, Π. Νιρβάνας, Γρ. Ξενόπουλος, αλλά και ο Κ. Krumbacher.

⁵ Σταυρίδη Πατρικίου (1999), σ. 126.

⁶ Ψυχάρης, «Πάμε σκολειό», *Ο Νουμάς*, αρ.φ. 415, 12/12/1910 σσ. 257-262 & 416, 26/12/1910, σσ. 273-277.

γραμματικούς τύπους της καθαρεύουσας. Η επιμονή του Γ. Ψυχάρη στην «ορθόδοξη» δημοτική δίνει στους μετριοπαθέστερους δημοτικιστές το δικαίωμα να τον κατηγορήσουν για δογματισμό και σχολαστικισμό, εφάμιλλους με αυτούς των υποστηρικτών της καθαρεύουσας.¹

Οι συνεδριάσεις της Αναθεωρητικής Βουλής στις αρχές του 1911 δίνουν την ευκαιρία σε όσους επιδιώκουν την εξουδετέρωση των δημοτικιστικών τάσεων να πραγματοποιήσουν τις βλέψεις τους. Με την κοινή γνώμη ελάχιστα ενημερωμένη και την πλειονότητα των βουλευτών να μη δείχνει την παραμικρή διάθεση για υποχώρηση μπροστά στη γλώσσα του λαού, η προειδοποίηση του Ε. Βενιζέλου για γελοιοποίηση του βουλευτικού σώματος, δεν εισακούγεται.² Έτσι στις 28 Φεβρουαρίου, μετά από θυελλώδεις συνεδριάσεις τεσσάρων ημερών, ψηφίζεται το άρθρο 107 του Συντάγματος. Με αυτό ορίζεται η γλώσσα στην οποία συντάσσονται οι νόμοι και το Σύνταγμα ως επίσημη γλώσσα του κράτους, ενώ απαγορεύεται κάθε επέμβαση προς παραφθορά της.³ Η συμβιβαστική στάση του Ε. Βενιζέλου χαρακτηρίζεται ως προδοσία από τον κύκλο του Γ. Ψυχάρη, ενώ οι ηγέτες του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* σιωπούν.⁴

Αυτός που αρνείται να σωπάσει, είναι ο Γ. Μιστριώτης. Για μια φορά ακόμα ξεσηκώνει τους φοιτητές με ομιλίες, τους παρακινεί σε διαδηλώσεις, (όπου μάλιστα οι Ε. Βενιζέλος και Ν. Πολίτης προπηλακίζονται όταν εμφανίζονται μπροστά στους διαδηλωτές), συγκροτεί την Εταιρεία περί Εννόμου Αμύνης της Εθνικής Γλώσσας και συκοφαντεί τους δημοτικιστές.⁵ Σε αυτήν ακριβώς την πίεση αποδίδεται από πολλούς η στάση του Ε. Βενιζέλου. Έχοντας ως πρωταρχικό στόχο την πολιτική συνοχή και την κοινωνική ειρήνη, ώστε να προετοιμάσει τη χώρα κατάλληλα για τους επερχόμενους Βαλκανικούς πολέμους, επιλέγει να υποχωρήσει στο θέμα της γλώσσας.⁶ Για τον λόγο αυτό χτυπάει με την ίδια σφοδρότητα τα δύο άκρα στα πρόσωπα των Γ. Μιστριώτη και Γ. Ψυχάρη, προσπαθώντας να εξουδετερώσει την ένταση. Ωστόσο έχει χαράξει τις κόκκινες γραμμές του και απορρίπτει αιτήματα βουλευτών για συνταγματική καθιέρωση

¹ Mackridge (2009), σσ. 346 – 352.

² Κριαράς (1986), σ. 180 και Φραγκουδάκη (2007), σ. 55. Από το βήμα της Βουλής, ο Ε. Βενιζέλος είχε προειδοποιήσει τους βουλευτές πως αν επιμείνουν στην ψήφιση συνταγματικής διάταξης για τη γλώσσα, οι ιστορικοί του μέλλοντος θα την έκριναν ως αντίθετη προς τα συμφέροντα του έθνους. Ο Ε. Κριαράς αναφέρει χαρακτηριστικά πως «...ειδικότερα προκειμένου για το θέμα της γλώσσας, όσα υποστηρίχθηκαν αποτέλεσαν θλιβερή σελίδα και για την ιστορία της Βουλής και για το πνευματικό επίπεδο των πολιτικών ηγετών της εποχής».

³ *Το Σύνταγμα της Ελλάδος* (1911), σ. 26.

⁴ Φραγκουδάκη (1977), σσ. 55 – 57.

⁵ Κριαράς (1986), σσ. 181 – 183.

⁶ Φραγκουδάκη (2007), σσ. 55 – 61.

της καθαρεύουσας ως γλώσσας της εκπαίδευσης, ενώ υπερασπίζεται το δικαίωμα των δημόσιων υπαλλήλων να είναι δημοτικιστές.¹

Η πιο ξεκάθαρη εκδήλωση της προσπάθειας του Ε. Βενιζέλου για κατευνασμό των πνευμάτων, είναι η κατοχύρωση της γλώσσας της Εκκλησίας. Θέλοντας να αποφύγει τυχόν διένεξη με το Πατριαρχείο προτείνει, εν μέσω χειροκροτημάτων από το σύνολο των βουλευτών, να συμπληρωθεί το σχετικό άρθρο του Συντάγματος. Σύμφωνα με την προσθήκη αυτή, το κείμενο των Αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτο, ενώ απαγορεύεται η απόδοσή του σε άλλο γλωσσικό τύπο χωρίς την προηγούμενη έγκριση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος.²

Ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ συγγαίρει το ελληνικό κοινοβούλιο για την αντιμετώπιση του ζητήματος και συντάσσεται στην ίδια πορεία. Στις 19 Μαρτίου 1911 δημοσιεύεται στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* πατριαρχική εγκύκλιος προς όλες τις εκκλησιαστικές και κοινοτικές αρχές που υπάγονται στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Εφιστά την προσοχή τους κατά του «μολύσματος» και ζητά να λάβουν τα μέτρα τους, ώστε να μην εισχωρήσει ο δημοτικισμός στα σχολεία.³ Υπό την πίεση του Πατριαρχείου, οι σχολικές εφορείες απολύουν εκπαιδευτικούς με την κατηγορία ότι είναι δημοτικιστές, ενώ η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή προβαίνει σε ανακρίσεις των απολυμένων. Το επόμενο έτος, με νέα εγκύκλιο που απευθύνεται σε εφόρους σχολείων κι εκπαιδευτικούς της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως, συστήνεται η αποφυγή ακόμα και της συζήτησης για το γλωσσικό ζήτημα, επί ποινή απόλυσης.⁴

Στην ελληνική Βουλή ωστόσο, η συζήτηση περί παιδείας και γλώσσας επανέρχεται το 1913. Ο υπουργός παιδείας Ιωάννης Τσιριμώκος καταθέτει σειρά νομοσχεδίων, τα οποία βασίζονται σε υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου που του είχε επιδοθεί την προηγούμενη χρονιά.⁵ Ανάμεσα στα άλλα, προτείνεται η κατάργηση της διδασκα-

¹ Φραγκουδάκη (1977), σσ. 53 – 54 και Ρογάρη (2010), σσ. 83 - 85. Χαρακτηριστικό δείγμα της λεπτής ισορροπίας που προσπαθούσε να πετύχει ο Βενιζέλος, είναι το ότι κατηγορήσε (δίχως να κατονομάσει) τον Κ. Παλαμά ότι προκάλεσε σκάνδαλο με τη δημόσια δήλωσή του πως είναι μαλλιαρός, αλλά ταυτόχρονα υποστήριξε πως το να είναι κάποιος δημόσιος υπάλληλος δημοτικιστής, υπάγεται στη σφαίρα των πολιτικών ελευθεριών και της ισότητας απέναντι στο νόμο. Από την άλλη, η αποφασιστικότητα του φάνηκε όταν κατά τη συζήτηση του άρθρου για την εκπαίδευση ο Γ. Μιστριώτης κάλεσε τον λαό σε συλλαλητήριο κατά της κυβέρνησης: ο εισαγγελέας Αθηνών του απήγγειλε κατηγορία για υποκίνηση σε στάση και το συλλαλητήριο ματαιώθηκε.

² *Το Σύνταγμα της Ελλάδος* (1911), σ. 5.

³ «Υπερ πατρίων αγών. Εγκύκλιος Πατριαρχική», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 11, 19/3/1911, σσ. 82 – 83.

⁴ Παυλίδης (2011), σ. 420.

⁵ Σημαντικό ρόλο στη σύνταξη του υπομνήματος, των νομοσχεδίων, αλλά και της εισηγητικής έκθεσης με την οποία παρουσιάστηκαν στη Βουλή έπαιξε ο Δημήτρης Γληνός. Βλ. Ελεγκμίτου - Μπακαλάκη (1987), σσ. 172 – 174.

λίας της αρχαίας γλώσσας στο δημοτικό, καθώς και η αντικατάσταση, στις τέσσερις πρώτες τάξεις του, της άτεγκτης καθαρεύουσας με την «απλή και κοινή ομιλουμένη».¹ Τελικά όμως, η κυβέρνηση επηρεάζεται και πάλι από τις αντιδράσεις των υπέρμαχων των συντηρητικών τάσεων στην παιδεία και κυρίως της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα σημαντικότερα άρθρα των νομοσχεδίων, τα οποία αφορούν τη δημοτική και τη μέση εκπαίδευση, δεν ψηφίζονται.²

Ό,τι δε στάθηκε δυνατό το 1913, κατορθώνεται τελικά το 1917. Με τη σύσταση της προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, ένας από τους πρωτεργάτες του Εκπαιδευτικού Ομίλου, ο Δημήτρης Γληνός (1882 – 1943) ο οποίος έχει ακολουθήσει εκεί τον Ε. Βενιζέλο, τον πείθει να θεσπίσει νομικά την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία. Αυτό γίνεται πρώτα στη Θεσσαλονίκη και αργότερα, με τη φυγή του βασιλιά Κωνσταντίνου και την επικράτηση του Ε. Βενιζέλου, επικυρώνεται από τη Βουλή.³ Η πραγματοποίηση της μεταρρύθμισης ανατίθεται στην τριανδρία του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Δ. Γληνό, Α. Δελμούζο, Μ. Τριανταφυλλίδη). Αποφασίζεται η αποκλειστική διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου, ενώ στις δύο τελευταίες διατηρείται και η καθαρεύουσα, με μοναδικό στόχο της διδασκαλίας την κατανόησή της. Με αυτόν τον τρόπο εγκαινιάζεται η εποχή του κρατικού δημοτικισμού.⁴

Ωστόσο η μεταρρύθμιση συναντά σημαντικές αντιδράσεις. Πολλές από αυτές μάλιστα, προέρχονται από υποστηρικτές ή ακόμα και στελέχη της κυβέρνησης Ε. Βενιζέλου.⁵ Από την άλλη, οι ακραιφνείς δημοτικιστές θεωρούν τη γλωσσική μεταρρύθμιση συντηρητική και κατηγορούν γι' αυτό τον Μ. Τριανταφυλλίδη.⁶ Σε επίπεδο επιστημόνων ο Γ. Χατζιδάκις καταδικάζει τόσο την ίδια τη μεταρρύθμιση, όσο και τα ανα-

¹ Κριαράς (1986), σσ. 185 – 186.

² Ηλιού (1983), σσ. 544 – 560.

³ Κορδάτος (1974), σσ. 142 – 143. Στις 30 Μαΐου 1917 δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβερνήσεως το διάταγμα 2285 που ουσιαστικά υιοθετεί τις αρχές του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Με την επικράτηση του κινήματος, το διάταγμα επικυρώνεται και ψηφίζεται ως Νόμος 827 τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους.

⁴ Τριανταφυλλίδης (1993), σσ. 130 – 137. Στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης εγκρίνονται κι εκδίδονται νέα αναγνωστικά, (ανάμεσά τους και το εμβληματικό: *Τα ψηλά βουνά*) γραμμένα από καταξιωμένους λογοτέχνες, όπως ο Ζ. Παπαντωνίου, Α. Καρκαβίτσας, Π. Νιρβάνας κ.α. Αξίζει να σημειωθεί πως από τα παλιότερα αναγνωστικά διατηρείται και μεταφέρεται στη δημοτική γλώσσα το: *Τρεις φίλοι* που είχε γραφτεί το 1914 στην καθαρεύουσα από τη Γαλάτεια Καζαντζάκη, πιθανόν με τη συνεργασία του συζύγου της, Νίκου. Βλ. Μπάρτζης (2015).

⁵ Ο Γ. Κορδάτος αναφέρει τους: μητροπολίτη Αθηνών Μελέτιο, νομάρχη Αττικής, Ευστράτιο Κουλουμβάκη και τον υπουργό εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλη, οι οποίοι με άρθρα σε εφημερίδες και δημόσιες τοποθετήσεις τους επιδίωκαν την κατάργηση της δημοτικής από τα σχολεία. Βλ. Κορδάτος (1974), σσ. 144 – 145.

⁶ Ε. Κριαράς (1986), σ. 190.

γνωστικά μέσω των οποίων προωθείται.¹ Αυτή η αντίδραση παίρνει σάρκα και οστά όταν, τον Νοέμβριο του 1920, οι Φιλελεύθεροι χάνουν τις εκλογές. Η νέα κυβέρνηση αναθέτει στην *Επιτροπεία τη διορισθείσα προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων* να εισηγηθεί τι μέλλει γενέσθαι. Η έκθεση της επιτροπής αυτής είναι ένας λίβελος κατά της δημοτικής, ο οποίος καταλήγει στην πρόταση να καούν τα βιβλία «...ως έργα ψεύδους και κακοβούλου προθέσεως» και να διωχθούν ποινικά «...οι υπαίτιοι των προς διαφθοράν της ελληνικής γλώσσης και παιδείας τελεσθέντων πραξικοπημάτων».²

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου καταργείται το 1921 κι οι βασικοί της εισηγητές απομακρύνονται από τις κρατικές θέσεις που κατείχαν. Η αντίδραση των δημοτικιστών συνίσταται σε ένα μίγμα απορίας και λύπης, καθώς στο μικρό αυτό διάστημα έχει αποδειχθεί τόσο η χρησιμότητα της δημοτικής, όσο και η ακαταλληλότητα της καθαρεύουσας για την εκπαίδευση.³ Το Πανεπιστήμιο Αθηνών όμως, εξακολουθεί να πρωτοστατεί στον αγώνα κατά της δημοτικής. Οι ετήσιες κρίσεις του Σεβαστοπούλειου διαγωνισμού αποτελούν το κατ' εξοχήν βήμα υπεράσπισης του αρχαϊσμού. Στη διοίκηση, στον τύπο, στα επιστημονικά συγγράμματα, η «εξουσία» της καθαρεύουσας παραμένει αδιατάρακτη. Ωστόσο η θέση της έχει κλονιστεί, ιδίως έξω από τους ακαδημαϊκούς κύκλους. Αντιπρόσωποι της Εκκλησίας συνηγορούν στη χρήση της δημοτικής για το κήρυγμα στους ναούς, ενώ πολλαπλασιάζονται αυτοί που προτείνουν να μη διδάσκεται η καθαρεύουσα από τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου, αλλά να εισάγεται σταδιακά.⁴ Θα χρειαστεί όμως να περάσει μισός αιώνας ακόμα προτού εισακουστούν τέτοιες προτάσεις.

¹ Συγκεντρώνοντας τα πυρά του στα *Ψηλά Βουνά* του Ζ. Παπαντωνίου, ο Γ. Χατζιδάκις χαρακτηρίζει ως «σοβιέτ» την κοινότητα των παιδιών. Προσθέτει δε ότι οι χαρακτήρες είναι ακατάλληλοι ως πρότυπα προς μίμηση, ενώ στο βιβλίο δεν περιλαμβάνεται η παραμικρή αναφορά στα μεγάλα ιδανικά της πατρίδας και της θρησκείας. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί πως ο έγκριτος επιστήμονας υποπίπτει εδώ σε σφάλματα και ανακρίβειες. Βλ. Χατζιδάκις (1920), σσ. 47 – 51.

² Έκθεσις (1992), σσ. 170 - 171

³ Φραγκουδάκη (2001), σσ. 34 – 35.

⁴ Τριανταφυλλίδης (1938), σσ. 141 – 143.

2.2. Γλώσσα και εθνική ταυτότητα: η εθνική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος

Προκειμένου να διερευνηθεί ο συνεκτικός δεσμός ανάμεσα στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και τις εξελίξεις του γλωσσικού ζητήματος, καλό είναι η αρχή να γίνει από την «των ονομάτων επίσκεψιν». Ως έθνος χαρακτηρίζεται από τον B. Anderson μία ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη.¹ Ο εθνικισμός ορίζεται από τον A. Smith ως ένα ιδεολογικό κίνημα με σκοπό την επίτευξη ή διατήρηση της αυτονομίας, της ενότητας και της ταυτότητας μιας κοινωνικής ομάδας που θεωρείται ότι συνιστά έθνος.² Τέλος, ο P. Mackridge δέχεται πως η εθνική ταυτότητα αποτελείται από ένα σύνολο στοιχείων που υποτίθεται ότι προσδιορίζουν μια συγκεκριμένη εθνικότητα διαχωρίζοντάς την από άλλες. Είναι ένα χαρακτηριστικό που δημιουργείται κι αναπτύσσεται από ένα μείγμα τυχαίων παραγόντων (όπως η καταγωγή, η θρησκεία, η γλώσσα) και σκοπούμενων δραστηριοτήτων (όπως το εκπαιδευτικό σύστημα) κι επομένως υπόκειται σε χειραγώγηση.³

Η συλλογική ταυτότητα που κυριάρχησε επί μακρόν στον χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου και της Εγγύς Ανατολής είναι αυτή του «χριστιανού». Από τη βυζαντινή εποχή ακόμα, η πλειοψηφία των κατοίκων της αυτοκρατορίας, ασχέτως μορφωτικού επιπέδου, χρησιμοποιούσε τον συγκεκριμένο αυτοπροσδιορισμό. Όταν στις αρχές του 9^{ου} αιώνα ο άγιος Γρηγόριος ο Δεκαπολίτης από τη Μικρά Ασία συνελήφθη στη Θράκη και ρωτήθηκε ποιος είναι, απάντησε πως είναι χριστιανός.⁴ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι κάτοικοι της Μικράς Ασίας εξακολουθούν να απαντούν στο ίδιο ερώτημα με τον ίδιο ακριβώς τρόπο.⁵ Ο εξέχων ρόλος της Ορθοδοξίας στη συλλογική ταυτότητα των ελληνόφωνων της Ανατολής παγιώνεται υπό την οθωμανική κυριαρχία, χάρη στις διοικητικές πρακτικές και την κοσμοθεωρία των Οθωμανών. Όπως για τους επικυρίαρχους το Ισλάμ είναι το βασικό συστατικό της ταυτότητάς τους και δε γίνεται καμία αναφορά σε τουρκική ή άλλη εθνότητα, έτσι και οι ορθόδοξοι χριστιανοί υπήκοοι της αυτοκρατορίας είναι ενωμένοι υ-

¹ Άντερσον (1997), σ. 26.

² Smith (2000), σ. 80.

³ Mackridge (2009), σσ. 96-97

⁴ Mango (2007), σ. 43.

⁵ Livianos (2007), σ. 40.

πό τα σκήπτρα της θρησκείας. Παρατηρείται λοιπόν η διατήρηση της συγκεκριμένης συλλογικής ταυτότητας σε μια περίοδο διάρκειας χιλίων περίπου ετών.¹

Στο πλαίσιο αυτό η ελληνική γλώσσα δε λειτουργεί ως διακριτικό στοιχείο κάποιας εθνότητας. Άλλωστε, είναι η διεθνής γλώσσα του εμπορίου, του έντυπου λόγου και των μορφωμένων ελίτ της Βαλκανικής – και όχι μόνο – ακόμα κι εκείνων που δεν την έχουν ως μητρική.² Η επιβολή της ως γλώσσας της Εκκλησίας σε ένα μεγάλο τμήμα της χερσονήσου κατά τον 18^ο – 19^ο αιώνα αποτελεί ένα μέσο για τη διατήρηση της ενότητας του χριστιανικού ποιμνίου. Σε ό,τι αφορά το Πατριαρχείο, η ελληνική παραμένει μία γλώσσα με ξεκάθαρα θρησκευτική λειτουργία, ένα όχημα κατάλληλο για τη διάδοση του χριστιανικού λόγου, καθιερωμένο από την εκκλησιαστική παράδοση. Κανείς δεν την αντιλαμβάνεται ως «εθνική» γλώσσα που απευθύνεται στους σύγχρονους «Έλληνες».³ Αυτό υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι παρόλο που πρόκειται για μια γλώσσα σχεδόν ακατανόητη για τον αμόρφωτο λαό, το Πατριαρχείο αντιδρά πεισματικά σε κάθε απόπειρα απόδοσης των ιερών κειμένων σε δημώδη γλώσσα.

Οι μηχανισμοί όμως που θα διασπάσουν την ενότητα του ορθόδοξου μιλέτ και θα οδηγήσουν σταδιακά στην ανάδυση των Ελλήνων ως ξεχωριστή εθνότητα μέσα στο σώμα των Χριστιανών, έχουν ήδη τεθεί σε κίνηση. Ο βαθύτατα επηρεασμένος από την ελληνική αρχαιότητα ευρωπαϊκός διαφωτισμός και οι ιδέες περί διακριτού εθνικού παρελθόντος κι εθνικής γλώσσας αρχίζουν να διεισδύουν στα Βαλκάνια, χάρη σε διανοούμενους εγκατεστημένους στο εξωτερικό και στα σχολεία που χρηματοδοτεί η ευημερούσα αστική τάξη. Η συνείδηση της πολιτιστικής καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων από την Ελλάδα των κλασικών χρόνων, η οποία εκφράζεται ήδη από τον 17^ο αιώνα,⁴ φανερώνει πως απαραίτητη προϋπόθεση για την εθνική αναβίωση είναι η αποκατάσταση μιας πραγματικής σχέσης με τους προγόνους.⁵ Ταυτόχρονα, η ανάδυση και καλλιέργεια των εθνικών γλωσσών στην Ευρώπη οδηγεί στη διαπίστωση πως η γλώσσα, μαζί με τη θρησκεία, αποτελεί το αρχέγονο καθοριστικό χαρακτηριστικό του έθνους.⁶ Αυτό σημαίνει πως το γλωσσικό ζήτημα

¹ Livianos (2007), σ. 44 - 45.

² Λιάκος (2007). Βλ. επίσης Mackridge (2009), σ. 61 όπου αναφέρεται πως ο πατέρας του Άντον Τσέχοφ έστειλε τον ίδιο και τα αδέρφια σε ελληνικό σχολείο ελπίζοντας πως η γνώση της ελληνικής γλώσσας θα εξασφάλιζε το μέλλον τους.

³ Mackridge (2009), σσ. 57-58. Βλ. επίσης Livianos (2007), σ. 46 – 49, όπου αναφέρεται πως ακόμα κι όταν ο Πατριάρχης Γρηγόριος Στ΄ χρησιμοποιεί τον όρο «έθνος» σε συνοδικές του επιστολές, ουσιαστικά εννοεί το σύνολο του ορθόδοξου ποιμνίου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

⁴ Αποστολόπουλος (2005), σσ. 89-90.

⁵ Κιτρομηλίδης (1996), σσ. 83-87.

⁶ Livianos (2007), σσ. 55-56.

διαμορφώνει και διαμορφώνεται από τη συζήτηση σχετικά με τον ορισμό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.¹

Προσπάθειες για διάκριση του έθνους με βασικό κριτήριο τη γλώσσα καταγράφονται αρκετές δεκαετίες πριν από την Επανάσταση. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο Δ. Καταρτζής είναι ίσως ο πρώτος που χρησιμοποιεί τον όρο «έθνος» για να περιγράψει μια κοινότητα ξεκάθαρα οριοθετημένη από τη γλωσσική και πολιτιστική της κληρονομιά. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο Δανιήλ ο Μοσχοπολίτης κι ο Ν. Δούκας υποστηρίζουν πως η υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για τον πολιτιστικό εξελληνισμό των μελών του ορθόδοξου μιλέτ και την ένταξή τους στο ελληνικό έθνος.² Ωστόσο οι προσπάθειες αυτές δεν φέρνουν το επιθυμητό αποτέλεσμα και το νεοπαγές ελληνικό κράτος αναλαμβάνει να τις συνεχίσει.

Η Ελλάδα του 1830 είναι ένα νέο, ανεξάρτητο κράτος, αλλά οι κάτοικοί της αποτελούν συνέχεια του πολυεθνικού και πολύγλωσσου μωσαϊκού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι διαφορετικές γλώσσες που βρίσκονται σε χρήση ανά την επικράτεια δημιουργούν προσκόμματα στη λειτουργία του κράτους και στην επικοινωνία του με τους πολίτες.³ Επιπλέον η σύγχρονη προφορική ελληνική, όπως και οι τοπικές διάλεκτοι, αντιμετωπίζονται ως υπενθύμιση του οθωμανικού ζυγού και απειλή για την ενότητα του έθνους, με αποτέλεσμα να εκλείψει η ανοχή προς τις διαφορετικές γλώσσες και διαλέκτους.⁴ Έτσι το κράτος μέσω των μηχανισμών του – στρατός, δικαιοσύνη και ιδίως εκπαίδευση – αναλαμβάνει να εξαλείψει τη γλωσσική πολυμορφία αποσκοπώντας στον αλφαριθμητισμό του κατά βάση αγροτικού κι αμόρφωτου πληθυσμού, στην ενοποίηση του πληθυσμού αυτού σε ένα έθνος με βάση την επίσημη γλώσσα, στη νομιμοποίηση του ίδιου του κράτους και της εξουσίας του στα μάτια των υπηκόων του και στην αναγνώρισή του ως ένα σύγχρονο έθνος – κράτος από την υπόλοιπη Ευρώπη.⁵ Η γλώσσα γίνεται το μέσο που θα εξυπηρετήσει την επίτευξη όλων αυτών των στόχων, επομένως δεν είναι παράξενο που στη βάση κάθε συζήτησης για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, βρίσκεται η συζήτηση για τη γλώσσα.

Το ελληνικό κράτος κι ο ελληνικός εθνικισμός έχουν εξαρχής να αντιμετωπίσουν ένα δίλημμα. Η Ευρώπη κατά την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό έχει οικειοποιηθεί την αρχαιοελληνική κληρονομιά, ανακαλύπτοντας τις ρίζες του δικού της πολιτισμού

¹ Mackridge (2009), σ. 38.

² Kitromilides (1989), σσ. 153-157.

³ Tsitsipis & Elmendorf (1983) σ. 295 & 308.

⁴ Mackridge (2009), σσ. 36-37 και Tziovas (1994), σσ. 105-109.

⁵ Veremis (1989), σσ. 135-136, Tziovas (1994), σσ. 98-100 και Λιάκος (2007).

στην Αθήνα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Από την άλλη, οι σύγχρονοι Έλληνες ταυτίζονται περισσότερο με τη βυζαντινή παράδοση, βασικό συστατικό της οποίας είναι η Ορθοδοξία.¹ Προκειμένου να υπάρξει συμβιβασμός ανάμεσα σε αυτές τις δύο διαφορετικές ταυτότητες, επιστρατεύεται το αφήγημα της εθνικής συνέχειας. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος με το μνημειώδες έργο του παρέχει το απαιτούμενο επιστημονικό υπόβαθρο, δηλώνοντας μάλιστα πως το ελληνικό έθνος αποτελείται από όλους, όσοι μιλούν την ελληνική γλώσσα ως μητρική.² Λόγιοι οργάνουν την ύπαιθρο αναζητώντας έθιμα, παραμύθια, τραγούδια, παροιμίες και προφορικά γλωσσικά ίχνη της αρχαίας Ελλάδας που επιβιώνουν ακόμα στους αγροτικούς πληθυσμούς. Με αυτόν τον τρόπο η θεωρία της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους μεταφέρεται από το πεδίο της πολιτικής ιστορίας σε αυτό της γλώσσας, η οποία αποκτά θεμελιώδη ρόλο στη συγκρότηση του έθνους.³

Στα προεπαναστατικά χρόνια καταγράφονται τρεις σχολές που ερίζουν για το ποια μορφή της ελληνικής γλώσσας θα πρέπει να υιοθετηθεί ως «εθνική». Στο ένα άκρο βρίσκονται οι αρχαϊστές που υποστηρίζουν πως τα αρχαία ελληνικά είναι όχι μόνο μια εξαιρετικά όμορφη και γεμάτη εκφραστική δύναμη γλώσσα, αλλά και ότι με τη χρήση της οι σύγχρονοι Έλληνες θα καταφέρουν να αρθούν στο ύψος των προγόνων τους και να εξομοιωθούν με αυτούς – ιδίως στα μάτια της Ευρώπης. Στο άλλο άκρο βρίσκονται εκείνοι που θεωρούν πως η γραπτή γλώσσα του έθνους πρέπει να βασιστεί στην προφορική, την οποία όλοι κατανοούν ήδη από την παιδική τους ηλικία και τη χρησιμοποιούν αυθόρμητα για να εκφράσουν σκέψεις και συναισθήματα. Ανάμεσα στα δύο άκρα καταγράφεται μια συμβιβαστική τάση. Οι ανήκοντες σε αυτήν, προεξάρχοντας του Α. Κοραή, συμφωνούν πως βάση της γραπτής γλώσσας πρέπει να είναι η προφορική, αφού όμως πρώτα «διορθωθεί» σύμφωνα με τους κανόνες της αρχαίας γραμματικής και «καθαριστεί» από όλα τα ξένα λεξιλογικά δάνεια. Κατά την άποψή τους αποτέλεσμα αυτού του συμβιβασμού θα είναι μια γλώσσα που δεν θα απέχει πολύ από αυτήν που χρησιμοποιούν καθημερινά οι σύγχρονοι Έλληνες. Ταυτόχρονα όμως θα περιέχει αρκετό από το υλικό της αρχαίας, ώστε να τους συνδέει εμφανώς με τους αρχαίους τους προγόνους.

Τελικά η γλώσσα αυτή, η καθαρεύουσα, υιοθετείται από την πλειοψηφία της πολιτικής και πολιτιστικής ελίτ, καθώς και της αστικής τάξης και τίθεται σε χρήση από το κράτος ως γλώσσα της διοίκησης, της εκπαίδευσης και της δικαιοσύνης. Μάλιστα, η καθαρεύουσα βαίνει διαρκώς εξαρχαϊζόμενη ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ξεσπά μια σο-

¹ Gallant (2001), σ. 68.

² Παπαρρηγόπουλος (1970), σ. 33.

³ Liakos (2001), σσ. 35-36

βαρότατη κρίση, αποτέλεσμα της χρεοκοπίας του 1893 και της ήττας στον πόλεμο του 1897. Τα γεγονότα αυτά εκλαμβάνονται από ορισμένους ως δηλωτικά της ανάγκης για ιδεολογικό μετασχηματισμό, καθώς θεωρούν πως είναι οι παραδοσιακές αξίες του έθνους που οδήγησαν το κράτος σε αυτή την κατάσταση.¹ Στο πλαίσιο αυτό αποκτά μεγαλύτερη δυναμική το κίνημα του δημοτικισμού που υποστηρίζει πως η καθαρεύουσα, ως μια κατ' ουσία τεχνητή γλώσσα, δεν έχει παρά μόνο επιδερμική σχέση με την αρχαία κι αδυνατεί να εκφράσει την ψυχή του λαού, αλλά και το πρακτικό πνεύμα της εποχής. Αντιθέτως η δημοτική, ως εξέλιξη κι επιβίωση της αρχαίας γλώσσας στη σύγχρονη εποχή, αποδεικνύει αναμφισβήτητα πως οι σύγχρονοι Έλληνες είναι οι απευθείας συνεχιστές της κλασικής αρχαιότητας. Ταυτόχρονα, ως αποτελεσματικό εργαλείο για τον προσεταιρισμό των πληθυσμών της Μακεδονίας, αποτελεί εχέγγυο για την εθνική ολοκλήρωση, ενώ ως μέσο για τη σωστή μόρφωση του λαού θα δώσει το έναυσμα για κοινωνική αλλαγή.² Βλέπουμε λοιπόν πως εθνική ταυτότητα κι εθνική γλώσσα αναπτύσσονται μέσω μιας διαδικασίας αμοιβαίας επιρροής κι αλληλεξάρτησης.³

Η αλληλεξάρτηση αυτή γίνεται απτή σε πολλά πεδία της λειτουργίας του κράτους. Η γλώσσα, τόσο ως όργανο όσο και ως αντικείμενο διδασκαλίας, αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο της αντιπαράθεσης στο εκπαιδευτικό σύστημα, έναν κατεξοχήν μηχανισμό όπου καλλιεργείται η εθνική ταυτότητα.⁴ Στον τομέα της εσωτερικής οργάνωσης οι μειονοτικές γλώσσες θεωρούνται απειλή για το έθνος, επομένως το κράτος επιδίδεται σε μια διαρκή προσπάθεια να «εξελληνίσει» τους ετερόγλωσσους πληθυσμούς, δημιουργώντας ένα ομοιογενές κι ομόγλωσσο έθνος.⁵ Καθώς η γλώσσα εξελίσσεται στο βασικό κριτήριο που καθορίζει το ποιοι είναι Έλληνες και ποιοι όχι, γίνεται αντιληπτό πως η πλειοψηφία των μελών του ελληνικού έθνους βρίσκεται εκτός των συνόρων του κράτους. Στην αντίληψη αυτή ριζώνει ο αλυτρωτισμός, ο οποίος εκφράζεται μέσω της «Μεγάλης Ιδέας». Συνέπειά του, μέσω ενός ευρύτατου δικτύου ελληνικών σχολείων που αναπτύσσεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία, είναι η αναβίωση της ελληνικής γλώσσας κι ο γλωσσικός εξελληνισμός των πληθυσμών σε πολλές περιοχές των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Αυτό με τη σειρά του ανοίγει τον δρόμο στην καλλιέργεια αισθημάτων εθνικής ταυ-

¹ Kritikos (2013), σ. 137.

² Λιάκος (2007).

³ Mackridge (2009β), σ. 177.

⁴ Kitromilides (1989), σ. 163.

⁵ Livianos (2007), σ. 67 και Tziovas (1994) σ. 99.

τότητας και τη σταδιακή μετατροπή της παραδοσιακής αφοσίωσης στο θρήσκευμα, σε προσκόλληση στο έθνος.¹

Το ελληνικό έθνος – κράτος αναδύεται μέσα από το περιβάλλον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που περιλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία εθνών, γλωσσών και θρησκειών. Η γλώσσα επιστρατεύεται ως μέσο προκειμένου αφενός να καταδειχθεί η πολιτιστική συνέχεια με την αρχαία Ελλάδα κι αφετέρου να καλλιεργηθεί η ελληνική εθνική ταυτότητα.² Σε αυτό το πλαίσιο το γλωσσικό ζήτημα αποτελεί ουσιαστικά τη συζήτηση για το είδος της ταυτότητας αυτής. Η μία πλευρά υποστηρίζει πως το έθνος οφείλει να αναβιώσει το κλέος, τη σοφία και τα επιτεύγματα των προγόνων. Η άλλη πλευρά τάσσεται υπέρ του εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους εν μέσω των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που έχουν προκύψει από την άνοδο της αστικής τάξης.³ Αμφότερες οι πλευρές συμφωνούν πως με τη χρήση της γλώσσας μπορεί να ενσταλαχθεί η εθνική ταυτότητα στους πληθυσμούς που αποτελούν τόσο το ίδιο το ελληνικό κράτος, όσο και τους στόχους των διεκδικήσεών του. Τελικά η ελληνική γλώσσα εμπεδώνεται τόσο στέρεα στην ελληνική εθνική ταυτότητα, που οι δύο σε μεγάλο βαθμό συνδιαμορφώνονται και η επιλογή της επίσημης γλώσσας ουσιαστικά σημαίνει και επιλογή της ανάλογης εθνικής ταυτότητας.

2.3. Η Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ου} αιώνα

Η Κωνσταντινούπολη από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι ένα πολυάνθρωπο αστικό κέντρο που υπόκειται σε συνεχείς, όσο και δραματικές αλλαγές. Η κρίση την οποία διέρχεται το Οθωμανικό κράτος ωθεί τα ηγετικά του στρώματα να αναζητήσουν στα ισχυρά κράτη της δυτικής κυρίως Ευρώπης ιδέες και μεθόδους που θα προωθούσαν την ανανέωση. Έκφραση των αναζητήσεών τους, αλλά και των ευρωπαϊκών πιέσεων, είναι τα αυτοκρατορικά διατάγματα του 1839 και του 1856, τα οποία σηματοδοτούν την εποχή του Τανζιμάτ. Με την έκδοση των διαταγμάτων αυτών η ισχύουσα κατάσταση αλλάζει άρδην και η αλλαγή αυτή γίνεται αισθητή στην Κωνσταντινούπολη, νωρίτερα

¹ Kitromilides (1989), σ. 171.

² Gallant (2001), σσ. 68-69.

³ Frangoudaki (1992), σ. 365.

και περισσότερο από ότι σε οποιοδήποτε άλλο σημείο της αυτοκρατορίας.¹

Οι επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις θέτουν το κράτος σε μια πορεία εκδυτικισμού με σοβαρές συνέπειες για τους κατοίκους του. Πρωταρχική συνέπεια είναι η αποδόμηση ολόκληρων κοινωνικών στρωμάτων στην Οθωμανική πρωτεύουσα. Ο αφανισμός των γενίτσαρων το 1826 εξαφανίζει μια ολόκληρη κοινωνική ομάδα που είχε οικονομική επιφάνεια κι απολάμβανε κύρος και τιμές μεταξύ των μουσουλμάνων. Το κενό της θα καλύψει η κρατική υπαλληλία, τα μέλη της οποίας συγκεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στην πρωτεύουσα.² Οι εμπορικές συνθήκες με τα ευρωπαϊκά κράτη ανοίγουν τις πύλες της Κωνσταντινούπολης, ως βασικού εισαγωγικού κέντρου της αυτοκρατορίας, στα φτηνά βιομηχανικά προϊόντα. Μέσα σε λίγα μόνο χρόνια, η μουσουλμανική μεσαία τάξη, αποτελούμενη από τεχνίτες, μικρέμπορους και μαγαζάτορες, έχει καταλυθεί.³

Στη θέση τους αναδύονται δύο νέες κοινωνικές συσσωματώσεις. Η γραφειοκρατική ελίτ που αναρριχάται στις θέσεις εξουσίας αποτελείται από άτομα με ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό: την επαφή τους με την Ευρώπη και την έκθεσή τους στις αντιλήψεις και τις πρακτικές της.⁴ Δεν είναι πια στρατιωτικοί ή θρησκευτικοί αξιωματούχοι, αλλά διοικητικά στελέχη εκπαιδευμένα είτε στην Ευρώπη, είτε σε δυτικού τύπου σχολεία της οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁵ Η δεύτερη κοινωνική ομάδα που επωφελείται από τις μεταρρυθμίσεις αποτελείται κυρίως από Έλληνες κι Αρμένιους, που λειτουργούν ως μεσάζοντες μεταξύ των ευρωπαϊκών εμπορικών οίκων και του καταναλωτικού κοινού στην Κωνσταντινούπολη. Περιλαμβάνει όμως στους κόλπους της και γιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς, εκπαιδευτικούς, κοντολογίς όλους εκείνους που θάλλουν κοινωνικά κι επαγγελματικά σε οποιαδήποτε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα της εποχής.⁶ Η νέα αυτή τάξη είναι προσηλωμένη στον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής κι επικουρείται από τους δυτικούς, που από τα μέσα του αιώνα διαμένουν σε υπολογίσιμους αριθμούς στην Πόλη.

Η πρώτη μαζική εμφάνιση Ευρωπαίων στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου. Οι απαιτήσεις και οι συνθήκες τους σε τομείς όπως η υγιεινή, οι μεταφορές, η ένδυση και η εστίαση, βοηθούν τους Οθωμανούς να κάνουν μια πρώτη γνωριμία με την ευρωπαϊκή κουλτούρα.⁷ Η αλληλεπίδραση

¹ Çelik, (1993), σ. 32

² Karpat (2002), σσ. 256-257.

³ Karpat (2002), σ. 267 και Göçek, (1996), σσ. 33-34

⁴ Weiker (1968), σσ. 455-456.

⁵ Davison (1963), σσ. 27-29.

⁶ Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν, (2008), σσ. 29-30.

⁷ Karpat, (2002), σ. 267.

συνεχίζεται και μετά τον πόλεμο, χάρη στους ξένους που είναι μόνιμα εγκατεστημένοι στο Πέρα. Αυτοί δε διαθέτουν μόνο διπλωματική ή οικονομική ισχύ, αλλά και αποτελούν, στο πλαίσιο του επιχειρούμενου εκσυγχρονισμού του κράτους, πρότυπα προς μίμηση. Διεκδικούν λοιπόν μια σειρά από παροχές προκειμένου να φέρουν την καθημερινή τους ζωή πιο κοντά σε ό,τι είχαν συνηθίσει στις πατρίδες τους.¹

Αποτέλεσμα των διεκδικήσεων αυτών είναι μια σειρά από πρωτοφανείς κι επαναστατικές καινοτομίες για τα δεδομένα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αναπτύσσεται τηλεγραφικό, οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, οι δρόμοι της Πόλης διευρύνονται και φωτίζονται με λάμπες αερίου, ενώ τα νοσοκομεία ξεφεύγουν από την ισλαμική λογική του φιλανθρωπικού ιδρύματος κι αρχίζουν να οργανώνονται κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Η κατασκευή δικτύων υποδομών (αποχέτευση, ύδρευση, φυσικό αέριο) σηματοδοτεί την έλευση της Δύσης στην καθημερινότητα της ανατολίτικης πρωτεύουσας. Τα θέατρα κι οι αίθουσες χορού δίνουν μια νέα νότα στη διασκέδαση των Κωνσταντινουπολιτών, ενώ στα τραπέζια τους, που αντικαθιστούν τους παραδοσιακούς σοφράδες, εμφανίζονται από τη δεκαετία του 1860 μαχαιροπήρουνα, γαλλικά τυριά, γερμανικές μπίρες και κονσερβοποιημένα εδέσματα.² Αυτά τα δείγματα των υλικών και ιδεολογικών μεταλλαγών της εποχής σταδιακά αλλά σταθερά διαχέονται στην Κωνσταντινούπολη, αλλάζοντας την εξωτερική της όψη και τις συνήθειες των κατοίκων της.

Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης αυξάνονται ραγδαία στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η αλματώδης αύξηση της εμπορικής κίνησης, αλλά και η ανάδυση της γραφειοκρατικής ελίτ και της μη μουσουλμανικής μεσαίας τάξης, πολλαπλασιάζουν τις ευκαιρίες για οικονομική ευμάρεια και κοινωνική άνοδο. Αυτό λειτουργεί σαν μαγνήτης που ελκύει όλο και περισσότερους ανθρώπους όλων των φυλών στην πρωτεύουσα. Το πολυφυλετικό προφίλ της Κωνσταντινούπολης αλλάζει μόνο μετά τη μαζική εισροή προσφύγων στα τέλη του 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα, οι οποίοι δίνουν την πλειοψηφία στο μουσουλμανικό στοιχείο.³ Σύμφωνα με τις απογραφές του Οθωμανικού κράτους, αλλά και τις εκτιμήσεις περιηγητών και λογίων, οι Έλληνες αποτελούν τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα μετά τους μουσουλμάνους, ανερχόμενοι σε ένα ποσοστό που κυμαίνεται μεταξύ του 20% και του 25% του συνολικού πληθυσμού της Πόλης. Αυτό σημαίνει πως ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνεται σταθερά, με ό,τι προεκτάσεις μπορεί να έχει μια τέτοια διαπίστωση για

¹ Karpat, (2002), σσ. 271-273 & Τσιλένης, (2009), σ. 88.

² Τσιλένης, (2009), σσ. 88-90, Boyar & Fleet, (2010) σσ. 281-309, Çelik, (1993), σσ. 90-103, Marmaras & Tsilenis (2011), σ. 77 και Shaw & Shaw, (1997), σσ. 221-238.

³ Karpat, (1985), σσ. 102-103.

την ασφάλεια, την ευμάρεια και την ποιότητα ζωής του. Σημαίνει επίσης ότι το μεγαλύτερο αστικό κέντρο του ελληνισμού της εποχής βρίσκεται έξω από τα σύνορα του Ελληνικού βασιλείου.¹

Ο ελληνικός πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης συγκεντρώνεται γύρω από όσες εκκλησίες έχουν απομείνει στα χέρια του. Στις συνοικίες αυτές καταγράφεται σημαντική, αλλά οπωσδήποτε όχι αποκλειστική ελληνική παρουσία. Παρά το γεγονός της μικτής εγκατάστασης, οι επαφές με άτομα που ανήκουν σε διαφορετικά μιλέτ δεν αποτελούν μέρος της οικογενειακής καθημερινότητας.² Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην πάγια τακτική του οθωμανικού κράτους για διατήρηση ξεκάθαρων αποστάσεων, όχι μόνο μεταξύ μουσουλμάνων και υποτελών, αλλά ακόμα και μεταξύ των διαφορετικών μη μουσουλμανικών κοινοτήτων.³ Όλες αυτές οι διακρίσεις που θεωρητικά μόνο καταργούνται⁴ από το 1839, τους καθιστούν πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Διαχωρισμός όμως, δεν σημαίνει και απομόνωση. Οι Έλληνες της Πόλης έρχονται σε επαφή καθημερινά με μέλη των άλλων μιλέτ, τόσο στην αγορά, όσο και στον χώρο εργασίας, στις συντεχνίες και στα καφενεία, ενώ τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα συναντιούνται και συνεργάζονται στο πλαίσιο των διοικητικών δομών του κράτους, αλλά και στις μασονικές στοές.⁵ Η επικοινωνία με τους «άλλους» διεξάγεται απρόσκοπτα με τη χρήση όχι μόνο της τουρκικής γλώσσας, που αποτελεί το σύνηθες μέσο επικοινωνίας στην Πόλη, αλλά και της ελληνικής, η οποία χρησιμοποιείται ευρύτατα και από μη Έλληνες.⁶

2.4. Η ελληνορθόδοξη κοινότητα: κοινωνία, οικονομία, σχολεία

Την εκπροσώπηση του ρωμαϊκού μιλέτ απέναντι στην οθωμανική εξουσία έχει αναλάβει, παραδοσιακά, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως.⁷ Στους αιώνες της τουρκοκρατίας η εξουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας επί του ποιμνίου εδραιώνεται και διευρύνε-

¹ Σβολόπουλος (2006), σ. 42.

² Karpat (2002), σ. 244.

³ Παυλίδης (2009), σσ. 38-39.

⁴ Σκαρλάτος – Βυζάντιος (1851), τομ. Γ. σ. 501.

⁵ Mills (2010), σσ. 38-39.

⁶ Eliot (1908), σ. 269 & 294 και Mills (2010), σσ. 38-39.

⁷ Kamouzis (2010), σ. 26 και Τσιλένης (2009), σ. 142.

ται χάρη στα προνόμια που παραχωρεί με επίσημο έγγραφο (βεράτιο) ο σουλτάνος στον εκάστοτε Πατριάρχη.¹ Η διοίκηση του μιλέτ δεν εναπόκειται μόνο στα χέρια της Εκκλησίας, καθώς το λαϊκό στοιχείο διεκδικεί επίσης συμμετοχή σε αυτήν. Δίπλα στο Πατριαρχείο, κυριολεκτικά και μεταφορικά, αναπτύσσονται ως διακριτή κοινωνική ομάδα οι Φαναριώτες.² Καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, ενώ κυρίως μέσω του θεσμού της πατριαρχικής εξαρχίας εμπλέκονται και στην εκκλησιαστική διοίκηση. Επιπλέον, συμμετέχουν στην εκλογή του Πατριάρχη, στην ανάρρηση ή μετάθεση μητροπολιτών και λειτουργούν ως διαμεσολαβητές μεταξύ Εκκλησίας και οθωμανικής διοίκησης, σε θέματα που αφορούν στο ορθόδοξο μιλέτ. Σημαντικός είναι και ο ρόλος των συντεχνιών, αφού εμπλέκονται στη διαχείριση των οικονομικών του Πατριαρχείου μέσω της Επιτροπής του Κοινού, αλλά και συμμετέχουν με αντιπροσώπους στην εκλογή του Οικουμενικού Πατριάρχη.³

Το κύρος του Πατριαρχείου δέχεται καίριο πλήγμα από την ελληνική επανάσταση του 1821, όταν οι Οθωμανοί διαπιστώνουν πως η ηγεσία του αδυνατεί να διασφαλίσει την υπακοή και πίστη μιας μερίδας του ορθόδοξου ποιμνίου προς το κράτος. Ο Γρηγόριος Ε΄ και οι Φαναριώτες πληρώνουν την αδυναμία τους αυτή με τη ζωή τους, ή με εξορία και δήμευση των περιουσιών τους. Ωστόσο, ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης ανασυγκροτείται σταδιακά και στη θέση των αφανισμένων Φαναριωτών εμφανίζεται μια νέα γενιά με ανώτερη μόρφωση, πολιτική οξυδέρκεια και διοικητικές ικανότητες, οι Νεοφαναριώτες. Τα μέλη των νέων αυτών ισχυρών οικογενειών διεκδικούν ανώτατες δημόσιες θέσεις, συμμετέχουν ή επηρεάζουν τη διοίκηση της Εκκλησίας και απολαμβάνουν τη στηριξη ξένων πρέσβων.⁴

Με τις μεταρρυθμίσεις που εισάγει το αυτοκρατορικό διάταγμα του 1856, αλλάζει το ισχύον σύστημα διοίκησης όλων των μιλέτ. Προβλέπεται η συγκρότηση ειδικών συμβουλίων τα οποία θα προσαρμόσουν την εσωτερική λειτουργία της κάθε κοινότητας στο νέο πλαίσιο, αλλά και ο σχηματισμός νέων διοικητικών οργάνων με μικτή σύνθεση από κληρικούς και λαϊκούς. Το Πατριαρχείο όμως δεν είναι έτοιμο να δεχθεί τη μείωση της εξουσίας του και καταφέρνει να καθυστερήσει την εφαρμογή του διατάγματος για σχεδόν δύο χρόνια. Η ψήφιση και η εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών γίνεται πεδίο αντιπαράθεσης μέσα στο πλαίσιο της ορθόδοξης κοινότητας. Η σύγκρουση των δύο παρατάξεων

¹ Kamouzis (2010), σσ. 26-28 και Παυλίδης (2009), σσ. 16-18.

² Σφυρόερας (2003), σ. 297.

³ Kamouzis (2010), σ. 27, Μπέτσας (2003), σ. 16, Παυλίδης (2009), σσ. 17-18, Σφυρόερας (2003), σσ. 297-298 & 306-307 και Χαμχούγιας (2006), σσ. 46-47.

⁴ Δεσποτόπουλος (1977) σσ. 130-135, Κονόρτας (2003) σσ. 351-352, Παυλίδης (2009) σσ. 25-26.

δεν περιορίζεται στον χώρο της υποστήριξης ή καταπολέμησης των μεταρρυθμίσεων, αλλά παίρνει ευρύτερες ιδεολογικές προεκτάσεις. Με αφορμή την επιχειρούμενη επίσημη εισαγωγή λαϊκών στη διοίκηση του μιλέτ, ανοίγει η συζήτηση για τη θέση των Ελλήνων στο οθωμανικό κράτος και τη στάση τους απέναντι σε αυτό, καθώς και για τον εθνοκεντρικό ή οικουμενικό ρόλο της Εκκλησίας. Τα δύο ρεύματα που διαμορφώνονται συγκρούονται και σε δημόσιο επίπεδο χρησιμοποιώντας τον ελληνικό τύπο της Κωνσταντινούπολης και ιδίως τις εφημερίδες Ανατολικός Αστήρ και Ομόνοια.¹ Η αντιπαράθεση αυτή δεν λήγει με την επικύρωση των Κανονισμών, αλλά συνεχίζεται μέχρι την επικράτηση των Νεότουρκων.

Η Υψηλή Πύλη αποδέχεται τους Γενικούς Κανονισμούς με κάποιες μικρές μόνο τροποποιήσεις και το 1862 τους περιβάλλει με την ισχύ νόμων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.² Η επικύρωσή τους δεν δίνει απλά νομική ισχύ σε μία παράδοση, τη συμμετοχή λαϊκών στη διοίκηση του μιλέτ, που έχει διαμορφωθεί κατά τους προηγούμενους αιώνες. Εντάσσει επίσης τα στελέχη της διοίκησης αυτής στον ευρύτερο διοικητικό μηχανισμό του οθωμανικού κράτους, παρέχοντάς τους το κύρος και τις οικονομικές απολαβές που απορρέουν από τη θέση τους στο πολιτικό σύστημα. Με αυτό τον τρόπο προσπαθεί να εξουδετερώσει τις φυγόκεντρες τάσεις που αναπτύσσονται, μέσω των αναδυόμενων εθνικισμών, στις μη μουσουλμανικές κοινότητες. Ωστόσο οι χειρισμοί του βουλγαρικού ζητήματος από μέρους της επιφέρουν το αντίθετο αποτέλεσμα. Από τη μία, η μη εξεύρεση κάποιας συμβιβαστικής λύσης στηρίζει το βουλγαρικό εθνικισμό. Από την άλλη, η διάσπαση του ορθόδοξου μιλέτ σε Rum (υποστηρικτές του Πατριαρχείου) και Bulgar (υποστηρικτές της Εξαρχίας), φέρνει τους πρώτους όλο και πιο κοντά στην ταύτιση με το ελληνικό έθνος.³

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης βρίσκεται σε πλήρη άνθιση. Έχει ανακάμψει από τους διωγμούς που υπέστη εξαιτίας της ελληνικής επανάστασης κι επωφελείται από την ένταξη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στη σφαίρα επιρροής του ευρωπαϊκού καπιταλιστικού συστήματος, για να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Πόλης.⁴ Οι Έλληνες δημιουργούν ένα πυκνό πλέγμα σχέσεων με τους ευρωπαίους που εγκαθίστανται σε ολοένα αυξανόμενους αριθμούς στην οθωμανική πρωτεύουσα. Εκμεταλλευόμενοι πλήρως ένα μοναδικό συνδυασμό

¹ Μπέτσας (2003), σ. 23.

² Σταματόπουλος (1998), σσ. 120-121.

³ Παυλιδης (2009), σσ. 34-38.

⁴ Σβολόπουλος (2006), σσ. 67-68.

συνθηκών, επιτυγχάνουν να υποσκελίσουν όλες τις άλλες κοινότητες της Κωνσταντινούπολης στους τομείς του εμπορίου και της ναυτιλίας, συγκεντρώνοντας περίσσιο πλούτο στα χέρια τους.¹ Ωστόσο, μετά από μια «χρυσή» εικοσαετία, στα τέλη της δεκαετίας του 1870 η εμπορική κίνηση της Κωνσταντινούπολης φθίνει με ταχύτατους ρυθμούς, κυρίως λόγω της εξέλιξης των μέσων μεταφοράς.²

Τα κέρδη που συσσωρεύονται από το εμπόριο διοχετεύονται, ήδη πριν από τη δεκαετία του 1860, στον τραπεζικό τομέα, με αποτέλεσμα όλοι οι Έλληνες τραπεζίτες να ασχολούνται ταυτόχρονα και με το εμπόριο, ή να προέρχονται από εμπορικές οικογένειες.³ Ένδειξη της περίβλεπτης θέσης που κατέχουν στον συγκεκριμένο κλάδο, είναι το γεγονός ότι οι βασικοί μέτοχοι και οι διευθυντές των τεσσάρων μεγαλύτερων τραπεζικών ιδρυμάτων της Κωνσταντινούπολης είναι Έλληνες. Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα μάλιστα, είναι αυτοί που δανείζουν τεράστια ποσά στο οθωμανικό κράτος, σε μια απόπειρα να το βοηθήσουν να αποφύγει τη χρεοκοπία, στο χείλος της οποίας έχει φτάσει χάρη στα αναποτελεσματικά μέτρα της Πύλης και τα υπερβολικά έξοδα του παλατιού. Ως εκ τούτου, προσωπικοί οικονομικοί σύμβουλοι των σουλτάνων Murad V και Abdülhamid II είναι οι Χρηστάκης Ζωγράφος και Γιώργος Ζαρίφης, αντίστοιχα.⁴ Ενώ οι Έλληνες τραπεζίτες ανταποκρίνονται θετικά στις δημοσιονομικές ανάγκες του οθωμανικού κράτους, δεν συμβαίνει το ίδιο με τη βιομηχανία και τα δημόσια έργα. Οι ελληνικές επενδύσεις σε αυτούς τους τομείς είναι διστακτικές, αλλά στα τέλη του 19ου αιώνα εμφανείς.⁵

Την ίδια εποχή αναδύεται, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η τάξη των Νεοφαναριωτών. Οι μεταρρυθμίσεις που οδηγούν στη διαμόρφωση μιας νέας γραφειοκρατικής ελίτ, ανοίγουν ταυτόχρονα τις πόρτες της δημόσιας διοίκησης σε όλους τους υπήκοους του σουλτάνου. Η μόρφωση κι οι ικανότητές των Νεοφαναριωτών, σε συνδυασμό με την αφο-

¹ Οι συνθήκες που επιτρέπουν τον έλεγχο του εμπορίου από τις μη μουσουλμανικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είναι οι εξής: Οι συγκρούσεις των Οθωμανών με τα ευρωπαϊκά κράτη, στη διάρκεια των οποίων οι Ευρωπαίοι έμποροι υφίστανται αποκλεισμούς. Η προτίμηση των ξένων να χρησιμοποιούν χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους, ως διαμεσολαβητές στις δραστηριότητές τους εντός της αυτοκρατορίας. Ο ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών δυνάμεων για αύξηση της επιρροής τους στο οθωμανικό κράτος, που τις οδηγεί να παίρνουν υπό την προστασία τους μεγάλους αριθμούς χριστιανών Οθωμανών υπηκόων. Η θρησκευτική και πολιτιστική εγγύτητα των ευρωπαίων με τους χριστιανούς της αυτοκρατορίας, που διευκολύνει τις επαφές μαζί τους. Τέλος, η προθυμία των χριστιανών να τεθούν υπό ξένη προστασία, προκειμένου να απολαύσουν προνόμια, αλλά και να γλυτώσουν από αδικίες που τους επιφυλάσσει η κατώτερη, έναντι των μουσουλμάνων, θέση τους στο οθωμανικό κράτος. Göçek (1996), σσ. 92-97.

² Σταματοπούλου – Βασιλάκου (1990), σσ. 7-8 και Exertzoglou (1986), σσ. 73-75, όπου επιπρόσθετα αναφέρονται ως αίτια της ύφεσης στο εμπόριο η οικονομική κρίση των δεκαετιών 1860-1870, οι αναταραχές στα Βαλκάνια, ο πόλεμος με τη Ρωσία και οι εδαφικές απώλειες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

³ Exertzoglou (1986), σσ. 116-117.

⁴ Alexandris (1992), σ. 31 και Σβολόπουλος (2006), σσ. 70-72.

⁵ Εξερτζόγλου (1996), σ. 38.

σίωση που επιδεικνύουν στην οθωμανική νομιμότητα, βοηθά την Πύλη να εμπιστευτεί εκ νέου την ανάθεση ορισμένων σημαντικών αξιωμάτων σε Έλληνες. Έτσι συναντάμε στη διάρκεια αυτής της περιόδου Έλληνες υπουργούς, γενικούς διοικητές στην Κρήτη, ηγεμόνες στη Σάμο, διευθυντές στο Λύκειο Galatasaray, δικαστικούς, μέλη του Συμβουλίου του Κράτους, αρχιάτρους των ανακτόρων, συμβούλους του Σουλτάνου κτλ. Στην πραγματικότητα όμως, το ποσοστό των Ελλήνων που συμμετέχουν στη δημόσια διοίκηση είναι ασήμαντο και βαίνει συνεχώς μειούμενο από την άνοδο του Abdülhamid II στο θρόνο και μετά. Δεν ισχύει το ίδιο όμως και στο διπλωματικό σώμα, όπου οι Έλληνες (μαζί με τους Αρμένιους) αποτελούν την πλειοψηφία και ηγούνται των διπλωματικών αποστολών στις περισσότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.¹

Όλοι αυτοί, μεγαλέμποροι, τραπεζίτες, επιχειρηματίες, ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, συνθέτουν την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης. Η εξέχουσα θέση τους μεταξύ των ομογενών εδραιώνεται χάρη στις συνεχείς δωρεές τους σε ενορίες, σχολεία, συλλόγους και στα Φιλανθρωπικά Καταστήματα. Το κύρος και οι ικανότητές τους, ωθούν το Πατριαρχείο να ζητά τη συνδρομή και τη συμβουλή τους σε ζητήματα που αφορούν στην ομογένεια. Έχουν προσβάσεις κι ασκούν σημαντική επιρροή στον κρατικό μηχανισμό, λόγω της θέσης και της οικονομικής τους δύναμης.² Χωρίς να παραβλέπουν την εθνική τους υπόσταση, τα μέλη αυτής της ελληνικής «αριστοκρατίας» αποτελούν τμήμα του οθωμανικού οικοδομήματος. Εμποτισμένοι από το πνεύμα των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, εργάζονται σταθερά για να προστατέψουν την αυτοκρατορία από τις βλέψεις των ευρωπαίων και τις χωριστικές τάσεις των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων. Βασικός τους στόχος είναι η ισότιμη συμμετοχή (και η αναμενόμενη υπεροχή χάρη στην παιδεία και τον πολιτισμό) των Ελλήνων σε ένα κράτος που θα αναμορφωθεί ριζικά με την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Αυτή η ιδεολογία, που συμβαδίζει αλλά και αντιστρατεύεται στη Μεγάλη Ιδέα του ελληνικού βασιλείου, ονομάζεται «Ελληνοοθωμανισμός».³ Χαρακτηριστικό του παράδειγμα αποτελεί το σχέδιο του Γ. Ζαρίφη κατά το 1878, με το οποίο προτείνει την ένωση του ελληνικού με το οθωμανικό κράτος, κατά το πρότυπο της Αυστροουγγαρίας.⁴

Τα όρια της ανώτερης τάξης μπορούν να καθοριστούν με αρκετή σαφήνεια, κυρίως λόγω της ολιγάριθμης και συμπαγούς σύστασής της. Δεν ισχύει το ίδιο όμως και για

¹ Alexandris (1992), σσ. 27-287, Exertzoglou (1986), σσ. 88-89, Παυλίδης (2009), σσ. 25-27 και Σβολόπουλος (2006), σσ. 75-79.

² Τρομπούκης (2000), σσ. 55-57.

³ Alexandris (1992), σ. 29, Kamouzis (2010), σσ. 35-36, και Παυλίδης (2009), σσ. 39-40.

⁴ Τσιλένης (2009), σσ. 149-151.

τη μεσαία τάξη, η οποία είναι πολυπληθέστατη, περιλαμβάνει μεγάλη ποικιλία επαγγελμάτων και παρουσιάζει αξιοσημείωτη ρευστότητα. Απαρτίζεται από τα μέλη των συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης, αλλά και από τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους επιστήμονες, τους τεχνίτες, με μία λέξη από όλους εκείνους που καταφέρνουν να επιβιώσουν ή να αναδειχθούν σε μια αγορά εργασίας, που εξαλείφει παραδοσιακά και λανσάρει νέα επαγγέλματα. Επιπλέον, βασικό κριτήριο της συμμετοχής στη μεσαία τάξη αποτελούν η μόρφωση και η συμμετοχή στις δραστηριότητες των συλλόγων, που αυτή την εποχή παίρνουν μεγάλες διαστάσεις.¹

Οι συντεχνίες των επαγγελματιών και οι σύλλογοι αποτελούν τις βασικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Οι συντεχνίες δημιουργούνται με σκοπό την αλληλοϋποστήριξη των μελών τους σε επαγγελματικό επίπεδο και την αντιμετώπιση του ανταγωνισμού των ομότεχών τους, που ανήκουν σε διαφορετικές εθνοθησκευτικές κοινότητες. Στο πέρασμα των χρόνων αποκτούν οικονομική δύναμη και πολιτική επιρροή, αλλά η έναρξη του Τανζιμάτ σηματοδοτεί την αρχή του τέλους τους. Η άρση του προστατευτισμού και το πέρασμα σε συνθήκες ελεύθερου εμπορίου, οδηγούν τις συντεχνίες στην παρακμή και τη σταδιακή εξαφάνιση.² Από τη δεκαετία του 1860 όμως, κάνουν όλο και πιο αισθητή την παρουσία τους οι ελληνικοί σύλλογοι. Η συγκρότησή τους γίνεται συνήθως σε επίπεδο συνοικίας ή ενορίας και ο σκοπός τους είναι κατά κανόνα αγαθοεργός, με την πλειοψηφία τους να στρέφεται προς την υποστήριξη και την προώθηση της εκπαίδευσης.³ Αν και ιδρύονται εκατοντάδες σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη, συχνά με αλληλεπικαλυπτόμενες δραστηριότητες, τα μέλη της ελληνικής κοινότητας δεν πολώνονται, καθώς το ίδιο πρόσωπο μπορεί να είναι ταυτόχρονα μέλος πολλών τέτοιων σωματείων. Μπορεί η οικονομική συντήρηση των συλλόγων να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην υψηλή προστασία της ανώτερης τάξης, μπορεί τα μέλη της κατώτερης τάξης να μην είναι αποκλεισμένα από τη συμμετοχή τους σε αυτούς, αλλά η έμπνευση, η οργάνωση και η στελέχωση των πάσης φύσεως συλλόγων, λεσχών και αδελφοτήτων είναι έργο της μεσαίας τάξης.⁴

Η μεσαία τάξη διαφοροποιείται πολιτικά και ιδεολογικά από την ανώτερη, λόγω του εκπαιδευτικού και οικονομικού της υπόβαθρου. Πολλά από τα μέλη της έχουν λάβει ανώτερη μόρφωση στην Ευρώπη ή στην Ελλάδα κι έχουν επηρεαστεί από τις εθνικιστικές

¹ Εξερτζόγλου (1996), σσ. 48-50 και Τρομπούκης (2000), σ. 57.

² Παυλίδης (2009), σ. 32 και Σταματοπούλου – Βασιλάκου (1990), σσ. 33-34.

³ Σβολόπουλος (2006), σσ. 84-88.

⁴ Τρομπούκης (2000), σσ. 58-61.

ιδεολογίες που αναπαράγονται στους ακαδημαϊκούς κύκλους της εποχής. Εξίσου σημαντικός αριθμός εξ αυτών έχει διπλή υπηκοότητα (ελληνική και οθωμανική), κάτι που οφείλεται τόσο στην αυξημένη κινητικότητα του πληθυσμού μεταξύ ελληνικού βασιλείου και οθωμανικής αυτοκρατορίας, όσο και στα εμπορικά και οικονομικά πλεονεκτήματα¹ που απολαμβάνουν οι κάτοχοι της διπλής αυτής ιδιότητας μέσα στο οθωμανικό κράτος. Ο ρόλος που παίζει το ελληνικό κράτος σε μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο για τους ανθρώπους αυτούς, κάνει πιο εύκολη την ταύτισή τους μαζί του και σε πολιτικό επίπεδο. Αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι η μεσαιά τάξη προωθεί την ιδεολογία της μέσω των πολιτιστικών και μορφωτικών δράσεων των συλλόγων στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης.²

Η κατώτερη αυτή τάξη αποτελείται κυρίως από χειρώνακτες. Παρατηρείται η τάση να στρέφονται οι Έλληνες σε επαγγέλματα που απαιτούν κάποια εξειδίκευση και ιδιαίτερες επιδόσεις σε αυτήν, ενώ σημειώνεται η απουσία τους από ανειδίκευτες εργασίες. Η τάξη αυτή βρίσκεται σε υποδεέστερη μορφωτική και οικονομική κατάσταση σε σχέση με τις άλλες δύο, οι οποίες όμως σε σταθερή βάση παρέχουν τη συνδρομή τους προς αυτή. Η φιλανθρωπία, η οικονομική στήριξη των απόρων, η μέριμνα για τα σχολεία και τα νοσοκομεία, αντικατοπτρίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι τάξεις αυτές αντιλαμβάνονται την κοινωνική τους αποστολή. Από την άλλη, η έλλειψη μόρφωσης και η οικονομική ένδεια δεν καθιστούν την κατώτερη κοινωνική ομάδα εύκολα χειραγωγίσιμη, υποδηλώνουν όμως την αναλογικά μικρότερη συμμετοχή της σε κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες.³

Μια τέτοια δραστηριότητα, στην οποία συναντιούνται μέλη όλων των τάξεων, είναι το θέατρο. Υπερβαίνοντας τα όρια της ψυχαγωγίας, το θέατρο αναλαμβάνει ρόλο μορφωτικό, καθώς μέσα από τις παραστάσεις παρουσιάζονται ηθικά πρότυπα και καλλιεργείται η σωστή χρήση της ελληνικής γλώσσας. Παράλληλα, λειτουργεί συσπειρωτικά στο πλαίσιο της ελληνικής κοινότητας, τόσο μέσω του περιεχόμενου των έργων, όσο και με την ευεργετική διάστασή του, αφού συχνά επιλέγεται ως μέσο συγκέντρωσης χρημάτων για εκπαιδευτικούς ή φιλανθρωπικούς σκοπούς. Το θέατρο, που θεωρείται από τον τύπο της εποχής ένδειξη πολιτισμού και πνευματικής ανωτερότητας, αγκαλιάζεται αμέσως από

¹ Ως Οθωμανοί πολίτες έχουν τη δυνατότητα να εμπλακούν σε οικονομικές δραστηριότητες που συνήθως αποφεύγουν οι ξένοι, ενώ ως Έλληνες πολίτες υπόκεινται σε πολύ χαμηλότερη φορολογία σε σχέση με τους Οθωμανούς, χάρη στο σύστημα των διομολογήσεων. Βλ. Kamouzis (2010), σ. 39.

² Kamouzis (2010), σσ. 38-40.

³ Εξερτζόγλου (1996), σ. 52, Παυλίδης (2009), σ. 90, Σβολόπουλος (2006), σσ. 72-73 και Τρομπούκης (2000), σ. 58.

τα μεσαία και τα κατώτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η ανώτερη τάξη αρχικά δείχνει σαφή προτίμηση προς τους ξένους, καλύτερα οργανωμένους θιάσους, προς τα τέλη του αιώνα όμως στρέφεται και στηρίζει όλο και περισσότερο το ελληνικό θέατρο. Οι συντελεστές του, χρησιμοποιώντας αρχικά ως πρότυπα τους γαλλικούς και ιταλικούς θιάσους που οργανώνουν παραστάσεις για τους Ευρωπαίους του Πέρα, φτάνουν σταδιακά στο σημείο να διαμορφώσουν τη δική τους θεατρική παράδοση.¹

«Τα σχολεία, πολυάριθμα και παντού, σωστά εγκατεστημένα, υποστηρίζονται από γενναίες δωρεές και είναι πέραν πάσης αμφιβολίας πως καμία κοινότητα δεν έχει κάνει ποτέ τόσα πολλά για την εξάπλωση της δημόσιας εκπαίδευσης»,² επισημαίνει ο Α. Synvet για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης το 1878. Πραγματικά, η ανάπτυξη του ελληνικού σχολικού δικτύου της Κωνσταντινούπολης στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα παίρνει εντυπωσιακές διαστάσεις. Η ανάπτυξη αυτή δεν περιορίζεται στο ποσοτικό μέρος, αλλά περιλαμβάνει και την οργάνωση και τα οικονομικά των σχολείων.³ Μια βασική κατηγοριοποίηση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μπορεί να γίνει με τον χωρισμό τους σε ανώτερα,⁴ η αποφοίτηση από τα οποία εξασφαλίζει την είσοδο στο πανεπιστήμιο της Αθήνας ή την επαγγελματική αποκατάσταση, και σε κατώτερα, τα οποία προσφέρουν τον πρωτοβάθμιο κύκλο σπουδών. Φυσικά, υπάρχουν και ορισμένα που δεν εντάσσονται στις παραπάνω κατηγορίες, όπως το «Κυριακόν Διδασκαλείον», που αποσκοπεί στη μετεκπαίδευση των δασκάλων.⁵

Η λειτουργία των σχολείων συντονίζεται από το Πατριαρχείο, το οποίο καθορίζει τα σχολικά βιβλία και τα εκπαιδευτικά προγράμματα κι έχει την ευθύνη για τον διορισμό και τη νομιμότητα των εκπαιδευτικών. Ορισμένα ελέγχονται απευθείας από την Εκκλησία, αφού τα διοικητικά τους συμβούλια ορίζονται από το Πατριαρχείο. Υπό την εποπτεία του βρίσκονται και τα ιδιωτικά σχολεία, τα οποία είναι ανεξάρτητα μόνο ως προς την οικονομική τους διαχείριση. Τα περισσότερα όμως σχολεία είναι ενοριακά, διοικούνται

¹ Σταματοπούλου – Βασιλάκου (1990), σσ. 70-82.

² Synvet (1878), σ. 10.

³ Εξερτζόγλου (1996), σσ. 133-134. Ο Γεδεών (1932), σσ. 74-75 τονίζει ότι στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης το 1863 μόνο δύο συνοικίες, του Μπαλίνου και του Φερίκιοϊ, δεν έχουν σχολείο. Αναφέρει τη λειτουργία συνολικά 77 σχολείων με 6.477 μαθητές σύμφωνα με στοιχεία του οθωμανικού υπουργείου παιδείας για τα έτη 1861 – 63, αριθμό που ο ίδιος θεωρεί εσφαλμένο. Στοιχεία του Πατριαρχείου ανεβάζουν τα σχολεία σε 104 και τους μαθητές σε 9.731 για το σχολικό έτος 1869-70. Πίνακες στατιστικοί των εν Κωνσταντινουπόλει σχολείων των ορθοδόξων (1870), σ. 63.

⁴ Στα ανώτερα εκπαιδευτήρια της Κωνσταντινούπολης συγκαταλέγονται η Μεγάλη του Γένους, η Θεολογική κι η Ελληνοεμπορική Σχολή, τα παρθεναγωγεία Ζάππειο, Ιωακείμιο και Παλλάς, καθώς και το Ζωγράφειο Γυμνάσιο, το Ελληνογαλλικό Λύκειο και η Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου.

⁵ Παυλίδης (2009), σσ. 106-118 και Σβολόπουλος (2006), σσ. 57-58.

δηλαδή από μια εφορία που εκλέγεται σε επίπεδο ενορίας ή συνοικίας, με την αίρεση της έγκρισής της από το Πατριαρχείο. Στο ίδιο επίπεδο υπάγονται και οι δαπάνες για την εκπαίδευση. Τα έξοδα για την ανέγερση ή την ενοικίαση και τη συντήρηση του κτιρίου, οι λειτουργικές δαπάνες, οι μισθοί των εκπαιδευτικών, είναι όλα ευθύνη της ενορίας στην οποία βρίσκεται το σχολείο. Επειδή όμως πολύ συχνά, τόσο η τοπική κοινωνία όσο και το Πατριαρχείο δυσκολεύονται να ανταποκριθούν σ' αυτά τα έξοδα, η λειτουργία των σχολείων εξασφαλίζεται χάρη στη στήριξη των συλλόγων, σε δωρεές των πλούσιων ομογενών και σε κληροδοτήματα.¹

Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ προσφέρουν τη δυνατότητα στους Έλληνες να διευρύνουν τους ορίζοντες του εκπαιδευτικού τους συστήματος, αφού επιτρέπουν σε όλα τα μιλέτ την ίδρυση σχολών ανώτερης εκπαίδευσης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες αναδεικνύεται μεγάλος αριθμός σημαντικών προσωπικοτήτων στα γράμματα και τις επιστήμες. Πολλοί εξ αυτών² μεταβαίνουν από την Κωνσταντινούπολη στο νεότευκτο ελληνικό κράτος, όπου διαπρέπουν ως τα τέλη του 19ου αιώνα κι επηρεάζουν καθοριστικά τη μορφοποίηση των πνευματικών αναζητήσεων του έθνους. Ο ρόλος τους στέκεται καίριος στην προσπάθεια για την αναβίωση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Κατά την περίοδο αυτή η λογοτεχνική παραγωγή της Κωνσταντινούπολης είναι μάλλον απογοητευτική, καθώς η προσήλωση σημαντικής μερίδας λογίων στον γλωσσικό αρχαϊσμό έχει αρνητικό αντίκτυπο στο ενδιαφέρον των Ελλήνων της Πόλης προς τη σύγχρονη λογοτεχνία. Η κατάσταση αυτή αρχίζει να αλλάζει σταδιακά από τα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε η Πόλη μετατρέπεται σε κέντρο φιλολογικών, γλωσσικών και λογοτεχνικών διεργασιών.³

2.5. Ο ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης

Ο ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης αποτελεί τη βάση αυτής της εργασί-

¹ Παυλίδης (2009), σ. 118, Σβολόπουλος (2006), σσ. 58-60 και Τρομπούκης (2000), σσ. 62-63.

² Ένας ενδεικτικός κατάλογος Κωνσταντινουπολιτών που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα περιλαμβάνει τους Ν. Δραγούμη, Γ. Ράλλη, Π. Αργυρόπουλο, Κ. Λεβίδη, Κ. Σχινά, Μ. Χουρμούζη, Κ. Παπαρρηγόπουλο, Ι. Φιλήμονα, Κ. Φρεαρίτη, Κ. Ρακτιβάν, Δ. Σκαρλάτο – Βυζάντιο, τα μέλη των οικογενειών Ρίζου – Ραγκαβή, Ρίζου – Νερουλού, Σούτσου και Καμπούρογλου, αλλά και τους Γ. Βιζυηνό, Β. Γαβριηλίδη, Κ. Τριαντάφυλλο – Ραμπαγά. Βλ. Σβολόπουλος (2006), σσ. 61-62.

³ Βλ. Σβολόπουλος (2006), σσ. 61-62 και Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σ. 36 και 48-49.

ας. Είναι χρήσιμο λοιπόν να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με το τι ακριβώς περιλαμβάνεται σε αυτόν τον όρο, καθώς και να δοθούν κάποια σημαντικά στοιχεία για τα έντυπα που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα. Ο όρος «ελληνικός Τύπος» χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια των εφημερίδων και περιοδικών που εκδίδονται στα ελληνικά. Προφανώς, αυτά τα έντυπα δεν είναι τα μόνα που απευθύνονται στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης. Σε έναν χώρο άλλωστε, όπου επίσημη γλώσσα είναι η τουρκική και δίπλα της συνυπάρχουν και χρησιμοποιούνται σε καθημερινή βάση πολλές άλλες γλώσσες, κάτι τέτοιο θα ήταν παράλογο. Επίσης, η ελληνική δεν είναι η μοναδική γλώσσα στην οποία οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης τυπώνουν τις εφημερίδες τους. Τα τουρκικά, τα γαλλικά, τα караμανλίδικα, αποτελούν επιλογές τις οποίες οι εκδότες του Τύπου δεν απαρνούνται. Ωστόσο, ο κύριος όγκος του ελληνικού Τύπου είναι ελληνόφωνος, με ορισμένες περιπτώσεις δίγλωσσων εντύπων όπου και πάλι τα ελληνικά είναι η μία εκ των δύο γλωσσών. Επιπλέον, το γλωσσικό ζήτημα αντιμετωπίζεται ως ένα θέμα που συζητείται «παρ' ημίν και υφ' ημών»,¹ οπότε οι σελίδες του ελληνόφωνου κυρίως τύπου είναι αυτές που προσφέρονται για τη δημόσια διεξαγωγή μιας τέτοιας συζήτησης.

Οι ελληνικές εφημερίδες και τα περιοδικά που εκδίδονται και κυκλοφορούν στην Κωνσταντινούπολη, με την εξαίρεση της γλώσσας, δεν έχουν σχεδόν τίποτα κοινό μεταξύ τους. Το καθένα από αυτά εκδίδεται για να υπηρετήσει διαφορετικά συμφέροντα, θέτει διαφορετικούς στόχους, απευθύνεται σε διαφορετικό κοινό. Υπάρχουν εφημερίδες πολιτικές, σατιρικές, ποικίλης ύλης, περιοδικά φιλολογικά, γυναικεία, επιστημονικά, έντυπα που δίνουν ιδιαίτερο βάρος στην ψυχαγωγία, την εκπαίδευση ή την Εκκλησία, που απευθύνονται στις ανώτερες ή στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Προτού εξεταστεί η συνεισφορά του καθενός στην πορεία του γλωσσικού ζητήματος, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη τα παραπάνω στοιχεία. Για τον λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να γίνει μία αναδρομή στην ιστορία του ελληνικού Τύπου της Κωνσταντινούπολης.

Ο Τύπος κάνει, με αρκετή καθυστέρηση,² την εμφάνισή του στην Οθωμανική αυτοκρατορία μόλις στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η πρώτη εφημερίδα που τυπώνεται σε οθωμανικό έδαφος είναι η γαλλόφωνη *Spectateur de l'Orient* (Θεατής της Ανατολής), την ο-

¹ Την άποψη ότι το γλωσσικό ζήτημα πρέπει να συζητείται «από εμάς και στον τόπο μας» διατυπώνει ο Γ.Ν. Χατζιδάκις το 1905. Βλ. Μάλτος (1905), σελ. 753.

² Οι πρώτες εφημερίδες στην Ευρώπη έχουν εμφανιστεί ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Βλ. Weber (2006), σελ. 396.

ποία ξεκινά να εκδίδει ο Alexandre Blacque στη Σμύρνη στις 24 Μαρτίου 1821.¹ Η πρώτη τουρκόφωνη εφημερίδα είναι η *Vakayi Misriye (Γεγονότα της Αιγύπτου)* που εκδίδεται στην Αίγυπτο το 1828 με πρωτοβουλία του Mehmed Ali πασά.²

Το 1831 ο A. Blacque προσκαλείται από τον σουλτάνο Mahmud II (1808 – 1839) στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να εκδώσει, στα γαλλικά, μια επίσημη κρατική εφημερίδα που θα υπερασπίζεται τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας. Ο τίτλος που της δίνεται είναι: *Moniteur Ottoman* και ακολουθείται τον Μάιο του 1832 από την πρώτη τουρκόφωνη εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης, την *Takvim-i Vakayi (Ημερολόγιο των Γεγονότων)*. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα είδος εφημερίδας της κυβερνήσεως για την οποία έδειξε προσωπικό ενδιαφέρον ο ίδιος ο σουλτάνος, καθορίζοντας από στιλιστικές λεπτομέρειες μέχρι το λεξιλόγιο που θα χρησιμοποιούσαν οι συντάκτες.³ Στα επόμενα χρόνια η εφημερίδα θα αρχίσει να τυπώνεται και σε άλλες γλώσσες: αραβικά, περσικά, αρμενικά και φυσικά ελληνικά, από το 1835, υπό τον τίτλο *Οθωμανικός Μηνύτωρ* και με υπεύθυνο έκδοσης τον Γιάγκο (Ιωάννη) Μουσούρο. Παρόλο που, κατ' απαίτηση της οθωμανικής κυβέρνησης, εγγράφονται ως συνδρομητές της το Πατριαρχείο και οι εξαρτώμενες από αυτό μητροπόλεις, η κυκλοφορία της θα σταματήσει το 1850.⁴ Η δόξα όμως για το πρώτο ελληνόφωνο φύλλο στην Οθωμανική αυτοκρατορία ανήκει στον *Φίλο των Νέων* που εκδίδεται το 1831 στη Σμύρνη από Αμερικανούς προτεστάντες ιεραπόστολους.⁵

Η εμφάνιση του Τύπου στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεν έρχεται ως κεραυνός εν αιθρία. Αποτελεί φυσιολογική συνέπεια μιας προσπάθειας εκσυγχρονισμού του κράτους, που έχει ξεκινήσει ήδη από τον σουλτάνο Selim III (1789 – 1807) και συνεχίζεται από τον Mahmud II.⁶ Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής, την οποία επιθυμούν με κάθε μέσο να προωθήσουν και τα ευρωπαϊκά κράτη, εκδίδονται τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα Hatt-i-Serif το 1839 και Hatt-i-Humayun το 1856, που εξασφαλίζουν στους μη μουσουλμάνους υπηκόους της αυτοκρατορίας πρωτό-

¹ Παρόλο που επρόκειτο για δημοσιογραφικό όργανο των Φραγκολεβαντίνων της Σμύρνης, η εφημερίδα ήταν επιχορηγούμενη από τον σουλτάνο. Στόχος της ήταν να χτυπήσει την ελληνική επανάσταση, ασκώντας δριμεία κριτική για την ανάμιξη των ξένων δυνάμεων σε εσωτερικά θέματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Βλ. Μυστακίδου (2004), σ. 81.

² Γκοβέσης (2002), σ. 68.

³ Yalman (1914), σσ. 29 - 31.

⁴ Γεδεών (1932), σ. 50 και Arslan (2004), σσ. 55 – 56. Ως προς τις χρονολογίες κυκλοφορίας του εντύπου υπάρχει ασυμφωνία, καθώς ο A. Arslan αναφέρει τα έτη 1832 – 1850, ενώ ο Μ. Γεδεών τα έτη 1835 – 1840. Το τελευταίο χρονικά φύλλο της εφημερίδας που έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής, φέρει τη χρονολογία 1841. Βλ. Δαλακούρα (2010), σελ. 120.

⁵ Νάσιουτζικ (2002), σ. 282.

⁶ Μπέτσας (2003), σσ. 5-7 και Findley (2008), σσ. 11-12.

γνωρες ελευθερίες και δικαιώματα.¹ Έτσι και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, ανάμεσα σε άλλους, αρχίζουν, διστακτικά στην αρχή και σταδιακά με όλο και μεγαλύτερο ζήλο, να εκδίδουν εφημερίδες και περιοδικά.

Χρονολογικά προηγούνται τα περιοδικά, αλλά η *Μέλισσα του Βοσπόρου* (1841 – 42)² και η *Περιστέρα του Βυζαντίου* (1841 ή 1842),³ δεν μακροημερεύουν. Την ίδια τύχη έχει και ο μηνιαίος *Φανός της Μεσογείου* του Ιάκωβου Πιτζιπιού, ο οποίος δίνει στη δημοσιότητα μόλις τρία τεύχη, από τον Απρίλιο ως τον Ιούνιο του 1844.⁴ Ο ίδιος θα κάνει άλλη μία προσπάθεια το 1848, αλλά η μεταφορά της *Αποθήκης των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων* από την Ερμούπολη στην Κωνσταντινούπολη δεν έχει το ποθητό αποτέλεσμα. Μετά από δύο μόλις τεύχη, η κυκλοφορία του περιοδικού διακόπτεται.⁵ Ελάχιστα μακροβιότερη είναι η *Κυψέλη* της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, που κυκλοφορεί από τον Μάιο ως τον Οκτώβριο του 1845. Αποτελεί το πρώτο γυναικείο περιοδικό που εκδίδεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία και αποσκοπεί στην ανάδειξη της γυναικείας εκπαίδευσης ως κοινωνικής αναγκαιότητας.⁶ Ταυτόχρονα όμως προβάλλει το αίτημα για ισότητα των φύλων και στιγματίζει τον αποκλεισμό των γυναικών από όλα τα κοινωνικά δικαιώματα. Η σύντομη ζωή της *Κυψέλης* διακόπτεται απότομα, καθώς στο έκτο και τελευταίο τεύχος που έχει εντοπιστεί, υπάρχουν στοιχεία που φανερώνουν την πρόθεση να συνεχιστεί το εγχείρημα. Από την άλλη, η έλλειψη συνεργατών υποδεικνύει πως η απήχηση του περιοδικού ήταν περιορισμένη, γεγονός που θα συνετέλεσε στη διακοπή της κυκλοφορίας του.⁷

Στις εφημερίδες η αρχή γίνεται το 1843 από τον ανώτερο διοικητικό υπάλληλο του κράτους, Κωνσταντίνο Αδοσίδη, με τον *Τηλέγραφο του Βοσπόρου*. Στις στήλες του φιλοξενούνται σχόλια για την επικαιρότητα, ειδήσεις από το εξωτερικό, μεταφρασμένα

¹ Τα μεταρρυθμιστικά αυτά διατάγματα αποτελούν σημείο συνάντησης των ευρωπαϊκών πιέσεων για εκσυγχρονισμό, με τις επιθυμίες των Οθωμανών γραφειοκρατών για αναδιοργάνωση και σωτηρία του κράτους. Βλ. Davison (1954), σ. 857, Zürcher (2005), σ. 54, Cleveland & Bunton, (2009). σ. 83.

² Γκίνης (1967), σ. 9. Ο Σ. Ταρίνας αναφέρει ως χρονολογία έκδοσης το 1842. Ταρίνας (2007), σ. 17.

³ Γκίνης (1967) σ. 25 και Γεδεών (1932), σ. 52. Ο Μ. Γεδεών αναφέρει ότι κυκλοφόρησε είκοσι χρόνια πριν από την *Επτάλοφο*, δηλαδή το 1842. Συνεχίζοντας όμως προσθέτει ότι ταυτόχρονα κυκλοφορούσε και ο *Φανός της Μεσογείου*. Δεδομένου ότι το πρώτο τεύχος του *Φανού* φέρει χρονολογία 1844, είναι πιθανό ο συγγραφέας να έχει υποπέσει σε λάθος.

⁴ Σφυρόερας (1997), σσ. 342 – 343. Το ότι ο *Φανός της Μεσογείου* εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη δηλώνεται κατηγορηματικά στις πρώτες σελίδες του περιοδικού *Άστρον της Ανατολής*, με τους εκδότες του οποίου ο Ι. Πιτζιπιός είχε έλθει σε αντιπαράθεση. Βλ. Ο εκδότης, «Πρόλογος έκτακτος», *Άστρον της Ανατολής*, τχ. Α', Μάιος 1844, σ. 4.

⁵ Καρπόζηλος (2008). Ο συντάκτης αναφέρει (ίσως εκ παραδρομής) ότι μόνο το τχ. 19 εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά στο τχ. 18 της *Αποθήκης* αναγράφεται ρητά πως η έδρα του περιοδικού βρίσκεται ήδη εκεί. Βλ. Ι. Πιτζιπιός, «Αι συνδρομαί γίνονται», *Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων*, τχ. 18, Δεκέμβριος 1848, σ. 288.

⁶ Δαλακούρα (2010), σσ. 118 – 122.

⁷ Φουρναράκη (2008), σσ. 677 – 678.

άρθρα από την *Takvim-i Vakayi*, νέα σχετικά με την εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και ποιήματα σημαντικών λογίων, όπως οι: Ηλίας Τανταλίδης και Ιωάννης Ισιδωρίδης – Σκυλίτσης.¹ Μετά από μοναχική πορεία δεκατεσσάρων ετών, συγχωνεύεται στις 22 Ιουνίου 1857 με την εφημερίδα *Βυζαντίς*, την οποία είχε ιδρύσει ο, επίσης ανώτερος κρατικός υπάλληλος, Δημήτριος Ξένης το 1856.² Με τον τρόπο αυτό ο Δ. Ξένης αναλαμβάνει για δεύτερη φορά τις τύχες του *Τηλέγραφου*, καθώς είχε διατελέσει διευθυντής της εφημερίδας κατά το 1853 – 55.³ Η κοινή τους διαδρομή υπό τον τίτλο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* θα συνεχιστεί μέχρι το 1871. Στο διάστημα αυτό δημοσιεύονται αξιόλογες ανταποκρίσεις από τον ξένο τύπο χάρη σε μια ομάδα ικανών μεταφραστών, ενώ τα πολιτικά άρθρα υπογράφουν οι διακεκριμένοι δικηγόροι Ιωάννης Γεωργαντόπουλος και Πλάτων Ρώτας. Το 1871 η εφημερίδα θα μετονομαστεί σε *Βυζαντίς*, ενώ την επόμενη χρονιά ο Ι. Γεωργαντόπουλος θα αποχωρήσει και τη θέση του θα αναλάβει ο Ιωάννης Τανταλίδης μέχρι το 1877.⁴ Η *Βυζαντίς* θα τερματίσει την έκδοσή της μετά τον θάνατο του Δ. Ξένη το 1888.

Η εφημερίδα *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* υποστηρίζει και υποστηρίζεται από ένα εντελώς ετερόκλητο σύνολο θεσμών και προσώπων. Οι φιλικές σχέσεις του Δ. Ξένη με εξέχουσες προσωπικότητες της Κωνσταντινούπολης, αλλά κυρίως με τον μεγάλο βεζίρη Mehmed Emin Ali πασά και τον υπουργό της αστυνομίας Husni πασά, εξασφαλίζουν τη χρηματοδότηση της εφημερίδας από το οθωμανικό κράτος.⁵ Από την άλλη, οι σταθερά φιλορωσικές απόψεις του, οι οποίες εκφράζονται με την ήπια στάση της εφημερίδας έναντι Ρώσων και Βουλγάρων, τον καθιστούν «εκλεκτό» της ρωσικής πρεσβείας στην Πόλη.⁶ Τέλος, οι σχέσεις του με το Πατριαρχείο είναι τόσο θερμές, ώστε ο Πατριάρχης Γρηγόριος Στ' και μέλη της Ιεράς Συνόδου να του προτείνουν το 1868 – 69 μία θέση στο Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο. Μερικά χρόνια μετά την άρνηση του Δ.

¹ Αντωνόπουλος (2007), σελ. 28.

² Ο Μ. Γεδεών αναφέρει πως η *Βυζαντίς* ιδρύθηκε το 1854, ενώ ο Α. Αντωνόπουλος παραπέμπει σε άρθρο του *Νεολόγου* από το 1893, σύμφωνα με το οποίο έτος ίδρυσης είναι το 1856. Στο παλαιότερο φύλλο της εφημερίδας που εντοπίστηκε, με ημερομηνία 11/3/1857, υπάρχει η ένδειξη «Έτος Β'», γεγονός που καθιστά πιθανότερη την ίδρυση της εφημερίδας το 1856.

³ Βλ. *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ.φ. 470, 20/12/1852 και αρ.φ. 471, 3/1/1853, *Βυζαντίς*, αρ. φ. 81, 17/6/1857, όπου ο Δ. Ξένης αποδίδει την ευθύνη για την απομάκρυνσή του από τον *Τηλέγραφο του Βοσπόρου* μεσούντος του Κριμαϊκού πολέμου, στις ενέργειες «κάποιων κακόβουλων».

⁴ Γεδεών (1932), σελ. 43.

⁵ Ο Μ. Γεδεών αναφέρει ότι σε έλεγχο των οικονομικών της αστυνομίας, βρέθηκαν καταγραφές μηνιαίας καταβολής τριάντα λιρών προς τον Δ. Ξένη, ποσό σημαντικό για την εποχή. Σε σχετικές ερωτήσεις των ελεγκτών, ο Husni πασάς απάντησε ότι η χρηματοδότηση γινόταν γιατί «...τούτο απήτει η υπηρεσία». Γεδεών (1932), σελ. 44 και 48 - 49

⁶ Γεδεών (1932), σελ. 44 και 48.

Ξένη να αναλάβει μια τέτοια τιμητική θέση, το 1876, το ΔΕΜΣ και η Ιερά Σύνοδος αποφασίζουν να ορίσουν τη *Βυζαντίδα* ως επίσημη εκκλησιαστική εφημερίδα.¹

Μπορεί να θεωρηθεί πως η πρώτη «επιτυχημένη» προσπάθεια για έκδοση περιοδικού λαμβάνει χώρα το 1855. Ο Επαμεινώνδας Φραγκούλης από την Κύπρο εγκαθίσταται προσωρινά στην Κωνσταντινούπολη κι αποφασίζει να ασχοληθεί με τη δημοσιογραφία.² Εκδίδει τη *Θελξινόη*, ένα μηνιαίο περιοδικό ποικίλης ύλης, το οποίο καταφέρνει να παραμείνει σε κυκλοφορία από τον Αύγουστο του 1855 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1857. Στόχος του εκδότη είναι να προσφέρει πάσης φύσεως εγκυκλοπαιδικές πληροφορίες στους αναγνώστες του,³ γι' αυτό και στις σελίδες της *Θελξινόης* δημοσιεύονται μελέτες, επιστημονικά και φιλολογικά άρθρα, διηγήματα, περιηγήσεις, ενώ σημαντικό χώρο καταλαμβάνουν οι μεταφράσεις ξένων άρθρων και διηγημάτων.

Κατά τη δεκαετία του 1860 σημειώνεται έκρηξη στον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης, καθώς τίθεται σε κυκλοφορία ένας σημαντικός αριθμός εφημερίδων και περιοδικών, μερικά εκ των οποίων θα αποδειχθούν ιδιαιτέρως μακρόβια. Σε αυτά δεν συγκαταλέγεται η *Κασταλία*, την οποία εκδίδει ο Θεόδωρος Ζωγράφος από τον Μάρτιο του 1861 ως τον Φεβρουάριο του 1862. Στα δώδεκα μόλις τεύχη της δημοσιεύονται άρθρα με διδακτικό και ψυχαγωγικό χαρακτήρα. Αξιοσημείωτη είναι η συνεργασία με το περιοδικό σημαντικών προσωπικοτήτων της Πόλης, όπως οι: Ιωάννης Αριστοκλής, Αλέξανδρος Ζωηρός, Ανδρέας Δαλλαπόρτας, Σαπφώ Λεοντιάς και Γεώργιος Χρυσοβέργης. Εξίσου βραχύβια είναι και δύο ακόμα περιοδικά που εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας, τα: *Εδέμ*, που κυκλοφορεί από τον Φεβρουάριο ως τον Σεπτέμβριο του 1862, και *Κιβωτός*.⁴

Στις 6 Οκτωβρίου 1861 έρχεται στο φως ο *Ανατολικός Αστήρ*. Οι εκδότες του, Κωνσταντίνος Φωτιάδης, Ιωάννης Φιλαλήθης και Βασίλειος Καλλίφρων, είναι καθηγητές της Μεγάλης του Γένους Σχολής, με τον πρώτο να έχει χρηματίσει και διευθυντής του *Τηλέγραφου του Βοσπόρου*, προτού παραδώσει τα ηνία στον Δ. Ξένη το 1853.⁵ Με τον *Ανατολικό Αστέρα* συνεργάζονται ορισμένα από τα μεγαλύτερα ονόματα της Πολιτικής δημοσιογραφίας, όπως οι: Λεωνίδας Χεν, Μιχαήλ Χουρμούζης, Μανουήλ Γεδεών, Δημή-

¹ Γεδεών (1932), σσ. 44 και 48. Παρόλο που ο Μ. Γεδεών αναφέρει ότι αυτό έγινε το 1876, υπάρχουν αναφορές στον τύπο ήδη από το 1864, στις οποίες η *Βυζαντίς* χαρακτηρίζεται ως επίσημη πατριαρχική εφημερίδα. Βλ. *Αρμονία* αρ.φ. 56, 30/9/1864

² Παπαλεοντίου (2003), σ. 103.

³ Μιχαλά, Σταυροπούλου & Τζελέπη (2008).

⁴ Για το περιοδικό *Κιβωτός* η Μ. Καρποζήλου αναφέρει κυκλοφόρησε τον Σεπτέμβριο του 1862, ενώ ο Μ. Γεδεών τα χαρακτηρίζει αμφότερα «βραχυβιώτατα». Βλ. Καρποζήλου (1986), σ. 418 & Γεδεών (1932), σ. 53.

⁵ Βλ. *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ. φ. 470, 20/12/1852 και αρ.φ. 471, 3/1/1853.

τριος Νικολαΐδης και Σταύρος Βουτυράς. Ο Β. Καλλίφρων θα απομείνει από το 1877 αποκλειστικός ιδιοκτήτης της εφημερίδας, την οποία θα συνεχίσει να εκδίδει μέχρι τον θάνατό του, το 1891. Η κυκλοφορία της θα διακοπεί μέχρι το 1893, οπότε θα κυκλοφορήσει και πάλι, αυτή τη φορά από τους Λεωνίδα και Αριστοτέλη Καλλίφρων, δύο από τους γιους του Βασιλείου, οι οποίοι θα αναθέσουν τη διεύθυνση στον δημοσιογράφο Στέργιο Πολύκριτο. Χτυπημένος από οικονομικά κυρίως προβλήματα, ο *Ανατολικός Αστήρ* θα κλείσει οριστικά τον Φεβρουάριο του 1895.¹

Η έκδοση του *Ανατολικού Αστέρα* υποστηρίζεται από ορισμένους σημαίνοντες Φαναριώτες, στους οποίους συγκαταλέγονται οι Παύλος Μουσούρος, Στέφανος και Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής. Στόχος τους είναι να ασκήσουν πίεση στον νεοεκλεχθέντα Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ (1860 – 63), ώστε να προβεί στην εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών. Την ίδια πολιτική βέβαια ακολουθεί και ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αλλά οι φιλορωσικές απόψεις του εκδότη του, Δ. Ξένη, είναι αυτές που οδηγούν τις φιλοδυτικές οικογένειες του Φαναρίου να αναζητήσουν ένα διαφορετικό βήμα για την προώθηση των μεταρρυθμίσεων.² Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής ο *Ανατολικός Αστήρ* αναλαμβάνει τη δημοσίευση των πρακτικών του ΔΕΜΣ, αποτελώντας έτσι την «ημιεπίσημη εφημερίδα» του.³ Οι σχέσεις της εφημερίδας με το Πατριαρχείο γνωρίζουν διακυμάνσεις. Με την απομάκρυνση του Ιωακείμ Β΄ από τον πατριαρχικό θρόνο το 1863, ο *Ανατολικός Αστήρ* στηρίζει τους διαδόχους του προσπαθώντας να εμφανιστεί ως εκπρόσωπος των συμφερόντων της Μεγάλης Εκκλησίας. Όμως η άνοδος στον πατριαρχικό θρόνο του Ιωακείμ Γ΄ το 1878 και η ανασύσταση του Πατριαρχικού Τυπογραφείου προκειμένου να εκδοθεί η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* πλήττουν τα συμφέροντα του *Ανατολικού Αστέρα*, με αποτέλεσμα να υιοθετήσει έντονα κριτική στάση κυρίως απέναντι στο επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του Πατριαρχείου, αλλά και στον Πατριάρχη.⁴

Τον Μάιο του 1862 ο Ιωακείμ Β΄ προωθεί και υποστηρίζει οικονομικά την έκδοση της *Ομόνοιας*, που θα αποτελέσει το όργανο της αντίστασής του στην πίεση που ασκεί ο *Ανατολικός Αστήρ* υπέρ των μεταρρυθμίσεων. Ο εκδότης της *Ομόνοιας*, Δημήτριος Κατσελίδης, είναι γαμπρός του μητροπολίτη Χαλκηδόνας Γεράσιμου, συνοδοιπόρου του Ιω-

¹ Κουσαρίδης (2013), σσ. 53 – 67.

² Σταματόπουλος (2008β), σσ. 208 - 209.

³ *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 42, 17/7/1862 & αρ.φ. 43, 24/7/1862. Το ΔΕΜΣ είχε προτείνει την ανάδειξη του *Ανατολικού Αστέρα* σε επίσημη εφημερίδα του Πατριαρχείου. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση του Ιωακείμ Β΄, ο οποίος ευνόησε την έκδοση της εφημερίδας *Ομόνοια* προκειμένου να εξισορροπήσει τους δυσμενείς γι' αυτόν συσχετισμούς. Βλ. Σταματόπουλος (2008β), σ. 209.

⁴ Σταματόπουλος (2008β), σ. 209.

ακείμ Β΄. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να θεωρήσουμε πως στις στήλες της εφημερίδας μεταφέρονται ακέραιες οι απόψεις και οι θέσεις του Πατριάρχη.¹ Σε αντιδιαστολή με τον *Ανατολικό Αστέρα* που δημοσιεύει τα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΕΜΣ, η *Ομόνοια* δημοσιεύει μόνο τις τελικές αποφάσεις. Η σκοπιμότητα της επιλογής αυτής έγκειται στην προσπάθεια συγκάλυψης των ενεργειών του Ιωακείμ Β΄, ο οποίος επιθυμούσε την αποδυνάμωση του ΔΕΜΣ και την αναθεώρηση των Γενικών Κανονισμών.² Η απομάκρυνσή του από τον πατριαρχικό θρόνο το 1863, επιφέρει τη διακοπή της συνεργασίας της *Ομόνοιας* με το Πατριαρχείο και της στερεί τον βασικό της χρηματοδότη.³ Στα επόμενα χρόνια η έκδοσή της γίνεται με πολλές διακοπές, ή σε συνεργασία με κάποια άλλη εφημερίδα.⁴ Στο διάστημα αυτό, τη διεύθυνσή της αναλαμβάνουν ο Ιωάννης Βρεττός (από τον Μάιο του 1865) και ο Ι. Τανταλίδης (από τον Απρίλιο του 1867). Η εφημερίδα θα διακόψει οριστικά την κυκλοφορία της το 1871, έχοντας το τελευταίο έτος ως διευθυντή τον Βλάση Γαβριηλίδη και αρθρογράφους τους, νεαρούς τότε, Μανουήλ Γεδεών και Σπυρίδωνα Λάμπρο.

Ο Ιωάννης Ραπτάρης εκδίδει τον Αύγουστο του 1862 το περιοδικό *Επτάλοφος*. Ο εικοσιτετράχρονος εκδότης είναι ήδη γνωστός στους κύκλους των λογίων της Κωνσταντινούπολης για τις μεταφράσεις έργων της αρχαίας γραμματείας και του Β. Ουγκώ στη νέα ελληνική.⁵ Το περιοδικό του, το οποίο έχει ως πρωταρχικό σκοπό την τέρψη του κοινού με ευχάριστα αναγνώσματα, θα εξελιχθεί σταδιακά σε ένα από τα σημαντικότερα και με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία ελληνόφωνα έντυπα στην Οθωμανική αυτοκρατορία.⁶ Το 1865 την έκδοση του περιοδικού αναλαμβάνουν οι Δ. Νικολαΐδης και Σ. Βουτυράς, μετονομάζοντάς το σε *Νέα Επτάλοφο*. Πολύ σύντομα ο Σ. Βουτυράς αποχωρεί, αλλά ο Δ. Νικολαΐδης εξακολουθεί την έκδοση του περιοδικού μέχρι το 1870. Μάλιστα, από την άνοιξη του 1867, εκδίδει παράλληλα και εφημερίδα με το όνομα *Επτάλοφος*. Μετά από 579 φύλλα, η *Επτάλοφος* αλλάζει τίτλο και σχήμα και από τον Ιούνιο του 1869 κυκλοφορεί με την επωνυμία *Κωνσταντινούπολις*.

Η πορεία της εφημερίδας αυτής αποδεικνύεται ιδιαίτερα ταραχώδης. Δύο άρθρα με τα οποία στηλιτεύεται η απόφαση της ρωσικής κυβέρνησης να δημεύσει εκκλησιαστι-

¹ Γεδεών (1932), σ. 18 και Σταματόπουλος (2001), σ. 197.

² Γεδεών (1932), σ. 18 και Σταματόπουλος (1998), σσ. 126 – 127.

³ Βλ. *Αρμονία*, αρ.φ. 22, 3/6/1864, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Δ. Κατσελίδη, με την οποία διαμαρτύρεται για την αθέτηση εκ μέρους του Πατριαρχείου της μεταξύ τους συμφωνίας, αλλά και για την άρνηση των αρμόδιων οργάνων να εκδικάσουν την υπόθεση.

⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η έκδοσή της για τρεις μήνες υπό τον τίτλο *Ομόνοια και Νεολόγος*. Πρόκειται για μια πολύ δημοφιλή τακτική που υιοθετούσαν οι εκδότες των εφημερίδων, όταν αυτές παύονταν για κάποιο χρονικό διάστημα από την οθωμανική λογοκρισία. Βλ. Γεδεών (1932), σσ. 18 – 19.

⁵ Σταματοπούλου – Βασιλάκου (2007), σσ. 1157 – 1158.

⁶ *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 42, 17/7/1862

κά κτήματα του Αγίου Τάφου στην περιοχή της Βεσσαραβίας, προκαλούν την παύση της *Κωνσταντινουπόλεως* από το Γραφείο Τύπου τον Ιούλιο του 1873.¹ Ο Δ. Νικολαΐδης εξασφαλίζει άδεια από τις οθωμανικές αρχές για την έκδοση νέας εφημερίδας και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της *Θράκης*, με αρχισυντάκτη τον Οδυσσέα Ιάλεμο.² Η *Θράκη* παύεται με τη σειρά της το 1880 για να αντικατασταθεί από την *Αυγή*, η οποία έχει την ίδια τύχη το 1884. Η εφημερίδα αλλάζει όνομα εκ νέου, αυτή τη φορά όμως επιστρέφει στον τίτλο *Κωνσταντινούπολις* και με αυτόν θα συνεχίσει να εκδίδεται μέχρι το 1906.³ Παρά τις συνεχείς αλλαγές στην ονομασία, η εφημερίδα επιδεικνύει αξιοσημείωτη σταθερότητα στην υποστήριξή της προς τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Η πολιτική της απηχεί τις δικές του πανορθόδοξες απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες είναι επιβεβλημένη η ενότητα του ορθόδοξου μιλέτ, στο πλαίσιο του οποίου ο ελληνισμός θα έχει την ηγετική θέση μέσω της γλώσσας και της παιδείας του. Σε αυτό το σημείο έγκειται η διαφορά της με τον *Νεολόγο* και άλλες «ελληνοκεντρικές» εφημερίδες, οι οποίες προβάλλουν την ελληνική γλώσσα και παιδεία ως ταυτοτικά στοιχεία μιας διακριτής ελληνικής εθνότητας.⁴

Δύο χρόνια μετά την ίδρυση του ΕΦΣΚ, τα στελέχη του αποφασίζουν να προχωρήσουν στην έκδοση περιοδικού. Στόχος τους είναι η κοινοποίηση των πλέον αξιόλογων από τα έργα που παρουσιάζονται στις συνεδριάσεις του Συλλόγου. Έτσι, το 1863 κυκλοφορεί σε έξι τεύχη ο πρώτος τόμος του *Συγγράμματος Περιοδικού*, το οποίο φέρει ως τίτλο την ονομασία του Συλλόγου. Μέχρι το 1921 θα ακολουθήσουν άλλοι 32 τόμοι, συνοδευόμενοι από 21 συνολικά παραρτήματα με πρωτότυπα άρθρα που καλύπτουν όλους σχεδόν τους επιστημονικούς τομείς. Το γεγονός ότι υπογράφονται από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της Κωνσταντινουπολίτικης λογισύνης, καθιστά το περιοδικό του ΕΦΣΚ ένα έντυπο με παγκόσμιο κύρος και πιθανότατα το σημαντικότερο ελληνικό επιστημονικό περιοδικό της εποχής.⁵

Η έκδοσή του δεν είναι ανέφελη. Τόσο η οθωμανική λογοκρισία, όσο και οικονομικές δυσκολίες προβάλλουν προσκόμματα στην ομαλή του πορεία. Συνήθως αυτά ξεπερνιούνται είτε με πρωτοβουλίες των μελών του Συλλόγου, είτε χάρη σε δωρεές προς

¹ *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 1387, 30/7/1873

² *Θράκη*, αρ.φ. 1, 25-7/10/1873. Από τις πρώτες αράδες ξεκαθαρίζεται πως η *Θράκη* αποτελεί τη συνέχεια της *Κωνσταντινουπόλεως*, με τον Δ. Νικολαΐδη να διαβεβαιώνει πως οι συνδρομές που καταβλήθηκαν για την *Κωνσταντινούπολη* θα ισχύσουν κανονικά και για τη *Θράκη*.

³ Σύμφωνα με την Ε. Κάννερ, η έκδοση της *Κωνσταντινουπόλεως* συνεχίζεται πιθανόν μέχρι το 1914. Βλ. Κάννερ (2008β), σ. 683.

⁴ Κάννερ (2008β), σ. 684.

⁵ Γιαννακόπουλος (2014), σσ. 114 & 120.

αυτόν, είτε με την επέμβαση του Πατριαρχείου.¹ Ωστόσο, η τακτική ετήσια έκδοση του περιοδικού δεν είναι πάντοτε εφικτή, με αποτέλεσμα να υπάρχουν τόμοι που καλύπτουν τη δραστηριότητα δύο ή και περισσότερων ετών. Τα περισσότερα από τα 500 (από το 1864 αυξάνονται σε 750)² αντίτυπα του περιοδικού διατίθενται στα τακτικά μέλη του συλλόγου, ενώ υπάρχει ένα εκτεταμένο δίκτυο ανταλλαγών με επιστημονικά ιδρύματα του εξωτερικού. Τέλος, κάποια τεύχη αποστέλλονται σε άλλους συλλόγους ή σε σχολεία της αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα να απομένουν λίγα μόνο αντίτυπα προς πώληση.³ Η πορεία του περιοδικού τερματίζεται το 1921 με την έκδοση ενός πανηγυρικού τόμου, της *Πεντηκονταετηρίδος*, όπου μεταξύ άλλων υπάρχει πλήρης κατάλογος όχι μόνο των άρθρων που έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό, αλλά και των δημόσιων διαλέξεων του Συλλόγου για την περίοδο 1871 – 1920.

Τον Μάρτιο του 1864 ο Μιχαήλ Χουρμούζης (ψευδώνυμο του Χουρμούζιου Τριανταφύλλου), εκδίδει την *Αρμονία*. Η εφημερίδα λειτουργεί ως μέσο πίεσης της οικογένειας Καραθεοδωρή προς τον Πατριάρχη Σωφρόνιο Γ' (1863 – 66), ενώ διακρίνεται για τα δριμύτατα άρθρα με τα οποία στηλιτεύει τις παρεκτροπές κληρικών.⁴ Ταυτόχρονα, δεν παραλείπει να καυτηριάζει τον εκμαυλισμό των ηθών, αποτέλεσμα της άκριτης μίμησης ευρωπαϊκών προτύπων, ενώ δημοσιεύει και το πρώτο, ίσως, σοσιαλιστικό άρθρο του ελληνικού Τύπου.⁵ Ο Μ. Χουρμούζης παραχωρεί την *Αρμονία* στον μέχρι τότε συνεργάτη του, δικηγόρο Αλέξανδρο Αξελό, τον Απρίλιο του 1866. Ο Α. Αξελός θα συνεχίσει την έκδοση της εφημερίδας για δύο χρόνια ακόμα. Στη διάρκεια τους έρχεται αντιμέτωπος τόσο με τον πρώην συνεργάτη του, όσο και με την οθωμανική λογοκρισία.⁶ Το τελευταίο φύλλο της *Αρμονίας* κυκλοφορεί στις 22 Απριλίου του 1868. Δύο μέρες αργότερα, ο *Ανατολικός Αστήρ* ενημερώνει το κοινό πως η εφημερίδα παύτηκε οριστικά με διαταγή του υπουργού εξωτερικών, Mehmed Fuad πασά.⁷

¹ Γιαννακόπουλος (2014), σσ. 115 – 118.

² Βλ. «Πρακτικά. Συνεδρίασις Ρς' τη 10 Οκτωβρίου 1864», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, 1864, σ. 268.

³ Γιαννακόπουλος (2014), σ. 112.

⁴ Ο Σωφρόνιος Γ' ήταν υποστηρικτής των μεταρρυθμίσεων και για τον λόγο αυτό έχαιρε της εμπιστοσύνης των ισχυρών Φαναριώτικων οικογενειών. Αυτό που τους έστρεψε εναντίον του ήταν η απόφασή του να παραχωρήσει στο οθωμανικό κράτος το δικαίωμα εισπραξης των αρχιερατικών εισφορών από τους ορθόδοξους πληθυσμούς των επαρχιών. Βλ. Γεδεών (1932), σσ. 32-33 και Σταματόπουλος (2008γ), σσ. 285.

⁵ Βλ. *Αρμονία*, αρ.φ. 68, 11/11/1864. Είναι πιθανό ο Μ. Χουρμούζης να επηρεάστηκε στη διαμόρφωση των απόψεών του για τη θέση της εργατικής τάξης, τον συνδικαλισμό και την ένωση των εργατών σε ασφαλιστικούς συνεταιρισμούς από τον γαμπρό του, καθηγητή Φυσικής και Μαθηματικών στη Μεγάλη του Γένους Σχολή Ανδρέα Σπαθάρη, ο οποίος είχε σπουδάσει στη Γερμανία.

⁶ Βλ. *Αρμονία*, αρ.φ. 357, 12/10/1866, αρ.φ. 359, 14/10/1866, και αρ.φ. 473, 11/3/1867 για την αντιδικία με τον Μ. Χουρμούζη και αρ.φ. 453, 15/2/1867, αρ.φ. 458, 21/2/1867, αρ.φ. 459, 22/2/1867, αρ.φ.489, 1/7/1867 για τις περιπέτειες της εφημερίδας και του Α. Αξελού με την οθωμανική δικαιοσύνη.

⁷ *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 563, 24/4/1868.

Ο Ευαγγελινός Μισαηλίδης, που εκδίδει από το 1851 την караμανλίδικη *Ανατολή*, αποφασίζει το 1865 να προβεί και σε ελληνόφωνη έκδοση της εφημερίδας, με διευθυντή τον Πέτρο Πουρναρά και συντάκτη τον Χριστόφορο Σαμαρτζίδη. Η επικριτική προς τα κακώς κείμενα της Εκκλησίας αρθρογραφία της *Ανατολής* εξοργίζει τον Πατριάρχη Σωφρόνιο Γ', ο οποίος καταγγέλλει τον Ε. Μισαηλίδη ως βλάσφημο.¹ Πολλά σημαίνοντα μέλη της ορθόδοξης κοινότητας συντάσσονται με τον Πατριάρχη, με αποτέλεσμα ο Ε. Μισαηλίδης να ζητήσει δημόσια συγνώμη και να αναστείλει την ελληνόφωνη έκδοση της *Ανατολής* τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους.² Συνεχίζει όμως την έκδοσή της στα караμανλίδικα μέχρι το 1873, όταν και αναγκάζεται, λόγω απαγόρευσης από την οθωμανική λογοκρισία, να αλλάξει το όνομά της. Το νέο φύλλο φέρει τον τίτλο *Μικρά Ασία γιάτι Ανατολή* και είναι δίγλωσσο.³ Με τα εκκλησιαστικά του άρθρα, τα οποία γράφει στα ελληνικά ο Μ. Γεδεών, ασκεί έντονη κριτική στον Πατριάρχη Ανθιμο Στ' (1871 – 73) για ελλιπή εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών.⁴ Το 1874 η εφημερίδα χωρίζεται στην караμανλίδικη *Ανατολή* και στην ελληνόφωνη *Μικρά Ασία*, τη διεύθυνση της οποίας αναλαμβάνει ο Μ. Γεδεών. Τον επόμενο χρόνο ο Μ. Γεδεών αποχωρεί και υπό τη διεύθυνση του Παναγιώτη Γώγου η *Μικρά Ασία* αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα που έχουν ως συνέπεια το κλείσιμό της.⁵

Η τελευταία απόπειρα για ελληνόφωνη έκδοση της *Ανατολής* θα λάβει χώρα το 1877 και θα είναι επίσης βραχύβια. Η εφημερίδα χωρίζεται εκ νέου σε δύο εκδόσεις: μία με πολιτικό χαρακτήρα, στα караμανλίδικα και μία με εκκλησιαστικό χαρακτήρα, στα ελληνικά, τη διεύθυνση της οποίας αναλαμβάνει και πάλι ο Μ. Γεδεών, με συντάκτη τον Ελευθέριο Θωμά. Από τις 24 Φεβρουαρίου μέχρι τις 3 Μαΐου, οπότε η έκδοση της ελληνόφωνης *Ανατολής* αναστέλλεται, κυκλοφορούν οκτώ μόλις φύλλα. Η φιλορωσική αρθρογραφία του Μ. Γεδεών δε θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή από την Υψηλή Πύλη, αφού έχει ήδη ξεσπάσει ο ρωσοτουρκικός πόλεμος.⁶ Ο Ε. Μισαηλίδης και, μετά το θάνατό του το 1890, ο γιος του, Χρήστος, θα συνεχίσουν να εκδίδουν την *Ανατολή* αποκλειστικά στα

¹ Βλ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 322, 22/12/1865, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Σωφρόνιου Γ', η οποία είχε διαβαστεί και σε όλους τους ναούς της Κωνσταντινούπολης. Με αυτήν ο Πατριάρχης παρακινεί τους ορθόδοξους να θεωρούν τα δημοσιευθέντα στην *Ανατολή* «...λήρους και κυήματα διανοίας στρεβλής, αντιβαίνοντα εις τα πνεύματα και τας παραδόσεις της αγίας ημών Εκκλησίας, και δια τούτο μηδεμιάς σημασίας, ή αναγνώσεως άξια...».

² Γεδεών (1932), σσ. 11 – 12.

³ Μπαλτά (2009), σσ. 224 – 225 και 228 - 230

⁴ Σταματόπουλος (2008α), σ. 204.

⁵ Γεδεών (1932), σ. 12 και Μπαλτά (2009), σ. 24

⁶ Σταματόπουλος (2008α), σ. 205. Για τον ίδιο λόγο ο Μ. Γεδεών αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και να καταφύγει για κάποιο διάστημα στην Αθήνα.

καραμανλίδικα. Η κυκλοφορία της θα διακοπεί οριστικά το 1918, λίγο μετά το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.¹

Το 1866 εκδίδεται ο *Ηλιος*, μία εφημερίδα μικρού σχήματος. Το εγχείρημα αυτό τερματίζεται άδοξα μόλις μετά από μερικές εβδομάδες, καθώς δεν βρίσκει ανταπόκριση στο κοινό. Μία πιθανή αιτία γι' αυτό, είναι το γεγονός πως ο εκδότης, Νικόλαος Αργυριάδης, έχει προσχωρήσει στον ισλαμισμό.² Την ίδια χρονιά ο Ανέστης Ευτυχιάδης κυκλοφορεί τη *Ζεμπούρ (Μέλισσα)* στα караμανλίδικα. Πολύ σύντομα όμως τόσο ο τίτλος, όσο και η γλώσσα της εφημερίδας μεταφέρονται στα ελληνικά και η κυκλοφορία της συνεχίζεται μέχρι και το 1867.³ Ωστόσο, επειδή οι δύο αυτές εφημερίδες μάς είναι γνωστές μόνο από βιβλιογραφικές αναφορές, είναι πιθανό να έχει κυκλοφορήσει στην πραγματικότητα μόνο μία, υπό τον τίτλο *Ζέμουρου αφιτάπ (Η Μέλισσα και ο Ήλιος)*, στα караμανλίδικα.⁴

Στις 23 Ιουλίου 1866 κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο του *Νεολόγου της Ανατολής*. Ο εκδότης του, Σ. Βουτυράς, εκπροσωπεί τους ριζοσπάστες εθνικιστές της Κωνσταντινούπολης και διατυπώνει τις θέσεις του αυτές στα άρθρα για την Κρητική επανάσταση που έχει μόλις ξεσπάσει.⁵ Η αρθρογραφία του προκαλεί σύντομα την επέμβαση της οθωμανικής λογοκρισίας με αποτέλεσμα, προκειμένου να συνεχίσει την κυκλοφορία της εφημερίδας του, να οδηγηθεί στη συγχώνευσή της με την *Ομόνοια* κατά τους τρεις πρώτους μήνες του 1867⁶. Από τον Μάρτιο αυτού του έτους καθιερώνεται ο μονολεκτικός τίτλος *Νεολόγος*, τον οποίο θα διατηρήσει μέχρι το 1897. Στο διάστημα αυτό ο *Νεολόγος* ακολουθεί διαλλακτική πολιτική σχετικά με το βουλγαρικό ζήτημα, ενώ υποστηρίζει τη δραστηριότητα του ΕΦΣΚ, καθώς και τη δημιουργία νέων πολιτιστικών κι εκπαιδευτικών συλλόγων. Τηρεί κριτική στάση απέναντι στον Ιωακείμ Γ΄ και οι μεταξύ τους σχέσεις οξύνονται σε τέτοιο βαθμό, που υποστηρικτές του πατριάρχη οργανώνουν διαδήλωση στις 25 Φεβρουαρίου 1882, η οποία καταλήγει στην εισβολή στα γραφεία της εφημερίδας και τον

¹ Γεδεών (1932), σσ. 12 – 13.

² Γεδεών (1932), σσ. 8 – 10.

³ Γεδεών (1932), σσ. 10 & 40. Στο διάστημα από τα μέσα Ιουνίου έως τα μέσα Σεπτεμβρίου 1867 ο τίτλος της *Μέλισσας* παραχωρήθηκε στους εκδότες του *Νεολόγου*, ο οποίος είχε τιμωρηθεί από την οθωμανική λογοκρισία.

⁴ Βλ. Μπαλτά (2005), σ. 121, η οποία παραπέμπει σε δημοσίευμα του Γάλλου François Alphonse Belin από το 1866.

⁵ Εξερτζόγλου (2008), σ. 301.

⁶ Για τον ίδιο λόγο παύτηκε και πάλι τον Ιούνιο του 1867, γεγονός που οδήγησε στην ενοικίαση του τίτλου της *Μέλισσας* του Α. Ευτυχιάδη, προκειμένου να συνεχιστεί η έκδοση της εφημερίδας. Γεδεών (1932), σσ. 39 – 40.

τραυματισμό του Σ. Βουτυρά.¹ Η απέλαση του εκδότη το 1897 με την έναρξη του ελληνοτουρκικού πολέμου έχει ως συνέπεια τη διακοπή της έκδοσης του *Νεολόγου* στην Κωνσταντινούπολη και την έναρξή της στην Αθήνα. Τόσο ο Σ. Βουτυράς, όσο και η εφημερίδα του επιστρέφουν στην Κωνσταντινούπολη το 1908, με την άνοδο των Νεότουρκων στην εξουσία. Έχοντας και πάλι να αντιμετωπίσει τις ποινές της λογοκρισίας, ο Σ. Βουτυράς εναλλάσσει το όνομα από *Νεολόγος* σε *Καιροί*, *Αστραπή* και ξανά *Νεολόγος*, καταφέροντας να διατηρήσει την εφημερίδα σε κυκλοφορία στην Πόλη μέχρι τον Οκτώβριο του 1912.² Κατά το διάστημα 1916 – 1920 η εφημερίδα εκδίδεται στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα με διακοπές, από τον γιο του Σ. Βουτυρά, Αλέξανδρο. Στην Κωνσταντινούπολη θα εμφανιστεί ξανά το 1918 για να διακόψει οριστικά την κυκλοφορία της εκεί το 1922.³

Ο *Νεολόγος* εκδίδεται σύμφωνα με ευρωπαϊκά πρότυπα. Γίνεται η πρώτη εφημερίδα που πωλείται κατά φύλλο στον δρόμο, αλλάζοντας τα δεδομένα στον τρόπο διανομής του τύπου. Μέχρι τότε οι εφημερίδες και τα περιοδικά απευθύνονταν αποκλειστικά σε συνδρομητές κι έφταναν στα χέρια τους μέσω ταχυδρομείου, ή παραλαμβάνονταν από προκαθορισμένα σημεία. Έχοντας την οικονομική υποστήριξη του Ζαννή Στεφάνοβικ, ο *Νεολόγος* εκδίδεται κατά διαστήματα ταυτόχρονα με άλλα έντυπα: την επετηρίδα *Χρόνος* (1870 – 71), τη *Σαββατιαία Επιθεώρηση* (1877 – 78) και τη *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρηση* (1891 – 94).⁴ Η ισχύς και το κύρος της εφημερίδας και του διευθυντή της είναι τέτοια, ώστε να ανατεθεί από τους ελληνικούς συλλόγους της Κωνσταντινούπολης στον Σ. Βουτυρά η σύνταξη του υπομνήματος που θα κατατεθεί στις Μεγάλες Δυνάμεις το 1878, στο Συνέδριο του Βερολίνου.

Εκφραστής των διεκδικήσεων της ελληνικής αστικής τάξης της Κωνσταντινούπολης ο *Νεολόγος*, μένει συνεπής στην υποστήριξη των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Παράλληλα όμως, παρέχει την αμέριστη στήριξή του στις εθνικές διεκδικήσεις του ελληνισμού. Στο πλαίσιο αυτό καταγγέλλει τη δράση της ανθελληνικής προπαγάνδας στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη, ενώ προασπίζει με την αρθρογραφία του το καθεστώς των προνομίων του Οικουμενικού Θρόνου. Ταυτόχρονα, δεν παύει να ζητά και να ελέγχει την πιστή εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών, με αποτέλεσμα να έρθει σε αντιπαράθεση με τον Ιωακείμ Γ' και να συμβάλει στον διχασμό του ελληνικού

¹ Εξεργάζογλου (2008), σ. 301.

² Αντωνόπουλος (2007), σσ. 53 & 99.

³ Πεντηκονταετηρίς Δημοσιογραφικού Σταδίου Σταύρου Ιω. Βουτυρά 1866 – 1921, σ. 6 και Αντωνόπουλος (2007), σ. 53.

⁴ Κολλάτος (2008).

στοιχείου της Κωνσταντινούπολης σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα.¹

Το 1869 ο καθηγητής γαλλικών Νικόλαος Δεστουνιάνος εκδίδει τον *Θεατή*, με συντάκτες, μεταξύ άλλων, τους Μ. Γεδεών και Ζάννο Βασίλαρο. Η εφημερίδα διακόπτει την κυκλοφορία της το 1875-76, πιθανώς λόγω οικονομικών προβλημάτων.² Το ίδιο έτος με τον *Θεατή* κυκλοφορεί και η *Le Diogene* του Θεόδωρου Κασάπη, η πρώτη σατιρική εφημερίδα στην Κωνσταντινούπολη.³ Μαζί με τη γαλλόφωνη έκδοση πολύ σύντομα κυκλοφορεί και ελληνόφωνη υπό τον ίδιο τίτλο, *Διογένης*. Η ίδια εφημερίδα κυκλοφορεί και στα τουρκικά ως *Diyojen*, με τη σύμπραξη μάλιστα ενός εκ των σημαντικότερων Τούρκων λογοτεχνών, του Namik Kemal. Ο *Διογένης* υποστηρίζει τη συνεργασία όλων των λαών της αυτοκρατορίας με γνώμονα την κοινή ευημερία, η οποία θα προκύψει με την εφαρμογή φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων.⁴ Ωστόσο η οθωμανική λογοκρισία δεν ανέχεται τη δηκτικότητα των άρθρων του κι επιβάλλει ποινές προσωρινής διακοπής της έκδοσης, με αιτιολογίες που ποικίλλουν από τη δημοσίευση άσεμνων ανεκδότην, μέχρι την προσβολή της κυβέρνησης. Η οριστική παύση του έρχεται στις 9 Ιανουαρίου 1873, μετά από 183 τεύχη.⁵

Χωρίς να απογοητεύεται ο Θ. Κασάπης προβαίνει στην έκδοση του *Κουδουνάτου*, μαζί με την αντίστοιχη τουρκόφωνη *Çingirakli Tatar*.⁶ Η δεύτερη αυτή σατιρική έκδοση είναι επίσης βραχύβια (24/3 – 7/7/ 1873), καθώς η οθωμανική λογοκρισία την παύει μετά από την κυκλοφορία μόλις 29 φύλλων. Ακολουθεί η έκδοση του *Μώμος*, ο οποίος κυκλοφορεί ταυτόχρονα σε πέντε γλώσσες (τουρκικά - *Hayal*, γαλλικά - *Polichinelle*, αρμενικά - *Kheyal* και βουλγαρικά - *Sutos*). Ο *Μώμος* γνωρίζει αλλεπάλληλες διακοπές στην κυκλοφορία του, αφού σατιρίζει κυρίως τη φιλορωσική πολιτική του Μεγάλου Βεζίρη Sadrazam Mahmut Nedim πασά.⁷ Στις 8 Φεβρουαρίου 1877 ο *Μώμος* και η *Hayal* δημοσιεύουν μία γελοιογραφία που σατιρίζει τον νέο νόμο περί Τύπου. Αυτή εξασφαλίζει στον εκ-

¹ Αντωνόπουλος (2007), σσ. 98 – 101.

² Γεδεών (1932), σσ. 29 – 30.

³ Ο Μ. Γεδεών αναφέρει την έκδοση δύο άλλων σατιρικών φύλλων υπό τους τίτλους *Πλαφ – Πλουφ* (1863) και *Πέλεκυς* (1868). Σημειώνει όμως ότι το πρώτο ήταν χυδαιότατο και κυκλοφόρησε μόλις ένα τεύχος, ενώ και το δεύτερο, που πιθανόν να ήταν δημιούργημα του Ι. Ραπτάρχη, δε βρήκε υποστήριξη από το κοινό της Κωνσταντινούπολης και σταμάτησε πολύ γρήγορα την έκδοσή του. Γεδεών (1932), σσ. 56 – 57.

⁴ Μοσχόπουλος (χ.χ.), σ. 931.

⁵ Çakir (2006), σ. 164.

⁶ Στο πρώτο φύλλο του *Κουδουνάτου* αναφέρεται πως η εφημερίδα εκδίδεται σε πέντε γλώσσες. Βλ. *Κουδουνάτος*, αρ.φ. 1, 24/3/1873, σ.1.

⁷ Ταρίνας (2005), σσ. 127 – 129.

δότη, πέρα από το κλείσιμο της εφημερίδας, την ποινή της τριετούς φυλάκισης.¹ Κατόπιν επεμβάσεως των βουλευτών Κωνσταντινουπόλεως Βασίλειου Σαρακιώτη και Νικόλαου Σουλλίδη, ο Θ. Κασάπης αποφυλακίζεται μετά από δύο μήνες με εγγύηση και διαφεύγει στη Γαλλία.²

Οι αδελφοί Δημήτριος και Κωνσταντίνος Πληθωνίδης εκδίδουν στις 17 Φεβρουαρίου 1870 τον *Τύπο Κωνσταντινουπόλεως* και το επόμενο έτος περικόπτουν το όνομά του σε: *Τύπος*. Οι ίδιοι, οι οποίοι μέχρι το 1869 εργάζονταν ως δάσκαλοι, είναι και οι βασικοί αρθρογράφοι. Ενώ η εφημερίδα αρχικά υποστηρίζει τον Πατριάρχη Ανθιμο Στ', το 1873 αλλάζει ρότα και προστίθεται σε όσους τον επικρίνουν για τη στάση του στο Βουλγαρικό ζήτημα. Την επόμενη χρονιά ο *Τύπος* τιμωρείται από τις αρχές με την κατηγορία ότι εξαιτίας της αρθρογραφίας του προκλήθηκαν επεισόδια μεταξύ Ελλήνων και Ισραηλιτών. Ο κατά νόμο υπεύθυνος, Δημήτριος Πληθωνίδης, φυλακίζεται κι απαιτείται η επέμβαση του Μιχαήλ Ονού, διερμηνέα της ρωσικής πρεσβείας, προκειμένου να απαλλαχθεί από τις κατηγορίες. Μετά από αυτό το γεγονός και μέχρι το 1877 που θα σταματήσει να εκδίδεται, ο *Τύπος* τηρεί σταθερά φιλορωσική στάση.³

Τον Νοέμβριο του 1870 η Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς θα πραγματοποιήσει τη δεύτερη απόπειρα για έκδοση γυναικείου περιοδικού. Η *Ευρυδίκη* κυκλοφορεί μέχρι τον Μάιο του 1873, όχι ως μεμονωμένο εγχείρημα, όπως αυτό της *Κυψέλης* είκοσι πέντε χρόνια νωρίτερα, αλλά ενταγμένη σε μια ακμαία εκδοτική και αναγνωστική κουλτούρα.⁴ Αυτό δε σημαίνει πως δεν αντιμετωπίζει δυσκολίες. Αντιθέτως, παρά την αρχική ευνοϊκή υποδοχή ακόμα και από το ανδρικό κοινό, παρά την επίσημη υποστήριξη του ΕΦΣΚ και τη συνεργασία με πολλούς λογίους, η *Ευρυδίκη* αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα και αναστέλλει την έκδοσή της τον Οκτώβριο του 1872.⁵ Η απόπειρα επανέκδοσής της τον Μάρτιο του επόμενου έτους δε θα διαρκέσει πολύ, καθώς στις 30 Μαΐου 1873 το περιοδικό σταματά την κυκλοφορία του. Στόχος της *Ευρυδίκης* είναι η αναγέννηση της Ανατολής

¹ Η γελοιογραφία παριστάνει τον Καραγκιόζη αλυσοδεμένο, να απαντάει σε ερώτηση του Χατζηαβάτη για την κατάστασή του: «Ο Τύπος είναι ελεύθερος εντός των ορίων του Νόμου», φράση που αποτελούσε άρθρο του νέου νόμου περί Τύπου. Βλ. Γεδεών (1932), σ. 55.

² Ο Θ. Κασάπης θα αμνηστευθεί αργότερα και θα επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν θα του επιτραπεί ξανά να εκδώσει εφημερίδα. Θα παραμείνει ως το τέλος της ζωής του στην υπηρεσία του σουλτάνου Abdulhamid ως βιβλιοθηκάριος των ανακτόρων, μεταφράζοντας γαλλικά, ή γράφοντας πρωτότυπα μυθιστορήματα. Γεδεών (1932), σσ. 55 – 56 και Μοσχόπουλος (χ.χ.), σσ. 931 – 932.

³ Γεδεών (1932), σσ. 47 – 48.

⁴ Δαλακούρα (2010), σσ. 128 – 129. Είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή που κυκλοφόρησε η *Κυψέλη*, ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* ήταν η μοναδική ελληνόφωνη εφημερίδα της Πόλης. Κατά τη διάρκεια όμως της έκδοσης της *Ευρυδίκης*, κυκλοφορούσαν στην Κωνσταντινούπολη 10 εφημερίδες και 4 περιοδικά.

⁵ Φουρναράκη (2008), σσ. 285 – 286.

με πρωτοστάτη τον ελληνισμό κι η ανάδειξη της καίριας συμβολής των γυναικών για την επίτευξή της. Οι μεταβαλλόμενες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες αντικατοπτρίζονται στη διακήρυξη των σκοπών του περιοδικού, όμως το θέμα της εκπαίδευσης των γυναικών παραμένει κυρίαρχο.¹

Δύο βραχύβιες εφημερίδες κάνουν την εμφάνισή τους το 1875. Πρώτη εκδίδεται η *Επιθεώρησις* του Κωνσταντίνου Δ. Μαδέλλη, στις αρχές του Ιανουαρίου. Μέχρι τα τέλη του Φεβρουαρίου που θα πάψει να κυκλοφορεί, προλαβαίνει να εκδώσει λιγότερα από 50 φύλλα. Τον Αύγουστο ο *Νεολόγος* ανακοινώνει την επανέκδοση της *Επιθεωρήσεως*, ωστόσο η διάρκεια του νέου αυτού εγχειρήματος είναι άγνωστη.² Η δεύτερη εφημερίδα κυκλοφορεί στις αρχές του Απριλίου υπό τον τίτλο: *Εποχή*. Εκδότης είναι ο δικηγόρος και εκ των ιδρυτών του ΕΦΣΚ, Ιωάννης Ζωγράφος. Η επαγγελματική του ιδιότητα είναι ενδεχομένως αυτή που καθιστά την *Εποχή*, την πρώτη εφημερίδα που διακηρύσσει πως η αρθρογραφία της θα συμπεριλαμβάνει, εκτός από πολιτικά και οικονομικά θέματα, την πραγμάτευση νομικών υποθέσεων που παρουσιάζονται στα οθωμανικά δικαστήρια, καθώς και της σχετικής νομολογίας. Η κυκλοφορία της διακόπτεται στα τέλη Νοεμβρίου του 1875.

Ο πάντα ανήσυχος Β. Γαβριηλίδης αποχωρεί κατά τα μέσα του 1876 από τη *Θράκη* με την οποία συνεργαζόταν για να ιδρύσει τη *Μεταρρύθμιση*. Η καθημερινή αυτή εφημερίδα, με συντάκτη τον Ιωάννη Καραβασίλη, επιβιώνει μέχρι τον Οκτώβριο του 1877. Αιτία του κλεισίματός της στέκονται όχι τα οικονομικά προβλήματα, αν και το εγχείρημα ξεκίνησε με πενιχρά μέσα, αλλά η μαχητικότητα του ιδρυτή της. Η επίσκεψη στα γραφεία της *Μεταρρύθμισης* ενός αστυνομικού για να διαβιβάσει στον Β. Γαβριηλίδη την πρόσκληση του αρμόδιου υπουργού να τον επισκεφθεί, είναι αυτή που οδηγεί τον Έλληνα δημοσιογράφο να εγκαταλείψει οριστικά την Κωνσταντινούπολη.³

Τον Ιανουάριο του 1877 ένας ακόμα σύλλογος της Κωνσταντινούπολης προβαίνει στην έκδοση εντύπου. Πρόκειται για τη Φίλεργο Εταιρία και το ομώνυμο περιοδικό, *Φιλεργός*, με εκδότη τον Άγγελο Νικολαΐδη. Το εγχείρημα είναι παράδοξο καθώς, ενώ το περιοδικό εκδίδεται τακτικά κάθε μήνα μέχρι τον Απρίλιο του 1878, δεν υπάρχει καμία αναφορά σε οποιουδήποτε άλλου είδους δραστηριότητα του συλλόγου. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις μετέπειτα αποτυχημένες απόπειρες για επαναδραστηριοποίηση της Φίλεργου Εταιρίας, μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο σύλλογος ουσιαστικά διαλύθηκε

¹ *Ευρυδίκη*, έτ. Α', τεύχος 1, 21/11/1870, σσ. 1 – 3.

² *Νεολόγος*, αρ.φ. 1947, 30-11/8/1875.

³ Γεδεών (1932), σ. 22.

κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου.¹ Ο ίδιος εκδότης θέτει το 1878 σε κυκλοφορία ακόμα ένα περιοδικό, με τίτλο: *Η Χαρά*. Ο σκοπός του, όπως δηλώνεται στο πρόγραμμα του, είναι καθαρά ψυχαγωγικός.² Δημοσιεύει διηγήματα, ποιήματα και μελέτες καταξιωμένων λογίων, όπως του Κωνσταντίνου Κοντογόνη και του Αλέξανδρου Ραγκαβή, αλλά και τα πρώτα άρθρα του εικοσάχρονου τότε Ιωακείμ Βαλαβάνη. Στο ενεργητικό της *Χαράς* καταγράφονται 16 τεύχη, καθώς η παρουσία της τερματίζεται τον Αύγουστο του 1878.

Τον Μάρτιο του 1880 εκδίδεται το περιοδικό *Ο Γραφικός Κόσμος* του Ιπποκράτη Μαργαρίτη, με την οικονομική στήριξη του Επαμεινώνδα Καραβά.³ Ο εκδότης, θεωρώντας ότι τα περιοδικά που είχαν εκδοθεί ως εκείνη τη στιγμή δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις του αναγνωστικού κοινού, δηλώνει πως θα επιχειρήσει να καλύψει το κενό αυτό μέσω της συνεργασίας του *Γραφικού Κόσμου* με πληθώρα λογίων.⁴ Πραγματικά, το περιοδικό δημοσιεύει πλουσιοπάροχη ύλη, από ποιήματα μέχρι επιστημονικά άρθρα και από ανά τον κόσμο αξιοπερίεργα μέχρι φιλοσοφικές πραγματείες. Ωστόσο, πρόκειται για ένα έντυπο που προορίζεται αποκλειστικά για την ανώτερη κοινωνική τάξη.⁵ Παρά το γεγονός ότι φτάνει ακόμα και μέχρι την Αμερική, παρά τη στήριξη που κατά καιρούς δέχεται από πλούσιους Έλληνες όπως ο Χρ. Ζωγράφος, ο αριθμός των συνδρομητών δεν είναι επαρκής ώστε να καλυφθούν τα έξοδα της έκδοσης.⁶ Έτσι, πιθανότατα λόγω οικονομικών προβλημάτων, ο *Γραφικός Κόσμος* παύει να εκδίδεται τον Μάιο του 1882.

Τον Ιούνιο του 1880 ο Μηνάς Χαμουδόπουλος μεταφέρει την εφημερίδα *Πρόσδος* από τη Σμύρνη, όπου εκδιδόταν από το 1870, στην Κωνσταντινούπολη. Η έμπνευσή του αποδεικνύεται ατυχής, καθώς μετά από τρεις μόλις μήνες η εφημερίδα παύει να κυκλοφορεί.

¹ Ρίζου – Κουρουπού (1984), σσ. 267 - 272.

² *Η Χαρά*, αρ.φ. 1, 1/1/1878.

³ Όπως αναγράφεται στο εξώφυλλο του περιοδικού, ο Ε. Καραβάς είναι διευθυντής της Ναυτικής Τράπεζας Χίου «Αρχάγγελος». *Γραφικός Κόσμος* 1880, τομ. Α', σ. 1.

⁴ Ο κατάλογος περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τους: Α. Ρ. Ραγκαβή, Α. Πασπάτη, Ο. Ιάλεμο, Χ. Σαμαρτζίδη, Ε. Θωμά, Μ. Παρανίκα, Ν. Δεστουνιάνο, Γ. Μοστράτο και τη διευθύντρια του Ζάππειου Παρθεναγωγείου, Καλλιόπη Κεχαγιά. Βλ. «Πρόλογος», *Ο Γραφικός Κόσμος* τομ. Α', 1880, σ. 5.

⁵ Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα μιας αγγελίας που υπογράφεται από τη διεύθυνση του περιοδικού, στο οποίο αναφέρεται πως περιμένουν ότι ο *Γραφικός Κόσμος* «...θα έχη του λοιπού ωρισμένην την θέσιν του εν τη οικία του απλού εργοστασιάρχου και βιομηχάνου ως και εν ταις μεγαλοπρεπέσιν αιθούσαις και εν τοις αναγνωστηρίοις της αριστοκρατικής τάξεως». *Γραφικός Κόσμος*, τεύχος ΜΖ', 1/2/1882, σ. 1467.

⁶ Για τη διάδοση του *Γραφικού Κόσμου* παρά το μικρό αριθμό συνδρομητών, βλ. *Γραφικός Κόσμος*, τχ. ΜΖ', 1/2/1882, σελ. 1466. Για την οικονομική στήριξη του Χρ. Ζωγράφου προς το περιοδικό, βλ. *Γραφικός Κόσμος*, τχ. ΛΒ', 15/6/1881, σελ. 1009 – 1010, όπου αναφέρεται πως ο Έλληνας τραπεζίτης πλήρωνε 50 συνδρομές και τα τεύχη διανεμόνταν σε σχολεία και συλλόγους.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποκτά το δικό του επίσημο δημοσιογραφικό όργανο τον Οκτώβριο του 1880.¹ Ο Ιωακείμ Γ΄ αναθέτει στον Ι. Τανταλίδη τη διεύθυνση του πατριαρχικού τυπογραφείου, καθώς και την έκδοση ενός περιοδικού με τον τίτλο *Η Αλήθεια*. Στόχος του εντύπου αυτού είναι η ενημέρωση, διάπλαση και ηθική διδασκαλία του ποιμνίου, η άρθρωση αντιρρητικού λόγου απέναντι στην έξαρση του, προτεσταντικού ιδίως, προσηλυτισμού στη Μικρά Ασία, καθώς και η υπεράσπιση των δικαιωμάτων και προνομίων της Εκκλησίας έναντι της οθωμανικής εξουσίας.² Πέντε μόλις μήνες μετά την έναρξη της κυκλοφορίας της, η *Αλήθεια* παύεται από τη λογοκρισία και τον Μάιο του 1881 ξανακυκλοφορεί, με τον τίτλο αλλαγμένο σε *Εκκλησιαστική Αλήθεια*. Το περιοδικό θα συνεχίσει να υπηρετεί τους αρχικούς του στόχους μέχρι τον Οκτώβριο του 1923, οπότε και θα διακόψει οριστικά την έκδοσή του. Το 1919 η διευθύνουσα επιτροπή αποφασίζει την έκδοση ενός παραρτήματος «σκοπόν έχοντος την εξέτασιν και διαπραγμάτεσιν θεμάτων και ζητημάτων επιστημονικότερας ύλης και χροιάς».³ Προκύπτει έτσι το μηνιαίο θεολογικό περιοδικό *Νέος Ποιμήν*, το οποίο εκδίδεται μέχρι τον Δεκέμβριο του 1922.

Η διάρκειας σαράντα τεσσάρων ετών πορεία της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας* δεν είναι ομαλή. Επτά φορές συνολικά τιμωρείται με διακοπή της έκδοσής της από τις οθωμανικές αρχές, κυρίως λόγω των άρθρων που δημοσιεύει. Υπεύθυνοι γι' αυτά, ως αρχισυντάκτες ή συνεργάτες του περιοδικού, είναι διαπρεπείς λόγιοι της Κωνσταντινούπολης, όπως οι: Μ. Γεδεών, Μ. Χαμουδόπουλος, Αλέξανδρος Ραγκαβής, Ματθαίος Παρανίκας, αλλά και κληρικοί όπως οι: Βασίλειος Γεωργιάδης (μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης Βασίλειος Γ΄), Χρύσανθος Φιλιππίδης, Γεράσιμος Δώριζας, Αθανάσιος Πιπέρας κ.α. Η πολιτική του περιοδικού συνίσταται στην προαγωγή της οικουμενικής συνείδησης και στην καλλιέργεια των κοινών στοιχείων της πνευματικής ταυτότητας των ορθοδόξων, όπως αυτά πρεσβεύονται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αυτό δεν είναι εύκολο σε μια εποχή που ο εθνικισμός των βαλκανικών κρατών, του οθωμανικού μη εξαιρουμένου, βρίσκονται σε έξαρση. Ωστόσο η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* καταφέρνει να διατηρήσει τις ισορροπίες, υπερασπιζόμενη ταυτόχρονα τα δίκαια των ορθοδόξων υπηκόων της οθωμανικής

¹ Αξίζει να επισημανθεί πως ο εκδότης του *Ανατολικού Αστέρα*, Βασίλειος Καλλίφρων, εξέδιδε από το 1869 έως το 1885 ένα έντυπο υπό τον τίτλο *Εκκλησιαστικόν Δελτίον* (από το 1871 *Εκκλησιαστική Επιθεώρησης*). Στο περιοδικό αυτό συγκέντρωνε επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα, επιστολές, ομιλίες και προσφωνήσεις, που συνθέτουν σε μεγάλο βαθμό τα πεπραγμένα του Οικουμενικού Πατριαρχείου από το 1867 και εξής.

² Ανεστίδης (2005), σ. 136.

³ «Η επιτροπή της Εκκλ. Αλήθειας προς το ομογενές δημόσιον», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 34, 16/11/1919. σ. 272.

αυτοκρατορίας.¹

Τον Σεπτέμβριο του 1882, τέσσερις μήνες μετά το σταμάτημα της έκδοσης του *Γραφικού Κόσμου*, ένα περιοδικό με παρόμοια ονομασία και περιεχόμενο κάνει την εμφάνισή του. Πρόκειται για τον *Κόσμο* του Ι. Τανταλίδη, που απευθύνεται στην «...πολύ-πληθή χορεία των φιλομαθών εκατέρου του φύλου...».² Στόχος του εκδότη είναι να συνδυάσει τις ωφέλιμες γνώσεις με την ψυχαγωγία και για τον λόγο αυτό συνεργάζεται με πολλούς, Κωνσταντινουπολίτες και μη, λόγιους και λογοτέχνες. Προκειμένου δε να προσελκύσει περισσότερους συνδρομητές, ενημερώνει πως όλα τα άρθρα που θα δημοσιεύονται θα έχουν ήδη λάβει την έγκριση της οθωμανικής λογοκρισίας, οπότε δεν υφίσταται κίνδυνος παύσεως του περιοδικού.³ Πραγματικά, το εγχείρημα ξεκινά με τους καλύτερους οιωνούς, καθώς ο σουλτάνος Abdulhamid πληροφορείται την ύπαρξη του περιοδικού από τον προσωπικό του γιατρό, Σπυρίδωνα Μαυρογένη πασά, και σπεύδει να συγκαταλεχθεί στους συνδρομητές του.⁴ Ωστόσο, σε άρθρο που απευθύνεται στους αναγνώστες με την έναρξη του δεύτερου έτους της κυκλοφορίας του, ο Ι. Τανταλίδης παρουσιάζει την πικρή αλήθεια: παρόλο που *Ο Κόσμος* είναι το μοναδικό ελληνόγλωσσο περιοδικό της Πόλης, μόλις και μετά βίας κατορθώνει να συντηρείται. Οι περισσότεροι μάλιστα από τους συνδρομητές του δεν βρίσκονται στη βασιλεύουσα, αλλά στην Αθήνα και τις ελληνικές κοινότητες της Ευρώπης.⁵ Μοιραία, η έκδοση του *Κόσμου* τερματίζεται τον Μάιο του 1884.

Ένα διαφορετικό έντυπο κυκλοφορεί την 1^η Σεπτεμβρίου 1890 και θα συνεχίσει να εκδίδεται μέχρι το Μάρτιο του 1893. Για την έκδοση του περιοδικού αυτού χρειάζεται να ξεπεραστούν σοβαρά εμπόδια, καθώς ο Ιωάννης Π. Ιωαννίδης προσπαθούσε επί δύο χρόνια να εξασφαλίσει από τις αρχές τη σχετική άδεια. Τελικά προσφεύγει στον Ευάγγελο Παπαδόπουλο που έχει στην κατοχή του άδεια για έκδοση εφημερίδας, την οποία προσφέρει προς ενοικίαση.⁶ Ο *Κήρυξ* του Ι. Π. Ιωαννίδη είναι το πρώτο περιοδικό στην Κωνσταντινούπολη που θέτει καθαρά λογοτεχνικούς στόχους. Στο πρόγραμμά του δηλώνει πως σκοπεύει να προσφέρει στους αναγνώστες του εκλεκτά δείγματα της «ελαφράς» φι-

¹ Ανεστίδης (2005), σσ. 137 – 138.

² *Ο Κόσμος*, έτ. Α', τεύχος Α', 11/9/1882, σ. 1.

³ *Ο Κόσμος*, έτ. Α', τεύχος Α', 11/9/1882, σσ. 1-2.

⁴ *Ο Κόσμος*, έτ. Α', τεύχος Θ', 6/11/1882, σσ. 150 – 151. Ο Μ. Γεδεών υποστηρίζει πως αυτός που συνέστησε το περιοδικό στον σουλτάνο ήταν ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς, με τον οποίο ο Ι. Τανταλίδης είχε συνεργαστεί όταν εκείνος βρισκόταν στην Κρήτη. Βλ. Γεδεών (1932), σ. 28.

⁵ *Ο Κόσμος*, έτ. Β', τεύχος Α', 5/12/1883, σ. 1.

⁶ Γεδεών (1932), σσ. 57 – 59. Ο Μ. Γεδεών αναφέρει πως με τις άδειες που είχε στην κατοχή του ο Ε. Παπαδόπουλος κυκλοφόρησαν κατά καιρούς οι: *Πρωία* (1876) με διευθυντή τον Μ. Γεδεών, *Νεολόγου Σαββατιαία Επιθεώρησις* (1878) του Σ. Βουτυρά, *Χιακή Επιθεώρησις* (1879 ή 80) του Δημήτριου Σωφρονιάδη και *Νέα Επιθεώρησις* (1887 – 1890) του Επαμεινώνδα Κυριακίδη.

λολογίας, πρωτότυπες δημιουργίες γνωστών λογίων, αλλά και μεταφράσεις αξιόλογων ξένων έργων.¹ Παρόλο που ο *Κήρυξ* υποστηρίζει την καθαρεύουσα, στην οποία και γράφεται, δημοσιεύει τακτικά ποιήματα σε δημώδη γλώσσα, καθώς κι ένα διήγημα με τους διαλόγους των πρωταγωνιστών στη δημοτική. Αν ληφθεί υπόψη πως το *Ταξίδι* του Γ. Ψυχάρη έχει κυκλοφορήσει μόλις πριν λίγα χρόνια, είναι αξιοσημείωτη αυτή η πρόωρη ανοχή που δείχνει το περιοδικό στο θέμα της γλώσσας.²

Τον *Κήρυκα* ακολουθεί χρονικά και ξεπερνάει γλωσσικά η *Φιλολογική Ηχώ*. Ο Νικόλαος Φαληρέας, υπάλληλος του υπουργείου εξωτερικών, εξασφαλίζει την άδεια έκδοσης του περιοδικού, τη διεύθυνση του οποίου αναθέτει στον Ιωάννη Γρυπάρη και την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου.³ Το περιοδικό που αρχίζει να εκδίδεται τον Αύγουστο του 1893 γράφεται στην καθαρεύουσα και, ακολουθώντας την πεπατημένη, φιλοξενεί στις σελίδες του ποιητικά έργα στη δημοτική. Αυτό αλλάζει τον Ιανουάριο του 1894, όταν ο Ι. Γρυπάρης δημοσιεύει μια ανασκόπηση για τα τεκταινόμενα στην ελληνική φιλολογία τη χρονιά που πέρασε, γραμμένη στη δημοτική. Λίγες μέρες αργότερα η έκδοση του περιοδικού διακόπτεται, πιθανώς λόγω οικονομικών δυσχερειών.⁴ Όταν κυκλοφορεί ξανά, τον Φεβρουάριο του 1896, η *Φιλολογική Ηχώ* δημοσιεύει άρθρα και έργα των Γ. Ψυχάρη, Α. Πάλλη, Α. Εφταλιώτη, συνεργάζεται με καταξιωμένους λογοτέχνες από την Αθήνα (Κ. Παλαμάς, Γρ. Ξενόπουλος, Π. Βασιλικός) και αναδεικνύει νέους από την Κωνσταντινούπολη (Άγγελος Σημηριώτης, Κίμων Μπέλας, Σοφία Σπανούδη). Η δεύτερη αυτή περίοδος του περιοδικού κλείνει τον Ιανουάριο του 1897, μετά από 40 τεύχη. Εννέα μήνες αργότερα, αναλαμβάνουν να το επαναφέρουν στο φως τέσσερις νεαροί δημοτικιστές, οι: Αχιλλέας Γεωργιάδης, Αντώνης Γιαλούρης, Γιώργος Ροντάκης και Δημήτρης Δαμασκηνός. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειές τους, η *Φιλολογική Ηχώ* δεν καταφέρνει να συγκεντρώσει τον αριθμό των συνδρομητών που είναι απαραίτητος για την επιβίωσή της. Έτσι, η έκδοσή της σταματάει οριστικά στις 28 Φεβρουαρίου του 1898.⁵

¹ *Κήρυξ*, τεύχος 1, 1/9/1890, σ. 2.

² Παπακώστας (1980), σ. 43.

³ Ο Γ. Παπακώστας επισημαίνει πως την άδεια έκδοσης της *Φιλολογικής Ηχούς* απέσπασε από τις αρχές ο Θεόδωρος Φαληρέας μπέης, πατέρας του Νικόλαου, ο οποίος ήταν αρχίατρος του τουρκικού στρατού. Η Τ. Σταύρου υποστηρίζει πως την άδεια εξασφάλισε ο ίδιος ο Ν. Φαληρέας, ο οποίος εξέδιδε το περιοδικό μαζί με τους Ι. Γρυπάρη και Α. Παπαδοπούλου. Βλ. Παπακώστας (1980), σσ. 42 – 43 και Σταύρου «Η Φιλολογική Ηχώ. Η συντροφιά και η εποχή της», *Νέα Εστία*, τχ. 512, 1/11/1948, σ. 1356.

⁴ Βλ. Γαϊτάνου – Γιαννιού, «Τα φιλολογικά σαλόνια της Πόλης», *Νέα Εστία*, τχ. 504, 1/7/1948, σελ. 841 και Σταύρου, όπ.π., τχ. 513, 1948, σ. 1420. Η Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού αναφέρει πως η *Φιλολογική Ηχώ* ξανάρχισε να εκδίδεται μόνο όταν ο πατέρας του Ν. Φαληρέα, Θεόδωρος, πλήρωσε χρέος που ανερχόταν στις 125 χρυσές τουρκικές λίρες.

⁵ Σταύρου, όπ.π., τχ. 514, 1/12/1948, σσ. 1495 & 1497.

Λίγο μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, στις 16 Απριλίου 1898, βγαίνει στην κυκλοφορία η εφημερίδα *Ταχυδρόμος*. Ιδρυτής είναι ο Δημήτριος Βέλλης, που μαζί με τον αδελφό του, Γεώργιο, διατηρούν την ιδιοκτησία, τη διεύθυνση και τη διαχείριση της εφημερίδας. Σε αντίθεση με τα περισσότερα έντυπα της εποχής, που «χάνονται» μαζί με τον ιδρυτή τους, ο *Ταχυδρόμος* καταφέρνει να συνεχίσει την έκδοσή του και μετά τον θάνατο του Δ. Βέλλη το 1901. Τις τύχες του μάλιστα μέχρι το 1923 που σταματάει να εκδίδεται αναλαμβάνουν κάποια από τα πιο γνωστά ονόματα της Πολιτικής δημοσιογραφίας (Ν. Μαργαρίτης, Δ. Σωφρονιάδης, Κ.Γ. Μακρίδης, Κ.Α. Γεράρδος κ.α.) Ταυτόχρονα, διαθέτει τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό, ένα πυκνό δίκτυο ανταποκριτών, που είναι επαγγελματίες δημοσιογράφοι.¹

Έχει υποστηριχθεί πως ο *Ταχυδρόμος* έρχεται να καλύψει το κενό που έχει μείνει με την απέλαση του Σ. Βουτυρά και τη διακοπή της έκδοσης του *Νεολόγου*.² Η άποψη αυτή είναι βάσιμη, καθώς πρόκειται για μία προσεγγμένη καθημερινή πολιτική εφημερίδα, η οποία, πέρα από τη συνηθισμένη ειδησεογραφία, προσφέρει τις στήλες της και σε μακρές κι έντονες συζητήσεις, όπως αυτή του γλωσσικού ζητήματος. Η γενικότερη πολιτική της συνίσταται στην υποστήριξη της τρικουπικής παράταξης, η οποία είχε έρθει σε σύγκρουση με τον Ιωακείμ Γ', και στην προώθηση του κλίματος φιλίας μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Με την άνοδο του Ε. Βενιζέλου στην εξουσία, ο *Ταχυδρόμος* τάσσεται αναφανδόν στο πλευρό του, χαράσσοντας διαφορετική πορεία μόνο στο γλωσσικό ζήτημα. Τέλος, φιλοξενεί στις στήλες του και σειρές άρθρων που αφορούν την καθημερινή ζωή, επιτιμώντας απρεπείς συμπεριφορές και συνήθειες των λαϊκών στρωμάτων ιδίως, αλλά και επαινώντας το έργο συλλόγων όπως ο ΕΦΣΚ ή ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.³

Το τρίτο κατά σειρά γυναικείο περιοδικό που εκδίδεται στην Πόλη, φέρει τον τίτλο *Βοσπορίς* και κυκλοφορεί από το 1899 ως το 1906. Εκδότρια είναι η μόλις 22 ετών Κορνηλία Πρεβεζιώτου, η οποία από το τρίτο έτος της κυκλοφορίας του, θα μοιραστεί τη διεύθυνση του περιοδικού με τον μετέπειτα σύζυγό της, Εμμανουήλ Ταβανιώτη.⁴ Η *Βοσπορίς* εμφανίζεται στην Κωνσταντινούπολη σε μια περίοδο στασιμότητας, καθώς μετά

¹ Κεχριώτης (2008), σ. 173.

² Μπόζη (2002), σ. 316.

³ Κεχριώτης (2008), σσ. 171 – 172.

⁴ Παρά το νεαρό της ηλικίας της, η Κ. Πρεβεζιώτου έχει ήδη στο ενεργητικό της τακτική συνεργασία με τη *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρηση*, ενώ ποιήματα, διηγήματα και μεταφράσεις της έχουν δημοσιευθεί σε εφημερίδες και περιοδικά της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας. Μάλιστα, κάποια από τα ποιήματα της συλλογής της *Πρώται πτήσεις* έχουν αποσπάσει την επαινετική κριτική της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του ΕΦΣΚ. Βλ. Αποστολή (2008), σσ. 228 – 229.

το κλείσιμο της *Φιλολογικής Ηχούς* δεν έχει εκδοθεί άλλο περιοδικό στην πόλη, ενώ τόσο η εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή, όσο και οι πνευματικοί δεσμοί με την Αθήνα βρίσκονται σε ύφεση. Ο στόχος της είναι να συμβάλει στην ηθική διάπλαση και τη νοητική ανάπτυξη της γυναίκας. Δημοσιεύει εκλαϊκευμένα άρθρα για επιστημονικά θέματα, απόψεις και συζητήσεις για εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά ζητήματα, δείγματα της ελληνικής και ξένης λογοτεχνίας, αλλά και πρακτικές συμβουλές που άπτονται της γυναικείας καθημερινότητας.¹ Η συντηρητικότητα της Κ. Πρεβεζιώτου είναι πρόδηλη τόσο στο θέμα της γυναικείας χειραφέτησης, όσο και στο ζήτημα της γλώσσας. Το περιοδικό γράφεται σταθερά σε καθαρεύουσα, ενώ στρέφεται με αρκετά δημοσιεύματα κατά του δημοτικισμού. Στις 20 Μαρτίου 1906 η έκδοση του περιοδικού σταματάει απροειδοποίητα. Θα κυκλοφορήσει ξανά το Μάιο του 1907 και μέχρι τον Απρίλιο του 1908, με εκδότη τον Αριστόβουλο Αναστασιάδη και διευθυντή τον Αριστόδημο Καλωταίο, αλλά με εντελώς διαφορετικό ύφος και περιεχόμενο.²

Ένα όνομα γνώριμο στο χώρο του Τύπου κάνει την επανεμφάνισή του στις 11 Μαρτίου του 1902. Πρόκειται για την *Πρόοδο*, η οποία αυτή τη φορά έχει ως ιδιοκτήτη και διευθυντή τον Κωνσταντίνο Σπανούδη. Είναι η πρώτη εφημερίδα που τυπώνεται σε ηλεκτροκίνητη τυπογραφική μηχανή και ο θαυμασμός του Κ. Σπανούδη προς τον Ιωακείμ Γ΄ την καθιστά ένθερμο υποστηρικτή της πολιτικής του. Επιπλέον, υπηρετεί την ιδέα για ισότιμη και ειρηνική συμβίωση όλων των λαών της αυτοκρατορίας και στο πλαίσιο αυτό υπερασπίζεται τα δικαιώματα των Ελλήνων με το επιχείρημα πως αν οι Νεότουρκοι δεν τα καταπατούσαν, τότε το ελληνικό έθνος δε θα στρεφόταν αλλού για προστασία. Σε αντίθεση έρχεται συχνά και με τον *Νεολόγο*, ο οποίος συντάσσεται σε υπερκαθαρεύουσα γλώσσα, ενώ στην *Πρόοδο* δημοσιεύονται και άρθρα στη δημοτική. Όταν η τουρκική λογοκρισία της επιβάλλει ποινές παύσης, η *Πρόδος* κυκλοφορεί υπό τους τίτλους *Φωνή*, *Ηχώ* και *Ημέρα*. Το 1912 ο Κ. Σπανούδης απελαύνεται εξαιτίας ενός άρθρου για τις εκλογές εκείνης της χρονιάς και τη θέση του στο τιμόνι της εφημερίδας παίρνει ο στενός του φίλος, Αυρήλιος Σπαθάρης. Η *Πρόδος* συνεχίζει την έκδοσή της μέχρι τις 4 Φεβρουαρίου 1924, όταν οι αρχές του τουρκικού κράτους παύουν οριστικά την κυκλοφορία της.³

Με την επαναφορά σε ισχύ του Συντάγματος τον Ιούλιο του 1908, παρατηρείται ένα ξέσπασμα στην εκδοτική δραστηριότητα του Τύπου. Στις 2 Αυγούστου κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Εμπρός* του δημοσιογράφου Κωνσταντί-

¹ Αποστολή (2008), σσ. 214 & 230 - 236.

² Δαλακούρα (2010), σ. 137.

³ Αχλάδη (2008), σσ. 547 - 549.

νου Γ. Μακρίδη. Πρόκειται για σατιρική εφημερίδα, η οποία συντάσσεται σε λόγο έμμετρο, αφήνοντας μόνο στην τελευταία της σελίδα χώρο για καυστικό σχολιασμό με πεζά κείμενα. Το *Εμπρός* σχολιάζει την τρέχουσα πολιτική κατάσταση με δηκτικό τρόπο. Οι αρχές του συμποσούνται στην αφοσίωση προς το Πατριαρχείο και τον θαυμασμό για την ελληνική αρχαιότητα, ωστόσο δε διστάζει να ασκήσει κριτική στον Ιωακείμ Γ΄, ούτε να εγκαταλείψει την καθαρεύουσα για χάρη της σάτιρας.¹ Η αρθρογραφία του δεν αργεί να τραβήξει την προσοχή των αρχών, με αποτέλεσμα ο μεν Κ. Μακρίδης να καταδικασθεί σε φυλάκιση το Νοέμβριο του 1910,² το δε *Εμπρός* να παυθεί και να προβεί στη συνηθισμένη τακτική της αλλαγής ονόματος προκειμένου να συνεχίσει την κυκλοφορία του. Έτσι κυκλοφορεί με τις επωνυμίες *Κώδων* (24 Δεκεμβρίου 1911 – 25 Φεβρουαρίου 1912) και *Αγών* (3 Μαρτίου – 21 Απριλίου 1912), μέχρι τη λήξη της τιμωρίας του. Παρόλο που κατά το πρώτο έτος η κυκλοφορία του είναι αμελητέα, σύντομα αποκτά ένα ευρύ δίκτυο πρακτόρων στις επαρχίες και το εξωτερικό και η δημοτικότητα του *Εμπρός* αυξάνεται κατακόρυφα.³ Η πορεία της εφημερίδας θα συνεχιστεί, χωρίς να λείψουν νέες περιπέτειες και παύσεις, μέχρι τον Απρίλιο του 1915. Φαίνεται πως τότε διακόπτει για ένα μεγάλο διάστημα την έκδοσή της, για να τη συνεχίσει τον Αύγουστο του 1918 με την ένδειξη «Β΄ περίοδος» στο εξώφυλλό της. Η δεύτερη αυτή περίοδος θα διαρκέσει μέχρι τις 6 Δεκεμβρίου 1920.

Στις 16 Νοεμβρίου 1908 κυκλοφορεί *Ο Λαός*, το δημοσιογραφικό όργανο του Αδερφάτου «Η Ανάσταση». Ο Νικόλαος Γιαννιός αναλαμβάνει τη διεύθυνσή του, ενώ μεταξύ των συνεργατών του περιλαμβάνονται οι: Φ. Φωτιάδης, Ι. Δραγούμης, Κ. Χατζόπουλος, πιθανόν και ο Ε. Βενιζέλος.⁴ Η εφημερίδα συντάσσεται στη δημοτική και, θεωρώντας το γλωσσικό ζήτημα λυμένο, επικεντρώνει την αρθρογραφία της σε πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Πρόθεσή της είναι να ταυτιστεί ο δημοτικισμός με την εργατική τάξη, γι' αυτό και χρησιμοποιεί τη γλώσσα ως μέσο για την καλύτερη προβολή των κοινωνικών προβλημάτων και των εργατικών διεκδικήσεων.⁵ Οι απόψεις που εκφράζονται από τις στήλες του *Λαού* έχουν απήχηση, με αποτέλεσμα η κυκλοφορία του να φτάσει μέσα σε έξι μήνες τα 2.000 φύλλα.⁶ Ωστόσο οι κύριοι χρηματοδότες του Α. Πάλλης, Π. Δέλ-

¹ Κάννερ (2008), σ. 182.

² *Εμπρός*, αρ.φ. 157, 6/8/1911. Η καταδίκη προέβλεπε φυλάκιση ενός μηνός και πρόστιμο δέκα λιρών. Την επόμενη χρονιά, το εφετείο ανείρεσε την ποινή της φυλάκισης, αλλά όχι και το πρόστιμο.

³ Κάννερ (2008), σσ. 182 - 183

⁴ Παπακώστας (1985), σ. 87.

⁵ Παπακώστας (1985), σ. 90.

⁶ «Ο “Λαός”», *Ο Λαός*, αρ.φ. 34, 23/5/1909.

τα, Π. Βλαστός, θεωρούν απαράδεκτο τον σοσιαλιστικό προσανατολισμό των άρθρων του και σταδιακά αποσύρουν την υποστήριξή τους. Ενοχλημένος και πικραμένος ο Φ. Φωτιάδης, αποφασίζει να σταματήσει την έκδοσή του στις 23 Μαΐου 1909, μετά από 34 μόλις φύλλα.¹

Η εμπειρία που έχει αποκομίσει ο Αχ. Γεωργιάδης από τη *Φιλολογική Ηχώ* τού στέκεται χρήσιμη όταν αναλαμβάνει την έκδοση μιας νέας εφημερίδας, το πρώτο φύλλο της οποίας κυκλοφορεί στις 4 Ιανουαρίου 1909.² Ο *Επίκαιρος* αυτοχαρακτηρίζεται ως πολιτική, φιλολογική, σατιρική και γελοιογραφική εφημερίδα, είναι εβδομαδιαίος και γράφεται στην καθαρεύουσα. Στην ύλη του όμως περιλαμβάνονται πλήθος ποιήματα και διηγήματα, αρκετά εκ των οποίων στη δημοτική, μαζί με περιστασιακά άρθρα που την υπερασπίζονται έναντι της καθαρεύουσας, ενώ ο χώρος που αφιερώνεται στην ειδησεογραφία και τον σχολιασμό της επικαιρότητας δεν είναι πολύς. Με τη συμπλήρωση έξι μηνών από την έκδοση του *Επίκαιρου*, λαμβάνεται η απόφαση να αλλάξει η ονομασία του. Η κυκλοφορία του όμως συνεχίζεται για δύο μήνες ακόμα και στις 29 Αυγούστου ανακοινώνονται παράλληλα το τέλος του *Επίκαιρου* και η έναρξη των *Χρονικών*.

Ο Αχ. Γεωργιάδης εξηγεί το λόγο της μετονομασίας δίχως περιστροφές. Ο *Επίκαιρος* προοριζόταν να καλύπτει τις ανάγκες τόσο του «πολύ», όσο και του «εκλεκτού» κόσμου. Αποδείχθηκε όμως ότι οι «πολλοί» δε νιώθουν την ανάγκη της ανάγνωσης. Στρέφει λοιπόν την πλάτη του σε αυτόν τον «από φιλολογικής απόψεως... συρφετόν» κι απευθύνεται πλέον μόνο στον «εκλεκτό κόσμο» που είναι σε θέση να αντιληφθεί και να εκτιμήσει το Καλό και το Ωραίο.³ Παρά τις αυστηρές αυτές κρίσεις του Αχ. Γεωργιάδη, ο *Επίκαιρος* αποτελεί σημαντικό κομμάτι της φιλολογικής κίνησης της Κωνσταντινούπολης. Στις σελίδες του φιλοξενούνται έργα νέων, αλλά και καταξιωμένων Κωνσταντινούπολιτών λογοτεχνών και πολλοί από τους συνεργάτες του, όπως οι: Όμηρος Μπεκές, Ηρακλής Πίντζας, Αργύρης Κόρακας, Ζαχαρίας Φυτίλης, Υπατία Δελή, παίζουν καίριο ρόλο στην πνευματική ζωή της Πόλης και στη διαμόρφωση της δημοτικής γλώσσας.⁴ Οι ίδιοι, καθώς και άλλοι, νέοι, συνεχίζουν και στα *Χρονικά*, τα οποία είναι ένα καθαρά φιλολογικό περιοδικό. Εξίσου καθαρή είναι και η στάση του στο θέμα της γλώσσας, κι ας γρά-

¹ Παπακώστας (1985), σσ. 91 – 93.

² Στο εξώφυλλο του *Επίκαιρου* αναγράφονται τα ονόματα του Α. Γεωργιάδη ως διευθυντή, του Γ. Μανούσου ως ιδιοκτήτη και του Θ. Μπένα ως διαχειριστή. Ωστόσο, η Τ. Σταύρου αναφέρει πως οι άλλοι δύο δεν είχαν ασχοληθεί ξανά με το αντικείμενο και υποθέτει πως ήταν απλοί χρηματοδότες του εγχειρήματος. Βλ. *Επίκαιρος*, αρ.φ. 1, 4/1/1909 και Σταύρου (1948), σ. 1492.

³ *Επίκαιρος*, αρ.φ. 33, 29/8/1909, σ. 1.

⁴ Σταύρου, «Η Φιλολογική Ηχώ. Η συντροφιά και η εποχή της», *Νέα Εστία*, τχ. 514, 1/12/1948, σσ. 1492 – 1494.

φεται σε απλή καθαρεύουσα σε όλη τη διάρκεια της έκδοσής του (1909 – 1913). Άλλωστε, από το 1912 τα *Χρονικά* είναι το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του Προοδευτικού Κέντρου. Στο τεύχος της 15^{ης} Φεβρουαρίου 1913 η διεύθυνση απολογείται για την αταξία στην έκδοση και υπόσχεται ότι η υπόθεση «...θα τακτοποιηθή όταν ομαλωθούν τα πράγματα».¹ Φαίνεται όμως πως κάτι τέτοιο δεν γίνεται ποτέ. Αντιθέτως το περιοδικό διακόπτει την κυκλοφορία του για έναν χρόνο. Κυκλοφορεί ξανά τον Φεβρουάριο του 1914 με την ονομασία *Πάπυροι*, αλλά προλαβαίνει να βγάλει μόλις τέσσερα τεύχη, γραμμένα στο σύνολό τους στη δημοτική. Υπό την πίεση των περιορισμών που επιβάλλει στον Τύπο το καθεστώς των Νεότουρκων, η έκδοση των *Παπύρων* σταματάει τον Μάιο του 1914.²

Ένα μήνα μετά την εμφάνιση του *Επίκαιρου*, τον Φεβρουάριο του 1909, ο Απόστολος Μελαχρινός εκδίδει το πρώτο τεύχος της φιλολογικής επιθεώρησης υπό τον τίτλο: *Ζωή*.³ Με πρόγραμμα αποκλειστικά φιλολογικό, και μάλιστα με έμφαση στον λυρισμό, η *Ζωή* φιλοδοξεί να ανταποκριθεί στις ανανεωτικές φιλολογικές και γλωσσικές απόπειρες των αρχών του 20^{ου} αιώνα.⁴ Για το σκοπό αυτό δημοσιεύει έργα των Σπήλιου Πασαγιάννη, Γ. Ροντάκη, Δημήτριου Σάρρου, Απόστολου Μαμμέλη, Ι. Γρυπάρη, Ν. Φαληρέα και πολλών ακόμα, νέων ή καταξιωμένων λογοτεχνών. Η προσπάθεια αυτή διακόπτεται τον Ιούλιο του 1909, πιθανώς λόγω της μικρής ανταπόκρισης που είχε στο αναγνωστικό κοινό, ενώ ένα και μοναδικό τεύχος κυκλοφορεί τον Μάρτιο του 1911. Η έκδοση της *Ζωής* επαναλαμβάνεται τον Αύγουστο του 1920 και το περιοδικό βαδίζει στον δρόμο που έχει χαράξει εξ αρχής. Ο Α. Μελαχρινός επιμένει στο ίδιο πρόγραμμα που είχε ορίσει από το πρώτο τεύχος και η μοναδική διαφορά σε σχέση με το παρελθόν, είναι πως έχει μεγαλώσει ο κύκλος των αναγνωστών του.⁵ Πραγματικά, η περίοδος αυτή είναι και η πιο μακροχρόνια, καθώς το περιοδικό συνεχίζει να εκδίδεται μέχρι τον Μάρτιο του 1922.

Στις 4 Απριλίου 1910 εκδίδεται η εφημερίδα *Πολιτική Επιθεώρησης*. Στη διάρκεια του σύντομου βίου της (παύθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 1912) θα κυκλοφορήσει λόγω των συνεχών απαγορεύσεων του καθεστώτος των Νεότουρκων με οκτώ, συνολικά, διαφορε-

¹ *Χρονικά*, τομ. Γ', αρ.φ. 30, 15/2/1913, σ. 112.

² Καραβά (2008), σ. 44.

³ Πρόκειται για τη δεύτερη απόπειρα του Α. Μελαχρινού να εκδώσει το συγκεκριμένο έντυπο. Η πρώτη έλαβε χώρα στην Αθήνα όταν, υπό την επίδραση των εκεί λογοτεχνικών περιοδικών *Η Τέχνη* και *Ο Διόνυσος*, έδωσε στη δημοσιότητα δύο τεύχη της *Ζωής* μεταξύ Νοεμβρίου 1902 και Ιουνίου 1903. Βλ. Γκρέκου (1993), σσ. 13 – 14.

⁴ Ποσάντζη (2003), σ. 646.

⁵ *Ζωή*, Αύγουστος 1920, τχ. 1, σ. 4.

τικούς τίτλους!¹ Είναι το – ανεπίσημο – όργανο της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως» των Ίωνα Δραγούμη και Αθανάσιου Σουλιώτη – Νικολαΐδη, τις θέσεις της οποίας προβάλλει στα άρθρα του. Στέκεται επικριτικά απέναντι στους Νεότουρκους κάθε φορά που αθετούν τις εκ του συντάγματος υποχρεώσεις τους και καταγγέλλει χωρίς δισταγμό τις αυθαιρεσίες της τουρκικής εξουσίας.² Ψυχή όλης αυτής της δραστηριότητας είναι ο βουλευτής Σερβίων Γεώργιος Μπούσιος, ενώ συνεργάζονται από διάφορες θέσεις και άλλοι Έλληνες, μέλη του Οθωμανικού Κοινοβουλίου. Ωστόσο ο δυναμισμός του Γ. Μπούσιου είναι αυτός που δίνει στις αρχές τη δικαιολογία να απαγορεύουν την κυκλοφορία όλων των εντύπων στα οποία εμφανίζεται η υπογραφή του.³ Αξίζει να σημειωθεί πως παρόλο που η γλώσσα σε όλες τις μορφές του εντύπου είναι καθαρεύουσα, πρόκειται για μία απλή κι εύληπτη εκδοχή της. Το γεγονός αυτό είναι πιθανό να οφείλεται στις υποδείξεις του Ι. Δραγούμη.⁴

Στις 25 Ιουλίου 1910 κυκλοφορεί ο *Εργάτης*. Πρόκειται για δεκαπενθήμερο «φύλλο σοσιαλιστικό», όπως αναγράφεται κάτω από τον τίτλο του. Η εφημερίδα εκδίδεται σε τέσσερις γλώσσες,⁵ με την ελληνική της έκδοση να γράφεται στη δημοτική. Η συντακτική ομάδα, στην οποία συμμετέχει και ο Ν. Γιαννιός, απαρτίζεται όχι μόνο Έλληνες, αλλά και από Αρμένιους και Τούρκους.⁶ Από τον Αύγουστο ο *Εργάτης* γίνεται το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του Σοσιαλιστικού Κέντρου της Τουρκίας και συνεχίζει να κυκλοφορεί μέχρι τις 5 Δεκεμβρίου 1910. Ένα άκρως επικριτικό άρθρο του Ν. Γιαννιού (υπό το ψευδώνυμο Ν. Ξενάκης) κατά της κυβέρνησης των Νεότουρκων γίνεται η αφορμή για να κλείσει η εφημερίδα και να συλληφθούν ή να απελαθούν οι συντάκτες της.

Σε πλήρη αντίθεση με τα φιλολογικά περιοδικά που απευθύνονται σε λίγους, έρχεται η εβδομαδιαία εικονογραφημένη επιθεώρηση *Απ' Όλα* του Θωμά Καβαλιέρου Μαρκουΐζου. Στο πρόγραμμα που δημοσιεύεται στο πρώτο φύλλο της 22^{ας} Αυγούστου 1910, δηλώνεται ευθαρσώς ότι απευθύνεται σε όλες τις τάξεις, τα φύλα και τους χαρα-

¹ Κατά σειρά εμφάνισης: *Πολιτική Επιθεώρησης, Ισοπολιτεία, Ελευθεροτυπία, La Tribune des Nationalites, Τα Δίκαια των Εθνών, Φωνή, Δράσις, και Συναδέλφωσις*. Πρόκειται για τίτλους που είναι πολιτικά και ιδεολογικά φορτισμένοι καθώς παραπέμπουν σε υποσχέσεις του καθεστώτος, η τήρηση των οποίων διεκδικείται μέσω (και) του Τύπου. Βλ. Πυλαρινός (2008β), σ. 123.

² Πυλαρινός (2008γ), σ. 526.

³ Πυλαρινός (2008α), σ. 514. Μερικοί από τους βουλευτές που εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες ή διευθυντές των εφημερίδων, ή ακόμα και ως απλοί αρθρογράφοι, είναι οι: Χαρίσιος Βαμβακάς (Κοζάνης), Δημήτριος Δίγκας (Σερρών), Μιχαήλ Σάλτας (Λέσβου) και Παύλος Καρολίδης (Σμύρνης).

⁴ Πυλαρινός (2008γ), σ. 526.

⁵ Νούτσος (1997), σ. 23.

⁶ Σε δημοσίευμα της εφημερίδας αναφέρεται πως «οι Έλληνες αποτελούν τα 2/3 της παρέας μας, επειδή είναι οι πολυπληθέστεροι στην Πόλη. Αυτοί γράφουν τον “Εργάτη” και τον ελέγχουν με μια συντακτική επιτροπή». «Το φύλλο μας», *Ο Εργάτης*, αρ.φ. 4, 8/8/1910.

κτήρες, με ύλη που δεν θα περιορίζεται αποκλειστικά στην πολιτική ειδησεογραφία ή σε φιλολογικές αναζητήσεις.¹ Έτσι, το *Απ' όλα* εξελίσσεται σε ένα έντυπο ποικίλης ύλης, με πολιτικά, επιστημονικά, θρησκευτικά και κοινωνικά θέματα, ανταποκρίσεις από το εσωτερικό και το εξωτερικό, ποίηση και λογοτεχνία, αρθρογραφία που απευθύνεται στις γυναίκες, ανεξάρτητο παράρτημα για παιδιά (1917 – 1919), ειδήσεις από τους χώρους της Τέχνης και του αθλητισμού, ακόμα και με πνευματικές ασκήσεις και διαγωνισμούς στους οποίους οι αναγνώστες καλούνται να καταθέσουν τις απαντήσεις τους έναντι χρηματικών βραβείων.² Φαίνεται πως η ποικίλη αυτή ύλη εξασφαλίζει μεγάλη κυκλοφορία στο *Απ' Όλα*, το οποίο συνεχίζει να εκδίδεται μέχρι το 1920.

Το αντίθετο συμβαίνει με την *Αρετή*, ένα περιοδικό που εκδίδεται από τον Μάρτιο ως τον Οκτώβριο του 1912. Απευθύνεται στους τουρκόφωνους ορθόδοξους πληθυσμούς και για το λόγο αυτό εκδίδεται δίγλωσσο, στα ελληνικά και τα καραμανλίδικα. Ιδεολογικά είναι στραμμένο προς το ελληνικό κράτος και προσπαθεί να φέρει κοντά του, γλωσσικά και πολιτιστικά, τους τουρκόφωνους αναγνώστες του. Για τον λόγο αυτό δηλώνεται από το πρώτο τεύχος πως η *Αρετή* θα γράφεται σε απλοποιημένη καθαρεύουσα, ενώ φιλοξενεί λογοτεχνικά έργα σχεδόν αποκλειστικά Ελλήνων δημιουργών. Παρόλο που ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ' συνιστά το περιοδικό με εγκύκλιό του προς τους μητροπολίτες, η απήχησή του είναι μικρή και ο κύκλος του κλείνει μετά από έξι μήνες και 15 τεύχη.³

Τον Αύγουστο του 1918 κάνει την εμφάνισή του ο *Κόσμος*, που αυτοπροσδιορίζεται ως «*Εικονογραφημένον εβδομαδιαίον φιλολογικόν και ευθυμογραφικόν περιοδικόν*». Παρόλο που διευθυντής του είναι ο γνωστός δημοτικιστής εκπαιδευτικός Δ. Δαμασκηνός, η στάση του *Κόσμου* απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα θα πρέπει να χαρακτηριστεί μετριόπαθης. Ακολουθώντας το παράδειγμα των *Χρονικών* γράφεται σε απλή καθαρεύουσα, ενώ χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός ότι στον *Κόσμο* αρθρογραφεί τακτικά ο Μέγας Πρωτοσύγκελος του Πατριαρχείου, Αθηναγόρας. Στη δημοτική δημοσιεύονται ποιήματα, διηγήματα, καθώς και ορισμένα άρθρα, όπως αυτό με το οποίο καταγγέλλεται ως ακραία η στάση του άρτι εκδοθέντος *Λόγου* στο ζήτημα της γλώσσας. Στις 19 Δεκεμβρίου 1918

¹ *Απ' όλα*, αρ.φ. 1, 22/8/1910, σ. 1.

² *Απ' όλα*, αρ.φ. 104, 11/8/1912, σ. 1514. Οι διαγωνισμοί του *Απ' όλα* είχαν ως επιστέγασμα τη διεξαγωγή σχετικής ημερίδας στην αίθουσα του ΕΦΣΚ, όπου γινόταν και η απονομή των βραβείων στους νικητές. Επρόκειτο για ένα σημαντικό κοινωνικό γεγονός, όπου αντιπροσωπεύονταν όχι μόνο οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης, αλλά ακόμα και ο Πατριάρχης και η Ιερά Σύνοδος. Βλ. *Απ' όλα*, αρ.φ. 89, 28/4/1912, σσ. 1270 – 1278, αρ.φ. 90, 5/5/1912, σσ. 1286 – 1291 και αρ.φ. 185, 15/3/1914, σσ. 579 – 584.

³ Μπαλτά (2008), σσ. 276 – 277.

ο Δ. Δαμασκηνός ανακοινώνει πως μετά τη δολοφονία του διαχειριστή του *Κόσμου* Ν. Λωρίδα και την απόφαση του υπεύθυνου εκδόσεως Χρ. Λαδίκας να αποσυρθεί, θα επέλθουν αλλαγές στο περιοδικό.¹ Το συγκεκριμένο τεύχος όμως είναι και το τελευταίο που εντοπίστηκε. Δεν αποκλείεται λοιπόν η έκδοσή του να τερματίστηκε μετά την απώλεια των συνεργατών.

Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους κυκλοφορεί το πρώτο τεύχος του φιλολογικού περιοδικού *Ο Λόγος*. Ιδρυτές του είναι οι: Γιάννης Χαλκούσης και Όμηρος Μπεκές, ο οποίος αναλαμβάνει και τη διεύθυνση του περιοδικού μέχρι το καλοκαίρι του 1920, οπότε τη θέση του παίρνει ο Λύσανδρος Πράσιнос. *Ο Λόγος* συγκεντρώνει τους περισσότερους από τους γνωστούς, αλλά και εκκολαπτόμενους λογοτέχνες της Κωνσταντινούπολης, ενώ ταυτόχρονα έχει εξασφαλίσει την τακτική συνεργασία λογοτεχνών από την Ελλάδα.² Το περιοδικό υπηρετεί με συνέπεια τον δημοτικισμό, καθώς όχι μόνο δημοσιεύει σχετική αρθρογραφία, αλλά και γράφεται στη δημοτική. Παράλληλα, υπηρετεί και τη Μεγάλη Ιδέα, με αποτέλεσμα να εξυμνείται σε κάθε ευκαιρία από τις σελίδες του η πολιτική του Ε. Βενιζέλου.³ Το τελευταίο τεύχος του *Λόγου* φέρει την ημερομηνία Ιούνιος/Ιούλιος 1922, γεγονός που σημαίνει πως η έκδοσή του τερματίστηκε με τη Μικρασιατική Κατάστροφη.

Προτού ακόμα *Ο Λόγος* συμπληρώσει τον πρώτο χρόνο της κυκλοφορίας του, κάποιοι από τους νεαρούς συνεργάτες του κρίνουν πως οι συντελεστές του περιοδικού πλέον απλώς αναμασούν κοινοτοπίες και αντιμετωπίζουν την πρωτότυπη έμπνευση ως σκάνδαλο.⁴ Έτσι, αποφασίζουν να εκδώσουν ένα δικό τους λογοτεχνικό περιοδικό που θα ταράξει τα νερά. Με πρωτοστάτη τον δεκαοκτάχρονο Θράσο Καστανάκη και χρηματοδότη τον (συνομήλικό του) Δημήτρη Οικονομίδα, κυκλοφορεί τον Απρίλιο/Μάιο του 1919 ο *Διόνυσος*. Το περιοδικό αυτό φιλοδοξεί να παρουσιάσει ό,τι πιο νέο και τολμηρό καλλιτεχνικά, γι' αυτό και, όπως δηλώνουν οι συντελεστές του, «...δε δημιουργήθηκε για τους πολλούς, ούτε γενικά για τους λίγους, αλλά για την πιο εκλεκτή ομάδα των λίγων».⁵ Το νεανικό αυτό εγχείρημα επιβιώνει μέχρι τον Απρίλιο του 1920. Είναι η εποχή που ο Δ. Οικονομίδα αποφασίζει πως πρέπει να κάνει οικονομίες προκειμένου να πάει για σπουδές στο

¹ Βλ. «Δηλοποιήσεις», *Κόσμος*, τχ. 19, 19/12/1918, σ. 148.

² Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι: Φώτης Φωτιάδης, Ελισαίος Γιανίδης, Μένος Φιλήντας, Αντώνης Γιαλούρης, Άγγελος Σημηριώτης, Απόστολος Μαμμέλης, Σοφία Σπανούδη και Θράσος Καστανάκης. Από τους Ελλαδίτες ξεχωρίζουν τα ονόματα των: Κωστή Παλαμά, Κώστα Καρυωτάκη, Τέλλου Άγρα και Φώτη Κόντογλου βλ. Δημητρόπουλος (2007), σ. 446.

³ Ποσάντζη (2004), σ. 255.

⁴ Βλ. *Διόνυσος*, τχ. 1, σελ. 1-2.

⁵ *Διόνυσος*, τχ. 1, σελ. 2.

εξωτερικό. Έτσι, παρόλο που κυκλοφορεί μια αγγελία για τη δεύτερη χρονιά του *Διόνυσου*,¹ τελικά ανακοινώνεται η συγχώνευσή του με τον *Λόγο* κι η παρέα των νεαρών επιστρέφει στη συνεργασία με τους παλιούς της δασκάλους.²

Η χρονιά του 1922 και το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής αποδεικνύονται καταλυτικά για τον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης. Τα περισσότερα από τα έντυπα που εκδίδονται εκείνη την εποχή διακόπτουν την κυκλοφορία τους ή παύονται από τις αρχές. Μόνο η *Πρόοδος* θα κατορθώσει να επιβιώσει μέχρι το 1924, προτού την κλείσουν και αυτήν οι τουρκικές αρχές και κατασχέσουν μέρος του εξοπλισμού της υπέρ της εφημερίδας *Cumhuriyet*.³ Η πλειοψηφία των εκδοτών, δημοσιογράφων και λογίων που συνεργάζονταν με τα ως τότε εκδιδόμενα έντυπα, αναγκάζονται να καταφύγουν στην Ελλάδα. Αυτοί που παραμένουν στην Κωνσταντινούπολη προσπαθούν να ανασυνταχθούν και να συνεχίσουν το έργο τους στη νέα κατάσταση που έχει διαμορφωθεί. Χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα είναι αυτό του Θ. Καβαλιέρου – Μαρκουίζου, ο οποίος αναλαμβάνει την αρχισυνταξία της *Απογευματινής*, που ιδρύεται το 1925 και είναι η μοναδική ελληνόφωνη εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης που συνεχίζει μέχρι σήμερα την κυκλοφορία της. Η περίπτωση του όμως αποτελεί μία – επιβεβαιωτική του κανόνα – εξαίρεση. Η ρήξη που συντελείται στην παρουσία και την ιστορία του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης το 1922, συμπεριλαμβάνει όπως είναι φυσιολογικό και τον ελληνικό Τύπο της Πόλης.

¹ Η διεύθυνση του Διόνυσου (1920), «“Διόνυσος” Δελτίο της ανεξάρτητης διανόησης».

² Οικονομίδης, «Ο “Λόγος”, ο “Διόνυσος” και ο Θράσος Καστανάκης», *Νέα Εστία*, 1/8/1973, τχ. 1106, σ. 1023. Η αναφορά στους «δασκάλους» είναι κυριολεκτική, καθώς αρκετοί από τους συντελεστές του *Λόγου* (Όμηρος Μπεκές, Ελισαίος Γιανίδης, Λύσανδρος Πράσιнос, Δημήτρης Δαμασκηνός) δίδασκαν στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Ο Θ. Καστανάκης, ο Δ. Οικονομίδης και πιθανότατα κι άλλοι συντελεστές του *Διόνυσου* ήταν όντως μαθητές τους. Βλ. Ποσάντζη (2003), σ. 659.

³ Αχλάδη (2008), σ. 549.

Β' Μέρος

1. Τα αρχαία ελληνικά στον 19^ο αιώνα

1.1 Το μεγαλείο της αρχαίας ελληνικής γλώσσας

Η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα στον ελληνόφωνο Τύπο της Κωνσταντινούπολης ξεκινά με την αντιπαράθεση γύρω από την αρχαία γλώσσα. Επηρεασμένοι από τα τεκταινόμενα στο ελληνικό βασίλειο, οι Πολίτες λόγιοι και δημοσιογράφοι διατυπώνουν τις απόψεις τους, άλλοτε ψύχραιμα κι άλλοτε με δηκτικά σχόλια και βαρείς χαρακτηρισμούς. Οι απόψεις αυτές κυμαίνονται μεταξύ της επιθυμίας για επιστροφή στη γλώσσα των ελληνιστικών χρόνων και της πρότασης για ολοκληρωτική απόρριψή της. Ωστόσο, υπάρχει κάτι το οποίο βρίσκει όλες τις πλευρές σύμφωνες κι αυτό είναι ο πανθομολογούμενος σεβασμός για τα αρχαία ελληνικά, τόσο ως γλώσσα, όσο και για τα πνευματικά επιτεύγματα που αντιπροσωπεύουν.

Ο θαυμασμός για την γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων λοιπόν, είναι αυτονόητος και προβάλλεται ποικιλοτρόπως καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Η *Νέα Επτάλοφος* δημοσιεύει το 1865 αποσπάσματα μιας παλαιότερης ομιλίας του Σ. Βουτυρά. Αυτός παρομοιάζει την αρχαία γλώσσα με κομψό αρχιτεκτόνημα και συγκρίνοντάς την με άλλες γλώσσες αποφαίνεται πως δεν έχει «...ούτε το σκοτεινόν της Γερμανικής, ούτε την τετριμμένην και χυδαίαν σαφήνειαν των Νεολατινικών γλωσσών».¹ Αντιθέτως στην αρχαία ελληνική βρίσκουμε την τάξη εκείνη που προλαμβάνει παρεκτροπές επικίνδυνες, αλλά και την ατημελησία εκείνη, χωρίς την οποία ακόμα και μια μεγαλοφυΐα δε θα μπορούσε να εκφράσει με επιτυχία τα επιτεύγματα του νου και τα συναισθήματα της καρδιάς.

Ο Σ. Βουτυράς αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα της γλωσσικής συντήρησης, με τους υποστηρικτές της δημοτικής να βρίσκονται στην εκ διαμέτρου αντίθετη πλευρά. Στο συγκεκριμένο ζήτημα όμως, παρατηρείται αξιοθαύμαστη ταύτιση απόψεων. Έτσι, 46 χρόνια μετά, διαβάζουμε στα *Χρονικά* πως οι δημοτικιστές λατρεύουν την αρχαία γλώσσα κι εργάζονται για τη διάδοσή της. Συστήνουν στους φίλους τους να μελετούν τους αρχαίους συγγραφείς χωρίς να ξεχνούν τους εαυτούς τους, ενώ μαθαίνουν και μελετούν τα αρχαία ελληνικά σοβαρά κι αισθητικά, όχι μόνο γλωσσικά και γραμματικά, όπως κάποιοι

¹ «Περί ελληνισμού», *Νέα Επτάλοφος*, τχ 23, 15/12/1865, σελ. 387.

«ψευτολάτρεις του αρχαίου κάλλους».¹

Στα πρώτα δημοσιεύματα που σχετίζονται με το γλωσσικό ζήτημα βρίσκουμε την αντανάκλαση γεγονότων της Αθήνας. Τον Μάιο του 1853 ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* ασκεί δριμύτατη κριτική στη «Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου» του Φαναριώτη Π. Σούτσου.² Ο ανώνυμος αρθρογράφος σημειώνει πως οι προτροπές του προς τη νεολαία να ξεχάσει τον Α. Κοραή και τις γλωσσικές του ιδέες θα ήταν ίσως επίκαιρες αν είχαν γραφτεί τη δεκαετία του 1820. Από τότε όμως η γλώσσα προοδεύει συνεχώς και στο μέλλον θα καταστεί ακόμα πλουσιότερη της αρχαίας. Θα συνεχίσει να καθαρίζεται, όπως το έχει ήδη κάνει σε πολύ μεγάλο ποσοστό και θα αποδυσμευτεί από το αρχαίο συντακτικό. Κατηγορεί ακόμα τον συγγραφέα για αγνωμοσύνη απέναντι στον Α. Κοραή, η ορθότητα της θεωρίας του οποίου αποδεικνύεται με τη σταδιακή διόρθωση της σύγχρονης γραπτής γλώσσας. Στο πλαίσιο της κατακραυγής κατά του Π. Σούτσου, αναδημοσιεύεται στο ίδιο φύλλο κι ένα άρθρο της αθηναϊκής *Εφημερίδος των μαθητών*, όπου επισημαίνονται γραμματικά κι εκφραστικά λάθη στα οποία έχει περιπέσει ο συγγραφέας της «Νέας Σχολής».³

Ο σχολιασμός της «Νέας Σχολής» συνεχίζεται τρία χρόνια αργότερα με ένα άρθρο που στέλνει καποιος αναγνώστης της εφημερίδας από την Αθήνα. Το κείμενο έχει τη μορφή διαλόγου μεταξύ δύο φίλων, ο ένας εκ των οποίων τάσσεται υπέρ της επιστροφής στην αρχαία γλώσσα που ο Π. Σούτσος υποστηρίζει μέσω της εφημερίδας *Ήλιος*, ενώ ο άλλος την απορρίπτει. Τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία υπέρ της «νεότερης γλώσσας», όρος που χρησιμοποιείται για να δηλώσει την καθαρεύουσα. Η «ανάσταση» της αρχαίας γλώσσας χαρακτηρίζεται χμαιρική ως ιδέα κι αντίθετη προς τα συμφέροντα και τις τάσεις κάθε ζωντανής κοινωνίας.⁴ Εύλογα ο συντάκτης καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι γλώσσες «...μηδέ καταργούνται, μηδ' αντικαθίστανται, αλλά μόνον τροποποιούνται, πλουτίζονται και αναπτύσσονται».⁵

Το άρθρο, που δημοσιεύεται σε τρεις συνέχειες, φαίνεται πως κάνει αρκετή εντύ-

¹ «Ο Σεβαστοπούλειος», *Χρονικά*, τχ. 8, 15/11/1911, σελ. 96. Στους «ψευτολάτρεις του αρχαίου κάλλους» ο συντάκτης του άρθρου συγκαταλέγει ονομαστικά τους καθηγητές της Μεγάλης του Γένους Σχολής Δ. Οικονομίδα και Β. Μυστακίδη, καθώς και τον Γ. Μιστριώτη.

² Βλ. *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ.φ. 492, 30/5/1853. Το συγκεκριμένο άρθρο είναι αναδημοσίευση από την αθηναϊκή εφημερίδα *Ελπίς*, αρ.φ. 718, 18/4/1853.

³ Βλ. Σ.Κ., «Κύριε Π. Σούτσε!», *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ.φ. 492, 30/5/1853. Πίσω από τα αρχικά «Σ. Κ.» θα μπορούσε ενδεχομένως να κρύβεται ο ίδιος ο Κ. Ασώπιος, ο οποίος χρησιμοποίησε ως ψευδώνυμο το όνομα του εκδότη, Σ.Κ. Βλαστού, στα «Σούτσεια». Βλ. Κ. Πολέμη (1986), σελ. 137.

⁴ «Ο Ήλιος και η Νέα Σχολή», *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ.φ. 637, 17/3/1856.

⁵ Βλ. «Ο Ήλιος και η Νέα Σχολή», *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ.φ. 638, 24/3/1856.

πωση στην Αθήνα, αφού ο Π. Σούτσος απαντά μέσω του *Ηλίου*.¹ Στη δική του απάντηση, ο Δ. Ξένης ευχαριστεί τον συνάδελφό του γιατί κατανόησε πως το δημοσίευμα ήταν μια ειλικρινής προσπάθεια να προκληθεί σοβαρή φιλολογική συζήτηση μεταξύ των καθ' ύλην αρμοδίων γύρω από το θέμα της διαμόρφωσης και ανάπτυξης της γλώσσας. Επισημαίνει όμως ότι ο Π. Σούτσος δεν κατάφερε να ανασκευάσει τα επιχειρήματα που αναπτύσσονται στον *Τηλέγραφο*. Επιπλέον, η θέση του ότι μόνο η αρχαία γλώσσα ταιριάζει στην πεζογραφία, ενώ η νεότερη αρμόζει στην ποίηση, το ύφος της οποίας είναι απλούστερο και πιο εύληπτο, αντίκειται στην αλήθεια. Το ύφος της ποίησης πάντοτε ήταν πιο δύσκολο και πιο περίτεχνο από αυτό του πεζού λόγου. Αν λοιπόν η νεότερη γλώσσα αρμόζει στην ποίηση, καταλήγει ο Δ. Ξένης, τότε το ίδιο ισχύει και για τον πεζό λόγο.²

Τον Μάρτιο του 1857 με τον θάνατο του Κ. Οικονόμου η *Βυζαντίς* δημοσιεύει ένα άρθρο, όπου αναφέρεται ακροθιγώς και η συμβολή του στην πρόοδο της γλώσσας.³ Τον Αύγουστο όμως βρίσκουμε στη *Θελζινόνη* ένα εκτενές αφιέρωμα στον εκλιπόντα. Ο συντάκτης βρίσκει την ευκαιρία να ξιφουλκήσει κατά του διαφωτισμού γενικότερα και του Α. Κοραή ειδικότερα, αποφεύγοντας όμως να τον κατονομάσει. Η γλώσσα αναφέρεται ως ένα από τα ειδοποιά στοιχεία των γνήσιων Ελλήνων, τα οποία έχουν διατηρηθεί στο πέρασμα του χρόνου. Υποστηρίζει πως με τη βοήθεια του Θεού πολλές, φαναριώτικες ιδίως, οικογένειες διατήρησαν «...ζώντα και καθαρεύοντα τον ελληνισμόν, περίτρανα και ευφραδώς λαλούμενον, και πολλώ της χυδαιολογίας υπερκείμενον, αγχίθυρον της συνήθους εκκλησιαστικής ορθοεπείας».⁴ Τονίζει πως είναι ανάγκη να απορριφθεί ο σχολαστικισμός, ο οποίος αρνήθηκε τα ιερά δικαιώματα του αρχαίου ελληνισμού ανακηρύσσοντας νεκρή την «κοινή και υψηλή» γλώσσα του και αποθάρρυνε τις νεότερες γενιές από την εις βάθος μελέτη του ελληνικού πνεύματος.⁵

Στη συνέχεια του άρθρου του, ο συγγραφέας επικεντρώνεται στην καταδίκη της βασισμένης στον διαφωτισμό σχολαστικής, όπως τη χαρακτηρίζει, μεθόδου με την οποία κατασκευάστηκε και προτάθηκε για κοινή χρήση η καθαρεύουσα. Κατηγορεί τους «καινούς νομοθέτας» ότι αγνοώντας τις συνήθειες του λαού, δημιούργησαν μια γλώσσα που είναι τεχνητό μίγμα λέξεων από κάθε εποχή και κάθε διάλεκτο «...ως νόμον απόλυτον,

¹ «Φιλολογία. Νέα Σχολή του ποιητικού γραφομένου λόγου ή Ο Μεσσίας του Παναγιώτου Σούτσου», *Ηλιος*, αρ.φ. 60, 6/4/1856.

² Βλ. «Δύο λέξεις προς τον Ήλιον», *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, τχ. 643, 25/4/1856.

³ «Ελλάς», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 56, 18/3/1857.

⁴ «Περί του αιδίου διδασκάλου Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων», *Θελζινόνη*, τχ. κδ' Αύγουστος 1857, σ. 520.

⁵ Οπ. π. σελ. 526.

διορθωτήν και αναμορφωτήν, πυργουμένην μετά πάσης θρασύτητος».¹ Χαρακτηρίζει τη γλώσσα αυτή χυδαία και πολυδιαλεκτική και καταλήγει στο συμπέρασμα πως «ιδιόπλαστος κοινή» γλώσσα δεν μπορεί να υπάρξει, ενώ η ιδιοματική του λαού δεν μπορεί να γίνει κοινή γλώσσα του έθνους και να χρησιμοποιηθεί σε σοβαρά αντικείμενα. Ως «μέση δημοτική γλώσσα» παραδέχεται την Κοινή ελληνιστική, η οποία «δημοφρόνως συγκαταβάσα» συνδυάστηκε με τα λαϊκά ιδιώματα και διατηρήθηκε μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Όσοι αρνούνται την ύπαρξη αυτής της «δημοτικής ή κοινής και συνήθους μικτής και μέσης διαλέκτου», βλέπουν στη γλώσσα μας μόνο λείψανα της αρχαίας. Όταν γράφουν όμως, χρησιμοποιούν όλον αυτό τον θησαυρό της γλώσσας που αρνούνται. Ο Κ. Οικονόμος συνέβαλε, σύμφωνα με τον συντάκτη, στο να διαλυθεί αυτή η ομίχλη γύρω από τη γλώσσα, απέδειξε ότι η γλώσσα της εκκλησίας δεν είναι νεκρή κι έθεσε τέρμα στην απόπειρα για μετάφραση των Γραφών στη νεοελληνική.²

Η άποψη που υποστηρίζουν διαχρονικά οι αρχαϊστές είναι πως η επιστροφή στη χρήση της Κοινής ελληνιστικής είναι εφικτή, αφού ο λαός έχει συνηθίσει να την ακούει στην εκκλησία και να τη διαβάζει στο Ευαγγέλιο. Σε δημοσίευμα της *Εποχής* στα τέλη του 1875, ο αρθρογράφος που υπογράφει με τα στοιχεία Ι.Γ.Λ. τονίζει ότι το ζήτημα της διαμόρφωσης της προσήκουσας και χρησιμότερης για το έθνος γλώσσας είναι κατά βάση πολιτικό, κοινωνικό και εκκλησιαστικό· η χρήση μιας γλώσσας χυδαίας βασισμένης στα τοπικά λαϊκά ιδιώματα υπονομεύει την εθνική ενότητα, ενώ η παλινόρθωση της Κοινής θα οφελήσει το έθνος πολλαπλά.³ Επισημαίνει ότι ο ελληνισμός βαδίζει προς την ανάκτηση της γλώσσας αυτής, καθώς το ελληνικό βασίλειο ενστερνίστηκε τις απόψεις του Α. Κοραή και η επίσημη γλώσσα του, που βρίσκεται σε καθεστώς διαμόρφωσης, έχει ενσωματώσει πολλούς αρχαίους τύπους και προσπαθεί να εγκολπωθεί την αρχαία. Επειδή όμως δεν έχει φτάσει ακόμα στον ποθητό σκοπό, απαιτείται προσοχή ώστε να μην διακοπεί η πορεία της γλώσσας και διχαστεί το έθνος, γιατί όσοι μαθαίνουν τη νέα γραμματική κι αγνοούν την αρχαία θα σταθούν ενάντιοι στη ζητούμενη παλινόρθωση της «αναγκαιότατης» Κοινής γλώσσας.

¹ «Περί του αιιδίμου διδασκάλου Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων», *Θελξινόη*, τχ. κε' Σεπτέμβριος 1857, σ. 529.

² Οπ. π., σσ. 530-533

³ Ι.Γ.Λ., «Φιλολογικά», *Εποχή*, τχ. 162, 17/11/1875. Τα οφέλη που σύμφωνα με τον αρθρογράφο θα προκύψουν από τη χρήση της αρχαίας γλώσσας, είναι τα εξής: θα μπορούν οι Έλληνες να κατανοούν καλύτερα τα έργα των αρχαίων συγγραφέων, θα συνεννοούνται εύκολα με τους ελληνιστές του εξωτερικού και, λόγω της γλώσσας, το ελληνικό έθνος θα γίνει «αρεστότερον παντί τω σοφώ κόσμω».

Την εξάσκηση στη χρήση της αρχαίας προσπαθεί να προωθήσει ο *Ανατολικός Αστήρ*. Για τον λόγο αυτό δημοσιεύει κατά καιρούς επιγράμματα και στίχους μαθητών κι εκπαιδευτικών της Μεγάλης του Γένους Σχολής, γραμμένα σε αυτή τη γλώσσα. Στόχος της εφημερίδας είναι να προκληθεί αίσθημα άμιλλας στη σπουδάζουσα νεολαία ώστε να ασχοληθεί με αυτό το είδος της μελέτης, το οποίο έχει παραμεληθεί από καιρό, με συνέπεια να μετριούνται στα δάχτυλα οι αρχαιομαθείς λόγιοι που μπορούν να συνθέσουν κάποια ωδή ή επίγραμμα στα αρχαία ελληνικά χωρίς λάθη.¹ Η πρακτική αυτή της εφημερίδας συνεχίζεται επί σειρά ετών και βρίσκει κάποια ανταπόκριση. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ανέγερση του νέου κτιρίου της Μεγάλης του Γένους Σχολής το 1881 χαιρετίζεται αρχαιοπρεπέστατα με τους κατάλληλους στίχους,² ενώ τον Μάρτιο του 1890 βρίσκουμε στις στήλες του *Ανατολικού Αστέρρα* στίχους σε αρχαία ελληνικά, οι οποίοι δημοσιεύονται με σκοπό να «υπεκκαύσωσι τον ζήλον των νέων μαθητών», ώστε να ασχοληθούν με τη μελέτη της αρχαίας ποίησης.³

Στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας για το ζήτημα της γλώσσας παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα βαρύνουσα η άποψη των ξένων ελληνοιστών, όπως καταγράφεται στον ευρωπαϊκό Τύπο. Σε άρθρο που μεταφέρει ο *Νεολόγος* το 1867 από τη *Revue de l'instruction publique*,⁴ επισημαίνονται οι πρακτικές εφαρμογές της αρχαίας ελληνικής: καθώς η εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων εξαπλώνεται σε όλο τον κόσμο, υποστηρίζει ο συντάκτης, η γλώσσα τους σύντομα θα χρησιμοποιείται για κάθε είδους οικονομική δραστηριότητα στην ανατολική Μεσόγειο, όπου ζουν εκατομμύρια χρήστες της ελληνικής γλώσσας. Η γλώσσα αυτή δεν είναι το ειδικό κράμα ελληνικής, βενετικής και τουρκικής που βρισκόταν σε χρήση πριν την Επανάσταση. Η βάρβαρη εκείνη διάλεκτος είναι σήμερα νεκρή ή ετοιμοθάνατη.⁵ Κατά τη γνώμη του αυτό συνέβη γιατί οι Έλληνες αντιλήφθηκαν ότι συνδεδεμένοι μέσω της γλώσσας με το παρελθόν τους, προωθούν τα εθνικά τους δίκαια. Θεωρεί πως το έργο αυτό είναι πλέον σχεδόν ολοκληρωμένο. Μπορεί η αρχαία ελληνική να μην είναι ακόμα παντού η γλώσσα του λαού, αλλά γίνεται κατανοητή σε όλη την Ελλάδα και στις πολυπληθείς εμπορικές αποικίες της. Οι ελληνικές εφημερίδες που φτάνουν σε όλο τον κόσμο είναι γραμμένες σε γλώσσα που καθημερινά προσεγγίζει την αρχαία.

¹ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ.. 110, 9/11/1879, σ. 93.

² Βλ. «Επιγράμματα, Ηρωελεγεία και Ιαμβικά Τρίμετρα Ακατάληκτα εις την νεόδμητον του Γένους Μεγάλην Σχολήν», *Αυγή*, τχ. 323, 3/9/1881.

³ *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ.. 23, 7/3/1890, σ. 184.

⁴ Ελληνικά: *Εφημερίς της δημοσίας εκπαιδεύσεως*. Πλήρης τίτλος: *Revue de l'instruction publique et des sciences en France et dans les pays etrangers*. Εκδιδόταν στο Παρίσι από το 1842 έως το 1870.

⁵ Alfred Bounvray, «Το μέλλον της ελληνικής γλώσσας», *Νεολόγος*, αρ.φ.. 234, 13/5/1867

Τη γλώσσα αυτή ο Alfred Bounvray περιγράφει ως «διάλεκτο προορισμένη να χαθεί» όταν ο λαός μνηθεί στην κατανόηση της αρχαίας ελληνικής. Ο στόχος αυτός δεν έχει επιτευχθεί ακόμα, αλλά πολύ σύντομα, τονίζει, η γνώση της αρχαίας ελληνικής θα είναι για τη Μεσόγειο εξίσου απαραίτητη με τη γνώση της αγγλικής για τον υπόλοιπο κόσμο.¹

Το 1878 ο *Ανατολικός Αστήρ* αναδημοσιεύει από την *Κλειώ* της Τεργέστης ένα άρθρο του John Stuart Blackie. Ο καθηγητής του πανεπιστημίου του Εδιμβούργου, απαντώντας σε απόψεις που είχε δημοσιοποιήσει ο Heinrich Schliemann, υποστηρίζει πως η αρχαία ελληνική πρέπει να διδάσκεται ως ζωντανή γλώσσα. Άλλωστε συγκρίνοντας τη γλώσσα των σύγχρονων ελληνικών εφημερίδων με τη γλώσσα του Ξενοφώντα και του Πλάτωνα, εύκολα διαπιστώνεται ότι οι διαφορές είναι τόσο ασήμαντες, ώστε η εκμάθηση της νέας ελληνικής να παρέχει βάσιμη γνώση και της αρχαίας.²

Παρόμοια είναι και η γνώμη ενός άλλου ελληνιστή, του Gustave d' Eichthal, η οποία δημοσιεύεται επίσης στον *Ανατολικό Αστέρα* το 1884. Αφού κάνει μια σύντομη αναδρομή στην ευρωπαϊκή κλασική εκπαίδευση από τον Μεσαίωνα μέχρι τον 19^ο αιώνα, ο d' Eichthal αποφαινεται πως η λατινική είναι πραγματικά νεκρή γλώσσα, αφού δε χρησιμοποιείται από κανέναν άλλο πέραν της καθολικής Εκκλησίας. Αντιθέτως η αρχαία ελληνική είναι ζωντανή και χρησιμοποιείται από εκατομμύρια ανθρώπους. Χάρη στον πολλαπλασιασμό των σχολείων και την ανάπτυξη της δημοσιογραφίας στην Ελλάδα, η γραπτή γλώσσα βρίσκεται πια πολύ κοντά στην αρχαία Κοινή και την πλησιάζει περισσότερο καθημερινά. Βέβαια στη γενναία αυτή προσπάθεια διακρίνονται διαφορετικές τάσεις. Κάποιοι σπρώχνουν τον μεταρρυθμιστικό ζήλο μέχρι την αυστηρή ακριβολογία και τη σχολαστικότητα. Άλλοι, συγκινημένοι από τα θέληγτρα της δημόδους, υπερασπίζονται τα δικαιώματά της. Σε κάθε περίπτωση όμως, χάρη στη μελέτη της αρχαίας και τις δυνατότητες που έχει αυτό το θαυμάσιο όργανο, έχει σχηματιστεί μία γλώσσα η οποία αναπαριστά σε μεγάλο βαθμό την αρχαία Κοινή.³

Οι απόψεις αυτές δεν απέχουν πολύ από τις απόψεις ορισμένων αρχαιϊστών. Βρισκόμαστε, άλλωστε, στην εποχή που ο Κ. Κόντος εκδίδει τις «Γλωσσικές Παρατηρήσεις» του. Το έργο αυτό προκαλεί τόση εντύπωση στον Ι. Τανταλίδη, συντάκτη του περιοδικού *Κόσμος*, που αποφασίζει να δημοσιεύσει αυτούσια την «παρατήρηση» του Έλληνα καθη-

¹ Alfred Bounvray, «Το μέλλον της ελληνικής γλώσσας», *Νεολόγος*, αρ.φ.. 237, 17/5/1867

² John Stuart Blackie, «Περί της αρχαίας και νεωτέρας ελληνικής γλώσσας», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ.. 18, 4/2/1878, σσ. 273-277.

³ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ.. 17, 25/1/1884, σσ. 133-134.

γητή για τη λέξη «απόκρεω».¹ Το ίδιο περιοδικό λίγους μήνες αργότερα ενημερώνει το κοινό για ένα έργο του καθηγητή του γυμνασίου Αδριανούπολης, Μιχαήλ Μιχαλόπουλου. Τα «Λουκιανού άπαντα, μεταφραζόμενα μετά σημειώσεων προς χρήσιν του λαού» γίνονται αντικείμενο ευμενούς κριτικής, όχι μόνο για τη δυσκολία του εγχειρήματος, αλλά και για την ωφέλεια που θα προκύψει στους μη δυνάμενους να παρακολουθήσουν την πρωτότυπη γλώσσα του συγγραφέα. Η μόνη επισήμανση του *Κόσμος* είναι πως στη μετάφραση πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα η καθαρότητα της γλώσσας, αφού πλέον κανένας λόγιος δεν επιτρέπεται να επαναλάβει τα λάθη που έχουν καταγραφεί στις «Γλωσσικές Παρατηρήσεις».²

Ο Κ. Κόντος δίνει την αφορμή και για μια έντονη αντιπαράθεση που λαμβάνει χώρα στις στήλες του *Νεολόγου*. Ένα δημοσίευμα της αθηναϊκής *Εφημερίδας* τού προσάπτει την κατηγορία ότι σε κάποια επιστολή του σολοικίζει και ο Μ. Κεφάλας αναλαμβάνει την υπεράσπισή του.³ Ο Α. Τάγης επιλέγει να απαντήσει στον συνάδελφό του με μια δόση ειρωνείας, γράφοντας μάλιστα στα αρχαία.⁴ Τελικά οι δύο καθηγητές καταλήγουν να ανταλλάξουν αρκετές επιστολές, οι οποίες δημοσιεύονται σε 14 συνολικά φύλλα του *Νεολόγου* σε χρονικό διάστημα δύο μηνών, για τη σωστή χρήση μιας ευκτικής! Κατά τα επόμενα χρόνια ο Κ. Κόντος απασχολεί μόνο περιστασιακά τον Τύπο της Κωνσταντινούπολης. Στον *Νεολόγο* και στη *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρηση* υπάρχουν αναφορές στην Επιστημονική Εταιρεία, ιδρυτής και πρόεδρος της οποίας είναι ο Αμφισιώτης καθηγητής, καθώς και στο περιοδικό *Αθηνά* που εκδίδει.⁵ Το 1895 ο ανταποκριτής του *Νεολόγου* στην Αθήνα μεταφέρει τη γνώμη του Κ. Κόντου σχετικά με την ορθότητα της λέξης «πευθίν» με την οποία προτείνεται να αντικατασταθεί η ξένη λέξη «reporter».⁶ Όσο για την εις βάρος του κριτική, αυτή περιορίζεται στην επιτίμηση του υβριστικού τρόπου με τον οποίο σχολιάζει κάθε λόγο που υποπίπτει σε ό,τι ο ίδιος θεωρεί γλωσσικά σφάλματα,⁷ ενώ ο ανταποκριτής του *Ταχυδρόμου* στην Αθήνα τον καταγγέλλει ως δημιουργό φατρίας στη

¹ Κωνσταντίνος Κόντος, «Γλωσσικά παρατηρήσεις. Η απόκρεω ή αποκρέω, τας απόκρεω ή αποκρέω κτλ.», *Κόσμος*, τχ. 27, 12/3/1883, σ. 430.

² «Λουκιανού άπαντα, μεταφραζόμενα μετά σημειώσεων προς χρήσιν του λαού», *Κόσμος*, τχ. 41, σσ. 652-653.

³ Βλ. Μ. Κεφάλας, «Φιλολογικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6211, 27/3/1890 & αρ.φ. 6212, 28/3/1890.

⁴ Βλ. Α. Τάγη, «Φιλολογικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6217, 5/4/1890 & αρ.φ. 6221, 11/4/1890.

⁵ Βλ. «Φύρδην μίδγην», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 24, 4/4/1893, σ. 478 και «Φιλολογικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7794-95, 24/6/1895.

⁶ «Φιλολογικά», *Νεολόγος*, όπ.π.

⁷ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 17, 25/1/1884, σσ. 134-135.

Φιλοσοφική Σχολή μέσω της οποίας ικανοποιεί τα προσωπικά του πάθη, προσπαθώντας να παρεμποδίσει την εκλογή του Γρ. Βερναρδάκη στην έδρα της ελληνικής φιλολογίας.¹

1.2. Η απόρριψη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας

Ουσιαστική κριτική για το έργο του Κ. Κόντου καταγράφεται μόνο μετά τον θάνατό του. Μεταφέροντας στις στήλες του τη σχετική είδηση, ο *Επίκαιρος* αναφέρει ότι οι κριτικοί του διάσημου φιλόλογου χωρίζονται σε δύο στρατόπεδα. Για πολλούς από τους συναδέλφους του το έργο του είναι σπουδαίο, όμως οι υπόλοιποι το θεωρούν ματαιοπονία. Στους τελευταίους συγκαταλέγεται και ο Ε. Ροΐδης, ο οποίος έχει χαρακτηρίσει «ασύρραπτον» το έργο του «Γλωσσικά Παρατηρήσεις». Οι τάσεις του για εξομοίωση της γλώσσας με την αρχαία χαρακτηρίζονται από τον συντάκτη ως μη πρακτικές και χιμαιρικές. Εκτιμά ωστόσο, πως το όνομα του Κ. Κόντου θα τιμάται επί μακρόν, μέχρι την εποχή που ο ελληνισμός θα αισθανθεί ότι εργασία όπως αυτή του εκλιπόντος είναι ματαιοπονία και δεν μπορεί να προσφέρει καμία πρακτική ωφέλεια στο έθνος.²

Η κριτική κατά του αρχαϊσμού όμως έχει ξεκινήσει πολύ νωρίτερα και τα σχετικά δημοσιεύματα δείχνουν πως η γεμάτη αρχαϊσμούς γλώσσα δεν γίνεται εύκολα κατανοητή. Στον *Τύπο Κωνσταντινουπόλεως* παρουσιάζεται το 1870 η *Εθνική Επιθεώρησης* που εκδίδεται στο Παρίσι. Ο συντάκτης του άρθρου εκφράζεται πολύ κολακευτικά για την ποιότητα και την ύλη του περιοδικού, επισημαίνει όμως ότι όσοι γράφουν στη νέα ελληνική πρέπει να είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικοί με την εισαγωγή τύπων της αρχαίας.³ Παρόμοια κριτική βρίσκουμε και στον *Ταχυδρόμο*. Ο αρθρογράφος συγχαίρει για τις γνώσεις του τον Ιορδάνη Καρολίδη, ο οποίος έχει εκδώσει ένα αυτοτελές απόσπασμα του ινδικού έπους «Mahabharata» γραμμένο σε άκρως αρχαϊζόντες δεκαπεντασύλλαβους στίχους. Ωστόσο εκφράζει τη λύπη του, που «...η τελειότης του ιδιώματος, το οποίον διαχειρίζεται τόσον επιδεξίως και αριπρεπώς, θέλει επιτρέψει την πρόσοδον του βιβλίου εις ολιγίστους αναγνώ-

¹ Ηρώδης ο Αττικός, «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 131, 22/9/1898.

² «Ολιγόστιχα», *Επίκαιρος*, τχ. 28, 25/7/1909, σ. 11.

³ «Βιβλιοκρισία», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, τχ. 20, 2/4/1870. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η κριτική αυτή επιβεβαιώνεται από τον Α. Ρ. Ραγκαβή, ο οποίος αποδίδει την αποτυχία του περιοδικού στη χρήση γλωσσικών τύπων απαρχαιωμένων και μη αποδεκτών από τους σύγχρονους Έλληνες. Βλ. Α.Ρ. Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τ. 4, σ. 22. (Αθήνα: Γ. Κασδόνης, 1930).

στας».¹

Τον Ιούνιο του 1881 δημοσιεύεται στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* μία σειρά άρθρων υπό τον τίτλο: «Τι δέον γενέσθαι». Σχολιάζοντας την κατάσταση που επικρατεί στα σχολεία της ελληνικής κοινότητας, ο συντάκτης εντοπίζει την αρχή κάθε κακού στον τρόπο με τον οποίο διδάσκεται η ελληνική γλώσσα. Υποστηρίζει πως δεν υπάρχει κανένας λόγος να διδάσκεται η αρχαία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αφού «η υπόθεσις ότι δυνατόν ν' αναστηθή εκ του τάφου αυτής η προγονική ημών γλώσσα και γίνη αύτις η γλώσσα του λαού είνε καθαρά χίμαιρα...».² Η γλώσσα που χρησιμεύει και χρησιμοποιείται στην καθημερινότητα του λαού είναι η «καθωμιλημένη», η «ζώσα εθνική ημών γλώσσα». Η ιδέα ότι «...η νεωτέρα γλώσσα είνε όλως παρεφθαρμένη, εκβαρβαρωμένη, και ότι για να γείνη γλώσσα ανθρωπίνη πρέπει ν' αποκαταστασθή εις την αρχαίαν της μορφήν και τελειότητα, ως αν ήτό ποτε δυνατόν ν' αναστραφή η ιστορία και τα γενόμενα να ξεγείνωσιν»³ οφείλεται, σύμφωνα με τον συντάκτη, σε παράδοξη οίηση. Απαντήσεις στις απόψεις αυτές καταχωρίζονται στον *Νεολόγο* και την *Αυγή*. Στο άρθρο του *Νεολόγου* διευκρινίζεται αρχικά πως «...γράφοντες καθωμιλουμένην εννοείτε βεβαίως την νυν γραφομένην, ουχί δε την χύδην και μιζοβάρβαρον, ην από του στόματος της μητρός αυτού και εκ της ανατροφής μανθάνει ο παις...».⁴ Και στις δύο περιπτώσεις οι αρθρογράφοι συμφωνούν πως η αρχαία γλώσσα δεν μπορεί να αναστηθεί. Οι διαφωνίες τους επικεντρώνονται τόσο στην πρόταση, όσο και στη διαδικασία της κατάργησης της διδασκαλίας της στην κατώτερη εκπαίδευση.⁵

Σε άλλες περιπτώσεις, η χρήση αρχαϊζουσας γλώσσας γίνεται αφορμή για προσωπικές επιθέσεις. Αυτό κάνει ο γιατρός Αναστάσιος Χρηστίδης,⁶ ο οποίος μέσω του *Νεολόγου* κατηγορεί τον Ηροκλή Βασιάδη ότι αλλού μεταχειρίζεται αρχαϊκούς τύπους κι αλλού ξεπέφτει σε χυδαϊσμούς, σχηματίζοντας «ύφος λόγου μακαρονικώτατον».⁷ Τον λοιδορεί ακόμα γιατί, όπως οι παλιοί δάσκαλοι, υβρίζει όσους δεν κατανοούν την αρχαϊζουσα γλώσσα του «με τα γαρ και τα μέντοι». Κατά παρόμοιο τρόπο ο διευθυντής του γυμνασίου

¹ L. Ch., «Βιβλιολογία», *Ταχυδρόμος*, τχ. 933, 4/7/1901

² «Τι δέον γενέσθαι. Β'», *Αλήθεια*, τχ. Δ', 17/6/1881, σ. 65.

³ «Τι δέον γενέσθαι. Β'», *όπ.π.*, σ. 66.

⁴ «Εκπαιδευτικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3679, 25-7/7/1881.

⁵ Βλ. «Εκπαιδευτικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3679, 25-7/7/1881 & αρ.φ. 3684, 2-14/7/1881. Επίσης, βλ. Κ.Π., «Εκπαιδευτικά. Πρέπει να επέλθη ριζική μεταβολή του εν ενεργεία Διδακτικού Συστήματος;», *Αυγή*, αρ.φ. 303, 10/8/1881 & Κ.Π., «Εκπαιδευτικά. Πρέπει να επέλθη ριζική μεταβολή εν τω επικρατούντι διδακτικώ συστήματι;», *Αυγή*, αρ.φ. 306, 13/8/1881.

⁶ Ο Α. Χρηστίδης είχε δημοσιεύσει στον *Νεολόγο* τον Οκτώβριο του 1887 μία μελέτη για κάποια αρχαία θεραπευτική μέθοδο. Σε αυτό το δημοσίευμα απάντησε ο Η. Βασιάδης με σειρά 20 περίπου άρθρων στα οποία καθαπτόταν του Α. Χρηστίδη. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1888 ο τελευταίος επανήλθε λάβρος κατά του επικριτή του. Βλ. Α. Χρηστίδη, «Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγος*, τχ. 5570, 11/1/1888.

⁷ Α. Χρηστίδη, «Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγος*, τχ. 5571, 12/1/1888.

Σερρών, Αναστάσιος Σακελλάριος, επιτίθεται στον διευθυντή του Ζωγράφειου Μ. Κεφάλαια όταν ο *Νεολόγος* δημοσιεύει μετ' επαίνων για τη γλαφυρότητα, την ευκρίνεια και την ευγλωττία της, τη λογοδοσία του δεύτερου το 1896. Δηλώνει πως περισσότερο βλάπτουν παρά ωφελούν «...όσοι εκ του γλωσσικού πίθου του αρχαίου λόγου αντλούντες, δια δυσαναλόγου κράσεως και αστόχου αναμίξεως στρυφνόν και αηδή τον νεώτερον γραπτόν λόγον απεργάζονται». ¹ Αφού παραθέτει έναν μακρύτατο κατάλογο σολοικισμών, για τους οποίους προτείνει τις απαραίτητες διορθώσεις, διευκρινίζει ότι έκανε τις παρατηρήσεις αυτές από ενδιαφέρον, αφού τέτοιου είδους συζητήσεις «...ουχί ολίγον συμβάλλονται εις βελτίωσιν του ολονέν καταρτιζομένου γραπτού ημών λόγου». ²

Άλλοτε πάλι, το ζήτημα εμπλέκεται σε άσχετες συζητήσεις, όπως αυτή για την επαναφορά του αρχαίου ενδύματος. Η *Κωνσταντινούπολις* μεταφέρει την επ' αυτού γνώμη της Καλλιρόης Παρρέν, η οποία δηλώνει πως κάποιιοι προσπαθούν με κάθε αφορμή να θέτουν τέτοιου είδους ζητήματα, γιατί αφυπνίζουν το υπολανθάνον αίσθημα της αρχαιότητας στις ψυχές. Όσο όμως και αν πλέκονται διθύραμβοι για την αναζωογόνηση της γλώσσας, η επαναφορά της αρχαίας είναι ακατόρθωτη, με αποτέλεσμα να μένει πάντοτε πόθος ευγενής κι όνειρο απραγματοποίητο. ³ Η σάτιρα έχει κι αυτή το δικό της μερίδιο· το *Εμπρός*, διακωμωδεί δύο καθηγητές της Μεγάλης του Γένους Σχολής, χρησιμοποιώντας την αρχαϊζουσα για να καυτηριάσει τη γλώσσα και τον σχολαστικισμό των Δ. Μοστράτου και Μ. Αυθεντόπουλου, οι οποίοι είχαν διαφωνήσει «...δια μίαν ανώμαλον συλλαβικήν αύξησιν ενός υπερσυντελικού». ⁴

Φαίνεται ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Μεγάλη του Γένους Σχολή είναι το τελευταίο οχυρό της τάσης για επιστροφή στην αρχαία γλώσσα. Σε άρθρο τους για την κρίση του Σεβαστοπούλειου διαγωνισμού, τα *Χρονικά* σχολιάζουν την ομιλία του καθηγητή της, Δ. Οικονομίδη. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, ο εισηγητής υποστήριξε ότι με τον διαγωνισμό η νεολαία θα εξοικειωθεί με την αρχαία γλώσσα, θα μπορεί να την γράφει, κι έτσι σταδιακά αυτή θα αντικαταστήσει την καθαρεύουσα. Ο συντάκτης επισημαίνει πως οι καλύτεροι γλωσσολόγοι απέδειξαν ότι αυτό είναι μια χίμαιρα που θα μπορούσε να έχει γεννηθεί μόνο στα φουσκωμένα μυαλά μερικών ανίδεων. Χαρακτηρίζοντας την επιστροφή στην αρχαία γλώσσα «οπισθοδρόμηση», τονίζει πως ένα έθνος που ζει στον εικοστό

¹ Α. Σακελλάριος, «Φιλολογικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 205, 13/9/1896.

² Α. Σακελλάριος, «Φιλολογικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 216, 27/9/1896. Το «ενδιαφέρον» του Α. Σακελλάριου απλώνεται σε περισσότερες από 10 στήλες 6 συνολικά φύλλων της *Κωνσταντινούπολης*!

³ «Το αρχαίον ένδυμα», *Κωνσταντινούπολις*, τχ. 236, 18/10/1903.

⁴ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, τχ. 11, 11/10/1908, σ. 4.

αιώνα δε γίνεται να γράφει σε μία γλώσσα που τη μιλούσαν πριν από 25 αιώνες.¹

Το συγκεκριμένο επεισόδιο συνεχίζεται και τον επόμενο μήνα, όταν η ομιλία του Δ. Οικονομίδη κυκλοφορεί τυπωμένη σε βιβλίο. Τα *Χρονικά* επανέρχονται στο θέμα με ακόμα οξύτερη γλώσσα. Χαρακτηρίζουν την ομιλία ανούσια, γεμάτη ψευτιές και τιποτένια νοήματα. Εγκαλούν μάλιστα τον ομιλητή για επανάληψη των μωρολογημάτων του «πάτρωνά του», Γ. Μιστριώτη, σχετικά με τη γλώσσα και προσπαθούν να τα αναιρέσουν δηλώνοντας απερίφραστα την αγάπη των δημοτικιστών προς τα έργα και τη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων.²

¹ «Ο Σεβαστοπούλειος αγών», *Χρονικά*, τχ. 5, 1/10/1911, σ. 58.

² «Ο Σεβαστοπούλειος», *Χρονικά*, τχ. 8, 15/11/1911, σ. 96.

2. Η συζήτηση για τη γλώσσα

2.1 Ιστορικά στοιχεία

Η συζήτηση σχετικά με την κατάσταση και την πορεία της γλώσσας παίρνει στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης διάφορες μορφές. Μία εξ αυτών είναι η δημοσίευση άρθρων με ιστορικά στοιχεία σχετικά με έργα ή προσωπικότητες που έπαιξαν ρόλο στην εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος. Πρόκειται για μια πρακτική που εγκαινιάζεται ήδη από το 1857 και το περιοδικό *Θελξινόη*. Στις σελίδες της βρίσκεται μια μακροσκελής «επιστολιμαία διάλεξις» του Χριστόφορου Φιλητά *«Περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού του Στουδίτου και Παχωμίου του Ρωζάνου»*. Στην επιστολή του ο Ηπειρώτης λόγιος παραθέτει στοιχεία και απόψεις για τον Ι. Καρτάνο τα οποία αντλεί από έργα κι επιστολές του Π. Ρουσάνου. Συγκεκριμένα, ο Ζακυνθινός μοναχός αναφέρει πως ο Ι. Καρτάνος «...συνέταξε βιβλόν τινα καινήν, και την φράσιν βάρβαρον...».¹ Πρόκειται βέβαια για το: «Η Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, ήτοι το άνθος και αναγκαίον αυτής», για το οποίο ο Χ. Φιλητάς αναρωτιέται «...πώς ο άνθρωπος με τοιαύτην χυδαίαν και αμαθή συγγραφήν, εδυνήθη να καταστήση πιστάς και δεκτάς ανοήτους δοξασίας, τας οποίας... κατείχον πολλοί ως ευαγγέλιον... ου μόνον του λαού, αλλά και αυτού δήπου του βήματος, και ου μόνων των κοσμικών, αλλά και των μοναχών».² Αμέσως μετά όμως σπεύδει να αποδώσει την απήχηση του συγκεκριμένου βιβλίου στην αμάθεια και την οικτρή κατάσταση της παιδείας κατά το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα.

Ο Χ. Φιλητάς, που είχε εντοπίσει ένα αντίτυπο του σπάνιου πια βιβλίου κατά τη διαμονή του στην Οξφόρδη, παραθέτει αποσπάσματα από μία επιστολή και τον πρόλογο που ο Ι. Καρτάνος προέταξε του κειμένου. Σε αυτά ο Κερκυραίος μοναχός τονίζει πως το έργο του δεν απευθύνεται σε όσους γνωρίζουν την αρχαία γλώσσα, αλλά σε αμόρφωτους. Γι' αυτό «...και από γραμματικά και λογικά εύγαλα τα εις κοινήν γλώσσαν ως ηυλέπετε δια να εγνωρίζη πάσα μικρός άνθρωπος μέρος από την θείαν γραφήν τι λέγει· και τούτο δεν το έκαμα δια τους διδασκάλους αλλά δια τους αμαθείς ως εμέ και δια να καταλάβουν πάντες

¹ Χ. Φιλητά, «Φιλολογικά πάρεργα. Επιστολιμαία διάλεξις περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού Στουδίτου και Παχωμίου του Ρωζάνου», *Θελξινόη*, τομ. 2, τχ. 21, 5/1857, σ. 393.

² Χ. Φιλητά, «Φιλολογικά πάρεργα...», όπ.π., σ. 394.

οι χειροτέχνοι και αμαθείς την θείαν γραφήν τι λέγει, τόσον ταύτα, όσον και χειροτέχνοι και γυναίκες και παιδιά, και πάσα μικρός άνθρωπος οπού να ηξεύρη να διαβάζη».¹

Ο Χ. Φιλητάς επιβεβαιώνει πως παρόλο που το έργο του Ι. Καρτάνου έχει γραφθεί σε «χυδαία γλώσσα», κάποιοι από τους λόγους που ο συγγραφέας προσέθεσε στο τέλος έχουν ανατυπωθεί στον «Θησαυρό» του Δαμασκηνού Στουδίτη και μάλιστα σε όλες του τις επανεκδόσεις.² Τα έργα αυτά, γραμμένα σε γλώσσα «αφελή» και προσαρμοσμένη έτσι ώστε να την κατανοούν οι απλοί άνθρωποι «...δεν εστάθησαν ολίγης ωφέλειας πρόξενοι... Πρέπει να ομολογήσωμεν, φίλε μου, ότι τα εις την απλήν διάλεκτον εκδιδόμενα πάντοτε θρησκευτικά βιβλία τούτου του είδους, όχι μικρόν εσύντειναν εις την εθνικήν ημών διάσωσιν, με το να έστησαν οίόν τι έμφραγμα κατά της αποστασίας...».³ Αντιθέτως, επισημαίνει ο συγγραφέας, οι γειτονικοί λαοί που δε διέθεταν παρόμοια πονήματα, είδαν πολλούς συμπατριώτες τους να παρεκκλίνουν από την ορθόδοξη πίστη.

Από το 1869 ξεκινούν οι πρώτες ενέργειες για να τιμηθεί μία από τις σπουδαιότερες μορφές των ελληνικών γραμμάτων, ο Α. Κοραής. Ο Γ. Αβέρωφ έρχεται σε επαφή με τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου της Αθήνας προκειμένου ν' ανεγερθούν με δικά του έξοδα ανδριάντες του Α. Κοραή και του Γρηγόριου Ε'.⁴ Ο Παλλάσιος Βλαστός δημοσιεύει στην *Επτάλοφο* μια εκτενή βιογραφία του Α. Κοραή, όπου εξαίρει τη συμβολή του «μέγα ευεργέτη του ελληνισμού» και «πατριάρχη της νεοελληνικής φιλολογίας» στη διαμόρφωση της σύγχρονης γλώσσας.⁵ Στο άρθρο παρατίθεται και σχολιάζεται σύντομα η εργογραφία του, την οποία ο συντάκτης τονίζει πως οφείλουν να γνωρίζουν «...ουχί μόνον οι την καθ' ημάς γλώσσαν σπουδάζοντες, αλλά και οι περί την μόρφωσιν και ενίσχυσιν αυτής ασχολούμενοι».⁶ Στην Κωνσταντινούπολη και τη Μασσαλία συγκροτούνται επιτροπές για τη συγκέντρωση χρημάτων με σκοπό την ανακομιδή των οστών του Α. Κοραή στην Αθήνα, την ανέγερση ανδριάντα μπροστά στο Πανεπιστήμιο και την έκδοση όλων του των έργων.⁷ Τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα, τα οποία γίνονται τελικά τον Μάιο του 1875,

¹ Χ. Φιλητά, «Φιλολογικά πάρεργα...», όπ.π., σ. 398.

² Χ. Φιλητά, «Φιλολογικά πάρεργα. Επιστολιμαία διάλεξις περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού Στουδίτου και Παχωμίου του Ρωζάνου», *Θελξινόη*, τομ. 2, τχ. 22, 6/1857, σσ. 450-453.

³ Χ. Φιλητά, «Φιλολογικά πάρεργα. Επιστολιμαία διάλεξις περί Ιωαννικίου Καρτάνου, Δαμασκηνού Στουδίτου και Παχωμίου του Ρωζάνου», *Θελξινόη*, τομ. 2, τχ. 23, 7/1857, σ. 490.

⁴ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 659, 26/3/1869.

⁵ Π.Γ. Βλαστού, «Αδαμάντιος ο Κοραής», *Επτάλοφος*, τχ. Β', 5/1869, σσ. 57-78.

⁶ Π.Γ. Βλαστού, «Αδαμάντιος ο Κοραής», *Επτάλοφος*, τχ. Β', 5/1869, σ. 71.

⁷ Οι επιτροπές αυτές συγκροτούνται από εξέχουσες προσωπικότητες, τόσο από τον χώρο των επιστημών και των γραμμάτων, όσο κι από αυτόν των επιχειρήσεων (Σ. Ανάργυρος, Ν. Βαλσαμάκης, Ηρ. Βασιιάδης, Α. Πασπάτης, Σ. Σκουλούδης, Σ. Ζαφειρόπουλος, Λ. Αργέντης, Μ. Μελάς, Α. Ράλλης κ.α.). Το γεγονός είναι ενδεικτικό της σημασίας που αποδίδεται στο εγχείρημα. Βλ. «Η ανακομιδή των οστέων του αιδίου

δίνουν ακόμα μία αφορμή στον συντάκτη του *Νεολόγου* να μιλήσει «...περί του αναμορφωτού της κοινής ημών γλώσσης... περί του αφυπνίσαντος το ελληνικόν φρόνημα και δόντος εις το έθνος την πρώτην ώθησιν προς τον φωτισμόν, και δια τούτου εις την ελευθερίαν...».¹

Στα τέλη του ίδιου έτους η *Εποχή* επιχειρεί μια σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης του γλωσσικού ζητήματος. Ο συντάκτης χαρακτηρίζει το ζήτημα όχι μόνο φιλολογικό, αλλά και πολιτικό, κοινωνικό κι εκκλησιαστικό και τάσσεται υπέρ της «ανάκτησης» της αρχαίας γλώσσας. Κατηγορεί ως μη ορθώς σκεπτόμενους όσους «...συνεχώρουν παντί Έλληνι τω λέγειν και γράφειν χυδαϊστί, κατά το σύνηθες εν εκάστω τόπω ιδίωμα του λαού...»,² αφού κάτι τέτοιο υπονομεύει σε βάθος χρόνου την ενότητα του έθνους. Αντιθέτως θεωρεί ως αξιομίμητους τους Ν. Θεοτόκη και Α. Κοραή, οι οποίοι με το έργο τους συγκέρασαν τις νέες λέξεις με τους αρχαίους γραμματικούς τύπους κι έθεσαν τις βάσεις για να πλησιάσει η σύγχρονη γλώσσα την «παλαιά κοινή». Αυτή η σύγχρονη γλώσσα τελεί ακόμα υπό διαμόρφωση, επομένως θα ήταν λάθος, υποστηρίζει, να καταρτισθεί από τώρα η γραμματική της. Το επιχείρημά του είναι πως όσοι την διδαχθούν και παράλληλα αγνοούν την αρχαία γραμματική, «...έσονται εν τω μέλλοντι ενάντιοι προς την ζητούμενην παλινόρθωσιν της παλαιάς και αναγκαιοτάτης κοινής γλώσσης».³

Τον Σεπτέμβριο του 1888 ξεκινάει στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* η δημοσίευση της μελέτης του Μ. Γεδεών με τίτλο: «Η πνευματική κίνησης του Γένους ημών κατά τα πρώτα έτη του ΙΘ' αιώνας». Ο συντάκτης προβαίνει σε μια εξαντλητική παρουσίαση της εκπαιδευτικής και της εκδοτικής δραστηριότητας στα κυριότερα κέντρα του ελληνισμού, η οποία ολοκληρώνεται μετά από έναν χρόνο και σε 20 συνολικά συνέχειες. Επιπλέον, κάνει ιστορική αναδρομή στα πιο πρόσφατα επεισόδια του γλωσσικού ζητήματος ξεκινώντας από τη διδασκαλία του Αθ. Ψαλίδα στα Ιωάννινα και φτάνοντας μέχρι την έκδοση της «Κιβωτού της ελληνικής γλώσσης». Είναι επικριτικός απέναντι στον άκρατο σχολαστικισμό,⁴ ενώ εξαίρει τη συμβολή των Ε. Βούλγαρι και Αν. Γεωργιάδη Λευκία στην καταπο-

Κοραή», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1040, 17-29/6/1872, «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 992, 21/6/1872 & «Η εν Μασσαλία κεντρική επιτροπή», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1523, 14-26/2/1874. Η έκδοση των ανέκδοτων χειρογράφων του Α. Κοραή θα καθυστερήσει αρκετά, καθώς ο πρώτος τόμος τους παρουσιάζεται μόλις το 1881. Βλ. «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 28, 13/4/1883.

¹ «Τα αποκαλύπτήρια του ανδριάντος Κοραή», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1887, 16-28/5/1875.

² «Φιλολογικά», *Εποχή*, αρ.φ. 162, 17/11/1875.

³ «Φιλολογικά», *Εποχή*, αρ.φ. 162, 17/11/1875.

⁴ Αναφερόμενος στην Μπαλάνειο σχολή των Ιωαννίνων μεταφέρει τη μαρτυρία ότι «Βιβλία γραμμένα εις την απλήν διάλεκτον είναι εξωρισμένα εκείθεν... εις αυτό το σχολείον οι μαθηταί δεν ημπορούν να τελειώσωσι προητέρα την περίοδον των ξηρών γραμματικών παρά μετά δέκα έτη, και τότε οι περισσότεροι ανί-

λέμηση της «χυδαίας» γλώσσας. Ταυτόχρονα αποδίδει τα εύσημα στους Ν. Θεοτόκη και Α. Γαζή για την προώθηση της καθαρεύουσας ως προτιμητέας λύσης στο ζήτημα της γλώσσας.¹

Ο ίδιος δημοσιεύει αργότερα, πάλι στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, δύο επιστολές από τα τέλη του 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα τις οποίες συνδέει με τις τρέχουσες εξελίξεις στο γλωσσικό. Η πρώτη είναι απαντητική επιστολή του Πατριάρχη Καλλίνικου Δ΄ στον βοεβόδα της Ουγγροβλαχίας, Ιωάννη Κωνσταντίνο Μπασαράμπα, με την οποία τον αποτρέπει να μεταφράσει εκκλησιαστικά βιβλία σε απλή γλώσσα. Πρόκειται ουσιαστικά για αντίδραση στη μετάφραση του Ευαγγελίου που είχε πραγματοποιηθεί με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας το 1899.² Η δεύτερη δημοσιεύεται το 1912 κι ο Μ. Γεδεών προτάσσει ένα εισαγωγικό σημείωμα με όλα τα απαραίτητα στοιχεία. Την επιστολή στέλνει το 1817 ή 1818 ο Σκαρλάτος Γκίκας, γιος του ηγεμόνα της Μολδαβίας Γρ. Γκίκα, στον Πατριάρχη Κύριλλο Στ΄. Είναι μια εποχή ταραγμένη καθώς η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα, αν και θεωρείται «...*συζήτησις εθνική, πρόβλημα δημόσιον, και των ιερωτέρων του έθνους δικαιωμάτων θεώρημα συστατικών*»³ έχει εκφυλιστεί σε υβρεολόγιο μέσω του *Λόγιου Ερμής* και της *Καλλιόπης*. Πιστός στο πνεύμα της εποχής, ο Σκ. Γκίκας καταφέρεται με οξύτατους χαρακτηρισμούς κατά του Αθ. Χριστόπουλου και της «αιολοδωρικής» θεωρίας του αλλά και εναντίον όσων επιζητούν τη χρήση της δημώδους γλώσσας.⁴ Ο δε Μ. Γεδεών παραλληλίζει αμέσως το περιεχόμενο της επιστολής με την τρέχουσα κατάσταση: «*Αλλά και σήμερον ευπαίδευτοι και απαίδευτοι, ημιμαθείς τε και αμαθείς, συζητούντες και παρασκευάζοντες πύργον Χαλάνης εν οίς περί γλώσσης ανακυκώσιν, αναγκάζουσι προς τον οικουμενικόν πατριάρχην 'ν' απευθυνθώσιν οι πονούντες το έθνος, οι σωφρονούντες και*

δειοί όντες ιστορίας, γεωγραφίας και άλλων μέσων φιλολογικών, καταλαμβάνουν κακώς τους παλαιούς συγγραφείς» Μ. Γεδεών, «Η πνευματική κίνησης του Γένους ημών κατά τα πρώτα έτη του ΙΘ΄ αιώνας», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τομ. Η΄, τχ. 46, 28/9/1888, σ. 369.

¹ Μ. Γεδεών, «Η πνευματική κίνησης...», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τομ. Θ΄, τχ. 7, 14/12/1888, σελ. 53-54.

² Μ. Γεδεών, «Επεισόδιον εν τω ζητήματι της μεταφράσεως των Αγίων Γραφών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τομ. ΙΘ΄, τχ. 54, 31/12/1899, σελ. 521-523. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την επιστολή αυτή, βλ. εδώ, κεφ. 2.3.1.

³ Μ. Γεδεών, «Γράμμα παλαιόν υπέρ της σήμερον», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τομ. ΛΒ΄, τχ. 19, σ. 162.

⁴ «*Ημείς μεν ζητούμεν, ω δέσποτα, το οπωσούν ελληνίζειν, οι δε παρέχουσιν εις ημάς το ολοτελώς βαρβαρίζειν... λέγοντες ότι απευκαίον ως νεκράν την ελληνικήν γλώσσαν. Και όμως η γλώσσα ημών ηρρώσθησε, ναι, ουχί δε και απέθανεν. Ουκ ολίγοι Ιπποκράται διακρατούσιν αυτήν έτι ζώσαν, καίτοι φαρμακευομένη καθ' εκάστην παρά τινων περιοδευτών και λαοπλάνων... Τι αδυνατεί άρα και η της ελληνικής ημών γλώσσης αναβίωσις; Και δεν ανέζησε τάχα ο ελληνισμός προ ολίγου επί Νεοφύτου και Θεοτόκη και Ευγενίου, ίνα και πάλιν αποθάνη (οίμοι) επί Χριστοπούλου...; Συ όμως, δέσποτα... τον κατά Χριστοπούλους οδωδότα νεκρόν, τον έλληνα, φημί, λόγον, ταις προς τον θεϊόν Λόγον ευχαίς εξανέστησον, ουκ έτι εκ του τάφου της Βηθανίας, αλλ' εκ του βυθού της ανοίας...*». Μ. Γεδεών, «Γράμμα παλαιόν υπέρ της σήμερον», όπ.π., σελ. 164.

της εθνικής ενότητας κηδόμενοι».¹

Το 1892 ο Μ.Ι. Κεφαλάς δημοσιεύει στη *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρηση* σε επτά συνέχειες, εκτεταμένη παρουσίαση ενός συγγράμματος που έχει εκδοθεί στα γερμανικά.² Στο δημοσίευμα με τίτλο: «Περί γενέσεως της καθωμιλημένης γλώσσης κατά Γ. Ν. Χατζιδάκιν» παρουσιάζεται η θέση του γνωστού γλωσσολόγου πως η σύγχρονη καθωμιλουμένη αποτελεί εξέλιξη της αρχαίας αττικής διαλέκτου. Με πλήθος παραδειγμάτων από τη γραμματική, το συντακτικό και τη σύνθεση λέξεων αποδεικνύει πως όλες οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στην αρχαία και τη σύγχρονη γλώσσα οφείλονται σε αλλαγές που εντοπίζονται ήδη από τον 3^ο π.Χ. αιώνα και την επικράτηση της Κοινής ελληνιστικής.³ Στο δημοσίευμα δεν διευκρινίζεται αν ο Γ. Χατζιδάκις αναφέρεται στη δημοτική ή στην καθαρεύουσα. Η χρήση του όρου «καθωμιλημένη» σε συνδυασμό με το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του έργου του Έλληνα γλωσσολόγου είναι αφιερωμένο στη μελέτη και την ανάδειξη της δημοτικής, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι αναφέρεται σε αυτήν. Ωστόσο γνωρίζοντας τις γλωσσικές θέσεις του Σ. Βουτυρά και του *Νεολόγου*, είναι ασφαλές να θεωρήσουμε ότι απώτερος σκοπός του συγκεκριμένου δημοσιεύματος ήταν η υποστήριξη της καθαρεύουσας.

Στην εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής και τη σταδιακή της μετατροπή στη σύγχρονη γλώσσα είναι αφιερωμένα κι άλλα δημοσιεύματα. Το 1871 ο *Νεολόγος* εξάγει τη σημασία του «ακαδημαϊκού λόγου» που εκφώνησε ο Φίλιππος Ιωάννου με την ευκαιρία της 2^{ης} Ζάππειας Ολυμπιάδας, τον οποίο δημοσιεύει σε συνέχειες. Ο Έλληνας πανεπιστημιακός περιγράφει την πνευματική πρόοδο του έθνους από την εποχή της Επανάστασης και εξής και στον τομέα της γλώσσας τονίζει ότι η «έλλογος ανάπλασις της χυδαίας γλώσσης», την οποία υποστήριξε ο Α. Κοραΐς κι ασπάζονται οι «ορθότερον λογιζόμενοι», έχει οδηγήσει στη διόρθωση, γραμματική ρύθμιση και πλουτισμό της νέας ελληνικής.⁴ Ο Μ. Κεφαλάς υπογράφει το 1913 δύο άρθρα στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, όπου παραθέτει μακρές λίστες λέξεων, φράσεων και συντακτικών φαινομένων από τα κείμενα της Καινής Διαθήκης. Με βάση αυτά, ενισχύεται το συμπέρασμα στο οποίο είχε φτάσει παλιότερα ο Γ. Χατζιδάκις, ότι δηλαδή η σύγχρονη ελληνική γλώσσα έχει τις ρίζες της στην Κοινή ελληνι-

¹ Μ. Γεδεών, «Γράμμα παλαιόν υπέρ της σήμερον», όπ.π., σ. 162.

² Πρόκειται για το *Einleitung in die Neugriechische Grammatik* (Εισαγωγή στη Νεοελληνική Γραμματική) που εκδόθηκε στη Λειψία το 1892. Βλ. Μ. Κεφαλά, «Περί γενέσεως της καθωμιλημένης γλώσσης κατά Γ. Ν. Χατζιδάκιν», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τόμ. Β', τχ. 1, 25/10/1892, σ. 5.

³ Βλ. Βλ. Μ. Κεφαλά, «Περί γενέσεως της καθωμιλημένης γλώσσης κατά Γ.Ν. Χατζιδάκιν», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τόμ. Β', τχ. 9, 20/12/1892, σ. 165.

⁴ Βλ. Φ. Ιωάννου, «Λόγος ακαδημαϊκός. Πρόδος εν τη γλώσση», *Νεολόγος*, αρ.φ. 769, 1-13/5/1871.

στική και όχι στην αττική διάλεκτο.¹ Μάλιστα, τα γλωσσικά φαινόμενα που έχει εντοπίσει δεν απαντώνται μόνο στην καθαρεύουσα, αλλά και στην «...ως μη όφειλε καταφρονουμένη δημοτική... ώστε δύναται τις απαισίτως να είπη ότι αρχή και ρίζα της δημοτικής είναι η γλώσσα της Καινής Διαθήκης».² Ένα κάπως διαφορετικό δημοσίευμα βρίσκεται στη *Νέα Εφημερίδα*, με την επιστολή ενός αναγνώστη να περιέχει αποσπάσματα των «προλεγόμενων» του λεξικού που είχε εκδώσει το 1835 ο Σκ. Βυζάντιος. Εκεί προβάλλεται ως κατορθωτή η σταδιακή εξέλιξη της γλώσσας επί το αρχαιοπρεπέστερον, με απώτερο στόχο την επιστροφή στην αρχαία γλώσσα, τουλάχιστον της εποχής του Χρυσόστομου. Η εφημερίδα σχολιάζει πως οι συγκεκριμένες απόψεις «...ου μόνον την αρίστην και ορθοτέραν ηρμήνευον γνώμην, αλλά και σήμερον έτι δύνανται ν' αποτελέσωσι τερπνότατον, άμα δε και διδακτικώτατον ανάγνωσμα».³

Χαρακτηριστικό της εντελώς διαφορετικής οπτικής των δημοτικιστών είναι ένα άρθρο του Ζαχαρία Φυτίλη που δημοσιεύεται στα *Χρονικά* το 1912. Αυτός, πιάνοντας το νήμα από την εποχή της απελευθέρωσης, περιγράφει την κατάσταση της ελληνικής γλώσσας στο νέο κράτος: από τη μία τα τοπικά ιδιώματα «...και μια κάπως κοινή, ανώμαλη και γεμάτη από ξένες λέξεις ομιλουμένη...»⁴ κι από την άλλη η καθαρεύουσα, δημιουργήμα των δασκάλων του έθνους, οι οποίοι προσπαθούν να διαμορφώσουν «...μια γλώσσα φιλολογική κοινή που να συνεχίζει την αρχαία... και να μπορέ να εκφράζει τέλεια και κανονικά όλα τα έργα, τα αισθήματα και τα διανοήματα του έθνους».⁵ Παρόλο που αμφότερες ήταν απόγονοι της αρχαίας, με βάση πολιτικά κριτήρια επιλέχθηκε η καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του νέου κράτους, ενώ η δημοτική θεωρήθηκε χυδαία και φτωχή. Με αυτόν τον τρόπο βρέθηκε το έθνος μας να έχει δύο γλώσσες: τη μητρική του προφορική δημοτική και τη γραφόμενη και διδασκόμενη καθαρεύουσα. Από τότε, σύμφωνα με τον Ζ. Φυτίλη σχηματίστηκαν τα δύο γλωσσικά ρεύματα, το πρώτο εκ των οποίων επιδίωκε την καλλιέργεια κι ανάπτυξη της δημοτικής, ώστε να γίνει και γραπτή με το δικό της γραμματικό και συντακτικό τυπικό, ενώ το άλλο πρέσβευε τη συστηματική διδασκαλία της καθαρεύουσας, ώστε να γίνει και ομιλουμένη γλώσσα του έθνους.

Οι πηγές των δύο αυτών ρευμάτων ανάγονται στον Γ. Βηλαρά και τον Ν. Βάμβα,

¹ Βλ. Μ.Ι. Κεφαλάς, «Αι αρχαί της νεωτέρας γλώσσης εν τω ιδιώματι της Καινής Διαθήκης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 21, 25/5/1913, σσ. 165-167.

² Μ.Ι. Κεφαλάς, «Γλωσσικά περίεργα εν τη Αποκαλύψει του Ιωάννου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 25, 22/6/1913, σ. 204.

³ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3293, 12/3/1902.

⁴ Ζ. Φυτίλης, «Για τη γλώσσα μας», *Χρονικά*, τχ. 13, 1/2/1912, σ. 149.

⁵ Ζ. Φυτίλης, «Για τη γλώσσα μας», όπ.π..

ενώ ο Α. Κοραΐς «...έβγαλε μια τρίτη γνώμη, να πάρουμε τη δημοτική και να την κάμουμε καθαρεύουσα».¹ Ο Ζ. Φυτίλης θεωρεί ως καταφανώς σωστή την άποψη του Γ. Βηλαρά, ωστόσο «η Κυβέρνηση, οι παπάδες και τα σχολειά, καθιερώσανε ως επίσημη γλώσσα την καθαρεύουσα, μια γλώσσα τεχνητή, σχολαστική και νεκρή».² Δυστυχώς, σημειώνει, ούτε ο λαός κατάφερε να επιβάλει τη γλώσσα του στους κυβερνήτες του, ούτε οι λογοτέχνες καταπιάστηκαν με τη δημοτική, ώστε να τη διαμορφώσουν και να την αναπτύξουν. Επιπλέον, ο ενθουσιασμός για τη νεκρανάσταση της Ελλάδας οδήγησε το έθνος στην προγονολατρεία, με συνέπεια την πλήρη επικράτηση της καθαρεύουσας και την αδιάκοπη προσπάθεια για περαιτέρω εξαρχαϊσμό της. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να περιοριστεί η χρήση της δημοτικής μόνο στο ενδοοικογενειακό ή φιλικό περιβάλλον και να διακοπεί η φυσική της ανάπτυξη, καθώς και η ανάπτυξη της νεοελληνικής «δημιουργικής φιλολογίας».

Η πλειοψηφία του έθνους όμως, βίωνε αυτή την κατάσταση σαν μία νέα σκλαβιά και κάποια στιγμή ξεκίνησε τη γλωσσική επανάσταση. Τη σημαία της επανάστασης αυτής σήκωσε ο Γ. Ψυχάρης με το «Ταξίδι». «Σήμερα με τον πόλεμο που γίνεται για την επικράτηση της ζωντανής γλώσσας, της δημοτικής... και τα σχολεία απλουστεύσανε τη γλώσσα της διδασκαλίας και των διδακτικών βιβλίων, και οι εφημερίδες και οι ρητορικοί λόγοι και τα επιστημονικά συγγράμματα γίνενε μικτά και η δημιουργική μας φιλολογία όσο πηγαίνει και γίνεται πιο δημοτική και πιο ζωντανή. ... Η εθνική μας γλώσσα δεν ντρέπεται πια να μιλιέται και να γράφεται, δεν φοβάται μήτε δασκάλους, μήτε παπάδες, μήτε Κυβέρνηση. Ζει και θριαμβεύει και επικρατεί. Εκείνοι που ντρέπονται και ζαρώνουν μεσ' το καυčí τους, σαν τους σαλιαγκούς και τις χελώνες, είναι οι καθαρευουσιάνοι».³ Η επιτυχία λοιπόν της επανάστασης διαγράφεται σίγουρη για τον Ζ. Φυτίλη, οπότε το μόνο που μένει να καθοριστεί είναι το είδος της «ομιλουμένης» που θα επικρατήσει και το ποσοστό της καθαρεύουσας που θα ενσωματωθεί σε αυτήν.

¹ Ζ. Φυτίλης, «Για τη γλώσσα μας», όπ.π., σ. 150.

² Ζ. Φυτίλης, «Για τη γλώσσα μας», όπ.π., σ. 150.

³ Ζ. Φυτίλης, «Για τη γλώσσα μας», όπ.π., σ. 151.

2.2. Η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα

2.2.1. Γάλλοι δημοτικιστές κι Έλληνες καθαρολόγοι

Ο πρώτος διάλογος για τη γλώσσα εμφανίζεται στις στήλες του *Νεολόγου* τον Μάιο του 1867. Η εφημερίδα μεταφράζει από το γαλλικό περιοδικό *Επιθεώρησις της Δημοσίου Εκπαιδύσεως* τα σχόλια του ακαδημαϊκού M. Breal πάνω στις απόψεις των G. d'Eichthal και I. Βαλέττα, οι οποίοι υποστηρίζουν πως η αρχαία «...είναι και επί του παρόντος έτι η μόνη αυθεντική και νόμιμος γλώσσα της Ελλάδος».¹ Κατά τη γνώμη τους, η βάρβαρη διάλεκτος που χρησιμοποιεί ο λαός βρίσκεται ήδη σε διαδικασία διόρθωσης και καθαρισμού και σύντομα πρόκειται να αποβάλει όλα τα στίγματα της δουλείας και «...θ' αποβή πάλιν οία η του αττικιστού Λουκιανού...».² Οι αντιρρήσεις που προβάλλει ο M. Breal είναι πως αν τελικά το εγχείρημα στεφθεί με επιτυχία, οι Έλληνες «...αφ' ενός μεν, θα δημιουργήσωσι γλώσσαν σοφήν, κατά μέγα μέρος ακατάληπτον εις τους κατοίκους των αγρών, αδιαχείριστον, άνευ μακράς φιλολογικής προπαρασκευής, απροσπέλαστον εις πάσαν νεοτροπίαν· αφ' ετέρου δε, θα καταπνίξωσι τα εν τη νεωτέρα ελληνική περιεχόμενα σπέρματα της αναπτύξεως και θα φονεύσωσι την εθνικήν αυτών γλώσσαν».³

Η πρόταση που καταθέτει ο M. Breal είναι πολύ συγκεκριμένη: «...ας παραδεχθώσιν αποφασιστικώς την δημοτικήν γλώσσαν».⁴ Θεωρεί την αποκατάσταση της αρχαίας γλώσσας χιμαιρική, ενώ για την καθαρεύουσα αμφιβάλλει «...αν ποτε εραστής τις της αρχαίας ελληνικής ηυχαριστήθη εις την άχρουν και άψυχον εκείνην διάλεκτον, ήτις δεν είναι ούτε αρχαία ούτε νεωτέρα. Αι λέξεις δυνατόν να ήναι του Πλάτωνος ή του Ξενοφώντος, αλλά καλύπτουσι νέας ιδέας· αι καταλήξεις είναι σύμφωνοι προς την κλασικήν γραμματικήν, αλλ' η φράσις στερείται φυσικού, κινήσεως και ζωής».⁵ Αντιθέτως, η δημοτική καλύπτει τις σύγχρονες πρακτικές ανάγκες, έχει τη δυνατότητα να δανειστεί ό,τι χρειάζεται από την αρχαία προκειμένου να καταστεί φιλολογική γλώσσα, ενώ η απλούστερη – σε σύγκριση με την αρχαία – γραμματική θα συμβάλει στην ευκολότερη διάδοσή της.

Οι θέσεις του Γάλλου ακαδημαϊκού έρχονται σε πλήρη αντίθεση με αυτές του *Νεολόγου*, κάτι που δηλώνεται απερίφραστα στην εισαγωγή του άρθρου. Επιπλέον, η εφημε-

¹ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 240, 20/5/1867.

² «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», όπ.π..

³ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», όπ.π..

⁴ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 243, 24/5/1867.

⁵ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», όπ.π..

ρίδα δημοσιεύει την απάντηση του Ι. Βαλέττα στο άρθρο του Μ. Breal. Ο Έλληνας λόγιος υπερασπίζεται αρχικά τη ζωτικότητα της αρχαίας ελληνικής. Τονίζει ότι δε μοιάζει με άλλες αρχαίες γλώσσες που έχουν αντικατασταθεί από νεότερες, γιατί ακόμα κι αν εκβαρβαρώθηκε στο στόμα του λαού, ποτέ δεν έπαψε να διδάσκεται στα σχολεία και να χρησιμοποιείται στην εκκλησία. Από τη σύσταση μάλιστα του ελληνικού κράτους η μόρφωση είναι πλέον προσιτή σε παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων και των δύο φύλων, οι ιερείς είναι περισσότερο μορφωμένοι, ενώ στα χέρια του λαού κυκλοφορεί πλήθος εφημερίδων και περιοδικών «...των πλείστων κάλλιστα γραφομένων, όσον έξεστι δημοσιογράφω...».¹ Πώς λοιπόν θα μπορούσε κανείς να ζητήσει από τους Έλληνες λόγιους να θεωρήσουν νεκρή και να απορρίψουν την αρχαία γλώσσα; Το βασικό επιχείρημά του για την καθαρεύουσα είναι πως μια σύγκριση της σύγχρονης γλώσσας με αυτή που βρισκόταν σε χρήση πριν από τριάντα ή σαράντα χρόνια αρκεί για να δείξει «...ότι η μεν υπό των λογίων γραφομένη γλώσσα θαυμασίως ανέρχεται προς την αρχαίαν, η δε υπό του λαού λαλουμένη έπεται αναλόγως βελτιουμένη...».² Ας μη βιάζεται λοιπόν ο Μ. Breal να κατηγορήσει με τόση δριμύτητα μια γλώσσα που βρίσκεται ακόμα υπό διαμόρφωση.

Προς τιμή του ο *Νεολόγος* δεν κλείνει εκεί το ζήτημα, αλλά δημοσιεύει ακόμα ένα άρθρο από την *Επιθεώρηση της Δημοσίου Εκπαδέσεως* που απαντάει στον Ι. Βαλέττα. Ο Gustave Deville διαβεβαιώνει πως καμία από τις μεταρρυθμίσεις που έχουν εισαχθεί στον γραπτό λόγο δεν έχει εισχωρήσει στη λαλουμένη. «*Η γλώσσα των εφημερίδων και των βιβλίων δεν είναι εισέτι, ως αρέσκονται να λέγωσιν οι λόγιοι, η νεοελληνική γλώσσα. Το όνομα τούτο ανήκει εις μόνην την λαλουμένην και ζώσαν γλώσσαν... τα δε βιβλία και αι εφημερίδες, αντί να γράφονται εις την νεοελληνικήν, απεναντίας προσπαθούσι ν' απομακρυνθώσι αυτής*».³ Απορρίπτει τη γνώμη του Φ. Ιωαννου ότι η πολυμορφία των διαλέκτων καθιστά τη δημοτική ακατανοήτη από τόπο σε τόπο, ενώ για τους ξενισμούς επισημαίνει πως περιορίζονται σε αντικείμενα ή τεχνικούς όρους ξένης προελεύσεως, κάτι που είναι σύνηθες σε όλες τις γλώσσες. Όσο για τον ισχυρισμό πως η δημοτική δεν έχει γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, διατείνεται ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει κι επιρρίπτει μομφή στους Έλληνες λόγιους «...διότι δεν ηδυνήθησαν εισέτι να ορίσωσιν ούτε την γραμματικήν, ούτε την σύνταξιν της γλώσσης, ην αξιούσι να συστήσωσι...».⁴ Ο επίλογος της επιχειρηματολογίας του θα αποδειχθεί προφητικός: «*Εν όσω οι Έλληνες λόγιοι δεν θελήσωσι να παραδε-*

¹ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *όπ.π.*

² «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 245, 27/5/1867.

³ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 254, 7/6/1867.

⁴ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *όπ.π.*

*χθόσι τους νέους όρους, ους ο χρόνος εσχημάτισεν εις την γλώσσαν, φοβούμαι μη καταδανήσωσι τας προσπαθείας αυτών εις επιχείρησιν αδιέξοδον».*¹

Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο συζήτησης στη Γαλλία και κατά τα επόμενα έτη. Το 1870 ο Μ. Λάμπρος κάνει στον Σύλλογο Παρνασσό της Αθήνας μία κριτική παρουσίαση της επετηρίδας του Συλλόγου προς διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στη Γαλλία. Η ομιλία του δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ιλισσός* κι ο συντάκτης του *Νεολόγου* αποφασίζει να την αναδημοσιεύσει. Ο ομιλητής στέκεται σε δύο κείμενα της επετηρίδας: την κριτική του μαρκήσιου de Queux de Saint-Hilaire για τα «Κορακιστικά» του Ι.Ρ. Νερουλού και τις παρατηρήσεις του G. d'Eichthal για την εξέλιξη και κατάσταση της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας. Στο πρώτο κείμενο δίνεται το ιστορικό πλαίσιο και οι κύριοι εκπρόσωποι των γλωσσικών τάσεων κατά τα τέλη του 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα. Μέσα από την ανάλυση του έργου και την παρουσίαση αποσπασμάτων, ο Γάλλος ομιλητής καταλήγει πως σκοπός του του Ι.Ρ. Νερουλού ήταν να κατακρίνει τις υπερβολές που παραμόρφωσαν το σύστημα του Α. Κοραή. «*Και πραγματικώς τούτο κατορθώθη, διότι το γελόιον του πράγματος εσταμάτησε την αύξησιν της επιδημίας*».²

Ενώ λοιπόν ο St. Hilaire κατέδειξε την πάλη για τη γλώσσα κατά τις αρχές του αιώνα, σχολιάζει ο Μ. Λάμπρος, ο d'Eichthal δείχνει την κατάληξη της πάλης αυτής και την ουσιαστική λύση του γλωσσικού ζητήματος, στηριζόμενος στον λόγο που εκφώνησε ο Η. Βασιιάδης κατά τον εορτασμό του ΕΦΣΚ το 1869. Ο G. d'Eichthal διαιρεί την αναγέννηση της ελληνικής γλώσσας σε τρεις περιόδους. Η πρώτη (1700 – 1750) χαρακτηρίζεται από την αυγή της νεότερης φιλολογίας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και η δεύτερη (1750 – 1800) από την εισαγωγή και μετάφραση πλήθους ξένων επιστημονικών συγγραμμάτων. Η τρίτη περίοδος έχει σημαδευτεί από τη δραστηριότητα αρχικά του Α. Κοραή και κατόπιν του Κ. Οικονόμου. Ο δεύτερος είναι αυτός που με τα έργα του αφαίρεσε τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ αρχαίας και νέας γλώσσας κι αποτέλεσε υπόδειγμα για λόγιους και επιστήμονες όπως οι: Ι. Βαλέττας, Φ. Ιωάννου και Η. Βασιιάδης. Αυτοί, επισημαίνει ο Μ. Λάμπρος, κατανόησαν ότι η πρόοδος του ελληνικού έθνους δεν θα συντελεστεί μέσω της Μεγάλης Ιδέας, αλλά μέσω της διανοητικής ανάπτυξης. «*Δεν είναι όμως λυπηρόν...*» συνεχίζει ο Έλληνας λόγιος «*...να λαμβάνηται ως πρότυπον γλώσσης ελληνικής ο λόγος του προέδρου του ελληνικού φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινουπόλεως; Και διατί; Πικρόν αλλ' αληθές· διότι έχομεν πανεπιστήμιον και δεν έχομεν συγγράμματα,*

¹ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», όπ.π..

² Μ. Λάμπρος, «Ο εν Παρισίοις Σύλλογος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 652, 18-30/7/1870.

διότι έχομεν καθηγητάς και δεν έχομεν γλώσσαν...».¹

Δύο χρόνια αργότερα η επετηρίδα του γαλλικού Συλλόγου απασχολεί εκ νεου τον *Νεολόγο*. Ο συντάκτης του άρθρου ενοχλείται από μία αποστροφή της ομιλίας του προέδρου, Émile Egger και συγκεκριμένα από την ερώτηση «...αν πρέπει να συνταχθή ο Σύλλογος... μετά του φιλολογικού κόμματος του ασπαζομένου τα ρωμαϊκά κατά το μάλλον ή ήττον καθαρισμένα ή μετά των προσπαθούντων θαρραλέως ίνα επαναφέρωσι την ομιλουμένην εν Ελλάδι εις τον τύπον της κλασικής αρχαιότητος...».² Φιλολογικό κόμμα όμως που να υπερασπίζεται τα «ρωμαϊκά» δεν υπάρχει ούτε στην Ελλάδα ούτε σε ολόκληρη την Ανατολή, διαμαρτύρεται. Όλοι χρησιμοποιούν την καθαρεύουσα υπό τον γενικό κανόνα πως οτιδήποτε ξένο πρέπει να αποκλείεται από τη γλώσσα κι οτιδήποτε αρχαίο πρέπει να εισάγεται με την επιφύλαξη ότι δεν καθίσταται «σχολαστικό». Ο αρθρογράφος τονίζει κι επιμένει ότι «...μία και μόνη είναι η ζώσα γλώσσα της ελληνικής Ανατολής, η καθαρεύουσα νεοελληνική».³ Όσο για την αρχαία γλώσσα ή τα «ρωμαϊκά», αποτελούν γλώσσες που χρησιμοποιούνται αποκλειστικά σε ιδιαίτερες περιστάσεις και δε θα μπορούσαν ποτέ να χρησιμεύσουν ως εθνική γλώσσα.

Αυτή η στάση πολλών Γάλλων λογίων κι επιστημόνων απέναντι στην ελληνική γλώσσα φαίνεται πως αποτελεί έρεισμα για τη διατύπωση απόψεων που συνιστούν λογικά άλματα. Για παράδειγμα, το 1905 η *Κωνσταντινούπολις* αποδίδει την κυκλοφορία «σκανδαλωδών» λογοτεχνικών έργων στους δημοτικιστές οι οποίοι, όπως ισχυρίζεται ο συντάκτης, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να μιμούνται τη γαλλική πορνογραφία.⁴ Όμως ενώ η εις βάρος της γαλλικής γλώσσας και φιλολογίας κατακραυγή, που οφείλεται στα έργα «*εκφύλων τινών*», έχει ταράξει τους Γάλλους κι έχει προκαλέσει την αντίδρασή τους, «... εν τούτοις οι μορφομανείς της μαλλιαροσύνης εθεώρησαν ως δόξαν να μετοχετεύσωσιν εις την αγνήν ελληνικήν κοινωνίαν τον αυτόν βόρβορον».⁵ Αργότερα, ο Ε. Κυριακίδης επισημαίνει από τον *Ταχυδρόμο* πως «είναι όλως διόλου ανεξήγητον πώς γάλλοι φιλόλογοι,

¹ Μ. Λάμπρος, «Ο εν Παρισίοις Σύλλογος», όπ.π..

² Α..., «Ο εν Παρισίοις Σύλλογος προς ενίσχυσιν των ελληνικών σπουδών εν Γαλλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1108, 9-21/9/1872.

³ Α..., «Ο εν Παρισίοις Σύλλογος προς ενίσχυσιν των ελληνικών σπουδών εν Γαλλία», όπ.π..

⁴ «Οι εκχυδαίσται της γλώσσης δεν περιορίζουσιν εις αυτήν μόνην το άκοσμον έργων των, αλλά τείνουσι να εκφραυλίσωσι και πάσαν αισθητικήν εν τη φιλολογία και να εκπορνεύσωσι παν το σεμνόν και ηθικόν. ... Προδήλως η ρυπαρά αύτη φιλολογική παραγωγή είναι μία εσπευσμένη απομίμησις της γαλλικής ιδίως πορνογραφίας». «Σκανδαλώδης φιλολογία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 196, 6/9/1905. Ο συντάκτης είναι πιθανό να αναφέρεται στο λογοτεχνικό Κίνημα της Παρακμής που ξεκίνησε από τη Γαλλία, χαρακτηριστικά του οποίου ήταν, μεταξύ άλλων, η απουσία ηθικής συνείδησης, η αφύσικη σεξουαλικότητα, η διαστροφή κτλ.

⁵ «Σκανδαλώδης φιλολογία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 196, 6/9/1905.

οίτινες είναι πουριτανοί εις την γλώσσαν των, είναι όμως αναρχικοί προκειμένου περί ελληνικής γλώσσης. Ενώ εις ημάς συμβουλεύουσι πάντα χυδαϊσμόν αυτοί εις την ιδικήν των γράφοντες γλώσσαν είναι οπαδοί του υπερκαθαρισμού».¹ Παίρνοντας αυτή τη φράση ως αφορμή, ο Γ. Μιστριώτης βρίσκει την ευκαιρία να αναπτύξει για μια ακόμη φορά τη θεωρία του, ότι οι ξένοι υποστηρίζουν τον δημοτικισμό διότι μέσω αυτού θα καταφέρουν να επιβάλουν τα εις βάρος της Ελλάδας σχέδιά τους.

2.2.2. Λόγος υπέρ της καθαρεύουσας: Νεολόγος και Κωνσταντινούπολις

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1890 και των πρώτων ετών του 20^{ου} αιώνα οι δύο καθημερινές ελληνικές εφημερίδες, ο *Νεολόγος* κι η *Κωνσταντινούπολις*, υποστηρίζουν την καθαρεύουσα σε κάθε ευκαιρία, ακόμα και σε άρθρα που δεν έχουν άμεση σχέση με το γλωσσικό ζήτημα. Ο θάνατος του Α.Ρ. Ραγκαβή παρέχει μια τέτοια ευκαιρία, καθώς ο συντάκτης υμνεί τις προσπάθειες του εκλιπόντος και της γενιάς του να δημιουργήσουν «...εκ του αποφωλίου εκείνου ιδιώματος, του ταις επιπυχαίς των ρακίων ποικίλου, όπερ απεκαλείτο η **ρομέηκη γλώσσα**... γλώσσαν αρμονικήν, δυναμένην να παραστήση προ των οφθαλμών των ευρωπαϊκών εθνών ανεπαίσχυντον τον πρόσηβον νεότερον ελληνισμόν».² Αντιθέτως οι δημοτικιστές, προσπαθώντας να κρύψουν την ένδεια της φαντασίας και των ιδεών τους, επιζητούν τη δημιουργία μιας γλώσσας, «...ην εκείνοι μεν αποκαλούσι του λαού, αλλ' ήτις είναι πράγματι σήμερα η γλώσσα των τριόδων και της κοινωνικής υποστάθμης, αν μη ιδίωμα τοπικόν, άλλο άλλοσε».³

Με παρόμοια λογική δημοσιεύονται κάποιες ειδήσεις χωρίς πολλές λεπτομέρειες. Η *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης* αναφέρει πως ο Ι. Πολυλάς δημοσίευσε αρνητική κριτική για τα «Είδωλα» του Ε. Ροΐδη «...αποκρούων την γνώμην αυτού και φρονών ότι το δημοτικόν ιδίωμα είναι αδύνατον να επικρατήση ποτέ καθαρόν εν τω πεζώ λόγω»,⁴ ενώ αργότερα ο καθηγητής του πανεπιστημίου του Graz, G. Mayer, εκφέρει ευνοϊκή κρίση

¹ Γ. Μιστριώτης, «Το ζήτημα της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 4119, 27/1/1912. Ο Γ. Μιστριώτης παραθέτει το απόσπασμα αυτούσιο στο άρθρο του κι αναφέρει όχι μόνο το όνομα του Ε. Κυριακίδη, αλλά και τον τίτλο του δικού του άρθρου: «Η ζωή εν Παρισίοις».

² «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6744, 20/1/1892. Βλέπε επίσης: «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 14, 26/1/1892, σσ. 212-213.

³ «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής», όπ.π..

⁴ «Φύρδην μίγδην», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 32, 30/5/1893, σ. 639.

για το έργο του Γ. Χατζιδάκι κι απορρίπτει το αντίστοιχο του Γ. Ψυχάρη.¹ Το 1894 ο *Νεολόγος* σε άρθρο σχετικά με την κατάσταση της νεότερης φιλολογίας επισημαίνει ότι στο περιοδικό *Εστία* δημοσιεύονται κάποια αξιολογικά δείγματα ελαφράς φιλολογίας, αλλά σε γλώσσα «...γρονθοκοπούση το καλόν και ως λέγουσι οι Γάλλοι *artificielle*, διότι μακράν του να η δημώδης, ως φέρεται, είνε λίθοι τε και πλίνθοι και κέραμοι ατάκτως ερριμμένα».²

Η Κωνσταντινούπολις στις αρχές του 1898 φιλοξενεί στις στήλες της επιστολές του πρώην πρέσβη της Ελλάδας στο Λονδίνο, Ι. Γεννάδιου. Στις πρώτες εξ αυτών, που έχουν ως θέμα τους τη γενικότερη κατάσταση στην Ελλάδα και τη διόρθωση των κακώς εχόντων, ο Έλληνας διπλωμάτης στηλιτεύει τη ροπή για άκριτη μίμηση των ξένων, η οποία εκδηλώνεται και με τη μορφή που προσλαμβάνει η γλώσσα. «Όπως νυν γράφουσι και λαλούσι αυτήν τινές, ηρνήθησαν ήδη την παράδοσιν. Όταν η γλώσσα αναγεννηθείσα ήρξατο καθαρεύουσα, έβαινεν οδόν υγιά και λογικήν. Αλλά το μειγμένον και τερατώδες ιδίωμα, όπερ επιτηδεύουσι τινές των δήθεν χειραφετηθέντων από την “οχληράν σχολαστικότητα των λογιωτάτων” είναι αυτόχρημα προϊόν φυγοπονίας και ημιμαθείας, εμποιεί αηδίαν και αποτροπιασμόν...».³ Η δεύτερη σειρά επιστολών αποτελεί την ανταπόκρισή του στην πρόσκληση του Υπουργείου Παιδείας να εκφέρει γνώμη σχετικά με την ίδρυση εμπορικής σχολής. Στέκεται ιδιαίτερος στη διδασκαλία του μαθήματος της γλώσσας, την οποία θεωρεί βάση κι έρεισμα κάθε μάθησης, και χαρακτηρίζει το σχέδιο του υπουργείου ανεπαρκές. Καταθέτει λοιπόν τις δικές του προτάσεις, που έχουν στόχο να διαμορφώσουν οι μαθητές σωστά το λεκτικό τους ύφος και το συντακτικό τους, ενώ ο γραπτός τους λόγος θα πρέπει να είναι καθαρεύων και απαλλαγμένος από αηδείς φραγκισμούς έτσι ώστε «...εξερχόμενοι της σχολής, θα ώσι πεπροικισμένοι με ικανήν επίγνωσιν του συνόλου της αθανάτου ημών γλωσσικής κληρονομίας».⁴

Το 1894 δημοσιεύεται στον *Νεολόγο* μία μελέτη του Ιωάννη Τσικόπουλου με τίτλο: «Σχέσις της γλώσσης και της γραμματικής». Ο διευθυντής του Παρθεναγωγείου Σερρών δηλώνει πως οι δάσκαλοι – ειδικά αυτοί των μικρότερων τάξεων – δεν πρέπει να ξεχνούν πως τα παιδιά που ξεκινούν το σχολείο «...φέρουσι και την μικράν κεφαλήν των μεστήν της πρωτογόνου και αδιδάκτου γραμματικής, συνημμένης μετά της παιδικής γλώσσης, ήτις έχει λεξικόν και τυπικόν εις ποσόν ουχί ευκαταφρόνητον...».⁵ Για τον λόγο αυτό είναι αποτελεσματικότερο για τη διδασκαλία να γίνεται χρήση όχι της «ακρατήτου» καθαρεύ-

¹ «Επιφυλλίς. Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 24, 17/4/1894, σ. 466.

² «Η νεωτέρα ημών φιλολογία. (Παρελθόν και ενεστώς)», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7606, 31/12/1894.

³ «Ο Γεννάδιος περί Ελλάδος. Η γλώσσα – Τα ήθη – Η θρησκεία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 14, 19/1/1898

⁴ «Ο Ι. Γεννάδιος περί της εμπορικής παιδείσεως. Β'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 31, 9/2/1898.

⁵ Ι. Τσικόπουλου, «Σχέσις της γλώσσης και της γραμματικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7531, 29/9/1894.

ουσας, αλλά μιας «δημωδεστέρας» μορφής της. Προτείνει ακόμα η γραμματική που διδάσκειται όχι μόνο στο δημοτικό, αλλά και στο γυμνάσιο, να έχει ως βάση της τους τύπους και τα φαινόμενα της νεότερης γλώσσας κι όχι της αρχαίας,¹ ενώ υποστηρίζει πως η διδασκαλία της καθαρεύουσας θα πρέπει να γίνεται συγκριτικά προς την αρχαία και τη δημώδη, έτσι ώστε να καταδεικνύονται οι μεταξύ τους σχέσεις, αλλά και οι διαφορές τους.² Στη μελέτη τονίζεται ακόμα η αναγκαιότητα της σωστής προετοιμασίας των εκπαιδευτικών από το Πανεπιστήμιο προκειμένου να είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν σθεναρά την κριτική των «φανατικών οπαδών της ακράτως καθαρευούσης γλώσσας». Αυτό κρίνεται απαραίτητο διότι «...ένεκα του από τινων χρόνων επικρατήσαντος πνεύματος εν τη γλωσσική κινήσει... ως αγραμμάτων δήθεν καταδικαζομένων των άλλην γνώμην εν τω γλωσσικό ζητήματι εχόντων, παρατηρείται δεινή σύγχυσις εννοιών, εκ της οποίας ουχί ευάρεστα εξέφυσαν συμπτώματα πνευματικής και ηθικής καχεξίας».³

Την επόμενη χρονιά η Κωνσταντινούπολις αναδημοσιεύει ένα άρθρο από την Ακρόπολη της Αθήνας με τίτλο: «Η μέλλουσα αττική γλώσσα».⁴ Ο συντάκτης, που υπογράφει με το όνομα «Κίμων» προσπαθεί να καταρρίψει δύο από τα βασικότερα επιχειρήματα που προβάλλουν οι δημοτικιστές κατά της καθαρεύουσας: αυτά της διγλωσσίας και της τεχνητής γλώσσας. Υποστηρίζει πως η αττική διάλεκτος που έχει σωθεί στα κλασικά αριστουργήματα της αρχαιότητας ήταν «...η καθαρεύουσα της εποχής εκείνης, η τεχνικώς διαπλασσομένη υπό των συγγραφέων και ουχί αυτή καθ' εαυτήν και καθ' ολοκληρίαν η ζωντανή γλώσσα του λαού».⁵ Όταν εξαπλώθηκε και σταδιακά μετατράπηκε στην κοινή ελληνιστική έχασε σε κομψότητα, αλλά εμπλουτίστηκε από τα τοπικά ιδιώματα τα οποία ουσιαστικά κατάργησε. Αυτά με τη σειρά τους παραφθάρθηκαν, έχασαν την αυτοτέλειά τους «...και απετέλεσαν την αυτόχρονη κοινήν και δημώδη, την λεγομένην χυδαίαν ή καθωμιλημένην».⁶ Η κοινή ελληνιστική έγινε το επίσημο όργανο κυβερνήσεων και λογίων, αλλά και της Εκκλησίας. Σε αυτή τη γλώσσα είναι γραμμένα τα Ευαγγέλια και τελούνται οι λειτουργίες στις οποίες συμμετέχουν με κατάνυξη και συγκίνηση οι πιστοί. Η διγλωσσία λοιπόν είναι ένα φαινόμενο που υπήρχε ανέκαθεν, δίχως αυτό να σημαίνει ότι ο λαός δεν

¹ Ι. Τσικόπουλου, «Σχέσις της γλώσσας και της γραμματικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7533, 1/10/1894.

² Ι. Τσικόπουλου, «Σχέσις της γλώσσας και της γραμματικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7600, 23/12/1894.

³ Ι. Τσικόπουλου, «Σχέσις της γλώσσας και της γραμματικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7605, 30/12/1894.

⁴ Το άρθρο αυτό προκάλεσε τόση αίσθηση, ώστε ο Ν. Κονεμένος ένωσε την ανάγκη να απαντήσει. Το δικό του άρθρο, που δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα* της Αθήνας στις 20, 22 και 23 Μαΐου με τίτλο: «Το σύστημα του κ. Ψυχάρη και η μέλλουσα αττική του Κίμωνος» και απορρίπτει τόσο την «ψυχαρική» δημοτική όσο και την καθαρεύουσα, δεν αναδημοσιεύθηκε στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης.

⁵ Κίμων, «Η μέλλουσα αττική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 41, 24/2/1895.

⁶ Κίμων, «Η μέλλουσα αττική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 43, 27/2/1895.

καταλαβαίνει τη γλώσσα των λογίων ή της Εκκλησίας.

Η καθαρεύουσα είναι, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, εξίσου τεχνητή γλώσσα με την αττική διάλεκτο· «... επειδή όμως καλείται εγκατάσκευος, δεν έπεται ότι είναι άλλη τις ιδία γλώσσα κεχωρισμένη παντελώς της συνηθείας και αυθαιρέτως κατασκευασμένη...».¹ Αντιθέτως, παίρνει επιλεκτικά στοιχεία από τα τοπικά ιδιώματα, διορθώνει ό,τι χρειάζεται, καταφεύγει στην αρχαία γλώσσα για να συμπληρώσει τις ελλείψεις της και διαμορφώνεται με τη συνεργασία όλων των κοινωνικών τάξεων, γι' αυτό είναι κατάνοητή ακόμα και στον όγλο. Με άλλα λόγια το έθνος βαδίζει στον δρόμο που χάραξε ο Α. Κοραής και μένει απαθές απέναντι τόσο στους αττικιστές, όσο και στους δημοτικιστές. Ακόμα κι ο απλός λαός έχει αποδεχθεί την καθαρεύουσα κι αυτό γίνεται φανερό από τις αντιδράσεις του στις πολιτικές ομιλίες ή στο θέατρο. Αν οι ψυχαρικοί έπειθαν κάποιον πολιτικό τους φίλο να χρησιμοποιήσει τη χυδαία γλώσσα, θα έβλεπαν πως η μοναδική αντίδραση του λαού θα ήταν η σάτιρα και η χλεύη.²

Οι οπαδοί της δημώδους εγκαλούνται γιατί «... υπολαμβάνουσιν ότι μονομερώς καταρτίζεται η γλώσσα και ότι μόνον ό,τι ο χυδην όγλος παρεστραμμένον λαλεί, τούτο αποτελεί και πρέπει ν' αποτελή την γλώσσαν...».³ Έτσι βέβαια αρνούνται στις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις τη συμμετοχή στη διαμόρφωσή της κι εκλαμβάνουν ως πρόοδο όχι τον εξωραϊσμό της γλώσσας, αλλά τον εκχυδαϊσμό της. Η στρέβλωση όμως κι ο ακρωτηριασμός των λέξεων δεν έχουν σχέση με την αληθινή δημώδη που χρησιμοποιεί σήμερα ο λαός. Το «τραγελαφικό εξάμβλωμα» που προσπαθούν να δημιουργήσουν οι δημοτικιστές δεν είναι παρά απομίμηση της γλώσσας που μιλούσε ο λαός κατά την εποχή της έσχατης του αθλιότητας. Η προσπάθεια αυτή είναι καταδικασμένη αφού, όπως υποστηρίζει ο αρθρογράφος, το κοινό της Αθήνας έκρινε τον γλωσσικό αγώνα όταν συνέκρινε τη γλώσσα που χρησιμοποίησε ο Γ. Ψυχάρης στη διάλεξή του στον Σύλλογο Παρνασσό με αυτή της «Φαύστας» του Δ. Βερναρδάκη που ανέβηκε λίγο αργότερα στη σκηνή κι αποφάνθηκε υπέρ της δεύτερης.⁴

Τον Ιούνιο του 1898 δημοσιεύεται στην *Κωνσταντινούπολη* ένα άρθρο που παρουσιάζει τη θεμελιώδη θέση της εφημερίδας σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Ο συντάκτης βρίσκει αφορμή από ένα δημοσίευμα της *Le Figaro*, στο οποίο προτείνεται ο περιορισμός της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής στα γαλλικά σχολεία αλλά η διατήρησή της στα

¹ Κίμων, «Η μέλλουσα αττική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 44, 28/2/1895.

² Κίμων, «Η μέλλουσα αττική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 50, 7/3/1895.

³ Κίμων, «Η μέλλουσα αττική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 44, 28/2/1895.

⁴ Κίμων, «Η μέλλουσα αττική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 50, 7/3/1895.

ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας, ώστε να εξάρει τη δύναμη της αρχαίας γλώσσας. Τονίζει ότι όσοι «...φανταζόμενοι γλωσσικήν διαίρεσιν αναβιβάζοντες απλούν ζήτημα τύπων και καταλήξεων εις ζήτημα γλωσσικόν...»¹ απατώνται, αφού η ενότητα της γλώσσας είναι αυταπόδεικτη. Χρησιμοποιεί τον όρο «νεοελληνική» γλώσσα όταν αναφέρεται στην καθαρεύουσα κι επισημαίνει πως η δημώδης είναι ουσιαστικά ίδια με εκείνη, με μόνη διαφορά κάποιες καταλήξεις κι απλούστερους γραμματικούς τύπους. Η δε νεοελληνική δεν είναι παρά η αρχαία, με αναλυτικότερη σύνταξη κι έχοντας ρίξει σε αχρηστία ελάχιστους γραμματικούς τύπους. Άρα η γλωσσική ενότητα είναι πλήρης και γλωσσικό ζήτημα δεν δύναται να υφίσταται. Στο εξής αυτή θα είναι και η επίσημη θέση της *Κωνσταντινούπολης*, η οποία θα επαναλαμβάνεται σαν δόγμα σχεδόν σε κάθε άρθρο που σχετίζεται με το γλωσσικό ζήτημα.²

Λίγους μήνες αργότερα η εφημερίδα καταφέρεται εναντίον του Anatole France. Ο Γάλλος συγγραφέας εξέφρασε σε συνέντευξη του σε αθηναϊκή εφημερίδα άποψη υπέρ της δημοτικής κι ο συντάκτης υποστηρίζει πως «εις τοιούτον ζήτημα μέγα και ιερόν, κτήμα αποκλειστικόν εκάστου έθνους η γνώμη ξένου δεν χωρεί».³ Στην Αθήνα όμως υπάρχει μια φιλολογική συμμορία που αναμένει τη διέλευση κάθε ξένου για να αποσπάσει τη γνώμη του. Το «έγκλημα καθοσιώσεως» που καταλογίζεται στον A. France είναι ότι παρομοιάζει τη διαφορά μεταξύ αρχαίας και νέας ελληνικής με τη διαφορά μεταξύ λατινικής και γαλλικής γλώσσας. Το επιχείρημα που προβαλλει η *Κωνσταντινούπολις* είναι πως η ελληνική γλώσσα είναι μία κι ενιαία γιατί διδάσκεται με βάση την αρχαία γραμματική, αφού «η δημώδης είναι απλούστατα παρεφθαρμένη αρχαία ελληνική, η δε νεοελληνική είναι νεωτερίζουσα και μάλλον αναλελυμένη αρχαία».⁴ Αντιθέτως, η γαλλική και η λατινική είναι δύο διαφορετικές γλώσσες, γεγονός που «...άγνοιαν μεν πλήρη αποδεικνύει του γλωσσικού ζητήματος, περί ου απεφάνθη μετά τόσης ευκολίας»⁵ ο Γάλλος συγγραφέας.

Έχοντας απορρίψει την άποψη του A. France, η *Κωνσταντινούπολις* επιτίθεται στον ίδιο. Τον αποκαλεί όχι συγγραφέα, μα «λογογράφο» και «δανδή φιλόλογο». Επικα-

¹ «Ζήτημα γλώσσας», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 127, 9/6/1898.

² Η άποψη αυτή επαναλαμβάνεται και στο φύλλο της επόμενης μέρας, με τον συντάκτη να υποστηρίζει ότι «...οι διαπρυσιώτεροι οπαδοί της δημώδους οσάκις ηθέλησαν να δημοσιεύσωσι τι απευθυνόμενον προς όλας τας τάξεις κατεφυγον εις την νεοελληνικήν ης η γραμματική είναι πανομοιότυπος της αρχαίας, μόνον κατά την διάπλασιν και κατασκευήν της φράσεως διαφέρουσα αυτής». «Τρόπος εκπαιδεύσεως», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 128, 10/6/1898.

³ «Ανατόλς Φρανς», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 218, 30/9/1898.

⁴ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 217, 29/9/1898.

⁵ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π..

λείται μάλιστα το έργο του Max Nordau¹ για να χαρακτηρίσει γενικά τους Γάλλους λογοτέχνες ως νευρασθενείς, καθώς και μια κριτική για τον Α. France ειδικότερα, ώστε ν' αποφανθεί ότι «...ευρίσκεται διανοητικώς εν παθολογική καταστάσει... Εκ τοιούτων ιατρών αντλούσι τα φάρμακά των οι των αθηναίων νευρασθενικοί».² Αυτοί οι τελευταίοι νοσούντες δεν άλλοι από τους δημοτικιστές, συνεχίζει το άρθρο, που ισχυρίζονται ότι πρόκειται να δημιουργήσουν νέα ελληνική φιλολογία. Μη μπορώντας όμως να δημιουργήσουν τη δική τους, ξεχωριστή λογοτεχνική σχολή, κατέφυγαν στη γλώσσα και ίδρυσαν τη σχολή της «λεγόμενης» δημόδους φιλολογίας, «...ην ο λαός, εμπαιζών, την του αμοιβαίου θαυμασμού απεκάλεσεν».³ Αυτοτιτλοφορούνται συγγραφείς χωρίς τα έργα τους να έχουν καμία υπόσταση κι επίδραση στον λαό και κηρύσσουν πως μόνο ό,τι γράφεται στη δημοτική έχει αξία, γιατί αυτή είναι η γλώσσα που καταλαβαίνει ο λαός. Σύμφωνα με τον συντάκτη όμως ο λαός, όπως απεχθάνεται τους κωμικούς αρχαϊζόντες λεξιθήρες, έτσι απεχθάνεται και τους χυδαϊζόντες της δημόδους «...διότι αυτός ούτος ο λαός διέπλασε την νεοελληνικήν, ολοέν βελτιουμένην και διαμορφουμένην, γλώσσαν όντως ελληνικήν διαφέρουσαν της αρχαίας μόνον δια το αναλελυμένον της φράσεως. Η χρήσις επομένως της δημόδους παρ' ουδεμίας ανάγκης επιβάλλεται...».⁴

Μέρος της συζήτησης για τη γλώσσα διεξάγεται μέσω άρθρων που σχετίζονται με την εκπαίδευση. Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί η δημοσίευση σε συνέχειες μιας μελέτης του Α. Χρηστίδη με τίτλο: «Η παιδείσις ημών και αγωγή κατά τον 19^{ον} αιώνα».⁵ Εκεί ο λόγιος γιατρός επιχειρεί μια ανασκόπηση της εκπαιδευτικής κατάστασης στην Πόλη, επιλέγοντας ως σημείο εκκίνησης τις απόψεις του Α. Κοραή. Αναφέρει το γλωσσικό ως ένα από τα δύο ζητήματα γύρω από τα οποία «εκλυδωνίζετο» η γνώμη των αρχαϊζόντων και χυδαϊστών λογίων στις αρχές του αιώνα. Με την επικράτηση της μέσης οδού του Α. Κοραή, «...το γένος ημών απέκτησεν όργανον ιδεών ανθρωπίνως τέλειον και διηνεκώς υπό των αληθών λογίων μέχρι σήμεραν τελειοποιούμενον».⁶ Αντί όμως να γίνει σωστή διδα-

¹ Το κύριο έργο του Max Simon Nordau (1849 – 1923) φέρει τον τίτλο «Entartung» (Εκφυλισμός) κι αποτελεί μία ηθικολογική επίθεση σε ό,τι θεωρούσε ο ίδιος ως εκφυλισμένη τέχνη. Στο έργο αυτό, λογοτέχνες και καλλιτέχνες όπως ο Henrik Ibsen, ο Richard Wagner, ή ο Leo Tolstoy χαρακτηρίζονται αιρεσιάρχες, εκφυλισμένοι και τελικά νευρασθενικοί. Βλ. «Ιδεοληψία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 219, 1/10/1898.

² «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 218, 30/9/1898.

³ «Ιδεοληψία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 219, 1/10/1898.

⁴ «Ιδεοληψία», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π..

⁵ Η δημοσίευση της μελέτης του Α. Χρηστίδη διακόπηκε απότομα στην τρίτη συνέχεια, σε σημείο που αντιστοιχεί στη 10^η από τις 26 συνολικά σελίδες της. Ολόκληρο το κείμενο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Αρμονία* της Αθήνας. Βλ. Α. Χρηστίδης, «Η παιδείσις ημών και αγωγή κατά τον 19^{ον} αιώνα», *Αρμονία*, τχ. 9, 1901, σσ. 409-434.

⁶ Α. Χρηστίδης, «Η παιδείσις ημών και αγωγή κατά τον 19^{ον} αιώνα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 86, 24/4/1901.

σκαλία της «μητρικής» γλώσσας στα πρωτοβάθμια και της αρχαίας στα δευτεροβάθμια σχολεία, η εκπαίδευση κατέστη «...σχολαστική και λεξιθηρευτική... πνευματοκτόνος γραμματική τερθρεία...»,¹ «...ήτοι απαμβλυντική του εγκεφάλου και αποκτηνωτική της καρδιάς».² Το αποτέλεσμα ήταν η πνευματική στείρωση του έθνους, εξαιτίας της οποίας «...ανήφθη και παρ' ημίν ως εκ περισσού ο άχαρις, αυτό τούτο αηδής και απονενομημένος αγών του εκχυδαϊσμού της γραφομένης και λαλουμένης γλώσσης και της επανόδου αυτής εις το προ του αιώνος γλωσσικόν καθεστώς...».³

Ο Σοφρώνιος Σταμούλης, από το πανεπιστήμιο της Ιένας όπου ολοκληρώνει τη διατριβή του στη Φιλοσοφία, απορρίπτει το 1905 μία από τις βασικές θέσεις των δημοτικιστών. Συγκεκριμένα, εξετάζει «...κατά πόσον είναι αληθές το ισχυρίζεσθαι ότι τα σχολεία μας αποτυγχάνουσι του σκοπού των απλώς και μόνον διότι διδάσκομεν εν αυτοίς όχι την “ζωντανήν, μητρικήν” μας γλώσσαν, αλλά την “καθαρεύουσαν”».⁴ Κατά τη γνώμη του, όσοι υποστηρίζουν τη διδασκαλία της δημοτικής στα σχολεία θα είχαν δίκιο να προβάλλουν τέτοια απαίτηση μόνο αν αυτή η γλώσσα αποτελούσε τη σημερινή ελληνική διάλεκτο. Ωστόσο ούτε οι εφημερίδες, ούτε τα βιβλία, ούτε οι νόμοι γράφονται σε αυτήν, ενώ δεν είναι καν η γλώσσα της Εκκλησίας ή του Ευαγγελίου. Αν λοιπόν αρχίσει να διδάσκεται στα σχολεία, οι απόφοιτοι δε θα μπορούν να κατανοήσουν τίποτα από όσα λέγονται και γράφονται στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Για να δικαιούται κανείς να απαιτήσει την αποκλειστική εισαγωγή αυτής της «καινοφανούς γλώσσης» στα σχολεία, θα πρέπει «...να παύσωμεν γράφοντες και ομιλούντες την γλώσσαν μας και ν' αποδεχθώμεν την υπό των Μαλλιαρών δημιουργουμένην ως όργανον αποκλειστικόν εκφράσεως των διανοημάτων μας, ν' αναθέσωμεν δε – χορηγούντος φιλομαλλιαρού τινος – εις επιτροπήν καρηκομούντων την μετάφρασιν πάντων των προϊόντων της ελληνικής φιλολογίας των γεγραμμένων εις την “καθαρεύουσαν”».⁵

Μερικούς μήνες αργότερα ο αρχισυντάκτης της *Κωνσταντινουπόλεως* αναφέρεται σε μία επιστολή που έχει δεχθεί. Σε αυτήν καταγγέλλεται ότι «...δασκαλάρια τινα κοκορευόμενα επί μαλλιαροσύνη ... εγένοντο... επισήμως δεκτά εις την μαλλιαρικήν ακαδημίαν την συνεδριάζουσαν εις την φωτεινήν εστίαν... του δαιμονίου λαρυγγολόγου...».⁶ Ο συντά-

¹ Α. Χρηστίδης, «Η παιδείσις ημών και αγωγή κατά τον 19^{ον} αιώνα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 88, 26/4/1901.

² Α. Χρηστίδης, «Η παιδείσις ημών και αγωγή κατά τον 19^{ον} αιώνα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 91, 30/4/1901.

³ Α. Χρηστίδης, «Η παιδείσις ημών και αγωγή κατά τον 19^{ον} αιώνα», *Αρμονία*, τχ. 9, 1901, σελ. 421.

⁴ Σ. Σταμούλης, «Το “γλωσσικόν ζήτημα” και το σχολείον», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 31, 9/2/1905.

⁵ Σ. Σταμούλης, «Το “γλωσσικόν ζήτημα” και το σχολείον», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 31, 9/2/1905.

⁶ «Να κουρεύωνται», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 203, 15/9/1905.

κτης της επιστολής στηλιτεύει ακόμα το ευχετήριο τηλεγράφημα στη δημοτική που έστειλε ο «υπαρχηγός του μαλλιαρισμού» στον Πατριάρχη για την ονομαστική του εορτή. Το χαρακτηρίζει μάλιστα ως ένδειξη έλλειψης και της στοιχειώδους κοσμιότητας. Αλλά οι πράξεις ενός ιδιώτη επιβαρύνουν αποκλειστικά τον ίδιο. Ένας δάσκαλος όμως, που δεν είναι απλώς ένας δημόσιος υπάλληλος, μα ένας «λειτουργός του Γένους», «...επιτρέπεται να ασπάζεται αίρεσιν, ην απεξήρυσσε το Γένος, και όχι μόνον απεκήρυξεν, αλλά θεωρεί και κατάπτυστον;».¹ Η εφημερίδα σχολιάζει πως η αγανάκτηση του επιστολογράφου είναι εύλογη, όπως και η απειλή του ότι θα δημοσιοποιήσει τα ονόματα των εκπαιδευτικών αυτών «εάν δεν συνέλθωσι». Προσθέτει όμως ότι ο φανατισμός κάνει τους μαλλιαρούς να μην απορρίπτουν εύκολα την «κινάβραν», οπότε μάλλον θα χρειαστεί να επέμβει η εφορία του σχολείου και να τους «στείλει να κουρεύονται».

Περισσότερο συγκαταβατικός είναι ο Αριστείδης Μάνδρας από τη Λέσβο. Σε ένα άρθρο που ενδεχομένως να περιέχει και στοιχεία μυθοπλασίας, ο συντάκτης περιγράφει τη συζήτηση που διεξάγεται σε ένα καφενείο στην προκυμαία της Μυτιλήνης. Κάποιος δάσκαλος υποστηρίζει τη χρήση της δημοτικής γλώσσας με τα επιχειρήματα ότι αυτή είναι η γλώσσα του λαού, ότι εξαιτίας της υφιστάμενης διγλωσσίας και του γλωσσικού ζητήματος η φιλολογική παραγωγή είναι πενιχρή κι ότι ο καταρτισμός μιας πλήρους γραμματικής και η διδασκαλία της στο σχολείο θα οδηγήσει τη γλώσσα μας σε νέα μεγαλεία.² Ο αντίλογος, αρκετά πιο εκτεταμένος, συνίσταται στην αμφισβήτηση της ύπαρξης γλωσσικού ζητήματος. Βασική θέση του συνομιλητή είναι πως από τη στιγμή που δεν υπάρχει μία κι ενιαία δημοτική γλώσσα αλλά πλήθος τοπικών ιδιωμάτων, ως «δημοτική» μπορεί να θεωρηθεί μόνο η γραφόμενη καθαρεύουσα, διότι είναι η μοναδική που κατανοείται από το σύνολο του ελληνισμού.³ «Γλωσσικόν λοιπόν ζήτημα, φίλε μου, δεν υπάρχει και το δημιουργούσιν εκάστοτε οι τα άκρα πεισιμόνως κρατούντες ... φρονώ δ' ακραδάντως ότι, εάν τηρείται το μέσον και αποφεύγεται το γελοίον, όπερ συνεπάγεται η εις τα άκρα προσκόλλησις, και οι αναχρονισμοί, η γλώσσα θα προσδεύη ομαλώς βαίνουσα προς το τέλειον, εις ο θα φθάση μετά των αναποφεύκτων προσθηκών, ας νέαι ανάγκαι, σχέσεις και πράγματα επιβάλλουσι».⁴ Το άρθρο κλείνει με τον συντάκτη να ισχυρίζεται πως οι παρευρισκόμενοι έγιναν μάρτυρες ενός σχεδόν ανεκδοτολογικού επεισοδίου. Από το ατμόπλοιο που έχει φτάσει στο λιμάνι αποβιβάζονται δύο επιβάτες, εκ των οποίων ο ένας χρησιμοποιεί την

¹ «Να κουρεύωνται», όπ.π..

² Α. Μάνδρας, «Εκ Μυτιλήνης. Μαλλιαροσύνης έλεγχος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 254, 9/11/1906.

³ Α. Μάνδρας, «Εκ Μυτιλήνης. Μαλλιαροσύνης έλεγχος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 256, 11/11/1906.

⁴ Α. Μάνδρας, «Εκ Μυτιλήνης. Μαλλιαροσύνης έλεγχος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 255, 10/11/1906.

αρχαΐζουσα γλώσσα κι ο άλλος τη δημοτική. Οι προσπάθειές τους να συνεννοηθούν με τους ντόπιους αποβαίνουν άκαρπες, «...μέχρις ου αμφότεροι οι επιβάται, απελπισθέντες, απεφάσισαν να ομιλήσωσι την καθαρεύουσαν, ήτις είναι και η απανταχού και εις αυτούς τους ζένους καταληπτή».¹

2.2.3. Φιλολογική Ηχώ: το πρώτο «επίσημο όργανο» της δημοτικής

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890 εμφανίζεται κι ολοκληρώνει τον κύκλο της ζωής του ένα «...περιοδικόν επίσημον όργανον της δημόδους εν Κωνσταντινουπόλει...».² Πρόκειται φυσικά για τη *Φιλολογική Ηχώ*, το πρώτο έντυπο που δεν δημοσιεύει μόνο λογοτεχνικά έργα, αλλά και άρθρα γραμμένα σε δημοτική γλώσσα. Η αρθρογραφία γύρω από το γλωσσικό ζήτημα δεν είναι εκτεταμένη, αποτελεί μάλιστα «παράβαση του προγράμματος»³ του περιοδικού, δίνει όμως το γλωσσικό στίγμα των συντελεστών του.

Αρχικά εκδηλώνεται ο Ι. Γρυπάρης. Το άρθρο με το οποίο επιχειρεί μια κριτική αποτίμηση για την ελληνική λογοτεχνική κίνηση κατά το 1893, είναι το πρώτο που γράφεται εξ ολοκλήρου στη δημοτική στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης. Στην εισαγωγή του ο συντάκτης συμπυκνώνει τις εξελίξεις του γλωσσικού ζητήματος σε λίγες φράσεις: «Είναι περιττή πια κάθε συζήτηση, η επικράτηση της αληθινής μας γλώσσας κερδίζει κάθε μέρα έδαφος· ...αδιάφορο αν στην εφαρμογή το ζήτημα σκοντάφτει· αδιάφορο ως πού και πόσο εννοεί το ζωντανό αυτό στοιχείο είτε η επιστήμη με το στόμα του Ψυχάρη και Χατζηδάκη και Βερναρδάκη και Ροΐδη, είτε η εφαρμοσμένη λογοτεχνία του Ψυχάρη, πάλι, ή του Πολυλά και Καλοσγούρου, των οπαδών της μιγάδος ή της αμιγούς δημοτικής...».⁴ Αναφέρεται στα «Είδωλα» που μαζί με τον «Διάλογο» και το «Ταξίδι» ολοκληρώνουν τη θεωρητική εξέταση του ζητήματος, καθώς και στο «Φιλί» του Γ. Ψυχάρη, το οποίο φανερώνει την αλλαγή στάσης της κοινής γνώμης. Περνώντας στο κυρίως θέμα του άρθρου, ο Ι. Γρυπάρης ασκεί την κριτική του για συγγραφείς, ποιητές, έργα και θεσμούς έχοντας ως βασικό άξονα τη γλώσσα.

¹ Βλ. Α. Μάνδρας, «Εκ Μυτιλήνης. Μαλλιαροσύνης έλεγχος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 256, 11/11/1906.

² Ν.Θ. Φαληρέα, «Επί τοις γενεθλίοις της Α.Α.Μ. του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Χαν του Β'», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 40, 7/1/1897, σ. 314. Η αραιογράφηση δική του.

³ Βλ. «Γλωσσικά παρατηρήσεις υπό Ε.Δ. Ροΐδου», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 21, 22/6/1896, σ. 166.

⁴ Ι.Ν. Γρυπάρη, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 10-11, 1/1/1894, σ. 169.

Η Α. Παπαδοπούλου δημοσιεύει το 1896 την απάντησή της στο γράμμα μιας ξενόγλωσσης αναγνώστριας: «*Κηρύττεσθε πολύ δικαίως υπέρ της καθαρευούσης, διότι δεν είσθε ηναγκασμένη με την ανεπαρκή αυτήν τεχνητήν γλώσσαν, να περιγράψετε σκηνάς του καθημερινού βίου. Όσοι αποπειράθηκαν να γράψουν, τα έργα των δεν έζησαν. Τα εφόνευσεν η ανεπάρκεια της γλώσσης και το επιτηδευμένο ύφος, εις το οποίον έπρεπε να εκπέσουν*».¹ Η συγγραφέας θεωρεί πως τόσο η καθαρεύουσα, όσο και η δημώδης αποτελούν μεταβατικά στάδια που θα οδηγήσουν τελικά στη λύση του γλωσσικού ζητήματος. Ζητά μάλιστα να συμμετάσχουν όλοι στη ζύμωση της γλώσσας γράφοντας με τον τρόπο που αποδίδει πιο πιστά τις ιδέες τους. Η ίδια, ομολογεί, μεταχειρίζεται στοιχεία και από την καθαρεύουσα και από τη δημοτική κι επαφίεται για τη λύση του γλωσσικού ζητήματος στην επόμενη γενιά η οποία, κατά τη γνώμη της, θα κρίνει με βάση τη γλώσσα των λογοτεχνικών έργων που θα βρει.

Ο Ν.Θ. Φαληρέας παίρνει θέση με ένα κείμενο που θεωρητικά είναι αφιερωμένο στα γενέθλια του σουλτάνου Abdoulhamid. Αφού του αποδίδει τα εύσημα γιατί ενθαρρύνει την πρόοδο της τουρκικής γλώσσας, ο ιδιοκτήτης της *Φιλολογικής Ηχούς* στρέφεται κατά της δημοσιογραφίας της Πόλης η οποία αποκλείει συστηματικά τη δημώδη από τον Τύπο. Διευκρινίζει πως ο ίδιος δεν τη θεωρεί «...ως την μορφήν της γλώσσης ημών ούτε ως μίαν από τας καλές αυτής μορφάς· αδιάφορον. Αλλ' αμερολήπτως κρίνοντες, οφείλομεν ν' αναγνωρίσωμεν ότι είναι μία από τας μορφάς αυτής και ίσως η πλέον παραγωγός».² Αυτός ήταν και ο λόγος που τον ώθησε να εκδώσει τη *Φιλολογική Ηχώ* η οποία, ενώ λειτουργεί ως επίσημο όργανο της δημοτικής, δεν αποκλείει τη χρήση της καθαρεύουσας.³ Ο Ν.Θ. Φαληρέας κλείνει το κείμενο δηλώνοντας περήφανος διότι, παρά τις αντιπράξεις και την καταδίωξη που γνώρισε από τους «καθαριστές» της Κωνσταντινούπολης, «...η **Ηχώ** ειργάσθη, έρριψε με θυσίας τον σπόρον, είχε το ευτύχημα να εύρη γόνιμον έδαφος και έφερε καρπόν...».⁴

Σε άλλα δημοσιεύματα η πραγμάτευση του γλωσσικού ζητήματος γίνεται μέσα από την παρουσίαση των απόψεων σημαντικών προσωπικοτήτων των γραμμάτων. Σε ένα σύντομο άρθρο αναφέρεται, δίχως περαιτέρω σχολιασμό, η διόλου κολακευτική γνώμη

¹ Α. Παπαδοπούλου, «Ανοικτό γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 13, 27/4/1896, σ. 99.

² Ν.Θ. Φαληρέα, «Επί τοις γενεθλίοις της Α.Α.Μ. του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Χαν του Β'», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 40, 7/1/1897, σ. 314. Η αραιογράφηση δική του.

³ Χαρακτηριστικό δείγμα της στάσης αυτής είναι ο «Α' διαγωνισμός της Ηχούς»: το περιοδικό ανακοινώνει ότι θα βραβεύσει και θα δημοσιεύσει την «επιτυχεστέρα» μετάφραση ενός κειμένου του Α. France. «Αδιάφορον αν η μετάφρασις είναι εις αρχαϊζουσαν ή νεωτέραν γλώσσαν, αρκεί να ήναι πιστή και καλή». Βλ. «Α' διαγωνισμός της "Ηχούς"», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 3, 17/2/1896, σ. 15.

⁴ Ν.Θ. Φαληρέα, «Επί τοις γενεθλίοις της Α.Α.Μ. του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Χαν του Β'», ό.π..

του A. France για τη γραμματική και την ορθογραφία. Σύμφωνα με τον Γάλλο συγγραφέα, αυτά τα δύο σχολαστικά κι ανωφελή παραγεμίσματα της γλώσσας, την εμποδίζουν να εξελιχθεί σαν ζωντανός οργανισμός που είναι. Όποιος θέλει να εκφράσει τις ιδέες του επιφέρει ανεπαίσθητες αλλαγές στη γλώσσα των προγόνων του, οι οποίες συσσωρεύονται και μεγεθύνονται με την πάροδο του χρόνου κι αυτό είναι κάτι το φυσιολογικό. «Δεν σκεπτόμεθα, δεν αισθανόμεθα ως οι πατέρες ημών, επομένως δεν δυνάμεθα να ομιλώμεν ως εκείνοι ωμίλου». ¹ Οι απόψεις του A. France για την ορθογραφία βέβαια, έρχονται σε πλήρη αντίθεση με αυτές του Ι. Γρυπάρη, ο οποίος λίγο αργότερα εγκαινιάζει σειρά γλωσσολογικών άρθρων με σκοπό να καταπολεμηθούν οι ορθογραφικές αυθαιρεσίες όσων γράφουν στη δημοτική. Οι αυθαιρεσίες αυτές, γράφει, ήταν δικαιολογημένες όσο η νέα ελληνική δεν είχε μελετηθεί επιστημονικά «...και εφ' όσον ουδέ υπόνοια υπήρχεν ότι η δημοτική, η ομιλουμένη, θα εγένετο ποτέ γλώσσα τεχνική, γραφομένη δηλαδή, και τείνουσα από ημέρας εις ημέραν ναντικαταστήση καθ' όλην αυτής την έκτασιν την λεγομένην καθαρύουσαν». ² Από τη στιγμή όμως που έχει αλλάξει η κατάσταση, η επιβολή ενός ομοιόμορφου ορθογραφικού συστήματος που θα στηρίζεται στους κανόνες της γραμματικής και της ετυμολογίας είναι απαραίτητη.

Το καλοκαίρι του 1896 οι συντελεστές της *Φιλολογικής Ηχούς* αποφασίζουν να αναδημοσιεύσουν μία παλιότερη μελέτη του Ε. Ροΐδη για τη γλώσσα. Πρόκειται για την εισαγωγή από τα «Πάρεργα» που είχαν εκδοθεί το 1885, η οποία μάλιστα είχε δημοσιευθεί άλλοτε και στην *Κλειώ* της Τεργέστης. Τον σύντομο πρόλογο όπου υπογραμμίζεται πως τέτοια έργα είναι πάντα επίκαιρα, ακολουθεί το κείμενο του Ε. Ροΐδη. Ο συγγραφέας συνοψίζει την ουσία του γλωσσικού ζητήματος στην επιλογή των λέξεων και τη διγλωσσία. Υποστηρίζει ότι για να μπορέσει κανείς να μεταδώσει γραπτά τις ιδέες του, θα πρέπει οι λέξεις που χρησιμοποιεί να παρελαύνουν μπροστά στα μάτια του αναγνώστη απαρατήρητες. Με την τρέχουσα κατάσταση της γλώσσας όμως, η συντριπτική πλειοψηφία των λέξεων φέρει το στίγμα είτε του εκταφέντος αττικισμού, είτε του προγραφέντος χυδαϊσμού. «Ο γράφων νεοελληνιστί ευρίσκεται ούτω προ του διλήμματος, ή να παραιτηθή της μεταδόσεως πάσης αυτού ιδέας, της μη δυναμένης να εκφρασθή δια των ολιγίστων αχρόων, ήτοι κοινών τη αρχαία και τη ομιλουμένη ονομάτων, ή ν' αναμίξη το γλωσσικόν ζήτημα εις

¹ Μαυροθαλασσίτικη γολέτα, «Ο κ. Anatole France και η γραμματική», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 7, 16/3/1896, σσ. 54-55.

² Ι. Γρυπάρη, «Γλωσσολογικά. Ι. Ο πληθυντικός του θηλυκού άρθρου της δημοτικής», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 26, 27/7/1896, σ. 203.

οιονδήποτε πραγματεύεται θέμα, μολύνων δια του ρυπάσματος τούτου την διαύγειαν πάσης εννοίας και την ζωηρότητα πάσης εικόνας».¹

Σύμφωνα με τον Ε. Ροΐδη, οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας ματαιοπονούν, διότι η «διόρθωση» που επιχειρούν δεν περιλαμβάνει τον προφορικό λόγο. Μπορεί οι ίδιοι να θεωρούν πως μαζί με τη γραπτή γλώσσα προοδεύει σταδιακά και η προφορική, όμως οι αποδείξεις που προσκομίζουν (οι ομιλίες στη Βουλή και στα δικαστήρια και το κήρυγμα από τον άμβωνα) δεν είναι δείγματα προφορικού λόγου, αλλά απαγγελία γραπτού. Ο ίδιος χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τη Βουλή και υπενθυμίζει πως όσο οι ομιλητές μονολογούν ατάραχοι, χρησιμοποιούν τύπους του γραπτού λόγου. Αν όμως τα πνεύματα εξαφθούν κι αρχίσει ο διάλογος, αμέσως προβάλλει η ζωντανή λαλιά, η μόνη που μπορεί να εκφράσει συναίσθημα και πάθος. Προκύπτει έτσι μια διγλωσσία ιδιότυπη, αφού «ουδόλως ενταύθα πρόκειται περί γλώσσης του λαού και γλώσσης των λογίων, αλλά περί διγλωσσίας των αυτών ανθρώπων, των εχόντων γλώσσαν ζωντανήν, δι' ης εκφράζουσι πάντα τα αισθήματα και τα πάθη, και καταδικαζομένων να μεταχειρίζονται γράφοντες ή αγορεύοντες άλλην τινά, δι' ης είναι απολύτως αδύνατος η έκφρασις [παντός αισθήματος] και παντός πάθους».² Έτσι, οι «διορθωτές της γλώσσας» στερούν από το έθνος τον πλούτο της ομιλουμένης και το καταδικάζουν να χρησιμοποιεί μία γραπτή γλώσσα που έχει καταντήσει μονότονη «...εκ των αδίκων εξοστρακισμών και της βρυκολακιάσεως των αττικών τύπων...».³

Αργότερα το ίδιο καλοκαίρι ο Ι. Γρυπάρης ξιφουλκεί εκ νέου κατά της καθαρεύουσας με αφορμή τον θάνατο του Ι. Πολυλά. Αναγνωρίζει τον Επτανήσιο λογοτέχνη ως συνεχιστή της γλωσσοπλαστικής αναμόρφωσης που ξεκίνησε ο Δ. Σολωμός, η οποία «...δεν έφερεν τους πρώτους αυτής καρπούς, χωρίς να γίνη τάχιστα επαισθητός ο μοιραίος όλεθρος εις τον οποίον είναι καταδικασμένη η άκαρπος συκή των δυστυχών ημερών – η καθαρεύουσα».⁴ Ο νεαρός συντάκτης αναγνωρίζει ότι στην εφαρμογή της δημοτικής υπάρχουν υπερβολές κι αυθαιρεσίες, αλλά στηρίζει σε αυτήν τις ελπίδες του για άρση της διγλωσσίας κι εκθειάζει το έργο του Ι. Πολυλά που «...μετ' αμειλίκτου επιμονής υπονομεύει και περιτρώγει δια να συντρίψη κατόπιν μ' εν κτύπημα το είδωλον της καθαρευούσης, προς το οποίον οι ειδωλολάτραι ανέμελψαν τελευταίον τινά ύμνον».⁵ Σε επόμενο τεύχος της *Φιλολογικής Ηχώ*ς ο Ν. Βασιλειάδης παρουσιάζει τη δική του άποψη για τον Ι. Πολυλά: «...δεν

¹ «Γλωσσικά παρατηρήσεις υπό Ε.Δ. Ροΐδου», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 21, 22/6/1896, σ. 167.

² «Γλωσσικά παρατηρήσεις υπό Ε.Δ. Ροΐδου», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 22, 29/6/1896, σ. 169.

³ «Γλωσσικά παρατηρήσεις υπό Ε.Δ. Ροΐδου», ό.π., σ. 171.

⁴ Ι. Γρυπάρης, «Ιάκωβος Πολυλάς», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 27, 3/8/1896, σ. 209.

⁵ Ι. Γρυπάρης, «Ιάκωβος Πολυλάς», ό.π., σ. 210.

ήτο ριζοσπάστης δημοτικιστής όστις θέλει να κολοβώνει τας λέξεις και να σαρώνη των χωρικών τας γλωσσικάς διαφθοράς ίνα αποτελέση γλωσσικόν ίνδαλμα, δήθεν της λαλουμένης γλώσσης, αλλά ούτε και συντηρητικός εικονολάτρης της καθαρευούσης μούμιας...».¹ Αντιθέτως, γράφει ο λόγιος γιατρός, συνδύαζε στα έργα του τα «ζωντανά» στοιχεία της καθαρεύουσας με τα «πλαστικά κι εξευγενισμένα» της δημοτικής για να ανεγείρει ένα πλούσιο γλωσσικό οικοδόμημα. «Αυτή πρέπει να ήνε η γλώσσα μας ήτις υπεδείχθη υπό του Σολωμού και εις την οποίαν οι νεώτεροι Βιζυηνός, Δροσίνης, Παλαμάς και άλλοι χωρούσι».²

2.2.4. Ο Ταχυδρόμος γίνεται βήμα διαλόγου

Το καλοκαίρι του 1899 ο Ταχυδρόμος έχει ήδη συμπληρώσει πάνω από έναν χρόνο κυκλοφορίας χωρίς να εμπλακεί ενεργά στη συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα. Κάποια σχόλια που συναντάμε στην αρθρογραφία του στρέφονται κατά του σχολαστικισμού και της αρχαϊζουσας γλώσσας,³ θέσεις που αναπτύσσονται διεξοδικότερα σε δημοσιεύματα σχετικά με την εκπαίδευση.⁴ Άλλα, στηλιτεύουν τη χρήση ξενικών λέξεων κι εκφράσεων που συνιστούν βεβήλωση της γλώσσας, μπροστά στην οποία «...οι χυδαϊσμοί της δημόδους γλώσσης είναι μηδέν...».⁵ Για τη δημοτική γλώσσα ουσιαστικά δεν υπάρχει κάποια αναφορά. Μάλιστα, στην εφημερίδα δημοσιεύονται ποιήματα, καθώς κι ένα διήγημα με τους διαλόγους γραμμένους σε αυτήν.⁶ Την ίδια εποχή η Α. Παπαδοπούλου είναι ήδη μια καταξιωμένη συγγραφέας, γνωστή στο κοινό της Κωνσταντινούπολης όχι μόνο από το έργο της, αλλά κι από την εμπλοκή της στην έκδοση της *Φιλολογικής Ηχώς*. Παρόλο που οι απόψεις της για τη γλώσσα είναι επίσης γνωστές, τα διηγήματά της βρίσκουν θέση ακόμα και σε έντυπα με ακλόνητη πίστη στην καθαρεύουσα, όπως η *Βοσπορίς*. Η μοιραία

¹ Ν. Βασιλειάδη, «Ανοικτό γράμμα δια τον Πολυλά», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 29, 24/8/1896, σ. 227.

² Ν. Βασιλειάδη, «Ανοικτό γράμμα δια τον Πολυλά», *όπ.π.*, σ. 227.

³ Βλ. ενδεικτικά: «Εν ταις επαρχίαις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 15, 4/5/1898, Ηρώδης ο Αττικός, «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 54, 9/6/1898, Ηρώδης ο Αττικός, «Ο βυζαντινός τύπος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 297, 20/4/1899, & Εις των αναγνωστών, «Αβδηρίται και σκοπευταί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 363, 10/7/1899.

⁴ Βλ. Ν. Φωτιάδη, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 87, 30/7/1898, αρ.φ. 88, 31/7/1898, αρ.φ. 89, 1/8/1898 αρ.φ. 92, 5/8/1898 & Κ. Πρεβεζιώτου, «Εκπαιδευτικά βλέψεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 220, 11/1/1899, αρ.φ. 223, 14/1/1899.

⁵ Ν. Φωτιάδη, «Γλωσσικά πάρεργα. Αι στρεβλώσεις της λαλουμένης ελληνικής γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 230, 22/1/1899. Βλ. επίσης: Φ.Χ. Παππαδάκη, «Γλωσσολογικά πάρεργα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 524, 22/1/1900.

⁶ Βλ. «Η γυνή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 12, 30/4/1898, όπου δημοσιεύεται η περιγραφή του Γ. Σουρή σε στιχάκια του ίδιου με το γνώριμο σατιρικό ύφος & «Το Πάσχα 'ς το καράβι», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 82, 23/7/1898.

συνάντηση της εφημερίδας με τη συγγραφέα λαμβάνει χώρα στις 14 Αυγούστου εκείνου του έτους.

*«Το επόμενο πρωτότυπον διήγημα δημοσιεύομεν ουχί χάριν της γλώσσης αυτού, την οποίαν απορούμεν πώς κατώρθωσε να παραγάγη ο αβρός κάλαμος της συγγραφέως, ούτε ιδίαν αυτής γλώσσαν ούσαν, ούτε προς το γλωσσικόν συναίσθημα των αναγνωστών του “Ταχυδρόμου” δυναμένην να συνάδη, αλλά εξ εκτιμήσεως προς το πρόσωπον, εξ ου προέρχεται, και διότι αυτό καθ’ εαυτό το έργον, η εξελισσομένη δηλαδή εν αυτώ ιδέα, αποτελεί αληθή καίτοι ουμοριστικήν κοινωνικήν εικόνα. Δεν διστάζομεν μάλιστα να είπωμεν ότι, αν το διήγημα τούτο εγράφετο εις γλώσσαν καθαρωτέραν, θα ήτο εν των καλών προϊόντων της ελαφρράς ημών φιλολογίας».*¹

Με αυτές τις φράσεις ο *Ταχυδρόμος* προλογίζει το διήγημα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου με τον τίτλο: «Αρετή και Κακία». Δύο εβδομάδες αργότερα, ο *Ταχυδρόμος* επανέρχεται στο θέμα με ένα άκρως αιχμηρό δημοσίευμα. Εκφράζει την απορία του για το πώς βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη επιστήμονες που υποστηρίζουν «...τα ψυχαρίσματα... και τα άλλα τερατώδη γλωσσικά εξαμβλώματα...», χαρακτηρίζει τη γλώσσα που χρησιμοποίησε η Α. Παπαδοπούλου «αρλεκίνειον ιδίωμα» και τονίζει πως «...ουδέποτε θ’ ανεχθόμεν γλώσσαν μάλλον ή ήττον ψυχαρίζουσαν και εις τελείαν εξουθένωσιν περιήγουσαν το εθνικόν της συνεννοήσεως όργανον».² Τέτοιου είδους γλώσσα, γράφει ο συντάκτης, είναι κατάλληλη μόνο για τον κατώτατο όχλο, ο οποίος δεν μπορεί να διαβάσει και να κατανοήσει κάτι περισσότερο από το πώς «παστόνονται τα γαράτα». Η γνήσια δημοτική γλώσσα θα μπορούσε να γίνει ανεκτή σε ορισμένα είδη ποίησης, «...αλλά ως γλώσσα πεζογραφίας, ειρήσθω άπαξ έτι, είναι είδωλον νεκρόν και άψυχον, πολύ αποτροπαιότερον των ειδώλων του Ροΐδου».³

Τα σχόλια της εφημερίδας⁴ αποτελούν το έναυσμα για την αντίδραση του γιατρού Φώτη Φωτιάδη. Μια αντίδραση που έχει και προσωπικά κίνητρα, αφού η Α. Παπαδοπούλου δεν είναι απλώς μια γνωστή και ομοϊδεάτισσά του, αλλά και οικοδιδασκάλισσα των παιδιών του, τα οποία αντιμετωπίζουν δυσκολίες στα μαθήματά τους λόγω της άτεγκτης καθαρεύουσας που αποτελεί τη βάση της διδασκαλίας. Ο *Ταχυδρόμος* τη δημοσιεύει με

¹ «Ποικίλη ιστορία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 392, 14/8/1899.

² «Ο Ταχυδρόμος εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 408, 2/9/1899.

³ «Ο Ταχυδρόμος εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 408, 2/9/1899.

⁴ Την πατρότητα του ανώνυμου αυτού σημειώματος, καθώς και του επόμενου, που δημοσιεύθηκε στις 2/9/1899, αποδίδουν η μεν Κ. Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν στον ιδιοκτήτη του *Ταχυδρόμου*, Δ. Βέλλη, ο δε Γ. Παπακώστας στον αρχισυντάκτη, Μ.Ε. Μιχαλόπουλο. Βλ. Τσεβίκ Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 92 & Παπακώστας (1985), σ. 42.

τη σημείωση ότι οι στήλες του είναι ανοιχτές για ελεύθερη αλλά κόσμια συζήτηση γύρω από κάθε θέμα και χαρακτηρίζει τον Φ. Φωτιάδη «διαπρεπή επιστήμονα», τον οποίο «... πάνυ ευχαρίστως θα εβλέπομεν κοσμούντα συχνότερον τας ημετέρας στήλας δια των όλως ιδιορρύθμων προϊόντων της καλάμου αυτού».¹ Η επιστολή του γνωστού λαρυγγολόγου ξεκινάει με την έκκλησή του να μην κλείσει ο *Ταχυδρόμος* τις στήλες του σε παρόμοια διηγήματα επειδή η γλώσσα είναι δήθεν τερατώδης. Το «χυδαίο» ιδίωμα είναι κατανοητό σε όλους τους Έλληνες, σε αντίθεση με το αρχαϊζόν, το οποίο καταλαβαίνουν μόνο οι μορφωμένοι. Οι αγράμματοι έχουν λεξιλόγιο που ανταποκρίνεται στις ιδέες και τις ανάγκες της καθημερινότητάς τους. Μόνο οι «ελληνοπρεπούς ασάμενοι παιδεύσεως» χρησιμοποιούν «...τους τύπους και τας λέξεις και την σύνταξιν της προμυκηναϊας εποχής»² για απλά θέματα της καθημερινότητας, ίσως επειδή νομίζουν ότι γράφοντας αρχαιοπρεπώς, η ελληνική γλώσσα θα επιστρέψει αρκουδίζοντας πίσω στην αρχαία. Στην πραγματικότητα, η μητρική μας δημοτική γλώσσα δεν είναι βάρβαρη αλλά άρτια, γιατί απέβαλε κι εξομάλυνε ό,τι περιττό κι ανώμαλο είχε η αρχαία, ενώ η καθαρεύουσα είναι σαν φάρμακο που μας επιβλήθηκε από λάθος διάγνωση. Για τον λόγο αυτό υποδεικνύει στη διεύθυνση να μην αρνείται τη φιλοξενία της σε τέτοιου είδους γλωσσικά προϊόντα, ζωντανά και κατ' ανάγκην ατελή. Σκοπός του είναι να πείσει τους νέους να σπουδάζουν τη μητρική γλώσσα όχι από τις γραμματικές, αλλά από το στόμα των αγράμματων. Από αυτούς θα μάθουν και τους σωστούς τύπους και την ορθή σύνταξη.

Ο *Ταχυδρόμος* επισημαίνει ότι ακόμα κι ο ίδιος ο Φ. Φωτιάδης γράφει στη γλώσσα που αντιμάχεται, η οποία πήρε ό,τι καλό είχε η γλώσσα του λαού και το εμπλούτισε, αντλώντας από τους θησαυρούς της αρχαίας. Παραθέτει έπειτα την επιχειρηματολογία του: Υπάρχουν τόσα πολλά χυδαία ιδιώματα, που δεν είναι εύκολο να επιλεγθεί ένα από αυτά ως γλώσσα του έθνους. Ακόμα κι αν «...οι φιλοτιμούμενοι περί την αναστήλωσιν εις περιωπήν διαρκούς εθνικής γλώσσης των χυδαϊσμών και ακρωτηριασμών ους αιώνες βαρείς επήνεγκον εις την ελληνικήν φωνήν...»³ θεωρούν δυνατό να συντεθεί ένα ιδίωμα που θα συνδυάζει τα κοινά στοιχεία όλων των υπολοίπων, θα πρέπει να σκεφτούν πως η διάδοσή του θα είναι αδύνατη χωρίς τη συνδρομή της Εκκλησίας. Θα πρέπει δηλαδή να εκχυδαϊστεί η γλώσσα των ιερών ακολουθιών και του κηρύγματος. Έπειτα, σε όλα τα πολιτισμένα έθνη η γλώσσα διαμορφώνεται από τους συγγραφείς, με εργαλείο τη γραμματική. Το ίδιο λοιπόν θα γίνει και με την ελληνική γλώσσα, που βασίζεται στη γραμματική της αρχαίας.

¹ «Το ζήτημα της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 419, 16/9/1899.

² Φ. Φωτιάδης, «Το ζήτημα της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 419, 16/9/1899.

³ «Το ζήτημα της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 420, 17/9/1899.

Τέλος, ο συντάκτης αρνείται να αναγνωρίσει τη γλώσσα των αναλφάβητων ως όργανο που μπορεί να καλύψει τις ανάγκες του έθνους. Η αποκλειστική χρήση της δημοτικής θα καθιστούσε την ελληνική γλώσσα «...το γελοιοδέστερον προϊόν της ανθρωπίνης διανοίας».¹ Το άρθρο κλείνει με τη δήλωση πως ο *Ταχυδρόμος* για πρώτη και τελευταία φορά δέχτηκε στις στήλες του διήγημα γραμμένο στη δημοτική.

Η συζήτηση αυτή προκαλεί μεγάλη εντύπωση στην ελληνική κοινότητα. Άλλωστε είναι η πρώτη φορά που ένας Κωνσταντινουπολίτης με το επιστημονικό κύρος του Φ. Φωτιάδη παίρνει θέση μέσω του Τύπου υπέρ της δημοτικής γλώσσας. Δύο μήνες αργότερα, κάποιος ανώνυμος γιατρός σχολιάζει στην *Κωνσταντινούπολη* την επιστολή που ο συνάδελφός του, Α. Χριστίδης, είχε δημοσιοποιήσει μέσω του *Ταχυδρόμου*.² Η επιστολή αυτή, γράφει, επισφραγίζει «...την αλήθειαν των λόγων του ιατρού κ. Φωτιάδου φρονούντος... ότι πολλοί των γραμματισμένων μας εξ έρωτος προς την αρχαίαν μεταχειριζόμενοι λέξεις αρχαίας... καθίστανται δυσνόητοι και ακατάληπτοι, ενώ οι παστωταί των γαράτων δια της μητρικής και καθωμιλημένης των εκφράζονται ευκρινέστατα...».³ Αναρωτιέται λοιπόν, αν έχει έρθει πια η στιγμή να τεθεί επί τάπητος το γλωσσικό ζήτημα και, αφού οι αρμόδιοι σταθμίσουν τις κοινωνικές ανάγκες, να δώσουν μία λύση.

Παρόλο που ο *Ταχυδρόμος* διακηρύσσει κατηγορηματικά τη θέση του στο γλωσσικό ζήτημα, δεν κλείνει τις στήλες του στην αντίθετη άποψη. Έτσι, δέχεται να δημοσιεύσει τις επιστολές με τις οποίες ο Φ. Φωτιάδης υπερασπίζεται τη δημοτική γλώσσα και ουσιαστικά εισηγείται τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Επιπλέον, στο δεύτερο μισό του 1900 εμφανίζονται στην εφημερίδα τα «Μουτζουρώματα». Η ιδιαίτερη αναφορά στη συγκεκριμένη στήλη δικαιολογείται από το γεγονός ότι όχι μόνο εκφράζει απόψεις υπέρ της δημοτικής αλλά και ορισμένες φορές γράφεται σε αυτήν, γεγονός πρωτοφανές για εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης. Ο συντάκτης της μάλιστα, εκφράζει κάποια στιγμή μεταξύ σοβαρού και αστείου τον φόβο του ότι οι «καλαμαράδες του *Ταχυδρόμου*» θα την σταματήσουν, «...αφού μάλιστα και η γλώσσα μας μυρίζει ολίγον απ' τα χνώτα του *Ψυχάρη*».⁴

Ωστόσο μέχρι να γίνει αυτό, η διεύθυνση του *Ταχυδρόμου* επιτιμάται για τα ειρωνικά σχόλια που δημοσίευσε σχετικά με έναν διαγωνισμό που είχε προκηρύξει ο Γ. Ψυχάρης: «...ελυπήθην δε πολύ δια λογαριασμόν σας όταν είδα πως σας πέρασε ιδέα ότι μπορείτε να πάρητε εις το ψιλόν ένα *Ψυχάρη*, τον οποίον εκτιμά όλη η Γαλλία, προς παντός δε έπρεπεν

¹ «Το ζήτημα της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 420, 17/9/1899.

² Βλ. Α. Χριστίδης, «Έντυπος επιστολή Α. Α. Χριστίδου ιατρού προς τον Κ. Λάσκ. Περβανάν ιατρόν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 436 & 441, 6 & 12/10/1899.

³ «Διατριβαί», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 257, 18/11/1899.

⁴ Ανατολίτη, «Μουτζουρώματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 659, 25/7/1900.

ημείς οι Έλληνες να σεβώμεθα με όλας τας υπερβολάς του».¹ Ο συντάκτης ομολογεί ότι και ο ίδιος τον θεωρεί υπερβολικό και ριζοσπάστη, ίσως όμως αυτές οι υπερβολές του να ωφέλησαν τη γλώσσα, αφού αντιμετώπισαν τις αντίστοιχες του Κ. Κόντου.

Ένα άλλο ενδιαφέρον δημοσίευμα είναι αυτό που φέρει την υπογραφή «Βάσσος ο Καντιρλιώτης». Ο αρθρογράφος μέσα από μια εξομολόγηση για τα βάσανα της σχολικής του ζωής, παρουσιάζει τις αντιλήψεις γονέων κι εκπαιδευτικών της εποχής για τη διδασκαλία της γλώσσας. Οι πρώτοι πιστεύουν πως «...εκείνος που μάθει γράμματα και γίνει άνθρωπος, πρέπει να λέγη λόγια, που καθόλου μεις δεν πρέπει να καταλαβαίνουμε· τότε πλεια θα πη πως έμαθε βαθειά ελληνικά».² Οι δεύτεροι επιμένουν «...πως τα λόγια που μιλούμε σήμερα, τα λόγια που μάθαμε απ' τη μάννα μας, πρέπει να τα ξεχάσουμε και να τα μουτζόσωμε, γιατί ήσαν πρόστυχα και βρώμικα και πως έπρεπε να μάθωμε να μιλούμε καθαρεύουσα...».³ Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι τραγικό: «Μας ξεκούτσανε και μας ρήμαζε αυτή η ακατανόητη γλώσσα. Όσο και αν διαβάζαμε, να τη μάθωμε δεν μπορούσαμε, γιατί τα λόγια της ήταν νερόβραστα, άψυχα, χωρίς κανένα νόημα για μας. Τη γλώσσα πάλι που μας έμαθε η μάννα μας, αυτή τη γλώσσα πούταν γεμάτη ζωή και νειάτα... την έλεγε ο δάσκαλός μας βρώμικη, πρόστυχη, και πως με κάθε τρόπο έπρεπε να μη την βάλουμε στο στόμα μας, και πως να τη γράψωμε, θα ήταν η μεγαλειότερη αμαρτία. Και έτζι, αφού τη μια δεν έπρεπε να μιλούμε και ποτέ να γράφουμε, την άλλη, ήταν αδύνατο να νοιώσωμε, και πειο αδύνατο να μάθουμε, καταντήσαμε εξ αιτίας του σχολειού να μην έχωμε πεια γλώσσα».⁴

Οι παραπάνω «παραχωρήσεις» της εφημερίδας δεν διαφοροποιούν τον γλωσσικό της προσανατολισμό. Ο *Ταχυδρόμος* χαρακτηρίζει τον δημοτικισμό ως κοινωνική νόσο, ως δείγμα παρακμής κι εκφυλισμού που απειλεί το μέλλον του έθνους.⁵ Του αποδίδει μάλιστα μερίδιο ευθύνης για την απαξίωση της ελληνικής εκπαίδευσης, καθώς «...δια της ελληνικής γλώσσης μόλις και μετά βίας δύναται τις να συνεννοηθή μετά των Ελλήνων και τούτο ένεκα του ψευδοπολιτισμού και των μαλλιαρών!».⁶ Αυτό, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, έχει αρνητικές συνέπειες για το επαγγελματικό μέλλον των αποφοίτων ακόμα και της κορωνίδας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, της Μεγάλης του Γένους Σχολής.

¹ Ανατολίτη, «Μουτζουρώματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 649, 13/7/1900.

² Βάσσου Καντιρλιώτη, «Εντυπώσεις της ημέρας. Μουτζουρώματα. Η εξομολόγησί μου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 777, 16/12/1900.

³ Βάσσου Καντιρλιώτη, «Εντυπώσεις της ημέρας. Μουτζουρώματα. Η εξομολόγησί μου», όπ.π..

⁴ Βάσσου Καντιρλιώτη, «Εντυπώσεις της ημέρας. Μουτζουρώματα. Η εξομολόγησί μου», όπ.π..

⁵ Βλ. «Εν Κωνσταντινουπόλει τη 10 Οκτωβρίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 722, 10/10/1900.

⁶ Α.Τ., «Ζητήματα γενικά και μερικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1023, 22/10/1901.

Σε αυτό το πλαίσιο η παρουσίαση των ανακοινώσεων του Γ. Μιστριώτη στο διεθνές συνέδριο γραμματολογίας που συγκροτήθηκε στη διάρκεια της Παγκόσμιας Έκθεσης του Παρισιού το 1900, ενδεχομένως να χρησιμεύει ως προβολή ενός αξιομίμητου προτύπου.¹

Παρά τη σοβαρότητα του θέματος, η εφημερίδα δε διστάζει να το αντιμετωπίσει και με χιούμορ, κυρίως μέσω της πέννας του Κ. Μακρίδη. Έτσι φιλοξενεί στις στήλες της δημοσιεύματα που σατιρίζουν είτε συγκεκριμένες προσωπικότητες του δημοτικισμού, όπως τον Φ. Φωτιάδη,² είτε γενικότερα τη «μαλλιαρική φρενίτιδα», παίρνοντας αφορμές από την επικαιρότητα.³

Στα τέλη του 1904 αφορμή για συζήτηση δίνουν τα άρθρα του Ζ. Φυτίλη στην *Πρόοδο*. Οι αντιδράσεις που δημοσιεύονται στον *Ταχυδρόμο* είναι ποικίλες. Ο Γ.Ν. Φωτιάδης χαρακτηρίζει «βλασφημία» την πρόταση του «ανατομικού διαχωρισμού» της αρχαίας γλώσσας από τη νέα. Η άποψη αυτή κι ο αφορισμός της αρχαίας ελληνικής γραμματείας με το επιχείρημα ότι παρεμβάλλει δυσκολίες στην εκμάθηση της γλώσσας, συνιστά κατά τη γνώμη του άγνοια ή παραγνώριση της ουσίας του γλωσσικού ζητήματος. Άλλωστε η δημοτική γλώσσα δεν είναι παρά η ίδια η αρχαία, με τις μεταβολές και τις αλλοιώσεις στις οποίες κάθε γλώσσα υπόκειται στο πέρασμα του χρόνου. Επομένως ασεβούν όσοι προτρέπουν τον ελληνικό λαό να εγκαταλείψει τη μητρική του γλώσσα διαχωρίζοντας την αρχαία από τη νέα κι ακόμα περισσότερο ο Ζ. Φυτίλης, όταν υποστηρίζει ότι η μελέτη των αρχαίων αριστουργημάτων οδηγεί σε ασυνεννοησία και πρέπει να σταματήσει.⁴

Άλλοι αρθρογράφοι αντιμετωπίζουν τον Ζ. Φυτίλη με διάχυτη ειρωνεία. Ο ένας δηλώνει έκπληκτος από την πληροφορία ότι «μαλλιαροί» αποκαλούνται όσοι γράφουν στη δημοτική. «*Της ομογενούς κοινωνίας Κωνσταντινουπόλεως η μεν ανωτάτη και κατωτάτη τάξις αγνοεί τους μαλλιαρούς ή δεν πολυπραγμονεί τα τοιαύτα, μόνη δε η τάξις των λογίων εν γένει γινώσκει ακριβώς την σημασίαν του όρου περί των μαλλιαρών μη συμφωνούσαν όμως προς τα όσα λέγει ο κ. Φυτίλης...*».⁵ Ο άλλος παραλληλίζει τον Ζ. Φυτίλη με

¹ Βλ. «Φιλολογικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 779, 19/12/1900, αρ.φ. 780, 20/12/1900 & αρ.φ. 781, 21/12/1900.

² Έχιδνα, «Παρασκήνια του “Ταχυδρόμου”». Η κωμωδία της ημέρας. Γλώσσα και γλώσσα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1051, 26/11/1901. Το δημοσίευμα είναι ένας κωμικός θεατρικός διάλογος μεταξύ ενός γιατρού «*εκ των μαλλιαρών*» (η αναφορά στον Φ. Φωτιάδη αν και έμμεση, είναι σαφέστατη στο δημοσίευμα) κι ενός ασθενούς.

³ Έχιδνα, «Φαινόμενα και πράγματα. Μαλλιαρική φρενίτις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1791, 26/6/1904. Τα περιστατικά που αναφέρονται είναι: η εκφώνηση επικηδείου στη δημοτική στον ναό της Ξυλόπορτας, μια επιστολή που έφτασε στη διεύθυνση του *Ταχυδρόμου*, ο συντάκτης της οποίας καθάπτεται ενός δημοσιεύματος στην εφημερίδα, που σύμφωνα με τον Κ. Μακρίδη στόχο είχε να σατιρίσει τον σχολαστικισμό, και η δημοσίευση στον *Νουμά* αποσπασμάτων της μετάφρασης της Ιλιάδας από τον Α. Πάλλη.

⁴ Βλ. Γ.Ν. Φωτιάδης, «Η ελληνική γλώσσα. “Χρόνου φείδου”», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1947, 5/1/1905.

⁵ «Ποικίλη Ιστορία. Οι Μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1938, 23/12/1904.

τον Αλκιβιάδη¹ και τους δημοτικιστές με το κίνημα των Decadants στη Γαλλία, αφού τα όσα γράφουν είναι εξίσου ανισόρροπα κι ακατάληπτα. Η μόνη διαφορά είναι πως οι Γάλλοι «δεν ετυράννησαν τουλάχιστον την γλώσσαν βιάζοντες και βασανίζοντες λέξεις, τύπους και φράσεις... ως πράττουν οι ημέτεροι Προκρούσται στρεβλύνοντες και την μορφήν, κατ' ιδίαν έκαστος αρέσκειαν».² Δηκτικότερος όλων ο Κ. Μακρίδης, δηλώνει πως δε θέλει να ασχολείται με «...όσα αρέσκεται να γράφη ο κ. Φυτίλης και όσα άλλα καινότροπα φαντάζονται και παράγουσι τα μαλλιαρά κρανία των ομοίων του, τα ικανά να χρησιμεύσωσι μόνον εις φρενολογικάς και εγκληματολογικάς μελέτας του Λομπρόζο».³ Προτείνει μάλιστα σε έναν φίλο του να κατασκευάσουν μερικές λέξεις στρεβλώνοντας την ελληνική γλώσσα κι ο ένας να παράξει κανένα διήγημα, ή καμιά μετάφραση της Ιλιάδας, ενώ ο άλλος θα εγκωμιάζει το έργο με άρθρα στην *Πρόοδο* ή στον *Νουμά*. «Είμαι υπερβέβαιος δε τότε ότι όχι μόνον ο Φυτίλης αλλά και όλοι οι άλλοι Μαλλιαροί θα παύσουν αμέσως γράφοντες όσα γράφουν και θ' αρχίσουν να καταγίνονται με το γλωσσικόν μας παρασκεύασμα. ... Είναι ο μόνος ασφαλής τρόπος ν' απαλλαγή η γλώσσα μας των λωβημάτων και των στρεβλώσεων και των άλλων παθημάτων, άπερ καθημερινώς υφίσταται απ' αυτούς τους ανθρώπους».⁴

Το 1906 φτάνει στον *Ταχυδρόμο* μια επιστολή από τον Οδυσσέα Δημητριάδη, ο οποίος υποστηρίζει πως όλα όσα κάνουν οι μαλλιαροί έχουν ως αποκλειστικό στόχο τη δημοσιότητα. Θεωρεί μάλιστα ότι η «διαστρεβλωτική μονομανία» τους βρήκε πρόσφορο έδαφος γιατί το θέμα τους πήρε τόση δημοσιότητα, που ο λαός νόμισε ότι πράγματι υφίσταται γλωσσικό ζήτημα. Έτσι, έφτασαν στο σημείο να ονομάζουν τη γλώσσα τους φυσική «...οι περιρρεόμενοι ιδρώτι δια να αποκνήσουν εκτρώματα λέξεων...».⁵ Ο Κ. Μακρίδης συμφωνεί κι επαυξάνει εξιστορώντας δύο χαρακτηριστικά επεισόδια. Όταν ο Γ. Ψυχάρης εξέδωσε το «Ζωή κι αγάπη στη μοναξιά»,⁶ έστειλε στην εφημερίδα ένα αντίτυπο του έργου μαζί με τα φύλλα κάποιων ξένων εφημερίδων που περιείχαν ευνοϊκές κριτικές. Εκεί-

¹ «Κάθε άρθρον του και μια ουρά κομμένη...», γράφει χαρακτηριστικά. «Φαινόμενα και πράγματα. Οι Μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1947, 5/1/1905.

² «Φαινόμενα και πράγματα. Οι Μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1947, 5/1/1905.

³ Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα. Ερωτήματα περί Φυτίλη», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1977, 11/2/1905. Ο Cesare Lombroso είναι ο εισηγητής της θεωρίας της εγκληματολογικής ανθρωπολογίας. Οι ανθρωπομορφικές μελέτες του κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει συσχετισμός μεταξύ των χαρακτηριστικών του κρανίου και της εγκληματικής ιδιοσυγκρασίας.

⁴ Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα. Ερωτήματα περί Φυτίλη», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1977, 11/2/1905.

⁵ Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα», *Ταχυδρόμος*, 30/8/1906, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 295.

⁶ Ο Κ. Μακρίδης το αναφέρει περιφρονητικά ως: «Νέο Ρομπινσώνα», καθώς το έργο του Γ. Ψυχάρη είναι ουσιαστικά μία παραλλαγή του γνωστού μυθιστορήματος. Βλ. Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα», όπ.π., σ. 296.

νος όμως «...έχων από τότε την ιδέα, ότι η περιφρόνησις είναι το καλλίτερον κατά του μαλλιαρισμού όπλον, εσίγησα».¹ Δέκα μέρες αργότερα έφασε στον *Ταχυδρόμο* δεύτερος φάκελος από τον Γ. Ψυχάρη με το ίδιο περιεχόμενο και λίγο αργότερα και τρίτος, κάτι που ερμηνεύεται από τον Κ. Μακρίδη ως προσπάθεια για να λυθεί η σιωπή του. Το ίδιο έγινε και με τη γραμματική του Μ. Φιλήντα, ο οποίος, αφού έστειλε δέκα αντίτυπα του έργου του στον *Ταχυδρόμο*, πίεξε φορτικά προκειμένου να δημοσιευθεί κάποια κριτική. «*Το κωμικότερον δε πάντων αλλά και χαρακτηριστικότερον δια τον αγώνα των μαλλιαρών ήτο ότι η τελευταία υπόμνησις περιείχε και την συγκατάβασιν: “Ας γραφή κάτι περί του Βιβλίου, εστω και εις τας Πινακίδας”!! Ο συγγραφεύς της γραμματικής των μαλλιαρών εξελιπάρει λόγον περί του έργου του έστω και... χλευαστικόν! Δηλαδή. Ας γίνηται θόρυβος και αυτό μας αρκεί».*²

Με πολύ πιο σοβαρό τρόπο αντιμετωπίζει το ζήτημα ο Γ.Ν. Φωτιάδης. Στο άρθρο του: «*Το γλωσσικόν ζήτημα και η δημοτική διάλεκτος*» υποστηρίζει ότι το γλωσσικό ζήτημα είναι ήδη λυμένο. Η βάση του ζητήματος, κατά την άποψή του, έγκειται στο ερώτημα κατά πόσο η νέα γλώσσα μοιάζει με, ή προέρχεται από την αρχαία, το οποίο έχει απαντηθεί από όσους έχουν μελετήσει τα αθάνατα συγγράμματα των προγόνων μας κι έχουν θέσει τα θεμέλια της νέας ελληνικής. Αυτοί συμφωνούν ότι η προφορική γλώσσα διατηρεί μεγάλο μέρος της αρχαίας, ενώ η καθαρεύουσα είναι ουσιαστικά ίδια με εκείνη. Ξεκινώντας από αυτή την παραδοχή, οι μεγάλοι δάσκαλοι του γένους «...*δεν ησπάσθησαν ούτε το μιζοβάρβαρον και σχολαστικόν ύφος, το οποίον επεκράτει κατά τον μεσαίωνα και κατά τους νεωτέρους χρόνους μέχρι της εποχής του Κοραή, ούτε το χυδαϊκόν ιδίωμα. Επεζήτησαν μέσσην τινά οδόν, της καθάρσεως δηλονότι της γλώσσης από των ρύπων, οίτινες υπήρχον και υπάρχουν εισέτι εν αυτή*». Κατόπιν τούτου, το γλωσσικό ζήτημα θα έπρεπε να θεωρείται οριστικά λυμένο.

Η επαναφορά του στην επικαιρότητα οφείλεται σε δύο «γλωσσικά συστήματα» στα οποία ο Γ.Ν. Φωτιάδης αποδίδει διαφορετικά κίνητρα. Οι αρχαιστές «...*εκ της ευγενούς άλλως τε προσηλώσεως αυτών εις την αρχαίαν γλώσσαν...*»³ ζητούν την άμεση επιστροφή σε αυτήν, ενώ οι μαλλιαροί δημοτικιστές «...*σαηνευθέντες υπό της δυσμορφίας της χυδαίας γλώσσης, ζητούσι ταύτην να καταστήσωμεν εθνικήν...*».⁴ Η επιχειρηματολογία του εναντίον των δευτέρων ακολουθεί δύο άξονες. Ο πρώτος είναι ότι η υιοθέτηση της

¹ Βλ. Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα», όπ.π., σ. 296.

² Βλ. Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα», όπ.π., σ. 296.

³ Γ.Ν. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα και η δημοτική διάλεκτος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1958, 19/1/1905

⁴ Γ.Ν. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα και η δημοτική διάλεκτος», όπ.π..

γλώσσας των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων συνιστά πνευματικό εκφυλισμό. Μπορεί ο λαός να είναι ο νομοθέτης της γλώσσας, είναι όμως δικαίωμα και καθήκον των μορφωμένων να του υποδείξουν ότι πρέπει να στιγματίσει τις εκούσιες στρεβλώσεις που προσπαθούν να επιβάλουν οι νέοι αναμορφωτές της γλώσσας και να πάρει ως υπόδειγμα τους μεγάλους αρχαίους συγγραφείς, οι οποίοι προσπαθούσαν να αποδώσουν τις ιδέες τους με καλλιέπεια και γλαφυρότητα. Ο δεύτερος άξονας είναι πως δημοτική γλώσσα, έτσι όπως την εννοούν οι μαλλιαροί, δεν υπάρχει. Οι ίδιοι οι δημοτικιστές «...εις την καθαρεύουσαν καταφεύγουσιν οσάκις θέλουσι να εκφράσωσιν υψηλήν τινα ιδέαν ή επιστημονικόν τινα όρον».¹ Υπάρχουν μόνο τα φτωχά τοπικά ιδιώματα, κανένα εκ των οποίων δεν μπορεί να επιβληθεί ως κοινή γλώσσα του έθνους από τη στιγμή που η καθαρεύουσα αποτελεί – κατά τη γενική ομολογία Ελλήνων και ξένων σοφών – τη φυσική εξέλιξη της αρχαίας αττικής διαλέκτου. Προβλέπει λοιπόν ότι με τον συνεχιζόμενο «καθαρισμό» και τη χρήση της καθαρεύουσας σε διδακτικά βιβλία κι επιστημονικά συγγράμματα «...θα έλθη εποχή καθ' ην η παιδεία θα εξαπλωθή και θα διαδοθή εις απάσας τας κοινωνικάς τάξεις. ... Τότε η δημοτική γλώσσα θα μείνη εις τα κατώτερα της κοινωνικής υποστάθμης στρώματα, ου μόνον ως χυδαία, αλλά και ως άχρηστος!»² κι οι δημοτικιστές θα εγκαταλείψουν την προσπάθεια να σταματήσουν την πρόοδο της εθνικής μας γλώσσας.

Το καλοκαίρι του 1907, όταν ο Α. Εφταλιώτης επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη, φτάνει στα χέρια του Κ. Μακρίδη «...επίσημον και αυθεντικόν αντίγραφον της προσφωνήσεως δια της οποίας αυτός και ο συνοδός του Πάλλης προσηγόρευσαν την εδώ στρούγγαν των κοπελιών των».³ Το κείμενο είναι παρόμοιο με ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα που δημοσίευσε αργότερα ο Α. Εφταλιώτης στον *Νουμά*.⁴ Περιγράφει την πρώτη επαφή τους με το «Ταξίδι» του Γ. Ψυχάρη κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη Βομβάη. Αυτό δίνει την ευκαιρία στον συντάκτη του *Ταχυδρόμου* να παρομοιάσει τον δημοτικισμό με τους μεγάλους λοιμούς που κατά καιρούς μαστίζουν την ανθρωπότητα ξεκινώντας από τις ομιχλώδεις όχθες του Γάγγη. Έτσι, περιγράφει τη συμπτωματολογία και τον τρόπο μετάδοσης της «νόσου» και προτείνει την κατάλληλη θεραπεία: «Κατά το γεδή κουλέ, παραπλεύρως του Φρενοκομείου υπάρχουν μερικά παραπήγματα πανωλικά εγερθέντα κατά την επιδημίαν της πανώλους, μένοντα δ' έκτοτε κενά και έρημα. Ας συνάξωμεν λοιπόν εκεί όλους τους μαλλιαρούς και ας αρχίσουν επ' αυτών ενέσεις, δι' αντιπανωλικού

¹ Γ.Ν. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα και η δημοτική διάλεκτος», όπ.π..

² Γ.Ν. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα και η δημοτική διάλεκτος», όπ.π..

³ Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα – Πού εγεννήθη ο μαλλιαρισμός;», *Ταχυδρόμος*, 25/8/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σ. 340.

⁴ Βλ. Α. Εφταλιώτης, «Η ζωή μου», *Νουμάς*, αρ.φ. 374, 10/1/1910, σ. 1.

ορού».¹

Λίγο αργότερα την ίδια χρονιά, τα μέλη της Ιεράς Συνόδου ρίχνουν στη σόμπα της αίθουσας που συνεδριάζουν τα αντίγραφα του: «Ταμπουράς και κόπανος» που τους είχε στείλει ο Α. Πάλλης. Ο Κ. Μακρίδης, που μεταφέρει την πληροφορία, ανησυχεί ότι τώρα οι μαλλιαροί θα βρουν αφορμή «... να εγείρουν αξιώσεις και επί των δέλτων του μαρτυρολογίου της Ιεράς Εξετάσεως ή να ποζάρουν ως θύματα νέου Διοκλητειανού διωγμού».² Από την άλλη βέβαια, το κάψιμο της «μαλλιαρής φυλλάδας» είχε ως αποτέλεσμα τη διάχυση μιας γλυκιάς θαλπωρής στην αίθουσα, γεγονός που σημαίνει πως τα έργα των δημοτικιστών αποτελούν μια καλή και οικονομική εναλλακτική καύσιμη ύλη για την αντιμετώπιση και του δριμύτερου χειμώνα. Ο «Ταμπουράς και κόπανος», καθώς και ο *Νουμάς* αποτελούν πηγή έμπνευσης για τον Κ. Μακρίδη, ο οποίος κατά καιρούς αντλεί αποσπάσματα για να δείξει τη «φρενοπάθεια» των μαλλιαρών, ή σκαρφίζεται στιχάκια για να τους σατιρίσει.³

Ο γιατρός Στ. Παρασκευάς δημοσιεύει στον *Ταχυδρόμο* μια σειρά οκτώ άρθρων το 1907, με τα οποία επιχειρεί να εντάξει τον δημοτικισμό και τους υποστηρικτές του στα αντικείμενα μελέτης της ψυχιατρικής. Ο μαλλιαρισμός, γράφει, ως δήθεν νέο κοινωνικό φαινόμενο, έχει απασχολήσει κι έχει μελητηθεί πολύ την τελευταία εικοσαετία. Κατά την άποψή του, αυτό συνέβη διότι κατάφερε να περιβληθεί το ένδυμα της σοβαρότητας, ενώ αν είχαν εξαρχής αναζητηθεί τα πραγματικά κίνητρα των δημιουργών του, «...ούτε μαλλιαρισμόν, ούτε αυτοδιαφημίσεις ανθρωπαρίων προς χλεύην ημών, των προς τούτο ανεπιγνώτως συνεργησάντων, θα είχομεν».⁴ Ο λόγος που δεν έγινε αυτό είναι, κατά τον συντάκτη, το ευέξαπτο κι ευερέθιστο της ελληνικής φυλής. Έτσι το μοναδικό πραγματικό ζήτημα, το αν δηλαδή η σύγχρονη καθαρεύουσα θα πλησιάσει περισσότερο προς την αρχαία ή προς τη δημόδη, ζήτημα μάλιστα η λύση του οποίου ανάγεται στο μέλλον, έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από μια σπείρα ατόμων που παριστάνουν ότι ενδιαφέρονται για την εθνική μας γλώσσα και διεκδικούν το αποκλειστικό προνόμιο της διαμόρφωσής της. Αντί λοιπόν να μελετήσουμε τις πραγματικές τους προθέσεις, αρχίσαμε να συζητάμε σο-

¹ Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα – Πού εγεννήθη ο μαλλιαρισμός;», *Ταχυδρόμος*, όπ.π., σσ. 341-342.

² Μεφιστοφελής, «Εις το πυρ το εξώτερον», *Ταχυδρόμος*, 12/10/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 342.

³ Βλ. Μεφιστοφελής, «Λακωνικώ τω τρόπω – Μαλλιαρική αισθηματικότητα», *Ταχυδρομος*, 9/1/1908, «Φαινόμενα και πράγματα – Τράβα κορδέλλα», *Ταχυδρόμος*, 27/2/1908 & «Λακωνικώ τω τρόπω – Μαλλιαροτραβήγματα», *Ταχυδρόμος*, 3/3/1908, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σσ. 347-351.

⁴ Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Α΄ Κενοδοξομανία», *Ταχυδρόμος*, 15/3/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 311.

βαρά τις απόψεις τους.

Ο Στ. Παρασκευάς διακρίνει δύο όψεις στο φαινόμενο του δημοτικισμού. Η μία, η ψευδής, είναι αυτή της αιρέσεως. Πρόκειται για μία παράδοξη αίρεση, οι οπαδοί της οποίας προσπαθούν να επιβάλουν τις απόψεις τους στους ομοεθνείς τους χωρίς να έχουν πρόγραμμα, μέθοδο, ή έστω κοινή συνεννόηση μεταξύ τους. Δεν είναι δηλαδή πραγματική αίρεση, σαν αυτή των αττικιστών, οι οποίοι επιζητούν με τα ανέφικτα, αλλά τουλάχιστον βαδίζουν με κάποια πυξίδα και λογική. Ακριβώς όμως επειδή υπό τον μανδύα του αιρετικού προσβάλλουν και την αρχαία και την καθαρύουσα και τη δημόδη γλώσσα, έχουν καταφέρει να προκαλέσουν όλη αυτή τη συζήτηση περί γλωσσικού ζητήματος. «Ο μαλλιαρισμός μόνο υπό το πρόσχημα και όνομα της γλωσσικής αιρέσεως κατώρθωσε να υπεισέλθω εις το πεδίο της σοβαράς συζητήσεως και ν' αποτύχει ούτω τον εν τω γίνεσθαι εξαφανισμόν».¹ Πραγματοποιεί έπειτα μία παρέκβαση για να περιγράψει την ψυχική νόσο του εκφυλισμού,² στην οποία εντάσσει τον δημοτικισμό ως φαινόμενο «κενοδοξομανίας». Αυτή, υποστηρίζει, είναι και η δεύτερη όψη του, η αληθινή.³

Η «κενοδοξομανία» ορίζεται από τον Στ. Παρασκευά ως η ακάθεκτη τάση λίγων ατόμων, «...άτινα δόξαν Κοραή, Σούτσων και αναμορφωτών καθόλου ζηλώσαντα, αδυνατούντα όμως δια της τακτικής οδού την τοιαύτην αυτών τάσιν να ικανοποιήσωσιν... συνέλαβον εν χαρακτηριστικοτάτη αφελεία, την ιδέαν, όπως αυθαιρέτως ταύτα ένθεν κακείθεν γλώσσαν τινά πλάττοντα και ταύτην πάση θυσία τοις ομοεθνέσιν αυτών διαδίδοντα, κατορθώσωσι δήθεν ευκόλως, ταχέως και δι' ενός μόνον τοιούτου της φαντασίας αυτών άλματος εις τα περίοπτα εκείνα ύψη των αθανάτων του Γένους ημών ν' αναχθώσι».⁴ Το λάθος όλων των υπολοίπων ήταν ότι δεν αναγνώρισαν την ψυχική αυτή διαταραχή των συγκεκριμένων ατόμων κι αντί να τους αφήσουν στο παραλήρημά τους, τους αντιμετώπισαν με επιστημονική σοβαρότητα κι ακαδημαϊκές συζητήσεις. Οι λόγοι για τους οποίους το έθνος έπεσε σε αυτή την «πλάνη», είναι αφενός ο ευέξαπτος χαρακτήρας και η ξενομανία των Ελλήνων που καθιστούν αδύνατη την ψυχραιμη αντιμετώπιση κάθε νέας θεωρίας, ιδίως όταν αυτή προέρχεται από το εξωτερικό, κι αφετέρου ο πακτωλός των χρημάτων με τον οποίο οι μαλλιαροί εξαγοράζουν οπαδούς και προωθούν τα έργα τους.

¹ Στ. Παρασκευάς, «Κενοδοξομανία Β'», *Ταχυδρόμος*, 23/3/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 314.

² Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Γ'», *Ταχυδρόμος*, 25/3/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σσ. 314-315.

³ Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Δ'», *Ταχυδρόμος*, 4/5/1907, στο: Κ. Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σελ. 319.

⁴ Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Δ'», *Ταχυδρόμος*, 4/5/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 319.

Στο σημείο αυτό ο Στ. Παρασκευάς περνάει στην προσωπική επίθεση εναντίον των κυριότερων προσωπικοτήτων του δημοτικισμού. Εξισώνει τον Γ. Ψυχάρη με τον Οδυσσέα Μελαχροινό, έναν γραφικό τύπο της Αθήνας γνωστό ως «μηχανικό λέξεων»,¹ ενώ αμφισβητεί ευθέως την αξία και τα επιτεύγματά του στη Γαλλία.² Χαρακτηρίζει τον Α. Πάλλη «*πρωτότυπον επιπολαιότητος και ανισορρόπου ευμεταβλητότητος*» που, έχοντας ήδη αποτύχει στο στάδιο της φιλολογίας, επιχειρεί εκ νέου να δρέψει δάφνες εκεί, συνασπιζόμενος με τον Γ. Ψυχάρη.³ Οι τίτλοι τους και το γεγονός ότι η έδρα τους βρίσκεται στο εξωτερικό έχουν θαμπώσει τους περισσότερους, ώστε «...*κατά της πρωτοστατούσης ταύτης ζυνωρίδος του μαλλιαρισμού, ως προ εθνοκτόνου δήθεν δυνάμεως αντεπεξερχόμεθα*».⁴ Επιπλέον, επειδή δημιουργείται τόσο θόρυβος γύρω από το όνομά τους ακριβώς λόγω των γλωσσικών τους πεποιθήσεων, ο καθένας θεωρεί ότι μπορεί εύκολα να κερδίσει φήμη και δόξα απλώς και μόνον αν ονομαστεί «μαλλιαρός». Τέλος, η εμπλοκή στην υπόθεση ενός μεγάλου εμπορικού οίκου, ο οποίος έχει αναλάβει την υλική υποστήριξη της σπείρας αυτής, αποτελεί κίνητρο για ανθρώπους με ελαστική συνείδηση, όπως ο Φ. Φωτιάδης κι ο Ζ. Φυτίλης, να «αυτοβαφτιστούν» στον μαλλιαρισμό προκειμένου να αποκομίσουν οικονομικά οφέλη.

*«Τοιούτος εν εκτάσει ο μαλλιαρισμός υπό τας δύο αυτού όψεις. Γέννημα και δημιουργημα ανθρώπων εκτρόπων την ψυχήν φυσιολογικώς, φαινόμενον δε νοσηρόν απλής εκφυλογενούς κενοδοξομανίας ή και παρ' ευαρίθμοις τισίν, ως είπομεν, συμφεροντολογίας, ούτε με την γλώσσαν ημών ποιάν τινα σχέσιν κέκτηται, ούτε σκοπούς χθονίους ή προδοτικούς, ως ενομίσθη, δύναται αυτός καθ' εαυτόν να έχη ή επιδιώκη».*⁵ Επομένως σύμφωνα με τον Στ. Παρασκευά ο βασικός λόγος για τον οποίο οι μαλλιαροί εδώ και μία εικοσαετία απασχολούν το πανελλήνιο είναι η «αστοχότατη» αντιμετώπισή τους. Η «κωμωδία» αυτή θα λάβει τέλος όταν πάψει ο κόσμος να ασχολείται μαζί τους. «*Η αδιαφορία ημών η απόλυτος είναι και έσεται το ασφυκτικότετον δια τους μαλλιαρούς αέριον, η σκληροτέρα προς*

¹ Βλ. «Ανά τον κόσμον. Ο κομήτης και ο Μελαχροινός», *Βοσπορίς*, τχ. 24, 20/11/1899, σ. 196 & «Η οικουμένη», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 819, 8/2/1901. Στα δύο αυτά δημοσιεύματα ανακοινώνονται με τη δέουσα ειρωνία κάποιες από τις νέες λέξεις που έχει προτείνει ο Ο. Μελαχροινός: «υποκόμη» και «αγγουράστερο» για τον κομήτη, «υδωρκαπνόρουφον» για τον ναργιλέ, «υδωρριψία» και «νεροχυσία» για τη βροχή.
² «...το είναι τινα γαμβρόν μεγάλου ανδρός ανεξελέγκτως ως αξία τις προσωπική εκλαμβάνηται, το είναι δε τινα διδάσκαλον ξένης γλώσσης εν ευρωπαϊκώ πανεπιστημίω δια τους μη γνωρίζοντας επακριβώς τα εν τη Εσπερία, ως θέσις περιωπής και δυσέφικτος νομίζεται». Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Ε'», *Ταχυδρόμος*, 11/5/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σ. 321.

³ Βλ. Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Ε'», όπ.π..

⁴ Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Ε'», όπ.π..

⁵ Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Ε'», όπ.π., σ. 322.

ολοσχερή και ανεπανόρθωτον τήμησιν των πτερύγων της κενοδοξομανίας αυτών, ο βαθύτατος δε και αιωνιότατος τάφος απάντων των τόσον δυστυχώς υπέρ τας κεφαλάς αυτών ιπταμένων ονείρων των».¹

Στο έκτο του άρθρο ο Στ. Παρασκευάς επανέρχεται στο πεδίο της ψυχιατρικής. Θεωρώντας πως έχει αποδείξει ότι οι μαλλιαροί είναι έκφυλα άτομα με εξασθενημένη βούληση, τους παραλληλίζει με τους κλεπτομανείς. Αδυνατούν να ελέγξουν τις παρορμήσεις τους και να προσαρμοστούν στους όρους της κοινωνίας, ενώ νιώθουν ευχαρίστηση μόνο όταν ικανοποιούν την ψυχική τους νόσο. Το κακό είναι, κατά την άποψή του, ότι οι συμπεριφορές αυτές συνήθως αντιμετωπίζονται επιπόλαια, με αποτέλεσμα να βρίσκουν οι έκφυλοι αυτοί έδαφος για να δράσουν εντός του κοινωνικού συνόλου. Καταφέρνουν λοιπόν «...να συγκροτώσι δ' ούτω πολυανθρώπους και πολυθορύβους εκτός των φρενοκομείων και εν αυτοίς τοις κόλποις της κοινωνίας ομηγύρεις φρενοπαθών, ων τινων εν τούτοις το δια την κοινωνίαν βάρος και η έστιν ότε προς ταύτην ζημία, δυστυχώς, ασυγκρίτως λόγω μεγαλειτέρα της των φρενοβλαβών των δημοσίων φρενοκομείων αναδεικνυται».²

Το καλοκαίρι του 1907³ τυπώνεται και κυκλοφορεί στην Κωνσταντινούπολη ένα φυλλάδιο με τίτλο: «Το γλωσσικό ζήτημα κ' οι γαζετατζήδες της Πόλης». Πρόκειται για ένα κείμενο του Α. Έξαρχου (υπογράφει με το ψευδωνυμο «Χρίστος Φεγγαράς»), το οποίο είχε σταλεί αρχικά για δημοσίευση στον *Νουμά*.⁴ Σε αυτό ο ηπειρώτης γιατρός βάλλει ανελέητα εναντίον του δικτύου των υποστηρικτών της καθαρεύουσας στην Κωνσταντινούπολη (Μεγάλη του Γένους Σχολή, ΕΦΣΚ, Τύπος) και ιδίως εναντίον του *Ταχυδρόμου*. Ασκεί κριτική σε κάποιους από τους συντάκτες και συνεργάτες του κι αναφέρει ορισμένα πρόσφατα, αλλά και παλιότερα επεισόδια του γλωσσικού ζητήματος (τους πανηγυρικούς για το γλωσσικό ζήτημα που εκφωνήθηκαν στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, την άρνηση του ΕΦΣΚ να παραχωρήσει το βήμα του στον Δ. Τανταλίδη, την αναιμική αντίδραση του *Ταχυδρόμου* στις επιστολές του Φ. Φωτιάδη, τη συνέντευξη του Ρ. Loti, κα-

¹ Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Ε'», όπ.π., σ. 323.

² Στ. Παρασκευάς, «Ο μαλλιαρισμός ψυχιατρικώς εξεταζόμενος. Κενοδοξομανία Στ'», *Ταχυδρόμος*, 9/8/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 340.

³ Στην εισαγωγή ο συγγραφέας έχει καταχωρήσει την ημερομηνία: 15 Ιουλίου 1907. Στο φύλλο του *Νουμά* με ημερομηνία 2 Σεπτεμβρίου 1907 δημοσιεύεται άρθρο, ο συντάκτης του οποίου αναφέρει πως το φυλλάδιο στάλθηκε στη διεύθυνση της εφημερίδας από την Κωνσταντινούπολη. Επομένως, η κυκλοφορία του στην Πόλη τοποθετείται στο μεταξύ διάστημα.

⁴ Βλ. «Οι γαζετατζήδες της Πόλης», *Νουμάς*, αρ.φ. 259, 2/9/1907, σσ. 1-2. Ο συντάκτης υπογραμμίζει πως η μη δημοσίευσή του στον *Νουμά* δεν οφείλεται σε «συναδελφική αβρότητα», όπως γράφει ο Α. Έξαρχος στην εισαγωγή του φυλλαδίου, αλλά κυρίως στην απαίτησή του να δημοσιευθεί ολόκληρο σε ένα φύλλο του *Νουμά*. Να σημειωθεί εδώ πως ο Β. Κεχριώτης αναφέρει ως πιθανή αιτία για την απόρριψη αυτή, την πεποίθηση του Γ. Ψυχάρη πως το κείμενο του Α. Έξαρχου στρέφεται εναντίον του. Βλ. Κεχριώτης & Σταυρίδου – Πατρικίου (2002), σ. 8.

θώς και την αρθρογραφία σχετικά με την υποψηφιότητα του Γ. Ψυχάρη για την ακαδημαϊκή έδρα του E. Legrand) προκειμένου να στηλιτεύσει τη στάση τους απέναντι στους δημοτικιστές.

Εκ μέρους του *Ταχυδρόμου* αναλαμβάνει να απαντήσει ο Στ. Παρασκευάς, που παρομοιάζει την έκδοση του φυλλαδίου με την αντίδραση ψυχασθενούς, όταν του φοράνε ζουρλομανδύα.¹ Κατηγορεί τον συγγραφέα, το όνομα του οποίου αφήνει να διαφανεί με υπονοούμενα,² ότι εκτοξεύει ακατάσχετες ύβρεις εις βάρος όλων όσοι έριξαν το προσωπείο του μαλλιαρισμού και τον έθεσαν στο περιθώριο. Σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου οι δημοτικιστές, απελπισμένοι από το «ξεσκέπασμά» τους και τη διακοπή κάθε σοβαρής συζήτησης μαζί τους, μίσθωσαν ένα πειθήνιο όργανο και του ανέθεσαν ν' αποτυπώσει όλο το πάθος του μαλλιαρισμού σε μία φυλλάδα. Από τη στιγμή που ο Τύπος ασχολείται μαζί τους μόνο όταν θέλει να προκαλέσει το γέλιο, επιζητούν αφενός ν' αποτινάξουν τον τίτλο του «μαλλιάρου», με απώτερο σκοπό να προκαλέσουν σύγχυση και να παρουσιαστούν ως υπερασπιστές της δημοτικής γλώσσας, κι αφετέρου να παρασύρουν το κοινό να ασχοληθεί σοβαρά μαζί τους, όπως φανερώνει η πρόσφατη απόπειρα να πραγματοποιήσουν ομιλία στον ΕΦΣΚ.³

Το 1907 είναι επίσης η σειρά του Μηνά Αυθεντόπουλου να καταφερθεί εναντίον της δημοτικής από το βήμα της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Είχε προηγηθεί ο Δ. Οικονομίδης το 1903 με τον πανηγυρικό: «περί του γλωσσικού ζητήματος παρ' ημίν». Στην ομιλία του είχε κάνει εκτεταμένη αναφορά στην εξέλιξη του ζητήματος από τον 16^ο αιώνα και εξής κι έπειτα είχε ασχοληθεί κυρίως με την αντίκρουση των όσων είχε υποστηρίξει ο διάσημος Βυζαντινολόγος K. Krumbacher σε πρόσφατη διάλεξή του στη βασιλική Βαυαρική Ακαδημία.⁴ Στη δική του ομιλία «περί του γλωσσικού συναισθήματος και γραπτού

¹ «Όπως ο ακαταλόγιστος και εν παροξυσμώ έκφυλος... εξαναγκαζόμενος να περιβληθή τον γνωστικόν μανδύαν εν αρρήτω ψυχικώ αναβρασμώ εις κραυγάς, ύβρεις και ακατονομάστους όσον και ασυναρτήτους φράσεις και πράξεις ακάθεκτος ξεσπά... ούτω και ο μαλλιαρισμός δεινώς τελευταίως πανταχόθεν πιεσθείς και εις πέδας, ως ειπείν, εκ μέρους ανεξάπαντος του εν γένει του Γένους ιδία όμως υπό του ημερησίου τύπου και δη του εν Κων/πόλει εκών άκων εντεθείς, ακατασχέτως εις αγρίαν και αλόγιστον αντίδρασιν δια ρυπαρογραφικής τινος φυλλάδας έσπευσε να εκσπάση». Στ. Παρασκευάς, «Η κενοδοξομανία των Μαλλιαρών – Ο ψυχολογικός λόγος της εκδόσεως μιας τελευταίας φυλλάδας των Α'», *Ταχυδρόμος*, 13/10/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 343.

² «Ο εν λόγω εν τούτοις Φεγγάρας, ο και εν νησίδι τινί της Προποντίδος την ιατρικήν... μετερχόμενος, την εξαρχίαν δε τελευταίως του μαλλιαρισμού, ως άλλος έξαρχος, εν τη περιφερεία της διαμονής του αναλαβών...». Στ. Παρασκευάς, «Η κενοδοξοφμανία των Μαλλιαρών – Ο ψυχολογικός λόγος της εκδόσεως μιας τελευταίας φυλλάδας των Α'», *Ταχυδρόμος*, 13/10/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 343.

³ Αναφέρεται στο αίτημα του Αδελφάτου για πραγματοποίηση ομιλίας από τον Δ. Ναταταλίδη, που συνάντησε την άρνηση του ΕΦΣΚ.

⁴ Βλ. «Ο εορτασμός των Τριών Ιεραρχών στο Φανάρι», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1389, 31/1/1903. Η ομιλία του Δ. Οικονομίδη λίγο αργότερα τυπώθηκε στην Αθήνα και κυκλοφόρησε ως βιβλίο.

καθ' ημάς λόγου» ο Μ. Αυθεντόπουλος ισχυρίζεται ότι το ζήτημα της γλώσσας δεν υπάγεται αποκλειστικά στη δικαιοδοσία των γλωσσολόγων, αφού κατά την αέναη διαμόρφωσή της παρουσιάζονται φαινόμενα που μπορούν να ερμηνευθούν και να διευθετηθούν με βάση την ψυχολογία κι όχι τη γλωσσολογία. Σε αυτές τις περιπτώσεις πολλοί είναι αυτοί που δικαιούνται και οφείλουν να γίνονται άγρυπνοι φρουροί, αλλά κι έμφρονες επικριτές. Κατά τον ίδιο τρόπο η Γραμματική δε θα πρέπει να θεωρείται ως αποκλειστικά νοητικό επίτευγμα του ανθρώπου, αφού η ομιλία χρησιμοποιήθηκε πρώτα για να εκφράσει τις θυμικές του ανάγκες και μόνο πολύ αργότερα έγινε όργανο της διανόησης. Αυτή η «συναισθηματική» υφή της γλώσσας έγινε φανερή ιδίως στον γραπτό λόγο, όπου πολλοί συγγραφείς θεώρησαν πως όσο αρχαιότερους όρους άγρευαν στα λεξικά τόσο πιο ωραία θα έγγραφαν, με αποτέλεσμα να κληροδοτηθούν λέξεις και φράσεις που, όσο συχνά κι αν χρησιμοποιούνται, ποτέ δε θα αφομοιωθούν στον οργανισμό της γλώσσας.¹

Αυτό, κατά τον Μ. Αυθεντόπουλο, εξηγεί και το μένος των μαλλιαρών κατά της καθαρεύουσας. Η «πεπλανημένη ιδέα» πως κάποιοι «στενοκεφάλοι αρχαιομανείς» συγγραφείς εισήγαγαν αρχαία στοιχεία στη δημόδη γλώσσα προκειμένου να την εξευγενίσουν, δημιουργώντας έτσι την καθαρεύουσα, τους οδήγησε να πιστεύουν ότι αν δεν υπήρχε αυτή, «...θα εκαλλιεργείτο και θα ανεπτύσσετο η λαλουμένη, η καθάρια Ρωμαϊκή γλώσσα ούτως, ώστε αυτή και εις όλας τας ανάγκας θα επήρκει και ικανά λογοτεχνικά προϊόντα θα παρείχεν».² Εξετάζει έπειτα τη διγλωσσία που επικαλούνται οι πολέμιοι της καθαρεύουσας ως επιχείρημα και καταλήγει στη διαπίστωση ότι πρόκειται για φαινόμενο σύνηθες όχι μόνο στις σύγχρονες ξένες γλώσσες, αλλά ακόμα και στην αρχαία ελληνική. Επισημαίνει πως η διαφορά μεταξύ φιλολογικής και λαϊκής γλώσσας θα έπρεπε να είναι ακόμα μεγαλύτερη, αφού ο δεσμός της πρώτης με την αρχαία γλώσσα διατηρείται ακατάλυτος, ενώ ταυτόχρονα εκφράζει τη βεβαιότητά του ότι σταδιακά η μία θα προσεγγίσει την άλλη ακόμα περισσότερο «...και τούτο ίσως δεν θα βραδύνη πολύ, αφού, ως γνωστόν εν διαστήματι σχετικώς ελαχίστω εκ παραλλήλου βαίνοντες ο προφορικός και ο γραπτός ημών λόγος σπουδαίως διεμορφώθησαν».³

Ακολούθως παραθέτει μια σειρά από «γλωσσικά τερατουργήματα» των μαλλιαρών. Προσπαθεί με αυτόν τον τρόπο να καταρρίψει το επιχείρημά τους ότι υποστηρίζουν τη φυσική και ζωντανή γλώσσα του λαού και να αντιστρέψει την κατηγορία περί τεχνητής

¹ Βλ. Μ. Αυθεντόπουλος, «Γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, 5/2/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σσεσ 296-299.

² Μ. Αυθεντόπουλος, «Γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, 15/2/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σσ. 299.

³ Μ. Αυθεντόπουλος, «Γλωσσικόν ζήτημα», όπ.π., σ. 300.

γλώσσας που αποδίδουν στην καθαρεύουσα αφού, όπως λέει, τα όσα αναφέρει δεν έχουν δημιουργηθεί από το έθνος, αλλά από μεμονωμένα άτομα που συγγράφουν δίνοντας με πολύ κόπο στις λέξεις τύπους και μορφές από διάφορες δημώδεις διαλέκτους. Αυτό το μιξοβάρβαρο και χιμαιρικό συνονθύλευμα παράγεται κατά το δοκούν, διότι κάθε μαλλιαρός μεταπλάττει τις λέξεις της καθαρεύουσας χρησιμοποιώντας όποια στοιχεία της δημοτικής τού είναι οικεία, με αποτέλεσμα να υπάρχουν διαφορές στη γλώσσα όχι μόνο μεταξύ διαφορετικών συγγραφέων, αλλά και μεταξύ διαφορετικών κειμένων του ίδιου συγγραφέα.¹ Αντιθέτως οι οπαδοί της καθαρεύουσας μεταπλάττουν τα στοιχεία της δημοτικής στη βάση συγκεκριμένου γραμματικού τύπου, ώστε ο γραπτός λόγος να εκπληρώνει τον προορισμό του ως κοινό όργανο των απανταχού Ελλήνων. Έτσι εξηγούνται, σύμφωνα με τον Μ. Αυθεντόπουλο, τόσο οι διαφορές μεταξύ προφορικού και γραπτού λόγου, όσο και το γεγονός ότι δεν έχει επιλεγθεί κάποια από όλες τις δημώδεις διαλέκτους για να χρησιμοποιήσει ως επίσημη γλώσσα όλου του έθνους.²

Η σχολική χρονιά 1910 – 1911 σημαδεύεται από τα γεγονότα του Ζωγράφειου. Ο *Ταχυδρόμος* καταγγέλλει την ύπαρξη δημοτικιστών εκπαιδευτικών κι εφόρων στο σχολείο και πρωτοστατεί στον αγώνα για την εκδίωξή τους. Η εναντίον τους αρθρογραφία θεμελιώνεται πάνω στο ζήτημα της γλώσσας, οπότε στην εφημερίδα δημοσιεύονται παράλληλα και αρκετά άλλα άρθρα που άπτονται του ζητήματος χωρίς να έχουν σχέση με τα τεκταινόμενα στο Ζωγράφειο. Σε ένα από αυτά αναφέρεται πως στα χέρια του Πατριάρχη έφτασε «...εγκύκλιος σωματείου λαθραίου “για τη ζάπλωσι της γλώσσας”, υπογεγραμμένη υπό διδασκάλου κεντρικής εν τη ημετέρα πόλει σχολής».³ Με βάση τα όσα γνωρίζουμε, το συγκεκριμένο δημοσίευμα θα μπορούσε είτε να είναι ψευδές ή λανθασμένο,⁴ είτε να αναφέρεται στον Σύλλογο «Η Τέχνη», ιδρυτικό μέλος του οποίου ήταν ο δάσκαλος στο Ζωγράφειο Δ. Δαμασκηρός. Εφόσον ισχύει η δεύτερη περίπτωση, τότε πρόκειται για

¹ Μ. Αυθεντόπουλος, «Γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, 20/2/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σσ. 302-304.

² Μ. Αυθεντόπουλος, «Γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, 23/2/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σσ. 304-307.

³ «Οι μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, 3753, 13/11/1910.

⁴ Τον Νοέμβριο του 1910 το «Αδελφάτο» του Φ. Φωτιάδη δεν υπήρχε πλέον, ενώ ο «Διγενής Ακρίτας», ο επόμενος σύλλογος των δημοτικιστών, δεν επρόκειτο να ιδρυθεί πριν από την άνοιξη του 1912. Δεδομένου ότι οι δημοτικιστές αμφισβητούσαν ευθέως την ειλικρίνεια και την ακεραιότητα των συντελεστών του *Ταχυδρόμου*, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα το εν λόγω έγγραφο να μην υπήρξε ποτέ, ή να είναι παλιότερο. Υπέρ της πιθανότητας του ψεύδους συνηγορεί ακόμα ένα δημοσίευμα. Ένας ανώνυμος αναγνώστης παραθέτει σε επιστολή του προς τον *Ταχυδρόμο* την «τερατώδη μετάφρασι της γνωστής νεκρωσίμου ευχής “Ο Θεός των πνευμάτων και πάσης σαρκός”». Η συγκεκριμένη μετάφραση μπορεί άνετα να καταταχθεί μαζί με την «Κεχριμπάρα», τον «Κώτσο Παληοκουβέντα» και το «Σοφία σουζα» στον κατάλογο με τα όσα ανυπόστατα αποδίδονταν στους δημοτικιστές για να τους συκοφαντήσουν. Βλ. «Μαλλιαρικά εξαμβλώματα», *Ταχυδρόμος*, 3871, 1/4/1911.

μία από τις ελάχιστες φορές που ο εν λόγω σύλλογος, για τον οποίο πιθανολογούμε ότι διαλύθηκε μετά τα μέσα του 1909, απασχολεί τον Τύπο.

Την ίδια περίοδο μία ακόμα ανώνυμη επιστολή δημοσιεύεται στον *Ταχυδρόμο*. Ο εξοργισμένος κηδεμόνας καταγγέλλει πως ο ανιψιός του, μαθητής της Β΄ Γυμνασίου στο Πρότυπο Ελληνογαλλικό Λύκειο του Πέραν, όχι μόνο άρχισε ξαφνικά να σχολιάζει θετικά τις ενέργειες των μαλλιαρών, αλλά και του παρουσίασε το βιβλίο «Γλώσσα και Ζωή». Στις ερωτήσεις του θείου του, ο νεαρός απάντησε ότι ο καθηγητής των Μαθηματικών Σ. Σταματιάδης «...αφίνων κατά μέρος τους αριθμούς, αναπτύσσει εις τους μαθητάς τα ευεργετήματα της χυδαίας γλώσσης... προσπαθών παντί σθένει να διαδώσει εις τους μαθητάς τον μαλλιαρισμόν».¹ Όσο για το βιβλίο, το είχε προμηθευθεί δωρεάν από έναν συμμαθητή του, γιο του Ζ. Φυτίλη, ο οποίος μάλλον δρα σε συνεννόηση με τον καθηγητή. Η επιστολή κλείνει με τη διαβεβαίωση του συντάκτη ότι αν δεν είχε προπληρώσει τα δίδακτρα, θα απέσυρε αμέσως τον ανιψιό του από το συγκεκριμένο σχολείο, καθώς προτιμά να τον αφήσει αγράμματο, παρά να τον δει οπαδό των στρεβλών αυτών ιδεών.

Η απάντηση είναι άμεση, όσο και απροσδόκητη. Ο διευθυντής του Λυκείου, G. Vatelot, ανακοινώνει ψυχρά ότι είναι πρόθυμος να επιστρέψει τα δίδακτρα στον «ευαίσθητον θείον», εάν έχει το θάρρος να του τα ζητήσει ο ίδιος.² Αυτό προκαλεί την αντίδραση του Σταύρου Πιατά, ο οποίος, ενυπόγραφα πλέον, δηλώνει ότι σκοπός του ήταν να κινήσει το ενδιαφέρον της διεύθυνσης του σχολείου, ώστε να εξακριβωθεί η αλήθεια και να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα. Αφού όμως ο G. Vatelot τον αντιμετώπισε κατ' αυτόν τον τρόπο, θέτει μια σειρά από – ρητορικά – ερωτήματα. Με αυτά ουσιαστικά κατηγορεί τον Σ. Σταματιάδη ότι προσπάθησε να αποσπάσει τις υπογραφές των μαθητών προκειμένου να διανεύσει το πρώτο δημοσίευμα στον *Ταχυδρόμο*, αλλά συνελήφθη επ' αυτοφώρω από τον διευθυντή του ελληνικού τμήματος του Λυκείου, Κ. Κοσμίδη. Εκείνος, ρωτώντας τους μαθητές, διαπίστωσε όχι μόνο ότι οι κατηγορίες εις βάρος του Σ. Σταματιάδη ήταν ακριβείς, αλλά κι ότι είχε εκφραστεί «...δια φράσεων πλέον ή αναρμόστων περί της ελληνικής κοινωνίας διότι εξηγέρθη όπως περιφρουρήση την εθνικήν της γλώσσαν».³ Μετά από αυτά ζητάει εμμέσως πλην σαφώς την απόλυση του «μαλλιαρού καθηγητή», αφού σύμφωνα με τον κανονισμό αυτή είναι η ποινή που επιβάλλεται σε όποιον από το διδακτικό προσωπικό επιδεικνύει συμπεριφορά απάδουσα προς τον σκοπό του Λυκείου.

¹ Σ., «Υπέρ της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3904, 10/5/1911.

² G. Vatelot, «Το ζήτημα της γλώσσης εις το Πρότυπον Λύκειον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3905, 11/5/1911.

³ Σ. Πιατάς, «Το ζήτημα της γλώσσης εν τω Προτύπω Λυκείω», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3907, 13/5/1911. Αναφέρεται στα γεγονότα του Ζωγράφειου, όπου ο Σ. Σταματιάδης ήταν ένας εκ των πρωταγωνιστών.

Λίγους μήνες αργότερα δημοσιεύεται ακόμα μία σειρά επιστολών, «μεταξύ του εν Αγγλία αρχιεπίσκοπου της στρούγκας των μαλλιαρών και του επόπτου των σχολών της αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως, Παν. Αρχιμανδρίτου Σωφρονίου Σταμούλη...».¹ Ο δεύτερος είχε κατηγορήσει μέσω του *Ταχυδρόμου* τον Α. Πάλλη ότι δε χρησιμοποιούσε στο σπίτι του την ελληνική γλώσσα. Έτσι εκείνος σε δριμύτατο ύφος τον απειλεί ότι αν δεν αναιρέσει την ψεύτικη αυτή κατηγορία, θα τον καταγγείλει στο Πατριαρχείο ως συκοφάντη. Ο Σ. Σταμούλης απαντά πως ο ισχυρισμός του βασίστηκε σε διαβεβαιώσεις συγγενικών του προσώπων, αλλά χαίρεται που αποδεικνύονται λανθασμένες κι εύχεται «...όπως ο Κύριος... ενώση υμάς τη εθνική ολόγητι, ήτις παρ' ανθρώπων της υμετέρας αξίας βεβαίως δικαιούται να περιμένη πράξεις σπουδαιοτέρας ή ενεργείας προς επικράτησιν ακαθάρτων και χυδαίων ιδιωμάτων». Ο Α. Πάλλης επανέρχεται με νέα επιστολή, όπου υπενθυμίζει τα όσα συκοφαντικά είχαν κυκλοφορήσει προ δεκαετίας σχετικά με τη μετάφραση του Ευαγγελίου. «Αυτά είναι τα χυδαία κι ακάθαρτα και τα βλάσφημα κι ανίερα, και δεν είδα μήτε ελόγου σου μήτε άλλο λειτουργό του Χριστού να σηκώσει μια φωνή και να σταματήσει το σκάνταλο».²

2.2.5. Η θέση της Βοσπορίδος

Στις 30 Σεπτεμβρίου 1899, με την αντιπαράθεση μεταξύ *Ταχυδρόμου* και Φ. Φωτιάδη για το διήγημα της Α. Παπαδοπούλου να είναι ακόμα πολύ πρόσφατη, η Κορνηλία Πρεβεζιώτου αποφασίζει να μεταφέρει τη συζήτηση του γλωσσικού ζητήματος στις στήλες της *Βοσπορίδος*. Έτσι δημοσιεύει ένα άρθρο του συνεργάτη του περιοδικού στην Αθήνα, ο οποίος χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο «Κλέων Κουτσαβάκης». Ο συντάκτης δεν δεχεται ως δείγμα προόδου ενός λαού την κομψή κι επιτηδευμένη γλώσσα του, αλλά αυτή που μπορεί να εξωτερικεύσει τις σκέψεις και τα συναισθήματά του. Απορρίπτει τις κατηγορίες των καθαρολόγων για οπισθοδρόμηση σε μια φτωχή γλώσσα, αφενός γιατί η δημοτική, όπως έχει υποστηρίξει ο Ε. Ροΐδης, εγκλείει όλο τον απαιτούμενο πλούτο ώστε να θεωρηθεί εθνική, αφετέρου γιατί οι μεταβολές που υφίσταται μια γλώσσα στο πέρασμα του χρόνου θεωρούνται από τους επιστήμονες ως τελειοποίηση και όχι ως διαστροφή της. Απευθύνει λοιπόν κάλεσμα οι μεταβολές αυτές να γίνουν αποδεκτές «...χωρίς και την ε-

¹ «Ζητήματα και πράγματα. Μαλλιαρών το ανάγνωσμα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 4027, 1/10/1911.

² «Ζητήματα και πράγματα. Μαλλιαρών το ανάγνωσμα», *Ταχυδρόμος*, ό.π.π..

λαχίστην πρόληψιν ότι η αλλαγή της κλίσεως λέξεως τινός, είναι σολοικισμός και βαναυσότης».¹

Επιχειρεί κατόπιν μια σύγκριση μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας και καταλήγει ότι οι διαφορές τους είναι στην πραγματικότητα επουσιώδεις. Παρ' όλα αυτά, θεωρεί τη δημοτική ανώτερη χάρη σε μια σειρά πλεονεκτημάτων, τα οποία και απαριθμεί: Είναι συγγενέστερη με την αρχαία ως προϊόν του λαού τελειοποιούμενο βαθμηδόν σύμφωνα με τους γλωσσικούς νόμους, ενώ η καθαρεύουσα συνίσταται στην ακριβή τήρηση γραμματικών κανόνων που δεν υφίστανται, γιατί δεν προέρχονται από τις ισχύουσες γλωσσικές συνήθειες του λαού. Χρησιμοποιείται από τη συντριπτική πλειοψηφία του λαού, τον οποίο εμπνέει και γοητεύει, σε αντίθεση με την καθαρεύουσα που χρησιμοποιείται από ελάχιστους και προκαλεί ανία. Τέλος, κατηγορεί όσους γράφουν στην καθαρεύουσα ότι στην ουσία μεταφράζουν, «...διότι το λεκτικόν των όζει πάντοτε συνηθειών γλωσσικών ξένων!».² Το άρθρο κλείνει με την προτροπή να συντελέσουν όλοι «...εις την επιτάχυνσιν της ελεύσεως της στιγμής, καθ' ην, κοινής γενομένης της δημώδους γλώσσης, θα ήναι δυνατόν και να γράφωμεν αυτήν, οπότε βεβαίως πάσα της η αίγλη θέλει αναδειχθή».³

Η Κ. Πρεβεζιώτου καταχωρεί την απάντησή της στα δύο επόμενα τεύχη του περιοδικού υπό τον τίτλο: «Η βουλγάτα της γλώσσης μας». Κατά την άποψή της, το πνευματικό επίπεδο στο οποίο μπορεί να ανταποκριθεί μία γλώσσα καθορίζεται από τον πλούτο του λεξιλογίου και την οργάνωση της γραμματικής της. Για τον λόγο αυτό θεωρεί ανώτερη την καθαρεύουσα, την οποία χρησιμοποιούν ακόμα και οι δημοτικιστές όταν θέλουν να εκφράσουν τις ιδέες τους εναντίον της. Προκειμένου να ενισχύσει την εγκυρότητα του συλλογισμού της παραθέτει χωρίο του Πλάτωνα, το οποίο μεταφράζει στη δημοτική και την καθαρεύουσα. Αποκαλεί την πρώτη μετάφραση «Βουλγάτα»⁴ και τη δεύτερη «εκλαϊκευμένη», αφού σε αυτήν οι ιδέες του Πλάτωνα είναι πιο ευνόητες για τους αναγνώστες, ενώ παράλληλα η ίδια η γλώσσα ξεφεύγει από το επίπεδο του απλού μέσου συνεννόησης κι ανέρχεται σε αυτό του καλλιτεχνήματος. Αντιθέτως «...η κατερρακκωμένη και ερειπιώδης δημοτική... είναι ράκος πορφύρας, της λαμπράς εκείνης πορφύρας της μητρός, βασιλί-

¹ Κ. Κουτσαβάκη, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Βοσπορίς*, τχ. 20, 30/9/1899, σ. 160.

² Κ. Κουτσαβάκη, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *όπ.π.*

³ Κ. Κουτσαβάκη, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *όπ.π.*

⁴ Ο όρος «Biblia Vulgata» ή «vulgata editio» χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τη μετάφραση της Βίβλου που πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα από τα παλαιά λατινικά (Vetus Latina) στην καθομιλούμενη λατινική της εποχής, προκειμένου να γίνεται περισσότερο κατανοητή από τον λαό.

δος και θεάς των γλωσσών· αλλ' όμως είναι ράκος οπωσδήποτε!»¹, το οποίο μόνο στα χέρια ενός Παράσχου ή ενός Ζαλοκώστα μπορεί να αναδειξει κάποια στοιχεία κάλλους.

Επιτίθεται κατόπιν στο επιχείρημα του Κ. Κουτσαβάκη περί πρακτικότητας της γλώσσας. Χαρακτηρίζει «υποβιβασμό» τη σύγκριση της ελληνικής με οποιαδήποτε άλλη γλώσσα, ειδικά με την αγγλική που θεωρεί ότι οι δημοτικιστές έχουν ως πρότυπο και την οποία ανακηρύσσει βάνανυση και κακόφωνη. Ανάγει την καταγωγή της δημοτικής στους σκοτεινούς βυζαντινούς αιώνες και αποδίδει τον σύγχρονο εκφυλισμό της γλώσσας στην εγκατάλειψη των εθνικών ιδεωδών και τον πιθηκισμό ξένων προτύπων που έχει διαποτίσει όλες τις εκφάνσεις της ελληνικής κοινωνίας. Τέλος, προειδοποιεί τους δημοτικιστές ότι «καταρρίπτοντες εις δάπεδον οχλοκρατικής χυδαιότητος, το μέγα και ενιαίον όργανον του εθνικού ιδανικού, διασπώντες την γλώσσαν την ελληνίδα... διασπάτε το έθνος αυτό, του οποίου παραφθείρετε το ενιαίον συγκεντρωτικόν σημείον· δημιουργούντες μυριόμορφον πρωτέα εξελίξεως γλωσσικής, δημιουργείτε μυριοκέφαλον Ύδραν εθνικής αχρειώσεως, παραφθοράς, καταπτώσεως· δράττοντες ρομφαίαν προς ανακοπήν του δρώντος οργάνου της ηθικής και πνευματικής ημών αναπλάσεως, ήτις βεβαίως δια της στερουμένης ιδεών χυδαίας γλώσσης αδύνατον να συντελεσθή, δράττετε ρομφαίαν πυρίνην προς κερματισμόν της καρδιάς του έθνους αυτής...».²

Το άρθρο της Κ. Πρεβεζιώτου προκαλεί εντύπωση όχι μόνο στην Πόλη, αλλά και στην Ελλάδα. Ο *Ταχυδρόμος* αναδημοσιεύει το απόσπασμα που περιλαμβάνει το χωρίο του Πλάτωνα και τις μεταφράσεις του κι αναφέρει χαρακτηριστικά πως η διευθύντρια της *Βοσπορίδος* καταφέρνει να ανασκευάσει τη συνηγορία του Κ. Κουτσαβάκη υπέρ της δημοτικής και να εξάρει την αξία της καθαρεύουσας.³ Στις αρχές του 1900 ο Γ. Χατζιδάκις στέλνει επιστολή στην Κ. Πρεβεζιώτου, με την οποία τη συγχαίρει για τον αγώνα που διεξάγει κατά της χυδαιολογίας και κατηγορεί τους δημοτικιστές πως «...αυθαιρέτως ό,τι αν βούλωνται καινοτομούντες, καθιστώσι την γλώσσαν ημών δυσκολωτάτην και ακαλλή».⁴ Η *Βοσπορίς* δημοσιεύει την επιστολή σχολιάζοντας πως η επιδοκιμασία πολλών διαπρεπών λογίων, επικυρωμένη από την αυθεντία του Γ. Χατζιδάκι, αποτελεί κόλαφο για τους δημοτικιστές.

Με αρκετή καθυστέρηση καταθέτει την άποψή του κι ο Νικόλαος Φωτιάδης ανταποκρινόμενος στο κάλεσμα της Κ. Πρεβεζιώτου, προς την οποία και απευθύνεται. Στην

¹ Κ. Πρεβεζιώτου, «Η βουλγάτα της γλώσσας μας», *Βοσπορίς*, τχ. 21, 20/10/1899, σ. 167.

² Κ. Πρεβεζιώτου, «Η βουλγάτα της γλώσσας μας», *Βοσπορίς*, τχ. 22, 30/10/1899, σ. 176.

³ «Ποικίλη ιστορία. Η "Βοσπορίς" και το γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 459, 3/11/1899.

⁴ Γ. Χατζιδάκι, «Επιστολή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Βοσπορίς*, τχ. 27, 20/1/1900, σ. 219.

«επιστολιμαία διατριβή» του που δημοσιεύεται στην *Κωνσταντινούπολη*, ο γνωστός φιλόλογος εξηγεί ότι θεώρησε σωστό να περιμένει την ολοκλήρωση της πραγματείας του Φ. Φωτιάδη στον *Ταχυδρόμο*, με την ελπίδα ότι θα χυθεί νέο, άπλετο φως στην υπόθεση του γλωσσικού ζητήματος. Επειδή όμως κατά την κοινή γνώμη ο πολυμαθής γιατρός έβαλε το ζήτημα σε αδιέξοδο και σκοτεινό λαβύρινθο, επιχειρεί τώρα και ο ίδιος να αναζητήσει την αλήθεια.¹

Ο Ν. Φωτιάδης στρέφεται αρχικά κατά των δημοτικιστών. Υποστηρίζει πως το γλωσσικό ζήτημα έχει λυθεί από τους μόνους αρμόδιους, τους δασκάλους του Γένους· δηλαδή τον Α. Κοραή και τους «οπαδούς και ομόφρονές» του. Επικαλείται τη γνώμη του Σκ. Βυζάντιου, ότι αυτοί που γράφουν στη δημοτική το κάνουν για να καλύψουν την αμάθειά τους ως προς την αρχαία γλώσσα. Παράλληλα δεν αρνείται την ύπαρξη μορφωμένων ανθρώπων και σπουδαίων επιστημόνων στις τάξεις τους, θεωρεί όμως ότι πάσχουν από «...δεινήν του πνεύματος παραπλάνησιν...»² λόγω της εμμονής τους στην υποστήριξη μιας παράλογης ιδέας. Η ιδέα αυτή είναι η αντικατάσταση της καθαρεύουσας από «...την πτωχοτάτη και ανεπαρκεστάτη γλώσσαν του λαού».³ Μια γλώσσα την οποία αγνοούν ακόμα κι οι ίδιοι, γεγονός που αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι οι δημοτικιστές καταφεύγουν στην καθαρεύουσα όποτε βρίσκονται στην ανάγκη να εκφράσουν κάποια «υψηλή» ιδέα. Άλλωστε, δηλώνει, η δημοτική γλώσσα μόνο τις ανάγκες της ποίησης και της θεατρικής κωμωδίας μπορεί να καλύψει.

Αναφέρεται έπειτα στον σχηματισμό της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας. Επισημαίνει πως υπάρχουν ακόμα θιασώτες του αρχαϊσμού και του χυδαϊσμού. Οι πρώτοι επιδιώκουν την επιστροφή στη γλώσσα των προγόνων κι οι δεύτεροι θεωρούν πως η αρχαία είναι διαφορετική γλώσσα και ζητούν την αποκοπή από αυτήν προκειμένου να ρυθμιστεί η νέα. Εντούτοις, όσοι την έχουν μελετήσει αποφαίνονται ότι «...η νυν λαλουμένη και γραφομένη γλώσσα είναι αυτή εκείνη η αρχαία ελληνική, υποστάσα τας εκ των χρόνων, των περιστάσεων και των περιπετειών αναποφεύκτους αλλοιώσεις, μεταβολάς και ποικίλας στρεβλώσεις, ας ουδεμία γλώσσα απέφυγεν εν τω στόματι του αμαθούς όχλου».⁴ Από αυτό το γεγονός ορμώμενοι οι λόγιοι αισθάνονται την ανάγκη της διόρθωσής της αντλώντας

¹ Βλ. Ν. Φωτιάδη, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 101, 12/5/1901.

² Ν. Φωτιάδη, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», ό.π..

³ Ν. Φωτιάδη, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 106, 18/5/1901.

⁴ Ν. Φωτιάδη, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 101, 12/5/1901.

από την αρχαία, αποβάλλοντας ξενισμούς και εισάγοντας κανονικότερους τύπους. Καθήκον τους είναι να ενημερώσουν τον λαό ότι οι στρεβλώσεις της γλώσσας που προέκυψαν από την αμάθεια είναι συγγνωστές και θα εκλείψουν με τη γενίκευση της εκπαίδευσης, αλλά η καθιέρωση της χυδαίας γλώσσας ισοδυναμεί με άρνηση της εθνικής συνείδησης κι ενότητας.

Στο πλαίσιο αυτό οι δημοτικιστές θα πρέπει να θεωρούνται εχθροί της Εκκλησίας και του έθνους. Η αρχαία γλώσσα, από την οποία εκείνοι θέλουν να αποκοπεί το έθνος, είναι επίσης η γλώσσα της Εκκλησίας, την οποία ο λαός συνήθισε να ακούει, να κατανοεί και να μαθαίνει έτσι χιλιάδες δόκιμες λέξεις. Σε αυτή τη γλώσσα είναι γραμμένα τα ιερά βιβλία, γίνεται το κήρυγμα από τον άμβωνα, γράφονται οι εφημερίδες. Αναρωτιέται επομένως ο Ν. Φωτιάδης αν όλα αυτά θα πρέπει να αποβληθούν από τη ζωή του λαού, ή αν θα πρέπει να εκχυδαϊστούν τα θρησκευτικά βιβλία, κάτι που άλλωστε απαγορεύεται από την Εκκλησία. Υπενθυμίζει λοιπόν στους αναγνώστες ότι το εθνικό συμφέρον επιβάλλει «...να εργασθώμεν άπαντες προς εκκάθαρσιν και τελειοποίησιν της εθνικής ημών γλώσσης, και να ανυψώσωμεν τον λαόν δια μεθοδικής και σκοπίμου διδασκαλίας μέχρι του να εννοή τουλάχιστον την γλώσσαν της θρησκείας του».¹

Επιχειρεί κατόπιν να καταρρίψει το επιχείρημα των δημοτικιστών περί διγλωσσίας. Αναφέρει πως πρόκειται για ένα κοινό φαινόμενο στην αρχαία Ελλάδα, αφού είναι γελοίο να πιστεύουμε ότι οι μεγάλοι συγγραφείς μιλούσαν όπως έγραφαν, ή ότι έγραφαν στη γλώσσα του λαού. Από πολλές μαρτυρίες φαίνεται πως ο λαός είχε και τότε δημόδη γλώσσα, αλλά δεν βρέθηκε κανείς να έχει τέτοια ψύχωση, ώστε να φανταστεί ότι η λαλιά του χυδαίου και αμαθούς όχλου πρέπει να γίνει ο κανόνας της γλώσσας.² Αντιθέτως, όπως συμβαίνει και τώρα, οι συγγραφείς προσπαθούσαν να καθαρίσουν τη γλώσσα που έγραφαν από ξενισμούς και χυδαϊσμούς. Τα έργα τους όμως δεν τα έγραφαν πρόχειρα ή βιαστικά, γι' αυτό έφτασαν σ' αυτό το επίπεδο τελειότητας που θαυμάζουν όλοι σήμερα. Αυτή είναι η γλώσσα που οι ψυχαριστές επιδιώκουν να αποκόψουν ως νεκρή, ενώ προσπαθούν να καθιερώσουν αυτήν του χυδαίου και αμαθούς όχλου! Επιθυμούν δηλαδή να διαιωνίσουν τους ρύπους και τις κηλίδες της ζωντανής ακόμα αρχαίας γλώσσας, τους οποίους άλλοι, ευσεβείς και φιλότιμοι, προσπαθούν να καθαρίσουν.³

¹ Ν. Φωτιάδη, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 106, 18/5/1901.

² Βλ. Ν. Φωτιάδη, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 113, 31/5/1901.

³ Βλ. Ν. Φωτιάδη, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *όπ.π.*.

Η ζωτικότητα της αρχαίας γλώσσας, που αποτελεί βασική θέση του Ν. Φωτιάδη, αποδεικνύεται και με την παράθεση σχετικών αποσπασμάτων από έργα ξένων ελληνιστών. «*Εννοείται ότι η παρά των ξένων ελληνιστών επαινουμένη ως ελληνικότητα γλώσσα δεν είναι η των ψυχαιστών, αλλ' εκείνη, ην γράφουσιν οι αληθώς λόγιοι έλληνες, η πράγματι καθαρεύουσα γλώσσα, ήτις κατά την ύλην και την ουσίαν μικρόν υπολείπεται της αρχαίας*».¹ Πέραν αυτών είναι φανερό πως η σύγχρονη γλώσσα έχει παραλάβει πολύ από το υλικό της αρχαίας, αφού πάμπολλες λέξεις της έχουν διατηρηθεί αυτούσιες, ή έχουν υποστεί τόσο μικρές αλλοιώσεις, που αναγνωρίζονται αμέσως. Οι μόνες ουσιαστικές διαφορές που υπάρχουν εντοπίζονται στην προσωδία και τη σύνταξη, την επαναφορά των οποίων θεωρεί αδύνατη. Ειδικά για τη σύνταξη όμως, τονίζει πως η διαφοροποίησή της δίνει στη σύγχρονη γλώσσα πλεονεκτήματα ως προς τη σαφήνεια, τα οποία στερούνταν η αρχαία.

Τα πλεονεκτήματα αυτά αντιμετωπίζονται ως σολοικισμοί από τους συνοδοιπόρους του Κ. Κόντου, οι οποίοι υποπίπτουν στην αντίθετη πλάνη από τους δημοτικιστές «...αξιούντες να επαναφέρωσι δι' ενός άλματος και απνευστί τον αρχαίον ελληνισμόν».² Η εξελικτική πορεία και η τελική μορφή που θα πάρει η γλώσσα είναι άδηλη, δηλώνει ο Ν. Φωτιάδης. Στοιχεία της αρχαίας, όπως η δοτική και το απαρέμφατο που είχαν κριθεί απορριπτέα από τον Α. Κοραή, χρησιμοποιήθηκαν από μεταγενέστερους λόγιους που έδειξαν ότι μπορούν να εισαχθούν στη γλώσσα μας, εφόσον συμβάλλουν στη σαφήνεια του λόγου και δεν υπάρχει κίνδυνος «...να περιπέσωμεν εις τον αηδή μακαρονισμόν και τον απεχθέστατον σχολαστικισμόν».³ Σε αυτόν ακριβώς τον κίνδυνο ωθούν τη γλώσσα οι αρχαιστές, πάσχοντας από παρόμοια «παραπλάνηση του πνεύματος» με τους δημοτικιστές. Η μόνη διαφορά ανάμεσά τους είναι πως οι μεν ακολουθούν ένα εξαίσιο όραμα, ενώ οι δε μια απαίσια σκιά, η οποία με την πάροδο του χρόνου θα εξαφανιστεί, καθώς με τη γενίκευση της εκπαίδευσης «...η χυδαία γλώσσα θα μείνη εις τα καταγώγια της κοινωνικής υποστάθμης».⁴

Με το άρθρο του Ν. Φωτιάδη ουσιαστικά ολοκληρώνεται συζήτηση που είχε ξεκινήσει στη Βοσπορίδα. Από εκεί και πέρα η Κ. Πρεβεζιώτου ασχολείται με το γλωσσικό ζήτημα κυρίως περιστασιακά, σχολιάζοντας την επικαιρότητα. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσ-

¹ Ν. Φωτιάδης, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 114, 1/6/1901.

² Ν. Φωτιάδης, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 115, 2/6/1901.

³ Ν. Φωτιάδης, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *όπ.π.*

⁴ Ν. Φωτιάδης, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», *όπ.π.*

σεται το άρθρο του 1899 με το οποίο αποδέχεται την εκλαΐκευση της Αγίας Γραφής για οικογενειακή χρήση, υπό τον όρο ότι αυτή θα γίνει «...εις απλούν τι και λαϊκόν αλλά κόσμιον, (όχι μαλλιαροειδές), δάπεδον νεοελληνικής...».¹ Δύο χρόνια αργότερα, η διευθύντρια της Βοσπορίδας χαρακτηρίζει την προσπάθεια του Α. Πάλλη «φρικτόν ανοσιούργημα» και παραλληλίζει τη μετάφραση του Ευαγγελίου στη δημοτική με δεύτερη σταύρωση,² ενώ με παρόμοιο τρόπο σχολιάζει και την παράσταση της «Ορέστειας» του Αισχύλου³ το 1903. Στα επόμενα χρόνια βρίσκουμε κάποια σκόρπια σχόλια κατά των δημοτικιστών σε δημοσιεύσεις που δεν έχουν άμεση σχέση με το γλωσσικό ζήτημα,⁴ καθώς και σε σατιρικούς στίχους.⁵ Μόνο τον Ιανουάριο του 1902 επανέρχεται στο θέμα η Κ. Πρεβεζιώτου, με ένα άρθρο που συνδυάζει το κατηγορητήριο κατά των δημοτικιστών με την κριτική για το εκπαιδευτικό σύστημα.

Η άποψη πως «...η ατέλεια της γλωσσικής παιδείσεως εν ταις σχολαίς ημών είναι εν των μεγίστων νοσογόνων αιτίων της πληξάσης ημάς επ' εσχάτων μαλλιαρικής πανώλους...»⁶ είχε ήδη εκφρασθεί στη «Βουλγάτα της γλώσσης μας». Εδώ επισημαίνεται πως η άγονη διδασκαλία της γλώσσας, που βασίζεται στη στείρα μελέτη της γραμματικής, έχει ως αποτέλεσμα κάποιοι από τους μαθητές όχι μόνο να μη μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα, αλλά και να γεμίζουν απέχθεια και αγανάκτηση εις βάρος της. Τα αισθήματα αυτά, τα οποία κατά τη συντάκτρια θα έπρεπε να στρέφονται κατά του εκπαιδευτικού συστήματος κι όχι κατά της γλώσσας, μπορούν να συγχωρηθούν ως πλάνη οφειλόμενη στην πνευματική αδυναμία και την αμάθεια. Στην περίπτωση των δημοτικιστών όμως, «...λαμβάνει μέρος και ο σαθρός, ο ανεργμάτιστος χαρακτήρ και οι άχρι τούτου άξιοι του οίκτου ημών αποβαίνουσιν αληθείς εγκληματίαι».⁷ Στερούμενοι των απαραίτητων γνώσεων και ικανοτήτων για να ακολουθήσουν κάποιο πρακτικό επάγγελμα, στρέφονται στα γράμματα. Στερούμενοι των προσόντων που απαιτούνται για να δοξαστούν στον δυσχερή αγώνα των

¹ «Ανά τον κόσμον. Η εις την νεοελληνικήν παράφρασις των Αγ. Γραφών», *Βοσπορίς*, τχ. 21, 20/10/1899, σ. 172. Προφανώς αναφέρεται στη μετάφραση του Ευαγγελίου που έγινε με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας.

² Βλ. Κ. Πρεβεζιώτου, «Το φρικτόν ανοσιούργημα», *Βοσπορίς*, τχ. 19, 20/10/1901, σσ. 217-219.

³ Βλ. Κ. Πρεβεζιώτου, «Αι άρπυιαι της γλώσσης», *Βοσπορίς*, τχ. 21-22, 10-20/11/1903, σσ. 233-235.

⁴ Βλ. «Τα ελληνικά γράμματα και η γαλλική ορθογραφία», *Βοσπορίς*, τχ. 4, 20/5/1904, σσ. 46-47, Α. Πρεβεζιώτου, «Φιλολογικά χρονικά. Φύλλις. Τραγωδία Paul Souchon», *Βοσπορίς*, τχ. 32-33, 30-10/5/1905, σσ. 366-367 & Η. Πίντζα, «Πολλά και διάφορα. Ανά τον κόσμον της μαλλιαρωσύνης», *Βοσπορίς*, τχ. 32-33, 30-10/5/1905, σ. 370.

⁵ Βλ. Α. Ταβουλάρη, «'Σ τους μαλλιαρούς», *Βοσπορίς*, τχ. 27, 10/2/1902, σ. 315 & Άλυσ, «Αφιερύται τοις μαλλιαροίς. Σπονδή επί του τάφου του Μώμου», *Βοσπορίς*, τχ. 29, 30/2/1902, σσ. 343-344.

⁶ Κ. Πρεβεζιώτου, «Η ηθική φυσιογνωμία του μαλλιαρισμού», *Βοσπορίς*, τχ. 23, 10/1/1902, σ. 268.

⁷ Κ. Πρεβεζιώτου, «Η ηθική φυσιογνωμία του μαλλιαρισμού», *όπ.π.*

γραμμαμάτων, αισθάνονται την ανάγκη να δημιουργήσουν θόρυβο και να τραβήξουν την προσοχή, προκειμένου να αναδειχθούν σε εξέχοντα μέλη της κοινωνίας.

Έχοντας θέσει τις βάσεις της επιχειρηματολογίας της, η Κ. Πρεβεζιώτου μετατρέπει το άρθρο σε φιλιππικό κατά των δημοτικιστών. Τους κατηγορεί ότι για να ικανοποιήσουν τη φιλοδοξία τους ανατρέπουν βωμούς κι εστίες, παράγουν έργα που προσβάλλουν εξίσου την επιστήμη και τη λογοτεχνία, ενώ ο φθόνος για όσους χειρίζονται καλά την ελληνική γλώσσα σε συνδυασμό με την αντίστοιχη δική τους ανικανότητα, τους οδηγεί δίχην Ηρόστρατου να την καταστρέψουν, μεταρρυθμίζοντάς την σύμφωνα με τις ξένες γλώσσες και το ξένο πνεύμα που τους έχει επηρεάσει. Με ικανοποίηση όμως υπενθυμίζει ότι έργα όπως οι μεταφράσεις της Ιλιάδας και του Ευαγγελίου έχουν ξεσηκώσει τη γενική κατακραυγή. «*Καιρός, όπως επιβληθώσι καθάρσεις και απολυμάνσεις και αγνισμοί, όπως εντελώς παταχθώσιν αι οζόλαι ούτοι οι ζητούντες την φιλολογικὴν τροφήν των εις την σαπρίαν και την ιλύν και επιδιώκοντες να μεταβάλωσι την γλώσσαν και την φιλολογίαν μας εις αχανή βορβοροφάγον της αγοραίας υποστάθμης και δυσωδίας*».¹ Επειδή, καταλήγει, η ευθύνη για την κατάσταση αυτή βαρύνει κυρίως την εκπαίδευση, απαιτείται να δοθεί προσοχή στη λειτουργία των σχολείων και ιδίως στη διδασκαλία της γλώσσας.

2.2.6. Η συνέντευξη του Pierre Loti

Τον Ιούνιο του 1900 ο Louis Marie-Julien Viaud επιστρέφοντας στη Γαλλία από την Ινδία και την Περσία, όπου βρισκόταν σε αποστολή, πραγματοποιεί ολιγοήμερη στάση στην Κωνσταντινούπολη. Ο συνεργάτης του *Ταχυδρόμου*, Ε. Ιωάννου, αναγνωρίζει πως ο σαραντάχρονος αξιωματικός του ναυτικού δεν είναι άλλος από τον διεθνώς καταξιωμένο συγγραφέα και μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας, γνωστό με το ψευδώνυμο Pierre Loti και του ζητάει την παραχώρηση μιας συνέντευξης. Μεταξύ άλλων, ο Έλληνας δημοσιογράφος τον ρωτάει σχετικά με τον Γ. Ψυχάρη «...και τι φρονεί περί της σχολής ης ανακηρύσσεται αιρεσιάρχης».² Ο Γάλλος συγγραφέας απαντά πως «...η αίρεσις ης θέλει να προεξάρχη ο γαμβρός του Ρενάν είναι υποβιβασμός της αξίας αυτής της ελληνικής υπάρξεως. Εάν η Ελλάς θεωρείται έτι ευγενές έθνος, προς ο η Ευρώπη έχει καθήκον τιμής, τούτο κατά μέγα μέρος οφείλεται εις το φιλολογικόν αυτής ενεργητικόν, όπερ αναβιβάζεται μέχρι

¹ Κ. Πρεβεζιώτου, «Η ηθική φυσιογνωμία του μαλλιαρισμού», όπ.π., σ. 268.

² Ε.Π. Ιωάννου, «Εντυπώσεις της ημέρας. Πέτρος Λωτί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 631, 7/6/1900.

των χρόνων του αρχαίου ελληνισμού. Πας όθεν όστις θέλει να διασπάση τον δεσμόν τούτον, ον μέχρι σήμεραν διετήρησε και διηώνισεν η γλώσσα, φρονώ ότι επιχειρεί την υποβίβασιν αυτής της αξίας του Έλληνοσ και των αρετών αυτού. Ιδού διατί νομίζω ότι ο κ. Ψυχάρησ αδικεί την πατρίδα του γινόμενοσ αιρεσιάρχησ μιασ τοιαύτησ αιρέσεωσ».¹

Ο Ταχυδρόμοσ επαναλαμβάνει τις φράσεισ αυτές στο κύριο άρθρο του και, προβάλλοντασ έντονα το κύροσ του Ρ. Λοτί ωσ ακαδημαϊκού, δηλώνει απερίφραστα ότι ακόμα κι αν δεν υπήρχε άλλο επιχείρημα που να αποδεικνύει το βαρύ αμάρτημα των δημοτικιστών, η γνώμη αυτή θα ήταν αρκετή. Σπεύδει λοιπόν να τον ευχαριστήσσει εκ μέρουσ «... της ορθοφρονούσσησ μερίδοσ του ελληνικού έθνοσ επί τω μαθήματι, όπερ... παρέσχεν εισ τουσ ολίγουσ εκείνοσ πείσμονασ Προκρούστασ της τοσούτοσ αισίωσ διαμορφομένησ, αλλά και τοσούτοσ οικτρώσ υπ' αυτών κακουχομένησ νέασ ελληνικήσ γλώσσησ».² Ο συντάκτησ του άρθρου δε μένει εκεί, αλλά ισχυρίζεται πωσ τυχόν πνευματικά έργα που θα γραφούν στη δημοτική είναι εκ των προτέρων καταδικασμένα να μείνουν περιφρονημένα ή να προκαλούν το γέλιο. Ταυτόχρονα όμως «...θα διέπραττον το μέγα εκείνο εθνικόν έγκλημα... θα κατέστρεφον δηλαδή την ιστορικήν του έθνοσ ενότητα, εν τη γλώσση προ πάντων ψηλαφητώσ εκδηλουμένην...».³ Τέλοσ, κατηγορεί τον Γ. Ψυχάρη και τουσ υπόλοιπουσ ηγέτεσ των δημοτικιστών ότι δολοφονούν τη γλώσσα προκειμένου να ικανοποιήσσουν τις προσωπικές τουσ φιλοδοξίεσ ή ιδιοτροπίεσ.

Η Κωνσταντινούπολισ με ένα δηκτικό άρθρο της βάλλει εναντίον του «επιχωρίου φύλλου» που προβαίνει σε εξορκισμόσ εξαιτίασ λίγων μαλλιαρών «...οίτινεσ έχουσι την ιδιοτροπίαν να μεγαλύνωσι την κόμην των και να σμικρύνωσι την γλώσσαν των...».⁴ Ο συντάκτησ του άρθρου επαναλαμβάνει την πάγια θέση της εφημερίδασ ότι δεν υφίσταται γλωσσικό ζήτημα, επομένωσ όλη αυτή η σκιαμαχία δεν έχει κανένα νόημα, γιατί η γλώσσα του έθνοσ πορεύεται στον δρόμο της. Όσοι προσπαθούν να την καταδικάσσουν σε ακινησία, επιχειρούν κάτι ενάντιο τουσ νόμουσ της φύσσησ. Από τη στιγμή που το έθνοσ εκπαιδεύεται και μορφώνεται, είναι αδύνατον η γλώσσα του να μείνει «αμόρφωτοσ». «Είναί άλλωσ τε δυνατόν δια της αζέστου και περιορισμένησ των μαλλιαρών γλώσσησ να εκφρασθώσιν ιδέαι υψηλήσ και ευρείασ αναπτύξεωσ;», αναρωτιέται.⁵ Επισημαίνει ότι ακόμα και ο Γ. Ψυχάρησ, στην προσπάθειά του να αντιτεθεί στη γλώσσα στην οποία δημοσιεύει τα έργα του ο Σύλλογοσ προσ διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, υποχρεώθηκε να χρησιμοποιήσσει

¹ Ε.Π. Ιωάννου, «Εντυπώσεισ της ημέρασ. Πέτροσ Λωτί», όπ.π..

² «Εν Κωνσταντινουπόλει», Ταχυδρόμοσ, αρ.φ. 631, 7/6/1900.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π..

⁴ «Εξορκισμόι», Κωνσταντινούπολισ, αρ.φ. 127, 10/6/1900.

⁵ «Εξορκισμόι», όπ.π..

μέχρι και αρχαίες λέξεις προκειμένου να εκφράσει τις ιδέες του. Επομένως, αυτοί που «... βοώσι κατά της προοδευούσης γλώσσης»,¹ ματαιοπονούν.

Λίγες μέρες αργότερα, η *Κωνσταντινούπολις* αναδημοσιεύει συνέντευξη του Γ. Χατζιδάκι σε αθηναϊκή εφημερίδα. Ο δημοσιογράφος τού ζητά, μεταξύ άλλων, να σχολιάσει όσα είπε ο P. Loti για τον Γ. Ψυχάρη. Ο Γ. Χατζιδάκις αποφαινεται πως «...κάτι άλλο παρά εθνική δύναται να λεχθή η γλώσσα του κ. Ψυχάρη ή η γλώσσα των μαλλιάρων ή η γλώσσα παντός άλλου λογίου γράφοντος ουχί εθνικήν γλώσσαν, αλλ' ιδίωμα γλωσσικόν».² Κατά τη γνώμη του, ούτε η αρχαϊζουσα ούτε τα ιδιώματα μπορούν να αποτελέσουν τη γλώσσα του έθνους, αλλά απαιτείται μία μέση γλώσσα. Βάλλει μάλιστα κατά των λογοτεχνών, γιατί εργάζονται εναντίον της εθνικής γλώσσας όταν γράφουν στα τοπικά τους ιδιώματα, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα τα γραφόμενά τους να καθίστανται αποκρουστικά και ακατανόητα σε ανθρώπους κάθε κοινωνικής τάξης και μορφωτικού επιπέδου.

Περίπου ένα μήνα μετά τη δημοσίευση της συνέντευξης του P. Loti, ο *Ταχυδρόμος* φιλοξενεί την αντίδραση του Φ. Φωτιάδη. Ο λόγιος γιατρός αρνείται τους χαρακτηρισμούς «αιρεσιάρχης» για τον Γ. Ψυχάρη και «αιρετικοί» για τους δημοτικιστές: «Είναι τάχα αίρεσις ν' αγαπά κανείς την μητέρα του και την γλώσσαν την οποίαν τον edίδαξεν εκείνη;».³ Εφιστά την προσοχή στη δήλωση του Γάλλου ακαδημαϊκού ότι οι Ευρωπαίοι σέβονται την Ελλάδα μόνο χάρη στα έργα και τα επιτεύγματα των αρχαίων κι υποστηρίζει ότι οι ερωτήσεις που του υποβλήθηκαν ήταν τέτοιες, ώστε να εκμαιεύσουν συγκεκριμένες απαντήσεις. Θεωρεί όμως πως έτσι εκτέθηκε ο *Ταχυδρόμος* επιδεικνύοντας περιφρόνηση στον Γ. Ψυχάρη που είναι πολύ σημαντικότερος για τους Έλληνες από τον P. Loti, ενώ τα λεγόμενά του «...και τόσα άλλα υπονοούμενα όσα μικροί απογόνοι μεγάλων προγόνων λέγειν ου καλόν...»,⁴ προσέβαλαν όλο το έθνος. Ταυτόχρονα ο *Ταχυδρόμος* εξέθεσε και τον ίδιο τον P. Loti γιατί οι δηλώσεις του για την ελληνική γλώσσα έρχονται σε πλήρη αναντιστοιχία με την πραγματικότητα του δικού του έθνους, που πέρασε από παρόμοιο στάδιο όταν υιοθέτησε τη γαλλική αντί της λατινικής γλώσσας. Με βάση τα παραπάνω λοιπόν, ο Φ. Φωτιάδης δηλώνει πως η γνώμη του Γάλλου δεν είχε τίποτα το χρήσιμο, επομένως «...θα εμμένομεν εις ό,τι εσείς αποκαλείτε πλάνην και εις ό,τι ημείς βλέπομεν ως

¹ «Εξορκισμοί», όπ.π..

² «Ο Χατζηδάκις περί της γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 135, 20/6/1900.

³ Φ. Φωτιάδης, «Ο ακαδημαϊκός Λωτί και η περί της γλώσσης μας ετυμηγορία του», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 647, 11/7/1900.

⁴ Φ. Φωτιάδης, «Ο ακαδημαϊκός Λωτί και η περί της γλώσσης μας ετυμηγορία του», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 648, 12/7/1900.

το φως το αληθινόν».¹

Καταπιάνεται έπειτα με τη στάση των υποστηρικτών της καθαρεύουσας απέναντι στους δημοτικιστές, την οποία σχολιάζει με χιούμορ. «*Ημείς οι ταπεινοί, όσοι έχομεν υποβιβασμένην εις αγνώριστον βαθμόν την αξίαν και τας αρετάς των προγόνων, καταγινόμεθα με ταπεινά πράγματα· εκφράζομεν απλούστατα την αγάπην, την ευγνωμοσύνην μας προς την γαλουχήσασαν κ' εμάς κ' εσάς μητρικήν γλώσσαν, αυτήν ακριβώς την οποίαν σεις κακουχείτε... Και όμως προσέξτε πόσον αβροφρονέστεροι είμεθα πάλιν ημείς οι ταπεινοί. Σεις μεν μας κακουχείτε και ομιλούντες και γράφοντες, ενώ ημείς οι καϋμένοι σας κακουχούμεν μόνον όταν γράφομεν και τότε ακόμη τους αθλίους αρνείσθε να μας διαβάσετε, μας κλείετε τας στήλας των εφημερίδων σας και μας λέγετε τα εξ αμάξης*».²

Έπειτα, ο Φ. Φωτιάδης επιχειρεί να αποδομήσει τις θέσεις που προβάλλονται στο άρθρο του *Ταχυδρόμου*. Ο συντάκτης είχε χαρακτηρίσει τα έργα των δημοτικιστών «γλωσσικά βαναυσουργήματα», ξεχνώντας ότι η αττική διάλεκτος και όλες οι ευρωπαϊκές γλώσσες προήλθαν από την «καταβαναυσούργηση» της ιωνικής και της λατινικής γλώσσας αντίστοιχα. Τους κατηγορήσε ότι θέλουν να διασπάσουν την εθνική ενότητα που εκδηλώνεται κυρίως με τη γλώσσα, αλλά η συντριπτική πλειοψηφία του έθνους χρησιμοποιεί τη μητρική, η οποία ως ζωντανή γλώσσα παραδίδεται από γενιά σε γενιά. Επομένως αυτή είναι η γνήσια ελληνική γλώσσα, ο δεσμός που εξασφαλίζει την ενότητα του έθνους κι όχι η αττικίζουσα ή η καθαρεύουσα. Επισημαίνει τέλος ότι δεν ενοχλείται από τις υπερβολικές εις βάρος των δημοτικιστών κατηγορίες της εφημερίδας, αλλά πικραίνεται από την προσπάθειά της να τους παρουσιάσει ως εγκληματίες. Μοναδική του παρηγοριά είναι πως όλη αυτή η αντιπαράθεση συντελεί στον κοινό σκοπό του εντοπισμού της αλήθειας.

Ο *Ταχυδρόμος* δεν αφήνει αναπάντητο το άρθρο του Φ. Φωτιάδη. Την επόμενη κιάλας μέρα τονίζει στο κύριο άρθρο του πως αυτοί που εργάζονται «...προς καθήλωσιν της εθνικής γλώσσης εν τη οικτρά εκείνη... μορφή, εις ην περιήγαγον αυτήν αι πηρώσεις της αμαθείας και η δια της επενεργείας των ιστορικών περιπετειών σύμμιξις αυτής μετά στοιχείων αλλοτριών...»,³ δεν έχουν πια τι να πουν. Εκφράζει τη λύπη του που ο Φ. Φωτιάδης μέμφεται την εφημερίδα για τα άρθρα περί του P. Loti. Αν όμως απορρίπτει τη γνώμη του Γάλλου ακαδημαϊκού, σίγουρα δεν μπορεί να κάνει το ίδιο με τις δηλώσεις του Γ. Χατζιδάκι, οι οποίες δημοσιεύθηκαν στην *Ακρόπολη* της Αθήνας και αποσπάσματά τους μετα-

¹ Φ. Φωτιάδης, «Ο ακαδημαϊκός Λωτί και η περί της γλώσσης μας ετυμηγορία του», όπ.π..

² Φ. Φωτιάδης, «Ο ακαδημαϊκός Λωτί και η περί της γλώσσης μας ετυμηγορία του», όπ.π..

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 649, 13/7/1900.

φέρει στις στήλες του ο *Ταχυδρόμος*.¹ Ο Έλληνας καθηγητής υποστηρίζει τη γνώμη του P. Loti και καταδικάζει το έργο του Γ. Ψυχάρη, για το οποίο δηλώνει πως στρέφεται εναντίον του ίδιου του έθνους.

Λίγες μέρες αργότερα ο *Ταχυδρόμος* μεταφέρει την αντίδραση του Γ. Ψυχάρη, που δημοσιεύθηκε στον αθηναϊκό Τύπο. Συγκεκριμένα με άρθρο του στο *Άστυ*, όπου συμπεριέλαβε μια φιλοφρονητική επιστολή του P. Loti προς τον ίδιο, με την οποία ο Γάλλος ανακαλούσε τα όσα είχε πει, διαμαρτυρήθηκε για τον χαρακτηρισμό του έργου του ως αντεθνικό. Ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει την επιστολή αυτούσια στα γαλλικά, αλλά και σε μετάφραση του Γ. Ψυχάρη. Το σχόλιο της εφημερίδας για την κίνηση αυτή του P. Loti είναι: «*Ευτυχώς ο χαρακτηρισμός του ματαίου αγώνος του κ. Ψυχάρη και των ομοφρονούντων αυτό ως αντεθνικού υιοθετήθη ήδη και επαρκώς ητιολογήθη υπ' ανδρός, ου το κύρος εν τω ζητήματι πολύ και του Λωτί μείζον*».² Στο πλευρό του *Ταχυδρόμου* έρχεται να σταθεί ο Ν. Γ. Μακρίδης, ο οποίος έχει ενοχληθεί από την ευκολία με την οποία ο Γάλλος ακαδημαϊκός προσφέρει κι αναιρεί τις κρίσεις του. Στη συνέντευξη, γράφει ο Έλληνας γιατρός, ο P. Loti μίλησε ελεύθερος ηθικών υποχρεώσεων, στην επιστολή του όμως αναιρεί τα όσα είπε για να μη στενοχωρήσει τον συγγενή του μέντορά του, E. Renan.³ Αυτή η επιστολή είναι ενδεικτική, κατά τον Ν.Γ. Μακρίδη, για το ποιόν του ανδρός. Όσο για τον Γ. Ψυχάρη, εάν «...νομίζει ότι εσώθη δι' αυτής, πλανάται πλάνην φρικτήν».⁴

Από τη στιγμή που το όνομα του Γ. Ψυχάρη ενεπλάκη τόσο έντονα στη συζήτηση, ήταν αναμενόμενο πως κάποια στιγμή θα έπαιρνε κι ο ίδιος μέρος σ' αυτήν. Το πράττει στις αρχές του Αυγούστου, στέλνοντας μια επιστολή στον *Ταχυδρόμο*. Η εφημερίδα τη δημοσιεύει «...και εκ καθήκοντος φιλοφροσύνης προς τον αρχαίον ημών συμπολίτην και όπως παράσχωμεν εις τους ημετέρους αναγνώστας εν ακόμη δείγμα της γλώσσης, ην ο κ. Ψυχάρης εννοεί να καταστήση όργανον εθνικής συνεννόσεως».⁵ Ο Γ. Ψυχάρης επισημαίνει πως η συνέντευξη του P. Loti δεν είχε την αναμενόμενη επιτυχία, γι' αυτό και ο *Ταχυδρόμος* αναζήτησε την υποστήριξη του Γ. Χατζιδάκι. Ως γλωσσολόγος όμως και ο ίδιος, αμφισβητεί την αξία του εν Αθήναις συναδέλφου του. Ισχυρίζεται πως ο Γ. Χατζιδάκις στρέφεται εναντίον του εξαιτίας ορισμένων λαθών σε μελέτες και θεωρίες, τα οποία ο Γ.

¹ Σκοπίμως ο συντάκτης του άρθρου «ξεχνάει» πως η συγκεκριμένη συνέντευξη του Γ. Χατζιδάκι έχει αναδημοσιευθεί από την *Κωνσταντινούπολη* στις 20/6. Άλλωστε, οι σχέσεις των δύο εφημερίδων ήταν πάντα τεταμένες.

² «Η μετά του Πέτρου Λωτή συνέντευξις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 655, 20/7/1900.

³ Ν.Γ. Μακρίδη, «Πέτρος Λωτή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 659, 25/7/1900.

⁴ Ν.Γ. Μακρίδη, «Πέτρος Λωτή», όπ.π..

⁵ Γ. Ψυχάρη, «Μία επιστολή του κ. Ψυχάρη», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 671, 9/8/1900.

Ψυχάρης εντόπισε και δημοσιοποίησε. Γι αυτό άλλωστε και οι απόψεις του για τη γλώσσα μεταβάλλονται. «Σαν είναι ο λόγος για μένα, φωτιά κι' αστροπελέκια. Σαν είναι ο λόγος για τους άλλους - Θα νικήση, λέει, θα νικήση η δημοτική».¹ Η επιστολή του Γ. Ψυχάρη κλείνει με την προειδοποίηση «...πως πολύ φρόνιμο δεν είναι να τα βάζη κανείς με τη δημοτική, με τη γλώσσα που ξέρει και που θέλει το έθνος ταληθινό».²

Ο επίλογος γράφεται μετά από ένα χρόνο, όταν ο Γ. Ψυχάρης κατηγορεί τον *Ταχυδρόμο* ως υπαίτιο για τα θλιβερά επεισόδια των Ευαγγελικών. Υποστηρίζει πως η εφημερίδα ακόμα μνησικακεί εις βάρος του γιατί αναίρεσε τα όσα είχαν γραφτεί στη συνέντευξη του P. Loti. Η απάντηση που παίρνει είναι πως «τον πόλεμον κατά του φρενοπλήκτου ψυχαρισμού ο *Ταχυδρόμος* εκήρυξεν από της αρχής της εις το δημόσιον εμφανίσεως αυτού...».³ Ο συντάκτης του άρθρου υποστηρίζει πως αυτό που στην πραγματικότητα έχει θίξει τον Γ. Ψυχάρη είναι η καταδίκη των γλωσσικών του θεωριών από τον Γ. Χατζιδάκι και η μη διάψευση των δηλώσεων του P. Loti. Η εφημερίδα μάλιστα δημοσιεύει ξανά την επιστολή με την οποία ο Γάλλος ακαδημαϊκός εκφράζει τη λύπη του γιατί οι δηλώσεις του στενοχώρησαν τον Γ. Ψυχάρη και τις ανακαλεί για να πάψει εκείνος να στενοχωριέται. Το συμπέρασμα λοιπόν του *Ταχυδρόμου* είναι πως δεν μνησικακεί, ούτε ωθεί σε εκτροχιασμό όταν ζητά τη λήψη των απαραίτητων μέτρων «...προς κατεύνασιν της εξεγερθείσης επί τω ασεβουργήματι της τοιαύτης παραφράσεως του Ευαγγελίου χριστιανικής συνειδήσεως...».⁴

2.2.7. «Η γλώσσα υπό ψηφοφορίαν»

Τον Ιούνιο του 1900 ο *Ταχυδρόμος* ενημερώνει το κοινό της Πόλης για μια πρωτοβουλία του αθηναϊκού Τύπου. Η εφημερίδα *Ακρόπολις* «...προάγουσα τας αρχήθεν σοσιαλιστικάς αυτής περί γλώσσης ιδέας, επεχείρησε κατ' αυτάς την δια δημοψηφίσματος λύσιν του γλωσσικού ζητήματος...».⁵ Αντί άλλου σχολίου ο *Ταχυδρόμος* παραθέτει την αντίδραση της σμυρναϊκής *Αμάλθειας*, που καταδικάζει απερίφραστα τους δημοτικιστές κι επιπλήττει την *Ακρόπολη* γιατί δίνει περισσότερη προσοχή απ' όση αξίζει στον θόρυβο που

¹ Γ. Ψυχάρη, «Μία επιστολή του κ. Ψυχάρη», όπ.π..

² Γ. Ψυχάρη, «Μία επιστολή του κ. Ψυχάρη», όπ.π..

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1046, 19/11/1901.

⁴ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π..

⁵ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 724,12/10/1900.

δημιουργούν. Χαρακτηρίζει δε την όλη ιδέα του δημοψηφίσματος «κωμική», ενώ ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του συντάκτη που την παραλληλίζει με τις εθνικές εκλογές. *«Εκαλοπέρασε βλέπετε το έθνος εκ της γενικής ψηφοφορίας εν τη πολιτική και ζητείται νυν η ψήφος των βοσκών και των ονηλατών ουχί πλέον υπέρ της πολιτικής, αλλ' υπέρ της γλώσσης. Προσκαλούνται οι ένοικοι των χειμαδιών και των στρουγκών να υποδείξωσι ποίαν γλώσσαν πρέπει να μεταχειρίζεται το έθνος...»*.¹

Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η στάση της *Κωνσταντινούπολης*, η οποία όχι μόνο δεν αντιμετωπίζει περιφρονητικά το γεγονός, αλλά και αναδημοσιεύει το σχετικό άρθρο του Γ. Χατζιδάκι από την *Ακρόπολη*. Ο γλωσσολόγος θεωρεί την ιδέα του δημοψηφίσματος κατ' αρχάς σωστή, αφενός διότι το έθνος δικαιούται να αποφασίσει ποια είναι η γλώσσα που θέλει, αφετέρου διότι έτσι θα πειστούν όλοι πως η συγκεκριμένη είναι η εθνική γλώσσα και θα λυθεί οριστικά το γλωσσικό ζήτημα. Κρίνει ωστόσο πως η διεξαγωγή του είναι περιττή, αφού *«...ως γνωστόν, δεν ήλθομεν οι Έλληνες επί τον νυν τύπον της γλώσσης, επί την καθαρεύουσαν λεγομένην, ασυζητητί και αμαχητί, αλλά τουναντίον δια παντός του χρόνου αγωνιζόμενοι και συζητούντες και εις κρίσιν προκαλούμενοι και δικάζοντες»*.² Κατά τη γνώμη του λοιπόν, το έθνος έχει ήδη επιλέξει την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα, αν και δεν αρνείται τη χρήση της δημοτικής σε συγκεκριμένους χώρους όπως για παράδειγμα στη λογοτεχνία ή την ποίηση.

Στρέφεται έπειτα κατά των δημοτικιστών. Τους κατηγορεί ότι επαναλαμβάνοντας απόψεις που έχουν ήδη διατυπωθεί και αντικρουστεί, αγνοούν την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος, ενώ κρίνοντας την ελληνική γλώσσα κατ' αναλογία προς τις ευρωπαϊκές, δε λαμβάνουν υπόψη την επιρροή της αρχαίας, από την οποία η σύγχρονη έχει διατηρήσει πάμπολλα στοιχεία. Παρ' όλο όμως που η αρχαία γλώσσα αποτελεί πρότυπο, το έθνος αρνήθηκε να υιοθετήσει την επιστροφή της σε χρήση, όπως αρνήθηκε να υιοθετήσει και τη γλώσσα του Δ. Σολωμού ως επίσημη. Το μόνο που καταφέρνουν οι δημοτικιστές, συνεχίζει ο Γ. Χατζιδάκις, είναι να διασπούν τη γλωσσική ενότητα του έθνους. Το άρθρο κλείνει με την προτροπή *«...ν' αποσκορακίσωμεν τας γλωσσικάς αποπείρας τας χωριζούσας ημάς και τα πονήματα ημών εις αιρέσεις και κόμματα, να μελετώμεν την αρχαίαν και κατά το ενόν την νεωτέραν γλώσσαν, ίνα ομοιόμορφον τον λόγον ημών πλέκωμεν και μη σφαλλόμενοι καθιστώμεν την γλώσσαν ημών ακαλλή και δυσμαθή, διότι τότε πλην άλλων δεινών και εν τω προς τους αλλογλώσσους αγώνι δυσκόλως παλαίει...»*.³

¹ «Το γλωσσικόν ζήτημα», όπ.π..

² Γ. Χατζιδάκι, «Η γλώσσα υπό ψηφοφορίαν», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 230, 12/10/1900.

³ Γ. Χατζιδάκι, «Η γλώσσα υπό ψηφοφορίαν», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 231, 13/10/1900.

Λίγες μέρες αργότερα, η *Κωνσταντινούπολις* κλείνει το θέμα με μια σύντομη αναφορά στις δηλώσεις του υπουργού παιδείας της Ελλάδας, Σπυρίδωνα Στάη, ο οποίος, παρόλο που συμφωνεί με τις θέσεις του Γ. Χατζιδάκι, αρνείται πως υφίσταται γλωσσικό ζήτημα.¹

2.2.8. *Χρήστος ή Χρίστος;*

Μια ένδειξη για τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετωπίζεται το ζήτημα της γλώσσας, δίνει και το επόμενο επεισόδιο. Πρόκειται για μία διαφωνία σχετικά με τη σωστή γραφή του ονόματος «Χρήστος», για την οποία θα κληθούν να πάρουν θέση μέχρι και οι καθηγητές των πανεπιστημίων της Αθήνας, Γ. Χατζιδάκις και του Marburg, Albert Thumb. Όλα ξεκινούν τον Νοέμβριο του 1901, όταν ο δημοτικιστής εκπαιδευτικός Μενέλαος Φιλήντας στέλνει από την Πάνορμο, όπου εργάζεται, μία επιστολή στην εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*. Με αφορμή την παρατήρηση κάποιου φίλου του «...ότι το *Χρήστος* γράφεται με η και όχι με ι, και ότι με ι γράφων τις αυτό φοράται αγράμματος...»,² βρίσκει την ευκαιρία να εκθέσει την άποψή του για την ορθογραφία. «*Η διεθνής αυτή πλάνη η λεγομένη ορθογραφία είναι βεβαίως λείψανον της πάλαι αλλοίας προφοράς των λέξεων, ήτις εν τη παρόδω των αιώνων μετεβλήθη και μεταβάλλεται...*».³ Προχωρώντας στην ουσία του θέματός του απορρίπτει την παραγωγή του ονόματος από το αρχαίο ελληνικό «*χρηστός*» και το ετυμολογεί από το «*Χριστός*». Υποστηρίζει ότι ήταν πολύ συνηθισμένη μεταξύ των χριστιανών η παραγωγή κύριων ονομάτων από επίθετα που αποδίδονταν στον Ιησού, αλλά ελαφρώς παραλλαγμένα. Αναφέροντας μάλιστα τα σχετικά παραδείγματα (Σωτήριος, Αναστασία) δεν παραλείπει να τονίσει ότι οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά το όνομα «*Μανουήλ*», ενώ «*το Εμμανουήλ ως κύριον όνομα εγράφη βεβαίως προς εξελληνισιν (sic) του κοινού ονόματος Μανώλης, υπό τινος των τυμβωρύχων δασκάλων της παρελ.(θούσης) γενεάς, οίτινες ενησμενίζοντο να προσκολλώσι θησιμαίας συλλαβάς εις ζώσας λέξεις, και οίτινες κατά κακήν μας τύχην μας εκληροδότησαν αρκετούς διαδόχους και κατά την παρούσαν γενεάν*».⁴

¹ «Οι σκιαμαχοούντες», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 235, 18/10/1900.

² Μ. Φιλήντας, «Χρίστος και όχι Χρήστος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 253, 24/11/1901.

³ Μ. Φιλήντας, «Χρίστος και όχι Χρήστος», όπ.π.

⁴ Μ. Φιλήντας, «Χρίστος και όχι Χρήστος», όπ.π.

Εννέα μέρες αργότερα δημοσιεύεται η απάντηση. Ο ανώνυμος αρθρογράφος θεωρεί ανακριβή τη γνώμη του Μ. Φιλήντα και παραθέτει αποσπάσματα από αρχαίες και βυζαντινές πηγές, στις οποίες καταγράφεται το όνομα «Χρήστος». Υποστηρίζει την παραγωγή του από το «χρηστός» και ανοίγει νέο μέτωπο, δηλώνοντας πως κακώς χρησιμοποιείται το επίθετο «Ηρακλειακά» για να δηλώσει προέλευση από την Ηράκλεια. Αντ' αυτού, προτείνει το ορθό «Ηρακλεωτικά».¹ Χρειάζεται να περάσει ένας ολόκληρος μήνας για να δημοσιευθεί η αντίδραση του Μ. Φιλήντα, γεγονός που θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί και στην ταχύτητα με την οποία λειτουργεί η ταχυδρομική σύνδεση της Πάνορμου με την Κωνσταντινούπολη. Στο νέο άρθρο επισημαίνεται πως οι αναφορές των πηγών στο όνομα «Χρήστος» είναι γνωστές, αλλά ανάγονται στη ρωμαϊκή εποχή. Προτάσσει ακόμα το επιχείρημα ότι τα κύρια ονόματα προέρχονται από εξέχουσες προσωπικότητες και όχι από άσημους συγγραφείς ή δούλους. Επιπλέον, αναφέρει το όνομα της μεγαλομάρτυρος Χριστίνας, το οποίο υποστηρίζει πως σχηματίζεται κανονικά από το αρσενικό «Χρήστος». Όσο για τα «Ηρακλεωτικά», θεωρεί ότι ο σχηματισμός τους είναι αποκύημα του αττικισμού και προτείνει τον τύπο «Ηρακλειανά», τον οποίο χρησιμοποιεί ο λαός. Άλλωστε σύμφωνα με τη γνώμη των σύγχρονων ευρωπαϊών επιστημόνων «...μόνος ο λαός έχει την δύναμιν να σχηματίζη ορθώς τας λέξεις του συμφώνως προς την γραμματικήν του δια του εμφύτου αυτού γλωσσικού αισθήματος...».²

Ο ίδιος – ανώνυμος – αρθρογράφος επανέρχεται με ακόμη μία λίστα πηγών στις οποίες απαντάται το όνομα «Χρήστος», ενώ τονίζει ότι ο τύπος «Χρήστος» δεν καταγράφεται πουθενά. Όσον αφορά το έτερο ζήτημα, θεωρεί πως ο Μ. Φιλήντας παρανόησε τις θέσεις του, διότι «...δεν πρόκειται περί του σχηματισμού ονόματος της λαλουμένης γλώσσης, αλλά της υπό των λογίων γραφομένης, δι' ο και η παρατήρησις η άλλως ορθή, ότι “μόνος ο λαός έχει την δύναμιν να σχηματίζη ορθώς τας λέξεις του συμφώνως προς την γραμματικήν του”, ενταύθα αποτυγχάνει παντάπασι του σκοπού, διότι η γραμματική της γλώσσης του λαού δεν δύναται να ληφθή ως βάσις της υπό των λογίων γραφομένης γλώσσης, ως μάλιστα αύτη ήδη εμορφώθη».³

Αντί άλλης απάντησης, από την Πάνορμο καταφτάνει το αντίγραφο μίας επιστολής του Γ. Χατζιδάκι. Με βάση την ημερομηνία (26/1/1902) και τη διατύπωσή της, είναι λογικό να υποθέσουμε πως ο διάσημος γλωσσολόγος είχε ερωτηθεί από τον Μ. Φιλήντα επί του θέματος και η συγκεκριμένη επιστολή αποτελεί την απάντησή του. Ο Γ. Χατζιδά-

¹ Βλ. «Όραι σχόλης. Χρήστος. Ηρακλειακά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 260, 3/12/1901.

² Μ. Φιλήντα, «Χρήστος – Ηρακλειανά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 4, 5/1/1902.

³ «Όραι σχόλης. Χρήστος – Ηρακλεωτικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 11, 14/1/1902.

κεις επιβεβαιώνει ότι το όνομα «Χρήστος» υπήρχε κατά την αρχαιότητα, ενώ το «Χρίστος» εμφανίστηκε στη μετά Χριστόν εποχή, με τον σχηματισμό ονομάτων όπως «Χριστόδουλος», «Χριστόφορος» κτλ. και τη συγκοπή του από αυτά. Την ίδια όμως εποχή, «...το επίθετον χρηστός απώλετο εκ της γλώσσης ημών της λελαλουμένης προ πολλών αιώνων...»¹ με αποτέλεσμα να χαθεί μαζί του και το όνομα «Χρήστος». Καταλήγει, λοιπόν, ότι η γραφή «Χρίστος» είναι πολύ πιθανότερη από την εναλλακτική της. Όσο για το θέμα της Ηράκλειας, τονίζει πως ο τύπος «Ηρακλεώτης» είναι αρχαϊζών, ενώ το «Ηρακλειανός» συναντάται στον συγγραφέα του 5ου αιώνα, Στέφανο Βυζάντιο.

Η ανάμιξη του Γ. Χατζιδάκι στη συζήτηση πυροδοτεί άμεσες αντιδράσεις. Η μεγάλη ποικιλία των ιδιωμάτων της ελληνικής γλώσσας και η μη ολοκληρωμένη μέχρι στιγμής μελέτη τους, προβάλλεται για να δικαιολογήσει το ότι «...ο πρύτανις των παρ' ημίν γλωσσολόγων, ηστόχησε εν το προκειμένω ζητήματι...»,² διατυπώνοντας μια γνώμη που είναι «...ασυμβίβαστος προς την γραμματικήν και την ιστορίαν».³ Οι συντάκτες των δύο σχετικών άρθρων συμφωνούν ότι «...το ζήτημα της γραφής του ονόματος Χρήστος... προσέλαβεν άλλην σημασίαν, αναμιχθέντος εις αυτό και του καθηγητού της γλωσσολογίας εν τω εθνικώ Πανεπιστημίω κ. Χατζιδάκι...».⁴ Αρνούνται όμως να παραδεχθούν την αυθεντία του κι επιχειρούν να αντικρούσουν την άποψή του σχετικά με την παραγωγή του «Χρίστος». Δηλώνουν ακόμα ότι η γραφή «Χρήστος» βρίσκεται σε συνεχή χρήση εδώ και 20 αιώνες και καταγράφεται τόσο στο Συναξάρι της Εκκλησίας, όσο και στο στόμα του λαού. Τέλος, σχετικά με τον τύπο «Ηρακλεωτικός», επισημαίνεται ότι αφενός βρίσκεται σε χρήση και από τον λαό, αφετέρου η συζήτηση δεν γίνεται «...περί της εκφοράς του ονόματος της πόλεως Ηρακλείας εν τη λαλουμένη γλώσση, αλλ' εν τη υπό των λογίων γραφομένη, ης το γραμματικόν μέρος εκανονίσθη και οσημέραι μάλλον κανονίζεται κατά την αρχαίαν γραμματικήν».⁵

Στην απάντησή του ο Μ. Φιλήντας υποστηρίζει ότι «...απατώνται οι ελλόγμοι κύριοι νομίζοντες ότι ελληνική γραμματική σημαίνει το σύνολον των κανόνων και τύπων, τους οποίους οι κ.κ. Ζηκίδης ή Πετρακίδης ή Δεξερωτίδης καθώρισαν εις τα κωδίκελλα αυτών, προκειμένου περί μιας μορφής ή ηλικίας της γλώσσης λαληθείσης προ 2500 ετών. Η γραμματική σήμερον είναι, κύριοι, ιστορική επιστήμη και ως ταύτη οφείλει να παρακολουθεί ό-

¹ Μ. Φιλήντας, «Χρίστος – Ηρακλειανά. Η γνώμη του κ. Χατζηδάκη», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 31, 12/2/1902.

² «Ωραι σχόλης. Χρήστος – Ηρακλεωτικά», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 36, 18/2/1902.

³ «Χρήστος, ουχί Χρίστος», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 32, 13/2/1902.

⁴ «Ωραι σχόλης. Χρήστος – Ηρακλεωτικά», όπ.π..

⁵ «Ωραι σχόλης. Χρήστος – Ηρακλεωτικά», όπ.π..

λας τας ηλικίας και τας φάσεις της γλώσσης, να έχουν δε ισχύν οι κανόνες αυτής οι σημερινοί προκειμένου περί γλώσσης σημερινής».¹ Διευκρινίζει πως η αλλαγή της γραφής του «Χρήστος» αποτελεί επιλογή του ελληνικού λαού, ενώ η επιμονή στη χρήση του οφείλεται στην ιδεοληψία των «...προσπαθούντων να αναγάγωσι τα πάντα εις την αρχαιότητα δια ν' αποδείξουν ότι κατάγονται κατ' ευθείαν γραμμὴν ἀπὸ τοῦ Ἰσοκράτους και τοῦ Δημοσθένους...».² Το άρθρο του κλείνει με την επισήμανση ότι δεν έχει κάτι άλλο να πει σε αυτούς που προσπαθούν «...ν' αποδείξουν ὡς αδύνατον εις την γλωσσολογίαν τον Χατζιδάκιν». Δύο εβδομάδες αργότερα δημοσιεύονται δύο νέες επιστολές. Η πρώτη είναι του Γ. Χατζιδάκι, στον οποίο ο Μ. Φιλήντας έσπευσε να ταχυδρομήσει τα δύο άρθρα των επικριτών του. Ο γλωσσολόγος παραθέτει μια σειρά επιχειρημάτων για να τεκμηριώσει την άποψή του και αφήνει να διαφανεί πως δεν πρόκειται να ασχοληθεί ξανά με το ζήτημα. Η δεύτερη επιστολή προέρχεται από τον Α. Thumb, στον οποίο επίσης αποτάθηκε ο Μ. Φιλήντας, ζητώντας τη γνώμη του επί του θέματος. Ο Γερμανός γλωσσολόγος δεν προσφέρει κάτι καινούριο στη συζήτηση, δηλώνει όμως απερίφραστα τη συμφωνία του με την άποψη του Γ. Χατζιδάκι.³

Ο ανώνυμος αρθρογράφος επανέρχεται απτόητος και πολύ πιο επικριτικός απέναντι στον Γ. Χατζιδάκι. Υποστηρίζει ότι τα επιχειρήματα του γλωσσολόγου δεν εξηγούν ικανοποιητικά ούτε το πότε εξαφανίστηκε το «Χρήστος», ούτε το πώς προέκυψε το «Χρίστος», ούτε το γιατί το δεύτερο δεν εμφανίζεται στη φιλολογική μας παράδοση. Μπορεί ο ίδιος να μην είναι γλωσσολόγος, γράφει, αλλά «...γραφὴ, ἥτις εἶναι ἐν χρήσει ἐπὶ 20 ὀλοῦς αἰῶνας και ἐπέκεινα, δεν καταργείται δια μιας μονοκονδυλιάς...».⁴ Ανεβάζοντας τους τόνους, χαρακτηρίζει την παραγωγή του «Χρίστος» από το «Χριστόδουλος» ως αποκύημα της μαντικής τέχνης και όχι της γραμματικής, ενώ αρνείται να δεχτεί και τη θέση του Γ. Χατζιδάκι για την ύπαρξη αρχαίων ονομάτων που παρήχθησαν με αντίστοιχο τρόπο.

Η απάντηση έρχεται αυτή τη φορά από τον Γεώργιο Φιλανθίδη (αδελφό του Μ. Φιλήντα), ο οποίος στρέφεται εναντίον των επικριτών του Γ. Χατζιδάκι. Υποστηρίζει πως το γεγονός ότι ονομάζουν «μαντική» την επιστήμη της γλωσσολογίας και αρνούνται να κατανοήσουν ότι η γραμματική είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μαζί της, τους καθιστά ακατάλληλους για γλωσσολογικές ή γραμματικές αναλύσεις. Επικαλείται τη συγκριτική γλωσσολογία και τη δυνατότητα του λαού να διατηρεί ή να εξελίσει τις λέξεις της γλώσ-

¹ Μ. Φιλήντας, «Χρίστος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 43, 27/2/1902.

² Μ. Φιλήντας, «Χρίστος», όπ.π.

³ Μ. Φιλήντας, «Ο κ. Χατζιδάκις περί των Χρίστων», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 54, 12/3/1902.

⁴ «Ωραι σχόλης. Χρήστος – Ηρακλεωτικός», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 61, 20/3/1902.

σας του, προκειμένου να αντικρούσει τις θέσεις τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη του για τη χρήση ξένων λέξεων: θεωρεί πως από τη στιγμή που εντάσσονται στη μορφολογία και την κλίση της ελληνικής γλώσσας, παύουν να είναι ξένες. Επί του κυρίως θέματος, θεωρεί σωστή τη γνώμη του Γ. Χατζηδάκι για την παραγωγή του «Χρίστος» και παραθέτει τη μαρτυρία του εργοστασιάρχη Δημήτριου Λίτσα από τη Μακεδονία, ο οποίος «...μας διεβεβαίωσε ότι η συνήθεια αυτή είναι κοινή εις την πατρίδα του, και ότι μάλιστα είχε και εξάδελφον βαπτισθέντα Χριστόδουλον, τον οποίον αποκαλούσι συνήθως Χρίστον συντομίας χάριν».¹ Ο Γ. Φιλανθίδης κλείνει το άρθρο του με την υπόσχεση να επανέλθει και να ασχοληθεί με το «Ηρακλεωτικός» σε νέα του δημοσίευση, ωστόσο τέτοιο άρθρο δεν προέκυψε κατά την έρευνα. Έτσι, το ζήτημα της ορθής γραφής του ονόματος «Χρήστος», το οποίο άνοιξε ο Μ. Φιλήντας τον Νοέμβριο του 1901, παύει να απασχολεί τη δημοσιότητα μετά από τέσσερις μήνες, με τις δύο πλευρές να μένουν αμετακίνητες στις αρχικές τους θέσεις.

Στο θέμα επανέρχεται ο *Ταχυδρόμος*, μετά από ενάμιση περίπου χρόνο. Ο συντάκτης του άρθρου με τον τίτλο: «Ορθογραφικά», υπενθυμίζει τις βασικές θέσεις που είχαν αναπτυχθεί στις στήλες της *Κωνσταντινουπόλεως* κι επισημαίνει πως το ζήτημα πρέπει να λυθεί οριστικά και με επιστημονικό τρόπο. Κάτι τέτοιο όμως μπορεί να γίνει μόνο αν μελετηθούν βυζαντινά γραπτά μνημεία και μπορέσει να αποδειχθεί πότε σταμάτησε να χρησιμοποιείται από τον λαό το «χρηστός» και πότε εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τα ονόματα Χριστόφορος και Χριστόδουλος. Για τον λόγο αυτό, καλεί τον περίφημο βυζαντινολόγο Μανουήλ Γεδεών να επιληφθεί του έργου.² Οι απόψεις αυτές βρίσκουν κάθετα αντίθετο τον μητροπολίτη Κασσανδρείας Λεόντιο, που υποστηρίζει ότι στην ελληνική γλώσσα έχουν καθιερωθεί και χρησιμοποιούνται τύποι, η εξέταση των οποίων είναι άσκοπη, περιττή, αλλά και τόσο δύσκολη, ώστε πολλοί δεν κάθονται να τους ερευνήσουν στα σοβαρά και δημιουργούν αναταραχή χωρίς να υπάρχει λόγος. Επιπλέον, θεωρεί λανθασμένη την άποψη του Γ. Χατζηδάκι, γιατί «...η λέξις χρηστός εξέλιπεν εκ της γλώσσης μόνον του όχλου, πάντες δε οι ολίγα τινά γράμματα μαθόντες γινώσκουσι και δη και μεταχειρίζονται τας λέξεις χρηστός και χρηστοθήης...»,³ ενώ μέχρι πρόσφατα η διδασκαλία στο σχολείο ξεκινούσε με γνωμικό του Χρυσολωρά που την περιέχει. Ακόμα όμως κι αν η λέξη εξαφανίστηκε από το στόμα του λαού, το «Χρήστος» ως όνομα διατηρήθηκε μεταδιδόμενο από

¹ Γ. Φιλανθίδης, «Χρίστος. Ανακριβειών έλεγχος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 67, 28/3/1902.

² Βλ. «Ποικίλη ιστορία. Ορθογραφικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1528, 30/7/1903.

³ Μητροπολίτης Κασσανδρείας Λεόντιος, «Ποικίλη ιστορία. Χρήστος ή Χρίστος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1541, 14/8/1903.

παππού σε εγγονό χωρίς να αλλάξει η γραφή του.

2.2.9. Το γλωσσικό ζήτημα στις αγγλικές εφημερίδες

Τον Ιανουάριο του 1902 η *Κωνσταντινούπολις* και η *Νέα Εφημερίς*¹ αναδημοσιεύουν κάποια άρθρα του αγγλικού Τύπου σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Η αρχή γίνεται με ένα άρθρο του Ιωάννη Γεννάδιου που έχει δημοσιευθεί στους *Times* του Λονδίνου. Ο πρώην πρέσβης της Ελλάδας στην Αγγλία απαντά σε προηγούμενο δημοσίευμα της εφημερίδας, με το οποίο ο γλωσσολόγος Walter Leaf καθαπτόταν των οπαδών της καθαρεύουσας και συνηγορούσε υπέρ των δημοτικιστών. Αφού σχολιάζει εν συντομία τις απόψεις του W. Leaf σχετικά με τα Ευαγγελικά, ο Ι. Γεννάδιος στρέφει την προσοχή του στο θέμα της μορφής της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας. Δεν τίθεται, γράφει, απλώς θέμα γλωσσολογικών θεωριών και προτιμήσεων, ή διατήρησης της γλωσσικής παράδοσης και της ιστορικής συνέχειας. Υπάρχει και η πρακτική όψη, της γλώσσας που χρειάζεται μια πολιτισμένη και προοδευτική κοινωνία για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της. Παραθέτει αποσπάσματα από το έργο του Άγγλου ακαδημαϊκού Richard Jebb, όπου επισημαίνεται η συνέχεια της φιλολογικής γλώσσας, ο εκφυλισμός της δημοτικής, καθώς κι η γλωσσική αναγέννηση που έχει συντελεστεί τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ απαριθμεί τα προτερήματα της καθαρεύουσας: έχει την απαιτούμενη ακρίβεια για ν' αποτελέσει όργανο των επιστημών και της εκπαίδευσης, είναι δημοφιλής στους απανταχού Έλληνες κι έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από λόγιους και λογοτέχνες, οι οποίοι την έχουν εξελίξει και αναδείξει.²

Έχοντας περιγράψει τις χάρες της καθαρεύουσας, ο Ι. Γεννάδιος περνάει στην κριτική της δημοτικής. Αρχικά υποστηρίζει ότι «...ουδεμίαν βεβαίως έκαμαν γνωριμίαν με την επιστήμην της γλώσσης...»³ όσοι αξιώνουν να έχουμε «μίαν μόνον γλώσσαν», διότι η ύπαρξη τριών γλωσσικών τύπων είναι χαρακτηριστικό των εθνών εκείνων που διαθέτουν αρχαία φιλολογία και μακρά γλωσσική παράδοση. Αναφέρεται έπειτα στον Γ. Ψυχάρη, ο οποίος εφηύρε ένα γλωσσικό σύστημα που δεν είναι παρά ένα σύμφυρμα τοπικών και

¹ Στην *Κωνσταντινούπολη* δημοσιεύεται ένα μικρό μόνο μέρος της επιστολής του Ι. Γεννάδιου, ενώ στη *Νέα Εφημερίδα* την επόμενη μέρα βρίσκουμε ένα πολύ πιο εκτεταμένο κείμενο. Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα. Εν άρθρον του κ. Γενναδίου εις τον λονδίνειον Χρόνον», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 12, 15/1/1902, & «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3247, 16/1/1902.

² Ι. Γεννάδιος, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3247, 16/1/1902.

³ Ι. Γεννάδιος, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *όπ.π.*

φραγκολεβαντίνικων διαλέκτων, στο οποίο προσαρτώνται και αρχαίες λέξεις μόνο αφού πρώτα ακρωτηριαστούν και διαστραφούν. «*Επειδή ουδεμία μερίς, ουδεμία τάξις, του ελληνικού έθνους ωμίλησέ ποτε το νοθογενές τούτο εξάμβλωμα...*», το απορρίπτουν ακόμα και οι λιγότερο μορφωμένοι.¹ Επιπλέον, δεν υπάρχει περίπτωση να χρησιμοποιηθεί ποτέ στην εκπαίδευση, αφού σκοπός της «...ουδέποτε υπήρξεν ο εξευτελισμός της γλώσσης εις την εσχάτην της χυδαιότητος κατάστασιν, αλλ' η ανύψωσις μάλλον των παιδευτών εις ανωτέραν γλωσσικήν και διανοητικήν βαθμίδα».² Μόνο όσοι στερούνται των απαραίτητων ικανοτήτων για να διακριθούν στα γράμματα έχουν υιοθετήσει αυτή τη «νέα διδασκαλία», προτείνοντας μάλιστα και δομικές αλλαγές στη γλώσσα, όπως η κατάργηση της ορθογραφίας ή η προσθήκη κι άλλων γραμμάτων στο αλφάβητο. Τυχόν επικράτηση όμως ενός τέτοιου χυδαίου και άξεστου ύφους στον γραπτό λόγο, θα έχει ολέθρια αποτελέσματα στον διανοητικό και ηθικό χαρακτήρα του έθνους.

Στον W. Leaf απαντά και ο Ιωάννης Κονδυλάκης, ο οποίος επισημαίνει ένα λάθος που «...επαναλαμβάνουν οι ξένοι οι ερχόμενοι εις επικουρίαν των ημετέρων ψυχαιριστών».³ Δεν υπάρχει αναλογία μεταξύ ελληνικής και ιταλικής, ως προς τη σχέση τους με τις αρχαίες γλώσσες από τις οποίες προέρχονται. Αυτό συμβαίνει «...διότι λόγοι και περιστάσεις όλως διάφοροι επεκράτησαν εις διαμόρφωσιν της γραφομένης νεοελληνικής γλώσσης. Και δεν είναι προϊόν αυθαιρεσίας ολίγων τινών (του Κοραή λ.χ.)... αλλ' αποτέλεσμα εξελίξεως, ως έγραψεν ο *Alpert Thumr*»⁴. Έτσι, η γραπτή νέα ελληνική έχει διατηρήσει όχι μόνο αυτούσιες λέξεις, αλλά και πολλούς από τους γραμματικούς τύπους και τους κανόνες της αρχαίας. Κανείς βέβαια δεν μπορεί να αρνηθεί πως η ανάμιξη αρχαίων και νέων τύπων κι ο πλεονασμός νεκρών ή σόλοικων στοιχείων καθιστά τη γλώσσα αυτή ψυχρή ή παρδαλή, αλλά, τονίζει ο Ι. Κονδυλάκης, αυτό οφείλεται μόνο στην αδέξια χρήση της.

Η επιχειρηματολογία του Ι. Κονδυλάκη συνεχίζεται από τον Ι. Γεννάδιο, αυτή τη φορά σε άρθρο του στην εφημερίδα *The Manchester Guardian*. Ο συντάκτης υποστηρίζει πως το γλωσσικό ζήτημα έχει διευθετηθεί με το κύρος του Κοραή. Οι αρχές που διατύπωσε, χάρη στη μετριοπάθεια και τη λογική τους, έχουν επικρατήσει στην πλειοψηφία του έθνους και δε γίνεται πια να καταργηθούν. Στη συνέχεια παραθέτει και απορρίπτει επιχειρήματα που έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί για να δείξουν ότι η σύγχρονη ελληνική

¹ Το επιχείρημα που προβάλλει ο Ι. Γεννάδιος είναι ένα εκδοτικό εγχείρημα του Β. Γαβριηλίδη, η εφημερίδα *Πατριώτης*, η οποία γραφόταν στη δημοτική αλλά πρόλαβε να κυκλοφορήσει ελάχιστα μόνο φύλλα προτού σταματήσει η έκδοσή της. Βλ. Ι. Γεννάδιος, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *όπ.π.*

² Ι. Γεννάδιος, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *όπ.π.*

³ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 15, 18/1/1902.

⁴ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *όπ.π.*

είναι διαφορετική από την αρχαία, θέλοντας να αποδείξει πόσο αβάσιμος είναι ο ισχυρισμός αυτός.¹ Επιμένει ότι η διγλωσσία είναι ένα φυσιολογικό φαινόμενο και αφού απευθύνεται σε αγγλικό κοινό, φέρνει παραδείγματα από τα δικά τους λαϊκά ιδιώματα, στα οποία έχουν μεταφραστεί κλασικά έργα μόνο δίκην αστεϊσμού.² Το άρθρο κλείνει με μια επίθεση στον Κ. Παλαμά, για την επιλογή του οποίου ως εθνικού ποιητή που θα συνέτασσε τον Ολυμπιακό ύμνο αφήνει υπονοούμενα, και με την εξιστόρηση ενός περιστατικού που είναι (σκόπιμα;) παραποιημένο. Συγκεκριμένα αναφέρει πως κατά την τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, μόλις ο Κ. Παλαμάς ολοκλήρωσε την απαγγελία του ύμνου σηκώθηκε ένας από τους παρευρισκόμενους Άγγλους κι απήγγειλε με τη σειρά του μια ωδή «...συντεταγμένην εν αμέμπτω πινδαρικό μέτρο».³ Το περιστατικό αναφέρεται ως δείγμα του εξευτελισμού που περιμένει το ελληνικό έθνος αν αποφασίσει να εγκαταλείψει τη γλωσσική του παράδοση για χάρη της ψυχαρικής διαλέκτου.

Περίπου ένα μήνα αργότερα η *Κωνσταντινούπολις* σχολιάζει σε κύριο άρθρο της πως ο «γλωσσικός αγώνας» μεταφέρθηκε στον αγγλικό Τύπο, όπου η συζήτηση γίνεται ευπρεπώς και με επιχειρήματα. Φαίνεται πως η σχετική αρθρογραφία έχει συνεχιστεί σε όλο αυτό το διάστημα και η Πολίτικη εφημερίδα επιλέγει να σταθεί σε ακόμα ένα δημοσίευμα της *Manchester Guardian*. Σε αυτό, ο Άγγλος συντάκτης αποφαινεται πως η διαφορά μεταξύ γραφομένης και ομιλουμένης είναι αντίστοιχη με τις διαφορές που παρατηρούνται και σε άλλες γλώσσες, επομένως η διγλωσσία που επικαλούνται οι δημοτικιστές δε συνιστά αιτία εξοστρακισμού της καθαρεύουσας. Έτσι, σύμφωνα με την *Κωνσταντινούπολη* «ο αρθρογράφος του αγγλικού φύλλου αδιστάκτως αποφαινεται ότι η γλώσσα, την οποίαν συνείθισε να ομιλή εκ τρυφεράς ηλικίας ελληνόπαις εκ γονέων ανεπτυγμένων, η γλώσσα η ζωντανή, η γλώσσα, την οποίαν οι χυδαϊσταί δεν δύνανται να καταδικάσωσιν ως νεκράν, είναι αυτή η γλώσσα η καθαρεύουσα, διότι ήκιστα διαφέρει της γραφομένης. Τι άλλο δε γίνεται και εις τας λοιπάς κοινωνικάς τάξεις ή μία βαθμιαία εξέλιξις προς τον αυτόν γλωσσικόν τύπον, υπό την επίδρασιν της επεκτεινομένης οσημέραι παιδεύσεως;».⁴ Επομέ-

¹ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 18, 28/1/1902.

² Βλ. Ι. Γεννάδιος, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3271, 13/2/1902.

³ Ι. Γεννάδιος, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3271, 13/2/1902. Πρόκειται για πραγματικό περιστατικό, το οποίο όμως έλαβε χώρα κατά την τελετή λήξης των Ολυμπιακών Αγώνων. Σύμφωνα με την περιγραφή του P. de Coubertin μετά την απονομή των μεταλλίων και την παρέλαση των αθλητών στο Παναθηναϊκό στάδιο, ένας εξ αυτών, ο George Stuart Robertson, ο οποίος ήταν και σπουδαστής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, απήγγειλε μια ωδή που είχε συνθέσει ο ίδιος στα αρχαία ελληνικά και σε πινδαρικό μέτρο. Βλ. P. de Coubertin (1896), σελ. 50. Σύμφωνα με τον Ι. Γεννάδιο, προκειμένου να αποκρουσθεί «...η ούτως απονεμηθείσα ημίν επιτίμις της εθνικής ημών φιλοτιμίας...» δημοσιεύθηκε αργότερα ακόμα μία πινδαρική ωδή, αυτή τη φορά συντεταγμένη από τον Κρητικό Άγι Βορέαδη.

⁴ «Ο γλωσσικός αγών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 48, 5/3/1902.

νωσ, καταλήγει ο συντάκτης, η αξίωση των χυδαϊστών αποτελεί οπισθοδρόμηση, ενώ η κοινωνία προχωρεί μπροστά και «...μορφουμένη μορφώνει και την γλώσσαν της».¹ Αυτός είναι και ο λόγος που, όπως σωστά παρατηρεί ο Άγγλος αρθρογράφος, μετά από διαρκή αγώνα εξακολουθεί να δεσπόζει στη χώρα η καθαρεύουσα.

Ωστόσο, τα άρθρα και οι εφημερίδες που υποστηρίζουν την καθαρεύουσα αποτελούν τη μειοψηφία στον αγγλικό Τύπο. Αυτό τουλάχιστον αναφέρει ο *Ταχυδρόμος* όταν, σε άρθρο που δε σχετίζεται με το γλωσσικό ζήτημα, επισημαίνει πως οι αγγλικές εφημερίδες είχαν πάρει σαφή θέση στην προ μηνών αντιπαράθεση μεταξύ της «καλουμένης καθαρεύουσας» και της «καλουμένης μαλλιαρής» γλώσσας στην Αθήνα. «*Αι πλείσται των εφημερίδων τούτων συνετάχθησαν προς την μαλλιάρην και, εάν εξηράτο παρ' αυτών, η γλώσσα αύτη θα ενεθρονίζετο και θα επεβάλλετο ως η μόνη φυσική και αρμόζουσα εις ημάς*».² Σύμφωνα με τον συντάκτη όμως, η συγκεκριμένη στάση δεν είναι παρά ένα σφάλμα που οφείλεται σε έλλειψη σωστής πληροφόρησης.

2.2.10. Η παρέμβαση του Karl Krumbacher

Το κύριο άρθρο της *Κωνσταντινούπολης* στις 12 Νοεμβρίου 1902 φέρει τον τίτλο «Ακαδημαϊκαί θεωρία» κι ενημερώνει το κοινό πως ο διάσημος βυζαντινολόγος Karl Krumbacher εκφώνησε ομιλία στη Βαυαρική Ακαδημία του Μονάχου με θέμα τη νεοελληνική γλώσσα. Ο συντάκτης εκθειάζει την προσφορά του στη μελέτη της μεσαιωνικής και νεότερης φιλολογίας, αλλά αρνείται να κάνει το ίδιο για τις γλωσσικές του απόψεις, καθώς «...είναι πρόδηλον ότι και τον επιφανή Γερμανόν ακαδημαϊκόν επηρέασεν ο ψυχαρισμός».³ Στο άρθρο αναφέρονται επί τροχάδην και σχολιάζονται κάποια από τα επιχειρήματα που ανέπτυξε ο Γερμανός επιστήμονας υπέρ της δημοτικής και η κατακλείδα είναι πως «...αναμφισβήτητον ότι σήμερον γραφομένη και λαλουμένη ουσιωδώς συναντώνται, ότι η γλώσσα ανεπτύχθη... ότι ουδέποτε η εν χρήσει γλώσσα απεξενώθη τελείως κατά τας ρίζας της από της αρχαίας. Ισχυριζόμενος το εναντίον ο κ. Κρουμβάχερ κινδυνεύει να εγκολπωθεί επί της γλώσσης ό,τι απ' άλλης απόψεως διετεινάτο ο συμπατριώτης αυτού Φαλ-

¹ «Ο γλωσσικός αγών», όπ.π..

² «Εν Κωνσταντινουπόλει τη 30 Μαρτίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1149, 30/3/1902.

³ «Ακαδημαϊκαί θεωρία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 253, 12/11/1902.

μεράνερ».¹

Αμέσως μετά η εφημερίδα ξεκινάει τη δημοσίευση του πλήρους κειμένου της ομιλίας του K. Krumbacher, η οποία θα ολοκληρωθεί σε πέντε συνέχειες. Ο Γερμανός ακαδημαϊκός εξηγεί πως θεωρεί λανθασμένη την αντίληψη ότι το γλωσσικό ζήτημα αποτελεί αυστηρά «οικογενειακή υπόθεση» των Ελλήνων, καθώς οι μελετητές που εγκύπτουν σε αυτό, το κάνουν με την ίδια αγάπη με την οποία ασχολούνται με την ιστορία, τη φιλολογία ή τις τέχνες της Ελλάδας. Για τους λόγους αυτούς, γράφει, «...απεφάσισα... να εκφράσω κατά το ενόν σαφώς και ανεπιφυλάκτως την πεποίθησίν μου περί του τρόπου δι' ου δέον να λυθή επ' αγαθώ του λαού, μη λαμβάνων υπ' όψιν τα αισθήματα ακριβών φίλων και αδιαφορών περί της ενεστώσης διαθέσεως της πλειονότητος του ελληνικού λαού».² Οι θέσεις του K. Krumbacher συνοψίζονται στα εξής:

α) Η καταπληκτική ομοιότητα της σύγχρονης γραπτής με την αρχαία δίνει την εντύπωση πως η γλώσσα διατηρήθηκε αλώβητη στο πέρασμα του χρόνου, περιφρονώντας όλους τους εξελικτικούς νόμους. Αυτό αφήνει στους μελετητές το περιθώριο να εικάσουν πως η γραπτή γλώσσα είναι «... εν τεχνητόν κατά μέγα μέρος κατασκευάσμα, η δε αληθώς ζώσα γλώσσα, ην οι έλληνες εγγαλουχούνται μετά του μητρικού γάλακτος... απέχει από της κρατούσης γραφομένης όσον ο ουρανός από της γης».³

β) Στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες ο σύγχρονος πολιτισμός και οι εθνικές γλώσσες αναπτύχθηκαν ταυτόχρονα και σταδιακά από τον 13ο αιώνα, ενώ στην Ελλάδα «...η βεβιασμένη μετάβασις εις απολεπυνθέντα υλικώς και πνευματικώς βίον»⁴ εμπόδιζε μια παρόμοια εξέλιξη. Όταν οι Έλληνες λόγιοι προσπάθησαν να μεταδώσουν τους θησαυρούς της επιστήμης και της φιλολογίας στους ομοεθνείς τους, αντιλήφθηκαν πως το μόνο όργανο που είχαν στη διάθεσή τους για ένα τέτοιο έργο ήταν «...η πρωτίστως τους σκοπούς του σχολείου και της εκκλησίας εξυπηρετούσα αποστεωμένη και κατ' ουσίαν αρχαιοελληνική τεχνητή γλώσσα».⁵ Οι προσπάθειες να ευθυγραμμιστεί η γραπτή αυτή με τη φυσική γλώσσα των Ελλήνων δεν ευοδώθηκαν, ίσως γιατί και στην Ευρώπη εκείνη την εποχή άνθιζε ο μονομερής κλασικισμός και η τυφλή υπερτίμηση της αρχαιότητας.

γ) Οι ανάγκες του 18^{ου} αιώνα για ένα γλωσσικό όργανο υψηλών αξιώσεων που θα

¹ «Ακαδημαϊκαί θεωρίαι», όπ.π..

² «Μία διάλεξις εν τη Βαυαρική Ακαδημία. Ο Κρουμβάχερ περί της νεοελληνικής γλώσσης. Γ'», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 261, 22/11/1902.

³ «Μία διάλεξις εν τη Βαυαρική Ακαδημία. Ο Κρουμβάχερ περί της νεοελληνικής γλώσσης», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 253, 12/11/1902.

⁴ «Μία διάλεξις εν τη Βαυαρική Ακαδημία. Ο Κρουμβάχερ περί της νεοελληνικής γλώσσης», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 257, 16/11/1902.

⁵ «Μία διάλεξις εν τη Βαυαρική Ακαδημία. Ο Κρουμβάχερ περί της νεοελληνικής γλώσσης», όπ.π..

μπορούσε να μετακενώσει επιστημονικές γνώσεις, εξηγούν την υφιστάμενη διγλωσσία στο ελληνικό κράτος, αλλά δεν τη δικαιολογούν. Πρόκειται για μία καχεξία, μία κατάχρηση, η οποία με όλους τους τίτλους ευχενείας δεν μπορεί να συνεχιστεί ενάντια στη θέληση των μεταγενέστερων γενεών. *«Ακατανόητον επομένως τυγχάνει, ότι η περί ιστορικού δικαίου θεωρία εφηρμόσθη υπό διαπρεπών λογίων επί του ζητήματος της ομιλουμένης νεοελληνικής»*.¹

δ) Παρά την αρχική επικράτηση της «αρχαϊκής ριζοσπαστικής τάσης», η αντίθετη μερίδα κατάφερε να αντιδράσει δυναμικά. Η πραγματεία του Ν. Κονεμένου για το ζήτημα της γλώσσας, τα έργα των Γ. Ψυχάρη, Ε. Ροΐδη και η χρήση της «φυσικής» γλώσσας από νέους και ταλαντούχους συγγραφείς προκάλεσαν τη λυσσαλέα πολεμική της συντηρητικής πλευράς. Με τα γεγονότα των Ευαγγελικών το ζήτημα έγινε γνωστό διεθνώς, ενώ αναδείχθηκε και η πατριωτική φύση ορισμένων επιχειρημάτων. Για παράδειγμα *«οι Έλληνες εμμένουσι στερρώς εις την αρχαιοελληνικώς κεχρωματισμένην γραπτήν γλώσσαν ουχ' ήττον και δια τον λόγον, διότι πιστεύουσιν, ότι ούτω αποδεικνύουσιν οφθαλμοφανώς την μετά των αρχαίων Ελλήνων ταυτότητά των»*.²

ε) Οι απόψεις των επικριτών του λαϊκού ιδιώματος εκπορεύονται από την άγνοια των νόμων της εξέλιξης των γραπτών γλωσσών. Σοβαρότερη φαίνεται η μομφή πως η δημοτική είναι ακατάλληλη γιατί διαιρείται σε πολλές διαλέκτους. Στην πραγματικότητα όμως υπάρχει μία φυσική κοινή γλώσσα με μικρές τοπικές διαφοροποιήσεις, όπως συμβαίνει σε όλες τις χώρες. Αντιθέτως η καθαρεύουσα γίνεται εύκολα κατανοητή μόνο στους απόφοιτους μέσης εκπαίδευσης, ενώ *«ως προς την έκφρασιν απειρίας διαχρώσεων και διανοημάτων είναι ανεπαρκής παρά τον πλούτον των λέξεων ... διότι δεν εδόθη μαζί με το μητρικόν γάλα, αλλ' εσχηματίσθη με την γραμματικήν, το λεξικόν και την διδασκαλικήν πρακτικήν»*.³

Ο Κ. Krumbacher κλείνει την ομιλία του με την ευχή να λάβει τέλος η αφόρητη αυτή κατάσταση, καθώς στην έλλειψη μιας πραγματικά λαϊκής γλώσσας αποδίδει όχι μόνο την ξηρότητα και αφορία της νεοελληνικής φιλολογίας, αλλά και την έλλειψη πολιτικής, θρησκευτικής, κοινωνικής και φιλολογικής μόρφωσης στους Έλληνες. Προβλέπει ωστόσο ότι οι πρωτεργάτες του δημοτικισμού ίσως να μη ζήσουν αρκετά για να δουν την

¹ «Μία διάλεξις εν τη Βαυαρική Ακαδημία. Ο Κρουμβάχερ περί της νεοελληνικής γλώσσης. Γ'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 261, 22/11/1902.

² «Μία διάλεξις εν τη Βαυαρική Ακαδημία. Ο Κρουμβάχερ περί της νεοελληνικής γλώσσης. Δ'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 262, 23/11/1902.

³ «Μία διάλεξις εν τη Βαυαρική Ακαδημία. Ο Κρουμβάχερ περί της νεοελληνικής γλώσσης. Ε'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 265, 27/11/1902.

τελική επικράτηση της ιδέας τους. Τέλος, γεγονός που δείχνει πως είναι γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας, δηλώνει: «...αν και γνωρίζω ότι δια των λόγων μου τούτων θα προκαλέσω θύελλαν διαμαρτυριών και πολλοί θα με καταλογίσουν ως τον χειρότερον εχθρόν ή ως ανίατον παράφρονα ... θα έλθη η ημέρα, κατά την οποίαν οι Έλληνες θ' αναγνωρίσουν, ότι αυτοί ούτοι ήσαν οι μεγαλείτεροι εχθροί και τυφλοί πολέμιοι εαυτών».¹

Η κριτική της εφημερίδας δεν έχει την ένταση που φοβάται ο Γερμανός. Η *Κωνσταντινούπολις* ήδη από την ημέρα που παρουσίασε το πρώτο μέρος της ομιλίας του, είχε αμφισβητήσει τις απόψεις του περί φυσικής και τεχνητής γλώσσας και της διαφοράς που τις χωρίζει και είχε υποστηρίξει ότι παρά τις αλλοιώσεις που επέφεραν οι αιώνες της εξέλιξης, η νέα ελληνική ποτέ δεν απομακρύνθηκε τόσο πολύ από την αρχαία, ώστε να αποξενωθεί εντελώς απ' αυτήν.² Ο συντάκτης τώρα δηλώνει πως το πλήρες κείμενο της ομιλίας επιβεβαιώνει τις υποψίες του ότι ο Γ. Ψυχάρης έχει επηρεάσει τον Κ. Krumbacher κι επιχειρεί να εντοπίσει αδυναμίες στον συλλογισμό του. Έτσι επισημαίνει πως η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Ε. Ροΐδης είναι ασπαστή από το έθνος, αλλά δεν έχει τίποτα κοινό με το ψυχαρικό ιδίωμα· αποφεύγει όμως να κάνει την παραμικρή αναφορά στις απόψεις του Συριανού λογοτέχνη. Επιμένει ακόμα πως δεν πρέπει να συγχέει κανείς «...τας τυχόν σωζομένας εισέτι δημώδεις διαλέκτους προς το αυθαίρετον κατασκεύασμα των μαλλιαρών, το οποίον εις ουδεμίαν λαϊκήν τάξεως το στόμα απαντά»³ και πως οι διαφορές μεταξύ γραπτής και ομιλουμένης γλώσσας είναι ουσιαστικά ασήμαντες. «Από πάσης λοιπόν απόψεως τα επιχειρήματα του κ. Κρουμβάχερ προσκρούουσιν εις αυτά τα πράγματα, χωρίς να είναι ανάγκη να εγερθή κατ' αυτών και θύελλα διαμαρτυριών, ως προείδεν αυτός ο ακαδημαϊκός του Μονάχου».⁴

Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται κι ένα μακροσκελές άρθρο που αναδημοσιεύει η *Νέα Εφημερίς* από την *Αμάλθεια* της Σμύρνης. Ο συντάκτης του, που υπογράφει με τα αρχικά Σ.Κ., παρουσιάζεται ως έμπορος και δηλώνει πως η διαφωνία του με τις απόψεις του Κ. Krumbacher σε καμία περίπτωση δε μειώνει τον θαυμασμό και την εκτίμηση που του τρέφει για τη συμβολή του στις βυζαντινές σπουδές.⁵ Ξεκινά την παράθεση των θέσεών του από τα Ευαγγελικά, τα οποία θεωρεί πως αποτέλεσαν την αφορμή για να εξεταστεί, προς μεγάλη απορία της πλειοψηφίας των Ελλήνων, αν πράγματι υφίσταται πλέον

¹ «Μία διάλεξις εν τη Βαυαρική Ακαδημία. Ο Κρουμβάχερ περί της νεοελληνικής γλώσσης. Ε'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 265, 27/11/1902.

² Βλ. «Ακαδημαϊκαί θεωρίαι», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 253, 12/11/1902.

³ «Συγχύσεις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 266, 28/11/1902.

⁴ «Συγχύσεις», ό.π.π.

⁵ Βλ. Σ.Κ., «Η καθαρεύουσα. Δ'», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3527, 28/12/1902.

γλωσσικό ζήτημα. Ο λαός, υποστηρίζει, έχει ήδη καταδικάσει τη μικροσκοπική μερίδα των μαλλιαρών που επιχειρούν να αντικαταστήσουν την καθαρεύουσα «...δι' ιδιώματος ατελεστάτου, όπερ όμως κατά το λέγειν αυτών, τυγχάνει το μόνον καταληπτόν εις τας πολύ-πληθείς λαϊκάς τάξεις».¹ Αν όμως το ζήτημα θεωρείται λυμένο για τους Έλληνες, δεν ισχύει το ίδιο και για τους ξένους, που αξιώνουν οι αυθαίρετες απόψεις τους να γίνουν ασπαστές από τον ελληνικό λαό. Σε αυτούς συγκαταλέγεται και ο Κ. Krumbacher ο οποίος, μη έχοντας συναναστραφεί για καιρό με ανθρώπους που η ελληνική γλώσσα είναι η μητρική τους, διαθέτει μόνο θεωρητικές γνώσεις κι ίσως αυτός να είναι ο λόγος που χαρακτηρίζει «μούμια» την καθαρεύουσα.

Ο Σ.Κ. εστιάζει την κριτική και την επιχειρηματολογία του σε δύο κυρίως σημεία. Αφενός υποστηρίζει ότι μόνο οι «γρίφοι των μαλλιαρών» είναι τεχνητή γλώσσα: «Είναι εν άτεχνον, ατελές, ανόητον, αυθαίρετον και πτωχόν κατασκευάσμα ευαρίθμων τινών λογίων, το οποίον καμμία λαϊκή τάξις δεν μεταχειρίζεται, ή, μάλλον ειπείν, είναι εν φαντασιώδες και ιδιότροπον επινόημα, χιλιάκις υποδεέστερον και πτωχότερον της δημόδους διαλέκτου είναι εν είδος βολαπούκ...».² Αντίθετα η καθαρεύουσα «...είναι η λαϊκή γλώσσα, η κοινή εις πάντας, η γλώσσα η απλουστέρα της φιλολογικής... η δε γλώσσα αύτη τυγχάνει πάντοτε μεγίστης προτιμήσεως και δη επικρατήσεως».³ Φέρνει δε ως παράδειγμα τους εμπόρους οι οποίοι χρειάζονται ένα όργανο σαφές, ζωντανό και καταληπτό σε όλους προκειμένου να συναλλάσσονται, αφού οποιαδήποτε ασάφεια ή παρανόηση μπορεί να βλάψει τα συμφέροντά τους. Ως τέτοιο λοιπόν έχουν επιλέξει την καθαρεύουσα, γεγονός που αποδεικνύει παραθέτοντας μία τυχαία επιστολή από την αλληλογραφία του. Ως επιπλέον απόδειξη ότι το «εφεύρημα των μαλλιαρών» έχει αποτύχει οικτρά, προτάσσει τη μικρή απήχηση που έχουν τα βιβλία και οι εφημερίδες τους, τα οποία διαφορετικά θα γίνονταν ανάρπαστα από τις λαϊκές τάξεις.

Αφετέρου αρνείται ότι υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ ομιλουμένης και καθαρεύουσας. Επικρίνει τον Κ. Krumbacher γιατί χρησιμοποίησε ελάχιστες λέξεις ως παραδείγματα προκειμένου να πείσει ότι μια τέτοια διαφορά είναι όχι απλά υπαρκτή, αλλά και χαώδης. Κατά τη γνώμη του μία σωστή μελέτη θα έπρεπε να συμπεριλάβει το σύνολο των ελληνικών λέξεων, κάτι που θα απαιτούσε βέβαια πολύ χρόνο και κόπο, αλλά το αποτέλεσμα της θα αποδείκνυε αδιαμφισβήτητα την ορθότητα της θέσης του. Σε αυτή την περίπτωση οι προτάσεις του θα έπρεπε να γίνουν αποδεκτές αναντίρρητα και ο ίδιος να

¹ Σ.Κ., «Η καθαρεύουσα», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3521, 19/12/1902.

² Σ.Κ., «Η καθαρεύουσα. Γ'», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3525, 24/12/1902.

³ Σ.Κ., «Η καθαρεύουσα. Β'», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3522, 20/12/1902.

ανακηρυχθεί μέγας ευεργέτης, αφού θα είχε απαλλάξει τους Έλληνες από ένα άψυχο, παράλογο κατασκευάσμα και θα είχε κατασιγάσει τις διαμάχες των λογίων για το γλωσσικό ζήτημα.¹ Η απουσία μιας τέτοιας μελέτης όμως, επιτρέπει στον Σ.Κ. να επισημάνει πως τις λέξεις που χρησιμοποίησε ο Γερμανός καθηγητής στα παραδείγματά του τις μεταχειρίζονται καθημερινά ακόμα και οι πλέον αμόρφωτοι χωρικοί. Παράλληλα σε άλλες χώρες όπως η Γαλλία, η Γερμανία, ή η Ρωσία, όπου υφίστανται πολύ μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ του δημώδους και του επίσημου ιδιώματος, κανείς δεν έχει εγείρει ζήτημα γλώσσας. Θέτει ακόμα το ερώτημα αν θα μπορούσε ο Κ. Krumbacher να μεταφράσει τη διάλεξή του στο «ατελώς κατασκευασμένο» ιδίωμα των μαλλιαρών, για να απαντήσει ο ίδιος ότι κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο ακόμα και στο πολύ τελειότερο δημώδες ιδίωμα, εκτός αν αυτό εξελισσόταν κι έφτανε στην τελειότητα της καθαρεύουσας. Τότε όμως θα είχε τον ίδιο τύπο και την ίδια μορφή με αυτήν.²

Η σειρά των δημοσιευμάτων αυτών τελειώνει με τον ίδιο τρόπο που ξεκίνησε, δηλαδή με σχολιασμό των Ευαγγελικών. Ο Σ.Κ. αποδίδει την κριτική του Κ. Krumbacher για τα γεγονότα σε άγνοια για τις πραγματικές διαστάσεις τους. Η απρεπής μετάφραση του Α. Πάλλη συνιστά διακωμώδηση και βεβήλωση του Ευαγγελίου κι αυτό δικαιολογεί, όχι βέβαια τις παρεκτροπές που καταδικάζουν όλοι, αλλά τη δίκαιη αγανάκτηση του λαού. Η Εκκλησία έχει επιτρέψει τη μετάφραση του Ευαγγελίου σε όλες τις γλώσσες του κόσμου, αλλά και την εκλαϊκευσή του σε γλώσσα «κατάλληλον και ευπρεπή» προς χρήση των λαϊκών τάξεων. Ποτέ όμως δε θα δεχόταν να μεταφερθούν τα ιερά κείμενα στην αργκό των αχθοφόρων. Επιπλέον, υπάρχουν εδάφια του Ευαγγελίου που, όπως και αν μεταφραστούν, παραμένουν ακατανόητα χωρίς την απαραίτητη θεολογική προετοιμασία. Δεν υπάρχει λοιπόν ανάγκη για μετάφραση, άλλωστε «ο ημέτερος λαός εξ απαλών ονύχων συνειθίζει κάλλιστα εις την εκκλησιαστικήν γλώσσαν, ην υπερβαλλόντως αγαπά»,³ αλλά για ερμηνεία του Ευαγγελίου, κάτι για το οποίο η Εκκλησία έχει από παλιά μεριμνήσει.

Η ομιλία του Κ. Krumbacher γίνεται αφορμή να ανακινηθεί εκ νέου το γλωσσικό ζήτημα και στην Αθήνα. Ο Γ. Μιστριώτης απαντάει, όπως γραφει χαρακτηριστικά η *Νέα Εφημερίς*, με μία εξέταση της ελληνικής γλώσσας «υπό αισθητικήν έποψιν».⁴ Στη διάλεξή

¹ Βλ. Σ.Κ., «Η καθαρεύουσα», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3521, 19/12/1902.

² Βλ. Σ.Κ., «Η καθαρεύουσα. Γ'», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3525, 24/12/1902.

³ Βλ. Σ.Κ., «Η καθαρεύουσα. Δ'», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3527, 28/12/1902.

⁴ «Ενδιαφέρουσαν διάλεξιν περί της ελληνικής γλώσσας υπό αισθητικήν έποψιν εποιήσατο την παρελθ. Κυριακήν εν Αθήναις ο σοφός καθηγητής του Πανεπιστημίου κ. Γεώργ. Μιστριώτης, εις απάντησιν της τελευταίας διαλέξεως του Κρουμβάχερ...». «Η ελληνική γλώσσα υπό αισθητικήν έποψιν», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3514, 10/12/1902.

του αυτή πλέκει το εγκώμιο της ομηρικής και της αττικής διαλέκτου και χαρακτηρίζει «αξιοθρήνητους» τους πολιτικούς που περιορίζουν τις ώρες διδασκαλίας της αρχαίας στα δημοτικά σχολεία, εισάγοντας στη θέση της «...την των χυδαϊστών, την αποκαλουμένην νέαν ελληνικήν».¹ Ο ίδιος αναγνωρίζει μόνο μία, ενιαία και αδιαίρετη γλώσσα, την οποία οι νεότεροι λόγιοι επανέφεραν στο αρχαίο της κάλλος. Ακόμα όμως κι αν το ελληνικό κράτος είναι πρόθυμο να ανεχθεί τον διωγμό της γλώσσας από τα σχολεία και τη συνεπακόλουθη εξαφάνισή της από τη διοίκηση, τον στρατό και τα δικαστήρια, κάτι τέτοιο δεν πρόκειται να γίνει ανεκτό από τους Έλληνες του εξωτερικού. «Είναι αρά γε πιθανόν, ότι τω ταπεινώ και χυδαίω ημών παραδείγματι θέλουσιν ακολουθήσει τα Πατριαρχεία, άπερ μετά θρησκευτικής ευλαβείας διατηρούσιν όσον οίόν τε αυτοίς ακραιφνή την γλώσσαν;»² αναρωτιέται ρητορικά. Τέλος, παραλληλίζει την ελληνική γλώσσα με τον έφηβο των Αντικυθήρων: «Ως ο Γαλάτης αριστοτέχνης εκάθηρε, συνεκόλλησε και συνεπλήρωσε τον κάλλιστον του Λυσίππου έφηβον και απέδωκε το αρχαίον κάλλος, ούτω και οι ημέτεροι της γλώσσης τεχνίται τον ρύπον και τον πίνον αποκαθαίροντες αποδίδουσι τη βασιλίση των γλωσσών την αλουργίδα και το σκήπτρον...».³

Την ίδια εποχή εκδίδονται δύο βιβλία τα οποία επίσης υποστηρίζουν τις θέσεις των δημοτικιστών. Πρόκειται για τα: «Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις», όπου ο Φ. Φωτιάδης συγκεντρώνει τις επιστολές του που είχαν δημοσιευθεί στον *Ταχυδρόμο* και την «Ιστορία της βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας» του Karl Dieterich. Η *Κωνσταντινούπολις*, που τον παρουσιάζει ως μαθητή του K. Krumbacher, δίνει και μία σύνοψη των απόψεών του. Ο Γερμανός πανεπιστημιακός διακρίνει δύο ρεύματα που διατρέχουν την ελληνική φιλολογία από την αλεξανδρινή εποχή μέχρι τη σύγχρονη, «...εν ορθολογιστικόν των λογίων και εν ρομαντικόν δημόδες».⁴ Τα ρεύματα αυτά, μπολιασμένα με τον χριστιανικό και ανατολίτικο χαρακτήρα του Βυζαντίου, έχουν επιδράσει καταλυτικά στην εξέλιξη δύο διαφορετικών μορφών της γλώσσας. Σύμφωνα με τον K. Dieterich «...η νεοελληνική γλώσσα ανεπτύχθη όχι εκ της βυζαντινής τεχνητής γλώσ-

¹ «Η ελληνική γλώσσα υπό αισθητικήν έποψιν», όπ.π..

² «Η ελληνική γλώσσα υπό αισθητικήν έποψιν», όπ.π..

³ «Η ελληνική γλώσσα υπό αισθητικήν έποψιν», όπ.π.. Σήμερα μπορούμε να μιλήσουμε για τραγική ειρωνεία καθώς ο Γάλλος γλύπτης Al. Andre, που επιχείρησε το 1902 να αποκαταστήσει το άγαλμα, χρησιμοποίησε μεταλλικές πλάκες, τσιμέντο, οξύ και κολοφώνιο στις επεμβάσεις του, προκαλώντας τελικά φθορές, παραμορφώσεις και αλλοιώσεις στο έργο τέχνης, οι οποίες όμως αποδείχθηκαν αναστρέψιμες. Βλ. K. Δάφας (2008), σσ. 25-27.

⁴ «Το ζήτημα της γλώσσης. Εις σύμμαχος του Κρουμβάχερ. Το έργον του Διτερίχου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 271, 4/12/1902.

σης, αλλά παράλληλως ταύτη εκ της ελληνιζούσης δημώδους γλώσσης»¹ και γι' αυτό προτιμά τη χρήση της δημοτικής στον γραπτό λόγο.

Στην Κωνσταντινούπολη ο αντίκτυπος της ομιλίας είναι τόσο μεγάλος, που ο Δ. Οικονομίδης θεωρεί απαραίτητο να αφιερώσει σε αυτήν «μέγα μέρος» του πανηγυρικού που εκφωνεί κατά τον επίσημο εορτασμό της Μεγάλης του Γένους Σχολής το 1903. Ο *Ταχυδρόμος* μάλιστα σχολιάζει πως ο γνωστός καθηγητής επιτυγχάνει «...την ανασκευήν δι' ισχυρών επιχειρημάτων και δεδομένων της γλωσσολογικής επιστήμης, της τελευταίας πολυκρότου αγορεύσεως του πολλού Κρουμβάχερ καταδείξας ότι πνεύμα δυσμενές μάλλον ή επιστημονικόν υπηγόρευσε αυτώ όσα από της καθηγητικής αυτού έδρας είπε περί της συγχρόνου ημών γλώσσης».² Πολύ πιο σύντομη είναι η αναφορά που κάνει ο Μ. Αυθεντόπουλος στην αντίστοιχη ομιλία του 1907, ο οποίος αρκείται να αναφέρει ότι ο Γερμανός καθηγητής «...παρέσχεν αφορμήν εις πολλούς εκ των ημετέρων λογίων και εις την δημοσιογραφίαν όπως ικανά δημοσιευθώσι προς αναίρεσιν των περί της γλώσσης ημών θεωριών αυτού τε και των υπ' αυτού επιδοκιμαζομένων μαλλιαρών».³ Ακόμα και είκοσι χρόνια αργότερα όμως, η ομιλία του Κ. Krumbacher εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς. Μάλιστα είναι ο Ε. Γιανίδης αυτός που την ανακαλεί στη μνήμη, παραθέτοντας κι ένα μικρό της απόσπασμα σε δημοσίευσμά του στον *Λόγο*, καθώς κακίζει τον Ν. Μακρίδη για όσα είπε κατά των δημοτικιστών στην διάλεξή του για τον Γ. Σουρή στην αίθουσα του ΕΦΣΚ.⁴

Αντιδράσεις όμως στις απόψεις του Κ. Krumbacher καταγράφονται και μεταξύ των Ελλήνων του εξωτερικού. Ο Κλεάνθης Νικολαΐδης, που ζει επί σειρά ετών στο Βερολίνο και τη Βιέννη, δημοσιεύει τη δική του απάντηση στη *Γερμανική Εφημερίδα* του Μονάχου. Ο Έλληνας δημοσιογράφος υποστηρίζει ότι η δημώδης γλώσσα στην οποία γράφτηκαν σημαντικά έργα κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα βρήκε απήχηση κυρίως στα νησιά που δέχτηκαν επιρροές από τη Δύση, όχι όμως και στις κύριες πνευματικές εστίες του ελληνισμού. Ιδίως στην Κωνσταντινούπολη, κάθε μορφωμένος έγραφε και μιλούσε τα αρχαία κι επικρατούσε «...η αυτή αρνητική στάσις, μεθ' ης σήμερα οι 99 τοις εκατόν εκ των ανεπτυγμένων αποστέρουσι να παραδεχθώσιν την και υπό του κ. Κρουμβάχερ τόσον ενθέρ-

¹ «Το ζήτημα της γλώσσης. Β'. Η πραγματεία του Διτερίχου. Η ιστορική του ανασκόπησις. Συνέχεια εκ του χθεσινού», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 272, 5/12/1902.

² «Η εορτή των Τριών Ιεραρχών εν Φαναρίω», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1389, 31/1/1903.

³ Μ. Αυθεντόπουλος, «Γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, 5/2/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σ. 299.

⁴ Ε. Γιανίδης, «Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1919, σσ. 476 – 478.

μως συνιστωμένην δημοτικήν».¹ Αυτή η εμμονή στην αρχαία γλώσσα συνιστά, κατά την άποψη του, γνήσια έκφραση της λαϊκής ψυχής. Ανατρέπεται έτσι η αποδοχή της δημοτικής γλώσσας από τα πλατιά λαϊκά στρώματα, κάτι που αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι «εξαιρέσει τριών ή τεσσάρων συγγραφέων, ουδείς των Ελλήνων θεωρεί το “γλωσσικόν ζήτημα” ως εν των σοβαρωτάτων ζητημάτων».² Ως έκφραση της γνώμης του λαού θεωρεί και τα γεγονότα των Ευαγγελικών. Μετά την κατακραυγή που γνώρισε η δήθεν εκλαΐκευση της γλώσσας του Ευαγγελίου, επιμένει, θα σταματήσει για πολύ καιρό να υποστηρίζεται η δημοτική εις βάρος της «αποστεωμένης γλώσσης των λογίων».

Επιχειρεί κατόπιν να ανατρέψει τα επιχειρήματα του Γερμανού βυζαντινολόγου. Όσον αφορά την κατανόηση της γλώσσας, αναφέρει πως το δημοφιλέστερο ανάγνωσμα των Ελλήνων είναι οι εφημερίδες: «... επειδή δε μέχρι τούδε δεν υπάρχει ούτε μία εφημερίς εν τη δημώδει ελληνική, πάσα δε προς έκδοσιν τοιούτων εφημερίδων απόπειρα εναυάγησε, τούτο αποτελεί την αρίστην απόδειξιν, ότι πας γινώσκων ανάγνωσιν εννοεί και την νυν εν χρήσει ελληνικήν γραφομένην γλώσσαν».³ Ακόμα και τα σατιρικά φύλλα, όπως ο *Ρωμηός* του Γ. Σουρή γράφονται σε γλώσσα που ελάχιστα διαφέρει από την καθαρεύουσα. Για τη χρήση αρχαίων λέξεων προβάλλει την άποψη πως οφείλεται στη μακραίωνη χρήση τους και όχι σε κάποια δογματική προσταγή των λογίων, που ανάγκασαν τον λαό να χρησιμοποιεί στην καθημερινότητά του λέξεις άγνωστες. Η δε αξιοποίηση του θησαυρού της αρχαίας γλώσσας για τον εξελληνισμό ξένων όρων, είναι μια πρακτική την οποία ο Κλ. Νικολαΐδης έχει συναντήσει – κι επικροτεί ανεπιφύλακτα – σε πολλές χώρες της Ευρώπης. Τέλος, στην άποψη του Κ. Krumbacher ότι η γλώσσα μας μουμιοποιείται και χάνει κάθε φιλολογική αξία, απαντά πως οι λαοί καταρτίζουν τη γλώσσα τους ως μέσο μόρφωσης με το οποίο θα ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης εποχής, κι όχι ως καλλιτεχνικό όργανο που θα ανταποκρίνεται σε φιλολογικές ευαισθησίες. Επομένως οι ανάγκες της φιλολογίας δεν μπορούν να αποτελέσουν τον αποκλειστικό γνώμονα με τον οποίο θα κρίνεται η ελληνική γλώσσα.

Στα τέλη του 1903 ανακοινώνεται ότι η επιτροπή της Βιβλιοθήκης Μαρασλή προτίθεται να δημοσιεύσει την ομιλία του Κ. Krumbacher σε μετάφραση. Το γεγονός προκαλεί εντύπωση, γιατί «ο κ. Κρουμβάχερ από πολλού εχαρακτηρίσθη ως εις των επιβούλων και μία τοιαύτη είδησις δεν ήτο δυνατόν ή να εκπλήξη το δημόσιον».⁴ Για τον λόγο αυτό ο

¹ «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσης εν Γερμανία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 60, 15/3/1903.

² «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσης εν Γερμανία», όπ.π..

³ «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσης εν Γερμανία. Β'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 61, 17/3/1903.

⁴ «Ο Κρουμβάχερ και το ζήτημα της ελλην. γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 282, 13/12/1903.

Σπ. Λάμπρος σπεύδει να ενημερώσει με επιστολή του στο *Άστυ* ότι πρόκειται ουσιαστικά για εντολή του χορηγού, υπό τον όρο μάλιστα ότι στον ίδιο τόμο θα δημοσιευθεί και η απάντηση του Γ. Χατζιδάκι στον Γερμανό καθηγητή. Δηλώνει ακόμα πως η απόφαση της επιτροπής πάρθηκε «...*χάριν επιστημονικής εξακριβώσεως του θέματος και όπως μη εκ μονομερούς εξετάσεως παραπεισθώσιν οι απείρως έχοντες του ζητήματος*».¹ Ωστόσο, ο συντάκτης της *Κωνσταντινούπολης* θεωρεί «...*ασυμβίβαστον να περιληφθή εις έργον φιλογενές, οία η βιβλιοθήκη Μαρασλή, η πραγματεία του κ. Κρουμβάχερ*».²

Παρόλο που η παρέμβαση του Κ. Krumbacher αντιμετωπίζεται σε γενικές γραμμές ψυχραία, υπάρχουν και οι εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Το 1908 ο Γ. Μιστριώτης τον κατηγορεί πως «...*ζητεί έργω και λόγω να διασπάση την ενότητα της φυλής μας, εξαίρων τους χυδαϊστάς, υπεραμνόμενος των Σλαύων*...»,³ ενώ την επόμενη χρονιά ο Γ. Χατζιδάκις «*τον ονομάζει μισέλληνα και υβριστήν του Ελληνικού Έθνους*».⁴ Τα *Χρονικά* αποδίδουν τις επιθέσεις αυτές στο ότι ο Γερμανός «...*έχει την ιδέαν ότι γλώσσα του Ελληνικού Έθνους γνησία και εθνική δεν είναι η καθαρεύουσα, αλλά η δημοτική*».⁵ Το *Νέον Πνεύμα*, που εκθείαζε τον Γ. Μιστριώτη για την «εμβριθεστάτη» αρθρογραφία του, φιλοξενεί μετά τον θάνατο του Κ. Krumbacher το 1910 άρθρο του Σπ. Λάμπρου, ο οποίος δηλώνει πως «...*η θερμότης της συζητήσεως περί των γλωσσικών αυτού θεωριών*...»⁶ ευθύνεται για την άδικη επίθεση που δέχτηκε από τον Έλληνα καθηγητή.⁷

2.2.11. Δημοτικιστές στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο

«Εν επεισόδιον εν τω Ζωγραφείω Γυμνασίω ήρκεσεν όπως αναρριπίση τους εις την τέφραν κεκρυμμένους σπινθήρας και δώση αφορμήν να τεθή επί του τάπητος το αιώνιόν

¹ «Ο Κρουμβάχερ και το ζήτημα της ελλην. γλώσσης», όπ.π..

² «Ο Κρουμβάχερ και το ζήτημα της ελλην. γλώσσης», όπ.π..

³ Σίβυλλα, «Αθηναϊκή ζωή», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 1, 26/10/1908, σ. 5.

⁴ «Ριχμένα φύλλα. Ο κ. Γ. Χατζηδάκης», *Χρονικά*, τχ. 1, 5/9/1909, σ. 12.

⁵ «Ριχμένα φύλλα. Ο κ. Γ. Χατζηδάκης», όπ.π..

⁶ Σπ. Λάμπρου, «Κάρολος Κρουμβάχερ», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 2, 1/1/1910, σ. 76.

⁷ Το «κατηγορώ» του Γ. Μιστριώτη είχε ως αφορμή την άποψη ότι το ρωσικό κράτος είναι ο μοναδικός πραγματικός διάδοχος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, η άποψη αυτή διατυπώνεται σε κείμενο που έχει γράψει ο Heinrich Gelzer, το οποίο συμπεριλήφθηκε στη δεύτερη έκδοση της «Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας» του Κ. Krumbacher, με ξεκάθαρη αναγραφή του συγγραφέα. Στο άρθρο του ο Σπ. Λάμπρου αφήνει να εννοηθεί πως η «παραπλάνηση» ήταν εσκεμμένη από πλευράς Γ. Μιστριώτη. Βλ. Krumbacher, «Ιστορία της Βυζαντινής λογοτεχνίας», τομ. Γ', σ. 521 & Σπ. Λάμπρου, «Κάρολος Κρουμβάχερ», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 2, 1/1/1910, σ. 76.

μας ζήτημα: το γλωσσικόν».¹ Ο διευθυντής του *Απ' Όλα*, Θ.Κ. Μαρκουίτζος, ανοίγει το άρθρο του για το γλωσσικό ζήτημα κάνοντας λόγο για ένα θέμα που δεν είναι πρωτότυπο: την παρουσία δημοτικιστών εκπαιδευτικών κι εφόρων στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Τα προηγούμενα χρόνια η *Πρωία* κι η *Κωνσταντινούπολις*, είχαν επίσης κάνει παρόμοιες καταγγελίες και είχαν ζητήσει από τις σχολικές εφορείες και το Πατριαρχείο την αποπομπή και τον αποκλεισμό των δημοτικιστών δασκάλων από όλα τα σχολεία.² Το επεισόδιο αυτό, που σύντομα παίρνει μεγάλες διαστάσεις, ξεκινάει με την καταγγελία του *Ταχυδρόμου* σχετικά με την απόφαση της εφορείας του Ζωγράφειου να καταργήσει τα διδακτικά βιβλία των τεσσάρων μικρότερων τάξεων.³ Η εφημερίδα αρχικά ασχολείται με το παράτυπο της απόφασης, η οποία εφαρμόζεται χωρίς την προηγούμενη έγκριση των αρμόδιων οργάνων και μετά περνάει στην ουσία: η κατάργηση των βιβλίων δεν είναι παρά μία συνομοψία της ειδεχθούς συμμορίας των μαλλιαρών που λυμαίνεται το Ζωγράφειο, η οποία στρέφεται με ύπουλο τρόπο κατά της εθνικής γλώσσας. «*Αποσκορακίζουσα* (η εφορεία του σχολείου) *τα βιβλία δεν αποσκορακίζει βαθμηδόν την μισητήν καθαρεύουσαν*;».⁴

Έντυπα που υποστηρίζουν τον δημοτικισμό, όπως ο *Εργάτης*, αποδίδουν τη στάση του *Ταχυδρόμου* σε ταπεινά κίνητρα. Υποστηρίζουν ότι η πολεμική της εφημερίδας οφείλεται στο ότι «...ο αφέντης του ο εφημεριδέμπορος και βιβλιομπακάλης χάνει από τα βιβλία αυτά του Ζωγράφειου κάπου 300 λίρες».⁵ Ωστόσο στο συγκεκριμένο δημοσίευμα αναφέρεται ακόμα ότι «...δεν έμεινε σχολείο που να μην έχη τον μαλλιαρό δάσκαλό του».⁶ Το γεγονός ότι οι δημοτικιστές έχουν εισχωρήσει όχι μόνο σε σχολεία, αλλά και σε συλλόγους και σε θεσμικά όργανα της ελληνικής κοινότητας, θίγεται και από την *Εκκλησιαστική Αλή-*

¹ Θ.Κ. Μαρκουίτζου, «Ολίγαι λέξεις επί του γλωσσικού ζητήματος», *Απ' Όλα*, τχ. 10, σ. 111, 24/10/1910.

² Βλ. Γ. Ψυχάρης (1908), σσ. 129-130 όπου αναφέρονται δύο άρθρα που δημοσίευσε η *Κωνσταντινούπολις* («Οι βεβηλωταί, 20/12/1907 & χωρίς τίτλο, 11/1/1908) κι ένα της *Πρωίας* (Φαρμακίδης, «Οι παρ' ημίν κορυφαίοι του μαλλιαρισμού», 25/4/1907). Σύμφωνα με τον συγγραφέα στα άρθρα αυτά καταγγέλλονται, είτε ονομαστικά είτε έμμεσα, αρκετοί εκπαιδευτικοί, κάποιοι εκ των οποίων είναι γνωστοί δημοτικιστές και ζητείται η απόλυσή τους από τα σχολεία όπου εργάζονται.

³ Τον Ιούλιο του 1910 σε συνέλευση της Κοινότητας Σταυροδρομίου είχε τεθεί από τον Αλέξανδρο Πανταζή, μέλος της Εφορείας του Ζωγράφειου, το θέμα της αναθεώρησης του προγράμματος των Αστικών Σχολών και του Ζωγράφειου Γυμνασίου. Με απόφαση της συνέλευσης ορίστηκε επιτροπή, η οποία θα συνέτασσε ένα σχέδιο και θα το υπέβαλλε προς έγκριση. Ωστόσο το πρόγραμμα, το οποίο προέβλεπε την κατάργηση των βιβλίων εκτός από τα αναγνωστικά των ελληνικών, των γαλλικών και των τουρκικών, εξετάστηκε από την ΠΚΕΕ στα μέσα Μαρτίου του 1911. Η συζήτηση μάλιστα συνεχίστηκε με σκοπό το πρόγραμμα να εφαρμοστεί από την έναρξη της νέας σχολικής χρονιάς. Βλ. Ε. Αδαμοπούλου (2016), σσ. 209-210, «Οι μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3749, 9/11/1911 & «Το νέον πρόγραμμα της δημοτικής εκπαίδευσως», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2240, 15/3/1911.

⁴ Κόνδυλος, «Το ζήτημα των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3728, 15/10/1910.

⁵ «Οι Μαλλιαροί», *Ο Εργάτης*, αρ.φ. 10, 31/10/1910.

⁶ «Οι Μαλλιαροί», *Ο Εργάτης*, όπ.π..

θεια. Ο Πατριαρχικός Επόπτης των Σχολών της Κωνσταντινούπολης, αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Σταμούλης, δημοσιεύει σε αυτήν ένα άρθρο, με το οποίο καταφέρεται εναντίον της «λύμης των χυδαϊστών», που «...εξηπλώθη αρκούντως και εντός της περικαλλούς ημών Κωνσταντινουπόλεως...»,¹ χωρίς να κατονομάζει τους υπαίτιους. Άλλα έντυπα όμως δεν διστάζουν να φωτογραφίσουν, κυριολεκτικά και μεταφορικά, τους δημοτικιστές του Ζωγράφειου.

Από τα μέσα Οκτωβρίου του 1910 το θέμα της κατάργησης των βιβλίων κατέχει κύρια θέση στην αρθρογραφία του *Ταχυδρόμου*. Άρθρα των συντακτών κι επιστολές αναγνωστών χαρακτηρίζουν την απόφαση ως πραξικόπημα, το οποίο σε καμία περίπτωση δε συνιστά βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Αν το μέτρο αυτό ήταν λυσιτελές, υποστηρίζεται, θα είχε ήδη εφαρμοστεί στα κράτη της Ευρώπης που πρωτοπορούν σε θέματα παιδαγωγικής και διδακτικής. Ο εξοστρακισμός των βιβλίων όμως, απλώς στερεί από τους μαθητές το κύριο όργανο της μάθησης. Τα επιχειρήματα της αντίθετης μερίδας, που περιορίζονται στην πάταξη της βιβλιοκαπηλείας και την άρση των δυσκολιών που υπάρχουν στη διδασκαλία της γλώσσας, απορρίπτονται ως ανυπόστατα.² Αντιθέτως προβάλλεται όλο και πιο έντονα η άποψη ότι «...η κατάργησης των βιβλίων κύριον λόγον έχει την διάδοσιν μαλλιαρικών αρχών προς βλάβην του όλου ημών εθνικού οργανισμού και των ιδεών τούτων αντιπρόσωποι τυγχάνουσι και διδάσκαλοι του Ζωγραφέιου...».³

Η επέμβαση της Κεντρικής Εφορίας των σχολείων του Πέρα γίνεται στο πλαίσιο της παράτυπης μεταβολής του προγράμματος. Ο *Ταχυδρόμος* πανηγυρίζει όταν ζητούνται εξηγήσεις για τις αυθαιρέτως εισαχθείσες καινοτομίες από την εφορία του Ζωγράφειου.⁴

Ο Κ. ΛΥΜΠΟΥΣΑΚΗΣ
ὁ μαλλιαρὸς ἔφορος τοῦ Ζωγραφέιου.

Εικόνα 1 Γελοιογραφία στο *Εμπρός*,
αρ.φ. 115, 16/10/1910, σελ. 2.

¹ Σωφρόνιος, «Η λύμη του χυδαϊσμού», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 38, 9/10/1910, σ. 300.

² Βλ. «Το ζήτημα των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3731, 19/10/1910, Μ., «Το ζήτημα των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3733, 21/10/1910, Ι. Μαγκριώτης, «Το ζήτημα των βιβλίων», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3739, 28/10/1910, Κ. Ζιώγας, «Κατάργησης των βιβλίων και μαλλιαροσύνη», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3740, 29/10/1910.

³ Κ. Ζιώγας, «Κατάργησης των βιβλίων και μαλλιαροσύνη», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3740, 29/10/1910.

⁴ «Καιρός πλέον σαρώθρου. Στοιχειώδες δε καθήκον του εν Φαναρίω Κέντρου να πατάξη αμειλίκτως τους ανοσιουργούντας». Βλ. «Το ζήτημα των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3731, 19/10/1910.

Η χαρά όμως μετατρέπεται σε έκπληξη, όταν η τελευταία απαντά πως πρόκειται «περί ελαχίστων τροποποιήσεων». Ο συντάκτης του άρθρου επισημαίνει αφενός ότι απαγορεύεται ρητά και η παραμικρή τροποποίηση του προγράμματος του σχολείου χωρίς τη συναίνεση της κοινότητας, κι αφετέρου ότι οι έφοροι του Ζωγράφειου αντιφάσκουν, καθώς οι ίδιοι διαφήμιζαν τις μεταρρυθμίσεις που έκαναν ως «μεγάλες και τρανές».¹ Η έκπληξη σύντομα μετατρέπεται σε οργή αφού, όταν η Κεντρική Εφορία καλεί τους υπεύθυνους του Ζωγράφειου να επανέλθουν στη νομιμότητα,² εκείνοι όχι μόνο αρνούνται να συμμορφωθούν, αλλά και αμφισβητούν την εξουσία της να επεμβαίνει σε θέματα που οι ίδιοι χαρακτηρίζουν ως «εσωτερικά του Ζωγραφείου».³

Μετά από αυτή την αντίδραση, η Κεντρική Εφορία αποφασίζει να αποταθεί στο ΔΕΜΣ. Το *Εμπρός* προεξοφλεί την καρατόμηση των «μεταρρυθμιστών εφόρων»,⁴ αλλά διαψεύδεται από τα γεγονότα. Στους δύο μήνες που μεσολαβούν προτού οι Σύμβουλοι ασχοληθούν με την υπόθεση του Ζωγράφειου, ο δάσκαλος του σχολείου Δ. Δαμασκηνός προλαβαίνει να εμφανιστεί ενώπιον της ΠΚΕΕ και, με την υποστήριξη του μέλους της Επιτροπής, Λ. Λιμαράκη, να πετύχει έναν συμβιβασμό. Η ΠΚΕΕ επιτρέπει την εφαρμογή των καινοτομιών, υπό τον όρο ότι την επόμενη σχολική χρονιά το σχολείο θα επαναφέρει το προγενέστερο πρόγραμμα.⁵ Ο *Ταχυδρόμος* όχι μόνο αρνείται να δεχτεί την απόφαση της Επιτροπής, αλλά και θέτει θέμα διασάλευσης του διοικητικού συστήματος της ορθόδοξης κοινότητας, αφού «όταν η Εφορία του Ζωγραφείου ιταμώς αμφισβητή την εξουσίαν της προϊσταμένης αρχής, δύνανται τότε και αι διάφοροι κοινότητες να αμφισβητήσωσι την δικαιοδοσίαν αυτού τούτου του Μ. Συμβουλίου».⁶

Η κατάσταση αλλάζει άρδην όταν κυκλοφορούν στην Κωνσταντινούπολη τα προσκλητήρια για το φιλολογικό μνημόσυνο του Α. Παπαδιαμάντη. Ο *Νεολόγος* κι ο *Ταχυδρόμος* προκαλούν κυριολεκτικά ξεσηκωμό εναντίον των δημοτικιστών και το θέμα της παρουσίας τους στο Ζωγράφειο παίρνει νέα τροπή, καθώς στο «εμετικόν προσκλητήριο» βρίσκονται τα ονόματα ενός εκπαιδευτικού και δύο εφόρων του σχολείου.⁷ Όταν οι ίδιοι

¹ «Οι χυδαϊσταί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3734, 22/10/1910.

² «Το ζήτημα του Ζωγραφείου. Η νέα επιστολή της Κεντρικής Εφορίας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3750, 10/11/1910.

³ «Το ζήτημα του Πέραν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3756, 17/11/1910.

⁴ «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 120, 20/11/1910, σ. 4.

⁵ Ν. Βλυσσίδη, *Λίγ' απ' όλα*, *Απ' Όλα*, τχ. 11, σ. 131, 31/10/1910 & «Το ζήτημα του Πέραν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3812, 22/1/1911.

⁶ «Το ζήτημα του Πέραν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3812, 22/1/1911.

⁷ Βλ. «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3819, 31/1/1911. Η εφημερίδα αναφέρει έναν εκπαιδευτικό, έναν έφορο κι ένα μέλος της ΠΚΕΕ. Πρόκειται για τον Αλ. Πανταζή, ο οποίος και σε άλλα

αντιδρούν με τη δικαιολογία πως τα ονόματά τους προστέθηκαν στο προσκλητήριο εν αγνοία τους, ο *Ταχυδρόμος* απορρίπτει τον ισχυρισμό¹ και ζητάει να απαγορευθεί «...η λειτουργία αιρετικών εφόρων και διδασκάλων εις ορθόδοξα τεμένη της ελληνικής παιδείας».² Η ματαίωση της εκδήλωσης από τους κατοίκους του Μακροχωρίου θεωρείται ως εκπλήρωση του εθνικού καθήκοντος και αντιπαραβάλλεται με την ανεπάρκεια των κατοίκων του Πέρα που ανέχονται την παρουσία μαλλιαρών στα σχολεία τους.³ Στο στόχαστρο, εκτός από τον διευθυντή του Ζωγράφειου Α. Ζαμαρία και τον έφορο Λ. Λυμπουσάκη, μπαίνει ακόμα και το φιλολογικό σαλόνι της Εύας Θεοδωρίδου, για το οποίο δημοσιεύονται σατιρικές φανταστικές περιγραφές και σαρκαστικά σχόλια.⁴ Γεγονότα που υπό άλλες συνθήκες ενδεχομένως να έμεναν ασχολίαστα, προβάλλονται ως σημαντικές ειδήσεις,⁵ ενώ και η παραμικρή σχετική κουβέντα του Πατριάρχη εκλαμβάνεται ως απερίφραστη καταδίκη των μαλλιαρών.⁶ Όλα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα να κυκλοφορήσει στο Πέρα μία αναφορά προς υπογραφή, με την οποία ζητείται από την Κεντρική Εφορία η άμεση σύγκληση κοινοτικής συνέλευσης «...ίνα κρίνη μαλλιαρούς και μη του Ζωγραφείου».⁷ Η συνέλευση, αφού ξεπερνιέται ένα τυπικό ζήτημα,⁸ ορίζεται για τις 19 Μαρτίου.

άρθρα της εφημερίδας αναφέρεται ως μέλος της Επιτροπής. Βλ. ακόμα Σ. Βουτυρά, «Άθλοι μαλλιαρών» *Αμάλθεια*, αρ.φ. 9794, 2-15/2/1911, & Σ. Βουτυράς, «Σύγχυσις δικαίων», *Αστραπή*, αρ.φ. 39, 17/3/1911, σελ. 1.

¹ «Οι μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3823, 4/2/1911. «Αλλ' αν διετέλουν εν αγνοία, διατί να μεταβώσιν εις Μακροχώριον; Το παραδοξότερον, διατί να μη ερωτήσωσι τις ο λόγος της τελέσεως του μνημοσύνου εν Μακροχωρίω και ουχί εν Πέραν, εις κεντρικήν επί τέλους συνοικίαν;».

² «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3819, 31/1/1911.

³ «Ζητήματα και πράγματα. Οι μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3820, 1/2/1911.

⁴ Μεφιστοφελής, «Σουαρές μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3839, 23/2/1911 & «Επίκαιρα πειράγματα για πρόσωπα και πράγματα», *Εμπρός*, αρ.φ. 134, 26/2/1911, σ. 4.

⁵ Η έκδοση του σατιρικού ημερολογίου «Περίδρομος» από τον εκπαιδευτικό του Ζωγράφειου Χρίστο Δηληχρίστο, οι αποδοκιμασίες εις βάρος των Αχ. Γεωργιάδη και Απ. Μελαχρινού στο θέατρο Βαριετέ, ένα σημείωμα για δικαιολόγηση απουσίας που επιδόθηκε στον εκπαιδευτικό του Ζωγράφειου Χ. Γούδα κι ένας καβγάς μεταξύ των μαθητών του σχολείου μετατρέπονται σε θέματα που αναδεικνύουν είτε το «θράσος των μαλλιαρών», είτε την εις βάρος τους κοινωνική κατακραυγή. Βλ. «Υπέρ της γλώσσης. Διαδηλώσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3827, 4/2/1911, «Εκδήλωσης εκφυλισμού», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3822, 3/2/1911 «Εις το Ζωγράφειον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3829, 11/2/1911, Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 132, 12/2/1911, σ. 4, & «Εν τω Ζωγραφείω», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3832, 15/2/1911.

⁶ Η ομιλία του Ιωακείμ Γ' κατά την επέτειο της Μεγάλης του Γένους Σχολής, χαρακτηρίζεται ως πανηγυρική καταδίκη των μαλλιαρών, ενώ το φως της δημοσιότητας βλέπει ακόμα και μία τυχαία συνάντησή του με κάποιους μαθητές του Ελληνογαλλικού Λυκείου, στους οποίους συνέστησε «να διατηρήσωσιν αλώβητον την πάτριον γλώσσαν». Βλ. «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3819, 31/1/1911, «Οι μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3820, 1/2/1911 & «Υπέρ της γλώσσης. Ο Πατριάρχης περί της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3827, 9/2/1911.

⁷ «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 133, 19/2/1911, σ. 4. Βλ. επίσης: «Οι μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3820, 1/2/1911 & «Κατά των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3821, 2/2/1911.

⁸ Όταν η εν λόγω αναφορά φτάνει στα χέρια της, η Κεντρική Εφορία διαπιστώνει πως μεταξύ αυτών που την έχουν υπογράψει βρίσκονται και άτομα που δεν ανήκουν στην κοινότητα του Σταυροδρομίου, αφού δεν είναι εγγεγραμμένοι στους οικείους ενοριακούς καταλόγους. Επιτόπου συντάσσεται νέα αναφορά, η

Στο μεταξύ όμως ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει μια σειρά άρθρων υπό τον τίτλο «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι». Ο Κ. Μακρίδης, που τα υπογράφει με το ψευδώνυμο «Μεφιστοφελής», αρχικά απορρίπτει το ενδεχόμενο να χρηματοδοτούνται οι δημοτικιστές από τους εχθρούς του ελληνισμού, κυρίως διότι θεωρεί πως αυτοί δεν είναι τόσο ανόητοι, ώστε να εμπιστευθούν τέτοιο έργο στα χέρια ανθρώπων που από την πρώτη στιγμή αυτογελοιοποιήθηκαν.¹ Παρουσιάζει έπειτα ως σκοπό τους την αντικατάσταση «...της γραφομένης και λαλουμένης σήμερον ελληνικής γλώσσης δια παντός βαρβαρισμού και χυδαισμού...»² κι εξετάζει τα μέσα – φυλλάδες, εφημερίδες, βιβλία – που έχουν χρησιμοποιήσει για την επίτευξή του.³ Φτάνοντας στα πρόσφατα γεγονότα, παρουσιάζει τα καταχθόνια σχέδιά τους: προσπαθούν να διεισδύσουν στις αίθουσες διδασκαλίας, στις εφορείες των σχολείων, στην ΠΚΕΕ, ακόμα και στο ΔΕΜΣ και την Ιερά Σύνοδο, προκειμένου να κατηγορήσουν και να διαμορφώσουν μία γενιά, η οποία όταν ενηλικιωθεί θα αποκηρύξει την καθαρεύουσα και θα εγκολπωθεί τη δημοτική!⁴

Αφού ολοκληρώνει την επισκόπηση των γεγονότων, ο Κ. Μακρίδης περνά στην παρουσίαση των δημοτικιστών της Κωνσταντινούπολης. Κατονομάζει ως ηγέτη τους τον Φ. Φωτιάδη, που κάνοντας κατάχρηση της φιλίας του με τον Δ. Βέλλη δημοσίευσε στον *Ταχυδρόμο* προ δεκαετίας τις θεωρίες του, τις οποίες αντέκρουσε ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας, Μ.Ε. Μιχαλόπουλος. Αναφέρει έπειτα τον Ζ. Φυτίλη, το δράμα του οποίου με τον τίτλο «Μάνα και κόρη» είχε επικρίνει με δριμύτητα «ο νυν μαλλιάρος έφορος του Ζωγραφείου» Β. Αριστόβουλος, τον δικηγόρο Α. Γιαλούρη που παρουσίασε «σποραδικά συμπτώματα μαλλιαρωσύνης», τον Γ. Ροντάκη, που εξέδωσε μία Γραμματική της «Ρωμαϊκής Γλώσσας», την οποία όμως αποκήρυξε ακόμα και ο Γ. Ψυχάρης, τον Α. Μελαχρινό, που η ποιητική του συλλογή με τίτλο «Ο δρόμος φέρνει...» θα έπρεπε να τον είχε φέρει στο φρενοκομείο, και τέλος τον Αχ. Γεωργιάδη, εκδότη του περιοδικού *Χρονικά*, το οποίο ναυάγησε⁵ παρά τη συνδρομή του Κ. Μπέλλα.⁶ Η απαρίθμηση αυτή κλείνει με τον Κ. Μακρίδη να προκαλεί τους δημοτικιστές να κατέλθουν «...εις την κονίστραν της παραγω-

οποία υπογράφεται αμέσως από 50 – 60 εννοήτες και γίνεται δεκτή. Βλ. «Το ζήτημα των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3842, 26/2/1911.

¹ Βλ. Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Α'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3828, 10/2/1911.

² Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Β'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3829, 11/2/1911.

³ Βλ. Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Β'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3829, 11/2/1911 & Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Δ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3831, 14/2/1911.

⁴ Βλ. Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Ε'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3832, 15/2/1911.

⁵ Το περιοδικό *Χρονικά* εκδιδόταν από το 1909 έως το 1913. Ωστόσο η έκδοσή του διακόπηκε για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα (Μάιος 1910 – Αύγουστος 1911), στη διάρκεια του οποίου δημοσιεύθηκε και το συγκεκριμένο άρθρο.

⁶ Βλ. Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Στ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3833, 16/2/1911.

γής, ίνα ίδωμεν και ημείς τι δύνασθε να παραγάγητε και πώς θα ενδύσητε αυτό εις την περιφήμόν σας διάλεκτον».¹

Μία ακόμα άποψη του Κ. Μακρίδη που παρουσιάζει ενδιαφέρον, είναι ο διαχωρισμός των δημοτικιστών σε «μαλλιαρούς» και «μαλλιαρίζοντες». Οι τελευταίοι δεν είναι παρά αφανείς και άσημες προσωπικότητες, που μη έχοντας τις ικανότητες να αναδειχθούν κοινωνικά μέσω του επαγγέλματός τους, «...ανερριχήθησαν εις τον μαλλιαρισμόν ως εις άλλον στυλοβάτην και εκείθεν προβάλλοντες τα λιλιπούτεια αυτών αναστήματα ταρασσονται και θορυβούσιν εις πάσαν περίστασιν προσπαθούντες να επισύρωσιν ούτω την προσοχήν του κοινού».² Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγει τους Γ. Ψυχάρη και Α. Πάλλη με την αιτιολογία πως δεν χρησιμοποιούν, όπως οι Κ. Παλαμάς, Α. Εφταλιώτης, Μ. Μαλακάσης και άλλοι «...την λεξιπαραγωγόν μαλλιάραν αλλά την καθαρεύουσαν ελληνικήν απλώς μαλλιαιοποιημένην».³ Επικεντρώνεται ακολούθως στη δυσαρέσκεια που συνεχώς οξύνεται μεταξύ του Γ. Ψυχάρη και των δημοτικιστών της Αθήνας,⁴ στους οποίους καταλογίζει ένα καταχθόνιο σχέδιο. Σύμφωνα με αυτό τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, που έχουν απλώσει παντού τα δίκτυα της προπαγάνδας τους, υποκρίνονται κάποιο συμβιβασμό με την καθαρεύουσα ώστε να καταστήσουν τον μαλλιαρισμό λιγότερο απεχθή στον λαό, να τον ταυτίσουν με τη δημοτική γλώσσα και σταδιακά να επανέλθουν «...εις την ακεραίαν αναστήλωσιν των γλωσσολογικών θεωριών του εν Παρισίοις αιρεσιάρχου».⁵

Ο σάλος που προκαλείται από τα άρθρα του *Ταχυδρόμου* έχει ως συνέπεια την παραίτηση του εφόρου του Ζωγράφειου, Α. Πανταζή,⁶ ενώ άλλοι «...δια να μη χάσουν τα οφθίκιά των ως εφόρων του Ζωγραφείου ήρχισαν να σωφρονίζονται».⁷ Ταυτόχρονα στην Αθήνα ξεκινά η συζήτηση για την αναγραφή άρθρου περί γλώσσας στο υπό αναθεώρηση Σύνταγμα, ενώ στον Βόλο ξεσπούν τα «Αθεϊκά». Ο Κ. Μακρίδης βρίσκει την ευκαιρία να επιτεθεί ξανά στους δημοτικιστές, αυτή τη φορά μέσω του *Εμπρός* και με όπλο τη σάτιρα.⁸ Οι καταγγελίες του όμως είναι πολύ σοβαρές· ουσιαστικά κατηγορεί το Πατριαρχείο για υποκρισία: «Είναι δε περίεργον, μα την αλήθειαν, να ζητώμεν εντεύθεν το κλείσιμον του “πρότυπου σκολειού” του Βόλου, διότι μαλλιαρίζει, να έχωμεν δε εν τω μέσω της Κων-

¹ Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Στ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3833, 16/2/1911.

² Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Η'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3845, 2/3/1911.

³ Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Η'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3850, 8/3/1911.

⁴ Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Η'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3850, 8/3/1911 & Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Θ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3851, 9/3/1911.

⁵ Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι Θ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3851, 9/3/1911.

⁶ «Μια κουβέντα δυο φίλων περί πλείστων και ποικίλων», *Εμπρός*, αρ.φ. 132, 12/2/1911, σ. 2.

⁷ «Η εβδομάς», *Απ' Όλα*, τχ. 9, σ. 106, 17/10/1910.

⁸ «Κουβέντα τηλεγραφική εις αμιγή μαλλιαρική», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σσ. 1-3.

σταντινουπόλεως, εις το κέντρον του Σταυροδρομίου, εν γυμνάσιον με εφόρους και καθηγητάς και δασκάλους μαλλιάρους».¹ Όταν μάλιστα γίνεται γνωστό ότι πρόκειται να σταλεί συνοδική εγκύκλιος στις επαρχίες που θα συνιστά την απόλυση των δημοτικιστών εκπαιδευτικών από τα σχολεία, το *Εμπρός* σχολιάζει δηκτικά ότι αυτό γίνεται «ίσως δια να έλθουν εδώ όσοι τυχόν παυθούν και διορισθώσιν ελευθέρως εις το Ζωγράφειον».²

Επιπλέον είναι ο πρώτος που επισημαίνει τη μικροπολιτική διάσταση του ζητήματος, αποκαλύπτοντας τη σύμπραξη των δημοτικιστών με την παράταξη των «ιωακειμικών».³ Ο Κ. Μακρίδης περιγράφει την παράταξη αυτή ως «...διωργανωμένον κομματικόν όγκον, με αρχηγούς εκλεγομένους εναλλάξ ως συμβούλους, με υπαρχηγούς διαμοιραζομένους τα κοινοτικά οφίκια...».⁴ Οι δημοτικιστές είχαν συγκεντρωθεί στην αντίθετη παράταξη, διότι εκεί ο ανταγωνισμός για τα κοινοτικά αξιώματα ήταν μικρότερος και κατάφεραν να εκλέξουν τους εφόρους του Ζωγράφειου από τις τάξεις τους.⁵ Με τα πρόσφατα γεγονότα όμως και ιδίως με την εναντίον τους αρθρογραφία από τον επίσης αντιιωακειμικό Σ. Βουτυρά, οι δύο πλευρές αρχίζουν να συγκλίνουν, αφού η ιωακειμική παράταξη αναζητά υποστηρικτές στο Σταυροδόμο κι οι δημοτικιστές έχουν ανάγκη την προστασία της.⁶

Στο μεταξύ το θέμα των δημοτικιστών του Ζωγράφειου συζητείται σε συνεδρίαση των Δύο Σωμάτων (Ιερά Σύνοδος – ΔΕΜΣ). Αρχικά προτείνεται από τον Ξ. Ζώτο «...να εξασφαλισθή η εθνική μας γλώσσα και να στιγματισθώσι δι' απομακρύνσεως από των εκπαιδευτικών καταστημάτων οι χυδαϊσταί αυτής».⁷ Ο μητροπολίτης Λήμνου, Γεννάδιος, ενώ συμφωνεί ως προς την προστασία της καθαρεύουσας, θέτει ως όρο «...να μη συγχισθή ο χυδαϊσμός των μαλλιάρων με την ζωντανήν ομιλουμένην γλώσσαν, την οποίαν πλείστοι ανωτέρας μορφώσεως λόγιοι του Έθνους ζητούν να αναπτύξωσι».⁸ Υποστηρίζει μάλιστα ότι η ιδιωτική χρήση και ανάπτυξη της γλώσσας αυτής είναι αναφαίρετο δικαίωμα του

¹ «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σ. 4.

² «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 136, 12/3/1911, σ. 4.

³ Βλ. Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σ. 4 & Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 136, 12/3/1911, σ. 4.

⁴ Μεφιστοφελής, «Μαλλιάροι – Καρμπονάροι ΙΑ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3862, 22/3/1911.

⁵ Πρόκειται για τους: Αλέξανδρο Πανταζή και Λέοντα Λυμπουσάκη, τους οποίους ο Κ. Μακρίδης χαρακτηρίζει ως μαλλιάρους, Βασίλειο Αριστόβουλο, για τον οποίο αναφέρει ότι παρασύρθηκε από τη φιλοδοξία του να γίνει μέλος του ΔΕΜΣ και τις υποσχέσεις των δύο πρώτων να τον στηρίξουν, και Αντώνιο Κρητικό, για τον οποίο υποστηρίζει ότι παραπλανήθηκε λόγω των απόψεών του υπέρ της απλουστεύσεως της διδασκαλίας. Βλ. Μεφιστοφελής, «Μαλλιάροι – Καρμπονάροι ΙΑ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3862, 22/3/1911.

⁶ Βλ. «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σελ. 4. & «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η κοινοτική συνέλευσις του Πέραν. Η απαγόρευσις της κυβερνήσεως», *Αστραπή*, αρ.φ. 37, 15/3/1911.

⁷ «Το γλωσσικόν εις την συνεδρία των Δ. Σωμάτων», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2245, 20/3/1911.

⁸ «Το γλωσσικόν εις την συνεδρία των Δ. Σωμάτων», όπ.π..

καθενός. Τέλος, έχοντας πλήρη επίγνωση της κατάστασης που επικρατεί στα σχολεία, ζητά να μη χαρακτηριστεί κανείς εκπαιδευτικός ή έφορος ως μαλλιαρός αν δεν τεκμηριώνεται κάτι τέτοιο από γραπτά του κείμενα. Ο λόγος είναι ότι φοβάται πως όσοι έχουν εμπάθειες, προσωπικές αντιζηλίες ή μικροσυμφέροντα θα βρουν την ευκαιρία να τα προωθήσουν καλυπτόμενοι υπό τον μανδύα της προστασίας της εθνικής γλώσσας. Κατόπιν όλων αυτών κρίνεται πως τα Δύο Σώματα είναι αναρμόδια να αποφασίσουν για το ζήτημα, το οποίο παραπέμπεται στο ΔΕΜΣ.

Καθώς πλησιάζει η μέρα της κοινοτικής συνέλευσης ο διοικητής του Πέραν, Muhieddine (Μουχιεδδίν) μπέης κι ο επικεφαλής της αστυνομίας καλούν τον Α. Ζαμαρία προκειμένου να δώσει εξηγήσεις σχετικά με αυτήν. Ο οθωμανός αξιωματούχος αποφασίζει τελικά να απαγορεύσει τη σύγκλησή της, διότι «...ακριβώς επειδή, ως πληροφόρηθη, η κοινοτική συνέλευσις θ' ασχοληθή με το γλωσσικόν ζήτημα, δεν εννοεί να επιτρέψη να γίνωσιν, εκείνα τα οποία έγιναν κάτω εις την Ελλάδα...».¹ Ένας ακόμα λόγος που επικαλείται, είναι μια «...συνεδρία αρκετά θορυβώδης εις το Ζωγράφειον...»² για την ανάδειξη των εκλογικών αντιπροσώπων της κοινότητας του Πέρα.³ Το *Εμπρός* δε χάνει την ευκαιρία να σατιρίσει τον Μουχιεδδίν, χαρακτηρίζοντάς τον «του Ψυχάρη θιασώτη»⁴ και αναφέρει ότι επί Abdulhamid II το μοναδικό θέμα που συζητιόταν ελεύθερα στον Τύπο ήταν το γλωσσικό. Όταν κάποια στιγμή η οθωμανική λογοκρισία ανακοίνωσε ότι κάθε σχετικό δημοσίευμα απαγορευόταν επί ποινή παύσεως, αποκαλύφθηκε ότι τον λογοκριτή παρακολουθούσε δωρεάν κάποιος δημοτικιστής γιατρός. «Τα δε λοιπά ως ευκόλως εννοούμενα παραλείπονται».⁵

Στην πολεμική κατά των δημοτικιστών επιστρατεύονται και επιχειρήματα που άπτονται της συνοχής και της ασφάλειας του έθνους. Όταν η *Τανίν* χαρακτηρίζει τους δημοτικιστές «μεταρρυθμιστές της γλώσσας», η *Αστραπή* απαντά πως οι επιδιώξεις τους, που συμπίπτουν με αυτές της τουρκικής εφημερίδας, είναι να ξεχάσει το ελληνικό έθνος

¹ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η κοινοτική συνέλευσις του Πέραν. Η απαγόρευσις της κυβερνήσεως», *Αστραπή*, αρ.φ. 37, 15/3/1911. Ο Οθωμανός αξιωματούχος αναφέρεται στις πρόσφατες ταραχές που είχαν σημειωθεί στην Αθήνα λόγω της συζήτησης περί αναγραφής στο Σύνταγμα άρθρου για τη γλώσσα.

² «Η κοινοτική συνέλευσις. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 39, 17/3/1911, σ. 4.

³ Η «θορυβώδης» συνέλευση της κοινότητας συγκροτήθηκε την Κυριακή, 13 Μαρτίου 1911. Σκοπός ήταν να εκλεχθούν οι δύο αντιπρόσωποι του Πέραν, οι οποίοι θα συμμετείχαν στις διαδικασίες για την ανάδειξη νέων μελών στο ΔΕΜΣ. Τα επεισόδια ξεκίνησαν όταν σημειώθηκε απόπειρα νοθείας, με αποτέλεσμα ο πρόεδρος της συνέλευσης και αρχιερατικός προϊστάμενος Σταυροδρομίου, μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Χρυσόστομος, να αποχωρήσει παίρνοντας μαζί του την κάλπη. Βλ. «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 31, 19/3/1911, σ. 371.

⁴ «Ψάλλον μαλλιαροί ωδήν 'ς τον κλεινόν Μουχιεδδίν», *Εμπρός*, αρ.φ. 137, 19/3/1911, σσ. 2-3.

⁵ «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 137, 19/3/1911, σ. 4.

κάθε σύνδεση με το ένδοξο παρελθόν του και να επιστρέψει στην κατάσταση που βρισκόταν πριν από χρόνια, όταν «...και αυτό το εθνικόν συναίσθημα είχε τέλεον εκλείψει».¹ Ταυτόχρονα καταγγέλλει την απαγόρευση της συνέλευσης ως παρέμβαση στα ενδοκοινοτικά ζητήματα, η οποία αντίκειται στους Εθνικούς Κανονισμούς, ένα καθεστώς αναγνωρισμένο τόσο από την απολυταρχία, όσο και από τη Συνταγματική κυβέρνηση του κράτους. Τονίζει μάλιστα ότι «...το δικαίωμα εκάστου οθωμανού όπως καλλιεργή την γλώσσαν εις την εγεννήθη και ανετράφη είνε αναφαίρετον».² Ο Ταχυδρόμος παραλληλίζει τους δημοτικιστές με τους καθολικούς που διενεργούν θρησκευτική προπαγάνδα στην Ανατολή, αφού «...όλη η σειρά των διανοητικών παρακρούσεων της καινοφανούς των μαλλιαρών αιρέσεως ενθέρμως επηρέθησαν υπό των Ασομψιονιστών³ βεβαίως δια τον απλούστατον λόγον ότι δι' αυτών υποθάλλονται οι εσωτερικαί έριδες και διαμάχαι και η διάσπασις της ελληνικής ενότητος...».⁴ Ο συντάκτης προειδοποιεί πως ενδεχόμενη διάσπαση της γλώσσας θα μετατρέψει το ελληνικό έθνος σε «αυστριακό μωσαϊκό» όπου κάθε περιοχή θα έχει τη δική της γλώσσα, γεγονός που θα οδηγήσει στη διάσπαση και τελικά στην καταστροφή του έθνους. Επικαλείται μάλιστα και τη μαρτυρία ενός «ομογενούς επιστήμονος», σύμφωνα με την οποία οι καθολικοί προσηλυτιστές επιδιώκουν την υπονόμευση και τον εξευτελισμό της ελληνικής γλώσσας προκειμένου να πετύχουν τους σκοπούς τους.

Το θέμα συζητείται και στο ΔΕΜΣ, το οποίο αποφασίζει «...όπως εντόνως διαμαρτυρηθή δια την απαγόρευσιν ταύτην ήτις αντιβαίνει προς το ημέτερον προνομιακόν καθεστώς, γίνεται δε δια πρώτην ήδη φοράν ίσως από της αλώσεως».⁵ Ωστόσο κρίνεται περιττή η σύγκληση κοινοτικής συνέλευσης, επειδή το Συμβούλιο έχει ήδη ορίσει επιτροπή που θα ασχοληθεί με το γλωσσικό ζήτημα. Η απόφαση αυτή του ΔΕΜΣ ανταποκρίνεται στο αίτημα του Τύπου για επιβολή λύσης στο ζήτημα με πρωτοβουλία των αρχών της ελληνικής κοινότητας.⁶ Ως αντικείμενο της επιτροπής, αποτελούμενης από τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Προκόπιο και τα μέλη του ΔΕΜΣ Ξ. Ζώτο και Λ. Λιμαράκη, ορίζεται η

¹ Σ. Βουτυρά, «Σύγχυσις δικαίων», *Αστραπή*, αρ.φ. 39, 17/3/1911, σ. 1. Η αντίδραση κατά της Τανίν θα πρέπει να θεωρηθεί δικαιολογημένη, καθώς ήταν γνωστό ότι η συγκεκριμένη εφημερίδα ήταν το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο των Νεότουρκων.

² «Φαινόμενα και πράγματα», *Αστραπή*, αρ.φ.38, 16/3/1911, σ. 1.

³ Πρόκειται για καθολικό μοναχικό τάγμα που ιδρύθηκε στη Νιμ της Γαλλίας το 1845. Σύμφωνα με το δημοσίευμα του Ταχυδρόμου, όταν εκδιώχθηκαν από τη Γαλλία μετέφεραν την έδρα τους στη Χαλκηδόνα κι ανέπτυξαν προσηλυτιστική και ανθελληνική δράση στην Ανατολή και τη Ρωσία. Βλ. «Το ζήτημα της γλώσσας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3896, 30/4/1911.

⁴ «Το ζήτημα της γλώσσας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3896, 30/4/1911.

⁵ «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 46, 24/3/1911, σ. 3. Η απάντηση στο διάβημα του ΔΕΜΣ έρχεται δια στόματος του υπουργού εσωτερικών, ο οποίος χαρακτηρίζει το γεγονός ως αυθαίρετη πράξη ενός υπαλλήλου. Βλ. «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 145, 14/5/1911, σ. 4.

⁶ Βλ. «Φαινόμενα και πράγματα», *Αστραπή*, αρ.φ.38, 16/3/1911, σ. 1.

αποκάλυψη της «προπαγάνδας των μαλλιαρών» και η απομάκρυνσή τους από τα σχολεία, οποιαδήποτε θέση κι αν κατέχουν.¹

Με δεμένους οφθαλμούς — ανεζητεί μαλλιαρούς.
Εικόνα 2: Γελοιογραφία στο Εμπρός, αρ.φ. 141, 14/4/1911, σελ. 4.

Από τα τέλη Μαρτίου ξεκινούν οι έρευνες στα σχολεία του Σταυροδρομίου. Η ΠΚΕΕ επικοινωνεί μεσω επιστολών με τις διευθύνσεις τους, ενώ η επιτροπή που έχει οριστεί από το ΔΕΜΣ τα επισκέπτεται, ώστε οι εξηγήσεις να δοθούν δια ζώσης. Όταν το ένα σχολείο μετά το άλλο, συμπεριλαμβανομένου και του Ζωγράφειου, δηλώνουν πως «...ουδ' ίχνος μαλλαρισμού απαντά...»,² ο Τύπος εξανίσταται τόσο κατά των διευθύνσεών τους, όσο και κατά των επιτροπών. Το Εμπρός διαμαρτύρεται γιατί ο Επόπτης των Σχολών πριν λίγους μήνες έγραφε στην Εκκλησιαστική Αλήθεια «...ότι υπάρχουν μαλλιαροί και χοροπηδούν'ς τας Σχολάς του Σταυροδρομίου πιασμένοι χέρι χέρι. Διατί λοιπόν η Εκπαιδευτική Επιτροπή δεν πιστεύει τον επόπτην της, αλλά προσκαλεί τας διευθύνσεις των Σχολών να τη δηλώσουν ό,τι θέλουν;».³ Η Αστραπή αποφεύγει να σχολιάσει κι αφήνει τους αναγνώστες της να κρίνουν «...κατά πόσον είνε δυνατόν να εξακριβωθή με τοιαύτας τυπικάς μεθόδους η ύπαρξις ή μη μαλλιαρών διδασκάλων εις τας σχολάς μας».⁴ Ο Ταχυδρόμος αναρωτιέται: «Και αι υπογραφαί εις προσκλητήρια μαλλιαρικά; Και τα χυδαϊκά βιβλία τα συγγραφέντα υπό διδασκάλων του Ζωγράφειου; Τα απτά σώματα του εγκλήματος πώς θα καλυφθώσι;».⁵ Επιρρίπτει λοιπόν ευθύ-

¹ Βλ. «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», Αστραπή, αρ.φ. 41, 19/3/1911 & «Το γλωσσικόν εις την συνεδρίαν των Δ. Σωμάτων», Πρόοδος, αρ.φ. 2245, 20/3/1911. Να σημειωθεί εδώ ότι ο συντάκτης της Αστραπής ζητά την απομάκρυνση όχι μόνο εκπαιδευτικών κι εφόρων, αλλά ακόμα και των μαθητών που είναι θιασώτες του δημοτικισμού. Παρόλα αυτά, το πόρισμα της ανακριτικής επιτροπής του ΔΕΜΣ δε δημοσιεύθηκε ποτέ.

² «Το ζήτημα της γλώσσης. Αι ανακρίσεις», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 3868, 29/3/1911.

³ Έχιδνα, «Πινακίδες», Εμπρός, αρ.φ. 138, 26/3/1911, σ. 4.

⁴ «Το ζήτημα των μαλλιαρών. Η εξέλεξις εις τας σχολάς», Αστραπή, αρ.φ. 51, 29/3/1911.

⁵ «Το ζήτημα της γλώσσης. Αι ανακρίσεις», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 3868, 29/3/1911.

νες στη διεύθυνση του Ζωγράφειου, αλλά ακόμα περισσότερο στην επιτροπή, γι' αυτό που χαρακτηρίζει ως «πρωτοφανή χλευασμό» της κοινότητας του Πέρα.

Ο Κ. Μακρίδης προσεγγίζει το θέμα από διαφορετική οπτική γωνία. Κατά τη γνώμη του, ναι μεν ο Α. Ζαμαρίας είπε ψέματα στην επιτροπή, αλλά δεν μπορούσε να κάνει κι αλλιώς. Γνώριζε ότι τα μέλη της έχουν στενές σχέσεις με τους δημοτικιστές, κι έτσι αντί να καταγγείλει τους εφόρους, που είναι ανώτεροί του ιεραρχικά, ή τους εκπαιδευτικούς, που έχουν «γερούς μπαρμπάδες» και θα έμεναν ατιμώρητοι, προτίμησε να μη διακινδυνεύσει τη θέση του. «Ξέχασε» λοιπόν τις αποδοκιμασίες των μαθητών προς εκπαιδευτικούς κι εφόρους που είναι μαλλιαροί, τη διαίρεση των μεγαλύτερων μαθητών σε δύο αντιμαχόμενες γλωσσικές παρατάξεις, τις υποδείξεις του Επόπτη των Σχολών, ακόμα και τα φυλλάδια της Φοιτητικής Συντροφιάς που έχουν κυκλοφορήσει στο σχολείο.¹ Παρά την κριτική και τη σάτιρα² που δέχεται, η επιτροπή συνεχίζει το έργο της, διευκρινίζοντας πως οι δηλώσεις των διευθυντών δε θεωρούνται απαραίτητως επαρκείς³ κι αφήνοντας να διαρρεύσει ότι οι τελικές της αποφάσεις θα είναι τέτοιες, που θα επικροτηθούν από την κοινότητα.⁴ Προτού ανακοινωθούν όμως, παραιτείται ακόμα ένα μέλος της εφορείας του Ζωγράφειου, ο Β. Αριστόβουλος.⁵

Η παραίτηση του εφόρου δε φέρνει την αναμενόμενη από τον Τύπο αντικατάσταση όλων των μελών της εφορείας. Ο *Ταχυδρόμος* χαρακτηρίζει το γεγονός «φοβερόν σκάνδαλον» που κυοφορήθηκε «εν παρασυναγωγή των αρχιφατριαστών», προεξαρχόντων των τραπεζιτών και μελών του ΔΕΜΣ Τζων Χατζόπουλου και Σόλωνα Καζανόβα. Ο ρόλος τους μετατρέπει το ζήτημα του Ζωγράφειου σε πολιτικό, καθώς οι ιωακειμικοί κατηγορούνται ότι καλύπτουν τους δημοτικιστές για να αποκομίσουν κομματικά οφέλη εις βάρος του εθνικού συμφέροντος.⁶ Η απόφαση εγείρει και γενικότερες αντιδράσεις, αφού οι παριστάμενοι στην κοινοτική συνέλευση της 24^{ης} Απριλίου όχι μόνο δεν συντάσσονται με την κομματική γραμμή, αλλά και αποφασίζουν τη συγκρότηση επιτροπής – της τρίτης κατά σειρά, μετά από τις αντίστοιχες της ΠΚΕΕ και του ΔΕΜΣ – η οποία θα ερευνήσει τα σχετικά με τη διείσδυση του μαλλιαρισμού στα σχολεία.⁷

¹ Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι ΙΒ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3870, 31/3/1911.

² Βλ. Αντ. Παπ., «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 33, 2/1/1911, σ. 395 & «Πάσχα το Άγιον σε ήχον πλάγιον», *Εμπρός*, αρ.φ. 140, 9/4/1911, σ. 3.

³ «Το ζήτημα της γλώσσας. Η ανακριτική επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3870, 31/3/1911.

⁴ «Το ζήτημα της γλώσσας. Η ανακριτική επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3888, 21/4/1911.

⁵ Βλ. «Το ζήτημα της γλώσσας. Εν τω Ζωγραφείω. Νέα παραίτησις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3888, 21/4/1911 & Βεελζεβούλ, «Σαϊτιές», *Εμπρός*, αρ.φ. 142, 23/4/1911, σ. 4.

⁶ «Το φοβερόν σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3889, 22/4/1911

⁷ «Φρόνημα υγειές», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3890, 23/4/1911.

Οι δύο εναπομείναντες δημοτικιστές έφοροι του Ζωγράφειου, Λ. Λυμπουσάκης και Α. Κρητικός, σπεύδουν να παραιτηθούν διαμαρτυρούμενοι για τις προσβολές εις βάρος τους. Αυτό οδηγεί αναπόφευκτα στη διενέργεια εκλογών για την ανάδειξη νέας εφορείας¹ και το *Απ' Όλα* προβλέπει με χιούμορ πως οι υποψήφιοι θα κληθούν πρώτα να δηλώσουν ότι αποτάσσονται τον Ψυχάρη.² Στο διάστημα της εβδομάδας που μεσολαβεί μέχρι τις εκλογές η ιωακειμική παράταξη προβάλλει ως βασικό υποψήφιο τον Αυρήλιο Σπαθάρη, αλλά η σύμπραξή της με τους δημοτικιστές προξενεί αλγεινή εντύπωση³ κι ο *Ταχυδρόμος* καλεί τους κατοίκους του Πέρα σε πανστρατιά εναντίον της. Στο μεταξύ η κοινοτική επιτροπή συναντιέται με τον Α. Ζαμαρία και τον Ι. Περβάνογλου, πρόεδρο και τον μοναδικό μη δημοτικιστή της απερχόμενης εφορείας και συντάσσει την έκθεσή της.⁴ Παρά τις αντιρρήσεις δημοτικιστών και ιωακειμικών, η έκθεση αυτή διαβάζεται δημόσια στην κοινοτική συνέλευση της 1^{ης} Μαΐου και παίζει τον δικό της ρόλο στην εκλογική τους ήττα.⁵

Η εκλογή τεσσάρων αντιωακειμικών στην εφορεία του Ζωγράφειου χαιρετίζεται από τον *Ταχυδρόμο* ως θρίαμβος του αγώνα για την εθνική γλώσσα και ανέκκλητη καταδίκη των χυδαιστών, ενώ τα *Εμπρός* και *Απ' Όλα* περιορίζονται σε δηκτικά σχόλια εις βάρος των ηττημένων.⁶ Η *Πρόδος* όμως την ερμηνεύει ως πολιτική εκμετάλλευση του γλωσσικού ζητήματος, επιμένοντας ότι ο εκλογικός αγώνας ήταν κομματικός κι όχι γλωσσικός.⁷ Στις επόμενες ημέρες ολοκληρώνεται η εκλογική διαδικασία και ο Α. Κρητικός ομολογεί ότι η έκθεση της κοινοτικής επιτροπής ήταν ειλικρινής, ενώ παραδέχεται ενώπιον της κοινοτικής συνέλευσης ότι η εφορεία γνώριζε «...ότι υπάρχουν εν τω Ζωγραφείω διδάσκαλοι μαλλιαροί, πλην διετήρησε και διατηρεί αυτούς, διότι εμφορείται υπό της αρχής ότι έκαστος

¹ Βλ. «Τα εν Πέραν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3892, 26/4/1911 & «Τα κοινοτικά του Πέραν. Μία επιστολή του κ. Α. Κρητικού», *Πρόδος*, αρ.φ. 2304, 19/5/1911.

² «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 36, σσ. 431-432, 23/4/1911.

³ Χαρακτηριστικό το σχόλιο του *Εμπρός*: «Ποιος θα ήλπιζε ποτε ότι το ιωακειμικόν κόμμα το φέρον το όνομα εκείνου, όστις κατεταρτάρωσε με πιτάκια τους εν Αθήναις μαλλιαρούς, θα προσήρχετο υπερασπιστής των εδώ μαλλιαρών;». Βλ. Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 143, 30/4/1911, σ. 4.

⁴ «Εις το πεδίο του αγώνος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3896, 30/4/1911.

⁵ Βλ. «Ο θρίαμβος» & «Η χθεσινή συνέλευση του Πέραν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3897, 2/5/1911 & Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 144, 7/5/1911, σ. 4.

⁶ «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 145, 14/5/1911, σ. 4. Το *Εμπρός* πανηγυρίζει γιατί «...η εκπαίδευσις των τέκνων της κοινότητος... δεν θα διευθύνεται από τα πεπνυμένα φώτα του κ. Λυμπουσάκη...», ενώ αμέσως μετά σημειώνει την πιθανότητα να τον ορίσει το κόμμα μέλος της ΠΚΕΕ, ως ανταμοιβή για την προσχώρησή του σε αυτό. Πιο ειρωνικό το *Απ' Όλα*, αποδίδει τη σύμπραξη των δύο πλευρών στην καλή καρδιά και τη χριστιανική συμπεριφορά των ιωακειμικών, οι οποίοι «...όπως δεν εμνησικάκησαν κατά των μαλλιαρών, των εχθρών της γλώσσης και της εθνικής ενότητος, τοιουτοτρόπως δεν θα μνησικακήσωσι κατά των νικητών...». Αντ. Παπ., «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 38, σ. 455, 31/10/1910.

⁷ Βλ. «Η μόνη αλήθεια εις τον αγώνα», *Πρόδος*, αρ.φ. 2286, 1/5/1911 & «Λογικά συμπεράσματα», *Πρόδος*, αρ.φ. 2298, 13/5/1911.

έχει ελευθερίαν σκέψεως και φρονήματος!!».¹ Μετά από αυτό, εκλέγεται ως πέμπτος έφορος του Ζωγράφειου ακόμα ένας υποψήφιος «της υγιούς μερίδος» και όχι «της γνωστής κλίκας» κι η κοινοτική συνέλευση δίνει στη νέα εφορεία την εξουσία να προχωρήσει σε απολύσεις των δημοτικιστών εκπαιδευτικών.

Εικόνα 3 Γελοιογραφία στο Εμπρός, αρ.φ. 154, 16/6/1911, σελ. 4.

Η σχολική χρονιά φτάνει στο τέλος της με μια τελετή στην οποία συγκεντρώνεται πλήθος επισήμων, συμπεριλαμβανομένου και του Ιωακείμ Γ'. Εκεί ο Α. Ζαμαρίας δηλώνει πως στο Ζωγράφειο δεν υπάρχει ούτε ίχνος μαλλιαρισμού και πως ακόμα κι αν κάποιος εκπαιδευτικός ήταν μαλλιαρός, οι μαθητές παρέμειναν ανεπηρέαστοι.² Η δήλωση δε μένει ασχολίαστη, καθώς πέραν όλων των άλλων υπάρχουν κι οι απτές αποδείξεις της συμμετοχής μαθητών σε εξωσχολικά πονήματα δημοτικιστών εκπαιδευτικών.³ Ο Ι. Βαλαλάς, εκπροσωπώντας τη νέα εφορεία, τονίζει ότι το μεγάλο ενδιαφέρον που τρέφει η κοινότητα για

την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων και για το γλωσσικό ζήτημα ήταν τα ελατήρια για τη συμμετοχή των ενοριτών στις κοινοτικές συνελεύσεις, όπου προέκυψε «ο γνωστός σάλος». Αναπτύσσοντας τις απόψεις του δείχνει ότι ενστερνίζεται τον διαχωρισμό του «αληθούς δημοτικισμού» από τον «χυδαϊσμό» που ενσφηνώθηκε στην καθαρεύουσα, η οποία έχει εξελιχθεί σε «... ὄργανον τέλειον εκφράσεως τόσον των ευγενῶν συναισθημάτων του ανθρώπου ὅσον και της επιστημονικῆς ακριβείας και καλλιπειίας, ἀλλὰ και γλώσσαν ενιαία του ελληνισμού, ανεξαρτήτως των εκασταχού υπάρχόντων ιδιωτισμών».⁴ Ο Ιωακείμ Γ' που παίρνει τον λόγο αμέσως μετά, σημειώνει πως η Εκκλησία, ως θεματοφύλακας των πατρῶν παραδόσεων, έχει καθήκον να υπερασπίζεται τη γλώσσα και τη θρησκεία κι ευχαριστεί εκπαιδευτικούς, εφόρους και μαθητές γιατί δεν άφησαν το «νεφύδριο» του μαλλιαρισμού να επισκιάσει το λαμπρό φυτώριο της εθνικής σοφίας.⁵

¹ «Τα εν Πέραν», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 3906, 12/5/1911.

² «Σχολικά τελεταί. Ζωγράφειον Γυμνάσιον», Ταχυδρομος, αρ.φ. 3939, 20/6/1911.

³ Βεελζεβούλ, «Σαϊτίες», Εμπρός, αρ.φ. 127, 8/1/1911, σ. 4. Το σχόλιο αναφέρεται στον Χρήστο Δεληγκιαβούρη που εξέδωσε το σατιρικό ημερολόγιο Περίδρομος. Εκεί υπάρχει το σκίτσο ενός εκ των εφόρων του Ζωγράφειου, πιθανότατα του Λέοντα Λυμπουσακή, το οποίο σχεδίασε κάποιος μαθητής του σχολείου. Η υπογραφή στο σκίτσο παραπέμπει στον μετέπειτα διάσημο γελοιογράφο, Σοφοκλή Αντωνιάδη.

⁴ «Σχολικά τελεταί. Εκπαιδευτήρια Σταυροδρομίου», Αστραπή, αρ.φ. 105, 20/6/1911, σ. 2.

⁵ Βλ. «Σχολικά τελεταί. Εκπαιδευτήρια Σταυροδρομίου», Αστραπή, αρ.φ. 105, 20/6/1911, σ. 2 & «Σχολικά τελεταί. Ζωγράφειον Γυμνάσιον», Ταχυδρομος, αρ.φ. 3939, 20/6/1911.

Οι εκπαιδευτικοί που διώχονται τελικά από το Ζωγράφειο είναι οι: Στ. Σταματιάδης, Χρ. Δεληγκιαβούρης και Δ. Δαμασκηνός. Ως αιτία της απόλυσής τους αναφέρονται «...αι γλωσσικαί αυτών δοξασίαι, αι οποίαι αντίκεινται προς το γλωσσικόν καθεστώς του ημετέρου έθνους».¹ Το *Εμπρός* αμέσως σχολιάζει το γεγονός σε συνδυασμό με την προγενέστερη δήλωση του Α. Ζαμαριά ότι «...ουδέ ίχνος μαλλιαρισμού υφίσταται...»² στο Ζωγράφειο ενώ φροντίζει να ενημερώνει τους αναγνώστες του για την τύχη των απολυμένων. Έτσι με την έναρξη της νέας σχολικής χρονιάς μα-

Εικόνα 4 Γελοιογραφία στο *Εμπρός*, αρ.φ. 165, 1/10/1911, σελ. 4.

θαίνουμε ότι ο Στ. Σταματιάδης έχει προσληφθεί στο Λύκειο Βατελώ,³ ενώ λίγο αργότερα ανακοινώνεται η πρόσληψη δύο μη κατονομαζόμενων δημοτικιστών δασκάλων, ενός εκ των απολυθέντων από το Ζωγράφειο κι ενός από το σχολείο του Διπλοκιονίου που είχε την ίδια τύχη, στο Εθνικό Ελληνογαλλικό Λύκειο. Αυτό μάλιστα χαρακτηρίζεται ως εξυπηρέτηση του ιωακειμικού κομματάρχη Τζων Χατζόπουλου προς τους υποστηρικτές της παράταξής του.⁴ Πάντως μετά από όλα αυτά τα γεγονότα που απασχόλησαν την κοινότητα του Πέρα για έναν ολόκληρο χρόνο, τον Οκτώβριο του 1914 δημοσιεύονται ξανά στον Τύπο υπονοούμενα για την ύπαρξη δημοτικιστών εκπαιδευτικών στο Ζωγράφειο.⁵

Η θύελλα που ξεσηκώνεται από το Ζωγράφειο απειλεί να παρασύρει και τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ο Β. Μυστακίδης καταγγέλλει ότι ο Δ. Δαμασκηνός χαρίζει και συνιστά σε τελειόφοιτους της έργα των Α. Πάλλη και Γ. Ψυχάρη «...ίνα λεχθή και πιστευθή ότι εν τη Μ. Σχολή ο μαλλιαρισμός κρατεί».⁶ Σύμφωνα με τον καθηγητή της Σχολής, τις φήμες αυτές διαδίδουν οι Α. Ζαμαριάς και Λ. Λιμαράκης, οι οποίοι επιπλέον υποστηρίζουν ότι ο Φ. Φωτιάδης έχει καταγεγραμμένα τα ονόματα 160 μαθητών της που είναι

¹ «Αποφάσεις εφορείας Ζωγραφείου», *Αστραπή*, αρ.φ. 120, 5/7/1911, σ. 2.

² «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ.153, 10/6/1911, σ. 4.

³ Βλ. «Πρότυπον Λύκειον Ελληνογαλλικόν (Lycée Vatelot) εν Πέραν», *Απ' Όλα*, τχ. 57, 17/9/1911, σ. 702 & «Σαϊτίες», *Εμπρός*, αρ.φ.163, 17/9/1911, σ. 4. Η πρόσληψη του Στ. Σταματιάδη επιβεβαιώνει εν μέρει τη φήμη «...ότι οι παυθέντες μαλλιαροί του Ζωγραφείου θα περισυλλεγούν υπό ενός ιδιωτικού ελληνογαλλικού λυκείου, όπου και οι έφοροι είναι μαλλιαροί και οι πλείστοι των μαθητευομένων υιοί μαλλιαρών. Έτσι λοιπόν οι μαλλιαροί αποκτούν το "πρότυπο σχολείο" των και γλυτόνουν αυτοί από εμάς και μεις απ' αυτούς». «Σαϊτίες», *Εμπρός*, αρ.φ.153, 10/6/1911, σ. 4.

⁴ «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ.166, 8/10/1911, σ. 4.

⁵ «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ.312, 4/10/1914, σ. 4.

⁶ Β.Α. Μυστακίδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3954, 7/7/1911.

μαλλιαροί.¹ Το αποτέλεσμα αυτών των διαδόσεων είναι να στραφούν το καλοκαίρι του 1911 οι έρευνες της ΠΚΕΕ και στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, με την κλήση του καθηγητή Μ. Αυθεντόπουλου σε απολογία. Ωστόσο, σχολιάζει ο *Ταχυδρόμος*, όλα αυτά δεν είναι παρά τεχνάσματα υποκινούμενα από τους χυδαϊστές, οι οποίοι «...επεχείρησαν την υπόσκαψιν της ελληνικής παιδείας εις αυτά τα ιερά τεμένη της».²

Είναι πραγματικά εντυπωσιακό το πόσο διαφορετικά αντιμετωπίζεται το ίδιο ζήτημα στο Ροβέρτειο,³ ένα ίδρυμα που δεν υπόκειται στον έλεγχο της ελληνικής κοινότητας. Πρόκειται για ένα ιδιωτικό σχολείο που έχει ιδρυθεί από τους αμερικανούς Christofer Robert και Cygus Hamlin, όπου εργάζονται μεταξύ άλλων και διακεκριμένοι Έλληνες εκπαιδευτικοί,⁴ ενώ φοιτά σημαντικός αριθμός Ελλήνων μαθητών. Αυτοί μάλιστα έχουν συγκροτήσει έναν Φιλολογικό Σύλλογο με την επωνυμία «Αθηνά» και τον Ιανουάριο του 1913 καλούν τον Ό. Μπεκέ να δώσει μια ομιλία για την ελληνική Τέχνη. Ακολουθεί συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα κι ο συντάκτης των *Χρονικών* δηλώνει: «Ποτέ δε θυμούμαστε να γίνηκε λόγος για γλωσσικό ζήτημα στην πόλη μας και να μην ακουστήκανε βρισιές... Στη συζήτηση αυτή οι μαθητές, οι δασκάλοι και οι ακροατές πήρανε μέρος σαν πολιτισμένοι που είτανε, σαν άνθρωποι καλά αναθρεμμένοι. Και το πιο ωραίο ακόμη, που μας ενθουσίασε πραγματικά, είταν το ότι... είτανε σύμφωνοι πως η καθαρεύουσα είναι γλώσσα για ρίψιμο, ενώ η δημοτική είναι η εθνική μας γλώσσα και μ' αυτή πρέπει να εκφράζουμε προφορικά και γραπτά τους λογισμούς μας».⁵

Το 1920 ο Ό. Μπεκές βρίσκεται ξανά σε εκδήλωση στο Ροβέρτειο κι επισημαίνει πως οι μαθητές του βρίσκονται μακριά από τη «μουχλιασμένη σχολαστικότητα της εκπαίδευσής μας», παρόλο που θα προτιμούσε η γλώσσα του ομιλητή Σ. Στυλιανού να είναι «...πιο σύμφωνη με τις ζωντανές του ιδέες».⁶ Την επόμενη χρονιά όμως ο πρόεδρος του συλλόγου «Αθηνά», Γ.Θ. Γκιιάδης, εκφωνεί στη δημοτική μια ομιλία για τα 100 χρόνια από την Επανάσταση του 1821, η οποία υποχρεώνει τον Ό. Μπεκέ να προβεί σε μια δυσά-

¹ Βλ. Β.Α. Μυστακίδης, «Εκκλησία, Γλώσσα, Έθνος Γ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3884, 16/4/1911. & «Τα επεισόδια και ο αγών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3998, 29/8/1911.

² «Τα επεισόδια και ο αγών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3998, 29/8/1911.

³ Η Ροβέρτειος Σχολή, με έτος ίδρυσης το 1863 ήταν το παλαιότερο αμερικανικό σχολείο εκτός ΗΠΑ. Εκεί φοιτούσαν γόνοι υψηλόβαθμων ή/και ευκατάστατων οικογενειών όχι μόνο από την Οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και από τις βαλκανικές χώρες. Το ελληνικό στοιχείο αποτελούσε σημαντικό μέρος των μαθητών κι εκπαιδευτικών της σχολής, η οποία λειτούργησε ως ίδρυμα δευτεροβάθμιας, αλλά και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Από το 1971 οι ανώτερες σχολές του Ροβέρτειου πέρασαν στον έλεγχο του τουρκικού κράτους συγκροτώντας το Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου (Boğaziçi).

⁴ «Αξιότιμε Κ. Συντάκτα της Βυζαντίδος», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 534, 17/7/1872.

⁵ «Δικά μας και ξένα. Μια ομιλία», *Χρονικά*, τχ. 30, 15/2/1913, σ. 111.

⁶ Ό. Μπεκές, «Χρονικά – Μάης. Στο Ροβέρτειο», *Ο Λόγος*, τχ. 7, 5/1920, σ. 292.

ρεστη σύγκριση με τους απόφοιτους των ελληνικών γυμνασίων: «Και θυμήθηκα την καθαρεύουσα που γεμίζει τα μυαλά των παιδιών μας με λέξεις χωρίς παράσταση. Και θυμήθηκα τα υπουργικά ουκάζια του κυρίου Γούναρη και τους πατριαρχικούς τεσκερέδες του κυρίου Θωμά-ρεϊζ, τ' απαραίτητα αυτά δεκανίκια που στηρίζουν κάθε τόσο τα κολασμένα γερατειά της εθνοφόνισσας. Κ' έσκυψα το κεφάλι μου βαρύ κ' έφυγα γοργά...».¹

2.2.12. Το μνημόσυνο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1911 φτάνει στην Κωνσταντινούπολη το θλιβερό άγγελμα του θανάτου του Α. Παπαδιαμάντη. Μια ομάδα δημοτικιστών κινητοποιείται και αποφασίζει να οργανώσει φιλολογικό μνημόσυνο προς τιμή του. Γίνονται οι απαραίτητες προετοιμασίες, εξασφαλίζεται για την εκδήλωση η αίθουσα του συλλόγου «Κοραής» στο Μακροχώρι και τέλος, διανέμονται οι προσκλήσεις. Από αυτές ξεκινάει και το «σκάνδαλο», καθώς είναι γραμμένες στη δημοτική.² Τα αντανάκλαστα της τοπικής κοινότητας ενεργοποιούνται αμέσως και με ένα τελεσίγραφο προς τον σύλλογο «Κοραής», υπογεγραμμένο από τον μητροπολίτη Δέρκων, Καλλίνικο, γνωστοποιείται «...ότι η Κοινότης επ' ουδενί λόγω δύναται να ανεχθή την παραχώρησιν της αιθούσης κοινοτικού κτήματος εις πρόσωπα, άτινα ετόλμησαν αναφανδόν να δείξωσι την εις το μη ανεκτόν υπό της εθνικής συνειδήσεως κόμμα των μαλλιαρών κατάταξιν αυτών».³

Ο Σ. Βουτυράς εξαπολύει μύδρους εναντίον των δημοτικιστών από τον *Νεολόγο* με ένα άρθρο που κάνει τόσο μεγάλη εντύπωση, ώστε μνημονεύεται από άλλες εφημερίδες για τον αντίκτυπο που είχε, ενώ αναδημοσιεύεται αυτούσιο στην *Αμάθεια* της Σμύρνης. Το άρθρο αυτό, υπό τον τίτλο «Άθλοι μαλλιαρών», χαρακτηρίζει τον δημοτικισμό ως βουβωνική πανώλη της γλώσσας, ενώ οι δημοτικιστές «...πυρπολούντες το αγλαόν οικοδόμημα της νεοελληνικής γλώσσης...»,⁴ παραλληλίζονται με τον Ηρόστρατο. Ο Σ. Βουτυράς τους κατηγορεί ότι υπονομεύοντας τη γλώσσα που συνδέει «τα απανταχού μέλη της

¹ Ο. Μπεκές, «25^η Μαρτίου 1921», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1921, σ. 378.

² Το κείμενο της πρόσκλησης είναι το ακόλουθο: «Κ, ... Σας προσκαλούμε να ορίσετε την ερχομένη κυριακή, 30 του μηνός, ώρα 3 μ.μ. στη Λέσχη του Μακροχωριού για το φιλολογικό μνημόσυνο του Παπαδιαμάντη. Πόλη, 27 Γενάρης 1911. Γεωργιάδης Αχ., Δαμασκηνός Δ., Θεοδωρίδη Εύα, Λυμπουσάκης Λ., Μελαχροινός Απ., Πανταζής Αλ., Πίντζας Ηρ., Ροντάκης, Σπανούδη Σοφία». Σ. Βουτυράς, «Άθλοι μαλλιαρών», *Αμάθεια*, αρ.φ. 9794, 2-15/2/1911.

³ «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3819, 31/1/1911.

⁴ Σ. Βουτυράς, «Άθλοι μαλλιαρών», όπ.π.

ελληνικής φυλής», θέτουν σε κίνδυνο όχι μόνο τον συνεκτικό τους κρίκο, αλλά την ίδια την υπόσταση του ελληνισμού. Ευτυχώς όμως, σημειώνει, το έθνος διαθέτει τη θέληση και τη δύναμη να αποκρούσει αυτή τη βδελυρή επίθεση κατά της γλώσσας και του πνεύματός του. Στο ίδιο πνεύμα ο *Ταχυδρόμος* συνδέει το μνημόσυνο με την παρουσία δημοτικιστών στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο, καθώς στο προσκλητήριο βρίσκονται οι υπογραφές των Δ. Δαμασκηνού, Λ. Λυμπουσάκη και Αλ. Πανταζή, εκπαιδευτικού και εφόρων του σχολείου αντίστοιχα.¹

Η άμεση συνέπεια της αντίδρασης του Τύπου είναι η παρ' ολίγον ματαίωση της εκδήλωσης.² Κάτοικοι του Μακροχωρίου με επικεφαλής τον μητροπολίτη Δέρκων Καλλίνικο, επιφυλάσσουν «θερμή» υποδοχή στους δημοτικιστές, οι οποίοι καταφτάνουν με το τρένο και βρίσκουν τις πόρτες της αίθουσας του «Κοραή» κλειστές.³ «*Το μάθημα, το δοθέν υπό της ομογενούς κοινότητος Μακροχωρίου εις τους αποθρασυνθέντας μαλλιαρούς, τιμά πραγματικώς τον εκεί ελληνικόν συνοικισμόν...*»,⁴ γράφει στον *Ταχυδρόμο* κάποιος ανώνυμος κάτοικος του Πέρα κι αμέσως κάνει την αντιπαραβολή με την κατάσταση στο Ζωγράφειο. Μία ακόμα επιστολή, αυτή τη φορά από το Μακροχώρι, ενημερώνει το κοινό ότι οι δημοτικιστές προσπαθούν ακόμα να πείσουν το προεδρείο του «Κοραή» «...να προβή εν καιρώ νυκτός και, αφού συγκαλέση τα έμπιστα μέλη της λέσχης, εις την τέλεσιν του φιλολογικού μνημοσύνου του αλήστου μνήμης Παπαδιαμάντη».⁵ Ωστόσο η ορθότητα της πληροφορίας αυτής είναι αμφισβητήσιμη, καθώς υπάρχουν αναφορές ότι τελικά το φιλολογικό μνημόσυνο τελέστηκε στις 30 Ιανουαρίου στο πατρικό σπίτι της Αθηνάς Γαϊτά-

¹ Βλ. «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, όπ.π..

² Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο *Απ' Όλα*: «...το μνημόσυνο θα εγίνετο προς αίσχος της Κοινότητος Μακροχωρίου, αν ο Κέρβερος των Ελλήνων δημοσιογράφων κ. Βουτυράς δεν εξαπέστειλε τους γνωστούς μύδρους του, οίτινες αφύπνισαν και τον αθών άγιον Δέρκων και την Εφορίαν του Μακροχωρίου». «Η εβδομάς», *Απ' Όλα*, τχ. 25, 6/2/1911, σ. 11. Αντίστοιχα, στο *Εμπρός*: «...δεν είναι μήνας που δυο τρεις επήγαν φοβισμένα/ σε κάποια λέσχη καθαρών να βάλουνε ποδάρι/ αλλά ναρθρούκλα έγραψε του Βουτυρά η πέννα/ και μια που μας μυρίστηκαν οι καθαρεβουσιάνοι/ μας έκοψαν οι άτιμοι τον θήχα σαν ρεπάνι». «Κουβέντα τηλεγραφική εις αμιγή μαλλιαρική», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σ. 2. Επίσης, στον *Ταχυδρόμο*: «Και η μεν φιλότιμος κοινότης Μακροχωρίου... εματαίωσε το βέβηλον μνημόσυνον δια του εξής τελεσιγράφου προς την εκεί λέσχην «Κοραής», ένθα έμελλον να εκτυλιχθώσι τα όργανα της μαλλιαροσύνης». «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3819, 31/1/1911. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1948, η Σοφία Σπανούδη αναφέρει πως το μνημόσυνο επρόκειτο να γίνει στην αίθουσα του Μουσικού Συλλόγου «Ερμής», πρόεδρος του οποίου ήταν ο έφορος του Ζωγράφειου Β. Αριστόβουλος, αλλά ματαιώθηκε με παρέμβαση του Ιωακείμ Γ'. Βλ. Σ. Σπανούδη, «Οι μαλλιαροί της Πόλης», *Τα Νέα*, αρ.φ. 896, 22/4/1948, σσ. 1-2.

³ Απολαυστική είναι η έμμετρη χιουμοριστική περιγραφή του περιστατικού από τον Κ. Μακρίδη. Βλ. «Άσμα Εξαρχοπουλικόν σ' ιδίωμα μαλλιαρικόν», *Εμπρός*, αρ.φ. 131, 5/2/1911, σελ. 2-4.

⁴ «Ζητήματα και πράγματα. Οι μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3820, 1/2/1911.

⁵ «Κατά των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3821, 2/2/1911.

νου¹ με ομιλίες των: Ε. Θεοδωρίδου, Α. Μελαχρινού, Γ. Ροντάκη και Η. Πίντζα.²

Παρόλο που το συγκεκριμένο επεισόδιο αυτό καθ' εαυτό δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικό, παίρνει αμέσως μεγάλες διαστάσεις. Το διαβόητο προσκλητήριο γίνεται το νέο εφαλτήριο της πολεμικής του *Ταχυδρόμου* κατά των δημοτικιστών, μιας πολεμικής που είχε ξεκινήσει με αφορμή τις αλλαγές στο Αναλυτικό Πρόγραμμα του Ζωγράφειου. Αυτό που κυρίως θεωρεί ως «έγκλημα καθοσιώσεως» η εφημερίδα είναι το ότι δημόσιοι λειτουργοί, όχι μόνο «...ασπάζονται αίρεσιν, την οποίαν σύσσωμον αποπτύει το έθνος... αλλά και δημοσία να επιδεικνύσι το φρόνημά των».³ Η κίνηση ορισμένων να επικαλεστούν άγνοια για τη χρήση των ονομάτων τους στο προσκλητήριο πέφτει στο κενό⁴ και το μνημόσυνο του Α. Παπαδιαμάντη γίνεται η αφορμή να ξεσηκωθεί η κοινότητα του Σταυροδρομίου εναντίον των δημοτικιστών. Όταν όμως οι τοπικές αρχές απαγορεύουν τη σύγκληση κοινοτικής συνέλευσης για το θέμα του Ζωγράφειου, ο Σ. Βουτυράς προβάλλει το επιχείρημα ότι «...αφορμήν εις την παρ' ημίν κίνησιν παρέσχε το επί τω μνημοσύνω του Παπαδιαμάντη προσκλητήριο, εν ω μεταξύ των υπογραψάντων υπάρχουνσι και τινες έφοροι και καθηγηταί του Ζωγραφείου...».⁵ Προσπαθεί δηλαδή να παρουσιάσει το ζήτημα ως εσωτερικό θέμα που θίγει τους θεσμούς της κοινότητας, προκειμένου να το αποσυνδέσει από τα πρόσφατα επεισόδια που είχαν λάβει χώρα στην Αθήνα κατά τη συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος.

2.2.13. Τονικό ζήτημα

Στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος εντάσσεται και η συζήτηση για το σύστημα τονισμού που θα πρέπει να υιοθετήσει η σύγχρονη ελληνική γλώσσα. Οι απόψεις που τίθενται σε αντιπαράθεση είναι από τη μία μεριά το αίτημα για μεταρρύθμιση ή κατάργηση του πολυτονικού, κι από την άλλη η επιμονή στη διατήρησή του.

Η συζήτηση για τους τόνους λαμβάνει χώρα κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά η ιδέα της μεταρρύθμισης ή ακόμα και κατάργησης του πολυτονικού συστήματος

¹ Βλ. Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού, «Η Εύα Θεοδωρίδου – Πίντζα και η φιλολογική της δράση», *Γράμματα*, τχ. 31-36, 1916, σ. 539.

² «Σημειώματα. Φιλολογικό μνημόσυνο Παπαδιαμάντη», *Ζωή*, τχ. 1, Μάρτιος 1911, σ. 28.

³ «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3819, 31/1/1911.

⁴ Βλ. «Οι μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3823, 4/2/1911, & Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 136, 12/3/1911, σ. 4.

⁵ Σ. Βουτυράς, «Σύγχυσις δικαίων», *Αστραπή*, αρ.φ. 39, 17/3/1911.

είναι πολύ παλιότερη. Η πρώτη αναφορά ανάγεται στο 1863 και στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν* του ΕΦΣΚ. Ο Α. Καραθεοδωρής, στην εισήγησή του περί μέσης εκπαίδευσης, περιγράφει με ενάργεια το πώς η εμμονή σε γραμματικούς κανόνες που έχουν καταστεί ακατάληπτοι δυσκολεύει τη διδασκαλία της γλώσσας. Στη χορεία των κανόνων αυτών συμπεριλαμβάνεται και η θεωρία των τόνων. «*Εννοώ να έχωμεν εν και μόνον τονικόν σημείον, αλλ' ερωτώ εις τι συμβάλλουσι τα τρία σημεία; Εδώ τίθεται βαρεία και ουχί οξεία: σφραγίς σφραγίδος περισπάται ή όχι; Εις τι χρησιμεύει τοιαύτη συζήτησις; Εις τι οφελεί η ψιλή, ήτις τίθεται, όπου δεν υπάρχει δασεία;*»¹ αναρωτιέται ο νεαρός διπλωμάτης.

Μπορεί ο Α. Καραθεοδωρής να έθεσε το θέμα της κατάργησης των τόνων ως ρητορική ερώτηση προκειμένου να ενισχύσει με ένα ακόμα επιχείρημα τις θέσεις του, ο Ν. Φαρδύς όμως ασχολείται πολύ πιο σοβαρά με το ζήτημα. Ο Σαμοθρακιώτης λόγιος εκδίδει το 1884 στη Μασσαλία, όπου σπουδάζει ιατρική, ένα μικρό βιβλίο με τον τίτλο: «*Διατριβή περί ατόνου και απνευματίστου γραφής της ελληνικής γλώσσης*». Το βιβλίο αυτό καταφθάνει στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 1885 και ο *Νεολόγος* δημοσιεύει μια κριτική με αρκετή δόση ειρωνείας. Δεν θα μας προκαλούσε έκπληξη, γράφει ο συντάκτης του άρθρου, αν γινόταν λόγος «*...μόνο περί απνευματίστου (γραφής), ίσως μάλιστα μέχρι τινός σημείου θα είχομεν και ημείς την αυτήν γνώμην, των πνευματωδών αείποτε αποδειχθέντων ως επιβλαβών εις την υγείαν*».² Χαρακτηρίζει τον συγγραφέα «*αντάρτη της γραμματικής*» ο οποίος εξεγέρθηκε κατά της δισχιλιετούς δυναστείας των τόνων, όμως το μοναδικό επιχείρημα κατά της πρότασης του Ν. Φαρδύ είναι το ότι η συνήθεια της γραφής με τόνους και πνεύματα παραμένει τόσο δυνατή, που θα είναι εξαιρετικά δύσκολο να αλλάξει.

Ο Ν. Φαρδύς αποφασίζει να δώσει απάντηση σε παρόμοιο ύφος και η *Βυζαντίς*, αν και χαρακτηρίζει το βιβλίο του «*περίεργο*», δέχεται να την φιλοξενήσει.³ Ο συγγραφέας ξεκινά δηλώνοντας ότι θα επιθυμούσε μια δίκαιη κρίση του έργου του, «*...αλλα εις τους περισπασμενους και πνευματωδεις, φαινεται οτι επιτρεπεται η ακρισια*».⁴ Τα σχόλια του επικεντρώνονται στις δυσκολίες της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, μέρος των οποίων οφείλεται και στην περιπλοκότητα του τονισμού. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως

¹ Α. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδύσεως», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', σσ. 177 – 178.

² «Σαββατιαία διάλεξις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4706, 12/1/1885.

³ Βλ. *Βυζαντίς*, αρ.φ. 2928, 12/2/1885 Στην εφημερίδα *Βυζαντίς* βρέθηκε μόνο απόσπασμα του εν λόγω άρθρου, καθώς η σελίδα στην οποία βρίσκεται το υπόλοιπο, δεν υπήρχε στο αρχείο. Ωστόσο, όταν ο Ν. Φαρδύς προχώρησε σε επανέκδοση του έργου του στην Αθήνα το 1889, συμπεριέλαβε σε αυτό έναν μακροσκελή πρόλογο όπου παραθέτει αυτούσια την απάντησή του στο δημοσίευμα του *Νεολόγου*.

⁴ Ν. Β. Φαρδύς (1889), σελ. 7.

είμαστε περήφανοι για την ένδοξη καταγωγή της γλώσσας μας, ωστόσο «...κατα το πλειστον, μετα επταετη επιπονον και πληρη στεναγμων και δακρυων εκμαθησιν αυτης, καταλειπομεν τα διδασκαλεια, αγραμματοι και αναλφαβητοι...».¹ Η κατάργηση των τονικών σημείων παρουσιάζει άμεσα και πρακτικά πλεονεκτήματα, όπως για παράδειγμα τη μείωση των τυπογραφικών λαθών στις εφημερίδες, «αλλ' ο σχολαστικός και δυσκόλος νους των γραμματοπαικτων εισετι Βυζαντινων περιφρονει την ευκολιαν εν τη γλωσση»² κι αρέσκεται να δημιουργεί δυσκολίες, ακόμη κι εκεί που δεν υπάρχουν. Τον επόμενο χρόνο ο Ν. Φαρδύς θα εμφανιστεί ξανά στις σελίδες του *Νεολόγου*, αυτή τη φορά με μία επιστολή διαμαρτυρίας για την καταστροφή του δάσους της Σαμοθράκης. Η σύνταξη της εφημερίδας αρνείται να την δημοσιεύσει χωρίς τόνους και πνεύματα, οπότε την διορθώνει και συνιστά «...τοις αρμοδίοις την λήψιν των καταλλήλων μέτρων, εάν εισέτι υπάρχει καιρός, κατά του υποδεικνυμένου κακού».³ Με τη λέξη «κακό» βέβαια, δεν εννοεί την καταστροφή του δάσους, που αποτελεί και το θέμα της επιστολής, αλλά τον χωρίς τόνους τρόπο γραφής του Ν. Φαρδύ.

Το 1891 ο Δ. Οικονομίδης δίνει στον ΕΦΣΚ διάλεξη με τίτλο: «Περί τινων τύπων της νέας ελληνικής συνήθως εσφλαμένως τονουμένων». Ο ίδιος θεωρεί το θέμα πολύ σημαντικό καθόσον πολλά φθογγολογικά πάθη εξαρτώνται από το είδος και τη θέση του τονου στη λέξη. Αναγνωρίζει βέβαια ότι είναι «ξηρό» κι «αυστηρώς επιστημονικό», ωστόσο το ενδιαφέρον του ακροατηρίου και η ζωνή συζήτηση που ακολουθεί, δείχνουν ότι πολλά μέλη του Συλλόγου ενδιαφέρονται για θέματα που συντελούν στην αναμόρφωση και παγίωση της σύγχρονης γλώσσας. Αυτό που υποστηρίζει ο καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής είναι ότι οι λεκτικοί τύποι που προέρχονται από την αρχαία γλώσσα θα πρέπει να τονίζονται σύμφωνα με τους κανόνες της αρχαίας γραμματικής. Για τους μεταγενέστερους όμως, «...δέον να έχωμεν ετέραν γραμματικήν εν πολλοίς μεν τη αρχαία συμβαδίζουσαν, εν πολλοίς δε διαφωνούσαν και καινοτομούσαν».⁴ Επομένως, οι μαθητές θα πρέπει να διδάσκονται διαφορετικούς κανόνες τονισμού για την αρχαία και τη νέα γλώσσα και να τους εφαρμόζουν αναλόγως. Κατά τη γνώμη του, η διατήρηση του αρχαίου τονισμού ακόμα και σε «παρεφθαρμένους» τύπους της νέας ελληνικής είναι ουσιώδης γιατί «δια της μεταβολής του τόνου επί των τοιούτων τύπων συντελούμεν έτι μάλλον εις την αλλοίωσιν και μεταβολήν αυτών, ενώ ημείς τουναντίον την αναμόρφωσιν της ημετέρας

¹ Φαρδύς, (1889), σ. 9.

² Φαρδύς, (1889), σ. 10.

³ *Νεολόγος*, αρ.φ. 5179, 11/9/1886.

⁴ Δ. Οικονομίδη, «Περί τινων τύπων της νέας ελληνικής συνήθως εσφλαμένως τονουμένων», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΒ', 1891, σ. 241.

γλώσσης επιδιώκοντες αγωνιζόμεθα, όπως ως οίον τε γνησίους καθαρωτέρους και ακριβε-
στερούς καταστήσωμεν τους άπαξ παρεφθαρέντας τύπους».¹ Αφού λοιπόν διατηρήθηκε η
χρήση των τονικών σημείων παρόλο που χάθηκε η αρμονική προσωδία του λόγου, αφού
διατηρήθηκε η ποικιλία των φθόγγων που πλέον προφέρονται με τον ίδιο τρόπο, έτσι και
στον τονισμό οφείλουμε να αποφεύγουμε ό,τι συντελεί στην απομάκρυνση της λέξης από
την αρχική της μορφή.

Στην πρόταση του Δ. Οικονομίδη εγείρονται αρκετές αντιρρήσεις από γνωστούς
λογίους κι εκπαιδευτικούς που παρίστανται στη διάλεξη, όπως ο Οδ. Ανδρεάδης κι ο Ε.
Αμαξόπουλος. Στον *Νεολόγο* όμως, ο αντίλογος εκφράζεται ανώνυμα. Στο άρθρο με τίτλο
«Γραμματική απορία», ο συντάκτης αναρωτιέται τι θα γίνει όταν η ίδια λέξη χρησιμοποι-
είται τόσο στη χύδην, δημώδη γλώσσα, όσο και στην καθαρεύουσα. Σύμφωνα με το σκε-
πτικό του καθηγητή, σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις θα πρέπει «... δύο τονισμούς
των αυτών λέξεων να έχωμεν, έτερον εν τη καθωμιλημένη... και έτερον εν τη νυν καθαρευ-
ούση και τη αρχαία γλώσση...».² Ο Δ. Οικονομίδης δημοσιεύει απαντητικό άρθρο στην ε-
φημερίδα *Κωνσταντινούπολις*, φαίνεται όμως πως αποφεύγει να τοποθετηθεί ουσιαστικά
επί του θέματος, προκαλώντας έτσι ακόμα δύο ανώνυμα δημοσιεύματα. Το πρώτο, μια
μικρή καταχώρηση γραμμένη στα αρχαία ελληνικά, ανήκει πιθανότατα στον συντάκτη
της «Γραμματικής απορίας», ο οποίος δηλώνει πως επιφυλάσσεται να αποκαλύψει την
ταυτότητά του.³ Ο συντάκτης του δεύτερου δημοσιεύματος βάλλει ευθέως κατά του Δ.
Οικονομίδη. Θεωρεί απαράδεκτη τη συμπεριφορά του καθηγητή, ο οποίος αρνήθηκε να
απαντήσει στο ερώτημα με τη δικαιολογία ότι τέθηκε ανωνύμως, κι ακόμα δήλωσε πως
η απάντησή του θα ήταν ανάλογη με την ταυτότητα του ερωτώντα. Η σφοδρότητα της
καταγγελίας επιτείνεται από το γεγονός ότι πρόκειται για μια εύλογη απορία που τέθηκε
με εύσχημο τρόπο, αλλά συνάντησε την έπαρση του Δ. Οικονομίδη, ο οποίος απάντησε
πως «*ημείς όμως ούτε αξιοπρεπές, ούτε αναγκαίον θεωρούμεν το απαντάν τω τυχόντι*».⁴

Με πολύ μεγαλύτερη ένταση και συμμετοχή θα ανακινηθεί το ζήτημα των τόνων
στα τέλη του 1900. Ο δάσκαλος Δημοσθένης Μελανδινός από τη Μυτιλήνη, με άρθρα
του στην εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* προτείνει την κατάργηση των τριών τόνων και
την αντικατάστασή τους από ένα τονικό σημείο που θα είναι κοινό για όλες τις τονούμενες

¹ Δ. Οικονομίδη, όπ.π. σ. 243.

² «Γραμματική απορία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6763, 12/2/1892.

³ Βλ. «Διατριβαί», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6769, 20/2/1892.

⁴ «Λογικά απορία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6774, 26/2/1892. Το άρθρο αυτό αποτελεί και την πηγή από όπου
αντλήθηκαν οι πληροφορίες για την απάντηση του Δ. Οικονομίδη μέσω της *Κωνσταντινουπόλεως*, καθώς
το σχετικό φύλλο της εφημερίδας αυτής δεν εντοπίστηκε.

λέξεις. Τα επιχειρήματά του είναι δύο: η απλοποίηση της διδασκαλίας της γλώσσας κι η έλλειψη λόγου ύπαρξης διαφορετικών τονικών σημείων. Ο Δ. Μελανδινός δηλώνει ότι «...ο φοβερώτερος σκόπελος, εφ' ου προσκρούει και ναυαγεί η σπουδή της ημετέρας γλώσσας είναι η γνώσις της μακρότητος ή βραχύτητος των συλλαβών χάριν της οξείας και της περισπωμένης».¹ Απευθυνόμενος σε όσους έχουν αντίρρηση, υποστηρίζει πως όποιος έχει διδάξει τους κανόνες τονισμού σε μαθητές δημοτικού σχολείου, θα συμφωνούσε ότι η εκμάθησή τους είναι ο πρώτος και μεγαλύτερος φραγμός στη διδασκαλία της γλώσσας. Εξάλλου, συνολικά ο φόρτος της γραμματικής είναι τόσο μεγάλος, που οποιαδήποτε ελάφρυνσή του θα ήταν ευεργετική για τα παιδιά. Ειδικά όμως οι τόνοι, μπορούν να τεθούν στο αρχείο «...ουχί προς βλάβην, αλλά προς ευχερεστέραν εκμάθησιν της ελληνικής γλώσσας».² Από πρακτική άποψη λοιπόν, η χρήση ενός μόνο τόνου θα κάνει πολύ ευκολότερη τη διδασκαλία της γραμματικής, αφού θα καταργηθούν πολλοί άχρηστοι κανόνες. Από ψυχολογική άποψη, με την κατάργηση των τόνων θα μπορούν οι μαθητές να γράφουν ελεύθερα, χωρίς να διακόπτουν τον ειρμό των ιδεών τους για να ελέγξουν τους κανόνες τονισμού.

Ο Δ. Μελανδινός χαρακτηρίζει το πολυτονικό σύστημα «πνευματική τυραννία», από την οποία μάλιστα δεν προκύπτει κανένα όφελος, αφού το είδος του τόνου δεν επηρεάζει την κατανόηση της λέξης. Επιπλέον οι διαφορετικοί τόνοι δεν επιφέρουν διαφορές στην προφορά, επομένως δεν συντελούν με κανένα τρόπο στην εκμάθηση της γλώσσας. Είναι λογικό λοιπόν να αντικατασταθούν τα τρία ασήμαντα τονικά σημεία από ένα και μόνο, ειδικά αφού η γλώσσα δεν θα διατρέξει κανένα κίνδυνο από μια τέτοια μεταρρύθμιση. Αντιθέτως θα ωφεληθεί, διότι η αύξηση των διδακτικών αντικειμένων στο σχολείο έχει επιφέρει μεγαλύτερη καταπόνηση στο πνεύμα των μαθητών και συζητήσεις για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος, η κατάληξη των οποίων είναι «...γρύνιαις φιλολογικαίς και αιώνια ζητήματα γλωσσικά και μαλλιαροί και ψυχαρικοί κλπ. εξ' ων σύγχυσις μεν δι' ημάς τους ιδίους, περίγελως δε δια τους ξένους».³

Η απάντηση έρχεται πολύ γρήγορα στις στήλες της *Κωνσταντινουπόλεως*. Ο ανώνυμος αρθρογράφος αναφέρει πως την κατάργηση των τόνων είχε προτείνει παλιότερα ο

¹ Δ. Μελανδινού, «Μία μεταρρύθμιση της γραμματικής. Οι τόνοι φραγμός των σπουδών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 226, 7/10/1900.

² Δ. Μελανδινού, «Γραμματικά. Τα εγκαλλωπίσματα του γραπτού λόγου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 248, 3/11/1900.

³ Δ. Μελανδινού, «Μία μεταρρύθμιση της γραμματικής. Οι τόνοι φραγμός των σπουδών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 227, 9/10/1900.

Ισίδωρος Σκυλίτσης,¹ αλλά η πρόταση του Μελανδινού τού φαίνεται παράδοξη. Κατά τη γνώμη του, η δυσκολία της ελληνικής γλώσσας δεν έγκειται στους τόνους ή στους άλλους κανόνες της γραμματικής, αλλά στην κακή διδασκαλία τους. Επιπλέον, τα ελληνικά δεν μπορούν να συγκριθούν με τις άλλες νεότερες γλώσσες γι' αυτό δεν είναι σωστό να εφαρμοστούν μεταρρυθμίσεις αντίστοιχες με εκείνες της γαλλικής ορθογραφίας.² Θεωρεί αδύνατη τη διδασκαλία των ελληνικών χωρίς τη γνώση του τονισμού και της προσωδίας, των μακρών και των βραχέων, καθώς αυτοί οι γραμματικοί κανόνες διαμορφώνουν τη γλώσσα, η μεγαλοπρέπεια της οποίας οφείλεται στην πολυπλοκότητά της. Οι σημερινοί μεταρρυθμιστές απογυμνώνουν τη γλώσσα από το κάλλος και τη μεγαλοπρέπειά της, προκειμένου να απλουστεύσουν δήθεν τη διδασκαλία της. Αν όμως γίνει δεκτή η κατάργηση των τόνων, ποιος θα τους εμποδίσει να προτείνουν και την κατάργηση των διαφορετικών ομόηχων φωνηέντων, ή της ποικιλίας των καταλήξεων;

Ο Δ. Μελανδινός επιχειρεί να ανασκευάσει αυτούς τους ισχυρισμούς με μια σειρά άρθρων. Υπενθυμίζει ότι οι τόνοι είναι μία σύμβαση που επινόησε ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος τον 2ο π.Χ. αιώνα, για να φτάσει στο συμπέρασμα πως «...η διακριτική χρήσις των τριών του αδιακρίτου τονισμού σημείων... είναι παράλογος εμμονή εις αβασανίστως εν τη Γραμματική εισχωρήσαν παράσιτον, όπερ από γενεάς εις γενεάν μεταδιδόμενον έφθασε μέχρις ημών».³ Χαρακτηρίζει παράδοξη τη γνώμη ότι τη γλώσσα διαμορφώνουν οι γραμματικοί κανόνες, γιατί τα αριστουργήματα της αρχαίας φιλολογίας προϋπήρξαν της

¹ Ο Ισίδωρος Σκυλίτσης έδωσε στις 4/11/1886 διάλεξη στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό της Αθήνας με θέμα: «Περί άρσεως ματαιοπονίας εν τω γράφειν, τυπογραφείν και στοιχειοχυτείν». Η πρότασή του ήταν να καταργηθεί η χρήση της ψιλής και της βαρείας, οι οποίες θα γίνονταν αντιληπτές στα γραπτά κείμενα δια της απουσίας τους. Το κίνητρό του ήταν καθαρά πρακτικό, καθώς μια τέτοια μεταρρύθμιση θα μείωνε περίπου στο μισό τον αριθμό των τυπογραφικών στοιχείων (54 έναντι 114), καθιστώντας την εκτύπωση βιβλίων ευκολότερη, γρηγορότερη και φθηνότερη. Βλ. Ι. Σκυλίτση, «Περί άρσεως ματαιοπονίας», *Παρνασσός*, τομ. 10 (1886), σσ. 105 – 117.

² Τόσο η *Κωνσταντινούπολις*, όσο και ο *Ταχυδρόμος* δημοσίευσαν ως κύριο άρθρο την είδηση της μεταρρύθμισης της γαλλικής ορθογραφίας. Δεδομένης της στάσης και των δύο εφημερίδων στο γλωσσικό ζήτημα, είναι αξιοπρόσεκτες οι φράσεις που χρησιμοποιούν. Η *Κωνσταντινούπολις* γράφει: «Όπωσδήποτε ο υπουργός φρονεί ότι ο νεώτερος κόσμος έχει εις άλλα πρακτικώτερα να επιδοθή παρά να αφιερωθή εις την λατρείαν των λέξεων, πολύπλοκος δε ορθογραφία είναι μία από τας πολλές μάστιγας του ανθρωπίνου πνεύματος». Κι ο *Ταχυδρόμος*: «Άσκοπον εκρίθη να κατατρίβωνται και μαθητών και διδασκάλων αι προσπάθειαι εις την εξονύχισιν και την απαράβατον τήρησιν γραμματικών τινων τύπων και παραδοξολογημάτων... Άδικον εθεωρήθη να κρίνεται ο καρπός της φιλοπονίας των μαθητών... εκ του μέτρου της ευλαβείας εις ορθογραφικούς τινας κανόνας ως επί το πολύ αχρήστους και εις ανωφελή τινα γλωσσικά λεπτολογήματα... Πλην των φανατικώς προσηλωμένων εις τους ξηρούς τύπους γάλλων γλωσσολόγων και γραμματικών, πάντες οι λοιποί λειτουργοί της εκπαιδεύσεως επεκρότησαν εις το μέτρον του γάλλου υπουργού ορθότατα φρονούντες ότι αι άσκοποι εκείναι γραμματικά μικρολογία δεν αποτελούσι την γλώσσαν ούτε την γραμματικήν». Βλ. «Μία μεταρρύθμισις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 190, 25/8/1900 & «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 709, 25/9/1900.

³ Δ. Μελανδινού, «Μία μεταρρύθμισις της γραμματικής. Οι τόνοι φραγμός των σπουδών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 226, 7/10/1900.

γραμματικής. Επομένως η κατάργηση κανόνων που αναφέρονται σε περιττά και ασήμαντα σημεία του γραπτού λόγου, δεν απογυμνώνει τη γλώσσα από το κάλλος της. Πώς θα μπορούσαν άλλωστε οι τόνοι να συμβάλουν στο κάλλος και τη μεγαλοπρέπεια της γλώσσας, αφού οι αρχαίοι δεν τους χρησιμοποιούσαν; Χωρίς αυτούς λοιπόν οι μαθητές θα εισέρχονται πιο εύκολα στα άδυτα της γλώσσας και θα θαυμάζουν «...ουχί τα επί των λέξεων τιθέμενα καλλωπιστικά σημεία των τριών τόνων αλλά τας εν ταις λέξεσιν αυταίς κεκρυμμέναις υψηλάς εννοίας και ιδέας».¹

Προκειμένου να περιβάλλει τις θέσεις του με περισσότερο κύρος, ο Δ. Μελανδινός επικαλείται τη μαρτυρία σημαντικών μορφών των ελληνικών γραμμάτων. Αναφέρει τον Δ. Βερναρδάκη, ο οποίος θεωρεί τους τόνους ασήμαντα σημεία, αφού μοναδική τους χρησιμότητα είναι να δείχνουν ποια συλλαβή προφέρεται δυνατώτερα από τις άλλες. Ακόμα, παραθέτει απόσπασμα από μία πραγματεία του Κ. Παπαρρηγόπουλου όπου αναφέρεται πως οι κανόνες του τονισμού είναι δυσνόητοι για τους μαθητές, οι οποίοι δεν μπορούν να κατανοήσουν «...διατί τα φωνήεντα είναι μακρά ή βραχέα ή δίχρονα και διατί τα μεν δασύνονται, τα δε φιλούνται, και διατί οι τόνοι είναι τρεις, αφ' ου όλα ταύτα κατά τον αυτόν και τονίζονται και προφέρονται τρόπον;».² Σημειώνει επίσης, ότι αν οι υποστηρικτές των τόνων φοβούνται πως τυχόν κατάργησή τους θα ζημιώσει τη γραμματική επιστήμη, θα μπορούσε η διδασκαλία τους να περιοριστεί στις ανώτερες τάξεις του γυμνασίου. Κατά τη γνώμη του, δεν υπάρχει λόγος να ζημιώνονται οι πολλοί που προορίζονται για τον πρακτικό βίο, για χάρη των λίγων που προορίζονται για ανώτερες σπουδές. Συνοπτικά λοιπόν τα οφέλη που θα προκύψουν από την κατάργηση των τόνων είναι: απλοποίηση της διδασκαλίας της γραμματικής, η οποία θα οδηγήσει σε πιο αποτελεσματική διδασκαλία των υπόλοιπων μαθημάτων, ελεύθερη ανάπτυξη του πνεύματος των μαθητών χάρη στη μείωση του φόρτου εργασίας, αλλά και του σώματος, με τη συνακόλουθη εξοικονόμηση χρόνου για γυμναστική και διδακτικούς περιπάτους.

Οι απόψεις του δασκάλου από τη Μυτιλήνη βρίσκουν σύντομα υποστηρικτές. Κάποιος που υπογράφει με το αρχικό Α. και τον γνωρίζει προσωπικά, εξαίρει την εργατικότητα του κι υποστηρίζει πως η πρότασή του πρέπει να τύχει της προσοχής των αρμοδίων, χαρακτηρίζοντας μάλιστα «επίσογον αβελτηρία» το ότι δεν το έχουν ήδη πράξει.³ Άλλος, που χρησιμοποιεί τα αρχικά Σ.Α.Χ. Τυανεύς, συμφωνεί με τον Δ. Μελανδινό και χαρα-

¹ Δ. Μελανδινού, «Γραμματικά. Τα εγκαλλωπίσματα του γραπτού λόγου», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 250, 6/11/1900.

² Δ. Μελανδινού, «Γραμματικά. Τα εγκαλλωπίσματα του γραπτού λόγου», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 254, 10/11/1900.

³ Βλ. «Οι τόνοι», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 258, 15/11/1900.

κτηρίζει τη μεταρρύθμιση των τόνων «*λογικωτάτη, αναγκαιοτάτη και ωφελιμωτάτη*» γιατί θα καταστήσει ευκολότερη την εκμάθηση της γλώσσας. Παρόλα αυτά, είναι βέβαιος ότι ο Δ. Μελανδινός θα θεωρηθεί αιρεσιάρχης από τους οπισθοδρομικούς που, σε κάθε λογική γνώμη αντίθετη με τα παλιά και άχρηστα συστήματά τους, βλέπουν τον πέλεκυ που θα τα καταρρίψει.¹ Προβλέπει όμως ότι με την απαλλαγή της από τον «τρίμορφο εφιάλτη», η διδασκαλία της γλώσσας θα γίνει πιο ουσιαστική, γι' αυτό και συγχαίρει τον εμπνευστή της πρότασης αυτής. Σε υποστηρικτή του Δ. Μελανδινού αναδεικνύεται και η ίδια η *Κωνσταντινούπολις*, η οποία σε κύριο άρθρο της δίνει το σύνθημα: «*Κάτω οι τόνοι!*»! Ο συντάκτης επικεντρώνεται στην πρακτική πλευρά του ζητήματος που αφορά τη δουλειά του, περιγράφοντας γλαφυρά τα δεινά των στοιχειοθετών και τον χαμένο για τις εφημερίδες χρόνο εξαιτίας της πολυπλοκότητας του τονισμού. Καταθέτει μάλιστα την πληροφορία ότι τα άρθρα του Δ. Μελανδινού «*...απήχησαν και εις το άστυ της Παλλάδος και αττικά φύλλα ανέγραψαν, επικροτούντα την προτεινόμενην μεταρρύθμισιν*».²

Παρά την απήχηση που έχει η πρόταση, ο εκπαιδευτικός Θ. Γραμματικόπουλος από την Τραπεζούντα δεν είναι καθόλου αισιόδοξος ότι θα εφαρμοστεί. Ο λόγος είναι ότι για την εφαρμογή οποιασδήποτε μεταρρύθμισης χρειάζεται κάποια ανώτερη αρχή που θα την αποδεχτεί και θα την επιβάλει, «*...εμείς όμως οι Έλληνες υπό φιλολογικήν, επιστημονικήν, εν μέρει δε και υπό εκπαιδευτικήν έποψιν είμεθα εισέτι ακέφαλοι*».³ Μπορεί το υπουργείο παιδείας στην Αθήνα και η ΠΚΕΕ στην Πόλη να είναι οι αρμόδιες αρχές, αλλά λόγω φόρτου εργασίας δεν έχουν την ευκαιρία να ασχολούνται με τα θέματα που κατά καιρούς αναφέρονται. Έτσι οι συζητήσεις που γίνονται στις εφημερίδες μένουν χωρίς κάποιο πρακτικό αποτέλεσμα. Κατά τη γνώμη του, η άψυχη Ακαδημία του Σίνα πρέπει να καταστεί «*έμψυχος, ζώσα, βουλευομένη και ενεργούσα*», ώστε να έχει την αρμοδιότητα να αποφασίζει για τέτοια ζητήματα και να επιβάλλει την εφαρμογή των αποφάσεών της.

Στη συζήτηση, η οποία διεξάγεται κυρίως στις στήλες της *Κωνσταντινουπόλεως* παρεμβαίνει και ο *Ταχυδρόμος*. Ο Κ. Μακρίδης υπό το ψευδώνυμο «*Έχιδνα*», διακωμωδεί την πρόταση για κατάργηση των τόνων με διάφορα λογοπαίγνια,⁴ την ταυτίζει με την πρόταση της αθηναϊκής *Ακροπόλεως* για δημοψήφισμα σχετικά με τη γλώσσα, ενώ τη

¹ Βλ. Σ.Α.Χ. Τυανέως, «Κατάργησις του τριμόρφου τονισμού», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 272, 2/12/1900.

² «Κάτω οι τόνοι», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 278, 9/12/1900.

³ Θ. Γραμματικόπουλου, «Οι τόνοι», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 2, 3/1/1901.

⁴ Ο Κ. Μακρίδης καλεί τους αναγνώστες του να προβούν σε διαμαρτυρία κατά των τόνων, αλλά αν αυτή αποβεί έντονος, κινδυνεύει το οικοδόμημα της ατονίας των σκέψεων του Δ. Μελανδινού. Θεωρεί πως μόνο αν οι τόνοι εκληφθούν ως τόνοι (μονάδα βάρους) μπορεί να *βαρύνουν* το παιδικό πνεύμα, ενώ χωρίς αυτούς θα μείνει *άτονο*. Βλ. «Πινακίδες», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 726, 14/10/1900.

συνδέει και με τη μεταρρύθμιση της γαλλικής ορθογραφίας. Στο δημοσίευμα αυτό αντιδρά έντονα ο «Εχιδνοφάγος Πελαργός».¹ Βρίσκει λογική την πρόταση του Δ. Μελανδινού και τη διαχωρίζει από αυτήν περί δημοψηφίσματος, όπου «...προσκαλείται εις λύσιν φιλολογικού ζητήματος ο χυδαίος όχλος».² Αντιθέτως ο Δ. Μελανδινός απευθύνεται στους λογίους κι αποσκοπεί στην ωφέλεια της διδασκαλίας της γλώσσας και της δημοσιογραφίας. Επισημαίνει ακόμα ότι τέτοιες, μικρής κλίμακας μεταρρυθμίσεις έχουν ήδη γίνει στην ελληνική γλώσσα. Η εισαγωγή σημείων στίξης (θαυμαστικό, εισαγωγικά κτλ) που επινόησαν οι Ευρωπαίοι για τις δικές τους γλώσσες, αλλά και η κατάργηση των πνευμάτων στο διπλό «ρ» των λέξεων είναι μερικές από αυτές και μάλιστα έχουν υιοθετηθεί κι από τον ίδιο τον *Ταχυδρόμο*.

Το χιούμορ κι η ειρωνεία χρησιμοποιούνται και από τους υποστηρικτές της κατάργησης των τόνων. Ο Α. Ζαχαριάδης, δάσκαλος στην Αστική Σχολή Σαράντα Εκκλησιών της Αδριανούπολης συμφωνεί «...ότι οι τόνοι ητόνησαν, ασθενούσι επιθανατίως και προσκαλεί τον διδασκαλικόν κόσμον να τους κηδέψωσι επαξίως».³ Σε όλη τη μακρά ηλικία τους όμως, ζάλιζαν μαθητές και δασκάλους, καθώς οι γραμματικές είναι γεμάτες με τόσους κανόνες για τον τονισμό, που ακόμα και διδάκτορες της φιλολογίας δεν τους ξέρουν όλους. «Ο μύθος δηλοί, ότι ο Τρίμορφος (τονισμός) έσχεν εν τη ζωή και τι υπερφυσικόν· διδάσκεται αλλά δεν μανθάνεται».⁴ Αλλά με την κατάργηση της βαρείας και της περισπωμένης, δάσκαλοι και μαθητές απαλλάσσονται από τα 9/10 των κανόνων του τονισμού. Προτείνει μάλιστα την κατάργηση και της ψιλής, ώστε να οξυνθεί το πνεύμα των μαθητών και να ισχυροποιηθεί το μνημονικό τους, που θα είναι ελεύθερο από περιττές σκέψεις και γνώσεις. Τέλος, δηλώνει με κάποια πικρία ότι οι νέοι κανόνες τονισμού θα επιβληθούν μέσω του Τύπου, αφού η κοινωνία δεν επιτρέπει στους εκπαιδευτικούς να αναλάβουν οποιαδήποτε πρωτοβουλία.

Σε αυτή τη φάση της συζήτησης για τους τόνους η κατάργησή τους δεν συνδέεται με τους δημοτικιστές, όπως θα συμβεί μετά από μια εικοσαετία. Όταν εκφράζεται η ανησυχία πως η ενδεχόμενη κατάλυση των τόνων θα ανοίξει τον δρόμο σε πιο ριζοσπαστικά αιτήματα, όπως η φωνητική ορθογραφία, οι δημοτικιστές αναφέρονται ειρωνικά ως «...οι καινοτόμοι και μεταρρυθμισταί της ελληνικής γλώσσης»,⁵ για τους οποίους ο Χρ. Χατζη-

¹ Το ψευδώνυμο «Εχιδνοφάγος Πελαργός» χρησιμοποιεί ο τιτουλάριος επίσκοπος Παμφίλου και αρχιερατικός προϊστάμενος Ταταούλων, Μελισσηνός (Χριστοδούλου). Βλ. Μελανδινού (1966), σ. 73.

² «Τονικά», *Κωνσταντινούπολις*, 4/1/1901.

³ Α. Ζαχαριάδης, «Και πάλι οι τόνοι», *Κωνσταντινούπολις*, 15/2/1901.

⁴ Α. Ζαχαριάδης, «Και πάλι οι τόνοι», όπ.π.

⁵ «Οι μεταρρυθμισταί της γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 229, 11/10/1900.

χρήστου δεν είναι καθόλου σίγουρος ότι «...όταν αγαπητώς ίδωσι το ρήγμα των τειχών, δι' ου θα εισαχθή ο δούρειος της υμετέρας μεταρρυθμίσεως ίππος, δεν θα εισπηδήσωσι λαφυραγωγούντες αυτήν και καταστρέφοντες».¹ Ακόμα και υποστηρικτές της πρότασης του Δ. Μελανδινού παίρνουν θέση εναντίον των δημοτικιστών, που «...απαιτούσι την παραδοχήν και αποκλειστικήν χρήσιν τραγελαφικών ιδιωμάτων, παρ' αυτών των ιδίων πλαττομένων...».² Ωστόσο, ο Σ.Α.Χ. Τυανεύς θεωρεί ανυπόστατους τους φόβους για ενδεχόμενη κατάργηση της ορθογραφίας, αφού αυτή βασίζεται στην ετυμολογία, «...ουδείς δ' εκτός των κερηκομοώντων μαλλιαρών θα επεχειρεί τοιαύτην διαφθοράν, δι' ης η γλώσσα ημών θα προσωμοιάζε τη βολαπιστική, μαλλιαρωσύνην δε θα ωφλίσκανεν ο και απλώς τοιοῦτο τι σκεπτόμενος».³ Σε άλλο άρθρο, «...οι αντιπράττοντες εις την καθαρεύουσαν “μαλλιαροί”, οι οποίοι ξεφύτρωσαν όταν ο Κόντος και οι περί αυτόν εσκέφθησαν να εισάξωσιν αποτόμως εις την γλώσσαν ημών καθαρὸν τον Αττικισμόν»,⁴ παρουσιάζονται ως παράδειγμα που εξηγεί την εναντίωση στην κατάργηση των τόνων, μια φυσιολογική αντίδραση που δε λείπει από οποιαδήποτε καινοτομία.

Οι δυσχέρειες που προκαλεί το σύνθετο σύστημα τονισμού στη διδασκαλία της γλώσσας, απασχολούν αρκετούς από όσους συμμετέχουν στη συζήτηση. Ο Κ. Ζιώγας από την Κίο θεωρεί πως η σπουδή με την οποία τάχθηκαν άπαντες στο πλευρό του Δ. Μελανδινού, θα είχε λόγο ύπαρξης αν αποδεικνυόταν ότι οι τόνοι αποτελούν τα μοναδικά κωλύματα στη διδασκαλία. Υπάρχουν όμως τόσα άλλα που καθιστούν τη σπουδή της γλώσσας νεκρή, χωρίς μάλιστα να φροντίζουν οι διδάσκοντες να τα αντιμετωπίσουν, που δεν μπορεί να γίνει λόγος κατά των τόνων. Συμπεραίνει λοιπόν «...ὅτι δεν είναι οι τόνοι εν τη διδασκαλία της γλώσσης, οίτινες παρακωλύουσι την σπουδήν αυτής, αλλ' αυτοί οι διδάσκαλοι, ο τρόπος αυτών ο διδακτικός και τα εν χρήσει βιβλία...».⁵

Ένας ανώνυμος δάσκαλος από τη Θεοδοσιούπολη εκφράζει τη χαρά του για την πρόταση του Δ. Μελανδινού και ταυτόχρονα την απογοήτευσή του, που οι αρμόδιοι για την εκπαίδευση δεν έχουν ακόμα γνωμοδοτήσει επί του θέματος. «Φαίνεται ότι οὔτοι επιθυμούσιν ὅπως η γλώσσα ημών ἔχη και διακρατή αιωνίως τας δυσχερείας και τα μυστήρια αυτής, ἵνα μη ο κοινός λαός κατορθώση την εκμάθησιν και γραφήν της γλώσσης αυτού...».⁶

¹ Χρ. Χατζηχρήστου, «Το τονικὸν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 810, 27/1/1901.

² Σ.Α.Χ. Τυανεύς, «Κατάργησις του τριμόρφου τονισμού», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 272, 2/12/1900.

³ Σ.Α.Χ. Τυανεύς, «Κατάργησις του τριμόρφου τονισμού», ὅπ.π.

⁴ «Η ατονία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 14, 18/1/1901.

⁵ Κ. Ζιώγας, «Η βαρύτης των τόνων εν τη διδασκαλία της γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 292, 29/12/1900.

⁶ «Οι τόνοι», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 9, 12/1/1901.

Τους κατηγορεί ακόμα ότι αδιαφορούν για τους κόπους των δασκάλων που αναγκάζονται να σπαταλούν πολύτιμο χρόνο ασχολούμενοι με τους τόνους, ενώ πρέπει να δώσουν στα μικρά παιδιά όχι μόνο γνώσεις, αλλά και ηθικές αξίες και να τα προετοιμάσουν για τον κοινωνικό βίο. Προειδοποιεί δε, ότι αν οι «σοφοί ηγέτες της κλασικής μας εκπαίδευσης» εξακολουθήσουν να κωφεύουν, θα ζητηθεί η γνώμη των γονέων και των επιστημόνων παιδαγωγών, με την ελπίδα πως οι μεν από αγάπη προς τα παιδιά τους, οι δε από συνέπεια στην πρακτική τους να συνιστούν την παιγνιώδη μάθηση κοινωφελών γνώσεων, θα ρίξουν μαζί με τους δασκάλους πρώτοι τον λίθο του αναθέματος στους τόνους.

Από την άλλη, ο καθηγητής της Οξφόρδης Π. Δρακούλης θεωρεί ως μόνους αρμόδιους τους ίδιους τους δασκάλους. Υποστηρίζει πως «...η λύσις του ζητήματος θα επεταχύνετο εάν συνέλευσις τις φιλολόγων – κατά το πλείστον δημοδιδασκάλων – απεφαινότο και δραστηρίως διέδιδε ότι η χρήσις των τόνων και των πνευμάτων δεν είναι τι απαραίτητως απαιτούμενον ως στοιχείον μαθήσεως».¹ Ο Α.Γ. Γάγαλης, δάσκαλος στην Καλλικράτεια, συμφωνεί ότι εισηγήσεις εκπαιδευτικών όπως ο Δ. Μελανδινός, οι οποίες προέρχονται από μακρόχρονη πείρα κι επισταμένη μελέτη, θα έπρεπε να εισακούγονται. Καταγγέλλει όμως την «...αναληγσία των σοφών παιδαγωγών μας οίτινες έτι και σήμερον σφόδρα τοις αρχαίοις εμμένοντες...»² δεν είναι σε θέση να διακρίνουν τις ανάγκες του σχολείου κι απαιτούν από τους δασκάλους την εφαρμογή ξηρών και νεκρών κανόνων τους οποίους διατυπώνουν με μορφή δογμάτων της Διδακτικής, ενώ θα έπρεπε να είναι οι πρώτοι που θα απαιτούσαν την εκκαθάριση της γλώσσας από οτιδήποτε περιττό. Για τον λόγο αυτό διαμαρτύρεται «...εκ μέρους των ταλαιπωρουμένων μαθητών ημών υπέρ της καταργήσεως των παρεισάκτων αυτών σημείων της προσωδίας, άτινα παρεισήλθον με αξιώσεις μοναρχικάς εις την ημετέραν γλώσσαν ίνα αποβώσιν ημίν, ως μη ώφελον, το κυριώτατον μέλημα πάσης γλωσσικής εργασίας».³

Με το μέρος των μαθητών τάσσεται κι ο αρθρογράφος που υπογράφει με τα στοιχεία Α.Τ. και καταθέτει τα προσωπικά του βιώματα. Περιγράφει πόσο είχε χαρεί «...δια την εξόντωσιν των ολεθρίων τούτων μικροβίων της γραμματικής»⁴ όταν πληροφορήθηκε την πρόταση του Ι. Σκυλίτση, αφού πολλές φορές ως μαθητής είχε υποφέρει τα πάνδεινα. Διαβεβαιώνει πως όλες οι τιμωρίες που υπέστη (ξυλοδαρμός, γονυκλισίες, νηστεία) δεν οφείλονταν στην «χοντροκεφαλιά» του, αφού κανείς από τους δασκάλους του δεν μπο-

¹ Π.Ε. Δρακούλη, «Οι τόνοι και ο κ. Δρακούλης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 20, 25/1/1901.

² Α.Γ. Γάγαλη, «Οι τόνοι», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 21, 26/1/1901.

³ Α.Γ. Γάγαλη, όπ.π.

⁴ «Η ατονία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ.14, 18/1/1901.

ρούσε να διορθώσει τα λάθη στον τονισμό χωρίς να συμβουλευτεί το βιβλίο της γραμματικής. Κι αν η «οζώδης ράβδος» δε βρίσκεται πια στο χέρι των δασκάλων, αυτό εξακολουθεί ενίοτε να πέφτει στα μάγουλα των μαθητών για χάρη των τόνων. Η εξέταση λοιπόν του θέματος συνηγορεί υπέρ της αντικατάστασής τους από ένα σημείο που θα τίθεται «... αδιαφόρως επί της τονιστέας λέξεως, χωρίς εκ τούτου να πάθη κανέν σπουδαίο τραύμα η ωραία και τοννευτή ελληνική γλώσσα».¹ Άλλωστε αλλαγές στο σύστημα τονισμού έχουν ήδη συντελεστεί κατά το παρελθόν και, παρόλο που αρχικά είχαν φανεί παράδοξες, σταδιακά έγιναν πλήρως αποδεκτές. Υποστηρίζει μάλιστα, ότι οι τόνοι θα καταργηθούν «βαθμηδόν και σιωπηλώς» απλά και μόνο αν το νέο σύστημα γίνει αποδεκτό κι εφαρμοστεί από τον Τύπο.

Ο αρχιδιάκονος και διευθυντής της αστικής σχολής Νευροκοπίου, Κ. Χατζηδημητρίου, δεν στέκεται μόνο στους μαθητές. Βεβαίως κι από την κατάργηση των τόνων θα εξοικονομηθεί χρόνος τον οποίο θα έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν καλύτερα, αλλά η μεταρρύθμιση αυτή θα ωφελήσει και τους ενήλικες. Ομολογεί μάλιστα ότι κι ο ίδιος σε αρκετές περιπτώσεις, ανατρέχοντας στο λεξικό για να βεβαιωθεί για τον τονισμό κάποιας λέξης, έχασε τον ειρμό των σκέψεών του. Υποστηρίζει ότι οι αλλαγές που ενδέχεται να προκύψουν στην ορθογραφία από την αλλαγή του συστήματος τονισμού δεν αποτελούν σοβαρά προσκόμματα και σίγουρα οι λόγιοι θα βρουν τρόπο να τα αντιμετωπίσουν. Η γνώμη του λοιπόν, είναι «...να καταργηθώσιν οι τόνοι δια την ευκολίαν και να διορθωθώσιν τα εκ της καταργήσεως πηγάζοντα...».²

Η συνεχιζόμενη αντιπαράθεση απόψεων στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης προσελκύει την προσοχή αναγνωρισμένων επιστημόνων κι ανθρώπων των γραμμάτων. Ο Π. Δρακούλης παραδέχεται ότι: «*Ἦμην ἀπὸ ἐτῶν κατὰ τῆς σχολαστικῆς ταύτης ἀπανθρωπίας ἥτις ἀσμενίζεῖ νὰ τυραννῆ τὰς νεαρὰς διανοίας τῶν μαθητῶν καὶ νὰ προκαλῆ μόχθους εἰς ολόκληρον ἐργατικὴν τάξιν αποτελουμένην ἀπὸ στοιχειοθέτας, διορθωτάς, αντιγραφείς κλπ*».³ Θεωρεῖ σωστή την άποψη του Δ. Μελανδινού ότι οι τόνοι δεν έχουν καμία πρακτική χρησιμότητα, αλλά μόνο δυσχεραίνουν τη διδασκαλία της γλώσσας. Παρατηρεῖ μάλιστα, ότι στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ευρώπης και της Αμερικής δεν απαιτεῖται η γνώση των τόνων, διότι εξαιτίας τους πολλοί εγκατέλειψαν τις σπουδές της ελληνικής γλώσσας.

¹ «Η ατονία», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π..

² Κ. Χατζηδημητρίου, «Μονοτονία αντί τριτονίας», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 7, 10/1/1901.

³ Π. Δρακούλης, «Οι τόνοι και ο κ. Δρακούλης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 20, 25/1/1901.

Ο Χρ. Χατζηχρήστος,¹ τη γνώμη του οποίου είχε ζητήσει με επιστολή του ο ίδιος ο Δ. Μελανδινός, απαντά ότι δεν είναι ο μόνος εκπαιδευτικός που παραζαλίστηκε από το πλήθος των κανόνων κι εξαιρέσεων, κι ευχήθηκε να μην υπήρχαν οι τόνοι. Αμφιβάλει πάντως αν η κατάργησή τους θα ανακουφίσει τους μαθητές, αφού δεν θεωρεί ιδιαίτερα μεγάλο το βάρος από το οποίο θα απαλλαχθούν. Αυτό που πιστεύει όμως ακράδαντα, είναι ότι η γλώσσα που κληρονόμησε ο ελληνισμός από τους αρχαίους προγόνους «...ανάγκη να τηρηθῆ ὑφ' ημών ὡς ιερότατον ἡμῖν χρῆμα, ἀθικτον και ἀπαραβίαστον ὡσπερ τα της θρησκείας ἡμῶν δόγματα...».² Χαρακτηρίζει την οποιαδήποτε απλοποίηση της γλώσσας βλαβερή για το πνεύμα και την πρόοδο του ανθρώπου και υποστηρίζει πως η τριβή του παιδικού πνεύματος με τους κανόνες της γραμματικής είναι εκείνη που εξασκεί την αντιληπτική του ικανότητα και το καθιστά ικανό για κάθε πρακτική, τεχνική κι επιστημονική μάθηση. Σε όποιον δε αναρωτηθεί αν, με τόσες δυσκολίες στη γλώσσα μας, χρειάζεται και η επιπρόσθετη των τόνων, απαντά ότι ο μαθητής που κοιμάζει κι ενασκείται σε όλα τα υπόλοιπα, δεν έχει λόγο να δειλιάσει μπροστά στους τόνους.

Στο πλευρό του Χρ. Χατζηχρήστου τάσσονται αρκετοί ακόμα, προσφέροντας ο καθένας τα δικά του επιχειρήματα υπέρ της διατήρησης των τόνων. Οι Αλ. Δημητριάδης και Γ. Γικκούτης θέτουν στα άρθρα τους το θέμα της προσωδίας. Κάνοντας αναδρομή στην ιστορία της γλώσσας, επισημαίνουν ότι οι τόνοι είναι αυτοί που διέσωσαν και διατήρησαν την αρχαία προσωδία, όταν η ελληνική γλώσσα εξαπλώθηκε με τον Μ. Αλέξανδρο σε αλλόφωνους λαούς, ή όταν δέχτηκε, ως γλώσσα υποτελούς λαού, την επίδραση της λατινικής. Στη σύγχρονη εποχή οι τόνοι διευκρινίζουν πότε τα δίχρονα φωνήεντα είναι βραχέα και πότε μακρά, καθορίζοντας έτσι την ορθογραφία, την ετυμολογία και την προσωδία της γλώσσας. Μπορεί ο Δ. Μελανδινός να μην έχει άδικο όταν ισχυρίζεται ότι «...η αντικατάστασις αυτών ουδέν ελαττοί την θεσπέσιον γλώσσαν ούτε ὡς προς το κάλλος ούτε ὡς προς την ἁρμονίαν, διότι και υφιστάμενα ουδέν τοιούτον προσθέτουσιν...»,³ αλλά αν καταργηθούν οι τόνοι, τότε «...εἴμεθα ἀναγκασμένοι να καταργήσωμεν και τσαύτα ἄλλα, ἀνατρέποντες ἐν πολλοῖς και την ορθογραφίαν και την προσωδίαν ἐπομένως της γλώσσης».⁴ Έτσι όμως οι ίδιοι οι Έλληνες θα γίνουν σαν τον Έλγιν, άρπαγες και καταστροφείς του

¹ Η ανοιχτή επιστολή του Χρ. Χατζηχρήστου δημοσιεύεται στις 27/1/1901 στον *Ταχυδρόμο*. Η Κωνσταντινούπολις την αναδημοσιεύει στις 1/2 και τη συνοδεύει μ' ένα πικρόχολο σημείωμα. Σε αυτό στηλιτεύει την απόφαση του να στείλει το κείμενο σε άλλη εφημερίδα που δεν είχε ασχοληθεί καθόλου με το ζήτημα των τόνων, τη στιγμή που η Κωνσταντινούπολις έχει φιλοξενήσει στις στήλες της, τις πιο αντίθετες γνώμες. Βλ. Χρ. Χατζηχρήστου, «Το τονικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 26, 1/2/1901.

² Χρ. Χατζηχρήστου, «Το τονικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 810, 27/1/1901.

³ Γ.Α. Γικκούτη, «Οι τόνοι», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ.32, 9/2/1901.

⁴ Αλ. Δημητριάδης, «Οι τόνοι», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 28, 5/2/1901.

πολυτιμότερου μνημείου της αρχαιότητας, το οποίο θαυμάζει σήμερα όλος ο κόσμος.

Ο Παγκράτιος Βατοπαιδινός, ιερατικός προϊστάμενος της ελληνικής κοινότητας Ρουσσουκίου,¹ υποστηρίζει ότι η συζήτηση για τους τόνους είναι παραπλανητική. Από τους τρεις τόνους, επισημαίνει, η βαρεία έχει μόνο έναν κανόνα και ουσιαστικά η χρήση της έχει καταργηθεί από όλους πλην του Τύπου, επομένως δεν μπορεί να γίνεται λόγος γι' αυτήν. Ούτε για την οξεία μπορεί να γίνεται λόγος, αφού η αντικατάστασή της από κάποιο άλλο σημείο δεν σημαίνει κατάργηση. Επομένως, ο λόγος γίνεται αποκλειστικά για την κατάργηση της περισπωμένης. Συμφωνεί με τους Αλ. Δημητριάδη και Γ. Γικκούτη ως προς την αλληλεξάρτηση τόνων – δίχρονων φωνηέντων – ορθογραφίας κι επικεντρώνεται στο θέμα της δυσκολίας που προκύπτει από τη μελέτη τους. Πλέκει το εγκώμιο των επιστημόνων που οργάνωσαν τόσο καλά τη γραμματική, ώστε όποιος τη μελετήσει εμβριθώς δεν θα έχει ποτέ αμφιβολία ή δυσκολία να τονίσει σωστά. Μόνο όσοι «...αβρόχως ποσά διεξήλθον την γραμματικήν... καταρώνται την περισπωμένην και εγείρονται λάβροι κατ' αυτής, κραυγάζοντες και ζητούντες την κατάργησιν αυτής, ως παρακωλυούσης δήθεν την πρόοδον της σπουδαζούσης νεολαίας...».² Απορρίπτει λοιπόν την αναγκαιότητα της μεταρρύθμισης των τόνων, θεωρώντας πως η χρήση της περισπωμένης συντελεί στη σωστή μελέτη και χρήση της γλώσσας. Αναγνωρίζει μόνο τις δυσκολίες που παρουσιάζει το τονικό σύστημα για τη στοιχειοθεσία, γι' αυτό και συγχαίρει τους διευθυντές των ελληνικών εφημερίδων οι οποίοι, συναισθανόμενοι τον υψηλό ρόλο του Τύπου, δεν έχουν εφαρμόσει αυτή την καινοτομία.

Ο Κ. Ζιώγας, παρόλο που θεωρεί το ζήτημα των τόνων λυμένο, επανέρχεται κι επαναλαμβάνει πως η στασιμότητα στη διδασκαλία της γλώσσας οφείλεται στο διδακτικό σύστημα και στα βιβλία. Κατά τη γνώμη του, η εισαγωγή βιβλίων γραμματικής ακόμα και στις μικρότερες τάξεις του δημοτικού, εθίζει τους μαθητές στην αποστήθιση κανόνων κι εννοιών που δεν μπορούν να κατανοήσουν. Προτείνει λοιπόν την κατάργησή τους για τις τέσσερις πρώτες τάξεις του σχολείου και τη διδασκαλία της γλώσσας μέσω της ανάγνωσης και της αντιγραφής. Με αυτόν τον τρόπο οι μαθητές θα μάθουν τη γλώσσα πρακτικά, χωρίς κανόνες και με την εξάσκηση του μνημονικού, ώστε να μπορούν να τη γράφουν χωρίς τερατώδη σφάλματα. Μόνο τότε θα είναι εφικτό να τη διδαχθούν και θεωρητικά, με ελάχιστους κανόνες, τους οποίους θα έχουν τη δυνατότητα να σχηματίσουν τα ίδια τα παιδιά από την εμπειρία τους. Σε αυτό το πλαίσιο, «...η παρουσία των τόνων ου μόνον

¹ Το Ρουσσουκίον είναι το σημερινό Ρούσε της Βουλγαρίας, στις όχθες του Δούναβη.

² Παγκράτιου Βατοπαιδινού, «Κατά της περισπωμένης ο αγών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 35, 14/2/1901.

*δεν θα προβάλλεται φόβητρον της μαθήσεως, αλλ' αναγκαίον εγκαλλώπισμα της ευστροφότητας και πλουσίας γλώσσης των προγόνων».*¹

Μετά από όλα αυτά, ο Δ. Μελανδινός εμφανίζεται με νέα σειρά άρθρων, προκειμένου να τοποθετηθεί απέναντι στον Χρ. Χατζηχρήστο. Εκφράζει τη χαρά του που δύο εκ των κορυφαίων ανθρώπων των γραμμάτων, ο Χρ. Χατζηχρήστος κι ο Π. Δρακούλης, πήραν θέση στη συζήτηση για τη μεταρρύθμιση των τόνων. Εξηγεί ότι είχε ζητήσει ο ίδιος τη γνώμη του Χρ. Χατζηχρήστου, γιατί ως φιλόλογος είναι καταλληλότερα καταρτισμένος να εντοπίσει οτιδήποτε άτοπο ενδεχομένως να προέκυπτε από την προτεινόμενη μεταρρύθμιση. Τελικά, αν και ο Χρ. Χατζηχρήστος διατείνεται πως η χρήση των τόνων πρέπει να εξακολουθήσει, τα επιχειρήματά του ενισχύουν τους λόγους για τους οποίους πρέπει να γίνει η μεταρρύθμιση. Επικαλούμενος την πρόοδο της επιστήμης, ο Δ. Μελανδινός παραθέτει μια σειρά από αλλαγές στη γραμματική που έχουν λάβει χώρα τους τελευταίους αιώνες, οι οποίες «...συνετέλεσαν ου μόνον η αρχαία γλώσσα... αλώβητος να διατηρηθή, αλλά και η νεωτέρα επί των ιχνών και των κανόνων της πρώτης να βαίνει και οσημέραι προς εκείνην να πλησιάζει».² Αυτό θα γίνει με περισσότερη επιτυχία, όσο αποκόπτεται από τη γλώσσα οτιδήποτε περιττό, όπως οι τόνοι.

Ο Δ. Μελανδινός υποστηρίζει πως από τη στιγμή που οι τρεις τόνοι έχουν χάσει τη διαφορετική τους σημασία, το σωστό είναι να περιορισθούν σε έναν και οι άλλοι δύο να εξοβελισθούν, μαζί με τους σχετικούς κανόνες, ως περιττοί. Αν, όπως πιστεύει ο Χρ. Χατζηχρήστος, «...ο άνθρωπος μόνον δια των τόνων, του οδυνηρού τούτου εμπλάστρου των λέξεων, θ' αποβή άξιος της εαυτού κλήσεως και της εν τω κόσμω υψηλής αυτού αποστολής»³ τότε για την ανάδειξη σπουδαίων προσωπικοτήτων στα γράμματα, τις τέχνες και τις επιστήμες θα αρκούσε η επινόηση ακόμα περισσότερων τόνων. Η ανακούφιση των μαθητών που θα προκύψει από την κατάργηση των τόνων θα είναι σημαντική, γιατί για κάθε τονιζόμενη λέξη είναι υποχρεωμένοι να βουτάνε στο σκοτεινό πέλαγος της γραμματικής, ώστε να αλιεύσουν το μαργαριτάρι του μη προφερόμενου τόνου. Ακόμα, θα εκλείψει η αγωνία που δοκιμάζουν κάθε φορά που πρέπει να τονίσουν σωστά ένα κείμενο που τους υπαγορεύει ο δάσκαλος. «Είναι τω όντι θαυμαστή η τοιαύτη πνευματική τυφλομυΐα των παιδιών μας, καταδαπανώσα τον χρόνον και διαστρεβλούσα, όχι οξύνουσα, το παιδικόν πνεύμα».⁴ Αυτό είναι σε θέση να το γνωρίζουν καλύτερα από όλους οι δάσκα-

¹ Κ. Ζιώγα, «Το ζήτημα των τόνων», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 57, 12/3/1901.

² Δ. Μελανδινού, «Το τονικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 65, 21/3/1901.

³ Δ. Μελανδινού, «Το τονικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 66, 22/3/1901.

⁴ Δ. Μελανδινού, «Το τονικόν ζήτημα», όπ.π.

λοι του δημοτικού.

Το θεμέλιο της διδακτικής στο δημοτικό, συνεχίζει ο Δ. Μελανδινός, είναι η εποπτική διδασκαλία. Πώς όμως μπορεί ο μαθητής να αντιληφθεί με τις αισθήσεις του κάτι που δεν υπάρχει; Η όμοια προφορά των τόνων και η πολυπλοκότητα των κανόνων τονισμού οδηγούν πολύ εύκολα σε λάθη με αποτέλεσμα ο μαθητής να τα χάνει, ν' απελπίζεται και να παύει να προσέχει, οπότε «...αποστρέφεται γραμματικήν και σχολείον δια τας πνευματικάς αυτάς τυραννίας και δεν μανθάνει την γλώσσαν του...».¹ Υποστηρίζει λοιπόν ότι η γλώσσα δε θα χάσει τίποτα με την κατάργηση των τόνων, αντιθέτως θα διδάσκεται πιο αποτελεσματικά. Το δημοτικό σχολείο θα εκπληρώνει τον σκοπό του διδάσκοντας στα παιδιά να χειρίζονται σωστά την γραπτή και προφορική γλώσσα των λογίων κι αφήνοντας τα ζητήματα της γραμματικής και φιλολογικής επιστήμης για τις αίθουσες του πανεπιστημίου, όπου διεξάγεται επιστημονική έρευνα. Δυστυχώς, διαπιστώνει, σήμερα το εκπαιδευτικό μας σύστημα μένει προσκολλημένο σαν στρείδι στον βράχο της αρχαιολατρίας και της σχολαστικότητας και σκοτώνει την ευφυΐα της νεολαίας. Επιδιδόμαστε στη σπουδή «ματαιοσχόλων γραμματικών παραδόσεων» κι αφού τιμωρηθούμε εμείς από την πνευματική αυτή μάστιγα, μετά λησμονούμε τα παθήματά μας και σέρνουμε νέους αθλητές για πνευματική μαστίγωση. Το άρθρο κλείνει με την ευχή ότι θα υπερισχύσει η λογική και «...η προς τα ανεμωλίους γραμματικές παραδόσεις εμμονή μας θα περισταλή εν τω προσήκοντι μέτρω».²

Ο Ταχυδρόμος καταθέτει επισήμως τη θέση του για το ζήτημα των τόνων στα μέσα του Μαρτίου του 1901. Στο σημείωμα της σύνταξης αναφέρεται πως αυτοί που προτείνουν την κατάργηση των τόνων αποβλέπουν στη διευκόλυνση της διδασκαλίας της γλώσσας και δε δυσκολεύτηκαν να βρουν υποστηρικτές. «Αλλ' η μεγίστη, η σωφρονεστάτη μοίρα του έθνους» δε δίνει καμία σημασία στους κήρυκες της μεταρρύθμισης, διότι αντιλαμβάνεται πως αν αφαιρεθεί έστω κι ένα λιθαράκι από το οικοδόμημα της γλώσσας, μπορεί να επέλθει επικίνδυνη αλλοίωσή της. Άλλωστε τα οφέλη της κατάργησης των τόνων είναι ελάχιστα κι οι κανόνες που τους διέπουν τόσο λίγοι και σαφείς, που αποτελούν τη μικρότερη δυσκολία της ελληνικής ορθογραφίας. Η εισαγωγή τους διευκόλυνε τη διδασκαλία της γλώσσας κι η χρήση τους συνετέλεσε στη διατήρηση της ακεραιότητάς της κατά τους αιώνες της αμάθειας. Τέλος, κανείς δεν μπορεί να διαβεβαιώσει πως η γλώσσα μας δεν θα αποκτήσει ξανά στο μέλλον προσωδία, οπότε οι τόνοι θα είναι απαραίτητοι. Οι μοναδι-

¹ Δ. Μελανδινού, «Το τονικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 76, 11/4/1901.

² Δ. Μελανδινού, «Το τονικόν ζήτημα», όπ.π.

κές απλοποιήσεις που μπορούν να γίνουν χωρίς ζημιά για τη γλώσσα, είναι η κατάργηση της ψιλής και – σε συγκεκριμένες περιπτώσεις – των διαλυτικών. «*Πάντα τα άλλα αποτελούν την άγκυρα της διατηρήσεως της προσωδίας, της ενότητας και ιστορίας της γλώσσας, κατ' ουδένα δε τρόπον δύνανται να θιχθώσιν άνευ καιρίας, και φιλολογικής και ηθικής ζημίας*».¹

Στο ίδιο φύλλο του *Ταχυδρόμου* δημοσιεύεται κι ένα άρθρο του Γ. Χατζιδάκι που, σύμφωνα με την εφημερίδα, κρίνει οριστικά το υπό εξέταση ζήτημα. Το άρθρο αποτελεί απάντηση στον επιμελητή του Εθνικού Ορφανοτροφείου στο Επταπύργιο, Μ.Ν. Τριαντινό, ο οποίος είχε ζητήσει τη γνώμη του διαπρεπούς γλωσσολόγου. Ο Γ. Χατζιδάκις ξεκινά με την παραδοχή ότι η γραφή της ελληνικής γλώσσας θα ήταν πιο εύκολη χωρίς τους τόνους, το ίδιο όμως θα ίσχυε και με την εφαρμογή της φωνητικής ορθογραφίας που πρότεινε ο Ι. Βηλαράς, ή με τη χρήση λατινικού αλφάβητου. Επιμένει και αυτός ότι το σύστημα τονισμού δεν παρουσιάζει δυσκολίες αν συγκριθεί με την ορθογραφία ή την κλίση των λέξεων και τη σύνταξη, οι οποίες κινούνται συνεχώς ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα γλώσσα. Αυτός είναι και ο λόγος που όσοι έχουν μεταχειριστεί την «*λαλουμένην*» γλώσσα αντί της καθαρεύουσας, από την εποχή του Πτωχοπρόδρομου μέχρι σήμερα, τηρούν τη χρήση των τόνων.

Ο βασικός όμως λόγος για τον οποίο ο Γ. Χατζιδάκις τάσσεται υπέρ της διατήρησης των τόνων, είναι τα αρχαία κείμενα. Υποστηρίζει ότι ο τονισμός των λέξεων δεν εφευρέθηκε για να βοηθηθούν οι αλλόγλωσσοι, τους οποίους οι αρχαίοι Έλληνες περιφρονούσαν, αλλά «...*προς διάκρισιν της αμφιβόλου λέξεως*»² των παλαιότερων, ομηρικών κειμένων. Η χρήση τους εξαπλώθηκε σταδιακά στο σύνολο των λέξεων της ελληνικής γλώσσας και σήμερα όλοι αναγνωρίζουν ότι η προφορά των αρχαίων λέξεων εξαρτάται από το είδος του τόνου τους. Επομένως, τα αρχαία κείμενα θα εξακολουθήσουν να γράφονται με τον καθιερωμένο τους τονισμό. Αυτό δεν αποτελεί περιττή πολυτέλεια αλλά ιστορική ανάγκη, αφού οι πρόγονοί μας διέπρεψαν σε κάθε κλάδο του πολιτισμού, ενώ οι επόμενες γενιές δεν φάνηκαν αντάξιές τους. Η στείρωση αυτή είναι ο κυριότερος λόγος που στρεφόμεστε στους αρχαίους και προσπαθούμε να τους μιμηθούμε. Είναι ανάγκη λοιπόν να μελετάμε τα έργα τους και για να γίνεται αυτό απρόσκοπτα δεν πρέπει να επέλθει καμία αλλαγή στη γλώσσα. Αν ο τονισμός της νεότερης γλώσσας διαφοροποιηθεί οι μαθητές θα είναι αναγκασμένοι να μαθαίνουν και τα δύο συστήματα, γεγονός που τελικά θα δυσκολέ-

¹ «*Εν Κωνσταντινουπόλει*», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 845, 15/3/1901.

² Γ. Χατζιδάκι, «*Ο τονισμός της ελληνικής γλώσσας*», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 845, 15/3/1901.

πει τη μαθησιακή διαδικασία, αντί να την διευκολύνει. Το χειρότερο όμως είναι ότι «...-
δια των καινοτομιών τούτων εγείρομεν άντικρυς σινικόν τείχος μεταξύ του αρχαίου και νε-
ωτέρου λόγου και γινόμεθα αίτιοι βαρβαρότητος του έθνους ημών».¹

Το άρθρο του Γ. Χατζιδάκι όντως φαίνεται να κλείνει το ζήτημα, καθώς μετά από αυτό κάθε σχετική συζήτηση διακόπτεται. Μετά από αρκετούς μήνες τόσο ο *Ταχυδρόμος* όσο και η *Κωνσταντινούπολις* αναφέρουν ότι με αφορμή ένα διάταγμα του αυτοκράτορα Wilhelm I για τη μέση εκπαίδευση, στο οποίο μεταξύ άλλων αναφερόταν ότι «*δια την ελληνικήν γλώσσαν δέον ιδιάζουσα σπουδαιότης ν' αποδίδηται εις την άρσιν ανωφελών τύπων*»,² δύο Γερμανοί φιλόλογοι, οι: Εδουάρδος Έγγελ και Ροδόλφος Λέμαν³ εξέφρασαν γνώμη υπέρ της κατάργησης των τόνων. Συγκεκριμένα ο πρώτος, σε άρθρο του στην *Βερολίνειο Ημερησία* γράφει ότι κατά κοινή ομολογία, η μεγαλύτερη δυσκολία στην εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής είναι η διάκριση των τριών τόνων, η οποία «*... ουδεμίαν έχει αξίαν δια την επιστήμην της ελληνικής και είναι δια την σχολικήν διαδικασίαν ο μάλλον περιττός παραλογισμός*».⁴ Ο δεύτερος, στο έργο του: «*Αγωγή και Παιδαγωγοί*» αναφέρει ότι «*... κατά την διδασκαλίαν της ελληνικής δέον να καταργηθή καθ' ολοκληρίαν η διάκρισις των τριών τόνων, να μείνη δε εις μόνος τόνος, η οξεία...*».⁵ Τις θέσεις τους αυτές μάλιστα, επικρότησε και ο γνωστός ελληνιστής, καθηγητής του πανεπιστημίου του Βερολίνου U. von Wilamowitz-Möllendorff. Η διαφορετική στάση των δύο εφημερίδων στο συγκεκριμένο ζήτημα καθίσταται για μια ακόμα φορά φανερή, καθώς η μεν *Κωνσταντινούπολις* γράφει ότι οι απόψεις των Γερμανών επιστημόνων «*... αποτελούσι πολύτιμον εις την εξέλιξιν του ζητήματος συμβολήν*»,⁶ ενώ ο *Ταχυδρόμος* διαμαρτύρεται πως ξεχνούν «*... ότι τα σημεία ταύτα διετήρησαν ό,τι κατορθώθη να διατηρηθή εκ της προσωδίας της γλώσσης...*».⁷

Μετά τη συζήτηση που διεξήχθη στις στήλες – κυρίως – της *Κωνσταντινουπόλεως*, το ζήτημα των τόνων περνάει στην αφάνεια. Οι επόμενοι που θα ασχοληθούν μαζί του είναι οι δημοτικιστές. Η δική τους αντιπαράθεση, που γίνεται σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο, φιλοξενείται στο περιοδικό *Ο Λόγος* από τα μέσα του 1921 και εξής. Στη διάρκεια της εικοσαετίας που μεσολαβεί, το ζήτημα θίγεται μόνο δύο φορές. Συγκεκριμένα,

¹ Γ. Χατζιδάκι, «Ο τονισμός τα ελληνικής γλώσσης», όπ.π.

² «Η ελληνική γλώσσα εν Γερμανία και το τονικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 992, 15/9/1901.

³ Πρόκειται για τους: Eduard Engel, γλωσσολόγο, διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Βερολίνου και Rudolf Lehmann, τότε καθηγητή γυμνασίου στο Βερολίνο και συγγραφέα του έργου *Erziehung und Erzieher* (Αγωγή και Παιδαγωγοί).

⁴ «Το ζήτημα των τόνων», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 17, 26/1/1902.

⁵ «Η ελληνική γλώσσα εν Γερμανία και το τονικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 992, 15/9/1901.

⁶ «Το ζήτημα των τόνων», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 17, 26/1/1902.

⁷ «Η ελληνική γλώσσα εν Γερμανία και το τονικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 992, 15/9/1901.

τον Οκτώβριο του 1910 δημοσιεύεται στο *Απ' Όλα* ένα ανώνυμο άρθρο γραμμένο με τη χρήση τόνων, αλλά χωρίς πνεύματα.¹ Ο Θ. Βαλαλάς, συντάκτης της σατιρικής στήλης του περιοδικού, είναι ο μόνος που μπαίνει στον κόπο να το σχολιάσει, αλλά κι αυτός περιορίζεται σε κάποια ειρωνικά ευφυολογήματα,² με αποτέλεσμα να μη δοθεί στο θέμα περαιτέρω έκταση. Τέσσερα χρόνια αργότερα στους *Πάπυρους* αναφέρεται πως το θέμα της κατάργησης της ψιλής τέθηκε σε εκπαιδευτική συνεδρίαση του ΕΦΣΚ, αλλά «..η πρόταση – φυσικώτατα – καταπολεμήθηκε σαν πολύ ριζοσπαστική, ανατρεπτική, καταστρεπτική για τη φυλή μας κλπ. κλπ. και αυτός που την είπε αναγκάστηκε να μην επιμείνη πως πρέπει να τεθή σε ψηφοφορία...».³

Μια μελέτη του Ε. Γιανίδη που δημοσιεύεται στον *Λόγο*, γίνεται αφορμή για να ξεκινήσει εκ νέου η συζήτηση για τους τόνους. Ο Πολίτης λόγιος θεωρεί πως έχει φτάσει πλέον ο καιρός, αν όχι για μια ριζική μεταρρύθμιση της ορθογραφίας, τότε για μια λογική απλοποίησή της, η οποία θα αποτελέσει μέρος της γενικότερης μεταρρύθμισης. Κατά τη γνώμη του, η ορθογραφία της ελληνικής γλώσσας «πάσχει» από περιττό πλούτο σημείων, τα οποία στην καθαρεύουσα, χωρίς να παύουν να είναι περιττά, προσαρμόζονται σ' ένα ορισμένο σύστημα. Στη δημοτική όμως, πολλοί από τους κανόνες τονισμού έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να δημιουργείται χάος. Το ζήτημα της ορθογραφίας πραγματεύτηκε διεξοδικά ο Μ. Τριανταφυλλίδης στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1913, προτείνοντας μια σχετικά συντηρητική λύση που μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα. Μια τέτοια λύση λοιπόν, άμεσα εφαρμοστέα, θέλει να προτείνει και ο Ε. Γιανίδης.

Πρώτα στοιχειοθετεί την απόρριψη του ισχύοντος συστήματος τονισμού παραθέτοντας παραδείγματα στα οποία φαίνεται η αυθαιρεσία στην επιλογή του τονισμού, ή η αντίθεση της πρακτικής με τους κανόνες. «*Αυτό το χάος, αυτή η αοριστία, πρέπει να λείψουν*»,⁴ αποφαινεται. Όσο για τη δύναμη της συνήθειας που θέλει τη διατήρηση των τόνων, δεν την υπολογίζει ως σοβαρό εμπόδιο. «*Αμα διαβάσετε μια σελίδα του Πάλλη ή του Βλαστού δίχως τόνους ή με τονισμό απλοποιημένο, ένα πράμα σας κάνει εντύπωση, πόσο γρήγορα συνηθίζουν τα μάτια μας στο νέο σύστημα*»,⁵ γράφει. Τα συστήματα που προτείνει

¹ Βλ. «Mme Louise d' Alq. Τα αναγνώσματα και αι συναναστροφαί των κορασιών», *Απ' Όλα*, τχ. 8, σ. 89, 10/10/1910.

² Ο Θ. Βαλαλάς γράφει χαρακτηριστικά πως ο συντάκτης του εν λόγω άρθρου έχει διακόψει κάθε σχέση με το πνεύμα και προσπαθεί να αποδείξει ότι διαθέτει οξεία αντίληψη, καθώς και ότι χρησιμοποιεί τόνους αλλά όχι πνεύματα για να δείξει ότι είναι μονό-τονος. Βλ. «Η Εβδομάς», *Απ' Όλα*, τχ. 8, 10/10/1910, σ. 95, & «Η Εβδομάς», *Απ' Όλα*, τχ. 9, 17/10/1910, σ. 107.

³ Μ.Κ., «Μια συζήτηση στο Σύλλογο», *Πάπυροι*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1914, σ. 27-28.

⁴ Ε. Γιανίδη, «Η τονική μεταρρύθμιση», *Ο Λόγος*, τχ. 7-8, Μάιος – Ιούνιος 1921, σ. 446.

⁵ Ε. Γιανίδη, όπ.π., σ. 444

κι ακολούθως ελέγχει κατά πόσο είναι εφικτό να εφαρμοστούν, είναι τα ακόλουθα:

1) Η πλήρης κατάργηση των τόνων, με την επιφύλαξη να τονίζονται οι λέξεις που με την αλλαγή του τονισμού αλλάζουν και νόημα. Το σύστημα αυτό όμως είναι αρκετά πολύπλοκο κι η εφαρμογή του εξαρτάται από την προσοχή του εκάστοτε γράφοντος, καθώς δεν μπορεί να υπάρξει κάποιος κανόνας που να βοηθά στην επιλογή των λέξεων που θα τονιστούν. Επομένως δεν είναι πρακτικό.

2) Ο τονισμός όλων των λέξεων με οξεία, όπως έχει κάνει ο Π. Βλαστός σε κάποια έργα του. Αισθητικά δεν είναι και ό,τι καλύτερο, αλλά το βασικότερο μειονέκτημα είναι ότι κάποιες λέξεις που έχουν διαφορετικές χρήσεις (π.χ. το ερωτηματικό και το αιτιολογικό «γιατί»), δεν ξεχωρίζουν, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση.

3) Ο τονισμός όλων των λέξεων με οξεία εκτός από τις μονοσύλλαβες, που θα μείνουν χωρίς τόνο. Στο σύστημα αυτό δε βρίσκει κάποια δυσκολία ή αντίφαση, ενώ ορισμένες ασάφειες που προκύπτουν, μπορούν να αντιμετωπιστούν με τη χρήση της βαρείας.

4) Ο τονισμός μόνο των παροξύτων και προπαροξύτων λέξεων, ενώ χωρίς τόνο θα μείνουν οι μονοσύλλαβες και οι οξύτονες. Πρόκειται για ένα σύστημα που έχει εφαρμόσει ο Αλ. Πάλλης και παρουσιάζει ελάχιστες δυσκολίες, οι οποίες μπορούν να διευθετηθούν με κάποιους απλούς κανόνες.

Είναι φανερό ότι ο Ε. Γιανίδης προτιμά τα δύο τελευταία συστήματα, ενώ προχωρά και στην κατάθεση συγκεκριμένων προτάσεων για την αντιμετώπιση των αδυναμιών τους. Είναι όμως εξίσου φανερό ότι το άρθρο του αυτό έχει συνειδητά τον ρόλο του εναύσματος για συζήτηση. Σε κανένα σημείο δεν παρουσιάζεται δογματικός στις απόψεις του και ουσιαστικά απευθύνει κάλεσμα στους υπόλοιπους δημοτικιστές, ώστε να λάβουν μια κοινή απόφαση για τη λύση του ζητήματος.

Η πρώτη απάντηση στο κάλεσμα δημοσιεύεται τον Σεπτέμβριο του 1921 κι έρχεται από τον Γ. Ψυχάρη, ο οποίος διαφωνεί ριζικά με τις απόψεις του Ε. Γιανίδη. Μάλιστα, εκφράζει τη διαφωνία αυτή με αιχμηρό τρόπο, καταλογίζοντάς του λάθη στο σκεπτικό, στη λογική, ακόμα και στη γλώσσα που χρησιμοποιεί. Η βασική θέση του γλωσσολόγου είναι πως η δημοτική βρίσκεται ακόμα σε χαώδη κατάσταση, αφού δεν υπάρχουν γραμματική, συντακτικό, ορθογραφία που να έχουν γίνει κοινώς αποδεκτά, αλλά ο καθένας γράφει κατά το δοκούν. Οι παρατηρήσεις λοιπόν που έχει να κάνει σχετικά με το άρθρο του Ε. Γιανίδη, είναι: ότι η μεταρρύθμιση του τονισμού είναι αχώριστη από τη μεταρρύθμιση όλης της ορθογραφίας· ότι η μεταρρύθμιση όλης της ορθογραφίας προϋποθέτει γλώσσα κανονισμένη, παραδεδεγμένη από κάθε δημοτικιστή· κι ότι η μεταρρύθμιση μόνο του τονισμού, δεν μπορεί να γεννήσει παρά το χάος.

Αναφορικά με το χάος, ο Γ. Ψυχάρης εξηγεί πως ο Ε. Γιανίδης προτείνει ένα σύστημα, ο Αλ. Πάλλης ένα άλλο, αλλά ταυτόχρονα χρησιμοποιείται ένα τρίτο. Επιπλέον, ενώ για τη μεταρρύθμιση της γραμματικής υπάρχει ως βάση η γλώσσα (οι τύποι που χρησιμοποιούνται καθημερινά) και για τη μεταρρύθμιση του αλφάβητου οι αισθήσεις (όλοι βλέπουν κι ακούν πως τα ι, η, υ προφέρονται το ίδιο), στη μεταρρύθμιση του τονισμού υπάρχει μόνο η ατομική λογική του καθενός, δηλαδή αναρχία. Από το να διδαχθούν τα παιδιά κάποιο καινούριο σύστημα, το οποίο δεν έχει γίνει ακόμα κοινώς αποδεκτό, θεωρεί προτιμότερο να διατηρηθεί η παραδοσιακή γραφή. Στο θέμα της ορθογραφίας επιμένει ότι πρώτα πρέπει να γίνει ξεκάθαρο ποιοι τύποι θα χρησιμοποιούνται στη γλώσσα και μετά να ληφθεί απόφαση για το πώς πρέπει να γράφονται, με βάση τους κανόνες της ορθογραφίας. Τέλος, πιστεύει πως η μεταρρύθμιση του τονισμού είναι αχώριστη από αυτή της ορθογραφίας. Υπάρχουν όμως πολύ πιο σημαντικά θέματα, όπως η μεταρρύθμιση του αλφάβητου, με τα οποία θα έπρεπε να ασχοληθούν οι δημοτικιστές, προτού καταπιαστούν με τον τονισμό. *«Λοιπόν ας αφήσουμε, για τόνομα, τους λαβύρινθους του τονισμού και της ορθογραφίας. Πρώτη προσοχή πρέπει στη γλώσσα να δοθεί. ... Μεγαλύτερη, πιο απόλυτη ανάγκη δεν υπάρχει σήμερα από τον κανονισμό της γλώσσας»*.¹ Χαρακτηρίζει το ζήτημα αυτό σπουδαιότατο, γιατί από αυτό εξαρτάται και η ανάπτυξη της φιλολογίας. Σε όλες τις εποχές και σε όλες τις χώρες του κόσμου, κάθε φιλολογία βασίζεται σε μία γραμματική, αποδεκτή από όλους. *«Αμα θέλουμε τέχνη, για να αναστήσουμε τους προγόνους της μεγάλης τους εποχής, απαραίτητο η γραμματική μας να κανονιστή, να είναι η γλώσσα μας μια»*.²

Στο ίδιο τεύχος του *Λόγου* δημοσιεύεται και η συμμετοχή του Π. Βλαστού στη συζήτηση για το τονικό σύστημα, η οποία κινείται σε εντελώς διαφορετική λογική από την αντίστοιχη του Γ. Ψυχάρη. Ο Π. Βλαστός συμφωνεί με τα γενικά συμπεράσματα του Ε. Γιανίδη, αλλά έχει κάποιες αντιρρήσεις στην εφαρμογή τους. Δέχεται την κριτική στις δικές του προτάσεις και παρουσιάζει ένα νέο σύστημα το οποίο συνίσταται στη χρήση αποκλειστικά της οξείας σε όλες τις λέξεις, με εξαιρέσεις τις οποίες απαριθμεί στο άρθρο. Βασικό κριτήριο για την πρότασή του είναι η *«...ανάγκη να έχουμε κανόνες που δε χρειάζονται ούτε σκέψη ούτε προσοχή. Θέμε κάτι μηχανικό, κάτι που να πιάνει το μάτι μια και καλή και να μην αλλάζει ποτέ του»*.³ Παραδέχεται πως η πρότασή του είναι παρόμοια με μία εξ αυτών που έχει καταθέσει ο Ε. Γιανίδης και δηλώνει πως είναι ανοιχτός σε κριτική και διορθώσεις, αφού *«η ουσία είναι να φτάσουμε στο καλύτερο και πιο παραδεκτό σύστημα*

¹ Γ. Ψυχάρη, «Ορθογραφικά», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1921, σ. 611.

² Γ. Ψυχάρη, «Ορθογραφικά», ό.π., σ. 612

³ Π. Βλαστού, «Τονικά», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1921, σ. 615.

μαθαίνοντας ο ένας από τον άλλο».¹ Για τον λόγο αυτό προκρίνει πως ένα ορθογραφικό συνέδριο θα ήταν ο καλύτερος τρόπος να θεσμοθετηθεί ένα σύστημα ορθογραφίας αρκετά λογικό, ώστε να το παραδεχτούν χωρίς σοβαρές αντιλογίες όσοι γράφουν στη δημοτική. Ακόμα κι αν δεν το τηρούσαν όλοι πιστά, θα αποτελούσε μία βάση στην οποία θα μπορούσε να θεμελιωθεί η ορθογραφία. Έστω και χωρίς συνέδριο όμως, «...ας ελπίσουμε πως με την ήσυχη συζήτηση θα φτάσουμε σε κάποιο φωτινό και πιο κατασταλαγμένο συμπέρασμα».²

Το ίδιο μοτίβο ακολουθεί και ο Α. Πρωτοπάτσης, ο οποίος ασκεί κριτική στις προτάσεις του Ε. Γιανίδη και καταθέτει τις δικές του. Ξεκινά με την παραδοχή πως το ισχύον σύστημα τονισμού είναι «στραβό» και προτείνει ως ριζικές και πρακτικές λύσεις είτε την απόλυτη κατάργηση του τονισμού, είτε τη χρήση ενός μόνο τονικού σημείου, το οποίο θα σημειώνεται σε κάθε λέξη που ο τόνος προφέρεται. Ως καλύτερη λύση θεωρεί την απόλυτη κατάργηση του τονισμού, επισημαίνοντας μάλιστα ότι οι περισσότερες από τις γλώσσες του κόσμου δεν χρησιμοποιούν τονικά σημεία, όπως δεν τα χρησιμοποιούσαν και οι αρχαίοι Έλληνες. Χαρακτηρίζει αστήρικτους τους φόβους για μπέρδεμα ή παρανόηση των διαφορούμενων λέξεων κατά την ανάγνωση, κάτι που κι ο ίδιος ο Ε. Γιανίδης είχε ουσιαστικά παραδεχτεί, γράφοντας πως θα μπορούσε να συμβεί μόνο αν υπήρχε κακή θέληση από τον αναγνώστη. Εναλλακτικά, προτείνει τον «λογικό τονισμό», σύμφωνα με τον οποίο «...ο τόνος δέν εινε πιά αναφαιρέτο καπέλο της κάθε λέξης, παρά είνε σημείο εκφραστικό που χρησιμέβει να παριστάνει τη φωνή του ανθρώπου, σάν το ερωτηματικό, σάν το θαυμαστικό».³

Στις αρχές του 1922 ο Ε. Γιανίδης ομολογεί πως δεν περίμενε να έχει τόση απήχηση το άρθρο του για την τονική μεταρρύθμιση και φροντίζει να συνεχίσει τον διάλογο. Στο έντονο ύφος του Γ. Ψυχάρη, απαντά με τον ίδιο τρόπο. «Ο κ. Ψυχάρης είναι βέβαια εκείνος που μας άνοιξε τα μάτια στο γλωσσικό ζήτημα. Υποθέτω πως δεν υπάρχει δημοτικιστής που να μην το αναγνωρίζει, και η ιστορία βέβαια δε θα το λησμονήσει. Μια όμως που μας έκαμε ο κ. Ψυχάρης αυτήν τη μεγάλη ευεργεσία, είναι ανάγκη τώρα να μας επιτρέψει να βλέπουμε με τα δικά μας τα μάτια».⁴ Ο Ε. Γιανίδης τον κατηγορεί ότι «...έχει την αδυναμία να θέλει να παραδεχόμαστε ένα πράμα **επειδή το είπε**, ενώ εμείς θέλουμε να το παραδε-

¹ Π. Βλαστού, «Τονικά», όπ.π., σελ. 615.

² Π. Βλαστού, «Τονικά», όπ.π., σελ. 615.

³ Α. Πρωτοπάτση, «Διό λόγια ακόμα για τους τόνους», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1921, σ. 681. Ο συντάκτης του άρθρου δηλώνει στο τέλος πως εφάρμοσε το σύστημα του «λογικού τονισμού» στο κείμενό του αυτό, μαζί με κάποιες άλλες ορθογραφικές απλοποιήσεις που του φαίνονται χρήσιμες.

⁴ Ε. Γιανίδη, «Για την τονική μεταρρύθμιση», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Ιανουάριος 1922, σ. 1.

*χόμαστε επειδή το καταλάβαμε».*¹ Αλλά αυτού του είδους η πειθαρχία που ζητάει ο γλωσσολόγος συγγενεύει με τον λογιοτατισμό, που με τη σειρά του είναι ασυλλόγιστη πειθαρχία στην αρχαία γλωσσική μορφή. Ένας ακόμα λόγος που οι υπόλοιποι δημοτικιστές προχωρούν σε συμβιβασμούς, τους οποίους ο Γ. Ψυχάρης εύκολα χαρακτηρίζει απαράδεκτους,² είναι το περιβάλλον όπου δραστηριοποιούνται. *«Εκείνος μέσα στην καθαρή επιστημονική ατμόσφαιρα της βιβλιοθήκης του και της παράδοσής του. Εμείς σ' ένα περιβάλλον όπου παλαίβουμε με την πρόληψη στήθος με στήθος, αντιμετωπίζουμε συχνά την ειρωνία, την ανοησία, θυμώνουμε, χαλνούμε τη διάθεσή μας, και απάνω απ' αυτά παίζουμε κάποτε την κοινωνική μας θέση και το βιοπορισμόμας».*³

Ο Ε. Γιανίδης δε στέκεται μόνο σε όσα του καταμαρτυρά σε προσωπικό επίπεδο, αλλά επιχειρεί να απορρίψει και τα επιχειρήματά του. Στον φόβο που εκφράζει ο Γ. Ψυχάρης ότι θα δημιουργηθεί χάος, αντιλέγει πως αυτό είναι απαραίτητο. Για κάποιο διάστημα θα πρέπει ο καθένας να εφαρμόσει τη δική του πρόταση για τον τονισμό, ώστε να εντοπιστούν τυχόν αδυναμίες. Έτσι, όταν η κοινή γνώμη επιλέξει το σύστημα που θα καθιερωθεί επίσημα και θα διδαχθεί στα παιδιά, η απόφασή της θα έχει το κύρος της πείρας. Αυτό όμως δεν είναι χάος, είναι κοινωνική μεταρρύθμιση. Διαφωνεί με την προτεραιότητα που δίνει ο γλωσσολόγος στη γραμματική έναντι της ορθογραφίας, γιατί θεωρεί πως θα απαιτηθούν πολλά χρόνια για την οριστική διαμόρφωσή της. *«Κ' έτσι, με την προθεσμία του κ. Ψυχάρη, καταδικάζουμε μιά δυό γενεές ακόμη Ρωμιούς να γράφουνε τη γλώσσα που μιλούν... με μια τερατώδικη και παράλογη ορθογραφία».*⁴ Ούτε όμως την ιδέα για το αχώριστο του τονισμού και της ορθογραφίας βρίσκει πειστική. Εξάλλου, όπως επισημαίνει, ο ίδιος ο Γ. Ψυχάρης έχει δώσει το παράδειγμα προχωρώντας σε αλλαγές στους τόνους ορισμένων λέξεων. Η μόνη τους διαφορά είναι ότι ο Ε. Γιανίδης συστηματοποιεί τις αλλαγές σε μια ευρύτερη μεταρρύθμιση του τονισμού. Μια μεταρρύθμιση βέβαια, που – το τονίζει ξανά – είναι μερική και προσωρινή, άρα και υποχρεωμένη να προσαρμοστεί στην τρέχουσα γλωσσική πραγματικότητα και να εξελιχθεί μαζί της.

Πιο αβρός απέναντι στον Π. Βλαστό, παραδέχεται ότι *«...στις παρατήρησές του*

¹ Ε. Γιανίδη, «Για την τονική μεταρρύθμιση», όπ.π., σ. 2.

² Ένας τέτοιος συμβιβασμός, τον οποίο ο Γ. Ψυχάρης κατακεραυνώνει στο άρθρο του, είναι η χρήση του συνδυασμού «ευ» και μάλιστα με τόνο (ο ίδιος έχει αντικαταστήσει το «υ» με «β» ήδη από την εποχή που έγραψε το *Ταξίδι* και γράφει, για παράδειγμα, «πνέβμα» αντί «πνεύμα»). Για τον λόγο αυτό κατηγορεί τον Ε. Γιανίδη ότι καταστρέφει τη λογική και την ηθική και τον αποκαλεί ειρωνικά «σπουδαίο μεταρρυθμιστή». Βλ. Γ. Ψυχάρη, «Ορθογραφικά», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1921, σσ. 604 – 605.

³ Ε. Γιανίδη, «Για την τονική μεταρρύθμιση», όπ.π., σ. 7.

⁴ Ε. Γιανίδη, «Για την τονική μεταρρύθμιση», όπ.π., σ. 4.

λογικά δε χωρεί καμιά αντίρρηση...»,¹ οπότε τις εξετάζει από πρακτικής κι αισθητικής πλευράς. Το μειονέκτημα λοιπόν που εντοπίζει ο Ε. Γιανίδης είναι πως οι προτάσεις του Π. Βλαστού θα έχουν είτε πολλές εξαιρέσεις, είτε αντιαισθητικά πολλές οξείες. Επιχειρεί μάλιστα να σχηματίσει και τους σχετικούς γραμματικούς κανόνες, ώστε να φανεί ποιοι θα ήταν ευκολότερο να διδαχθούν σε μαθητές. Στο ίδιο ύφος απαντά και στον Α. Πρωτοπάτση, την ιδέα του οποίου για «δυναμικό τονισμό»² βρίσκει πρωτότυπη και θεωρητικά σωστή, αλλά μη εφαρμόσιμη. Ο Ε. Γιανίδης προβάλλει την αντίρρηση ότι η επιτυχία του συστήματος αυτού βασίζεται στο πόσο προσεκτικοί θα είναι τόσο ο συγγραφέας, όσο κι ο αναγνώστης κάθε κειμένου, καθώς η παραμικρή αβλεψία του ενός ή του άλλου μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε σύγχυση ή παρανόηση. Με την απόλυτη κατάργηση των τόνων δεν είναι αντίθετος, θεωρεί μάλιστα πως ίσως κάποτε η γλώσσα να καταλήξει σε αυτό, ωστόσο ακόμα δεν έχει βρεθεί κάποια ικανοποιητική λύση για τις διαφορούμενες λέξεις. Ο Ε. Γιανίδης ομολογεί πως «...είναι κρίμα, πολύ κρίμα, για τόσο λίγες περιπτώσεις να φορτωθεί μια γλώσσα ένα ολάκερο τονικό σύστημα...»,³ όμως θεωρεί πως ο Α. Πρωτοπάτσης έκανε λάθος όταν παρέβλεψε αυτό το πρόβλημα, χαρακτηρίζοντάς το «ανύπαρκτο».

Η τελευταία λέξη για τους τόνους ανήκει στον Π. Βλαστό. Σε επιστολή που απευθύνεται προς τον Γ. Χαλκούση και προηγείται του άρθρου του, προτείνει να γίνει μια σύνοψη της όλης συζήτησης «...που ν' αραδιάζει τα πιο σπουδαία συμπεράσματα και τους κανόνες που παραδεχτήκαμε. Θα είχαμε έτσι ένα πρόχειρο και πολύτιμο οδηγό για να φωτιζούμαστε και για να βαστούμε κάποια ομοιομορφία στα συστήματά μας».⁴ Ως καταλληλότερο μάλιστα για να αναλάβει αυτό το έργο, προτείνει τον Ε. Γιανίδη. Στη σύντομη απάντηση του *Λόγου* αναγγέλλεται πως ο Κωνσταντινουπολίτης εκπαιδευτικός μελετά την πρόταση κι ίσως σύντομα να ανακοινωθούν οι αποφάσεις του για τη δημοσίευση κάποιου έργου σχετικά με την παραδοχή ομοιόμορφου τονισμού και ορθογραφικού συστήματος.⁵

Στο άρθρο του, ο Π. Βλαστός δηλώνει ότι χαίρεται για την αντιπαράθεση των απόψεων στο θέμα του τονισμού και της ορθογραφίας, αφού έτσι «...μπορεί ν' ανάψει και πιο γρήγορα της αλήθειας η μουχλή πάντα ύσκα».⁶ Δεν ανησυχεί για την οξύτητα της συζήτησης, αφού είναι σίγουρος πως όταν διευθετηθούν οριστικά αυτά τα ζητήματα, «...δε θ' αρ-

¹ Ε. Γιανίδη, Για την τονική μεταρρύθμιση», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1922, σ. 97.

² Ο Ε. Γιανίδης ονομάζει «δυναμικό» το ίδιο σύστημα που ο Α. Πρωτοπάτσης βαφτίζει στο δικό του άρθρο «λογικό» τονισμό. Βλ. Ε. Γιανίδη, «Για την τονική μεταρρύθμιση», όπ.π., σ. 101.

³ Ε. Γιανίδη, «Για την τονική μεταρρύθμιση», όπ.π., σ. 103.

⁴ Π. Βλαστού, επιστολή στον Γ. Χαλκούση, *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1922, σ. 385.

⁵ Το έργο αυτό τελικά θα εκδοθεί δέκα χρόνια αργότερα με τον τίτλο: *Γλωσσικά πάρεργα: Γλώσσα και ορθογραφία: Συζητήσεις της εποχής*, εκδ. Δημητράκος, Αθήνα, 1932.

⁶ Π. Βλαστού, «Κι άλλα ορθογραφικά», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1922, σ. 386.

γήσουν να ξεχαστούν οι παλιές ασφόθυμες κουβέντες»,¹ όπως άλλωστε έχει ήδη γίνει με άλλες, παρόμοιες συζητήσεις. Επαναλαμβάνει πως «...τα τονικά μας λούσα είναι περιττά και με το παραπάνω»² και δηλώνει πως πλέον δεν χρησιμεύουν σε τίποτα, ούτε καν ως ζωντανή υπενθύμιση του παρελθόντος. «Μήτε καν είτανε ποτέ τους ζωντανοί. Τούς βάλανε στην πατρίδα τής μούμιας για να μουμιάσουνε μιά γλώσσα που πέθαινε πια. Κορδελίτσες ιερατικές, μάλσαμα ξεθυμασμένα. Πετάχτε τα να ξαλαφρωθούμε».³ Σχολιάζει κι αυτός το ανεφάρμοστο της ιδέας του Α. Πρωτοπάτση για «δυναμικό» τονισμό κι ασχολείται περισσότερο με ορισμένα σημεία στα οποία οι δικές του εισηγήσεις διαφοροποιούνται από αυτές του Ε. Γιανίδη, προτείνοντας κάποιες συμβιβαστικές λύσεις. Εντοπίζει μάλιστα και μια περίπτωση που η χρήση των πνευμάτων θα βοηθούσε στην καλύτερη κατανόηση του κειμένου, η οποία βέβαια δεν είναι αρκετή για να αποσοβήσει την κατάργησή τους. Ο Π. Βλαστός κλείνει το άρθρο του με κάποια παραδείγματα εφαρμογής των θεωριών για τους τόνους κι επισημαίνει πως είναι πολύ πιθανό όλες αυτές οι προτάσεις, ακόμα κι αν τελικά υιοθετηθούν, στο κοντινό μέλλον να αλλάξουν και πάλι.

2.2.14. Γιάννης Ψυχάρης

Η πλέον εμβληματική φιγούρα του δημοτικισμού δεν θα μπορούσε να μην απασχολήσει τον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης. Τα πρώτα δημοσιεύματα που αναφέρονται στον Γ. Ψυχάρη εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας του 1880 και παρακολουθούν κυρίως την επαγγελματική του εξέλιξη. Τον Ιούλιο του 1883 ο *Νεολόγος* παρουσιάζει την κριτική του Γ. Ψυχάρη για ένα βιβλίο του Γάλλου ελληνιστή Ε. Egger, η οποία δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων* του Παρισιού. Στον πρόλογο του άρθρου μνημονεύεται ότι πρόκειται για τον γιο του προέδρου της Αδελφότητας «Ξηροκρήνη», Νικόλαου Ψυχάρη, που ζει στο Παρίσι. Η γραμμένη στα γαλλικά και μεταφρασμένη από τον *Νεολόγο* στην καθαρεύουσα κριτική, επαινεί τον συγγραφέα γιατί στο βιβλίο του ανασκευάζει τις απόψεις κατά της κλασικής εκπαίδευσης που είχαν εμφανιστεί στη Γαλλία.⁴

Δύο χρόνια αργότερα, η ίδια εφημερίδα πανηγυρίζει για την ανάληψη της έδρας

¹ Π. Βλαστού, «Κι άλλα ορθογραφικά», όπ.π., σ. 386.

² Π. Βλαστού, «Κι άλλα ορθογραφικά», όπ.π., σ. 387.

³ Π. Βλαστού, «Κι άλλα ορθογραφικά», όπ.π., σ. 387.

⁴ Βλ. «Μέσης παιδείσεως παράδοσις και μεταρρυθμίσεις. Αναμνήσεις και υποθήκαι υπό Ε. Egger», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4280, 14/7/1883.

της νεότερης ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας από τον Γ. Ψυχάρη. «*Τουντεύθεν ευνόητος αποβαίνει η χαρά ου μόνον του ούτω τιμωμένου λογίου έλληνος και του φίλου ημίν πατρός και των οικείων του, αλλά και παντός ομογενούς...*».¹ Ο *Ανατολικός Αστήρ* ενημερώνει ότι οι 23 καθηγητές της Ecole des hautes etudes επέλεξαν ομόφωνα τον νεαρό καθηγητή που έχει δώσει «...ήδη ικανά δείγματα της περί την νεοελληνικήν γλώσσαν επιστημονικής αυτού ασχολίας».² Αμφότερες οι εφημερίδες επιδοκιμάζουν το γεγονός ότι η μελέτη και η διδασκαλία της ελληνικής θα αποκτήσει θεωρητικά θεμέλια και θα γίνεται πλέον σε επιστημονική βάση, ενώ ο *Ανατολικός Αστήρ* επισημαίνει ότι ένα από τα αντικείμενα του Γ. Ψυχάρη θα είναι η μελέτη κι ερμηνεία μεσαιωνικών δημοδών κειμένων. «*Ούτως η ιστορική ασχολία περί την δημόδη ημών γλώσσαν γίνεται το πρώτον πανεπιστημιακή εν τη σοφή Εσπερία*»,³ γράφει κι εκφράζει την ευχή να δημιουργηθούν σύντομα παρόμοιες έδρες σε όλα τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Η έλλειψη παρόμοιου ενθουσιασμού είναι έκδηλη στο επόμενο δημοσίευμα του *Ανατολικού Αστέρα*, το οποίο, μπλεγμένο ανάμεσα σε πολλές άλλες ειδήσεις υπό τον τίτλο «*Διάφορα*», πληροφορεί ότι «...ο εν Παρισίοις Έλλην γλωσσολόγος και φιλόλογος κ. Ψυχάρης έτυχε νέας τιμητικής διακρίσεως εκ μέρους της γαλλικής κυβερνήσεως λαβών το διάσημον του αξιωματικού της Ακαδημίας».⁴ Μια πιθανή εξήγηση για την ψυχρότητα με την οποία μεταφέρεται η είδηση, είναι ότι βρισκόμαστε στο 1891 και ο Γ. Ψυχάρης έχει ήδη εκφράσει τις απόψεις του για τη γλώσσα. Με παρόμοιο τρόπο ο *Νεολόγος* ενημερώνει ότι ο υφηγητής πλέον στη σχολή ανώτερων σπουδών εκλέχθηκε παμπηφεί ως εκπρόσωπος του ΕΦΣΚ στον εορτασμό της εικοσιπενταετηρίδας του Συλλόγου προς ενίσχυση των ελληνικών σπουδών στη Γαλλία. Δεν υπάρχει ο παραμικρός σχολιασμός σχετικά με τις γλωσσικές του θέσεις, ενώ γίνεται αναφορά στην επίσκεψή στην Κωνσταντινούπολη, ως εκπρόσωπος του Γάλλου υπουργού παιδείας για τον αντίστοιχο εορτασμό του ΕΦΣΚ.⁵

Τα παραπάνω καθιστούν ακόμα πιο ενδιαφέρουσα την αναδημοσίευση από τον *Νεολόγο* μιας κριτικής του G. Deschamps για το δίτομο έργο του Γ. Ψυχάρη: «*Essais de grammaire historique neo-grecque*». Η εφημερίδα δηλώνει πως θα αποτελούσε παράλειψη «...αν μη μεταδίδομεν τοις αναγνώσταις του “*Νεολόγου*” τας ευνοϊκωτάτας και αμερολήπτους κρίσεις, ας ο ομογενής επιστήμων ενέπνευσε τοις ζένοις κριταίς αυτού, κατορθώσας δια της επιστημονικής εμβριθείας αυτού να ταχθή εν τοις διαπρεπεστέροις φιλόλογοις

¹ «Η ελληνική γλώσσα εν Γαλλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4770, 3/4/1885.

² «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 27, 3/4/1885, σ. 220.

³ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, όπ.π.

⁴ «Διάφορα», *Ανατολικός Αστήρ*, 24/7/1891, σ. 255.

⁵ Βλ. «Χρονικά – Ανάλεκτα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6811, 14/4/1892.

των *Παρισίων*».¹ Στις κρίσεις αυτές διατυπώνεται η αναγκαιότητα της μελέτης των δημοτικών παραδόσεων, «...ας λίσαν δεισιδαίμων αφοσίωσις εις την ανανέωσιν της κλασικής γλώσσης κινδυνεύει να παραδώση εις απώλειαν»,² κάτι που ο Γ. Ψυχάρης πραγματοποιεί σύμφωνα με τις επιστημονικές αρχές και μεθόδους των (Γάλλων) δασκάλων του. Πέρα από το επιστημονικό του έργο, παρουσιάζονται και τα λογοτεχνικά του επιτεύγματα, με ιδιαίτερη αναφορά στο διήγημα με τον τίτλο: «Ζούλια». «*Το διήγημα τούτο εγράφη κατ' αρχάς ελληνιστί, μάλλον δε εν τη ρωμαϊκή (κοινή ελληνική) γλώσση, διότι, γλωσσολόγος μέχρις άκρου ο κ. Ψυχάρης, βεβαιού ότι το γλωσσικόν ιδίωμα των ελλήνων χωρικών είναι πλουσιώτερον εις χρωματισμούς και έχει πλείονα δύναμιν ή η νεοελληνική γλώσσα, η επινοηθείσα υπό των αθηναίων δημοσιογράφων*».³ Με άλλα λόγια ο *Νεολόγος* δημοσιεύει, και μάλιστα το 1892, ένα άρθρο που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα όσα η ίδια η εφημερίδα πρεσβεύει για τη γλώσσα.

Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι ο *Νεολόγος* ασπάζεται τις θεωρίες του Γ. Ψυχάρη. Κάθε άλλο μάλιστα, καθώς σε δημοσίευμα του επόμενου έτους δηλώνεται ξεκάθαρα πως «...μεθ' όλην την εκτίμησιν και αγάπην ην τρέφομεν προς αυτόν... δεν ηδυνήθημεν να αγαπήσωμεν... δύο αυτού *idees fixes*, τον ενθουσιασμόν αυτού υπέρ της προφοράς του *Εράσμου*... και τον άλλον αυτού ενθουσιασμόν υπέρ της δημόδους ως αυτός και οι ομόφρονες αυτό λέγουσιν...».⁴ Η πρώτη «έμμομη ιδέα» του Γ. Ψυχάρη αποτελεί ένα ζήτημα που απασχολεί έντονα τον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος δεν παραλείπει να καταγγείλει τη στάση του γλωσσολόγου. Το 1896 ο *Νεολόγος* καταγράφει τη συζήτηση που διεξάγεται στη Γαλλία σχετικά με την υιοθέτηση ή μη της σύγχρονης ελληνικής προφοράς στη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας. Η σχετική επιτροπή που έχει καταρτίσει το γαλλικό υπουργείο παιδείας αποφαινεται ομόφωνα υπέρ της ερασμιακής προφοράς και η συμμετοχή του Γ. Ψυχάρη σε αυτήν, τόσο λόγω των επιστημονικών του εργασιών, όσο και γιατί «...*Ελλήνων και διδάσκων την νεοελληνικήν εν τη σχολή των ανωτέρων σπουδών*...»⁵ εξάιρεται από τον εισηγητή, Α. Croiset. Ο *Νεολόγος* από την άλλη, χαρακτηρίζει την υπεράσπιση της ερασμιακής προφοράς «ατυχή» και τα σχετικά επιχειρήματα του Γ. Ψυχάρη «παράδοξα». Σε άλλο, αναλυτικότερο άρθρο, επιχειρείται η ανατροπή μιας αποστροφής του Γ. Ψυχάρη, ότι «...το ζήτημα δεν είναι φιλοπατρίας ή φιλελληνισμού σπούδα-

¹ «Έλλην φιλόλογος εν Παρισίοις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6809, 11/4/1892.

² «Έλλην φιλόλογος εν Παρισίοις», *Νεολόγος*, όπ.π.

³ «Έλλην φιλόλογος εν Παρισίοις», όπ.π.

⁴ Ο.Α., «Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 2, 14/11/1893, σ. 26.

⁵ «Η προφορά της ελληνικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8013, 25/1/1896.

σμα, αλλ' επιστημονικόν».¹ Ο συντάκτης υποστηρίζει πως όχι μόνο το ζήτημα δεν είναι επιστημονικά αποδεδειγμένο και λυμένο, αλλά «...και οι Έλληνες της σήμερον, ουδέποτε δε θα δύνανται ν' αποδέξωνται ετέραν της εκ παραδόσεως προφοράν και επιστημονικώς ορθήν αποδεδειγμένην».²

Φυσικά δε λείπουν και τα σκωπτικά ή ειρωνικά σχόλια εις βάρος του Γ. Ψυχάρη. Ο Ο. Ανδρεάδης μέσω της *Νεολόγου Εβδομαδιαίας Επιθεώρησης* υποστηρίζει πως όταν αποπειράθηκε να διαβάσει σε κάποια παρέα ένα απόσπασμα της πραγματείας του Γ. Ψυχάρη: «Το φιλί, φιλοσοφική και ψυχολογική μελέτη», τον διέκοψαν λέγοντας πως δεν αντέχουν τέτοια γλώσσα και την χαρακτήρισαν παρηκμασμένη – για τον ίδιο είναι νεκρή, όπως γράφει χαρακτηριστικά – ενώ σε επόμενα τεύχη χαρακτηρίζει το «Φιλί» μολυσματικό και τα αποτελέσματά του δυσάρεστα.³ Ο τακτικός ανταποκριτής της *Κωνσταντινούπολης* αναφέρει πως ο αθηναϊκός κόσμος των γραμμάτων διασκεδάζει με τον πόλεμο που κήρυξε ο Γ. Ψυχάρης από τις σελίδες της εφημερίδας *Άστν* κατά του Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων,⁴ ενώ κάποιος αναγνώστης της εφημερίδας μεταφέρει με επιστολή του την αναφορά – γραμμένη σε ένα αστείο συνονθύλευμα καθαρεύουσας και δημοτικής – ενός υπενωμοτάρχη, με το σχόλιο ότι βρέθηκε επιτέλους ένας θιασώτης των θεωριών των Γ. Ψυχάρη και Φ. Φωτιάδη στις τάξεις της αστυνομίας.⁵ Ο Κ. Μακρίδης, γράφοντας το 1902 για τη σχεδιαζόμενη ακόμα Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου, αναρωτιέται αν εκτός από τα τουρκικά, γαλλικά, αγγλικά γερμανικά και ρωσικά θα διδάσκεται και η «γλώσσα του Γ. Ψυχάρη».⁶ Η *Πρόδος*, στην είδηση για ένα βιβλίο γραμματικής του 1476 το οποίο πουλήθηκε στη Νέα Υόρκη αντί υψηλού τιμήματος, σχολιάζει πως αν οι αγοραστές ζητούσαν μια γραμματική του Γ. Ψυχάρη ή του Αλ. Πάλλη, «θα τους την έστειλαν με όλα τα “μακρυνά και τα κοντά φωναζόμενα”, χρυσοδεμένη και...δωρεάν».⁷

Πολύ πιο σοβαρά αντιμετωπίζει ο Τύπος το επόμενο επαγγελματικό βήμα του Γ. Ψυχάρη, που θα τον έφερνε στην ανώτατη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών. Μετά τον θάνατο του διάσημου ελληνιστή Emile Legrand, ο οποίος κατείχε την έδρα της νέας ελληνικής γλώσσας, η γαλλική Ακαδημία εκλέγει και προτείνει στον υπουργό παιδείας τον διάδοχό

¹ Οδ. Ανδρεάδης, «Το ζήτημα της προφοράς της ελληνικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8059, 22/3/1896.

² Οδ. Ανδρεάδης, όπ.π.

³ Ο.Α., «Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 2, 14/11/1893, σ. 26, Ο.Α., «Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 6, 12/12/1893, σ. 108 & Ο.Α., «Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 39, 14/8/1894, σ. 767.

⁴ Βλ. Αττικός, «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 108, 17/5/1900.

⁵ Εις θιασώτης των αναμορφωτών της γλώσσας, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 63, 19/3/1901.

⁶ Βλ. «Πινακίδες», *Βοσπορίς*, τχ. 15, 10/9/1902, σ. 165.

⁷ «Ιστορική γραμματική», *Πρόδος*, αρ.φ. 2302, 17/5/1911.

του για τη χηρέυουσα θέση. Το γεγονός συγκεντρώνει το ελληνικό ενδιαφέρον, αφού στη συγκεκριμένη σχολή «...καταρτίζονται οι εις την Ανατολήν αποστελλόμενοι προξενικοί και εμπορικοί της Γαλλίας υπάλληλοι· συμφέρον λοιπόν της Ελληνικής Κυβερνήσεως θα ήτο να κατελάμβανε την θέσιν ταύτην ανήρ αρμόδιος, επιστήμων της Ελληνικής και είνους της χώρας».¹ Υποψήφιοι είναι «...ο γνωστότατος εν τω γλωσσικώ ζητήματι αιρεσιάρχης κ. Ιωάννης Ψυχάρης, βοηθός διευθυντής ανωτέρας τινός εν Παρισίοις σχολής...»² και ο Hubert Pernot, διδάσκων στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών. Γίνονται δύο ψηφοφορίες με τον Γ. Ψυχάρη να παίρνει στην πρώτη 24 ψήφους, έναντι 13 του H. Pernot, ο οποίος στη δεύτερη συγκεντρώνει το σύνολο των ψήφων και γίνεται ο εκλεκτός της Γαλλικής Ακαδημίας. Ο Ταχυδρόμος επιχαιρεί σχολιάζοντας ότι «...η γαλλική νεότης κατ' ουδέν εξημιώθη εκ της... αποτυχίας του κ. Ψυχάρη».³

Η απάντηση έρχεται με τη μορφή μιας επιστολής που δημοσιεύεται στην *Κωνσταντινούπολη*. Η συντάκτρια, άρτι αφιχθείσα από το Παρίσι κι ενδεχομένως επηρεασμένη από τις απόψεις του Γ. Ψυχάρη σύμφωνα με την εφημερίδα, επισημαίνει δύο αστοχίες του Ταχυδρόμου: «...πρώτον· η ανωτέρα τις σχολή, εν τη οποία διδάσκει ο κ. Ι. Ψυχάρης, δεν είναι άλλη παρά η Σορβώνη».⁴ Σίγουρα δεν πρόκειται για κάποιο ασήμαντο εκπαιδευτικό ίδρυμα που θα μπορούσε κανείς να το μπερδέψει εύκολα με κάποιο άλλο. «Δεύτερον· ο κ. Περνώ συμμερίζεται τας γλωσσικάς θεωρίας του κ. Ψυχάρη. Υπήρξεν επί μακρόν μαθητής του τελευταίου τούτου και εξακολουθεί πιστώς βαδίζων επί των βημάτων του καθηγητού αυτού».⁵ Τελικά όμως, αποδεικνύεται πως η στάση αναμονής που τηρεί η *Κωνσταντινούπολις* ενόψει της υπουργικής απόφασης για τον διάδοχο του E. Legrand, είναι σωστή.

Ο Γάλλος υπουργός παιδείας, J. Chaumié, αποφασίζει να αγνοήσει την επιλογή της Ακαδημίας, διορίζει τον Γ. Ψυχάρη στην επίμαχη θέση κι ο Ταχυδρόμος εξανίσταται. Αρχικά διαμαρτύρεται γιατί πρόκειται «...η ολεθρία του κ. Ψυχάρη επίδρασις να επεκταθή και επί της Σχολής των Ανατολικών γλωσσών, εις ην επί τέλους δυνάμει των συγγενειών αυτού, παρά τας ενδείξεις της ψηφοφορίας των αρμοδίων σωμάτων, διωρίσθη».⁶ Έπειτα, αναρωτιέται ποια ακριβώς γλώσσα θα διδαχθούν οι σπουδαστές: «το οικτρών εκείνο εξάμβλωμα, όπερ η νοσούσα κεφαλή του περί ου ο λόγος καθηγητού τερατουργούσα μετά δύο άλλων ή τριών ομοιοπαθών ανθρώπων παρουσιάζει προς αποτροπιασμόν παντός Έλληνας

¹ «Εκ Παρισίων», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 31, 7/2/1904.

² «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1665, 21/1/1904.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

⁴ «Διατριβαί», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 18, 23/1/1904.

⁵ «Διατριβαί», όπ.π.

⁶ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 3^η Μαρτίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1700, 3/3/1904.

... ως γλώσσαν ελληνικήν; Αλλά πού της ελληνικής κοινωνίας θα ηδύναντο οι μακάριοι εκείνοι σπουδασταί να χρησιμοποιήσωσι το ουδαμού λαλούμενον και ουδαμού εννοούμενον τερατώδες αυτό κατασκεύασμα;».¹ Από τα πυρά του Ταχυδρόμου δεν ξεφεύγουν ούτε η ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, στοιχειώδες καθήκον της οποίας ήταν, κατά την εφημερίδα, να ενημερώσει τους αρμόδιους και να φροντίσει υπογείως να «προλάβει το άτοπο», αλλά ούτε και ο ίδιος ο πρέσβης, Ν. Δηλιγιάννης, που ενώ «...πάντοτε διεκρίθη επί φιλογενεί δραστηριότητι, υστέρησεν εν ούτω σοβαρά περιπτώσει».²

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι αντιδράσεις των ίδιων των πρωταγωνιστών στη συγκεκριμένη υπόθεση. Όπως μεταφέρεται στις στήλες της *Κωνσταντινούπολης*, ο μεν Γ. Ψυχάρης απαγόρευσε σε κάθε Έλληνα την είσοδο στο εναρκτήριο μάθημά του «...και όλως donkισωτικώς εκήρυξε τον θάνατον της καθαρευούσης και την επικράτησιν των μαλλιαρών»,³ οι δε σπουδαστές «...ακούοντες πράγματα εντελώς έκτροπα, δια ποδοκροτημάτων εξέφρασαν την αποδοκιμασίαν των».⁴ Η ένταση στις σχέσεις μεταξύ Γ. Ψυχάρη και Ελλήνων σπουδαστών στο Παρίσι φαίνεται κι από ένα άλλο δημοσίευμα της *Κωνσταντινουπόλεως*. Σύμφωνα με αυτό ο σύνδεσμος των εν Παρισίοις Ελλήνων σπουδαστών διοργανώνει ετήσιο γεύμα με την παρουσία πλήθους επισήμων, Ελλήνων και Γάλλων. Ο συντάκτης προσπερνάει την απουσία του Γ. Ψυχάρη «...ο οποίος, καίπερ επισήμως προσκληθείς, ούτε προσήλθεν ούτε απήντησε»,⁵ σχεδόν ως ανάξια λόγου.

Ο διορισμός του Γ. Ψυχάρη στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών δεν είναι αρκετός για να τεθεί τέρμα στο ζήτημα. Το 1911 η *Αστραπή* ενημερώνει το κοινό για μια επιστολή που έχει στείλει ο Ε. Βαλσαμάκης στην εφημερίδα *Αθήνα* του Γ. Πωπ με την ευχή να προβεί η ελληνική κυβέρνηση σε διάβημα, ώστε να πάψει να διδάσκει ο Γ. Ψυχάρης τα ελληνικά στα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Γαλλίας. Ο επιστέλλων υποστηρίζει ότι οι καθηγητές ξένων γλωσσών στις συγκεκριμένες σχολές έχουν υποδειχθεί από τις κυβερνήσεις των ενδιαφερόμενων χωρών. Επομένως και «...η Ελληνική Κυβέρνησις έχει την υποχρέωσιν να υποδείξη καταλλήλως ότι η διδασκομένη υπό του κ. Ψυχάρη γλώσσα δεν είνε η εννοουμένη και λαλουμένη ελληνική αλλά γλώσσα τις άγνωστος...».⁶ Παρατηρεί ακόμα ότι η διδασκαλία του Γ. Ψυχάρη δεν είναι επιτυχής διότι τα μαθήματά του παρακολουθούν διδάκτορες και φιλόλογοι ελληνιστές για να μάθουν τη νέα ελληνική «...ήτις βεβαίως δεν

¹ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 3^η Μαρτίου», όπ.π.

² «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 3^η Μαρτίου», όπ.π.

³ «Εκ Παρισίων», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 36, 14/2/1904.

⁴ «Εκ Παρισίων», όπ.π.

⁵ «Εκ Παρισίων», *Κωνσταντινουπολις*, αρ.φ. 81, 10/4/1904.

⁶ «Ο καθηγητής κ. Ψυχάρης», *Αστραπή*, αρ.φ. 43, 21/3/1911.

είνε το χυδαιότατον **λεβαντινικόν** γλωσσάριον της ανακαλύψεως του κ. Ψυχάρη». ¹ Τέλος, επισημαίνει ότι «ο πολὺς Καθηγητὴς» σε συνεντεύξεις του στις εφημερίδες *Paris Journal* και *Le Figaro* ἔχει πει πολλές ανακρίβειες και ψέματα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Η *Αστραπή* συμμερίζεται τη γνώμη της αθηναϊκῆς εφημερίδας «...ὅτι Καθηγητὴς, γλώσσαν μη ελληνικὴν διδάσκων και ψευδόμενος, δεν ἔχει πλέον θέσιν Καθηγητοῦ Ἑλληνικῶν Γραμμάτων εν Παρισίοις». ²

Κάπως διαφορετικὴ εἶναι η κατάσταση το 1912, ὅταν η ελληνικὴ κυβέρνησις αποφασίζει να διαθέσει χρήματα για την ίδρυση ἑδρας της νεοελληνικῆς φιλολογίας στη Σορβὼννη. Το *Ἀπ' Ὅλα* προβλέπει ὅτι «περὶ την ἑδραν ταύτην φαίνεται ὅτι θα συγκροτηθῶσι πείσιμονες μάχαι υπό των αντιθέτων γλωσσικῶν κομμάτων» ³ και δεν ἔχει ἀδικο. Η δωρεὰ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ το γαλλικὸ πανεπιστήμιον, ὅμως η ελληνικὴ κυβέρνησις δηλώνει πως «...δεν επιθυμεί η ἑδρα αὐτὴ να δοθῆ σε κανένα μαλλιαρό, π.χ. στον κ. Ψυχάρη, γιατί ἀλλοιώτικα θα βρεθῆ στην ἀνάγκη να ἀποσύρη τη δωρεὰ της». ⁴ Τα *Χρονικά* ἐπισημαίνουν πως ὁ επικρατέστερος υποψήφιος, Η. Pernot, εἶναι κι αὐτὸς μαλλιαρὸς κι ἔχει μάλιστα γράψει μία γραμματικὴ της ρωμαϊκῆς γλώσσας προτοῦ ἀκόμα το ἐπιχειρήσουν γνωστοὶ δημοτικιστῆς, ὅπως οἱ Γ. Ροντάκης και Μ. Φιλίντας. Ο συντάκτης του ἀρθροῦ θεωρεῖ ὅτι η μετριοπαθὴς στάσις που ἔχει ἐπιδείξει εσχάτως ὁ Γάλλος λόγιος στο γλωσσικὸ ζήτημα εἶναι ὑποκριτικὴ κι ἀποσκοπεῖ ἀποκλειστικὰ στην εξασφάλισις της συγκεκριμένης θέσις. Ο Α. Ἐξαρχος διαμαρτύρεται για τους χαρακτηρισμοὺς «μαλλιαρὸς» και «ὑποκριτὴς» που ἀποδίδονται στον Η. Pernot, ὁ ὁποῖος «...τόσο ὑλικὸ πρόσφερε στο μέγαρον της δημοτικιστικῆς ιδέας». ⁵ Δηλώνει μάλιστα πως κι ὁ ἴδιος εἶναι ὁπαδὸς της μετριοπαθοῦς στάσις στο γλωσσικὸ ζήτημα και πως πρέπει να ἀποφεύγονται τα ἄκρα «...και μάλιστα τα σκολαστικά ἐκεῖνα ἄκρα, που τόσο ἐβλαψαν την ιδέα, γιατί κοντὰ στ' ἄκρα αὐτὰ εἶναι το βάραθρον». ⁶ Τα *Χρονικά* δημοσιεύουν την ἐπιστολὴ του Α. Ἐξαρχου, ἐξηγώντας πως με τους χαρακτηρισμοὺς αὐτοὺς δεν προσπάθησαν να μειώσουν τον μαθητὴ του Γ. Ψυχάρη, μα να ἐπισημάνουν την πραγματικὴν ἀλήθειαν σε ὅσους θεωροῦν ἐπιτυχίαν τον ἀποκλεισμό του Ἑλληνα γλωσσολόγου ἀπὸ την ἑδρα της Σορβὼννης. ⁷

Μια σειρά ἀκρως ἐπιθετικῶν ἀρθρων δημοσιεύεται στον *Ταχυδρόμον* τον Ἀπρίλιον

¹ «Ο καθηγητὴς κ. Ψυχάρης», ὅπ.π.

² «Ο καθηγητὴς κ. Ψυχάρης», ὅπ.π.

³ «Ἰδικὰ μας και ξένα. Εν Σορβὼννη», *Ἀπ' Ὅλα*, τχ. 107, 1/9/1912, σ. 38.

⁴ «Ἰδικὰ μας και ξένα. Η νεοελληνικὴ φιλολογία στη Σορβὼννη», *Χρονικά*, τχ. 26, 1/9/1912, σ. 44.

⁵ Α. Ἐξαρχου, «Το ζήτημά μας και ὁ κ. Περνὸς», *Χρονικά*, τχ. 28, 15/10/1912, σ. 77.

⁶ Α. Ἐξαρχου, «Το ζήτημά μας και ὁ κ. Περνὸς», ὅπ.π., σ. 77.

⁷ «Ἰδικὰ μας και ξένα. Μία ἐπιστολή», *Χρονικά*, τχ. 28, 15/10/1912, σ. 76.

του 1911. Ο συντάκτης τους, Περικλής Κουρτίδης, βρίσκεται στο Παρίσι και χαρακτηρίζει τους δημοτικιστές «ύπουλους υπονομευτές της γλώσσας», που φαντάστηκαν ότι θα επέβαλλαν εύκολα το κατασκευάσμα τους στο ελληνικό έθνος. Ο Π. Κουρτίδης αντιπαράβαλλει την αντεθνική αυτή στάση των Ελλήνων «εκβαρβαριστών» με την εκ διαμέτρου αντίθετη μίας ξένης, της κόμησας Λουίζας Ριανκούρ. Μεταφέρει μάλιστα αποσπάσματα από ένα φυλλάδιό της με τίτλο: «La pretendue bataille litteraire en Grece»,¹ προκειμένου να καταδείξει την αντίθεση ανάμεσα σε όσους πραγματικά αγαπούν την Ελλάδα και στους «...**καρηκομόντας Αχαιούς, επερχομένους μετά Φράγκων κατά της ιεράς Ακροπόλεως, ίνα εκσκάψωσι τα θεμέλια αυτής...**».² Αποδίδει όμως τη στάση αυτή των δημοτικιστών σε πλάνη, για την οποία υπεύθυνος είναι ο Γ. Ψυχάρης. Πρόκειται για μία πλάνη, η οποία είναι απορίας άξιο πώς παρέσυρε τόσο λίγους, όταν ακόμα και καθηγητές εξαιρετικής μόρφωσης, όπως ο Κ. Krumbacher, μόνο χάρη στη μελέτη των έργων του Γ. Χατζηδάκι κατάφεραν να ξεφύγουν από τα δίχτυα της.

Βασιζόμενος στις μελέτες των δύο αυτών καθηγητών, ο Π. Κουρτίδης περιγράφει τις τρεις μορφές της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας. Η πρώτη μορφή είναι τα διάφορα τοπικά ιδιώματα τα οποία χρησιμοποιούνται στη γεωγραφική περιοχή που εκτείνεται από τη Θράκη ως την Κύπρο κι από το Ιόνιο ως την Τραπεζούντα. «*Εν τω σημείω τούτο ίσταται η καθωμιλημένη ημών γλώσσα, η ανόθευτος, ως μεταδίδεται αυτή από της μητρός εις τα τέκνα παρά τω λαώ άνευ μεσολαβήσεως του σχολείου. Η γλώσσα αυτή, η μόνη ομιλουμένη παρά του Ελληνικού λαού, αντικαθίσταται βαθμηδόν και κατ' ολίγον υπό της **καθαρευούσης**, οία αυτή γράφεται υπό των δημοσιογράφων, των επιστημόνων, των βουλευτών και λογίων, των μορφουμένων εν τη σχολή. Παραλλήλως προς τας δύο ταύτας μορφάς της γλώσσης, το γλωσσικόν δηλονότι ιδίωμα και την καθαρεύουσαν, ίσταται και τρίτη τις μορφή της γλώσσης, εν η συνέταξαν τα ποιήματα αυτών οι εθνικοί ποιηταί, οι γράψαντες εις ύφος απηλλαγμένον ιδιωτισμών*».³

Κατά τον Π. Κουρτίδη δύο είναι τα μεγάλα αποπήματα του Ψυχάρη: ισχυρίζεται ότι ο λαός εκτός από το τοπικό ιδίωμα μιλάει και μία κοινή διάλεκτο, που ανέλαβε αυτός να περισώσει και υποστηρίζει ότι αυτή η κοινή διάλεκτος είναι το γλωσσικό του κατασκευάσμα, το οποίο δε διαφέρει από τη γλώσσα των εθνικών ποιητών. Προσπαθεί δηλαδή να παραστήσει ως εχθρούς της δημόδους των ποιητών όλους τους πολέμιους του μαλλια-

¹ «Η υποτιθέμενη λογοτεχνική μάχη στην Ελλάδα», εκδόθηκε το 1911 στην Αθήνα από το τυπογραφείο του Θ. Αποστολόπουλου.

² Π. Κουρτίδης, «Το ζήτημα της γλώσσας. Το έργο της κομήσσης Ριανκούρ Α'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3875, 6/4/1911.

³ Π. Κουρτίδης, «Το ζήτημα της γλώσσας Β'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3883, 15/4/1911.

ρισμού. Τον κατηγορεί ότι αγνοεί και τις στοιχειώδεις αρχές της ελληνικής γλωσσολογίας κι ότι απεδύθη «...εις την συλλογήν λέξεων, φράσεων εκ τινων γλωσσικών ιδιωμάτων και την κατασκευήν νέων κατά τρόπον αυθαίρετον συμπτύξας αυτά εις νέαν Βαβυλωνίαν».¹ Αντί να σχοληθεί σοβαρά με τη γλωσσολογία, συνεχίζει, άντλησε την επιστήμη του από μία εκδρομή στο Πυργί της Χίου. Αντί να ονειρεύεται το μεγαλείο και τον πλούτο της γλώσσας που εκθειάζουν οι επιστήμονες ανά τον κόσμο, επιμένει το ελληνικό έθνος να φέρει ισοβίως τα ράκη της μακράς κι επονειδίστου δουλείας. Η σειρά αυτή των δημοσιευμάτων κλείνει με την επισήμανση μιας αντίφασης: ο Γ. Ψυχάρης διατυπώνει τις θέσεις του αυτές από τη Γαλλία, η γλώσσα της οποίας καθαρίστηκε, διαμορφώθηκε και πλουτίστηκε από έξοχους συγγραφείς, ενώ εξακολουθεί να εμπλουτίζεται με επιστημονικούς όρους από τη λατινική και την ελληνική.

Το πιο παράξενο ίσως δημοσίευμα που αφορά τον Γ. Ψυχάρη είναι η αναγγελία του θανάτου του από το περιοδικό *Απ' Όλα* το 1917. Πρόκειται προφανώς για λάθος πληροφορηση του συντάκτη Μ. Σωφρονιάδη, ο οποίος αρθρογραφεί από καιρό σε πολλές εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης, ενώ το ίδιο το κείμενο αποτελεί μια σοβαρή βιογραφία του γλωσσολόγου. Ο Μ. Σωφρονιάδης αρνείται να εξετάσει και να κρίνει το έργο του ως προς το γλωσσικό ζήτημα κι αναφέρει απλώς ότι «...η νέα περίοδος της δράσεως του Ψυχάρη, ως ανακαινιστού της Ελληνικής γλώσσης»² ξεκίνησε μετά την παρουσίαση της μελέτης του στην εικοσιπενταετηρίδα του ΕΦΣΚ.³ Συνολικά πάντως, στο άρθρο γίνεται μια ψυχραιμη και με σεβασμό αποτίμηση του έργου του «...άνδρα, όστις ετίμησε το ελληνικόν όνομα εν τη Εσπερία».⁴

Στα επόμενα χρόνια ο Γ. Ψυχάρης διατηρεί στενές επαφές με τους δημοτικιστές της Κωνσταντινούπολης, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία και τα άρθρα του που δημοσιεύονται στη *Ζωή* και τον *Λόγο*. Αρχικά συγχαίρει τους Γ. Χαλκούση και Α. Μελαχρινό για την έκδοση περιοδικών στη «μητρική» γλώσσα κι εκφράζει την πεποίθησή του ότι «η Πόλη μας ζυπνά: το κάστρο της καθαρέβουσας γλήγορα θα γίνη άπαρτο κάστρο της Δημοτικής».⁵ Ταυτόχρονα όμως προβαίνει σε συμβουλές και παρατηρήσεις σχετικά με τη χρήση της γλώσσας, ενώ σε επόμενα άρθρα του πραγματεύεται θέματα γραμματικής, το-

¹ Π. Κουρτίδης, «Το ζήτημα της γλώσσας Γ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3886, 19/4/1911.

² Μ. Σωφρονιάδη, «Ψυχάρης», *Απ' Όλα*, τχ. 348, 1/5/1917, σ. 348.

³ Ο Μ. Σωφρονιάδης υποπίπτει εδώ σε ακόμα ένα λάθος, καθώς γράφει ότι ο Γ. Ψυχάρης παρουσίασε τη συγκεκριμένη μελέτη στον ΕΦΣΚ το 1888.

⁴ Μ. Σωφρονιάδη, «Ψυχάρης», όπ.π.

⁵ Ψυχάρης, «Φίλε Μελαχρινέ», *Ζωή*, τχ. 2, 9/1920, σ. 100. Βλ. επίσης: Ψυχάρης, «Ένα γράμμα», *Ο Λόγος*, τχ. 10, 8/1920, σσ. 385-386.

νισμού κι ορθογραφίας (βλ. κεφ. 2.2.13 & 2.2.15). Στον *Λόγο* φιλοξενείται και η αντιπαράθεσή του με τον Alexander Steinmetz. Ο Γερμανός ελληνιστής είχε δημοσιεύσει στον *Νουμά*, του οποίου ήταν τακτικός συνεργάτης, ένα «φιλογερμανικό και φιλομπολσεβικό» άρθρο που εξόργισε τον Γ. Ψυχάρη. Η δική του διαμαρτυρία δε δημοσιεύθηκε ποτέ στο αθηναϊκό περιοδικό, γεγονός που τον εξώθησε να τη δημοσιεύσει στον *Λόγο* μαζί με τη δήλωση ότι παύει πλέον κάθε σχέση και συνεργασία με τον *Νουμά* και την παραίνεση προς όλους τους δημοτικιστές να κάνουν το ίδιο. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει το άρθρο του, είναι πως ο αγώνας για τη δημοτική γλώσσα πρέπει να περάσει από την Αθήνα στην Πόλη, όχι μόνο γιατί από εκεί ξεκίνησε με το «Ταξίδι», αλλά και γιατί ο «Πολιτικός ελληνισμός» είναι ο πιο σημαντικός. Γι' αυτό και βεβαιώνει πως «η Πόλη μάλιστα, να τόχετε για σίγουρο, σαν πέση κατακέφαλα στη δουλειά... θα λύση το γλωσσικό, που είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου».¹ Η αντιπαράθεση συνεχίζεται και στα επόμενα τεύχη, με τον A. Steinmetz να εγκυβρίζει τον Γ. Ψυχάρη διότι «...δεν κατάλαβε ακόμα ο ευλογημένος ότι ο δημοτικισμός, ίσα ίσα σήμερα, δεν είναι πια γλωσσικό κίνημα μα καθαρά κοινωνικό»² και τον δεύτερο να αντιδρά με υβριστικούς χαρακτηρισμούς στο «...πρόσωπο του νέμτσου του Μπολσεβίκου, που έρχεται κιάλας να μας φωτίση για τορθογραφικό μας και το γλωσσικό μας το ζήτημα!».³

2.2.15. Το Λεξικό και η Γραμματική ως παράγοντες διαμόρφωσης της γλώσσας

Η σύνταξη λεξικού θεωρείται κατά γενική ομολογία ως ένα σημαντικό βήμα στη διαμόρφωση της νέας ελληνικής γλώσσας. Ένα βήμα που θα οδηγήσει στη διάσωση πολύτιμων λεκτικών τύπων τους οποίους «...μετά ήμισυν αιώνων μάτην αναζητήσωμεν...»,⁴ θα αποδείξει ότι στο στόμα του λαού βρίσκεται παρεφθαρμένος αλλά αναγνωρίσιμος όλος ο γλωσσικός πλούτος των αρχαίων συγγραφέων και θα εμπλουτίσει τη σύγχρονη γλώσσα, ενισχύοντας την εκφραστικότητα και το κάλλος της.⁵ Παράλληλα όμως θα συντελέσει

¹ Ψυχάρης, «Το άτοπο φέρισμο του “Νουμά”», *Ο Λόγος*, τχ. 7-8, 5-6/1921, σ. 463.

² A. Steinmetz, «Ένα γράμμα», *Ο Λόγος*, τχ. 9-10, 7-8/1921, σ. 585.

³ Ψυχάρης, «Σημειωσούλα σε μιαν απάντηση», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1921, σ. 648.

⁴ Κ. Κοντόπουλος, «Ζωγράφειος αγών περί συλλογής ζώντων μνημείων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΙΖ, 1886, σ.118.

⁵ Βλ. «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 18 Ιουνίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1211, 18/6/1902.

και στον τερματισμό του γλωσσικού ζητήματος, αφού μπροστά στον συγκεντρωμένο θησαυρό της γνήσιας δημοτικής θα αναγκαστούν οι «*νέοι αναμορφωτές της γλώσσας*» να παραδεχθούν τα σφάλματά τους.¹

Οι πρώτες αναφορές σε λεξικά που εντοπίστηκαν είναι παρουσιάσεις, κριτικές, καθώς και κάποιες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως διαφημιστικές καταχωρήσεις. Τέτοια είναι τα δημοσιεύματα για το λεξικό της αρχαίας ελληνικής του Εμμανουήλ Αντωνιάδη που προορίζεται κυρίως για σχολική χρήση,² αλλά και για το λεξικό του Αθανασίου Σακελλάριου, ο οποίος δηλώνει ρητά ότι το έργο του απευθύνεται στις «*ανεπτυγμένες τάξεις της κοινωνίας*».³ Ο Μ. Γεδεών παρουσιάζει τα λεξικά που έχουν εκδοθεί στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και στέκεται ιδιαίτερα στην πρώτη μεγάλη προσπάθεια για σύνταξη ενός πλήρους ελληνικού λεξικού. Πρόκειται φυσικά για την «Κιβωτό της ελληνικής γλώσσας», τη σύνταξη της οποίας ανέλαβε η Πατριαρχική Ακαδημία με την οικονομική συνδρομή των Ζωσιμάδων και την υποστήριξη της Εκκλησίας.⁴ Η σημασία του έργου αυτού επισημαίνεται σε μια επιστολή του Σκαρλάτου Γκίκα προς τον Πατριάρχη Κύριλλο: «*...επρέτωσαν τα θανάσιμα του Αθανασίου συμβουλευματα, και όσα οι τοιοῦτοι λιμοδωριείς σοφιστιώσιν, οι κολοβωταί, λέγω, της ορθής φρονήσεως, όσοι εξ υποβολής του Χριστοπούλου εγκέλευστοι και ετερόρμητοι ανθηρογραφούσιν εκείνα τα κατά των ομογενών ψυχρέυματα...*».⁵

Η ιδέα της σύνταξης ενός λεξικού της δημοτικής γλώσσας όχι μόνο δεν ξενίζει, αλλά υποστηρίζεται ακόμα κι από τους καθαρολόγους. Συνδέεται μάλιστα ευθύς εξαρχής με τον διαγωνισμό των «Ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού». Η έλλειψη ενός λεξικού των ελληνικών διαλέκτων είναι αισθητή, γράφει ο Κωνσταντίνος Κοντόπουλος το 1886, καθώς σε αυτές έχουν δημιουργηθεί λέξεις οι οποίες λείπουν από την αρχαία γλώσσα, αλλά είναι απαραίτητες στη σύγχρονη εποχή. Για τον λόγο αυτό καλεί όλους τους λογίους να σπεύσουν προς διάσωση της γλωσσικής ύλης, προτού αυτή εξαφανιστεί μπροστά

¹ Βλ. Δ.Η. Οικονομίδης, «Υπόμνημα περί συντάξεως λεξικού της δημοτικής γλώσσας», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. Λ', 1907, σσ. 157-158.

² Βλ. Ι.Γ.Λ., «Λεξικογραφία», *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς*, αρ.φ. 436, 26/4/1852.

³ Βλ. «Φιλολογικά. Απάντησις Αθανασίου Α. Σακελλάριου εις την εν τη "Κλειδί" επίκρισιν του λεξικού του», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3106, 14-26/6/1879.

⁴ Ο Μ. Γεδεών δίνει την ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι η «Κιβωτός» βασίστηκε στον «Θησαυρό της ελληνικής γλώσσας» του Henricus Stephanus, που είχε μεταφράσει ο δάσκαλος στην Ακαδημία του Ιασίου Ιωάννης Δημητριάδης. Αναφέρει μάλιστα ρητά πως το χειρόγραφο της μετάφρασης αυτής βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Βλ. Μ. Γεδεών, «Η πνευματική κίνησης του γένους ημών κατά τα πρώτα το ΙΘ' αιώνος έτη», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ.φ. 26, 26/4/1889, σ. 205 & αρ.φ. 27, 3/5/1889, σ. 213.

⁵ Μ. Γεδεών, όπ.π., αρ.φ. 27, 3/5/1889, σσ. 212 - 213.

στην προέλαση της καθαρεύουσας, η οποία εξαλείφει τις διαλέκτους ενοποιώντας το σύνολο της ελληνικής φυλής.¹ Ο Δ.Η. Οικονομίδης συνδέει ξεκάθαρα τα δύο θέματα υποστηρίζοντας ότι με τη συλλογή παντός είδους γλωσσικής ύλης, από την οποία θα προκύψουν Συντακτικό, Γραμματική, Λεξικό κι ό,τι άλλο είναι απαραίτητο, θα λυθεί το γλωσσικό ζήτημα.² Φυσικά και σε αυτό το πεδίο γίνεται διάκριση μεταξύ γνήσιας δημοτικής και «ψυχαρικής» γλώσσας. Ο Ιάκωβος Βασιάδης είναι αυτός που γράφει μια αρνητική κριτική για το λεξικό του E Legrand, τον οποίο κατηγορεί ότι έγινε μαθητής του Γ. Ψυχάρη και συμπεριέλαβε στο έργο του λέξεις που δε χρησιμοποιούνται ούτε στη γραπτή ούτε στην προφορική ελληνική γλώσσα, αλλά μόνο σε ιδιώματα· «...οι Έλληνες ευχερέστερον και ταχύτερον θα μάθωσι να εννοώσι τον Σατωβριάνδον, τον Μολιέρον, τον Ουγγώ και τους άλλους παρά τα ελληνικά του Λεγραντίου»³ γράφει χαρακτηριστικά.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1890 ο Ιωάννης Τσικόπουλος, καθηγητής του Γυμνασίου Σερρών, υπενθυμίζει ότι προτάσεις για σύνταξη λεξικού της δημόδους ελληνικής είχαν κατατεθεί και παλιότερα από Έλληνες πανεπιστημιακούς.⁴ Οι εγγενείς δυσκολίες του εγχειρήματος δεν επέτρεψαν την πραγματοποίησή τους, αλλά πλέον οι συνθήκες είναι ώριμες. Αυτό που προτείνει λοιπόν είναι η χρήση του γλωσσικού υλικού που έχει ήδη συγκεντρωθεί χάρη στον διαγωνισμό «περί ζώντων μνημείων» του ΕΦΣΚ, ανάλογες δράσεις των Συλλόγων Παρνασσός και Κοραΐς στην Αθήνα, καθώς και στις συλλογές δημοτικών τραγουδιών που έχουν κατά καιρούς κυκλοφορήσει, για τη σύνταξη ενός λεξικού ανεξάρτητου από αυτό της αρχαίας ελληνικής. Σε αυτό θα συμπεριλαμβάνεται υλικό που προέρχεται από την αρχαία και τη βυζαντινή γλώσσα, λέξεις μεταγενέστερες που έχουν τεθεί στο περιθώριο, καθώς και ξενικές που χρησιμοποιούνται ευρέως.⁵ Προτείνει ακόμα την αξιοποίηση των φοιτητών της Φιλολογίας, καθώς και των κατά τόπους εκπαιδευτικών, οι οποίοι χάρη στην άμεση επαφή τους με τον θεματοφύλακα του γλωσσικού θησαυρού, λαό, θα συνεισφέρουν σημαντικά στην όλη προσπάθεια. Ο συντάκτης του *Νεολόγου*,

¹ Βλ. Κ. Κοντόπουλος, «Ζωγράφειος αγών περί συλλογής ζώντων μνημείων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΙΖ, 1886, σ.118.

² Βλ. «Βιβλιογραφία. Περί του τρόπου της λύσεως του παρ' ημίν γλωσσικού ζητήματος υπό Δ.Η. Οικονομίδου», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 27, 19/6/1891.

³ Ι. Βασιάδης, «Ένα λεξικόπουλο. Βιβλιοκρισία όχι σοβαρά», *Κήρυξ*, τχ. 1, 1/9/1890, σ. 10.

⁴ Αναφέρει συγκεκριμένα τον φιλόλογο Ιωάννη Πανταζίδα, ο οποίος το 1862 πρότεινε να καταγράφουν οι κατά τόπους εκπαιδευτικοί «ό,τι εις την κοινότερον λαλουμένην και γραφομένην γλώσσαν δεν απαντά». Παρόμοιες προτάσεις είχαν καταθέσει νωρίτερα ο Θ. Μανούσος (πιθανότατα πρόκειται για τον καθηγητή Ιστορίας Θεόδωρο Μανούση) και ο Κυπριανός (πιθανότατα πρόκειται για τον γυμνασιάρχη Αθηνών Αριστείδα Κυπριανό). Βλ. Ι. Τσικόπουλος, «Σκέψεις περί σπουδής της καθ' ημάς δημόδους γλώσσας», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7615-16, 11/1/1895.

⁵ Βλ. Οδ. Ανδρεάδης, «Επιφυλλίς. Φιλολογικά χρονικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7533, 1/10/1894.

Οδ. Ανδρεάδης, εντυπωσιάζεται από το γεγονός ότι η πρόταση αφορά ένα λεξικό αποκλειστικά της δημώδους και όχι συνολικά της νέας ελληνικής. Βρίσκει όμως την ιδέα υπερβολικά φιλόδοξη και χρονοβόρα κι αντιπροτείνει τη σύνταξη ενός λεξικού της αρχαίας γλώσσας που θα περιέχει την ιστορική εξέλιξη της κάθε λέξης, στο οποίο θα συμπεριληφθούν και όσες λέξεις της δημοτικής έχουν αρχαία προέλευση.¹

Το 1902 ο Ταχυδρόμος γράφει σε κύριο άρθρο του ότι η σύγχρονη δημοτική αποτελείται από τα συντρίμια της πτώσης της αρχαίας γλώσσας. Τα ίδια όμως συντρίμια έγιναν τα δομικά υλικά της καθαρής, ενώ αποτελούν θησαυρό ανεκμετάλλευτο «προς καλλιτεχνικώτεραν και πλουσιωτέραν του ήδη ικανώς αρμονικού τούτου οργάνου διαμόρφωσιν».² Κρίνει λοιπόν απαραίτητη την περισυλλογή του πλούτου της δημοτικής γλώσσας κι εκθειάζει τον Ν.Γ. Πολίτη, που με το γλωσσικό – λαογραφικό του έργο χάραξε τον δρόμο. Αναφέρει μάλιστα ότι για την επίτευξη του στόχου αυτού έχει συγκροτηθεί «σωματείο» στην Αθήνα, στους ιδρυτές του οποίου συγκαταλέγονται οι Γ. Χατζιδάκις και Στέφανος Δραγούμης. Στο σωματείο αυτό «...προσήνεγκεν ήδη φόρον γενναιότατον, αλλ' αχρησιμοποίητον μέχρι του νυν, ο παρ' ημίν Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος».³ Πρόκειται φυσικά για τις συλλογές που έχουν κατατεθεί στο πλαίσιο του Ζωγράφειου διαγωνισμού, τις οποίες ο ΕΦΣΚ δεν έχει καταφέρει να εκδώσει λόγω οικονομικών δυσχερειών.

Προσπάθειες για πιο ενεργό εμπλοκή του Συλλόγου στη σύνταξη λεξικού της δημοτικής καταβάλλει ο Δ. Οικονομίδης. Το 1906, ως πρόεδρος της Φιλολογικής Επιτροπής, εισηγείται την ιδέα να πραγματοποιήσει ο ίδιος ο ΕΦΣΚ το μεγάλο αυτό έργο.⁴ Στο σχετικό υπόμνημα που συντάσσει το 1907, δεν αφήνει καμία αμφιβολία για τον σκοπό που θέλει να υπηρετήσει: «...αφ' ου ήδη από είκοσι περίπου ετών δυστυχώς των ημετέρων τινές φαντασθέντες, ότι σπουδαιοτάτας παρέχουσιν εις το Γένος υπηρεσίας, ήρχισαν δημιουργούντες ιδίαν γλώσσαν... υπό των ιδίων ως την μόνην και αληθή ρωμαίικη γλώσσα διακηρυττομένην, αφ' ου λέγω παντί σθένι και παντί τρόπω επιζητείται υπ' αυτών η εκφάυλις και εκχυδάσις ου μόνον της καθαρουούσης... αλλά και αυτής έτι της γνησίως δημοτικής ημών γλώσσης... έτι μάλλον κατεπείγουσα παρίσταται η ανάγκη της συντάξεως και εκδόσεως Λεξικού της δημοτικής ημών γλώσσης πριν ή εκλείψη και άλλο υλικόν αυτής δια της αναποφεύκτου επιδράσεως της καθαρουούσης».⁵ Εκφράζει δε την πεποίθηση ότι με τη συγκέ-

¹ Βλ. Οδ. Ανδρεάδης, «Επιφυλλίς. Φιλολογικά χρονικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7533, 1/10/1894.

² «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 18 Ιουνίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1211, 18/6/1902.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 18 Ιουνίου», ό.π..

⁴ Α. Μαζαράκης, «Εκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. Α', 1907, σ. 73.

⁵ Δ.Η. Οικονομίδης, «Υπόμνημα περί συντάξεως λεξικού της δημοτικής γλώσσης», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. Α', 1907, σ. 157.

ντρωση ολόκληρου του θησαυρού της δημοτικής γλώσσας, θα φανεί εναργέστερα πως καμία από τις διαλέκτους της δεν μπορεί να αρθεί στο επίπεδο που απαιτείται ώστε να εξυπηρετηθεί το σύνολο των εθνικών, αλλά και των ατομικών αναγκών και συμφερόντων των Ελλήνων. Ωστόσο, παρά τις βλέψεις του Δ. Οικονομίδη και της ευνοϊκής υποδοχής της εισήγησής του από τον ΕΦΣΚ, η σύνταξη του λεξικού δε φαίνεται να προχωράει.¹

Η αποφασιστική κίνηση γίνεται τελικά στην Αθήνα. Το *Νέον Πνεύμα* ανακοινώνει στα τέλη του 1908 ότι με βασιλικό διάταγμα καταρτίστηκε επιτροπή με σκοπό τη σύνταξη Μεγάλου Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής γλώσσας. Η σχετική πρόταση του Γ. Χατζιδάκι υποστηρίχθηκε θερμά από τον υπουργό παιδείας Σπ. Στάη και τέθηκε ως στόχος να ξεκινήσει η έκδοση του μνημειώδους αυτού λεξικού το 1921, επ' ευκαιρία του εορτασμού των 100 ετών από την Ελληνική Επανάσταση. Ο *Λαός* εκφράζει την ικανοποίησή του γιατί «το λεξικό αυτό είναι ένα μεγάλο βήμα που προς απολύτρωσή του από τη γλωσσική πρόληψη»² αφού θα αποδείξει πως η ελληνική γλώσσα δε «χαλάστηκε» αλλά εξελίχθηκε, όπως όλες. Αντίθετος με το εγχείρημα στέκεται μόνο ο Γ. Μιστριώτης, ο οποίος θεωρεί ότι ο Γ. Χατζιδάκις «...κατασκευάζει ελληνικόν λεξικόν, όπως δια του κύρους του Κράτους εγκαθιδρύση τον χυδαϊσμόν...».³ Ο συντάκτης του *Νέου Πνεύματος* όμως χαρακτηρίζει τους φόβους του υπερβολικούς: «η Επιτροπή βεβαίως δεν θα λάβη υπ' όψει τους γλωσσικούς εξωφρενισμούς των Ψυχαριστών – το όνομα του σοφού ηγήτορος της Επιτροπής κ. Κ. Κόντου εγγυάται άλλως τε περί τούτου – συνεπώς δεν θα αποβή το Λεξικόν εις βλάβην του Έθνους ως βοά ο κ. Μιστριώτης...».⁴

Η πρόοδος των εργασιών παρακολουθείται κατά τα επόμενα χρόνια,⁵ ενώ αρωγός στην προσπάθεια έρχεται και το Πατριαρχείο. Ο Πατριαρχικός Επόπτης των Σχολών, αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος, απευθύνει έκκληση προς όλους τους Έλληνες λόγιους να συνδράμουν αποστέλλοντας γλωσσικό υλικό στην αρμόδια επιτροπή. Διευκρινίζει μάλιστα ότι «η συνάθροισις... τοιούτου γλωσσικού πλούτου... δεν είναι ποσώς υπηρεσία παρεχομένη εις τους φίλους της ακαθάρτου γλώσσας... Είναι ακριβώς... εν σπουδαίον επιχείρημα κατά των φίλων της χυδαίας γλώσσας· αι διάφοροι μορφαί μιας και της αυτής λέξεως, αι

¹ Η μοναδική σχετική ενέργεια που αναφέρεται στις εκθέσεις των επιτροπών του ΕΦΣΚ είναι η έναρξη της εκτύπωσης του Β' τόμου του Ζωγράφειου διαγωνισμού. Σύμφωνα με τον εισηγητή της Συντακτικής επιτροπής, «...αι δημοσιεύσεις αύται συμβάλλουσι και εις την μέλλουσαν εργασίαν της συντάξεως λεξικού της δημοτικής γλώσσας...». Βλ. Οδ. Ανδρεάδης, «Εκθεσις της Συντακτικής επιτροπής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΑ', 1909, σ. 52

² Αθηνογράφος, «Αθηναίικα», *Ο Λαός*, αρ.φ. 2, 23/11/1908, σ. 5.

³ «Ελληνικά φύλλα», *Ο Λαός*, αρ.φ. 3, 30/11/1908, σ. 4.

⁴ ΔΙΚ, «Φιλολογία και τέχνη», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 6, 30/11/1908, σ. 93.

⁵ Βλ. ΔΙΚ, «Η νεοελληνική φιλολογία και τέχνη κατά το 1908», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 14, 25/1/1909, σ. 232 & «Το ιστορικό λεξικό της ελληνικής γλώσσας», *Πρόδος*, αρ.φ. 1975, 26/4/1910.

διάφοροι λέξεις δι' εν και το αυτό πράγμα εν διαφόροις τόποις, θα καταδείξωσι σαφέστερον την ανάγκην της έτι μάλλον διαδόσεως και γενικεύσεως της καθαρευούσης ημών γλώσσης· την εξάπλωσιν ταύτην αφ' ετέρου θα εξυπηρετή και αμέσως η εν τω λεξικό, από της λαλουμένης διαλέκτου εις την κοινήν γραφομένην, απόδοσις εκάστης λέξεως».¹ Την έκκληση επαναλαμβάνει και η συντακτική επιτροπή του λεξικού, με τον συντάκτη της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας* να σχολιάζει πως «...οι απανταχού λόγιοι θα εισφέρωσι πλην άλλων και ικανά στοιχεία προς λύσιν του γλωσσικού προβλήματος ούτως, ώστε να ευρεθώσι μεν όσας ο μακρός χρόνος επήνεγκεν αλλοιώσεις εις την ελληνικήν γλώσσαν... να ορισθώσι δε ακριβώς... οι νόμοι, καθ' ους εγένετο η εξέλιξις της νέας ελληνικής γλώσσης».²

Ενώ για τη χρησιμότητα του λεξικού καταγράφεται μια συμφωνία απόψεων από όλες τις πλευρές, στην περίπτωση της γραμματικής σημειώνεται μια διαφοροποίηση. Το 1864 ένα ανώνυμος συνδρομητής της *Αρμονίας* υποστηρίζει ότι η διδασκαλία της «...ούτε εις την παιδικήν ηλικίαν αρμόζει, της οποίας τον νουν κτείνη... ούτε εις άνδρας πρακτικούς, προτιθεμένους μόνον να εννοώσι των αρχαίων τα πολλαχώς ωφέλιμα συγγράμματα πρέπει να επιβάλληται κατ' ανάγκην αναπόφευκτον».³ Οι αντιρρήσεις που διατυπώνονται έχουν να κάνουν κυρίως με τον τρόπο που διδάσκεται η αρχαία ελληνική γλώσσα στο σχολείο. Η επιμονή στην αποστήθιση ατελείωτων γραμματικών και συντακτικών κανόνων χαρακτηρίζεται ως «κενή κι άσκοπη απεραντολογία» που θέτει εμπόδια στην εκμάθηση και τη διάδοση της γλώσσας.⁴ Αυτό σημαίνει ότι στο θέμα της γραμματικής υπάρχουν ενστάσεις, οι οποίες όμως αφορούν κυρίως τον τρόπο χρήσης της κατά την εκπαιδευτική διαδικασία.

Η γραμματική όμως παίζει τον δικό της ρόλο, όχι μόνο στην εκμάθηση της γλώσσας, αλλά και στη διαμόρφωση και τη διόρθωσή της. Έτσι η *Πρόοδος* δημοσιεύει το 1910 ένα αυτοβιογραφικό διήγημα του Χ. Χρηστοβασίλη στο οποίο περιγράφεται πώς ο παπάς – δάσκαλος του χωριού του καταδίκασε ως αιρετική κι έκαψε τη Γραμματική του Α. Κοροράη για να δεχτεί αργότερα τη δριμεία επίπληξη του δεσπότη.⁵ Ο γιατρός Ηλίας Εμμανουηλίδης γράφει στην *Αστραπή* το 1911 πως οι τουρκόφωνοι Έλληνες της Μικράς Ασίας εξέρχονται από τον μακραίωνα πνευματικό τους λήθαργο και «...καταγίνονται να διορθώ-

¹ Αρχιμ. Σωφρόνιος, «Λεξικόν της νέας ελληνικής γλώσσης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 14, 9/4/1911, σ. 111.

² Χ.Φ., «Λεξικόν της νέας ελληνικής γλώσσης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 20, 12/5/1912, σ. 174.

³ Εις των Συνδρομητών σας, «Επιφυλλίς. Φιλολογία», *Αρμονία*, αρ.φ. 33, 11/7/1864.

⁴ Βλ. Εις των συνδρομητών σας, «Φιλολογία», *Αρμονία*, αρ.φ. 36, 22/7/1864.

⁵ Βλ. Χ. Χρηστοβασίλης, «Γραμματικής καταδίκη», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1881, 21/1/1910 & αρ.φ. 1884, 24/1/1910.

νωσι την παρά τισιν αυτών λαλουμένην παρεφθαρμένην ελληνικήν υφαίνοντες εκ νέου ως επί ιστών αράχνης δια της Γραμματικής και του Συντακτικού την αρχαίαν αυτών γλώσσαν».¹ Από την άλλη, οι δημοτικιστές κατηγορούνται ότι προωθούν μία γλώσσα χωρίς γραμματικούς κανόνες. Η άποψη αυτή μάλιστα γνωρίζει τέτοια διάδοση, που τη βρίσκουμε ακόμα και σε διαλόγους διηγημάτων εντελώς άσχετων με το γλωσσικό ζήτημα.²

Αυτός είναι και ο λόγος που οι δημοτικιστές επιμένουν πως η δημοτική γλώσσα έχει τη δική της γραμματική, τη γραμματική του λαού, στην οποία πρέπει να υποτάσσονται όσοι θέλουν να γράφουν σωστά. Ο Γ. Ψυχάρης μάλιστα, ασκεί κριτική στον Κ. Παλαμά που δεν ενστερνίζεται την άποψη αυτή και χρησιμοποιεί και τύπους της καθαρεύουσας στα έργα του. Η καθαρεύουσα όμως, σύμφωνα με τον γλωσσολόγο, δεν μπορεί να γίνει εθνική γλώσσα, δηλαδή η γλώσσα που θα μπορούν όλοι να μιλούν, να καταλαβαίνουν και να γράφουν, γιατί οι γραμματικοί κανόνες που τη διέπουν δεν είναι «φυσικοί», αλλά «ξένοι» στον λαό.³ Ο ίδιος χρησιμοποιεί ένα περιστατικό που του διηγήθηκε ο Αιμ. Αλευρόπουλος, όπου μια υπηρέτρια χρησιμοποίησε τη λέξη «ενέσα», προκειμένου να αποδείξει ότι σύμφωνα με τους γραμματικούς κανόνες που ο απλός λαός έχει διατηρήσει άγραφους και πατροπαράδοτους, οι τύποι της δημοτικής γλώσσας είναι οι σωστοί, ενώ οι αντίστοιχοι της καθαρεύουσας αναμιγνύουν την αρχαία με τη νέα γλώσσα και γι' αυτό δεν είναι βιώσιμοι.⁴

Βλέπουμε επομένως ότι οι απόψεις κι η συζήτηση για την ύπαρξη και το είδος των γραμματικών κανόνων της γλώσσας εντάσσονται στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος. Ο ΕΦΣΚ κάνει και εδώ αισθητή την παρουσία του με την προκήρυξη διαγωνισμών για τη σύνταξη γραμματικής της καθαρεύουσας. Προκειμένου όμως να είναι αυτή διακριτή κι ανεξάρτητη από την αντίστοιχη της αρχαίας, ο Σύλλογος συστήνει τη χρήση μόνο δόκιμων τύπων της καθαρεύουσας και την αποφυγή όλων των άλλων.⁵ Η τάση για «αυτονό-

¹ Ηλ. Εμμανουηλίδης, «Διατριβαί δια τους Μικρασιάτας», *Αστραπή*, αρ.φ. 44, 22/3/1911.

² Βλ. Το Κολυβρίον, «Από Κωνσταντινουπόλεως εις Παρισίους», *Απ' Όλα*, τχ. 50, 30/7/1911, σσ. 598-599. Το χαρακτηριστικό απόσπασμα:

- *Α! η Ελληνική είναι πολύ δύσκολος γλώσσα. Εμπορείτε όμως να μάθετε τα μαλλιαρά Ελληνικά, το οποία είναι πολύ εύκολα, διότι λέγετε ότι σας κατέβη.*
- *Πώς; υπάρχουν δύο Ελληνικάί γλώσσαι;*
- *Βεβαίως. Η Ελληνική γλώσσα με τους κανόνες της και η μαλλιαρή γλώσσα, η άνευ γραμματικής, της οποίας κάμουν χρήσιν οι αγράμματοι άνθρωποι, οι οποίοι θέλουν να περνούν για εγγράμματοι.*

³ Βλ. Ψυχάρης, «Ανοιχτό γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 18, 1/6/1896, σσ. 139 – 141.

⁴ Βλ. Ψυχάρης, «Μια ενέσα», *Ο Λόγος*, τχ. 9-10, 7-8/1921, σσ. 496 – 500.

⁵ Βλ. «Ειδικόν πρόγραμμα περί συντάξεως Γραμματικής προς χρήσιν των Δημοτικών και Αστικών σχολών αμφοτέρων των φύλων», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΙΗ', 1888, σσ. 109-110 & Χρ. Πανταζίδης, «Καραπά-νειος αγών. Πρόγραμμα Γραμματικής της καθαρευούσης νέας Ελληνικής γλώσσης προς χρήσιν των παιδευομένων εν ταις Αστικάις σχολαίς, υποβληθέν τω Συλλόγω εν τη ΑΥΙΣΤ' εκτάκτω γενική συνεδρία της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1902», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΚΘ', 1907, σσ. 18-19.

μηση» της νεότερης γραμματικής από την αρχαία φαίνεται και από το γεγονός ότι η χρήση της προβάλλεται ως πλεονέκτημα σε βιβλία γραμματικής που κυκλοφορούν στο εμπόριο.¹ Ακόμα πιο ξεκάθαρα όμως φαίνεται στις εκπαιδευτικές συνεδρίες του Συλλόγου με αντικείμενο την απλούστευση της γραμματικής, όπου το σύνολο σχεδόν των συμμετεχόντων συμφωνεί ότι για τη διδασκαλία της γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση θα πρέπει να χρησιμοποιείται μόνο η γραμματική της νεότερης γλώσσας.²

Το αίτημα για εκμάθηση της γλώσσας μέσω της σύγχρονης γραμματικής και όχι της αρχαίας προβάλλεται από δημοτικιστές και καθαρολόγους εξίσου.³ Ο εκπαιδευτικός Γ. Καρατζάς υποστηρίζει ότι οι μαθητές του δημοτικού πρέπει να μαθαίνουν να γράφουν τη μητρική τους γλώσσα, κάτι που δεν μπορεί να γίνει «...άνευ αθροίσματός τινος κανόνων εκ της στοιχειώδους γραμματικής...».⁴ Αυτοί θα πρέπει αφενός να αντιμετωπίζονται ως το μέσο που θα βοηθήσει στην επίτευξη του σκοπού, ο οποίος δεν είναι άλλος από τη σωστή χρήση της γλώσσας, κι αφετέρου να στηρίζονται στις υπάρχουσες γνώσεις των παιδιών. Θα πρέπει δηλαδή να «...λαμβάνονται υπ' όψει και οι παραλλάσσοντες τύποι της δημόδους γλώσσης· εν ουδεμιιά περιπτώσει επιτρέπεται να άρχηται η γραμματική εν τη δημοτική σχολή... δια των αρχαίων τύπων. Πάντοτε και πανταχού πρέπει ν' απορρέη εκ της ζώσης γλώσσης...».⁵ Παρομοίως ο Ι. Τσικόπουλος θεωρεί ότι η «ζώσα και λαλουμένη» προφορική γλώσσα μαθαίνεται εμπειρικά, αλλά για τη γραπτή, τη «γλώσσα των βιβλίων», απαιτείται η μελέτη της γραμματικής.⁶ Οι δάσκαλοι όμως δε θα πρέπει να ξεχνούν ότι τα παιδιά «...φέρουσι και την μικράν κεφαλήν των μεστήν της πρωτογόνου και αδιδάκτου γραμματικής, συνημμένης μετά της παιδικής γλώσσης, ήτις έχει λεξικόν και τυπικόν εις

¹ Βλ. «Βιβλιογραφία», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 199, 7/9/1895. Για τη Γραμματική της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης του Γ. Σεργιάδη διαβάζουμε: «Επισταμένη παρατήρησις του πονήματος τούτου, ευθύς εξ αρχής καταδεικνύει ότι κύριος σκοπός αυτού είναι να καταστήση εις τους παίδας γνωστήν την νυν γραφομένην γλώσσαν και να χρησιμεύση ως κλίμαξ μεταβάσεως εκ ταύτης εις την αρχαίαν, κατ' αντίθεσιν προς τας συνήθεις ομοίου τίτλου γραμματικάς, αίτινες αναγράφουσι τους κανόνες και τα παραδείγματα της αρχαίας ελληνικής, καίπερ επαγγελλόμεναι την διδασκαλίαν της νεωτέρας».

² «Η χθεσινή συνεδρία του Ελλ. Φιλ. Συλλόγου περί απλουστεύσεως της γραμματικής», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1864, 4/1/1910 & «Η χθεσική Εκπαιδ. Συνεδρία του Ελλ. Φιλολ. Συλλόγου», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1866, 6/1/1910.

³ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο εν Κωνσταντινουπόλει Διδασκαλικός Σύλλογος προτείνει ήδη από το 1878 τη χρήση της νεότερης γραμματικής στις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Βλ. Κ. Γεωργιάδης, «Πραγματεία περί των υπό του εν Κων/πόλει Διδασκαλικού Συλλόγου προταθέντων επτά ζητημάτων κατά το συλλογικόν έτος 1877 – 1878», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 15, 14/1/1878, σ. 230.

⁴ Γ. Καρατζάς, «Η γραμματική και η διδασκαλία αυτής εν τη δημοτική σχολή», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 34, 26/6/1894, σ. 678.

⁵ Γ. Καρατζάς, «Η γραμματική και η διδασκαλία αυτής εν τη δημοτική σχολή», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 36, 24/7/1894, σ. 718.

⁶ Ι. Τσικόπουλος, «Σχέσις της γλώσσης και της γραμματικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7514, 7/9/1894.

ποσόν ουχί ευκαταφρόνητον...».¹ Προτείνει ακόμα να μη χρησιμοποιείται στο σχολείο η «ακράτητος», αλλά η «δημωδεστέρα» καθαρεύουσα, τους τύπους της οποίας οι μαθητές θα μεταχειρίζονται και θα ακούν συχνότερα όταν μεγαλώσουν, και να γίνονται οι γραμματικές ασκήσεις πάνω σε κείμενα τόσο της καθαρεύουσας, όσο και της δημώδους.² Μάλιστα, επειδή γνωρίζει πως είναι πολύ πιθανό οι μαθητές κι οι εκπαιδευτικοί που κάνουν χρήση αυτής της «δημωδεστέρας» καθαρεύουσας «να κριθώσιν ως αμαθείς και αγράμματοι», δίνει συμβουλές για την αντιμετώπιση τέτοιου είδους κριτικής.³

Στους δημοτικιστές όμως δεν αρκεί αυτό. Ήδη από το 1898 καταγράφεται η πρώτη προσπάθεια για σύνταξη μιας γραμματικής της δημοτικής γλώσσας. Ο Μ. Φιλήντας υποβάλλει τη «Γραμματική της κοινής δημοτικής ημών γλώσσης εν συγκρίσει προς την αρχαίαν ελληνικήν επί τη βάσει νεωτέρων πορισμάτων της συγκριτικής γλωσσολογίας» στον ΕΦΣΚ, στο πλαίσιο του Ζωγράφειου διαγωνισμού. Η Φιλολογική Επιτροπή, δια στόματος του εισηγητή Γ. Γεωργιάδη – Προκοπιέως, κρίνει ότι «μεθ' όλας τας κήρας και ατελείας, ας επόμενον ήτο να έχη η γραμματική αυτή ως πρώτον δοκίμιον της κοινής δημοτικής γλώσσης, διότι ουδεμία άλλη ούτ' εξεδόθη παρ' ημίν ούτ' εγράφη γραμματική ιδίως και συστηματικώς πραγματευομένη περί της δημώδους φωνής και λαλιάς, αξία λόγου τυγχάνει ούσα...»⁴ κι απονέμει στον συγγραφέα έπαινο, αλλά όχι βραβείο.

Καθαρολόγοι και δημοτικιστές στρέφουν τα βέλη τους στα βιβλία γραμματικής της αντίθετης μερίδας. Επιχειρούν όμως να υποβαθμίσουν την αξία τους περισσότερο με ευφυολογήματα και αοριστολογίες, παρά με ουσιαστική κριτική. Έτσι, σε σατιρικό άρθρο που δημοσιεύεται στην *Κωνσταντινούπολη* αναφέρεται πως η γραμματική του Γ. Ροντάκη γίνεται βορά των ποντικών στα υπόγεια του τυπογραφείου, ενώ αυτή του Μ. Φιλήντα δεν μπορεί να βρεθεί πουθενά, ίσως γιατί ο συγγραφέας κρατάει κρυμμένα τα αντίτυπα μέχρι να υπερτιμηθούν.⁵ Ο Κ. Μακρίδης ισχυρίζεται πως όταν εκδόθηκε η γραμματική του Μ.

¹ Ι. Τσικόπουλος, «Σχέσις της γλώσσης και της γραμματικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7531, 29/9/1894.

² Βλ. Ι. Τσικόπουλος, «Σχέσις της γλώσσης και της γραμματικής», όπ.π., & *Νεολόγος*, αρ.φ. 7549, 30/12/1894.

³ Βλ. Ι. Τσικόπουλος, «Σχέσις της γλώσσης και της γραμματικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7605, 20/10/1894.

⁴ Γ. Γεωργιάδης Προκοπιεύς, «Κρίσις Φιλολογικής Επιτροπής περί του Ζωγράφειου αγώνος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΚΘ', 1900, σελ. 156. Η Γραμματική του Μ. Φιλήντα βραβεύεται στους διαγωνισμούς που οργάνωσε ο Γ. Ψυχάρης το 1901 και το 1903 και το Α' μέρος της εκδίδεται το 1902, στον απόηχο των Ευαγγελικών, για να δεχτεί δριμεία κριτική από τον Δ. Οικονομίδη στον πανηγυρικό που εκφωνεί κατά τον εορτασμό της Μεγάλης του Γένους Σχολής το 1903. Το έργο στην τελική του μορφή εκδίδεται σε δύο τόμους το 1907 στην Αθήνα, με έξοδα των Α. Πάλλη και Δ. Πετροκόκκινου. Στον πρόλογο ο Μ. Φιλήντας ουσιαστικά αποκηρύσσει την πρώτη εκείνη απόπειρα που είχε καταθέσει στον ΕΦΣΚ, ενώ δε λείπουν τα δηκτικά σχόλια για τον Σύλλογο και τον εισηγητή που ανακοίνωσε την απόφαση. Βλ. Μ. Φιλήντας, 1907, σελ. 7 – 14.

⁵ Βλ. Κόπανος, «Σκαλαθύρματα. Η "Ρωμαϊκή γλώσσα"», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 204, 8/9/1904.

Φιλήντα, ο συγγραφέας πίεζε φορτικά τον *Ταχυδρόμο* προκειμένου να γράψει κάποια κριτική ή σχόλιο, έστω και στη σατιρική του στήλη,¹ ενώ επισημαίνει πως το έργο του Γ. Ροντάκη κατακρίθηκε ακόμα και από τον ίδιο τον Γ. Ψυχάρη.²

Στο ίδιο μήκος κύματος ο *Λαός* παρουσιάζει μια γραμματική που έχει εκδοθεί στο Παρίσι κι αναφέρει στον πρόλογό της πως είναι παράλογο να γράφει ένας λαός σε γλώσσα διαφορετική από αυτή που μιλάει. Αυτό φαίνεται πως είναι αρκετό για τον συντάκτη του άρθρου, ο οποίος γράφει: «*Εμείς σταματούμε εδώ πέρα την εξέταση του νέου αυτού βιβλίου συμβουλευόντας τους αναγνώστες του “Λαού” να το συστήσουν στους Γάλλους φίλους τους που θέλουν να μάθουν ελληνικά. Είναι η γραμματική αυτή η πρακτικότερη και τελειότερη απ’ όλες όσες έχουν γίνη ως τώρα για ξένους*».³ Τα *Χρονικά* αναφέρουν μια μελέτη του Ελ Γιανίδη που έχει δημοσιευθεί στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, με την οποία ο γνωστός εκπαιδευτικός «...*πείθει με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο πως οι γραμματικές αυτές (της καθαρεύουσας) είναι ασυνάρτητες, είναι νούλες χωρίς συνέπεια και πως αντί να κάνουν καλό στο μαθητή, απεναντίας του κάνουν μεγάλο κακό και τότε σκοτίζουν*».⁴

Η Έυα Θεοδωρίδου σε ένα κείμενο που δημοσιεύθηκε το 1919 μετά τον θάνατό της, περιγράφει πώς διδάσκεται η γλώσσα στα ελληνόπουλα που ζουν στο εξωτερικό: «*Εκείνοι που διδάσκουν ελληνικά σε αλλόγλωσσους Έλληνες αντί να διδάζουν τη συνομιλία της ζωντανής μας γλώσσας, διδάσκουν τη συνομιλία κάποιας φανταστικής γλώσσας, που να συμφωνή ακριβώς με τη γραμματική που τους μαθαίνουν*».⁵ Το αποτέλεσμα αυτής της μεθόδου είναι να υποπίπτουν οι Έλληνες του εξωτερικού σε γελοία, ή μάλλον λυπηρά γλωσσικά σφάλματα «*Δε θά πρεπε άραγε, αντί να διδάσκονται αυτοί συνομιλία τόσο γελοία, που το μόνο προτέρημα της είναι να συμφωνή με τη γραμματική τους, δε θά πρεπε να διδάσκονται γραμματική, που να συμφωνή με τη γλώσσα που μιλούμε, τη ζωντανή μας γλώσσα;*»⁶ αναρωτιέται ρητορικά. Αντίστοιχα, στα σχολεία της πατρίδας οι δάσκαλοι προσπαθούν να πείσουν τα παιδιά ότι η γλώσσα που έμαθαν στο σπίτι τους είναι γεμάτη παραφθορές και λάθη. Εκείνα όμως, ζώντας ανάμεσα σε ανθρώπους που μιλούν ελληνικά στην καθημερινότητά τους, διατηρούν αναλλοίωτο το γλωσσικό αίσθημα που τους επιτρέπει

¹ Βλ. Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα», *Ταχυδρόμος*, 30/8/1906, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβεργτιάν (2008), σ. 296.

² Βλ. Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι ΣΤ’», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3833, 16/2/1911.

³ «Βιβλιοκρισία», *Ο Λαός*, αρ.φ. 1, 16/11/1908, σ. 6.

⁴ «Ιδικά μας και ξένα. Οι νεοελληνικές γραμματικές», *Χρονικά*, τχ. 13, 1/2/1912, σ. 164. Το άρθρο στο οποίο αναφέρεται ο συντάκτης είναι το: Ελ. Γιανίδη, «Η διδασκαλία της καθαρεύουσας στο επίσημο σχολείο», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. Β’, 1912, σσ. 13 – 31.

⁵ Ε. Θεοδωρίδου, «Η Ελληνική γλώσσα στο εξωτερικό», *Ο Λόγος*, τχ. 9, 7/1919, σ. 327.

⁶ Ε. Θεοδωρίδου, «Η Ελληνική γλώσσα στο εξωτερικό», όπ.π., σ. 329.

να εκφράζονται σύμφωνα με τους γραμματικούς κανόνες της ζωντανής γλώσσας του λαού.

Στο πλαίσιο της συζήτησης για τη γραμματική μπορούν να ενταχθούν και ορισμένα δημοσιεύματα με καθαρά γλωσσολογικό χαρακτήρα. Τα περισσότερα προέρχονται από τον Μ. Φιλήντα ο οποίος ετυμολογεί λέξεις,¹ εξηγεί γραμματικά φαινόμενα,² ή παρουσιάζει νέες θεωρίες,³ σε μια προσπάθεια να αποδείξει ότι η δημοτική γλώσσα βασίζεται σε επιστημονικά θεμελιωμένους κανόνες. Το παράδειγμά του ακολουθεί κι ο Ε. Γιανίδης που ζητά να υπάρχει ξεκάθαρο θεωρητικό υπόβαθρο για κάθε φαινόμενο της δημοτικής,⁴ ενώ την αυστηρή τήρηση των κανόνων ζητά κι ο Γ. Ψυχάρης και συμφωνεί μαζί του ο Α. Μελαχρινός.⁵ Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Μ. Φιλήντας βάλλει συστηματικά κατά του Γ. Χατζιδάκι, τόσο για λάθη που υποστηρίζει ότι έχει στις θεωρίες του, όσο και για την αντιεπιστημονική, όπως τη χαρακτηρίζει, συμπεριφορά του, εξαιτίας της οποίας η γλωσσολογία στην Ελλάδα δεν έχει γίνει «κοινό χτήμα», ούτε έχει αναπτυχθεί όσο θα μπορούσε.⁶

2.2.16. Σάτιρα

Η αντιπαράθεση για τη γλώσσα έχει και την εύθυμη πλευρά της. Αρκετές φορές οι συντάκτες εφημερίδων και περιοδικών καταφεύγουν στη σάτιρα και το χιούμορ για να στηλιτεύσουν πρόσωπα, γεγονότα και ιδέες. Είναι πάντως ενδιαφέρον το γεγονός ότι αυτό δεν συμβαίνει εξαρχής. Τέτοιου είδους δημοσιεύματα εντοπίζονται από το 1900 και εξής, δηλαδή την εποχή που το γλωσσικό ζήτημα μπαίνει στην οξύτερη φάση του.

¹ «Αλληλογραφία», *Ο Επίκαιρος*, τχ. 32, 22/8/1909, σσ. 11-12 & Μ. Φιλήντας, «Γλωσσολογικά. Ξένοι λέξεις», *Χρονικά*, τχ. 1, 5/9/1909, σ. 2.

² Μ. Φιλήντας, «Γλωσσολογικά», *Χρονικά*, τχ. 10, 15/1/1910, σσ. 119-120, Μ. Φιλήντας, «Γλωσσολογικά. Τα άβαθος, ακριβός κτλ», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1921, σσ. 646-648, Μ. Φιλήντας, «Γλωσσολογικά. Τα νεοελληνικά με –πουλος», *Ο Λόγος*, τχ. 5, 5/1922, σσ. 337-341.

³ Μ. Φιλήντας, «Γλωσσολογικά. Η υποτακτική εν τη νέα ελληνική», *Χρονικά*, τχ. 5, 1/11/1909, σσ. 49-50 & τχ. 8, 15/12/1909, σσ. 87-88 και Δ. «Γλωσσολογικά. Η υποτακτική εν τη νέα ελληνική», *Χρονικά*, τχ. 6, 15/11/1909, σσ. 61-63.

⁴ Ε. Γιανίδης, «Η απολογία του κι'», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, 6-7/1922, σσ. 407-416.

⁵ Ψυχάρης, «Φίλε Μελαχρινέ», *Ζωή*, τχ. 2, 9/1920, σ. 100 & Α. Μελαχρινός, «Γράμματα της Ζωής. Απάντηση στο Ψυχάρη», *Ζωή*, τχ. 3, 10/1920, σσ. 146-147.

⁶ «Σημειώματα», *Χρονικά*, τχ. 28, 15/10/1912, σ. 79, Μ. Φιλήντας, «Γλωσσολογικά. Τα άβαθος, ακριβός κτλ», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1921, σ. 648, & Μ. Φιλήντας, «Γλωσσολογικά. Τα νεοελληνικά με –πουλος», *Ο Λόγος*, τχ. 5, 5/1922, σσ. 338-339.

Η αρχή γίνεται με τη *Βοσπορίδα*, η οποία παραθέτει ένα οικτρά – σε σημείο που καταντά ακατανόητο – μεταφρασμένο από τα αγγλικά διαφημιστικό κείμενο, με το σχόλιο ότι είναι «...αδύνατον να μαντεύση τις εις ποίαν γλώσσαν ανήκει. Δεν σας φαίνεται όμως ότι ομοιάζει πολύ προς την γλώσσαν των μαλλιαρών μας;».¹ Στα τέλη του 1900 η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει μια χιουμοριστική ανασκόπηση των ζητημάτων που απασχόλησαν την ελληνική κοινότητα της Πόλης και τα οποία κληροδοτούνται στο νέο έτος. Ο συντάκτης αναφέρεται στον λαρυγγολόγο Φ. Φωτιάδη που είχε κάθε δικαίωμα να αναμιχθεί στο γλωσσικό ζήτημα, λόγω της μικρής απόστασης ανάμεσα στη γλώσσα και τον λάρυγγα. Όσο για τους μαλλιαρούς, εκφράζει τη βεβαιότητα ότι η ιστορία δε θα τους ξεχάσει ποτέ. «Και είσθε για ζέχασμα, ω αθάνατοι περπιρίδες; Πόσα δεν σας οφείλει η γλώσσα δια τας ακαμάτους προσπαθείας σας όπως την σιάζετε με την μαστοροσύνη σας;».²

Τα νέα που έρχονται από άλλες περιοχές, επίσης δίνουν αφορμές για σχόλια. Έτσι όταν στον Τύπο της Αθήνας γίνεται συζήτηση για την επαναφορά της αρχαίας ελληνικής ενδυμασίας, η *Κωνσταντινούπολις* αναφέρει ότι το θέμα συνδέεται με το γλωσσικό, αφού «...οι μεν προτείνουν να ομιλήται η μαλλιαρή γλώσσα, διότι οι αρχαίοι είχαν κόμην μακράν! Οι δε επιμένουν και λέγουν να μην ομιλήται η μαλλιαρή, αλλά η κουρεμένη, διότι τα μαλλιά των αρχαίων ως εκ της πολυκαιρίας... έπεσαν!».³ Ο συντάκτης όμως προτιμά να μη μιλάει καμία γλώσσα ή να γίνεται ακατανόητος μιλώντας την αρχαία, ώστε να αποφεύγει όσους του ζητούν χρήματα. Το *Εμπρός* ανακοινώνει ότι οι κάτοικοι της Ξάνθης παίρνουν μέτρα κατά της χολέρας, αφού έμαθαν ότι στα σχολεία της πόλης τους διορίστηκε – και μάλιστα με αύξηση στον μισθό του – ένας δάσκαλος, ο οποίος «εκ της επαρχίας Σηλυβρίας απελύθη ως μαλλιαρός προπαγανδιστής».⁴ Το πλέον αποτελεσματικό μέτρο είναι να τον θέσουν σε καραντίνα ενός έτους, (όσο θα διαρκέσει δηλαδή και η θητεία του στο τοπικό σχολείο) χωρίς να του επιτραπεί να έρθει σε επαφή με κανένα. Ο Τύπος δεν παραλείπει ακόμα να ενημερώνει το κοινό για τις θεατρικές παραστάσεις, όχι μόνο στην Πόλη, αλλά κι αυτές που ανεβαίνουν στις σκηνές της Σμύρνης και της Αθήνας, οι οποίες διακωμωδούν τους δημοτικιστές.⁵

¹ «Ευτράπελα. Οι δολοφόνοι της γλώσσης», *Βοσπορίς*, τχ. 33, 30/4/1900, σ. 296.

² Αντ... Παπ..., «Κοινωνική επιθεώρησης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 293, 30/12/1900.

³ Θ. Βαλς, «Από την ζωή της Πόλεως», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 235, 17/10/1903.

⁴ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 158, 13/8/1911, σ. 4. Πρόκειται για τον Γεώργιο Φιλανθίδη, στον οποίο καταλογίζεται ακόμα ότι είναι αδελφός «...του περιφήμου παρά μαλλιαρούς Φιλήντα, του συγγραφέως της Γραμματικής της Ρωμαϊκής Γλώσσας, υιός δε ψάλτου τινός, επίσης μαλλιαρού».

⁵ Ενδεικτικά: α) «Εκ Σμύρνης. Οι μνηστήρες της Πηνελόπης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 57, 14/3/1900, όπου αναφέρεται το ομώνυμο έργο του Κλ. Ραγκαβή, το οποίο ανεβάζει στη Σμύρνη ο θίασος Κοτοπούλη. β) Ίθακος, «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 182, 20/8/1905, όπου αναφέρεται η επιθεώ-

Από τα βέλη της σάτιρας όμως δεν ξεφεύγει καμία πλευρά. Το *Απ' Όλα* παρουσιάζει τον Χ. Δηληγκιαβούρη (για τον οποίο διευκρινίζει πως είναι μαλλιαρός), να φωνάζει όταν του πήρε το καπέλο ο αέρας: «*Και γλωσσικό άρθρο του Μιστριώτη να ήσουν, πάλιν δεν θ' αεροβατούσες έτσι!*».¹ Τα *Χρονικά* για να δείξουν «...σε ποια κατάσταση έχουνε φέρει το λαό μας οι λαοπλάνοι υποστηρικτές της καθαρεύουσας και ποια μέσα μεταχειριστήκανε για να εμποδίσουν την πρόοδο της ωραίας μας δημοτικής γλώσσας»² δημοσιεύουν την επιστολή μιας μητέρας που στενοχωριέται με τον γιο της, γιατί «...μανθάνω ότι άφησες την υπέρ του Χριστού θρισκείαν και ακολουθής την μαλιαρικήν γλώσαν... σε παρακαλώ παιδί μου να συμαζευθής και να κόψις και αυτά τα μαλιά σου φθάνη πια τους μουστέδες (άσχημα νέα) που φέρουν η πολίται και με συγγέρονται που μετά ένα χρόνον θα με έλθης με της πλεκξούδες...».³

Σε ορισμένα δημοσιεύματα οι συντάκτες συνδυάζουν τη φαντασία τους με την επικαιρότητα, προκειμένου να διακωμωδήσουν πρόσωπα και καταστάσεις. Το 1902, ενώ η Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου είναι ακόμα ένα σχέδιο υπό συζήτηση, ο Κ. Μακρίδης αναρωτιέται στη *Βοσπορίδα* αν μεταξύ των ξένων γλωσσών που θα διδάσκονται εκεί, θα συμπεριληφθεί και «η γλώσσα του Ψυχάρη».⁴ Η Κωνσταντινούπολις αργότερα το πάει ακόμα παραπέρα, ανακοινώνοντας ότι θα διδάσκεται και η «ρωμαίικη γλώσσα». Σύμφωνα με τον συντάκτη, ο Γ. Ψυχάρης έχει αρνηθεί να αναλάβει τη διδασκαλία της «...διότι εις την πόλιν μας τρία μόνον αντίτυπα του “Ταξιδιού” επωλήθησαν άχρις ώρας. Κατ' άλλους πάλιν ηρνήθη διότι εις τον Ελληνικόν Φιλολογικόν Σύλλογον δεν εστήθη η προτομή του ακόμη».⁵ Έτσι τη θέση διεκδικούν τώρα οι μαλλιαροί της Πόλης που «...πολλοί είναι, τέσσαρες το όλον. Δύο ιατροί, εις δικηγόρος και εις διδάσκαλος».⁶ Από τα στοιχεία που δίνονται παρακάτω, αντιλαμβανόμαστε ότι αναφέρεται στους: Φ. Φωτιάδη, Α. Έξαρχο, Γ. Ροντάκη και Μ. Φιλήντα. Σε άλλο δημοσίευμα, που λόγω της ημερομηνίας θα πρέπει να θεωρηθεί ως πρωταπριλιάτικο αστείο, αναφέρεται ότι οι δημοτικιστές της Κωνσταντι-

ρηση «Εδώ κ' Εκεί» των Π. Δημητρακόπουλου – Γ. Τσοκόπουλου, την οποία ανεβάσει στην Αθήνα ο θίασος Παντόπουλου. γ) Α.Κ., «Θεατρική ζωή», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 8, 14/12/1908, σ. 127, όπου αναφέρεται η επιθεώρηση «Έξω Φρενών» των Κ. Μακρίδη – Π. Δημητρακόπουλου, η οποία ετοιμάζεται να ανέβει στο Ωδείο της Κωνσταντινούπολης. δ) Δ.Ι. Καλογερόπουλος, «Γράμματα από τας Αθήνας», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 2, 1/1/1910, σ. 80, όπου αναφέρεται η κωμωδία «Ο χορός της Μιχαλούς» του Τ. Αμπελά, που ανεβαίνει στην Αθήνα.

¹ Ο Δέλτας, «Απ' Όλα», *Απ' Όλα*, τχ. 51, 6/8/1911, σ. 612.

² «Ιδικά μας και ξένα. Λαός και μαλλιαροί», *Χρονικά*, τχ. 15, 1/3/1912, σ. 190.

³ «Ιδικά μας και ξένα. Λαός και μαλλιαροί», όπ.π..

⁴ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Βοσπορίς*, τχ. 15, 10/9/1902, σ. 165.

⁵ Κόπανος, «Σκαλαθύρματα. Η “Ρωμαίικη γλώσσα”», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 204, 8/9/1904.

⁶ Κόπανος, «Σκαλαθύρματα. Η “Ρωμαίικη γλώσσα”», όπ.π..

νούπολης αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα. Αναμένεται επομένως «...της δυσχερούς ταύτης οικονομικής καταστάσεως επί πολύ έτι παρατεινομένης, των δ' ανά την πόλιν ημών μαλλιαρών λοιμοκτονούντων και εις τας φάλαγγας των καθαρευολόγων άπαξ λειποτακτούντων, να επέλθη αυτή καθ' εαυτήν η λύσις του γλωσσικού ζητήματος και να πάνε σύψυχοι κατά διαβόλου οι χαλκεύοντες και τσαλαπατίζοντες για την ζάπλωσι της γλώσσας».¹

Συζητώντας για σάτιρα, μια ιδιαίτερη αναφορά στον Κ. Μακρίδη είναι σχεδόν επιβεβλημένη. Αρχικά μέσω των στηλών του *Ταχυδρόμου* κι έπειτα – παράλληλα – και από τη δική του σατιρική εφημερίδα, το *Εμπρός*, διακωμωδεί τους δημοτικιστές σε κάθε ευκαιρία. Τα περιστατικά από τα οποία αντλεί την έμπνευσή του είναι πολλά και ποικίλα. Αναφέρουμε ενδεικτικά μια κηδεία στον ναό του Αγίου Δημητρίου στην Ξυλόπορτα, όπου μετά την εξόδιο ακολουθία εκφωνήθηκε ο επικήδειος στη δημοτική γλώσσα. Ο *Ταχυδρόμος* καταγγέλλει το γεγονός με άκρα σοβαρότητα, ζητώντας να «...υπομνησθή οίς δει το καθήκον προς αποσόβησιν της επαναλήψεως ούτως ανευλαβούς και θρασέως πραξικοπήματος».² Ο Κ. Μακρίδης όμως διαβεβαιώνει ότι «...ο κηδευόμενος είχε διέλθει τον επί γης βίον του εν αρετή, χωρίς να διαπράξη κανέν θανάσιμον αμάρτημα εξ εκείνων, τα οποία θα εδικαιολόγουν ίσως την ανάγκην εξαγνιστηρίου τιμωρίας δι' επικηδείου λόγου εις μαλλιαρικόν εξάμβλωμα».³ Το πράγμα είναι σοβαρό, συνεχίζει, γιατί ο καθένας κινδυνεύει να υποστεί «μαλλιαρικόν επικήδειον» χωρίς να μπορεί να γρονθοκοπήσει τον αυτόκλητο υμνητή του, ή έστω να τον κλείσει «εις κανέν σωφρονιστήριον». Ίσως λοιπόν θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται στις διαθήκες ειδικός όρος που θα εξορκίζει συγγενείς και φίλους «...μη τυχόν και επιτρέψουν εις μαλλιαρόν να κρούση επί του φερέτρου μας την παράχορδόν του λύραν ει μη μόνον εάν δέχεται να μας αντικαταστήση εν τω τάφω».⁴

Η «μαλλιαρική φρενίτις» σύμφωνα με τον Κ. Μακρίδη εντείνεται κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, την περίοδο δηλαδή των κυνικών καυμάτων. Αυτή είναι η εποχή κατά την οποία παρουσιάζονται τα περισσότερα από τα προϊόντα της έμπνευσης των δημοτικιστών. Έτσι κι αυτός φροντίζει να υποδεχθεί με τον δέοντα σαρκασμό τη μετάφραση της Ιλιάδας⁵ και το «Ταμπουράς και Κόπανος του Α. Πάλλη»,⁶ ενώ δε διστάζει να μεταφέρει

¹ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 73, 1/4/1905

² «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 9 Ιουνίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1776, 9/6/1904.

³ Έχιδνα, «Φαινόμενα και πράγματα. Μαλλιαρική φρενίτις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1791, 26/6/1904.

⁴ Έχιδνα, «Φαινόμενα και πράγματα. Μαλλιαρική φρενίτις», όπ.π..

⁵ Έχιδνα, «Φαινόμενα και πράγματα. Μαλλιαρική φρενίτις», όπ.π..

⁶ Μεφιστοφελής, «Εις το πυρ το εξώτερον», *Ταχυδρόμος*, 12/10/1907, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 342 & Μεφιστοφελής, «Φαινόμενα και πράγματα – Τράβα κορδέλα», *Ταχυδρομος*, 27/2/1908, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σσ. 348-350.

αποσπάσματα διηγημάτων¹ ή να σκαρώσει στίχους,² προκειμένου να ειρωνευτεί τη γλώσσα και τη σύνθεση λέξεων που συνηθίζουν οι δημοτικιστές. Ακόμα πιο καυστικός γίνεται στη διάρκεια των γεγονότων στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο το 1910 – 1911, όταν αφιερώνει όχι μόνο σκόρπια σχόλια, αλλά ολόκληρα φύλλα του *Εμπρός* στη σάτιρα εις βάρος των μαλλιαρών.³ Στο ίδιο πλαίσιο στρέφεται εναντίον γνωστών προσώπων της ελληνικής κοινότητας της Πόλης, όπως ο διευθυντής κι ο έφορος του Ζωγράφειου, Α. Ζαμαρίας και Λ. Λυμπουσάκης, αλλά και η Ε. Θεοδωρίδου,⁴ ενώ αποκαλύπτει ότι «οι εξ Ελλάδος μαλλιαροί αντιπροσωπεύονται εν τω ενταύθα Ελληνικώ προξενείω υπό του κ. Δαλμούζου, αδελφού των εν Βόλω Δαλμούζων του “Εκπαιδευτικού Ομίλου”».⁵

Στο *Απ’ Όλα* επίσης καταγράφονται σαρκαστικά σχόλια εις βάρος των δημοτικιστών, καθώς η έναρξη της κυκλοφορίας του συμπίπτει σχεδόν με τα γεγονότα στο Ζωγράφειο. Οι συντελεστές του περιοδικού γράφουν ότι οι μαλλιαροί, που προσπαθούν «...να εισάξουν επισήμως την γλώσσαν των εις τα σχολεία, απλώς και μόνον δια να γίνωνται σχόλια περί της γλώσσης των εις την καθαρεύουσαν!»,⁶ είναι για τις αλυσίδες· χαρακτηρίζουν περιέργο το γεγονός ότι «...ενώ κατά τους μακρούς χρόνους της δουλείας ο Κλήρος μας κατώρθωσε να διασώση την γλώσσαν μας, τώρα με το σύνταγμα εις τους Μαλλιαρούς έπεσεν ο κλήρος δια να την καταστρέψουν».⁷ ανακοινώνουν μειοδοτικό διαγωνισμό των κουρέων της Πόλης για να περιποιηθούν τα κεφάλια εφόρων, εκπαιδευτικών και μαθητών του Ζωγράφειου,⁸ ενώ μεταχειρίζονται ποιήματα, γελοιογραφίες κι ανέκδοτα για να σατιρίσουν τους δημοτικιστές.⁹ Σχολιάζουν επίσης τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα με την αναθεώρηση του Συντάγματος και τη δυσαρέσκεια του Γ. Ψυχάρη προς τον Ε. Βενιζέ-

¹ Μεφιστοφελής, «Λακωνικώ τω τρόπω – Μαλλιαρική αισθηματικότητα», *Ταχυδρόμος*, 9/1/1908, στο: Τσεβίκ – Μπαίβεργιάν (2008), σσ. 347-348.

² Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροτραβήγματα», *Ταχυδρόμος*, 30/3/1905, στο: Τσεβίκ – Μπαίβεργιάν (2008), σσ. 289-290. Το συγκεκριμένο άρθρο ξαναδημοσιεύθηκε σχεδόν αυτούσιο τρία χρόνια αργότερα. Βλ. Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροτραβήγματα», *Ταχυδρόμος*, 3/3/1908, στο: Τσεβίκ – Μπαίβεργιάν, 2008, σσ. 350-351.

³ «Κουβέντα τηλεγραφική εις αμιγή μαλλιαρική», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σσ. 1-3 & «Ψάλλον μαλλιαροί ωδήν ‘ς τον κλεινόν Μουχιεδδίν», *Εμπρός*, αρ.φ. 137, 19/3/1911, σσ. 1-3.

⁴ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 110, 11/9/1910, σ. 4 & «Επίκαιρα πειράγματα για πρόσωπα και πράγματα», *Εμπρός*, αρ.φ. 134, 26/2/1911, σ. 4.

⁵ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 140, 9/4/1911, σ. 4.

⁶ Το Κολυβρίον, «Η εβδομάς», *Απ’ Όλα*, τχ. 9, 17/10/1910, σ. 106. «Το Κολυβρίον» είναι το ψευδώνυμο με το οποίο υπογράφει τη στήλη του ο Θωμάς Βαλαλάς. Βλ. Ν. Βλυσσίδης, «Οι μαλλιαροί», *Απ’ Όλα*, τχ. 10, 24/10/1910, σ. 119.

⁷ Ν. Βλυσσίδης, «Οι μαλλιαροί», *Απ’ Όλα*, τχ. 10, 24/10/1910, σ. 119.

⁸ Αντ... Παπ..., «Της ημέρας», *Απ’ Όλα*, τχ. 31, 19/3/1911, σ. 371.

⁹ «Το μεγάλο Γλωσσικό/ ζήτημ’ Ανατολικό» & «Μεταξύ δύο πυρών», *Απ’ Όλα*, τχ. 31, 19/3/1911, σ. 372, Εγώ, «Πρωτοχρονιάτικα εξομολογήσεις», *Απ’ Όλα*, τχ. 228, σ. 200 & Αντ... Παπ..., «Της ημέρας», *Απ’ Όλα*, τχ. 34-35, 9-16/4/1911, σ. 420.

λο,¹ ενώ αντιμετωπίζουν με πικρό χιούμορ την πρόταση μιας γαλλικής εφημερίδας για «...την σύστασιν εν Αθήναις Ακαδημίας προς λύσιν του περιβοήτου γλωσσικού ζητήματος και κατάπαυσιν της τρικυμίας, την οποίαν διήγειρεν εις το ρωμαϊκόν...».²

Κάποια ακόμα σχόλια που συναντάμε στο *Απ' Όλα* την ίδια περίοδο δεν είναι εύκολο να ερμηνευθούν, καθώς είναι πιθανό να αναφέρονται σε γεγονότα της επικαιρότητας για τα οποία δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες. Τον Αύγουστο του 1910 αναγγέλλεται ότι «...οι μαλλιαροί θα συνέλθουν εις κοινήν σύσκεψιν και θα εκλέξουν Προεδρείον, όπερ θα φροντίση δια τα συμφέροντα της γλώσσης των... Παρ' όλον όμως το επίσημον της πληροφορίας μας, ημείς αμφιβάλλομεν αν θα συνέλθουν οι μαλλιαροί».³ Τον Ιανουάριο του επόμενου έτους στο στόχαστρο μπαίνει ο Γ. Γεωργιάδης Προκοπιεύς, καθώς το περιοδικό δημοσιεύει την σε αρχαϊζουσα γλώσσα ομιλία κατά των δημοτικιστών που... θα εκφωνήσει την επόμενη μέρα, στην καθιερωμένη γιορτή της Μεγάλης του Γένους Σχολής.⁴ Το Πατριαρχείο δε μένει στο απυρόβλητο, αφού όταν οι κάτοικοι της Μυτιλήνης ζητούν τη λήψη μέτρων γιατί το μικρόβιο του μαλλιαρισμού έχει διεισδύσει στο νησί, το περιοδικό σχολιάζει ότι το Πατριαρχείο δεν μπορεί να βοηθήσει γιατί τα μικρόβια υπάγονται στην αρμοδιότητα των υγειονομικών αρχών.⁵ Αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι πως το *Απ' Όλα* μετά το 1911 απέχει από κάθε συζήτηση για τη γλώσσα. Πέρα από κάποια στιχάκια με τα οποία σατιρίζονται οι Ζ. Φυτίλης, Α. Πάλλης και Φ. Φωτιάδης στις αρχές του 1915⁶ κι ένα εύθυμο άρθρο του Κωνσταντίνου Σκόκου τον Μάρτιο του 1919, δεν εντοπίστηκαν άλλα δημοσιεύματα που να πραγματεύονται το γλωσσικό ζήτημα. Σε αυτό το τελευταίο μάλιστα, υπάρχει ένα απόσπασμα που περιγράφει – έστω και ακούσια – θαυμάσια τη σταση αυτή του περιοδικού: «**Ο δημοτικιστής.** Αλλά περί αυτού θα ομιλήση, αργά ή γρήγορα, ο λαός. Μόνον αυτός. Προς το παρόν γελάει με όλους. Δεν ακούει κανένα. Δίνει πέντε φάσκελα εις τον ένα δάσκαλον και άλλα πέντε εις τον άλλον. Παίρνει και από την αρχαίαν και την νέαν πηγήν ό,τι του αρέσει. Ό,τι ημπορεί να το χωνεύση, να το αφομοιώση, να το κάμη σάρκα του, να το ζήση. Τα περιττά τα αποσκυβαλίζει με το ένστικτον της προόδου. Και τραβάει τον δρόμον του, εις τον οποίον σύρονται, θέλοντες και μη, όλοι οι αυτόκλητοι νομοθέται και γλωσσοπλάσται – νεροθεμέλιωτοι μαστόροι, είτε δολιχοδρόμοι νεφελοκόκκυγες».⁷

¹ Αντ... Παπ..., «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 30, 12/3/1911, σσ. 363-364 & τχ. 32, 26/3/1911, σ. 384.

² Αντ... Παπ..., «Της ημέρας. Ελληνική Ακαδημία», *Απ' Όλα*, τχ. 41, 29/5/1911, σ. 491.

³ Το Κολυβρίον, «Η εβδομάς», *Απ' Όλα*, τχ. 2, 29/8/1910, σ. 23.

⁴ Εγώ κι ο δικός του, «Λόγος πανηγυρικός», *Απ' Όλα*, τχ. 24, 29/1/1911, σ. 287.

⁵ Αντ... Παπ..., «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 34-35, 9-16/4/1911, σσ. 419-420.

⁶ Εγώ, «Πρωτοχρονιάτικαι εξομολογήσεις», *Απ' Όλα*, τχ. 228, 10/1/1915, σ. 200.

⁷ Κ. Σκόκος, «Γλωσσικοί τύποι», *Απ' Όλα*, τχ. 553-554, 6-19/3/1919, σ. 572.

2.2.17. Ο Λόγος: ένας μαχητικός υπέρμαχος της δημοτικής γλώσσας

Το περιοδικό *Ο Λόγος* ξεκινά την έκδοσή του τον Νοέμβριο του 1918 και την τερματίζει τον Ιούλιο του 1922. Με διάρκεια ζωής μικρότερη των τεσσάρων ετών, καταφέρνει να συγκαταλεχθεί μεταξύ των σημαντικότερων ελληνικών λογοτεχνικών περιοδικών του 20^{ου} αιώνα. Ταυτόχρονα υψώνει το λάβαρο του δημοτικισμού με μαχητικότητα κι ένταση μεγαλύτερη από κάθε άλλο έντυπο που έχει κυκλοφορήσει στην Κωνσταντινούπολη. Οι βασικοί συντελεστές του περιοδικού, Ο. Μπεκές και Γ. Χαλκούσης, γνωστοποιούν τις – ριζοσπαστικές για την εποχή – θέσεις τους ευθύς εξαρχής: σκοπεύουν να εναντιωθούν στους «μορφινομανείς της καθαρεύουσας» που αντί να κεντρίσουν το έθνος να προοδεύσει και να εκφραστεί χωρίς να υποδουλώνεται στη «...θαμμένη ύπαρξη μακαρίτηδων προγόνων»,¹ έγιναν οι «...Τορκεμάδες της σκέψης, πολυκέφαλο θηρίο, που αγωνίζεται τον άχαρο κι ανίκανο αγώνα να πνίξη την ανυπόταχτη Ζωή με τη μούχλα του αναδιπλασιασμού...».² Διακηρύσσουν λοιπόν ότι «*Ο Λόγος είναι ελεύθερο βήμα για όσους αισθάνονται την ανάγκη να εξωτερικεύσουν τη σκέψη τους και την καρδιά τους. Τα έργα τα γραμμένα σε ξένη γλώσσα – θεωρούμε ξένη και την καθαρεύουσα – θα μεταφράζονται για να δημοσιευθούν, στη γλώσσα του ελληνικού λαού*».³

Πολλοί είναι αυτοί – λόγιοι και μη – που εκφράζονται με θετικά σχόλια για την κυκλοφορία του *Λόγου*. Ο Ι. Γρυπάρης θυμάται τις δικές του προσπάθειες στο γλωσσικό πεδίο και χαίρεται που βλέπει τους καρπούς τους στο έργο της νέας γενιάς.⁴ Ο Jean Elle, αρχισυντάκτης του γαλλόφωνου περιοδικού *Argus*, εξορκίζει τον Ο. Μπεκέ να μη δειλιάσει μπροστά στην αντίδραση που θα συναντήσει.⁵ Ο γενικός διοικητής Χίου, Γεώργιος Παπανδρέου, συγχαίρει τον Γ. Χαλκούση για τη ζωογόνο προσπάθεια που αποπνέει αισιοδοξία «...δια την βλάστησιν ενός αληθινά ιδικού μας – νεοελληνικού – πολιτισμού».⁶ Οι εφημερίδες *Εστία* και *Κόσμος* της Σμύρνης, καθώς κι η *Εποχή* της Τραπεζούντας επαινούν το περιοδικό για τον αγώνα που έχει αναλάβει.⁷ Απλοί άνθρωποι ενισχύουν οικονομικά, επώνυμα ή και ανώνυμα «...το σωτήριο και λαμπρό έργο που ανέλαβαν μερικές φωτισμένες διάνοιες με το περιοδικό “Λόγος” για να φωτίσουν πολλές άλλες παραζαλισμένες και θολω-

¹ Ο. Μπεκές, «Τόλμησον φρονεΐν», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1918, σσ. 4-5.

² Ο. Μπεκές, «Τόλμησον φρονεΐν», όπ.π., σ. 6.

³ «Χρονικά – Νοέμβριος», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1918, σ. 40.

⁴ Ι.Ν. Γρυπάρης, «Αγαπητοί μου Κύριοι», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1919, σ. 1.

⁵ J. Elle «Χρονικά – Νοέμβριος», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1918, σσ. 35-36.

⁶ Γ. Παπανδρέου, «Χρονικά – Αύγουστος. Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 10, 8/1919, σ. 395.

⁷ «Χρονικά – Ιανουάριος. Ο έξω Τύπος για το “Λόγο” μας», *Ο Λόγος*, τχ. 3, 1/1920, σσ. 118-119.

μένες από σκολαστικισμό...».¹ Αρκετοί ακόμα από τους πλέον εξέχοντες δημοτικιστές της Κωνσταντινούπολης, αλλά και του εξωτερικού, δεν παραλείπουν να προσφέρουν τη συνεισφορά τους ή να δώσουν τα συγχαρητήριά τους στον *Λόγο* (βλ. κεφ. 6.2).

Η εμφάνιση του νέου περιοδικού δε γίνεται ασμένως δεκτή από το σύνολο των δημοτικιστών.² Ο Δ. Δαμασκηνός συγκεκριμένα, μέσω του περιοδικού *Κόσμος* επικρίνει την απόλυτη στάση του *Λόγου* απέναντι σε όσους επιλέγουν να χρησιμοποιούν την καθαρεύουσα. Σε όλη τη μακραίωνη ιστορία του γλωσσικού αγώνα, υποστηρίζει, η ίδια η ζωή έσπρωχνε τους ποιητές και τους συγγραφείς να χρησιμοποιούν τη γλώσσα που σε κάθε εποχή μιλούσε ο λαός. Ανάμεσα στις προσωπικότητες που χάραξαν τον δρόμο προς τη δημοτική γλώσσα ξεχωρίζει τον Α. Κοραή, ο οποίος «...προτείνοντας την δημιουργία μιανής μέσης γλώσσας, αυτήν που ονομάτισαν έπειτα καθαρεύουσα, μας πλησίασε πολύ περισσότερο στην αλήθεια και στην επικράτησι της δημοτικής, παρ' όσο τα στριγγά σαλπίσματα φανατικών λατρευτών της δημοτικής».³ Ο φανατισμός βρίσκεται στο στόχαστρο του Δ. Δαμασκηνού, ο οποίος υπενθυμίζει πως μετά την έκδοση του «Ταξιδιού» οι καθαρολόγοι έφτασαν στο σημείο να αποφεύγουν τα έργα ποιητών σαν τον Δ. Σολωμό ή τον Α. Βαλαωρίτη, να απορρίπτουν εκ των προτέρων οποιοδήποτε βιβλίο ή εφημερίδα υποστήριζε τη δημοτική και να χαρακτηρίζουν τους δημοτικιστές «αντεθνικούς» και «πουλημένους». «Στην στενοκέφαλη αντίληψι αυτή προσκρούσαμε χρόνια και χρόνια τότε και προσπαθούσαμε να την μετριάσουμε για να την φέρουμε στα λογικά σύνορα της ανοχής και της ελευθερίας οι παλαιότεροι του δημοτικισμού πρόμαχοι».⁴ Αυτή η ανοχή σταδιακά κυριάρχησε, γράφει, για να έρθει σήμερα ο *Λόγος* και να επαναφέρει τον ασυλλόγιστο φανατισμό δηλώνοντας πως θα μεταφράζει ό,τι είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα προτού το δημοσιεύσει: «Απαράλλακτα όπως έκαμναν και εκείνοι άλλοτε, οι καθαρευολόγοι». Εκφράζει λοιπόν τη λύπη του γι' αυτό το κατόντημα και προτρέπει τους συντελεστές του νέου περιοδικού να «...αφήσουν λιγάκι κατά μέρος [τον] φανατισμό που ούτε αυτούς ούτε τον αγώνα – δικό μας ή δικό τους, αδιάφορο – τιμά».⁵

Υπάρχουν όμως κι αυτοί που αποδοκιμάζουν τον *Λόγο* και όσα εκπροσωπεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Σμαράγδα Σινιόσογλου, στα γράμματα της οποίας,

¹ «Χρονικά – Νοέμβριος. Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1919, σ. 40. Βλ. επίσης: «Χρονικά – Ιανουάριος. Τα ρούμπλια», *Ο Λόγος*, τχ. 3, 1/1920, σ. 120 & «Χρονικά – Μάρτης. Ο κύριος», *Ο Λόγος*, τχ. 5, σ. 197.

² «Νέα εκδόσεις. Λόγος», *Κόσμος*, τχ. 15, 21/11/1918, σ. 120, όπου δηλώνεται πως ο Μ. Καλόγνωμος (ψευδώνυμο του Δ. Δαμασκηνού) θα εκθέσει προσεχώς τις απόψεις του σχετικά με «...τον πρόλογον, τας εν αυτώ εκτεθειμένας ιδέας και την καλλιτεχνικήν και άλλην ιδεολογίαν...» του *Λόγου*.

³ Μ. Καλόγνωμος, «Μελέτη. "Λόγος" και έργα. Β'», *Κόσμος*, τχ. 17-18, 12/12/1918, σ. 132.

⁴ Μ. Καλόγνωμος, «Μελέτη. "Λόγος" και έργα. Β'», όπ.π..

⁵ Μ. Καλόγνωμος, «Μελέτη. "Λόγος" και έργα. Β'», όπ.π..

που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Πατρίς*, απαντάει ο Ό. Μπεκές. Αυτός αρχικά επιμένει ότι το γλωσσικό είναι ένα επιστημονικό ζήτημα, για τη διαπραγμάτευση του οποίου δεν αρκεί η κοινή λογική, αλλά απαιτείται και η μελέτη των σχετικών συγγραμμάτων.¹ Έπειτα, δίνοντας βάρος στην εκπαιδευτική διάσταση της γλώσσας, προσπαθεί να πείσει τη συνδιαλεγόμενη του ότι τα παιδιά δεν κατανοούν την καθαρεύουσα και γι' αυτό «...όλη η εκπαίδευσή μας πήρε τον κατήφορο του αποστηθισμού και έγινε διαρκής πόλεμος μνήμης λέξεων και διόρθωμα “εσφαλμένων τύπων”». ² Παραθέτει λοιπόν απόσπασμα από την επιστολή προς τους Σμυρναίους, με την οποία ο Α. Κοραής ζητά να γράφονται τα διδακτικά βιβλία στην «κοινή γλώσσα» που τα παιδιά μαθαίνουν να μιλούν στο σπίτι τους, καθώς και μια μακρά λίστα παραδειγμάτων από τα εν χρήσει αλφαβητάρια, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «είναι αδύνατο να αρχίσετε εκπαίδευση με τη γλώσσα που γράφετε τόσο καλά. Μόνο με τη μητρική, τη δημοτική γλώσσα πρέπει να γίνη αυτό, αν θέλετε κάτι να μάθουν τα παιδιά και να μη χάσουν το μυαλό τους...». ³ Του κάκου όμως προσπαθεί να πείσει με επιχειρήματα κι ευγένεια που αρμόζει σε μία κυρία, αφού η Σμ. Σινιόσογλου απαντάει με μια επιστολή την οποία ο *Λόγος* δημοσιεύει και στηλιτεύει ως δείγμα κακής ανατροφής.⁴

Σε αντίθεση με την παραπάνω περίπτωση, καμία αβρότητα δε δείχνουν οι συντελεστές του *Λόγου* απέναντι στον *Ταχυδρόμο*. Η εφημερίδα δημοσιεύει κατά καιρούς άρθρα με τα οποία επιτίθεται τόσο στους δημοτικιστές της Κωνσταντινούπολης που προσπαθούν να ανασυστήσουν το «Προοδευτικό Κέντρο», όσο και σε αυτούς της Ελλάδας για τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση που προωθεί η κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου. Ο *Λόγος* αντιδρά με άρθρα σκωπτικά,⁵ δηκτικά,⁶ ενίοτε διανθισμένα με βαρείς χαρακτηρισμούς⁷ κατά των συντακτών του *Ταχυδρόμου*. Κοινή συνισταμένη τους είναι η απόρριψη των αιτιάσεων περί υπόγειας και αντεθνικής δράσης των δημοτικιστών. Επιστρατεύονται αποσπάσματα από το πόρισμα της εξεταστικής επιτροπής της Βουλής, η οποία το

¹ Ό. Μπεκές, «Χρονικά – Μάης. Ανοικτή επιστολή», *Ο Λόγος*, τχ. 7, 5/1920, σσ. 289-291.

² Γενήτσαρος, «Γράμματα Γενήτσαρου προς την ευγενεστάτην κυρίαν Σμ. Αλ. Σινιόσογλου», *Ο Λόγος*, τχ. 9, 7/1920, σ. 365.

³ Γενήτσαρος, «Γράμματα Γενήτσαρου προς την ευγενεστάτην κυρίαν Σμ. Αλ. Σινιόσογλου», όπ.π., σ. 371.

⁴ Σιορ Μπεκές, «Χρονικά – Αύγουστος. Ecce Homo», *Ο Λόγος*, τχ. 10, 8/1920, σσ. 423-424.

⁵ «Χρονικά – Οκτώβριος. Ανήρ Ψυλίδης», *Ο Λόγος*, τχ. 12, 10/1920, σ. 504, όπου σε αρχαϊζουσα γλώσσα διακωμωδείται η διαμαρτυρία ενός αρτοποιού στην ΠΚΕΕ κατά των αναγνωστικών των Α. Καρκαβίτσα και Ζ. Παπαντωνίου.

⁶ Ε. Γιανίδης, «Χρονικά – Φεβρουάριος. Ο “Ταχυδρόμος”», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 2/1919, σσ. 154-157, όπου με οξύ ύφος σχολιάζεται άρθρο του *Ταχυδρόμου* που χαρακτηρίζει προδότες τα μέλη του «Προοδευτικού Κέντρου».

⁷ Ό. Μπεκές, «Χρονικά – Ιούλιος. Ο γλωσσαμύντωρ του “Ταχυδρόμου”», *Ο Λόγος*, τχ. 9, 7/1919, σσ. 354-356.

1911 είχε αποφανθεί «...ότι δεν υπάρχουν εν τω γλωσσικώ ζητήματι οι γενόμενοι όργανα επιβουλής κατά των εθνικών συμφερόντων»,¹ ενώ επισημαίνεται ότι οι δημοτικιστές κατέχουν πλέον σημαντικές θέσεις όχι μόνο σε ξένα πανεπιστήμια, αλλά και στον ελληνικό κρατικό μηχανισμό, κι ότι η δημοτική γλώσσα έχει εισαχθεί στην εκπαίδευση με τον πιο επίσημο τρόπο.² Τέλος, τονίζεται ότι η μεταστροφή αυτή δεν αποτελεί πρωτοβουλία κάποιων στελεχών της κυβέρνησης, αλλά είναι πάγια θέση του ίδιου του Ε. Βενιζέλου.³

Δεν είναι μόνο ο *Ταχυδρόμος* που δέχεται κριτική από τους συντάκτες του *Λόγου*. Στο στόχαστρό τους μπαίνουν κι άλλα έντυπα, είτε για μεμονωμένα άρθρα τους είτε συνολικά για τον τρόπο που γράφονται. Ένα δημοσίευμα στην *Πρόοδο* τον Αύγουστο του 1919 προκαλεί την οργή του Ο. Μπεκέ. Στο εν λόγω άρθρο στηλιτεύεται ο τρόπος με τον οποίο γράφτηκε μια ανακοίνωση για την απόδοση της εορτής του ναού του Αγ. Ιωάννη των Χίων στον Γαλατά. Ο συντάκτης του, «...με τρισάθλια στενοκεφαλιά, ασυνήθιστη ίσια με σήμερα στην προοδευτική αντίληψη της εφημερίδας του...»⁴ διατείνεται ότι εξαιτίας της κινδυνεύει με διάλυση η Εκκλησία κι έχει καταστραφεί η ελληνική κοινωνία. Ο διευθυντής του *Λόγου* απαντά ειρωνικά ότι για να περάσει απαρατήρητη η συγκεκριμένη ανακοίνωση θα έπρεπε να είχε γραφτεί με «μακαρονίστικη πολυτέλεια» κι αποκαλύπτει ότι αυτός που τη συνέταξε ήταν ο Γ. Χαλκούσης. Στο επόμενο τεύχος δημοσιεύεται μια σύντομη κριτική για το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Αναγέννησις*, το οποίο απευθύνεται στον «αμόρφωτο κλήρο». Σύμφωνα με τον *Λόγο* «...η γλώσσα της “Αναγέννησεως” δεν είναι η γλώσσα που μπορεί να μορφώσει γιατί δεν την καταλαβαίνουν οι αμόρφωτοι... Μια τόσο πλαδαρή και δυσκολοκίνητη διαλεκτικότητα γλυστρά δίχως ν’ αφήσει κανένα σημάδι απάνω στις πετρωμένες καρδιές, σαν ένα απαλότατο χάδι απάνω σε θώρακα ατσαλένιο».⁵

Εξίσου καυστικά είναι τα σχόλια των Ε. Γιανίδη, Ο. Μπεκέ, Α. Γιαλούρη και Γ. Χαλκούσης με αφορμή δύο ομιλίες που δίνονται στον ΕΦΣΚ. Στην πρώτη περίπτωση κατακρίνεται ο ομιλητής Ν. Μακρίδης, ο οποίος είχε υποστηρίξει ουσιαστικά ότι οι δημοτικιστές είναι «...άνθρωποι που δεν ξέρουν την αρχαία Ελληνική, ή που δεν έχουν σωστό μυαλό».⁶ Στη δεύτερη τα βέλη στρέφονται στο κοινό που παρακολούθησε τη διάλεξη του

¹ Ο. Μπεκές, «Χρονικά – Φεβρουάριος. Ο Ταχυδρόμος», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 2/1919, σ. 156.

² Ο. Μπεκές, «Χρονικά – Ιούλιος. Ο γλωσσαμύντωρ του “Ταχυδρόμου”», *Ο Λόγος*, τχ. 9, 7/1919, σσ. 354-356 & Ε. Γιανίδης, «Χρονικά – Νοέμβριος. Ο “Ταχυδρόμος”», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1919, σσ. 37-39.

³ «Χρονικά – Απρίλης. Ένα δίλημμα», *Ο Λόγος*, τχ. 6, 4/1920, σσ. 244-245.

⁴ Ο Μπεκές, «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Κάποιος», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1919, σ. 437.

⁵ Ο Μπεκές, «Χρονικά – Οκτώβριος. “Αναγέννησις”», *Ο Λόγος*, τχ. 12, 10/1919, σ. 479.

⁶ Ε. Γιανίδης, «Χρονικά – Οκτώβριος. Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι», *Ο Λόγος*, τχ. 12, 10/1919, σ. 476.

Ν. Βασιλειάδη: «Φαναριώτες ποιητές από το 1453 – 1900».¹ Τίθεται λοιπόν θέμα σεβασμού, από τη μία του ομιλητή προς τη νοημοσύνη του κοινού, το οποίο γνωρίζει ότι οι δημοτικιστές αντιπροσωπεύουν την «αριστοκρατία του Ελληνικού πνεύματος», ενώ από την άλλη του κοινού προς τις απόψεις και τη γλώσσα του ομιλητή, τα οποία είναι γνωστά στο σύνολο της ελληνικής κοινότητας της Πόλης. Στο ίδιο πλαίσιο μάλιστα, ο *Λόγος* τάσσεται στο πλευρό του Λ. Πράσινου, όταν γράφει χαρακτηριστικά: «...συνειθίσαμε να θεωρούμε ως τώρα τον αγώνα μας ευγενικό, και τους αγωνιστές μας πειο ιπποτικούς από μερικούς ματαντόρους της καθαρεύουσας»,² στηλιτεύοντας ένα δημοσίευμα του αθηναϊκού *Μάρου Γάτου* για τον θάνατο του Γ. Σουρή.

Πέρα από το «Προοδευτικό Κέντρο», για την ανασύσταση του οποίου γίνεται αναφορά τον Σεπτέμβριο του 1919,³ από τον *Λόγο* πληροφορούμαστε την ύπαρξη κι άλλων συλλόγων δημοτικιστών. Το ίδιο το περιοδικό δημιουργεί έναν κύκλο από «...όσους γνωστούς, ή άγνωστους ενδιαφέρονται για το έργο του»,⁴ ο οποίος συγκεντρώνεται στα γραφεία του. Δεν αποκλείεται μάλιστα, ο κύκλος αυτός να έχει ξεκινήσει από μια «συντροφιά από νέους» που οι συντελεστές του *Λόγου* προσκαλούν για να γνωρίσουν, όταν δέχονται μια θερμή συγχαρητήρια επιστολή τους.⁵ Μέχρι τον Δεκέμβριο του 1920 ο κύκλος αυτός έχει διευρυνθεί τόσο, που τα γραφεία του περιοδικού αδυνατούν να τον φιλοξενήσουν λόγω στενότητας χώρου. Τη λύση προσφέρει ο σύλλογος «Ερμής», ο οποίος διαθέτει την αίθυσά του σε τακτά χρονικά διαστήματα για τις συγκεντρώσεις των δημοτικιστών.⁶ Ταυτόχρονα όμως στην Κωνσταντινούπολη δραστηριοποιούνται κι άλλοι σύλλογοι, όπως η «Φιλολογική Συντροφιά του Καντίκιοϊ», η «Συντροφιά της Βλάχκας» και η «Φιλολογική Συντροφιά Χαλκηδόνας», τους οποίους ενισχύει και προστατεύει το περιοδικό.⁷

Οι συντελεστές του περιοδικού δε χάνουν ευκαιρία να ενισχύσουν τη δημοτικιστική κίνηση και να καυτηριάσουν την καθαρεύουσα κι όσους την υπηρετούν. Στις αρχές του 1919 ο *Ταχυδρόμος*, ο *Νεολόγος* και το *Απ' Όλα* καταφέρονται εναντίον ενός μαθητή που έγραψε μια έκθεση στη δημοτική, καθώς και του καθηγητή που τη δέχτηκε. Ο Ό Μπεκές υπερασπίζεται τον μαθητή που «...έκαμε το ασυγχώρητο για την στενοκεφαλιά και

¹ Αντ. Γιαλ., «Χρονικά – Μάρτης. Η Εκατονταετηρίδα της Ελλ. Επανάστασης στον Ελλ. Φιλολογ. Σύλλογο», *Ο Λόγος*, τχ. 5, 3/1921, σσ. 305-306.

² Λ. Πράσινος, «Χρονικά – Οκτώβριος. Γεώργιος Σουρής», *Ο Λόγος*, τχ. 12, 10/1919, σ. 474.

³ «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Προοδευτικό Κέντρο», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1919, σ. 440.

⁴ «Χρονικά – Νοέμβριος», *Ο Λόγος*, τχ. 1, σ. 40. Η ανακοίνωση επαναλαμβάνεται στα τεύχη Φεβρουαρίου, Μαΐου, Αυγούστου 1919, Ιουνίου, Ιουλίου, Αυγούστου 1920 και Μαΐου – Ιουνίου 1921.

⁵ «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 2/1919, σ. 158.

⁶ «Χρονικά – Δεκέμβριος. Οι συγκεντρώσεις του "Λόγου"», *Ο Λόγος*, τχ. 2, 12/1920, σ. 104.

⁷ «Χρονικά», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 1/1922, σσ. 91-93 & «Χρονικά», *Ο Λόγος*, τχ. 3, 3/1922, σ. 236.

την αμάθειά μας αμάρτημα να γράψη μιαν έκθεση στη μητρική του γλώσσα»¹ και παραθέτει αποσπάσματα έργων των Δ. Σολωμού και Α. Βαλαωρίτη τα οποία περιέχουν τις λέξεις που τα άλλα έντυπα χαρακτήρισαν «κακόφωνες» και «βουλγαρικές». Το ίδιο σκηνικό επαναλαμβάνεται το καλοκαίρι του 1920, όταν ο καθηγητής Ι. Βαλαβάνης σημειώνει τη φράση: «*Να την μεταφράσης*» στην έκθεση ενός μαθητή. Αυτή τη φορά η αντίδραση του Ό. Μπεκέ είναι ακόμα οξύτερη: «*Δημοσιεύουμε την έκθεση και προσκαλούμε τους ειδικούς να εξετάσουν την πρωτόφανη ηλιθιότητα ενός Ρωμιού που δεν καταλαβαίνει τα ακόλουθα*»,² γράφει πριν μεταφέρει στις σελίδες του *Λόγου* το κείμενο της έκθεσης, κι αμέσως μετά κατηγορεί τον Ι. Βαλαβάνη ότι με τη στάση του θα «...*παραδώσει στην Ελληνική κοινωνία, αντί ένα φωτεινό ταμείο ενεργητικότητας που θα πλουτίσει τη ζωή, ένα σκοτεινό κούφιο ρημάδι, στοιχειωμένο από το βρυκόλακα της ελληνικούρας*». ³ Στο ίδιο πλαίσιο ο Γ. Χαλκούσης επαινεί το κήρυγμα που έκανε ένας απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής στον ναό του Αγ. Ιωάννη του Γαλατά «*σε γλώσσα ζωντανή, απαλλαγμένη από σάπιες λέξεις και φράσεις μουχλιασμένες*»,⁴ ενώ ο Ό. Μπεκές τον Μάρτιο του 1921 μεταφέρει την – σε ωραιότητα δημοτική – ομιλία του απόφοιτου Γ.Θ. Γκικάδη στο Ροβέρτειο και σημειώνει με θλίψη: «*Αυτά δεν μπορεί να μας τα πει γιατί δεν τα ξέρει, γιατί κι' αν τα ξέρει δεν είναι σε θέση να μας τα πει κανένας τελειόφοιτος δικού μας γυμνασίου*». ⁵

Μπορεί ο *Λόγος* να υιοθετεί κατά καιρούς επιθετική ρητορική στο γλωσσικό ζήτημα, παράλληλα όμως διατηρεί τις στήλες του ανοιχτές σε ψύχραιμη ανταλλαγή απόψεων. Έτσι όταν ένας αναγνώστης γράφει ότι «μισοπαραδέχεται» τη δημοτική, αλλά τη βρίσκει τόσο ακατάλληλη για επιστημονικά συγγράμματα, όσο είναι κι η καθαρεύουσα για παραμύθια,⁶ ο Ό. Μπεκές μνημονεύει τις επιστημονικές εργασίες γνωστών δημοτικιστών.⁷ Έπειτα σημειώνει πως τίποτα δεν εμποδίζει τη χρήση επιστημονικών όρων της καθαρεύουσας, εφόσον αυτοί προσαρμόζονται στο γραμματικό τυπικό της δημοτικής.⁸ Σε άλλη περι-

¹ Ό. Μπεκές, «Χρονικά – Μάρτης. Μια σχολική έκθεση», *Ο Λόγος*, τχ. 5, 3/1919, σ. 196.

² Ο.Μ., «Χρονικά – Ιούλιος. Μια σχολική έκθεση», *Ο Λόγος*, τχ. 9, 7/1920, σ. 379.

³ Ο.Μ., «Χρονικά – Ιούλιος. Μια σχολική έκθεση», όπ.π., σ. 381.

⁴ Ι.Χ., «Χρονικά – Μάρτης. Θείο κήρυγμα», *Ο Λόγος*, τχ. 5, 3/1919, σ. 199.

⁵ Ό. Μπεκές, «Χρονικά – Απρίλης. Οι Έλληνες μαθητές του Ροβερτείου», *Ο Λόγος*, τχ. 6, 4/1921, σ. 378.

⁶ Πάτροκλος, «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 7, 5/1919, σ. 278.

⁷ «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 7, 5/1919, σ. 279. Τα έργα που αναφέρει είναι: η Αστρονομία («Ήλιος και Φεγγάρι») και η «Κριτική του άδολου λογισμού» του Ι. Kant σε μετάφραση Α. Πάλλη, η «Φυσική» του Π. Βλαστού, η Ανθρωπολογία («Αθρόπινος μηχανισμός») της Αλ. Παπαμόσχου, η «Ματιά» του υφηγητή οφθαλμολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γ.Ν. Αβάζου, ενώ πιο γενικόλογα αναφέρεται στις εργασίες των Φ. Φωτιάδη, Γ. Ψυχάρη, Ε. Γιανίδη και Μ. Τριανταφυλλίδη.

⁸ «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 7, 5/1919, σ. 279. Φέρνει ως παράδειγμα τον ορισμό της υποτείνουσας, επισημαίνοντας ότι χρησιμοποιεί την αρχαία λέξη, η οποία έχει υιοθετηθεί και από την καθαρεύουσα, στη γενική της δημοτικής (της υποτείνουσας) και όχι της καθαρεύουσας (της υποτεινούσης).

πτωση τίθεται από αναγνώστη το ερώτημα γιατί «...όλοι οι δημοτικιστές δεν γράφουν ένα λογιώ, ούτε μεταχειρίζονται της ίδιες λέξεις».¹ Ο Ε. Γιανίδης, που αναλαμβάνει να απαντήσει, τονίζει ότι η δημοτική βρίσκεται ακόμα σε μεταβατικό στάδιο. Με το πέρασμα του χρόνου θα φανεί ποιοι λεκτικοί τύποι θα επικρατήσουν και πώς θα χρησιμοποιούνται, ενώ ο καθορισμός των κανόνων της γραμματικής και της ορθογραφίας έχει ήδη ξεκινήσει και συνεχίζεται σταδιακά.² Ο ίδιος ξεκινά το καλοκαίρι του 1921 μια συζήτηση για την απλοποίηση του τονισμού, στην οποία συμμετέχουν οι Γ. Ψυχάρης, Π. Βλαστός και Α. Πρωτοπάτσης (βλ. κεφ. 2.2.13), ενώ θέτει κι άλλα ζητήματα γραμματικής κι ορθογραφίας επί τάπητος, όπως η ορθή γραφή του «κι» (βλ. κεφ. 2.2.15).

Το ενδιαφέρον του *Λόγου* δεν περιορίζεται στα τεκταινόμενα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά απλώνεται και σε άλλα σημαντικά κέντρα του ελληνισμού. Μας πληροφορεί λοιπόν για την ίδρυση της «Συντροφιάς των φίλων του Παλαμά» στην Αθήνα τον Σεπτέμβριο του 1921³ και για μία ακόμη συντροφιά νέων που συγκροτείται στη Σμύρνη τον Απρίλιο του 1922.⁴ Δίνει δια χειρός Α. Γιαλούρη μια ζωντανή εικόνα του καφενείου «Μαύρος Γάτος» στην Αθήνα, όπου συχνάζουν πολλοί δημοτικιστές λόγιοι.⁵ Μεταφέρει νέα από τις εργασίες ενός συνεδρίου των δημοδιδασκάλων της Χίου, καθώς και το ψήφισμα που υπέγραψαν, με το οποίο ζητούν από το υπουργείο παιδείας να ολοκληρώσει τη γλωσσική μεταρρύθμιση καθορίζοντας ομοιόμορφους γραμματικούς τύπους κι απλοποιώντας την ορθογραφία «σύμφωνα με τις οδηγίες των μεγάλων διδασκάλων» και να την εισαγάγει σε όλες τις τάξεις του Δημοτικού, αλλά και στη Μέση Εκπαίδευση.⁶ Ενημερώνει ακόμα για τη συζήτηση που έχει ανοίξει στον σμυρναϊκό τύπο για τη γλώσσα, όπου από τις επτά ελληνόφωνες εφημερίδες οι τέσσερις τάσσονται υπέρ της δημοτικής.⁷ Στο ίδιο τεύχος περιγράφεται το δείπνο που παρέθεσαν τα διοικητικά συμβούλια των δημοδιδασκαλικών σωματείων της Αθήνας στον Φ. Φωτιάδη,⁸ καθώς και η δεξίωση του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς τιμή των Α. Πάλλη και Φ. Φωτιάδη την επόμενη μέρα. Σε αυτήν μίλησε ο πρόεδρος του Ομίλου, Χ. Θεοδωρίδης, απάντησε ο Α. Πάλλης υπογραμμίζοντας τη σημασία που έχει η εισαγωγή της δημοτικής στο σχολείο, κι έπειτα πήρε τον λόγο ο Δ. Γληνός.

¹ Επαρχιώτης, «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 10, 8/1919, σ. 395

² Ε. Γιανίδης, «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 10, 8/1919, σσ. 396-398

³ «Χρονικά. Δήλωση», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1921, σ. 664.

⁴ «Χρονικά. Το βιβλίο των νέων – Σμύρνης & Προκήρυξη», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 4/1922, σσ. 289-290.

⁵ Α. Γιαλούρης, «Χρονικά–Ιούλιος. Μια επίσκεψη στο “Μαύρο Γάτο”», *Ο Λόγος*, τχ. 9, 7/1919, σσ. 356-359.

⁶ «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Από την “Νέα Χίο”», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1920, σσ. 461-463. Οι «μεγάλοι διδάσκαλοι» δεν είναι άλλοι από τους Δ. Γληνό, Α. Δελμούζο, Μ. Τριανταφυλλίδη, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικά στο ψήφισμα.

⁷ «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Το γλωσσικό ζήτημα στη Σμύρνη», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1920, σσ. 463-464.

⁸ «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Οι δημοδιδάσκαλοι και ο Φωτιάδης», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1920, σσ. 457-460.

Αυτός εγκωμίασε τον Ε. Βενιζέλο γιατί έδωσε στο έθνος μαζί με την πολιτική και την ψυχική του αποκατάσταση, επέμεινε όμως στις πρωτοβουλίες του Φ. Φωτιάδη, που «...με το υπέροχο βιβλίο του φανέρωσε διάπλατα την εκπαιδευτική σημασία του γλωσσικού λυτρωμού»¹ και του Α. Δελμούζου που «έβαλε τη θεωρία στην πράξη» στο Παρθεναγωγείο του Βόλου.

Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου, τον τοποθετεί ψηλά στην εκτίμηση των συντακτών του *Λόγου*. Ο Ο. Μπεκές γράφει χαρακτηριστικά ότι τον περιμένει «στα χόματά μας» σαν καλό Οργωτόμο «...που άρχισε να καρπίζει τους Εθνικούς μας αγρούς με το σιδερένιο άροτρο της φωτεινής του αντίληψης».² Ο Γ. Γκιικάδης, καταγγέλλοντας τον *Ταχυδρόμο* για διασπορά κατασκευασμένων δηλώσεων, εκφράζει την ικανοποίησή του για «...το καθωρισμένο σχέδιο του ίδιου του Βενιζέλου, που πρόγραμμα έχει να επισημοποιήσει τη δημοτική ως γλώσσα του κράτους»,³ ενώ ο Γ. Χαλκούσης καταφέρεται ενάντια σε «...εκείνους που αρθρογραφήσανε ενάντια στον **Μόνο και Ανώτατο** αρχηγό του *Έθνους* μας».⁴ Το περιοδικό μεταφέρει ακόμα δηλώσεις του ίδιου του Ε. Βενιζέλου προκειμένου να αποδείξει την απαρασάλευτη υποστήριξή του στον δημοτικισμό.⁵ Μπορούμε να πούμε πως το ελληνικό κράτος ανταποδίδει τη στήριξη αυτή του περιοδικού με την επίσκεψη του Αρμοστή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Ευθύμιου Κανελόπουλου και του Υποπρόξενου, Γεώργιου Τσορμπατζόγλου στα γραφεία του *Λόγου*.⁶ Η εκτίμηση στο πρόσωπο του Ε. Βενιζέλου ίσως να μην ξεπερνά τα όρια της προσωπολατρείας, τα πλησιάζει όμως. Η «Βενιζελειάς» του Κωνσταντίνου Μαρκόπουλου – Καγγελάρη αντιμετωπίζεται με ειρωνικά σχόλια⁷ αλλά η Δ. Μπεκέ γράφει πως για να επισημοποιηθεί η

¹ «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Η δεξίωση του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς τιμή των κ.κ. Πάλλη και Φωτιάδη», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1920, σσ. 460-461.

² Ο. Μπεκές, «Χρονικά – Φεβρουάριος. Ο “Ταχυδρόμος”», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 2/1919, σ. 157.

³ Γ. Γκιικάδης, «Χρονικά – Ιανουάριος. Διάβασα», *Ο Λόγος*, τχ. 3, 1/1920, σ. 117.

⁴ Η Διεύθυνση, «Χρονικά – Φεβρουάριος. Καταγγέλλουμε», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 2/1920, σ. 160.

⁵ Με αφορμή ένα άρθρο του Κ. Μακρίδη στο *Εμπρός*, όπου ισχυριζόταν ότι η εισαγωγή της δημοτικής στα σχολεία έγινε από τον «ξεκαπίστρωτο» υπουργό παιδείας χωρίς τη συναίνεση του Ε. Βενιζέλου, ο *Λόγος* δημοσιεύει μια δήλωση που είχε κάνει το 1914 στην Αίγυπτο, σύμφωνα με την οποία η σύνταξη του άρθρου για τη γλώσσα στο Σύνταγμα του 1911 είναι «σοφιστική», αφού από τη στιγμή που οι νόμοι συνταχθούν στη δημοτική, αυτή θα γίνει και η επίσημη γλώσσα του κράτους. Επιπλέον τον Φεβρουάριο του 1920 σε συνέντευξη στην *Manchester Guardian*, ο Ε. Βενιζέλος αναφέρθηκε στο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο που είχε απορριφθεί το 1914 και που σκόπευε να επαναφέρει προς ψήφιση στη Βουλή, το οποίο «αντιπροσωπεύει μια νίκη της δημοτικής γλώσσας εναντίον της καθαρεύουσας, δηλαδή της μισοκλασικής γλώσσας που έχει μαζί της τους αντιδραστικούς, και που υπήρξε πάντοτε ο μεγάλος σκόπελος στην ελληνική εκπαίδευση». Βλ. «Χρονικά – Απρίλης. Ένα δίλημμα», *Ο Λόγος*, τχ. 6, 4/1920, σσ. 244-245.

⁶ «Χρονικά – Απρίλης. Μία επίσκεψη», *Ο Λόγος*, τχ. 6, 4/1920, σ. 238.

⁷ Η Επιτροπή, «Χρονικά – Ιούνιος. Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 8, 6/1919, σσ. 319-320. Στο δημοσίευμα του *Λόγου* αναφέρεται η ανάγνωσή του ποιήματος από το βήμα του ΕΦΣΚ, αλλά ταυτόχρονα σχολιάζεται ειρωνικά και το περιοδικό *Απ’ Όλα*. Αυτό γίνεται γιατί η «Βενιζελειάς» δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στο *Απ’*

δημοτική γλώσσα στην εκπαίδευση έπρεπε «...ν' άρθη στην Ελλάδα ένας Μεσίας σαν τον Ελευθερωτή μας, να ρίξη τον προβολέα της σκέψης του πάνω στο σκοτάδι της αμάθειας που μας έκρυψε την αλήθεια και με το δυνατό του χέρι να γκρεμίση τα σάπια είδωλα της προγονολατρίας και του αναχρονισμού...».¹

Την εκλογική ήττα του Ε. Βενιζέλου τον Νοέμβριο του 1920 ακολουθεί η ανατροπή της εκπαιδευτικής του μεταρρύθμισης. Ο *Λόγος* απηχεί την αντίδραση των δημοτικιστών της Ελλάδας μεταφέροντας αρχικά τη διαμαρτυρία της «Φωνής των Νέων» κι έπειτα δημοσιεύοντας μια σειρά από «...αγγελίες, διαμαρτυρίες και προσκλήσεις των αποστόλων της Νεοελληνικής Ιδεολογίας».² Σε επόμενα τεύχη βρίσκουμε ευνοϊκότερες κριτικές για ένα άρθρο του Α. Steinmetz στο περιοδικό *Byzantinische Neugriechische Jahrbuecher*, όπου η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση χαρακτηρίζεται ως σπουδαιότερος σταθμός της πνευματικής ζωής της Ελλάδας, καθώς και για τα εμβληματικά έργα των Δ. Γληνού: «Οι χοίροι υΐζουσιν, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις υΐζουσιν» και Μ. Τριανταφυλλίδη: «Πριν καούν».³ Η αντίδραση των δημοτικιστών της Κωνσταντινούπολης εκφράζεται μέσω του Ε. Γιανίδη. Με ένα μακροσκελές άρθρο εξετάζει κι αποδομεί την έκθεση της «Επιτροπείας» που πρότεινε το κάψιμο των αναγνωστικών της δημοτικής. Σε δριμύ ύφος εκθέτει πλήθος ανακολουθίες, αντιφάσεις και ανυπόστατους ισχυρισμούς της επιτροπής κατά της δημοτικής γλώσσας, της γραμματικής της και των αναγνωστικών, με ιδιαίτερη ανάλυση για τα «Ψηλά Βουνά».⁴ Θέση υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης παίρνουν ακόμα οι: Ά. Σημηριώτης με τη μελέτη του για το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα και συγκεκριμένα για τη δημοτική εκπαίδευση,⁵ Φ. Φωτιάδης με πολυσέλιδο άρθρο του

Όλα, στο διάστημα Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1918. Βλ. Κ. Πολίτου Καμικά (Τ.Γ.Κ.), «Βενιζελιάς. Επικολυρικών ποιήματα εις μέρη επτά», *Απ' Όλα*, τχ. 505, 20/11/1918, σσ. 197-198, τχ. 506, 23/11/1918, σσ. 205-206, τχ. 507, 27/11/1918, σσ. 213-214, τχ. 508, 30/11/1918, σσ. 221-222, τχ. 509, 4/12/1918, σσ. 229, τχ. 510, 7/12/1918, σσ. 237, τχ. 511, 11/12/1918, σσ. 245-246.

¹ Δ. Μπεκέ, «Χρονικά – Απρίλης. Η δημοτική στα ελληνικά σχολεία», *Ο Λόγος*, τχ. 6, 4/1919, σ. 238.

² Γ.Χ., «Χρονικά – Ιανουάριος», *Ο Λόγος*, τχ. 3, 1/1921, σσ. 161-162. Βλ. επίσης «Το γλωσσικό», *Ο Λόγος*, τχ. 2, 12/1921, σ. 104. Η «Φωνή των Νέων» είναι άρθρο που πρωτοδημοσιεύτηκε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Πατρίς* (βλ. «Αττικάί ημέραι. Η φωνή των νέων», *Πατρίς*, αρ.φ. 309, 12/11/1920, σ. 3), το οποίο υπογράφουν προσωπικότητες που αργότερα διέπρεψαν στον χώρο των γραμμάτων, όπως οι: Κλέων Παράσχος, Τέλλος Αγρας, Τάκης Παπατσώνης κ.α.

³ Α.Γ., «Γράμματα. Alexander Steinmetz: Die spracheform in Griechenland», *Ο Λόγος*, τχ. 7-8, 5-6/1921, σ. 476, Γ.Ε., «Γράμματα. Αντ. Γαβριήλ, δημοδιδασκάλου», *Ο Λόγος*, τχ. 9-10, 7-8/1921, σσ. 587-588 & Ε.Γ., «Νέα βιβλία», *Ο Λόγος*, τχ. 12, 10/1921, σσ. 730-733.

⁴ Ε. Γιανίδης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η έκθεση της επιτροπείας», *Ο Λόγος*, τχ. 9-10, 7-8/1921, σσ. 557-584.

⁵ Ά. Σημηριώτης, «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», τχ. 9-10, 7-8/1921, σσ. 500-508, τχ. 11, 9/1921, σσ. 639-646, τχ. 12, 10/1921, σσ. 693-699 & Ά. Σημηριώτης, «Η δημοτική εκπαίδευση», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 1/1922, σσ. 40-45, τχ. 2, 2/1922, σσ. 147-152.

υπό τον τίτλο: «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», αφιερωμένο στον Α. Δελμούζο,¹ και Ό. Μπεκές με ανοιχτή επιστολή προς τον Πατριάρχη² (βλ. κεφ. 3.1.5).

Όλα αυτά οι συντελεστές του *Λόγου* τα κάνουν με πλήρη συναίσθηση της αποστολής που έχουν αναλάβει. Στο πρώτο άρθρο του περιοδικού δήλωναν ότι απευθύνονται στην πλειοψηφία του έθνους, σε όσους «... δε τόλμησαν, γιατί' είναι λαός, δηλαδή παιδιά, ν' αντιμετωπίσουν ξεκάθαρα την αγέλαστη αυτοκρατορική επισημότητα της Καθαρεύουσας».³ Όταν λοιπόν μια παρέα εφήβων – πιθανότατα μαθητές των Ό. Μπεκέ και Ε. Γιανίδη και συνεργάτες τους στον *Λόγο* – ανακοινώνει την έκδοση ενός νέου δημοτικιστικού περιοδικού, του *Διόνυσου*, οι δάσκαλοί τους διατρανώνουν την περηφάνια τους γιατί ο σπόρος που έριξαν δεν έπεσε «επί πετρών».⁴ Με την ολοκλήρωση του πρώτου έτους κυκλοφορίας του *Λόγου*, ο Λ. Πράσιнос επισημαίνει ότι στο κάλεσμα του περιοδικού έσπευσαν να απαντήσουν όλοι οι λογοτέχνες της Πόλης, «...εκτός από λίγους γνωστούς πια και τιτλοφορεμένους...».⁵ Αυτοί, όπως και οι δημοσιογράφοι που εξακολουθούν να χρησιμοποιούν την καθαρεύουσα, δεν μπορούν να έχουν καμιά φιλολογική αξίωση, γιατί δεν έχουν κατανοήσει το πνεύμα της εποχής. Προκαλεί λοιπόν «...όσους έχουνε ενάντια ιδέα να μου δείξουν ένα μονάχα έργο τέχνης **σημερινό** γραμμένο στην καθαρεύουσα».⁶ Το πνεύμα αυτό διατηρείται απαράλλαχτο ως το τέλος. Τον Ιανουάριο του 1922 ο «*σύντροφος Β. Παπαδημητρίου*» δημοσιεύει μια διαμαρτυρία για την απουσία των διανοούμενων από τον αγώνα για τη λαϊκή μόρφωση, κατηγορώντας ιδιαίτερα τον *Λόγο*. Η απάντηση του Γ. Χαλκούση είναι πως «...και μονάχα ο γλωσσικός αγώνας... που κρατάει τόσο παληκαρίσια το περιοδικό μας, παρέχει εξαιρετικές υπηρεσίες στο τεχνούργημα της αληθινής μόρφωσης».⁷

2.2.18. Η «αληθινή» δημοτική γλώσσα

Ένα από τα βασικά επιχειρήματα των καθαρολόγων είναι πως η γλώσσα που προ-

¹ Φωτιάδης, «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», *Ο Λόγος*, τ. 4, 4/1922, σσ. 237-246, & τ. 5, 5/1922, σσ. 301-312.

² Ό. Μπεκές, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ανοιχτά λόγια στην Παναγιότητά του», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, 6-7/1922, σσ. 450-455.

³ Ό. Μπεκές, «Τόλμησον φρονεΐν», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1918, σ. 5.

⁴ Ό.Μ., «Χρονικά – Ιούνιος. "Διόνυσος"», *Ο Λόγος*, τχ. 8, 6/1919, σσ. 318-319.

⁵ Λ. Πράσιнос, «Η πρώτη χρονιά του "Λόγου"», *Ο Λόγος*, τχ. 12, 10/1919, σ. 446.

⁶ Λ. Πράσιнос, όπ.π..

⁷ Γ. Χαλκούσης, «Χρονικά. Στον "Νέο Άνθρωπο"», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 1/1922, σ. 88.

ωθούν οι δημοτικιστές δεν είναι η δημοτική. Πρόκειται για πάγια θέση που επαναλαμβάνεται σε κάθε ευκαιρία, αξίζει όμως να γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε ορισμένες περιπτώσεις που η συγκεκριμένη άποψη προβάλλεται πιο ολοκληρωμένα, ή από επίσημα χείλη.

Το 1891 σε κριτική που δημοσιεύεται στον *Νεολόγο* για τον «Φώτη» του Χρ. Σαμαρτσίδα, αναφέρεται ως βασικό προτέρημα το ότι είναι γραμμένο «...εις γλώσσαν αληθώς δημόδη, διότι βεβαίως δεν είναι δημόδης η γλώσσα ην από τινος μεταχειρίζονται οι εκ των εν Αθήναις την καθαρεύουσαν αποστέργοντες ποιηταί και λογογράφοι. Ουδείς δύναται ορθώς φρονών να καλέση δημόδη την γλώσσαν, ην τεχνουργεί εν τω ιδίω εργαστηρίω εργαζόμενος νυν δε ο εν Παρισίοις... κ. Ι. Ψυχάρης, νυν δε εν Κερκύρα ο κ. Ι. Πολυλάς...».¹ Τον ίδιο διαχωρισμό κάνει και ο Κλ. Ραγκαβής σε συνέντευξη που παραχωρεί στον Αρ. Ελεάδη στο πλαίσιο μιας προς τιμήν του εκδήλωσης στη Σμύρνη. Δηλώνει θαυμαστής των έργων που έχουν γραφτεί σε «αληθινή δημοτική», όπως αυτά του Αρ. Βαλαωρίτη και του Γ. Ζαλοκώστα. Διαφωνεί όμως με τους μαλλιαρούς, οι οποίοι θέλουν να αντικαταστήσουν τη γλώσσα «...δια κράματος της ιδίας αυτών εφευρέσεως, συγκεκριμένου εκ παντοίων γλωσσικών συντριμμάτων».²

Πρόκειται για έναν διαχωρισμό που υιοθετείται και εντός των συνόρων του ελληνικού βασιλείου. Στην *Κωνσταντινούπολη* αναδημοσιεύεται το 1895 μια σειρά άρθρων από την *Ακρόπολη*. Ο συντάκτης, υπό το ψευδώνυμο «Κίμων», αναφέρει ότι το τραγελαφικό εξάμβλωμα που προσπαθούν να δημιουργήσουν οι δημοτικιστές δεν είναι παρά απόμιση της γλώσσας που βρισκόταν σε χρήση κατά την εποχή της έσχατης εξαθλίωσης του ελληνισμού. «*Η περικοπή ή η διαστροφή ή η στρέβλωσις των ονομάτων δεν αποτελούσι τον χαρακτήρα της δημόδους της αληθούς, ην τω όντι λαλεί ο λαός...*».³ Στη διάρκεια των Ορεσטיακών ο ανταποκριτής της εφημερίδας στην Αθήνα γράφει ότι είναι ελάχιστοι αυτοί που υποστηρίζουν «...τη χρήση του χυδαΐζοντος εκείνου και αναμίκτου μετά ξενοτρόπων λέξεων και βαρβαρισμών ιδιώματος, όπερ θέλουσιν αυτοβούλως και αυθεραίτως να παραστήσωσιν ως την αληθνήν και ζωντανήν του λαού γλώσσαν...».⁴ Αργότερα τον ίδιο χρόνο ενημερώνοντας για τη διάλεξη του Ι. Φραγκιά στον Σύλλογο «Παρνασσό», σημειώνεται πως ο ομιλητής ως δημοτική γλώσσα δε θεωρεί «...το εξαμβλωματικόν εκείνο συνονθύλευμα, όπερ οι κερηκομόοντες αιρετικοί ετερατούργησαν δι' ακρωτηριασμού, στρεβλώσεως και βιαίας συγκολλήσεως λέξεων της καθαρευούσης μετά νεοπλασμάτων της δημο-

¹ «Χριστόφορου Σαμαρτσίδου, Ο Φώτης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6571, 19/6/1891.

² «Μία συνέντευξις μετά του κ. Ραγκαβή», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 16, 24/1/1900.

³ Κίμων, «Η μέλλουσα αττική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 44, 28/2/1895.

⁴ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 257, 12/11/1903.

τικής, αλλά την αληθώς υπό του λαού λαλουμένην».¹

Ο διαχωρισμός αυτός υποστηρίζεται από μια ευρεία γκάμα ανθρώπων στην Κωνσταντινούπολη. Σε σειρά άρθρων με τίτλο «Το διήγημα και η γλώσσα» ο συντάκτης θεωρεί εξίσου αυθαίρετους τόσο τους αττικιστές όσο και τους ψυχαραριστές κι ενστερνίζεται τη διάσταση μεταξύ «χυδαίας μαλλιαρής» και «αληθούς δημοτικής» γλώσσας.² Ο Ν. Φωτιάδης στο πλαίσιο μιας δι' επιστολών αντιπαράθεσής του με τον συνεπώνυμό του, Φώτη, τονίζει ότι η αληθινή γλώσσα του έθνους δεν είναι σε καμία περίπτωση «...εκείνη, ην εγελωτοποίησεν ο Ψυχάρης και ην οι εν Αθήναις και αλλαχού μαλλιαροί αγωνίζονται να επιβάλωσιν εις το έθνος...».³ Η *Πρωία* συνιστά σε όσους γράφουν «...επί της γλώσσης ημών να προσέχουν να μη συγχέουν την δημοτικήν γλώσσαν με την ανύπαρκτον γλώσσαν των μαλλιαρών και των Ψυχαραριστών».⁴ Ο εκπρόσωπος της εφορίας του Ζωγράφειου, Ι. Βαλαλάς, στη λογοδοσία του 1911 σημειώνει ότι «ο χυδαϊσμός αντί να καταστή παρ' ημίν αληθής δημοτικισμός... έσχε την ατυχή έμπνευσιν να ενσφηνωθή εις την καθαρεύουσαν...»⁵ με αποτέλεσμα να μην καλλιεργηθούν τα τοπικά ιδιώματα που αποτελούν ιδιαίτερο κλάδο της φιλολογίας. Ο Ιωακείμ Γ' δηλώνει σε συνέντευξή του ότι ποτέ δε στράφηκε κατά της δημοτικής, παρά μόνο κατά της «ειδεχθούς» γλώσσας, όπως αυτή που χρησιμοποίησε ο Α. Πάλλης στη μετάφραση του Ευαγγελίου.⁶ Ακόμα και οι δημοτικιστές συντάκτες του *Νέου Πνεύματος* εύχονται την εδραίωση της «Φοιτητικής Συντροφιάς» στην Αθήνα υπό τον όρο «...να υποστηρίξη την αληθινήν ζωντανήν Ελλην. γλώσσαν... και να περιφρονήση κάθε εκτραχηλισμόν, κάθε αυτοδημιουργούμενον ιδίωμα ακατανόητον και γελοϊόν...».⁷

Η ίδια άποψη εκφέρεται και από το πλέον επίσημο βήμα δημόσιου διαλόγου της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης, αυτό του ΕΦΣΚ. Ο Χρ. Χατζηχρήστος στην ομιλία του «περί της δημόδους μούσης» το 1903 υποστηρίζει πως οι οπαδοί της δημοτικιστικής αιρέσεως «...την καθαρότητα και την διαύγειαν του κρυσταλλώδους ύδατος του εκ της καθαράς πηγής, της όντως δημοτικής ημών γλώσσης απορρέοντος, οικτρώς κατεθόλωσαν, αλλοία εις αυτήν στοιχεία αναμιζαντες...».⁸ Τέσσερα χρόνια αργότερα ο Δ. Οι-

¹ «Φιλολογικά και επιστημονικά διαλέξεις. Το γλωσσικόν ζήτημα», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 277, 6/12/1903.

² «Το διήγημα και η γλώσσα. Δ'», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 139, 22/6/1896.

³ Ν. Φωτιάδης, «Ο Όμηρος και ο Πλάτων εν τη παιδαγωγία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 627, 2/6/1900.

⁴ Γ. Ψυχάρης (1908), σ. 178 όπου υπάρχει το απόσπασμα χωρίς να αναφέρεται ο τίτλος του άρθρου, από το φύλλο της *Πρωίας* με ημερομηνία 1/2/1907.

⁵ «Σχολικά τελετά. Εκπαιδευτήρια Σταυροδρομίου», *Αστραπή*, αρ.φ. 105, 20/6/1911, σ. 2.

⁶ «Ιωακείμ ο Γ' και το γλωσσικό ζήτημα», *Χρονικά*, τχ 29, 15/12/1912, σσ. 92-93

⁷ «Σημειώσεις του μηνός. Φοιτητική Συντροφιά», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 7, 1/6/1910, σ. 330.

⁸ Χρ. Χατζηχρήστου, «Δημοσία διάλεξις εν τω Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω τη 19 Ιανουαρίου 1903», *Βοσπορίς*, τχ. 28, 10/2/1903, σ. 317.

κονομίδης στο υπόμνημά του για τη σύνταξη λεξικού της δημοτικής γλώσσας επανέρχεται στο θέμα. Υποστηρίζει ότι με τον γλωσσικό αγώνα που έχει ξεκινήσει εδώ και μια εικοσαετία, επιζητείται «...η εκφούλιση και εκχυδάσις ου μόνον της καθαρευούσης... αλλά και αυτής έτι της γνησίως δημοτικής ημών γλώσσης...».¹ Αυτή η «αληθινή δημοτική» δεν είναι άλλη από τη γλώσσα των αναγνωρισμένων ως εθνικών ποιητών, Δ. Σολωμού κι Α. Βαλαωρίτη, αλλά ιδίως των δημοτικών τραγουδιών, κάτι που ο Στ. Καραθεοδωρής έχει υποστηρίξει ήδη από το 1866 σε διάλεξή του στο Βερολίνο.²

Ωστόσο σε κάποιες περιπτώσεις στο πλαίσιο της «αληθινής δημοτικής» εντάσσεται ακόμα και η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι δημοτικιστές, αρκεί να έχουν έρθει σε σύγκρουση με τον Γ. Ψυχάρη. Τέτοια είναι η περίπτωση του Α. Σημηριώτη, ο οποίος χρησιμοποιεί τη δημοτική στα περισσότερα από τα ποιήματα της πρώτης του συλλογής, με τίτλο: «Θανάσιμα». Το γεγονός ότι ο ποιητής είχε αποχωρήσει αηδιασμένος από τα μαθήματα του Γ. Ψυχάρη στο Παρίσι³ ίσως να έπαιξε τον ρόλο του, ώστε να γράψει ο συντάκτης του *Νεολόγου* πως είναι «...η γλώσσα εύπεπτος, η δημώδης του γλυκεία και χαριτωμένη...».⁴ Με παρόμοιο τρόπο σχολιάζει η *Κωνσταντινούπολις* τα «Τραγούδια του Σπητιού» του Γ. Στρατήγη:⁵ «Γεγραμμένα δε εις γλώσσαν σεμνήν, ήτις ουδεμία σχέσιν έχει με τα παραληρήματα της νέας ποιητικής σχολής...»⁶ τα ποιήματά του κινούν τον θαυμασμό του ανταποκριτή της εφημερίδας στην Αθήνα. Γι' αυτό και παραθέτει ένα εξ αυτών, «Το φιλί του πατέρα μου», προς τέρψη των αναγνωστών.

Με τον πιο ολοκληρωμένο όμως τρόπο εκφράζεται η διάκριση μεταξύ «αληθούς δημοτικής» και «ψυχαρικής» γλώσσας στη συνέντευξη του Κ. Σκόκου, απόσπασμα της οποίας δημοσιεύει ο *Ταχυδρόμος*. Ο δημιουργός του «Εθνικού Ημερολογίου» αρχικά χαρακτηρίζει «φρεναπάτη» τον ισχυρισμό ότι η γλώσσα μπορεί ή πρέπει να διαμορφωθεί με βάση τις εισηγήσεις των γλωσσολόγων. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, υποστηρίζει, οι προσπάθειες των τελευταίων 80 ετών δε θα πήγαιναν χαμένες και θα είχε επικρατήσει ο σχολαστικισμός κι η λογιωτατοσύνη. Στην πραγματικότητα όμως «γλωσσοπλάστης και νομοθέτης εί-

¹ Δ.Η. Οικονομίδης, «Υπόμνημα περί συντάξεως λεξικού της δημοτικής γλώσσης», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1908, σ. 157.

² Στ. Καραθεοδωρή, «Η νεωτέρα δημοτική ποίησης και η κλασική αρχαιότης», *Νέα Επτάλοφος*, τχ. 40, 31/8/1866, σσ. 719-725 & τχ. 41, 15/9/1866, σσ. 743-749.

³ Τ. Άγρα, «Άγγελος Σημηριώτης», *Νέα Εστία*, τχ. 211, 1/10/1935, σ. 896.

⁴ «Εντυπώσεις τινες εκ της αναγνώσεως των "Θανασίμων" του κ. Άγγ. Σημηριώτου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8192, 4/9/1896.

⁵ Στο περιοδικό *Νέα Εστία* υπάρχει αναφορά σε έναν «καβγά» του Γ. Στρατήγη με τον Ι. Ψυχάρη, χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες. Βλ. Κλ. Παράσχου, «Γεώργιος Κ. Στρατήγη», *Νέα Εστία*, τχ. 287, 1/12/1938, σ. 1639.

⁶ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 94, 3/5/1901.

νε αυτός ο λαός και ουδείς άλλος. Μόνον αυτός... αποκαθαίρει, μορφοποιεί, καλλιτεχνεί, νομοθετεί βαθμηδόν και ασυναίσθητως την γλώσσαν».¹ Κατά τη γνώμη του λοιπόν δεν υφίσταται γλωσσικό ζήτημα, καθώς μόνο ο χρόνος θα δείξει αν θα επικρατήσει η δημοτική ή η καθαρεύουσα. Υφίσταται όμως ζήτημα για το αν η γλώσσα των μαλλιαρών είναι ζωντανή δημώδης. Με βάση την προσωπική του εμπειρία αποφαίνεται ότι η «δημοτικοφανής» γλώσσα του Γ. Ψυχάρη αντιμετωπίζεται με αηδία κι αγανάκτηση από το σύνολο του ελληνισμού, αφού όποτε τόλμησε να συμπεριλάβει στο Ημερολόγιο κάποιο «μαλλιαρό» έργο δέχτηκε τη γενική κατακραυγή. Καταθέτει μάλιστα την εξής μαρτυρία: «Όταν εις το Ημερολόγιον του 1898 κατεχώρισα τα περίφημα εκείνα “Κοκκαλάκια του ντόμιου” του κ. Πασαγιάννη, υπέστην αληθή σταυροφορίαν. Και το νοστιμώτερον ότι επί κεφαλής της σταυροφορίας εκείνης ετέθη και έδωκε πρώτος το σύνθημα της εξεγέρσεως ποίος νομίζετε; - ο καλός μου φίλος κ. Δ. Π. Ταγκόπουλος, ο σημερινός “Νουμάς”, όστις γράφων τότε υπό το ψευδώνυμον τούτο εις την “Εστίαν” επετέθη, λυσσωδώς, τολμώ ειπείν, κατά του γλωσσικού πραξικοπήματος».²

Στη συνέχεια σχολιάζει αρνητικά τις Γραμματικές των Γ. Ροντάκη και Μ. Φιλήντα και σημειώνει ότι η «ψύχωσις των ψυχαριστών» έγκειται στην πεποίθησή τους «...ότι όσω περισσότερον εκχυδαΐζουν και βαναυσουργούν τας λέξεις και το τυπικόν των, τόσο περισσότερον εισδύουν εις το πνεύμα και την ψυχήν του λαού».³ Ο λαός όμως ούτε χρησιμοποιεί, ούτε κατανοεί τις λέξεις που αυτοί ακρωτηριάζουν και στρεβλώνουν. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι δημοτικιστές γράφουν τη γλώσσα τους αλλά δεν τη μιλάνε αποδεικνύει, κατά τη γνώμη του, ότι «...η γλώσσα αυτή η ψυχαρική είναι ψευδής, τεχνητή, άψυχος, νεκρά. ... Είναι, με δύο λέξεις, ο σχολαστικισμός της δημοτικής, προς την οποίαν έχει την αυτήν αναλογίαν, οίαν και η μακαρονική υπερκαθαρεύουσα των δασκάλων προς την αρχαίαν».⁴ Παρ’ όλα αυτά αναγνωρίζει στον Γ. Ψυχάρη σοφία, πολυμάθεια, ευφυΐα, αγάπη για την πατρίδα κι ευγενή ιδεώδη. «Αλλά ο άνθρωπος είναι ξένος προς την γλώσσαν. Την γνωρίζει και την έχει σπουδάσει εντός του γραφείου του. Δεν την έζησε, να εκφρασθώ ούτως. Του λείπει το γλωσσικόν αίσθημα».⁵ Γι’ αυτό και του φαίνεται περίεργο το ότι έχει καταφέρει να παρασύρει, ακόμα και να φανατίσει ανθρώπους όπως ο Κ. Παλαμάς, ο Α. Καρκαβίτσας, ο Φ. Φωτιάδης, ο Μ. Μαλακάσης κ.α. Τελικά καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η νεότερη γλώσσα θα τραβήξει τον δρόμο της και ο λαός, όπως τόσα χρόνια απέρριπτε

¹ «Η μαλλιαρή ψύχωσις και ο κ. Φ. Σκόκος. Α’», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1988, 24/2/1905.

² «Η μαλλιαρή ψύχωσις και ο κ. Φ. Σκόκος. Α’», *Ταχυδρόμος*, όπ.π..

³ «Η μαλλιαρή ψύχωσις και ο κ. Φ. Σκόκος. Β’», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1989, 25/2/1905.

⁴ «Η μαλλιαρή ψύχωσις και ο κ. Φ. Σκόκος. Α’», *Ταχυδρόμος*, όπ.π..

⁵ «Η μαλλιαρή ψύχωσις και ο κ. Φ. Σκόκος. Β’», *Ταχυδρόμος*, όπ.π..

τον σχολαστικισμό των αττικιστών, έτσι θα απορρίψει και τις «γλωσσικές αστειότητες» του Γ. Ψυχάρη.

2.3. Το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα

2.3.1. Ευαγγελικά

Το ζήτημα της μετάφρασης του Ευαγγελίου παρουσιάζεται για πρώτη φορά στον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης στις 9 Οκτωβρίου 1899. Ο *Ταχυδρόμος* αναφέρει πως η μετάφραση¹ που έγινε με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας βρίσκεται στο στάδιο της εκτύπωσης και το θέμα απασχολεί πολύ τις αθηναϊκές εφημερίδες. Οι περισσότερες εξ αυτών «... αποδοκιμάζουσι την πράξιν ως κλονίζουσιν τας θρησκευτικὰς παραδόσεις, διακινδυνεύουσιν την εθνικήν ενότητα, συγκεντρομένην εν τη σταθερά και εξηγιασμένη γλώσση του Ευαγγελίου, και απειλούσαν δια στρεβλώσεως και διαφθοράς τας υψηλάς εννοίας του Θείου λόγου...».² Μέμφονται μάλιστα τον Μητροπολίτη Αθηνών γιατί το εγχείρημα τελεί υπό την προστασία, ή έστω την ανοχή του. Φυσικά υπάρχουν και αυτοί που τάσσονται υπέρ της μετάφρασης, με προεξάρχουσα την *Ακρόπολη* και κυριότερο επιχείρημα ότι ένα τέτοιο έργο θα αναζωπυρώσει το θρησκευτικό αίσθημα του λαού.

Ο *Ταχυδρόμος* χαρακτηρίζει αμφότερες τις απόψεις ακραίες. Κατά τη γνώμη του συντάκτη, το γεγονός αυτό καθ' εαυτό δεν είναι αρκετά σημαντικό ώστε να αλλοιώσει τις θεμελιώδεις βάσεις του χριστιανισμού ή να θέσει σε κίνδυνο την εθνική ενότητα, όπως δεν έχει και τη δυνατότητα να ανορθώσει το θρησκευτικό φρόνημα του λαού. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι πως μια μετάφραση εξίσου ακριβής με τις μεταφράσεις του Ευαγγελίου σε ξένες γλώσσες, μπορεί να αφηθεί στα χέρια του λαού ως χρήσιμο ανάγνωσμα. Λίγες μέρες αργότερα η εφημερίδα επανέρχεται στο θέμα. Ο ανταποκριτής της στην Αθήνα³ κάνει μια σύντομη αναφορά στα κίνητρα της βασίλισσας, η οποία προσδοκά την ευρύτερη διάδοση του Ευαγγελίου στις λαϊκές τάξεις, κι έπειτα καυτηριάζει το γεγονός ότι η συζήτηση στον αθηναϊκό Τύπο διεξάγεται από ανθρώπους που δεν έχουν σχέση με την Εκκλησία, ενώ οι κληρικοί και οι θεολόγοι σιωπούν. Ο ίδιος είναι θετικός απέναντι στο εγχείρημα, ενώ προτείνει ως συμβιβαστική λύση τη μετάφραση όχι του κειμένου, αλλά μιας εκτενούς περίληψης του Ευαγγελίου. Επιμένει μάλιστα στη λογική του ωφέλιμου αναγνώσματος, αντιπαραβάλλοντάς το με τα έργα της ξένης ελαφράς φιλολογίας που δη-

¹ Μεταξύ των ζητημάτων που εγείρονται στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης, είναι και το αν πρόκειται για «μετάφραση» του Ευαγγελίου, δηλαδή μεταφορά του κειμένου από μία γλώσσα σε μια άλλη, ή «παράφραση», δηλαδή απόδοση του κειμένου σε διαφορετική μορφή της ίδιας γλώσσας.

² «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 439, 9/10/1899.

³ Πρόκειται για τον Μπάμπη Άννινο, ο οποίος υπογράφει με το ψευδώνυμο: «Ηρώδης ο Αττικός».

μοσιεύονται καθημερινά στον Τύπο, τα οποία είναι ακατάλληλα για την ηθική διαπαιδαγώγηση του λαού.

Παρόμοια επιχειρήματα προβάλλει και η *Βοσπορίς*, η οποία επίσης δεν εναντιώνεται στη μετάφραση του Ευαγγελίου. Ξεκαθαρίζει όμως ότι θα πρέπει να γίνει «...εις απλούν τι και λαϊκόν αλλά κόσμιον, (όχι μαλλιαροειδές), δάπεδον νεοελληνικής προς χρήσιν όχι εκκλησιαστικήν, αλλ' οικογενειακήν...».¹ Φέρνει μάλιστα ως παράδειγμα προς μίμηση τους Διαμαρτυρούμενους, στους οποίους η οικογενειακή ανάγνωση των Γραφών έχει καταστεί παράγοντας διάπλασης του χαρακτήρα, συμβάλλοντας έτσι στην ευημερία των χωρών στις οποίες ζουν. Η *Κωνσταντινούπολις*, δέκα περίπου μέρες μετά το πρώτο σχετικό άρθρο του *Ταχυδρόμου*, ενημερώνει πως το πολύκροτο ζήτημα συζητήθηκε στην Ιερά Σύνοδο. «Μολονότι δε τηρείται άκρα μυστικότης, εν τούτοις βεβαιούται ότι η ιερά Σύνοδος της Ελλάδος απέρριψε την παράφρασιν ως αντικειμένη εις τους εκκλησιαστικούς κανόνας».² Κατόπιν τούτου, ο συντάκτης είναι σίγουρος πως το ζήτημα μπορεί να θεωρηθεί οριστικά λυμένο.

Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* μπαίνει στη συζήτηση περίπου δύο μήνες αργότερα με τη δημοσίευση μιας επιστολής του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικου Δ' που γράφτηκε το 1757. Πρόκειται για την απάντηση σε ένα αίτημα του βοεβόδα πάσης Ουγγροβλαχίας, Ιωάννη Κωνσταντίνου Μπασσαράμπα, την οποία ο Μ. Γεδεών θεωρεί απαραίτητη «...προς συμπλήρωσιν των γνώσεων ημών εν τω ζητήματι της εκχυδαΐσεως των Αγίων Γραφών...».³ Από την επιστολή συνάγεται πως ο βοεβόδας είχε ζητήσει την άδεια του Πατριαρχείου «...να μεταγλωττισθή... εις απλήν φράσιν...»⁴ κάποιο βιβλίο του επισκόπου Βουλγαρίας. Ο Πατριάρχης και η Ιερά Σύνοδος όμως αρνήθηκαν να του την παραχωρήσουν «...διατί δεν είναι το βιβλίον αυτό απλώς διδασκαλικόν, όπου να συντείνη προς τον λαόν άπαντα, μόνον είναι εξήγησις της αγίας Γραφής...».⁵ Τα επιχειρήματα που προβάλλονται έχουν να κάνουν κυρίως με την αμάθεια του λαού, ο οποίος δεν είναι σε θέση να ερμηνεύσει σωστά και να αντιληφθεί από μόνος του τα νοήματα των Γραφών. Φαίνεται πως ο Μ. Γεδεών συμφωνεί με αυτή τη λογική, ωστόσο το δεύτερο μέρος του άρθρου, όπου θα κατέθετε τις απόψεις του, δε δημοσιεύθηκε ποτέ.

¹ «Ανά τον κόσμον. Η εις την νεοελληνικήν παράφρασις των Αγ. Γραφών», *Βοσπορίς*, τχ. 21, 20/10/1899, σ. 172.

² «Εκκλησιαστικά. Η παράφρασις του Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 236, 18/10/1899.

³ Μ. Γεδεών, «Επεισόδιον εν τω ζητήματι της μεταφράσεως των Αγίων Γραφών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 54, 31/12/1899, σ. 521.

⁴ Μ. Γεδεών, «Επεισόδιον εν τω ζητήματι της μεταφράσεως των Αγίων Γραφών», ό.π., σ. 521.

⁵ Μ. Γεδεών, «Επεισόδιον εν τω ζητήματι της μεταφράσεως των Αγίων Γραφών», ό.π., σ. 522.

Οι πρώτες ειδήσεις για τα συμβάντα που έχουν μείνει γνωστά ως «Ευαγγελικά», φτάνουν στην Κωνσταντινούπολη την Τρίτη, 18 Σεπτεμβρίου 1901. Ο ανταποκριτής¹ της *Κωνσταντινουπόλης* στην Αθήνα αναφέρεται στην *Ακρόπολη*, που έχει ξεκινήσει από την Κυριακή να δημοσιεύει σε συνέχειες τη μετάφραση του Ευαγγελίου από τον Αλ. Πάλλη «...εις την γλώσσαν του λαού ως εκείνος νομίζει, αλλ' ως οι πολλοί αντιλαμβάνονται εις γλώσσαν χυδαίαν καταρρίπτουσιν τας υψηλάς του Ευαγγελίου ιδέας και καθιστώσαν δυσληπτοτέρας και τας απλουστέρας των περιόδων...».² Ο συντάκτης υποστηρίζει ότι δεν τάσσεται υπέρ της καθαρεύουσας κι ότι τον θέλγουν τα κάλλη της δημοτικής, αλλά της γνήσιας εκείνης γλώσσας του Δ. Σολωμού, του Γ. Ζαλοκώστα, του Αρ. Βαλαωρίτη. Ο Αλ. Πάλλης όμως μεταχειρίζεται χυδαία και μακαρονική γλώσσα, την οποία ο λαός δεν καταλαβαίνει. Το τόλμημά του λοιπόν, θα πρέπει να προκαλέσει την παρέμβαση των ανώτερων εκκλησιαστικών αρχών.

Η πρώτη εφημερίδα της Πόλης που τοποθετείται επισήμως επί του θέματος είναι ο *Ταχυδρόμος*. Στο κύριο άρθρο της 26^{ης} Σεπτεμβρίου καταγγέλλει τον Γ. Ψυχάρη ως ηθικό αυτουργό της μετάφρασης και αναρωτιέται γιατί δεν έχει ακόμα επέμβει κάποιος αρμόδιος, «...όπως θέση φραγμόν εις τας φιλολογικάς ταύτας παρακρούσεις, εις τας γλωσσικάς ταύτας ακολασίας».³ Εκφράζει την απογοήτευσή του γιατί βρέθηκε εφημερίδα και τυπογραφείο που καταδέχτηκαν να τυπώσουν και να δημοσιεύσουν τέτοια γλωσσικά εξαμβλώματα και τονίζει πως «...οι εκ καθήκοντος τεταγμένοι εις περιφρούρησιν των ιερών και οσίων... οφείλουσιν απαραιτήτως να παρακωλύσουσι δι' ων διαθέτουσι μέσων τας καταχρήσεις ταύτας του φιλολογικού των μαλλιαρών βανδαλισμού».⁴ Ακόμα όμως κι αν οι ελληνικές αρχές για τον οποιοδήποτε λόγο δε λάβουν τα αναγκαία μέτρα προς περιστολή του κακού, είναι καθήκον της Μεγάλης Εκκλησίας να αντιδράσει. Μια εγκύκλιος ή ένα επιτίμιο με την υπογραφή του Πατριάρχη, που θα απαγόρευε τη μελλοντική κυκλοφορία τέτοιων μεταφράσεων στις επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου, «...θα ήρκουν όπως ου μόνον το καθ' ημάς ορθόδοξον δημόσιον απαλλάξωσι του σκανδάλου, αλλά και αυτούς ίσως τους αυτουργούς του βανδαλισμού ν' αποτρέψωσιν από της περαιτέρω εξακολουθήσεως του ασεβούς έργου».⁵

Ακολουθεί η *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, η οποία υπενθυμίζει την αντίδραση του Β. Ουγκώ, που είχε αγανακτήσει όταν κάποιος του έστειλε μια μετάφραση του Ομήρου στα

¹ Πρόκειται για τον Δημήτρη Χατζόπουλο, ο οποίος χρησιμοποιεί τα ψευδώνυμα «Αττικός» και «Μποέμ».

² «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 197, 18/9/1901.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1001, 26/9/1901.

⁴ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

⁵ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

γαλλικά. Με παρόμοια αγανάκτηση διάβασε ο συντάκτης¹ την ανταπόκριση της *Κωνσταντινουπόλεως* «...εν η προς τοις άλλοις γίνεται λόγος περί πρωτοφανούς εις το είδος της αποπείρας μεταφράσεως, ή ακριβέστερον ειπείν, εκχυδαϊσμού της αγ. Γραφής από μέρους θερμών υπερμάχων της των μαλλιαρών λεγομένων Σχολής...».² Ο δημοτικισμός περιγράφεται ως «φιλολογικός βανδαλισμός» που μαστίζει την αθηναϊκή κοινωνία, ενώ παρατίθενται και δείγματα, τα ίδια που είχαν δημοσιευθεί στην *Κωνσταντινούπολη*, από τη μετάφραση του Αλ. Πάλλη, προκειμένου να εξαφθεί το ευγενές, όπως το χαρακτηρίζει ο συντάκτης, αίσθημα της ιερής αγανακτήσης.

Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* διαβεβαιώνει πως «...ο νυν τους οίακας του Οκουμενικού Θρόνου ιθύνων, το εταστικόν όμμα του οποίου δεν διέφυγον τα του διαπραχθέντος εγκλήματος»³ θα λάβει τα απαραίτητα μέτρα. Επειδή όμως είναι πιθανό να υπάρξουν αντιδράσεις, σπεύδει να παράσχει εξηγήσεις για το πνεύμα υπό το οποίο θα ληφθούν τα μέτρα αυτά. Υπενθυμίζει πως το Πατριαρχείο, προκειμένου να επιτύχει την όσο δυνατόν ευρύτερη διάδοση της Αγίας Γραφής στον λαό, επέτρεψε τη μετάφρασή της ακόμα και στη νέα ελληνική υπό δύο όρους: «α') όπως αι μεταφράσεις αύται, γινόμεναι δια την κατ' ιδίαν χρήσιν των απλουστέρων, μη ώσιν αυθαίρετος εκχυδαϊσμός του ιερού πρωτοτύπου, μηδέ αδεξία μετάδοσις, πολλώ δ' ολιγότερον, διαστροφή των υψηλών αυτού εννοιών και β') όπως αι μεταφράσεις αύται γίνωνται κατά προηγουμένην άδειαν και έγκρισιν της ανωτάτης εκκλησιαστικής αρχής, και μη χρησιμεύωσιν ως όπλον εις χείρας των προτεσταντών ή προτεσταντιζόντων προς παραπλάνησιν των απλουστέρων».⁴ Επειδή όμως οι όροι αυτοί δεν τηρήθηκαν πάντοτε, οι διάφορες μεταφράσεις αντιμετωπίζονται με δυσπιστία.

Χρέος λοιπόν των εκκλησιαστικών αρχών είναι, κατά τη γνώμη του συντάκτη, να επισημάνουν στους «τολμητίες» τα εξής: α) η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία, που είχε την τύχη να παραλάβει την Καινή Διαθήκη στη γλώσσα της από τους ίδιους τους ευαγγελιστές και την Παλαιά Διαθήκη στη μετάφραση των εβδομήκοντα και που ευτύχησε, μέσω της επί αιώνες χρήσης των Γραφών, να δει το πέρασμα λέξεων και φράσεων τους στην καθομιλουμένη, «...οφείλει να μη κατακολουθεί μηδ' εν τούτω τυφλοίς όμμασι τοις παρ' άλλοις χριστιανικοίς λαοίς γινομένοις...»,⁵ αλλά να αποδίδει τον προσήκοντα σεβασμό στα ιερά

¹ Αποτελούσε συνήθη πρακτική του αρχισυντάκτη της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, Αθ. Πιπέρα, να μην υπογράφει τα άρθρα του. Το συγκεκριμένο, που είναι και το κυρίως άρθρο του τεύχους της 28/9/1901, είναι κατά πάσα πιθανότητα δικό του.

² «Προς τους παρ' ημίν εκχυδαϊστάς της Αγίας Γραφής», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 39, 28/9/1901, σ. 377.

³ «Προς τους παρ' ημίν εκχυδαϊστάς της Αγίας Γραφής», όπ.π., σ. 378.

⁴ «Προς τους παρ' ημίν εκχυδαϊστάς της Αγίας Γραφής», όπ.π., σ. 379.

⁵ «Προς τους παρ' ημίν εκχυδαϊστάς της Αγίας Γραφής», όπ.π., σ. 379.

κείμενα. β) Λόγω της σχέσης που υπάρχει μεταξύ της γλώσσας των Γραφών και της σύγχρονης ελληνικής, «...δυσκολωτάτη, πολλαχού δε και αδύνατος, αποβαίνει η κατά λέξιν ακριβής και άνευ βλάβης της εννοίας του πρωτοτύπου μετάφρασις».¹ γ) Δεν είναι σωστό να περιβληθούν «...τα υψηλά και σεπτά της αγίας Γραφής νοήματα δια λέξεων και φράσεων χυδαίων και πεπατημένων...»,² για τον ίδιο λόγο που ένας βασιλιάς δε φοράει ράκη. δ) Αφού κύριος σκοπός των μεταφράσεων είναι η όσο το δυνατόν ευρύτερη διάδοση των αγίων Γραφών, πρέπει να μελετηθούν σοβαρά τα μέσα που θα συντελέσουν στο σκοπό αυτό, «...ουχί δε να εκχυδαΐζεται απλώς και ως έτυχε το σεπτόν κείμενον της αγίας Γραφής επί ανυπολογίστω ζημία του περιεχομένου αυτής».³

Το άρθρο κλείνει αναφέροντας ως υποδειγματικό το έργο του θρησκευτικού συλλόγου «Ανάπλασις», τα μέλη του οποίου εργάζονται για την έκδοση μιας ερμηνευτικής παράφρασης της Καινής Διαθήκης με την έγκριση του Πατριαρχείου. Τέλος, η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ζητάει να σταματήσει η *Ακρόπολις* την καταπάτηση και βεβήλωση του ιερού κειμένου και γνωστοποιεί πως η Ιερά Σύνοδος με επιστολή της έχει ζητήσει τη λήψη των αναγκαίων μέτρων από την Εκκλησία της Ελλάδας. Πάντως, παρά τους επαίνους που δέχεται, η «Ανάπλασις» στρέφεται μέσω του ομώνυμου περιοδικού της κατά της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, την οποία κατηγορεί ότι συναινεί στην υπό όρους μετάφραση του Ευαγγελίου. Η απάντηση έρχεται δύο μήνες αργότερα κι αποτελεί ουσιαστικά επανάληψη των θέσεων του επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου του Πατριαρχείου, η οποία καταλήγει στην απερίφραστη δήλωση πως «...ο αρχισυντάκτης της «Εκκλησιαστικής Αληθείας» ουδέποτε συνηγόρησεν...»⁴ υπέρ των κατά λέξη μεταφράσεων.

Ο *Ταχυδρόμος* ενημερώνει στις 8/10 ότι μετά από μικρή διακοπή εξαιτίας καθυστερήσεων στα ταχυδρομεία, συνεχίζεται στην Ακρόπολη «...η δημοσίευσις των εκ Λονδίνου υπό του κ. Αλεξάνδρου Πάλλη εξακοντιζομένων παραβρασμάτων του Ευαγγελίου...».⁵ Ο συντάκτης του *Ταχυδρόμου* απορεί πώς ανέχονται τέτοιο βανδαλισμό οι θρησκευτικές και πολιτικές αρχές της Ελλάδας. Το σκάνδαλο είναι ακόμα μεγαλύτερο γιατί δεν προέρχεται από αλλόδοξους προσηλυτιστές, αλλά από ορθόδοξους που λένε ότι θέλουν να διαφωτίσουν τον λαό και να δυναμώσουν το θρησκευτικό φρόνημά του. «Μέχρις επισκοπήσε-

¹ «Προς τους παρ' ημίν εκχυδαϊστάς της Αγίας Γραφής», όπ.π., σ. 379.

² «Προς τους παρ' ημίν εκχυδαϊστάς της Αγίας Γραφής», όπ.π., σ. 380.

³ «Προς τους παρ' ημίν εκχυδαϊστάς της Αγίας Γραφής», όπ.π., σ. 380.

⁴ «Αναγκαία διαφώτισις εν τω ζητήματι της μεταφράσεως του ιερού Ευαγγελίου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 49, 7/12/1901, σ. 482.

⁵ «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1011, 8/10/1901.

ως φανατικοί εν τη μαλλιαρική αιρέσει αυτών...»,¹ δεν αντιλαμβάνονται ότι προκαλούν την απέχθεια του λαού που καταλαβαίνει τον λόγο του Θεού μόνο στη γλώσσα που τον έγραψαν οι μαθητές του Χριστού, αλλά και τη χλεύη όσων έχουν έστω και λίγο ανεπτυγμένο το γλωσσικό αίσθημα. Ευτυχώς, καταλήγει, ό,τι δεν έκριναν αναγκαίο να πράξουν οι αρμόδιες αρχές στην Ελλάδα, το έκανε ο Πατριάρχης. Με επιστολή του προς τον μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιο και την ελληνική Ιερά Σύνοδο, ζητάει να γίνουν τα απαραίτητα διαβήματα προς την κυβέρνηση «...ίνα παρεμποδισθή η βεβήλωσις του ιερού Ευαγγελίου δια της κακοτέχνου και ανθελληνικής γλώσσης των μαλλιαρών».²

Έχοντας καταθέσει την επίσημη θέση της εφημερίδας, ο συντάκτης παρουσιάζει τις αντιδράσεις που έχουν προκληθεί από τη μετάφραση. Μεταφέρει αποσπάσματα από δημοσιεύματα αθηναϊκών εφημερίδων,³ οι οποίες έχουν συνταχθεί με την παρέμβαση της Μεγάλης Εκκλησίας και ζητούν τη λήψη των απαραίτητων μέτρων από τις ελληνικές αρχές. Ενημερώνει ακόμα πως η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου σκοπεύει να ζητήσει από την κυβέρνηση να μην επιτρέψει τέτοιες στρεβλώσεις του Ευαγγελίου. Αντιδράσεις όμως σημειώνονται και στην Κωνσταντινούπολη, όπου η Μεσαιωνολογική Εταιρία αποφασίζει να αποκλείσει από τη βιβλιοθήκη της όποιο βιβλίο είναι γραμμένο στη γλώσσα των μαλλιαρών. Ο αρθρογράφος μάλιστα σημειώνει πως «την αγαστήν ίδια ταύτην πρωτοβουλίαν αν εμμοούντο και πάντα πανταχού τα ομογενή φιλολογικά και εκπαιδευτικά σωματεία και αναγνωστήρια, ο κόλαφος κατά του περί ου ο λόγος γλωσσικού βανδαλισμού θα καθίστατο καιριώτερος και ο περισταλτικός του κακού σκοπός θα επευχγάνετο πληρέστερον».⁴

Ο ανταποκριτής της *Κωνσταντινουπόλεως* επικεντρώνεται στην εγκύκλιο του Πατριαρχείου, ενέργεια που προκάλεσε «αγαθωτάτην εντύπωσιν» στους λόγιους κύκλους της Αθήνας. Αναφέρει ακόμα ο μητροπολίτης Προκόπιος ρωτήθηκε εκ μέρους της *Ακρο-*

¹ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

² «Εκκλησιαστικά ειδήσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1010, 6/10/1901.

³ Χαρακτηριστικά: η *Πρωία* υποπεύεται «...ότι το ευσεβές τούτο έργον φέρει την σφραγίδα της εγκρίσεως της Ι. Συνόδου της Ελλάδος...» και τονίζει ότι μετά την παρέμβαση του Πατριαρχείου «...εν μόνον καθήκον έχει η Ιερά Σύνοδος και η εισαγγελική αρχή του Κράτους, να συλλέξωσι και να παραδώσωσιν εις το πυρ [το] βέβηλον έργον, να καταδιώξωσι δε τους δράστας αυτού και τους κυκλοφορούντας αυτό...». Το *Εμπρός* γράφει ότι «η μετάφρασις του Ευαγγελίου, και τοιαύτη μάλιστα μετάφρασις, αποτελεί θρασυτάτην επιβουλήν κατά της θρησκείας και της γλώσσης...» κι επισημαίνει ότι «η ελληνική γλώσσα του Ευαγγελίου είναι πολύτιμος κληρονομία, την οποίαν μόνον παράφρονες και μωροί δύνανται να εγκαταλείψουν». Η *Αστραπή* προτρέπει τους δημοτικιστές: «Συγγράφετε αν θέλετε με την εκ σεύτλων και ονακανθών ανθοστεφή γλώσσαν σας την φυλλάδα του Μπερτόλδου αλλ' άφετε μετά δέους την ιστορίαν της Ρωμηοσύνης και προ πάντων μη βεβηλόνετε το Ευαγγέλιον». Βλ. «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1011, 8/10/1901.

⁴ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

πόλεως αν αληθεύει ότι η Ιερά Σύνοδος έλαβε τέτοιο έγγραφο κι έδωσε αρνητική απάντηση. Αυτό βέβαια ανατρέπεται από τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που σημαίνει πως το έγγραφο ίσως να έχει καθυστερήσει. Αυτό που δεν πρέπει να καθυστερήσει άλλο είναι η λήψη μέτρων, γιατί η μετάφραση έχει ήδη φτάσει στα Άγια Πάθη και «...τα ιερά και μεγάλα εκείνα λόγια αποχυδαιούνται».¹

Ο ανταποκριτής του *Ταχυδρόμου* στην Αθήνα υπενθυμίζει πως η μετάφραση του Ευαγγελίου επιχειρήθηκε ξανά πρόσφατα, αλλά η πλειονότητα του λαού και του κλήρου θεώρησε την ιδέα ασεβή και παράτολμη. Αυτή τη φορά όμως ο Αλ. Πάλλης, «...ο μετά πολλής τόλμης εις την χυδαίαν την Ιλιάδα μεταφράσας...» ανέλαβε τη μετάφραση του Ευαγγελίου και η Ακρόπολις «...ήτις εκ χαρακτήρος συνειθίζει να υποστηρίξη πάσαν παράβολον και παραδοξοφανή απόπειραν...» ανέλαβε τη δημοσίευση «...εις γλώσσαν λεγομένην και έχουσαν τας αξιώσεις δημώδους».² Ο συντάκτης, που συνδέεται φιλικά με τον Α. Πάλλη και τον σέβεται αλλά δεν συμφωνεί με τις φιλολογικές του δοξασίες, δεν αμφιβάλλει ότι τα κίνητρά του είναι ευγενή, ωστόσο θεωρεί πως ματαιοπονούν όσοι επιδιώκουν τη χριστιανική μόρφωση του λαού με αυτά τα μέσα. Δεν πιστεύει πως οι εποικοδομητικές αρχές του Ευαγγελίου θα μεταδοθούν στον λαό με παρακινδυνευμένες μεταφράσεις που είναι πιο δυσνόητες από το αρχικό κείμενο, αλλά με κατάλληλη ηθική διδασκαλία και εκπαίδευση.

Με το ζήτημα να μην παρουσιάζει εξελίξεις, η *Κωνσταντινούπολις* αναδημοσιεύει το άρθρο της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*: «Προς τους παρ' ημίν εκχυδαϊστάς της Αγίας Γραφής», ενώ από τις στήλες της προβάλλεται η άποψη ότι η διαμάχη δεν είναι πλέον μεταξύ καθαρεύουσας και δημώδους, αλλά μεταξύ γλώσσας του λαού και γλώσσας των μαλλιαρών. Σύμφωνα με τον συντάκτη, η γλώσσα που χρησιμοποιείται στον Τύπο και στο θέατρο (όχι όμως και αυτή που μεταχειρίζονται οι λόγιοι στο Πανεπιστήμιο, στο σχολείο και στα συγγράμματά τους), είναι εκείνη την οποία ο λαός καταλαβαίνει κι αισθάνεται. Το ζήτημα λοιπόν είναι ότι οι μαλλιαροί προσπαθούν να επιβάλουν ως δημοτική μία γλώσσα που κατασκευάζουν οι ίδιοι διαστρέφοντας την ομιλουμένη. Για να στηρίξει την άποψή του, χρησιμοποιεί ως επιχείρημα μια κριτική του Κ. Παλαμά που δημοσιεύθηκε στο *Άστρ* για την «Ιστορία της Ρωμοσύνης» του Α. Εφταλιώτη. Το άρθρο αυτό, σημειώνει, είναι γραμμένο στη γλώσσα που χρησιμοποιούν όλες οι εφημερίδες, με την προσθήκη κάποιων λέξεων και φράσεων που είναι ακατάληπτες και για τον λαό και για τους λογίους.

¹ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 217, 11/10/1901.

² «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1019, 17/10/1901.

Επομένως, «...δεν ηξεύρω μα την αλήθειαν διατί κηρύττεται τόσωμανιώδης πόλεμος κατά της γλώσσης ταύτης. Το να κόπτονται τα ν από τας αιτιατικάς και να γίνεται ο Παρθενών Παρθενός και ο Οδυσσεύς Δυσσέας αυτά δεν είναι μέσα προς εκλαΐκευσιν της γλώσσης μας ίνα καταστή καταληπτή, αλλ' είναι σπασμωδικαί προσπάθειαι δια να κατορθώσωσι να διακριθώσι τινές, οίτινες άνευ τούτων θα διήγον εν αφανεί γωνία της σημερινής μας φιλολογικής κινήσεως».¹

Πολύ πιο βαρείς χαρακτηρισμούς χρησιμοποιεί η Κ. Πρεβεζιώτου, η οποία μέσω της *Βοσπορίδος* επιπίπτει λάβρα κατά των δημοτικιστών. Στο άρθρο της με τίτλο: «Το φρικτόν ανοσιούργημα» περιγράφει το εγχείρημα του Αλ. Πάλλη ως δεύτερη σταύρωση με την οποία «...εις τα χείλη Εκείνου, όστις μοιράσας γλώσσας φωτός, εκόσμησε δια πανσόφου λαλιάς τα χείλη αμαθών αλιέων, εντίθεται αντιστρόφως ακατανόμαστόν τι γλώσσημα βαρβαρότητος εσχάτης, δι' ου και αυτός ο έσχατος των αχθοφόρων αισχύνεται να μιάνη τα χείλη του!».² Η αντίδραση όμως του έθνους «...είναι ομόφωνος και γενική... αποδοκιμασία και αποτροπιάσις... προς την δράκα των εκφύλων, ήτις προσπαθεί να εκχυδαΐση και κατασπλώση τα ευγενέστερα αυτού κειμήλια».³ Αναφέρεται στη μετάφραση της *Ιλιάδας*, με την οποία «...οι καννίβαλοι της γλώσσης μαλλιαροί, οι Ηρόστρατοι ούτοι οι ζητούντες να εξέλθωσι της αφανείας αυτών δια ζοφεράς και δυσκλεούς φήμης...»⁴ κατακρεούργησαν τον Όμηρο. Στην περίπτωση του Ευαγγελίου όμως δεν πρόκειται περί βανδαλισμού, αλλά περί ιεροσυλίας που διαπομπεύει την ίδια τη θρησκεία: «...καίπερ ουδέ ήμισυν αριθμούσα θαυμαστήν εκτός της ανοσίου των μαλλιαρών σπείρας, δια το άκοσμον όμως και αλλοπρόσαλλον αυτής ελκύει την περιέργειαν του λαού ως όταν πίθηκος ή άρκτος χορεύη εις τας οδούς αγείρουσα τον όχλον».⁵ Το μόνο καλό που προκύπτει από τη μετάφραση είναι ότι μέσω αυτής ο μαλλιαρισμός ουσιαστικά αυτοκτονεί, αφού η αντίδραση του Πατριάρχη «...κατά του μικροσκοπικού μεν δια το ευάριθμον των φαλάγγων του, αλλ' ολεθρίου μικροβίου της ειδεχθούς μαλλιαρικής πανώλους... και η παρ' όλων των κοινωνικών τάξεων και μερίδων εκδηλωθείσα σφοδρά κατά του ρυπαρογραφήματος καταφορά»⁶ θα συντείνουν στην εξαφάνισή του.

Η *Κωνσταντινούπολις* εξακολουθεί να μεταφέρει ειδήσεις από την Αθήνα. Ο αττικός Τύπος αποκαλύπτει ότι δύο επίσκοποι, πρώην μέλη της Ιεράς Συνόδου, ετοιμάζαν μία

¹ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 222, 17/10/1901.

² Κ. Πρεβεζιώτου, «Το φρικτόν ανοσιούργημα», *Βοσπορίς*, τχ. 19, 20/10/1901, σ. 218.

³ Κ. Πρεβεζιώτου, όπ.π., σ. 218.

⁴ Κ. Πρεβεζιώτου, όπ.π., σ. 218.

⁵ Κ. Πρεβεζιώτου, όπ.π., σ. 218.

⁶ Κ. Πρεβεζιώτου, όπ.π., σσ. 218 - 219.

δική τους μετάφραση του Ευαγγελίου. Ωστόσο, ο υπουργός παιδείας και εκκλησιαστικών Σ. Στάης διαψεύδει ότι το έκαναν με την έγκριση της Εκκλησίας.¹ Ο Αλ. Πάλλης, με ανοιχτή επιστολή του στην *Ακρόπολη*, ειρωνεύεται «...εν γλώσση τη εθιζομένη εις τα Πατριαρχεία δι' όσα μέτρα ελήφθησαν όπως σταματήση το κακόν»,² με αποτέλεσμα να ξεσηκώσει νέο γύρο αποδοκιμασιών του Τύπου εναντίον του. Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* μεταφέρει τις αντιδράσεις της ελληνικής Ιεράς Συνόδου, η οποία έχει ετοιμάσει εγκύκλιο κατά της μετάφρασης που θα διαβαστεί στους ναούς, ενώ ζητά τη διοικητική και ποινική δίωξη των μεταφραστών. Παράλληλα, η Θεολογική σχολή του Πανεπιστημίου έχει συντάξει υπόμνημα διαμαρτυρίας προς την κυβέρνηση, την οποία παρακαλεί να απαγορεύσει κάθε παρόμοια απόπειρα.³

Ενάμιση μήνα μετά το πρώτο της δημοσίευμα σχετικά με τα Ευαγγελικά, η *Κωνσταντινούπολις* νιώθει έτοιμη να εκφέρει τη δική της κρίση επί του θέματος. Στο κύριο της άρθρο δηλώνει την ικανοποίησή της για την εξέγερση της δημόσιας γνώμης στην Ελλάδα, γεγονός που δείχνει την αναζωπύρωση του θρησκευτικού αισθήματος. Επισημαίνει ότι πρώτος ο δικός της ανταποκριτής στην Αθήνα έδωσε το σύνθημα της αποδοκιμασίας και συγχαίρει τον Πατριάρχη, ο οποίος με την παρέμβασή του πυροδότησε τη γενική κατακραυγή, δείχνοντας τι μπορεί να καταφέρει μία προσωπικότητα με κύρος, όταν έχει θέληση και ζήλο να δράσει, ακόμα κι έξω από τον κύκλο της άμεσης δικαιοδοσίας της. Συγχαρητήρια όμως δίνει και στον αττικό τύπο ο οποίος, με εξαίρεση την εφημερίδα που έγινε όργανο της βεβηλώσεως, «...σύσσωμος σχεδόν εξανέστη και δριμύτατα το ανόσιον εγχείρημα εστιγμάτισεν...».⁴

Σχετικά με τη μετάφραση, γράφει χαρακτηριστικά: «*Η γλώσσα του κ. Πάλλη, η γλώσσα των μαλλιαρών, δεν είναι η γλώσσα η δημοτική είναι εν γελοίον ιδίωμα της ιδίας αυτών εφευρέσεως, όλως δε ακατάληπτον εις τον λαόν, δια τον οποίον προορίζεται και εις τον ως μόνην υπηρεσίαν προσφέρει την εξευτέλισιν των ιερωτέρων αυτού*».⁵ Σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, ο λαός καταλαβαίνει το Ευαγγέλιο καλύτερα στη γλώσσα που είναι γραμμένο, διότι η εξάπλωση της παιδείας είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη διάδοση της γλωσσικής μάθησης και στα λαϊκά στρώματα. Επομένως, δεν υπάρχει πια λόγος να μεταφραστεί το Ευαγγέλιο. Άλλωστε δεν είναι δυνατή μια τέτοια μετάφραση, αφού τα δογμα-

¹ «Εκκλησιαστικά. Η παράφρασις του Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 227, 23/10/1901.

² «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 233, 31/10/1901.

³ «Ο εκχυδαϊσμός του Ευαγγελίου και αι εν Ελλάδι εκκλησιαστικά και πολιτικά αρχαί», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 44, 2/11/1901, σ. 440.

⁴ «Η ανόσια απόπειρα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 236, 3/11/1901.

⁵ «Η ανόσια απόπειρα», όπ.π.

τικά του μέρη δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά αν απλώς αντικατασταθούν κάποιες λέξεις από άλλες, αλλά μόνο αν γίνει ερμηνεία κι εμβάθυνση στην έννοιά τους. Προκειμένου να περιβάλλει τις θέσεις του αυτές με περισσότερο κύρος, παραθέτει τις δηλώσεις προσωπικοτήτων όπως οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Π. Καρολίδης και Δ. Κυριακού, ο επικεφαλής έφορος αρχαιοτήτων Γ. Σωτηριάδης, ο βουλευτής Λ. Δεληγεώργης και ο υπουργός Σ. Στάης.

Τις επόμενες μέρες συνεδριάζουν εκ νέου οι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής προκειμένου να υποβάλουν επισήμως τη γνώμη τους στην Ιερά Σύνοδο της Ελλάδας. Ο μόνος που διαφοροποιεί κάπως τη στάση του είναι ο Διομήδης Κυριακού, ο οποίος καταδικάζει μεν τη μετάφραση του Αλ. Πάλλη, αλλά δεν τάσσεται κατά των μεταφράσεων του Ευαγγελίου εν γένει.¹ Ο επίσκοπος Λαρίσης Αμβρόσιος δηλώνει πως «...το ανοσιούρημα, το οποίον εις βάρος του ιερού Ευαγγελίου γίνεται εν αυτή τη πρωτευούση του ορθόδοξου ελληνικού κράτους... μόνον άσπονδοι εχθροί του Γένους και της Ορθοδοξίας εδικαιούνται να συλλάβωσιν... και να πραγματοποιήσωσιν...».² Ταυτόχρονα, σε πολλές πόλεις της Πελοποννήσου ετοιμάζονται διαδηλώσεις προς αποδοκιμασία της μετάφρασης, κατά τις οποίες «...ο λαός θα καύση πανηγυρικώτατα μερικά αντίτυπα της χυδαίας μεταφράσεως του Ευαγγελίου, άτινα εκκυκλοφόρησαν λάθρα και υποβιλιμαίως, και τα οποία συλλέγονται από τινος επιμελώς μόνον και μόνον δια να παραδοθούν περιφανώς εις τας φλόγας».³ Κατά της μετάφρασης τάσσεται και η βασίλισσα Όλγα, μετά από συνάντησή της με τον Σ. Στάη, διευκρινίζοντας ότι το δικό της εγχείρημα είχε ως κίνητρο την αγάπη της για το λαό και τη θρησκεία.

Από τις 6 Νοεμβρίου αρχίζουν να καταφθάνουν στην Κωνσταντινούπολη οι ειδήσεις σχετικά με τη δραστηριότητα της ελληνικής Ιεράς Συνόδου. Αρχικά γίνεται γνωστό ότι έχει παραληφθεί η επιστολή του Πατριαρχείου αλλά δεν ανακοινώνεται επισήμως κάποια απόφαση, λόγω της απουσίας του μητροπολίτη Αθηνών στα Καλάβρυτα για την κη-

¹ «Η ανόσια απόπειρα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 236, 3/11/1901. «Εκκλησιαστικά. Η βεβήλωση του Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 237, 5/11/1901. «Ελληνική ανταπόκρισις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 238, 6/11/1901.

² «Εκκλησιαστικά. Η βεβήλωση του Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 237, 5/11/1901.

³ «Εκκλησιαστικά. Το ζήτημα της βεβήλωσης του ιερού Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 238, 6/11/1901. Είναι σίγουρο ότι τα βιβλία που επρόκειτο να παραδοθούν στην πυρά δεν περιείχαν τη μετάφραση του Αλ. Πάλλη, καθώς αυτή κυκλοφόρησε τον επόμενο χρόνο υπό τον τίτλο: «Η Νέα Διαθήκη κατά το Βατικανό χειρόγραφο μεταφρασμένη από τον Αλέξ. Πάλλη», σε έκδοση της *The Liverpool Booksellers'*. Πιθανόν να επρόκειτο για αντίτυπα της μετάφρασης που είχε γίνει με μέριμνα της βασίλισσας Όλγας, τα οποία είχαν κυκλοφορήσει σε περιορισμένο αριθμό το 1900 με τίτλο: «Κείμενον και μετάφρασις του Ιερού Ευαγγελίου πρός αποκλειστικήν οικογενειακήν του ελλην. λαού χρήσιν μερίμνη της Α. Μ. της βασίλισσης των Ελλήνων Όλγας εκδιδομένα».

δεία της μητέρας του.¹ Η καθυστέρηση αυτή εκλαμβάνεται ως ολιγωρία από τον αθηναϊκό Τύπο, ο οποίος δίνει τα εύσημα στο Πατριαρχείο γιατί κατάφερε «...να σείση ισχυρώς το κοιμώμενον τέκνον της, να το εξυπνήση και να επιτάξη αυτό να καταστείλη την ανίερων ταύτην βεβήλωσιν...».² Με την επιστροφή του Προκόπιου η Ιερά Σύνοδος συνεδριάζει κι εκδίδει απόφαση «...δι' ης αποκηρύσσεται η δια του μαλλιαρικού ιδιώματος γελωτοποιούσα την Αγίαν Γραφήν πολύκροτος και σκανδαλώδης μετάφρασις και απαγορεύεται η εντός του βασιλείου χρήσις αυτής».³ Παράλληλα, γίνονται γνωστές και οι πρώτες αντιδράσεις των φοιτητών, χωρίς όμως αναφορά στα επεισόδια που έχουν διαδραματιστεί στα γραφεία των εφημερίδων *Ακρόπολις* και *Άστρ*.⁴

Οι εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης αποφεύγουν επίσης να αναφερθούν στις διαδηλώσεις που συνταράσσουν την Αθήνα, καταλήγοντας σε συγκρούσεις με τη Χωροφυλακή και απολογισμό μεγάλο αριθμό νεκρών και τραυματιών. Αντί αυτών, δημοσιεύουν μια συνέντευξη του καθηγητή της Θεολογικής σχολής Ι. Μοσχάκη, ο οποίος υποστηρίζει ότι «ανέκαθεν το ζήτημα εν τη Εκκλησία μας ήτο λελυμένον και αι μεταφράσεις του Ευαγγελίου ου μόνον απηγορεύθησαν, αλλά και κατεδιώχθησαν και αφωρίσθησαν».⁵ Στο ίδιο δημοσίευμα παρατίθενται στοιχεία που ανατρέπουν τους ισχυρισμούς ότι έχουν πραγματοποιηθεί πρόσφατα μεταφράσεις του Ευαγγελίου με την έγκριση του Πατριαρχείου. Δημοσιεύεται επίσης η Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιος που στάλθηκε στην Εκκλησία της Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Ιωακείμ Γ', «...η έναγχος εν τω αυτόθι τύπω εις φως προκύψασα μετάφρασις των ιερών Ευαγγελίων εις το απειροκάλλως υπό τινων δημιουργούμενον καινοφανές χυδαϊκόν γλωσσικόν σύστημα...»⁶ μπορεί να εμπνεύσει αδιαφορία προς τη θρησκεία, γιατί αμαυρώνει το κάλλος και καταρρίπτει το ουράνιο ύφος του Ευαγγελίου. Οπότε, προεικάζοντας ότι η Εκκλησία της Ελλάδος αποδοκιμάζει τέτοια επιβλαβή δημοσιεύματα, γνωστοποιεί την πεποίθηση του Πατριαρχείου πως η πρώτη θα λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα «...εις απαγόρευσιν των τοιούτων, ων η κυκλοφορία ου μό-

¹ «Ελληνική ανταπόρισις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 238, 6/11/1901.

² «Αναγκαία διαφώτισις εν τω ζητήματι της μεταφράσεως του ιερού Ευαγγελίου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 49, 7/12/1901, σ. 482.

³ «Ευαγγελιακά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1037, 8/11/1901.

⁴ «Το ασεβές τόλμημα του κ. Πάλλη προς εκβαρθάρωσιν της Αγίας Γραφής εμφαντικώτατα απεδοκιμάσθη ... και υπό της νεολαίας του ελληνικού βασιλείου. Την αποδοκιμασίαν αυτής... η ελληνική νεολαία εξεδήλωσε προς τας διευθύνσεις του "Άστεως" και της "Ακροπόλεως" δια τα ευνοϊκά υπέρ της μεταφράσεως άρθρα των δύο τούτων εφημερίδων...». Βλ. «Η βεβήλωσις του Ευαγγελίου και η αθηναϊκή νεολαία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1036, 7/11/1901.

⁵ «Η μετάφρασις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 240, 8/11/1901.

⁶ Ιωακείμ Γ', «Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιος προς την ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 45, 9/11/1901, σ. 444. Την επόμενη μέρα, 10/11, την δημοσίευσε και η *Κωνσταντινούπολις* αυτούσια, χωρίς κάποιο σχόλιο.

νον ανά τας επαρχίας του θεοστηρίκτου βασιλείου, αλλά και πέραν αυτού, και πανταχού όπου λαλείται η γλώσσα ημών, επεκτεινομένη, κοινήν συνεπάγεται την βλάβην και κοινήν άρα προκαλεί την πρόνοιαν προς εκρίζωσιν των ζιζανίων από του αγρού του Κυρίου».¹

Πέντε μέρες μετά τα επεισόδια, ο Ταχυδρόμος σχολιάζει την παραίτηση της κυβέρνησης Θεοτόκη περιοριζόμενος στην καταγγελία της συμπεριφοράς της αντιπολίτευσης, η οποία «...εξεμεταλλεύθη υπέρ του αγώνος αυτής περί καταλήψεως της αρχής τα εν Αθήναις επεισόδια του ζητήματος της παραφράσεως του Ευαγγελίου, τα οποία, προκληθέντα υπό της επιπολαιότητος δημοσιογραφικών τινων οργάνων, άπαξ έτι απέδειξαν το προς τας παραλόγους παραφοράς ευεπίφορον του Έλληνος...».² Η Κωνσταντινούπολις δημοσιεύει το πλήρες κείμενο της απόφασης της ελληνικής Ιεράς Συνόδου, η οποία «... αποκρούει και αποδοκιμάζει και κατακρίνει πάσαν δια μεταφράσεως εις απλουστέραν ελληνικήν γλώσσαν αλλοιώσιν ή μετατροπήν του πρωτοτύπου κειμένου του Ιερού Ευαγγελίου...».³ Ενημερώνει ακόμα για την τηλεγραφική διαταγή του Γ. Θεοτόκη στους νομάρχες να προβούν στην κατάσχεση κάθε είδους μετάφρασης που έχει κυκλοφορήσει, καθώς και για την παραίτηση του μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιου, παρά τις αρχικές του αντιρρήσεις.

Η Εκκλησιαστική Αλήθεια εκφράζει τη λύπη της για τις διαστάσεις που πήρε «...γενόμενον αντικείμενον ήκιστα αρμοζουσών τη υποθέσει θορυβωδών διαδηλώσεων, αφ'ων δεν έλειψαν κατά κακήν των πραγμάτων εκτίμησιν ουδ' αυτοί οι της ιεράς Θεολογίας τρόφιμοι...»⁴ και τις συνέπειες που είχε το ζήτημα του εκχυδαϊσμού της Αγίας Γραφής. Αναφέρεται στην παραίτηση του Προκόπιου, σημειώνοντας ότι στον σύντομο χρόνο της ποιμαντορίας του κατέβαλε ειλικρινείς και αξιέπαινες προσπάθειες για να ανυψώσει το γόητρο της Εκκλησίας της Ελλάδας, προχωράει όμως σε κρίσεις και για άλλα πρόσωπα. Υπερασπίζεται τη βασίλισσα Όλγα, το όνομα της οποίας ενεπλάκη στο ζήτημα της μετάφρασης λόγω της ρωσικής της καταγωγής,⁵ ενώ καταφέρεται κατά των ηγετών της αντιπολίτευσης που το εκμεταλλεύτηκαν πολιτικά.⁶ Παρόλο που η Εκκλησιαστική Αλήθεια θεωρεί το

¹ Ιωακείμ Γ', όπ.π. σ. 445.

² «Εν Κωνσταντινουπόλει», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1040, 12/11/1901

³ «Το ζήτημα της μεταφράσεως του Ευαγγελίου», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 243, 12/11/1901.

⁴ «Το ζήτημα του εκχυδαϊσμού της Αγίας Γραφής εν Ελλάδι», Εκκλησιαστική Αλήθεια, τχ. 46, 16/11/1901, σ. 453.

⁵ «...αι διαδόσεις περί δήθεν οπισθοβούλων σχεδίων εν τω ζητήματι καθόλου της μεταφράσεως των αγίων Γραφών παρά προσώποις λίαν υψηλά ισταμένοις, είναι εντελώς ανυποσταται και μωραί», «Το ζήτημα του εκχυδαϊσμού της Αγίας Γραφής εν Ελλάδι», όπ.π. σ. 454.

⁶ «...δεν δύναται αφ'ετέρου να μη εκφράση την λύπην της δια την οχλαγωγικήν ανάμειξιν προσώπων ήκιστα αρμοδιών δια τοιαύτα ζητήματα, και έτι περισσότερο δια την ανοίκειον πολιτικήν χροιάν, ήτις απεδόθη εις ζήτημα εκκλησιαστικόν, κατ'εισήγησιν πάντως ανθρώπων μωροπίστων και άγαν εξημμένων», «Το ζήτημα του εκχυδαϊσμού της Αγίας Γραφής εν Ελλάδι», όπ.π. σ. 454.

όλο ζήτημα καθαρά θρησκευτικό, δεν παραβλέπει τις γλωσσικές του προεκτάσεις. Έτσι, ένας από τους λόγους για τους οποίους καταδικάζει «...το μάταιον και επιβλαβές της ατυχούς επιχειρήσεως των περί τον Πάλλην εκχυδαϊστών...»,¹ είναι η ιδιαίτερη σχέση που έχει ο ελληνισμός με το Ευαγγέλιο. Από τη στιγμή που το ελληνικό έθνος και η ορθόδοξη Εκκλησία του είχαν «...το εξαιρετικόν προτέρημα να δεχθώσιν αμέσως παρ' αυτών των θεηγόρων αποστόλων το ιερόν πρωτότυπον εν τη ιδία ελληνική γλώσση...»,² δεν υπάρχει λόγος να μιμηθεί τους άλλους λαούς, που έπρεπε να το μεταφράσουν στις δικές τους γλώσσες για να γίνει κατανοητό από τον λαό.

Στις 19 Νοεμβρίου ο Ταχυδρόμος εξαπολύει προσωπική επίθεση στον Γ. Ψυχάρη. Τον κατηγορεί ότι αντί να θέσει τέρμα στο θράσος του μετά τον θλιβερό εκτροχιασμό του ζητήματος της μετάφρασης του Ευαγγελίου, «...ο φύσει τε και θέσει ιδρυτής και αθλοθέτης του μυσσαρού και καταράτου αγώνος...»³ ρίχνει λάδι στη φωτιά με επιστολές και συνεντεύξεις σε παρισινές εφημερίδες. Ο συντάκτης εκφράζει τη λύπη του για όσους Γάλλους διαμορφώνουν άποψη για το γλωσσικό μας ζήτημα «...κατά τας προ αυτών αναπτυσσομένας φρενοπλήκτους θεωρίας του κ. Ψυχάρη»,⁴ ιδίως όμως για τους σπουδαστές της Σορβόνης που διδάσκονται τα ελληνικά «...παρ' ανδρός ουδέν έχοντος κοινόν άλλο προς την γλώσσαν ταύτην ή ότι, βαναυσουργήσας ιδιών τι και παντελώς ανύπαρκτον γλωσσικόν τερατούργημα, απαρτισθέν εκ των εξαμβλωμάτων του νοσούντος πνεύματος αυτού και εκ των χυδαιολογημάτων των καπηλειών και πάσης κοινωνικής υποστάθμης, παρουσιάζει αυτό ως την ελληνικήν γλώσσαν».⁵

Το έναυσμα για την επίθεση έδωσε μια επιστολή του Γ. Ψυχάρη στον παρισινό Χρόνο. Σύμφωνα με τον Ταχυδρόμο, ο ηγέτης του δημοτικισμού γράφει πως οι Έλληνες που αποκρούουν το χυδαίο του ιδίωμα κι επιμένουν στη χρήση της καθαρεύουσας στον γραπτό λόγο, μοιάζουν με Γάλλους που θα απαιτούσαν την αντικατάσταση της γλώσσας τους από τη λατινική. Αυτό σημαίνει πως «...ή ο άνθρωπος τελείως εξέστη του νου σχετίζων τα παντελώς άσχετα... ή ότι πράττει τούτο... ενεργών κατά τας ανάγκας της διατηρήσεως της έδρας αυτού ως καθηγητού της ελληνικής γλώσσης (!) εν τη Σορβώνη».⁶ Επισημαίνει τη «φοβερή του αντίφαση», αφού από τη μία βρίζει τους ομογενείς του που πολεμούν τη χυδαία γλώσσα, αλλά από την άλλη ισχυρίζεται ότι ο ίδιος δεν θα έκανε τέτοια μετά-

¹ «Το ζήτημα του εκχυδαϊσμού της Αγίας Γραφής εν Ελλάδι», όπ.π. σ. 454.

² «Το ζήτημα του εκχυδαϊσμού της Αγίας Γραφής εν Ελλάδι», όπ.π. σ. 454.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1046, 19/11/1901

⁴ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

⁵ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

⁶ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

φραση του Ευαγγελίου. Αν όμως πραγματικά ήθελε να δια φωτίσει τους Γάλλους επί του θέματος, θα τους ζητούσε να φανταστούν κάποιον να μεταφέρει το γαλλικό Ευαγγέλιο σε ένα τοπικό ιδίωμα ανάμικτο με ιδιωματικές, χυδαίες, του καπηλειού και των αχθοφόρων εκφράσεις και να το προσφέρει στον λαό λέγοντας ότι αυτή είναι η γλώσσα του γαλλικού έθνους.

Ο συντάκτης κατηγορεί τον Γ. Ψυχάρη ότι «...φωράται ή παραλογιζόμενος ασυναισθήτως ή κακοπίστως και δολίως διαστρεβλών τα πράγματα...»¹ όταν κατάγγελλει ως υπαίτιο του εκτροχιασμού τον Ταχυδρόμο που με το άρθρο της 26^{ης} Σεπτεμβρίου επέστησε την προσοχή των αρμοδίων. Ο αρχικός αίτιος του κακού είναι ο ίδιος ο Γ. Ψυχάρης που «...μετερχόμενος τον διδάσκαλον γλωσσικού τινος ανυπάρκτου ιδιώματος, υπ' αυτού κατά φρενοπαθή έμπνευσιν χαλκευθέντος και ελληνικής γλώσσης καλουμένου»,² κατάφερε να πείσει τους Γάλλους ότι είναι αυθεντία επί των ζητημάτων της ελληνικής γλώσσας. Με τις θεωρίες του παρέσυρε «...δύο ή τρεις πετεινοκεφάλους νεανίας και άλλους τοσούτους ωριμωτέρους μεν την ηλικίαν, ουχί όμως και ευρωστοτέρους την διάνοιαν...».³ Ένας μάλιστα από αυτούς, διαστρέφοντας την επιθυμία της βασίλισσας Όλγας για εκλαΐκευση του Ευαγγελίου, προέβη στο ανόσιο εκείνο έργο που ο Ταχυδρόμος κατήγγειλε και που οι αρμόδιοι δυστυχώς δεν διέκοψαν εγκαίρως. Η δημοκοπία, ο κομματισμός και η δημοσιογραφική επιπολαιότητα ενέσκησαν στη μαλλιαρική παραφροσύνη και προκάλεσαν τον θλιβερό εκτροχιασμό, αρχικός αίτιος του οποίου είναι ο Γ. Ψυχάρης.

Την επόμενη μέρα ο Ταχυδρόμος ενημερώνει τους αναγνώστες του ότι απάντηση στα δημοσιεύματα του Γ. Ψυχάρη στον γαλλικό Τύπο δόθηκε και από την Ελλάδα. Μεταφέρει τα κύρια σημεία μιας επιστολής που δημοσιεύθηκε στον παρισινό Χρόνο «...ερμηνεύουσα... της μεγάλης πλειονοψηφίας των λογίων τας ορθάς γνώμας και του έθνους το φρόνημα ως προς το γλωσσικόν τούτο ζήτημα...».⁴ Ο συντάκτης της επιστολής υποστηρίζει ότι στην πλειοψηφία των ορθοδόξων η γλώσσα του Ευαγγελίου γίνεται καλύτερα κατανοητή από οποιοδήποτε τοπικό ιδίωμα. Το ακατανόητο συνονθύλευμα που ψευδώς παρουσιάζεται στους ξένους ως ελληνική γλώσσα, είναι απλώς μία χυδαία ιδιωματική μορφή προφορικού λόγου, που διαφέρει από την κατά τόπους ομιλουμένη. Ο «φρικόδης χυδαϊσμός» έδωσε αφορμή για μακρές φιλολογικές συζητήσεις, αλλά «το αποφώλιον τέρας της νοσηράς ημιμαθείας του κ. Ψυχάρη είχε ήδη αποκηρύξει και η γλωσσική επιστήμη και

¹ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

² «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει», όπ.π.

⁴ Χωρίς τίτλο, Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1047, 20/11/1901.

η γλωσσική συνείδησις του λαού. Τα δε τελευταία επεισόδια θα χρησιμεύσωσιν, ελπίζομεν, ως ο οικτρός αυτού επικήδειος, αφού από πολλού κατεδίκασαν αυτό πάντες οι λοιποί, πλην της αραιοτάτης φάλαγγος των οπαδών του φρενοπαθούς αιρεσιάρχου».¹

Η απάντηση στα δημοσιεύματα αυτά του *Ταχυδρόμου* θα έρθει μετά από ένα μήνα μέσα από τις στήλες της *Κωνσταντινούπολης*. Η εφημερίδα δημοσιεύει επιστολή του Γ. Ψυχάρη, την οποία συνοδεύει με ένα φαρμακερό άρθρο κατά του *Ταχυδρόμου*. Ο συντάκτης διευκρινίζει από την αρχή πως η *Κωνσταντινούπολις* δεν υιοθετεί το γλωσσικό ιδίωμα του Γ. Ψυχάρη. Ακόμα όμως κι αν το καταδικάζει «ανεπιφυλάκτως», δεν υβρίζει τον ίδιο, ούτε παρουσιάζει τις ύβρεις ως επιχειρήματα. Το άρθρο του *Ταχυδρόμου*, γραμμένο πότε με φρενιτώδη έξαρση και πότε με μακαρονικό ύφος, φανερώνει πως «...άνθρωποι των άκρων δεν ευρίσκονται μόνον εις το μαλλιαρόν στρατόπεδον».² Μάλιστα οι φανατικοί του άλλου στρατοπέδου υποπίπτουν σε διπλό ατόπημα, αφού «αφ' ενός την καθαρεύουσαν παραμορφούσιν εις σχολαστικήν και εξ άλλου δια των εξάψεων και των παραφορών των εκτραχύνουσι τα πράγματα».³ Οι αθηναϊκές εφημερίδες μπορεί να μεταχειρίστηκαν γλώσσα «εκτάκτως εμπαθή» κατά των μαλλιαρών, το άρθρο του *Ταχυδρόμου* όμως είχε το διπλό «προνόμιο» της εμπάθειας και της σχολαστικότητας. Το μοναδικό ελαφρυντικό που μπορεί να βρει, είναι ότι «...ήτο πιθανώς παραλήρημα πυρέσσοντός τινος φανατικού θιασώτου του μακαρονισμού, διότι βεβαίως καθαρεύουσα δεν είναι δυνατόν να αποκληθή η γλώσσα εκείνη».⁴ Αναφέρει πως ακόμα και λόγιοι που λατρεύουν την καθαρεύουσα, όπως ο φιλόλογος Α. Ζιάκας, αποδοκίμασαν μέσω άλλων εφημερίδων «...τας εν ονόματι αυτής παραφοράς»⁵ και τονίζει πως ο Γ. Ψυχάρης είναι διαπρεπής λόγιος που τιμά το έθνος του στο εξωτερικό, αλλά ακόμα «...και οι σοφώτεροι άνδρες συνέβη πολλάκις να υποπέσωσιν εις πλάνας».⁶

Στην επιστολή του ο Γ. Ψυχάρης αναιρεί πρώτα κάποιες ανακρίβειες που γράφτηκαν στο άρθρο του *Ταχυδρόμου* σχετικά με την ανατροφή και τη μόρφωσή του. Με αυτό θέλει να δείξει πως η συγκεκριμένη εφημερίδα «...μας πολεμά δίχως να μας διαβάζη, δίχως να ξέρη».⁷ Στρέφει έπειτα την προσοχή του στα Ευαγγελικά. Από τη στιγμή που ο *Ταχυδρόμος* τον κατηγορεί ως αρχικό αίτιο των επεισοδίων της Αθήνας, αποδεικνύει πως

¹ *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

² «Μία επιστολή», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 272, 18/12/1901.

³ «Μία επιστολή», όπ.π.

⁴ «Μία επιστολή», όπ.π.

⁵ «Μία επιστολή», όπ.π.

⁶ «Μία επιστολή», όπ.π.

⁷ Γ. Ψυχάρη, «Τι λέει ο “Ταχυδρόμος” και τι λέω εγώ», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 272, 18/12/1901.

«...το ζήτημα δεν είναι θρησκευτικό διόλου, παρά μόνο γλωσσικό».¹ Τέλος, δηλώνει πως ίσως να μεταφράσει το επίμαχο άρθρο στα γαλλικά για να διασκεδάσουν και οι υπόλοιποι κάτοικοι του Παρισιού, αλλά δεν κατάδέχεται να απαντήσει στο υβρεολόγιο. «Ο “Ταχυδρόμος” και γω δε μιλούμε την ίδια γλώσσα. Εμείς είμαστε ήσυχοι άνθρωποι που φροντίζουμε για το καλό. Αφίνουμε στην καθαρέβουσα όλα τάλλα».²

Ακόμα ένας διαπρεπής λόγιος που ασχολείται με τα Ευαγγελικά είναι ο Σπυρίδων Μωραΐτης, το μακροσκελές άρθρο του οποίου δημοσιεύεται σε τρεις συνέχειες στην *Κωνσταντινούπολη*. Αυτός υποστηρίζει ότι το ζήτημα θα τελείωνε ανώδυνα αν οι υποστηρικτές της μετάφρασης δεν επεδείκνυαν υπέρμετρο ζήλο που απέκλεισε τη νηφάλια συζήτηση. Το άρθρο αυτό λοιπόν αποτελεί τη δική του συνεισφορά, ώστε να συζητηθεί το θέμα της μετάφρασης από κάθε πλευρά: θρησκευτική, γλωσσική, εκπαιδευτική.

Ο σκιαθίτης λόγιος υποστηρίζει πως το να είναι η γλώσσα ενός βιβλίου καταληπτή στον αναγνώστη αποτελεί σπουδαίο προτέρημα. Μάλιστα, ο ίδιος δηλώνει «...αδυσώπητος επιτημητής των δασκάλων, οίτινες σχολαστικώς θηρεύουσι λέξεις και τύπους και συντάξεις αήθεις, δια της τούτων καινότητος αποκρύπτοντες την της κεφαλής των κενότητα εμβριθών νοημάτων».³ Θεωρεί όμως ότι τα βαθιά νοήματα των Γραφών δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά μέσω του εκχυδαΐσμού της γλώσσας. Παρατηρεί πως ακόμα και άνθρωποι που είναι αμόρφωτοι αντιδρούν σε κάθε παραποίηση του ευαγγελικού κειμένου. Στο επιχείρημα των δημοτικιστών ότι κάθε άλλος λαός έχει τις Γραφές μεταφρασμένες στη γλώσσα του, ο Σ. Μωραΐτης αντιτείνει κυρίως το ποιόν της μετάφρασης. «Πάντες δε μετέφρασαν αυτό εις το παρ’ εαυτοίς εντιμότερον και αξιοπρεπέστατον γλωσσικόν ιδίωμα, εκείνο το οποίον δεν εντρέπεται να μεταχειρίζεται ο καθηγητής εν τω πανεπιστημίω, ούδ’ ο ιερεύς εν τω ναώ, ούδ’ ο συγγραφεύς εν σπουδαίοις συγγράμμασι. Δεν κατήλθον εις τας αγνιάς ως “ρακιοσυρραπάδα”, ίνα περισυλλέξωσι γλωσσικά ράκη, άτινα και αυτός ο λαός σικχαίνεται, καίπερ μεταχειριζόμενος εξ ανάγκης, διότι οι κηδεμόνες του δεν τω χορήγησαν ευπρεπέστερα».⁴ Οι δημοτικιστές, συνεχίζει, δυσανασχετούν γιατί οι λόγιοι στην Ελλάδα δε χρησιμοποιούν τη γλώσσα του λαού. Θα έπρεπε όμως να δυσανασχετούν γιατί ο λαός δεν καταλαβαίνει ακόμα την επίσημη γλώσσα και να εργάζονται προς αυτό τον σκοπό.

Η γλώσσα του κάθε λαού, γράφει ο Σ. Μωραΐτης, ξεκινά από ένα πρωτόγονο στα-

¹ Γ. Ψυχάρη, «Τι λέει ο “Ταχυδρόμος” και τι λέω εγώ», όπ.π.

² Γ. Ψυχάρη, «Τι λέει ο “Ταχυδρόμος” και τι λέω εγώ», όπ.π.

³ Σ. Μωραΐτη, «Περί της μεταφράσεως του ιερού Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 250, 20/11/1901.

⁴ Σ. Μωραΐτη, «Περί της μεταφράσεως του ιερού Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 254, 26/11/1901.

διο κι εξελίσσεται μαζί του. Όπως στην Ευρώπη σπουδαίοι λατινομαθείς συνέβαλαν στον πλουτισμό και τη διαμόρφωση της κάθε γλώσσας, έτσι έπραξαν και στην Ελλάδα σπουδαίοι ελληνομαθείς όπως οι Α. Κοραΐς, Κ. Ασώπιος, Φ. Ιωάννου κι άλλοι πολλοί. Αν τα σχολεία εκπλήρωναν τον προορισμό τους κι έδιναν στην κοινωνία κι άλλους παρόμοιους ελληνομαθείς, «...δεν θα υφίστατο την σήμερον παρ' ημίν χυδαιογλωσσική αίρεσις. Οι νυν αιρετικοί και αιρεσιάρχαι, ή θα ήταν και αυτοί γεγευσμένοι ελληνικής αμβροσίας και νέκταρος, και τότε θα προεθυμούντο, εφ' όσον ενδέχεται, να καταστήσωσι και την γλώσσαν του λαού των μέτοχον των τιμίων τούτων δώρων, ή άγευστοι απολειφθέντες, δεν θα είχαν το θάρρος αλλά θα συνεστέλλοντο, ενώπιον της αυθεντίας των ελληνομαθών, να αναμιγνύονται εις ζητήματα προφανώς και ομολογουμένως διαφεύγοντα την αρμοδιότητά των».¹ Στην Ευρώπη, που οι δημοτικιστές φέρνουν ως παράδειγμα, οι επίσημες γλώσσες των κρατών είναι διαδεδομένες σε ευρύτατα στρώματα του λαού χάρη στην εκπαίδευση. Αν λοιπόν οι δημοτικιστές ενδιαφέρονται πραγματικά για τον λαό, ας διαθέσουν τους πόρους και τις δυνάμεις τους στη σύσταση επαρκών σχολείων και στην κατάρτιση εκπαιδευτικών που θα «...διδάσκωσι την υπό των **αρμοδίων** οδοποιηθήσαν και επί αιώνα ήδη προκόπτουσαν... επίσημον νεοελληνικήν γλώσσαν, και συν αυτή και δι' αυτής και τας ιεράς και σωτηρίου υποθήκας του Ευαγγελίου του Χριστού».²

Η ίδια η Κωνσταντινούπολις σπεύδει να σχολιάσει το άρθρο του Σ. Μωραΐτη αμέσως μετά την ολοκλήρωσή του. Τον συγχαίρει διότι πραγματεύθηκε το θέμα με απαράμιλλη δεινότητα και απλότητα ταυτόχρονα, καθιστώντας το κατανοητό σε όλους κι ανακεφαλαιώνει τις δύο βασικές του θέσεις κατά των δημοτικιστών. Η πρώτη συνίσταται στο ότι το επιχείρημα περί διγλωσσίας σε σχέση με τις ευρωπαϊκές γλώσσες είναι έωλο, γιατί εκείνες έχουν πάρει την οριστική τους μορφή κι έχουν γίνει κτήμα του λαού. Αντιθέτως η ελληνική βρίσκεται ακόμα υπό διαμόρφωση και οι δημοτικιστές επιχειρούν να την κρατήσουν στάσιμη. Η δεύτερη είναι πως η γλώσσα που παρουσιάζουν ως δημοτική «...ουδ' έχει σχέσιν τινά προς την πραγματικήν, προς την ζωντανήν γλώσσαν του λαού το τεχνητόν και αυθαίρετον κατασκευάσμα των».³ Ο συντάκτης όμως παρατηρεί ότι η σύγκυση που έχουν προκαλέσει είναι τόσο μεγάλη, που ακόμα και σοβαρές εφημερίδες του εξωτερικού υποστηρίζουν τις παρδοξολογίες τους.

Στα τέλη του Νοεμβρίου δημοσιεύεται στις εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης

¹ Σ. Μωραΐτη, «Περί της μεταφράσεως του ιερού Ευαγγελίου», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 255, 27/11/1901.

² Σ. Μωραΐτη, όπ.π.

³ «Η εξέλιξις», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 257, 29/11/1901.

το πλήρες κείμενο της εγκυκλίου της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδας σχετικά με τη μετάφραση του Ευαγγελίου. Σε αυτό αναφέρεται πως μέχρι το 1629 κανείς δε διανοήθηκε να μεταφράσει το Ευαγγέλιο σε γλώσσα απλούστερη από αυτή που χρησιμοποίησαν οι Ευαγγελιστές για να το γράψουν κι οι Απόστολοι για να το κηρύξουν. Αλλά και έκτοτε, οι απόπειρες που έγιναν ήταν λίγες και πάντοτε θνησιγενείς. Τονίζεται το ότι η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία είναι η μόνη που έχει το πρωτότυπο του Ευαγγελίου στη γλώσσα της, γι' αυτό και απέκρουσε κάθε μετάφραση «...ως έργον οθνείον και άθεσμον...».¹ Το ίδιο ισχύει και για την πρόσφατη «...εις οικτρώς κακόζηλον και χυδαϊκήν, αηδώς και σκανδαλωδώς παραμορφούσαν το σεμνόν κάλλος του θεοπνεύστου αρχετύπου κειμένου».² Επισημαίνεται πως οποιαδήποτε απόδοση του Ευαγγελίου σε απλούστερη γλώσσα αντιστρατεύεται τις αποφάσεις της Εκκλησίας γιατί ελλοχεύει ο κίνδυνος της διαστροφής των εννοιών που διατυπώθηκαν ως δόγματα από τις Οικουμενικές Συνόδους. Σύμφωνα με την Ιερά Σύνοδο, οι διαφορές της καθομιλουμένης από τη γλώσσα του Ευαγγελίου που υφίστανται εδώ και πάνω από μία χιλιετία και οι οποίες στο παρελθόν ήταν πολύ μεγαλύτερες παρά σήμερα, δε μείωσαν τον σεβασμό και την υπακοή σε αυτό. Για τους λόγους αυτούς η Εκκλησία αποδοκιμάζει κάθε αλλοίωση ή μεταβολή του πρωτοτύπου κειμένου του Ευαγγελίου, «...ου μόνον ως περιττήν, αλλά και ως έκθεσμον και συντελούσαν εις σκανδαλισμόν των συνειδήσεων, στρέβλωσιν δε των θείων αυτού εννοιών και διδαγμάτων».³

Την ίδια μέρα που ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου, η *Κωνσταντινούπολις* φιλοξενεί δηλώσεις του Έλληνα υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Αντώνιου Μομφεράτου. Σε ερώτηση για τη σύσταση επιτροπών που θα παρακολουθούν την εξέλιξη του ζητήματος του Ευαγγελίου, ο υπουργός απορρίπτει την ιδέα, καθώς θεωρεί το ζήτημα λήξαν. Υποστηρίζει πως με την ανάγνωση της εγκυκλίου σε όλους τους ναούς και την απόφαση του κράτους για κατάσχεση όλων των μεταφράσεων που κυκλοφορούν, «...πράγμα το οποίον είναι ίσον και χειρότερον προς τον αφορισμόν... θα εννοήσωσι δε πάντες ότι η περαιτέρω αυτών αντίστασις είναι αδικαιολόγητος και θα ησυχάσωσιν».⁴ Η αισιοδοξία του υπουργού δε φαίνεται να είναι δικαιολογημένη καθώς, όπως μεταφέρει ο *Ταχυδρόμος*, το ζήτημα «...εξακολουθεί παραδόξως υφιστά-

¹ «Εκκλησιαστικά ειδήσεις. Το ζήτημα του Ευαγγελίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1051, 26/11/1901 & «Η εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 255, 27/11/1901.

² «Εκκλησιαστικά ειδήσεις. Το ζήτημα του Ευαγγελίου», & «Η εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδος», ό.π.

³ «Εκκλησιαστικά ειδήσεις. Το ζήτημα του Ευαγγελίου», & «Η εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδος», ό.π.

⁴ «Εκκλησιαστικά. Το ζήτημα του Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 254, 26/11/1901.

μενον εις τινα επιπόλαια πνεύματα, ασυνειδήτως αγόμενα και φερόμενα υπό των κομματικών συμφεροντοδιωκτών».¹

Για το Πατριαρχείο το ζήτημα σίγουρα δεν έχει λήξει, καθώς στις 21 Δεκεμβρίου η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* δημοσιεύει μια νέα εγκύκλιό του.² Αυτή τη φορά απευθύνεται στο ορθόδοξο ποιμνίο του οθωμανικού κράτους, η αφορμή όμως είναι τα «τελευταία γνωστά γεγονότα» της μετάφρασης του Ευαγγελίου. Γίνεται ονομαστική αναφορά στον Αλ. Πάλλη και στην «...εκφρείσαν εκ των κεφαλών τινων καινών και απρόσφορα βουλευομένων, πεπατημένην, ανώμαλον και ακατάρτιστον, μη ούσαν, πολλού γε και δει, κοινήν παρ' ημίν διάλεκτον...».³ Υπενθυμίζεται η άμεση αντίδραση του Πατριαρχείου που υπέδειξε, όπως είχε καθήκον, το πρακτέο στην Εκκλησία της Ελλάδος «...ένθα το ζένον και καινοφανές γλωσσικόν εξάμβλωμα ενεμφανίσθη...»⁴ κι επαναλαμβάνονται τα επιχειρήματα κατά της μετάφρασης που έχουν ήδη αναφερθεί στα άρθρα της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*. Η εγκύκλιος ολοκληρώνεται με μια ακόμα αποδοκιμασία και καταδίκη κάθε επί λέξει μετάφρασης της Αγίας Γραφής συνολικά και του Ευαγγελίου ειδικότερα.

Με το Πατριαρχείο να έχει τον τελευταίο λόγο επί του θέματος, ο Τύπος περιορίζεται στη μεταφορά ορισμένων επί μέρους στοιχείων της υπόθεσης. Έτσι, ο *Ταχυδρόμος* φιλοξενεί μια ιστορική αναδρομή στις μεταφράσεις του Ευαγγελίου που επιχειρήθηκαν κατά το παρελθόν. Το επιμύθιο του άρθρου είναι πως «...η Μεγάλη Εκκλησία άμα φανείσαν την κακόσχολον και κακόζηλον εκχυδάισιν της Καινής Διαθήκης κατέκρινε μεν επί Κυρίλλου του Β' περί το 1640, απεκήρυξε δε και επί του Πατριάρχου Γαβριήλ τω 1704, οπότε και δημοσία κατεκάη».⁵ Την ίδια τύχη έχει κι ένα μεταφρασμένο Ευαγγέλιο την παραμονή των Χριστουγέννων του 1901. Η παράδοσή του στις φλόγες αποτελεί μια συμβολική κίνηση, που μαζί με το αμείλικτο κυνήγι και την κατάσχεση κάθε είδους μετάφρασης του Ευαγγελίου την οποία έχει διατάξει η κυβέρνηση, συντελεί στο να ηρεμήσουν τα πνεύματα στην Ελλάδα.

Το ζήτημα βέβαια της μετάφρασης του Ευαγγελίου έχει περάσει τα σύνορα της

¹ «Εν Κωνσταντινουπόλει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1064, 11/12/1901.

² Την εγκύκλιο δημοσιεύουν την επόμενη μέρα η *Κωνσταντινούπολις* και ο *Ταχυδρόμος*. Βλ. «Αι μεταφράσεις των Γραφών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 276, 22/12/1901 & «Η μετάφρασις του Ευαγγελίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1073, 22/12/1901.

³ «Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιος περί των εις νεώτερον ελληνικόν ιδίωμα μεταφράσεων της τε Αγίας Γραφής καθόλου και του ιερού Ευαγγελίου ίδια», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 51, 21/12/1901, σ. 500.

⁴ «Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιος περί των εις νεώτερον ελληνικόν ιδίωμα μεταφράσεων της τε Αγίας Γραφής καθόλου και του ιερού Ευαγγελίου ίδια», όπ.π.

⁵ Αρχιμανδρίτη Δοσίθεου, «Ιστορικά περί της εις την καθημιλημένην διάλεκτον μεταφράσεως της Καινής Διαθήκης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1072, 21/12/1901.

χώρας και αποτελεί θέμα συζήτησης και στον ευρωπαϊκό Τύπο. Χαρακτηριστικά αποσπάσματα μεταφέρει η *Κωνσταντινούπολις*, που περιγράφει ως «παράδοξο» ένα άρθρο του παρισινού *Χρόνου*, σύμφωνα με το οποίο οι περισσότεροι Έλληνες σπουδάζουν θεολογία, άρα «...εις την πλημμύραν των θεολόγων και εις την σχολαστικότητα αυτών πρέπει να αποδοθή η γενική αποδοκιμασία, ης ην προσέκρουσε η μετάφρασις του Ευαγγελίου!».¹ Ευτυχώς, γράφει ο συντάκτης της *Κωνσταντινουπόλεως*, τις πλάνες του παρισινού φύλλου επανόρθωσε ο ανταποκριτής του στην Αθήνα, ο οποίος ανέπτυξε «...τους αληθείς λόγους της καταδίκης, ήτις τόσον ομόθυμος εξηνέχθη εναντίον της χυδαίας του Πάλλη αποπείρας».² Ο αγγλικός τύπος προβάλλει το προνόμιο της ελληνικής Εκκλησίας που κατέχει το πρωτότυπο του Ευαγγελίου στη γλώσσα της, η οποία παρά τις μεταβολές που έχει υποστεί γίνεται ακόμα κατανοητή από μεγάλο μέρος του λαού. «Ωστε είναι εύκολον να κατανοήση τις την ισχυράν αντιπάθειαν προς πάσαν μεταβολήν εν κειμένω όπερ συνδέει τον εικοστόν αιώνα μετά του πρώτου και τосον εναργώς καταδεικνύει την αδιάλειπτον συνέχειαν της χριστιανικής Εκκλησίας».³

Σύμφωνα με επιστολή από το Βερολίνο που δημοσιεύει η *Κωνσταντινούπολις*, ακόμα και ο Γερμανός αυτοκράτορας Γουλιέλμος παρακολούθησε με προσοχή τα γεγονότα στην Αθήνα και συζήτησε εκτενώς με τον ιερέα της ρωσικής πρεσβείας το ζήτημα της μετάφρασης του Ευαγγελίου.⁴ Περισσότερα στοιχεία δίνει η εφημερίδα για την κριτική του υφηγητή θεολογίας στο Βερολίνο, Karl Beth, ο οποίος επισημαίνει ότι δίπλα στη νέα ελληνική γραφόμενη γλώσσα υπάρχει και μία πολύ χυδαία γλώσσα του λαού, που κυριαρχεί στα κατώτερα στρώματα αλλά δεν χρησιμοποιείται σε κανένα καλό σπίτι. Σε αυτό το ιδίωμα έκανε τη μετάφραση ο Αλ. Πάλλης, ο οποίος ανήκει σε μια ομάδα ανθρώπων που θέλουν να ανυψώσουν το ιδίωμα αυτό σε γραπτή γλώσσα. Ο Γερμανός πανεπιστημιακός δεν αρνείται την ανάγκη για μεγαλύτερη διάδοση του Ευαγγελίου, αλλά πιστεύει πως αυτό θα επιτευχθεί «...δια της εις τον λαόν διδασκαλίας της νεωτέρας γραφομένης γλώσσας...», ενώ χαρακτηρίζει ως «...παρεκτροπήν το να καταρρίψη το Ευαγγέλιον εις το “Jargon” των εργατών των λιμένων και των μικρεμπόρων...».⁵

Στα τέλη Ιανουαρίου του 1902 ο Λ. Δεληγεώργης ανακινεί στην ελληνική Βουλή το θέμα της μετάφρασης του Ευαγγελίου, με αφορμή την ύπαρξη τέτοιων μεταφράσεων

¹ «Τα σχόλια», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 252, 23/11/1901.

² «Τα σχόλια», όπ.π.

³ Σ. Μωραΐτη, «Περί της μεταφράσεως του ιερού Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 255, 27/11/1901.

⁴ «Ο αυτοκράτωρ Γουλιέλμος και το ζήτημα του Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 37, 19/2/1902.

⁵ «Γερμανός περί της μεταφράσεως του Ευαγγελίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 271, 4/12/1902

σε κάποια σχολεία. Η συζήτηση γενικεύεται με τη συμμετοχή του υπουργού παιδείας και αρκετών βουλευτών¹ και ο απόηχός της φτάνει μέχρι την Πόλη. Οι εφημερίδες χαρακτηρίζουν τη δημοτική γλώσσα: «...τερατώδες... εξάμβλωμα, όπερ ενεφανίσθη με αξιώσεις γνησίου του λαού τέκνου και με διεκδικήσεις δικαιωμάτων ανυπάρκτων»² και το κίνημα του δημοτικισμού: «...μανία προς διαφθοράν της γλώσσης του έθνους δια της υποκαταστάσεως της συγχρόνου καθαρευούσης αυτής μορφής υπό χυδαίου τινός και τραγελαφικού ιδιώματος».³ Τα Ευαγγελικά χαρακτηρίζονται ως η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι και προκάλεσε την «... από του βήματος της Βουλής επίσημον παντός παραπλησίου τερατουργήματος καταδίκη...».⁴ Επισημαίνεται ακόμα ότι η γλώσσα του λαού θα μπορούσε να είναι διαφορετική από την καθαρεύουσα, αλλά ο χρόνος κι η εκπαίδευση έχουν ήδη επιτελέσει το έργο τους και κάτι τέτοιο είναι πλέον αδύνατο. Επομένως, ένα ιδίωμα «...ανύπαρκτον, τεχνητόν, εκ φαντασίας κατασκευασθέν και αυθαιρέτως ως ιδίωμα δημοτικόν παρουσιασθέν... παν άλλο ή γλώσσα του έθνους δύναται να θεωρηθή».⁵

Ο Ταχυδρόμος αναφέρεται ξεχωριστά στην αγόρευση του Κ. Παπαμιχαλόπουλου η οποία έκανε μεγάλη εντύπωση στο ακροατήριο, κι εκφράζει την ελπίδα πως η «...γενομένη επίσημος της νόσου ταύτης καταδίκη... θα αναγκάση τους ηγέτας και θιασώτας της μαλλιαρικής αιρέσεως να σκεφθώσιν εμβριθέστερον περί της ολεθρίας αυτών επιχειρήσεως».⁶ Μετά από αυτήν, γράφει χαρακτηριστικά, ακόμα κι αυτοί που πλανήθηκαν ή ζήλησαν τη δόξα του Ηρόστρατου «...θα πεισθώσιν ότι δεν είναι οι διδάσκαλοι, δεν είναι οι σχολαστικοί και κλασικομανείς οι εξεγειρόμενοι κατά της ανοσίας αυτών επιχειρήσεως, αλλ'... η χώρα σύμπασα, δια των αντιπροσώπων αυτής ομιλούσα...».⁷ Η Κωνσταντινούπολις επικεντρώνεται στην αρμοδιότητα της Βουλής να αποφασίσει για το γλωσσικό ζήτημα. Αποφαινεται πως εφόσον η Ακαδημία σιωπά, η Βουλή είναι ο μόνος θεσμός αρμόδιος για την πνευματική ζωή και την εκπαίδευση. Επιπλέον, τόσο η μόρφωση των βουλευτών όσο κι η θέση τους ως αντιπροσώπων του λαού, τους δίνει τη δυνατότητα και το δικαίωμα να λάβουν μια απόφαση που θα έχει το κύρος της αυθεντίας και θα ερμηνεύει το λαϊκό αίσθημα.

Έτσι, οι δύο εφημερίδες θεωρούν φυσιολογική την αποκήρυξη της δημοτικής

¹ Παρατηρητής, «Η εν Ελλάδι πολιτική κατάσταση», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1105, 5/2/1902 & «Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, 1901, σ. 45.

² «Και εις την Βουλήν», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 25, 5/2/1902.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 6 Φεβρουαρίου», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1106, 6/2/1902.

⁴ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 6 Φεβρουαρίου», Ταχυδρόμος, όπ.π.

⁵ «Και εις την Βουλήν», όπ.π..

⁶ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 6 Φεβρουαρίου», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1106, 6/2/1902.

⁷ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 6 Φεβρουαρίου», Ταχυδρόμος, όπ.π.

γλώσσας, ενός ιδιώματος που δεν διαθέτει τον απαραίτητο πλούτο ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του πνευματικού βίου του ελληνισμού. Άλλωστε, η γλώσσα που χρησιμοποιείται στις συζητήσεις στη Βουλή και στα κρατικά έγγραφα έχει γίνει, με το πέρασμα του χρόνου και την επίδραση της εκπαίδευσης, γλώσσα του λαού. Γι' αυτό και ο εκχυδαϊσμός της προκαλεί τη δυσφορία του συνόλου της κοινής γνώμης. Μπροστά σε τέτοια γενική κατακραυγή, υποστηρίζει ο *Ταχυδρόμος*, θα λυγίσουν ακόμα κι οι σκληροτράχηλοι ηγέτες των μαλλιαρών και θα αναγκαστούν να βρουν άλλη διέξοδο για τον φιλολογικό τους ζήλο. Μια διέξοδο που δεν θα θίγει το κοινό αίσθημα, αλλά θα εξασφαλίσει την επιδοκιμασία του.

Στα επόμενα χρόνια το ζήτημα της μετάφρασης του Ευαγγελίου θα απασχολήσει ξανά σε κάποιες περιπτώσεις τον Τύπο, αλλά και τους θεσμούς της Πόλης. Στις αρχές του 1903 ο *Ταχυδρόμος* ενημερώνει τους αναγνώστες του για ένα νέο πόνημα του Αλ. Πάλλη με τίτλο: «A few notes on the Gospels according to St Mark and St Matthew, based chiefly on modern Greek». Σύμφωνα με την εφημερίδα, στο έργο αυτό ο Αλ. Πάλλης εισηγείται διορθώσεις και νέες ερμηνείες σε χωρία των Ευαγγελίων οι οποίες, όπως ο ίδιος τονίζει στον πρόλογο, έχουν ήδη υποδειχθεί από άλλους. Ο συντάκτης επαινεί τη φιλοπονία του αλλά θεωρεί ατυχές το ότι αυτή καταναλώνεται στην προσπάθεια να πείσει τους Άγγλους ότι οι Έλληνες είναι τόσο ανόητοι που με τη μη συγκατάθεσή τους στη χρήση της μαλλιαρής, πνίγουν την ίδια τους τη γλώσσα. Σημειώνει μάλιστα πως «...όσο περισσότερο καλλιεργεί τας Μούσας τόσο περισσοτέρας ελπίδας παρέχει ότι ημέρα τινά θα στρέψη τα νότα εις την μαλλιαρήν».¹ Τον Απρίλιο του 1908 η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* γνωστοποιεί ότι σε συνεδρίαση της Μεσαιωνολογικής Εταιρίας, η οποία μάλιστα διεξήχθη στο Πατριαρχείο, διαβάστηκε ανακοίνωση του Η. Αλεξανδρίδη με τίτλο: «περί της εις το χυδαίον ιδίωμα μεταφράσεως των Αγίων Γραφών», ως απόρροια συζήτησης για τον Κύριλλο Λούκαρι.²

Η μετάφραση της Καινής Διαθήκης από τον Α. Πάλλη έρχεται εκ νέου στην επικαιρότητα το 1911, όταν στην Ελλάδα διεξάγεται η συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Η γλώσσα των Αγίων Γραφών αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της συζήτησης αυτής κι ο Τύπος που παρακολουθεί και σχολιάζει, απορεί που χάρη σε παρασκηνιακές κινήσεις «ανηκούστου τόλμης» το ανίερο αυτό έργο θα εξεταστεί από ειδική επιτροπή

¹ «Ο κ. Αλ. Πάλλης διορθωτής των Ευαγγελίων», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1436, 4/4/1903.

² Βλ. «Εκκλησιαστικά χρονικά. Επιστημονικά συζητήσεις», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 14, 9/4/1908, σσ. 179-180.

του Πατριαρχείου.¹ Τον Μάρτιο του 1911 οι μητροπολίτες Φιλαδελφείας και Κολωνίας στους οποίους είχε ανατεθεί η μελέτη της μετάφρασης του Αλ. Πάλλη, καταθέτουν το πόρισμα τους στην Ιερά Σύνοδο. Αποφαινεται ότι το γλωσσικό ιδίωμα της μετάφρασης και η απόδοση των εννοιών του κειμένου «...είνε άστοχα και απόβλητα ως εκ τούτου δε και απορριπτέον το βιβλίον τούτο του Πάλλη».² Κατόπιν τούτου, η Ιερά Σύνοδος αποφασίζει να αποσταλεί εγκύκλιος προς τους αρχιερείς των επαρχιών, με την οποία θα συνιστάται η αποφυγή και απόρριψη της «μετάφρασης των χυδαϊστών» και θα επιστάται η προσοχή τους για τον εντοπισμό τυχόν μαλλιαρών εκπαιδευτικών.

2.3.2. Ορεστειακά

Περίπου έναν χρόνο μετά το ξέσπασμα των Ευαγγελικών, η Κωνσταντινούπολις δημοσιεύει μια συνέντευξη του Στέφανου Στεφάνου. Σε αυτήν ο διευθυντής του Βασιλικού Θεάτρου Αθηνών αποκαλύπτει τις προθέσεις του για ανέβασμα αρχαίων ελληνικών δραμάτων σε μετάφραση. Διαβεβαιώνει μάλιστα ότι «...μία μετάφρασις εις γλώσσαν κομψήν, και όχι ψυχαριστικήν, είναι, κάτι το οποίον θα δύναται να καταστήση προσιτόν όλον το κάλλος των εννοιών ενός αρχαίου δράματος...»,³ όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων. Πραγματικά, όταν τον Ιούλιο του 1903 ο Ταχυδρόμος ανακοινώνει τα έργα που θα παιχθούν κατά την χειμερινή περίοδο στο Βασιλικό Θέατρο, πρώτη φιγουράρει η «Ορέστεια» του Αισχύλου. Τη μετάφραση «εφιλοτέχνησεν εμμέτρως» ο αρχαιολόγος Γεώργιος Σωτηριάδης και η παραγωγή της είναι η ακριβότερη που έχει πραγματοποιηθεί μέχρι εκείνη τη στιγμή στην αθηναϊκή σκηνή.⁴ Στο πρόγραμμα περιλαμβάνονται ακόμα ο «Οιδίποδας» και η «Αντιγόνη», ενώ αναφέρεται πως ο Στ. Στεφάνου προτίθεται να ζητήσει την πραγματοποίηση ανάλογων παραστάσεων στο αρχαίο θέατρο του Διονύσου, στις υπώρειες της Ακρόπολης.

Η πρεμιέρα της «Ορέστειας» λαμβάνει «...χαρακτήρα εθνικής εορτής».⁵ Παρίσταται σύσσωμη η πολιτική ηγεσία της χώρας, καθώς και «παν ό,τι υπέροχον και εκλεκτόν

¹ Βλ. «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 3844, 1/3/1911.

² «Εθνικόν κέντρον. Το ζήτημα της γλώσσης», Αστραπή, αρ.φ. 33, 11/3/1911.

³ «Αθηναϊκός κόσμος», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 222, 5/10/1902.

⁴ Βλ. «Θεατρικά. Η χειμερινή περίοδος του εν Αθήναις Βασιλικού Θεάτρου», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1520, 21/7/1903.

⁵ «Πανηγυρισμός της «Ορέστειας» εις το Βασιλικόν Θέατρον Αθηνών», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 225, 6/10/1903.

εις γένος, πλούτον, κάλλος και μάθησιν έχει να επιδείξη η Αθηναϊκή κοινωνία...».¹ Η δεκαπεντάχρονη Μαρίκα Κοτοπούλη εμφανίζεται στη σκηνή και μπροστά σε έναν – τοποθετημένο ειδικά για την περίπτωση – αδριάντα του Αισχύλου απαγγέλλει «Το χαίρε της τραγωδίας» του Κ. Παλαμά. Σύμφωνα με τον ανταποκριτή της *Κωνσταντινουπόλεως*, η απαγγελία γίνεται δεκτή με επευφημίες και χειροκροτήματα που ξεκινούν μάλιστα από το Βασιλικό θεωρείο. Ο *Ταχυδρόμος* από την άλλη, βλέπει στην απαγγελία αυτή «...τον μαλλιαρισμόν διαλάμποντα εν όλη αυτού τη δασύτητι»² και την θεωρεί ως πειστήριο «...περί των φιλολογικών και γλωσσικών ιδεών, αίτινες κρατούσι παρά τοις διευθύνουσι σήμερον το βασιλικόν θέατρον...».³

Εκεί που συμφωνούν οι δύο εφημερίδες, είναι στη διάψευση των προσδοκιών. Το Βασιλικό Θέατρο, που ιδρύθηκε με τις καλύτερες των προθέσεων αλλά δεν δικαίωσε τις προσδοκίες του κοινού, προέβη σε μια καινοτομία. Χάρη στην πίεση της κοινωνίας και του Τύπου, ενέταξε στο πρόγραμμά του τα αρχαία δράματα. Ωστόσο, ο ενθουσιασμός που δημιουργήθηκε από την πολυτέλεια της παραγωγής και την αδημονία για διδασκαλία τέτοιων αθάνατων έργων στη σύγχρονη γλώσσα, έδωσε τη θέση του στην απογοήτευση. Ο ανταποκριτής της *Κωνσταντινούπολης* γράφει χαρακτηριστικά ότι στην παράσταση δεν αναπτύχθηκε όλη η δύναμη της αρχαίας τραγωδίας, ενώ «...κατακρίνεται και η μετάφρασις, ως ακαλαίσθητον κράμα καθαρευούσης και δημοτικής...».⁴ Ο *Ταχυδρόμος* ομολογεί ότι δε διαθέτει δείγμα της γλώσσας στην οποία έγινε η μετάφραση, «όταν όμως ακούωμεν τον αττικόν τύπον... ου αι ελευθερώτεραι περί γλώσσης αρχαί είναι γνωσταί, κατακραυγάζοντα εναντίον της μαλλιαρικής περιβολής, υπό την οποίαν προ του δημοσίου ενεφανίσθη η Ορέστεια, φανταζόμεθα ποίαν γελοιοποίησιν έπαθε το έζοχον εκείνο φιλολογικόν καλλιτέχνημα».⁵

Ο «αυτουργός» της μετάφρασης, Γ. Σωτηριάδης, μπαίνει, όπως είναι φυσικό, στο στόχαστρο του Τύπου. Η κριτική όμως που δέχεται δεν είναι ιδιαίτερα σκληρή. Αναγνωρίζεται η αξία του ως φιλόλογου και αρχαιολόγου, η *Κωνσταντινούπολις* μάλιστα αναφέρει ότι του είχε προταθεί να αναλάβει τη φιλολογική έδρα της Μεγάλης του Γένους Σχολής, ενώ ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται ως «...πνεύμα δε ελεύθερον, μη προσηλούμενον εις τον σχολαστικισμόν, αλλά και περί την νεωτέραν γλώσσαν δεξιότατον...».⁶ Για τις γλωσσι-

¹ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 254, 8/11/1903.

² «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 6 Νοεμβρίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1606, 6/11/1903.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 6 Νοεμβρίου», όπ.π.

⁴ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 251, 6/10/1903.

⁵ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 6 Νοεμβρίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1606, 6/11/1903.

⁶ «Τα παράχορδα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 255, 10/11/1903.

κές του θέσεις υπάρχουν υπόνοιες μόνο ότι «...ρέπει προς την αίρεσιν των χυδαϊστών και μαλλιάρων, ουχί εξ εδραίων πεποιθήσεων, αλλ' εκ προσωπικών συμπαθειών».¹ Έτσι η επιλογή του να αναμίξει στοιχεία της δημοτικής και της καθαρεύουσας αντιμετωπίζεται ως «σφάλμα», ως «ατυχής εκτέλεση» η οποία οδήγησε σε ένα «...κράμα τραγελαφικόν, ανάξιον της σεμνότητος του αρχαίου δράματος».²

Το αποτέλεσμα αυτής της επιλογής ήταν, σύμφωνα με τον *Ταχυδρόμο*, να σκανδαλιστεί το κοινό, το οποίο δεν προέβει σε άμεσες αποδοκιμασίες σεβόμενο τον χώρο του θεάτρου. «Αλλ' η εντύπωσις του ακροατηρίου ήτο καταφανής και αισθητή η γενική επί τη ιεροσυλία αγανάκτησις».³ Λίγες μέρες αργότερα η αγανάκτηση αυτή εκφράζεται εμπράκτως με την επίδοση στον Γεώργιο Α' αναφοράς από πολίτες, οι οποίοι τον καλούν «...να μη επιτρέψη την παράστασιν της “Ορεσείας” εν μεταφράσει».⁴ Επιπλέον η σχεδόν ταυτόχρονη παράσταση της «Αντιγόνης» στο Δημοτικό Θέατρο, σε μετάφραση του Κ. Χρηστομάνου στη δημοτική, δίνει ακόμα μία αφορμή να ανακινηθεί εκ νέου «το αιώνιον της γλώσσης ζήτημα», οπότε ο αθηναϊκός τύπος για μία ακόμη φορά γεμίζει με άρθρα και συνεντεύξεις «...περί του εξόχως σπουδαίου και λίαν ενδιαφέροντος ζητήματος της γλώσσης, ην πρέπει να μεταχειριζώμεθα γράφοντες...».⁵

Αμέσως ανακαλούνται οι μνήμες των Ευαγγελικών. Η κατάσταση βέβαια είναι εντελώς διαφορετική, «αλλά το θορυβώδες των εν Αθήναις συναδέλφων δεν εκεντήθη ολίγον και υπό της μεταφράσεως της “Ορεσείας”». Ανάλογες όμως είναι και οι αντιδράσεις του Τύπου της Πόλης. Η *Κωνσταντινούπολις* αναφέρει πως είναι ελάχιστοι και δεν έχουν παρά αναιμικά επιχειρήματα όσοι υποστηρίζουν «...τη χρήση του χυδαϊζοντος εκείνου και αναμίκτου μετά ξενοτρόπων λέξεων και βαρβαρισμών ιδιώματος, όπερ θέλουσιν αυτοβούλως και αυθεραίτως να παραστήσωσιν ως την αληθνήν και ζωντανήν του λαού γλώσσαν...».⁶ Οι επιφανέστεροι όμως λόγιοι της Ελλάδας τάσσονται υπέρ της καθαρεύουσας η οποία αν και προσεγγίζει αρκετά την αρχαία, είναι κατανοητή από όλους. Ο συντάκτης θεωρεί ότι διαπράττουν έγκλημα όσοι προσπαθούν να εκβαρβαρίσουν και να εκχυδαίσουν την αθάνατη ελληνική γλώσσα. Μια γλώσσα που σε αντίθεση με πολλές άλλες, όχι μόνο δε χάθηκε στο πέρασμα του χρόνου, αλλά κι έχει διατηρήσει το αρχαίο της κάλλος. Η καθα-

¹ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1618, 20/11/1903. Η *Κωνσταντινούπολις* γράφει ότι «υπήρχε λοιπόν ανέκαθεν μία υπόνοια ότι ο κ. Σωτηριάδης έτρεφε ποιάν τινα τρυφερότητα προς τον μαλλιαρισμόν».

² «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

³ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

⁴ «Ειδήσεις. Η μετάφρασις της “Ορέσειας”», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 263, 19/11/1903.

⁵ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 257, 12/11/1903.

⁶ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π.

ρεύουσα, «...ήτις ομολογουμένως είναι η μόνη και αληθής γλώσσα ημών»¹ αποτέλεσε το στήριγμα της εθνικής υπόστασης και της πίστης του ελληνικού λαού. Αντί λοιπόν να απορρίπτεται το υπάρχον σχεδόν άρτιο υλικό της, το οποίο θα χρησιμεύσει στην προσέγγιση της αρχαίας δόξας της ελληνικής γλώσσας, πρέπει να ισχυροποιηθεί με κάθε τρόπο.

Πιο αιχμηρός ο *Ταχυδρόμος*, υπενθυμίζει ότι τόσο από τις δικές του στήλες, όσο κι από το σύνολο του Τύπου «...επαρκώς εστιγματίσθη... το παράλογον εγχείρημα των περί τον *Ψυχάρην οπαδών του μαλλιαριστικού συνονθυλεύματος*».² Σύμφωνα με τον αρθρογράφο η αντίδραση της κοινής γνώμης εξηγείται εύκολα γιατί αποτελεί γελοιοποίηση, αν όχι σφαγή, των αρχαίων αριστουργημάτων κάθε απόπειρα ερμηνείας τους «...δια της *ατέχνου και χυδαίας ψυχαρικής διαλέκτου*».³ Ακόμα και στο εξωτερικό, προσθέτει, οι ελληνιστές εξηγείρονται ενάντια σε κάθε απόπειρα να διδαχθεί αρχαίο έργο σε μετάφραση που αλλοιώνει τον χαρακτήρα του. Έπειτα, «...ήτο καιρός ν' ακουσθή μία διαμαρτυρία βροντώδης κατά της *ασεβείας ήτις με το θράσος του ακαταδίωκτου, επιδιώκει την κατάλυσιν της γλώσσης μας... και την αντικατάστασιν αυτής δια μίγματος εκ χυδαϊσμών και ξενισμών νεωτέρας εφευρέσεως και αποκλειστικής ολίγων τινών χρήσεως*».⁴

Την ολιγάριθμη αυτή αίρεση, γράφει ο ανταποκριτής του *Ταχυδρόμου* στην Αθήνα, αποκρούει με αγανάκτηση και αηδία η πλειοψηφία του έθνους και κηρύσσουν ανόητοι πραγματικοί λόγιοι. Ωστόσο δεν έλειψαν και κάποιες δειλές φωνές συνηγορίας από όσους παραγνωρίζουν τη σπουδαιότητα του ζητήματος και το εξετάζουν υπό το πρίσμα των προσωπικών συμπαθειών. Η πλειοψηφία του κοινού όμως μένει ανένδοτη στην κατάδικη. Αλλά για να είναι πλήρης η χρεωκοπία της νέας αιρέσεως, προτείνει την αποχή από τις παραστάσεις της «Ορέστειας» και της «Αντιγόνης» καθώς κι από την αγορά βιβλίων και περιοδικών που γράφονται στο μιαρό ιδίωμα, ή εφημερίδων που το υποστηρίζουν. Υπενθυμίζει μάλιστα πως το περιοδικό *Εστία*, «...ότε *ενεκολπόθη τον ψυχαρισμόν είδε τα τεύχη του σωρηδόν επιστρεφόμενα υπό των συνδρομητών και ηναγκάσθη να διακόψη την έκδοσιν*».⁵

Το δριμύτερο πάντως άρθρο εναντίον των δημοτικιστών κατά την περίοδο των Ορεστειακών φέρει την υπογραφή της Κ. Πρεβεζιώτου. Οι θιασώτες της δημοτικής γλώσσας αποκαλούνται «*ρακενδύται της γλώσσης*», «*νήστες το πνεύμα και αυχμώντες την ψυχήν*», «*άρπυιαι των προγονικών κειμηλίων*» που μολύνουν «...την *τράπεζαν του λόγου του*

¹ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π.

² «Εφημερίδες. Και άλλη βεβήλωσις αρχαίου δράματος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1617, 19/11/1903.

³ «Εφημερίδες. Και άλλη βεβήλωσις αρχαίου δράματος», *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

⁴ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1618, 20/11/1903.

⁵ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

αρχαίου... την νωτοφορούσαν εσαεί εις χρήσιν της ανθρωπότητος τον άρτον της ζωής του πνεύματος...».¹ Στο κείμενό της, που ξεχειλίζει από ιερή αγανάκτηση για το ανοσιούργημα, η διευθύντρια της *Βοσπορίδας* αναφέρει χαρακτηριστικά ότι αφού κατακρεούργησαν την *Ιλιάδα* κι έσυραν στον βόρβορο το Ευαγγέλιο, «...η σπείρα των εκφύλων, οι απαίσιοι μαλλιαροί... περιβάλλουσι τον γίγαντα του λόγου *Ασχύλον* με αρλεκίνειον ένδυμα και καταφέρουσι βάρβαρον κόλαφον κατά της θείας παρειάς της υψιπέτιδος *Μούσης!*».² Αναρωτιέται μάλιστα, ως πότε θα αφήνονται ανενόχλητοι να υπονομεύουν το συντελούμενο έργο της γλωσσικής μας παλιγγενεσίας και θεωρεί ότι «...είναι άξιοι να περιβληθώσι τον σωφρονιστικόν μανδύα του περιορισμού...»,³ αφού τόλμησαν να απλώσουν το χέρι τους στα ιερά προϊόντα της κλασικής αρχαιότητας. Ευτυχώς, καταλήγει, στην Αθήνα δεν κοιμούνται τον νήδυμο. Ο κοινωνικός αναβρασμός και τα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση αποτελούν την προσήκουσα τιμωρία και ταυτόχρονα την παρηγοριά ότι οι σύγχρονοι Έλληνες αγρυπνούν για να προστατέψουν τη γλώσσα τους από τον εξευτελισμό.

Πραγματικά, η αντίδραση της κυβέρνησης Δ. Ράλλη είναι άμεση. Ο υπουργός εσωτερικών, Κ. Μαυρομιχάλης, αποφασίζει τη σύσταση επιτροπής στην κρίση της οποίας θα υποβάλλεται στο εξής οποιαδήποτε μετάφραση αρχαίας ελληνικής τραγωδίας προτού μεταφερθεί στη σκηνή. Ο συντάκτης μάλιστα, προτείνει ο έλεγχος να επεκταθεί και στις μεταφράσεις ξένων έργων, καθώς και στα σύγχρονα ελληνικά, αφού «...η αυτή ανοσιουργία και η αυτή επιβουλή διαπράττεται και δι' οποιοδήποτε άλλου θεατρικού εξαμβλώματος των μαλλιαρών».⁴ Το μέτρο, συνεχίζει, κρίνεται επιβεβλημένο διότι ο μαλλιαρισμός προσπάθησε να εισχωρήσει στον πιο επίσημο περίβολο. Το όλο θέμα θα μπορούσε να είχε αγνοηθεί, «αλλά αφ' ου και από του Βασιλικού Θεάτρου... παρ' ου δεν προσδοκάται της τέχνης μόνον, αλλά και της γλώσσης η αναμόρφωσις, διαπράττονται όλως αντίθετα προς τον σκοπόν του απόπειραι, τα μέτρα τα κυβερνητικά απαραίτητα πλέον αποβαίνουσι».⁵

Αν η κυβέρνηση προσπαθεί να κατευνάσει τα πνεύματα, ο Γ. Μιστριώτης φροντίζει για το αντίθετο. Ο *Ταχυδρόμος* ενημερώνει για την ομιλία του στο Πανεπιστήμιο στην οποία, εκτός από καθηγητές και φοιτητές, παρίστανται και αρκετοί βουλευτές, μεταξύ των οποίων και ο Θ. Δηλιγιάννης. Ο πρώην πρωθυπουργός εκφράζει τη γνώμη ότι η σύγχρονη γλώσσα, πολύ δε περισσότερο η δημοτική, δεν μπορεί να αποδώσει πιστά τις έννοιες της αρχαίας τραγωδίας. Εκπρόσωποι των φοιτητών διαβεβαιώνουν «...ότι η *Ακαδημαϊ-*

¹ Κ. Πρεβεζιώτου, «Αι Άρπυιαι της γλώσσης», *Βοσπορίς*, τχ. 21-22, 10-20/11/1903, σ. 233.

² Κ. Πρεβεζιώτου, «Αι Άρπυιαι της γλώσσης», όπ.π., σ. 234.

³ Κ. Πρεβεζιώτου, «Αι Άρπυιαι της γλώσσης», όπ.π., σ. 234.

⁴ «Σημειώσεις. Υπέρ της γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 256, 11/11/1903.

⁵ «Σημειώσεις. Υπέρ της γλώσσης», όπ.π.

κή νεολαία είναι ετοιμή να εξαντλήση όλην την δύναμίν της υπέρ του σπουδαίου τούτου ζητήματος».¹ Εκλέγεται μάλιστα και επιτροπή, η οποία επισκέπτεται τους Στ. Στεφάνου και Κ. Μαυρομιχάλη για να ζητήσει επισήμως τη διακοπή των παραστάσεων της «Ορέστειας». Ωστόσο τόσο ο διευθυντής του Βασιλικού Θεάτρου όσο και ο υπουργός δίνουν αόριστες μόνο υποσχέσεις. Όταν λίγες μέρες αργότερα ο Γ. Μιστριώτης συναντά τον Δ. Ράλλη στο περιθώριο μιας κοινωνικής εκδήλωσης και πληροφορείται ότι οι παραστάσεις θα συνεχιστούν, διαμαρτύρεται εντόνως. Ο πρωθυπουργός, προς γενική έκπληξη των παρισταμένων, απαντά σε δριμύτατο ύφος καθιστώντας τον Γ. Μιστριώτη υπεύθυνο για ό,τι συμβεί και τονίζοντάς του ότι θα αντιμετωπίσει τις συνέπειες του νόμου.²

Έχοντας δώσει τα «παραλείπόμενα» της ομιλίας, ο *Ταχυδρόμος* φροντίζει να μεταφέρει και αποσπάσματά της. Σύμφωνα με τον Γ. Μιστριώτη λοιπόν, οι δημοτικιστές είναι κάργιες (*κολοιάρχοι*) που συλλέγουν ξένες λέξεις για να τις βάλουν σε ελληνικά στόματα ή πλάθουν άλλες κακόηχες που φέρνουν ναυτία «...και δια της αγροίκου ταύτης αξίνης πειρώνται όπως καταρρίψωσι τα μεγαλοπρεπή μέγαλα, άπερ ανήγειρεν η μεγαλοφυΐα του Κοραή...».³ Η δράση τους χαρακτηρίζεται ως αντεθνική, γιατί επιχειρούν να καταρρακώσουν το ευγενές φρόνημα και τη διανοητική ανάπτυξη του λαού μολύνοντας τη γλώσσα του. Καλεί επομένως την πολιτεία να προβεί σε απολύσεις των δημοτικιστών υπαλλήλων, αφού «...δεν είναι εθνικόν ίνα οι τοιαύτα κακουργούντες τρέφονται εκ του δημοσίου ταμείου».⁴ Τονίζει πως η ακριβής μετάφραση των αρχαίων ποιητών είναι αδύνατη ακόμα και σε γλώσσες πλούσιες, όπως η γερμανική, ενώ η δημοτική είναι ανεπαρκέστατη για να εκφράσει υψηλές ιδέες. Τέλος, επαναλαμβάνει τη γνωστή θέση των υποστηρικτών της καθαρεύουσας περί του φυσιολογικού της διγλωσσίας κι επισημαίνει ότι η χρήση της δημοτικής αποδοκιμάστηκε στο Βασιλικό Θέατρο με τον ίδιο τρόπο που θα αποδοκιμαζόταν όποιος προσπαθούσε να μπει σε αυτό φορώντας τις πιτζάμες του.

Τα επεισόδια που λαμβάνουν χώρα τις επόμενες μέρες, όπως είχε συμβεί και με τα Ευαγγελικά, δε μεταφέρονται στις στήλες του Τύπου της Κωνσταντινούπολης. Οι μοναδικές σχετικές αναφορές του *Ταχυδρόμου* περιλαμβάνουν τον Σαμψάκο, έναν γραφικό τύπο της Αθήνας, ο οποίος κόβει τα μακριά του μαλλιά ενώπιον του επευφημούντος πλήθους προκειμένου «...ν' αποδείξη την ορθοδοξίαν των φιλολογικών του φρονημάτων...».⁵ ενώ στις αρχές του Δεκεμβρίου το κοινό της Πόλης ενημερώνεται πως «η περί το γλωσσι-

¹ «Εφημερίδες. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1612, 13/11/1903.

² «Ταχυδρομεία. Επεισόδιον Ράλλη – Μιστριώτου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 261, 17/11/1903.

³ «Η περί γλώσσης διάλεξις του κ. Μιστριώτου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1613, 14/11/1903.

⁴ «Η περί γλώσσης διάλεξις του κ. Μιστριώτου», *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

⁵ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1628, 3/12/1903.

κόν ζήτημα έξαπισ ολοτελώς κατέπαυσεν, αλλ' αι συλλήψεις των πρωταιτίων και πρωταγωνιστησάντων κατά τας αξιοθρηνήτους σκηνάς των παρελθουσών ημερών εξακολουθεί». ¹ Μεταξύ των συλληφθέντων είναι και ο Γ. Μιστριώτης, ο οποίος κατηγορείται για υποκίνηση των ταραχών. Στην τρίωρη απολογία του δηλώνει, μεταξύ άλλων, ότι σκοπός της ομιλίας του ήταν η υπεράσπιση της γλώσσας, η οποία «...είναι ανωτέρα των θεσμών, διότι ούτοι υπόκεινται εις μεταβολάς, ενώ η γλώσσα πρέπει να μείνη αλώβητος και ακεραία». ²

Σε αντίθεση με τις ειδήσεις για τις ταραχές, οι απόψεις καθηγητών του Πανεπιστημίου και διακεκριμένων λογίων δημοσιεύονται σωρηδόν, ιδίως από τις στήλες της *Κωνσταντινουπόλεως*. Όσον αφορά τη γλώσσα της μετάφρασης, ο Σπ. Λάμπρος θεωρεί ότι πρέπει να κριθεί ξεχωριστά από την παράσταση. Η δεύτερη αποτελεί ένα άλμα του Βασιλικού Θεάτρου προς τα εμπρός, η πρώτη όμως δεν ήταν επιτυχημένη. Ακόμα κι αν δεχτεί κανείς ότι κάποια πρόσωπα (φρουροί, αγγελιοφόροι κτλ) επιτρέπεται να μιλούν απλούστερα, η έμπνευση του μεταφραστή να αναμιξεί «...λέξεις αρχαίας και χυδαίας, τύπους της αρχαίας και της νέας γραμματικής φύρδην και εν μια και τη αυτή πολλάκις φράση», ³ ήταν ατυχής. Ο Α. Βλάχος διαφωνεί υποστηρίζοντας ότι «η γλώσσα της τραγωδίας εις πάσαν λογοτεχνίαν δεν αντικατοπτρίζει το ομιλούμενον ιδίωμα, ούτε αρμόζεται προς έκαστον των προσώπων... Αλλ' είναι πάντοτε και πρέπει να είναι ευγενής, καθαρεύουσα, υψηλή...». ⁴ Γι' αυτό και συγχαίρει τον Τύπο που εξεγέρθηκε κατά του ανοσιουργήματος. Ο Γ. Μιστριώτης, αναφερόμενος στην απαγγελία του ποιήματος του Κ. Παλαμά, δηλώνει σίγουρος πως «...αν ο Αισχύλος ήκουε την ωδήν των χυδαϊστών, και εκ του Άδου ήθελεν εμέσει». ⁵

Διαλλακτικότερος όλων εμφανίζεται ο Π. Καρολίδης, που θεωρεί το ζήτημα της μετάφρασης αισθητικό κι υποστηρίζει ότι «...εκείνοι, οίτινες την διάνοιαν του Αισχύλου και του Σοφοκλέους νοούσι και αισθάνονται τελειότερον και ακραιφνέστερον εν τη δημοτική τη υπ' αυτών καλουμένη γλώσση, εισίν ελεύθεροι να πράττωσιν ούτω». ⁶ Ο ίδιος όμως, όταν η συζήτηση έρχεται στο γλωσσικό ζήτημα, το ανακηρύσσει λυμένο. Η καθαρεύουσα, λέει, είναι με μικρές παραλλαγές η ίδια εκείνη γλώσσα που έγινε πανελλήνια από την εποχή που τα φυλετικά ιδιώματα υποχώρησαν μπροστά στη γενικευθείσα αττική διάλεκτο. Είναι η γλώσσα της Εκκλησίας και των σχολείων, «...είναι ακραιφνώς η γλώσσα ημών διότι εν αυτή έζησε το έθνος πνευματικώς... Και τα πνευματικά προϊόντα της τοιαύτης

¹ «Η εν Ελλάδι πολιτική κατάσταση», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1627, 2/12/1903.

² «Ο κ. Μιστριώτης υπό ανάκρισιν», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 288, 20/12/1903.

³ «Ο Σπ. Λάμπρος περί της μεταφράσεως της Ορεσείας», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 259, 14/11/1903.

⁴ «Γνώμαι περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 260, 15/11/1903.

⁵ «Γνώμαι περί του γλωσσικού ζητήματος», όπ.π.

⁶ «Ο Π. Καρολίδης περί του ζητήματος της γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 258, 13/11/1903.

γλώσσης είναι τα αναμορφώσαντα ημάς».¹ Οι οπαδοί της δημοτικής, αν θέλουν να επικρατήσει η γλώσσα τους, θα πρέπει να ξέρουν ότι τον σκοπό τους θα τον πετύχουν «... ουχί δια συζητήσεων και δημιουργίας γλωσσικών ζητημάτων, αλλά δια δυνάμεως πραγματικής· δια γλώσσης επιβαλούσης το κύρος αυτής και δια φιλολογίας δημιουργούσης αληθές μέτρον πνευματικόν εν τω ημετέρω βίω...».²

Ο Γ. Χατζιδάκις βρίσκει την ευκαιρία να επιτεθεί στον Γ. Ψυχάρη. Υποστηρίζει πως οι απόψεις των δημοτικιστών δεν προκύπτουν από την επιστήμη της γλωσσολογίας, αλλά είναι γεννήματα της αμάθειας και της δίψας για φήμη, έστω κι εφάμιλλης του Ηρόστρατου. «Δεν εμπορεί τις να παράσχη εις το έθνος ή εις την επιστήμην άξιόν τι; Τότε δι-ισχυρίζεται ότι ο Κοραής ήτο βλαξ... ή ότι το σχολείον δεν τρέφει, αλλ' εξολοθρεύει... ή μεταχειρίζεται λέξεις τινάς των λεμβούχων... και τότε γίνεται δια μιας και ευκόλως ονομαστός».³ Ο Γρ. Βερναρδάκης αναφέρεται στην αξία της δημοτικής γλώσσας, μάρτυρες της οποίας στέκονται τα δημοτικά τραγούδια, αλλά και στις δυσκολίες της, αφού ακόμα και «...ο κ. Παλαμάς, ο εκ των κορυφαίων δημοτικιστών, αποτυγχάνει τελείως περί την χρήσιν της».⁴ Θεωρεί τη γλώσσα των θιασωτών της δημοτικής ως τεχνητό κατασκεύασμα χωρίς ιστορική βάση, που απλώς εκχυδαΐζει την καθαρεύουσα. Το βασικό του επιχείρημα όμως, είναι πως η διγλωσσία είναι μία φυσική κατάσταση η οποία υπήρχε ανέκαθεν στην ελληνική γλώσσα, καθώς και σε όλες τις ευρωπαϊκές διαλέκτους.

Ο Ι. Φραγκιάς, σε διάλεξή του στον σύλλογο «Παρνασσό», συντάσσεται με τον Γρ. Βερναρδάκη κι εξετάζει το γλωσσικό ζήτημα από την άποψη της συνήθειας. Δείχνει με παραδείγματα ότι τύποι της αρχαίας γλώσσας που σήμερα θεωρούνται απορριπτέοι, χρησιμοποιούνται με άνεση σε ορισμένες φράσεις που έχουν γίνει συνήθεια στο στόμα του λαού. Αυτό, κατά τη γνώμη του, σημαίνει πως όποιος θέλει να γίνεται κατανοητός από τον λαό θα πρέπει να χρησιμοποιεί την ζωντανή γλώσσα εκάστοτε εποχής. «Ζώσαι δε γλώσσαι σήμερον είναι δύο: η καθαρεύουσα και η δημοτική· εκατέρα όμως τούτων εν τη ιδία αυτής περιοχή, έξω της οποίας είναι γλώσσα νεκρά. ... Λέγων όμως δημοτικήν γλώσσαν δεν εννοεί το εξαμβλωματικόν εκείνο συνονθύλευμα, όπερ οι καρηκομόοντες αιρετικοί ετερατούργησαν δι' ακρωτηριασμού, στρεβλώσεως και βιαίας συγκολλήσεως λέξεων της καθαρευούσης μετά νεοπλασμάτων της δημοτικής, αλλά την αληθώς υπό του λαού λαλουμέ-

¹ «Ο Π. Καρολίδης περί του ζητήματος της γλώσσης», όπ.π.

² «Ο Π. Καρολίδης περί του ζητήματος της γλώσσης», όπ.π.

³ «Γνώμαι περί του γλωσσικού ζητήματος», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 260, 15/11/11903.

⁴ «Γνώμαι περί του γλωσσικού ζητήματος», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 261, 17/11/11903.

νην».¹ Τα όρια των δύο αυτών γλωσσών έχουν ήδη γίνει δυσδιάκριτα, καθώς το έθνος, διδασκόμενο και από τον Τύπο, δείχνει πρόθυμο να καθαρίσει την γλώσσα του.

Το όλο ζήτημα δεν αφήνει ασυγκίνητους τους ελληνιστές επιστήμονες της Ευρώπης. Ο U. von Wilamowitz-Moellendorff παίρνοντας αφορμή από τα Ορεστειακά δημοσιεύει σε εφημερίδα του Βερολίνου ένα άρθρο στο οποίο εξετάζει το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας. Ένας μη κατονομαζόμενος Έλληνας που ζει στο Βερολίνο απαντά στο άρθρο αυτό και την απάντησή του μεταφέρει στις στήλες της *Κωνσταντινούπολης*. Ο συντάκτης του άρθρου αναφέρεται στη διαχρονικότητα της γλώσσας και στην εξελισσόμενη αναστήλωσή της «εις την προτέραν περιωπήν», την οποία επιχειρεί να ανακόψει ο Γ. Ψυχάρης. Αυτός, επηρεασμένος από το γαλλικό Κίνημα της Παρακμής, συνέγραψε στο τοπικό ιδίωμα της Χίου «...εις ο ανέμιζεν εκ του προχείρου παντοειδή άλλα γλωσσικά συντρίμματα, βιβλίον, όπερ υπό τον τίτλον “Το ταξίδι μου” κατέστη το κήρυγμα της νέας ταύτης παρακρούσεως».² Από τους λίγους πρόθυμους που ακολούθησαν τις παράδοξες θεωρίες του «...εσχηματίσθη η γλωσσική αίρεσις των μαλλιαρών, ούτω βεβαίως κληθέντων, διότι τα έργα αυτών παραμένουσι τόσον ατημέλητα όσον και η κόμη...».³ Ο τολμηρότερος ανάμεσά τους άρχισε να δημοσιεύει την διακωμώδηση του Ευαγγελίου στο τραγελαφικό εκείνο ιδίωμα, αλλά γρήγορα πείστηκε ότι είχε ξεπεράσει τα όρια της γενικής ανοχής.

Το ίδιο συμβαίνει σήμερα με την «Ορέστεια». Η ίδρυση του Βασιλικού Θεάτρου ήταν ένα από τα λαμπρότερα έργα του Γεώργιου Α΄, «...όπερ θέλει κλειΐσει το λαοφιλέσ αυτού όνομα, καθορίζον βαθμηδόν και τας ανωμαλίας του γλωσσικού ζητήματος».⁴ Ακριβώς γι’ αυτόν τον λόγο οι παραστάσεις που δίνονται εκεί έλκουν το γενικό ενδιαφέρον και προκαλούν συγκρούσεις πεποιθήσεων. Η παράσταση της «Ορέστειας» ήταν άρτια από κάθε άποψη, εκτός από αυτήν της γλώσσας. Ο Γ. Σωτηριάδης, αν και είχε όλα τα προσόντα για να εκπονήσει μία μετάφραση άξια του πρωτότυπου, «...έσχε δυστυχώς την ολεθρίαν έμπνευσιν ίνα θύση εις τον βωμόν των νέων ειδώλων...».⁵ Δεν είναι παράξενο λοιπόν που εξανέστη και πάλι η κοινωνία ζητώντας τη διακοπή των παραστάσεων, «...όπως εξασφαλισθή τουλάχιστον ούτως η οριστική και τελεία καταδίκη των ψυχαρηνών τούτων παρακρουσμάτων».⁶

¹ «Φιλολογικά και επιστημονικά διαλέξεις. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολης*, αρ.φ. 277, 6/12/1903.

² «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Γερμανία», *Κωνσταντινούπολης*, αρ.φ. 271, 29/11/1903.

³ «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Γερμανία», όπ.π.

⁴ «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Γερμανία», όπ.π.

⁵ «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Γερμανία», *Κωνσταντινούπολης*, αρ.φ. 272, 1/12/1903.

⁶ «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Γερμανία», όπ.π.

Επομένως σφάλει ο Γερμανός ελληνοιστής όταν μιλάει για μερίδα του λαού που εμμένει στη χίμαιρα της διατήρησης της νεκρής γλώσσας του παρελθόντος. «*Ζώσα ελληνική γλώσσα τυγχάνει την σήμερον ουχί η υπό του κ. Ψυχάρη και των ευαρίθμων αυτού οπαδών κατά τας Βολαπικικάς μεθόδους χαλκευθείσα, αλλ' η υπό των ομογενών, των απαταχού της Ανατολής εγκατεστημένων, ομιλουμένη και γραφομένη και πάσας τας ανάγκας αυτών εξυπηρετούσα*». ¹ Ο αρθρογράφος παραδέχεται ως γνήσια δημοτική τη γλώσσα των αμόρφωτων, στην οποία έγραψαν έξοχοι ποιητές κατ' απομίμηση των δημοτικών τραγουδιών. Κανείς όμως δε σκέφτεται ότι αυτή η «*απέριττος παραφυσία*» μπορεί να αντικαταστήσει τη γλώσσα που μιλάει το έθνος εδώ και 3.000 χρόνια. Το άρθρο κλείνει με μια σύντομη αναφορά στον έτερο Γερμανό υποστηρικτή της δημοτικής, Κ. Krumbacher, ο οποίος υπηρέτησε θαυμάσια την επιστήμη με τις βυζαντινές μελέτες του. Η άγνοιά του όμως σε ό,τι αφορά το γλωσσικό ζήτημα, δείχνει πως θα ήταν προτιμότερο «*...εάν μη ανεμίγνυτο εις ζήτημα στενώς συνδεόμενον μετά της αυτοσυνειδήσεως ξένου έθνους και περί ου μόνον οι ιθαγενείς δύνανται μετά τινος αυθεντίας ν' αποφανθώσι*». ²

Παρόλο που ο σάλος που ξεσηκώνεται αφορά κυρίως την «Ορέστεια», δεν περνάει απαρατήρητη μία δεύτερη παρόμοια παράσταση. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Ταχυδρόμος, την ίδια στιγμή που «*...ο Αισχύλος παρεμορφούτο επί της σκηνής του Βασιλικού Θεάτρου, εσφαγιάζετο αυτόχρημα ο Σοφοκλής επί της σκηνής του Δημοτικού Θεάτρου*». ³ Δράστης της «σφαγής» είναι ο Κ. Χρηστομάνος, το έργο του οποίου συνίσταται «*...εις την εγκατάστασιν του μάλλον αδιαλλάκτου μαλλιαρισμού επί της σκηνής...*». ⁴ Ο συντάκτης κάνει μια σύντομη αναφορά στην «Αλκηστη» που η Νέα Σκηνή είχε ανεβάσει προ διετίας, επίσης μεταφρασμένη στη δημοτική, μόνο για να διαπιστώσει ότι η μετάφραση της «Αντιγόνης» υπερέβη κάθε όριο. «*Παρεκτός των αυθεραϊτών περικοπών και των φρικωδών παρανοήσεων του κειμένου περιείχε τοιαύτην πληθύν κωμικών χυδαϊσμών, ώστε μετεβάλλετο εις σωστόν μπαχτσέν... Καγχασμοί διαρκείς αντήχουν κατά την παράστασιν, αλλ' επί τέλους η αδημονία εκορυφώθη και το κοινόν, μη δεσμευόμενον υπό του Κανονισμού, ως εν τω Βασιλικώ θεάτρω, προέβη εις θορυβώδεις αποδοκιμασίας*». ⁵

Πολύ σύντομα η Νέα Σκηνή αποφασίζει να μεταφέρει τις παραστάσεις της στη Σύμρνη. Ο εκεί ανταποκριτής της *Κωνσταντινουπόλεως* γράφει πως το κοινό αναγνωρίζει την προσφορά του Κ. Χρηστομάνου στο θέατρο, «*...αλλ' όμως φοβούμεθα μη ο κ. Χρη-*

¹ «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Γερμανία», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π.

² «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Γερμανία», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π.

³ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1618, 20/11/1903.

⁴ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

⁵ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

στομάνος ναυαγήση οικτρώτατα, εάν εξακολουθήση καθιερώνων από σκηνης το ελεεινόν εκείνο γλωσσικόν συνονθύλευμα, το οποίον μερικά εκφυλισμένα καθ' ημάς φύσεις εξήτησαν να κατασκευάσουν και μετά ταύτα να επιβάλλουν εις τον λαόν».¹ Επισημαίνει πως μέχρι πρόσφατα ο λαός γελούσε εις βάρος τους αλλά πλέον, με τις μεταφράσεις πρώτα της «Άλκηστης» κι έπειτα της «Ορέστειας», το σύνολο του Γένους έχει αγανακτήσει. Γι' αυτό και δηλώνει ότι «εάν και πάλιν ο κ. Χρηστομάνος τολμήση να παρουσιάση εις Σμύρνην την γλώσσαν του, ας είνε βέβαιος ότι θα αποδοκιμασθή».² Τελικά ο Κ. Χρηστομάνος όντως δεν αποπειράται να δώσει παραστάσεις στη δημοτική, προκειμένου ν' αποφύγει το ενδεχόμενο της πρόκλησης νέων ταραχών.³ Στην Αθήνα όμως, όπου λειτουργεί πια μόνο το Βασιλικό Θέατρο, η παράσταση της «Ορέστειας» συνεχίζεται με μεγάλη επιτυχία επί δεκα βράδια.⁴

2.3.3. Το Σύνταγμα του 1911

Τα γεγονότα που σχετίζονται με την κατοχύρωση της επίσημης γλώσσας του ελληνικού κράτους κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 παρακολουθούνται στενά από τον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης. Αποσπάσματα των συζητήσεων που διεξάγονται στη Βουλή μεταφέρονται στις στήλες των εφημερίδων, οι οποίες φιλοξενούν επίσης ειδήσεις και σχόλια για τα τεκταινόμενα εκτός Βουλής. Ακόμα, σε αντίθεση με ό,τι είχε συμβεί κατά τα Ευαγγελικά και τα Ορεστειακά, οι αναγνώστες ενημερώνονται λεπτομερώς για τις διαδηλώσεις και τις ταραχές που λαμβάνουν χώρα στην Αθήνα.

Στα τέλη του Ιανουαρίου ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει την επιστολή με την οποία ο Γ. Μιστριώτης ζητάει από την πρυτανεία να του παραχωρηθεί η μεγάλη αίθουσα του Πανεπιστημίου ώστε να πραγματοποιήσει διάλεξη «Περί εννόμου αμύνης της εθνικής γλώσσας». Σκοπός του είναι να παρουσιαστεί στη Βουλή το αίτημα της δια νόμου προστασίας της γλώσσας. «Μετά την ανάπτυξιν του ζητήματος», δηλώνει ο καθηγητής, «αν οι ημέτεροι νομομαθείς και νομοδιδάσκαλοι μη εύρωσι νομικόν τύπον, όπως σώσωσι την φυλήν και την αίγλην της Εκκλησίας, νομίζω, ότι οι εν τω Πανεπιστημίω καθηγηταί των ελληνικών γραμμάτων είνε περιττοί και δύναται να κληθή ο κ. Ψυχάρης όπως εφαρμόση το εαυτού σύ-

¹ «Η νέα Σκηνή εν Σμύρνη», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 260, 15/11/1903.

² «Η νέα Σκηνή εν Σμύρνη», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π.

³ Σολομωνίδης (1954), σ. 145.

⁴ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 268, 26/11/1903.

στημα, ίνα ούτως η εθνική αυτοκτονία τελεσθή ταχύτερον και τουλάχιστον άνευ σφαδασμού του αυτοκτονούντος λαού».¹

Καρπός της ομιλίας που πραγματοποιείται στις 24 Ιανουαρίου είναι η «Επιτροπεία προς έννομον άμυναν της Εθνικής γλώσσης», επίτιμος πρόεδρος της οποίας αναγορεύεται ο Ιωακείμ Γ΄. Το νέο αναγγέλλεται τηλεγραφικά στον Πατριάρχη κι ο *Ταχυδρόμος* σχολιάζει πως «όσον και αν θεωρήση τις υπερβολικάς τας θεωρίας του κ. Μιστριώτου... δεν θα δυνηθή να αμφισβητήση ότι η κεντρική εν αυταίς ιδέα της περιφρουρήσεως της καθαρευούσης είναι αξία πάσης επικρατήσεως».² Το σχετικό υπόμνημα που υποβάλλεται στον πρόεδρο της Βουλής, Νικόλαο Στράτο, φέρει τις υπογραφές του επισκόπου Αθηνών Θεόκλητου, του πρύτανη Ε. Ζολώτα, καθηγητών του Πανεπιστημίου, κρατικών αξιωματούχων, παραγόντων της οικονομικής ζωής της χώρας, επιστημόνων κ.α. Η προσθήκη ιδιαίτερου άρθρου περί γλώσσας μεταξύ των νέων διατάξεων του Συντάγματος, παρουσιάζεται από τον Τύπο ως αποτέλεσμα των διαβημάτων της Επιτροπής.³

Ο *Ταχυδρόμος* ανακοινώνει στις 15 Φεβρουαρίου τη λίστα των βουλευτών που θα συζητήσουν για το γλωσσικό ζήτημα από το βήμα της Βουλής. Ενημερώνει ακόμα πως το θέμα της αναγραφής ή μη ιδιαίτερου άρθρου για τη γλώσσα έχει παραπεμφθεί στη Συνταγματική επιτροπή, καθώς και ότι είναι πιθανό να διεξαχθεί η συζήτηση ταυτόχρονα με αυτή για τα πρώτα άρθρα του Συντάγματος, ώστε να δοθεί εξαρχής μια λύση.⁴ Η *Πρόδος* επίσης εκφράζει την ευχή να τεθεί σύντομα τέρμα στην υπόθεση, γνωστοποιώντας την πρόθεση του Ε. Βενιζέλου για μια συμβιβαστική λύση που θα ικανοποιήσει όλες τις πλευρές.⁵ Τελικά όμως η πρόταση του πρωθυπουργού, να συστήσει η Βουλή στην κυβέρνηση με ιδιαίτερο ψήφισμα την προστασία της γλώσσας του Ευαγγελίου κι απλώς να υποδείξει ότι επίσημη γλώσσα του κράτους είναι η καθαρεύουσα, δε γίνεται δεκτή.⁶ Στην απόρριψη της ενδεχομένως να έχει παίξει ρόλο και το συλλαλητήριο της 27^{ης} Φεβρουαρίου, αν και η εφημερίδα αποφεύγει να το σχολιάσει.⁷

Οι λεπτομέρειες της συζήτησης γίνονται γνωστές στο κοινό της Πόλης μετά την 1^η Μαρτίου. Οι εφημερίδες κυκλοφορούν ανακοινώνοντας την απόφαση της Βουλής, ενώ ταυτόχρονα δημοσιεύουν σε συνέχειες τις ομιλίες των βουλευτών, τις παρεμβάσεις, αλλά

¹ «Η άμυνα υπέρ της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3813, 24/1/1911.

² «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3819, 31/1/1911.

³ «Το προς την Ελλην. Βουλήν υπόμνημα περί γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3831, 14/2/1911.

⁴ «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελλην. Βουλή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3832, 15/2/1911.

⁵ «Η εν τη Βουλή συζήτησις», *Πρόδος*, αρ.φ. 2225, 28/2/1911.

⁶ «Ιδιαίτερον ψήφισμα», *Πρόδος*, αρ.φ. 2225, 28/2/1911.

⁷ «Το μεταμεσημβρινόν συλλαλητήριον», *Πρόδος*, αρ.φ. 2225, 28/2/1911.

και τις παρεκτροπές τους. Η *Πρόοδος* κι ο *Ταχυδρόμος* αναφέρονται και στην έκθεση της Συνταγματικής Επιτροπής, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα του Ευαγγελίου προστατεύεται απόλυτα από τα δύο πρώτα άρθρα του Συτάγματος, επομένως περαιτέρω προστασία της μπορεί να θεωρηθεί ως επέμβαση στα εσωτερικά της Εκκλησίας. Όσον αφορά την πρόταση των βουλευτών Θ. Μιχαλόπουλου και Ι. Βέρροιοι¹ για προσθήκη ιδιαίτερου άρθρου περί γλώσσας, απορρίπτεται ομοφώνως. Τα μέλη της επιτροπής υποστηρίζουν πως η αναγραφή τέτοιας διάταξης «...θα έθετεν απόπως υπό αμφιβολίαν το ήδη τεθεμελιωμένον καθεστώς και θα εγέννα καινόν φόβον κινδύνων ανυπάρκτων».²

Ωστόσο η αρνητική εισήγηση της επιτροπής δεν αποτρέπει τελικά τη συζήτηση και την ψήφιση του σχετικού άρθρου. Τα κύρια σημεία που αναδεικνύονται και τα οποία βρίσκουμε στα εκτεταμένα αποσπάσματα των ομιλιών που δημοσιεύονται στις εφημερίδες, είναι τα εξής:

α) Η αναγκαιότητα της αναγραφής ιδιαίτερου άρθρου για τη γλώσσα στο Σύνταγμα. Πρόκειται για άποψη με την οποία συμφωνούν οι περισσότεροι από τους υποστηρικτές της καθαρεύουσας. Στα επιχειρήματά τους περιλαμβάνεται η τήρηση της δημόσιας τάξης,³ η προστασία του Ευαγγελίου και κατ' επέκταση της θρησκείας και του έθνους,⁴ οι επιθυμίες και τα όνειρα του λαού,⁵ ενώ υπάρχουν κι αυτοί που την αντιμετωπίζουν ως αναγκαίο κακό, προκειμένου να σταματήσει η πολιτική εκμετάλλευση του γλωσσικού

¹ Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις ο Θ. Μιχαλόπουλος αναφέρεται ως αποκλειστικός εισηγητής της πρότασης για εισαγωγή άρθρου περί γλώσσας στο νέο Σύνταγμα. Τα δημοσιεύματα σχετικά με την έκθεση της Συνταγματικής Επιτροπής είναι τα μοναδικά που μνημονεύουν και τον Ι. Βέρροιο. Βλ. «Η έκθεσις της Συνταγμ. Επιτροπής», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911 & «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος. Η έκθεσις της επιτροπής», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911.

² «Η έκθεσις της Συνταγμ. Επιτροπής», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911 & «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος. Η έκθεσις της επιτροπής», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911.

³ Ο Θ. Μιχαλόπουλος υποστηρίζει ότι ο χρόνος κι η επιστήμη θα λύσουν τελικά τις διαφωνίες για τη γλώσσα, αλλά η Πολιτεία οφείλει να επεμβαίνει νομοθετικά όταν απειλείται η κοινωνική ειρήνη κι η δημόσια τάξη. Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911.

⁴ Ο Μ. Γαλανός θεωρεί πως από τη στιγμή που η γλώσσα μαζί με τη θρησκεία συνετέλεσε στη σωτηρία του έθνους κατά τους αιώνες της σκλαβιάς, θα πρέπει αμφότερες να προστατευθούν για να μη χαθεί η ταυτότητα του έθνους· ο Α. Πετρομανιάτης τονίζει ότι η υποστηριξη της καθαρεύουσας είναι επιτακτικό καθήκον όσων επιθυμούν μια μεγάλη και ισχυρή Ελλάδα· ο Ν. Πετροπουλάκης εκφράζει την ανησυχία πως ενδεχόμενη επικράτηση των μαλλιαρών θα σημάνει την καταστροφή της ελληνικής φυλής. Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελλ. εθνοσυνελεύσει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911, «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911, «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911 & «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η τρίτη και τελευταία συνεδρία. Αι προς περιφρούρησιν της γλώσσης διαλέξεις», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

⁵ Ο Σ. Αγαπητός βρίσκει αναγκαία την αναγραφή του άρθρου διότι το όνειρο του ελληνισμού είναι να μιλά μία και την αυτή γλώσσα. Βλ. «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

ζητήματος.¹ Οι δημοτικιστές χαρακτηρίζονται από άλλους φρενοβλαβείς κι ανισόρροποι² κι από άλλους προδότες και όργανα της ξένης προπαγάνδας, που συνειδητά κι εσκεμμένα επιδιώκουν την καταστροφή του ελληνισμού.³ Η αναγραφή του άρθρου λοιπόν, προβάλλεται ως αδήριτη ανάγκη για την προστασία και την ευημερία της Ελλάδας. Η αντίθετη άποψη συγκεντρώνει υποστηρικτές απ' όλο το φάσμα. Κάποιοι θεωρούν ότι το κίνημα του δημοτικισμού είναι ασήμαντο και δεν αποτελεί κίνδυνο για τη γλώσσα,⁴ άλλοι ανησυχούν πως η αναγραφή του άρθρου θα παρεμποδίσει την εξέλιξή της,⁵ κι άλλοι τέλος υποστηρίζουν ότι αποτελεί περιορισμό των ελευθεριών του λαού.⁶

β) Η ποινικοποίηση του δημοτικισμού. Πολλοί είναι οι βουλευτές που συνδέουν την καθιέρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας με τις πειθαρχικές διώξεις των δημοτικιστών δημόσιων υπαλλήλων. Επιστούν την προσοχή της κυβέρνησης στη στάση

¹ Ο Ι. Τσιριμώκος, αν και θεωρεί επιβλαβή την αναγραφή σχετικού άρθρου στο Σύνταγμα, κρίνει πως με την προσθήκη του άρθρου στο Σύνταγμα θα «...παύση η εκμετάλλευσις εν τω μέλλοντι των κομμάτων κατά της Κυβερνήσεως». Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η τρίτη και τελευταία συνεδρία. Αι προς περιφρούρησιν της γλώσσης διαλέξεις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911 & «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

² Τους χαρακτηρισμούς αυτούς, καθώς και πολλούς άλλους, τους χρησιμοποιούν πολλοί από τους βουλευτές που τάσσονται υπέρ της καθαρεύουσας. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Α. Φωτήλα, ο οποίος επιπλέον ζητά να δηλώσει η ελληνική κυβέρνηση στη γαλλική «...ότι ο ανισόρροπος Ψυχάρης διδάσκει τουρκικά και όχι ελληνικά». Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911

³ Ο Ι. Βέρριοις «τους διαφθορείς της γλώσσης δεν θεωρεί ούτε εκφύλους, ούτε φρενοπαθείς, αλλά περιεσκεμμένως απεργαζομένους το επονειδιστον έργον της διαφθοράς της γλώσσης». Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελλ. Εθνοσυνελεύσει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911 & «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911. Ο Γ. Κορομηλάς εκφράζει την πεποίθησιν πως ξένα κράτη από φθόνο για το ύψος και τη δύναμη της καθαρεύουσας έχουν συστήσει προπαγάνδα, στην οποία συμμετέχουν Έλληνες παρυσυρμένοι από φανατισμό ή εσφαλμένες εκτιμήσεις. Βλ. «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

⁴ Ο Α. Φωτήλας ζητά να αφεθεί ελεύθερη η εξέλιξις της γλώσσας γιατί είναι αδύνατο να ξεπέσει στον μαλαρισμό, ενώ ο Μ. Μπουφίδης θεωρεί πως η γλώσσα δεν κινδυνεύει από τις μεμονωμένες απόπειρες «...νεανίων τινων και άλλων διατεθειμένων να διαστρεβλώσι την γλώσσαν». Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911.

⁵ Ο Ι. Μάνος θεωρεί πως μια συνταγματική διάταξις θα δεσμεύσει την εξέλιξή της, μια γλώσσα όμως δεν μπορεί να μείνει αμετάβλητη εκτός κι αν είναι νεκρή. Παρομοίως, ο Α. Παπαναστασίου λέει: «Η διάταξις περί γλώσσης είνε τι σόλικον, είνε κάτι τι ακατανόητον, είνε σαν να αρνήται τις την ζωήν». Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911 & «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελλ. εθνοσυνελεύσει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911.

⁶ Ο Θ. Πετμεζάς προτείνει τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος διότι κανείς δεν έχει το δικαίωμα να επιβάλει τη γνώμη του στον λαό, ενώ ο Π. Αραβαντινός επισημαίνει πως αφενός η γλώσσα του λαού δεν μπορεί να διαπλαστεί με βάση νομικές ή συνταγματικές διατάξεις, αφετέρου ο σκοπός της Αναθεωρητικής Βουλής είναι να ρυθμίσει τα σχετικά με την ελευθερία του λαού. Η ελευθερία αυτή περιλαμβάνει και το δικαίωμά του να διαπλάσει τη γλώσσα του κατά βούληση, χωρίς να περιορίζεται από το ίδιο του το Σύνταγμα. Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911 & «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελλ. εθνοσυνελεύσει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911.

τους και ζητούν να απαγορευθεί η πρόσβασή τους σε δημόσιες θέσεις, ώστε να μην ενθαρρύνονται στο απαίσιο έργο τους.¹ Τα πυρά τους συγκεντρώνει πρώτιστα ο Κ. Παλαμάς,² ο οποίος έχει διακηρύξει δημόσια τις γλωσσικές του πεποιθήσεις λίγες μόλις μέρες προτού ξεκινήσει η συζήτηση για τη γλώσσα στη Βουλή, καθώς και ο Ι. Δραγούμης, ο οποίος κατηγορείται ότι, ως υπάλληλος του υπουργείου Εξωτερικών, έχει συντάξει επίσημα έγγραφα στη δημοτική.³ Στο στόχαστρο βρίσκονται ακόμα ο υπουργός Παιδείας Γ. Αλεξανδρής, που δέχεται προσωπικές επιθέσεις και βαρύτατες ύβρεις, αλλά και άλλοι βουλευτές, καθηγητές του Πανεπιστημίου, κρατικοί αξιωματούχοι και αξιωματικοί των ενόπλων δυνάμεων.⁴

Στην αντίπερα όχθη βρίσκονται κυρίως οι βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος, οι επονομαζόμενοι «Κοινωνιολόγοι», οι οποίοι αντιτίθενται στις διώξεις εις βάρος των δημοτικιστών υπαλλήλων.⁵ Με τις θέσεις τους συντάσσονται και βουλευτές άλλων κομμάτων, όπως οι: Ι. Τσιριμώκος και Κ. Ζαβιτσιάνος,⁶ ενώ ορισμένοι στρέφονται εναντίον του Γ. Μιστριώτη, τον οποίο κατηγορούν ως συκοφάντη. Καλούν δε την κυβέρνηση να τον υποχρεώσει να παρουσιάσει στοιχεία για τις κατηγορίες που εκτοξεύει, ιδίως εις βάρος

¹ Βλ. ενδεικτικά τις ομιλίες των Μ. Μπουφίδη στο: «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911, Ι. Βέρροριου και Δ. Γκλαβά στο: «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελλ. Εθνοσυνελεύσει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911 & «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911.

² Χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις του Γ. Λαμπρινόπουλου, που προσάπτει στον Κ. Παλαμά την έλλειψη φιλότιμου, αφού αν είχε θα συνέτασσε την παραίτησή του στη δημοτική και θα έφευγε από το Πανεπιστήμιο, ενώ κατηγορεί και την κυβέρνηση γιατί δεν προβαίνει στην παύση τέτοιων υπαλλήλων. Βλ. «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911 & «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η τρίτη και τελευταία συνεδρία. Αι προς περιφρούρησιν της γλώσσης διαλέξεις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

³ Βλ. ομιλία Ι. Πατσουράκου στο: «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

⁴ Βλ. ομιλίες των Ε. Κουλουμβάκη, Ι. Πατσουράκου και Δ. Γκλαβά στα: «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911 & «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911. Ο δεύτερος μάλιστα αναφέρει πως ο Γ. Αλεξανδρής έδωσε διάλεξη στην Κωνσταντινούπολη «εις μαλλιαρικήν γλώσσαν», κάτι που αμφισβητεί ο διευθυντής της *Προόδου*, Κ. Σπανούδης. Από τις ύβρεις που δέχεται ο Γ. Αλεξανδρής, χαρακτηριστικό είναι το ξέσπασμα του Ν. Βάρθη, ο οποίος ζητάει «...να εγκαταλείψη τας κερκίδας ταύτας το σεσηπός εκείνο νεόπλασμα, ο υπουργός της Δημοσίας Εκπαιδύσεως...». «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η τρίτη και τελευταία συνεδρία. Αι προς περιφρούρησιν της γλώσσης διαλέξεις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

⁵ Βλ. ομιλίες των: Α. Παπαναστασίου και Π. Αραβαντινού στα: «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελλ. εθνοσυνελεύσει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911, & «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911.

⁶ Βλ. «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911, «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911 & «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η τρίτη και τελευταία συνεδρία. Αι προς περιφρούρησιν της γλώσσης διαλέξεις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

βουλευτών, ή να τον τιμωρήσει.¹ Η τελευταία λέξη ανήκει στον Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος αρνείται κατηγορηματικά να απαγορεύσει στους δημόσιους υπαλλήλους τη χρήση της δημοτικής εκτός υπηρεσίας, καθώς κάτι τέτοιο αντίκειται στις αρχές του κόμματός του και στην ελευθερία του λόγου. Ο μόνος όρος που θέτει είναι να μη δημιουργούν σκάνδαλο με τη συμπεριφορά τους, όπως έχουν κάνει με τις πρόσφατες ενέργειές τους τόσο ο Κ. Παλαμάς, όσο και ο Γ. Μιστριώτης.²

γ) Η διάκριση της δημοτικής από τη «μαλλιάρη» γλώσσα. Πρόκειται για έναν διαχωρισμό που γίνεται από αρκετούς βουλευτές, ενδεχομένως σε μία προσπάθεια να αποφύγουν τον χαρακτηρισμό τους ως «μαλλιάρων». Έτσι, άλλοι ξεκαθαρίζουν πως δεν τάσσονται με τη μία ή την άλλη παράταξη³ κι άλλοι επιχειρούν να διευκρινίσουν ότι δημοτικιστές και μαλλιάροι είναι δύο διαφορετικά πράγματα.⁴ Ο Β. Μιχαλέας υποστηρίζει ότι η μαλλιάρη γλώσσα δεν υφίσταται, καθώς τα δημοσιογραφικά όργανα που την υποστηρίζουν (αναφέρεται ονομαστικά στην *Ακρόπολη* και τον *Νουμά*) έχουν μικρή κυκλοφορία, ενώ παρόμοια νύξη κάνει και ο Γ. Λαμπρινόπουλος.⁵ Από την άλλη κάποιοι υποστηρικτές της καθαρεύουσας ταυτίζουν τους δημοτικιστές με τους μαλλιάρους,⁶ άποψη με την οποία συντάσσεται και ο *Ταχυδρόμος*, που χαρακτηρίζει τον διαχωρισμό δημοτικιστών και μαλλιάρων ως τέχνασμα των δευτέρων, οι οποίοι αγνοούν τη γνήσια δημοτική γλώσσα.⁷

δ) Η διείσδυση της δημοτικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το ζήτη-

¹ Βλ. ομιλίες Κ. Ζαβιτσιάνου και Ν. Κοντογούρη στα: «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911, «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911, «Υπέρ της γλώσσης. Η συνεδρία της Τετάρτης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911.

² Βλ. «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος. Ο λόγος του πρωθυπουργού», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911, «Ο λόγος του κ. Βενιζέλου», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911, & «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη Διπλή Βουλή. Ο λόγος του κ. Βενιζέλου», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

³ Βλ. ενδεικτικά τις ομιλίες των Α. Πετμεζά και Δ. Κουλούμπαρδου στα: «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911, «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911.

⁴ Βλ. ενδεικτικά την ομιλία του Ι. Τσιριμώκου και σχόλιο του Ν. Στράτου στα: «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελλ. εθνοσυνελεύσει», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911, «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911 & «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

⁵ «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911 & «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911.

⁶ Βλ. ενδεικτικά την ομιλία του Ν. Πετροπουλάκη στα: «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911 & «Τα εν Ελλάδι. Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

⁷ «Μάτην οι χυδαίζοντες εκ των βουλευτών - εθνικοί αντιπρόσωποι κατά της εθνικής γλώσσης, οποίο οξύμωρον! - μάτην προσέφυγον εις το σύνθηδες των μαλλιάρων τέχνασμα, παριστώντες εαυτούς ως θιασώτας της δημοτικής, ήτις ουδέν έχει το κοινόν προς το εξαμβλωματικόν κατασκεύασμα της ψυχαρικής σχολής». «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911.

μα αυτό παρουσιάζεται στη συζήτηση με δύο όψεις. Από τη μία επισημαίνεται ο κίνδυνος εισαχθεί η «χυδαϊκή» γλώσσα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.¹ Στο πλαίσιο αυτό διατυπώνονται κατηγορίες τόσο εναντίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου, όσο και κατά του Α. Δελμούζου και του έργου του στο Πρότυπο Σχολείο του Βόλου.² Από την άλλη οι υποστηρικτές της δημοτικής τονίζουν ότι αυτή θα εξυπηρετήσει τον λαό, καθώς οι μαθητές θα αντιλαμβάνονται καλύτερα ό,τι διδάσκονται.³ Εκφράζουν μάλιστα τον φόβο ότι τυχόν καθιέρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας μπορεί να οδηγήσει στον εξοστρακισμό του Δ. Σολωμού, του Α. Βαλαωρίτη και όλων των άλλων ποιητών που έγραψαν στη δημοτική από τα σχολικά βιβλία.⁴

ε) Η ομιλία του Ε. Βενιζέλου, η οποία μεταφέρεται αυτούσια στις στήλες των εφημερίδων. Ο πρωθυπουργός αρχικά περιγράφει το πώς έχει διαμορφωθεί η κατάσταση. Η απόπειρα για αναβίωση της αρχαίας γλώσσας έχει εγκαταλειφθεί, ενώ η καθαρεύουσα «...παρουσίασε καλλιτέραν άμιλλαν προς πάσαν άλλην γλώσσαν».⁵ Κάνει εκτενή αναφορά στη δημοτική επισημαίνοντας τη χρήση της στην ποίηση και τη συμβολή των Ε. Ροΐδη, Γ. Χατζιδάκι και Γ. Ψυχάρη στη μελέτη της, διακηρύσσοντας ταυτόχρονα πως η επίδραση του τελευταίου ήταν ολέθρια για την εξέλιξη της γλώσσας στην Ελλάδα. Περισσότερο στέκεται όμως στην εκμετάλλευση του γλωσσικού ζητήματος για εξυπηρέτηση κομματικών συμφερόντων. Υπενθυμίζει τις ταραχές που είχαν προκληθεί με τα Ευαγγελικά και τα Ορεσטיακά και τις παραλληλίζει με την τρέχουσα κατάσταση, αποδίδοντας στον Γ. Μιστριώτη και στα κόμματα της αντιπολίτευσης την ευθύνη για όσα συμβαίνουν στους δρόμους της Αθήνας. Σε μια προσπάθεια να κρατήσει τις ισορροπίες προτείνει να συμπεριληφθεί στο Σύνταγμα μόνο η διάταξη για τη μετάφραση των Γραφών, δηλώνει όμως ότι τυχόν αναγραφή άρθρου για την επίσημη γλώσσα του κράτους δε θα παραβλάψει την

¹ Βλ. ομιλία του Ι. Φουρίδη στο: «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η τρίτη και τελευταία συνεδρία. Αι προς περιφρούρησιν της γλώσσης διαλέξεις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

² Βλ. τις ομιλίες των Μ. Μπουφίδη στο: «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911, Ν. Πετροπουλάκη στο: «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911, Κ. Μέρμηγκα στο: «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η τρίτη και τελευταία συνεδρία. Αι προς περιφρούρησιν της γλώσσης διαλέξεις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

³ Βλ. τις ομιλίες των Α. Παπαναστασίου και Π. Αραβαντινού στο: «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911, καθώς και του Ι. Τσιριμώκου στο: «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911

⁴ Βλ. τις ομιλίες των Κ. Μάνου στο: «Το γλωσσικόν ζήτημα εις την ελληνικήν Βουλήν. Συνέχεια της συζητήσεως. Η εξέλιξις της γλώσσης. Όλαι αι λεπτομέρειαι», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2227, 2/3/1911 και Δ. Κλάδη στο: «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η τρίτη και τελευταία συνεδρία. Αι προς περιφρούρησιν της γλώσσης διαλέξεις», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

⁵ «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος. Ο λόγος του πρωθυπουργού», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911, «Ο λόγος του κ. Βενιζέλου», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911 & «Ο λόγος του κ. Βενιζέλου», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

εξέλιξη της δημοτικής, αφού θα αναφέρεται αποκλειστικά στον γραπτό λόγο που θα χρησιμοποιείται από τις δημόσιες υπηρεσίες.

Ο Ε. Βενιζέλος επανέρχεται στο γλωσσικό ζήτημα λίγες μέρες αργότερα, κατά τη συζήτηση για το 16^ο άρθρο του Συντάγματος, περί εκπαίδευσης. Με λίγες κοφτές φράσεις απορρίπτει κατηγορηματικά την τροπολογία που είχε προτείνει ο Θ. Μιχαλόπουλος, στην οποία μεταξύ άλλων προβλεπόταν ο αποκλεισμός από τα διδακτικά βιβλία οποιουδήποτε κειμένου ή ποιήματος δεν είναι γραμμένο στην επίσημη γλώσσα του κράτους. Το σκεπτικό του πρωθυπουργού για τη συγκεκριμένη πρόταση είναι πως «...η δημοτική ημών ποιήσις είνε εκ των εθνικών κειμηλίων, το οποίον εάν ηθέλομεν να αποκλείσωμεν από του κύκλου των βιβλίων των αναγνωστικών, θα εφονεύομεν ηθικώς το Έθνος».¹ Εκφράζει την πεποίθησή του ότι τα ήδη ψηφισθέντα άρθρα προστατεύουν επαρκώς τη γλώσσα και στον τομέα της εκπαίδευσης και δηλώνει πως σε καμία περίπτωση δεν θέλει να επαναληφθεί η συζήτηση για τη γλώσσα, καθώς επιβάλλεται να αποκατασταθεί η εσωτερική γαλήνη στη χώρα. Για τον λόγο αυτό θέτει ζήτημα κομματικής πειθαρχίας, απειλώντας ουσιαστικά τους βουλευτές που θα καταψηφίσουν το συγκεκριμένο άρθρο ότι θα θέσουν εαυτόν εκτός κυβερνητικής παράταξης. Κατόπιν τούτου, το 16^ο άρθρο ψηφίζεται «...καθ' ον τρόπον και όπως υπέδειξε ο κ. Βενιζέλος».²

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνει ο Τύπος στο θέμα της γλώσσας του Ευαγγελίου. Είναι χαρακτηριστικό το ότι ο *Ταχυδρόμος*, όταν μεταφέρει την τηλεγραφική είδηση για την ψήφιση των άρθρων, αναφέρει πρώτα την απόφαση περί απαγόρευσης της μετάφρασης των Γραφών χωρίς την άδεια του Πατριαρχείου και μετά προσθέτει πως «εν τη αυτή διατάξει λέγεται ότι επίσημος γλώσσα του Κράτους έσται η της Νομοθεσίας».³ Η εξουσία που κατοχυρώνεται συνταγματικά πλέον στο Πατριαρχείο, δίνει την αφορμή στον Α. Ευταξία να διαμαρτυρηθεί. Ισχυρίζεται ότι με τη συγκεκριμένη διατύπωση όχι μόνο δεν απαγορεύεται, αλλά ανοίγει ο δρόμος για τον εκχυδαϊσμό του Ευαγγελίου, ενώ ταυτόχρονα ανατρέπεται το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδας και καταρρίπτεται το κύρος της Ιεράς Συνόδου. Το βασικό του επιχείρημα είναι πως η μετάφραση των Γραφών δεν πρέπει να εξαρτάται από τις διαθέσεις του εκάστοτε Πατριάρχη.⁴ Στο πλευρό του παίρνει θέση και η ίδια η Ιερά Σύνοδος, η οποία επίσης διαμαρτύρεται για την εξάρτηση της μετάφρα-

¹ «Τα εν Ελλάδι. Το ζήτημα της γλώσσας», *Αστραπή*, αρ.φ. 37, 15/3/1911.

² «Το 16^{ον} άρθρον του Συντάγματος», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2238, 13/3/1911.

³ «Εξ Αθηνών. Το ζήτημα της γλώσσας. Αι αποφάσεις της Βουλής», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911.

⁴ Βλ. «Εξ Αθηνών. Αποκαλύψεις του κ. Ευταξίου δια την μετάφρασιν των Ιερών Γραφών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3846, 3/3/1911, & «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 26, 4/3/1911.

σης των Γραφών από τη συγκατάθεση του Πατριαρχείου.¹

Η *Αστραπή* σχολιάζει πως η στάση του πρώην υπουργού είναι ανακόλουθη με τον πρότερο βίο του. Υπενθυμίζει πως σε παλιότερες περιστάσεις ο Α. Ευταξίας είχε κατηγορήσει δριμύτατα τις τότε κυβερνήσεις για υπονόμευση της εξουσίας του Πατριαρχείου, κάτι το οποίο πράττει τώρα ο ίδιος.² Παράλληλα χαρακτηρίζει «ακατανόητη» τη στάση της ελληνικής Ιεράς Συνόδου, καθώς τέτοιου είδους διαμαρτυρίες συνιστούν μία «...νέα μορφή αυτοχθονισμού και ετεροχθονισμού... νέα συνέχεια του έργου του Φαρμακίδου, όπερ... απεψίλωσε την Μεγάλην Εκκλησίαν της δυνάμεως αυτής».³ Υπενθυμίζει πως το Πατριαρχείο, ως ανώτατη αρχή των ορθοδόξων, έχει τη «νικόσαν ψήφον» σε όλα τα δογματικά ζητήματα κι επισημαίνει πως τα έργα που επικαλείται ο Αθ. Ευταξίας δεν είναι μεταφράσεις, αλλά ερμηνείες του Ευαγγελίου.⁴ Για τους λόγους αυτούς οι διαμαρτυρίες του πρώην υπουργού και της Ιεράς Συνόδου θεωρούνται μέρος της αντιπαράθεσης κομματικών συμφερόντων, τα οποία στην προσπάθειά τους να ανατρέψουν την κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου φτάνουν στο σημείο να υπονομεύσουν την εθνική ενότητα, χαλαρώνοντας τους δεσμούς της Ελλάδας με το Πατριαρχείο.⁵

Ωστόσο η ελληνική Ιερά Σύνοδος παίρνει το θέμα της αυτοκεφαλίας τόσο σοβαρά, ώστε απευθύνει επίσημη έκκληση προς την κυβέρνηση να απαλειφθεί από το 2^ο άρθρο του Συντάγματος η προσθήκη που προβλέπει την προστασία της γλώσσας των Ευαγγελίων. Το σκεπτικό της είναι πως «...υπό της Εκκλησίας απεκρούσθη, απεδοκιμάσθη και κατεκρίθη ως βέβηλος πάσα δια μεταφρασεως εις απλουστέραν ελληνικήν γλώσσαν αλλοιώσις ή μεταβολή του πρωτοτύπου κειμένου του Ιερού Ευαγγελίου».⁶ Προκειμένου να εκτονωθεί η κατάσταση, ο Ε. Βενιζέλος εκφράζει στον μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο τη λύπη του «...δια την ατυχή διατύπωσιν του ψηφισθέντος άρθρου...»⁷ και υπόσχεται πως θα την διορ-

¹ «Εξ Αθηνών. Διαμαρτυρία της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3846, 3/3/1911.

² Ο συντάκτης της *Αστραπής* αναφέρει πως ο Αθ. Ευταξίας είχε ταχθεί υπέρ του Πατριαρχείου όταν είχε ανακινηθεί το ζήτημα του διορισμού επισκόπων στην Αμερική, ενώ είχε μεμφθεί επανειλημμένα τον Θ. Φαρμακίδη για το θέμα της αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ελλάδας. Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 26, 4/3/1911.

³ «Απρόοπτοι διαμαρτυρία», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

⁴ Βλ. «Απρόοπτοι διαμαρτυρία», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911 & «Το αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Αστραπή*, αρ.φ. 28, 6/3/1911. Προς επίρρωση της θέσης της η *Αστραπή* δημοσιεύει το κείμενο της Πατριαρχικής και Συνοδικής Συστάσεως, όπου αναγράφεται πως το βιβλίο που έχει κυκλοφορήσει από τον Σύλλογο «Ανάπλασις» της Αθήνας και στο οποίο στηρίζει κυρίως τα επιχειρήματά του ο Α. Ευταξίας, είναι ερμηνεία του Ευαγγελίου του Ματθαίου. Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Η μετάφρασις του Ευαγγελίου. Ο κ. Γαλανός διαψεύδων τον κ. Α. Ευταξίαν», *Αστραπή*, αρ.φ. 29, 6/3/1911.

⁵ Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 26, 4/3/1911 & «Απρόοπτοι διαμαρτυρία», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

⁶ Βλ. «Τα εν Ελλάδι. Η Ιερά Σύνοδος και η μετάφρασις του Ευαγγελίου», *Αστραπή*, αρ.φ. 35, 13/3/1911.

⁷ «Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Ο κ. Βενιζέλος παρά τω μητροπολίτη», *Αστραπή*, αρ.φ. 29, 7/3/1911.

θώσει. Πραγματικά στο τελικό κείμενο του Συντάγματος περιλαμβάνεται ερμηνευτική δήλωση, με την οποία διευκρινίζεται πως για την απόδοση των ιερών κειμένων σε άλλο γλωσσικό τύπο απαιτείται, εκτός από την έγκριση του Πατριαρχείου, και αυτή της Εκκλησίας της Ελλάδας.

Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι η αρθρογραφία σχετικά με τα συλλαλητήρια και τις ταραχές που λαμβάνουν χώρα στην Αθήνα. Αντί για τους υπαινιγμούς και τις αοριστολογίες με τα οποία καλύφθηκαν οι ταραχές των Ευαγγελικών και των Ορεσטיακών, ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης παρέχει τώρα λεπτομερή στοιχεία για τα σχετικά γεγονότα. Έτσι οι αναγνώστες πληροφορούνται αμέσως για τις συγκεντρώσεις των φοιτητών και τα ψηφίσματα που επέδωσαν στη Βουλή, καθώς και για τις αντιδράσεις της κυβέρνησης.¹ Στην *Πρόοδο* και την *Αστραπή* βρίσκουμε στοιχεία και για ένα ακόμα συλλαλητήριο, το οποίο τελικά ματαιώνεται: την οργάνωσή του από τον Γ. Μιστριώτη, την αποδοκιμασία του από τους μέχρι πρότινος συνοδοιπόρους του² και από το Πατριαρχείο,³ αλλά και την απόφαση της κυβέρνησης να μην επιτρέψει τη διεξαγωγή του.⁴

Πρωτοστάτες στα συλλαλητήρια αυτά είναι οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πέρα όμως από τη συμμετοχή της σε αυτά, η φοιτώσα νεολαία προβαίνει και σε άλλες κινήσεις. Συγγαίρει με επιστολή τον Ιωακείμ Γ΄ για τη συμμετοχή του στον γλωσσικό αγώνα⁵ και με ανακοίνωση στον αθηναϊκό Τύπο τον Γ. Μιστριώτη, τον πρότανη Ε. Ζολώτα και τους βουλευτές που τάχθηκαν υπέρ της καθαρεύουσας. Προτείνει ακόμα την καθιέρωση επίσημου εορτασμού σε ανάμνηση του γεγονότος, ενώ αποδοκιμάζει εκείνους που «...ετόλμησαν [από] του ιερού βήματος του Εθνικού Συνεδρίου να υπερμαχήσωσι της ακαθάρτου λαλιάς των μαλλιαρών...».⁶ Μετά την ψήφιση των άρθρων για τη γλώσσα, οι φοιτητές ζητούν από τον Ε. Βενιζέλο και τον Α. Αλεξανδρή την επανέναρξη των μαθημάτων στο Πανεπιστήμιο, τα οποία είχαν διακοπεί με απόφαση της κυβέρνησης για τον φόβο των επεισοδίων. Ο υπουργός παιδείας μάλιστα, στη συνάντηση που έχει μαζί τους διαμαρτύρεται για τον χαρακτηρισμό του ως «μαλλιαρό» κι αποκηρύσσει τον Εκπαιδευτικό

¹ Βλ. «Το μεταμεσημβρινόν συλλαλητήριο», *Πρόδος*, αρ.φ. 2225, 25/2/1911 & «Η εξέγερσις των φοιτητών», *Αστραπή*, αρ.φ. 34, 12/3/1911.

² Βλ. «Το συλλαλητήριο αποδοκιμάζεται», *Πρόδος*, αρ.φ. 2238, 13/3/1911 & «Τα εν Ελλάδι. Η ματαιώσις του συλλαλητηρίου», *Αστραπή*, αρ.φ. 38, 16/3/1911.

³ Βλ. «Δηλώσεις του Πατριάρχου», *Πρόδος*, αρ.φ. 2238, 13/3/1911.

⁴ Βλ. «Τα μέτρα της κυβερνήσεως», *Πρόδος*, αρ.φ. 2238, 13/3/1911, «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η γνώμη της κυβερνήσεως» *Πρόδος*, αρ.φ. 2238, 13/3/1911, «Τα εν Ελλάδι. Το συλλαλητήριο δια το γλωσσικόν», *Αστραπή*, αρ.φ. 35, 13/3/1911 & «Το γλωσσικόν ζήτημα. Πώς εματαιώθη το συλλαλητήριο. Αι λεπτομέρειαι», *Πρόδος*, αρ.φ. 2241, 16/3/1911.

⁵ «Επιστολή των φοιτητών προς τον Πατριάρχην», *Πρόδος*, αρ.φ. 2231, 6/3/1911.

⁶ «Γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Τα επινίκια των φοιτητών», *Αστραπή*, αρ.φ. 28, 6/3/1911.

Ομιλο.¹ Ωστόσο, η εντύπωση ότι οι φοιτητές αποτελούν πιόνια στα χέρια του Γ. Μιστριώτη είναι τόσο ισχυρή, που ο Π. Νιρβάνας τους απευθύνει ανοιχτή επιστολή με την οποία τους προτρέπει να μην παρασύρονται από τον σχολαστικισμό, την πρόληψη και την άγνοια, αλλά να αγωνίζονται για την ελευθερία της σκέψης, των ιδεών και των συνειδήσεων.²

Ο Γ. Μιστριώτης αναδεικνύεται σε αδιασμφισβήτητο εξωκοινοβουλευτικό πρωταγωνιστή των ημερών αυτών.³ Όμως οι φλογερές του ομιλίες, ο ρόλος του στην οργάνωση των συλλαλητηρίων και οι κατηγορίες που εκτοξεύει ακόμα και εναντίον βουλευτών, τον θέτουν στο στόχαστρο των τελευταίων. Έτσι ο Γ. Κουλουμβάκης προτείνει να καταρτιστεί κοινοβουλευτική επιτροπή για να ερευνήσει τις κατηγορίες αυτές. Ο Ε. Βενιζέλος, μη θέλοντας να συνεχιστεί η συζήτηση για τη γλώσσα στη Βουλή και οι συνακόλουθες εντάσεις, ανακοινώνει πως έχει διαταχθεί ο εισαγγελέας να προβεί στις δέουσες ενέργειες «...όπως εκ των πληροφοριών του καταγγέλλοντος αορίστως κυρίου καθηγητού εξακριβωθεί εάν υπάρχωσι τω όντι εκείνοι οι οποίοι λαμβάνοντες χρήματα παρ' άλλων επιβουλεύονται χάριν ξένων συμφερόντων την γλώσσαν την Ελληνικήν ή τον Εθνισμόν».⁴ Προκειμένου μάλιστα να δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στο έργο τη δικαιοσύνης, υποστηρίζει πως ενδεχόμενη απόρριψη του πορίσματος των ανακρίσεων από τη Βουλή θα ισοδυναμεί με πρόταση δυσπιστίας κατά της κυβέρνησης.⁵ Μπροστά στη στάση αυτή του πρωθυπουργού, η *Αστραπή* σχολιάζει πως το γλωσσικό ζήτημα δεν πρέπει να γίνει αφορμή για να εγκαταλείψει ο Ε. Βενιζέλος την εξουσία.

Ο Π. Σπηλιάδης αναλαμβάνει προσωπικά τις ανακρίσεις και η *Αστραπή* παρουσιάζει το κατηγορητήριο κατά των μαλλιαρών. Ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών θα ερευνήσει αν το αντεθνικό τους έργο υποθάλπεται από ξένη προπαγάνδα, αν στέλνουν πράκτορες εντός κι εκτός Ελλάδας προς διάδοση των ιδεών τους, πώς χρηματοδοτούν την έκδοση βιβλίων κι εφημερίδων και τη λειτουργία των συλλόγων τους, πόσα «σχολεία μαλλιαρών» έχουν ιδρυθεί και πού, καθώς και ποιοι δημόσιοι υπάλληλοι εργάζονται υπέρ της

¹ Βλ. «Τα εν Ελλάδι. Τα μαθήματα του Πανεπιστημίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3850, 8/3/1911 & «Το ζήτημα της γλώσσης. Οι φοιτηταί παρά τω υπουργώ της παιδείας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3851, 9/3/1911.

² «Προς τους φοιτητάς», *Πρόδος*, αρ.φ. 2243, 18/3/1911.

³ Ένα δείγμα της αναγνώρισης του ρόλου που έπαιξε ο Γ. Μιστριώτης είναι και το γεγονός ότι μόλις γνωστοποιείται η απόφαση της Βουλής, ο Ιωακείμ Γ' του εκφράζει τη χαρά του με προσωπική επιστολή. Βλ. «Επιστολή του Πατριάρχου προς τον κ. Μιστριώτην», *Αστραπή*, αρ.φ. 44, 22/3/1911.

⁴ «Αι καταγγελίαι του κ. Μιστριώτου. Δηλώσεις του κ. Βενιζέλου. Διαταγαί προς τον εισαγγελέα», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

⁵ Βλ. «Υπέρ τη γλώσσης. Συνεδρία της Τετάρτης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911 & «Αι καταγγελίαι του κ. Μιστριώτου. Δηλώσεις του κ. Βενιζέλου. Διαταγαί προς τον εισαγγελέα», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

μαλλιαρής γλώσσας. Τέλος, λέγεται πως θα προσπαθήσει να εξακριβώσει αν οι πρόσφατες ενέργειες των φοιτητών έγιναν αυτοβούλως ή ήταν πολιτικά υποκινούμενες.¹ Ταυτόχρονα μία ομάδα 17 βουλευτών «...ανταπεξελθόντων κατά των υποστηριζόντων την καθιέρωσιν της καθαρουόσης...»² υποβάλλει μήνυση για συκοφαντία και εξύβριση εις βάρος του Γ. Μιστριώτη, γεγονός που θέτει σε ενέργεια νέο κύκλο ανακρίσεων, ενώ ο Ε. Βενιζέλος δέχεται τελικά την πρόταση του Γ. Κουλουμβάκη για σχηματισμό διακομματικής επιτροπής που θα εργαστεί παράλληλα και ανεξάρτητα από τη Δικαιοσύνη.³

Από τις ανακρίσεις δεν προκύπτει κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα, καθώς «...όπως είναι δύσκολος η ποινική βάσις κατηγορίας κατά των μαλλιαρών, είνε επίσης δύσκολος η κατηγορία άλλων ότι συκοφαντούσιν αυτούς».⁴ Παρόλο που ο Γ. Μιστριώτης συνεχίζει να απειλεί ότι θα αποκαλύψει στοιχεία και ονόματα, οι καταγγελίες του παραμένουν αόριστες.⁵ Σε αυτές μάλιστα προσθέτει και νέες, ισχυριζόμενος ότι «εις την Βουλήν υπάρχει ολόκληρος βιβλιοθήκη χυδαίων βιβλίων τετυπωμένων πολυτελώς...», ενώ στην Κωνσταντινούπολη «...τα σχολεία της Μέσης Εκπαιδύσεως επληθύνθησαν υποτρόφων υπό τον όρον να γίνωνται οπαδοί του χυδαϊσμού».⁶ Το θέμα αυτό κλείνει ουσιαστικά στα τέλη του Απριλίου, όταν το υπουργείο παιδείας επιβάλλει στον γηραιό καθηγητή τη διοικητική ποινή της τρίμηνης απόλυσης για δηλώσεις που έκανε στην Πελοπόννησο κατά της κυβέρνησης.⁷

Ένα ακόμα επεισόδιο στο οποίο εμπλέκεται ο Γ. Μιστριώτης, είναι η αντιπαράθεσή του με τον Ν. Πολίτη. Αρχικά ο καθηγητής της Λαογραφίας κατηγορείται από του βήματος της Βουλής πως χρησιμοποιεί τη μαλλιαρή γλώσσα στα έργα του.⁸ Ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει επιστολή υπεράσπισής του, στην οποία οι κατηγορίες αποδίδονται σε λανθασμένη πληροφόρηση του καταγγέλλοντος βουλευτή Ι. Πατσουράκου κι επισημαίνεται

¹ Βλ. «Το ζήτημα της γλώσσας εν Ελλάδι. Οι μαλλιαροί και η δικαιοσύνη», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911.

² «Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Η μήνυσις κατά του κ. Μιστριώτου», *Αστραπή*, αρ.φ. 29, 7/3/1911.

³ Βλ. «Τα εν Ελλάδι. Νέα συζητήσεις περί γλώσσας εν τη διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 34, 12/3/1911.

⁴ «Το γλωσσικό ζήτημα εν Ελλάδι. Οι μαλλιαροί και η δικαιοσύνη», *Αστραπή*, αρ.φ. 28, 6/3/1911.

⁵ Βλ. «Αι απηχήσεις του γλωσσικού ζητήματος. Η καταγγελία του κ. Μιστριώτου», *Πρόδος*, αρ.φ. 2231, 6/3/1911, «Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Η μήνυσις κατά του κ. Μιστριώτου», *Αστραπή*, αρ.φ. 29, 7/3/1911, «Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Αι τακτικά ανακρίσεις» & «Ιδιαίτερα τηλεγραφήματα. Ο κ. Μιστριώτης», *Αστραπή*, αρ.φ. 30, 8/3/1911 & «Εν Ελλάδι», *Αστραπή*, αρ.φ. 36, 14/3/1911. Χαρακτηριστικά είναι και τα λόγια του Ε. Βενιζέλου, ο οποίος από το βήμα της Βουλής εκφράζει την αμφιβολία του για την επιτυχία των ανακρίσεων, καθώς δε φαίνεται πως ο Γ. Μιστριώτης είναι διατεθειμένος να προσφέρει στην κοινή γνώμη κάτι περισσότερο από τους υπαινιγμούς που την έχουν συνταράξει. Βλ. «Τα εν Ελλάδι. Αγόρευσις του κ. Βενιζέλου», *Αστραπή*, αρ.φ. 34, 12/3/1911.

⁶ «Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Η μήνυσις κατά του κ. Μιστριώτου», *Αστραπή*, αρ.φ. 29, 7/3/1911.

⁷ Βλ. «Το ζήτημα της γλώσσας. Η απόλυσις του Μιστριώτου. Δηλώσεις του καθηγητού», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3896, 30/4/1911.

⁸ Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911.

πως δεν επιτρέπεται στο πλαίσιο του γλωσσικού αγώνα να σπιλώνονται επιστήμονες, το έργο των οποίων όχι μόνο δε φέρει ίχνος χυδαϊσμού, αλλά κι έχει κερδίσει τη διεθνή αναγνώριση.¹ Λίγες μέρες αργότερα όμως, στη διάρκεια συνεδρίασης του Δ.Σ. της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, ο Γ. Μιστριώτης αποκαλεί τον Ν. Πολίτη χυδαϊστή, αχάριστο και προδότη που χρηματίζεται από τον Κ. Κrumbacher, κι εκείνος του αντιγυρίζει πως είναι λαοπλάνος και συκοφάντης.² Το ότι η κατηγορία πως ο Ν. Πολίτης έχει λάβει χρήματα από τον «αρχιμαλλιάρο Κρουμβάχερ» επαναλαμβάνεται στη Βουλή από τον Ι. Πατσουράκο, μάλλον δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως σύμπτωση.³ Πάντως, το Δ.Σ. της Αρχαιολογικής Εταιρείας σε επόμενη συνεδρίασή του απορρίπτει τον ισχυρισμό του Γ. Μιστριώτη ότι ο Ν. Πολίτης παραδέχθηκε πως είναι μαλλιάρος, και μαζί μ' αυτόν και την πρόταση που είχε κατατεθεί για αναγραφή ψηφίσματος με το οποίο η Εταιρεία θα εξέφραζε την ευγνωμοσύνη της στον Γ. Μιστριώτη για τους αγώνες του υπέρ της γλώσσας.⁴

Για τους αγώνες αυτούς ο Γ. Μιστριώτης δέχεται πλήθος συγχαρητηρίων τηλεγραφημάτων από φορείς και πολίτες, ανώνυμους κι επώνυμους, από όλο τον κόσμο.⁵ Από την Κωνσταντινούπολη μάλιστα τον συγχαίρουν ο Ιωακείμ Γ' και, σε μια κίνηση που συνδέεται με τις τρέχουσες εξελίξεις στην Πόλη, οι ιθύνοντες του Ζωγράφειου Γυμνασίου.⁶ Ωστόσο υπάρχει και η αντίθετη πλευρά. Η *Πρόδος* δημοσιεύει άρθρα του ανταποκριτή της στην Αθήνα, ο οποίος χαρακτηρίζει τις απόψεις του Γ. Μιστριώτη ανόητες και τον ίδιο επικίνδυνο για τη δημόσια τάξη. Η θέση του συντάκτη είναι ξεκάθαρη: «Κινδυνεύει, λέγουν η ενότης του ελληνισμού. Κολοκύθια! Η γλώσσα βαδίζει τον δρόμον της και ο χρόνος θα επιβάλλη αυτήν. Ούτε αι ύβρεις του Μιστριώτου, ούτε αι ηλιθιότητες του Ψυχάρη δύνανται να μετατρέψουν την φοράν των πραγμάτων».⁷ Καταδικάζει τα πολιτικά κόμματα που προσπαθούν να εκμεταλλευτούν τον καθηγητή με τον ίδιο τρόπο που το είχε κάνει ο Θ. Δηλιγιάννης στα Ευαγγελικά κι αναδεικνύει τις ευθύνες των πολιτών και των φοιτητών που αφήνονται να παρασυρθούν σε αυτό το χυδαίο πολιτικό παιχνίδι με την πρόφαση του γλωσσικού ζητήματος.⁸ Τέλος, συγχαίρει τον Ε. Βενιζέλο τόσο για τον χει-

¹ Βλ. «Υπέρ της γλώσσας. Τα αθώα θύματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3846, 3/3/1911.

² Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Σοβαρόν επεισόδιον Μιστριώτου – Πολίτου», *Αστραπή*, αρ.φ. 30, 8/3/1911.

³ «Νέα συζήτησις περί γλώσσας εν τη Διπλή Βουλή», *Αστραπή*, αρ.φ. 34, 12/3/1911.

⁴ «Τα εν Ελλάδι. Το επεισόδιον Μιστριώτου – Πολίτου», *Αστραπή*, αρ.φ. 34, 12/3/1911.

⁵ Βλ. «Τα εν Ελλάδι. Συγχαρητήρια προς τον κ. Μιστριώτην», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3850, 8/3/1911, «Τα εν Ελλάδι. Αι ανακρίσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3851, 9/3/1911 & «Οι Κρήτες υπέρ της γλώσσας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3916, 24/5/1911.

⁶ «Αι απηγήσεις του Γλωσ. Ζητήματος. Τηλεγραφήματα συγχαρητήρια», *Πρόδος*, αρ.φ. 2231, 6/3/1911.

⁷ «Επιστολαί εξ Ελλάδος», *Πρόδος*, αρ.φ. 2228, 3/3/1911.

⁸ Βλ. «Επιστολαί εξ Ελλάδος», *Πρόδος*, αρ.φ. 2230, 5/3/1911.

ρισμό του γλωσσικού ζητήματος στο πλαίσιο της αναθεώρησης του Συντάγματος, όσο και για τη σθεναρή του στάση απέναντι στα συλλαλητήρια.¹

Οι αντιδράσεις του Τύπου στα τεκταινόμενα στην Ελλάδα είναι ποικίλες. Η *Πρόοδος* χαρακτηρίζει θλιβερό το γεγονός ότι η Βουλή σπατάλησε τρεις συνεδριάσεις για μια τέτοια συζήτηση, σε εποχή που όλη η ενεργειά της θα έπρεπε να είναι στραμμένη στην ολοκλήρωση του αναθεωρητικού της έργου και κάθε χαμένη ώρα θα έπρεπε να θεωρείται έγκλημα κατά του έθνους. Εξάλλου, το γλωσσικό ζήτημα είναι τόσο ξεκάθαρο, «...ώστε πάσα ανάπτυξις κοινών θεωριών περιττεύει. Μόνον οι προσωπικά συμφέροντα έχοντες και οι υπό φαύλου κομματισμού αγόμενοι δύνανται να θεωρούν το ζήτημα άλλο παρ' ό,τι είναι και επιτηδείως να εκμεταλλεύονται αυτό. Δια τους έχοντας ολίγην κρίσην και αρκετήν ειλικρίνειαν, είνε φανερώτατον, ότι η γλώσσα ούτε εις νομοθετικά μέτρα υποβάλλεται, αλλ' ούτε και ως βιομηχανικόν προϊόν δύναται να κατασκευάζεται. Η γλώσσα υφίσταται μόνον τους νόμους της εξελίξεως και τίποτε περισσότερον».²

Ο *Ταχυδρόμος* από την άλλη, πανηγυρίζει για τη λήξη του γλωσσικού ζητήματος με τον θρίαμβο της καθαρεύουσας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, η απόφαση της Βουλής εκπλήρωσε τους πόθους του έθνους, ικανοποίησε τη δικαίως εξεγερθείσα κοινή γνώμη³ κι απέτρεψε την «...κακουργία, ην ηπειλεί... η ενσκήψασα εις το έθνος μεταξύ τόσων άλλων δεινών αρά του χυδαϊσμού».⁴ Προτρέπει μάλιστα την ελληνική κυβέρνηση να προβεί σε εκκαθάριση των δημοτικιστών δημόσιων υπαλλήλων, ενώ εμμέσως πλην σαφώς ζητά την αποπομπή του υπουργού παιδείας Α. Αλεξανδρή από τον οποίο, σύμφωνα με τον συντάκτη, αντλούν θάρρος υπάλληλοι σαν τον Κ. Παλαμά να διακηρύσσουν δημόσια ότι είναι μαλλιαροί. Τέλος, συγχαίρει όχι μόνο τη Βουλή και την κυβέρνηση, αλλά και τον λαό που με τις κινητοποιήσεις του εκπροσώπησε τους πόθους σύμπαντος του ελληνικού έθνους.

Πιο συγκρατημένος ο Σ. Βουτυράς, θέτει την εθνική ενότητα ως διακύβευμα του γλωσσικού ζητήματος. Ανεβάζει στο ίδιο βάθρο όλους όσοι εργάστηκαν για την ανάπτυξη της γλώσσας, από τον Φ. Σκούφο και τον Η. Μηνιάτη μέχρι τον Κ. Οικονόμο και τον Θ. Φαρμακίδη κι από τους δημοτικούς ποιητές μέχρι τον Δ. Σολωμό και τον Α. Βαλαωρίτη κι επιχειρηματολογεί πως τα έργα τους δε θα τα απέρριπτε ούτε η πιο πλούσια φιλολογία. Με τις προσπάθειες όλων αυτών που εκπροσώπησαν την εθνική γλώσσα στις διάφο-

¹ Βλ. «Επιστολαί εξ Ελλάδος», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2231, 6/3/1911.

² «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τη ελληνική Βουλή. Ολόκληρος η συζήτησις», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911.

³ «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3847, 4/3/1911.

⁴ «Υπέρ της γλώσσης. Ο εθνικός αγών και ο θρίαμβος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3844, 1/3/1911.

ρες φάσεις της εξέλιξής της, ο ελληνισμός ανέκτησε το αίσθημα της εθνικής του οντότητας κι ενότητας. Επομένως δεν μπορεί να επιτρέψει σε κανένα να ανακόψει την πορεία της γλώσσας και να την επαναφέρει στην παρακμή και τη διαφθορά του παρελθόντος. Αυτός είναι και ο λόγος που το έθνος απαιτεί να τεθεί νομοθετικός φραγμός σ' εκείνους που προσπαθούν να καταστρέψουν το έργο των τελευταίων αιώνων.¹ Οι νέες διατάξεις του Συντάγματος θέτουν τέρμα στο γλωσσικό ζήτημα, αφού από τη στιγμή που ο λαός, όπως μαρτυρούν οι διαδηλώσεις και ο Τύπος, θέλει την καθαρεύουσα και την θεωρεί «...ως τον συνεκτικόν δεσμόν, ως τον ακρογωνιαίον λίθον του όλου εθνικού οικοδομήματος, έκτροπος και ανισόρροπος προβάλλει πάσα κατ' αυτής αντίδρασις».²

Στο ίδιο πλαίσιο τίθεται και η πολιτική εκμετάλλευση του γλωσσικού ζητήματος. Παρόλο που η *Αστραπή* υποστηρίζει πως ο λαός κινητοποιήθηκε από φιλοπατρία, δεχεται ότι υπήρξαν κι αυτοί που προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τη διασάλευση της τάξης προκειμένου να ανατρέψουν την κυβέρνηση. Τα ίδια αισθήματα αναγνωρίζει και στους δημοτικιστές, οι οποίοι έχουν κατασκευάσει μία γλώσσα τόσο στρεβλή «...ώστε παραδόξως να λεχθή, ότι οι ποικίλοι γλωσσοποιοί όργανα αντεθνικών εισί σχεδίων».³ Μπορεί μετά τα Ευαγγελικά να «...απέστησαν, Έλληνες όντες και ελληνικώς σκεπτόμενοι, πάσης νεωτέρας προς εκχυδαϊσμόν του Ευαγγελίου αποπείρας...»,⁴ είναι καιρός όμως πλέον να κατανοήσουν ότι πρέπει να σταματήσουν τους «επί της γλώσσης ανώδυνους σκαριφισμούς» τους, γιατί η κομματική εκμετάλλευση της δράσης τους «...θα παράσχη όπλα εις εκείνους, οίτινες πειρώνται και θέλουσι να παραστήσωσι τους Έλληνας, ως ουχί Έλληνας, ως μη έχοντες γλώσσαν, ως όντας κράμα φυλετικόν, ποικίλην έχον την προέλευσιν».⁵

Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* επίσης προβάλλει το θέμα της εθνικής ενότητας, αλλά από διαφορετική άποψη. Οι προσπάθειες των δημοτικιστών, υποστηρίζει, οδηγούν το έθνος στη διάσπαση με το ίδιο του το παρελθόν και γι' αυτό τον λόγο γίνονται ασμένως δεκτές από όσους θέλουν να βλάψουν τον ελληνισμό. Δεν υπάρχει αμφιβολία, συνεχίζει ο συντάκτης, πως «...εάν ο μη γένοιτο, διαδοθή η διανοητική αύτη επιδημία των χυδαϊστών, επικρατήση δ' η δήθεν ελληνική γλώσσα, ην αυτοί δημιουργούσιν από των αποβλημάτων των άλλων γλωσσών...»,⁶ θα ανατραπεί όλη η γλωσσική διεργασία των τελευταίων 150 ετών και θα περάσει στη λήθη η πνευματική παρακαταθήκη των προγόνων μας. Η Εκκλη-

¹ Βλ. Σ.Ι.Β., «Η εθνική γλώσσα», *Αστραπή*, αρ.φ. 28, 6/3/1911.

² Σ., «Ελλάς», *Αστραπή*, αρ.φ. 29, 7/3/1911.

³ Σ., «Ελλάς», *Αστραπή*, αρ.φ. 29, 7/3/1911.

⁴ «Εν Ελλάδι», *Αστραπή*, αρ.φ. 36, 14/3/1911.

⁵ «Εν Ελλάδι», *Αστραπή*, αρ.φ. 36, 14/3/1911.

⁶ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 6, 12/2/1911, σ. 42.

σία παρουσιάζεται στα άρθρα αυτά ως θεματοφύλακας της προγονικής γλώσσας και ταυτόχρονα ως διερμηνέας της ομοθυμίας και αδιαιρέτου προσδοκίας «...ότι η νυν εν τη πρωτεύουσα του γείτονος κράτους εργαζομένη εθνοσυνέλευσις θέλει καταστήση την εθνικήν ημών γλώσσαν θεμελιώδη θεσμόν της πολιτείας».¹

Ιδιαίτερα προσεκτικός είναι ο συντάκτης σχετικά με την κατηγορία περί αντεθνικής δράσης των δημοτικιστών. Το γεγονός ότι οι τελευταίοι ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις ενδεχομένως να έχει παίξει κάποιο ρόλο σε αυτή του τη στάση. Επισημαίνει πως μία ψυχραιμη εξέταση του γλωσσικού ζητήματος δείχνει ότι «...ζημιούσι την εθνικήν ενότητα, παρελθόν αρνούμενοι, μέλλον αναιρούντες», ενώ ταυτόχρονα «...τρέχουσι τον κίνδυνον ή να πιστευθώσιν ως εκ καινοπραγίας ασυγχωρήτου παρορμώμενοι προς ανοησίας, ή να νομισθώσιν ως εκ συνεννοήσεως προς τους πολεμίους της ημετέρας εθνικής ενότητος εργαζόμενοι προς εντελή εκβαρβαρισμόν της γλώσσης ημών».² Η ψήφιση των άρθρων για τη γλώσσα χαιρετίζεται με ικανοποίηση, καθώς αποτελεί την κορύφωση της κίνησης για καταπολέμηση της χυδαίας και μαλλιαρικής γλώσσας και αντικατοπτρίζει «...την κοινήν θέλησιν περί διατηρήσεως της εθνικής ενότητος...».³

Η *Πρόοδος* και ο *Ταχυδρόμος* μεταφέρουν στις στήλες τους κάποια από τα σχόλια του ευρωπαϊκού Τύπου για το ζήτημα. Έτσι οι αναγνώστες τους πληροφορούνται ότι οι αγγλικές εφημερίδες *Times* και *Morning Post* συγχαίρουν την ελληνική κυβέρνηση για τις αποφάσεις και τα μέτρα που έλαβε προς επίλυση του γλωσσικού ζητήματος.⁴ Η δεύτερη μάλιστα φιλοξενεί και δηλώσεις του Ε. Βενιζέλου, σύμφωνα με τις οποίες το άρθρο του Συντάγματος «...ουδόλως παρακωλύει την ανάπτυξιν της γλώσσης εξελισσομένης φιλολογικώς».⁵ Από την άλλη, η απόφαση της κυβέρνησης για την αναγραφή του άρθρου στο Σύνταγμα χαρακτηρίζεται ως υποχώρηση μπροστά στην «...ογκωθείσαν Κοινήν Γνώμην, ήτις εδημιουργήθη από τας αξιώσεις τινών καθηγητών και των φοιτητών»,⁶ ενώ η *Paris Journal* δημοσιεύει συνέντευξη του Γ. Ψυχάρη, ο οποίος επικρίνει τη στάση του Γ. Μιστριώτη και τον αποκαλεί «λαοπλάνο».

Τις εξελίξεις σχολιάζουν ακόμα και τουρκικές εφημερίδες, όπως η *Τανήν*. Ο *Ταχυδρόμος* που μεταφέρει το σχετικό άρθρο, υποστηρίζει πως το ζήτημα παρουσιάζεται με

¹ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 7, 19/2/1911, σ. 49.

² «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 6, 12/2/1911, σ. 42.

³ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 10, 12/3 /1911, σ. 77.

⁴ Βλ. «Η κυβέρνησις και το γλωσσικόν ζήτημα. Κρίσεις αγγλικαί», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2240, 15/3/1911.

⁵ «Τα εν Ελλάδι. Το ζήτημα της γλώσσης. Δηλώσεις του κ. Βενιζέλου προς τον “Εωθινόν Ταχυδρόμον”», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3850, 8/3/1911.

⁶ «Ο ευρωπαϊκός τύπος», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2231, 6/3/1911.

πολλά σφάλματα, αναφέροντας ως πλέον χαρακτηριστικό το ότι οι μεν δημοτικιστές χαρακτηρίζονται «οπαδοί της αποκάθαρσης της γλώσσας» και οι καθαρολόγοι «οπαδοί της αρχαίας γλώσσας». Σύμφωνα με την *Τανήν* η πτώση του Ε. Βενιζέλου από την εξουσία θα ήταν σίγουρη αν δε συναινούσε στην απαίτηση της κοινής γνώμης για προσθήκη άρθρου περί της γλώσσας στο Σύνταγμα. Επιπλέον, η ψήφιση του άρθρου δείχνει πως ο ελληνικός λαός είναι εμποτισμένος με φανατικές ιδέες, οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με την επιστήμη. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο συντάκτης, «...δεν δύναται τις να φαντασθή πράγμα γελοιοδέστερον της επιμονής του λαού περί διατηρήσεως της γλώσσης. Και αν δια πάντων των άρθρων του Συντάγματος απαγορεύηται η μεταβολή της γλώσσης είναι ασήμαντον. Αν μεταβληθή, θα μεταβληθή αφ' εαυτής, και ουδείς θα το αισθανθή».¹ Μάλιστα, αναρωτιέται πώς θα λήξει το ζήτημα, καθώς εκφράζει την πεποίθηση ότι η συγκεκριμένη διευθέτηση θα είναι προσωρινή.

Ξεχωριστό σχολιασμό επιφυλάσσει ο Τύπος στο θέμα της παραπομπής του Γ. Μιστριώτη. Ακόμα και το *Απ' Όλα*, που όλες αυτές τις μέρες ελάχιστα έχει ασχοληθεί με το ζήτημα,² σημειώνει ότι ο «ερεθισμός» στη Βουλή έχει λήξει, αλλά η τρικυμία που προκάλεσε το γλωσσικό ζήτημα συνεχίζεται με τον σχηματισμό κοινοβουλευτικής επιτροπής που θα εξετάσει τις καταγγελίες του καθηγητή. Από τις ανακρίσεις, δηλώνει ο συντάκτης, θα αποδειχθεί αν ο Γ. Μιστριώτης «...είναι δύναμις, ως απεδείχθη, ή δυναμίτις, της οποίας γίνεται εκάστοτε χρήσις δια την ανατροπήν του υπουργείου».³ Η *Αστραπή* προτρέπει τον Ε. Βενιζέλο να φανεί διαλλακτικός απέναντι στον καθηγητή, οι υπερβολές του οποίου δικαιολογούνται από την ιερότητα του αγώνα που έχει αναλάβει εξ ονόματος του ελληνικού λαού, που στην πλειοψηφία του καταδικάζει τη στρέβλωση της γλώσσας.⁴ Αντιθέτως η *Πρόοδος* γράφει για τον ρόλο του στα πρόσφατα γεγονότα: «*Τα παραδοξώτερα των πραγμάτων. Βλέπομεν τον κ. Μιστριώτην εμφανιζόμενον ως εθνομάρτυρα, ενώ κομματικώς εργάσθη και εργάζεται εν τω γλωσσικώ ζητήματι και αντιστάσεως μη ούσης κατήγαγε νίκην πείσας τον κόσμον, ότι έσωσε την γλώσσαν, ενώ ήτο γνωστόν, ότι θα ελαμβάνοντο μέτρα υπέρ αυτής και άνευ των ταραχωδών συλλαλητηρίων του σοφού καθηγητού*».⁵

Τα *Χρονικά* είναι, σύμφωνα με τη δήλωση του συντάκτη, το μοναδικό έντυπο που

¹ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Τι γράφει η “Τανήν”», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3845, 2/3/1911.

² Ενώ οι εφημερίδες αφιερώνουν στήλες επί στηλών μεταφέροντας τα τεκταινόμενα εντός κι εκτός του ελληνικού Κοινοβουλίου, το *Απ' Όλα* αρκείται σε μια σύντομη αναγγελία της είδησης. Βλ. «Πολιτικόν δελτίον», *Απ' Όλα*, τχ. 29, 5/3/1911, σ. 338.

³ «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 30, 12/3/1911, σ. 363. Βλ. επίσης «Πολιτικόν δελτίον», *Απ' Όλα*, τχ. 30, 12/3/1911, σ. 350.

⁴ «Φαινόμενα και πράγματα. Ο Βενιζέλος και το γλωσσικόν», *Αστραπή*, αρ.φ. 33, 11/3/1911.

⁵ Βλ. «Επιστολαί εξ Ελλάδος», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2245, 20/3/1911.

ασχολείται με την έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής, η οποία παρουσιάζεται μετά από έναν ολόκληρο χρόνο. Στο άρθρο αναφέρεται πως αποδεικνύεται πλέον ότι η βία και η συκοφαντία που συνδέονται με το γλωσσικό ζήτημα οφείλονται αποκλειστικά στην εκμετάλλευσή του από τους υπέρμαχους της καθαρεύουσας για να ρίξουν τη μία ή την άλλη κυβέρνηση στην Ελλάδα, ή για να διωχθούν εφορίες σχολείων και να παυθούν εκπαιδευτικοί στην Κωνσταντινούπολη. Ο Γ. Μιστριώτης χαρακτηρίζεται «γεροξεκούτης» και «*όργανο παλαιοκομματικό τυφλό*» η θέση του οποίου είναι στο φρενοκομείο, ενώ κακίζεται και το «*χλωροφορμισμένο έθνος*» που θεώρησε ως προδότες τους δημοτικιστές όταν αυτοί γκρέμισαν τα είδωλα της καθαρεύουσας.¹ Από τα βέλη του συντάκτη δε γλυτώνει ούτε η ίδια η επιτροπή, η επιλογή της οποίας να μην αναλυθούν λεπτομερώς οι καταθέσεις των μαρτύρων φανερώνει «...*μια πρόθεση των μελών να μη βοητηθούν η αλήθεια κτυπητή και να μην ειπωθή ζάστερα αν και συμπεραίνεται ότι είναι ψεύτικες όλες οι συκοφαντίες...*»² εις βάρος των δημοτικιστών.

Περισσότερο έντονα σχολιάζεται ο Γ. Ψυχάρης, δύο επιστολές του οποίου δημοσιεύονται σε γαλλικές εφημερίδες. Στη μία εξ αυτών κάνει λόγο «...*περί της αναστηλουμένης ως γλώσσης του Κράτους αρχαίας ελληνικής...*»,³ καθώς και για την εμπάθεια που έχει επιδειχθεί από κοινοβουλευτικούς και άλλους κύκλους. Ο γλωσσολόγος αναφέρεται στη στάση των φοιτητών απέναντι στον Κ. Παλαμά, υποστηρίζοντας πως αυτοί εισέβαλαν στο γραφείο του και τον έδιωξαν δια της βίας, μόνο και μόνο επειδή «*εν μέσω της εξάψεως παντοειδών εμπαιθειών ούτος είχε την γενναιότητα να ειπή και να δημοσιεύση: Είμαι οπαδός της ομιλουμένης... και το θεωρώ καύχημά μου*». ⁴ Ο Γ. Ψυχάρης αποδίδει μέρος της ευθύνης και στον Ε. Βενιζέλο, ο οποίος από το βήμα της Βουλής στιγμάτισε «...*υπαιτισσόμενος προδήλως τον Παλαμάν, το σκάνδαλον δημοσίου υπαλλήλου διατυπούντος... την γνώμην του*». ⁵ Για τον λόγο αυτό χαρακτηρίζει τον πρωθυπουργό ως κριτή στερημένο γενναιότητας, σε αντίθεση με τον ποιητή που εκθέτοντας θαρραλέα τις απόψεις του έθεσε σε κίνδυνο τόσο τη θέση του, όσο και την ίδια του τη ζωή.

Η *Πρόδος* σχολιάζει πως ο Γ. Ψυχάρης θεώρησε καλό να παρουσιάσει την Ελλάδα ως χώρα αγρίων και τον κυβερνήτη της ως αχαράκτιστο και τιποτένιο, απλώς επειδή

¹ Βλ. «Ιδικά μας και ξένα. Η απόφαση της κοινοβουλευτικής επιτροπής», *Χρονικά*, τχ. 14, 15/2/1912, σ. 174. Είναι ενδιαφέρον το ότι ένα κατ' εσχολήν δημοτικιστικό περιοδικό όπως τα *Χρονικά*, χρησιμοποιεί την ελληνιστική λέξη «*κρονόληρος*» (= γεροξεκούτης) για να προσβάλει τον Γ. Μιστριώτη.

² «Ιδικά μας και ξένα. Η απόφαση της κοινοβουλευτικής επιτροπής», *Χρονικά*, τχ. 14, 15/2/1912, σελ. 175.

³ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Μία επιστολή του κ. Ψυχάρη», *Πρόδος*, αρ.φ. 2245, 20/3/1911.

⁴ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Μία επιστολή του κ. Ψυχάρη», ό.π..

⁵ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Μία επιστολή του κ. Ψυχάρη», ό.π..

δεν έγινε αποδεκτή η παραφροσύνη που εξαπέλυσε στο έθνος με τις γλωσσικές θεωρίες του. Σεβόμενη την ελευθερία της γνώμης η εφημερίδα, ποτέ δε δικαιολόγησε τις ύβρεις εις βάρος του Γ. Ψυχάρη. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο όμως, δεν ανέχεται τις δικές του ύβρεις εις βάρος του έθνους και των αρχών του. Του ζητά να αναλογιστεί πως ο ίδιος κι οι τερατώδεις αντιλήψεις του είναι η μόνη αιτία που ένα κατ' εξοχήν επιστημονικό ζήτημα κυλίστηκε στους δρόμους και πως η δική του «...η αναισθησία και η παραφροσύνη έσχοντα μόνα αίτια τα δημιουργήσαντα όλα τα μορμολύκεια και όλας τας ασχημίας, τας οποίας είδομεν κατά τας τελευταίας ταύτας ημέρας».¹

Στο ίδιο πνεύμα ο Θ.Κ. Μαρκουΐζος κάνει λόγο για πλήγμα στην τιμή του έθνους «...δια της βδελυρωτέρας συκοφαντίας και της φοβερωτέρας διαβολής».² Ο διευθυντής του *Απ' Όλα* υποστηρίζει πως η στάση του λαού ήταν υποδειγματική κατά τη συζήτηση του γλωσσικού ζητήματος στη Βουλή και πως τα έκτροπα που καταγγέλλει ο Γ. Ψυχάρης υπήρξαν μόνο στη φαντασία του. Αναγνωρίζοντας ότι οι δημοτικιστές διαπνέονται από αίσθημα φιλοπατρίας τους καλεί, αναφέροντας ονομαστικά τον Κ. Παλαμά, να αποκηρύξουν τον αρχηγό τους ο οποίος καταφέρεται εναντίον του έθνους με υβρεολόγιο που μόνο άσπονδοι εχθροί θα χρησιμοποιούσαν. «Δεν ζητούμεν ν' αλλάξουν οι δημοτικισταί γνώμας, ούτε επιμένομεν εν μια στιγμή ν' αποπτύσουν τας ιδέας των· ζητούμεν μόνον ν' αλλάξουν αρχηγόν, να τον αποδιώξωσι, να τον βάλωσιν εις την θέσιν του, διότι δεν δυνάμεθα να εννοήσωμεν πώς εις εθνικώς συκοφάντης εμπορεί να κηρύσσεται ως ο προασπιστής ενός Σολωμού ή ενός Βαλαωρίτου!».³

Ο *Ταχυδρόμος* από την άλλη, καταλογίζει έσχατη αφιλοπατρία στον «εν *Παρισίοις αρχιτσέλιγκα των μαλλιαρών*» και στους οπαδούς του. Ως απόδειξη μάλιστα δημοσιεύει αποσπάσματα από το έργο του Γ. Ψυχάρη: «Ζωή κι' αγάπη στη μοναξιά», τα οποία σύμφωνα με τον συντάκτη ως εκ θαύματος βρέθηκαν στα χέρια του. Οι μαθητές του αιρεσιάρχη, ισχυρίζεται, προσπάθησαν να εξαφανίσουν τις συγκεκριμένες σελίδες από το έργο του «...διότι αύται και μόναι απετέλουν την φοβερωτέραν δια την αίρεσιν καταδίκην».⁴ Στα «καταδικαστικά» αυτά αποσπάσματα ο Γ. Ψυχάρης βάλλει – με τον γνώριμο, αφοριστικό του τρόπο – εναντίον του Αριστοφάνη, του Πλάτωνα και του Α. Κοραή,⁵ γεγονός που δι-

¹ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Μία επιστολή του κ. Ψυχάρη», όπ.π..

² Θ.Κ.Μ., «Εντυπώσεις της εβδομάδος. Οι συκοφάνται», *Απ' Όλα*, τχ. 32, 26/3/1911, σ. 375.

³ Θ.Κ.Μ., «Εντυπώσεις της εβδομάδος. Οι συκοφάνται», *Απ' Όλα*, τχ. 32, 26/3/1911, σ. 375.

⁴ «Το ζήτημα της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3866, 26/3/1911.

⁵ Στα αποσπάσματα αυτά όντως ο Γ. Ψυχάρης αποκαλεί τον Αριστοφάνη «μουντάρη» και τον Πλάτωνα «κακοήθη». Αυτό που παραλείπει η εφημερίδα είναι το πλαίσιο των συγκεκριμένων χαρακτηρισμών. Ο Γ. Ψυχάρης στον «Υστερόλογο» του έργου του υποστηρίζει πως προσπάθησε να προσεγγίσει την αγάπη

νει στον *Ταχυδρόμο* την ευκαιρία να τον ειρωνευτεί: «*Αλλ' ο τρανός Δάσκαλος του μαλλιαρισμού ουδένα άξιον τιμής ευρίσκει εις την ελληνικήν αρχαιότητα, ερχόμενος δε εις τους νεώτερους χρόνους επιτίθεται και κατά του Κοραή. Πάντες καταρρίπτονται, δια να κυριαρχήση η "πανώρια" κορυφή της "κουτσοουροστιβασιάς"*».¹

Ο σχολιασμός του Τύπου έχει όμως και μία πιο ανάλαφρη πλευρά. Το *Εμπρός* δημοσιεύει μια «*Κουβέντα τηλεγραφική εις αμιγή μαλλιαρική*», όπου ο Κ. Παλαμάς επικοινωνεί με τους δημοτικιστές της Πόλης. Η απροθυμία των Ε. Βενιζέλου και Α. Αλεξανδρή να υποστηρίξουν τη δημοτική γλώσσα, καθώς κι η αντίδραση των φοιτητών και του Γ. Μιστριώτη στη δήλωση του ποιητή πως είναι μαλλιαρός, παρουσιάζονται διανθισμένα με σατιρικούς διαλόγους και το δηλητηριώδες χιούμορ του Κ. Μακρίδη.² Η *Πρόοδος* αναφέρει πως η λέξη «μαλλιαρός» χρησιμοποιείται πλέον ως βρισιά μεταξύ αμαξηλατών,³ ενώ το *Απ' Όλα* ενημερώνει πως στο μενού ενός ξενοδοχείου περιλαμβάνεται πλέον και η «*γλώσσα αλα-Μιστριώτη*» και βάζει τον γηραιό καθηγητή να αναφωνεί: «*Εις οίωνος άριστος πάεσθαι υπέρ της γλώττης*» όταν πληροφορήθηκε την ποινή που του επιβλήθηκε.⁴ Με το ίδιο πνεύμα σχολιάζεται και η δήλωση του Γ. Ψυχάρη πως «*ξεγράφει*» την αφιέρωση ενός διηγήματός του στον Ε. Βενιζέλο, καθώς και τον ίδιο τον πρωθυπουργό.⁵

2.3.4. Στιγμιότυπα του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα

Στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης μεταφέρονται κι άλλες ειδήσεις από την Ελλάδα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Πρόκειται για γεγονότα που δεν έχουν τον αντίκτυπο των Ευαγγελικών, των Ορεστειακών ή της αναθεώρησης του Συντάγματος. Εντάσσονται όμως στο πλαίσιο της συζήτησης για τη γλώσσα και χρησιμοποιούνται για την ανάδειξη των θέσεων που υποστηρίζουν οι εφημερίδες.

και τον έρωτα με τον τρόπο που τους ταιριάζει κι επιτίθεται προκαταβολικά στους αρχαιολάγνους «*δασκάλους*» που υποθέτει πως θα τον κατακρίνουν. Αναφέρεται λοιπόν μειωτικά στους αρχαίους συγγραφείς για τον τρόπο που παρουσιάζουν την αγάπη στα δικά τους έργα και κατόπιν και στον Α. Κοραή, διότι «*...ήρθε να μας διδάξει πως η γλώσσα μονάχη των αρχαίωνε σου ανυψώνει το νου*». Βλ. Ψυχάρης (1904), σσ. 304 – 306.

¹ «Το ζήτημα της γλώσσης», όπ.π..

² «Κουβέντα τηλεγραφική εις αμιγή μαλλιαρική», *Εμπρός*, τχ. 135, 5/3/1911, σσ. 1 – 4.

³ «Αι απηγήσεις του γλωσσ. ζητήματος. Η νέα ύβρις», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2231, 6/3/1911.

⁴ «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 36, 23/4/1911, σ. 432.

⁵ Βλ. «Βαρουσήμαντος δήλωσις του κ. Ψυχάρη. Αποκήρυξις του κ. Βενιζέλου», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2249, 24/3/1911 & «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 32, 26/3/1911, σ. 384.

Τον Φεβρουάριο του 1901 η εφημερίδα *Θεσσαλία* του Βόλου δημοσιεύει μια απόφαση του οικείου πρωτοδικείου, γραμμένη από τον δικαστή Ξενοφώντα Στελλάκη στη δημοτική.¹ Το νέο αναπαράγεται από εφημερίδες των Αθηνών,² γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την αντίδραση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Δημοσθένη Τσιβανόπουλου. Ο *Ταχυδρόμος* και η *Κωνσταντινούπολις* ενημερώνουν τους αναγνώστες τους για την πρόθεση του εισαγγελέα να κινήσει πειθαρχική δίωξη κατά του συντάκτη της απόφασης και δημοσιεύουν αποσπάσματα από τη σχετική εγκύκλιο. Σε αυτήν ο Δ. Τσιβανόπουλος χαρακτηρίζει την επιλογή του Ξ. Στελλάκη «παρεκτροπή», αταίριαστη με την αξιοπρέπεια των δικαστηρίων, κι υπεραμύνεται της χρήσης της καθαρεύουσας. Τα επιχειρήματα που προβάλλει άπτονται θεωρητικών, όπως οι δυνατότητες της δημοτικής να αποδώσει σωστά τη νομική ορολογία, αλλά και πρακτικών ζητημάτων, όπως η ομοιομορφία στη σύνταξη των δικαστικών αποφάσεων προκειμένου να αποφευχθούν απόπειρες στρεψοδικίας.³ Τονίζει δε την ιδιαιτερότητα της γλώσσας που πρέπει να χρησιμοποιείται στα δικαστήρια, η οποία «... παρακολουθεί βεβαίως την εν τη λαλουμένη γλώσση εξέλιξιν, αλλ' επιβάλλεται να είναι συντηρητική, βραδέως αποδεχόμενη νεωτερισμούς, και μόνον εάν ούτοι είναι κοινώς και αναντιρρήτως παραδεδεγμένοι, διότι η συχνή και αυθαίρετος κατά το εκάστω δοκούν αλλαγή της γλωσσικής μορφής... κλονίζει δε παρά τω κοινώ την πεποιθήσιν περί του

¹ Η *Θεσσαλία* συνοδεύει τη δημοσίευση της απόφασης με τη δική της κρίση υπέρ της δημοτικής: «Δημοσιεύοντες σήμερον το σχέδιον της αποφάσεως του Πρωτοδικείου Βόλου, ήτις εγράφη υπό του εισηγητού δικαστού κ. Ξενοφώντος Στελλάκη, εις την καθομιλουμένην γλώσσαν, δεν δυνάμεθα ή να επικροτήσωμεν τελείως την απόφασιν ταύτην. Η μέχρι τούδε ξηρά, ανούσια και ενίοτε ακατανόητος δικαστική γλώσσα, αντικαθίσταται υπό της δημώδους, αλλά δημώδους ζωντανής, ουχί επιτηδευμένης, ουχί τεχνητής και χυδαίας, αλλά γλώσσης, την οποίαν λαλούμεν και μεταχειριζόμεθα όλοι ημείς. ... Πλην τούτου, δια της ειρημένης αποφάσεως λύεται και εν άλλο ζήτημα. Μία εκ των μεγαλυτέρων ελλείψεων, αίτινες αποδίδονται εις την δημώδη γλώσσαν υπό των αττικιζόντων, είναι η πενιχρότης αυτής, ήτις είναι, λέγουσι τοιαύτη, ώστε "μόλις επαρκεί εις τας πρώτας και κοινοτάτας βιωτικές χρείας παντάπασι ανεπιτήδειος ούσα εις την κατασκευήν εντέχνου και επιστημονικού λόγου». «Η δημώδης εις τα δικαστήρια», *Το Περιδικόν μας*, τχ. 25, 1/3/1901, σ. 18.

² Βλ. ενδεικτικά: «Σκέψεις Ρωμηού. Ο ψυχαιριστής πρωτοδικής», *Σκριπ*, αρ.φ. 1984, 25/2/1901 και «Μαλλιάρη δικαιοσύνη», *Εμπρός*, αρ.φ. 1554, 26/2/1901.

³ «Το γλωσσικόν εν Ελλάδι ζήτημα ίσως επί μακρόν χρόνον θα είναι άλυτον. Από της αρχής δε της ιδρύσεως των δικαστηρίων εν Ελλάδι, οι τε δικασταί εν ταις αποφάσεσιν αυτών και οι δικηγόροι ως και οι εισαγγελείς εν ταις αγορεύσεσιν αυτών ηκολούθησαν την διατύπωσιν της κοινής γλώσσης, ήτις εχρησιμοποιήθη εις τα συγγράμματα, εις την νομοθεσίαν, εις τας κοινοβουλευτικές συζητήσεις και εις την δημοσιογραφίαν. Η γλώσσα αύτη καθιερώθη δια μακράς πράξεως και παραδόσεως... Δια ταύτης αι αιτιολογίαι των αποφάσεων και οι νομικοί όροι γίνονται καταληπτοί. Δεν είναι δε δυνατόν να αφεθή εις πάντα δικαστήν ελευθέρα η εκλογή της διαλέκτου, εν η θέλει να γράφη, διότι τότε τα δικαστήρια ουδεμίαν θέλουσιν έχει γλώσσαν κοινήν, ουδεμίαν θέλουσιν έχει γλώσσαν προσηκόντως διατετυπωμένην και επιτηδείαν εις παράστασιν των νομικών εννοιών, παραβαίνει δε το καθήκον του εκ κουφότητος ο δικαστής, όταν απομακρύνηται της εν χρήσει γλώσσης παρά τοις δικαστηρίοις... Ήδη πολλά ηκούσθησαν παράπονα ότι έργα καθαρώς λογοτεχνικά... είναι ένεκα της γλώσσης αυτών όλως ακατανόητα. Έκαστος δε ευκόλως δύναται να εννοήση πόσον μέγα θα ήτο το κακόν, αν εξεδίδοντο και δικαστικά αποφάσεις ομοίως συντεταγμένοι, και πόσον θα εξεμεταλλεύετο την γλωσσικήν αυτών ιδιοτροπίαν η στρεψοδικία». «Το γλωσσικόν ζήτημα», Χωρίς τίτλο, *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 836, 5/3/1901.

ομοιομόρφου και πατροπαράδοτου της απονομής της δικαιοσύνης».¹

Μερικές μέρες αργότερα ο *Ταχυδρόμος* ανακοινώνει ότι ο εισαγγελέας εφετών Λαρίσης, στον οποίο έχει σταλεί η εγκύκλιος για να ενεργήσει τα δέοντα, έχει δώσει μία μάλλον απροσδόκητη απάντηση στην εισαγγελία του Αρείου Πάγου. Στο έγγραφό του «...διατείνεται ότι, αν δικαστής τις χάριν αστεϊσμού ή παιδιάς κατήρτισε τοιούτον δοκίμιον, του οποίου δεν εγένετο χρήσις κατά την εκπλήρωσιν των καθηκόντων του, δεν υπάρχουσι... στοιχεία πειθαρχικής καταδιώξεως».² Ο Δ. Τσιβανόπουλος όμως είναι ανένδοτος, αφού αφενός τέτοιοι αστεϊσμοί είναι ασυμβίβαστοι με τη σοβαρότητα των δικαστικών καθηκόντων, αφετέρου ο Ξ. Στελλάκης δεν έχει διαψεύσει τη δημοσίευση της απόφασης. Με τον εισαγγελέα συντάσσεται και ο πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Ν. Μαυροκορδάτος. Σε επιστολή του μάλιστα που δημοσιεύεται στον *Ταχυδρόμο*, συγχαίρει τον Δ. Τσιβανόπουλο διότι «δι' ωραίας γλώσσης και ακαταμαχίτων επιχειρημάτων ανεκόψατε την πορείαν ταύτην προς την χυδαίαν γλώσσαν, ην προσπαθούσι δια της βίας να επιβάλωσιν εις το Έθνος».³

Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, κι ενώ η *Ακρόπολις* στην Αθήνα έχει ήδη αρχίσει να δημοσιεύει τη μετάφραση του Ευαγγελίου, η *Κωνσταντινούπολις* φιλοξενεί μια είδηση που θεωρείται σπουδαία από τους πολέμιους του Γ. Ψυχάρη. Ο Δ. Χατζόπουλος, γνωστός με το ψευδώνυμο «Μποέμ», «...εις των άκρων θιασωτών του Ψυχάρη, απηρνήθη τον διδάσκαλον...».⁴ Στο σχετικό άρθρο που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Διώνυσος*, ο γνωστός λογοτέχνης παρομοιάζει τη διδασκαλία του Ψυχάρη με τον επικίνδυνο φωτισμό ασετυλίνης⁵ «...και τον θεωρεί ότι υπήρξε πνευματικόν φράγμα, το οποίον ανέκοψε επί πολύν χρόνον την διανοητικήν ανάπτυξιν του τόπου μας».⁶ Ο Δ. Χατζόπουλος αναφέρεται και στη μελέτη του συνεργάτη του στον *Διώνυσο*, Γ. Καμπύση, με τίτλο: «Ψυχαρισμός και ζωή», «...εν η επίσης αποκηρύττεται ο κ. Ψυχάρης και αναλύων αυτήν παραδέχεται ότι ο τέως διδάσκαλος... του οποίου τα χρυσωμένα καταπότια της αγυρτείας και της αδυναμίας εξελάμβανον ως εθνικά γνωρίσματα δια μίαν δήθεν θεραπείαν εθνικήν επροσπάθησε να γίνη ο αρχιποιμήν της υπό τόσον εθνικήν μορφήν ψευτιάς, ήτις ήρξατο να καταρρέη».⁷ Ωστόσο ο

¹ «Αθηναϊκός κόσμος. Το γλωσσικόν ζήτημα και η εγκύκλιος του εισαγγελέως του Αρείου Πάγου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 53, 7/3/1901.

² «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 845, 15/3/1901.

³ «Το γλωσσικόν ζήτημα», όπ.π.

⁴ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 231, 29/10/1901.

⁵ Ο φωτισμός με λάμπες ασετυλίνης χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ιδίως σε ορυχεία, εγκαταλείφθηκε όμως γιατί το ακετυλένιο ήταν ιδιαιτέρως ασταθές με αποτέλεσμα να προκαλούνται συχνά εκρήξεις.

⁶ «Αθηναϊκός κόσμος», όπ.π.

⁷ «Αθηναϊκός κόσμος», όπ.π.

ανταποκριτής της *Κωνσταντινουπόλεως* θεωρεί πως παρά το πλήγμα της αποκήρυξης από τους δύο λογοτέχνες «...διαδίδεται καθ' εκάστην εις ευρύτερον κύκλον η ψυχαρική μονομανία...».¹ Την άποψή του αυτή τη στηρίζει στο γεγονός ότι ο διαγωνισμός που είχε προκηρύξει ο γλωσσολόγος για τη συγγραφή γραμματικής και διηγήματος βρήκε ανταπόκριση, όπως φαίνεται από τη μακρά εισηγητική έκθεση του Γ. Ψυχάρη που δημοσιεύεται σε συνέχειες στο *Άστυ*.

Το 1903 ο Ι. Καραβίας, ανταποκριτής της *Κωνσταντινούπολης* στην Αθήνα, δίνει στοιχεία για μία διάλεξη του Ευάγγελου Γ. Παπαχατζή στον «Παρνασσό». Ο γνωστός καθηγητής μιλώντας για τα ήθη κι έθιμα των σύγχρονων Ελλήνων, αναφέρεται στην αρχαία γλώσσα και σημειώνει πως «...ηγέρθησαν κατ' αυτής άνθρωποι ακαταλόγιστοι, του ιδίου αυτών έθνους αληθείς εχθροί και πολέμιοι... δημιουργούσιν αντί ταύτης γλωσσικόν τι ιδίωμα άμουσον, κακόζηλον, τεχνητόν και ανόητον υπό ουδενός ομιλούμενον και αξιούσι να επιβάλωσιν αυτό ως γλώσσαν ιδίαν εις τον ελληνικόν λαόν...».² Την ίδια χρονιά και ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει ένα άρθρο για μια διάλεξη, αυτή τη φορά του φιλόλογου Χρήστου Ηλιόπουλου στην «Εταιρία των Φίλων του Λαού» περί του γλωσσικού ζητήματος, η οποία ενθουσίασε το ακροατήριο. Κατακλείδα της ομιλίας ήταν η πρόταση για ίδρυση «... "Φιλολογικής Ακαδημίας", ήτις να θέση τέρμα εις τον φιλολογικόν αγώνα και δια συστηματοποιήσεως του γλωσσικού ζητήματος εν τη θέση, ένθα η ηθική σωφροσύνη και η τιμή του επισήμου φιλολογικού καθεστώτος το έταξε, δυνηθή να εργασθή ως αντιπρόσωπος του υπνώττοντος εν μοιραία ταπεινώσει Σιναίου μεγάρου».³ Δεν είναι η πρώτη φορά που η δραστηριότητα της συγκεκριμένης Εταιρίας απασχολεί τον Τύπο της Πόλης. Το 1872 ο *Νεολόγος* είχε ανακοινώσει τους όρους ενός διαγωνισμού που είχε προκηρύξει για τη συγγραφή βιβλίων που θα απευθύνονταν κυρίως σε όσους ασχολούνται με πρακτικά – τεχνικά επαγγέλματα. Σε αυτούς προβλεπόταν πως τα βιβλία έπρεπε να είναι γραμμένα «... εις καθαρεύουσιν μεν, αλλ' όσον οίον τε εύληπτον εις τους τεχνίτας...».⁴ Στην ίδια Εταιρία αναφέρεται μετά πολλών επαίνων και το *Σύγγραμμα Περιοδικόν* του ΕΦΣΚ, διότι «...την δημόδη διδασκαλίαν επιδιώκουσα αριθμεί κατ' έτος περί τα 125 συνεχή μαθήματα, εις α κατά τας ωρισμένας εσπέρας συρρέουσι πολλοί της εργατικής τάξεως».⁵ Εδώ είναι αναγκαίο να επισημανθεί πως η φράση «δημόδης διδασκαλία» θα πρέπει να αντιμετωπι-

¹ «Αθηναϊκός κόσμος», όπ.π.

² Ι. Καραβίας, «Μία διάλεξις. Ήθη και έθιμα, οι σύγχρονοι Έλληνες», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 58, 13/3/1903.

³ «Το ζήτημα της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1618, 20/11/1903.

⁴ «Εταιρία των φίλων του λαού», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1020, 23-4/6/1872.

⁵ Γ. Χασιώτη, «Έκθεσις περί των δημοσίων διαλέξεων», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Ε', 1872, σ. 92.

στεί με κάποια επιφύλαξη, καθώς το αναρτημένο στον ιστότοπο της «Εταιρίας των Φίλων του Λαού» πρόγραμμα για το 2019, έχει γραφτεί σε απλή καθαρεύουσα και με τη χρήση του πολυτονικού συστήματος.¹

Η μη λειτουργία της Ακαδημίας Αθηνών, παρόλο που χάρη στη δωρεά του Σ. Σίνα το μέγαρό της έχει ήδη παραδοθεί στην ελληνική κυβέρνηση από το 1887, απασχολεί σποραδικά τον Τύπο της Πόλης. Οι σχετικές αναφορές περιορίζονται είτε σε δηκτικά σχόλια,² είτε στην έκφραση λύπης για την αργία της.³ Μόνο στην *Κωνσταντινούπολη* εντοπίστηκε ένα άρθρο (πρόκειται για αναδημοσίευση από κάποια μη κατονομαζόμενη αθηναϊκή εφημερίδα) στο οποίο γίνεται λόγος για το έργο που θα μπορούσε να επιτελέσει «... διακαθαίρουσα την γλώσσαν εκ των στιγμάτων και προάγουσα αυτήν εις τον γνήσιον τύπον του έλληνος λόγου».⁴ Σύμφωνα με τον συντάκτη η λειτουργία της είναι επιβεβλημένη, «διότι η επιτεινομένη της γλώσσης φθορά μέλλει να αφαιρέση τον εθνικόν χαρακτήρα της γλώσσης».⁵ Παρατηρεί μάλιστα ότι η ελληνική κυβέρνηση όφειλε προ πολλού να γνωστοποιήσει στη γαλλική πως η γλώσσα που διδάσκει ο Γ. Ψυχάρης στην εκεί Ακαδημία «...είναι τερατώδες γλωσσικόν κατασκευάσμα ακατάληπτον παντελώς εις το ελληνικόν έθνος».⁶ Όσο για τη στελέχωσή της, επισημαίνει ότι υπάρχουν πολλοί επιστήμονες που θα μπορούσαν να την κοσμήσουν, με πρώτο τον Γ. Μιστριώτη.

Τον Σεπτέμβριο του 1905 η *Κωνσταντινούπολις* παρουσιάζει ως ιδιαίτερος σημαντική τη διάλεξη που έδωσε στην Αθήνα ο Angelo Pizzorno. Ο καθηγητής ελληνικών στο Liceo Cantonale di Lugano δήλωσε αρχικά πως η ελληνική γλώσσα είναι κτήμα των μορφωμένων ανθρώπων όλου του κόσμου, οι οποίοι έχουν το δικαίωμα και την υποχρέωση να την προστατεύουν ακόμα κι από εκείνους τους ελάχιστους Έλληνες «...οίτινες τείνουσι να αποστερήσωσι την πατρίδα των της μεγάλης γοητείας της πατροπαραδότου γλώσσης».⁷ Στράφηκε δηλαδή, γράφει ο συντάκτης, ξεκάθαρα εναντίον των δημοτικιστών, ανατρέποντας τους παραλογισμούς που προβάλλουν ως επιχειρήματα. Συγκεκριμένα, απέρριψε την ιδέα ότι η αρχαία ελληνική εξελίχθηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η σχέση της με τη νέα να είναι παρόμοια με αυτή των δυτικοευρωπαϊκών γλωσσών προς τη λατινική, καθώς και

¹ Βλ. «Λαϊκόν Πανεπιστήμιον. 155^{ον} Ακαδημαϊκόν έτος. Α' Εξάμηνον (Εναρξίς 14-10-2019, Λήξις 24-1-2020). Πρόγραμμα», ανακτήθηκε από: http://www.etftl.com/eflnews/efldocs/%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%9C%CE%9C%CE%91_19-20A.pdf, ημερομηνία πρόσβασης: 5/1/2020.

² Αντ. Παπ., «Της ημέρας. Ελληνική Ακαδημία», *Απ' Όλα*, τχ. 41, 29/5/1911, σ. 491.

³ Βλ. «Το ζήτημα της γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, όπ.π..

⁴ «Ελληνική Ακαδημία», *Κωνσταντινουπολις*, αρ.φ. 210, 21/9/1902.

⁵ «Ελληνική Ακαδημία», όπ.π..

⁶ «Ελληνική Ακαδημία», όπ.π..

⁷ «Μια διάλαξις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 194, 3/9/1905.

«...την αξίωσιν όπως ο όχλος επιβάλη την γλώσσαν του εις τας ανεπτυγμένας τάξεις και τους γράφοντας».¹ Υποστήριξε πως η διγλωσσία υπήρχε και υπάρχει σε όλες τις χώρες και σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Κανείς όμως δεν ισχυρίστηκε, όπως οι δημοτικιστές, ότι η γλώσσα που δεν μιλιέται από τον αγράμματο όχλο είναι νεκρή κι ότι η μόρφωση και η παιδεία, «...αφού δυστυχώς σχεδόν ουδαμού εξεδημοτικεύθησαν εισέτι, είναι νεκρά κοσμήματα νεκράς κοινωνικής τάξεως».²

Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ ο διαχωρισμός που κάνει ο Α. Ριζζορνο και υιοθετεί ο συντάκτης του άρθρου, μεταξύ αγράμματο ούχλου και εγγράμματος πολιτών. Οι δεύτεροι κατανοούν κι εκτιμούν την καθαρεύουσα, την οποία θεωρούν ως το κατ' εξοχήν γνώρισμα της εθνικής τους καταγωγής και το καταλληλότερο μέσο για τη συντήρηση των συμπαθειών που έχει η Ελλάδα στην Ευρώπη. Οι πρώτοι οφείλουν να αρθούν στο ύψος των περιστάσεων, αφού «ο όχλος δεν επιβάλλει εις τους πεπαιδευμένους την γλώσσαν του, αλλ' οι πεπαιδευμένοι εις τον όχλον. Ο όχλος υψούμενος συμπληροί και τελειοποιεί την ύπαρξίν του, ενώ η τέχνη χαμηλουμένη παύει να υπάρχη».³ Η διάλεξη κλείνει με την προτροπή προς τους Έλληνες να αγαπούν και να διδάσκουν την καθαρεύουσα στον λαό, αφού καθήκον όλων είναι να παραδώσουν τη διανοητική περιουσία της γλώσσας αλώβητη στους μεταγενέστερους, «...και προπάντων παύσατε να συζητάτε περί γλωσσολογικού ζητήματος, το οποίον έλυσαν ήδη τα πράγματα παραδεχθέντα σχεδόν παμψηφεί ως επίσημον την λαμπράν των καθημερινών φύλλων και των σοβαροτέρων συγγραφέων γλώσσαν».⁴

Ο Ταχυδρόμος σταχυολογεί το 1906 κάποιες απόψεις από την ομιλία του Κυπάρισσου Στεφάνου, προέδρου του εν Αθήναις διδασκαλικού συλλόγου. Ο ομιλητής υποστηρίζει πως «η ελληνική ευπρέπεια και η ελληνική φιλοκαλία δεν δύνανται να εξυπηρετηθούν και να εξωτερικευθούν, δια να διατυπωθούν δι' άλλου ιδιώματος γλώσσης, δια της δημοτικής, ή δια της μαλλιαρικής λεγομένης, αλλά μόνον δια της καθαρευούσης».⁵ Οπότε, συνεχίζει, όσοι υποστηρίζουν το αντίθετο είτε βρίσκονται σε πλάνη, είτε κατέφυγαν στη δημοτική λόγω της ανικανότητάς τους να χειριστούν σωστά τη γλώσσα. Ωστόσο, σύμφωνα και με τις προσωπικές του εμπειρίες, αυτή η αδυναμία μόνο σπάνια δεν είναι. Επομένως θεωρεί πως πρώτιστο μέλημα της μέσης εκπαίδευσης θα πρέπει να είναι η εξάσκηση του μαθητή «...εις το αναλύειν τας ιδικάς του σκέψεις, εις το περιβάλλειν τα διανοήματα

¹ «Μια διάλαξις», όπ.π.

² «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η διάλεξις του Πιτζόρνο», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 199, 9/9/1905.

³ «Μια διάλαξις», όπ.π.

⁴ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η διάλεξις του Πιτζόρνο», όπ.π.

⁵ Ανώνυμος, «Η Διδασκαλία της Νεοελληνικής», Ταχυδρόμος, 24/8/1906, στο: Κ. Τσεβίκ Μπαϊβεργτιάν, 2008, σελ. 291-292.

τα ιδικά του με καλλιπεείς φράσεις...».¹ Αξίζει τέλος να σημειωθεί πως σχετικές αναφορές καταγράφονται ακόμα και σε ομιλίες με εντελώς διαφορετική θεματολογία. Για παράδειγμα, όταν ο αντιπρόεδρος του Συλλόγου «Παρνασσός», Αρ. Αραβαντινός, δίνει δύο διαλέξεις με θέμα: «Τα περίεργα της τριχώσεως» και «Οι μαλλιαροί εις ιατρικήν γλώσσαν», δε χάνει την ευκαιρία να κάνει μια παρέκβαση για το γλωσσικό ζήτημα συνηγορώντας υπέρ της καθαρεύουσας.²

Με άκρως σαρκαστικό τόνο περιγράφει η *Κωνσταντινούπολις* τη συνεδρίαση ενός συλλόγου δημοτικιστών στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1905. Ο μη κατονομαζόμενος στο άρθρο σύλλογος είναι πιθανότατα η Εταιρία «Η Εθνική Γλώσσα» και, με βάση το ιστορικό της, είναι εύλογο να υποθέσουμε πως πρόκειται για μία από τις τελευταίες της συνεδριάσεις. Ο συντάκτης του άρθρου αναφέρει την παρουσία των Κ. Παλαμά, Κ. Παρρέν και του Π. Καραπάνου, γιου του υπουργού Δημοσίας Εκπαίδευσης. Επιχειρεί να γελοιοποιήσει το γεγονός, αποδίδοντας στους συνελθόντες εκφράσεις ακατανόητες³ και περιγράφοντας την έκπληξη των περαστικών, οι οποίοι «...διερχόμενοι την οδόν Αγγέσμου έστησαν έκπληκτοι ακούοντες κραυγάς και λέξεις ακαταλήπτους».⁴ Η είδηση που βγαίνει από το άρθρο είναι πως, μετά από αρκετές αντεγκλήσεις, ανατίθεται στους διευθυντές των περιοδικών *Παναθήναια* και *Νουμάς* η σύνταξη μιας διαμαρτυρίας για τις επιθέσεις που δέχονται σημαντικές προσωπικότητες του δημοτικισμού, όπως οι Γ. Ψυχάρης και Αλ. Πάλλης μέσω του Τύπου.

Εξίσου φαιδρός είναι και ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο Τύπος της Πόλης σε έναν γραφικό τύπο της Αθήνας, τον ποιητή Αχιλλέα Νέη. Το *Νέον Πνεύμα* αφιερώνει ολόκληρο άρθρο για να τον περιγράψει και τον χαρακτηρίζει ως «αρχιμαλλιαρό». Σύμφωνα με τον συντάκτη, «όποιος θέλει να λάβη ιδέαν των μαλλιαρών, δεν έχει ή να διαβάση τον Νέην».⁵ Πιθανότατα αυτός είναι και ο λόγος που οι Π. Δημητρακόπουλος και Γ. Τσοκόπουλος αποφασίζουν να συμπεριλάβουν στην επιθεώρηση με τίτλο «Εδώ κι

¹ Ανώνυμος, «Η Διδασκαλία της Νεοελληνικής», όπ.π..

² Βλ. Ι. Καραβίας, «Δύο ενδιαφέρουσαι διαλέξεις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 78, 8/4/1906.

³ «Εκ των συνελθόντων ο κ. Κωστής Παλαμάς ηγόρευσε πρώτος και είπεν ότι πρέπει "να δημοσιέψουνε στις εφημερίδες γιαμαρτύρησι περί για το βρυσολάσι που ανθρώποι ξένοι στα γράμματα σούρανε του Ψυχάρη και του Πάλλη και των αλλονών στυλοβάτωνε της Εθνικής γλώσσας". Η συνάδελφος κ. Καλλιρρόη Παρρέν είπε πως: "σαν αντιπρωσώπισσα του γυναικειου κόσμου της ρωμηοσύνης που είνε και κατά πως της γράφουνε παιδεμένες κι' απαίδευτες συνδρομητούδισσές της βρίσκει πως κάπως δίκη τα λέει ο προμιλήσαντας"». «Ταχυδρομεία Ελλάδος. Συνεδριάσις της "Ξάπλωσις της γλώσσας"», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 30, 8/2/1905.

⁴ «Ταχυδρομεία Ελλάδος. Συνεδριάσις της "Ξάπλωσις της γλώσσας"», όπ.π.

⁵ «Κοινωνικοί τύποι. Ο Νέης», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 12, 11/1/1909, σ. 206.

εκεί» μία σκηνή με την οποία τον σατιρίζουν.¹ Ουσιαστικά, στο ιδιόρρυθμο του παρουσιαστικού και του λόγου του διακωμωδείται το σύνολο των δημοτικιστών, κάτι που δεν απέχει πολύ από τις προθέσεις της *Κωνσταντινουπόλεως*, στην οποία δημοσιεύεται το σχετικό άρθρο.

Το 1908 η *Πρόοδος* ενημερώνει τους αναγνώστες της για την ίδρυση ενός νέου συλλόγου. Στο πλαίσιο ενός γεύματος που παραθέτουν οι πρώην μαθητές του Γ. Μιστριώτη για την τεσσαρακονταετηρίδα της καθηγεσίας του, ο Ιωάννης Καλοστύπης προτείνει την ίδρυση «Ενώσεως υπέρ της Ελληνικής γλώσσας». Σκοπός της θα είναι η βαθμιαία βελτίωση της προφορικής και γραπτής γλώσσας μέσω της βράβευσης φιλολογικών έργων κι εφημερίδων και της διδασκαλίας αρχαίων και νέων θεατρικών έργων. Η πρόταση γίνεται δεκτή με ενθουσιασμό κι αμέσως καταρτίζεται και υπογράφεται το σχέδιο του καταστατικού της, ενώ ορίζεται το προσωρινό της προεδρείο.² Ο Ι. Καλοστύπης σε συνέντευξή του αποφαίνεται πως για τη μεγάλη πλειονότητα του έθνους δεν υφίσταται ζήτημα για τη μορφή της γλώσσας, καθώς μέσω των επιστημονικών και φιλολογικών έργων, των επίσημων θεσμών του κράτους και του Τύπου, «η γλώσσα... μορφούται ομαλώς, επί ορισμένης βαίνουσα κατευθύνσεως...».³ Ο *Ταχυδρόμος* επίσης αναφέρεται στη σύσταση του συλλόγου αυτού. Μεταφέρει μάλιστα και την προκήρυξη του διοικητικού του συμβουλίου, με την οποία «...καλεί εις αδελφικήν συνεργασίαν πάντας τους συναισθανομένους την ανάγκην της τηρήσεως καθαράς και ανοθεύτου της εθνικής ημών γλώσσας...».⁴ Την ίδια χρονιά διεξάγεται και ο πρώτος Σεβαστοπούλειος διαγωνισμός «προς βελτίωσιν της ελληνικής γλώσσας». Ο εισηγητής της κριτικής επιτροπής, Γ. Μιστριώτης, δηλώνει ότι «...υπάρχει ελπίς να επεκταθή το διαγώνισμα και μέχρι της δημοσιογραφίας, βραβευομένης κατ' έτος της εφημερίδος εκείνης, η οποία θα μεταχειρίζεται την μάλλον αμιγή γλώσσαν».⁵ Την πληροφορία για την ίδρυση ενός ακόμα συλλόγου βρίσκουμε στο *Νεον Πνεύμα*. Το περιοδικό μεταφέρει το 1910 την είδηση πως με πρωτοβουλία των Σπ. Δε Βιάζη και Στ. Μαρτζώκη έχει δημιουργηθεί στη Ζάκυνθο σύλλογος «...προς καταπολέμησιν των "Μαλλια-

¹ «Αθηναϊκός κόσμος. Το φαιδρότατον επεισόδιον», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 182, 20/8/1905.

² Το προσωρινό αυτό προεδρείο αποτελείται από τους: Γ. Μιστριώτη, Γ. Χατζιδάκι, Σ. Βάσση, Π. Καρολίδη, Μ. Ευαγγελίδη και Ι. Καλοστύπη. Βλ. «Σύστασις ενώσεως υπέρ της γλώσσας», *Πρόοδος*, αρ. φ. 1235, 5/4/1908.

³ «Η νέα γλωσσική εταιρεία», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1237, 7/4/1908.

⁴ «Τα καθ' ημάς. Υπέρ της Εθνική Γλώσσας», *Ταχυδρόμος*, 14/6/1908, στο: Κ. Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν, 2008, σελ. 351-352.

⁵ «Ο Σεβαστοπούλειος διαγωνισμός», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1234, 4/4/1908. Ο διαγωνισμός αυτός καθιερώθηκε ως ετήσιος θεσμός (το 1911 μάλιστα διεξήχθη και στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των μαθητών της Μεγάλης του Γένους Σχολής), παρέχοντας την ευκαιρία στον εκάστοτε εισηγητή της κριτικής επιτροπής να εκφράζει τις απόψεις του για το γλωσσικό ζήτημα.

ρών”»¹. Ωστόσο, είναι αμφίβολο το κατά πόσο οι δύο αυτοί σύλλογοι κατάφεραν να αναπτύξουν κάποια δραστηριότητα. Για το μεν «Σωματείο υπέρ της γλώσσας» δε βρέθηκαν άλλες πληροφορίες πέρα από τα προαναφερθέντα δημοσιεύματα, παρόλο που σε αυτά καταγράφονται ως μέλη του ορισμένοι από τους διαπρεπέστερους πανεπιστημιακούς της εποχής. Όσο για τον σύλλογο της Ζακύνθου, θα πρέπει να σημειωθεί πως την εποχή που υποτίθεται πως συστήνεται, ο Στ. Μαρτζώκης έχει ήδη εγκαταλείψει το νησί και ζει στην Αθήνα.

Την ίδια χρονιά η *Πρόοδος* αναφέρεται ακροθιγώς στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, «ομάς επιλέκτων προσώπων» έχει αποφασίσει την ίδρυση στην Αθήνα ενός πρότυπου δημοτικού σχολείου, στο οποίο η διδασκαλία θα γίνεται «εις γλώσσαν κοινήν».² Ωστόσο, η γλώσσα στην οποία γράφτηκε η αναγγελία του εγχειρήματος ήταν τέτοια, συνεχίζει, που προκάλεσε επικρίσεις από το σύνολο του αθηναϊκού Τύπου, αλλά κι από τους εκπαιδευτικούς. Η είδηση μάλιστα έφτασε μέχρι την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου τα μέλη της ελληνικής κοινότητας «...ταραχθέντες εκ φόβου εκχυδαϊσμού της γλώσσας ιδρύουν σύλλογον προς άμυναν της εθνικής γλώσσας και έκδοσιν εφημερίδος δια τον σκοπόν τούτον».³ Το περιστατικό προκάλεσε επίσης την αντίδραση του Γ. Χατζιδάκι, ο οποίος με άρθρο του στην εφημερίδα *Αθήναι* ζήτησε να μη χρησιμοποιούνται τα παιδιά του δημοτικού σχολείου «...όπως οι κόνικλοι τοις φυσιολόγοις προς εκτέλεσιν παιδαγωγικών πειραμάτων».⁴

Αναφορές στον Εκπαιδευτικό Όμιλο εντοπίζονται και στους *Πάπυρους*. Το περιοδικό ανακοινώνει την απόφαση του ΕΟ να εκδώσει βιβλία για παιδιά στη δημοτική με το σχόλιο ότι «...μόνο σε αυτή είναι δυνατό να νοιώσουν τα παιδιά μας και ν’ αγαπήσουν ό,τι διαβάζουν και μόνο μόνο με αυτήν μπορούμε να τους δώσουμε αληθινή μόρφωση».⁵ Στο ίδιο τεύχος, όπως και στα επόμενα, βρίσκουμε ακόμα ειδήσεις για τις συγκεντρώσεις του ΕΟ, για εισηγήσεις και διαλέξεις των Α. Δελμούζου, Γ. Καζαντζάκη και Κ. Παλαμά, καθώς και για την έκδοση του *Δελτίου*.⁶ Τον Απρίλιο του 1914, ανακοινώνοντας την αθώωση του Α. Δελμούζου και τον συνεργατών του στο Παρθεναγωγείο του Βόλου από το Κακουργοδικείο του Ναυπλίου, ο συντάκτης αναφέρει πως η δίκη «...κινήθηκε από τη

¹ «Σημειώσεις του μηνός. Κατά των Μαλλιαρών», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 12, 1/11/1910, σ. 540.

² «Το ζήτημα της γλώσσας», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1989, 10/5/1910.

³ «Το ζήτημα της γλώσσας», *Πρόοδος*, όπ.π..

⁴ «Το ζήτημα της γλώσσας», *Πρόοδος*, όπ.π..

⁵ Μ.Κ., «Η Παιδική Βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Πάπυροι*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1914, σ. 28.

⁶ «Χωρίς υπότιτλο», *Πάπυροι*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1914, σελ. 31, τχ. 2, Μάρτιος 1914, σελ. 63-64 & τχ. 4, Μάιος 1914, σ. 128.

στενοκεφαλιά ενός Δεσπότη και το φθόνο ενός αποτυχόντος ποιητή του Κου Τ. Αμπελά...» και σχολιάζει ότι «ίσως στο μέλλο (sic) να μπορέση πια κανένας στην Ελλάδα να έχη ελευθερία σκέψεως και συνειδήσεως».¹

Με ιδιαίτερο σεβασμό αναφέρεται το *Νέον Πνεύμα* σε μια μορφή που έχει πάψει πια να παίζει ρόλο στη συζήτηση του γλωσσικού ζητήματος, τον Κ. Κόντο. Ο συνεργάτης του περιοδικού στην Αθήνα τον χαρακτηρίζει ως άξιο διάδοχο του Α. Κοραή κι ως τον μοναδικό Έλληνα που μπορεί να γράφει απταιστώσ την ελληνική γλώσσα.² Το εγκωμιαστικό αυτό άρθρο, που γράφεται τον Μάιο του 1909 με αφορμή τη συμπλήρωση 40 ετών του Κ. Κόντου στην έδρα των ελληνικών γραμμάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών, δημοσιεύεται λίγες μέρες μετά τον θάνατό του, ο οποίος αναγγέλλεται με την προσήκουσα θλίψη.³ Το επόμενο έτος βρίσκουμε μερικά ακόμα σύντομα δημοσιεύματα που αναφέρονται στο μνημόσυνο που οργανώνει η «Επιστημονική Εταιρεία» για τον εκλιπόντα στο κτίριο της Ακαδημίας,⁴ στην πρωτοβουλία του Γ. Χατζηδάκι για ανέγερση μνημείου προς τιμή του δασκάλου του,⁵ καθώς και στη διενέργεια του πρώτου «Κόντειου αγώνα» από το Πανεπιστήμιο, με θέμα τη γένεση και χρήση των γραμματικών όρων από την εποχή του Πλάτωνα μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης.⁶ Μία ακόμα νεκρολογία, αυτή τη φορά για τον Κ. Σάθα, δημοσιεύεται στους *Πάπυρους*. Ο συντάκτης σχολιάζει ότι «στη δημοτικιστική κίνηση ξεχωριστή θα πιάση θέση, όχι γιατί υποστήριζε τον αγώνα, όσο γιατί τον βοήθησε με τις εκδόσεις του να πάρη επιχειρήματα, που ο ίδιος δεν τα ένοιωσε, αφού κάθε άλλο παρά δημοτικιστής ήταν».⁷

Από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας έρχεται και η επόμενη είδηση, την οποία μεταφέρουν τα *Χρονικά*. Περιχαρής ο συντάκτης για την πρόοδο του δημοτικισμού κατά τα τελευταία χρόνια, αναγγέλλει πως ακόμα και στο Πανεπιστήμιο «...εις το οποίον υπήρχε και υπάρχει ακόμη η ισχυρότερα αντίδρασις, ακούγεται τώρα μυριόστομος φωνή υπέρ της εξαπλώσεως της δημοτικής γλώσσης...».⁸ Ο λόγος φυσικά είναι για την ίδρυση της «Φοι-

¹ «Χωρίς υπότιτλο», *Πάπυροι*, τχ. 3, Απρίλιος 1914, σ. 96.

² Δ. Καλογερόπουλου, «Φιλολογία και τέχνη», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 34, 14/6/1909, σσ. 125-126.

³ Δ. Καλογερόπουλου, «Αθηναϊκή ζωή. Ο θάνατος του μεγαλειτέρου Έλληνος σοφού», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 40, 26/7/1909, σ. 216.

⁴ Δ. Καλογερόπουλου, «Γράμματα από τας Αθήνας», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 7, 1/6/1910, σσ. 325-326.

⁵ «Σημειώσεις του μηνός. Μνημείον Κόντου», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 10-11, 1/10/1910, σ. 493.

⁶ «Φιλολογική κίνησις», *Χρονικά*, τχ. 6, 15/11/1909, σ. 72. Βλ. επίσης: Ν.Χ. Αποστολίδης, «Η Πρυτανεία του Εθνικού Πανεπιστημίου», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 1, 1/12/1909. Να σημειωθεί ότι το Κόντειο διαγώνισμα εξακολουθεί να υφίσταται και διενεργείται από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών κάθε διετία.

⁷ Μ.Κ., «Κωνσταντίνος Σάθας», *Πάπυροι*, τχ. 4, Μάιος 1914, σ. 127.

⁸ «Ιδικά μας και ξένα», *Χρονικά*, τχ. 16, 1/5/1910, σ. 185.

τητικής Συντροφιάς», το καταστατικό της οποίας δημοσιεύεται στην επόμενη σελίδα. Περισσότερο επιφυλακτικό το *Νέον Πνεύμα* αναφέρει το γεγονός και τα ονόματα των μελών της διοικούσας επιτροπής (Φ. Δραγούμης, Μ. Βατάλας, Μ. Κουντουράς) κι εύχεται την εδραίωσή της, υπό τον όρο όμως ότι «...προτίθεται να υποστηρίξει την αληθινή ζωντανήν Ελλην. γλώσσαν, την γλώσσαν που ομιλεί ο Έλλην και εννοείται εις κάθε γωνίαν της Ελλάδος και των Ελλην. αποικιών και να περιφρονήση κάθε εκτραχηλισμόν, κάθε αυτοδημιουργούμενον ιδίωμα ακατανόητον και γελοϊόν...».¹

Δε συμμερίζονται όμως όλοι τα ίδια συναισθήματα. Στα *Χρονικά* δημοσιεύεται, χωρίς σχόλια ή απάντηση εκ μέρους του περιοδικού, η επιστολή ενός αναγνώστη που υπογράφει ως Σ. Σκοτεινός, ο οποίος αναρωτιέται: «Αλλ' επί τέλους δεν ημπορεί να κατανοηθή υπό των μαλλιαρών ότι η ιδέα των είναι μία χίμαιρα και τίποτε περιπλέον; Είναι δυνατόν εις τον 20όν αιώνα, τον αιώνα των φώτων, να επικρατήση μία χυδαία γλώσσα, την οποίαν εννοούν όλοι οι χυδαίοι; Είναι πρόοδος αυτή; Και αυτή η πρόοδος, ας την ονομάσωμεν ούτως, των μαλλιαρών, δύναται ποτε να ανταποκριθή με την τεραστίαν πρόοδον της καθαρευούσης;».² Ο επιστολογράφος υποστηρίζει πως όλα τα αριστουργήματα της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα. Μάλιστα για να το αποδείξει παραθέτει ένα απόσπασμα, πιθανότατα από έργο του Γ. Μιστριώτη, το οποίο κατά τη γνώμη του αποδεικνύει περίτρανα την υπεροχή της καθαρεύουσας μπροστά στην ανεπάρκεια της δημοτικής.

Μερικές ακόμα ειδήσεις που βρίσκουμε διάσπαρτες στον Τύπο έχουν ποικίλη θεματολογία. Το 1911 δίνονται συγχαρητήρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για την ίδρυση έδρας βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας, ακόμα περισσότερα όμως στην ελληνική κυβέρνηση – και ιδιαιτέρως στον Ελ. Βενιζέλο – γιατί διόρισε στη θέση αυτή τον κυπριακής καταγωγής Σίμο Μενάρδο, ο οποίος είναι δημοτικιστής³. Με λίγα επαινετικά λόγια χαιρετίζεται ο *Νουμάς* που μπαίνει στον δέκατο χρόνο της ύπαρξής του κι εξάίρεται η συμβολή του στον γλωσσικό αγώνα.⁴ Χαρακτηρίζεται ως «θρίαμβος της δημοτικής» η συμμετοχή οκτώ διάσημων ελληνιστών από διάφορα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια σε συζήτηση που οργάνωσε ο Εκπαιδευτικός Όμιλος. Ο θρίαμβος συνίσταται στο γεγονός ότι η

¹ «Σημειώσεις του μηνός. Φοιτητική Συντροφιά», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 7, 1/6/1910, σ. 330.

² «Ιδικά μας και ξένα, *Χρονικά*, τχ. 16, 1/5/1910, σ. 187.

³ «Ιδικά μας και ξένα. Η νέα φιλολογία στο Πανεπιστήμιο», *Χρονικά*, τχ. 8, 15/11/1911, σ. 95. Να σημειωθεί ότι την έλλειψη έδρας Νεοελληνικής Φιλολογίας από το Πανεπιστήμιο Αθηνών στηλιτεύει ακόμα κι ο *Ταχυδρόμος*, χαρακτηρίζοντάς την «χάσμα ασυγχώρητον» και «...αποτέλεσμα του υπερβάλλοντος και αποκλειστικού κλασικισμού, όστις έφερεν ακριβώς και τας ριζοσπαστικές αντιδράσεις, τας αντιθέτους ακρότητας». Βλ. «Η νεωτέρα φιλολογία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3171, 22/12/1908.

⁴ «Ιδικά μας και ξένα. Ο Νουμάς», *Χρονικά*, τχ. 11, 1/1/1912, σ. 136.

συζήτηση αυτή μεταξύ Ελλήνων, Γάλλων, Ρώσων, Γερμανών, Ολλανδών, Άγγλων και Ιταλών διημήφθη όχι απλώς στα ελληνικά, αλλά στη δημοτική.¹ Τέλος, στο μοναδικό ενυπόγραφο άρθρο αυτής της ομάδας, ο Α. Γιαλούρης δίνει με τη γλαφυρή του πένα μια εικόνα από τον «Μαύρο Γάτο», το ξακουστό καφενείο της Αθήνας που συγκεντρώνει την αφρόκρεμα της ελληνικής διανόησης κι αποτελεί ορμητήριο των δημοτικιστών.²

¹ «Ιδικά μας και ξένα. Ο θρίαμβος της δημοτικής», *Χρονικά*, τχ. 18, 15/4/1912, σ. 222.

² Α. Γιαλούρη, «Μια επίσκεψη στο "Μαύρο Γάτο"», *Ο Λόγος*, τχ. 9, 7/1919, σ. 356-359.

3. Το γλωσσικό ζήτημα στην εκπαίδευση

Σημαντικό μέρος της αρθρογραφίας για το γλωσσικό ζήτημα είναι άμεσα συνδεδεμένο με την εκπαίδευση. Δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, όταν είναι κοινή η πεποίθηση ότι η ελληνική γλώσσα, «...*θυγάτηρ εκείνης ην ελάλουν οι θεοί του Ολύμπου και εις ην εγράφησαν τα χρυσά έπη του Ομήρου, διεσώθη εις τα σχολεία της Σμύρνης, των Κυδωνιών και της Κωνσταντινουπόλεως επί τέσσαρας και επέκεινα αιώνας*». ¹ Από πολύ νωρίς λοιπόν, όλες σχεδόν οι εφημερίδες και τα περιοδικά συμμετέχουν στη συζήτηση για το είδος της γλώσσας που θα πρέπει να διδάσκεται και να χρησιμοποιείται όχι μόνο στα σχολεία, αλλά και σε κάθε είδους δραστηριότητα που αποσκοπεί στη μόρφωση των μελών της ελληνικής κοινότητας.

Σε αρκετές περιπτώσεις τα άρθρα αυτά αντανακλούν τις γενικότερες απόψεις που εκφράζονται κατά καιρούς περί της γλώσσας. Έτσι στα μέσα του 1874 ο *Νεολόγος* δημοσιεύει τις απόψεις του Μ. Παρανίκα «περί μέσης παιδεύσεως». Ο διακεκριμένος εκπαιδευτικός υποστηρίζει ότι βάση της γυμνασιακής εκπαίδευσης είναι η αρχαία γλώσσα, γιατί έχει την ιδιότητα «...*του οξύνειν τον νουν, ανατείνειν αυτόν εις τας υψίστας των ιδεών*». ² Ασχέτως λοιπόν της καριέρας που σκοπεύουν να ακολουθήσουν οι μαθητές, αυτή θα πρέπει να είναι όχι μόνο το αντικείμενο, αλλά και η γλώσσα της διδασκαλίας. Μπορεί η αρχαία να μην είναι πια η ζωντανή γλώσσα του έθνους, αφού «*δια την ποικιλίαν των τύπων και της συντάξεως κατήντησε δυσνόητος απαιτούσα σπουδήν πολλήν εις κατάληψιν*», ³ ωστόσο με την ενδελεχή διδασκαλία της θα εμπλουτιστεί και θα καθαριστεί η νεότερη ελληνική. Αυτή αποτελεί τη νεότερη εξελικτική φάση της αρχαίας γλώσσας, δεν έχει καμία ουσιαστική διαφορά από εκείνη, γι' αυτό και προτείνει «...*να εισαχθή εις τα ημέτερα γυμνάσια και η συστηματική διδασκαλία της νεωτέρας ημών φιλολογίας*...». ⁴ Στη λίστα των αξιόλογων λογοτεχνών και ποιητών, τα έργα των οποίων ζητά να διδάσκονται στο γυμνάσιο, βρίσκουμε και τα ονόματα των: Η. Μηνιάτη, Αρ. Βαλαωρίτη, Δ. Σολωμού και Α. Χριστόπουλου. Τόσο ο συνδυασμός αρχαίας και νέας γλώσσας στη διδασκαλία, όσο και η πεποίθηση ότι – ιδίως η πρώτη – διαπλάθει «...*τον νουν και την καρδίαν επί τη βάσει*

¹ «Κωνσταντινούπολις, 18 9βρίου», *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς*, αρ.φ. 217, 19/11/1858.

² Μ. Παρανίκα, «Περί της μέσης παιδεύσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1592, 13-25/5/1874.

³ Μ. Παρανίκα, «Περί της μέσης παιδεύσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1594, 15-27/5/1874.

⁴ Μ. Παρανίκα, «Περί της μέσης παιδεύσεως», όπ.π..

των αθανάτων προτύπων»,¹ μπορούν να θεωρηθούν διαχρονικές αξίες της εκπαίδευσης, όπως φαίνεται κι από τη λογοδοσία του διευθυντή της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής Χάλκης, Γ. Λιανόπουλου, είκοσι χρόνια αργότερα.

Η χρήση απλούστερης γλώσσας με απώτερο στόχο την ηθική και θρησκευτική μόρφωση του λαού υποστηρίζεται και από την Εκκλησία. Το 1885 ο Μ. Γεδεών δημοσιεύει στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* σειρά άρθρων με θέμα την αυτοπαιδεία και τη δια βίου μάθηση. Εκεί τονίζει πως η πρώτη θέση σε κάθε βιβλιοθήκη, ακόμα και των λιγότερο μορφωμένων, ανήκει στην Αγία Γραφή. «*Αλλ' επειδή πολλά εν αυτό είναι τα εκ του προχείρου δυσνόητα και ασαφή φαινόμενα, δια τούτο η μελέτη αυτού παρά τοις απλουστέροις πρέπει να γίνηται εν απλή και πιστή μεταφράσει*».² Ακολουθως προτείνει κάποια από τα έργα των Ν. Θεοτόκη, Λ. Μελά και Ε. Βούλγαρι, αναγνωρίζοντας όμως ότι απευθύνονται κυρίως σε ανωτέρου μορφωτικού επιπέδου ανθρώπους, αφού «*...τα ανωτέρω υποδειχθέντα βιβλία προς θρησκευτικήν και ηθικήν των πολλών κατ' ιδίαν μόρφωσιν και ανάπτυξιν, ακριβώς ειπείν δεν φέρουσι τον αληθή τύπον του κοινού και δημώδους...*».³ Όσο για τα θρησκευτικά βιβλία που είναι γραμμένα στη δημώδη, τα απορρίπτει όχι λόγω της γλώσσας, αλλά γιατί περισσότερο διαστρέφουν παρά εξυψώνουν το θρησκευτικό αίσθημα. Γι' αυτό άλλωστε κι εξαιρεί από την απόρριψη τις ομιλίες του Η. Μηνιάτη, τις οποίες συστήνει ως χρήσιμες κι ωφέλιμες. Αρκετά αργότερα, το 1898, ο Ηλίας Αλεξανδρίδης πάλι μέσω της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας* προτείνει τη διενέργεια ομιλιών σε τακτική βάση κι εντός του σχολικού πλαισίου από κληρικούς σε μαθητές «*...εις ύφος απέριττον αλλά καθαρεύον, γλώσσαν δε και φράσιν απλήν, εικονικήν και προσιτήν τη παιδική ηλικία...*».⁴

Τα πρώτα σχόλια για τη «γλώσσα των μαλλιαρών» σε συνδυασμό με την εκπαίδευση εντοπίζονται στις αρχές του 1900, λίγο πριν έρθουν στο φως της δημοσιότητας τα περίφημα άρθρα του Φ. Φωτιάδη. Ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει σε συνέχειες μια μακροσκελή πραγματεία υπό τον τίτλο: «Γλωσσικόν και εκπαιδευτικόν ζήτημα», όπου μέσω της σύγκρισης της αρχαίας με τη νέα, προβάλλεται η ενότητα της γλώσσας. Ο συντάκτης, σε ξεχωριστή επιστολή προς τη διεύθυνση της εφημερίδας, καταφέρεται εναντίον «*...της "Γλωσσικής Αιρέσεως" των λεγομένων "Μαλλιαρών", των διασπόντων την γλωσσικήν ενότητα του γραπτού ημών λόγου*».⁵ Υποστηρίζει δε ότι «*η γλώσσα ημών, εν συνόλω θεω-*

¹ «Ελληνική Εμπορική Σχολή Χάλκης. Έκθεσις των κατά το σχολικόν έτος 1893-94 πεπραγμένων αναγνωσθείσα υπό του ελλογιμ. Διευθυντού Γ. Λιανοπούλου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 130, 15/6/1894.

² Γ., «Σκέψεις περί αυτοπαιδείας», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. ΙΑ', 15/10/1885, σσ. 523-524.

³ Γ., «Σκέψεις περί αυτοπαιδείας», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. ΙΑ', 15/10/1885, σ. 525.

⁴ Η. Αλεξανδρίδης, «Μία παρατήρησις», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 19, 8/5/1898, σ. 162.

⁵ «Γλωσσικόν και εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 643, 6/7/1900.

ρουμένη, θα είναι τρίχρους Ίρις. Θα σπουδάζωμεν πάντοτε την αρχαίαν, οφείλομεν να γινώσκωμεν κατά βάθος την ομιλουμένην, θα γράφωμεν όμως την καθαρεύουσαν...».¹ Είναι φανερό λοιπόν ότι δεν απορρίπτει συλλήβδην τη δημοτική. Αντιθέτως, θεωρεί πως σε αυτήν έχει διατηρηθεί – παρά τη χαώδη απόσταση που τις χωρίζει – σημαντικό μέρος της αρχαίας, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι δυο τους ουσιαστικά αποτελούν μία και την αυτή γλώσσα. Οι μεταξύ τους διαφορές δεν είναι ουσιώδεις κι οφείλονται στις φυσιολογικές αλλοιώσεις που επέρχονται σε κάθε γλώσσα στο πέρασμα των αιώνων. Προχωρά μάλιστα σε σύγκριση της ομηρικής (ως γλώσσα της λογοτεχνίας) με την αττική (ως καθομιλουμένη) διάλεκτο κι αποφαίνεται ότι οι ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των δύο είναι ανάλογες με τις αντίστοιχες μεταξύ αρχαίας και δημοτικής γλώσσας.²

Από την άλλη, οι δημοτικιστές δε δείχνουν καμία συγκατάβαση στο πεδίο της εκπαίδευσης. Μία άκρως χαρακτηριστική άποψή τους είναι πως τα σχολεία ζημιώνουν το έθνος γιατί δεν παράγουν παρά μόνο «*επιπόλαιους και σχολαστικούς Ρωμιούς*». Αυτό συμβαίνει γιατί «*...τα ελληνόπουλα πηγαίνουν στο σχολείο για να μάθουν αρχαία γλώσσα, επειδή μας πέρασε η στραβή ιδέα πως άμα μάθωμε να μιλούμε σαν τους αρχαίους Έλληνες, θα είμεθα σαν κι' αυτούς κι' ο κόσμος θα μας εκτιμά*».³ Αντί όμως να παίρνουμε τις ιδέες των προγόνων μας και να τις χρησιμοποιούμε για να προοδεύσουμε, τυραννούμε τα παιδιά μας ζητώντας τους να μαθαίνουν τα πάντα σε μια γλώσσα που «*μιλιούνταν τρεις χιλιάδες χρόνια πριν*». Εντυχώς πολλοί μορφωμένοι Έλληνες έχουν κατανοήσει αυτήν την πραγματικότητα και προσπαθούν να την αλλάξουν. «*Αυτοί είναι οι λεγόμενοι "Μαλλιανοί". Πολεμούν γενναία, από χρόνια τώρα, να δείξουν στους γραμματισμένους πώς πρέπει να γράφουν στη γλώσσα που μιλούν, αν θέλουν να τους διαβάξη ο λαός για να ζυπνήση. Μα ποιος τους ακούει; Τους βρίζουν, τους λέγουν προδότες, τους στερούν το ψωμί τους, κ' έναν καιρό μάλιστα γύρευαν και να τους σκοτώσουν*».⁴

Στις σελίδες που ακολουθούν θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της συζήτησης σχετικά με τη γλώσσα που θα έπρεπε να διδάσκεται στα σχολεία και να χρησιμοποιείται στα σχολικά βιβλία. Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η αρθρογραφία του Φ. Φωτιάδη στον *Ταχυδρόμο*, με την οποία ο Κωνσταντινουπολίτης γιατρός ουσιαστικά εισηγήθη-

¹ «Γλωσσικόν και εκπαιδευτικόν ζήτημα», όπ.π..

² Βλ. «Γλωσσικόν και εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 679, 19/8/1900, αρ.φ. 808, 25/1/1901, αρ.φ. 814, 1/2/1901, αρ.φ. 843, 13/3/1901, αρ.φ. 847, 17/3/1901 & αρ.φ. 852, 23/3/1901.

³ Ν. Ξενάκης, «Ο Σοσιαλισμός θέλει: Τα σχολεία να είνε δωρεάν. Οι διδάσκαλοι να διδάσκουν δωρεάν», *Ο Εργάτης*, αρ.φ. 7, 19/9/1910, σ. 2.

⁴ Ν. Ξενάκης, «Ο Σοσιαλισμός θέλει: Τα σχολεία να είνε δωρεάν. Οι διδάσκαλοι να διδάσκουν δωρεάν», όπ.π..

κε τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό.

3.1. Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση

Οι μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση είναι ένα πάγιο και διαχρονικό θέμα συζήτησης στον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης. Σχετικά δημοσιεύματα εμφανίζονται στις στήλες εφημερίδων και περιοδικών ήδη από το 1863 και συνεχίζονται μέχρι το 1922. Φυσικά σε κάθε εποχή τίθενται διαφορετικά ζητήματα, γεγονός που μας επιτρέπει να ομαδοποιήσουμε τα δημοσιεύματα αυτά σε τέσσερις χρονικές και θεματικές κατηγορίες. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1870 το βασικό αίτημα είναι η αποτελεσματικότερη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας, ενώ αμέσως μετά η συζήτηση περιστρέφεται κυρίως γύρω από την αντικατάστασή της από την καθαρεύουσα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό συνέδριο του 1899 αποτελεί το εφαλτήριο για μακροσκελείς αναλύσεις κι έντονες διαμάχες σχετικά με τις δομικές αλλαγές που προτείνονται, τόσο σε οργανωτικό επίπεδο, όσο και σε αυτό της γλώσσας. Στην τέταρτη και τελευταία κατηγορία τοποθετούνται οι απόψεις και κριτικές των Κωνσταντινουπολιτών για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που προώθησε στην Ελλάδα η κυβέρνηση Ε. Βενιζέλου το 1917, αλλά και για την κατάργησή της.

3.1.1. Η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας

Στο πρώτο τεύχος του *Συγγράμματος Περιοδικού* του ΕΦΣΚ δημοσιεύεται μια ανακοίνωση του Γαβριήλ Σοφοκλή σε συνεδριάσεις του Συλλόγου. Σε αυτήν ο διευθυντής της ενοριακής σχολής του Σταυροδρομίου παρουσιάζει τους λόγους της γενικής ολιγορίας απέναντι στην ελληνική παιδεία. Κάνοντας κάποιες εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη γλώσσα, χαρακτηρίζει φυσιολογική και αναπόφευκτη την αλλοίωση της αρχαίας. Υποστηρίζει όμως ότι η νεότερη γλώσσα ποτέ δεν απομακρύνθηκε πολύ από το αρχέτυπό της. Αντιθέτως διατήρησε πολλούς από τους αρχαίους τύπους κι εμπλουτίστηκε με νεολογισμούς, ενώ η διαρκής βελτίωσή της την έφερε σε τέτοιο σημείο, που ακόμα και η γλώσ-

σα του Κοραή «...απεκλείσθη ήδη του κύκλου της γραπτής γλώσσης, καθό χυδαΐζουσα».¹ Παρόλα αυτά η επιστροφή στη χρήση της αρχαίας γλώσσας είναι κατά τη γνώμη του αντίθετη στους νόμους της φύσης.

Αναφορικά με την παιδεία, ο Γ. Σοφοκλής ξεκινά με την τοποθέτηση ότι «*Πρώτη αρχή και βάσις πάσης παιδείας είναι, ως γνωστόν, η σπουδή της γλώσσης και της ιστορίας του οικείου έθνους*».² Η διδασκαλία όμως τότε μόνο είναι αποτελεσματική, όταν γίνεται σε γλώσσα καταληπτή και ανάλογη με το διανοητικό επίπεδο των μαθητών. Ο απαραίτητος αυτός όρος δεν έχει ληφθεί υπόψη, με αποτέλεσμα τα διδακτικά βιβλία να είναι γραμμένα σε ιδίωμα δύσληπτο για τους μαθητές. Ακολούθως περιγράφει τον συνήθη τρόπο διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών, εντοπίζοντας τα μεθοδολογικά λάθη και συγκρίνοντας τον με τον τρόπο που θα έπρεπε να γίνεται. Δυστυχώς, καταλήγει, τέτοιου είδους διδασκαλία «...ζώσα και σκόπιμος, προτιθέμενη ιν' άρη εκ του μέσου τον μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων και ημών κείμενον φραγμόν της γλώσσης, και ακένωτον πλούτον γνώσεων δωρήσεται ημίν, συνοικειούσα ημάς τοις προγονικοίς συγγράμμασι...»³ δεν υπάρχει. Αυτή η αποτυχία στη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών είναι που στρέφει τους περισσότερους στην εκμάθηση ξένων γλωσσών, μέσω των οποίων εγκολλώνονται την ξένη παιδεία και αγωγή, κι οδηγούνται σταδιακά στην ξενομανία.

Η συζήτηση που ανοίγει με την ανακοίνωση του Γ. Σοφοκλή, δίνει την αφορμή στον Αλ. Καραθεοδωρή να αναπτύξει τις δικές του απόψεις στον Σύλλογο. Ευθύς εξαρχής προειδοποιεί ότι θα μιλήσει «...κατά των σχολαστικών καθεστώτων, επιχείρημα δυσπρόσδεκτον βεβαίως εις πολλούς»⁴ κι αμέσως στρέφει τα πυρά του κατά του τρόπου με τον οποίο διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Υποστηρίζει ότι το σπουδαιότερο μάθημα της συγκεκριμένης βαθμίδας είναι η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας,⁵ η οποία όμως δε γίνεται με σωστό τρόπο γιατί βασίζεται κυρίως στη διδασκαλία της γραμματικής. Αυτή η μέθοδος έχει αποδειχθεί αποτυχημένη όχι μόνο στα ελληνικά σχολεία, αλλά και σ' αυτά της Ευρώπης. Τονίζει με πολύ προσοχή ότι δε φταίει γι' αυτό η γραμματική, που καταγράφηκε και συστηματοποιήθηκε μόλις στα ελληνιστικά χρό-

¹ Γ. Σοφοκλής, «Τίνες οι κυριώτεροι λόγοι οι προτρέποντες τους νεωτέρους Έλληνας να εγκολλωθώσιν αντί της πατρίου την ξένην παιδείαν», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1863, σ. 108.

² Γ. Σοφοκλής, «Τίνες οι κυριώτεροι λόγοι...», όπ.π., σ. 171.

³ Γ. Σοφοκλής, «Τίνες οι κυριώτεροι λόγοι...», όπ.π., σ. 173.

⁴ Αλ. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδύσεως», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1863, σ. 174.

⁵ «Επειδή δε οπωσδήποτε και αν υποτεθώσι διωργανισμένα τα σχολεία ταύτα (της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) παρ' ημίν, τα εν αυτοίς διδασκόμενα μαθήματα διαιρούνται εις δύο, την διδασκαλίαν της Ελληνικής γλώσσης και τα μαθήματα, άτινα δέον να διδάσκωνται μετά της γλώσσης...». Αλ. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδύσεως», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1863, σ. 174.

νια ως εργαλείο μελέτης της γλώσσας. Επειδή όμως σταδιακά «...μετέπεσεν εις όργανον εκμαθήσεως της γλώσσης...»,¹ έχει φτάσει στο σημείο να αποτελεί εφιάλτη για τους μαθητές. Προς επαύξηση του κακού, πολλοί από τους κανόνες της γραμματικής έχουν χάσει κάθε λόγο ύπαρξης κι απλώς επιβαρύνουν τους μαθητές, χωρίς να τους προσφέρουν κάτι χρήσιμο. Το αποτέλεσμα είναι η νεολαία να μην επιδεικνύει ιδιαίτερο ζήλο για την εκμάθηση της αρχαίας γλώσσας, γεγονός πολύ φυσιολογικό, αφού «ποτέ γλώσσα δεν ελαλήθη, δεν εγράφη ορθώς δια της γραμματικής».²

Η πρόταση που καταθέτει ο νεαρός διπλωμάτης είναι να βασιστεί η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας στη νεότερη.³ Προτείνει ακόμα τη χρήση κειμένων από το Ευαγγέλιο, με τη γλώσσα του οποίου είναι εξοικειωμένοι όλοι και μόνο όταν οι μαθητές, φτάνοντας στις ανώτερες τάξεις, καταφέρουν να κατανοούν τη γλώσσα των πεζών αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, να ξεκινά και η σπουδή της γραμματικής. Σε καμία περίπτωση δεν προτείνει την επιστροφή στη χρήση της αρχαίας γλώσσας, τη θεωρεί όμως «...μέσον προσκλήσεως ιδεών, αληθειών, μαθήσεων τέλος πρακτικωτέρων, δι' ων μόνον μορφούνται άτομα κάτοχα αληθούς παιδείας...».⁴ Αυτή η στροφή στη μελέτη και τη χρήση της νεότερης γλώσσας δεν απάδει προς τις παραδόσεις του έθνους.⁵ Αντιθέτως, θα συμβάλλει στην εξοικονόμηση χρόνου, ο οποίος θα πρέπει, σύμφωνα με τον Αλ. Καραθεοδωρή, να επενδυθεί στη διδασκαλία φυσικών επιστημών, τεχνών και ιδίως μαθηματικών, ώστε να αποκτήσει η εκπαίδευση μια πιο «πρακτική» κατεύθυνση.

Είναι λογικό να αναρωτιέται κανείς πώς συνδυάζονται η επιμονή στη διδασκαλία και τη μελέτη της αρχαίας γλώσσας με την απόρριψη της χρήσης της και τη στροφή σε

¹ Αλ. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδεύσεως», όπ.π., σ. 177.

² Αλ. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδεύσεως», όπ.π., σ. 178.

³ «*Η ημετέρα σημερινή γλώσσα, αυτή η οπωσούν καθαρεύουσα, συνεχίζεται μετά της αρχαίας δια βαθμίδων οιονεί ανεπαισθήτων, επομένως πρώτον πάντων ήθελον γυμνάζεσθαι οι νέοι εις την ανάγνωσιν και απομνημόνευσιν δοκίμων τινών εκ των νεωτέρων συγγραμμάτων, ώστε να συνειθίζωσι μικρόν κατά μικρόν εις το υλικόν της γλώσσης*». Αλ. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδεύσεως», όπ.π., σ. 179.

⁴ Αλ. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδεύσεως», όπ.π., σ. 179.

⁵ «*Η Ελληνική γλώσσα δεν είναι γλώσσα νεκρά, είναι γλώσσα ιστορική, ήτις υπέστη διαφόρους μετατροπάς, αναλόγως των εποχών, τας οποίας διέβη. Το σημαντικό δεν είναι (λαλώ δια το κοινόν εν γένει) να μιμώμεθα αποκλειστικώς ταύτην ή εκείνην την εποχήν της γλώσσης, διότι εκάστη εποχή έχει τας ανάγκας της, τον χαρακτήρα της, και επομένως και την γλώσσαν της, αλλά να διατηρώμεν δια της μελέτης των αληθών συγγραφέων εκάστης εποχής το πάτριον πνεύμα, όπερ μόνον αποτελεί τον κοινόν σύνδεσμον της γλώσσης δι' όλων των μετατροπών άτινες εκόντων ακόντων μας επεβλήθησαν, επιβάλλονται και επιβληθήσονται ημίν, κατά τον γενικόν νόμον της αναγκαίας μεταβολής, της διεπούσης πάντα τα ανθρώπινα. Καθώς λοιπόν οι επί του Περικλέους θεωρούντες την Ελληνικήν γλώσσαν ζώσαν εμελέτων μεν και απεστήθιζαν τον Όμηρον, ουχ ήττον όμως μετεχειρίζοντο αυτήν άλλως πως, ούτω και ημείς δεν θέλομεν πράξει τι απάδον προς την πάτριον παράδοσιν, εάν θεωρούντες ως Ελληνικήν αυτήν ταύτην την γλώσσαν μας, μελετώμεν μεν και τον Όμηρον και τον Πλάτωνα, ακολουθώμεν δε και την επί τα πρόσω οδόν*». Αλ. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδεύσεως», όπ.π., σσ. 181 - 182.

μια πιο πρακτική εκπαίδευση. Μια ενδιαφέρουσα απάντηση δίνει ο Μ. Πανταζής σε ομιλίες που εκφωνεί στο εν Πέρα Ελληνικό Λύκειο. Εκεί υποστηρίζει πως η εκμάθηση μιας – διαφορετικής από τη μητρική – γλώσσας ακονίζει το μυαλό των μαθητών. Για τον λόγο αυτό η αρχαία γλώσσα αποτελεί την κρηπίδα της εκπαίδευσης όλων των εθνών και ιδίως του ελληνικού, «...διότι κοινών ήδη των αγαθών αυτής εκείνων μετά των άλλων εθνών απολαύοντες ίδιον έχομεν μέγα και σπουδαίον ωφέλημα την της γλώσσης ημών λογικήν και αισθητικήν πλάσιν και προαγωγήν».¹ Συγκεκριμένα ο γνωστός φιλόλογος θεωρεί ότι μελετώντας αυτή τη γλώσσα το παιδί, βλέπει καθημερινά ότι από μικρό πλήθος ριζών προέρχονται οι πολυάριθμες διακλαδώσεις του λεξιλογικού δέντρου. Έτσι αποκτά ασυνείδητα τη συνήθεια να σκέφτεται κατ' αυτόν τον τρόπο για όλα τα θέματα και την ικανότητα να κάνει αναγωγές από τα γενικά στα μερικά και το αντίθετο. Το πνεύμα που μορφώνεται με τη γλώσσα αυτή, όχι μόνο μπορεί να ακολουθήσει χωρίς δυσκολίες οποιονδήποτε δρόμο επιλέξει για τις σπουδές και την καριέρα του, αλλά και μαθαίνει να μην αρκείται στην απλή κατανόηση των διαφόρων απόψεων, μα να ερευνά και να ανακαλύπτει την ουσία πίσω από αυτές.² Επιπλέον οι διαφορές στα γλωσσικά ιδιώματα των αρχαίων ποιητών υποχρεώνουν τον μαθητή να βρίσκεται σε εγρήγορση και να είναι προσεκτικός, ώστε να κατανοεί τις λεπτές διαφορές και να υπερπηδά τα νοητικά χάσματα.³

Σε μια σειρά άρθρων που δημοσιεύεται το 1870 στον *Τύπο Κωνσταντινουπόλεως* υπό τον τίτλο: «Περί εκπαιδύσεως», καταγράφεται ακόμα ένα επιχείρημα για τη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας. Τα ελληνικά γράμματα, γράφει ο συντάκτης, άσκησαν τέτοια επιρροή στο ανθρώπινο γένος, που μπορούμε να πούμε πως ο Θεός τα προόρισε γι' αυτόν τον σκοπό.⁴ Όλος ο πολιτισμός και η πρόοδος της Δύσης, συνεχίζει, έχουν την αρχή τους στην Ελλάδα. Επομένως είναι χρέος των Ελλήνων να επιδοθούν στη σπουδή των ελληνικών γραμμάτων, γιατί μόνο μέσω αυτών θα αποκτήσουν πραγματική πνευματική υπεροχή έναντι των άλλων λαών. Παρατηρεί όμως ότι οι συμπατριώτες του παρασύρονται στην εκμάθηση ξένων γλωσσών, ενώ τη δική τους δεν τη γνωρίζουν ούτε στοιχειωδώς.⁵

¹ Μ. Πανταζής, «Περί μέσης εκπαιδύσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 804, 22-3/8/1871. Το επιχείρημα ότι η σύγκριση της αρχαίας με τη νέα γλώσσα θα βοηθήσει όχι μόνο στη διαμόρφωση, αλλά και στην καλύτερη εκμάθηση της δεύτερης, επανέρχεται στον *Νεολόγο* και αργότερα. Βλ. «Περί της εν Ελλάδι μέσης και κατωτέρας εκπαιδύσεως και περί των εν αυτή νόμων Β'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1527, 19-3/3/1874.

² Μ. Πανταζής, «Περί της παιδευτικής των ελληνικών γραμμάτων δυνάμεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 721, 29-10/1/1871.

³ Μ. Πανταζής, «Περί της παιδευτικής των ελληνικών γραμμάτων δυνάμεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 724, 9-21/1/1871.

⁴ «Περί εκπαιδύσεως Α'», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 20, 2/4/1870. Συντάκτης του άρθρου είναι κατά πάσα πιθανότητα ο Κ. Πληθωνίδης, διευθυντής και ιδιοκτήτης της εφημερίδας.

⁵ «Περί εκπαιδύσεως Β'», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 21, 4/4/1870.

Συνδέει λοιπόν τη γενίκευση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σ' όλες τις κοινωνικές τάξεις και τη σωστή μόρφωση και προετοιμασία των μελλοντικών μελών της κοινωνίας, με τη στήριξη της παιδείας στις βάσεις της ηθικής και της υγιούς φιλοσοφίας που υιοθέτησε ο χριστιανισμός, οι οποίες παραδίδονται μέσω των αρχαίων συγγραμμάτων.¹ Το πρόβλημα είναι πως τα απαραίτητα για τον σκοπό αυτό βιβλία είναι ακατάλληλα για τα δημοτικά σχολεία, γιατί είναι γραμμένα σε γλώσσα ακατάληπτη σε παιδιά τέτοιας ηλικίας. Επιπλέον η διδασκαλία εστιάζει αποκλειστικά στους γραμματικούς και συντακτικούς τύπους και κανόνες και δε γίνεται ερμηνεία των κειμένων, έτσι ώστε τα παιδιά να μαθαίνουν τα καθήκοντα του ανθρώπου και να προετοιμάζονται για να διανύσουν τη ζωή τους όπως αρμόζει.² Εν ολίγοις, αυτό που συνιστά ο αρθρογράφος είναι η σωστότερη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας.

Με πολύ πιο ευθύ τρόπο παρουσιάζονται οι απόψεις υπέρ της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας την επόμενη χρονιά. Η σειρά άρθρων με τίτλο: «Περί προπαιδείσεως του έθνους» δημοσιεύεται στον *Τύπο Κωνσταντινουπόλεως* με σκοπό να ασκηθεί κριτική στην προτεινόμενη υιοθέτηση του γερμανικού εκπαιδευτικού συστήματος που θα έχει ως επακόλουθο την κατάργηση των ελληνικών σχολείων ή τη συγχώνευση τους με τα δημοτικά. Ο συντάκτης παραδέχεται πως το ισχύον σύστημα έχει ελαττώματα, ωστόσο αυτά «...είναι ανάγκη απορρέουσα... εκ της ελληνικής γλώσσης, απαιτούσης τοιαύτην προπαιδείσιν παρά των βουλομένων να εισέλθωσιν εις τα μυστήρια ταύτης».³ Υποστηρίζει πως το παιδί οφείλει, μόλις μάθει ανάγνωση και γραφή, να διδαχθεί τους κανόνες με τους οποίους γραφόταν η αρχαία. Μέσω αυτών θα μάθει να γράφει σωστά τη σύγχρονη γλώσσα, η οποία τελειοποιήθηκε στηριζόμενη στην αρχαία. Επιπλέον, με την εκμάθησή της τα παιδιά θα αποκτήσουν πρόσβαση στους απaráμιλλους θησαυρούς των συγγραμμάτων των προγόνων μας κι έτσι «...δυνησόμεθα ν' αναβιβασθώμεν εις την προσήκουσαν ημίν περιωπήν και να εκπληρώσωμεν το μέγα πολιτιστικόν έργον, όπερ η Θεία Πρόνοια επεφυλάξατο τω ημετέρω έθνει».⁴

Η κατανόηση της αρχαίας γραμματείας είναι επιβεβλημένη αφού, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, η νεότερη φιλολογία δεν έχει να επιδείξει συγγραφείς ή έργα που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν στη διδασκαλία ή να προβληθούν ως πρότυπα. Ακόμα, η καθαρεύουσα δε διαθέτει αυτόνομη γραμματική, ούτε μπορεί να αναπτυχθεί σε τέτοιο

¹ «Περί εκπαιδεύσεως Γ'», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 22, 7/4/1870 & «Περί εκπαιδεύσεως Ε'», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 32, 2/5/1870.

² «Περί εκπαιδεύσεως Δ'», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 26, 18/4/1870.

³ «Περί προπαιδείσεως του έθνους», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 249, 11/11/1871.

⁴ «Περί προπαιδείσεως του έθνους», *όπ.π.*

επίπεδο, ώστε να αποβεί το κυρίως όργανο επικοινωνίας του νέου ελληνισμού. Αυτό σημαίνει πως η αρχαία δεν μπορεί να πάρει θέση ανάλογη με αυτήν που έχει στην Ευρώπη και θα είναι πάντοτε απαραίτητη για τη διδασκαλία, τη χρήση, αλλά και την εξέλιξη της σύγχρονης γλώσσας. Τα παραπάνω επιβάλλουν τη διατήρηση του ισχύοντος εκπαιδευτικού συστήματος. Οι μεταρρυθμίσεις που προτείνονται στα συγκεκριμένα άρθρα έχουν ως αποκλειστικό στόχο να επιφέρουν βελτιώσεις στη διοίκηση και την οργάνωση της εκπαίδευσης, ώστε να γίνει αποτελεσματικότερη η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας.¹

Παρόμοιο σκεπτικό αναπτύσσεται σε μία ακόμα σειρά άρθρων, αυτή τη φορά της εφημερίδας *Βυζαντίς*, το 1873. Σε αυτά αναφέρεται πως τα έθνη που έχουν κερδίσει τον θαυμασμό του κόσμου, έφτασαν στο σημείο που βρίσκονται με υπομονή και σωστή δουλειά. «*Αλλά και μεθ' όλων τούτων των προτερημάτων ουδέποτε ηδύναντο να φθάσωσιν εις την ακμήν εις ην προήχθησαν την σήμερον, αν μη παρεδίδοντο όλως και μετά αφοσιώσεως εις την λατρείαν της καλλιρρόου εκείνης παρθένου, της Ελληνικής γλώσσης...*».² Με τον τρόπο αυτό, υποστηρίζει ο συντάκτης, παρόλο που η δική τους γλώσσα δεν ήταν τόσο καλλιεργημένη ώστε να συμπεριλάβει και επιστημονικές γνώσεις, κατάφεραν να τη διαμορφώσουν και να την πλουτίσουν εισάγοντας επιστημονικούς όρους από την ελληνική. Η μελέτη της αρχαίας ελληνικής λοιπόν μαζί με τη διάδοση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στο σύνολο του λαού, οδηγούν τα έθνη αυτά στην πρόοδο και την ευημερία.

Στην Ελλάδα και την Οθωμανική αυτοκρατορία έχουν επικρατήσει διάφορα συστήματα ως προς την ανάπτυξη της γλώσσας και τη διάδοση της παιδείας. Στο θέμα της γλώσσας επικράτησε η μέση οδός μεταξύ των απόψεων του Α. Κοραή και του Ν. Δούκα, ώστε η καθομιλουμένη σταδιακά να διορθώνεται και, με την απαραίτητη μελέτη κι εκμετάλλευση της αρχαίας, να πορεύεται η ελληνική γλώσσα προς στην πρότερή της ακμή. Η ήδη συντελεσθείσα πρόοδος είναι φανερή στα συγγράμματα και τις εφημερίδες. Τα εκπαιδευτικά συστήματα που υιοθετήθηκαν σε Ελλάδα και Τουρκία, παρά τα ελαττώματά τους, συνετέλεσαν στην αύξηση του ποσοστού των μορφωμένων. Ωστόσο, τώρα που ο λαός είναι λίγο – πολύ μνημένος στα μυστήρια της γλώσσας, είναι σωστό να βρεθεί μία νέα μέθοδος συντομότερης κι αποτελεσματικότερης διδασκαλίας της γλώσσας, ώστε να μπορούν μετά οι μαθητές να διδαχθούν επιστήμες και τέχνες.³

Η μέθοδος αυτή, υποστηρίζει, δεν είναι δυνατόν να αντιγραφεί και να εισαχθεί από το εξωτερικό, όπως προτείνουν τα μέλη του ΕΦΣΚ, Η. Βασιάδης και Μ. Παρανάκας.

¹ «Περί προπαιδείσεως του έθνους», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 250, 13/11/1871.

² «Η μέθοδος της διδασκαλίας εν τη Ανατολή», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1730, 13/10/1873.

³ «Η μέθοδος της διδασκαλίας εν τη Ανατολή», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1731, 17/10/1873.

Αφού η γλώσσα μας έχει προαχθεί τόσο, πρέπει να επινοήσουμε μία δική μας μέθοδο, επιλέγοντας από τους άλλους όσα ταιριάζουν στην ελληνική ιδιοσυγκρασία κι όχι αντιγράφοντάς τους άκριτα.¹ Από τη στιγμή που «...η γλώσσα ανεπτύχθη, και εμορφώθη σχεδόν κατά το Χρυσοστόμειον ύφος...»,² απαιτείται η διαμόρφωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα καθιστά τους μαθητές τέλειους γνώστες της αρχαίας γλώσσας μέχρι την ηλικία των δεκαέξι, ώστε μετά να μπορούν να επιδοθούν στην εκμάθηση τεχνών κι επιστημών. Ακολούθως καταγράφει τις προτάσεις του επί του θέματος: αλλαγή των διδακτικών βιβλίων, ιδίως αυτών της γραμματικής, μείωση των διδακτικών αντικειμένων, διαφορετική οργάνωση της διδακτέας ύλης. Σκοπός όλων των παραπάνω είναι να βαδίσουμε προς «...τον προορισμόν της γλώσσης, όστις είναι το να καταστώμεν άξιοι συγγραφής, ει δυνατόν, και συνδιαλέξεως κατά το ύφος και την γλώσσαν των αττικών συγγραφέων».³ Ο συντάκτης όμως δεν αρκείται στην επαναφορά της αρχαίας γλώσσας. Δηλώνει πως «εάν δέποτε η γλώσσα φθάση εις το ύφος τουλάχιστον του Λυσίου... τότε επανερχόμεθα εις την αρχαίαν διδασκαλίαν των προγόνων ημών, δι ης εδιδάσκοντο μόνον τους ποιητάς και τας ωραίας τέχνας μετά της γυμναστικής».⁴

Ουσιαστικά λοιπόν η μερίδα εκείνη που υποστηρίζει σθεναρά τη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας, περιορίζει τον έλεγχο της στον τρόπο με τον οποίο διδάσκεται. Η κριτική ξεκινά ήδη από τη δεκαετία του 1860, όταν γίνεται λόγος για το «...σχολαστικόν αδιέξοδον, του οποίου την επιβλαβή επήρειαν βραδέως μεν, πλην ηρξάμεθα πάντες να συναισθανώμεθα»⁵ και συνεχίζεται αμείωτη στις επόμενες δεκαετίες, ενώ ευθύνες αποδίδονται και στους εκπαιδευτικούς.⁶ Ταυτόχρονα, τυχόν περιορισμός των ωρών διδασκαλίας της, όπως έγινε στη Θεολογική Σχολή Χάλκης το 1875, καταδικάζεται ως «απίστευτος βλασφημία».⁷ Ακόμα κι όταν ο παραγκωνισμός της μητρικής γλώσσας από τη δημοτική και τη μέση εκπαίδευση αναγνωρίζεται ως άδικος «μετά ημίσεως αιώνας αποτυχίαν», η φημολογία περί κατάργησης της διδασκαλίας των αρχαίων στο δημοτικό αρκεί για να προκαλέσει αντιδράσεις: «Ουδείς φόβος μη η γλώσσα του ιερού Ευαγγελίου και η γλώσσα του Ξενοφώντος φέρη κώλημα ή βλάβην τινά διδασκομένη εν τη ΣΤ' και τη Ζ' τάξει των αστικών σχολείων προς τη γλώσση του Κοραή...».⁸

¹ «Η μέθοδος της διδασκαλίας εν τη Ανατολή», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1732, 20/10/1873.

² «Η μέθοδος της διδασκαλίας εν τη Ανατολή», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1733, 24/10/1873.

³ «Η μέθοδος της διδασκαλίας εν τη Ανατολή», *όπ.π.*

⁴ «Η μέθοδος της διδασκαλίας εν τη Ανατολή», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1734, 27/10/1873.

⁵ Εις τον Συνδρομητών σας, «Κύριε Συντάκτα της Αρμονίας», *Αρμονία*, αρ.φ. 26, 17/6/1864.

⁶ Βλ. Χ., «Αναμνήσεις του σχολείου. Ελληνικά γράμματα. Πάνυ γε», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2131, 23/11/1910.

⁷ Βλ. «Απίστευτος βλασφημία», *Θράκη*, αρ.φ. 484, 10-22/6/1875.

⁸ Α.Ε. Μέγας, «Εκπαιδευτικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 260, 22/11/1899.

3.1.2. Η στροφή προς τη νέα ελληνική γλώσσα

Ο αντίλογος στη διδασκαλία και τη χρήση της αρχαίας γλώσσας ξεκινάει από τον ΕΦΣΚ. Σε επιστολή αναγνώστη που δημοσιεύεται στην *Ομόνοια* το 1863 γίνεται αναφορά σε συνεδρίαση του Συλλόγου, όπου συζητήθηκε το θέμα της μεταρρύθμισης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Σε αυτήν κυριάρχησαν τρεις απόψεις: η μία υποστηρίζει την απλοποίηση της διδασκαλίας των αρχαίων, ώστε να προσαρμοστεί στην ηλικία και τις γνώσεις των μικρών μαθητών, η δεύτερη, που χαρακτηρίζεται «παράδοξη» και «ριζοσπαστική», προτείνει τη διδασκαλία αποκλειστικά της σύγχρονης καθαρεύουσας γλώσσας, ενώ η τρίτη συστήνει όχι μόνο τη διδασκαλία, αλλά και τη χρήση της αρχαίας με κάθε αυστηρότητα.¹ Το ζήτημα αυτό, σύμφωνα με τον συντάκτη, αποτελεί το κυριότερο μέλημα των σοφών μελών του ΕΦΣΚ αλλά και του συλλόγου των εκπαιδευτικών, τα οποία έχουν προσκληθεί να συμβάλουν με την εμπειρία τους στην επίλυσή του.²

Το 1872 ο Ιωάννης Ισιδωρίδης – Σκυλίσης συνοψίζει σε δημόσια διάλεξη στον ΕΦΣΚ τη συζήτηση που έχει διεξαχθεί στις εφημερίδες της Σμύρνης. Ο γνωστός λογοτέχνης και δημοσιογράφος θεωρεί «... αναντίρρητον ότι η νεότης του λαού ημών βιάζεται να μάθη προ της γλώσσης της γλώσσάν τινα δεινήν, κατά πολλά δεινότεραν πάσης γλώσσης ξένης...».³ Οι δυσκολίες της αρχαίας γλώσσας σε συνδυασμό με την πρόωρη αποχώρηση από το σχολείο, αφήνουν τους περισσότερους μαθητές με τον νου σκοτισμένο και χωρίς γνώσεις οι οποίες θα τους ήταν ωφέλιμες είτε πνευματικά, είτε πρακτικά. Φέρνει μάλιστα ως παράδειγμα τον εαυτό του, που χάρη στον υπέρμετρο ζήλο των δασκάλων του να του διδάξουν αρχαία από μικρή ηλικία, «... αντί να διορθώ την γλώσσαν των παιδευτοτέρων μου, παρεγέμιζον αυτήν που μεν από ξένους ιδιωτισμούς, που δε από αρχαιΐσμούς παραχορδοτάτους. Τούτο σημαίνει ότι σπουδάζων την αρχαίαν, ηγνόουν την καθωμιλημένην ως καθαρεύουσαν. Ηγνόουν αυτήν διότι εκ της κοινής γλώσσης είχαν ριφθεί αμέσως εις την παλαιάν».⁴

Η γνώμη του λοιπόν, με την οποία συμφωνούν πολλοί από τους πλέον αναγνωρι-

¹ Την επόμενη χρονιά σε επιστολή με παρόμοιο περιεχόμενο που δημοσιεύεται στην *Αρμονία*, παρουσιάζονται μόνο οι δύο πρώτες απόψεις. Ο συντάκτης, θέλοντας να τις συμβιβάσει, υποστηρίζει ότι αρχαία και νέα γλώσσα πρέπει να διδάσκονται παράλληλα. Βλ. Εις εκ των Συνδρομητών σας, «Εσωτερικά», *Αρμονία*, αρ.φ. 30, 1/7/1864.

² Δ. Αλεξιάδης, «Ο Φιλολογικός και Καθηγητικός Σύλλογος», *Ομόνοια*, αρ.φ. 138, 7/9/1863.

³ «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. (Δημοσία διάλεξις Ι. Ισιδωρίδου Σκυλίσης)», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1046, 24/6-6/7/1872.

⁴ «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. (Δημοσία διάλεξις Ι. Ισιδωρίδου Σκυλίσης)», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1048, 27/6-9/7/1872.

σμένους εκπαιδευτικούς της Σμύρνης, είναι πως η διδασκαλία της «καθωμιλημένης»¹ καθαρεύουσας θα πρέπει να αντικαταστήσει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αυτήν της αρχαίας γλώσσας. Το επιχείρημα που προβάλλει είναι πως η πρώτη είναι η μητρική γλώσσα, μέσω της οποίας μπορεί να επιτευχθεί η διανοητική ανάπτυξη των μαθητών. Η αρχαία είναι η γλώσσα των προγόνων, «...ήτις άλλοτε μεν υπήρξεν η μητρική γλώσσα του ελληνικού έθνους, την σήμερα όμως εν τη εκπαίδευσι των Ελλήνων ίσταται μεταξύ της μητρικής και της αλλοφύλου· ως τοιαύτη λοιπόν πρέπει να επακολουθή μετά την βοήθεια της μητρικής γλώσσας διανοητικήν ανάπτυξιν των παιδων, και η διδασκαλία αυτής να γίνηται μόνον εν τω γυμνασίω».²

Ο Γ. Χασιώτης στην ομιλία του με τίτλο: «Η παρ' ημίν δημοτική παιδείσις από της αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα» κάνει μια αναδρομή στους μεγάλους παιδαγωγούς του πρόσφατου παρελθόντος. Αναφέρει πως ο Κ. Κούμας στην «Παιδαγωγία», ακολουθώντας τον δρόμο που χάραξε ο Α. Κοραής, προτείνει τη διδασκαλία της «μητρικής» γλώσσας. «Ταύτην μάλιστα θεωρεί μόνην κατάλληλον εν τοις κοινοίς σχολείοις και ως όργανον προκοπής όλου του Γένους και ως μέσον του να μανθάνωσιν οι νέοι και την παλαιάν ευκολότερον...».³ Παρακάτω περιγράφει το έργο του Ι.Π. Κοκκώνη για τη διοργάνωση και στήριξη σε θεωρητικό υπόβαθρο των αλληλοδιδασκτικών σχολείων στο ελληνικό βασίλειο. Τονίζει πως εκείνος θεωρούσε απαραίτητη την εισαγωγή της νεότερης γραμματικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όμως το διάταγμα του 1856 όριζε ως μοναδική γραμματική για όλα τα σχολεία, αυτήν της αρχαίας γλώσσας. Ο Ι.Π. Κοκκώνης συμμορφώθηκε τυπικά με το διάταγμα του υπουργείου, αλλά στον «Οδηγό» του 1863 εφάρμοσε τις δικές του απόψεις. Υποστήριξε μάλιστα ότι «...όσοι μετέβησαν εις τα Ελληνικά σχολεία γινώσκοντες από των δημοτικών την της λαλουμένης γραμματικήν ευχερέστερον προεχώρησαν εις την σπουδήν της αρχαίας...».⁴

Παρά την αντίθετη θέση του επίσημου ελληνικού κράτους, η διδασκαλία της νεότερης γλώσσας και γραμματικής στα δημοτικά σχολεία έχει πολλούς υποστηρικτές. Ο Γ.

¹ Ο Ι. Ισιωρίδης – Σκυλίσης κάνει διάκριση ανάμεσα στην «...καθωμιλουμένην, ήτοι εις την κοινώς εν χρήσει και μιξοβάρβαρον...» και στην «...καθωμιλημένην, τουτέστι την παραδεδεγμένην ως καθαρεύουσαν...». Βλ. «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. (Δημοσία διάλεξις Ι. Ισιωρίδου Σκυλίσης)», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1046, 24/6-6/7/1872. Η ορολογία αυτή υιοθετείται και από πολλούς ακόμα που αρθρογραφούν στις εφημερίδες και τα περιοδικά της Κωνσταντινούπολης.

² «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. (Δημοσία διάλεξις Ι. Ισιωρίδου Σκυλίσης)», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1048, 27/6-9/7/1872

³ Γ. Χασιώτης, «Περί της παρ' ημίν δημοτικής εκπαίδευσέως από αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σελ. 99.

⁴ Γ. Χασιώτης, «Περί της παρ' ημίν δημοτικής εκπαίδευσέως από αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα», *όπ.π.*, σελ. 107.

Χασιώτης αναφέρει μεταξύ άλλων τον μετέπειτα υπουργό Εκκλησιαστικών και Εκπαίδευσης Δημήτριο Μαυροκορδάτο, καθώς και τον Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων.¹ Κλείνοντας την ομιλία του, καταθέτει την πρόταση να συγχωνευθούν τα δημοτικά με τα ελληνικά σχολεία. Στον νέο τύπο σχολείου που θα προκύψει, η αρχαία γλώσσα και γραμματική θα πρέπει να χρησιμοποιούνται «...κυρίως προς εκμάθησιν της νεωτέρας ημών γλώσσης, ην οι αποφοιτώντες των δημοτικών σχολείων πρέπει να γράφωσι μετά χάριτος και απταιίστως».²

Στο πλευρό του Γ. Χασιώτη τάσσεται και ο Μ. Παρανίκας, η ομιλία του οποίου δημοσιεύεται στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, αλλά και στον *Νεολόγο*. Αυτός τονίζει πως η μελέτη της αρχαίας ελληνικής είναι ο κατ' εξοχήν σκοπός της μέσης εκπαίδευσης, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρώπη. Επισημαίνει μάλιστα πως παρά την ανάπτυξη της πρακτικής εκπαίδευσης στη Γερμανία, τα πανεπιστήμιά της δέχονται μόνο απόφοιτους των κλασικών γυμνασίων. Επιστρέφοντας στην ελληνική πραγματικότητα ο ομιλητής δηλώνει πως η μελέτη των αρχαίων συγγραμμάτων, στα οποία προβάλλονται «...τα μέγιστα παραδείγματα, μάλλον δε τα πρότυπα της ευσεβείας, της φιλοπατρίας, της αυταπαρνησίας, της ισηγορίας και ισονομίας...»,³ είναι πολύ πιο εύκολη για τα ελληνόπουλα, τα οποία μιλούν «...γλώσσαν ουχί διάλεκτον της αρχαίας, αλλά την αυτήν εν τη νεωτάτη φάσει και ηλικία αυτής».⁴ Ωστόσο η αρχαία δεν είναι πια «...η λαλουμένη, η ζώσα γλώσσα του έθνους, δι' ης εκφράζομεν τα διανοήματα και αισθήματα ημών...».⁵ Μπορεί όμως να συμβάλει στον πλουτισμό και την κάθαρση της νεότερης γλώσσας, η οποία με τη σειρά της είναι ένα μέσο για την αναζωογόνηση της αρχαίας. Εισηγείται λοιπόν τη σύσταση οκτατάξιου γυμνασίου, όπου θα διδάσκονται τόσο η αρχαία όσο και η νέα ελληνική. Παραθέτει μάλιστα κι ένα πρόγραμμα μαθημάτων, στο οποίο προτείνει για τη διδασκαλία της σύγχρονης φιλολογίας έργα πολλών νεότερων συγγραφέων, από τους Α. Χριστόπουλο και Δ. Σολωμό μέχρι τους Κ. Οικονόμο και Α. Ραγκαβή, κι από τα δημοτικά τραγούδια μέχρι τον Α. Σούτσο.

¹ Ο Δ. Μαυροκορδάτος, υπουργός Εκπαίδευσης στην κυβέρνηση Ε. Δεληγεώργη το 1872, είχε γράψει το προηγούμενο έτος ένα *Υπομνημάτιον περί εκπαιδεύσεως του λαού*, στο οποίο υποστήριζε τη διδασκαλία της νεότερης γραμματικής στα δημοτικά σχολεία. Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων εξέδωσε το 1872 τη «Γραμματική της νέας ελληνικής γλώσσης προς χρήσιν των εις τα δημοτικά σχολεία φοιτούντων» του Γεώργιου Α. Γεράκη. Βλ. Γ. Χασιώτης, «Περί της παρ' ημίν δημοτικής εκπαιδεύσεως από αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα», *όπ.π.*, σσ. 122 - 124.

² Γ. Χασιώτης, «Περί της παρ' ημίν δημοτικής εκπαιδεύσεως από αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σ. 128.

³ Μ. Παρανίκας, «Περί μέσης παιδεύσεως», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σ. 243.

⁴ Μ. Παρανίκας, «Περί μέσης παιδεύσεως», *όπ.π.*, σ. 245.

⁵ Μ. Παρανίκας, «Περί μέσης παιδεύσεως», *όπ.π.*, σ. 246.

Μπορεί να υπάρχουν στον ΕΦΣΚ διακεκριμένα μέλη που ζητούν τη διδασκαλία της νεότερης γραμματικής στα δημοτικά σχολεία, όμως η επίσημη θέση του Συλλόγου είναι διαφορετική. Το 1875 ο *Νεολόγος* δημοσιεύει την έκθεση της επιτροπής που συγκροτήθηκε από μέλη των τριών μεγάλων συλλόγων της Κωνσταντινούπολης, σχετικά με την ίδρυση διδασκαλείων.¹ Πρόκειται για ένα έγγραφο με ιδιαίτερη σημασία, καθώς σ' αυτό παρουσιάζονται οι απόψεις μιας σημαίνουσας μερίδας Κωνσταντινουπολιτών γύρω από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Τα μέλη της επιτροπής τονίζουν πως το δημοτικό σχολείο, προορισμός του οποίου είναι να παρέχει εκπαίδευση στο σύνολο των πολιτών χωρίς ταξικές διακρίσεις, αποτελεί την κρηπίδα της ευημερίας του έθνους. Με πλήρη συναίσθηση λοιπόν της σημασίας και της καθολικότητας που θα είχε η πρότασή τους, μετά από συνεδριάσεις όπου συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, εκπαιδευτικοί και διευθυντές δημοτικών και γυμνασίων, αποφασίζουν πως «η γραμματική της αρχαίας γλώσσας απλοποιημένη δέον να διδάσκηται εν τοις δημοτικοίς σχολείοις».²

Παρουσιάζοντας αναλυτικά τις απόψεις της, η επιτροπή παραδέχεται πως «...το πρώτιστον όμως και κυριώτατον όργανον, δι' ου μάλιστα επιτυγχάνεται ο σκοπός της δημοτικής παιδεύσεώς εστιν η μητρική γλώσσα».³ Ωστόσο, αν και στα σχολεία της ελληνικής κοινότητας η αρχή αυτή αναγνωρίζεται και υπηρετείται, υπάρχει το πρόβλημα των δύο μορφών της ελληνικής γλώσσας. Η επιτροπή λοιπόν βρέθηκε σε δίλημμα αν θα πρέπει να διδάσκεται στο δημοτικό σχολείο μόνο η νέα μορφή της, ή και τα απλούστερα συγγράμματα των αρχαίων. Τελικά αποφάνθηκε ότι η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας θα βοηθήσει τους μαθητές του δημοτικού στην καλύτερη εκμάθηση της νέας. Τα επιχειρήματα που παρατίθενται είναι ποικίλα: ενδεχόμενη κατάργησή της θα διευρύνει το χάσμα μεταξύ των δύο μορφών της γλώσσας θέτοντας τη νεότερη σε κίνδυνο, αφού δε θα μπορεί πια να αντλεί από τον θησαυρό της αρχαίας. Θα δημιουργήσει μία πλειοψηφία που δε θα ξέρει αρχαία, άρα δε θα έχει σωστή κι ολοκληρωμένη μόρφωση, σε αντίθεση με τη μειοψηφία που θα συνεχίζει στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Από την άλλη, οι μαθητές που έχουν έστω και λίγες γνώσεις της αρχαίας μπορούν από μόνοι τους να τις τελειοποιήσουν

¹ Ήδη από το 1873 οι Χρηστάκης Ζωγράφος και Γεώργιος Ζαρίφης είχαν εκφράσει την επιθυμία τους να δωρίσουν μεγάλα ποσά για την ίδρυση διδασκαλείων στους τόπους καταγωγής τους, την Ήπειρο και τη Θράκη αντίστοιχα. Οι ΕΦΣΚ, Ηπειρωτικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως και Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως διέθεσαν από τρία μέλη τους για τη συγκρότηση μιας επιτροπής, η οποία θα έθετε το θεωρητικό και το πρακτικό πλαίσιο της λειτουργίας τους. Η έκθεση που δημοσιεύει σε οκτώ συνέχειες ο *Νεολόγος* αποτελεί τον καρπό της διετούς εργασίας της. Βλ. «Δημοτική παιδεία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1930, 10-22/7/1875.

² «Δημοτική παιδεία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1930, 10-22/7/1875.

³ «Δημοτική παιδεία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1942, 24-5/8/1875.

και να παρακολουθούν τις προόδους της γραπτής γλώσσας. Επίσης, κρίνεται απαραίτητη στις περιοχές εκείνες που οι κάτοικοι δεν μπορούν να συντηρήσουν δύο σχολεία και υπάρχει μόνο δημοτικό. Επιπλέον, με την εισαγωγή της διδασκαλίας κειμένων του Ευαγγελίου στο δημοτικό, ο αποκλεισμός της αρχαίας ουσιαστικά ακυρώνεται. Τέλος, χωρίς τη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας δε θα ριζώσει η εθνική συνείδηση. Η επιτροπή λοιπόν κρίνει αναγκαίο να διδάσκεται στις πρώτες τάξεις η προφορική και γραπτή νέα ελληνική και μετά, με τη συνδρομή της αρχαίας γλώσσας και γραμματικής, να τελειοποιείται.¹

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται η ομιλία του έφορου της δημοτικής σχολής Χάλκης, Ν. Φωτιάδη, κατά την έναρξη των ετήσιων εξετάσεων του 1875, η οποία δημοσιεύεται στον *Νεολόγο*. Αφού εξαίρει τη σπουδαιότητα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ο ομιλητής τονίζει ότι τα θεμέλια της μόρφωσης τίθενται στο νηπιαγωγείο. Εκεί, επαγγελματίες νηπιαγωγοί διδάσκουν τα παιδιά «...δια γλώσσης καθαρουούσης μεν και γλαφυράς αλλ' ευλήπτου, προς αποφυγήν του ψιττακισμού, ου μόνον την στοιχειώδη ανάγνωσιν, γραφήν και αριθμησιν, αλλά και πολλά άλλα θρησκευτικά, ηθικά και της φυσικής ιστορίας μαθήματα...»² με τα οποία αναπτύσσεται ισορροπημένα το πνεύμα, το ήθος και το σώμα των παιδιών. Περνώντας στο δημοτικό, τονίζει την ανάγκη μεταρρύθμισής του. Η συγχώνευση των ελληνικών σχολείων με τα δημοτικά θα οδηγήσει στη στοιχειώδη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας στις δύο ανώτερες τάξεις. Έχοντας λάβει τέτοια μόρφωση, οι απόφοιτοι δημοτικού θα είναι έντιμοι και χρηστοί πολίτες αν στραφούν σε βιοποριστικά επαγγέλματα, αλλά και θα έχουν τις βάσεις για να εισαχθούν με επιτυχία στα κεντρικά γυμνάσια, αν θέλουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Τα αναμενόμενα αποτελέσματα έρχονται σε πλήρη αντίθεση με το ισχύον καθεστώς στα ελληνικά σχολεία, όπου οι μαθητές περνούν πολύ χρόνο απομνημονεύοντας γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες κι ερμηνεύοντας χωρίς σύστημα, συγγραφείς τους οποίους δεν καταλαβαίνουν. Όταν αποφοιτούν δεν έχουν τις απαραίτητες γνώσεις και ικανότητες για να ασχοληθούν με κάποιο επάγγελμα, ενώ απαξιούν και να κατέβουν από το βάθρο του «λογιώτατου» για να μάθουν κάποια χρήσιμη βιοποριστική τέχνη.³

Οι προτάσεις του Ν. Φωτιάδη δεν είναι θεωρητικές. Τα δημοτικά σχολεία της Χάλκης ήδη λειτουργούν επί τέσσερα χρόνια με το συγκεκριμένο σύστημα, το οποίο έχει προτείνει η επιτροπή των Συλλόγων, και παρά τις αδυναμίες που οφείλονται σε έλλειψη

¹ «Δημοτική παιδείσεις», ό.π..

² «Περί δημοτικής παιδείσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1946, 29-10/8/1875.

³ «Περί δημοτικής παιδείσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1950, 2-14/8/1875.

πόρων, διαβεβαιώνει πως «...έσχομεν λίαν ευάρεστα τα αποτελέσματα...».¹ Το ίδιο πρόγραμμα εφαρμόζεται και στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο. Σε απόσπασμα του εσωτερικού κανονισμού του που δημοσιεύεται το 1875, καταγράφεται η διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Στην Δ΄ και τελευταία τάξη, όπου φοιτούν εντεκάχρονες μαθήτριες, εισάγεται η αρχαία γλώσσα και παραμερίζεται η νεότερη. Η αποκλειστική διδασκαλία της αρχαίας συνεχίζεται μέχρι την Ε΄ τάξη του γυμνασίου, όπου διδάσκεται η «*Ελληνική γραμματολογία (αρχαία και νεωτέρα)· δις της εβδομάδος ανά μίαν ώρα*».²

Η κατάσταση όμως στα περισσότερα σχολεία, σύμφωνα με την περιγραφή του Κωνσταντίνου Γεωργαλά, διευθυντή της ελληνικής σχολής Γαλατά, είναι διαφορετική. Οι εκπαιδευτικοί του δημοτικού σχολείου, θεωρώντας ότι σκοπός τους είναι να προετοιμάσουν τους μαθητές για το ελληνικό, διδάσκουν «...τους εις αυτά προσερχομένους ξηράν μόνον ανάγνωσιν και γραφήν, ατελεστάτην δε... αριθμητικήν».³ Έτσι, οι μαθητές σπεύδουν στα ελληνικά σχολεία «...χωρίς ούτε ό,τι εν τη καθομιλουμένη γλώσση αναγίνωσκον να εννοώσιν, ούτε ό,τι τοις υπηγορεύετο να δύνανται οπωσούν ορθώς να γράφωσιν...».⁴ Το ελληνικό σχολείο με τη σειρά του «...αντί να διδάξει τούτον τον μαθητήν την μητρική του γλώσσαν κανονικώς οπωσούν και κατά τους λογίους γραφομένην...»⁵ παραγνωρίζει επίσης τον προορισμό του και προσπαθεί να προετοιμάσει τους μαθητές για το γυμνάσιο. Έτσι σπαταλά τον χρόνο τους υποχρεώνοντάς τους να μαθαίνουν τύπους απαρχαιωμένους και σχηματισμούς ανωμάτων ρημάτων, πράγματα δηλαδή που τους είναι άχρηστα και τους κάνουν να θυμούνται το σχολείο με αηδία.

Αυτό αρχίζει να αλλάζει στα τέλη της δεκαετίας του 1870, όταν κι άλλα μεγάλα σχολεία της Κωνσταντινούπολης ακολουθούν το παράδειγμα του Ζάππειου. Το Ελληνικό Εκπαιδευτήριο εισάγει στο κατώτερο διετές τμήμα του τη διδασκαλία της «*μάλιστα καθαρευούσης νεοελληνικής γλώσσης*», επικουρούμενης από την αντίστοιχη γραμματική του Γ. Γεράκη.⁶ Η Ελληνοεμπορική Σχολή Χάλκης προχωρά ένα βήμα παραπέρα. Στο τριετές πρώτο τμήμα της καθιερώνει ως αποκλειστική την «*καθομιλουμένη ή νεωτέρα ελληνική γλώσσα*», ενώ αναφέρεται για πρώτη φορά η διδασκαλία της δημόδους. Επιπλέον

¹ «Περί δημοτικής παιδείσεως», όπ.π..

² Ο εν Κωνσταντινουπόλει υπέρ της γυναικείας παιδείσεως Σύλλογος, «Απόσπασμα του εσωτερικού κανονισμού. Α΄. Τα της διδασκαλίας εν τω Ζαππείω», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1991, 23-5/10/1875.

³ «Περί δημοτικής εκπαιδείσεως», *Μεταρρύθμισις*, αρ.φ. 78, 13/9/1876.

⁴ «Περί δημοτικής εκπαιδείσεως», όπ.π..

⁵ «Περί δημοτικής εκπαιδείσεως», όπ.π..

⁶ «Γενικόν πρόγραμμα των εν τω Ελληνικώ Εκπαιδευτηρίω διδασκομένων μαθημάτων», *Νεολόγος*, αρ.φ. 2568, 1-13/9/1877.

στο τετραετές δεύτερο τμήμα της, η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γίνεται «...μετ' αναλελυμένης και ακριβούς αντιπαραβολής προς την νεωτέραν δημόδη τε και καθαρεύουσαν ημών γλώσσαν».¹ Ο Νεολόγος χαιρετίζει αυτή τη μεταστροφή σημειώνοντας ότι οι απόφοιτοι του δημοτικού περνούσαν απότομα από την «καθωμιλημένη», στην οποία μόλις κατόρθωναν να εκφράσουν τις σκέψεις τους, σε μια γλώσσα εντελώς άγνωστη, για την οποία δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένοι. Ως αποτέλεσμα, «...η δε διάνοια αυτών κατεφορτίζετο κι εξηντλείτο δια μηχανικής αποστηθίσεως πληθύος τύπων, κανόνων και λοιπών, ων ουδέ την ελαχίστην εφαρμογήν εποίησατο πρακτικώς εν τη εαυτού γλώσση».²

Όλα αυτά απέχουν πολύ από το να θεωρηθούν γενικευμένη πρακτική στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό και το 1877 ο Διδασκαλικός Σύλλογος της Πόλης συγκαταλέγει στα θέματα της γενικής συνεδρίασής του το ερώτημα αν θα πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία η νέα ελληνική, καθώς και το από ποια τάξη και με ποιο τρόπο θα διδάσκεται η αρχαία.³ Σε πραγματεία του Κ. Γεωργαλά που δημοσιεύεται στον *Ανατολικό Αστήρα* με απόφαση του Συλλόγου, προτείνεται η διδασκαλία «...πρώτον της ζώσης και ομιλουμένης, ακολούθως δε της αρχαίας, μηδέποτε αποχωριζομένης της μιας από της άλλης, αλλά της ομιλουμένης ως αφετηρίας λαμβανομένης...».⁴ Αναλύοντας περισσότερο τη θέση του, γράφει: «Είναι φυσικώτατον, νομίζω, να διδάσκηται η νέα ελληνική γλώσσα εν τοις δημοτικοίς σχολείοις, διότι, ως μητρική, οικογενειακή και κοινωνική ημών γλώσσα, είναι η κλεις όχι μόνον πάσης γνώσεως του μαθητού, αλλά και αυτής της αρχαίας, εις την οποίαν ως εις άγνωστον δια γνωστού πρέπει να εισέλθωμεν».⁵ Προτείνει λοιπόν να διδάσκεται μόνο η νέα ελληνική στις πρώτες τέσσερις τάξεις του δημοτικού. Όσο για την αρχαία, η διδασκαλία της θα πρέπει να περιοριστεί στις δύο τελευταίες τάξεις και να γίνεται πάντα παράλληλα και συγκριτικά προς τη νέα.

Φαίνεται πως οι προτάσεις του Διδασκαλικού Συλλόγου υιοθετούνται στα αμέσως επόμενα χρόνια με υπέρμετρο ενθουσιασμό. Τόσο, ώστε ο *Ανατολικός Αστήρ* να εκθειάζει το 1882 την αστική σχολή Γαλατά, διότι στις δύο ανώτερες τάξεις της διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά! Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα υπόλοιπα αστικά και δημοτικά σχολεία, όπου «...αμείλικτος εκηρύχθη πόλεμος κατά της αρχαίας ελληνικής γλώσσης...».⁶

¹ «Ελληνική Εμπορική Σχολή Χάλκης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 2562, 25-6/9/1877.

² «Ολίγα περί των τελευταίων προγραμμάτων», *Νεολόγος*, αρ.φ. 2568, 1-13/9/1877.

³ «Φιλολογικά. Εκπαιδευτικά ζητήματα», *Σαββατιαία Επιθεώρησις*, τεύχος Α' αρ. 3, 24-5/1/1878, σ. 48.

⁴ Κ. Γεωργαλάς, «Πραγματεία περί των υπό του εν Κων/πόλει Διδασκαλικού Συλλόγου προταθέντων επτά ζητημάτων κατά το συλλογικόν έτος 1877 – 1878», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 15, 14/1/1878, σ. 229.

⁵ Κ. Γεωργαλάς, «Πραγματεία περί των υπό του εν Κων/πόλει Διδασκαλικού Συλλόγου προταθέντων επτά ζητημάτων κατά το συλλογικόν έτος 1877 – 1878», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 20, 18/2/1878, σσ. 308 - 309.

⁶ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 41, 14/6/1882, σ. 318.

Όπως σημειώνει ο συντάκτης, από τα σχολεία έχει πλέον αποκλειστεί κάθε είδους αρχαίο κείμενο, του Ευαγγελίου συμπεριλαμβανομένου, ενώ ακόμα κι η εφαρμογή των τεχνολογικών και συντακτικών κανόνων γίνεται σε μεταφρασμένα ξένα διηγήματα. Ως αποτέλεσμα, οι μαθητές που επιθυμούν να εισαχθούν σε κάποιο γυμνάσιο, όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή, υποχρεώνονται να παρακολουθήσουν μία επιπλέον τάξη λόγω της έλλειψης ακόμα και στοιχειωδών γνώσεων της αρχαίας γλώσσας, σπαταλώντας άσκοπα τον πολύτιμο χρόνο τους.

Την τάση για περιορισμό της αρχαίας γλώσσας στα δημοτικά σχολεία επικροτεί ο *Νεολόγος* με ένα άρθρο για τη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ο συντάκτης αναφέρεται αρχικά στην κατάσταση που επικρατούσε στα ελληνικά σχολεία κατά το παρελθόν. Υπενθυμίζει πως τα κατώτερα σχολεία περιορίζονταν στη διδασκαλία του αλφάβητου και μερικών ευχών από την Οκτώηχο και το Ψαλτήρι, πράγμα που ερχόταν σε αντίθεση με τον βασικό τους σκοπό, δηλαδή τη διδασκαλία της «ζώσης μητρικής γλώσσας». Από την άλλη, στη μέση εκπαίδευση επικρατούσε διδασκαλία «...απονεκρούσα και μαραινούσα την ζώσαν σπουδήν των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων...».¹ Τα κακώς κείμενα προσπάθησε να διορθώσει ο Α. Κοραΐς, αλλά ακόμα και σήμερα οι απόφοιτοι γυμνασίων «...στερούνται της ασφαλούς κατά το ενόν γνώσεως της πατρίου γλώσσας...».² Η πρόταση του αρθρογράφου είναι να δοθεί αρχικά βάρος στη νέα ελληνική «...ήτις μόνη πρέπει να διδάσκηται εις τα δημοτικά σχολεία άνευ ουδεμιάς αναμίξεως της αρχαίας...».³ Στο ελληνικό σχολείο θα πρέπει να ολοκληρώνεται η εκμάθηση της νέας και να εισάγεται σταδιακά η αρχαία, ώστε «...να δύναται ο μαθητής να γράφη υποφερτώς την μητρικήν αυτού γλώσσαν, να γινώσκη καλώς τον γενικόν μηχανισμόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσας...».⁴ Τέλος, στο γυμνάσιο «η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας πρέπει να είναι όσον το δυνατόν αφθονωτέρα και γονιμωτέρα... χωρίς όμως να παραμελήται και η περαιτέρω εξάσκηση εις την νέαν ελληνικήν κατ' αντιπαραβολήν προς την αρχαίαν».⁵

Ο Σ. Βουτυράς καταθέτει τις δικές του απόψεις το 1886, με μία «έντυπη επιστολή» που απλώνεται σε 16 φύλλα του *Νεολόγου*. Απαντώντας σε ένα δημοσίευμα του Ι. Σκαλ-

¹ «Η εν Ελλάδι παιδεία και τα εν αυτή βελτιωτέα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4518, 22/5-3/6/1884.

² «Η εν Ελλάδι παιδεία και τα εν αυτή βελτιωτέα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4522, 26/5-7/6/1884.

³ «Η εν Ελλάδι παιδεία και τα εν αυτή βελτιωτέα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4525, 31/5-12/6/1884.

⁴ «Η εν Ελλάδι παιδεία και τα εν αυτή βελτιωτέα», *όπ.π.*

⁵ «Η εν Ελλάδι παιδεία και τα εν αυτή βελτιωτέα», *όπ.π.*. Το προτεινόμενο σύστημα βασίζεται, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, σε γερμανικά πρότυπα και περιλαμβάνει τρία τετρατάξια σχολεία (Δημοτικό – Ελληνικό – Γυμνάσιο). Έρχεται επομένως σε αντίθεση με την κατάργηση ή ενσωμάτωση του ελληνικού σχολείου στο δημοτικό, η οποία υποστηρίζεται από πολλά μέλη της εκπαιδευτικής – και όχι μόνο – κοινότητας της Κωνσταντινούπολης.

τσούνη στη *Νέα Ημέρα* Τεργέστης¹ ο διευθυντής του *Νεολόγου* υπερασπίζεται σθεναρά τη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας στα ανώτερα παρθεναγωγεία. Το βασικό του επιχειρήμα είναι πως η γυναίκα έχει τον σπουδαιότερο ρόλο της διαμόρφωσης των ηθών και των χαρακτήρων των παιδιών. Προκειμένου να ανταποκριθεί στον ρόλο αυτό σύμφωνα με τις ανάγκες του έθνους, απαιτείται η μελέτη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας, που αποτελούν το κάτοπτρο της διανοητικής και ηθικής ανάπτυξης του έθνους.² Για να δώσει μεγαλύτερο βάρος στην επιχειρηματολογία του, επικαλείται τους Μ. Βασίλειο και Α. Κοραή παραθέτοντας αποσπάσματα από έργα τους, όπου τονίζεται η σπουδαιότητα της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής.³ Αυτή θεωρεί ο Σ. Βουτυράς ως το θεμέλιο της ολοκληρωμένης μόρφωσης και σωστής καλλιέργειας όχι μόνο των ανδρών, αλλά και των γυναικών.⁴

Δεύτερος πυλώνας της συλλογιστικής του είναι η ισότητα των δυο φύλων, την οποία καταφέρνει να συνδυάσει με την κοινωνική ανισότητα στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα διαχωρίζει τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα από τη μεσαία τάξη, η οποία «...δίδει την ώθησιν εις την ακμήν και παρακμήν των εθνών, εκ της τάξεως δε ταύτης εξήρτηται κατά μέγα μέρος, ει μη καθόλου, η της γλώσσης καλλιέργεια και η της εθνικής φιλολογίας ανάπτυξις...».⁵ Για τα μεν, είναι επαρκής η διδασκαλία των στοιχείων εκείνων της αρχαίας που συντελούν στην κατανόηση των απλούστερων κειμένων και στη σωστή χρήση της νέας ελληνικής. Αυτά καλύπτουν τις βασικές ανάγκες του λαού, όχι όμως και τις υψηλότερες πνευματικές, ηθικές και κοινωνικές ανάγκες των ευπορότερων τάξεων. Οι γυναίκες των τάξεων αυτών συμμετέχουν στο κοινωνικό γίνεσθαι και παράλληλα καλούνται να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του ρόλου τους ως άξιες οικοδέσποινες, σύντροφοι και παιδαγωγοί. Επομένως η μόρφωσή τους πρέπει να είναι ισότιμη με αυτή των ανδρών, αφού «η ίση ανάπτυξις του ανδρός και της γυναικός... είναι η βάση της οικιακής ευδαιμονίας και της κοινωνικής ισορροπίας».⁶

¹ Όπως αναφέρει ο Σ. Βουτυράς, ο ίδιος μαζί με τους Ι. Σκαλτσούνη και Ξ. Ζωγράφο συνεργάστηκαν και με την έγκριση του ιδρυτή, Κ. Ζάππα, συνέταξαν το νέο πρόγραμμα του Ζάππειου Παρθεναγωγείου. Ο Ι. Σκαλτσούνης όμως δημοσίευσε αργότερα ένα υπόμνημα στη *Νέα Ημέρα* που απευθυνόταν στον Κ. Ζάππα και με το οποίο καθαπτόταν του προγράμματος αυτού, ζητώντας να περιοριστεί η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας στα απολύτως απαραίτητα σε όλες τις βαθμίδες του σχολείου. Βλ. Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5190, 24/9/1886.

² Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, όπ.π..

³ Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5192, 26/9/1886 & αρ.φ. 5193, 27/9/1886.

⁴ Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5197, 2/10/1886.

⁵ Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5195, 30/9/1886.

⁶ Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5196, 1/10/1886.

Σχετικά με τις απόψεις του Ι. Σκαλτσούνη περί περιορισμού της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας, ο Σ. Βουτυράς γράφει χαρακτηριστικά: «*Αγνοώ πώς άλλως αι τολμηραί αύται αποφάνσεις δύνανται να χαρακτηρισθώσιν ή ως εθνική εξωμοσία, ποίον άλλο αποτέλεσμα δύνανται να έχωσιν... ή την δολοφονίαν της ιστορικής αναπτύξεως και εκπολιτευτικής αποστολής του ελληνικού έθνους*».¹ Κατά τη δική του γνώμη, η νέα γλώσσα αποτελεί την αδιάσπαστη συνέχεια της αρχαίας και δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί αυτόνομα. Αντιθέτως η πρόοδος κι η τελειοποίησή της συμβαδίζουν με τη μελέτη της αρχαίας, η οποία παρέχει τα γραμματικά και συντακτικά πρότυπα, καθώς κι ένα ακένωτο ταμείο από το οποίο μπορεί να αντλεί ό,τι χρειάζεται.² Σταδιακά η γλώσσα αυτή θα επαναπροσεγγίσει την αρχαία της κοίτη, αλλά μέχρι τότε δεν αρκεί για να καλύψει τις ανάγκες του έθνους, καθώς ούτε στον τομέα της λογοτεχνίας έχει να επιδείξει κάτι το σπουδαίο. Μόνο ακολουθώντας το κήρυγμα του Α. Κοραή, «*...δι' ου το Γένος ανέστη και ήρξατο κατά μικρόν ανακτώμενον την πάτριον φωνήν, ην αποβαρβαρωθείσαν οσημέραι καθαίρει και καλλύνει...*»³ θα επιτευχθεί η γλωσσική, πνευματική και ηθική αποκατάσταση του έθνους.

Η κριτική στις απόψεις τόσο του Σ. Βουτυρά, όσο και του Ι. Σκαλτσούνη έρχεται από την πένα του Κ. Ξανθόπουλου. Αυτός δεν δέχεται τη θέση του πρώτου ότι μητρική γλώσσα θα πρέπει να θεωρείται η αρχαία. Χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη θεωρία «*τολμηρή*» λόγω της χρονικής απόστασης που χωρίζει τη σύγχρονη από την κλασική Ελλάδα, ενώ επισημαίνει ότι έρχεται σε αντίθεση με όσα έχουν διατυπώσει επιστήμονες που έχουν μελετήσει το ζήτημα, όπως οι Δ. Μαυροφρύδης και Δ. Βερναρδάκης. Όσο σφοδρός κι αν είναι ο πόθος μερικών, συνεχίζει, «*...μοι φαίνεται όχι μόνον αδύνατον, αλλά και άτοπον και άλογον να θέλωμεν να εξαλείψωμεν από το διάμεσον ό,τι χιλιετηρίδων ιστορία διέπραξε και διεμόρφωσεν εν τη γλώσση... Δέον λοιπόν και σύμφωνον προς τα πράγματα μητρικήν γλώσσαν και φιλολογίαν να λέγωμεν και να νομίζωμεν την νεωτέραν, όσον λιτή και αν είναι· και αύτη ωρισμένως να σπουδάζηται εν ταις καλώς διοργανωμέναις αστικάς σχολαίς αρρένων τε και θηλέων...*».⁴

Ακολούθως αμφισβητεί την ηθοπλαστική δύναμη της αρχαίας γλώσσας, αφού ακόμα και «*...διδασκομένης της αττικής γλώσσης εν τοις σχολείοις αδρώς και λαλουμένης*

¹ Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5192, 26/9/1886.

² Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5191, 25/9/1886.

³ Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5199, 4/10/1886.

⁴ Κ.Ξ., «Εκπαιδευτικά. Η αμφισβήτησις περί του προγράμματος του Ζαπτείου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 2, 3/1/1887.

στρογγυλώ στόματι κατέρρειεν ουχ ήττον το ήθος και το έθνος».¹ Υπενθυμίζει ότι αυτό που τίθεται επί τάπητος δεν είναι η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής συνολικά, αλλά η ποσότητα κι η ποιότητα της διδασκαλίας της. Ο ίδιος προτείνει να διδάσκεται η αρχαία γλώσσα στη μέση εκπαίδευση και μάλιστα ξεχωριστά από τη νεότερη. Δηλώνει δε, ότι δεν υπάρχει κίνδυνος να αποκοπεί η μία από την άλλη, μια κι αμφότερες είναι κλάδοι του τρισχιλιετούς γλωσσικού κορμού της ελληνικής γλώσσας.² Συνεχίζοντας την κριτική του, υποστηρίζει ότι ο Ι. Σκαλτσούνης απατάται όταν χαρακτηρίζει τον θεωρητικό προσανατολισμό των ελληνικών σχολείων ως γενικότερο ελάττωμα. Σύμφωνα με τη γνώμη του Κ. Ξανθόπουλου, η «...γραμματική παιδευσις μετά κρίσεως προσφυώς και δεξιώς γινομένη και εν τω προσηκόντι μέτρω...»³ κι η μελέτη των κλασικών αριστουργημάτων, συντελούν στην πρακτική άσκηση του πνεύματος και αναπτύσσουν τον νου, τη φαντασία και το αίσθημα των παιδιών, περισσότερο από κάθε άλλο διδακτικό αντικείμενο.

Παρά τις εκπεφρασμένες θέσεις του Σ. Βουτυρά υπέρ της αρχαίας γλώσσας, στον *Νεολόγο* προβάλλονται και αντίθετες απόψεις. Σε σειρά εκπαιδευτικών άρθρων που δημοσιεύεται από τον Νοέμβριο του 1887 ως τον Απρίλιο του 1888 η αποτυχία του εκπαιδευτικού συστήματος εντοπίζεται στη διδασκαλία των αρχαίων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: «Προ παντός άλλου όμως δέον αναποδράστως ν' αποκλεισθή απολύτως του προγράμματος της αστικής σχολής η αρχαία ελληνική γλώσσα, διότι αυτή αποτελεί τον κυριώτατον της αποτυχίας των σχολείων τούτων παράγοντα, απορροφώσα το πλείστον του χρόνου και μετά εξαετή σπουδήν αδαή της γλώσσης αυτού τον νέον καταλείπουσα».⁴ Ο συντάκτης μάλιστα χαρακτηρίζει τη διδασκαλία τους «επιβλαβή», αφού γίνεται εις βάρος της νέας ελληνικής. Προτείνει λοιπόν την υιοθέτηση των πρόσφατων νομοσχεδίων του ελληνικού υπουργείου παιδείας,⁵ σύμφωνα με τα οποία η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής περιορίζεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές «...η εις εξαετή εκτεινομένη γυμνασιακή διδασκαλία πληρέστατα δύναται να επαρκέση εις μετάδοσιν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης... ενώ αφ' ετέρου οι μη ευτυχίσαντες να διανύσωσι γυμνασιακάς σπουδάς δεν θα περιπίπτωσιν εις τα γελοία εκείνα, άπερ καθ' εκάστην βλέπομεν προκύπτοντα εκ

¹ Κ.Ξ., «Εκπαιδευτικά. Η αμφισβήτησις περί του προγράμματος του Ζαππείου», *Κωνσταντινούπολις*, οπ.π..

² Κ.Ξ., «Εκπαιδευτικά. Η αμφισβήτησις περί του προγράμματος του Ζαππείου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 3, 5/1/1887.

³ Κ.Ξ., «Εκπαιδευτικά. Η αμφισβήτησις περί του προγράμματος του Ζαππείου», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π..

⁴ «Η εκπαίδευσις ημών. Ι'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5543, 4/12/1887.

⁵ Πρόκειται για τα νομοσχέδια «Περί πλήρων δημοτικών σχολείων» και «Περί τροποποιήσεως διατάξεων των του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» του Π. Μανέτα, υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην κυβέρνηση Χ. Τρικούπη κατά τα έτη 1886 - 1889.

των ατελών γνώσεων της αρχαίας, *ας εν τη αστική σχολή λαμβάνουσιφεύρημα...*».¹

Οι υποστηρικτές της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι λίγοι, αλλά υπάρχουν. Τον Αύγουστο του 1889 δημοσιεύεται στον *Νεολόγο* μία επιστολή από την Κοζάνη. Ο συντάκτης, που έχει παρακολουθήσει τις ετήσιες προφορικές εξετάσεις του δημοτικού σχολείου των Σερβίων, υποστηρίζει ότι θα λειτουργούσε ακόμα καλύτερα «...*εάν μετετρέπετο εις τελείαν αστικήν καταργουμένης της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής, ήτις πολύν καταναλίσκει χρόνον επί ματαίω εις το τεχνολογικόν και τους ξηρούς γραμματικούς κανόνας*».² Η αντίδραση είναι άμεση και προέρχεται από έναν αναγνώστη του *Ανατολικού Αστήρα*, ο οποίος δηλώνει ότι «*μάταιον ουδέποτε δύναται να ονομασθή ό,τι χρησιμεύει εις τον Έλληνα σπουδαστήν, εάν ποθή να διαπρέπη μεταξύ των λογίων του έθνους*».³ Αυτός είναι ο ρόλος κι η χρησιμότητα της αρχαίας ελληνικής και για να τη μάθει κανείς έχει ανάγκη από τεχνολογικούς και συντακτικούς κανόνες τους οποίους ονομάζουν «*ξηρούς*», όσοι προσπαθούν να εξαπατήσουν και να καταστήσουν «*ατεχνολογήτους όλως και ασυντάκτους*» τους μαθητές.

Περισσότερους υποστηρικτές έχει η ενδεδειγμένη διδασκαλία της γραμματικής. Ο γυμνασιάρχης της Μυτιλήνης, Γρ. Βερναρδάκης, αντιμετωπίζει τη δυσπιστία των συμπολιτών του, που θεωρούν ότι διδάσκεται «*σχολαστικώτερον του δέοντος*». Κατά τη γνώμη του, σκοπός του συγκεκριμένου μαθήματος είναι «*...ν' αποκτήση ο μαθητής... την δύναμιν να εννοή άμα εξελθών του γυμνασίου τους αρχαίους συγγραφείς... και να γράφη οπωσούν ορθώς την γλώσσαν*».⁴ Για τον λόγο αυτό είναι απαραίτητο να δίνεται πρωτεύουσα σημασία τόσο στην ίδια τη γλώσσα όσο και στη γραμματική της, γιατί «*...άνευ της γνώσεως αυτής δεν δυνάμεθα να γράψωμεν ορθώς ουδέ την καθομιλουμένην... Η δε λεγομένη γραμματική της νεωτέρας ελληνικής, η εν χρήσει ούσα, λόγω μόνον είνε τοιαύτη, πράγματι δε είναι η αρχαία γραμματική*».⁵ Αντιθέτως ο Γ. Καρατζάς υποστηρίζει ότι ο μαθητής του δημοτικού σχολείου πρέπει να μάθει σωστά τη μητρική του γλώσσα, γιατί «*...όταν η της μητρικής γλώσσης διδασκαλία κυρίως και κατ' εξοχήν σκοπή να διδάξη τον παίδα να εννοή εντελώς την γλώσσαν, τότε θ' αποβή συγχρόνως και σπουδαιότατος παράγων εν τη αναπτύξει του διανοητικού*».⁶ Αυτό όμως δε γίνεται χωρίς τη γραμματική, στη διδασκαλία της ο-

¹ «Η εκπαίδευσις ημών. ΙΑ'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5574, 15/1/1888.

² «Εκ των επαρχιών», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6020, 2/8/1889.

³ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 45, 9/8/1889, σελ. 347 – 348.

⁴ «Η της γλώσσης διδασκαλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7470, 14/7/1894.

⁵ «Η της γλώσσης διδασκαλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7480, 26/7/1894.

⁶ Γ. Καρατζάς, «Η γραμματική και η διδασκαλία αυτής εν τη δημοτική σχολή», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 34, 26/6/1894, σ. 680.

ποίας πρέπει να «...λαμβάνονται υπ' όψει και οι παραλλάσσοντες τύποι της δημόδους γλώσσης· εν ουδεμιά περιπτώσει επιτρέπεται να άρχηται η γραμματική εν τη δημοτική σχολή... δια των αρχαίων τύπων. Πάντοτε και πανταχού πρέπει ν' απορρέη εκ της ζώσης γλώσσης...».¹

Ένας από τους πλέον αρμόδιους που παίρνουν θέση είναι και ο εκπαιδευτικός, μετέπειτα καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Ιωακείμ Βαλαβάνης. Στον πρόλογο της τρίτομης «Νεοελληνικής Κιβωτού», που προορίζεται για χρήση ως διδακτικό βιβλίο στα αστικά σχολεία, δηλώνει πως πλέον δε χωράει συζήτηση το γεγονός ότι χωρίς την ακριβή γνώση της νέας ελληνικής, γίνεται δυσχερής ή και ανέφικτη η εκμάθηση της αρχαίας. Πριν ο μαθητής εισδύσει στον λαβύρινθο της κλασικής παιδείας, «...επιβάλλεται... η διδασκαλία της λαλουμένης, της γραφομένης, της ζώσης παρά τω λαώ, παρά τω έθνει γλώσσης».² Κατά την άποψή του, όσοι πηγαίνουν στο γυμνάσιο χωρίς να έχουν ασκηθεί στον χειρισμό της, «ατελώς και μετά κόπου» παρακολουθούν τα εκεί διδασκόμενα. Από την άλλη αυτοί που δε συνεχίζουν τις σπουδές τους, δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν πουθενά αυτές τις λίγες και καθαρά θεωρητικές γνώσεις της αρχαίας που έχουν αποκομίσει από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Για τον λόγο αυτό, προτείνει η καλλιέργεια της αρχαίας και της νέας γλώσσας να γίνεται παράλληλα και εξίσου.

Φτάνοντας στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, βλέπουμε ότι ελάχιστα πράγματα έχουν αλλάξει. Παρόλο που η ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα έχει γίνει αισθητή κι έχει συζητηθεί τόσο στον ΕΦΣΚ, όσο και στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό της Αθήνας, αλλά και στον Διδασκαλικό Σύλλογο της Σμύρνης, η μόνη ουσιαστική αλλαγή ήταν η κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Για τον λόγο αυτό ο Ν. Φωτιάδης μέσω του *Ταχυδρόμου* εξαπολύει μύδρους κατά του ελληνικού σχολείου, όπου επιβάλλεται σε μαθητές 10 – 12 ετών η εκμάθηση μιας νεκρής γλώσσας και μάλιστα με διδακτική μέθοδο αναποτελεσματική. «Και όμως, πράγμα παράδοξον, η ύπαρξις του ελληνικού σχολείου τοσούτω βαθέως ερριζώθη εν τη καρδία και τη συνειδήσει του έθνους, ώστε και αυτός ο χειρόναξ δεν νομίζει ότι ο υιός του έμαθε γράμματα, αν δεν τελειώση και το ελληνικόν σχολείον. Είναι ανάγκη, λέγει, να μάθη το παιδί και μερικά ελληνικά! ως αν είναι κινέζικα αυτά τα οποία μανθάνει εις το δημοτικόν σχολείον».³ Αυτό που προτείνει, όπως και τόσοι

¹ Γ. Καρατζάς, «Η γραμματική και η διδασκαλία αυτής εν τη δημοτική σχολή», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 36, 24/7/1894, σ. 718.

² Ι. Βαλαβάνης, «Η νεοελληνική γλώσσα εν τοις ημετέροις σχολείοις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 37, 5/7/1892, σ. 587.

³ Ν. Φωτιάδης, «Περί του εκπαιδευτικού ημών συστήματος και της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 88, 31/7/1898.

άλλοι πρωτότερα, είναι η συγχώνευση του ελληνικού, όχι με το γυμνάσιο, όπως έγινε στο Ζωγράφειο, αλλά με το δημοτικό. Μόνο έτσι, υποστηρίζει, θα γίνει η πρωτοβάθμια εκπαίδευση αυτοτελής και τα παιδιά του λαού που αποφοιτούν από αυτήν θα έχουν τα κατάλληλα εφόδια για να ανταποκριθούν στις μελλοντικές επαγγελματικές τους – και όχι μόνο – υποχρεώσεις.

Κομβικό σημείο της πρότασης του Ν. Φωτιάδη αποτελεί η διδασκαλία της γλώσσας. «*Εννοείται ότι εν τω ούτω κατηρτισμένω σχολείω πάσα η διδασκαλία θα γίνηται εν τη νέα ελληνική γλώσση, ήτις είναι η μητρική ημών γλώσσα... ουδέν άλλο ούσα ή έκπτωσις της αρχαίας εις νέον ιδίωμα*».¹ Το νέο λοιπόν αστικό σχολείο πρέπει να θέσει ως στόχο να διδάξει στα παιδιά του λαού πώς να μιλούν και να γράφουν σωστά τη νέα ελληνική. Βασίζοντας σε αυτήν το σύνολο της διδασκαλίας, είναι φυσικό επακόλουθο ότι η γραμματική θα απλοποιηθεί, περιοριζόμενη στα απολύτως αναγκαία. Εδώ όμως ο Ν. Φωτιάδης διευκρινίζει πως όταν αναφέρεται στη γραμματική, εννοεί αποκλειστικά αυτήν της αρχαίας γλώσσας. Επιπλέον χάρη στις αλλαγές στη διδασκαλία της γλώσσας θα εξοικονομηθεί πολύτιμος χρόνος, τον οποίο ο εκπαιδευτικός θα αξιοποιήσει είτε για άλλα, εξίσου σημαντικά μαθήματα, είτε για τη σωστή διαπαιδαγώγηση των μαθητών.²

Οι θέσεις του σχετικά με τα αρχαία ελληνικά είναι ξεκάθαρες. Απορρίπτει διαρρήδη την διδασκαλία τους στο δημοτικό, προτείνει τη διαφοροποίηση του τρόπου διδασκαλίας τους στο Γυμνάσιο κι αποκλείει αμετάκλητα την επαναφορά τους σε χρήση. Σημειώνει πως οι δύο μορφές της γλώσσας μας είναι πολύ κοντά ως προς το «γένος», δηλαδή το υλικό τους, αλλά πολύ μακριά ως προς το «είδος», δηλαδή το ύφος και τον τρόπο σύνταξης του λόγου. Υποστηρίζει ότι μπορούμε να αντλούμε ακατάπαυστα από τον θησαυρό της αρχαίας γλώσσας για να διαμορφώσουμε και να τελειοποιήσουμε το νέο ιδίωμα. «*Το να ζητήσωμεν όμως δια των γραμματικών και συντακτικών κανόνων να φθάσωμεν εις μιμησιν του αρχαίου ύφους, να γράφωμεν όπως έγραφον οι αρχαίοι, τούτο υπερβαίνει τα όρια του δυνατού*».³ Σε αυτό ακριβώς το ολέθριο εκπαιδευτικό σύστημα και στη σχολαστική διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, σύμφωνα με τα οποία οι μαθητές διδάσκο-

¹ Ν. Φωτιάδης, «Περί του εκπαιδευτικού ημών συστήματος και της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας», *όπ.π.*

² Το παράδειγμα που παραθέτει ο Ν. Φωτιάδης είναι ενδεικτικό του πόσο σημαντική θεωρούνταν η διδασκαλία της γλώσσας και πόσος χρόνος αφιερωνόταν σε αυτήν. Γράφει χαρακτηριστικά ότι σύμφωνα με το πρόγραμμα του «πρακτικού» Ζωγράφειου «*δια τα δύο... κυριώτερα μαθήματα, τα θρησκευτικά και τα μαθηματικά, ορίζεται το τέταρτον του χρόνου του οριζόμενου δια την διδασκαλίαν της γλώσσας...*». Ν. Φωτιάδης, «Περί του εκπαιδευτικού ημών συστήματος και της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 92, 5/8/1898.

³ Ν. Φωτιάδης, «Περί του εκπαιδευτικού ημών συστήματος και της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 89, 1/8/1898.

νται πολλά χωρίς να μαθαίνουν τα χρήσιμα, εντοπίζεται η πηγή κάθε κακοδαιμονίας. «Πάντα τα έθνη βαδίζουν γοργώς και φιλοτίμως προς την πρόοδον. Ημάς θα καταποντίση η γραμματική και το συντακτικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης».¹

Στην αλλαγή του τρόπου διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας συμφωνούν ακόμα κι εκπρόσωποι της πιο συντηρητικής μερίδας της Κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας, όπως η Κορνηλία Πρεβεζιώτου. Σε άρθρο της για τη γυναικεία εκπαίδευση, αναρωτιέται σε τι ωφελεί «...η δύσποτος εκείνη γραμματική και συντακτική ανάλυσις ευαριθμοτάτων τεμαχίων αττικού λόγου...»,² όταν οι απόφοιτοι των σχολείων δεν είναι σε θέση να μιλήσουν ή να γράψουν σωστά. Η κατάσταση που περιγράφει είναι τόσο τραγική, ώστε στόχος της μεταρρύθμισης που ζητά είναι να μπορεί ένα κορίτσι μετά από επτά ή οκτώ έτη φοίτησης στο σχολείο να κατανοεί τη γλώσσα των εφημερίδων, της νεοελληνικής φιλολογίας και του ιεροκήρυκα που μιλάει από τον άμβωνα, «...να λαλή ανεκτός και ουχί μιζοβαρβάρως να γράφη ευχερώς τουλάχιστον τας της κοινοτάτης κοινωνικής χρήσεως επιστολάς...».³ Αυτό όμως δε μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο με την «εκλαΐκευση της αρχαιότητας», δηλαδή την κατάργηση της κατά κόρον γραμματικής διδασκαλίας και την προαγωγή «...των εξόχως ηθοπλαστικών καλλονών της αρχαίας φιλοσοφίας και ποιήσεως».⁴

Τις απόψεις της για τη γυναικεία εκπαίδευση καταθέτει και η δασκάλα Χαρίκλεια Μελανδινού από τη Μυτιλήνη. Ξεκινώντας από το αξίωμα ότι «...η γυνή προς ουδέν άλλο επλάσθη, ειμή να εκπληρώνη τα καθήκοντα θυγατρός, αδελφής, συζύγου, μητρός και συνετής οικοδοespoίνης»,⁵ αποφαινεται ότι δε χρειάζεται να γεμίζει το μυαλό των μαθητριών με «ανωφελείς και υψηλές» γνώσεις. Προτείνει λοιπόν η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας, που βασίζεται στα «μεγάλα συντακτικά» και τις «ογκώδεις γραμματικάς» με τους δύσληπτους κι ατελεύτητους κανόνες, να περιοριστεί στις ανώτερες τάξεις του γυμνασίου. Οι απόφοιτοι των παρθεναγωγείων θα πρέπει να είναι σε θέση να αναγιγνώσκουν, να κατανοούν και να αποδίδουν οποιοδήποτε κείμενο γραμμένο στην καθαρεύουσα, την οποία θα πρέπει επίσης να μιλούν και να γράφουν «ορθώς και απταιστώς». Για την επίτευξη αυτού του στόχου η διδασκαλία της γλώσσας μπορεί να γίνεται «...δια κειμένων γεγραμμένων εις καθαρεύουσαν γλώσσαν και δια της απλοποιήσεως τόσον της Γραμματικής... όσον

¹ Ν. Φωτιάδης, «Περί του εκπαιδευτικού ημών συστήματος και της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 92, 5/8/1898.

² Κ. Πρεβεζιώτου, «Εκπαιδευτικά βλέψεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 220, 11/1/1899.

³ Κ. Πρεβεζιώτου, «Εκπαιδευτικά βλέψεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 223, 14/1/1899.

⁴ Κ. Πρεβεζιώτου, «Εκπαιδευτικά βλέψεις», *όπ.π.*

⁵ Χ. Μελανδινού, «Εκπαιδευτικά. Γυναικεία παιδείσεις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 57, 11/3/1906.

και του Συντακτικού συμφώνως προς την καθαρεύουσαν γλώσσαν...».¹ Με την απλοποίηση της γλώσσας και τη συνεχή εξάσκηση στη χρήση της, καταλήγει, θα εκλείψει το φαινόμενο να μην μπορούν οι μαθήτριες, μετά από τόσα χρόνια που διδάσκονται τα ελληνικά, να εκφράζονται και να γράφουν σωστά.

Καθώς οι φωνές υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης πυκνώνουν, με την έγκριση του του Πατριάρχη Κωνσταντίνου Ε΄ οργανώνεται το 1899 ένα εκπαιδευτικό συνέδριο. Τον αρχικό ενθουσιασμό εκείνων που περίμεναν ότι θα δοθούν λύσεις σε χρονίζοντα ζητήματα της εκπαίδευσης, όπως αυτό της γλώσσας, διαδέχεται η απογοήτευση, αφού τα αποτελέσματα αποδεικνύονται κατώτερα των προσδοκιών τους.² Συγκεκριμένα, με απόφαση του συνεδρίου ορίζεται ως βάση της διδασκαλίας στα αστικά σχολεία θηλέων κι αρρένων η αρχαία ελληνική, γεγονός που πυροδοτεί την αντίδραση του Ν. Φωτιάδη, ο οποίος δημοσιεύει νέα σειρά άρθρων στον *Ταχυδρόμο*. Με αυτά υποστηρίζει πως σε κάθε έθνος η μητρική γλώσσα είναι το θεμέλιο της μόρφωσης. Για τους Έλληνες ως μητρική θεωρείται η νέα ελληνική, που είναι εξέλιξη της αρχαίας. Η σημερινή γλώσσα των λογίων, η οποία διαφέρει από τη γλώσσα του λαού, παίρνει ό,τι χρειάζεται από την αρχαία και πλουτίζεται επίσης από τις ανάγκες και τις ανακαλύψεις της σύγχρονης εποχής. Ενώ λοιπόν η γλώσσα αυτή διαθέτει τόσα πλεονεκτήματα και είναι εύκολη στην εκμάθηση, στα παιδιά που αρχίζουν να μαθαίνουν ανάγνωση δίνονται αρχαία κείμενα. «*Αφρονέστερον τοιούτου εκπαιδευτικού συστήματος δεν υπήρξεν, ούτε θα υπάρξει ποτέ*»,³ σχολιάζει. Χαρακτηρίζει ως έγκλημα την απόπειρα εκμάθησης της νέας γλώσσας μέσω της διδασκαλίας της αρχαίας, διότι τα παιδιά που έρχονται στο σχολείο γνωρίζουν μόνο τη «*χυδαία*» γλώσσα. Επομένως η επεξεργασία αρχαίων κειμένων στην καθαρεύουσα, είναι εξήγηση αγνώστων με άγνωστα.

Παρακάτω φροντίζει να αναιρέσει τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι θιασώτες της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας: τη μορφωτική της δύναμη και την εκμάθηση της νέας γλώσσας μέσω της αρχαίας. Υπενθυμίζει πως η μορφωτική δύναμη της αρχαίας βρίσκεται στις ιδέες και όχι στις λέξεις. Εμείς όμως «*...εμείναμεν προσκεκολλημένοι δίκηνοστρέων επί της γραμματικής και του συντακτικού της αρχαίας ελληνικής γλώσσης*»,⁴ κάτι που ο Κοραΐς και οι οπαδοί του καταδίκασαν ως σχολαστικισμό. Το πρώτο επιχείρημα λοιπόν, δε συνηγορεί στη διατήρηση του ισχύοντος εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά στη

¹ Χ. Μελανδινού, «Εκπαιδευτικά. Γυναικεία παιδείσεις», όπ.π..

² «Το Εκπ. Συνέδριον», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 246, 5/11/1899 & Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 496, 17/12/1899.

³ Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 517, 14/1/1900.

⁴ Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 522, 20/1/1900.

μεταρρύθμισή του. Θεωρεί το δεύτερο επιχείρημα σαθρό, γιατί χιλιάδες λέξεις καθημερινής χρήσης που πρέπει να διδάσκονται στα παιδιά, δεν υπάρχουν στα αρχαία έργα. Οπότε, η διδασκαλία της γλώσσας πρέπει να στηρίζεται σε σύγχρονα κείμενα, στα οποία οι μαθητές θα βλέπουν πώς εφαρμόζονται οι κανόνες της γραμματικής και του συντακτικού. Καταλήγει πως η διατήρηση εκπαιδευτικού συστήματος που έχει ως βάση του τον σχολαστικισμό, «...*δύο μέγιστα κατεργάζεται πνευματικά κακά, στρεβλώνει την κρίσιν και δεσμεύει την φαντασίαν*».¹ Οι μαθητές ταλαιπωρούνται με ξερούς, ακατανόητους γραμματικούς κανόνες για να μάθουν δήθεν τη μητρική τους γλώσσα, αλλά αποφοιτώντας από τα κλασικά γυμνάσια δεν είναι σε θέση να κατανοούν τα αρχαία έργα και να πλουτίζουν έτσι το πνεύμα τους. «*Ομολογητέον ότι μωρότερον εκπαιδευτικόν σύστημα ούτε υπήρξεν, ούτε θα υπάρξῃ ποτέ*».²

Προς επίρρωση των απόψεών του, ο Ν. Φωτιάδης δημοσιεύει την κριτική του για ένα παλιό πόνημα του Η. Βασιάδη περί της δημοτικής εκπαίδευσης στη Γερμανία. Όλοι γνωρίζουν γράφει, πως ο ΕΦΣΚ, ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων στην Αθήνα κι ο Διδασκαλικός Σύλλογος Σμύρνης ήταν οι εστίες από τις οποίες ξεκίνησαν οι ενέργειες για μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Το αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών ήταν να συγχωνευθούν τα ελληνικά σχολεία «...*τα εργαστήρια του σχολαστικισμού, επί τεσσαράκοντα όλα έτη ου μικρόν την μαθητιώσαν νεολαίαν παραβλάψαντα...*»,³ με τα δημοτικά. Στα νέα αυτά σχολεία τέθηκε ως βάση η διδασκαλία της νέας κι όχι της αρχαίας γλώσσας και το ζήτημα θεωρήθηκε λυμένο, αλλά «...*η αντίδρασις κατώρθωσε να ματαιώσῃ πάσαν μεταρρυθμιστικὴν ἐνέργειαν...*».⁴ Στο συγκεκριμένο βιβλίο αποδεικνύεται πόσο επιζήμιος είναι ο σχολαστικισμός κι ενισχύεται η ευρέως διαδεδομένη άποψη «...*ὅτι βάσις τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως δεόν να τίθηται ἡ μητρικὴ γλῶσσα, ἐκεῖνη ἣν λαλεῖ καὶ γράφει τὸ ἔθνος, διότι ἡ γλῶσσα αὐτὴ ἀπαύστως καλλιεργούμενη καὶ ἀναπτυσσομένη δια τῶν ἐξόχων ποιητῶν καὶ συγγραφέων καὶ τῆς σοβαρᾶς δημοσιογραφίας εἶναι τὸ μόνον κατάλληλον ὄργανον πρὸς ἐκπλήρωσιν πασῶν τῶν ἀναγκῶν τοῦ πνεύματος*».⁵

Με τις απόψεις του Ν. Φωτιάδη συντάσσεται και ο Α. Χρηστίδης, όμως στο σχετικό του άρθρο στην *Κωνσταντινούπολη* διαφαίνεται η απαισιοδοξία του για το μέλλον. Επισημαίνει ότι εδώ και πολλές δεκαετίες το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παράγει μόνο ημιμαθείς ανθρώπους, «...*έχοντες επίκτητον και νόσημα χρόνιον την αρχαιοληψί-*

¹ Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 567, 15/3/1900.

² Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *όπ.π.*

³ Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά – Ηροκλής Βασιάδης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ.660, 26/7/1900.

⁴ Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά – Ηροκλής Βασιάδης», *όπ.π.*

⁵ Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά – Ηροκλής Βασιάδης», *όπ.π.*

αν...».¹ Αυτή συνίσταται στο να περηφανευόμαστε ότι είμαστε απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, τους οποίους δεν μπορούμε να κατανοήσουμε ούτε με τη βοήθεια του λεξικού, αλλά οφείλουμε να τους διδασκόμαστε ακόμα και στα πρωτοβάθμια σχολεία, προκειμένου να ικανοποιείται η μεγαλαυχία και να διαιωνίζεται η αμάθειά μας. Αναφέρεται με συντομία σε αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις της εκπαίδευσης στη Γαλλία, την Αγγλία και τη Γερμανία, όπου άλλαξε η μέθοδος διδασκαλίας των λατινικών και των αρχαίων ελληνικών και δόθηκε περισσότερο βάρος στη σύγχρονη γλώσσα, για να καταλήξει με πικρία στη διαπίστωση πως δεν υπάρχουν ούτε οι προϋποθέσεις, ούτε η βούληση να διδαχθούμε από τα σφάλματά μας και να προχωρήσουμε στην τόσο αναγκαία μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Η απαισιοδοξία αυτή όμως δεν συνεπάγεται κι εγκατάλειψη των θέσεων. Έτσι το 1903 ο Ι. Βαρβαγιάννης, απαντώντας μέσω της *Κωνσταντινούπολης* σε επιστολή του Α. Χρηστίδη, δηλώνει ως αυτονόητο ότι «*βάσις της κατωτέρας παιδείσεως είναι η μητρική γλώσσα και ταύτην δεόν να μανθάνη ο μαθητής τελείως*».²

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει πληροφορίες και κρίσεις για τα νομοσχέδια που κατέθεσε προς ψήφιση στην ελληνική Βουλή ο υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης Αθ. Ευταξίας το 1899.³ Η ταύτιση απόψεων είναι πλήρης, καθώς ο Έλληνας υπουργός τονίζει την αναγκαιότητα της ενδεδειγμένης διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής στη μέση εκπαίδευση. Αναφέρει πως η επίδραση του αρχαίου ελληνισμού στον νεότερο είναι τόσο μεγάλη, που η μελέτη του καθίσταται απαραίτητη για την κατανόηση και την εξυπηρέτηση των σύγχρονων αναγκών του έθνους. Επιπλέον, η έλλειψη αξιολογής νεότερης φιλολογίας επιβάλλει την αξιοποίηση της αντίστοιχης αρχαίας για τη σωστή διάπλαση του ήθους και του χαρακτήρα των μαθητών. Τέλος, αφού η αρχαία γλώσσα είναι τόσο συγγενής με τη νεότερη, η διδασκαλία της είναι χρήσιμη σε όλους, όποιο επαγγελματικό στάδιο κι αν επιλέξουν. Θεωρεί όμως αυτονόητο τον αποκλεισμό κάθε άλλης γλώσσας, έστω και τόσο συγγενικής με τη «μητρική» των μαθητών όσο η αρχαία, από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Εισηγείται μάλιστα την τετραετή φοίτηση στο δημοτικό σχολείο (αντί της ισχύουσας τριετούς), ώστε οι μαθητές να είναι πιο ώριμοι προτού αρχίσουν να διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά.⁴

¹ Αν. Χρηστίδης, «Εκπαιδευτικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 66, 24/3/1900.

² Ι. Βαρβαγιάννης «Παιδαγωγικά μελέται Ποία η κατάλληλος ημίν κατωτέρα εκπαίδευσις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 277, 6/12/1903.

³ Κατά σύμπτωση, το πρώτο από τα άρθρα αυτά δημοσιεύεται στις 14/1/1900, την ημερομηνία δηλαδή που ο Αθ. Ευταξίας υπέβαλε την παραίτησή του από τη θέση του υπουργού, μετά την καταψήφιση των νομοσχεδίων του.

⁴ «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του. Αθ. Ευταξίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 10, 14/1/1900 & 12, 19/1/1900.

3.1.3. Η συζήτηση περί «κλασικής» και «πρακτικής» εκπαίδευσης, το Εκπαιδευτικό συνέδριο του 1899 και οι αλλαγές στα Αναλυτικά Προγράμματα

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 ακούγονται οι πρώτες φωνές που ζητούν περισσότερο «πρακτική» εκπαίδευση. Πρόκειται για μία τάση που έχει επικρατήσει σε αρκετές χώρες της Ευρώπης, με προεξάρχουσα τη Γερμανία, σύμφωνα με την οποία παραμερίζονται τα «κλασικά» μαθήματα (αρχαία ελληνικά και λατινικά) προς όφελος των «πρακτικών» (θετικές επιστήμες και ξένες γλώσσες). Ο Ιωακείμ Παυλίδης παρουσιάζει την πρότασή του για μια τέτοια μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος από το βήμα του ΕΦΣΚ. Ζητά τη μείωση των ωρών και την απλοποίηση της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής.¹ Όταν όμως τη χαρακτηρίζει ως «νεκρή γλώσσα» επεμβαίνει ο πρόεδρος του ΕΦΣΚ για να εκφράσει τις αντιρρήσεις του κι ο ομιλητής απαντά: *«Προς την εν μέρει δικαίαν παρατήρησιν, ην εποιήσατο ο εξοχώτατος πρόεδρος του Συλλόγου κ. Καλλιιάδης, παρατηρούμεν μετά σεβασμού ότι η αρχαία ελληνική γλώσσα δια τον λαόν είναι νεκρά, διότι ποτέ δεν θα λαληθή υπ' αυτού, δια δε τα σχολεία είναι επίσης νεκρά, διότι ο μαθητής δια της σπουδής αυτής δεν πρόκειται να μορφώση την σημερινήν γλώσσαν...»*.²

Ακολουθεί ο Ε. Ιωαννίδης από τη Νεάπολη της Καππαδοκίας. Σε άρθρο του στην *Κωνσταντινούπολη* υποστηρίζει ότι παρά τον φιλολογικό χαρακτήρα των σχολείων, που είναι και το μεγαλύτερο εμπόδιο στην εκπαιδευτική προαγωγή του έθνους, οι μαθητές που αποφοιτούν *«...πολλάκις φαίνονται ανίκανοι να συντάξωσιν ορθώς και το ελάχιστον κοινωνικόν έγγραφον. Η δε αιτία της γελοίας αληθώς ταύτης καταστάσεως δήλον ότι προέρχεται εκ της ενόχου περι την νέαν ελληνικήν ολιγορίας...»*.³ Παρόλο που όλοι συμφωνούν ότι η αρχαία δεν είναι η ζωντανή, εν χρήση γλώσσα του ελληνισμού, η σύγχρονη γλώσσα αντιμετωπίζεται με ψυχρότητα από το σχολείο και δεν καλλιεργείται όπως θα έπρεπε. Προκειμένου να διορθωθεί η κατάσταση αυτή, προτείνει τη συστηματική διδασκαλία της νέας ελληνικής *«...από της κατωτάτης τάξεως των δημοτικών μέχρι της ανωτάτης των γυμνασίων...»*.⁴

Η αντίθετη πλευρά υποστηρίζει πως ο κλασικός χαρακτήρας των γυμνασίων θα πρέπει να παραμείνει ως έχει. Ο Ι. Τσικόπουλος από τις Σέρρες παραδέχεται ότι η μοναδική σοβαρή μομφή που μπορεί κανείς να προσάψει στη σύγχρονη δευτεροβάθμια εκπαί-

¹ «Το εκπαιδευτικόν σύστημα παρά τοις νυν Έλλησι», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6849, 2/6/1892.

² «Το εκπαιδευτικόν σύστημα παρά τοις νυν Έλλησι», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6848, 1/6/1892

³ Ε. Ιωαννίδης, «Τα παρ' ημίν κωλύματα της παιδευτικής προαγωγής», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 123, 7/6/1894.

⁴ Ε. Ιωαννίδης, «Τα παρ' ημίν κωλύματα της παιδευτικής προαγωγής», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 124, 8/6/1894.

δευση «...αναφέρεται εις την αξιολύπητον πολλάκις πράγματι και επαίσχυντον αδεξιότητα και αβελτηρία των αποφοίτων περί το γράφειν την νεωτέραν ελλην. γλώσσαν...».¹ Αποδίδει όμως αυτή την «αδεξιότητα και αβελτηρία» σε μεθοδολογικά λάθη κατά τη διδασκαλία τόσο της αρχαίας, όσο και της νέας γλώσσας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το γυμνάσιο «...δια λόγους, φαίνεται, κοινωνικούς, τοπικούς και εθνικούς δεν δύναται να μη στηριχθή επί της κλασικότητας».² Στο πλευρό του ανταποκριτή του στέκεται ασμένως ο *Νεολόγος*, καθώς σε νέο του άρθρο τονίζει ότι ο σκοπός της γυμνασιακής εκπαίδευσης μπορεί να επιτυχθεί «...μόνον, όταν βάσις της διδασκαλίας τυγχάνη η εθνική γλώσσα...», επομένως, η βάση αυτή «...πάση θυσία δέον να παραμείνη άθικτος, αν θέλωμεν να έχωμεν εθνικήν παιδευσιν...».³

Σε σειρά άρθρων που υπερασπίζεται τον «πρακτικό» χαρακτήρα του Ζωγράφειου Γυμνασίου, ο *Νεολόγος* ισχυρίζεται ότι στις απόψεις των δύο πλευρών δεν υπάρχει κάποια ουσιαστική διαφορά στο ζήτημα της γλώσσας. Η σύγχρονη ελληνική χαρακτηρίζεται «μητρική» και αντιδιαστέλλεται από την αρχαία, αν και «...η τε γραμματική και το συντακτικόν της κλασικής ελληνικής είναι συγγρόνως και γραμματική και συντακτικόν της νυν γραφομένης ελληνικής...».⁴ Προβάλλεται έτσι το επιχείρημα ότι «...τα ελληνικά δεν είνε μόνον κλασικά, αλλά ελληνικά ημών των Ελλήνων, γλώσσα του έθνους ημών, ουχί ξένη, ουχί νεκρά...»,⁵ επομένως η διδασκαλία της αρχαίας στο γυμνάσιο περιλαμβάνει και τη διδασκαλία της «μητρικής» γλώσσας. Στο σημείο αυτό ο συντάκτης του άρθρου επισημαίνει ότι «...οι υπέρμαχοι ως οίονται των πρακτικών παρ' ημίν ουδαμώς εννοούσι την κατάργησιν της αρχαίας ελληνικής, όπερ θεωρούσι βλάσφημον και αντεθνικόν, τον δε τοιούτον τι προτείνοντα ως μωρόν διακηρύττουσιν».⁶

Με παρόμοιο τρόπο μία νέα σειρά άρθρων υπό τον τίτλο «Εκπαιδευτικά» παρουσιάζει τα προγράμματα των πρωσικών και των γαλλικών γυμνασίων, προκειμένου να γίνει σύγκριση με τα αντίστοιχα ελληνικά. Ο συντάκτης παρατηρεί πως εφόσον έχει έρθει η ώρα να γίνουν μεταρρυθμίσεις στη μέση εκπαίδευση, θα πρέπει να γίνουν λελογισμένα, χωρίς να ανατραπεί άρδην το ισχύον σύστημα και να διακοπεί κάθε σχέση με το παρελθόν.⁷ Εξάλλου ακόμα και οι ξένοι δεν εγκατέλειψαν τις παραδοσιακές βάσεις των γυμνα-

¹ «Η εν τοις γυμνασίοις διδασκαλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7488, 5/8/1894.

² «Η εν τοις γυμνασίοις διδασκαλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7490, 9/8/1894.

³ «Η γυμνασιακή παιδευσιν», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7496, 17/8/1894.

⁴ «Το Ζωγράφειον και τα γερμανικά πραγματικά σχολεία. Ε'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7525, 22/9/1894.

⁵ «Το Ζωγράφειον και τα γερμανικά πραγματικά σχολεία. Δ'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7518, 13/9/1894.

⁶ «Το Ζωγράφειον και τα γερμανικά πραγματικά σχολεία. Δ'», ό.π..

⁷ «Εκπαιδευτικά. Α'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7744-45, 10/5/1895.

σίων τους, αλλά θεμελιώσαν τις απαραίτητες αλλαγές πάνω στις κλασικές γλώσσες.¹ Η πρωτοτυπία των δημοσιευμάτων αυτών είναι ότι διαφοροποιούν την αρχαία γλώσσα από την αρχαία φιλολογία. Η δεύτερη παρουσιάζεται ως ουσιωδέστατο στοιχείο του νεότερου βίου του έθνους, οπότε ενδεχόμενος αποκλεισμός της από την εκπαιδευτική διαδικασία θα ζημιώσει ανεπανόρθωτα τη νέα γενιά. Επιπλέον δεν μπορεί να αντικατασταθεί από τη νεότερη φιλολογία, γιατί τα αξιόλογα έργα της, που μπορούν να εισαχθούν στα σχολεία, είναι πολύ λίγα. «*Αλλ' αν δια τους ρηθέντας σπουδαιούς λόγους μη καθ' άπαν το γυμνάσιον δέη να διδάσκηται η νεωτέρα ημών πενιχρά φιλολογία, καθ' άπαν δ' όμως το γυμνάσιον ανάγκη να καλλιεργῆται η νεωτέρα ημών γλώσσα*».²

Οι κοινές θέσεις «κλασικών» και «πρακτικών» στο θέμα της γλώσσας επιβεβαιώνονται κι από άλλες εφημερίδες. Με φόντο την αντιπαράθεση για τις αλλαγές στο Αναλυτικό πρόγραμμα του Ζωγράφειου, η *Νέα Επιθεώρησις* γράφει χαρακτηριστικά ότι κανένας δε διανοήθηκε να κηρύξει πόλεμο κατά της αρχαίας ελληνικής και να την εξοβελίσει από την εκπαίδευση.³ Οι σχετικές αιτιάσεις του *Νεολόγου* χαρακτηρίζονται ως πεισματικά και φανατικά ψεύδη.⁴ Ο ίδιος ο Χρ. Ζωγράφος ομολογεί ότι δεν κατανοεί τον λόγο της αντιπαράθεσης· θέμα ανταγωνισμού της μητρικής προς την αρχαία γλώσσα δεν τίθεται, «... *αφ' ου η κρατούσα γλώσσα – η αρχαία ελληνική – διδάσκεται εν μεγάλη ευρύτητι... και θα διδασκηται εις τα σχολεία ημών*».⁵ Στο ίδιο πνεύμα ο Ν. Φωτιάδης παρατηρεί ότι οι εκτός Κωνσταντινούπολης αναγνώστες του *Νεολόγου* θα νομίζουν «... *ότι υπάρχει ενταύθα μερίς τις ομογενών λογίων, ή μη, ουδέν άλλο επιζητούντων, ή την κατάργησιν της διδασκαλίας της προγονικής ημών γλώσσης...*».⁶ Στην πραγματικότητα όμως αυτό που επιθυμούν είναι η κατάργηση του σχολαστικού, άγονου κι οπισθοδρομικού τρόπου διδασκαλίας της. Παράλληλα όμως με την αρχαία, οι μαθητές είναι «... *ανάγκη να γινώσκωσι καλώς την μητρικήν αυτών γλώσσα, ώστε να γράφωσιν αυτήν ορθώς, γλαφυρώς και απαιίστως...*».⁷ Τις ίδιες ακριβώς θέσεις υποστηρίζει έναν χρόνο αργότερα ο καθηγητής του Φροντιστήριου Τραπεζούντας, Ιωάννης Παρχαρίδης.⁸

Ο *Ταχυδρόμος* το 1899 αναγνωρίζει ότι οι απόφοιτοι των γυμνασίων δεν είναι σε

¹ «Εκπαιδευτικά. Β'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7747-48, 13/5/1895, σελ. 3.

² «Εκπαιδευτικά. Δ'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7755-56, 20/5/1895, σελ. 3.

³ Βλ. «Κλασικολογίας έλεγχος», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1369, 11/7/1895.

⁴ Βλ. Ω., «Οι κλασικομανείς», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1373, 15/7/1895.

⁵ «Ζωγράφειον Γυμνάσιον Σταυροδρομίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 145, 4/7/1895.

⁶ Ν. Φωτιάδης, «Κλασικοί και πρακτικοί», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 155, 15/7/1895.

⁷ Ν. Φωτιάδης, «Κλασικοί και πρακτικοί», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 161, 22/7/1895.

⁸ Ι.Α. Παρχαρίδης, «Πρότασις περί μεταρρυθμίσεως του διδακτικ. συστήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 187, 23/8/1896.

θέση ούτε την αρχαία γλώσσα να κατανοήσουν, ούτε τη νέα να χειριστούν σωστά. Δεν επιρρίπτει όμως την ευθύνη στο εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά στους εκπαιδευτικούς που περιορίζουν τη διδασκαλία της γλώσσας σε σχολαστικές, ανούσιες λεπτομέρειες.¹ Μία διέξοδο από την κατάσταση αυτή προτείνει ο Λ. Λιμαράκης. Σε υπόμνημά του προς τον Πατριάρχη Κωνσταντίνο Ε΄ πραγματεύεται την ίδρυση επαγγελματικών σχολείων που θα απευθύνονται σε απόφοιτους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται για ανώτερες σπουδές. Στα σχολεία αυτά θα διδάσκεται η νέα ελληνική, ενώ τα έργα των αρχαίων θα δίνονται σε μετάφραση.² «Και ούτως οι δια τας μικρεμπορίας και υπαλληλίας αυτών κτλ. προοριζόμενοι κατ' ευθείαν από του σχολαρχείου θα μεταβαίνωσιν εις την οικείαν επαγγελματικήν σχολήν και δεν θα εξακολουθώσι μάτην εις το γυμνάσιον τας σπουδάς χάνοντες τον καιρόν αυτών και δίδοντες αφορμήν να ψάλληται ο αναβαλλόμενος εναντίον του Δημοσθένους, του Πλάτωνος, του Θουκιδίδου και των άλλων εξόχως μορφωτικών συγγραφέων της αρχαιότητος, πεζών και ποιητών».³

Στις αρχές Νοεμβρίου του 1899 κι ενώ στην Ελλάδα συζητιούνται τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του Αθ. Ευταξία, η Κωνσταντινούπολις αναγγέλλει το πέρας των εργασιών του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου που είχε συγκαλέσει η ΠΚΕΕ. Παρά την άρνηση αρκετών εξ όσων είχαν αρχικά κληθεί,⁴ συγκεντρώθηκαν τελικά 55 από «...τους μάλλον δοκίμους εκ των καθηγητών και διδασκάλων της αρχιεπισκοπής Κων/πόλεως και εκ των λοιπών λογίων αυτής ομογενών... μετά των μελών της εκπαιδευτικής επιτροπής...».⁵ Σε δέκα συνολικά εβδομαδιαίες συναντήσεις συζητήθηκαν τα τρέχοντα Αναλυτικά Προγράμματα της πρωτοβάθμιας κυρίως εκπαίδευσης, συντάχθηκε νέο πρόγραμμα από επταμελή επιτροπή που εκλέχθηκε μεταξύ των συνέδρων και διατυπώθηκε η πρόταση για μετασχηματισμό των αστικών σχολείων, ώστε να γίνουν οκτατάξια. Ο χαρακτήρας όμως του Συνεδρίου ήταν αποκλειστικά συμβουλευτικός, κάτι που σημαίνει πως «ουδαμώς η ελευθερία της Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής περιορίζεται εκ των αποφάσεων του συνεδρίου».⁶

Έτσι, ενώ η Κωνσταντινούπολις εκθειάζει την πρωτοβουλία του Πατριαρχείου και υποστηρίζει πως τέτοια συνέδρια θα πρέπει να συγκαλούνται τακτικά, ο Ν. Φωτιάδης εκφράζει μέσω του *Ταχυδρόμου* την εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη. Κατά τη γνώμη του η

¹ Χ., «Εθνικά πράγματα. Ζ΄. Διατί χωλαίνει ενιαχού το πνευματικόν έργον της εκπαιδύσεως ημών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 224, 15/1/1899.

² «Η επαγγελματική εκπαίδευσις. Δ΄», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 334, 3/6/1899.

³ «Η επαγγελματική εκπαίδευσις. Α΄», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 331, 31/5/1899.

⁴ Βλ. Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 496, 17/12/1899.

⁵ «Το νέον πρόγραμμα της πρωτοβαθμίου παιδείσεως», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 735, 25/10/1900.

⁶ «Το Εκπ. Συνέδριον», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 246, 5/11/1899.

σύγκληση του συνεδρίου δεν ήταν απαραίτητη, καθώς δε συζητήθηκαν ουσιώδεις όψεις του εκπαιδευτικού ζητήματος και δεν αποφασίστηκε κάποια σοβαρή μεταρρύθμιση. Το χειρότερο όμως ήταν πως οι σύνεδροι, παρά τα όσα ειπώθηκαν στην Ελληνική Βουλή από τον Αθ. Ευταξία και τον πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη κι ενάντια στη θέληση της κοινής γνώμης, «...απεφάσισαν να διατηρήσωσι παρ' ημίν το παρά πάντων καταδικαζόμενον εκπαιδευτικόν σύστημα, παραδεχθέντες ως βάσιν της διδασκαλίας εν τοις αστικοίς σχολείοις αρρένων τε και θηλέων την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν...».¹ Σύμφωνα με τον Ν. Φωτιάδη αυτή ακριβώς είναι η ρίζα του κακού που καταδυναστεύει την εκπαίδευση, αφού τα παιδιά διδάσκονται επί 15 χρόνια την αρχαία γλώσσα χωρίς να καταφέρουν ούτε αυτή να κατανοούν, ούτε τη νέα να χειρίζονται σωστά. Αυτό συμβαίνει γιατί η διδασκαλία είναι σχολαστική και δίνει περισσότερη βαρύτητα όχι στις έννοιες, που εγκλείουν την πραγματική μορφωτική δύναμη των αρχαίων έργων, αλλά στις λέξεις και την κατασκευή του λόγου. Φαίνεται πως οι αντιρρήσεις του Ν. Φωτιάδη εισακούγονται, γιατί στην έκθεση που υποβάλλει η ΠΚΕΕ στον Πατριάρχη Κωνσταντίνο Ε' σχετικά με τις αποφάσεις του Συνεδρίου, αναγράφεται ότι «...βάσις κυρίως της δημοτικής παιδείσεως τυγχάνει η μητρική γλώσσα, ης η εκμάθησις ως εκ της φύσεως αυτής ομολογουμένως και μείζονα σπουδήν επιβάλλει και ικανόν χρόνον απαιτεί...».²

Ως επακόλουθο του Συνεδρίου έρχεται μία έντονη αντιπαράθεση μέσα από τις στήλες των εφημερίδων *Κωνσταντινούπολις* και *Ταχυδρόμος*, η οποία θα συντηρηθεί για σχεδόν δύο χρόνια. Τον Δεκέμβριο του 1900 η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει την εισηγητική έκθεση «...της προς καταρτισμόν του νέου αναλυτικού προγράμματος των της κατωτέρας εκπαίδευσσεως εν τη αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως επιτροπής»³ που υποβλήθηκε στην ΠΚΕΕ. Οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις θεμελιώνονται στη μέριμνα για «...τας ανάγκας των κατωτέρων εργατικών τάξεων, αίτινες αδυνατούσι να κρατώσι τα τέκνα αυτών εις τας σχολάς μετά το δέκατον ή δωδέκατον έτος της ηλικίας...».⁴ Αυτό σημαίνει πως το Δημοτικό πρέπει να σταματήσει να θεωρείται ως βαθμίδα προπαρασκευαστική για το Γυ-

¹ Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 496, 17/12/1899.

² «Το νέον πρόγραμμα της πρωτοβαθμίου παιδείσεως», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 737, 28/10/1900 & «Έκθεσις της Π.Κ. Εκπαιδευτικής Επιτροπής υποβληθείσα τη Α.Θ.Π. και παραπεμφθείσα εις τα Δύο Σώματα προς μελέτην και έγκρισιν», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 46, 17/11/1900, σελ. 501. Από τα συμφραζόμενα (στο συγκεκριμένο σημείο της έκθεσης γίνεται λόγος για τη διδασκαλία ξένων γλωσσών) συμπεραίνουμε ότι ως «μητρική» γλώσσα εννοείται η ελληνική γενικότερα χωρίς να γίνεται σαφές αν πρόκειται για την αρχαία ή την καθαρεύουσα. Ωστόσο ο χαρακτηρισμός «μητρική» αποδίδεται κυρίως στη δεύτερη.

³ «Εκπαιδευτικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 283, 16/12/1900. Σύμφωνα με απόφαση που είχε ληφθεί στο Συνέδριο, η ΠΚΕΕ ανέθεσε σε επιτροπή τον καταρτισμό του νέου Αναλυτικού Προγράμματος, στη βάση των προτάσεων που διατυπώθηκαν στο Συνέδριο κι εγκρίθηκαν ή αναθεωρήθηκαν από την ΠΚΕΕ.

⁴ «Εκπαιδευτικά» *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 284, 18/12/1900.

μνάσιο, γεγονός που συνεπάγεται μια σειρά από αλλαγές σε όλο το φάσμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας με βασικότερη τη διάρκεια της φοίτησης, που αυξάνεται σε οκτώ έτη.

Στο θέμα της γλώσσας υπογραμμίζεται ότι «η διδασκαλία της νεωτέρας γλώσσας αποτελεί την βάση της όλης διδασκαλίας και διήκει δι' απασών των τάξεων, διότι δι' αυτής ζη, σκέπτεται και εκφράζεται ο παις, ενώ η αρχαία θεωρείται μάλλον ο αρωγός και το ταμείον, εξ ου αρύεται και τρέφεται η ανωτέρα αναλόγως των αναγκών αυτής».¹ Δίνονται μεθοδολογικές οδηγίες για τη διδασκαλία της γλώσσας ώστε να γίνει λιγότερο σχολαστική και περισσότερο αποτελεσματική, ενώ προβλέπεται η χρήση κειμένων από την Καινή Διαθήκη προκειμένου να αποβεί ομαλότερη η μετάβαση από τη νεότερη γλώσσα στην αρχαία. Ως μεταβατικό στάδιο ορίζονται οι τρεις ανώτερες τάξεις του Δημοτικού (Στ' - Η') και η διάρκεια της διδασκαλίας των αρχαίων περιορίζεται σε τρεις ώρες την εβδομάδα. Ολοκληρώνοντας την εισήγησή της, η επιτροπή τονίζει την ανάγκη για γρήγορη έγκριση και δημοσίευση του νέου προγράμματος, ώστε η εφαρμογή του να αρχίσει από τη νέα σχολική χρονιά, 1901 – 1902.

Η πρώτη αντίδραση καταγράφεται προτού ακόμα δημοσιευθεί το κείμενο της έκθεσης. Ο *Ταχυδρόμος*, βασιζόμενος σε πληροφορίες που προφανώς προέρχονται από έγκυρη πηγή, δίνει στη δημοσιότητα τα βασικά σημεία του προτεινόμενου προγράμματος τα οποία σχετίζονται με τη διδασκαλία της γλώσσας.² Η εφημερίδα στέκεται ιδιαίτερα στη χρήση της Καινής Διαθήκης ως μεταβατικό στάδιο για τη διδασκαλία της αρχαίας, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο η μετάβαση θα είναι πιο ομαλή. Επισημαίνει όμως ότι πρέπει να παραχθούν τα κατάλληλα βιβλία γραμματικής και λεξικά ώστε οι εκπαιδευτικοί, που ουσιαστικά γνωρίζουν μόνο την αττική διάλεκτο, να μπορέσουν να μελετήσουν και να διδάξουν τη γλώσσα της Καινής Διαθήκης. Αυτήν ο συντάκτης τη χαρακτηρίζει ως «...τον σύνδεσμον τον συνδέοντα την αττικήν μετά της νεωτέρας γλώσσας. Άνευ ακριβούς γνώσεως αυτής αδύνατος αποβαίνει και η ακριβής γνώσις της νεωτέρας και η κατανόησις της σχέσεως αυτής προς την αττικήν».³ Επικροτεί λοιπόν την προτεινόμενη εισαγωγή κειμένων της Καινής Διαθήκης από την Ε' τάξη του δημοτικού σχολείου, διότι θεωρητικά συμφωνεί με τις αρχές της διδακτικής και πρακτικά θα συμβάλλει στην καλύτερη εκμάθηση τόσο της αρχαίας, όσο και της νέας γλώσσας.

Εναντίον της άποψης αυτής επιπίπτει λάβρος ο Α. Χρηστίδης από τις στήλες της *Κωνσταντινουπόλεως*. Αρχικά τονίζει ότι σκοπός του δημοτικού σχολείου είναι να διδάξει

¹ «Εκπαιδευτικά» Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 284, 18/12/1900.

² Βλ. «Εν Κων/πόλει, τη 24 Ιουλίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 633, 24/6/1900.

³ Μλτδς Στλνδς, «Η γλώσσα της Καινής Διαθήκης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 669, 7/8/1900.

στα παιδιά την «ομιλουμένην γλώσσαν». Όταν όμως αυτά δυσκολεύονται ακόμα και με τη διδασκαλία της νεότερης γλώσσας, αναρωτιέται πώς θα αντιμετωπίσουν τη γλώσσα της Καινής Διαθήκης, που ακόμα και ο Α. Κοραΐς δυσκολεύτηκε να μεταφράσει. Αμφισβητεί επομένως τη χρησιμότητα της εισαγωγής μιας τέτοιας «γέφυρας» προς την αρχαία γλώσσα, αφού οι μαθητές στη συντριπτική τους πλειοψηφία είτε δεν σκοπεύουν να συνεχίσουν στις επόμενες εκπαιδευτικές βαθμίδες, είτε εγκαταλείπουν το σχολείο μόλις βρεθούν αντιμετώπι με τέτοιου είδους δυσκολίες. Έπειτα, γράφει, μέχρι τώρα η μετάβαση στην αρχαία γλώσσα γινόταν ομαλά, γιατί η σύγχρονη γραπτή γλώσσα έχει διαμορφωθεί με βάση εκείνη: «...την γραφομένην ταύτην γλώσσαν και οι εν Δύσει Ελληνισταί θεωρούσι κατ' εξοχήν πλησιάζουσιν τη Ξενοφωντείου γλώσση... και βεβαιότερον συνδέει ήδη το νυν προς το πάλαι γλωσσικόν καθεστώς...».¹ Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η διδασκαλία μιας διαλέκτου που απέχει τόσο από την αττική, όσο και από τη νεότερη γλώσσα, δεν έχει τίποτα να προσφέρει στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Το καλοκαίρι του 1901 ο *Ταχυδρόμος* μεταφέρει μια συζήτηση που έλαβε χώρα στο περιθώριο των δημόσιων εξετάσεων των Ζαρίφειων Διδασκαλείων της Φιλιππούπολης. Ο δημοσιογράφος Πέτρος Κωνσταντινίδης υποστηρίζει ότι η ενασχόληση με την αρχαία γλώσσα «...από των βάθρων του Νηπιαγωγείου μέχρι των εδωλίων του Πανεπιστημίου...»² αποτελεί σπατάλη πολύτιμου χρόνου. Θα ήταν προτιμότερο να διδάσκονται οι μαθητές την «ζώσαν γλώσσαν», που θα τους φανεί πολύ πιο χρήσιμη στο να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Ο Ν. Φωτιάδης κριτικάροντας την έκθεση της επιτροπής επιτιμά πρώτα τη βιασύνη με την οποία επιζητείται η εφαρμογή του, αφού υποθέσεις τόσο σημαντικές για το έθνος πρέπει να υποβάλλονται σε δημόσιο έλεγχο και προσεκτική μελέτη. Συγκρίνει την τρέχουσα εκπαιδευτική κατάσταση με την αντίστοιχη της Ευρώπης κι επιμένει ότι η πραγματική μορφωτική δύναμη των έργων της αρχαίας γραμματείας βρίσκεται στο πνεύμα τους «...και ουχί εις τα λεξίδια και φρασίδια, εις α κατατρίβουσι τον καιρόν και συντρίβονται ως επί το πολύ αι κεφαλαί των ταλαιπώρων ελληνοπαίδων».³ Αντί όμως να καταργηθεί αυτό το νεκρωτικό σύστημα, συγκλήθηκε για αντιπερισπασμό της κοινής γνώμης το Εκπαιδευτικό Συνέδριο κι εκπονήθηκε ένα εκτρωματικό πρόγραμμα, βελτιωμένη έκδοση του οποίου αποτελεί η τελευταία εισήγηση στην ΠΚΕΕ.

Παρά την επιθυμία – ή την πίεση – για γρήγορη εφαρμογή του νέου Αναλυτικού

¹ Α. Χρηστίδης, «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα και η Καινή Διαθήκη», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 184, 18/8/1900.

² «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 947, 20/7/1901.

³ «Τα προγράμματα των σχολείων μας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ.961, 8/8/1901.

Προγράμματος, το θέμα παγώνει μέχρι το καλοκαίρι του 1901. Στο μεταξύ ανεβαίνει εκ νέου στον Πατριαρχικό θρόνο ο Ιωακείμ Γ', στον οποίο η ΠΚΕΕ υποβάλλει ξανά το νέο πρόγραμμα. Αυτός αποφασίζει να επιτρέψει την εφαρμογή του σε όσες κοινότητες το επιθυμούν, ταυτόχρονα όμως ζητά τη γνωμοδότηση του Συλλόγου Καθηγητών της Μεγάλης του Γένους Σχολής.¹ *Ταχυδρόμος και Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύουν ταυτόχρονα τα σχετικά έγγραφα τον Μάρτιο του 1902. Οι καθηγητές της Σχολής ουσιαστικά συμφωνούν με την εισήγηση της ΠΚΕΕ, προτείνοντας απλά έναν εξορθολογισμό στη διδακτέα ύλη των αρχαίων,² καθώς και τη χρήση έργων από νεότερους συγγραφείς και ποιητές για τη διδασκαλία της νέας γλώσσας, ενώ ζητούν να δοθεί περισσότερο βάρος στην παραγωγή γραπτού λόγου, την οποία θεωρούν πυρήνα του γλωσσικού μαθήματος. Ωστόσο δεν παραλείπουν να εκφράσουν τις επιφυλάξεις τους, αφού για την εφαρμογή του προγράμματος απαιτούνται οικονομικοί πόροι που οι περισσότερες κοινότητες δε διαθέτουν, όπως και περισσότεροι και καλύτερα καταρτισμένοι εκπαιδευτικοί.

Αυτή η ταύτιση απόψεων μεταξύ ΠΚΕΕ και Καθηγητικού Συλλόγου της Μεγάλης του Γένους Σχολής επισημαίνεται και σε μία σειρά άρθρων που δημοσιεύονται στον *Ταχυδρόμο* υπό το ψευδώνυμο «Συμβιβαστής». Ο αρθρογράφος, ο οποίος είχε λάβει μέρος στο Εκπαιδευτικό Συνέδριο, δηλώνει την ικανοποίησή του για τον ρόλο που παίζει ο Τύπος στο ζήτημα, καθώς η δημόσια συζήτηση είναι απαραίτητη σε θέματα που επηρεάζουν όλη την κοινωνία. Ακολούθως εκφράζει τη χαρά του γιατί οι αρχικοί του φόβοι περί πανηγυρικής αποδοκιμασίας «*τοιούτου εξαμβλωματικού κατασκευάσματος*»³ διαψεύστηκαν από την έκθεση του Συλλόγου Καθηγητών. Απαριθμεί τα σημεία στα οποία οι Καθηγητές διαφοροποιούνται από την ΠΚΕΕ και σημειώνει ότι οι αλλαγές που προτείνουν, ιδίως στο ζήτημα της γλώσσας, είναι επουσιώδεις. Ρίχνει λοιπόν και αυτός το βάρος του στο θέμα της αλλαγής της ισχύουσας μεθόδου διδασκαλίας, με την οποία «... αδύνατον είναι ούτε την γλώσσαν να μάθωσιν, ούτε συγγραφείς και ποιητάς δοκιμωτάτους ν' αναγνώσωσι μετά συνειδήσεως και επιγνώσεως... και ης σκοπός μεν η κενή επίδειξις, αποτελέσματα δε η απο-

¹ Την εισήγηση υπογράφουν ο διευθυντής, μητροπολίτης Σάρδεων Μιχαήλ, και οι καθηγητές: Κ. Ζαχαριάδης, Θ. Σαλτέλης, Ε.Γ. Αμαξόπουλος, Ν. Βούρος, Ι. Χλωρός, Δ. Οικονομίδης, Π. Παπακωνσταντίνου, Α. Δελίστοβιτς, Β. Μυστακίδης, Μ. Αυθεντόπουλος και Κ. Σπαθάρης. «Το οκτάτακτον πρόγραμμα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 55, 13/3/1902 & «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1130, 7/3/1902.

² Συγκεκριμένα: αντικατάσταση των κειμένων του Ξενοφώντα στην Στ' τάξη από αντίστοιχα του Ιωάννη Χρυσόστομου, επιλογή κειμένων σε αττική διάλεκτο αντί για εξαττική του Ηρόδοτου, διδασκαλία της αρχαίας γραμματικής από την Στ' τάξη, αλλά χρήση του σχετικού βιβλίου από την Ζ'. Βλ. «Το οκτάτακτον πρόγραμμα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 45, 1/3/1902 & «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1124, 28/2/1902.

³ «Σχολειακά ζητήματα και πράγματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ.1141, 20/3/1902.

*νάρκωσις του νου και η αποστράγγισις της καρδιάς».*¹

Ένα μήνα μετά τη δημοσιοποίηση της έκθεσης των καθηγητών της Μεγάλης του Γένους Σχολής, γνωστοποιείται από τον Τύπο ότι ο Ιωακείμ Γ΄ είχε παραπέμψει την εισήγηση της ΠΚΕΕ και σε μια επιτροπή απαρτιζόμενη από επτά εκπαιδευτικούς και διευθυντές σχολείων της Κωνσταντινούπολης.² Η λειτουργία της επιτροπής αυτής ήταν γεμάτη περιπλοκές αφού δύο από τα μέλη δε συμμετείχαν στις εργασίες της, ενώ τα υπόλοιπα δεν κατάφεραν να συμφωνήσουν μεταξύ τους. Βασική αιτία της διαφωνίας ήταν η επιθυμία του Α. Ζαμαρία να μη συζητηθεί απλώς το πρόγραμμα της ΠΚΕΕ, αλλά να καταρτισθεί ένα εντελώς διαφορετικό. Ο πρόεδρος της επιτροπής, Χρ. Χατζηχρήστος κι ο Θ. Σαλτέλης συμφώνησαν μαζί του, οι Ι. Βασματζίδης και Α. Αράπης αντέδρασαν και το αποτέλεσμα ήταν να υποβληθούν τελικά στον Πατριάρχη δύο υπομνήματα με μεγάλες διαφορές μεταξύ τους.

Το υπόμνημα της πλειοψηφίας³ προβλέπει τον σχηματισμό ενός ουσιαστικά ταξικού εκπαιδευτικού συστήματος με βάση το επαγγελματικό μέλλον των μαθητών. Το δημοτικό, που θα έχει σκοπό τη μόρφωση των εργατών, υπηρετών και τεχνιτών θα είναι εξετάξιμο. Σε αυτό θα διδάσκεται αποκλειστικά η νέα ελληνική γλώσσα και φιλολογία, «...καθ' όσον πας χαρακτήρ δημοτικής εκπαιδεύσεως... δια της αφθόνου εισαγωγής και θεωραπείας δύο ξένων γλωσσών και αυτής έτι της λογίας και συστηματικής διδασκαλίας της αττικής διαλέκτου αλλοιούται τέλεον και νοθεύεται».⁴ Παρόλο που τελεί ακόμα υπό διαμόρφωση, είναι προτιμότερο ο λαός να γνωρίζει καλά την, έστω ατελή, νεότερη γλώσσα, παρά να αποστηθίζει άχρηστους γι' αυτόν γραμματικούς κανόνες της αρχαίας και να μη χειρίζεται σωστά καμία από τις δύο. Τα αρχαία ελληνικά θα διδάσκονται στις επόμενες δύο, τριτάξιες βαθμίδες, οι απόφοιτοι των οποίων είτε θα επιλέγουν το υπαλληλικό ή το εμπορικό στάδιο, είτε θα εισάγονται σε επαγγελματικές σχολές ή στο πανεπιστήμιο.

¹ «Σχολειακά ζητήματα και πράγματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ.1157, 9/4/1902.

² Πρόκειται για τους: Θεόδωρο Σαλτέλη, Ευάγγελο Αμαξόπουλο καθηγητές της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Χρήστο Χατζηχρήστο, διευθυντή του Ελληνογαλλικού Λυκείου στο Πέραν, Γεώργιο Λιανόπουλο, διευθυντή της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής Χάλκης, Ιωάννη Βασματζίδα, διευθυντή του ομώνυμου ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου, Αλέξιο Ζαμαρία, διευθυντή του Ζωγράφειου Γυμνασίου και Απόστολο Αράπη, διευθυντή των εκπαιδευτηρίων Γαλατά.

³ Η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει αρχικά υπό το ψευδώνυμο «Εις διδάσκαλος» (ενδεχομένως να πρόκειται για τον εμπνευστή της πρότασης, Α. Ζαμαρία) μια εκτενή περιγραφή του προγράμματος. Βλ. «Τα σχολεία μας», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 68, 28/3/1902, αρ.φ. 71, 2/4/1902 & αρ.φ. 72, 3/4/1902. Λίγες μέρες μετά δημοσιεύει αυτούσια και τα δύο υπομνήματα. Βλ. «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 73, 4/4/1902, αρ.φ. 75, 6/4/1902 & αρ.φ. 76, 8/4/1902.

⁴ «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 73, 4/4/1902. Οι δύο ξένες γλώσσες που αναφέρονται είναι τα τουρκικά και τα γαλλικά, η διδασκαλία των οποίων προβλέπεται στην εισήγηση της ΠΚΕΕ.

Το υπόμνημα της μειοψηφίας¹ υπερασπίζεται την πρόταση του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου και της ΠΚΕΕ για οκτατάξια κατώτερη εκπαίδευση και διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας. Οι συντάκτες συμφωνούν ότι με «... την αποστήθισιν ξηρών και ανουσίων κανόνων εκ τε της γραμματικής και του συντακτικού μεταβάλλοντες ούτω τα όργανα εις σκοπόν ... ουδέν το παράδοξον, ότι η διδασκαλία της αρχαίας παρέχει ανυπέρβλητα εμπόδια...».² Όταν όμως το παιδί καταρτίζεται σωστά, όπως προβλέπεται στις οδηγίες του προγράμματος, μέχρι την Στ' τάξη, τότε η μετάβαση στην αρχαία μέσω του Ευαγγελίου γίνεται ευχερής, ενώ δεν παραμελείται και η «καθωμιλημένη» μέχρι την ανώτατη τάξη. Ακόμα όμως κι αν εφαρμοστεί το πρόγραμμα της πλειοψηφίας, πάλι οι μαθητές δεν πρέπει να είναι άγευστοι της αρχαίας γλώσσας. Έτσι, η διδασκαλία της «...ου μόνον δεν θα επηρεάση την της σχολής κανονικήν λειτουργίαν, αλλά μάλλον θα ενισχύση το μορφωτικόν αυτής έργον και θα παράσχη τω μαθητή ιδίωμα λόγου απαραίτητον δια τας μετά ταύτα κοινωνικάς ανάγκας και υποχρεώσεις αυτού...»,³ η πιο επιτακτική εκ των οποίων είναι η παρουσία στην εκκλησία, γεγονός που προϋποθέτει τη γνώση των ομαλότερων τύπων της αρχαίας.

Η κριτική για τα δύο υπομνήματα φουντώνει αμέσως και κινείται από το χιούμορ μέχρι τις προσωπικές επιθέσεις. Συντάκτης του *Ταχυδρόμου*, αφού εκφράζει τον οίκτο του για τις ταλαιπωρίες που υφίσταται επί μία τετραετία το νέο πρόγραμμα, προτείνει να το στείλουν στον Γ. Ψυχάρη που θα το θάψει, όπως έθαψε και τη γλώσσα ολόκληρη, για να βρει την ησυχία του.⁴ Η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει μια ανοιχτή επιστολή προς τον Α. Ζαμαρία, με την οποία «εις δημοδιδάσκαλος» επιτίθεται εναντίον του με αφορμή το υπόμνημα και αμφισβητεί ευθέως την επιστημονική και διδακτική του επάρκεια.⁵ Τα περισσότερα άρθρα όμως εστιάζουν στον εντοπισμό και τη στηλίτευση γλωσσικών λαθών, χαρακτηρίζοντας «...το λεκτικόν του υπομνήματος... παντάπασι στρεβλόν και ανελληνιστον και ήκιστα προσήκον εις κάλαμον διδακτόρων της φιλολογίας».⁶ Η λεπτολογία με την οποία διεξάγεται αυτή η συζήτηση είναι τόσο σχολαστική, που επιστρατεύονται αποσπάσματα από τις Γλωσσικές Παρατηρήσεις του Κ. Κόντου, αλλά και κριτικές εκδόσεις αρχαίων έργων από ευρωπαίους ελληνιστές για να αποδειχθεί η σωστή γραφή ή σύνταξη

¹ Πρώτος δημοσιεύει αυτούσιο το υπόμνημα ο *Ταχυδρόμος*, ο οποίος δεν πράττει το ίδιο με το αντίστοιχο της πλειοψηφίας, αλλά περιορίζεται σε μια σύντομη παρουσίαση των προτάσεων της.

² «Η θέσις του εκπαιδευτικού ζητήματος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1155, 6/4/1902 & «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 75, 6/4/1902.

³ «Η θέσις του εκπαιδευτικού ζητήματος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1155, 6/4/1902 & «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 75, 6/4/1902.

⁴ Βλ. «Πινακίδες», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ.1155, 6/4/1902.

⁵ Βλ. «Ανοιχτή επιστολή προς Α. Ζαμαρία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 95 & 97, 4/5 & 7/5/1902.

⁶ «Το υπόμνημα της πλειοψηφίας και γλωσσικώς σόλοικον», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 86, 24/4/1902.

μιας λέξης ή φράσης.¹

Δε λείπει όμως και η ψύχραιμη κριτική, που εστιάζει σε δύο κυρίως σημεία. Το πρώτο είναι η αποβολή της αρχαίας γλώσσας από το δημοτικό. Αναφέρεται ότι αυτή η πρόταση αντιγράφει το νομοσχέδιο των Χ. Παπαμάρκου - Γ. Θεοτόκη που καταψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή το 1889 «...διότι και εκεί ευρίσκονται πλην των μαλλιαρών άνδρες, οίτινες προβλέπουσιν οποία δεινά επακόλουθα θα έχη δια το μέλλον της νεωτέρας ημών γλώσσης, αν τα 9/10 του λαού... στερηθώσι τελείως της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσης».² Διατυπώνεται ακόμα η άποψη ότι η γλώσσα μας, αδιάφορο αν πρόκειται για την αρχαία ή τη νέα, δεν μπορεί να διδαχθεί ώστε να γράφεται απταιστως μέσα σε 6 χρόνια, εκ των οποίων τα πρώτα δύο είναι ουσιαστικά νηπιώδη. Το δεύτερο σημείο είναι ο ταξικός διαχωρισμός που προάγεται με την πρόταση της πλειοψηφίας, σύμφωνα με την οποία τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων δε θα έχουν ολοκληρωμένη μόρφωση, αφού στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση θα διδάσκεται μόνο η νεότερη γλώσσα.³ Ο συντάκτης επισημαίνει ότι το έθνος ποτέ δεν αναγνώρισε τέτοιους φραγμούς, παρέχοντας πάντα ίση εκπαίδευση σε όλους. Απορεί μάλιστα πώς προτείνουν τέτοιο μέτρο άνθρωποι που προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα και κατέλαβαν τις σημερινές τους θέσεις χάρη στην αξία τους.

Στο πλαίσιο της συζήτησης αυτής αναζωπυρώνεται και η αντιδικία μεταξύ των υποστηρικτών της κλασικής και της πρακτικής εκπαίδευσης. Ο *Ταχυδρόμος* υπενθυμίζει πως «...αν η αρχαία ελληνική γλώσσα δια τους άλλους λαούς είναι γλώσσα κλασική, γλώσσα νεκρά... δι' ημάς ούτε κλασική ούτε νεκρά ούτε ξένη είναι· είναι αυτή η ζώσα και γραφομένη και λαλουμένη υφ' ημών σήμερον γλώσσα υπό την παλαιότεραν αυτής μορφήν· είναι αυτή η μητρική γλώσσα ημών...».⁴ Επομένως είναι αδύνατο να αποσπασθεί η σύγχρονη γλώσσα από την αρχαία, χωρίς την οποία δεν μπορεί να υπάρξει και πραγματικά εθνική εκπαίδευση. Το μόνο που χρειάζεται λοιπόν, είναι να βελτιωθεί η μέθοδος διδασκαλίας της. Στο ίδιο πνεύμα κινείται κι ο Ι.Χ. Μπογάς, εκπαιδευτικός στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων. Σε άρθρο του στην *Κωνσταντινούπολη* τονίζει ότι βάση της εκπαίδευσης είναι η αρχαία γλώσσα, αλλά με το ισχύον σύστημα διδασκαλίας οι μαθητές «...χαλεπώς και μετά δυσθυμίας φέρουσι το βάρος της τοιαύτης καταθληπτικής γυμνασιακής παιδείσεως...», ενώ

¹ Ενδεικτικά βλ. Γ. Γεωργιάδης Προκοπιεύς, «Γλωσσικά και γραμματικά σκαριφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1200, 5/6/1902, όπου παρατίθενται χωρία από έργα των Carel Gabriel Cobet και John Anthony Cramer.

² «Εκπαιδευτικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ.83, 18/4/1902.

³ «Εκπαιδευτικά», *ό.π.*.

⁴ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 9 Αυγούστου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1252, 9/8/1902.

οι απόφοιτοι «...τρέμουσι μεν αναμιμνησκόμενοι τον μαθητικόν αυτών βίον, μετ' αδιαφορίας δε και ψυχρότητος... διάκεινται προς τα άπαξ αναφανέντα αριστοτεχνήματα της κλασικής αρχαιότητος».¹ Καταλήγει λοιπόν ότι για να είναι καρποφόρος η διδασκαλία, θα πρέπει να γίνεται «...εις γλώσσαν καταληπτήν εις την διανοητικήν ανάπτυξιν των μαθητών».²

Προς επίρρωση των απόψεων αυτών, ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει αποσπάσματα από ένα άρθρο του Γ. Μιστριώτη στη *Σφαίρα* του Πειραιά. Ο Έλληνας καθηγητής υποστηρίζει πως όχι μόνο δεν ασχολούμαστε όσο πρέπει με τα έργα των προγόνων μας, αλλά και βρέθηκαν υπουργοί που σχεδόν κατέλυσαν τα ελληνικά γράμματα εισάγοντας στη θέση τους κατώτερα προϊόντα της νεότερης φιλολογίας. Τους καλεί λοιπόν: «...μη δημιουργείτε βάνουσον και χυδαίαν γλώσσαν, μηδέ εμβάλλετε ταύτην εις τα στόματα της αγνής του έθνους νεότητος».³ Κατά τη γνώμη του η κλασική εκπαίδευση για τους Έλληνες είναι ταυτόχρονα και εθνική, ενώ η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας με κανένα τρόπο δεν εμποδίζει την υλική πρόοδο του έθνους. Απεναντίας, συμβάλλει στην πνευματική και ηθική εξύψωση του ατόμου, παρέχοντας ευγενείς και υψηλούς σκοπούς για την καταλληλότερη αξιοποίηση όλης αυτής της προόδου και του πλούτου που αυτή συνεπάγεται.

Τα επόμενα χρόνια καταγράφονται μερικά ακόμα δημοσιεύματα για το ζήτημα. Το 1904 η *Κωνσταντινούπολις* παρουσιάζει μια επιστολή η οποία, παρά κάποιες επιφυλάξεις ως προς τις λεπτομέρειες, θέτει το ζήτημα της εκπαίδευσης και της γλώσσας από μια εντελώς πρακτική σκοπιά. Ο συντάκτης, έμπορος «εκ των εγκριτοτέρων», υποστηρίζει πως ο μαθητής του γυμνασίου μετά από 12 χρόνια στα θρανία αποκτά ίσως κάποιες γνώσεις της αρχαίας ελληνικής, ενώ θα έπρεπε «...προ πάντων να μάθη να εκθέτη καθαρά τας ιδέας του εις μίαν απλήν και σαφή γλώσσαν...».⁴ Το αποτέλεσμα είναι να μη μπορεί να ανταγωνιστεί σε εργασιακό επίπεδο τους μη Έλληνες, οι οποίοι σταδιακά αποκτούν τον έλεγχο της αγοράς. Αυτό κατά τη γνώμη του είναι ένα σοβαρό πρόβλημα, που πρέπει να αντιμετωπίσουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί: «...αν δε δεν το κατορθώνουν μόνοι των και είναι ανάγκη, ας κάμουν ακόμη συμβούλιον και με τον κ. Φωτιάδη τον ιατρόν».⁵

Λίγες μέρες αργότερα ο Γ.Ν. Φωτιάδης, απαντώντας στον Ζ. Φυτίλη που με άρθρο του στην *Πρόοδο* υποστήριζε την κατάργηση του μαθήματος της αρχαίας γλώσσας, χαρακτηρίζει την πρόταση αυτή «βλάσφημη». Θεωρεί πως η άγνοια ή η παραγνώριση της ουσίας του γλωσσικού ζητήματος οδηγεί τον Ζ. Φυτίλη να συνταχθεί με τον Φ. Φωτιάδη

¹ Ι.Χ. Μπογιάς, «Εκπαιδευτικά. Α'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 246, 4/11/1902.

² Ι.Χ. Μπογιάς, «Εκπαιδευτικά. Β'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 247, 5/11/1902.

³ «Τα ελληνικά γράμματα ως μορφωτικός παράγων», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1080, 3/1/1902.

⁴ Εις έμπορος, «Τι χρειάζεται», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 288, 18/12/1904.

⁵ Εις έμπορος, «Τι χρειάζεται», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π..

και να ζητά τον διαχωρισμό της σύγχρονης από την αρχαία γλώσσα. «Αγνοεί λοιπόν ο κ. Φυτίλης, ή προσποιείται ότι αγνοεί ότι η γλώσσα ημών η δημοτική, η λαλουμένη και γραφομένη, είναι αυτή η αρχαία ελληνική γλώσσα, υποστάσα τας εκ των χρόνων και των περιστάσεων αναποφεύκτους αλλοιώσεις, μεταβολάς και ποικίλας στρεβλώσεις, ας ουδεμία γλώσσα απέφυγε εν τω στόματι του αμαθούς όχλου;»¹. Η θέση του Γ.Ν. Φωτιάδη επομένως, είναι πως η αρχαία γλώσσα είναι ζωντανή και η μελέτη της είναι απαραίτητη, όχι μόνο για τον εμπλουτισμό και τη σωστή διαμόρφωση της νέας, αλλά και για την ολοκληρωμένη μόρφωση του ανθρώπου.

Τελικά, μετά από όλες αυτές τις συζητήσεις και αντεγκλήσεις το αποτέλεσμα είναι σίγουρα κατώτερο του αναμενόμενου. Τα αλλεπάλληλα αιτήματα για απλοποίηση της γλώσσας που χρησιμοποιείται και διδάσκεται στο σχολείο δεν εισακούγονται, όπως φαίνεται από το ακόλουθο δημοσίευμα της *Κωνσταντινούπολης*: «Ουδείς αγνοεί την οικτράν τύχην του προ ετών εν τοις Πατριαρχείοις συγκροτηθέντος εκπαιδευτικού συνεδρίου. Είναι πεπρωμένον, φαίνεται, τα πάντα παρ' ημίν να καταλήγωσιν εις το μηδέν. Ενέπνευσε τόσας ελπίδας το συνέδριον εκείνο· και εν τούτοις δεν απεδείχθη ή μία πομφόλυξ. Τα πάντα δια μονοκονδυλιάς διεγράφησαν και εις οιανδήποτε περί τροποποιήσεως του εκπαιδευτικού συστήματος σκέψιν αρχίζομεν πάντοτε εκ θεμελίων, ίνα μηδέποτε φθάσωμεν εις το τέρμα».² Σε άρθρο του *Ταχυδρόμου* το 1911 επισημαίνεται ότι παρόλο που ο Α. Ζαμαρίας κι άλλοι που συντάσσονται με τις απόψεις του είναι μέλη της ΠΚΕΕ από το 1902, «...ουδέ το παράπαν απετολμήθη η εισαγωγή τοιούτου προγράμματος εις τας Σχολάς της Αρχιεπισκοπής, διότι η κοινή γνώμη ως από συνθήματος εκηρύχθη κατ' αυτού...».³

3.1.4. Οι εκπαιδευτικές συνεδρίες του ΕΦΣΚ

Ο ΕΦΣΚ οργανώνει στα τέλη του 1907 την πρώτη σειρά έκτακτων εκπαιδευτικών συνεδριών, με σκοπό να εξεταστούν φλέγοντα εκπαιδευτικά ζητήματα. Στις συνεδριάσεις αυτές συμμετέχουν, εκτός από τα μέλη του Συλλόγου, πολλοί από τους σημαντικότερους

¹ Γ.Ν. Φωτιάδης, «Η ελληνική γλώσσα. "Χρόνου φείδου"», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1939, 24/12/1904.

² «Οι διδάσκαλοί μας», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 180, 18/8/1905.

³ Αυτόχθων, «Τα προγράμματα. Β'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3890, 23/4/1911.

παράγοντες της εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη.¹ Τα συμπεράσματα όμως των συνεδριών, παρόλο που προκύπτουν κατόπιν μελέτης και συζήτησης μεταξύ των καθ' ύλην αρμοδίων για την εκπαίδευση, δεν έχουν καμία απολύτως ισχύ. Υποβάλλονται απλώς ως ευχές ή συμβουλές στο Πατριαρχείο, το οποίο έχει τη διακριτική ευχέρεια να τις υιοθετήσει, να τις απορρίψει, ή ακόμα και να τις αγνοήσει. Παρόλα αυτά, ο θεσμός κρίνεται από τους ιθύνοντες του Συλλόγου ως επιτυχημένος, με αποτέλεσμα να καθιερωθεί σε ετήσια βάση, τουλάχιστον μέχρι το 1911 - 12.² Ο ΕΦΣΚ γνωστοποιεί μέσω του Τύπου το πρόγραμμα και τη θεματολογία των συνεδριών. Επιπλέον, καθώς στις συνεδριάσεις παρίστανται δημοσιογράφοι και διευθυντές εφημερίδων, υπάρχουν τακτικά ρεπορτάζ που ενημερώνουν το κοινό για τις απόψεις και τις ιδέες που διατυπώνονται στις εισηγήσεις, όπως και στις συζητήσεις που ακολουθούν.³

Ανάμεσα στα θέματα που παρουσιάζονται από τους εισηγητές, οι οποίοι έχουν επιλεγεί από τον ΕΦΣΚ, βρίσκονται αρκετά που αναφέρονται στη γλώσσα και στο γλωσσικό ζήτημα. Η αρχή γίνεται με τον Χρ. Πανταζίδη, ο οποίος πραγματεύεται τις ελλείψεις στη διδασκαλία των αρχαίων στη μέση εκπαίδευση. Σύμφωνα με τον εισηγητή, «...οιαδήποτε και αν είναι η μορφή της μέσης ημών παιδείσεως την πρώτην θέσιν εν αυτή πρέπει να κατέχη η σπουδή της ελληνικής γλώσσης και λογοτεχνίας καθότι ο αρχαίος ελληνικός κόσμος αποτελεί το ουσιωδέστατον στοιχείον του νεωτέρου ημών βίου και την λαμπροτάτην βάση της ελληνοπρεπούς αγωγής».⁴ Διευκρινίζει ωστόσο, ότι η μορφωτική δύναμη της αρχαίας δεν βρίσκεται μόνο στην ίδια τη γλώσσα, αλλά και στις ιδέες και το πνεύμα που αυτή περιγράφει. Γι' αυτό, στόχος της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στο γυμνάσιο «...είναι η ικανή και βαθεία γνώσις του πολιτισμού και του βίου καθόλου των αρχαίων Ελλήνων, ήτις είναι αδύνατον να επιτυχθή άνευ βαθείας κατανοήσεως των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων».⁵ Ο ίδιος όμως τάσσεται κατά της εισαγωγής της διδασκαλίας των αρχαίων

¹ Στους προσκληθέντες περιλαμβάνονται: τα μέλη της ΠΚΕΕ και της Εκπαιδευτικής Επιτροπής Χαλκηδόνας, το προσωπικό της Μεγάλης του Γένους Σχολής, της Θεολογικής Σχολής Χάλκης, των ανώτερων εθνικών και ιδιωτικών γυμνασίων, οι διευθυντές των κοινοτικών και των ιδιωτικών σχολείων, καθώς και αντιπρόσωποι των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων. Βλ. ΕΦΣΚ Πρακτικά των Εκπαιδευτικών Συνεδριών 1907-1908. Παράρτημα του ΛΑ' τόμου, 1909, σελ. β'.

² Τα πρακτικά των δύο πρώτων εκπαιδευτικών συνεδριών δημοσιεύθηκαν το 1909, ως παραρτήματα των ΛΑ' και ΛΒ' τόμων του Συγγράμματος Περιοδικού, αντίστοιχα. Για τις συνεδρίες των επόμενων ετών και τα θέματα που συζητήθηκαν, αντλήθηκαν πληροφορίες από τα σχετικά δημοσιεύματα του Τύπου.

³ Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα της Προόδου: «Αι εκπαιδευτικά συνεδρία του ΕΦΣΚ», Προόδος, αρ.φ. 1495, 24/12/1908, «Η χθεσινή εκπαιδευτική συνεδρία του ΕΦΣΚ», Προόδος, αρ.φ. 1498, 28/12/1908, «Η τελευταία των εκπαιδευτικών συνεδριών του ΕΦΣΚ», Προόδος, αρ.φ. 1505, 6/1/1909.

⁴ Χ. Πανταζίδης, «Τίνες αι παρατηρούμεναι ελλείψεις της διδασκαλίας των Ελλήνων συγγραφέων εν τη μέση παιδείσει», ΕΦΣΚ Πρακτικά των Εκπαιδευτικών Συνεδριών 1907-1908. Παράρτημα του ΛΑ' τόμου, 1909, σ. 87.

⁵ Χ. Πανταζίδης, «Τίνες αι παρατηρούμεναι ελλείψεις της διδασκαλίας...» όπ.π., σ. 90.

στις πρώτες τάξεις του γυμνασίου, ενώ υποστηρίζει τη διδασκαλία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας και των καλύτερων δημοτικών τραγουδιών, παράλληλα με την αρχαία γλώσσα.¹ Στη συζήτηση που ακολουθεί, όλοι συμφωνούν πως η διδασκαλία της είναι αμέθοδη και πληκτική, ενώ προβάλλεται η άποψη πως πρέπει να διδαχθεί με τον ίδιο τρόπο που διδάσκεται μια ξένη γλώσσα.

Την επόμενη χρονιά ο Α. Ζαμαρίας θίγει το ζήτημα της διδασκαλίας της ελληνικής σε ετερόφωνους Έλληνες. Εδώ το βάρος πέφτει στην εθνική διάσταση της γλώσσας, καθώς θεωρείται αυτονόητη η αδημονία των «*παρ' ημίν ξενογλώσσων*» να διδαχθούν τα ελληνικά, «*...θεωρούντες ταύτην εικότως ως εθνικήν γλώσσαν, ως πολύτιμον εθνικόν κειμήλιον, εφ' ω αγάλλονται και αφ' ου κατά την ιστορικήν αυτών εξέλιξιν μοιραίως και υπό λόγων αναποδράστου ανάγκης απέστησαν*».² Ο εισηγητής εφιστά την προσοχή στην επιλογή του γλωσσικού ιδιώματος που θα διδαχθεί. Ο ίδιος απορρίπτει το όργανο του γραπτού λόγου των λογίων, που αποτελεί τον σκοπό και το τέρμα της σχολικής διδασκαλίας και προτείνει την προφορική γλώσσα των «*μεμορφωμένων τάξεων*». Αυτή μπορεί να υστερεί σε «*καθαρότητα*» έναντι της γραπτής, «*...αποτελεί όμως τον ισχυρότατον δεσμόν της Εθνικής ημών ενότητος, δι' ου και αυτοί οι ξενόφωνοι αδελφοί ημών αναποδράστως συνδέονται προς το όλον έθνος*».³

Στη συζήτηση που ακολουθεί όμως, διατυπώνονται απόψεις πολύ πιο ρηξικέλευθες. Ο Αθανάσιος Παπαναστασίου υποστηρίζει ότι για να επιτευχθεί ο στόχος πρέπει να διδαχθεί η γλώσσα που ο μαθητής θα ακούσει «*από τον πρώτον τυχόντα ελληνόφωνον συμπατριώτην αυτού*».⁴ Ο Δ. Δαμασκηνός καταθέτει ότι ο ίδιος έχει διδάξει σε τουρκόφωνη κοινότητα χρησιμοποιώντας με μεγάλη επιτυχία την «*ομιλουμένην γλώσσαν*», στην οποία ο Φίλιππος Σιαμπανίδης προτείνει να γράφονται στο εξής τα διδακτικά βιβλία για τους ετερόφωνους.⁵ Ο Μ. Αυθεντόπουλος συμβουλεύει τους παρευρισκόμενους να μην τρομάζουν από το φάσμα του γλωσσικού ζητήματος και ορίζει ως προφορική γλώσσα, αυτή των «*Ελληνίδων μητέρων*».⁶ Τελικά η άποψη που επικρατεί και διατυπώνεται στα συμπεράσματα, είναι ότι για τη διδασκαλία της ελληνικής σε ετερόφωνους «*γενήσεται δε χρήσις*

¹ Χ. Πανταζίδης, «Τίνες αι παρατηρούμεναι ελλείψεις της διδασκαλίας...» όπ.π., σ. 96.

² Α. Ζαμαρίας, «Η διδασκαλία της ελληνικής εις τους ξενογλώσσους Έλληνας», *ΕΦΣΚ Πρακτικά των Εκπαιδευτικών Συνεδριών, τεύχος Β' 1908-1909. Παράρτημα του ΑΒ' τόμου, 1909, σ. 7.*

³ Α. Ζαμαρίας, «Η διδασκαλία της ελληνικής εις τους ξενογλώσσους Έλληνας», όπ.π., σ. 10.

⁴ «Α' Ειδική Εκπαιδευτική Συνεδρία», *ΕΦΣΚ Πρακτικά των Εκπαιδευτικών Συνεδριών, τεύχος Β' 1908-1909. Παράρτημα του ΑΒ' τόμου, 1909, σ. 18.* Ο Α. Παπαναστασίου είναι ο ίδιος ετερόγλωσσος Μακεδόνας, με πολυετή υπηρεσία ως εκπαιδευτικός κι επιθεωρητής των σχολείων της Μακεδονίας.

⁵ Όπ.π., σ. 19.

⁶ Όπ.π., σ. 21.

αποκλειστικώς της ομιλουμένης εν ταις πόλεσι μεταξύ των οπωσδήποτε μεμορφωμένων τάξεων γλώσσης».¹ Όταν λίγο αργότερα ο ΕΦΣΚ κάνει το πρώτο βήμα προς την υλοποίηση της απόφασης αυτής, ο Λαός επινεύει: «...ο μόνος τρόπος για να μάθουν οι τουρκόγλωσσοι, οι βουλγαρόγλωσσοι κ' οι αλβανόγλωσσοι Έλληνες ελληνικά, είναι να τους διδάξουμε τη γλώσσα που μιλούμε, κι' όχι τις ελληνικούρες των σκολειών μας».²

Σε επόμενη συνεδρία, ο Ι. Παπαδόπουλος ασχολείται με το θέμα της διδασκαλίας της Βυζαντινής και της νεότερης λογοτεχνίας στη μέση εκπαίδευση. Υποστηρίζει πως οι Έλληνες θα έπρεπε να πρωτοστατούν στη μελέτη των δύο αυτών πεδίων, όχι μόνο ως κληρονόμοι των Βυζαντινών, αλλά και γιατί μέσω της Βυζαντινής λογοτεχνίας θα πληρωθεί το χάσμα που χωρίζει την αρχαία από τη νέα γλώσσα. Με την άποψη αυτή συντάσσεται και Α. Ζαμαρίας, που προσθέτει ότι «...εάν εμελετώντο ως δει τα κατά τους βυζαντινούς χρόνους, θα κατεννοείτο βαθύτερον η νεωτέρα ημών φιλολογία και θ' απεφεύγετο το γλωσσικόν ζήτημα».³ Αυτό που αποφεύγει ο εισηγητής, είναι το να αναφερθεί στη νεότερη λογοτεχνία, γεγονός που ωθεί τον Δ. Δαμασκηνό να παρατηρήσει πως «εκάμαμεν φαίνεται αρκετήν παραχώρησιν και συγκατάβασιν θέσαντες και τους Βυζαντινούς εις τους προγόνους μας, και προ της παραδοχής της νεωτέρας ελληνικής φιλολογίας εις τας σχολάς μας... επιμένομεν να θεωρώμεν ως ανάξια πολιτογραφήσεως τα αθάνατα δημοτικά άσματα, τον μεγαν Σολωμόν, τον Βαλαωρίτην και αυτόν τον Ραγκαβήν ή τον Βερναρδάκη».⁴ Κι αυτό όμως, συνεχίζει, έχει να κάνει με το ζήτημα της γλώσσας. Το ασυγχώρητο σφάλμα όλων αυτών είναι ότι δεν έγραψαν σε αττική ή αττικίζουσα. Έτσι οι σύγχρονοι Έλληνες, που συναναστρέφονται με τους νεκρούς τύπους των προ πολλού αποθανόντων προπάππων, απαρνούνται τους ζωντανούς και λησμονούν ότι η γλώσσα εξελίσσεται και η λογοτεχνία προσαρμόζεται στους τύπους της εκάστοτε εποχής.

Την αντίθετη άποψη εκφράζει ο Μ. Αυθεντόπουλος, ο οποίος, χαρακτηρίζοντας «ακατανόητη» την εισαγωγή του Κ. Παλαμά στα «Άπαντα» του Δ. Σολωμού, δηλώνει: «Εάν δε πρόκειται δια τοιούτων εκδόσεων να γίνωσι γνωστά τα νεώτερα έργα, προτιμότερον να μείνωσιν άγνωστα, ίνα αποτραπή από της σχολής το γλωσσικόν ζήτημα, όπερ κατ'

¹ Οπ.π., σ. 27.

² «Από τη ζωή μας», Ο Λαός, αρ.φ. 18, 8/3/1909, σ. 2.

³ «Δ' Ειδική Εκπαιδευτική Συνεδρία», ΕΦΣΚ Πρακτικά των Εκπαιδευτικών Συνεδριών, τεύχος Β' 1908-1909. Παράρτημα του ΑΒ' τόμου, 1909, σ. 88.

⁴ Ι. Παπαδόπουλος, «Περί της διδασκαλίας της Βυζαντινής και νεωτέρας λογοτεχνίας εις τας σχολάς της μέσης παιδείσεως», ΕΦΣΚ Πρακτικά των Εκπαιδευτικών Συνεδριών, τεύχος Β' 1908-1909. Παράρτημα του ΑΒ' τόμου, 1909, σσ. 89-90.

ουσίαν δεν υπάρχει».¹ Ο μόνος που διατυπώνει αντιρρήσεις για τη διδασκαλία ακόμα και της βυζαντινής λογοτεχνίας, είναι ο Δ. Μοστράτος. Ο καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής επισημαίνει ότι «...εν τοις σχολείοις αγωνιζόμεθα να καλλιεργήσωμεν το γλωσσικόν συναίσθημα προς το κάλλος της ακεραίας αττικής γλώσσης».² Ενδεχόμενη εισαγωγή της βυζαντινής λογοτεχνίας θα υπονομεύσει αυτές τις προσπάθειες και θα επιφέρει σύγχυση στους μαθητές. Λίγες μέρες μετά, ο *Επίκαιρος* χαρακτηρίζει την άποψη αυτή ως την «ατυχεστέρα» όσων ακούστηκαν σε αυτή τη συνεδρία, καθώς «...μας υπενθύμισε ζωηρώς την σαπίλαν, η οποία υπάρχει εις μέρος του έθνους μας».³ Ο *Λαός* από την άλλη, επικεντρώνεται στα θετικά σημεία: «Καλά που βρέθηκε ένας φωτεινός άνθρωπος, ο κ. Δαμασκηνός... κ' έτσι αποφασίστηκε να μπη και η σημερινή φιλολογία μας στα σχολεία».⁴

Ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει τον Δεκέμβριο του 1909 την ανακοίνωση του ΕΦΣΚ για το πρόγραμμα και τα θέματα των επόμενων εκπαιδευτικών συνεδριών.⁵ Μετά την ολοκλήρωσή τους, η *Πρόοδος* ενημερώνει αναγνώστες της για τα εκεί διαμοιφθέντα. Συνοψίζει τα συμπεράσματα του εισηγητή Δ. Χαμουδόπουλου σχετικά με την απλοποίηση της γραμματικής που διδάσκεται στο σχολείο και μεταφέρει τα κύρια σημεία της συζήτησης που ακολουθεί. Οι συμμετέχοντες, εκπαιδευτικοί οι περισσότεροι, εκφράζουν απόψεις που κυμαίνονται από την εισαγωγή μιας ολιγοσέλιδης γραμματικής που θα περιέχει μόνο τους τύπους της αρχαίας γλώσσας, μέχρι την κατάργηση των τόνων και το ότι «...αδίκως κοπιάζομεν, όταν δεν κτυπήσωμεν το κακόν εις την ρίζαν».⁶ Η *Πρόοδος* δεν μπαίνει σε λεπτομέρειες ως προς το ποιο είναι αυτό το «κακό». Αν όμως ληφθεί υπόψη πως τη συγκεκριμένη άποψη εκφέρει ο διευθυντής του *Λαού*, Ν. Γιαννιός, είναι λογικό το συμπέρασμα πως αναφέρεται στην καθαρεύουσα. Η σειρά των εκπαιδευτικών συνεδριών της χρονιάς φτάνει στο τέλος της δύο μέρες αργότερα, με την ψήφιση των συμπερασμάτων που έχουν προκύψει μετά τη συζήτηση. Μεταξύ άλλων, οι συμμετέχοντες αποφαινόμενοι ότι «η εν τη Ε' και ΣΤ' τάξει γραμματική θα είνε η της νέας ελληνικής γλώσσης. Εν παραρτήματι του βιβλίου θα παρέχονται οι τύποι και αι διαφοραί της αρχαίας γλώσσης από της νέας στοιχειωδέστατα... δια την ΣΤ' τάξιν, όπου εισέτι διδάσκεται η αρχαία».⁷

¹ «Δ' Ειδική Εκπαιδευτική Συνεδρία», *ΕΦΣΚ Πρακτικά των Εκπαιδευτικών Συνεδριών*, τεύχος Β' 1908-1909. Παράρτημα του ΑΒ' τόμου, 1909, σ. 96.

² Οπ.π., σ. 87.

³ «Πεννιές», *Επίκαιρος*, τχ. 2, 11/1/1909, σ. 11

⁴ «Ειδησούλες», *Ο Λαός*, αρ.φ. 9, 11/1/1909, σ. 5.

⁵ «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Ειδικά Εκπαιδευτικά Συνεδρία του ΜΘ' Συλλογικού έτους (1909 – 1910)», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3461, 2/12/1909.

⁶ «Η χθεσινή Συνεδρία του Ελλ. Φιλ. Συλλόγου. Περί απλουστεύσεως της γραμματικής», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1864, 4/1/1910.

⁷ «Η χθεσινή Εκπαιδ. Συνεδρία του Ελλ. Φιλολ. Συλλόγου», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1866, 6/1/1910.

Στην έκθεση της Εκπαιδευτικής επιτροπής του ΕΦΣΚ τον Απρίλιο του 1911 ο Χ. Πανταζίδης ενημερώνει τα μέλη του Συλλόγου ότι «*προκειμένου δε και εφετος να συγκληθώσιν υπό του Συλλόγου ειδικαί εκπαιδευτικάί συνεδρίαί, το ημέτερον Τμήμα εν καιρώ ώρισε θέματα...*».¹ Στα τέλη του ίδιου έτους μια σύντομη ανακοίνωση δημοσιεύεται στην *Αστραπή*. Σύμφωνα με αυτή, καλούνται τα μέλη του Συλλόγου, αλλά «*...και πας περί τα εκπαιδευτικά ασχολούμενος*»² να συμμετάσχουν στις ετήσιες ειδικές εκπαιδευτικές συνεδρίες του ΕΦΣΚ. Ανακοινώνονται μάλιστα και τα θέματα των συνεδριών αυτών, πρώτο μεταξύ των οποίων φηγουράρει το: «*Περί της διαβαθμίσεως της γλώσσης του Αναγνωστικού βιβλίου εν τη πρώτη παιδείσει*», με εισηγητή τον καθηγητή Δ. Οικονομίδα. Πρόκειται για το τελευταίο χρονολογικά δημοσίευμα που εντοπίστηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας και αναφέρεται με βεβαιότητα στις εκπαιδευτικές συνεδρίες του ΕΦΣΚ. Από το κείμενο της ανακοίνωσης γίνεται αντιληπτό πως πρόκειται για τον ίδιο θεσμό, ο οποίος ξεκίνησε στα τέλη του 1907. Ένα ακόμα δημοσίευμα, αυτή τη φορά στους *Πάπυρους* το 1914, αναφέρει πως συζητήθηκε το ζήτημα «*...ποια πρέπει να είναι τα όρια της ορθογραφικής εμπειρίας των μαθητών σε κάθε τάξη της Αστικής Σχολής*» σε μια «*συνεδρίαση εκπαιδευτική*» που έλαβε χώρα στον Σύλλογο παραμονές των Φώτων.³ Η ονομασία κι ο χρόνος ταιριάζουν, αλλά δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για τις γνωστές εκπαιδευτικές συνεδρίες. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία πάντως, ως τέτοιες αναφέρονται μόνο αυτές που έλαβαν χώρα κατά τα έτη 1908 – 1909.⁴ Τα παραπάνω δημοσιεύματα λοιπόν, εμπλουτίζουν τις πληροφορίες μας γύρω από τη συγκεκριμένη δραστηριότητα του ΕΦΣΚ.

3.1.5. Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου και η αντι-μεταρρύθμιση του 1920

Σε εντελώς διαφορετικές ατραπούς κινούνται τα δημοσιεύματα του περιοδικού *Ο Λόγος*. Βρισκόμαστε πλέον στο 1919 και στα σχολεία του ελληνικού βασιλείου ήδη εφαρμόζεται η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου, η οποία προβλέπει την

¹ Χρ. Πανταζίδης, «Έκθεσις του Εκπαιδευτικού Τμήματος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΓ', 1914, σ. 13.

² «Ελλην. Φιλολογικός Σύλλογος. Εκπαιδευτικάί συνεδρίαί», *Αστραπή*, αρ.φ. 193, 21/12/1911.

³ Μ.Κ., «Μια συζήτηση στο Σύλλογο», *Πάπυροι*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1914, σσ. 27-28.

⁴ Τόσο ο Χ. Εξερτζόγλου, όσο και ο Γ. Γιαννακόπουλος αναφέρουν ρητά πως ο ΕΦΣΚ οργάνωσε δύο σειρές εκπαιδευτικών συνεδριών, μία τον Ιανουάριο του 1908 και μία τον Ιανουάριο του 1909, με οκτώ συνολικά συνεδριάσεις. Βλ. Εξερτζόγλου (1996), σ. 136 & Γιαννακόπουλος (1998), σ. 319.

αποκλειστική διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού και την παράλληλη διδασκαλία της με την καθαρεύουσα στις δύο επόμενες. Η Δ. Μπεκέ, παίρνοντας αφορμή από το «Αναγνωστικό» του Α. Καρκαβίτσα, διατυπώνει το αίτημα για ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση «...με την επίσημη αναγνώριση της δημοτικής ως γλώσσας αληθινής του Ελληνικού λαού, ύστερα απ' τον επίσημο διορισμό στο υπουργείο της παιδείας δημοτικιστών σαν το Γληνό, το Δελμούζο, τον Τριανταφυλλίδη, και την επίσημη διδασκαλία της δημοτικής στα ελληνικά σχολεία».¹ Χρησιμοποιώντας τον γενικόλογό όρο «εκπαιδευτικές αρχές», εγκυβε ουσιαστικά το Πατριαρχείο για την επιμονή του στη διδασκαλία της καθαρεύουσας. Φτάνει μάλιστα στο σημείο να δηλώσει πως «...αν πρόκειται για πολύ ακόμα να εξακολουθήσει το κοινωνικό αυτό έγκλημα... τότε, μα την αλήθεια, κλείστε τα σχολεία σας, γκρεμίστε τα, αφανίστε τα και αφήστε τη φύση μόνη βοηθό και οδηγώτα της παιδακίας συνείδησης, με το χέρι στην καρδιά και με τη μεγαλύτερη πεποίθηση πως κάνετε την πιο υπέροχη υπηρεσία στην ευγενικά μας φυλή».²

Η αντίδραση στον δημοτικισμό δεν εκπορεύεται μόνο από το Πατριαρχείο. Τον Σεπτέμβριο του 1919 ο Ο. Μπεκές σχολιάζει ένα άρθρο του *Νεολόγου* που υπογράφει ο Σ. Βουτυράς. Θορυβημένος ο παλαίμαχος δημοσιογράφος «...περί των αξιώσεων της Εκπαιδευτικής Επιτροπής εις την μεταβολήν επί το μαλλιαρώτερον του παιδευτικού παρ' ημίν συστήματος...»,³ προσπαθεί να αποτρέψει μια τέτοια εξέλιξη. Ο Ο. Μπεκές στην απάντησή του τον προτρέπει να μελετήσει πρώτα το *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* «...και να μας πείση κατόπι μ' επιχειρήματα επιστημονικά κι όχι με αρχαιοειδείς αρλούμπες...»⁴ πως ο δημοτικισμός δε συμφωνεί με το πνεύμα και τον χαρακτήρα του ελληνικού έθνους. Εκεί που συμφωνεί μαζί του είναι στο ότι τα αποτελέσματα του εκπαιδευτικού συστήματος δεν είναι τα επιθυμητά, επιχειρηματολογεί όμως ότι την ευθύνη γι' αυτό δεν φέρουν οι μαλλιαροί, όπως ισχυρίζεται ο Σ. Βουτυράς, καθώς το σύστημά τους ουσιαστικά δεν έχει ακόμα εφαρμοστεί.

Συνοδοιπόρος του *Νεολόγου* είναι ο *Ταχυδρόμος*, άρθρα του οποίου επίσης δέχονται σκληρή κριτική. Πρώτος δέχεται τα πυρά των συντακτών του *Λόγου* ένας αρθρογράφος του *Ταχυδρόμου* που ισχυρίζεται ότι μια σπείρα δημοτικιστών μπήκε κρυφά από το παράθυρο στην ελληνική κυβέρνηση λόγω των ανώμαλων περιστάσεων και «...παρά την εξέγερση της συνείδησεως του Έθνους, προέβησαν εις την δήθεν επισημοποίησιν του γνω-

¹ Δ. Μπεκέ, «Η δημοτική στα ελληνικά σχολεία», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1919, σ. 238.

² Δ. Μπεκέ, «Η δημοτική στα ελληνικά σχολεία», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1919, σ. 239.

³ Ο. Μπεκές, «Σ. Ι. Β.», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1919, σ. 435.

⁴ Ο. Μπεκές, «Σ. Ι. Β.», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1919, σ. 436.

στού εξαμβλώματος. ... Φαντάζεστε τώρα πόσο ύπουλη είναι μια ενέργεια όταν δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως...»,¹ γράφει με απροκάλυπτη ειρωνεία ο Ε. Γιανίδης. Λίγο αργότερα ο Γ. Γκικιάδης παραθέτει απόσπασμα από άρθρο του Ταχυδρόμου, σύμφωνα με το οποίο ο Ε. Βενιζέλος, δυσαρεστημένος με την αυθαίρετη κι αχαλίνωτη τάση για διαστρέβλωση της γλώσσας, προτίθεται να θέσει ένα οριστικό τέλος στο ζήτημα και να απολύσει από κάθε δημόσια θέση όποιους ασπάζονται τις εξωφρενικές θεωρίες του Ψυχάρη. Ο Γ. Γκικιάδης καταρρίπτει αυτούς τους ισχυρισμούς υπενθυμίζοντας ότι οι Α. Δελμούζος, Μ. Τριανταφυλλίδης και Δ. Γληνός δε διευθύνουν το υπουργείο Παιδείας κατά το δοκούν, αλλά σύμφωνα με το σχέδιο του ίδιου του Ε. Βενιζέλου. Το άρθρο κλείνει με την πεποίθηση του συντάκτη ότι *«σήμερα γλωσσικό ζήτημα δεν υπάρχει στην Ελλάδα. Η δημοτική, η ζωντανή αλλά και παραγνωρισμένη γλώσσα του Ελληνικού λαού πήρε τη θέση που της αξίζει, και ελεύθερη πια, θα μπορέσει ν' ακολουθήσει τη φυσική της εξέλιξη δίχως εμπόδια και περιορισμούς»*.²

Στις αρχές του 1920 το αίτημα για γλωσσική μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση μπλέκεται με τα πολιτικά παιχνίδια εξουσίας. Με ένα άρθρο γεμάτο πικρία, η διεύθυνση του Λόγου εκφράζει την απογοήτευσή της για τα αποτελέσματα των εκλογών προς ανάδειξη των νέων μελών του ΔΕΜΣ. Η απογοήτευση αυτή δεν ανάγεται μόνο στο επίπεδο των προσώπων που τελικά εκλέχθηκαν, αλλά κυρίως στις αρχές και τις ιδέες που υπηρετούν.³ Το άρθρο αποδεικνύεται προφητικό, αφού στο επόμενο κιόλας τεύχος, το περιοδικό καταγγέλλει τους νεοεκλεχθέντες Εθνικούς Συμβούλους ότι *«...ντυθήκανε την τήβεννο του γλωσσοφύλακα...»*⁴ κι ανέσυραν στην επιφάνεια το γλωσσικό ζήτημα προκειμένου ν' αποπροσανατολίσουν το κοινό και να κρύψουν τους πραγματικούς τους σκοπούς. *«Πάνε χρόνια που άλλοι σοφότεροι από αυτούς, χτυπήσανε την καμπάνα του γλωσσικού κινδύνου. Τα χρόνια πέρασανε... κ' η Ελλάδα μεγάλωσε χάρη στη μεγαλοφυΐα ενός Μαλλιάρου. Ο κίνδυνος όμως υπάρχει»*,⁵ αναφέρεται στο δημοσίευμα κι αμέσως παρατίθεται η συλλογιστική που αναπτύχθηκε στον Τύπο: ο υπουργός Παιδείας, Δ. Δίγκας έχει παππού Βούλγαρο, άρα είναι κι ο ίδιος Βούλγαρος, γι' αυτό προσπαθεί χρησιμοποιώντας τους μαλλιάρους να εκβουλγαρίσει την Ελλάδα, εισάγοντας τα βουλγαρικά στα ελληνικά σχολεία! *«Και το δυστύχημα το φρικτό δυστύχημα, η ασυγχώρητη αμαρτία και η άσβηστη ντροπή είναι πως οι ατιμίες αυτές κυκλοφορήσανε μέσα στα Πατριαρχεία και βρήκαν μάλιστα αντίλα-*

¹ Ε. Γιανίδης, «Ο "Ταχυδρόμος"», τχ. 1, Νοέμβριος 1919, σ. 38.

² Γ. Γκικιάδης, «Διάβασα», Ο Λόγος, τχ. 3, Ιανουάριος 1920, σ. 117.

³ Βλ. «Οι νέοι Εθνικοί μας Σύβουλοι», Ο Λόγος, τχ. 3, Ιανουάριος 1920, σ. 116.

⁴ «Καταγγέλλουμε», Ο Λόγος, τχ. 4, Φεβρουάριος 1920, σ. 153.

⁵ «Καταγγέλλουμε», Ο Λόγος, τχ. 4, Φεβρουάριος 1920, σ. 154.

λο και μέσα στην αίθουσα του Εθνικού Μικτού Συμβουλίου».¹

Η αφορμή, σύμφωνα με το περιοδικό, δίνεται από δύο ομιλίες στον ΕΦΣΚ, η μία εκ των οποίων εκφωνείται από τον Εκπαιδευτικό Σύμβουλο της Ύπατης Ελληνικής Αρμοστείας στην Πόλη, Κωνσταντίνο Στυλιανόπουλο, κι ένα πρωτοχρονιάτικο ημερολόγιο γραμμένο στη δημοτική που εκδίδουν οι τελειόφοιτοι της Σχολής Γλωσσών κι Εμπορίου. «Το σκάνδαλο είτανε φοβερό. Και στη στιγμή ξυπνήσαν όλα τα ξυλένια ζόανα που έστησε μέσα στην πολιτεία μας η θρησκεία της Βλακείας».² Η αντίδραση ξεδιπλώνεται μέσα από τις στήλες του *Ταχυδρόμου*, όπου ο Κ. Ζιώγας με σειρά άρθρων στηλιτεύει τη δημοτική γλώσσα ως εθνικά επιζήμια κι ανασύρει τις παλιές κατηγορίες περί προδοσίας των μαλλιαρών,³ αλλά και από το βήμα του ΕΦΣΚ, με τον καθηγητή Χ. Πανταζίδα να προσπαθεί να πείσει το ακροατήριό του ότι το διάταγμα της ελληνικής κυβέρνησης ορίζει πως τα βιβλία του δημοτικού πρέπει να είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα, μα από παρανόηση κι απροσεξία εγκρίθηκαν εκείνα που γράφτηκαν στη δημοτική. Αμέσως μετά, το Πατριαρχείο παύει την Εκπαιδευτική Επιτροπή, ενώ το ΔΕΜΣ συντάσσει τον νέο της κανονισμό, σύμφωνα με τον οποίο δεν επιτρέπεται σε εκπαιδευτικούς να γίνουν μέλη της!

Ο συντάκτης του *Λόγου*,⁴ αφού αμφισβητεί την εθνικοφροσύνη του Κ. Ζιώγα κι απαντά στον Χ. Πανταζίδα παραθέτοντας τα διατάγματα του ελληνικού κράτους για τα σχολικά βιβλία, σπεύδει να αποκαλύψει το αίτιο αυτών των γεγονότων. «Οι άγιοι πατέρες κ' οι εθνικοί μας σύμβουλοι πήρανε για πρόσχημα το γλωσσικό ζήτημα. Δεν τους ενδιαφέρει ούτε η γλώσσα ούτε η θρησκεία, ούτε το έθνος. Εκείνο που τους ενδιαφέρει είναι το ατομικό τους συμφέρον. Φοβούνται μήπως χάσουν την εξουσία τους, την εξουσία που οργιάζει αιώνες τώρα, χωρίς να δώσει, χωρίς να είναι υποχρεωμένη να δώσει ποτέ λόγο σε κανένα. ... Δημιουργήσανε από σκοπό το γλωσσικό ζήτημα ή καλύτερα εκμεταλλευτήκανε το ζήτημα που δημιουργήθηκε για να μην εγκαινιάσουν με τον κ. Στυλιανόπουλο την ξένη – καθώς λεν – ανάμιξη εις τα απαράγραπτα δικαιώματα του Πατριαρχείου. Αν η Ελληνική κυβέρνηση μας έστελνε, εκπαιδευτικό σύμβουλο, κ' αυτόν ακόμη τον μακαρίτη Μιστριώτη, την ίδια θα δείχνανε συμπεριφορά».⁵

Ενώ στην Κωνσταντινούπολη η πολιτική ηγεσία εγκαλείται γιατί χρησιμοποεί το

¹ «Καταγγέλλουμε», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1920, σ. 154.

² «Καταγγέλλουμε», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1920, σ. 155.

³ Κ. Ζιώγας, «Η δημοτική γλώσσα εις την δημοτικήν σχολήν. Γ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 6763, 9/1/1920.

⁴ Το δημοσίευμα, το οποίο φέρει την υπογραφή: «Η Διεύθυνση», είναι κατά πάσα πιθανότητα γραμμένο από τον Γ. Χαλκούση, καθώς στο ίδιο τεύχος του *Λόγου* ανακοινώνεται πως ο Ο. Μπεκές αποσύρεται από τη διεύθυνση του περιοδικού.

⁵ «Καταγγέλλουμε», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1920, σελ. 158 - 159.

γλωσσικό ζήτημα για να εδραιώσει την εξουσία της, στο ελληνικό κράτος η πολιτική ηγεσία χρησιμοποιεί την εξουσία της για να επαναφέρει το γλωσσικό ζήτημα. Η Ζωή γράφει χαρακτηριστικά: «Μόλις έφυγε από τη μέση το λιοντάρι ξαναφάνηκαν οι γλωσσικές ύαινες που αρχίνισαν να τριγυρνούν τα νεκροταφεία της Γραμματικής για να ξεθάψουν τους μέσους αόριστους, τους υπερσεντέλικους και τις γενικές απόλυτες. Ότι δουλιά γίνηκε, (τόσο μοναδική και γόνιμη) χαρακτηρίστηκε όχι μόνο για τίποτε μα και για καταστρεπτική κι άνθρωποι ειδικοί πούναι το καμάρι της Νέας Ελλάδας στη γλωσσολογία, παρατήθηκαν για να θρονιάσει η ασημότητα του γιατρού Ζαΐμη τον ιερόν μιστριωτισμόν στο πρόσωπο του γαμπρού του. Πότε λοιπόν θα γλυτώσουμε για πάντα απ' τους βραχνάδες αυτούς που πνίγουν τη νεοελληνική μας αναγέννηση;».¹

Η αγωνία των δημοτικιστών της Αθήνας μεταφέρεται αυτούσια στον *Λόγο* με την αναδημοσίευση ενός άρθρου της αθηναϊκής *Πατρίδας*. Σε αυτό κατηγορούνται οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας ότι αρνούνται την πραγματικότητα και προσπαθούν να επιβάλουν τυραννικά τις απόψεις τους, δείγμα διανοητικής φτώχιας και φανατισμού. «Γιατί πώς είναι δυνατό μια γλώσσα να μην αλλάξει, να μην επηρεασθή από την εξέλιξη, που είν' ένας νόμος γενικός; Και ποιο είναι το τεχνητό ιδίωμα τάχα, αυτό που τ' ακούμε πάντα, που μαζί του ξυπνούμε, κοιμούμαστε, αγαπούμε, πονούμε, σκεπτόμαστε, πεθαίνουμε, ή αυτή η μούμια, η μπαλσαμωμένη καθαρεύουσα που μήτε μιλιέται, μήτε γράφεται, μήτε χρειάζεται;».² Οι συντάκτες του δημοσιεύματος προειδοποιούν ότι θα είναι ολέθριο να επιβληθεί και να επικρατήσει ξανά η καθαρεύουσα, αλλά ακριβώς επειδή πρόκειται για ένα αφύσικο και τεχνητό ιδίωμα δεν θα μπορέσει να διατηρηθεί και η γλώσσα θα τραβήξει τελικά τον δρόμο της.

Τον Ιανουάριο του 1921 ο Γ. Χαλκούσης δημοσιεύει στον *Λόγο* μια σειρά από διαμαρτυρίες, αγγελίες και προσκλήσεις των δημοτικιστών της Ελλάδας. Ο ίδιος εκφράζει τη βεβαιότητα πως αυτό το πισωγύρισμα της γλώσσας δε θα διαρκέσει για πολύ, παρόλο που «...οι μεσαιωνικοί δεσμοφύλακες της Νεοελληνικής Διανόησης τρομάζουν το θαύμα που τους ξανάφερε στη ζωή και του προσφέρουν εκατόμβες καίοντα βιβλία, τα βιβλία της

¹ «Με λίγα λόγια. Οι ύαινες», *Ζωή*, τχ. 3, Οκτώβριος 1920, σ. 147. Ο «γιατρός Ζαΐμης» είναι ο (ιατρός στο επάγγελμα) Θεόδωρος Ζαΐμης, υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην κυβέρνηση Δ. Ράλλη που προέκυψε από τις εκλογές του 1920. Με την αναφορά στον «γαμπρό του» πιθανόν να εννοείται ο Σ. Σακελλαρόπουλος που αντικατέστησε τον Δ. Γληνό στη θέση του γενικού γραμματέα του υπουργείου και διορίστηκε μέλος της επιτροπής «προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των Δημοτικών Σχολείων».

² «Το γλωσσικό», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1920, σ. 104. Το δημοσίευμα υπογράφουν πολλοί, σε νεαρή ακόμα ηλικία, ποιητές και λογοτέχνες όπως οι: Κλέων Παράσχος, Τέλλος Άγρας, Τάκης Παπατσώνης, Κωνσταντίνος Φαλτάιτς, Κώστας Αθάνατος κ.α.

*Δημοτικής, και μαζί μ' αυτά την Αλήθεια, το Φως...».*¹ Η Σοσιαλιστική Νεολαία Αθηνών απευθύνεται στους υπεύθυνους της εκπαίδευσης, εξηγώντας τους ότι δεν μπορούν να καταλάβουν το μέγεθος του κακού που προξενούν στους νέους γιατί οι ίδιοι δεν ένιωσαν «...τις χαρές που δοκιμάζουμε μεις μπαίνοντας στο νόημα της επιστήμης και της ποίησης με τα απλά γλυκόλογα της γλώσσας του σπιτιού μας...».² Η Φοιτητική Συντροφιά αναγγέλλει την ανασύστασή της και δηλώνει «...έτοιμη ν' αγωνιστεί και να παλέψει για την ανύψωση την πνευματική, για το ξεσκλάβωμα απ' το ζυγό της σχολαστικότητας που αλυσσοδένει την Ελληνική διανόηση, για τη νίκη της αληθινής μας, της ζωντανής μας γλώσσας».³ Προσκαλεί μάλιστα τους νέους της Κωνσταντινούπολης να ιδρύσουν παράρτημα της Φοιτητικής Συντροφιάς και τους υπόσχεται κάθε δυνατή βοήθεια.

Την ίδια χρονιά δημοσιεύεται η «Έκθεσις της Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων», με την οποία καταδικάζεται η δημοτική γλώσσα και η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Η απάντηση των δημοτικιστών της Πόλης έρχεται δια στόματος Ε. Γιανίδη, ο οποίος αμφισβητεί την επιστημονικότητα της Επιτροπής που ανασύρει «...όλα τα προκατακλυσμαία επιχειρήματα εναντίον της δημοτικής... σα να μην είχε γίνει στο μεταξύ καμιά πνευματική κίνηση, καμιά ζύμωση...».⁴ Σε ένα άρθρο 29 σελίδων που δημοσιεύεται στον *Λόγος*, ο Ε. Γιανίδης υποστηρίζει πως η καθαρεύουσα δεν είναι η λόγια γραπτή γλώσσα του ελληνικού έθνους. Η αντίστοιχη επίσημη γλώσσα στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη είναι ένα όργανο που χρησιμοποιείται σε κάθε περίπτωση. Στην Ελλάδα όμως «...κοινός διάλογος δεν υπάρχει στην καθαρεύουσα...»⁵ γιατί αυτή δεν μπορεί να εκφράσει απλά και καθημερινά νοήματα ή συναισθήματα. Ακόμα κι όσοι έχουν ανώτερη μόρφωση «...είναι άνθρωποι που είχαν και έχουν γλώσσα τη δημοτική... έκαμαν όμως τις σπουδές τους σε άλλη γλώσσα, στην καθαρεύουσα και επομένως όλες εκείνες τις έννοιες που αποχτήσανε στο διάστημα της σπουδής τους δεν ξέρουν να τις πουν αλλιώς παρά σ' εκείνη τη γλώσσα».⁶

Ο Ε. Γιανίδης ασκεί δριμυεία κριτική εντοπίζοντας λογικά σφάλματα κι αντιφάσεις στην «Έκθεση» για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «...δε θα μάθη ποτέ το παιδί να μεταχειρίζεται την καθαρεύουσα “εν τη καθ’ ημέραν αναστροφή”, δηλαδή στον κοινό διάλο-

¹ Γ. Χαλκούσης, «Χρονικά – Ιανουάριος», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1921, σ. 161.

² «Διαμαρτυρία της Σοσιαλιστικής Νεολαίας Αθηνών», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1921, σ. 161.

³ «Φοιτητική Συντροφιά», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1921, σ. 162.

⁴ Ε. Γιανίδης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η έκθεση της επιτροπείας», *Ο Λόγος*, τχ. 9/10, Ιούλιος/Αύγουστος 1921, σ. 557.

⁵ Ε. Γιανίδης, οπ.π., σ. 560.

⁶ Ε. Γιανίδης, οπ.π., σ. 561.

γο, όπως δεν την έμαθε κανένας από μας ούτε και τα μέλη της Επιτροπείας»¹ γιατί είναι μια γλώσσα που δεν χρησιμοποιείται στην καθημερινότητα. Επισημαίνει πως η κρίση της Επιτροπής για τα βιβλία δεν έχει σχέση με την παιδαγωγική τους αξία, αλλά στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στο ζήτημα της γλώσσας. Για τον λόγο αυτό τονίζει ιδιαίτερος την προκατάληψη των μελών της κατά της δημοτικής, που τους οδηγεί σε σύγχυση, στενή αντίληψη και αοριστία ιδεών, γνωρίσματα που δεν ταιριάζουν σε επιστήμονες. Το μεγάλο σφάλμα όμως που τους καταλογίζει, «...που όση επιείκεια κι' αν βάλει κανείς δεν μπορεί δυστυχώς να το χαρακτηρίσει αλλιώς παρά ως ψέμα...»,² είναι το ότι θεωρούν τη γλώσσα των αναγνωστικών τεχνητή. Το ψέμα αυτό έχει ευρύτερες συνέπειες, καθώς «με τη γλωσσική ψευτιά και με την προσήλωση σ' ένα ψεύτικο ιδανικό δεν μπορεί βέβαια το σχολείο μας να αναπτύξει την παρατήρηση, την ανεξάρτητη κρίση, την αυτενέργεια και την αυτοπεποίθηση, γι' αυτό όπου δεν κατορθώσει η φυσική ορμή του ατόμου να εξουδετερώσει την αρνητική αυτή ενέργεια του σχολείου, βγαίνει ένας άνθρωπος που, και επιστήμοντας αν γίνει, δε θα ξέρη άλλο παρά δουλική μίμηση κι αντιγραφή».³

Στο ίδιο πλαίσιο ο Ε. Γιανίδης παρουσιάζει δύο βιβλία που κυκλοφορούν στην Ελλάδα την ίδια χρονιά για να υπερασπιστούν τη δημοτική γλώσσα. Πρόκειται για τα: «Οι χοίροι υΐζουσιν, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις ύζουσιν» του Δ. Γληνού και «Πριν καούν» του Μ. Τριανταφυλλίδη. Ο Δ. Γληνός, χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Αντ. Γαβριήλ, παρουσιάζεται ως δάσκαλος, ευσυνείδητος υποστηρικτής της καθαρεύουσας και πολέμιος του Ψυχάρη, οι πεποιθήσεις του οποίου κλονίζονται όταν «παίρνει τα “μαλλιαρά” αναγνωστικά, με την ιδέα πως θα βρει την “Κεχριμπάρα” και το “σοφία σουζα”, και βλέπει εκεί μέσα τη γλώσσα του».⁴ Ο Μ. Τριανταφυλλίδης προβαίνει σε επισταμένη μελέτη της Έκθεσης προκειμένου να εντοπίσει και να παρουσιάσει λάθη, παλινωδίες και κυρίως την κακόβουλη διάθεση της Επιτροπής, που προσπαθεί με κάθε τρόπο να ρίξει τα νέα βιβλία στην πυρά. Ο Ε. Γιανίδης κλείνει το άρθρο με τις ίδιες φράσεις που ο Μ. Τριανταφυλλίδης χρησιμοποιεί στον επίλογο του βιβλίου του: «Το έργο τους δε θα το χαρούν για πολύν καιρό. ... Θα ξαναφωτίσει το δημοτικό σχολείο το αλφαβητάρι με τον ήλιο και θα ξανασκορπίσει το φως του για δεκαετηρίδες – όσο θα μιλή ο ελληνικός λαός την ίδια, όμορφη γλώσσα, και όσο δε θ' ακολουθήσουν άλλα καλύτερα αλφαβητάρια το δρόμο που εκείνο χάραξε».⁵

¹ Ε. Γιανίδης, οπ.π., σ. 567.

² Ε. Γιανίδης, οπ.π., σ. 581.

³ Ε. Γιανίδης, οπ.π., σ. 584.

⁴ Ε. Γιανίδης, «Αντ. Γαβριήλ δημοδιδασκάλου», *Ο Λόγος*, τχ. 9/10, Ιούλιος/Αύγουστος 1921, σ. 588.

⁵ Ε. Γιανίδης, «Νέα βιβλία», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1921, σ. 733.

Ταυτόχρονα με την κριτική του Ε. Γιαννίδη αρχίζει στον *Λόγο* η δημοσίευση μιας ακόμα σειράς άρθρων. Ο Ά. Σημηριώτης επιχειρεί να εξετάσει αν η ελληνική δημοτική και μέση εκπαίδευση συμβαδίζει με τον καθολικό σκοπό κάθε εθνικού σχολείου, που είναι να δώσει στο παιδί εθνική ανατροφή μέσω της καλλιέργειας της μητρικής του γλώσσας. Αρχικά επισημαίνει ότι η μελέτη της αρχαίας γραμματείας πηγάζει από την ιδέα ότι η λύτρωση του ελληνισμού θα προέλθει από τους προγόνους του. Οι λόγιοι όμως που καταπιάστηκαν με αυτή τη μελέτη εμπνέονταν από μια διπλή άρνηση: «*Αρνιούνται κάτω τους το λαό με τη γλώσσα, τα ήθη, τα έθιμα, τις παραδόσεις, τους πόθους και τα ιδανικά του, όπως αρνιούνται και το πνεύμα που εμψυχώνει τ' αρχαία συγγράμματα*».¹ Αυτό δεν είναι παράξενο, αφού αποτελεί συνέχεια της βυζαντινής εκπαιδευτικής παράδοσης, που με την υποστήριξη της Εκκλησίας διατηρήθηκε στους αιώνες μετά την Άλωση της Πόλης. Στο διάστημα αυτό, ο λαός έμεινε ουσιαστικά ανεπηρέαστος, καθώς οι δεσμοί του με τον αρχαίο κόσμο παρέμειναν ισχυροί χάρη στην προφορική παράδοση και το παραμύθι, τα οποία όμως διαδίδονταν από γενιά σε γενιά στη δημοτική γλώσσα.

Η ανάγκη για άμεση σύνδεση του νεότερου ελληνισμού με τον αρχαίο οδήγησε στη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας στο σχολείο. Η επαφή όμως με τον πολιτισμό και την επιστήμη της Ευρώπης οδήγησε στον συμβιβασμό που εισηγήθηκε ο Α. Κοραΐς, τον καθαρισμό δηλαδή της ομιλούμενης δημοτικής από ξένες λέξεις και τη διόρθωσή της σύμφωνα με το αρχαίο τυπικό. Ο συμβιβασμός αυτός είχε ως αποτέλεσμα τη γέννηση μιας καινούριας γλώσσας, της καθαρεύουσας, η οποία υιοθετήθηκε με τη σειρά της από τους λόγιους και το σχολείο άκριτα «...και με μεγαλείτερη τώρα παρά πριν επιπολαιότητα. Γιατί επί τέλους η αρχαία είτανε **γλώσσα**: είχε τη γραμματική και το συνταχτικό της, την ιστορία της, τους συγγραφείς της... Η καθαρεύουσα, απεναντίας, δεν είχε τίποτε απ' όλ' αυτά... ούτε είτανε στο στόμα κανενός όπως δεν είχε ακόμη και σήμερα, παρά μόνο στο στόμα των λογιώτατων».² Η αξιοποίηση της λαϊκής γλωσσικής παράδοσης από ποιητές όπως ο Δ. Σολωμός κι ο Α. Βαλαωρίτης έδωσε την αφορμή σε μια μικρή μειοψηφία να συνειδητοποιήσει τη σημασία της δημοτικής γλώσσας. Για να γίνει όμως κάτι τέτοιο αντιληπτό από τον λαό, πρέπει το σχολείο «...να ζετινάξη απ' επάνω του την πρόληψη της καθαρεύουσας, να γίνη Σκολεϊό εθνικό...».³

Αυτό είναι, σύμφωνα με τον Ά. Σημηριώτη, ένα πολύ μεγάλο μέρος του όλου εκπαιδευτικού μας προβλήματος. Ενός προβλήματος που δεν κατάφεραν να αντιμετωπί-

¹ Ά. Σημηριώτης «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», *Ο Λόγος*, τχ. 9/10, Ιούλιος/Αύγουστος 1921, σ. 505.

² Ά. Σημηριώτης «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1921, σ. 643.

³ Ά. Σημηριώτης «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1921, σ. 646.

σουν ούτε μορφές όπως οι Α. Κοραΐς, Δ. Βερναρδάκης, Γ. Χατζιδάκις και Γ. Ψυχάρης, ο καθένας για διαφορετικούς λόγους. Οι συνέπειες της ελλειμματικής εκπαίδευσης είναι «...το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ λαού και τάχα ανεπτυγμένων τάξεων, η ξενομανία των δευτέρων και η αγραμματωσύνη του πρώτου, η τεράστια πνευματική νέκρα και των δυο, η γενική πανελλήνια αδιαφορία για κάθε ανώτερη της ζωής εκδήλωση...».¹ Εκεί πηγάζουν οι αντιφατικές κι αλλοπρόσαλλες συμπεριφορές, για τις οποίες δεν ευθύνονται τόσο οι άνθρωποι που τις επιδεικνύουν, αλλά το σχολείο στο οποίο τις διδάχτηκαν. «Τι κάμανε στο Σκολειό; Παπαγάλιζαν όπως καλοναρχούσεν ο δάσκαλος που κι εκείνος παπαγάλιζε, όπως ήθελεν η Βυζαντινή Παράδοση».² Για να διορθωθεί αυτή η κατάσταση, ο Α. Σημηριώτης προτείνει να αλλάξει το όργανο και το υλικό της διδασκαλίας. Το υλικό θα πρέπει να απαρτίζεται από παραμύθια, ιστορίες, δημοτικά τραγούδια, ήθη κι έθιμα του λαού και το όργανο δεν μπορεί να είναι άλλο από τη δημοτική, τη γλώσσα όλων αυτών των εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων. «Και να γιατί το γλωσσικό ζήτημα έχει τόση σημασία για τη σημερινή μας εκπαίδευση. Χωρίς τη δημοτική γλώσσα και τη μελέτη των λαϊκών μνημείων αδύνατο να νιώσουμε την αρχαία ζωή και τους συγγραφείς της»³

Όσο όμως ο Α. Σημηριώτης εκθέτει τους λόγους για τους οποίους πρέπει να καθιερωθεί η δημοτική γλώσσα στην εκπαίδευση, η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* δημοσιεύει την αναφορά των δύο επιθεωρητών εκπαίδευσης προς τον Τοποτηρητή του Οικουμενικού Θρόνου, μητροπολίτη Καισαρείας Νικόλαο. Οι Α. Ζαμαρίας και Α. Αράπης, αφού σημειώνουν πως στη σχετική εγκύκλιο – ερωτηματολόγιο της ΠΚΕΕ απάντησαν μόνο 12 από τους 53 διευθυντές των δημοτικών σχολείων της Κωνσταντινούπολης, παραθέτουν τα συμπεράσματά τους. Σημειώνουν την σύμφωνη γνώμη όλων για αναθεώρηση του Αναλυτικού Προγράμματος,⁴ με τροποποιήσεις και περικοπές στην ύλη των μαθημάτων. Ειδικότερα, αναφέρουν ότι προτείνεται η κατάργηση της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας και η καλλιέργεια της καθαρεύουσας με τη χρήση του Ευαγγελίου του Λουκά, των Πράξεων των Αποστόλων και αρχαίων γνωμικών. Οι δύο επιθεωρητές εξηγούν πως η εισαγωγή των αρχαίων ελληνικών στην Στ' τάξη του Δημοτικού αποσκοπεί στην εξοικείωση του μαθητή με τις διαφορές στους τύπους μεταξύ αρχαίας και καθαρεύουσας και στην κατα-

¹ Α. Σημηριώτης «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1921, σ. 698.

² Α. Σημηριώτης «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Ιανουάριος 1922, σ. 43.

³ Α. Σημηριώτης «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1922, σ. 152.

⁴ Το Αναλυτικό Πρόγραμμα που ισχύει το 1921, όταν δημοσιεύεται η έκθεση των Α. Ζαμαρία - Α. Αράπη, έχει τεθεί σε εφαρμογή από το 1912. Με εγκύκλιο του Πατριαρχείου είχε οριστεί ότι μετά την πάροδο τριών ετών θα εξεταζόταν η περίπτωση αναθεώρησής του, φαίνεται όμως ότι κάτι τέτοιο δεν έγινε. Βλ. Α. Ζαμαρίας - Απ. Σ. Αράπη, «Εκπαιδευτική κίνησης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 33, 2/8/1921, σ. 260.

νόηση της γλώσσας του Ευαγγελίου. Η αποτυχία στην επίτευξη αυτού του σκοπού αποδίδεται στην άγνοια, από πλευράς εκπαιδευτικών, τόσο του σκοπού, όσο και του τρόπου διδασκαλίας της αρχαίας. Κύριο μέλημά τους λοιπόν είναι η καλύτερη καλλιέργεια της καθαρεύουσας, γι' αυτό και τονίζουν πως «*πρέπει να κατανοηθή, ότι η γλώσσα δι' ης κατορθώνωμεν να διατυπώμεν πάσας τας σκέψεις και τα διανοήματα ημών και δι' ης θα καλλιεργώμεν και θα μεταδίδωμεν πάσαν άλλην γνώσιν εις τους φοιτώντας εις τας Δημ. Σχολάς είναι και παραμένει η καθαρεύουσα*».¹

Για την κατάργηση της δημοτικής από τα σχολεία της Ελλάδας και τη συνεχιζόμενη κυριαρχία της καθαρεύουσας σε αυτά της Κωνσταντινούπολης, παίρνει θέση και ο Φ. Φωτιάδης. Με ένα χειμαρρώδες άρθρο στον *Λόγο*,² αρχικά οικτίρει τον ελληνικό λαό για την πολιτική μεταβολή που αποφάσισε στις εκλογές του 1921, απόρροια της οποίας είναι και ο νέος διωγμός της δημοτικής γλώσσας. Έπειτα καταγγέλλει τον ρόλο των διανοούμενων οι οποίοι είτε υποστήριζαν τους αντίπαλους του Βενιζέλου, είτε αποδέχθηκαν αδιαμαρτύρητα την επαναφορά της καθαρεύουσας. Τονίζει όμως ότι δεν φταίνε οι ίδιοι, αλλά το εκπαιδευτικό σύστημα που τους παρείχε κίβδηλη μόρφωση. Όπως σε κάθε έκφανση της ζωής, υποστηρίζει, έτσι και στη γλώσσα πολλά μορφολογικά στοιχεία – γραμματικοί τύποι, συντακτικές μορφές – φθείρονται και πεθαίνουν. Πριν χαθούν όμως έχουν ήδη γεννηθεί οι νέες μορφές που θα πάρουν τη θέση τους. Το εκπαιδευτικό μας σύστημα λοιπόν, επιχειρεί να σβήσει αυτές τις νέες μορφές και να τις αντικαταστήσει με τις φθαρμένες, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο ανθρώπους χωρίς μόρφωση και αγωγή. Τέτοιου είδους ανθρώπους κάλεσε ο υπουργός στην Επιτροπεία κι αυτοί «*...απεφάνθησαν... ότι δέον να εκβληθώσι πάραυτα εκ των σχολείων και καώσι τα εν χρήσει αναγνωστικά...*».³

Η ευθύνη για όλα αυτά βαραίνει κυρίως το πανεπιστήμιο. Τα μέλη της Επιτροπείας κι ο υπουργός δεν ξέρουν τι ακριβώς καταργούν και τι υποστηρίζουν, γιατί η διάνοιά τους περιορίζεται από την κίβδηλη εκπαίδευση που έλαβαν. Αυτός όμως που γνωρίζει την αλήθεια κι από κακοβουλία αρνείται να στηρίξει τη δημοτική γλώσσα, είναι ο Γ. Χατζηδάκις. Αποτελεί μάλιστα και αρνητικό πρότυπο για τη φοιτητική νεολαία, η οποία φέρθηκε σαν συρφετός στα Ευαγγελικά και τώρα δεν τολμά να αντισταθεί στην επαναφορά της καθαρεύουσας. Για τον λόγο αυτό, ο Φ. Φωτιάδης ζητάει μετ' επιτάσεως το κλείσιμο του πανεπιστημίου. «*Το Πανεπιστήμιο πρέπει να κλείσει. Αποφασίστικε να γιορτάσουμε*

¹ Α. Ζαμαρίας – Απ. Σ. Αράπης, «Εκπαιδευτική κίνησης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 35, 4/9/1921, σ. 277.

² Αξίζει να αναφερθεί ότι στο κείμενό του αυτό ο Φ. Φωτιάδης ακολουθεί ένα ιδιότυπο τονικό σύστημα. Χρησιμοποιεί μόνο την περισπωμένη, την οποία θέτει αποκλειστικά σε επιρρήματα και συνδέσμους που εισάγουν πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις.

³ Φ. Φωτιάδης, «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Απρίλιος 1922, σ. 245.

την εκατοχρονιά του Μεγάλου Σηκωμού. Μπορεί το Πανεπιστήμιο να παρουσιαστή στη γιορτή του λυτρωμού και σαν ανώτατο εκπαιδευτικό καθίδρυμα να πει πως λύτρωσε το Έθνος από τη διανοητική σκλαβιά, από “την Λογίαν δηλαδή Παράδοσιν” που το ρημάζει τους αιώνες; Μπορεί καν να πει πως έδωσε στο λαό δασκάλους να του μάθουν να διαβάζει και να γράφει τη γλώσσα του; Μπορεί καν να πει πως άφισε λέφτερους εκείνους που θέλησαν να το κάμουν; Κι αφού μόνη τη διανοητική σκλαβιά εργάστηκε ως τώρα, πώς με τι μούρη θα παρουσιαστεί στη γιορτή της Λεφτεριάς; Να την κιβδηλέψει κι αφτήνα με τον “αστείον λόγον”;».¹ Μερίδιο της ευθύνης αποδίδει και στον κλήρο, που έχει καθήκον να γίνει οδηγός του λαού, αφού η ίδια η θρησκεία κηρύσσει τη νέωση σε όλα, αλλά και στον Τύπο, ο οποίος επιμένει να χρησιμοποιεί πομπώδη και δυσνόητη γλώσσα σε όλα τα κύρια άρθρα και κάνει περιστασιακή μόνο χρήση της δημοτικής σε δευτερευούσης σημασίας ζητήματα. Στον Τύπο καταλογίζει ακόμα πως δεν ενημέρωσε το κοινό για τους τολμηρούς εκείνους που είχανε το θάρρος να χωθούν στα σκουπίδια της Επιτροπείας για να καθαρίσουν την «κουτσοουλιά της κουκουβάγιας».²

Στο στόχαστρο του Φ. Φωτιάδη μπαίνει και η ελληνική κοινότητα της Πόλης. «Κοντέβουν τριάντα χρόνια που το ζήτημα τούτο της το εξηγήσανε από κάθε του όψη. Αναγέλασε με χίλιες δυο σιχαμερές κουτοζυπνάδες το μεγάλο Δάσκαλο που έδειξε στο έθνος το φως το αληθινό. Με βρισιές και διαβολές υποδέχθηκε τόσων άλλων προσπάθειες».³ Έτσι, οι ίδιοι οι θερμοί υποστηρικτές του Ε. Βενιζέλου προδίδουν το αναμορφωτικό του έργο στην εκπαίδευση, το μόνο που θα μπορούσαν να ακολουθήσουν ακόμα και μετά την εκλογική του ήττα, κι ατιμάζονται. Κι όμως αρκεί να παρατηρήσει κανείς το πώς μαθαίνουν τα παιδιά για να διακρίνει το σωστό. «Μήπως τάχα δεν είμουν κ’ εγώ καθαρεβουσιάνος. Κίβδηλος κι εγώ. ... Κι εμένα τα παιδιά μου μου ανοιζανε τα μάτια».⁴ Σημειώνει πως οι άνθρωποι που θα οδηγήσουν την κοινωνία στο φως υπάρχουν, αλλά εκείνη αντί να τους αναζητήσει, επιτρέπει στις «προκομμένες εφορείες μας» να τους απολύουν από τα σχολεία, «όπως οι περίφημοι φωτοσβέστες του Βόλου».⁵ Τέλος αναφέρεται στο πρόσφατο επεισόδιο με τον Κ. Μισαηλίδη, ελπίζοντας στην αντίδραση του κόσμου ο οποίος είχε συρρεύσει στην αίθουσα του ΕΦΣΚ «...νακούσει του Έθνους που μάχεται τα κατορθώματα,

¹ Φ. Φωτιάδης, «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάιος 1922, σσ. 309 - 310.

² Η «κουτσοουλιά της κουκουβάγιας» του εμβλήματος δηλαδή του Πανεπιστημίου, αποτελεί αναλογία με την κόπρη του Αυγεία, καθώς ο Φ. Φωτιάδης θεωρεί την κριτική των Μ. Τριανταφυλλίδη και Ε. Γιανίδη στην *Εκθεση της Επιτροπείας* ως άθλο, ανώτερο από τον αντίστοιχο του μυθικού Ηρακλή. Βλ. Φ. Φωτιάδης, «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάιος 1922, σσ. 303 - 304.

³ Όπ.π., σ. 302.

⁴ Όπ.π., σελ. 303.

⁵ Όπ.π., σελ. 303.

τα βάσανα, τους πόνους. “Μηδείς δημόδης εισίτω!” της κράζει η γεραρά λέσχη της Λογίας Παραδόσεως». ¹ Τέτοιες συμπεριφορές, σημειώνει, μετατρέπουν το γλωσσικό ζήτημα σε κομματικό, οδηγούν σε διχόνοια κι αλληλοσπαραγμό.

Στο τελευταίο τεύχος του *Λόγου* ο Ό. Μπεκές δημοσιεύει ένα άρθρο που απευθύνεται στον Πατριάρχη Μελέτιο Δ΄. Θέμα του είναι η επιχειρούμενη από τον δεύτερο εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, χάριν της οποίας έχει καλέσει από την Ελλάδα τον Μ. Βολονάκη. Ο Ό. Μπεκές, ως εν ενεργεία εκπαιδευτικός, έχει πλήρη εικόνα της κατάστασης που επικρατεί «...στα ψυχικά και σωματικά στρεβλωτήρια που στην επίσημη γλώσσα μας ονομάζονται σχολεία...» ² και χαρακτηρίζει την εκπαίδευση ως το σημαντικότερο εθνικό ζήτημα. Θεωρεί όμως τον Μ. Βολονάκη ακατάλληλο να αναλάβει το έργο και προς επίρρωση της άποψής του παραθέτει ένα σύντομο βιογραφικό του πρώην Γενικού γραμματέα του υπουργείου παιδείας, τονίζοντας ιδιαίτερος ότι «...ανήκει στην οικογένεια των νυχτοβίων εκείνων που τρώμαζαν από το φως της Νεο-Ελληνικής Αλήθειας». ³ Προτείνει λοιπόν στον Πατριάρχη, αν επιθυμεί να προχωρήσει σε «εκπαιδευτική επανάσταση», να επιλέξει τα κατάλληλα πρόσωπα για να την αναλάβουν. «Έχετε το θάρρος να μας φέρετε ένα Γληνό, ένα Δελμούζο, έναν Τριανταφυλλίδη; ... Δεν τους θέλετε αυτούς; Υπάρχουν κ' εδώ... ικανότητες που θα μπορούσαν να δοξάσουν την πατριαρχία σας. Έχουμε τον πατέρα της νέας εκπαιδευτικής αλήθειας, τον εμπνευστή του Βενιζέλου... Είναι ο Φωτιάδης, ο ένας... Βάλετε γύρω στην πλούσια ζωική αυτήν εστία την επιστημονική αυθεντία ενός Σταματιάδη, την απέραντη αγάπη ενός Βασιλειάδη, την πολυτιμότερη πείρα ενός Δαμασκηνού, ενός Καρατζά, ενός Σαρηγιάννη και άλλων, και το θάμα εξάπαντος θα γίνει». ⁴

¹ Φ. Φωτιάδης, «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάιος 1922, σ. 306.

² Ό. Μπεκές «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ανοιχτά λόγια στην Παναγιότητά Του», *Ο Λόγος*, τχ. 6/7, Ιούνιος/Ιούλιος 1922, σσ. 450 – 451.

³ «Ο κύριος Βολονάκης εσπούδασε στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών. Εχρημάτισε γυμνασιάρχης στην Κύπρο. Κατόπι ανέλαβε στο Υπουργείο της Παιδείας μια ξεχωριστή θέση για να κάνει όμως μια κοινότητα υπηρεσιακή εργασία, διατηρώντας κ' εφαρμόζοντας με χαρακτηριστική εγκληματικότητα τα προαιώνια εκπαιδευτικά μας συστήματα. ... Κι' όταν τέλος η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης γένηκε η επίσημη κυβέρνηση του Κράτους και καταπιάστηκε την εκπαιδευτική μας μεταρρύθμιση ο κύριος Βολονάκης κρίθηκε όχι μόνο περιττός μα και επιζήμιος». Ό. Μπεκές «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ανοιχτά λόγια στην Παναγιότητά Του», *Ο Λόγος*, τχ. 6/7, Ιούνιος/Ιούλιος 1922, σ. 452.

⁴ Ό. Μπεκές «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ανοιχτά λόγια στην Παναγιότητά Του», *Ο Λόγος*, τχ. 6/7, Ιούνιος/Ιούλιος 1922, σσ. 454 - 455.

3.2. Τα διδακτικά βιβλία

3.2.1. Η γλώσσα των διδακτικών βιβλίων

Το 1861, στο δεύτερο κιάλας φύλλο του, ο *Ανατολικός Αστήρ* δημοσιεύει ένα άρθρο του Κωνσταντίνου Ξανθόπουλου, ο οποίος έχει μόλις κληθεί να αναλάβει τη διεύθυνση της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης. Το άρθρο με τίτλο: «Περί των εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδακτικών βιβλιαρίων»¹ συνοδεύεται από ένα σύντομο σχόλιο της σύνταξης, η οποία προσυπογράφει τις απόψεις του Τραπεζούντιου παιδαγωγού. Ο Κ. Ξανθόπουλος για να υποστηρίξει τη γενική του διαπίστωση πως «η γλώσσα των βιβλιαρίων τούτων δεν είνε δι' όλου γλώσσα του λαού, ουδέ παιδική»,² παραθέτει αποσπάσματα, χαρακτηριστικά της καθαρεύουσας στην οποία είναι γραμμένα διάφορα Αλφαβητάρια και Αναγνωστικά. Το συμπέρασμα βγαίνει αβίαστα: το καθένα από αυτά «...όζει σχολαστικισμού...», καθώς η γλώσσα τους δεν χρησιμοποιείται από τον λαό και το παιδί την καταλαβαίνει «...όσον θα ενόει, και αν του έβαζες εις την θέσιν των Κινέζικα».³

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα για ποιο λόγο είναι γραμμένα κατ' αυτόν τον τρόπο τα διδακτικά βιβλία του δημοτικού. Ο συντάκτης πιθανολογεί πως οι συγγραφείς, «είτε ανήκοντες εν πεποιθήσει εις τους καθαριστάς λεγομένους, είτε και απλώς επόμενοι τω παραδείγματι των πολλών...»⁴ προσπαθούν να οδηγήσουν το γλωσσικό ζήτημα στη λύση του εθίζοντας τις επερχόμενες γενιές στην καθαρεύουσα. Αρνούμενος αρχικά να εκφέρει άποψη επί του γλωσσικού ζητήματος, καταθέτει την εμπειρία του: «Παρατηρούμεν δε μόνον πρώτον μεν ότι τα βιβλιάρια ταύτα είνε δια τον λαόν ολόκληρον, δηλαδή δια το παιδί των πόλεων, των κωμοπόλεων και των χωρίων. Το παιδί λοιπόν των επαρχιών και των δήμων πάντων δεν τα νοεί· απλούστατα, διότι δεν είνε η μητρική του γλώσσα. Ν' αναγινώσκη δε επί διετίαν και τριετίαν γλώσσαν τοιαύτην, σκοτώνεται πνευματικώς. Την μητρικήν του γλώσσαν, κουτζή στραβή, ό,τι και αν ήνε, αυτήν πρέπει και εις τα βιβλιάρια αναγινώσκον ν' αντιληφθή, και αυτήν ν' ακούη, καθώς εν τη οικία, ούτω και εν τω σχολείω· διότι δι' αυτής κα-

¹ Πρόκειται για αναδημοσίευση, την οποία ο *Ανατολικός Αστήρ* ερανίζεται από το περιοδικό *Φιλίστωρ* που εξέδιδε ο Κ. Ξανθόπουλος μαζί με τους Σ. Κουμανούδη και Δ. Μαυροφρύδη στην Αθήνα κατά την περίοδο 1860 – 1861.

² Κ. Ξανθόπουλος, «Περί των εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδακτικών βιβλιαρίων», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 2, 11/10/1861.

³ Κ. Ξανθόπουλος, «Περί των εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδακτικών βιβλιαρίων», ό.π.

⁴ Κ. Ξανθόπουλος, «Περί των εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδακτικών βιβλιαρίων», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 3, 18/10/1861.

τά πρώτον θ' αναπτυχθή...».¹

Σχολιάζοντας την απόπειρα να «καθαριστεί» η γλώσσα μέσω της διδασκαλίας στο σχολείο, ο Κ. Ξανθόπουλος δηλώνει πως κάτι τέτοιο είναι αδύνατο. Η γλώσσα του λαού δε μεταβάλλεται με τέτοια μέσα, αλλά μόνο με τη σταδιακή επίδραση των ποιητών και συγγραφέων «...και δια της του λαού αληθινής εκπαιδύσεως...».² Με τη χρήση της καθαρεύουσας, το παιδί «...όχι μόνον ουδέν πραγματικόν μαθαίνει δια της αήθους ταύτης εις τα ότα του γλώσσης, αλλά το χειρότερον, και συνειθίζει απ' αρχής μέχρι τέλους να προφέρη λέξεις συνήθεις χωρίς νόημα, γίνεται μηχανή τις και αποβαίνει δια της θεμελιώδους αυτής στρεβλής παιδύσεως άνθρωπος των λέξεων με αορίστους και συγκεχυμένας παραστάσεις και εννοίας... και με ψυχράν φαντασίαν· ουδ' εκτυλίσσονται αι ψυχικάι του δυνάμεις».

Παρατηρούμε πως ο συντάκτης του άρθρου δεν αρκείται στην απλοποίηση της καθαρεύουσας. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει, ακόμα και οι πιο συνηθισμένες λέξεις σε αυτή δεν έχουν νόημα για τους μαθητές. Η πρόταση που καταθέτει είναι να χρησιμοποιηθεί η «μητρική» τους γλώσσα, αυτή δηλαδή που τα παιδιά έχουν συνηθίσει να ακούν, να καταλαβαίνουν και να μιλούν στο σπίτι τους. Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον Κ. Ξανθόπουλο ως πρόδρομο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, καθώς τις ίδιες ακριβώς απόψεις θα επαναλάβει 40 χρόνια αργότερα ο Φώτης Φωτιάδης. Ωστόσο η ρηζικέλευθη αυτή πρόταση που κατατίθεται τόσο νωρίς μένει χωρίς ανταπόκριση, ενώ και ο ίδιος ο εμπνευστής της όχι μόνο δεν την επαναφέρει στο προσκήνιο τα επόμενα χρόνια, αλλά και υποστηρίζει τη διδασκαλία της καθαρεύουσας, έναντι της αρχαίας.

Παρόμοιες θέσεις θα εκφραστούν από την Εκκλησιαστική Αλήθεια 20 χρόνια αργότερα. Στο άρθρο με τίτλο: «Τι δέον γενέσθαι» ο συντάκτης επισημαίνει ότι με το ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα επιδιώκουμε «...ουχί την άμεσον αλλά την δια της προγονικής γλώσσης έμμεσον διδασκαλίαν της μητρικής...»,³ κι οι μαθητές σπαταλούν τον χρόνο τους ασχολούμενοι με πράγματα που είναι απαραίτητα μόνο «εις τους ανωτέραν παιδείαν θηρεύσοντας». Αυτή η πρακτική όμως προάγει την ημιμάθεια, η οποία ευθύνεται για την «όχι ευάρεστον» πολιτική, θρησκευτική και ηθική κατάσταση του έθνους. Το 1886 στην κριτική για τη σειρά βιβλίων «Πνευματική τροφή των παιδων» των Δ. Κ. Μισιτσή και Γ. Σ. Καλλιγά, τα οποία προορίζονται για τις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού, γίνεται αναφορά στο θέμα της γλώσσας που χρησιμοποιείται στη διδασκαλία. Ενώ λοιπόν το συ-

¹ Κ. Ξανθόπουλος, «Περί των εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδακτικών βιβλιαρίων», όπ.π.

² Κ. Ξανθόπουλος, «Περί των εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδακτικών βιβλιαρίων», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 4, 25/10/1861.

³ «Τι δέον γενέσθαι Β'», *Αλήθεια*, τχ. Δ', 17/6/1881, σ. 65.

γκεκριμένο πόνημα επαινείται καθ' όλα, η γλώσσα του χαρακτηρίζεται ως μη ανάλογη προς την πνευματική ανάπτυξη των μαθητών. Ο συντάκτης αποκαλεί τη διδασκαλία της καθαρεύουσας στους μικρούς μαθητές «*νέον εφεύρημα*» κι αναρωτιέται ποια ακριβώς είναι η γλώσσα αυτή.¹ Επιχειρηματολογεί υπέρ της χρήσης τύπων της καθομιλουμένης στα πρωτοβάθμια σχολεία και στα διδακτικά βιβλία τους. Διαφορετικά, υποστηρίζει, τα παιδιά κινδυνεύουν να ξεχάσουν τη μητρική τους γλώσσα και να αποβούν ακατάληπτα στους γονείς και στους οικείους τους. Δίνει δηλαδή προτεραιότητα στην κατανόηση και τη σωστή επικοινωνία έναντι της γραμματικής και λεκτικής καθαρότητας. Εξαιρέση αποτελούν οι προσευχές, αλλά κι αυτές με τον όρο να εξηγούνται από τους δασκάλους στα παιδιά.²

Στον πρώτο τόμο του *Συγγράμματος Περιοδικού* του ΕΦΣΚ το 1863, δημοσιεύεται μια ομιλία του Γαβριήλ Σοφοκλή.³ Σε αυτήν, ο διευθυντής των σχολείων του Σταυροδρομίου τονίζει πως τα δύο σπουδαιότερα μέσα για την εξάπλωση της παιδείας είναι η «*διαζώσης φωνής διδασκαλία, και τα διδακτικά συγγράμματα*».⁴ Περιγράφει με μελανά χρώματα την κατάσταση που επικρατεί στα ελληνικά σχολεία και δηλώνει ρητά «...*ότι η διδασκαλία τότε κάρπιμός εστι και πρακτική, ότε γίνεται εις γλώσσαν καταληπτήν και πρόσφορον τη διανοητική καταστάσει των διδασκομένων*».⁵ Δυστυχώς, αυτό δεν έχει ληφθεί υπόψη και όλα τα σχολικά βιβλία είναι γραμμένα σε ιδίωμα όχι μόνο δυσνόητο για τα παιδιά, αλλά κι εντελώς ακατάλληλο για το διανοητικό τους επίπεδο. Βέβαια, η «ζώσα φωνή» του Γ. Σοφοκλή είναι η καθαρεύουσα, ωστόσο πρέπει να διευκρινιστεί πως αναφέρεται κυρίως στους μαθητές του Ελληνικού σχολείου, οι οποίοι ξεκινούν τη μελέτη της αρχαίας γλώσσας.

Παρόμοιες σκέψεις καταθέτει το 1874 ο Γ. Χασιώτης. Σε ομιλία του σχετικά με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση που δημοσιεύεται στον Η' τόμο του *Συγγράμματος Περιοδι-*

¹ «*Αρά γε η γλώσσα εκείνη, ήτις ως ξένη πλέον προάγεται εις τον παίδα δι' απειρίας λέξεων και μάλιστα ονομάτων αγνώστων εις αυτόν; Ας σκεφθώσι καλώς οι περί τα τοιαύτα ειδικώς ενασχολούμενοι μήπως καταργούντες τας μάλλον εν χρήσει και κοινοτέρας λέξεις και εισάγοντες πανταχού το αστέιον (ενν. αστικό) και εξηττικισμένον δυσχεράνωσι μεν την πνευματικήν του παιδός ανάπτυξιν, ... μεταστρέψωσι δε τους παίδας εις σχολαστικούς και αηδείς εκζητητάς λέξεων*». «*Βιβλιογραφικόν δελτίον*», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. Στ', 31/7/1886, σ. 270.

² «*Βιβλιογραφικόν δελτίον*», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. Στ', 31/7/1886, σσ. 270 - 271.

³ Οι απόψεις που διατυπώνει δεν είναι θεωρητικά γυμνάσματα, αλλά βασίζονται στην καθημερινή του πρακτική κι εμπειρία. Ο Γ. Σοφοκλής ήταν Σχολάρχης των εν Σταυροδρομίω Σχολείων της Παναγίας από το 1859. Το 1863 που εκφώνησε τη συγκεκριμένη ομιλία λειτουργούσαν δύο 8τάξια αλληλοδιδακτικά με 610 μαθητές κι ένα 5τάξιο ελληνικό με 180 μαθητές. Βλ. *Εκθεσις της κατά το 1862-1863 Γενικής καταστάσεως των εν Σταυροδρομίω Σχολείων της Παναγίας*, 1863, σσ. 5-6 & 15.

⁴ Γ. Σοφοκλής, «*Τίνες οι κυριώτεροι λόγοι οι προτρέποντες τους νεωτέρους Έλληνας να εγκολπωθώσιν αντί της πατρίου την ξένην παιδείαν*», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1863, σ. 171.

⁵ Όπ.π., σσ. 172-173.

κού, σχολιάζει για τα διδακτικά βιβλία πως «... το της γλώσσης ζήτημα, όπερ εστί των ακανθωδεσάτων, τοσούτον επιδρά επ' αυτά, ώστε λίαν δυσχερώς και μαθηταί Γυμνασίου, πολλώ δε ήττον δημοτικών σχολείων δύνανται να εννοήσωσι το συνεπτυγμένον και στρυφνόν και έντισι και αρχαιζον ύφος αυτών.¹ Αυτή η ουσιαστική αποτυχία των διδακτικών βιβλίων οφείλεται στη συνήθεια των συγγραφέων να αντικαθιστούν ξενικές λέξεις και δόκιμους τύπους με τα αντίστοιχα της αρχαίας γλώσσας. Το διδακτικό έργο όμως θα ήταν πολύ πιο εύκολο κι αποτελεσματικό αν «...ελάμβανον υπ' όψιν ότι τα πρώτα διδακτικά βιβλία ηδύναντο να συνταχθώσι και εις γλώσσαν ήττον καθαρεύουσας...».²

Βέβαια, είναι πολύ νωρίς ακόμα για τέτοιου είδους προτάσεις. Σε δημοσίευσμά του το 1862, ο *Ανατολικός Αστήρ* περιορίζεται σε μια σύντομη επαινετική αναφορά σε άρθρο της αθηναϊκής *Αυγής*, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται πως τα σύγχρονα Αλφαβητάρια δεν είναι τίποτε άλλο, παρά πίνακες ομηρικών και θουκυδίδειων λέξεων. Ο συντάκτης σημειώνει με νόημα πως η αναφορά αυτή γίνεται «...χάριν της ημετέρας ευαρίθμου σπείρας, της κατά πάσης και δικαίας και αναγκαίας μεταβολής εξανισταμένης...».³ Το 1875, επιτροπή που αποτελείται από μέλη τριών εκ των μεγαλύτερων συλλόγων της Κωνσταντινούπολης τονίζει την ανάγκη σύνταξης νέων διδακτικών βιβλίων. Πολλά από τα ήδη υπάρχοντα «...αστοχούσι του σκοπού δι' ον εισι γεγραμμένα... διότι η γλώσσα αυτών ουκ έστι σαφής, εύληπτος και αρμονική, αλλά δύσληπτος, στρυφνή, δ' εν πολλοίς και απότομος...».⁴ Το όλο θέμα είχε ανακινηθεί από τους Χ. Ζωγράφο και Γ. Ζαρίφη, ενώ στην επιτροπή συμμετέχουν κυρίως εκπαιδευτικοί, οι οποίοι χαίρουν του σεβασμού της ελληνικής κοινότητας της Πόλης.⁵ Είναι πιθανό λοιπόν ο συντάκτης του *Ανατολικού Αστέρα* να μην έχει άδικο όταν χρησιμοποιεί το επίθετο «ευάριθμος».

Οι απόψεις σχετικά με τη γλώσσα των διδακτικών βιβλίων που κυριαρχούν στα ανώτερα στρώματα της Κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας, αποδίδονται ξεκάθαρα στα πρακτικά του ΕΦΣΚ από τη συνεδρίαση της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1884. Εκεί καταγράφεται η κρίση της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του Συλλόγου⁶ για ένα τετράτομο Αναγνωστικό

¹ Γ. Χασιώτης, «Η παρ' ημίν δημοτική παιδείσις από της αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σ. 115.

² Όπ.π., σελ. 115.

³ «Δημοσία Εκπαιδευσίς», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 36, 5/6/1862.

⁴ «Δημοτική παιδείσις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1943, 25-6/7/1875.

⁵ Μέλη της επιτροπής είναι οι: Ι.Δ. Αριστοκλής πρόεδρος, Η. Βασιάδης, Φ. Βρυέννιος, Μ. Παρανίκας, Δ. Μαλιάδης, Α. Ζωηρός, Μ. Πανταζής, Γ. Σοφοκλής και Γ. Χασιώτης. Βλ. «Δημοτική παιδείσις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1930, 10-22/6/1875.

⁶ Τα μέλη της Ειδικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής του ΕΦΣΚ που επιφορτίστηκε το έργο της κριτικής του Αναγνωστικού ήταν οι: Κ. Ξανθόπουλος, Χρ. Χατζηχρήστος και Αθ. Θεοδωρίδης. Βλ. (Αθ. Θεοδωρίδης),

που προορίζεται για τις τάξεις Β΄ έως Ε΄ του δημοτικού σχολείου.¹ Η Επιτροπή δίνει τα συγχαρητήριά της στη συγγραφική ομάδα για την προσπάθειά της να καταστήσει τη γλώσσα καθαρεύουσα, διαφωνεί όμως με τις ιδέες που διατυπώνονται στο προοίμιο κι εφαρμόζονται στα βιβλία. Συγκεκριμένα, οι συγγραφείς πιστεύουν πως «...η δημοτική και αστική σχολή θα λύση το μέγα πρόβλημα της γλωσσικής ημών αναμορφώσεως».² Το παιδί, υποστηρίζουν, έρχεται στο σχολείο δίχως να γνωρίζει κάποια γλώσσα και γι' αυτό πρέπει εξ αρχής να μάθει να ακούει, να προφέρει και να γράφει τους σωστούς τύπους των λέξεων. Ξεκινώντας από αυτή τη βάση, η γλώσσα των αναγνωστικών γίνεται όλο και πιο σύνθετη ως προς τον τύπο και τη σύνταξη για να φτάσει μέχρι την εισαγωγή των αρχαίων ελληνικών στο βιβλίο της Ε΄ τάξης.

Τα μέλη της Επιτροπής διαφωνούν κάθετα με την άποψη που διατυπώνουν οι συγγραφείς. Δηλώνουν ότι το παιδί «...ει μη άλλην, γινώσκει τουλάχιστον και ομιλεί την γλώσσαν των γονέων αυτού, εν άλλαις λέξεσιν αυτήν την γλώσσαν του λαού...»³ και θεωρούν πως σκοπός του σχολείου είναι να καθαρίσει αυτή τη γλώσσα από τους χυδαϊσμούς και να την πλουτίσει. Για τον λόγο αυτό διατυπώνουν μια σειρά από ερωτήματα: ποιες και πόσες λέξεις της αρχαίας γλώσσας θα πρέπει να εισαχθούν στα διδακτικά βιβλία; Ποιοι γραμματικοί της τύποι θα πρέπει να γίνουν αποδεκτοί στην καθαρεύουσα; Ποια ιδιώματα και ποια συντακτικά σχήματα του αρχαίου λόγου μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε σχολικά βιβλία και μάλιστα του δημοτικού; Από τη στιγμή που τέτοιου είδους λέξεις και συντακτικοί τύποι «...δεν έρχονται φυσικώς ούτε εις την γλώσσαν, ούτε εις την γραφίδα μαθητού της δημοτικής σχολής»,⁴ είναι αμφίβολη η αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας της αρχαίας. Αμφιβολίες εκφράζουν και για την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος. Είναι πεπεισμένοι ότι η διαμόρφωση της γλώσσας θα γίνει σταδιακά και σε βάθος χρόνου, οπότε και συμβουλεύουν τους συγγραφείς διδακτικών βιβλίων να προσεγγίζουν το θέμα «...μετά πάσης φειδούς και πολλού του φόβου...».⁵

«Κρίσις περί του αναγνωστικού των κ.κ. Γεωργαλά Κ., Μοστράτου Δ., Κούζου Κ., Ιλλίδου Ι., Πολυβίου Ι., προς χρήσιν των δημοτικών και αστικών σχολείων – Πρακτικά συνεδριάσεως 27^{ης} Φεβρουαρίου 1884», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΗ΄, 1888, σ. 58.

¹ Πρόκειται για το *Αναγνωστικόν, έτους σχολικού Β΄, Γ΄, Δ΄ και Ε΄* που εκδόθηκε από τον Γ. Σεϊτανίδη στην Κωνσταντινούπολη το 1883 με την άδεια του Υπουργείου της δημοσίας εκπαίδευσης. Ως βασικός συγγραφέας εμφανίζεται ο Κ. Γ. Γεωργαλάς, με τη συνεργασία του καθηγητή της Μεγάλης του Γένους Σχολής Δ. Γ. Μοστράτου, των δασκάλων στην αστική σχολή αρρένων του Γαλατά Γ. Ι. Κούζου και Ι. Α. Ιλλίδη, καθώς και του Ι. Ι. Πολυβίου. Όλοι τους είχαν αναπτύξει συγγραφική δραστηριότητα, καθώς συναντάμε τα ονόματά τους σε αρκετά διδακτικά βιβλία μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

² (Αθ. Θεοδωρίδης), «Κρίσις περί του αναγνωστικού», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΗ΄, 1888, σ. 57.

³ Όπ.π., σελ. 57

⁴ Όπ.π., σελ. 58.

⁵ Όπ.π., σελ. 57.

Αν για τη διδασκαλία της γλώσσας υπάρχουν φωνές που υποστηρίζουν τη χρήση ακόμα και της γλώσσας του λαού, κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τη γραμματική. Το 1879 ο *Νεολόγος* χαιρετίζει την έκδοση της *Γραμματικής της ελληνικής γλώσσας προς χρήση των ελληνικών σχολείων* του πρώην καθηγητή της Εμπορικής Σχολής Χάλκης, Π. Πετρακίδη. Εκθειάζοντας τα προτερήματα του βιβλίου, ο ανώνυμος συντάκτης εκφράζει την πεποίθησή του ότι θα διευκολύνει σημαντικά όσους θέλουν να μάθουν την ελληνική γλώσσα και κυρίως θα ωφελήσει το έθνος και τη νεολαία μας.¹ Δέκα χρόνια αργότερα ο Γ. Χατζιδάκις, σχολιάζοντας την επανέκδοση της *Γραμματικής* Πετρακίδη, δε φείδεται επαίνων. Τονίζει μάλιστα ότι ο συγγραφέας ακολουθεί τη νέα, σύμφωνη με το πνεύμα των καιρών, μεθοδολογία και δεν περιορίζεται στη μηχανική αποστήθιση, η οποία δεν συντελεί στην πνευματική καλλιέργεια και ανάπτυξη του μαθητή.² Μόνο στο πρώτο δημοσίευμα αναφέρεται, παρεμπιπτόντως, ότι η εν λόγω γραμματική είναι της αρχαίας ελληνικής και μάλιστα της αττικής διαλέκτου. Η ιδέα ενός σχολικού βιβλίου γραμματικής της καθαρεύουσας, φαίνεται να μην έχει ακόμα ωριμάσει. Ωστόσο το *Σύγγραμμα Περιοδικόν* μάς δίνει την ακριβώς αντίθετη εικόνα. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή του ΕΦΣΚ στο πλαίσιο του Καραπάνειου διαγωνισμού καθορίζει το 1883 τις γενικές αρχές για τη σύνταξη γραμματικής της νέας ελληνικής για τα δημοτικά και αστικά σχολεία. Ο Σύλλογος «...συνίστησι την χρήση των αρτίων, καθαρευόντων και δοκίμων τύπων»³ και ζητά να χαρακτηρίζεται ως αδόκιμο ό,τι δεν χρησιμοποιείται στη νεότερη γλώσσα. Αργότερα, το 1902, η Φιλολογική Επιτροπή του Συλλόγου αναγνωρίζει ότι η σύνταξη ενός βιβλίου γραμματικής της καθαρεύουσας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Προτρέπει λοιπόν όσους καταπιαστούν με το συγκεκριμένο εγχείρημα να λάβουν υπόψη τους ότι τόσο η καθαρεύουσα, όσο και η «χύδην» γλώσσα αποτελούν διαφορετικές φάσεις της αρχαίας κι έχουν δανειστεί πολλά στοιχεία από αυτήν.⁴

Στα επόμενα χρόνια η συζήτηση για τη γλώσσα των διδακτικών βιβλίων εξακο-

¹ «Βιβλιοκρισία. Περί της υπό του κ. Πέτρου Πετρακίδου εκδοθείσης νεωστί ελληνικής Γραμματικής», *Νεολόγος*, αρ. φ. 3208, 29/10/1879.

² «Κρίσις της υπό Π. Γ. Πετρακίδου άρτι εκδοθείσης Γραμματικής του κ. Γ. Ν. Χατζηδάκη, καθηγητού της γλωσσολογίας εν τω εθνικώ Πανεπιστημίω», *Νεολόγος*, αρ. φ. 6040, 26/8/1889.

³ «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήση των δημοτικών σχολείων. Γ'. Ειδικόν πρόγραμμα περί συντάξεως Γραμματικής προς χρήση των Δημοτικών και Αστικών σχολών αμφοτέρων των φύλων», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΗ', 1888, σ. 110. Βλ. επίσης «Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Καραπάνειος αγών. Διαγώνισμα Δου έτους», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4218, 28/4/1883.

⁴ Χ. Πανταζίδης, «Καραπάνειος αγών. Πρόγραμμα Γραμματικής της καθαρευούσης νέας Ελληνικής γλώσσας προς χρήση των παιδευομένων εν ταις Αστικαίς σχολαίς, υποβληθέν τω Συλλόγω εν τη ΑΥΙΣΤ' εκάκτω γενική συνεδρία της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1902», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΘ', 1907, σ. 18.

λουθεί να κινείται κυρίως ανάμεσα στο δίπολο καθαρεύουσας – αρχαϊζουσας. Στα τέλη του 1884 δημοσιεύονται στον *Νεολόγο* και την *Κωνσταντινούπολη* κριτικές για κάποια από τα αναγνωστικά του δημοτικού που κυκλοφορούν. Ορισμένα επαινούνται για το ομαλό και καθαρεύον ύφος,¹ το οποίο «...βαθμηδόν αναλόγως προς την ηλικίαν και την διανοητικήν ανάπτυξιν των μαθητών βαίνει υψούμενον...»,² ενώ άλλα κατακρίνονται γιατί η γλώσσα τους είναι «...σφόδρα εξεζητημένη, πλην φευ! και μακαρονική». ³ Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί πως σε απάντησή του προς την εφημερίδα, ο συγγραφέας κατακριθέντος βιβλίου θεωρεί απαραίτητο να υπερασπιστεί τη μεθοδολογία του, όχι όμως και τη γλώσσα.⁴ Το γεγονός αυτό υποδεικνύει πως η χρήση «εξεζητημένης» γλώσσας στα διδακτικά βιβλία δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο.

Η επίσημη θέση της Εκκλησίας για τη γλώσσα των διδακτικών βιβλίων δεν διαφοροποιείται από αυτή του ΕΦΣΚ. Σε διαγωνισμό που προκηρύσσει η μητρόπολη Χαλκηδόνας για τη σύνταξη βιβλίων για αστικά σχολεία το 1901, βρίσκουμε τον ίδιο όρο που επαναλαμβάνεται σε όλες τις παρόμοιες περιστάσεις: «δέον η γλώσσα να ήναι απλή, καθαρά και σαφής...». ⁵ Στις προκηρύξεις του Πανταζοπούλειου διαγωνισμού κατά τα έτη 1913 και 1920 ορίζεται ρητά πως ο βασικός στόχος του Δημοτικού Σχολείου είναι να μπορούν οι απόφοιτοί του να κατανοούν εύκολα και να χειρίζονται σωστά την καθαρεύουσα. Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος, πρέπει τα βιβλία να είναι γραμμένα έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στο γλωσσικό και αντιληπτικό επίπεδο των μαθητών και να διαβάζονται φυσικά και αβίαστα. Έτσι, καλούνται οι συγγραφείς των διδακτικών βιβλίων να πάρουν ως βάση την «...ομαλή μορφή της ομιλίας του ελληνικού οίκου» ⁶ και ξεκινώντας από τον «αφελή και ανεπιτήδευτον» γλωσσικό τύπο που μεταχειρίζονται τα παιδιά, να ανέλθουν «βαθμιαίως εις τον ομαλόν γραπτόν τύπον της καθωμιλημένης νέας ελληνικής γλώσσης». ⁷

Η αντίδραση των δημοτικιστών, όπως καταγράφεται στα έντυπα που απηχούν τις απόψεις τους, είναι ένα μίγμα οργής και ειρωνείας. Τα *Χρονικά* μεταφέρουν το 1912 την είδηση ότι «...καμιά δεκαπενταριά δασκάλοι μαζευτήκανε στο Σύλλογο για να σκεφτούνε

¹ «Βιβλία προς πώλησιν», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 46, 25/8/1884.

² «Βιβλιοκρισίαι», *Νεολόγος*, αρ. φ. 4601, 31/8/1884.

³ «Βιβλιοκρισία», *Νεολόγος*, αρ. φ. 4605, 6/9/1884.

⁴ Κ.Γ. Γεωργαλάς, «Ανασκευή», αρ.φ. 64, 18/9/1884, αρ.φ. 65, 19/9/1884 & αρ.φ. 66, 20/9/1884 και «Διάφορα», *Νεολόγος*, αρ. φ. 4615, 19/9/1884.

⁵ «Διαγώνισμα προς σύνταξιν διδακτικών βιβλίων δια σχολεία αστικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 880, 30/4/1901.

⁶ «Πανταζοπούλειον διαγώνισμα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* αρ.φ. 22, 6/6/1920, σελ. 183.

⁷ Π.Κ. Εκπαιδευτική Επιτροπή, «Πανταζοπούλειον διαγώνισμα προς σύνταξιν αναγνωσματοβιβλίων του Α', Β', Γ' και Δ' σχολικού έτους της δημοτικής παιδείας», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ.φ. 31, 3/8/1913, σ. 260.

για τη γλώσσα των σχολικών βιβλίων».¹ Η απόφασή τους δεν απέχει πολύ από την ισχύουσα κατάσταση. Συμφωνούν με την εισήγηση του Δ. Οικονομίδη για χρήση απλής καθαρεύουσας στα βιβλία των δημοτικών σχολείων, η οποία θα γίνεται πιο σύνθετη στις επόμενες βαθμίδες «...έως ότου φτάση του Ξενοφώντα».² Μπροστά σε αυτό το γεγονός, ο συντάκτης του άρθρου εκφράζει την απογοήτευσή του γιατί «η συζήτηση και η απόφαση των δασκάλων... μάς απελπίζει όλους διόλου για το διδασκαλικό σώμα και κλαίουμε τα χάλια του και την κοινωνία που το ανέχεται».³ Εκφράζει όμως και την οργή του, αφού με τέτοιες «...αστείες και donκιχωτικές αποφάσεις... βοηθείτε να αποξεραίνονται τα κεφάλια των παιδιών μας».⁴

Το καλοκαίρι του 1921 δημοσιεύεται στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* η έκθεση των επιθεωρητών των σχολείων της Κωνσταντινούπολης, Α. Ζαμαρία και Α. Αράπη. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν συγκεντρώσει, οι εκπαιδευτικοί κρίνουν τα διδακτικά βιβλία ως ακατάλληλα. Η αστοχία που αναφέρεται ως σημαντικότερη, είναι η διαβάθμιση της γλώσσας. Για μια ακόμα φορά τονίζεται ότι η γλώσσα των βιβλίων πρέπει να είναι όσο το δυνατόν απλούστερη στις πρώτες τάξεις και να γίνεται σταδιακά πιο σύνθετη. Σκοπός του δημοτικού σχολείου είναι να μπορούν οι απόφοιτοί του να «διατυπώσιν ευχερώς, ελευθέρως, δεξιώς και απταιστώς είτε προφορικός είτε γραπτώς πάντα τα διανοήματα αυτών εις απέρριτον καθαρεύουσαν γλώσσαν».⁵ Άλλωστε, αυτή είναι και θα παραμείνει η γλώσσα στην οποία καλλιεργούνται και θα μεταδίδονται οι γνώσεις στο δημοτικό σχολείο. Ιδιαίτερη μνεία κάνουν οι δύο επιθεωρητές στη διδασκαλία της αρχαίας. Στην έκθεση επισημαίνεται πως η εισαγωγή της στην Στ' τάξη αποσκοπεί στο να εξοικειώσει τους μαθητές με τις τυπολογικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ αυτής και της καθαρεύουσας. Η αποτυχία που σημειώνεται στη διδασκαλία της αρχαίας οφείλεται στο ότι οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι τάσσονται εναντίον της, αγνοούν τόσο τον στόχο, όσο και τη μεθοδολογία για την επίτευξή του.

Εντελώς διαφορετική άποψη περί αποτυχίας έχουν οι δημοτικιστές εκπαιδευτικοί.

¹ «Οι δάσκαλοί μας», *Χρονικά*, τχ. 18, 15/4/1912, σ. 222.

² «Οι δάσκαλοί μας», όπ.π..

³ «Οι δάσκαλοί μας», όπ.π..

⁴ «Οι δάσκαλοί μας», όπ.π..

⁵ «Εκπαιδευτική κίνησης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ.φ. 34, 28/8/1921, σ. 271.

Η Δέσποινα Μπεκέ,¹ με αφορμή το Αναγνωστικό για την Γ' Δημοτικού² που είχε εισαχθεί στα σχολεία της Ελλάδας με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου, ασκεί δριμεία κριτική στους συγγραφείς διδακτικών βιβλίων, αλλά και στο Πατριαρχείο. Εκφράζοντας τον θαυμασμό της για το πόνημα του Α. Καρκαβίτσα που «...παρουσιάζει στις διαλεχτές του σελίδες, ό,τι δεν κατώρθωσαν χρόνια τώρα να μας δώσουν όλοι μαζί οι αποξερραμένοι από την καθαρεύουσα συγγραφείς των σχολικών βιβλίων»,³ αναρωτιέται, μάλλον ρητορικά, για ποιο λόγο οι εκπαιδευτικές αρχές του ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επιμένουν στον «καθαρευουσιάνικο φανατισμό» τους. Η αντίδραση απέναντι στα γραμμένα στη δημοτική σχολικά βιβλία αντιμετωπίζεται με δηκτικό τρόπο από έναν αναγνώστη του *Λόγου* τον Οκτώβριο του 1920. Με επιστολή του γραμμένη επίτηδες σε ακραιφνή καθαρεύουσα, αναφέρεται σε έναν αρτοποιό ονόματι Ψυλλίδη, ο οποίος παρουσιάστηκε στην ΠΚΕΕ. Σκοπός του ήταν να επισημάνει τον εθνικό κίνδυνο που αποτελούν τα αναγνωστικά των Α. Καρκαβίτσα και Ζ. Παπαντωνίου, με τη χρήση των οποίων οι μαθητές κινδυνεύουν να γίνουν βουλγαρόφωνοι!⁴ Επαναλαμβάνοντας με σκωπτικό τρόπο τις παλιές κατηγορίες κατά των δημοτικιστών, ο ανώνυμος αναγνώστης δεν παραλείπει να σχολιάσει τη στάση και τη σχετική αρθρογραφία του *Ταχυδρόμου*.

Αυτό που τονίζεται και στα δύο δημοσιεύματα είναι η παραγνώριση της αξίας σημαντικών προσωπικοτήτων του δημοτικισμού. Η Δ. Μπεκέ δηλώνει με απογοήτευση πως δεν περιμένει τίποτα από τη «μουχλιασμένη καλαμαρωσύνη του Φαναριού», η οποία αδυνατεί να αναγνωρίσει τη μεγαλοφυΐα ενός Παλαμά ή την επιστημονική αξία ενός Ψυχάρη. Οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας κατηγορούνται πως αγνοούν εσκεμμένα τα έργα και το κύρος επιστημόνων, ποιητών και λογοτεχνών διεθνούς φήμης και στηρίζουν την πλανεμένη τους επιμονή σε άσχετους με την εκπαίδευση βιοπαλαιστές, ή σε δασκάλους που κρύβουν την αγραμματοσύνη τους πίσω από τον σχολαστικισμό της γραμματικής.⁵ Αυτό σημαίνει πως σχεδόν 60 χρόνια μετά τα πρώτα σχετικά δημοσιεύματα στον *Ανατολικό Α-στέρα* και παρά τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο ελληνικό κράτος υπό την πίεση του δημοτικισμού, η γλώσσα των διδακτικών βιβλίων στα ελληνικά σχολεία της Κωνστα-

¹ Πρόκειται για τη Δέσποινα Βαφειάδου, σύζυγο από το 1914 του Όμηρου Μπεκέ. Ήταν, όπως κι ο σύζυγός της, καθηγήτρια γαλλικών κι εμφανίστηκε στο περιοδικό *Ο Λόγος* με άρθρα, κριτικές, αλλά και μεταφράσεις έργων Γάλλων λογοτεχνών. Βλ. Βούλα Ποσάντζη, «Δύο ανέκδοτα γράμματα του Κύπρου Χρυσάνθη στον ποιητή Όμηρο Μπεκέ», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τομ. 35, 2004, σσ. 259-260.

² Πρόκειται προφανώς για λάθος, είτε τυπογραφικό του περιοδικού, είτε εκ παραδρομής της Δ. Μπεκέ, αφού το αναγνωστικό «Η πατρίδα μας» του Α. Καρκαβίτσα προοριζόταν για τη Δ' κι όχι για τη Γ' τάξη.

³ Δ. Μπεκέ, «Η δημοτική στα ελληνικά σχολεία», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1919, σ. 237.

⁴ «Ανήρ Ψυλλίδης», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1920, σ. 504.

⁵ Δ. Μπεκέ, «Η δημοτική στα ελληνικά σχολεία», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1919, σ. 239.

ντινούπολης έχει να παρουσιάσει μικρή μόνο εξέλιξη.

3.2.2. Διαφημίσεις και διαγωνισμοί

Σε μια εποχή που η επιλογή των διδακτικών βιβλίων δε γίνεται από κάποια κεντρική αρχή, ο Τύπος αποτελεί το κατεξοχήν μέσο για τη διαφήμισή τους, ώστε να διεκδικήσουν ένα μερίδιο της αγοράς.¹ Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετηθεί κι ο ανταγωνισμός μεταξύ των εκδοτικών επιχειρήσεων, καθώς κάποια από τα βιβλία που δέχονται ευμενείς κριτικές τυπώνονται στις εγκαταστάσεις των ιδίων των εφημερίδων, ή συνεργατών τους.² Ταυτόχρονα όμως ο Τύπος αποτελεί και το βήμα από το οποίο ασκείται αναλυτική κι εμπειριστατωμένη κριτική ως προς τα πλεονεκτήματα ή τα μειονεκτήματά τους. Σε κάθε περίπτωση, η γλώσσα αποτελεί αντικείμενο εξέτασης και κριτήριο για την επιδοκιμασία ή την απόρριψη του εκάστοτε βιβλίου. Έτσι βλέπουμε σε δημοσιεύματα να εξάιρεται ως ένα από τα καλύτερα συστατικά των βιβλίων που παρουσιάζονται η άπταιστη καθαρεύουσα, στην οποία θα έπρεπε να γράφονται όλα τα διδακτικά βιβλία. Στα ίδια δημοσιεύματα όμως τονίζεται ως εξίσου σημαντικό στοιχείο το ομαλό κι εύληπτο ύφος της γλώσσας, το οποίο πρέπει να ανταποκρίνεται στην ηλικία και τις δυνατότητες των μαθητών.³ Η Κωνσταντινούπολις μάλιστα προβάλλει ως υπόδειγμα τη «ζωντανή μας γλώσσα», την «...γνησίαν, απαραχάρακτον, άνευ ακκισμών, ως ομιλείται δηλ. εν τη Πόλει, ήτις πρέπει να θεωρηθή ως μέγιστον χωνευτήριο των διαλεκτικών σκωριών και σχολαστικών υπερβάσεων».⁴ Αντίστοιχα, στις αρνητικές κριτικές οι συντάκτες στρέφουν τα πυρά τους τόσο κατά των συγγραφέων, τους οποίους ελέγχουν για τις γνώσεις τους, όσο και κατά της εξεζητημένης

¹ Ενδεικτικό για την πληθώρα και ποικιλία των διδακτικών βιβλίων είναι ένα δημοσίευμα της Κωνσταντινούπολεως το 1902. Ο συντάκτης καταγράφει συνολικά σε ένα μόνο βιβλιοπωλείο, 595 διαφορετικά διδακτικά βιβλία για την επτατάξια πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Εκτιμά δε, ότι στα υπόλοιπα τρία (ελληνικά) βιβλιοπωλεία της Κωνσταντινούπολης θα πρέπει να υπάρχουν τουλάχιστον άλλοι τόσοι διαφορετικοί τίτλοι. Βλ. Κ. Ζιώγας, «Η δημοτική παιδείσις και η βιβλιογραφία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 22, 26/3/1902

² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν δύο κριτικές που δημοσιεύονται στον *Νεολόγο* το 1884. Το *Αναγνωστικόν* των Γ.Ι. Κούζου, Ι.Α. Ιλλίδου, Δ.Γ. Μοστράτου που κρίνεται ευμενώς, τυπώνεται από τον εκδότη του *Νεολόγου*, Σ.Ι. Βουτυρά. Αντιθέτως, η *Σειρά Αναγνωσμάτων* των Κ.Γ. Γεωργαλά και Ι.Ι. Πολυβίου που κατακεραυνώνεται, τυπώνεται στα ανταγωνιστικά τυπογραφεία του Α. Κορομηλά και των Αδελφών Κεφαλιδών. Βλ. «Βιβλιοκρισία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4601, 31/8/1884, και «Βιβλιοκρισία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4605, 5/9/1884 & 4606, 6/9/1884.

³ «Βιβλιογραφία», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1697, 20/6/1873, «Στοιχειώδεις γνώσεις της Γεωγραφίας προς χρήση των δημοτικών σχολείων υπό Π. Παπαρρούση», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3732, 29/8/1881, «Βιβλιοκρισία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4601, 31/8/1884, «Βιβλιολογία», *Νεολόγος* αρ.φ. 6327, 20/8/1890.

⁴ «Βιβλιογραφία. Ι. Πέτρου Ιωαννίδου, "Ευτέρπη"», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 199, 7/9/1895.

κι ενίοτε μακαρονικής γλώσσας που χρησιμοποιούν. Οι αρνητικές αυτές κριτικές στηρίζονται στο επιχείρημα ότι τα διδακτικά βιβλία αποτελούν το κατεξοχήν μέσο για τη «διόρθωση» της γλώσσας του λαού.¹

Το 1879 ο *Νεολόγος* δημοσιεύει μια ανακοίνωση του ΕΦΣΚ. Ο Σύλλογος, με τη χορηγία του τραπεζίτη Κ. Καραπάνου, προκηρύσσει διαγωνισμό σε βάθος εξαετίας για τη συγγραφή 19 συνολικά διδακτικών βιβλίων για τα δημοτικά σχολεία. Στο γενικό πρόγραμμα του διαγωνισμού υπάρχει ιδιαίτερος όρος για τη γλώσσα: «...πρέπει να ήναι όσον το δυνατόν απλή, καθαρά και σαφής, το δε ύφος του λόγου ανάλογον τη ηλικία δι' ην το βιβλίον γράφεται».² Ο όρος αυτός επαναλαμβάνεται επίμονα σε κάθε νέα προκήρυξη του διαγωνισμού, ενώ στα ειδικά προγράμματα που δημοσιεύονται κατά καιρούς για το κάθε βιβλίο ξεχωριστά, υπάρχουν περισσότερες διευκρινίσεις. Στο πρόγραμμα για τα Αλφαβητάρια που προορίζονται για τις πρώτες τάξεις, η εκπαιδευτική επιτροπή ζητά «...η γλώσσα να μετέχη μεν της απλότητος της ωμιλημένης, αλλά να μη ήναι και χυδαία».³ Στο πρόγραμμα του 1880 για τη συγγραφή των βιβλίων *Ιεράς Ιστορίας* και *Ελληνικής Ιστορίας*, οι συγγραφείς προτρέπονται να χρησιμοποιήσουν γλώσσα απλή κι εύληπτη, χωρίς ξενισμούς, αλλά ταυτόχρονα να μην είναι «...χυδαία και αφελής, ως η υπό παιδων λαλουμένη...».⁴ Παρόμοιες εκκλήσεις για απλότητα, καθαρότητα και σαφήνεια στη γλώσσα επαναλαμβάνονται και στα προγράμματα για τη συγγραφή βιβλίων *Γεωγραφίας* και *Φυσικής Ιστορίας* το 1882.⁵ Αυτό που παρατηρείται είναι πως τα μέλη του Συλλόγου αναγνωρίζουν την ανάγκη για σταδιακή εισαγωγή των μαθητών στον κόσμο της καθαρεύουσας, καθώς η γλώσσα που μαθαίνουν στο σπίτι και χρησιμοποιούν στην εξωσχολική τους καθημερινότητα είναι διαφορετική.

Στο ειδικό πρόγραμμα για τη συγγραφή *Χρηστομάθειας* της νέας ελληνικής, το 1881, αναγνωρίζεται ακόμα μία ανάγκη. «Αφού μετά μακράν αιώνων αμφισβήτησιν και εργασίαν επικρατήσασα η καθωμιλημένη κατέστη γλώσσα λογία...»,⁶ γίνεται απαραίτητη

¹ Βλ. «Τα εν Κωνσ/πόλει εκδιδόμενα διδακτικά βιβλία», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1743, 28/11/1873, «Τα διδακτικά βιβλία εν Κωνσ/πόλει», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1747, 12/12/1873, «Βιβλιοκρισία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4605, 5/9/1884 & 4606, 6/9/1884.

² Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων», *Νεολόγος*, αρ. φ. 3028, 8-20/3/1879.

³ Οπ.π..

⁴ Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων», *Νεολόγος*, αρ. φ. 3359, 26-8/5/1880.

⁵ Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων», *Νεολόγος*, αρ. φ. 3899, 27/3/1882.

⁶ Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων», *Νεολόγος*, αρ. φ. 3544, 8-20/1/1881.

και η διδασκαλία της στα δημοτικά σχολεία. Σύμφωνα με τις σύγχρονες παιδαγωγικές αρχές όλου του πολιτισμένου κόσμου, γράφει ο εισηγητής της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του Συλλόγου, Κ. Ξανθόπουλος, αυτή πρέπει να είναι η πρώτη γλωσσική μάθηση των παιδιών, αφού μόνο έτσι θα αποκτήσουν συνείδηση της λειτουργίας της μητρικής τους γλώσσας. Για τον λόγο αυτό συστήνεται η επιλογή κειμένων που έχουν γραφτεί από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και μετά, αφού η εποχή αυτή θεωρείται ως «...το κύριον χρονικόν σημείον όπως υποβληθή το μάλλον συντετελεσμένον και μεμορφωμένον της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης».¹ Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για την ποίηση, με την υπόδειξη μάλιστα να καταλάβει μεγαλύτερο μέρος από τα πεζά κείμενα, αφού ο έμμετρος λόγος προκρίνεται ως προσφορότερος για τα παιδιά. Η επιτροπή προτείνει την επιλογή ποιημάτων «...εις δημοτικήν γλώσσαν, ων ποιητής αυτός ο λαός».² Λίγο αργότερα, στο ειδικό πρόγραμμα για τη συγγραφή γραμματικής, η Εκπαιδευτική Επιτροπή του ΕΦΣΚ καθορίζει ξεκάθαρα τους βασικούς γλωσσικούς στόχους του δημοτικού σχολείου: οι απόφοιτοι οφείλουν «...νοείν, λαλείν και γράφειν απταισίτως την νυν υπό των λογίων γραφομένην νέαν ελληνικήν...».³ Για την αρχαία γλώσσα, η οποία θα διδάσκεται μόνο στις δύο τελευταίες τάξεις παράλληλα με τη νέα, είναι αρκετή η κατανόηση των απλούστερων μορφών της, δηλαδή της ελληνιστικής Κοινής της Αγίας Γραφής και της αττικής του Ξενοφώντα.

Ο διαγωνισμός για τη Χρηστομάθεια αποβαίνει άκαρπος, καθώς παρά τις επανειλημμένες προκηρύξεις του Συλλόγου κανένας δεν υποβάλλει κάποιο έργο για κρίση.⁴ Το 1892 λοιπόν, λαμβάνεται η απόφαση για αναθεώρηση του σχετικού προγράμματος. Στη νέα προκήρυξη αναφέρεται πως ο Σύλλογος θεωρεί κατάλληλα για μαθητές 8 έως 10 ετών τα αναγνωστικά με «μυθική και ιστορική» ύλη. Έτσι, αποφασίζεται η επιλογή του Ροβινσώνα Κρούσου, της Οδύσσειας και των Ιστοριών του Ηροδότου για τη Β', Γ' και Δ' τάξη του δημοτικού σχολείου αντίστοιχα. Ο Σύλλογος ζητάει ελεύθερη μετάφραση (για τον Ροβινσώνα) ή παράφραση (για την Οδύσεια και τις Ιστορίες) στη νεότερη γλώσσα, αποκλείοντας από τον διαγωνισμό όσες έχουν ήδη κυκλοφορήσει. Ως γραμματικό τυπικό, καθορίζεται «...το της νυν φιλολόγου και αστείας γλώσσης ενιαίον...».⁵ Τέλος, παρατίθεται

¹ Οπ.π..

² Οπ.π..

³ «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων. Γ'. Ειδικόν πρόγραμμα περί συντάξεως Γραμματικής προς χρήσιν των Δημοτικών και Αστικών σχολών αμφοτέρων των φύλων», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΗ', 1888, σ. 109.

⁴ (Θ. Σαλτέλης), «Έκθεσις Εκπαιδευτικής Επιτροπής επί του Καραπανείου αγώνος – Πρακτικά συνεδριάσεως 6^{ης} Μαΐου 1891», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΒ', 1891, σ. 120.

⁵ Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, «Καραπάνειος αγών», *Νεολόγος*, αρ. φ. 6927, 4/9/1892. Ο όρος «αστεία» γλώσσα χρησιμοποιείται με την έννοια της «αστικής», της γλώσσας που χρησιμοποιείται στα μεγάλα αστικά κέντρα.

ένας κατάλογος ποιητών, έργα των οποίων θα πρέπει να συμπεριληφθούν σε κάθε αναγνωστικό ως παράρτημα. Μεταξύ τους ξεχωρίζουν οι: Α. Χριστόπουλος, Α. Βαλαωρίτης, Γ. Δροσίνης, και Γ. Βιζυηνός.

Τα μέλη του Συλλόγου που έχουν επιφορτιστεί με τον έλεγχο και την κριτική των υποβαλλόμενων βιβλίων δεν ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την «καθαρότητα» της γλώσσας. Έτσι το 1891 απορρίπτεται ένα εγχειρίδιο ελληνικής ιστορίας, παρόλο που η γλώσσα του είναι «...σαφής και άπταιστος και καθαρά παντός σολοικισμού και βαρβαρισμού και ξενισμού...».¹ Ο λόγος δεν είναι η «ολίγον αρχαΐζουσα» γλώσσα, αλλά η ξηρή και ψυχρή αφήγηση, η οποία δεν μπορεί να διεγείρει τα ευγενή συναισθήματα των μαθητών. Οι αυξημένες αυτές απαιτήσεις ενδεχομένως να εξηγούν την ουσιαστική αποτυχία του Καραπάνειου διαγωνισμού. Όπως μας πληροφορεί ο Θ. Σαλτέλης, το 1891 δεν έχει απονεμηθεί ούτε το 1/3 των βραβείων και μάλιστα στο διπλάσιο του αρχικώς εκτιμώμενου χρόνου.² Όμως ούτε η μικρή συμμετοχή, ούτε η υπέρβαση των χρονικών ορίων απογοητεύουν τα μέλη του Συλλόγου. Εξακολουθούν να στηλιτεύουν τους συγγραφείς που υποπίπτουν «...εις γλωσσικά αμαρτήματα ουχί ευάριθμα...εις χυδαϊσμούς, ανακολουθίας, ανορθογραφίας κτλ...»³ και συνεχίζουν να επιζητούν «το καθαρεύον λεκτικόν ιδίωμα και το σαφές, απλούν και απέριττον ύφος»⁴ τουλάχιστον έως το 1911.

Λίγο αργότερα από τον Κ. Καραπάνο, ο Ι. Βουτσινάς από την Οδησό γνωστοποιεί στον ΕΦΣΚ την πρόθεσή του να χρηματοδοτήσει έναν διαγωνισμό για τη συγγραφή οδηγών «...περί αγωγής και διδασκαλίας πάντων των μαθημάτων...».⁵ Σε αυτούς συμπεριλαμβάνεται η διδασκαλία της «μητρικής» γλώσσας, τόσο της προφορικής όσο και αυτής στην οποία είναι γραμμένα τα κείμενα των χρηστομαθειών (αναγνωστικών) της εποχής. Η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας και γραμματικής, σύμφωνα με το πρόγραμμα που ανακοινώνει ο Σύλλογος, περιορίζεται στις τελευταίες τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παρόλο που τα βιβλία αυτά απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς, επαναλαμβάνεται η ίδια στερεοτυπική έκκληση με τον Καραπάνειο διαγωνισμό: «*Η γλώσσα αυτών πρέπει να η όσον το δυνατόν απλή, καθαρά και σαφής...*».⁶

¹ (Θ. Σαλτέλης), «Έκθεσις Εκπαιδευτικής Επιτροπής επί του Καραπανείου αγώνος – Πρακτικά συνεδριάσεως 6^{ης} Μαΐου 1891», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΒ', 1891, σ. 122.

² *Οπ.π.*, σ. 120.

³ Η. Βαλσαμάκης, «Κρίσις Εκπαιδευτικής Επιτροπής επί του Καραπανείου αγώνος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΖ', 1900, σσ. 71-72.

⁴ «Διαγωνίσματα – Καραπάνειος αγών», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΛΑ', 1908, σ. 57 & «Διαγωνίσματα – Καραπάνειος αγών», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΛΒ', 1911, σ. 31.

⁵ «Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Αυγή*, αρ.φ. 475, 10-22/3/1882.

⁶ «Βουτσινάιος αγών. Έκθεσις Εκπαιδευτικής Επιτροπής και Πρόγραμμα», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΕ', 1884, σ. 123.

Η εξέλιξη του «Βουτσιναίου αγώνος» είναι παρόμοια με αυτήν του Καραπάνειου. Η μικρή συμμετοχή¹ οδηγεί σε συνεχόμενες αναβολές, με αποτέλεσμα το 1896 να μην έχει συνταχθεί ακόμα ο Οδηγός για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ο οποίος προβλεπόταν να είναι έτοιμος το 1885.² Ωστόσο παρά τα κατώτερα του αναμενόμενου αποτελέσματα, οι διαγωνισμοί αυτοί αποτελούν δείγμα των νεωτεριστικών απόψεων των Κωνσταντινουπολιτών σχετικά με τη γλώσσα στην εκπαίδευση. Αρκεί να σημειωθεί ότι στο ελληνικό βασίλειο η κατάργηση της αρχαίας γλώσσας στο δημοτικό συζητήθηκε για πρώτη φορά στη Βουλή μόλις το 1899, με τα νομοσχέδια του υπουργού παιδείας Α. Ευταξία. Παράλληλα, το δόγμα της διδασκαλίας αποκλειστικά της αρχαίας γραμματικής παρέμεινε αλώβητο ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.³

Ακόμα ένας διαγωνισμός για τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων προκηρύσσεται το καλοκαίρι του 1913. Αυτή τη φορά εποπτεύων φορέας είναι η ΠΚΕΕ. Με την έγκριση του ΔΕΜΣ και της Ιεράς Συνόδου, η δωρεά του Ν.Θ. Πανταζόπουλου προσφέρεται ως βραβείο για τη συγγραφή αναγνωστικών για τις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Στην προκήρυξη επισημαίνεται πως έχει ληφθεί υπόψη ο αντίστοιχος διαγωνισμός του Υπουργείου Παιδείας του ελληνικού βασιλείου της 30^{ης} Αυγούστου 1912.⁴ Η αρμόδια «Επιτροπεία»⁵ επισημαίνει πως ένα από τα βασικά εργαλεία του δημοτικού σχολείου είναι η γλωσσική διδασκαλία, «...ήτις καθιστώσα γνωστά το τε όργανον (την γλώσσαν) και τα προϊόντα του ανθρωπίνου πνεύματος (την φιλολογία) ... ανομολογείται ο πρώτιστος και ύψιστος παράγων πάσης ψυχικής ενισχύσεως και μορφώσεως...».⁶ Το «αναγνωσματοάριο»

¹ «Πρακτικά, Συνεδριάσεις ΧΞΘ'», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΣΤ', 1885, σ. 374. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πρώτα τρία έργα που συμμετέχουν στον διαγωνισμό για τη σύνταξη του «Οδηγού της πρώτης παιδείσεως αμφοτέρων των φύλων» υποβάλλονται μόλις το 1894, δηλαδή 13 έτη μετά την προκήρυξη του διαγωνισμού. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή του ΕΦΣΚ ανακαλύπτει σε αυτά σωρεία σφαλμάτων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η αρχαίζουσα και μακαρονική γλώσσα, και προτείνει στους συγγραφείς την περαιτέρω επεξεργασία και επανυποβολή τους στον διαγωνισμό. Βλ. «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 1, 2/1/1895 και αρ.φ. 5, 7/1/1895.

² «Ελληνικός Φιλολογ. Σύλλογος. Βουτσιναίος αγών», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8142, 5/7/1896.

³ Βαρμάζης (1991), σσ. 91-92 & Τερζής (2010), σσ. 142-143.

⁴ Η Κ. Τσεβίκ – Μπαίβερτιάν τονίζει πως οι όροι του διαγωνισμού θυμίζουν έντονα τον νόμο ΓΣΑ/1907. Τα κοινά σημεία που εντοπίζονται είναι η υποχρεωτική και αποκλειστική χρήση των βιβλίων του διαγωνισμού στα σχολεία, η επανάληψη του διαγωνισμού σε τακτά χρονικά διαστήματα (ο νόμος ΓΣΑ'/ 1907 προβλέπει ανά τετραετία, ενώ η ΠΚΕΕ ορίζει ανά πενταετία) και το δικαίωμα των ελεγκτικών επιτροπών να διασκευάσουν κατά το δοκούν τα έργα που θα υποβληθούν. Βλ. Τσεβίκ – Μπαίβερτιάν (2008), σσ. 190-191 & «Νόμος ΓΣΑ' Περί διδακτικών βιβλίων», *ΦΕΚ* 60, 4/4/1907, σσ. 221-222.

⁵ Η ΠΚΕΕ, πρόεδρος της οποίας ήταν ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Γερβάσιος, ανέθεσε την προκήρυξη του διαγωνισμού σε υποεπιτροπή. Τα μέλη της ήταν οι: Τραπεζούντος Χρύσανθος, Χρ. Πανταζίδης, Ευθαλία Αδάμ, Μιχ. Θεοτοκάς, Νικ. Βούρος, Αλέξ. Ζαμαρίας, Ιω. Παπαδόπουλος, Απ. Αράπης, Σταμ. Χατζόπουλος. Βλ. Π.Κ. Εκπαιδευτική Επιτροπή, «Πανταζοπούλειον διαγώνισμα προς σύνταξιν αναγνωσματοαρίων του Α', Β', Γ' και Δ' σχολικού έτους της δημοτικής παιδείσεως», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ.φ. 31, 3/8/1913, σ. 264.

⁶ Όπ.π., σελ. 257.

χρίζεται ως «το κέντρον συμπάσης της διδασκαλίας και το σπουδαιότατον βιβλίον της δημοτικής σχολής...»,¹ καθώς μέσω αυτού οι μαθητές θα εισαχθούν στη «ζώσα γλώσσα» του λαού και θα καλλιεργηθεί το συναίσθημα της γλωσσικής ορθότητας και του γλωσσικού κάλλους.

Οι διαδικασίες προχωρούν με γοργούς ρυθμούς και το 1914 εισάγονται στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού τα νέα αναγνωστικά, τα οποία ορίζονται ως τα μόνα επιτρεπτά για τα σχολεία της αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως κατά την επόμενη πενταετία. Αξίζει να σημειωθεί ότι το βιβλίο της Γ' τάξης είναι «*Ο Γεωργός*» της Γαλάτειας Καζαντζάκη, το οποίο η ελλανόδικος επιτροπή του διαγωνισμού διασκευάζει «καταλλήλως», ενώ αυτό της Β' τάξης αποτελεί σύνθεση της ίδιας της επιτροπής από τα: «*Οι τρεις φίλοι*», επίσης της Γ. Καζαντζάκη και «*Ο Φώτης*» της Ασπασίας Σκορδέλη.² Τον Μάιο του 1920, λίγο μετά τη λήξη της προβλεπόμενης πενταετίας, ο Πανταζοπούλειος διαγωνισμός προκηρύσσεται εκ νέου προκειμένου να αντικατασταθούν τα αναγνωστικά των τεσσάρων πρώτων τάξεων του δημοτικού. Η νέα προκήρυξη είναι πανομοιότυπη με την προηγούμενη τόσο ως προς τους όρους, όσο και ως προς τις ιδέες που διατυπώνονται σε αυτήν.³

Στο σύνολό τους τα δημοσιεύματα που σχετίζονται με τη γλώσσα των σχολικών βιβλίων αφορούν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, γεγονός που υποδεικνύει πως οι φορείς που εποπτεύουν κι υποστηρίζουν τα σχολεία, της δίνουν πρωτεύουσα σημασία. Ως κύριος στόχος του δημοτικού σχολείου ορίζεται η εκμάθηση και σωστή χρήση της καθαρεύουσας, ωστόσο αναγνωρίζεται πως πρόκειται για μία διαδικασία που πρέπει να γίνει σταδιακά, ξεκινώντας από τη γλώσσα που οι μαθητές χρησιμοποιούν στο σπίτι τους. Παρόλο που η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας στο δημοτικό απορρίπτεται από όλους, η εισαγωγή της στην ανώτερη τάξη γίνεται αποδεκτή με τον όρο να έχει ως μοναδικό στόχο την εξοικείωση των μαθητών με τη γλώσσα του Ευαγγελίου και με τις τυπολογικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ αυτής και της καθαρεύουσας. Αυτό όμως σημαίνει ότι τα αρχαία

¹ Όπ.π., σ. 257.

² Σύμφωνα με την ίδια την Α. Σκορδέλη, «Ο Φώτης» αποτελούσε διασκευή του ομώνυμου ποιητικού έργου του Χρ. Σαμαρτζίδη. Για την Α' τάξη το αναγνωστικό συναρπάρτιστηκε από μία σύνθεση της ελλανοδικού επιτροπής και από το έργο του Β. Δημητροκάλλη, ενώ για την Δ' τάξη κανένα από τα υποβληθέντα έργα δεν πληρούσε τους όρους του διαγωνισμού. Μέλη της ελλανοδικού επιτροπής ήταν οι: μητροπολίτης Νικαίας Βασίλειος, Αλ. Ζαμαρίας, Μιχ. Θεοτοκάς, Χρ. Πανταζίδης, Ιω. Παπαδόπουλος, Δημ. Οικονομίδης, Βασ. Ρίτσος και Δημ. Δαμασκηνός. Βλ. Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, «Δήλωσης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ.φ. 21, 15/11/1914, σσ. 227-228.

³ Βλ. «Πανταζοπούλειον Διαγώνισμα προς σύνταξιν αναγνωσματαρίων του Α', Β', Γ' και Δ' σχολικού έτους της δημοτικής παιδείσεως», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ.φ. 21, 30/5/1920 σ. 172, αρ.φ. 22, 6/6/1920, σσ. 182-183, αρ.φ. 23, 13/6/1921, σσ. 190-191, αρ.φ.24, 20/6/1920, σσ. 198-199, και αρ.φ. 28, 18/7/1920, σσ. 235-236.

ελληνικά ουσιαστικά εξακολουθούν να διδάσκονται στο δημοτικό σε όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Πολύ νωρίς διατυπώνεται η άποψη για χρήση της «γλώσσας του λαού» στο δημοτικό σχολείο, προκειμένου η διδασκαλία να αποβεί αποτελεσματικότερη. Οι απόψεις αυτές υποστηρίζονται από εφημερίδες και αρθρογράφους που σχετίζονται με την εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά δεν υιοθετούνται. Επιπλέον, η πρώτη απόπειρα για εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση του ελληνικού κράτους το 1917, δε βρίσκει μιμητές στην Κωνσταντινούπολη. Στα σχολεία των Ελλήνων του οθωμανικού κράτους εισάγονται μεν κάποια αναγνωστικά που έχουν γραφτεί από δημοτικιστές, ωστόσο οι αρμόδιοι φορείς τα διασκευάζουν, καθιστώντας τη γλώσσα τους καθαρεύουσα.

3.3 Εκπαιδευτικός δημοτικισμός

Ο Φώτης Φωτιάδης κάνει την εμφάνισή του στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης μέσα από τις στήλες του *Ταχυδρόμου*. Αφορμή στέκεται η σκληρή κριτική της εφημερίδας στη γλώσσα που χρησιμοποίησε η Α. Παπαδοπούλου στο διήγημά της με τίτλο «Αρετή και Κακία». Ο Φ. Φωτιάδης έρχεται αρχικά σε αντιπαράθεση με τους συντάκτες του *Ταχυδρόμου* κι έπειτα, μετά από τετράμηνη περίπου σιωπή στέλνει στην εφημερίδα την πρώτη από τις επιστολές που θα απαρτίσουν το έργο του με τίτλο «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η γλωσσική αναμόρφωσις». Θα περάσει ένας ολόκληρος χρόνος και θα χρειαστούν 33 συνολικά φύλλα του *Ταχυδρόμου* για να δημοσιευθούν οι τέσσερις μακροσκελείς επιστολές που θα ανεβάσουν τον Πολίτη λαρυγγολόγο στο βάθρο του εισηγητή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Στο διάστημα αυτό θα δημοσιευθούν ελάχιστα απαντητικά άρθρα ή ειρωνικά σχόλια, ενώ ο ίδιος θα κάνει ορισμένες παρεκβάσεις προκειμένου να απαντήσει στους επικριτές του. Στις επόμενες παραγράφους θα παρατεθούν οι θέσεις και το σκεπτικό του Φ. Φωτιάδη, ενώ θα ακολουθήσει η παρουσίαση των υπόλοιπων δημοσιευμάτων που σχετίζονται με τις επιστολές του.

Ο Φ. Φωτιάδης ξεκινάει δίνοντας εξηγήσεις για την απότομη διακοπή της συζήτησης και τη μακρά σιωπή του. Δηλώνει ότι επανέρχεται διότι το γλωσσικό είναι ζήτημα που αφορά όλους. Μπορεί ο ίδιος να μην είναι εκπαιδευτικός ή γλωσσολόγος, στην εξέταση όμως που θα επιχειρήσει έχει ως εφόδια την επιστημονική του κατάρτιση και την αγάπη του για τα παιδιά. Καταπιάνεται πρώτα με την ψυχολογική κι εκπαιδευτική πλευρά

του ζητήματος: «*Ακμάζουσα και πλουσία ή πτωχή και βεβαρβαρωμένη, η μητρική είναι πάντοτε η αληθινή μας γλώσσα...*»¹ κι αυτή τη μαθαίνουμε από μωρά στο σπίτι μας. Αυτή είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο χτίζουμε με πολύ κόπο για να καταλήξουμε στην εθνική μας γλώσσα, που παραδίδεται μέσα στο χρόνο δια της γραφής. Υπάρχει διαφορά λοιπόν μεταξύ μητρικής και εθνικής γλώσσας, αφού τα παιδιά εισέρχονται στο σχολείο έχοντας μια γλώσσα την οποία πρέπει να «καθαρίσουν» και να διαπλάσουν, ώστε να προκύψει η εθνική.

Μόνο οι ξένοι, υποστηρίζει, ή όσοι είχαν την τύχη να σπουδάσουν στο εξωτερικό, γνωρίζουν πώς γίνεται ομαλά η μετάβαση από το μητρικό ιδίωμα στην εθνική γλώσσα, χωρίς «...*περιφρονήσεις, κοντείους ύβρεις και αττικά λακτίσματα...*»,² αλλά και πώς οι δύο γλώσσες αλληλεπιδρούν δανειζόμενες η μία από την άλλη, με ευεργετικά αποτελέσματα στους μαθητές. Σε εμάς όμως δεν υφίσταται τέτοιου είδους μετάβαση και πολλοί υποστηρίζουν τη διατήρηση της διγλωσσίας. Η *Κωσταντινούπολις* μάλιστα, αναδημοσίευσε το 1895 μία μελέτη για το γλωσσικό ζήτημα από την αθηναϊκή *Ακρόπολη*, ο συντάκτης της οποίας υποστήριζε πως η διγλωσσία είναι κάτι το φυσιολογικό και υπήρχε ακόμα και κατά την ακμή της αρχαίας Αθήνας. Οι γονείς πρέπει να πείσουμε τα παιδιά μας ότι θα ταλαιπωρηθούν πολύ όταν θα πάνε στο σχολείο για να μάθουν μια γλώσσα που δεν έχει σχέση με τη μητρική τους, την οποία θα πρέπει πλέον να τη θεωρούν χυδαία. Τη νέα αυτή γλώσσα θα πρέπει να τη χρησιμοποιούν ενώπιον των δασκάλων τους, ενώ στο σπίτι θα μπορούν να χρησιμοποιούν τη μητρική.

Δηλώνει ευθαρσώς πως αν οι αρχαίοι είχαν διγλωσσία σαν τη σύγχρονη και την υπέμεναν απλά επειδή την κληρονόμησαν, θα ήταν αξιοθρήνητοι. «*Εάν δεν κατέβαλαν κάθε προσπάθειαν δια να διορθώσουν την αθλιότητα αυτήν και ενόμιζαν ότι ο τοιούτος αττικισμός των ήτο προτέρημα ιδιάζον του ελληνισμού, μα την αλήθειαν νομίζω ότι θα ήσαν ανάξιοι να λέγονται μεγάλοι συγγραφείς*». ³ Παραθέτει κι επεξηγεί χωρίο του Πλάτωνα, όπου υποστηρίζεται ότι διαμορφωτής της γλώσσας είναι ο λαός, γιατί χρησιμοποιεί λέξεις που τις κατανοούν όλοι. Το χωρίο αυτό που δείχνει πως ο Πλάτωνας δεν περιφρονούσε τις «κοινές» λέξεις, θα μπορούσε να δοθεί ως φάρμακο σε όλους τους υποστηρικτές του Κ. Κόντου, γράφει. Ο Φ. Φωτιάδης αγανακτεί όταν βλέπει να περιφρονείται η μητρική

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η γλωσσική αναμόρφωσις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 552, 26/2/1900.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η γλωσσική αναμόρφωσις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 553, 28/2/1900.

³ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η γλωσσική αναμόρφωσις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 555, 1/3/1900.

γλώσσα. Ο ίδιος θα ήθελε να γνωρίζει μερικά από τα λαϊκά ιδιώματα, όχι γιατί θα έγραφε σε κάποιο από αυτά, αλλά γιατί ο γραπτός και προφορικός του λόγος θα είχε μεγάλη ωφέλεια από αυτή τη γνώση. Από την άλλη, αναρωτιέται αν ο συντάκτης του Ταχυδρόμου γνωρίζει τόσα πολλά από τα λαϊκά ιδιώματα, ώστε να δικαιολογείται επαρκώς η περιφρόνησή του προς οτιδήποτε εν γένει λαϊκό.

Αντιπαραβάλλει τη λέξη «αναφιλητό» που ο Ταχυδρόμος είχε καταδικάσει ως χυδαία με την αρχαία αντίστοιχή της, «λύγκα» ή «λυγμό». Δεν επικεντρώνεται στο πόσο κατανοούν τη μία ή την άλλη, αλλά στο τι σημαίνει η καθεμιά σε όποιον την κατανοεί, με τι εικόνες είναι συνδεδεμένη στο μυαλό του και πώς θα τη διδαχθούν όσοι την αγνοούν. Σημειώνει πως «...η μεγίστη και καλλίστη των γλωσσών»¹ δημιουργήθηκε χωρίς γραμματικές και κανόνες. Επιπλέον η αρχαία αττική γλώσσα έπαιρνε ό,τι χρειαζόταν από άλλες διαλέκτους, από τον λαό και από άλλες γλώσσες, ενώ ο αττικισμός όχι μόνο τη γλώσσα, αλλά και τον νου μας κοντεύει να στερήσει.

Έπειτα παραθέτει απόσπασμα από έργο του Β. Ουγκώ ως επιχειρήμα για να δικαιολογήσει την αγανάκτησή του για την περιφρόνηση του Δ. Βέλλη στα λαϊκά ιδιώματα. Ως απάντηση στο θέμα της ποικιλίας των ιδιωμάτων της δημοτικής, αναφέρει την πληθώρα διαλέκτων που είχαν οι αρχαίοι Έλληνες, από τις οποίες σχηματίστηκαν οι τρεις αρχαίες φιλολογικές διάλεκτοι (ιωνική, δωρική, αιολική), που ήταν κατανοητές σε όλους. Είναι άγνωστο αν τα σύγχρονα, περιφρονημένα ιδιώματα θα μπορούσαν να αναπτυχθούν σε τέτοιο βαθμό, το σημαντικό όμως είναι ότι οι αρχαίοι δεν περιφρονούσαν τις μητρικές τους διαλέκτους. Παραθέτει χωρίο του Ξενοφώντα από το οποίο καταδεικνύεται πως η ίδια η αττική διάλεκτος «...ουδέν άλλο ήτο παρά εκείνου του ομιλουμένου ιδιώματος η εθνική καθαρεύουσα, όχι δε άλλη νεκρά προ είκοσι αιώνων γραφομένη μόνον γραμματείας γλώσσα...»² Τέλος, προσθέτει ότι οι αρχαίοι δεν ήταν δυνατόν να έχουν μία γλώσσα για την οποία να ντρέπονται και μία άλλη τόσο πανάρχαια που μετά από εικοσαετείς σπουδές να τη γράφουν «κουτσά στραβά».

Η πρώτη αυτή επιστολή του Φ. Φωτιάδη ολοκληρώνεται στις 7 Μαρτίου 1900. Περίπου δέκα μέρες αργότερα ξεκινά η δημοσίευση της δεύτερης, με την οποία επιχειρεί να αναιρέσει τους «ιστορικούς λόγους» που επιβάλλουν την καθαρεύουσα. Επαναλαμβάνει ότι η αττική διάλεκτος είχε τέτοιο λεκτικό πλούτο γιατί έπαιρνε ό,τι χρειαζόταν όχι

¹ Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η γλωσσική αναμόρφωσις», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 557, 3/3/1900.

² Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 560, 7/3/1900.

μόνο από τα λαϊκά ιδιώματα, αλλά και από άλλες διαλέκτους, ή ακόμα κι από ξένες γλώσσες. Επιπλέον, με την πάροδο του χρόνου έβαινε απλούστερη, γραμματικά και συντακτικά. Η εξέλιξή της όμως διακόπηκε από την πολιτική παρακμή της Ελλάδας κι ενώ τα αρχαία βιβλία διέσωσαν τα επιτεύγματα της κοινωνίας εκείνης, η ζώσα λαλιά σταδιακά εκβαρβαρώθηκε. Το «ιστορικό» επιχείρημα είναι ότι δεν μπορούμε να μη θαυμάζουμε αενάως εκείνη τη γλώσσα, ούτε «...να κάμομεν την βέβηλον απόπειραν, να σχηματίσομεν εθνικήν γλώσσαν από ιδιώματα, τα οποία εις τοιαύτην κατήλθον εξουδένισιν».¹ Πώς όμως εξελίχθηκαν οι νεολατινικές γλώσσες από ιδιώματα εξίσου βάρβαρα; Το επιχείρημα που προβάλλεται είναι ότι οι γλώσσες αυτές αναπτύχθηκαν σταδιακά μαζί με τον πολιτισμό των εθνών αυτών, όταν διακόπηκε η χρήση της λατινικής. Αντιθέτως όταν ελευθερώθηκε η Ελλάδα, η αρχαία γλώσσα εξακολουθούσε να υφίσταται, διατηρημένη από την εκκλησία, αλλά η προφορική είχε μείνει στάσιμη. Επομένως η προσφυγή στην αρχαία, προκειμένου να εκφραστούν τα πνευματικά και τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής, ήταν αναπόφευκτη.

Ο Φ. Φωτιάδης αμφισβητεί με συγκεκριμένα παραδείγματα τη διακοπή χρήσης της λατινικής και θεωρεί πως δεν ισχύουν οι «ιστορικοί» λόγοι για την απόρριψή της ως «καθαρεύουσας» και την αποκλειστική χρήση των «χυδαίων» ιδιωμάτων των λαών της Ευρώπης. Αυτό που έφερε τη στροφή προς τα ομιλούμενα ιδιώματα τα οποία υψώθηκαν σε εθνικές γλώσσες, ήταν το άνοιγμα της εκπαίδευσης σε περισσότερες κοινωνικές τάξεις. Η αδιάκοπη διανοητική καλλιέργεια, η δημιουργική διανοητική παραγωγή των λατινομαθών και η επακόλουθη εξέλιξη της κοινωνίας, έκαναν αισθητή την ανάγκη για ανάπτυξη της γλώσσας ως εθνικού οργάνου. Κατά παρόμοιο τρόπο προχώρησε κι ο ελληνικός λαός, αλλά οι αττικίζοντες έμειναν προσηλωμένοι στην αττική διάλεκτο. Το δύσκολο πλέον δεν είναι να ξεπεραστεί η δήθεν φτώχεια της ομιλουμένης, αλλά να κατανοήσουν οι αττικίζοντες ότι η επιμονή τους «...κινδυνεύει να φέρει πήξιν ανίατον εις την σχολικήν εκπαίδευσιν και εις την ελληνικήν γλώσσαν, την οποίαν εσχημάτισεν ο λαός...».² Κατά τη γνώμη του λοιπόν, δε χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση των «ιστορικών» επιχειρημάτων, ούτε έχει σημασία αν άλλοι λαοί, όπως οι Βούλγαροι ή οι Κινέζοι έχουν το «προνόμιο» της διγλωσσίας, σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Γ. Χατζηδάκις στο «Ειδώλων Αναίρε-

¹ Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Β' Οι δήθεν ιστορικοί λόγοι κ' αι εντός του νεοελληνικού σχολείου τελούμεναι αττικά στρεβλώσεις και κακώσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 568, 16/3/1900.

² Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Β' Οι δήθεν ιστορικοί λόγοι κ' αι εντός του νεοελληνικού σχολείου τελούμεναι αττικά στρεβλώσεις και κακώσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 569, 17/3/1900.

σις». Αυτό που έχει σημασία είναι το ότι οι λαοί που προόδευσαν, στράφηκαν στα μητρικά τους ιδιώματα και τα έκαναν εθνικές γλώσσες.

Κάποιοι, όπως ο Κ. Κόντος υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα κι ο πολιτισμός της δεν είναι δυνατό να αρκεστούν σε μια γλώσσα τόσο φτωχή όσο η δημοτική. Ο Φ. Φωτιάδης αντιτάσσει πως μόνο η Βολαπική¹ γεννήθηκε άρτια ως γλώσσα. Όλες οι άλλες ξεκίνησαν ως «άγριες» καλύπτοντας τις πρώτες ανάγκες των χρηστών τους κι εξελίχθηκαν μαζί τους. Άλλοι, όπως ο Γ. Χατζιδάκις, παραδέχονται την αδυναμία του μητρικού μας ιδιώματος, αλλά χαρακτηρίζουν την επαναφορά της αρχαίας εθνική συμφορά. Επομένως, η ταλαίπωρη εθνική μας γλώσσα μένει αιωρούμενη στη μέση. Αυτή η σύγχυση που επικρατεί στο γλωσσικό μας ζήτημα φανερώνεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στα σχολεία. Πριν λίγα χρόνια οι μαθητές είχαν ως αποκλειστικό σκοπό την εκμάθηση της αττικής διαλέκτου. Τελευταία λήφθηκαν μέτρα για τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, θεωρήθηκε όμως αδύνατος ο σχηματισμός μιας γραμματικής που μέσω του σχολείου θα προήγαγε τη μητρική σε εθνική. Έτσι, οι μαθητές διδάσκονται τη σύγχρονη καθαρεύουσα με βάση την αρχαία γραμματική. Μοναδική εξήγηση για τη θηριωδία αυτή κατά του παιδικού νου είναι ότι οι συγγραφείς των γραμματικών παίρνουν ναρκωτικά. «*Το πυρ και η κόλασις είναι αι κατάλληλαι αποθήκαι για να φυλαχθούν επιμελώς τα εργαλεία αυτά των παιδικών βασάνων*».²

Αν δεχτούμε, γράφει ο Φ. Φωτιάδης, ότι το πέρασμα από τη μητρική στην εθνική γλώσσα πρέπει να γίνει μέσω της γραμματικής, χρειάζονται τα κατάλληλα βιβλία. Παρουσιάζει λοιπόν ως πρότυπο ένα αμερικανικό βιβλίο,³ με βάση τη μεθοδολογία του οποίου σχηματίζει παραδείγματα για τη διδασκαλία της γραμματικής της νέας ελληνικής γλώσσας. Υποστηρίζει ότι με τη συγκεκριμένη μέθοδο, δε γίνεται μόνο εξάσκηση στη χρήση της εθνικής γλώσσας, αλλά και καθίστανται οι μαθητές «καλοί γραμματικοί ανατόμοι». Όταν μάλιστα η εθνική γλώσσα πλησιάζει την καθομιλουμένη, η ανατομία της γλώσσας γίνεται και ανατομία του ενδιαθέτου λόγου, δηλαδή της στοιχειώδους λογικής, πράγμα που είναι αδύνατον αν η γραπτή είναι διαφορετική από την ομιλουμένη. Προς επίρρωση της θέσης του συγκρίνει το βιβλίο αυτό με μία γαλλική και μία νεοελληνική γραμματική

¹ Η Βολαπική (Volapük) είναι τεχνητή γλώσσα που δημιουργήθηκε το 1880 από τον καθολικό ιερέα Johann Martin Schleyer με σκοπό να γίνει γλώσσα διεθνούς συνεννόησης. Γνώρισε ανάπτυξη μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με τη διεξαγωγή συνεδρίων, τη σύσταση ομίλων και την έκδοση βιβλίων και περιοδικών.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Β' Οι δήθεν ιστορικοί λόγοι κ' αι εντός του νεοελληνικού σχολείου τελούμεναι αττικά στρεβλώσεις και κακώσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 570, 18/3/1900.

³ Πρόκειται για το *New Language Lessons, an elementary Grammar and Composition* του William Swinton. Βλ. Φ. Φωτιάδης, οπ.π.

που βρίσκονται σε χρήση στα ελληνικά σχολεία. Με καυστικά σχόλια και ειρωνικές παρατηρήσεις ενδιάμεσα στα παραδείγματα που παραθέτει, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι γραμματικές που χρησιμοποιούνται στα σχολεία είναι τερατώδη εξαμβλώματα, τα οποία πρέπει οι μαθητές να ρίξουν στην πυρά «...και οι συγγραφείς να επιβλέψουν οι ίδιοι την ολοκαύτως και του τελευταίου αντιτύπου!»¹

Η διδασκαλία της γραμματικής είναι εξαμβλωματική γιατί πρότυπό της είναι η αττική. Γι' αυτό μετά την ψευδοκατήχηση στη νεοελληνική, τα παιδιά εισάγονται από τον νάρθηκα της καθαρεύουσας στον ναό της αρχαίας, κρατώντας τη λαμπάδα της αττικής γραμματικής. Τα βιβλία αυτά γράφονται όχι για να διδάξουν με απλό και κατανοητό τρόπο, αλλά για να κάνουν οι συγγραφείς τους επίδειξη γνώσεων. Οι εν χρήσει γραμματικές βασίζονται στην ανάλυση των Αθηναίων σοφιστών, την οποία σχημάτισαν σε γραμματική οι Αλεξανδρινοί και μετέφεραν οι Έλληνες δάσκαλοι στη Ρώμη για να διδαχθεί η ελληνική ως ξένη γλώσσα σε ενήλικες. Για την κατανόηση τέτοιας γραμματικής χρειάζεται άνθρωπος ώριμος, με πολλές γνώσεις, να καταβάλει χρόνο και κόπο. Σε αυτή την περίπτωση όμως, «...θα μάθει την γλώσσαν άνευ των εγχειριδίων αυτών, διότι ενωρίτατα θα παρατηρήσει ότι ουδεμία διδακτική ιδέα ούτε μέθοδος διέπει αυτά».²

Κλείνοντας την επιστολή αυτή, ο Φ. Φωτιάδης επικεντρώνεται στην απόγνωση και την αγανάκτηση που νιώθουν οι μαθητές προσπαθώντας να κατανοήσουν τους κανόνες της γραμματικής. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι το σχολείο σβήνει τον λύχνο του μητρικού ιδιώματος και της έμφυτης γραμματικής, εισάγει τα παιδιά στο σκότος και τη σύγχυση της καθαρεύουσας κι έπειτα τα προβιβάζει στην αδιαπέραστη ομίχλη της αρχαίας. Όμως κύριος σκοπός της εκπαίδευσης είναι «...η διδασκαλία της εθνικής γλώσσας και δι' αυτής η άσκησης εις το σαφώς και ακριβώς διανοείσθαι και ευχερώς λέγειν και γράφειν».³ Η γενίκευση της εκπαίδευσης αποτελεί έναν κοινωνικό παράγοντα που μπορεί να επιδράσει στο σύνολο του έθνους με ένταση κι έκταση άνευ προηγουμένου. Μέχρι πρότινος αρκούσαν στα παιδιά το μητρικό ιδίωμα και τα βιβλία της Εκκλησίας, οι καιροί όμως αλλάζουν. Επιβάλλεται να εξεταστεί πώς θα εξυπηρετηθούν οι κατεπείγου-

¹ Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Β' Οι δήθεν ιστορικοί λόγοι κ' αι εντός του νεοελληνικού σχολείου τελούμεναι αττικά στρεβλώσεις και κακώσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 574, 23/3/1900.

² Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Β' Οι δήθεν ιστορικοί λόγοι κ' αι εντός του νεοελληνικού σχολείου τελούμεναι αττικά στρεβλώσεις και κακώσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 575, 24/3/1900.

³ Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Β' Οι δήθεν ιστορικοί λόγοι κ' αι εντός του νεοελληνικού σχολείου τελούμεναι αττικά στρεβλώσεις και κακώσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 577, 28/3/1900.

σες τρέχουσες ανάγκες. Οι παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπόψη είναι ο χρόνος, ο υγεία των παιδιών. Θα πρέπει οι μαθητές να έχουν περιορισμένα διδακτικά αντικείμενα, ώστε να τα μαθαίνουν σωστά και να προκύπτει από αυτά η χαρά που εξασφαλίζει τη σωματική και πνευματική υγεία. Πρέπει όμως να γίνει αντιληπτό πως αν δε λυθεί το γλωσσικό ζήτημα με τη διάλυση της αττικής ομίχλης, δε θα μείνει καιρός ούτε για την υγεία, ούτε για τη μόρφωση, ενώ η ποιότητα της σχολικής εκπαίδευσης θα υποβαθμίζεται συνεχώς.

Μετά από μια μικρή διακοπή δέκα περίπου ημερών, αρχίζει η δημοσίευση της επόμενης επιστολής του Φ. Φωτιάδη, με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο: *Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν*. Κύριο θέμα του είναι ο διαχωρισμός της διδασκαλίας αρχαίας και νέας γλώσσας. Υποστηρίζει πως αν ο στόχος της εκπαίδευσης ήταν η παλινδρόμηση στην αττική διάλεκτο, θα έπρεπε να διδάσκει στα παιδιά από πολύ μικρή ηλικία και με διαφορετικό τρόπο. Από τη στιγμή όμως που «...την αρχαίαν ούτε ως πιθανήν εθνικήν ούτε ως ενδεχόμενην μητρικήν σπουδάζομεν...»,¹ πρέπει να μελετηθεί ποια θα είναι η θέση της στο σχολείο. Αυτή η συζήτηση έχει ήδη γίνει στις ευρωπαϊκές χώρες και η διδασκαλία των αρχαίων εκεί γίνεται μέσω της εθνικής τους γλώσσας και προς όφελός της. Έχει δηλαδή τα πλεονεκτήματα της σπουδής μιας ξένης γλώσσας, γι' αυτό και μπορούν να ισχυρίζονται ότι τα αρχαία ελληνικά είναι καταλληλότερα για την εξάσκηση του νου. Σε εμάς όμως φέρνει τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα, οπότε θα πρέπει να σκεφτούμε αν τέτοιου είδους νοητικές ασκήσεις είναι ωφέλιμες στα παιδιά, και από ποια ηλικία. Η εκμάθηση της μητρικής γλώσσας είναι ως νοητική άσκηση υπέρτερη από αυτή της αρχαίας, γιατί κάθε λέξη της μητρικής είναι συνδεδεμένη με εικόνες κι εμπειρίες του παιδιού, που καθιστούν την κατανόησή της άμεση. Οι αρχαίες λέξεις απαιτούν πιο πολύπλοκες νοητικές διαδικασίες, ενώ συχνά επέρχεται σύγχυση ως προς το νόημά τους, με αποτέλεσμα να καταντά η ανάγνωση «...ναρκωτική ως όπιον και πομπωδώς θλιβερά ως επιτόμβιον κενотаφίου».²

Σε αυτό το σημείο ο Φ. Φωτιάδης καταθέτει ακόμα μία «αιρετική» άποψη. Διατείνεται ότι είναι προτιμότερη η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας, γιατί μέσω αυτής τα παιδιά θα έχουν τη δυνατότητα να προσεγγίσουν τα έργα της αρχαίας γραμματείας μέσα από

¹ Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 584, 11/4/1900.

² Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 596, 25/4/1900.

σπουδαίες μεταφράσεις. Στα ελληνικά σχολεία «...αι καθαρεύουσαι αττικοφανείς μεταφραστικάι ασκήσεις μας προσπαθούν μόνον ν' αφήσουν όσο το δυνατόν περισσότερας λέξεις τας ιδίας, ανερμηνεύτους, δηλαδή αφήνουν νεκρόν ή σκοτόνουν και τον ζωντανότερον συγγραφέα και βυθίζουσι εις το σκότος και τον ευφυή μαθητήν».¹ Οι δάσκαλοι επιμένουν ότι για τη σωστή εκμάθηση της νεότερης γλώσσας είναι απαραίτητη η μελέτη της αρχαίας. Ο καλύτερος όμως τρόπος για να μάθει κανείς μια γλώσσα είναι να συναναστρέφεται με ανθρώπους που τη μιλούν, ή να τη μελετά από βιβλία. Κάτι τέτοιο δε συμβαίνει στα σχολεία μας, με αποτέλεσμα τα παιδιά να διδάσκονται τη γλώσσα από την οικογένεια και τις κοινωνικές τους συναναστροφές. Οι μαθητές εισάγονται πολύ γρήγορα στην αττική γραμματεία, ενώ η δήθεν εθνική μας καθαρεύουσα δε διδάσκεται μεθοδικά, γιατί υποτίθεται πως ο μαθητής αρκεί να σπουδάσει όπως - όπως τους αττικούς συγγραφείς για να σχηματιστεί αφ' εαυτής η καθαρεύουσά του. Τα παιδιά λοιπόν διαμορφώνουν μόνα τους την εθνική γλώσσα, ενώ αυτό είναι καθήκον ανθρώπων με μόρφωση και ιδιαίτερα ταλέντα.

Τα όσα έχει καταθέσει ως τώρα δείχνουν ότι απαιτείται προσεκτική εξέταση των συνθηκών υπό τις οποίες εργάζονται οι μαθητές στα ελληνικά σχολεία. Αυτό που προκύπτει από την εξέταση είναι ότι δεν καλλιεργείται το έμφυτο γλωσσικό αίσθημα, ούτε εδραιώνεται η πρώτη και φυσική βάση κάθε διανοητικής καλλιέργειας. «*Η δε φαινή ιδέα ότι η βάση αυτή ευρίσκεται δύο χιλιάδες έτη μακράν και εκεί πρέπει να τρέξει ο μαθητής να την εύρει, φέρει ανατροπήν γενικήν όλης της διανοητικής εργασίας*».² Για να αναπτυχθεί σωστά το μυαλό των παιδιών, πρέπει να διδάσκονται το μητρικό ιδίωμα και μόνον. Στο επιχείρημα ότι από τα αρχαία κείμενα οι μαθητές μπορούν να πάρουν πρότυπα και αξίες, απαντάει ότι αυτό μπορεί να γίνει και από τη μετάφραση. Στο επιχείρημα ότι τα αρχαία κείμενα έχουν μοναδική αισθητική και καλλιτεχνική αξία, αντιτάσσει ότι η διδασκαλία με την ισχύουσα μέθοδο δεν αποσκοπεί στην καλλιτεχνική μόρφωση, ούτε προορίζεται για παιδιά τόσο μικρής ηλικίας. Στο επιχείρημα ότι τα αρχαία κείμενα ζωογονούν και διαμορφώνουν το καλλιλογικό και λογογραφικό αίσθημα των μαθητών, ισχυρίζεται ότι – όπως με τις ξένες γλώσσες – αυτό θα μπορούσε να γίνει μόνο αν ζούσαν σε τόπο που μιλούσαν την αρχαία.

Προκειμένου να καταδείξει τη μορφωτική δύναμη της ζωντανής γλώσσας αναφέ-

¹ Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 597, 26/4/1900.

² Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 598, 27/4/1900.

ρει παραδείγματα λογοτεχνών που ζώντας σε ξένη χώρα, διέπρεψαν στη γλώσσα της. Επομένως η σπουδή της νεκρής αρχαίας, αντί να διαμορφώσει το ζωντανό μητρικό ιδίωμα των μαθητών, νεκρώνει τον νου και τη γλώσσα τους: «και τα προνόμια αυτά τα φυλάττει ο Έλλην δια τα τέκνα του και τα εθνικά του σχολεία ...».¹ Τα συναισθήματα τα οποία προκαλεί στον άνθρωπο η μητρική του γλώσσα, δεν μπορεί να του τα προσφέρει η αρχαιομάθεια. Τα αρχαία λοιπόν δεν μπορούν να έχουν την παραμικρή επίδραση στον μαθητή του σχολείου μας, καθώς παλεύει συνεχώς με τις «μηχανικές» δυσκολίες ενός κειμένου που δυσκολεύεται να κατανοήσει. Ο πιθηκισμός των εξωτερικών σχημάτων του παρελθόντος δεν μπορεί να φέρει στην επιφάνεια τα συναισθήματα που προκαλούσε το αρχαίο κείμενο όταν ήταν ζωντανή γλώσσα, γι' αυτό και η αρχαία φιλολογία δεν προορίζεται για μικρούς μαθητές. Αναφέρει ότι παρόμοιες παρατηρήσεις κάνει και ο Δ. Βερναρδάκης στον πρόλογο της τραγωδίας *Φοίνισσες*. Συγκρίνοντας μάλιστα το συγκεκριμένο έργο με μια άλλη έκδοση της Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης, την *Αντιγόνη*, σχολιάζει ότι απαιτήθηκε όχι μόνο η αρχαιομάθεια, αλλά και το λογοτεχνικό τάλαντο του Δ. Βερναρδάκη προκειμένου το κείμενο των *Φοινισσών* να μοιάζει με ζωντανό έργο, ενώ το κείμενο της *Αντιγόνης* είναι νεκρό σαν αιγυπτιακή μούμια.

Η διδασκαλία των αρχαίων δεν προσφέρει καμία απολύτως μόρφωση στον μαθητή και μόνο απογοήτευση στους γύρω του, γιατί αρχίζει σε ακατάλληλη ηλικία και με ακόμα πιο ακατάλληλα κείμενα. Για τους λόγους αυτούς η εργασία πάνω στα αρχαία κείμενα καταντά αηδής και ανιαρή. «*Ιδού λοιπόν η επί των αρχαίων κειμένων διανοητική άσκησης και εξ αυτής δύναται κανείς να συμπεράνει και την ηθοπλαστικήν επενέργειαν*».² Να, λοιπόν, γιατί ο Φ. Φωτιάδης διακηρύσσει τη συμπάθειά του προς τους αναλφάβητους: δεν υποβάλλονται σε τέτοια μαρτύρια, οπότε διατηρούν τας φρένας υγιείς. Μπορεί άλλωστε ο καθένας να διαπιστώσει πόσοι αναλφάβητοι έχουν διαπρέψει πολυειδώς και πόσοι επιμελέστατοι μαθητές κατάντησαν ανίκανοι για κάθε διανοητική και πρακτική δράση. Μόνο εκτάκτως προικισμένα παιδιά μπορούν να αντιμετωπίσουν τέτοια σύγχυση χωρίς βλάβη. Τα υπόλοιπα γλυτώνουν αν είναι αμελή, ενώ αν είναι επιμελή υφίστανται ανίατη σύγχυση. Υπό αυτές τις συνθήκες, μπορεί μόνο να ευχηθεί στους μαθητές να έχουν προικισμένο νου και υγεία, ή να τους συμβουλεύσει να είναι αμελείς, «*διότι θεωρώ... το δί-*

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 599, 28/4/1900.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 602, 2/5/1900.

πλωμα της ανααττικοσύνης πολύ προτιμότερον από την διπλωματούχον εγγράμματον αττικήν αποβλάκωσιν».¹

Χαρακτηρίζει «όνειρο» την ιδέα ότι τα αρχαία κείμενα θα μορφώσουν τη γλώσσα και το ύφος του μαθητή, και υποστηρίζει ότι η αληθινή καλλιέργεια κι η ελεύθερη εξέλιξη της εθνικής μας γλώσσας θα αρχίσει μόνο όταν θα σταματήσουν οι μαθητές να αττικίζουν. Δεν αρκεί να περιορισθεί η διδασκαλία των αρχαίων στις τελευταίες τάξεις της μεσης εκπαίδευσης, πρέπει να γίνει και προαιρετική, ώστε να την επιλέγουν μόνο όσοι προορίζονται για τις ανάλογες σπουδές. Βέβαια αυτό ήδη συμβαίνει, γιατί οι μαθητές εγκαταλείπουν νωρίς το σχολείο αποκομίζοντας μόνο τη σύγχυση της γραμματικής. Είναι όνειδος να τα υφίστανται αυτά οι μαθητές όταν υπάρχει η ωραία γλώσσα που ετοίμασε ο λαός, τον οποίο οι λόγιοι αποκαλούν «αγράμματο» και του απαγορεύουν να χρησιμοποιήσει το δημιούργημά του. Είναι πανθομολογούμενο ότι οι κλασικές σπουδές υποβαθμίζονται διαρκώς. Για να αλλάξει αυτό πρέπει να διαφοροποιηθεί η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας, ώστε να κινεί το ενδιαφέρον και να ταιριάζει με την ηλικία των μαθητών. Για να μάθει ο νέος «...την νεκράν μορφήν της προ είκοσι αιώνων γλώσσης του καλόν είναι πρώτα να εδραιώσει μίαν βάσιν...»² κι αυτή δεν είναι άλλη από τη μητρική γλώσσα που ήδη κατέχει.

Εφόσον έχει αποκτηθεί αυτή η βάση, η διδασκαλία της αρχαίας πρέπει να αρχίζει από τα ομηρικά έπη. Ο Φ. Φωτιάδης στηρίζει την επιλογή του αυτή σε τρία επιχειρήματα: η σύνταξη είναι απλή, οι λέξεις εντελώς διαφορετικές από τις σύγχρονες και οι γραμματικές δυσκολίες για όποιον έχει μορφωθεί καλά στην εθνική μας γλώσσα, μηδαμινές. Επιπλέον, τα έπη προσφέρονται και για την ανώτερη γλωσσική μόρφωση των μαθητών, χάρη στο πλούσιο λεξιλόγιο και τις θαυμάσιες περιγραφές που περιέχουν. Μπορεί δηλαδή μέσω αυτών να αντιμετωπιστεί ακόμα μία έλλειψη του εκπαιδευτικού μας συστήματος, το οποίο δε διδάσκει τα παιδιά να περιγράφουν. «Η κλασική εκπαίδευσις, όταν αρχίζει όπως πρέπει και απ' όπου πρέπει...»³ είναι ικανή να θεραπεύσει πολλές από τις παθογένειες των σχολείων μας. Για τον σκοπό αυτό, «...ας είμεθα βέβαιοι ότι βιβλίον καταλληλότερον από

¹ Φ. Φωτιάδης, οπ. π.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 603, 3/5/1900.

³ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 605, 5/5/1900.

τον Όμηρον δεν υπάρχει εις καμμίαν φιλολογίαν κανενός έθνους». ¹ Όλες αυτές οι αρετές των ομηρικών κειμένων ήταν που ώθησαν τους αρχαίους Έλληνες να μην τα αφήσουν να απαρχαιωθούν και να καταντήσουν ακατάληπτα. Έτσι πρέπει και τώρα να τα απολαμβάνουν οι μαθητές, ανεμπόδιστοι από γλωσσικές δυσκολίες. Με τις κατάλληλες επιλογές και μεταφράσεις μάλιστα, μπορούν να εισαχθούν και στις μικρότερες ηλικίες.

Η φιλολογική εκπαίδευση πρέπει να βασίζεται σε λίγα αλλά εκλεκτά βιβλία και η εθνική μας εκπαίδευση πρέπει να πάψει να μιμείται ξένα συστήματα, ώστε να εξυπηρετήσει τις δικές μας ανάγκες. Αμφότεροι αυτοί οι στόχοι μπορούν να επιτευχθούν μέσω του Ομήρου. Ένας ακόμα λόγος για την επιλογή του επικού ποιητή, είναι το ότι για την εισαγωγή στην αρχαία ελληνική, όπως γίνεται και με τις ξένες γλώσσες, χρειάζονται κείμενα που να συγκινούν τους μαθητές και όχι φιλοσοφικές πραγματείες. Η αναμόρφωση της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας θα εξυπηρετήσει και πρακτικές ανάγκες, καθώς τα παιδιά θα αποκτήσουν στέρεα θεμέλια για να συνεχίσουν τις σπουδές τους, ή αν αποφασίσουν να τις διακόψουν θα έχουν αποφύγει τη σύγχυση και τον σκοτισμό του νου που επιφέρει το ισχύον σύστημα. Βασική προϋπόθεση όλων αυτών όμως, είναι ο πλήρης διαχωρισμός της αρχαίας από τη νεότερη γλώσσα και η αλλαγή της διδακτικής μεθόδου. Η διδασκαλία της σύγχρονης γλώσσας στο σχολείο θα αποτελέσει το θέμα της επόμενης και τελευταίας επιστολής του Φ. Φωτιάδη.

Η δημοσίευση της τέταρτης αυτής επιστολής ξεκινάει πέντε μήνες μετά, τον Οκτώβριο του 1900. Προηγείται μια σύντομη και σε οικείο ύφος επικοινωνία μεταξύ Φ. Φωτιάδη και Δ. Βέλλη, όπου ο πρώτος ζητάει την άμεση και χωρίς διακοπή δημοσίευση του έργου του, κάτι που είναι σίγουρος πως οι υπεύθυνοι του *Ταχυδρόμου* θα είχαν ήδη πράξει «...αν κατορθόνετε να καταλάβετε τι αξίζουν αυτά που σας έστειλα». ² Ο Φ. Φωτιάδης δηλώνει πρόθυμος να δεχτεί τη δημοσίευση της επιστολής του έστω και στην τρίτη σελίδα της εφημερίδας, αντί της πρώτης στην οποία είχαν δημοσιευθεί οι προηγούμενες, έστω και με μικρότερα τυπογραφικά στοιχεία, μια που το τελευταίο αυτό μέρος είναι μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα. Σε διαφορετική περίπτωση, σκοπεύει να πάρει το χειρόγραφο και να το δώσει σε άλλη εφημερίδα. Ο Δ. Βέλλης του απαντάει ότι η δημοσίευση θα γίνει στην τρίτη σελίδα, αλλά με στοιχεία κανονικού μεγέθους, γιατί πρόκειται για ένα έργο που αξίζει να γίνει γνωστό στο κοινό και να κριθεί στο σύνολό του.

¹ Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 606, 6/5/1900.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 728, 17/10/1900.

Στην εισαγωγή ο Φ. Φωτιάδης υπενθυμίζει ότι το πρώτο αναμορφωτικό μέτρο για την εκπαίδευση είναι να γυρίσει την πλάτη της στην αρχαία και να στραφεί προς τη σύγχρονη γλώσσα. Προτεραιότητα αποτελεί η απαλλαγή του σχολείου από τις γραμματικές, τα βιβλία των οποίων είναι εντελώς ακατάλληλα. Έπειτα θέτει το ερώτημα: «...είναι η γραμματική άρθρον σχολικόν αναγκαίον προς γλωσσικήν μόρφωσιν;».¹ Η πρώτη γραμματική, υπενθυμίζει, γράφτηκε από τον Διονύσιο τον Θράκα για να διδαχθούν τα ελληνικά στη Ρώμη επί Πομπήιου. Αυτό σημαίνει ότι η δημιουργική περίοδος της αρχαίας φιλολογίας είχε ήδη παρέλθει πριν τη συγγραφή της πρώτης γραμματικής. Επομένως ούτε στη φιλολογική παραγωγή, ούτε στη γλωσσική μόρφωση έχει καμιά επίδραση η γραμματική. Στην αρχαία Αθήνα η γλωσσική μόρφωση γινόταν με τη συμβίωση και την αλληλεπίδραση των ανθρώπων, η οποία εξευγένιζε το οικιακό ιδίωμα σε κοινή γλώσσα της πόλης. Αυτή η αλληλεπίδραση ήταν που αναχαίτισε την κατάπτωση των αρχαίων πόλεων, την οποία έφερνε η μεγάλη διαφορά στις κοινωνικές τάξεις των κατοίκων. Σήμερα η γλώσσα του κάθε έθνους επιβάλλεται από το εκπαιδευτικό σύστημα σε όλους τους πολίτες, οι οποίοι όμως έχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Οι συνθήκες λοιπόν υπό τις οποίες διατηρείται ζωντανή η γλώσσα του έθνους, είναι διαφορετικές.

Αυτές οι διαφορετικές συνθήκες καθιστούν αδύνατη τη διατήρηση της κοινής γλώσσας του έθνους μέσω της μίμησης ζωντανών προτύπων. Καταρχήν είναι αδύνατο οι άνθρωποι που θα αποτελέσουν τα γλωσσικά πρότυπα να βρίσκονται συνεχώς παντού και να διδάσκουν τον κόσμο με το παράδειγμά τους. Έπειτα το ελληνικό σχολείο, το οποίο δε δημιουργήθηκε με βάση τις εθνικές ανάγκες αλλά αποτελεί μίμηση ξένου συστήματος, έχει μείνει στάσιμο στο θέμα της γλώσσας. Ενώ στα ευρωπαϊκά σχολεία κύριο μέλημα είναι η εκμάθηση της εθνικής γλώσσας, στα ελληνικά την αντίστοιχη θέση κατέχει η αττική διάλεκτος κι ως εθνική γλώσσα παρουσιάζεται η καθαρεύουσα, η οποία έχει επιβληθεί γιατί επάνω της αντανakλάται η λάμψη της αρχαίας κλασικότητας. Έτσι λοιπόν η γλωσσική εκπαίδευση δε βασίζεται στη ζωντανή γλώσσα, αλλά είναι στραμμένη στο απώτατο παρελθόν. Εκτός σχολείου, οι μορφωμένοι χάνουν λόγω της εκπαίδευσής τους τη γλωσσική τους καλαισθησία και σπάει ο δεσμός που θα μετέτρεπε το οικιακό ιδίωμα σε εθνική γλώσσα. Οπότε ο λαός μένει κατά φύση γραμματισμένος γιατί έχει τη γραμματική έμφυτη στη γλώσσα του, ενώ οι μορφωμένοι γίνονται παρά φύση αγράμματοι γιατί μεταχειρίζονται «...μίαν γραμματικήν την οποίαν ούτε κατά βάθος είναι δυνατόν ποτέ να μάθουν ού-

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 728, 17/10/1900.

τε... θα δυνηθούν ποτέ να την μεταδώσουν εις την ολότητα του έθνους».¹

«Η τρισυπόστατός μας γραμματική φέρει τρισυπόστατον σύγχυσιν και αποβλάκωσιν σχολικήν εις τον κύβον».² Ξεκινώντας από αυτόν τον αφορισμό ο Φ. Φωτιάδης καταθέτει τις προτάσεις του για τον σχηματισμό της νέας γραμματικής για το σχολείο. Θεωρεί απαραίτητη την απαλλαγή της από όλους τους περιττούς ορισμούς που είναι άχρηστοι στα παιδιά. Προτείνει, με κάποιο δισταγμό, να εξεταστεί η χρησιμότητα των τονικών σημείων και να συμπληρωθεί το αλφάβητο έτσι ώστε να μπορούν να αποδοθούν σωστά τα ξένα ονόματα. Τα ερωτήματα που θέτει οδηγούν σε συνολική αναδιαμόρφωση της γραμματικής. Υποστηρίζει όμως ότι αυτή η εργασία είναι θεμελιώδης γιατί πρέπει η γλώσσα να απαλλαγεί από τις «αλεξανδρινές σκωρίες» και να δημιουργηθούν νέα διδακτικά βιβλία, λεξικά, πρακτικές και φιλολογικές ασκήσεις, αφού για όλα αυτά το σχολείο διαθέτει μόνο «...τα παρακεκομμένα των αττικιστών κατασκευάσματα και όχι τα λόγια του λαού».³ Το δεύτερο βήμα είναι η επανεξέταση του τρόπου διδασκαλίας της γραμματικής, έτσι ώστε να αποτελεί συνέχεια της προσχολικής κι εξωσχολικής γλωσσικής καλλιέργειας κι όχι διαστροφή και αναποδογύρισμά της

Υποστηρίζει ότι η γραμματική πρέπει να παρουσιάζεται στα παιδιά όχι ως θεωρία κι επιστήμη αλλά ως πράξη και τέχνη, γιατί η εκμάθηση της γλώσσας προκύπτει από τη μίμηση και την άσκηση. Αυτό καθίσταται εφικτό όταν η σύσταση της γραμματικής είναι τέτοια «...ώστε να μη φέρνει όπως τώρα την αναστολήν και τον εκτροχιασμόν της διανοητικής μορφώσεως, εκείνης όσην έχει κατορθώσει το οικιακόν ιδίωμα έως εις το κατώφλι του σχολείου».⁴ Τα τρία σημεία στα οποία πρέπει να δοθεί περισσότερη προσοχή είναι η σύνταξη της πρότασης, το ρήμα και το όνομα. Η σύνταξη της πρότασης αποτελεί μια εσωτερική νοητική διεργασία, η οποία εξελίσσεται σταδιακά και δείχνει τη δυνατότητα του παιδιού να αναλύει, να συσχετίζει και να συνθέτει. Επομένως αυτό δεν πρέπει να αλλαχθεί, αλλά να παραληφθεί αυτούσιο από τη μητρική γλώσσα. Το ρήμα, που είναι ο άξονας της πρότασης, πρέπει να διατηρηθεί, όσο είναι δυνατόν, όμοιο με το ρήμα της μητρικής. Το όνομα παρέχει κάποιες δυσκολίες γιατί πρέπει στη μητρική γλώσσα να εισαχθούν οι ονοματικοί τύποι της αρχαίας, κι αυτό σημαίνει πως τα αρχαία ονόματα θα τροποποιηθούν.

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 729, 18/10/1900.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 730, 19/10/1900.

³ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 731, 20/10/1900.

⁴ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 732, 21/10/1900.

Ο Φ. Φωτιάδης προβλέπει πως η πρώτη ένσταση κατά της πρότασής του θα είναι ότι προσβάλλεται το γλωσσικό αίσθημα. Επικρατεί δηλαδή η ιδέα ότι η συμβίωση πολλών διαφορετικών τύπων στην ίδια γλώσσα δεν είναι δυνατή. Σε αυτήν την άποψη δόθηκε τόση σημασία, ώστε απέκτησε κύρος δόγματος. Προκειμένου να την αντικρούσει, φέρνει ως επιχείρημα την πολυτυπία της αρχαίας γλώσσας. Τα ομηρικά έπη είναι μωσαϊκό διαλέκτων, από την παλαιότερη ιωνική μέχρι τη νεότερη μορφή της αττικής. Ακόμα και στην αττική διάλεκτο κατά την περίοδο της ακμής της, υπάρχουν παραδείγματα χρήσης τύπων λαϊκών. *«Διατί τα αττικόκλιτα δεν μας τα παρουσιάζουν οι αττικοί ως χυδαία... αφού είναι νεώτερα και η κλισίς των φανερώτατα λαϊκή; Δια την λογικήν δεν έχουν φαίνεται οι κύριοι αυτοί καμμίαν κλίσιν».*¹

Έχοντας ολοκληρώσει τις σκέψεις του για το θέμα της γραμματικής, ο Φ. Φωτιάδης παραθέτει τα επιχειρήματά του για την κατάργηση της καθαρεύουσας. Το πρώτο είναι ο μικρός αριθμός των χρηστών της, που θεωρούν εαυτούς «φρόνιμους». Θεωρεί πως το σωστό θα ήταν να μιλήσουν οι λίγοι τη γλώσσα των πολλών, ώστε να επωφεληθούν κι εκείνοι από τη «φρονιμάδα» τους. Υποστηρίζει ότι το σημαντικότερο γεγονός στην ανάπτυξη του ανθρώπου είναι ο τρόπος με τον οποίο το παιδί μαθαίνει να μιλάει. Με τη γλώσσα που μαθαίνει στο σπίτι του αρχίζει να μεταχειρίζεται λέξεις για να αποδώσει έννοιες του περιβάλλοντός του κι αμέσως βρίσκει γύρω του κοινωνικά πρότυπα προς τα οποία αυτή θα εναρμονιστεί. Όταν το σχολείο δεν καλλιεργεί αυτή τη γλώσσα, γίνεται ο τόπος όπου σταματά η ανάπτυξη του παιδιού και μαζί του έθνους. Ακόμα κι αν η καθαρεύουσα ήταν πλήρης και τέλεια γλώσσα δε θα έπρεπε να υιοθετηθεί ως εθνική, γιατί με τον διωγμό όλων των λαϊκών ιδιωμάτων η γλώσσα αποβάλλει την ποικιλομορφία και την ευκαμψία της και καθίσταται ασάλευτη σαν νεκρή. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έφτασε η γαλλική γλώσσα μετά από μακραίωνη πρόοδο, μέχρι που αναζωογονήθηκε χάρη στους μεγάλους συγγραφείς που εισήγαγαν τα λαϊκά ιδιώματα στα έργα τους. *«Πόθεν η ιδέα ότι εμείς οι χθεσινοί πρέπει να έχουμε αμέσως κιάλας γλώσσαν κανονικήν ωρισμένην γραμματικώς και λεκτικώς ομοιόμορφην; Πόθεν η ιδέα ότι αυτή η τελεία γλώσσα είναι η αττικοφανής καθαρεύουσα;»*²

Το δεύτερο επιχείρημά του είναι ότι τα παιδιά διαθέτουν νοητικές εικόνες, ιδέες, έννοιες, αλλά και τις λέξεις με τις οποίες μπορούν να τις εκφράσουν. Το σχολείο μπορεί

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 734, 24/10/1900.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 751, 14/11/1900.

να ενισχύσει και να εμπλουτίσει αυτό το υλικό, είναι όμως αδύνατο να το αντικαταστήσει. Η διανοητική ανάπτυξη κι η γλώσσα είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, οπότε η μητρική γλώσσα που περιγράφει το φυσικό περιβάλλον κι εκφράζει τα ανθρώπινα συναισθήματα, είναι αυτή που θα οδηγήσει τα παιδιά στην πνευματική πρόοδο. Αυτό δεν μπορεί να γίνει με άλλη γλώσσα, για τον ίδιο λόγο που ένας άνθρωπος δεν μπορεί να ζει δύο ξεχωριστές ζωές, άλλη ως άτομο κι άλλη ως μέλος του έθνους. Ο ρόλος του σχολείου είναι να καλλιεργήσει αυτή τη γλώσσα του παιδιού και να την πλουτίσει με υψηλές και αφηρημένες έννοιες. Η ελληνική εκπαίδευση όμως έχει τρία στάδια ναρκώσεως και «... από το σχολείον της γειτονιάς έως το πανεπιστήμιον περιφέρεται με το χλωροφόρμιον της καθαρνούσης στα χέρια και αυτό μας χώνει ακατάπανστα στη μύτη».¹ Αντί να διδάξει στο παιδί πώς να διαβάζει και να γράφει, να χρησιμοποιεί δηλαδή σύμβολα για να εκφράσει τις λέξεις που ήδη ξέρει, προσπαθεί να αντικαταστήσει τις υπάρχουσες έννοιες (π.χ. σκύλος, γάτα, ποντίκι) με νέες (π.χ. κύων, γαλή, μυς). «Αντί δηλαδή να προσθέσει η εκπαίδευσίς μας απλούστατα τα νέα σύμβολα εις τα παλαιά και γνωστά, βουτά το σχολαστικόν της σφουγγάρι εις το λογιωτατίστικόν της καλαμάρι και πασαλείφει τον νουν και την καρδίαν του παιδιού με μελάνι, σκοτάδι και σιχαμάρα».²

Το επόμενο επιχείρημα του Φ. Φωτιάδη είναι η εξέλιξη της γλώσσας. Οι λεκτικές μορφές έχουν μια σχετική μονιμότητα, στην οποία συντελεί το σύνολο της κοινωνίας. Δεν πρόκειται όμως για τη στασιμότητα της καθαρνούσας, γιατί αυτές αλλάζουν μαζί με την κοινωνία. Οι κοινωνικές ανατροπές φέρνουν διχασμό στην κοινωνία και σταδιακά και στη γλώσσα, με αποτέλεσμα οι μορφωμένοι να διατηρούν τα φιλολογικά μνημεία της άλλοτε ενιαίας κοινωνίας, ο λαός όμως να μένει αμόρφωτος και να αλλάζει τη γλώσσα, έτσι που μετά από καιρό να υπάρχουν δύο γλώσσες. Με τον καιρό η λαϊκή γλώσσα επιβάλλεται γιατί μόνο αυτή είναι ζωντανή και καλλιεργείται, οπότε είναι αυτή πια η σωστή, το πρότυπο, η εθνική γλώσσα. Έτσι, αμόρφωτοι πλέον θα πρέπει να θεωρούνται όσοι δεν την κατέχουν κι επιμένουν στην παλιά γλωσσική μορφή. Όταν μεταχειριζόμαστε την αρχαΐζουσα είμαστε γλωσσικώς υποδεείς, γιατί δεν υπάρχει ο αρχαίος λαός και η γλώσσα του για να μας διορθώνουν. Αλλά οι σημερινοί λόγιοι «...μάς στραβόνουν τον νουν και μας διδάσκουν πώς να στραβόνομεν τη σωστή νέα γλώσσα, και τη διπλή αυτή στραβομάρα μας την παρουσιάζουν ως παλλάδιον της προγονικής ευκλείας, ενώ είναι απλούστατα ζόα-

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 754, 17/11/1900.

² Φ. Φωτιάδης, όπ. π.

νον της τωρινής μας μωρίας».¹

Με το ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα οι μαθητές δεν μπορούν να διδαχθούν τη γλώσσα, γιατί το σχολείο την χωρίζει από το πνεύμα του παιδιού και δεν του επιτρέπει να εκφράζεται με λαλιά του. Υπάρχουν βέβαια εκείνοι που υποστηρίζουν ότι το μητρικό ιδίωμα δεν μπορεί να εκφράσει ανώτερες και υψηλές ιδέες, αλλά ο Ροϊδης απέδειξε πόσο λάθος κάνουν. Ακόμα όμως κι αν ο Ροϊδης είναι «αντεθνικός» κι η μητρική μας γλώσσα είναι φτωχή, το αρχαίο πρότυπο που αξίζει να ακολουθήσουμε δεν είναι η γλώσσα, αλλά οι ιδέες και τα έργα. *«Διότι το πρότυπον δεν πρέπει να είναι υπόδειγμα προς μίμησιν, αλλά δύναμις προς έμπνευσιν».*² Ο άνθρωπος του λαού, όταν χρησιμοποιεί τη μητρική γλώσσα, εκφράζεται συχνά με σαφήνεια και χάρη. Ο αττικισμός του σχολείου όμως, του φέρνει διανοητική αμηχανία και γλωσσική αποσύνθεση. Η εκπαίδευση λοιπόν δε θα εκπληρώσει τον σκοπό της αν απλώς εισαχθεί η δημοτική, αλλά μόνο αν εξοντωθεί η καθαρεύουσα. *«Εάν δεν βγάλει αυτήν την καθαρεύουσαν παράνοιαν, εάν δεν την εξοντώσει από παντού αυτή η ίδια, εάν δεν υψώσει και καλλιεργήσει με τα σωστά της την μητρικήν – εκπαίδευσις δεν υπάρχει αλλέως παρά ως ψευτιά».*³

Φτάνοντας στον επίλογο του έργου του, ο Φ. Φωτιάδης αναφέρει ότι πολλοί έχουν εκφράσει την έκπληξή τους, πώς ο Ταχυδρόμος δέχεται να δημοσιεύει τα γραφόμενά του. Μόλις άρχισε η δημοσίευση των επιστολών, κάποιοι τον χαρακτήρισαν εθνοκτόνο και ζήτησαν να σταματήσει επειδή κατηγορεί την εκπαίδευση και ίσως να έδωξε μερικά παιδιά σε ξένα σχολεία. Εκφράζει ειρωνικά τη συγκίνησή του που έχει τόση δύναμη ώστε να απειλεί την ύπαρξη του έθνους, το οποίο δεν κατάφερε να σκοτώσει το χλωροφόρμιο της *«καθαρευούσης εκπαιδύσεως»*. Στα ξένα σχολεία όμως τα παιδιά μαθαίνουν γραφή κι ανάγνωση και αποστρέφονται τα συστήματα με τα οποία σπουδάζουμε εμείς τη γλώσσα μας. Το σχολείο μας λοιπόν χρησιμεύει ως παράδειγμα προς αποφυγή. Προκειμένου να αναμορφωθεί, απαιτούνται *«εύρεσις και μίμησις»*. Η εύρεση έχει γίνει από λίγους ήρωες, αυτούς που κάποιοι ονομάζουν εθνοκτόνους· μένει τώρα να εργαστούμε για τη μίμηση. Η εργασία αυτή δε θα γίνει από λίγους, αλλά είναι απαραίτητη η συνεργασία όλων. *«Δεν πρόκειται να κάμομεν εκπαιδευτικήν αναμόρφωσιν. Όχι, καθόλου. Πρόκειται να ετοιμάσωμεν το μέσον με το οποίον θα μπορέσει ν' αρχίσει, μα και να διεκπεραιωθεί κάθε εκπαιδευτι-*

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 781, 21/12/1900.

² Φ. Φωτιάδης, όπ. π.

³ Φ. Φωτιάδης, όπ. π.

κή αναμόρφωσις».¹

Η γλώσσα δεν είναι μόνο ανθρώπινο αλλά και κοινωνικό καθεστώς, επομένως κοινωνική πρέπει να είναι και η θεωρία που θα μας οδηγήσει στη λύση του ζητήματος. Στον κοινωνικό οργανισμό έχουμε το άτομο που προσπαθεί να διαφοροποιηθεί με τις ενέργειές του και την ομάδα που προσπαθεί να αποκαταστήσει την ισορροπία με την άλλη-λεγγύη. Την οικονομία της γλώσσας δεν την κρίνει το άτομο αλλά η ομάδα, με βάση το πόσο εύκολα μεταφέρει σε όλα τα μέλη το νοερό της περιεχόμενο. Η εξέλιξη της γλώσσας έχει δημιουργήσει ένα νέο καθεστώς, όπου η ομάδα έχει διατηρήσει τη γλώσσα ζωντανή, μέσω της φθοράς και της γέννησης. Κάποια άτομα όμως αρνούνται την εξέλιξη κι έχουν γίνει φορείς της παράδοσης, την οποία έχουν επιβάλει και ως εκπαιδευτικό σύστημα. Έτσι η εκπαίδευση ξοδεύει όσο γίνεται περισσότερο χρόνο και κόπο για όσο το δυνατόν μικρότερο αποτέλεσμα. Αν δεν καταφέρει το αντίθετο, κάνοντας το γράψιμο και το διάβασμα εύκολα κι ευχάριστα για τα παιδιά, τότε είναι «...έξω απ' τας ζωτικές ανάγκας του νέου καθεστώτος, έξω από τους θεσμούς, βλακώδης δια τον εαυτόν της, βλαβερή κι ανήθικη δια τα παιδιά».² Το παιδί πρέπει να νιώσει ότι θα γίνει ένας μικρός μάστορης με τη γραφή και την ανάγνωση κι αυτό μπορεί να γίνει μόνο με το μητρικό ιδίωμα.

Περνώντας στο θέμα των διδακτικών βιβλίων, ο Φ. Φωτιάδης τονίζει πως το έθνος έχει ανάγκη από βιβλία που να μην περιφρονούν τη μητρική γλώσσα, γιατί με αυτήν παράγεται ο πολιτισμός και η ποίηση, «...ενώ η καθαρεύουσα χαλνά την καρδιά, πρήσκει τα πόδια και καταχνιάζει το μυαλό μας».³ Χρειάζονται βιβλία που να κινούν το ενδιαφέρον και την αγάπη του παιδιού, αλλά και να του δίνουν την πεποίθηση ότι κάθε κοινωνική τάξη μπορεί να μορφωθεί. Όταν θα γραφτούν βιβλία, όχι στη γλώσσα του Κοραή, αλλά στη γλώσσα που κρατάει αδελφωμένα τα πνεύματα όλων, τότε θα υπάρξει κι εκπαίδευση για όλους και το σχολείο θα κρατάει ενωμένα αυτά που αργότερα χωρίζει η ζωή κι η κοινωνία. Τότε τα βιβλία θα αρχίζουν από τα παραμύθια της γιαγιάς και θα φτάνουν μέχρι τον Όμηρο, αλλά στην γλώσσα που τον παρουσιάζει ο Α. Πάλλης. Τότε θα φύγει από τη μέση η φαύλη ιδέα της εκφύλισης, αφού το παιδί δεν θ' ακούει ότι η γλώσσα του είναι εκφύλιση της αρχαίας.

Για την εκμάθηση της γλώσσας η καλύτερη εξάσκηση είναι το μάθημα της έκθε-

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία. Επίλογος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 811, 27/1/1901.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία. Επίλογος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 815, 3/2/1901.

³ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία. Επίλογος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 820, 9/2/1901.

σης ιδεών. Το μάθημα αυτό θα παραμένει σε ελεεινή κατάσταση όσο ο Οιδίπους¹ κι η Σύγκλητος του πανεπιστημίου δεν επιτρέπουν τη χρήση της μητρικής γλώσσας, αλλά επιβάλλουν τη δική τους. Έτσι ο αληθινός άνθρωπος και η αληθινή γλώσσα μένουν εξορισμένα από την εκπαίδευση «*κατ' ανωτέραν διαταγήν*». Όμως μόνο με τη δική του γλώσσα θα καταλάβει ο μαθητής τι σημαίνει έκθεση ιδεών, γιατί θα μάθει να βάζει στο χαρτί τα βιώματα και τις επιθυμίες του και θα εννοήσει τη δύναμη του λόγου. Για να γράψει κάτι το παιδί σήμερα, θα πρέπει να ψάχνει στα λεξικά ποιες λέξεις επιτρέπονται και πώς θα πρέπει να αλλάξει τα ονόματα όσων γνωρίζει, για να βάλει τις λέξεις που επιτρέπει η Σύγκλητος. Το παιδί παρουσιάζεται στο σχολείο με τα εργαλεία και την τέχνη που του έδωσε η μητέρα του και είναι δουλειά της εκπαίδευσης να του δείξει τι μπορεί να κάνει με αυτά. Κάποιοι όμως προσπαθούν να πετάξουν τα εργαλεία αυτά από τα χέρια των παιδιών. «*Να οι δεσμοί της γλώσσας... που διατηρούν το πνεύμα και τη γλώσσα των παιδιών μας αλυσοδεμένα. Να πώς διδάσκονται τα παιδιά μας να εκφράζουν όχι τι διανοούνται αυτά, αλλά την ομίχλην που έχει στο νου του ο Οιδίπους*».²

Στο θέμα της διατήρησης παλαιότερων τύπων και λέξεων, ο Φ. Φωτιάδης είναι ξεκάθαρος. Η μητρική γλώσσα έχει ανάγκη από την παράδοση της αρχαίας και της καθαρεύουσας, προκειμένου να εμπλουτιστεί. Τα στοιχεία όμως που θα πάρει από αυτές θα πρέπει να αλλαχθούν, ώστε να ταιριάζουν με τη νέα μορφή της γλώσσας. Ωστόσο, όταν είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν λέξεις ή τύποι της καθαρεύουσας που δε συμφωνούν με αυτή τη νέα μορφή, το ευκολότερο είναι να παραβλεφθούν προσωρινά αυτού του είδους οι ανωμαλίες και να διατηρηθούν αυτές οι λέξεις αυτούσιες. Με τον καιρό και την εξέλιξη της γλώσσας, η κοινωνία θα αποφασίσει αν θα αφομοιώσει ή θα απορρίψει αυτούς τους τύπους. Η γραμματική στις μεγαλύτερες τάξεις θα εξηγή στους νέους την ύπαρξη των παλιών ή των διπλών τύπων, περιγράφοντας τη γλωσσική μεταπολίτευση. Δεν θεωρεί πως αυτό που προτείνει αποτελεί παραχώρηση προς την καθαρεύουσα. «*Εις το νέον καθεστώς παρέχεται άδεια εις τα παλαιά στοιχεία όσα μας χρειάζονται να κυκλοφορούν προς το παρόν με το ένδυσμά των το παλιονκαιρινό. Κινδυνεύομεν; Όχι, τίποτε νομίζω*».³

¹ Ο Φ. Φωτιάδης παραθέτει απόσπασμα από δημοσίευμα με τίτλο: «Το γλωσσικόν ζήτημα εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω», το οποίο ξεκινάει με τη φράση: «*Ο διαπρεπής καθηγητής των ελληνικών γραμμάτων κ. Μιστριώτης, λαβών αφορμήν εκ τινος χωρίου του Οιδίποδος, ον ηρμήνευεν, ωμίλησε διεξοδικότερον περί της γλώσσας και του γλωσσικού ζητήματος...*». Από εκείνο το σημείο, όποτε αναφέρεται στον Μιστριώτη τον αποκαλεί «Οιδίποδα». Βλ. Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία. Επίλογος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 815, 3/2/1901.

² Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία. Επίλογος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 820, 9/2/1901.

³ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία. Επίλογος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 826, 17/2/1901.

Τα παιδιά θα διδαχθούν σωστά τη γλώσσα, γιατί θα βγει από το νου τους η ανόητη κι ε-
ξευτελιστική ιδέα του εκφυλισμού της.

Άλλωστε η γραμματική της νέας μας γλώσσας δεν χρειάζεται να είναι οριστική κι
αμετάκλητη. Ένα από τα σπουδαία γλωσσικά γυμνάσματα θα είναι για τις μεγάλες τάξεις
η μετάφραση κειμένων από την καθαρεύουσα στη δημοτική. Μέσω αυτής θα βλέπουν οι
νέοι τα στραβά της καθαρεύουσας, αλλά και τους όρους της εκείνους που είναι αναγκαίοι
για τη γλώσσα, αφού έχουν δεθεί συνειρμικά με κάποιες έννοιες. Επιπλέον θα δοθεί στους
νέους η ευκαιρία να αναλύσουν τα προϊόντα της καθαρεύουσας και να δουν πως «...αι
φημιζόμεναι καλλοναί της καθαρευούσης είναι ξενισμοί αηδέστατοι, ενώ η γλώσσα μας έχει
τρόπους να εκφράσει αρμονικά με τον νουν μας, ζωντανά και ωραία, ό,τι νομίζομεν ότι στε-
ρούμεθα, γιατί δεν μας έμαθαν από μικρούς να το προσέχουμε, να το καλλιεργούμε, να το
αγαπούμεν».¹ Έτσι ο λαός θα δει από τη μία την αηδία και τη δουλικότητα της καθαρεύου-
σας και από την άλλη τα φραστικά σχήματα, τους τρόπους και τις λέξεις της δημοτικής.
Θα αρχίσει να αγαπά τους ήρωες αυτούς που «καταγίνονται να μας δείξουν την γλώσσαν
μας» θα εκλείψει ο φανατισμός αυτών που νομίζουν ότι εξευτελίζεται η γλώσσα με τη
χρήση της δημοτικής, θα μπορέσουν οι γονείς που έχουν ξυπνήσει να δείξουν τον δρόμο
στα παιδιά τους. Σήμερα πολλά παιδιά στέλνονται στα ξένα σχολεία για να λάβουν σωστή
μόρφωση, παρόλο που αυτή δεν είναι ταιριαστή με το έθνος μας. Κι αυτό γιατί η χρήση
της δημοτικής δεν επιτρέπεται από τη Σύγκλητο, η οποία αντί να σκέφτεται πώς θα εκπαι-
δεύσει το παιδί, το αναγκάζει να σπουδάξει τα έγγραφα και τη γλώσσα της. Η ελληνική
γλώσσα θα διαδοθεί όπως ο χριστιανισμός. Η αρχή θα γίνει από αυτούς που δεν πηγαίνουν
σε ελληνικά σχολεία, γιατί αυτοί ξέρουν μόνο το μητρικό ιδίωμα και σιχαίνονται τα ψεύ-
τικα και τα πλαστά. Θα ακολουθήσουν όσοι έχουν φοιτήσει σε ελληνικά σχολεία, αλλά
έχουν το θάρρος να ξαναρχίσουν μόνοι τους, κι αυτή θα είναι η μικρή αρχή μεγάλων με-
ταβολών, γιατί καθώς θα ετοιμάζουμε το εκπαιδευτικό μας μέσο θα καταλάβουμε ότι πρέ-
πει μόνοι μας να κάνουμε και την εκπαιδευτική μας αναμόρφωση.

Τα άρθρα του Φ. Φωτιάδη δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον μόνο για τις ρηξικέλευ-
θες απόψεις του. Αξιοσημείωτα είναι και κάποια στοιχεία του ίδιου του κειμένου τα οποία
αποκαλύπτουν πτυχές της προσωπικότητάς του. Το ύφος του Φ. Φωτιάδη είναι γλαφυρό,
αλλά έντονο και με γενναίες δόσεις ειρωνείας. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι γράφει εξε-
πιτούτου με αυτόν τον τρόπο, προσπαθώντας να προκαλέσει την – μέσω του Τύπου –

¹ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή
τετάρτη και τελευταία. Επίλογος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 826, 17/2/1901.

αντίδραση των υποστηρικτών της καθαρεύουσας. Παρόλο όμως που χρησιμοποιεί αρκετά οξείς χαρακτηρισμούς δεν ολισθαίνει σε υβρεολόγιο, κάτι για το οποίο κατηγορεί δριμύτατα τον Κ. Κόντο σε κάθε ευκαιρία. Η γλώσσα των επιστολών του είναι βέβαια η καθαρεύουσα, αλλά σε μια εκδοχή απλούστερη συγκριτικά με τη γλώσσα που χρησιμοποιείται συνήθως στον Τύπο της εποχής. Χαρακτηριστική επίσης είναι η χρήση εκφράσεων σε δημοτική γλώσσα, αρκετών για να δείξει τη ζωντάνια και τη φυσικότητά της, όχι όμως τόσων, ώστε να προκαλέσουν λογοκρισία εκ μέρους της εφημερίδας. Αντιθέτως, μεταχειρίζεται με διάχυτη ειρωνεία τυποποιημένες φράσεις της καθαρεύουσας, με σκοπό να αναδείξει τα μειονεκτήματά της.

Αυτό που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι ουσιαστικά δεν καταγράφονται στον Τύπο αντιδράσεις κι αντίλογος στις θέσεις του Φ. Φωτιάδη. Πέρα από τα αρχικά σχόλια του *Ταχυδρόμου* και την απάντησή του στην πρώτη, σύντομη επιστολή που καλούσε την εφημερίδα να μην αποκλείσει από τις σελίδες της διηγήματα γραμμένα στη δημοτική, το έργο του δημοτικιστή γιατρού δημοσιεύεται χωρίς σχόλια ή απαντήσεις. Ο ίδιος αναφέρει πως υπήρξαν αντιδράσεις εναντίον του, καθώς ακόμα και από επιστήμονες χαρακτηρίστηκε «εθνοκτόνος»,¹ ωστόσο κατά την έρευνα εντοπίστηκε μόνο ένα δημοσίευμα που μπορεί να θεωρηθεί ως σχολιασμός των απόψεών του. Πρόκειται για μία μικρή λίστα ιδιωματικών εκφράσεων, που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* συνοδευόμενη από τη διευκρίνιση ότι στάλθηκε στην εφημερίδα ως υπόδειγμα για την εφαρμογή των κανόνων γραμματικής και γλωσσολογίας που προτείνει ο Φ. Φωτιάδης.² Είναι ωστόσο αμφίβολο το κατά πόσο οι σχεδόν ακατανόητες φράσεις που παρέθεσε ο ανώνυμος συντάκτης επιτυγχάνουν έστω και τον προφανή σκοπό του, να ειρωνευθεί δηλαδή τις συγκεκριμένες απόψεις.

Αυτός που εισέρχεται σε δια του Τύπου αντιπαράθεση με τον Φ. Φωτιάδη, είναι ο συνεπώνυμός του, Νικόλαος. Πρόθεσή του δεν είναι να ασχοληθεί με την «ιδιόρρυθμη», όπως την αποκαλεί, πραγματεία σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, αλλά να σχολιάσει την «ασέβεια» του γιατρού, που αποκαλεί τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα «ομηρομάστιγες».³ Για τον λόγο αυτό παραθέτει παραδείγματα από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, τα ο-

¹ Βλ. Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 728, 17/10/1900.

² «Δια το γλωσσικόν ζήτημα του κ. Φ. Φωτιάδου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 255, 11/11/1900.

³ Η κατηγορία του Ν. Φωτιάδη μόνο ανυπόστατη δεν είναι, καθώς ο Φ. Φωτιάδης πράγματι είχε γράψει ότι ο Σωκράτης και ο Πλάτων είχαν εξορίσει τον Όμηρο από την πολιτεία τους και τους είχε χαρακτηρίσει «δυστρόπους Ομηρομάστιγας». Βλ. Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Γ' Πώς θα θεραπεύσομεν την ελογενή καχεξίαν η οποία μαστίζει την ελληνικήν εκπαίδευσιν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 606, 6/5/1900.

ποία αποδεικνύουν πως ο αρχαίος φιλόσοφος δεν απέρριπτε τα ομηρικά έπη συλλήβδην, αλλά μόνο τα χωρία εκείνα που παρουσίαζαν τους θεούς να έχουν ανθρώπινα πάθη κι ελαττώματα.¹ Στο άρθρο του δεν παραλείπει να αναφέρει, παρεμπιπτόντως, την τελειότητα της αρχαίας γλώσσας και το πόσο τυχεροί είναι εκείνοι που μπορούν να διαβάσουν τα αρχαία έργα στο πρωτότυπο, δίνοντας έτσι λαβή στον Φ. Φωτιάδη να απαντήσει σε αιχμηρό ύφος.

Ξεκινώντας με την επισήμανση πως ο επικριτής του αντιπαρέρχεται χωρίς να δώσει τη δέουσα σημασία το σοβαρό ζήτημα που πραγματεύεται, ο Φ. Φωτιάδης τον κατηγορεί ότι «...ούτε εις το γράμμα επρόσεξεν αλλ' ούτε το πνεύμα των γραφομένων μου κατώρθωσε ν' αντιληφθεί».² Θέλοντας να επικεντρώσει τη συζήτηση στο γλωσσικό ζήτημα, ομολογεί πως είναι πράγματι αξιοζήλευτος όποιος μπορεί να διαβάσει τον Πλάτωνα στο πρωτότυπο, «...αλλά πριν αποκτήσει αυτά τα σπάνια και επίζηλα στολίσματα, ανάγκη απαραίτητος είναι να εννοεί κανείς την γλώσσαν του την μητρικήν...».³ Υπερασπίζεται την πρότασή του για πλήρη διαχωρισμό της μητρικής γλώσσας από την αρχαία και υποστηρίζει πως το να αποτελέσει η πρώτη τη βάση της σχολικής εκπαίδευσης δεν συνιστά «ιδιορρυθμία», αλλά αδήριτη ανάγκη.

Ο Ν. Φωτιάδης επανέρχεται με νέο άρθρο, στο οποίο τονίζει πως καταλαβαίνει πολύ καλά όχι μόνο την αρχαία, αλλά και «...την αληθή μητρικήν ημών γλώσσαν· τοιαύτη δε είναι ουχί η των περί τον Κόντον, οι οποίοι δι' ενός άλματος θέλουν να μας επαναφέρουν εις τους χρόνους του Πλάτωνος και του Δημοσθένους, ούδ' εκείνη, ην εγελωτοποίησεν ο Ψυχάρης και ην οι εν Αθήναις και αλλαχού μαλλιαροί αγωνίζονται να επιβάλωσιν εις το έθνος...».⁴ Ως μητρική γλώσσα παραδέχεται αυτή που ο Κοραΐς κι οι κατοπινοί δάσκαλοι του γένους, λόγιοι κι επιστήμονες καλλιέργησαν, αυτή που το έθνος ασπάστηκε και η οποία προορίζεται να φτάσει συν τω χρόνω σε αμίμητη τελειότητα. Αυτό που δεν μπορεί και δεν θέλει να καταλάβει, είναι «...τα κορακιστικά των μαλλιαρών, οι οποίοι αποτελούσι γελοίαν μεταξύ των λογίων αίρεσιν».⁵ Ο Φ. Φωτιάδης επιλέγει να μην απαντήσει στα σχόλια αυτά για τη γλώσσα, κι έτσι η αντιπαράθεσή τους δεν συνεχίζεται.

Στις αρχές του 1903 ο Ταχυδρόμος δημοσιεύει μια βιβλιοκριτική του Κ. Σπανούδη, ο οποίος παρουσιάζει το βιβλίο του Φ. Φωτιάδη με τίτλο: «Το γλωσσικόν ζήτημα κ'

¹ Βλ. Ν. Φωτιάδη, «Ο Όμηρος και ο Πλάτων εν τη παιδαγωγία», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 615, 17/5/1900.

² Φ. Φωτιάδη, «Αι πλατωνικάί πλάναί μου και τα ομηρικά καταπότια εν τη παιδαγωγεία», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 620, 24/5/1900.

³ Φ. Φωτιάδη, όπ. π.

⁴ Ν. Φωτιάδη, «Ο Όμηρος και ο Πλάτων εν τη παιδαγωγία», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 627, 2/6/1900.

⁵ Ν. Φωτιάδη, όπ.π.

η εκπαιδευτική μας αναγέννησις». Στο πρώτο μέρος του άρθρου δίνονται στοιχεία για τη ζωή και τον χαρακτήρα του συγγραφέα, ενώ υπενθυμίζεται ότι «...ήσαν το ζήτημα της ημερας αι πολύκροτοι περί του “γλωσσικού ζητήματος” υπό μορφήν επιστολών δημοσιεύσεις εκείναι...».¹ Στο δεύτερο μέρος του άρθρου του, ο Κ. Σπανούδης επαινεί τον Φ. Φωτιάδη γιατί, θεωρώντας πως το γλωσσικό ζήτημα κι η εκπαιδευτική μας αναμόρφωση είναι ζήτημα μέγιστης εθνικής σημασίας, δε λογάριασε κόπους κι έξοδα προκειμένου να εκδώσει το πόνημά του. Το βιβλίο δεν είναι μόνο γλωσσική αλλά κυρίως εκπαιδευτική μελέτη, που εξαρτά την εκπαιδευτική αναμόρφωση από την εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος. Σημειώνει ότι στις επιστολές διατηρήθηκε η γλώσσα στην οποία δημοσιεύθηκαν, ενώ ο πρόλογος κι ο επίλογος «...εγράφησαν εις εκείνην, ήτις υπό του συγγραφέως θεωρείται ως επιβαλλομένη δια τας ανάγκας του Έθνους».²

Ο Κ. Σπανούδης αποφεύγει να πάρει θέση, δηλώνοντας πως είναι δουλειά του έθνους να επιλέξει και να διαμορφώσει τη γλώσσα του, ωστόσο τα θετικά του σχόλια για το κείμενο, αλλά και για τους υποστηρικτές της δημοτικής,³ καθιστούν φανερή την προτίμησή του. Μάλιστα, εκθειάζοντας την επιχειρηματολογία και την κρίση του Φ. Φωτιάδη, ζητάει από τους επικριτές του να απαντήσουν με μετριοπάθεια, κρίση κι επιχειρήματα, κι όχι με κενές λέξεις και δογματικά αξιώματα. Μια τέτοια συζήτηση με τη συμμετοχή καθηγητών και φιλολόγων σίγουρα θα συντελούσε στη σωστή ενημέρωση του κοινού. Αναφέρει ως χαρακτηριστική τη γνώμη του εκλιπόντος καθηγητή της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Ε. Αμαξόπουλου, που έλεγε ότι «...το βάθος και η θεωρία των επιχειρημάτων ανεδείκνυν τον κ. Φωτιάδην πρώτης τάξεως γλωσσολόγον, του οποίου η γνώμη μετά σεβασμού έπρεπε να ακουσθή».⁴ Από αυτή την άποψη, καταλήγει ο Κ. Σπανούδης, αν θέλει κανείς να κατατάξει τον Φωτιάδη στη σειρά των παραγόντων που επιδιώκουν τη γλωσσική αναμόρφωση, θα πρέπει να τον βάλει πρώτο, ανώτερο ακόμα κι από τον Ψυχάρη. Το βιβλίο αναφέρεται ξανά, σε άρθρο του Ι.Β. Αραβανιώτη.⁵ Κάνοντας μια επισκόπηση της φιλολογικής παραγωγής του 1902, αναφέρει ότι βιβλίο εκδόθηκε μεν στην Αθήνα, αλλά τη μητρότητά του διεκδικεί και η Κωνσταντινούπολη. Επισημαίνει ότι το έργο του Φ.

¹ Κ. Σπανούδη, «Βιβλιοκρισίαι», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1366, 2/1/1903.

² Κ. Σπανούδη, «Βιβλιοκρισίαι», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1370, 8/1/1903.

³ «Και αυτοί οι ως αιρεσιάρχαι σήμερον παριστάμενοι – και οι οποίοι άλλως δεν είναι άνθρωποι τυχαιοί, ούτε αμόρφωτοι, όπως πολλοί θέλουν να τους φαντάζονται – δεν αρνούνται ποσώς τον μέγαν της εξελίξεως τούτον νόμον πολύ δ' ολιγώτερον τας αναποφεύκτους αυτού συνεπείας. Ζητούν απλούστατα να επιταχύνουν την εξέλιξιν και να προλειάνουν το έδαφος ούτως ώστε μίαν ώραν ενωρίτερον να διαπλασθή η γλώσσα, το κατ' εξοχήν όργανον της εθνικής υποστάσεως». Κ. Σπανούδη, *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

⁴ Κ. Σπανούδη, *Ταχυδρόμος*, όπ.π.

⁵ Πιθανότατα πρόκειται για ψευδώνυμο του Ιωακείμ Βαλαβάνη, ο οποίος είχε γεννηθεί στο Αραβάνι της Καππαδοκίας.

Φωτιάδη ήταν σχεδόν αδύνατο να το παρακολουθήσει κανείς από τα δημοσιεύματα της εφημερίδας, τώρα όμως προσφέρεται άρτιο για μελέτη σε όλους, όσοι επιθυμούν να συζητήσουν σοβαρά, με επιστημοσύνη και χωρίς προκαταλήψεις το γλωσσικό ζήτημα, για το οποίο θα περάσει πολύς χρόνος μέχρι να λεχθεί η τελευταία λέξη.¹

¹ Ι.Β. Αραβανιώτη, «Φιλολογική κίνησης του 1902», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1377, 16/1/1903.

4. Η στάση της Εκκλησίας

4.1. Κατά της δημοτικής: η θεωρία

Μέχρι το καλοκαίρι του 1901 το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν έχει εκφράσει με-
σω του Τύπου τη θέση του απέναντι στο κίνημα του δημοτικισμού. Αυτό αλλάζει τη Δευ-
τέρα, 18 Ιουνίου, επομένη της τελετής αποφοίτησης στην Ελληνική Εμπορική Σχολή
Χάλκης. Ο Ιωακείμ Γ', που έχει μόλις επανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο, παρίσταται
στις προφορικές εξετάσεις των τελειόφοιτων και μετά την ολοκλήρωσή τους εκφωνεί μια
 σύντομη προσφώνηση.¹ Μεταξύ άλλων αναφέρει πως «*λυπηρόν είναι ότι εγεννήθησαν
ζητήματα γλωσσικά και διχογνωμίας. ... Δεν είναι βεβαίως ωφέλιμον να εγκαταλείψωμεν
την αρχαίαν ημών γλώσσαν, απόγονοι ημεείς των αρχαίων... ας μοι επιτρέψωσιν οι ταύτα
δυσχυριζόμενοι να είπω εις αυτούς ότι παραφρονούσιν*»² Οι επισημάνσεις αυτές εντάσσο-
νται στο πλαίσιο της συζήτησης περί μεταρρυθμίσεων στα Αναλυτικά Προγράμματα των
σχολείων, ενώ παράλληλα στις εφημερίδες βρίσκονται σε εξέλιξη η δημοσίευση των επι-
στολών του Φ. Φωτιάδη και η διένεξη για το ζήτημα των τόνων.

Ο *Ταχυδρόμος* δράττεται της ευκαιρίας να στραφεί ενάντια σε όσους προτείνουν
«...ότι πρέπει ν' αποκλείσωμεν από των σχολών την εθνικήν ημών γλώσσαν... Ας εντείνωσι
τα ότα αυτών οι της χρησιμοθηρίας και του μαλλιαρισμού ανεπιφύλακτοι θιασώται, οι πα-
ράφρονα... πόλεμον κηρύξαντες κατά του ζωτικοτάτου και σπουδαιοτάτου των εθνικών η-
μών κειμηλίων, του δευτέρου μετά το θρησκευτικόν ημών δόγμα στοιχείου της ημετέρας υ-
ποστάσεως, κατά της εθνικής ημών γλώσσης...».³ Αυτό που εισηγείται ο Ιωακείμ Γ' είναι
να διατηρηθεί το ισχύον σύστημα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και να συσταθεί
μία σχολή, όπου απόφοιτοι αστικών σχολείων και γυμνασίων θα διδάσκονται ξένες γλώσ-
σσες.⁴ Υποστηρίζει ότι κύριο μέλημα της εκπαίδευσης πρέπει να είναι η εμμονή στα πάτρια
και ο συντάκτης σπεύδει να ερμηνεύσει πως ο Πατριάρχης δεν αποκλείει τη βελτίωση της

¹ «Εκκλησιαστικά ειδήσεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 920, 18/6/1901 & «Σχολών τελεταί. Εμπορικής Σχολής Χάλκης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 25, 22/6/1901, σ. 247.

² «Πατριαρχικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 128, 18/6/1901.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 19 Ιουνίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 921, 19/6/1901.

⁴ Είναι η πρώτη φορά που στον Τύπο γίνεται μνεία σε αυτό που αργότερα θα εξελιχθεί στη Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου.

μεθόδου διδασκαλίας της γλώσσας. Εννοεί όμως ότι ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης πρέπει να είναι κλασικός και ως βάση του να διατηρηθούν «...τα αθάνατα προϊόντα της προγονικής γλώσσας, μηδέ αποξενωθώμεν ημείς των εξ αυτών πηγαζόντων εκπολιτιστικών αγαθών, τα οποία ως χρήσιμα εις τον ηθικόν και πνευματικόν βίον αυτού δασιλώς καρπούται ο ευρωπαϊκός κόσμος».¹

Αμέσως αντιδρά η *Κωνσταντινούπολις*, η οποία αποδίδει τα παραπάνω σε παρερμηνεία των λόγων του Πατριάρχη. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η φράση του Ιωακείμ Γ': «*παραφρονούσιν οι συνιστώντες την εγκατάλειψιν της αρχαίας ημών γλώσσας*» απευθύνεται μόνο στους μαλλιαρούς και όχι στους οπαδούς της πρακτικής εκπαίδευσης, οι οποίοι «...ουδέποτε επολέμησαν την σπουδήν της γλώσσας».² Επομένως, οι «αλαλαγοί» του *Ταχυδρόμου* είναι αστείοι, αφού η φράση απευθύνεται κυρίως στον ίδιο, «...από των στηλών του οποίου είχε αναπετασθή η ρακώδης των μαλλιαρών σημαία».³ Αυτοί που υποστηρίζουν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ποτέ δεν υιοθέτησαν «τα κωμικά των μαλλιαρών», ενώ και ο ίδιος ο Πατριάρχης, από την περίοδο ακόμα που μόναζε στο Άγιο Όρος, έλεγε ρητά πως η εκπαίδευση πρέπει να είναι ταυτόχρονα πρακτική και κλασική.

Ο *Ταχυδρόμος* απαντά ότι είναι εύκολο να καταλάβει κανείς πως ο Πατριάρχης με το «*παραφρονούσιν*» συμπεριέλαβε και τους υποστηρικτές της πρακτικής εκπαίδευσης, γιατί ποτέ στην Εμπορική Σχολή δεν προέκυψε ζήτημα μαλλιαρισμού. Όσο για το άνοιγμα των στηλών του σε «...ιδιορρύθμους τινάς περί διδασκαλίας της γλώσσας ημών σκέψεις...»,⁴ δεν ήταν παρά εκπλήρωση του δημοσιογραφικού καθήκοντος, καθώς οι επιστολές του Φ. Φωτιάδη που υπονοούνται εδώ, αποτελούν απάντηση σε προηγούμενα άρθρα της σύνταξης, από τα οποία φαίνονται οι θέσεις και οι αρχές του *Ταχυδρόμου*. Επιμένει να ομαδοποιεί τους υποστηρικτές της πρακτικής εκπαίδευσης με αυτούς του «*βάνανου γλωσσικού εκχυδαϊσμού*», αλλά τους αποδίδει το ελαφρυντικό των καλών προθέσεων. Κατέληξαν, γράφει ο συντάκτης, στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι είναι άδικο να χάνεται χρόνος για μία γλώσσα που δήθεν δεν μπορεί να μάθει η νεολαία κι ότι «...*διαθέτουσα πάντα τον χρόνον της μαθητείας αυτής εις χρησιμοθηρίαν μόνον, δύναται ν' αρκεσθή εις την αυτόματον γλωσσικήν μόρφωσιν, μεταχειριζόμενη το χυδαίον γλωσσικόν ιδίωμα*».⁵ Αντιθέτως, πάγια θέση του *Ταχυδρόμου* είναι πως η πλημμελής εκμάθηση της γλώσσας οφείλεται στην ανεπάρκεια της διδακτικής μεθόδου, κάτι που έγινε κατανοητό στο εκπαιδευτι-

¹ «*Εν Κωνσταντινουπόλει*, τη 19 Ιουνίου», όπ.π.

² «*Πρακτικότης*», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 131, 21/6/1901.

³ «*Πρακτικότης*», όπ.π.

⁴ «*Εν Κωνσταντινουπόλει* τη 21 Ιουνίου», *Ταχυδρόμος*, 21/6/1901.

⁵ «*Εν Κωνσταντινουπόλει* τη 21 Ιουνίου», όπ.π.

κό συνέδριο κι εκφράστηκε στο πρόγραμμα της ΠΚΕΕ, το οποίο δυστυχώς ξεχάστηκε. Η αντιπαράθεση των δύο εφημερίδων συνεχίζεται με την *Κωνσταντινούπολη* να κατηγορεί τον *Ταχυδρόμο* για παλινωδία, αφού αναιρεί όσα έγραφε σε προηγούμενο φύλλο και υιοθετεί την άποψη που εξ αρχής στήριζε η ίδια.¹

Η σκηνή επαναλαμβάνεται λίγες μέρες αργότερα, στις 24 Ιουνίου, κατά την τελετή απονομής των πτυχίων στους απόφοιτους του Ζωγράφειου Γυμνασίου. Ο Ιωακείμ Γ΄ παίρνει τον λόγο κι επισημαίνει τα τρία κύρια σημεία της εκπαιδευτικής του πολιτικής: «*Πρώτον φρονώ ότι δεν δυνάμεθα επ' ουδενί λόγω ν' αποχωρισθώμεν από της κλασικής παιδείσεως, σφάλονται δε οι τούτο επιδιώκοντες. Σφάλονται επίσης δεύτερον οι ζητούντες ν' αντικαταστήσωσι την γλώσσαν ημών, αυτήν την οποίαν γράφομεν και λαλούμεν, δια γλωσσαρίου πεπατημένου, μη ανήκοντος εις τον Έλληνα. Όσω δ' αφορά το τρίτον, τα πρακτικά σχολεία, ουδείς ο αντιλέγων, αλλά δεν πρέπει χάριν αυτών να καταργήσωμεν ή ελαττώσωμεν την κλασικήν παιδείσιν*».² Ο *Ταχυδρόμος* εκλαμβάνει τις δηλώσεις αυτές ως επιβεβαίωση των πρόσφατων δημοσιευμάτων του, στα οποία έθετε στην ίδια μοίρα την εισαγωγή πρακτικών γνώσεων στο σχολικό πρόγραμμα και τη διατήρηση της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας, με «...*την επιμέλειαν της ενεστώσης καθαρευούσης μορφής της γλώσσης ημών και απαλλαγής αυτής από των χυδαϊσμών*».³ Η *Κωνσταντινούπολις*, πάλι, βρίσκει άλλη μία αφορμή να τον ειρωνευτεί για τους εξορκισμούς «...*προς τα δαιμόνια τα συγγέοντα τας γλώσσας... τα οποία τόσον θρασέως εισεχώρησαν και εις αυτάς ακόμη τας στήλας του*».⁴

Στη συζήτηση γύρω από τα λόγια του Ιωακείμ Γ΄ δεν συμμετέχει με κανένα τρόπο το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του Πατριαρχείου, η *Εκκλησιαστική Αλήθεια*. Μάλιστα, από το 1880 που έχει ξεκινήσει την πορεία της, δεν έχει ασχοληθεί με το γλωσσικό ζήτημα παρά μόνο κατά τη διάρκεια των Ευαγγελικών. Επομένως, το δριμύτατο άρθρο του Πατριαρχικού επόπτη των Σχολών, αρχιμανδρίτη Σωφρόνιου, με τίτλο: «*Η λύμη του χυδαϊσμού*» που δημοσιεύεται το 1910, σίγουρα προξενεί εντύπωση. Ο συντάκτης ξεκινά με την παραδοχή ότι «...*η λύμη των χυδαϊστών εξηπλώθη αρκούντως και εντός της περικαλλούς ημών Κωνσταντινουπόλεως... εις ιδρύματα γηραιά, εις σωματεία περιφανή, εις αρχάς κοινοτικάς, εις όργανα δημοσίας γνώμης*...».⁵ Παραλληλίζει τους δημοτικιστές με τους

¹ «Παλινωδία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 132, 22/6/1901.

² «Πνευματικά πανήγυρεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 926, 25/6/1901 & «Σχολών τελεταί. Ζωγραφείου Γυμνασίου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 26, 28/6/1901, σελ. 262.

³ «*Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 25 Ιουνίου*», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 926, 25/6/1901.

⁴ «Ανεμοδείκτης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 135, 26/6/1901.

⁵ Αρχιμανδρίτη Σωφρόνιου, «*Η λύμη του χυδαϊσμού*», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 38, 9/10/1910, σ. 300.

Ιησουΐτες, ως προς τις μεθόδους προσηλυτισμού και τον ανθελληνισμό τους, ενώ διαμαρτύρεται για τον εξοστρακισμό της αρχαίας γλώσσας από τα αστικά σχολεία και τη βαθμιαία εισαγωγή σε αυτά έργων από συγγραφείς που θεωρεί «κατώτερους». Υποστηρίζει μάλιστα, ότι αυτοί θα αποτελέσουν την Κερκόπορτα από όπου θα εισχωρήσουν στα σχολεία οι δημοτικιστές.¹ Εκφράζει την αγανάκτησή του για την πρωτοβουλία τους να συστήσουν «...κέντρα σκοπόν έχοντα, δια παροχής συνδρομής εις απόρους μαθητάς, να δηλητηριάσωσι την αγνήν των γυμνασίων νεότητα...»,² αλλά ταυτόχρονα δηλώνει βέβαιος πως αυτό το «εξαμβλωματικό ιδίωμα» είναι αδύνατον να επικρατήσει. Το μόνο που κατορθώνουν αυτοί που έχουν ανακινήσει το γλωσσικό ζήτημα, είναι να σπαταλούν άδοξα και άσκοπα τις δυνάμεις του έθνους.

Παρόμοιες απόψεις διατυπώνει και ο μητροπολίτης Αγκύρας Γερβάσιος, ο οποίος το 1920 δηλώνει πως οι δημοτικιστές «διαπράττουσι αμαρτίαν κατά του Αγίου Πνεύματος».³ Η δήλωση αυτή όμως προκαλεί μια άκρως καυστική απάντηση του Ο. Μπεκέ, που υποστηρίζει πως «...το Άγιον Πνεύμα, πιθανόν να φωτίζει την Σεβασμιότητά του για πολλά και διάφορα ζητήματα, για γλωσσολογία όμως δεν της είπε ίσια με σήμερα ούτε γρυ. Ησυχάζουμε έτσι την κλωνισμένη Χριστιανική μας συνείδηση και σχηματίζουμε την πεποίθηση πως οι δημοτικιστές δεν αμαρτάνουν εναντίον του Αγίου Πνεύματος, παρά μόνον εναντίον εκείνων που δεν έχουν καθόλου πνεύμα».⁴

Από τον Φεβρουάριο του 1911 η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ξεκινά τη δημοσίευση μιας σειράς άρθρων με τον τίτλο: «Υπέρ πατρίων αγών». Σε αυτά παρουσιάζονται εν συντομία όλα τα πρόσφατα γεγονότα του γλωσσικού ζητήματος: η συγκρότηση στην Αθήνα επιτροπής για την εισαγωγή άρθρου υπέρ της καθαρεύουσας στο υπό αναθεώρηση Σύνταγμα, η απόπειρα των δημοτικιστών της Κωνσταντινούπολης να οργανώσουν φιλολογικό μνημόσυνο για τον Α. Παπαδιαμάντη,⁵ τα συγχαρητήρια της Γενικής Συνέλευσης Κρητών και του μητροπολίτη και της δημογεροντίας Αδριανουπόλεως προς το Πατριαρχείο για τη στάση και τις ενέργειές του σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα,⁶ η απόφαση του ελληνικού Κοινοβουλίου να ανακηρύξει την καθαρεύουσα επίσημη γλώσσα του κράτους

¹ Όπ.π., σ. 301. Σε αυτούς που απέκτησαν περιωπή κλασικών συγγραφέων χωρίς να το αξίζουν, συγκαταλέγει τους: Α.Ρ. Ραγκαβή, Δ. Βερναρδάκη, Δ. Βικέλα, Ν. Θεοτόκη και Η. Μηνιάτη. Φοβάται ότι μετά από αυτούς θα ακολουθήσουν ο Γ. Ψυχάρης, ο Ι. Γρυπάρης «...και η λοιπή χορεία των λογοπλόκων εκείνων... των οποίων δε το μόνον ιδεώδες και ο μόνος σκοπός του βίου είναι ο εκχυδαϊσμός της γλώσσας, η εκθάρβρωσις αυτής».

² Όπ.π., σελ. 301.

³ Ο. Μπεκέ, «Ο Άγιος Αγκύρας», *Ο Λόγος*, τχ. 7, Μάιος 1920, σ. 288.

⁴ Όπ.π., σελ. 288.

⁵ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 6, 12/2/1911, σ. 41.

⁶ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 7, 19/2/1911, σ. 50 κ.ε.

και να απαγορεύσει κάθε απόδοση των ιερών κειμένων σε απλή γλώσσα, χωρίς την προηγούμενη έγκριση του Πατριαρχείου,¹ η Πατριαρχική εγκύκλιος που στάλθηκε σε όλες τις επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου για τη λήψη μέτρων από τις τοπικές εκκλησιαστικές και κοινοτικές αρχές κατά των δημοτικιστών,² ακόμα και ενέργειες τοπικών φορέων, όπως η επιστολή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης ο οποίος αποκηρύσσει το «μαλλιαρό ιδίωμα»,³ η απόφαση της σχολικής εφορίας της Μυτιλήνης να απαγορεύσει τη διδασκαλία σε άλλη γλώσσα πλην της καθαρεύουσας και της αρχαίας⁴ και η ανακοίνωση της εφορίας της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης ότι πάταξε κάθε απόπειρα ενθάρρυνσης του εκχυδαϊσμού της γλώσσας στη Σχολή.⁵

Ο συντάκτης των άρθρων προβάλλει έντονα τον κίνδυνο που αποτελούν οι δημοτικιστές, οι οποίοι «...ζημιούσι την εθνικήν ενότητα, παρελθόν αρνούμενοι, μέλλον αναιρούντες».⁶ Η απομάκρυνση από τη γλώσσα των προγόνων όχι μόνο θα ανατρέψει την πνευματική και γλωσσική διεργασία των τελευταίων 150 ετών, όχι μόνο θα αποκλείσει τις μελλοντικές γενιές από κάθε επαφή με την αρχαία γλώσσα την οποία δεν θα μπορούν να κατανοήσουν, αλλά και θα βάλει το έθνος σε πολιτικές περιπέτειες, καθώς «...πάσα προπαγάνδα, του καθ' ημάς εθνικού καθεστώτος ανατρεπτική, θέλει αποδεχθή την αντεθνικήν διδασκαλίαν των χυδαϊστών».⁷ Χαρακτηριστική είναι και η επιστολή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με αυτήν, οι Μακεδόνες που επί σειρά ετών υπέστησαν τα πάνδεινα προκειμένου να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα θεωρούν πως όσοι υποστηρίζουν «...το στρεβλόν, μυσαρόν και μιζοβάρβαρον γλωσσικόν ιδίωμα, το καλούμενον ψυχαρικόν ή μαλλιαρόν, δεν είνε έλληνες... ουδέ ορθόδοξοι χριστιανοί, αλλά ζένοι προς ημάς ρωμηοί, παράφρονες, ή προδόται και ενάντιοι και καταστροφείς της ενότητος του ημετέρου έθνους».⁸

Έτσι λοιπόν παρουσιάζει η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* τους δημοτικιστές, για τους οποίους αναφέρει πως, παραδόξως, ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Ως αντίσταθμισμα σε αυτή την απειλή ο συντάκτης θέτει την Εκκλησία, τον διερμηνέα της φωνής και της βούλησης του έθνους.⁹ Υπενθυμίζει πως η Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινού-

¹ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 10, 12/3/1911, σσ. 76-77.

² «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 11, 19/3/1911, σσ. 82-83.

³ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 15, 16/4/1911, σσ. 115-116.

⁴ «Εκκλησιαστικά χρονικά. Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 19, 14/5/1911, σ. 150.

⁵ «Εκκλησιαστικά χρονικά. Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 24, 18/6/1911, σ. 186.

⁶ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 6, 12/2/1911, σ. 42.

⁷ Όπ.π., σ. 42.

⁸ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 15, 16/4/1911, σ. 116.

⁹ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 6, 12/2/1911, σσ. 41-42.

πολης ήταν αυτή που κατάφερε να διασώσει την πατρογονική γλώσσα χρησιμοποιώντας την στα έγγραφα της. Την αρχαΐζουσα αυτή γλώσσα οι κατά τόπους κληρικοί, χωρίς και οι ίδιοι να είναι ιδιαίτερα μορφωμένοι, τη μετέτρεπαν σε απλούστερη σύμφωνα με τα τοπικά ιδιώματα, ώστε να γίνεται κατανοητή στον λαό. Με τον τρόπο αυτό συντέλεσαν στη διαμόρφωση μιας «διορθωμένης» γλώσσας, η οποία δεν απομακρυνόταν πολύ από την αρχαία.¹ Η στάση της Εκκλησίας σήμερα παραμένει σταθερή. Σε πλήρη σύμπνοια με το ελληνικό κράτος που επισημοποίησε συνταγματικά την καθαρεύουσα, το Πατριαρχείο φροντίζει να εμποδίσει τον εκφυλισμό της γλώσσας και τη διάσπαση του έθνους παίρνοντας μέτρα κατά των δημοτικιστών που έχουν εισχωρήσει στα σχολεία.²

Η λήψη των μέτρων που περιγράφονται στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* αποφασίζεται τον Μάρτιο του 1911 από τα ανώτατα διοικητικά όργανα του ελληνισμού στο Οθωμανικό κράτος. Οι σχετικές συζητήσεις λαμβάνουν χώρα σε συνεδριάσεις του ΔΕΜΣ και της Ιεράς Συνόδου, όπου ανακοινώνεται το πόρισμα επιτροπής σχετικά με τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης από τον Αλ. Πάλλη.³ Ταυτόχρονα αποφασίζεται η αποστολή εγκυκλίου στους αρχιερείς, σκοπός της οποίας θα είναι να επιστήσει την προσοχή τους για τη λήψη αυστηρών μέτρων κατά των «καταστροφέων της γλώσσας» και την προστασία του ποιμνίου τους από την «προπαγάνδα των μαλλιαρών».⁴ Το πρώτο που προτείνεται για τους δημοτικιστές εκπαιδευτικούς κι εφόρους είναι «...να στιγματισθώσι δι' απομακρύνσεως από των εκπαιδευτικών καταστημάτων...».⁵ Ωστόσο κατά τη συνεδρίαση των Δύο Σωμάτων ακούγονται και πιο ψύχραιμες φωνές, όπως αυτή του μητροπολίτη Λήμνου Γεννάδιου, ο οποίος ζητά να μην υπάρξει σύγχυση μεταξύ του χυδαϊσμού των μαλλιαρών και της ζωντανής ομιλουμένης γλώσσας. Ταυτόχρονα συνιστά προσοχή στο ποιοι χαρακτηρίζονται ως μαλλιαροί, γιατί υπάρχει κίνδυνος τα προτεινόμενα μέτρα να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης για την προώθηση προσωπικών αντιζηλιών κι εμπαθειών.

Στην εγκύκλιο τονίζεται ο ρόλος της γλώσσας ως συνεκτικού κρίκου και προπύργου της υπόστασης του έθνους. Αυτός είναι και ο λόγος που η Εκκλησία κατακρίνει όσους «...αντί της κοινώς παραδεδεγμένης και από τοσούτου ήδη χρόνου καθωμιλημένης εθνικής γλώσσας, εισαγάγωσιν έτερον ατάσθαλον και απεχθές γλωσσικόν κατασκευά-

¹ «Υπέρ πατριών αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 7, 19/2/1911, σσ. 49-50.

² «Υπέρ πατριών αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 11, 19/3/1911, σσ. 82-83.

³ «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 27, 5/3/1911, «Εθνικόν κέντρον. Το ζήτημα της γλώσσας», *Αστραπή*, αρ.φ. 33, 11/3/1911 & «Γλωσσικόν ζήτημα», *Πρόδος*, αρ.φ. 2236, 11/3/1911. Η επιτροπή αποτελείται από τους μητροπολίτες Φιλαδελφείας, Προκόπιο και Κολωνίας, Πολύκαρπο.

⁴ «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 39, 17/3/1911 & «Εκκλησία», *Απ' Όλα*, τχ. 32, 26/3/1911, σ. 374.

⁵ «Το γλωσσικόν εις την συνεδρίαν των Δύο Σωμάτων», *Πρόδος*, αρ.φ. 2245, 20/3/1911.

σμα...».¹ Η δραστηριότητά τους, αν και καταδικάζεται από όλο το έθνος, μπορεί να αποβεί εθνικά επιβλαβής. Επομένως καλούνται οι κατά τόπους εκκλησιαστικές και κοινοτικές αρχές να λάβουν «...τα προσήκοντα μέτρα προς προφύλαξιν από οιασδήποτε τυχόν μαλλιαρικής και χυδαϊστικής επιρροής, προσέχοντες ιδία, όπως η εν ταις σχολαίς διδασκαλία παρέχεται εν όλη τη διανυγεί καθαρότητι εις τας απαλάς ψυχάς των μαθητών υπό προσώπων αξίων της κλήσεως και του προορισμού αυτών, και όπως μη ευρίσκωσιν έδαφος διαδόσεως τα κακόζηλα κατασκευάσματα των μαλλιαρών...».² Δείγματα της ανταπόκρισης στην εγκύκλιο βρίσκουμε στον *Ταχυδρόμο*. Ο διευθυντής του γυμνασίου Μυτιλήνης, Εμμανουήλ Δαυίδ, ανακοινώνει στους συναδέλφους του ότι «...απαγορεύεται να διδάσκωσι τους μαθητάς εις άλλην γλώσσαν εκτός της καθαρευούσης».³ Αργότερα, στην τελετή λήξης των σχολείων του Γαλατά, ο σχολάρχης Α. Αράπης «εξ αφορμής της περί μαλλιαρισμού εγκυκλίου» τονίζει την ανάγκη για σωστή «παρασκευή» εκπαιδευτικών, ώστε να καταπολεμηθεί αποτελεσματικά τόσο ο χυδαϊσμός, όσο και ο σχολαστικισμός.⁴

Σε συνέχεια της εγκυκλίου αυτής, η Μεγάλη Πρωτοσυγκελλία στέλνει τον Ιούνιο του ίδιου έτους ένα έγγραφο σε όλες τις διευθύνσεις των σχολείων της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως. Αφού επιστά την προσοχή τους «...επί των εν ταις σχολαίς αυτών υπό των μαλλιαρών διενεργουμένων...»,⁵ τις καλεί να απαντήσουν εγγράφως:

«1) Εάν εν ταις σχολαίς αυτών υπάρχωσι διδάσκαλοι μαλλιαροί ή ονομαζόμενοι δημοτικισταί, μεταχειριζόμενοι το αξίωμά των προς διάδοσιν των ιδεών τούτων παρά τοις μαθηταίς.

2) Εάν καταβάλληται ενέργεια προπαγανδική παρά τοις μαθηταίς προς τον αυτόν σκοπόν έσω ή έξω της σχολής, υπό ποίων αυτή ενεργείται και εις τι αποβλέπουσιν αι ενέργειαι των χυδαϊστών και

3) Πόσοι είνε οι διδάσκαλοι οι ασπαζόμενοι τας θεωρείας ταύτας και πώς εκδηλούσι το φρόνημα αυτών».⁶

Η Πρωτοσυγκελλία ζητά επιτακτικά από τις διευθύνσεις να απαντήσουν στα ερωτήματα και τις καθιστά υπαίτιες για κάθε αμέλεια ή παράβαση.

¹ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η πατριαρχική εγκύκλιος», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2246, 21/3/1911.

² «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η πατριαρχική εγκύκλιος», όπ.π.

³ «Εις το πεδίο του αγώνος. Απόφασις της Εφορίας των Σχολών Μιτυλήνης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3896, 30/4/1911.

⁴ «Γραμμάτων τελεταί. Σχολαί Γαλατά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3954, 7/7/1911.

⁵ «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 97, 12/6/1911.

⁶ «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», όπ.π.

4.2. Κατά της δημοτικής: η πράξη

Οι εγκύκλιοι που εξαπολύει το Πατριαρχείο δε μένουν κενό γράμμα, αλλά τίθενται αμέσως σε εφαρμογή. Το ΔΕΜΣ συστήνει επιτροπή αποτελούμενη από τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Προκόπιο και τους συμβούλους Ξ. Ζώτο και Λ. Λιμαράκη, «...ήτις θα φροντίση να μάθῃ εις ποίας κοινοτικάς θέσεις εργάζονται οι μαλλιαροί, θα φροντίση ν' ανακαλύψῃ την ενταύθα εργαζομένην προπαγάνδαν των μαλλιαρών και τέλος να τιμωρήσῃ τους μαλλιαρούς εκείνους είτε έφοροι, ή επίτροποι, διδάσκαλοι και μαθηταί και άλλοι τυγχάνωσι».¹ Η ΠΚΕΕ ζητάει από τις διευθύνσεις των σχολείων να ενημερώσουν για το αν υπάρχουν δημοτικιστές εκπαιδευτικοί και ποιοι είναι αυτοί, κάτι που προκαλεί τα ειρωνικά σχόλια του Κ. Μακρίδη. Με το σκάνδαλο της παρουσίας δημοτικιστών στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο να βρίσκεται σε εξέλιξη, το *Εμπρός* επισημαίνει πως η διεύθυνσή του δεν θα ξέρει τι να απαντήσει, καθώς αν πει ψέματα θα γελοιοποιηθεί, ενώ αν πει την αλήθεια θα πρέπει να στραφεί εναντίον των συναδέλφων της. Επιπλέον, καταγγέλλει ότι μέλος της ΠΚΕΕ είναι ο «αναγνωρισμένος ως μαλλιαρός» Α. Πανταζής, ο οποίος ως έφορος του Ζωγράφειου διευκόλυνε την πρόσληψη εκεί δημοτικιστών εκπαιδευτικών. Τέλος, εγκαλεί την ΠΚΕΕ διότι ενώ έχει στα χέρια της την πρόσφατη έκθεση του επόπτη των σχολείων που γράφει ότι «...υπάρχουν μαλλιαροί και χοροπηδούν 'ς τας Σχολάς του Σταυροδρομίου πιασμένοι χέρι χέρι... δεν πιστεύει τον επόπτην της, αλλά προσκαλεί τας διευθύνσεις των Σχολών να τη δηλώσουν ό,τι θέλουν».²

Η ανακριτική επιτροπή δεν περιορίζεται στην δι' αλληλογραφίας εκτέλεση του έργου της, αλλά πραγματοποιεί κι επισκέψεις στα σχολεία «...προς εξέλεγχῖν και εξακριβωσῖν των ανά τας σχολάς της Αρχιεπισκοπῆς μαλλιαρών διδασκάλων...».³ Η αποτυχημένη αυτή πρακτική σχολιάζεται ποικιλοτρόπως. Το *Απ' Όλα* χαρακτηρίζει την επιτροπή ως κυνηγετική, «...αφού διωρίσθη δια το κυνήγιον των μαλλιαρών...»,⁴ κι αποδίδει την αποτυχία της στο απaráσκευο και την ατζαμοσύνη των μελών της, καθώς και στην έλλειψη... κυνηγετικών σκυλιών! Το *Εμπρός* με γελοιογραφίες, σατιρικούς στίχους και σχόλια συνδέει την αποτυχία της επιτροπῆς με τα αποτελέσματα των εκλογών της κοινότητας Σταυ-

¹ «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 41, 19/3/1911. Είναι αξιοσημείωτο ότι η *Αστραπή* την χαρακτηρίζει ως «επί του γλωσσικού ζητήματος Ανακριτική Επιτροπή». Βλ. «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 50, 28/3/1911.

² «Πινακίδες», *Εμπρός*, τχ. 138, 26/3/1911, σ. 4.

³ «Το ζήτημα των μαλλιαρών. Η εξέλεγχῖς εις τας σχολάς», *Αστραπή*, αρ.φ. 51, 29/3/1911.

⁴ «Της ημέρας», *Απ' Όλα*, τχ. 33, 2/4/1911, σ. 395.

ροδρομίου.¹ Πιο σοβαρή η *Αστραπή*, αποφεύγει να σχολιάσει αλλά προτρέπει τους αναγνώστες της να κρίνουν κατά πόσο είναι δυνατό να εξακριβωθεί η ύπαρξη δημοτικιστών εκπαιδευτικών στα σχολεία με τέτοιες τυπικές μεθόδους. Στο μεταξύ καταφθάνουν οι απαντήσεις των σχολείων: «...άπασαι αι διευθύνσεις των Σχολών αίτινες ηρωτήθησαν περί υπάρξεως εν αυταίς μαλλιαρών κατηγορηματικώς απέκρουσαν εκάστη τας περί της οικείας Σχολής διαδόσεις».² Παρόλα αυτά, η επιτροπή συνεχίζει να συνεδριάζει και να «συσκέπτεται επί του ζητήματος των μαλλιαρών».³

Αποτέλεσμα των συνεδριάσεων αυτών είναι η εγκύκλιος που στέλνεται μέσω της Μ. Πρωτοσυγκελλίας στο σύνολο των σχολείων της αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως. Η επιτροπή ζητά πλήρη ενημέρωση όχι μόνο για την ύπαρξη αλλά και για την ενδεχόμενη δράση των δημοτικιστών στα σχολεία, στο πλαίσιο της μέριμνάς της «...περί της προφυλάξεως της διδασκαλίας των τέκνων του λαού από των επηρειών των χυδαϊστών...».⁴ Ωστόσο σύντομα διαπιστώνεται ότι οι περισσότερες από τις διευθύνσεις των κοινοτικών σχολείων επιδεικνύουν «αδιαφορίαν και αμέλειαν», οπότε δηλώνεται ρητά ότι οι διευθυντές και οι διευθύντριες θα επωμισθούν προσωπικά την ευθύνη για κάθε καθυστέρηση των απαντήσεών τους.⁵ Πρόκειται όμως για μία δήλωση που θα πέσει στο κενό, καθώς η επιτροπή διακόπτει τις εργασίες της και τις αρμοδιότητές της αναλαμβάνει η ΠΚΕΕ.⁶

Η σύνθεση της επιτροπής αυτής εγείρει τις αντιρρήσεις του *Ταχυδρόμου*. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα στηλιτεύει με καυστικό τρόπο τις ενέργειες του Λ. Λιμαράκη για τον αποκλεισμό από την ΠΚΕΕ του διευθυντή της Μεγάλης του Γένους Σχολής, ο οποίος παραδοσιακά ήταν μέλος της. Επισημαίνει μάλιστα πως «...απειλείται η Επιτροπή και υπό του μικροβίου του μαλλιαρισμού»,⁷ αφού ο Λ. Λιμαράκης ήταν μέλος και της προηγούμενης επιτροπής του ΔΕΜΣ, η οποία «...αφού ανήλθεν εις την στέγην και έβαλε μίαν μεγάλην

¹ «Πάσχα το Άγιον σε ήχο πλάγιον», *Εμπρός*, τχ. 140, 9/4/1911, σ. 3 & «Πινακίδες», *Εμπρός*, τχ. 145, 14/5/1911, σ. 4.

² «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 55, 2/4/1911. Τα σχολεία που αναφέρονται στα σχετικά άρθρα της *Αστραπής* είναι η Μεγάλη του Γένους Σχολή, το Ζωγράφειο Γυμνάσιο, η Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου και το Ελληνογαλλικό Λύκειο.

³ «Εθνικόν κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 83, 29/5/1911.

⁴ «Εκκλησιαστικά χρονικά», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 23, 11/6/1911, σ. 179. & «Εθνικόν Κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 97, 12/6/1911

⁵ «Εθνικόν Κέντρον. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 101, 16/6/1911 & «Εκκλησία. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2332, 16/6/1911.

⁶ «Έκθεσις των εργασιών της Π. Κ. Εκπαιδευτικής Επιτροπής κατά το έτος 1911», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 16, 13/4/1912, σ. 127. Βλ. επίσης: «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2314, 29/5/1911. Η επιτροπή του ΔΕΜΣ δε δημοσιοποίησε το πόρισμα των ερευνών της. Πιθανότατα θα ήταν παρόμοιο με το αντίστοιχο της επιτροπής της κοινότητας Σταυροδρομίου, το οποίο είχε διαβαστεί στη διάρκεια της συνέλευσης για την εκλογή νέων εφόρων στο Ζωγράφειο.

⁷ «Ζητήματα και πράγματα. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3913, 20/5/1911.

κραυγήν *urbi et orbi*, καλούσα από τα πέρατα της οικουμένης τον Ελληνισμόν σύμπαντα να καταθέση περί του ζητήματος μέχρι του 2,000 σωτηρίου έτους, κατέπεσε λιπόθυμος εκ της προσπαθείας και εξέπνευσεν η δυστυχής».¹ Για το θέμα διαμαρτύρονται και οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί της Μεγάλης του Γένους Σχολής, ωστόσο παρά τις διαβεβαιώσεις που λαμβάνουν, η σύνθεση της ΠΚΕΕ δεν αλλάζει.² Κατόπιν αυτών των εξελίξεων, το *Εμπρός* σχολιάζει δηκτικά: «Οι μαλλιαροί δάσκαλοι του Πέραν ήρχισαν να πλέκουν εγκώμια εις την γονιμότητα, την δραστηριότητα, την διορατικότητα και τας άλλας αρετάς της Εκπαιδευτικής Επιτροπής. Λάκκον έχει η φάβα».³

Αρχικά η επιτροπή καταλήγει σε μια σειρά αποφάσεων ενόψει της νέας σχολικής χρονιάς. Πέρα από την επικύρωση της απόφασης περί καταλογισμού ευθύνης στους διευθυντές που δεν απάντησαν στην τελευταία εγκύκλιο της επιτροπής του ΔΕΜΣ, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μέτρα που προτίθεται να λάβει εις βάρος των εκπαιδευτικών. Διαβάζουμε στην *Αστραπή*: «Τρίτον όπως πολεμήση αμειλίκτως πάντα διδάσκαλον προπαγανδιστήν μη επιτρέπουσα τον διορισμόν τοιούτου εν ταις Σχολαίς της Αρχιεπισκοπής. Τέταρτον όπως μη επιτρέψη την εις τας σχολάς πρόσληψιν διδασκάλων μαλλιαρών έστω και αν εν τη διδασκαλίαν των δεν κάμνουσι χρήσιν των φρονημάτων των, ή δεν εξασκούσιν οιανδήποτε προπαγάνδαν. Τελευταίον δε να εξετάση την πηγήν από της οποίας προέρχονται οι μαλλιαροί διδάσκαλοι και να εφαρμόση τα απαιτούμενα μέτρα προς παρεμπόδισιν πάσης περαιτέρω προόδου της συστηματικής προς τούτο προπαγάνδας των μαλλιαρών».⁴ Ο *Ταχυδρόμος* επικροτεί τις αποφάσεις αυτές, αλλά επισημαίνει πως «αν δεν επιτρέπεται η διδασκαλία μαλλιαρών, είναι δυνατόν να επιτραπή η εφαρμογή προγράμματος, εις την σύνταξιν του οποίου δεν συνέπραξαν μόνον μαλλιαροί αλλ' υπήρξαν οι κύριοι εισηγηταί;».⁵

Ακολουθεί η διεξαγωγή ανακρίσεων από την ΠΚΕΕ, καθ' όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού. Η Επιτροπή, λαμβάνοντας υπόψη της τις καταγγελίες του επόπτη των σχολών, αρχιμανδρίτη Σωφρόνιου Σταμούλη, οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση με τις κατηγο-

¹ «Ζητήματα και πράγματα. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, όπ.π..

² Για τις αντιδράσεις των εκπαιδευτικών βλ. «Ζητήματα και πράγματα. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3919, 27/5/1911. Στα τέλη Μαΐου 1911 έληξε η θητεία των μελών της ΠΚΕΕ, τα οποία αντικαταστάθηκαν από τους: επίσκοπο Λέρου και Καλύμνου Γερμανό (πρόεδρος), Λ. Λιμαράκη (αντιπρόσωπος του ΔΕΜΣ), επίσκοπο Σταυρουπόλεως Χριστόφορο, αρχιμανδρίτη Γρηγόριο Κωνσταντινίδη, Π. Καραθεοδωρή, Αρ. Δημόπουλο και Γ. Βασδραβέλλη (μέλη). Ο τελευταίος δεν αποδέχθηκε την εκλογή του στην επιτροπή και παραιτήθηκε αμέσως. Βλ. «Εκθεσις των εργασιών της Π.Κ. Εκπαιδευτικής Επιτροπης κατά το έτος 1911», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 16, 13/4/1912, σ. 125.

³ Βεελεβεβούλ, «Σαϊτιές», *Εμπρός*, αρ.φ. 150, 18/6/1911, σ. 4.

⁴ «Εθνικόν κέντρον. Αποφάσεις δια το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 108, 23/6/1911. Το θέμα αυτό απασχολεί την ΠΚΕΕ για αρκετές εβδομάδες, όπως φαίνεται από μεταγενέστερο δημοσίευμα. Βλ. «Εθνικόν κέντρον. Ζήτημα γλωσσικόν», *Αστραπή*, αρ.φ. 129, 14/7/1911

⁵ «Ζητήματα και πράγματα. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3943, 24/6/1911.

ρηματικές δηλώσεις εφοριών και διευθύνσεων περί μη ύπαρξης δημοτικιστών στα σχολεία, καλεί σε απολογία όλους τους εκπαιδευτικούς που είχε κατονομάσει ο τελευταίος, προκειμένου να διαπιστώσει την αλήθεια.¹ Μάλιστα καλεί όχι μόνο δημοτικιστές εκπαιδευτικούς, αλλά ακόμα και μετριοπαθείς καθαρολόγους, όπως ο Μ. Αυθεντόπουλος, οι εξηγήσεις του οποίου θεωρούνται επαρκείς και απαλλάσσεται.² Ωστόσο ο ίδιος ο επόπτης δεν παρίσταται στις συνεδριάσεις αυτές, πιθανότατα λόγω της αντιπαράθεσής του με τον Λ. Λιμαράκη,³ με αποτέλεσμα στη σχετική έκθεση της Επιτροπής που υποβάλλεται στον Πατριάρχη να αναφέρεται πως «...δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι διδάσκαλοι edίδαζαν κατά το μαλλιαρικόν ιδίωμα μέχρι τούδε...».⁴

Η διακοπή των εργασιών της ανακριτικής επιτροπής δίνει αφορμή στο *Εμπρός* να προβεί σε νέα σκωπτικά σχόλια σχετικά με την αδράνειά της,⁵ αλλά το έργο που έχει επωμιστεί η ΠΚΕΕ δεν είναι μικρό. Στην έκθεση των εργασιών της για το 1911 αναφέρεται με εύσχημο τρόπο η δυσαρέσκειά της για την επιπλέον «...επασχόλησιν, εις ην κατεδίκασε την Εκπαιδευτικήν Επιτροπήν το κατά λήξαν έτος αναφανέν μαλλιαρικόν ζήτημα».⁶ Πραγματικά, το νέο σχολικό έτος η Επιτροπή συνεδριάζει τακτικά και καλεί τους «ύποπτους» εκπαιδευτικούς σε απολογία, γεγονός που δεν αρέσει καθόλου στους δημοτικιστές.⁷ Από την άλλη, αυτό που δεν αρέσει στους καθαρολόγους είναι η έλλειψη απτών αποτελεσμάτων. Έτσι καταγγέλλεται ως δημοτικιστής ο Λ. Λιμαράκης, μέλος της ΠΚΕΕ. Ο καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Β.Α. Μυστακίδης, του καταλογίζει την ευθύνη τόσο για τη σύνθεση και την αναποτελεσματικότητα της επιτροπής, όσο και για τον εκφοβισμό διευθυντών κι εκπαιδευτικών, ώστε να μην καταγγείλουν τους δημοτικιστές συναδέλφους

¹ Βλ. «Γλωσσικό ζήτημα», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2369, 23/7/1911, «Γλωσσικό ζήτημα», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2376, 30/7/1911, «Παράδοξος», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2380, 3/8/1911, «Το γλωσσικό ζήτημα», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2388, 11/8/1911 & «Το ζήτημα του επόπτη της σχολής της αρχιεπισκοπής», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2416, 8/9/1911.

² Βλ. «Το γλωσσικό ζήτημα», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2402, 25/8/1911, «Το γλωσσικό ζήτημα. Αι εξηγήσεις του κ. Αυθεντοπούλου εν τη Εκπαιδ. Επιτροπή», *Πρόοδος*, αρ.φ.2404, 27/8/1911 & «Η εβδομάς», *Απ' Όλα*, τχ. 54, 27/8/1911, σελ. 652. Ο Μ. Αυθεντόπουλος προκειμένου να αρθεί κάθε υπόνοια για τις γλωσσικές του πεποιθήσεις δημοσίευσε την απολογία του, η οποία, όπως επισημαίνει δηκτικά το *Εμπρός*, χρησίμευσε κυρίως ως διαφήμιση της προ πενταετίας διάλεξής του για τη γλώσσα στον ΕΦΣΚ. Βλ. Βεελζεβούλ, «Σαϊτιές», *Εμπρός*, αρ.φ. 161, 3/9/1911, σ. 4.

³ Βλ. «Ζητήματα και πράγματα. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3919, 27/5/1911 & «Ζητήματα και πράγματα. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3961, 15/7/1911, όπου καταγγέλλεται η σκαιή συμπεριφορά του Λ. Λιμαράκη προς τον Επόπτη των Σχολών.

⁴ «Εθνικό κέντρον. Ζήτημα μαλλιαρών», *Αστραπή*, αρ.φ. 187, 15/12/1911.

⁵ «Επίκαιρα πειράγματα για πρόσωπα και πράγματα», *Εμπρός*, τχ. 160, 27/8/1911, σ. 4.

⁶ «Έκθεσις των εργασιών της Π. Κ. Εκπαιδευτικής Επιτροπής κατά το έτος 1911», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 16, 13/4/1912, σ. 125.

⁷ «Ιδικά μας και ξένα. Το γλωσσικό ζήτημα», *Χρονικά*, τχ. 10, 15/12/1911, σ. 120.

τους.¹

Στις αρχές του 1912 ο Μ. Πρωτοσύγκελλος του Πατριαρχείου, Αθηναγόρας, ανακοινώνει στις διευθύνσεις και τις εφορίες των σχολείων της Πόλης μια νέα απόφαση της ΠΚΕΕ. Η Επιτροπή αυτή τη φορά «εντέλλεται» το διδακτικό προσωπικό «...όπως απέχουσιν ουχί μόνον εν ταις σχολαίς, αλλά και εκτός αυτών πάσης περί του γλωσσικού ζητήματος συζητήσεως ή ενεργείας».² Το σκεπτικό της είναι πως τέτοιου είδους συζητήσεις κι ενέργειες διαταράσσουν την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων, κάτι που δεν πρόκειται να ανεχθεί. Προειδοποιεί λοιπόν «...ότι διδασκαλος ενεργών περί του γλωσσικού ζητήματος είτε εντός είτε εκτός των σχολών κατά τρόπον διαταράττοντα την κοινήν συνείδησιν και υπονομεύοντα την κοινώς αποδεκτήν γενομένην εθνικήν ημών γλώσσαν, ή προβαίνων εις δημοσιεύματα αντικείμενα προς την καθεστώςαν γλώσσαν παύεται της θέσεως αυτού».³

Οι ενέργειες αυτές καταδικάζονται σε ένα άρθρο των *Χρονικών* που αναφέρεται στο συνέδριο το οποίο οργανώνουν οι εκπαιδευτικοί το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς. Ο συντάκτης, ευχόμενος να συγκροτήσουν ένα συλλογικό όργανο υπό κεντρική αρχή που θα αποτελείται από τους ίδιους, προβλέπει: «Αν επιτύχη μια τέτοια ευχή ο δάσκαλος θα παύση να βρίζεται. Δε θα κουρελιάζεται γιατί είναι μαλλιαρός και η Εκπ. Πατρ. Επιτροπή δε θα έχη την τόλμη στο μέλλον να του επιβάλλη τόσο ταπεινωτικά και ασυνείδητα γλωσσόδετη, υπογραφή λιβέλλων, να παραβιάζη τη συνείδησή του, και να μη του δίνη το δικαίωμα σαν άνθρωπος κι αυτός που ανήκει στο έθνος να ομιλή για ένα ζήτημα που ενδιαφέρει τόσο το έθνος».⁴ Στο ίδιο περιοδικό αποδοκιμάζεται με διάχυτη ειρωνεία η απόφαση της ΠΚΕΕ να τονίσει, στο νέο πρόγραμμα που συντάσσει για τα αστικά σχολεία, ότι αποκλείονται τα κείμενα που φέρουν «στίγματα μαλλιαρισμού». Σύμφωνα με τον συντάκτη, «...δεν υπάρχουνε στίγματα, παρά υπάρχει μόνο η δημοτική γλώσσα, που το πρόγραμμα της Εκπαιδευτικής δεν την αποκλείει, αφού διατάζει να απαγγέλνονται **δημοτικά ποιήματα**».⁵

Το Πατριαρχείο στρέφεται ενεργά κατά του δημοτικισμού ακόμα και στο πλαίσιο

¹ Β.Α. Μυστακίδης, «Η εκπαιδευτική επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3944, 25/6/1911. Ο συντάκτης του άρθρου ειρωνικά αναφέρει την εφαρμογή του «Λιμαράκειου νόμου», κατά τον οποίο «την παιδευσιν πρέπει να διευθύνωσιν ιατροί και δικηγόροι». Καταγγέλλει ακόμα ότι οι ενέργειες του Λ. Λιμαράκη έχουν δημιουργήσει «Βαβέλ συγκρούσεων καθηκόντων, και διαιρέσεις εφορειών και διαφοράς Επιτροπών», ενώ οι διευθυντές των σχολείων δεν καταγγέλλουν τους δημοτικιστές εκπαιδευτικούς για να μη δυσανεστήσουν. Επίσης βλ. «Ζητήματα και πράγματα. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3961, 15/7/1911, όπου αναφέρεται πως ο Λ. Λιμαράκης απειλεί και υβρίζει δημόσια εκπαιδευτικούς, προκειμένου να μη γράφουν στις εφημερίδες.

² «Περί του γλωσσικού ζητήματος», *Ταχυδρομος*, αρ.φ. 4145, 25/2/1912.

³ «Περί του γλωσσικού ζητήματος», όπ.π..

⁴ «Δικά μας και ξένα. Το δασκαλικό συνέδριο», *Χρονικά*, τχ. 25, 15/8/1912, σ. 30.

⁵ «Δικά μας και ξένα. Το πρόγραμμα της Εκπαιδευτικής», *Χρονικά*, τχ. 26, 1/9/1912, σ. 47.

κοινωνικών εκδηλώσεων. Στον εορτασμό της εκατονταετηρίδας της ελληνικής επανάστασης που οργανώνεται στην αίθουσα του ΕΦΣΚ, μετά από μία σύντομη αλλά αφόρητα κοινότοπη εισήγηση του προέδρου του Συλλόγου, Μ. Αυθεντόπουλου,¹ στο βήμα ανεβαίνει ο Ν. Βασιλειάδης για να δώσει διάλεξη με τίτλο: «Φαναριώτες ποιητές από το 1453 – 1900». Ο ομιλητής, χρησιμοποιώντας τη δημοτική γλώσσα, βάζει «... από τη μια μεριά τα λαϊκά τραγούδια της Πόλης κι' από την άλλη τους στιχοπλόκους της λόγιας παράδοσης. Ήταν ένα ξεχώρισμα προβάτων από τα ερίφια»,² όμως το ακροατήριο τον αντιμετωπίζει με άκομμο τρόπο. Ο Α. Γιαλούρης στηλιτεύει με ιδιαίτερη οξύτητα αυτή τη συμπεριφορά, αφού αν «... δεν άρεζαν το θέμα και η γλώσσα του κ. Βασιλειάδη ήταν περιττό νάρθουν στην τελετή αφού και ο τίτλος της διάλεξης κι' η γλωσσική πεποίθηση του λόγιου γιατρού ήταν γνωστά».³

Παρών στην τελετή είναι και ο Τοποτηρητής του Οικουμενικού Θρόνου, μητροπολίτης Καισαρείας Νικόλαος, ο οποίος στο τέλος επαινεί τον ομιλητή. Τις επόμενες μέρες όμως, η διάλεξη του Ν. Βασιλειάδη γίνεται «... αφορμή για να συρθεί πάλι το γλωσσικό ζήτημα στο Μικτό Συμβούλιο των Πατριαρχείων, σαν να είταν ο χειρότερος κακούργος. Και η αμάθεια, ο τσορπατζισμός, η σαπίλα και ο γεροντισμός, ζωντάνεψαν το θλιβερό χορό των πιο μαύρων εποχών της ανθρωπότητας».⁴ Η αντίδραση αυτή του Γ. Χαλκούση οφείλεται στο έγγραφο που μετά τη συνεδρίαση κοινοποιεί το Πατριαρχείο. Σε αυτό αναφέρεται πως, επειδή η διάλεξη του Ν. Βασιλειάδη έγινε «... εν γλωσσικό ιδιώματι κοινώς μη παραδεδεγμένω, αποφάσει της Συνελεύσεως των Δύο της Εκκλησίας Σωμάτων, προτρεπόμεθα, όπως εν δημοσίαις τελεταίς και πανηγύρεσι, εν αις μάλιστα προΐστανται αι Εκκλησιαστικάί και Εθνικάί Αρχαί, αποκλείητε η χρησιμοποίησις εις τους απαγγελομένους λόγους γλωσσικού ιδιώματος αντικειμένου εις τα κοινή παραδεδεγμένα και την καθιερωμένην υπό της Εκκλησίας και του Έθνους γλώσσαν».⁵

¹ Α. Γιαλούρη, «Η εκατονταετηρίδα της ελλ. επανάστασης στον Ελλ. Φιλολογ. Σύλλογο», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1921, σ. 305. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο συντάκτης πως ο Μ. Αυθεντόπουλος έκλεισε την ομιλία του με στίχους από το ποίημα «Τουρκομάχος Ελλάς» του Αλ. Σούτσου, «... που αυτούς και μόνους βρήκε να ενθυμηθεί ο κ. Πρόεδρος σε μια μέρα προφητεμένη από τον πόνο της λαϊκής ψυχής και υμνημένη από το Σολωμό».

² Όπ.π., σσ. 305-306.

³ Όπ.π., σσ. 305-306.

⁴ Γ. Χαλκούση, «Η δημοτική και τα Πατριαρχεία», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1921, σ. 306.

⁵ «Το ντοκουμέντο!...», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1921, σ. 380.

4.3. Απόψεις υπέρ της δημοτικής

Στα τέλη του Αυγούστου του 1902 ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης ενημερώνει ότι έχει ήδη εκδοθεί και αποστέλλεται σε όλες τις επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου εγκύκλιος, η οποία συνιστά σε όλους τους ορθόδοξους να σταματήσουν να στέλνουν τα παιδιά τους «...εις τας υπό ξένων διατηρουμένας σχολάς».¹ Η είδηση αυτή δεν θα είχε καμία σχέση με το γλωσσικό ζήτημα, αν δε συνοδευόταν από ένα μικρό σχόλιο: η εγκύκλιος «...είναι συντεταγμένη εν γλώσση ασυνήθως απλή καταληπτή εις πάντας εν γένει τους χριστιανούς...».² Πραγματικά, το κείμενο που δημοσιεύεται τις επόμενες μέρες στις εφημερίδες είναι γραμμένο σε μια εξαιρετικά απλή εκδοχή της καθαρεύουσας, μια γλώσσα πρωτοφανή για επίσημο έγγραφο του Πατριαρχείου.³ Για να γίνει αντιληπτό το πόσο ασυνήθιστο είναι κάτι τέτοιο, αρκεί να αναφέρουμε ένα δημοσίευμα των *Χρονικών*, δέκα χρόνια αργότερα. Μετά από έναν καταστροφικό σεισμό που έχει πλήξει τα Γανόχωρα της Αν. Θράκης, το περιοδικό καταγγέλλει την αναισθησία των ιερέων που προσπαθούν να πείσουν τον κόσμο να συνδράμει τους σεισμοπαθείς «...μιλώντας στην άνοστή τους καθαρεύουσα...».⁴

Το γεγονός δεν διαφεύγει της προσοχής του Γάλλου δημοσιογράφου Pierre Quillard, ο οποίος επισημαίνει την αντίφαση. Ο Πατριάρχης που σε κάθε περίπτωση γνωστοποιεί τη γνώμη του υπέρ της καθαρεύουσας και η Εκκλησία που μόλις πρόσφατα αναθεμάτισε τη μετάφραση του Ευαγγελίου σε χυδαία γλώσσα, «...δια να εννοηθή υφ' όλου του ποιμνίου, ηναγκάσθη να μεταχειρισθή γλώσσαν δημώδη, την γλώσσαν, την οποίαν είχε καταδικάσει...».⁵ Η Κωνσταντινούπολις μπροστά σε τέτοιους ισχυρισμούς διαμαρτύρεται εντόνως: «*Η γλώσσα ης εγένετο χρήσις εις την προωρισμένην δια τας επαρχίας εγκύκλιον, δεν είναι η χυδαία, δεν είναι η μαλλιαρική, δεν είναι το ιδίωμα το φανταστικόν, το επίπλαστον εκείνο όσον και τερατώδες κατασκεύσμα...*».⁶ Ο συντάκτης δεν φείδεται χαρακτηρισμών για τους ανόητους δημοτικιστές και το εξάμβλωμα που τερατούργησε η φαντασιοληξία τους. Κάνει όμως σαφή διαχωρισμό μεταξύ «...της γελοιογραφίας ταύτης της αφο-

¹ «Εκκλησιαστικά χρονικά. Εγκύκλιος περί ξένων σχολών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 35, 30/8/1902, σ. 375.

² «Εκκλησιαστικά. Προπαγανδικαί σχολαί», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 191, 29/8/1902.

³ «Εκκλησιαστικά ειδήσεις. Αι προπαγανδικαί σχολαί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1268, 29/8/1902 & «Εκκλησιαστικά. Εγκύκλιος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 192, 30/8/1902.

⁴ «Δικά μας και ξένα. Παντού οι πρόγονοι», *Χρονικά*, τχ. 25, 15/8/1912, σ. 30.

⁵ «Η γλώσσα της εγκυκλίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 214, 26/9/1902.

⁶ «Η γλώσσα της εγκυκλίου», όπ.π.

ρήτου και της απλής, αλλ' ευπρεπούς γλώσσης...»¹ στην οποία διατυπώθηκε η εγκύκλιος και δηλώνει ότι το απλό αυτό ύφος επιλέχθηκε λόγω της μεγάλης σημασίας των συστάσεων της Εκκλησίας, οι οποίες μάλιστα απευθύνονται πρωτίστως στις τάξεις του λαού. Παρά την απλότητά της όμως, τονίζει, η γλώσσα της εγκυκλίου παραμένει καθαρεύουσα.

Ανάλογα απλή, αλλά πάντα καθαρεύουσα, θέλει η Εκκλησία την γλώσσα στην οποία τελείται το κήρυγμα στους ναούς. Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* με το άρθρο της «Μέριμνα περί κηρύγματος» στις αρχές του 1903, εκφράζει το μέλημα αυτό του Πατριαρχείου. Ο συντάκτης έχει την πεποίθηση πως το κήρυγμα τελείται σύμφωνα με τις οδηγίες που δόθηκαν με εγκύκλιο τον Αύγουστο του 1902, όπου προβλεπόταν η ανάγνωση από τους δασκάλους των Κυριακοδρομιών του Ν. Θεοτόκη ή των Ευαγγελικών Διδαγμάτων² που είναι γραμμένα σε απλή γλώσσα κι επομένως εύληπτα στον λαό. Στη συγκεκριμένη περίπτωση προέχει η κατανόηση του κηρύγματος, γιατί βρισκόμαστε «...εν εποχή της παρ' ημίν εισδύσεως οθνείων ιδεών και ζενιζόντων διδαγμάτων... λαλούντων παρ' ημίν έτερα παρ' α παρελάβομεν...».³ Γι' αυτό και δηλώνεται ξεκάθαρα πως σε κάθε περίπτωση που τα σχετικά αναγνώσματα «...εννοούνται δυσχερώς, οι διδάσκαλοι καθήκον έχουσι να προβαίνωσιν εις εξήγησιν επί το απλούστερον...».⁴

Λίγους μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του 1903, ο αρχιμανδρίτης Πορφύριος Λογοθέτης από το Παρίσι ασκεί κριτική στον τρόπο με τον οποίο γίνεται το κήρυγμα στους ναούς. Υποστηρίζει ότι ο λαός έχει ανάγκη από κατηχητικές ομιλίες που να είναι καταληπτές, αλλιώς το κήρυγμα είναι άχρηστο. Στο επιχείρημα ότι δε γίνεται να πέσει ο Λόγος του Θεού τόσο χαμηλά, ώστε να γίνεται κατανοητός από αμόρφωτους, αντιτείνει ότι ο ίδιος ο Χριστός απευθυνόταν σε αμόρφωτους, επομένως χρησιμοποιούσε τη δική τους, απλή γλώσσα και όχι αυτή των λογίων. «*Τούτο είνε αληθώς το μυστικόν της χριστιανικής διδασκαλίας, ότι οποίον δήποτε ένδυμα γλώσσης και αν ενδυθή, οία δήποτε ράκη γλωσσικά και αν φορέση, πάντοτε απαστράπτει το μεγαλείον αυτής διότι είνε ρήματα ζωής αιωνίου*».⁵

¹ «Η γλώσσα της εγκυκλίου», όπ.π.

² Τα Ευαγγελικά Διδάγματα είναι μικρά φυλλάδια που εκδίδονταν κάθε Παρασκευή μαζί με την *Εκκλησιαστική Αλήθεια*. Σε αυτά περιλαμβάνονταν ένα μικρού σχήματος τετρασέλιδο υπό τον τίτλο «Συμβουλαί εις τον λαόν μας», το οποίο περιείχε σε περίληψη την ερμηνεία της περικοπής του Ευαγγελίου που θα διαβαζόταν την Κυριακή στους ναούς. Η γλώσσα στην οποία γράφονται οι «Συμβουλαί» είναι κατ' απαίτηση του Πατριάρχη τόσο απλή, που ο *Ταχυδρόμος* σημειώνει ότι με αυτόν τον τρόπο «...ο προς τον λαόν αποτεινόμενος κατέρχεται μέχρις αυτού, όπως διανοίξη τα όμματά του...». Βλ. «Εν Κωνσταντινουπόλει τη 8 Μαΐου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1462, 8/5/1903 & «Ευαγγελικά διδάγματα», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 19, 9/5/1903, σ. 221.

³ «Μέριμνα περί κηρύγματος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 3, 17/1/1903, σ. 33.

⁴ Όπ.π., σ. 34.

⁵ Π. Λογοθέτη, «Σκέψεις επί του θείου κηρύγματος και του περιεχομένου αυτού», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 40, 3/10/1903, σ. 418.

Προκειμένου να μη μείνει η παραμικρή αμφιβολία ως προς το τι ακριβώς εννοεί όταν μιλάει για «απλή γλώσσα», ο ίδιος ιερωμένος επανέρχεται στις στήλες της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας* τον Ιανουάριο του 1904. Οι «Σκέψεις περί της γλώσσας του θείου κηρύγματος» είναι ένας ύμνος στη δημοτική, που ξεκινάει με την απορία αν συμφέρει πρακτικά να χρησιμοποιείται από τον άμβωνα η καθαρεύουσα, ή η μητρική γλώσσα του λαού. Σύμφωνα με τον Π. Λογοθέτη «ο λαός έχει γλώσσαν μητρικήν, γλώσσαν ζωντανήν, την οποίαν καταλαμβάνει και αισθάνεται».¹ Είναι λοιπόν λάθος να μεταχειρίζονται οι ιεροκήρυκες επιτηδευμένο λόγο ο οποίος αντί να συγκινήσει, αποκοιμίζει το ακροατήριο. Είναι απαραίτητο να κατέβουν στο επίπεδο του λαού και να μιλήσουν στη μητρική του γλώσσα, ακόμα κι αν αυτή δεν έχει καθορισμένους γραμματικούς κανόνες και τύπους και μοιάζει άκομψη έναντι της καθαρεύουσας. Έχει όμως κάτι που η καθαρεύουσα δεν θα αποκτήσει ποτέ: «έχει την ζωήν και την δύναμιν, άτινα συγκινούν και ενθουσιώσι τον λαόν, έχει την φυσικότητα και ωφέλειαν και το ανεπιτήδευτον, άτινα ουδέποτε η καθαρεύουσα με την τεχνικήν φρασεολογίαν της δύναται να κατορθώση».²

Επιπλέον το κήρυγμα δεν είναι φιλολογικό προϊόν, αλλά σκοπό έχει να μεταδώσει στον λαό τις χριστιανικές αλήθειες. Προκειμένου να τις κατανοήσει, ο λαός έχει ανάγκη να τις ακούσει στη μητρική του γλώσσα. Η ουσία δηλαδή δε βρίσκεται στη γλώσσα, αλλά στις υψηλές ιδέες που εκφέρονται με το περικάλυμμα της γλώσσας. Για τον λόγο αυτό, υποστηρίζει ο Π. Λογοθέτης, «η Εκκλησία... δεν απαξιοί οποιονδήποτε γλωσσικόν ένδυμα, αρκεί να δύναται δι' αυτού να ενδώση τας χριστιανικάς αληθείας».³ Θα χρειαστεί να περάσουν περίπου 15 χρόνια προτού εκφραστεί ξανά παρόμοια άποψη μέσω της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*. Συγκεκριμένα το 1919 αναδημοσιεύεται ένα άρθρο του *Εκκλησιαστικού Κήρυκα* της Αθήνας, με το οποίο στηλιτεύεται η πρόταση κάποιων καθηγητών του εκεί Πανεπιστημίου για δραστικό περιορισμό των θρησκευτικών μαθημάτων στη μέση εκπαίδευση. Στο άρθρο τονίζεται emphatically ότι η επικριτική στάση της εφημερίδας δεν σχετιζε-

¹ Π. Λογοθέτη «Σκέψεις περί της γλώσσας του θείου κηρύγματος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 1, 9/1/1904, σ. 5.

² Προς επίρρωση της θέσης του αυτής, ο Π. Λογοθέτης αναφέρει το εξής περιστατικό: Κάποτε ο διευθυντής της Θεολογικής Σχολής Χάλκης, μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Τυπάλδος, και ο φιλόλογος και ποιητής Ηλίας Τανταλίδης θέλησαν να «διορθώσουν» την απλή γλώσσα του Η. Μηνιάτη, ξεκινώντας από μία ομιλία που είχε ως τίτλο τη φράση: «Πώς έκαμεν ο Θεός τον άνθρωπον και πώς έκαμεν ο άνθρωπος τον Θεόν». «Την δύναμιν και τον πλούτον της απλουστάτης ταύτης φράσεως εστάθη αδύνατον να αντικαταστήσωσι δια της καθαρευούσης και ούτως απελπισθέντες αφήκαν τον Μηνιάτην περιβεβλημένον με τα υπέρλαμπρα ράκη της μητρικής γλώσσας με τα οποία και σήμερον έτι ακουόμενος και αναγινοσκόμενος συγκινεί και συναρπάζει πάντα ακροατήν». Π. Λογοθέτη «Σκέψεις περί της γλώσσας του θείου κηρύγματος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 1, 9/1/1904, σ. 6.

³ Π. Λογοθέτη «Σκέψεις περί της γλώσσας του θείου κηρύγματος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 1, 9/1/1904, σ. 7.

ται με το γλωσσικό ζήτημα, διότι «η Εκκλησία δεν ενδιαφέρεται δια ποίων φραστικών ει-
κόνων θα εισδύση και θα εντυπωθή εις την ανθρωπίνην καρδίαν ο λόγος της σωτηρίας...».¹
Δηλώνεται δηλαδή για άλλη μια φορά η δευτερεύουσα σημασία της γλώσσας σε σχέση
με το περιεχόμενο και το μήνυμα του χριστιανισμού, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με
την επισήμως εκπεφρασμένη θέση της Εκκλησίας υπέρ της καθαρεύουσας.

Ένα επεισόδιο που καταγράφεται από τον *Ταχυδρόμο*, δείχνει όχι βέβαια την υπο-
στήριξη, αλλά τουλάχιστον την ανοχή κάποιων μελών του κλήρου προς τον δημοτικισμό.
Το 1904, στη διάρκεια μίας εξόδιου ακολουθίας στον ναό του Αγίου Δημητρίου στην Ξυ-
λόπορτα, κάποιος από τους παριστάμενους εκφώνησε τον επικήδειο στη δημοτική. Αυτό
ήταν αρκετό για να κάνει τον *Ταχυδρόμο* να αναφωνήσει ότι «ατυχώς των μανιακών τού-
των ανθρώπων το θράσος εκδηλούται ενίοτε και εν τη ημετέρα πόλει και εν μέσω της ενταύ-
θα ομογενούς κοινωνίας, ήτις διεκρίθη πάντοτε δια την περιφρόνησιν, μεθ' ης υπεδέχθη τας
προς διαστροφήν και δηλητηρίασιν του γλωσσικού αυτής αισθήματος αποπείρας».² Ο συ-
ντάκτης του άρθρου, που καθάπτεται της δημοτικής και των θιασωτών της με βαρείς χα-
ρακτηρισμούς, αφήνει αιχμές και για τους ιερωμένους. Αφού περιγράφει πως το εκκλησι-
ασμα έμεινε έκπληκτο με την ανοχή του τελεταρχούντος αρχιερέως, ο οποίος μάλλον λη-
σμόνησε την εγκύκλιο του Πατριαρχείου που απαγορεύει σε λαϊκούς να εκφωνούν ομιλί-
ες σε ναούς, σημειώνει: «Υποθέτωμεν ότι ούτε ο τελεταρχήσας αρχιερέως, ούτε ο ιερατικός
προϊστάμενος, ούτε οι της εκκλησίας επίτροποι εμφορούνται υπό μαλλιαρικών αρχών».³ Ε-
πιλέγει όμως να μην φτάσει στα άκρα κι αποδίδει τη στάση τους αφενός στην έκπληξη
τους μπροστά στο «πραξικόπημα», κι αφετέρου στην επιθυμία τους να μην προξενήσουν
ακόμα μεγαλύτερο σκάνδαλο με την επέμβασή τους. Ωστόσο τονίζει πως πρέπει αρμοδί-
ως να «...υπομνησθή οίς δει το καθήκον προς αποσόβησιν της επαναλήψεως ούτως ανευλα-
βούς και θρασέως πραξικοπήματος».⁴

Είναι άγνωστο το αν βρήκαν ανταπόκριση οι εκκλήσεις του *Ταχυδρόμου* για επέμ-
βαση των αρμοδίων προς «υπενθύμιση του καθήκοντος όπου δει». Αυτό που είναι γνω-
στό, είναι πως η πλέον επίσημη ετυμηγορία υπέρ της δημοτικής γλώσσας εκφέρεται από
τον ίδιο τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Τον Οκτώβριο του 1912 τα *Χρονικά* ενημερώνουν
πως ο Πατριάρχης παραχώρησε συνέντευξη στην *Ακρόπολη* και αναφέρθηκε, μεταξύ άλ-
λων, και στο γλωσσικό ζήτημα. Μετά από μια περιληπτική αναφορά στις δηλώσεις του

¹ «Όχι άθρησκον εκπαίδευσιν», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 22, 3/8/1919, σελ. 169.

² «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 9 Ιουνίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1776, 9/6/1904.

³ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 9 Ιουνίου», όπ.π.

⁴ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 9 Ιουνίου», όπ.π.

Ιωακείμ Γ', αναγγέλλεται η δημοσίευση ολόκληρου του σχετικού αποσπάσματος στο επόμενο τεύχος.¹

Μέχρι να δημοσιευθεί όμως το επόμενο τεύχος των *Χρονικών*, μεσολαβεί ο θάνατος του Ιωακείμ Γ' και το προαναγγελθέν άρθρο παίρνει τον χαρακτήρα του μνημόσυνου. Ο συντάκτης εξαιρεί τον προοδευτικό και φωτισμένο εκλιπόντα κι επισημαίνει ότι ο Πατριάρχης αγαπούσε τη δημοτική γλώσσα και το δήλωνε ξεκάθαρα. Οι προγενέστερες δηλώσεις του ιεράρχη κατά του δημοτικισμού δεν έχουν ξεχαστεί βέβαια, επιχειρείται όμως να αποδοθούν στο σχολαστικό του περιβάλλον, από το οποίο σταδιακά διαφοροποιήθηκε. Πραγματικά, στο απόσπασμα της συνέντευξης ο Ιωακείμ Γ' δηλώνει πως παρακολουθεί τις προόδους της νεοελληνικής φιλολογίας και πως του αρέσει πολύ η γλώσσα του Κ. Παλαμά, του Α. Καρκαβίτσα και του Χ. Χρηστοβασίλη. «*Είνε γλώσσα ζωντανή και δεν δύναται παρά να επιζήση*»,² αναφέρει χαρακτηριστικά. Όταν ο δημοσιογράφος Στ. Σταματίου του υπενθυμίζει τη στάση της Εκκλησίας κατά τα Ευαγγελικά, ο Πατριάρχης απαντά πως ποτέ δεν στράφηκε κατά της δημοτικής, αλλά η μετάφραση του Α. Πάλλη ήταν σε γλώσσα «ειδεχθή». Ο ίδιος προτιμά την «ομιλουμένη» γλώσσα, στον πλουτισμό της οποίας μπορούν να συντελέσουν τα πολλά διαφορετικά ιδιώματα της δημοτικής. Οι ίδιες απόψεις αναπτύσσονται και σε επιστολή προς τον Χ. Χρηστοβασίλη, όπου ο Ιωακείμ Γ' τον επαινεί για την αληθινή και φυσική γλώσσα που χρησιμοποιεί, «*...ενώ οι φανατικοί οπαδοί του νεωτερισμού πλάττουσι της φαντασίας αυτών πράγματα*».³

Υπέρ της δημοτικής εκφράζονται κι άλλοι ιεράρχες, όπως ο μητροπολίτης Δαρδανελλίων Ειρηναίος. Ο *Λόγος* μνημονεύει τη στάση του και τον συγχαίρει γι' αυτήν σε μια εποχή που «*...βλέπαμε το γλωσσικό ζήτημα... να σέρνεται στα σκαλοπάτια του Δ. Μ. Συμβουλίου, παραμορφωμένο από την κακεντρέχεια, την αμάθεια και όλες τις άλλες κακίες μιάνης εποχής γριάς που ξεψυχά*».⁴ Τα παραπάνω αποτελούν έμμεση αναφορά στη στάση των μελών του ΔΕΜΣ απέναντι στη δημοτική γλώσσα και τον Εκπαιδευτικό Σύμβουλο της Ύπατης Ελληνικής Αρμοστείας στην Πόλη, Κ. Στυλιανόπουλο. Αυτό δίνει ακόμα περισσότερη βαρύτητα στα λόγια του μητροπολίτη Ειρηναίου, που «*...μίλησε στους συναδέλφους του για τη ζωή... και τους είπε πως και η σημερινή μορφή του γλωσσικού, είναι ζωή δυνατή που κανένας δεν έχει δικαίωμα να τη σταματήσει...*».⁵

¹ «Σημειώματα», *Χρονικά*, τχ. 28, 15/10/1912, σ. 80.

² Ιωακείμ ο Γ' και το γλωσσικό ζήτημα», *Χρονικά*, τχ. 29, 15/12/1912, σ. 92.

³ Όπ.π., σ. 93.

⁴ «Ο σεβ. Άγιος Δαρδανελλίων κ. Ειρηναίος», *Ο Λόγος*, Οκτώβριος 1920, σελ. 502.

⁵ Όπ.π., σ. 503.

5. Η στάση των Συλλόγων

Ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης παρακολουθεί στενά τη δραστηριότητα των διαφόρων συλλόγων. Δεν περιορίζεται στη μεταφορά των ανακοινώσεών τους ή στη μετάδοση ειδήσεων σχετικά με τη λειτουργία και τις πρωτοβουλίες τους. Σε αρκετές περιπτώσεις δημοσιεύονται άρθρα που στέκονται κριτικά απέναντι στο έργο των συλλόγων με στόχο είτε να στηρίξουν τη δράση τους, είτε να καταγράψουν την αποτυχία τους. Στις εφημερίδες φιλοξενούνται ακόμα περιλήψεις, αποσπάσματα, αλλά και αυτούσια κείμενα των διαλέξεων που δίνονται υπό τη σκέπη των συλλόγων. Εννοείται πως στον τομέα αυτό πρωτοστατεί το *Σύγγραμμα Περιοδικόν* του ΕΦΣΚ που αποτελεί το έντυπο βήμα του Συλλόγου, γειμίζοντας τα πολυσέλιδα τεύχη του με εργασίες, ανακοινώσεις και πρακτικά συνεδριάσεων. Η δημοσίευση διαλέξεων όμως, είναι μια πρακτική που υιοθετείται ουσιαστικά από το σύνολο του Τύπου.

Εκτός από αυτούς που δραστηριοποιούνται στην Κωνσταντινούπολη, ο Τύπος ενδιαφέρεται και για τις δραστηριότητες των συλλόγων της Ελλάδας. Η Επτάλοφος δημοσιεύει το 1869 ένα άρθρο του – εκ των ιδρυτών του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» – Μιχαήλ Π. Λάμπρου, όπου ο Έλληνας λόγιος υποστηρίζει ότι τα παραμύθια αποτελούν συνδετικό κρίκο με το παρελθόν, καθώς μέσα τους βρίσκονται ίχνη των αρχαίων μύθων και παραδόσεων. Επιπλέον τα χαρακτηρίζει ως «μνημεία της νεοελληνικής γλώσσας» και προς επίρρωση των λόγων του παραθέτει αποσπάσματα από το «Αθάνατο νερό», «...εν των αριστουργημάτων, εν των εξοχότερων μνημείων της νεοελληνικής γλώσσας και φιλολογίας»,¹ καθώς και το τελετουργικό της αφήγησης παραμυθιών.² Παράλληλα όμως εκφράζει την απογοήτευσή του, που μόνο ελάχιστα από αυτά έχουν εκδοθεί στην Ελλάδα. Έτσι το επόμενο έτος δημοσιεύεται στην Κωνσταντινούπολις μια έκκληση του «Παρνασσού» για την καταγραφή και συλλογή δημωδών λέξεων και φράσεων, παραμυθιών, παροιμιών, δημοτικών τραγουδιών, αινιγμάτων, ηθών κι εθίμων του λαού, τα οποία μπορούν «...να χρησιμεύσωσιν ως τα καταλληλότερα μνημεία της δημώδους γλώσσας, ης αι τύχαι... ομοιάζουσι τας τύχας της ημετέρας ιστορίας, και ήτις λεπτομερέστατα πρέπει να μελετάται ως

¹ Μ. Λάμπρος, «Περί των καθ' ημάς παραμυθιών», *Επτάλοφος*, τχ. Β', 7/1869, σ. 321.

² «Τότε μία, η γεροντοτέρα της συντροφιάς, αρχίζει το παραμύθι δια της επωδού Κόκκινη κλωστή κλωσμένη/ Ήστην ανήμη τυλιγμένη/ Δός της μπάτσο να γυρίση/ Παραμύθι ν' αρχινίση/ Και την καλή μου συντροφιά/ Να την καλησπερίση. Καλησπέρα της ευγενείας σας. – Καλησπέρα, γρηά μπάμπω, εκφωνούσιν άπαντες». Όπ.π., σ. 325.

αμέσως μετά της αρχαίας συνεχομένη».¹

Ο «Παρνασσός» συνιστά το υλικό που καταγράφεται να είναι «...εν τη δημόδει γλώσση και απαραλλάκτως ως διηγείται ταύτα ο λαός».² Πρόκειται για μία πρακτική που δεν τηρείται πάντα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις σημειώνονται και αντιδράσεις. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις της *Ευρυδίκης*, που δημοσιεύει δημόδεις παροιμίες της Κρήτης ελαφρώς τροποποιημένες προς την καθαρεύουσα³ και της *Ομόνοιας*, η οποία θεωρεί πως κάποια από τα «Μνημεία της εν Πόντω διαλέκτου» που έχει δημοσιεύσει η Επτάλοφος προσβάλλουν τη δημόσια αιδώ.⁴ Όμως ο Ι. Βαλαβάνης απαντά ότι η συλλογή γλωσσικών μνημείων «πολλά των αρχαίων διαλευκαινόντων», πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να διατηρούνται ακέραια.⁵ Αντίστοιχα ο Νικόλαος Δόσιος παρουσιάζει μια σειρά από δημόδεις βυζαντινές παροιμίες, τις οποίες είχε καταγράψει πιθανότατα ο Μανουήλ Μοσχόπουλος τον 15^ο αιώνα σε αρχαίζον ή καθαρεύον ύφος. Ο Ν. Δόσιος σημειώνει ότι σαφώς και θα είχαν μεγαλύτερη αξία αν είχαν καταγραφεί στη γλώσσα της εποχής τους, αλλά δεν μπορεί να κατηγορήσει έναν λόγιο του 15^{ου} αιώνα όταν ακόμα και στη σύγχρονη εποχή υπάρχουν κάποιοι που στρεβλώνουν τη φυσική γλώσσα των κατά τόπους δημοδών παροιμιών. Σχολιάζει ακόμα ότι οι περισσότερες από τις παλιές αυτές παροιμίες «...φέρονται καθημερινώς ανά το στόμα των πολλών, εν τη φυσική αυτών εννοείται μορφή και γλώσση».⁶ Όπως είναι φυσικό, ο αθηναϊκός σύλλογος επαινείται όταν εκδίδει μία «συλλογήν των προϊόντων της δημόδους φιλολογίας του λαού»⁷ όπου περιλαμβάνεται κι ένα κείμενο του Μ. Deffner, με το οποίο ο Γερμανός γλωσσολόγος «...διαγράφει και τον τρόπον καθ' ον επιστημονικώς πρέπει να γίνωνται τοιαύται εργασίαι και να λύονται γλωσσικά ζητήματα».⁸

Βέβαια, δεν ασχολείται μόνο ο «Παρνασσός» με τη μελέτη της δημοτικής γλώσσας. Στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης βρίσκουμε αρκετές ακόμα αναφορές σε σχετικούς διαγωνισμούς που οργανώνουν η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος,

¹ «Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 751, 24/1/1870.

² «Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός», όπ.π..

³ Κρητηΐς, «Παροιμιαί δημόδεις. (Κρήτης)», *Ευρυδίκη*, τχ. 20, 14/4/1871, σσ. 6-7.

⁴ Ι.Γ.Β., «Κ. διευθυντά της Κωνσταντινουπόλεως», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 825, 21/7/1870 & Ι. Βαλαβάνης, «Αξιότιμη συντάκτα της Κωνσταντι/πόλεως», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 855, 29/9/1870.

⁵ Ι.Γ.Β., «Κ. διευθυντά της Κωνσταντινουπόλεως» & Ι. Βαλαβάνης, «Αξιότιμη συντάκτα της Κωνσταντι/πόλεως», όπ.π..

⁶ Ν. Δόσιος, «Γλωσσικά μελέται. Δημόδεις Βυζαντιακαί παροιμιαί αρχαίζον ή καθαρεύον γλωσσικόν ύφος περιβεβλημένοι», *Ο Κόσμος*, τχ. 23, 12/2/1883, σ. 361.

⁷ Πρόκειται για τα «Νεοελληνικά Ανάλεκτα. Περιοδικώς εκδιδόμενα υπό του Φιλολογικού Συλλόγου "Παρνασσός"».

⁸ «Νεοελληνικά Ανάλεκτα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1273, 3-15/4/1873.

ο σύλλογος «Κοραΐς» και η εν Αθήναις Γλωσσική Εταιρεία. Από τα δημοσιεύματα αυτά διαφαίνεται ότι σκοπός των διαγωνισμών είναι η μελέτη της δημοτικής γλώσσας, αλλά και των τοπικών διαλέκτων και ιδιωμάτων, καθώς και η επαύξηση του γλωσσικού πλούτου.¹ Ωστόσο στη «Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων» του Ν.Γ. Πολίτη καταγράφεται κάτι που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η γενεσιουργός αιτία όλων αυτών. Είναι η ανάγκη να «...τεκμηριωθή, ούτως ειπείν, η εκ των αρχαίων ελλήνων γνησία ημών καταγωγή, ην ηθέλησαν να διαμφισφρητήσωσιν οι περί τον Γερμανόν Φαλμεράυερ».² Η μέσω της γλώσσας απόδειξη της ιστορικής συνέχειας του έθνους είναι μια ιδέα που ασπάζονται και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι μάλιστα τονίζουν ότι σπαράγματα της αρχαίας ελληνικής, ακόμα και της ομηρικής εποχής, σώζονται «...και σήμερον έτι εν ταις δημόδεσι διαλέκτοις του Ελληνικού λαού...».³

5.1 Ομιλίες

*«Αγνοούμεν εις τίνα οφείλεται η πρωτοβουλία της συστάσεως Ελληνικών Συλλόγων εν τη πόλει ημών, αλλ' όστις δήποτε και αν η ο την πρωτοβουλίαν ταύτην συλλαβών, δεν η-δύνατο να ευεργετήση το έθνος του καταλληλότερον και δι' επωφελεστέρου τρόπου».*⁴ Με τα λόγια αυτά η *Ομόνοια* χαιρετίζει την ίδρυση και λειτουργία ολοένα και περισσότερων συλλόγων στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον χαρακτηρίζει «ευφυή επινόηση» την οργάνωση διαλέξεων ανοιχτών στη μεγάλη πλειοψηφία των ομοεθνών. Αναφερόμενος στην ευρωστία των συλλόγων, ο συντάκτης τονίζει πως αν ποτέ βρεθούν σε κατάσταση αποσύνθεσης λόγω οικονομικών προβλημάτων και οι Κωνσταντινουπολίτες κάτσουν «...με εσταυρωμένας χείρας, θα διεπράττομεν το μέγιστον των εγκλημάτων, θα καθιστάμεθα μη-τραλοΐαι, καθότι ούτω θα εδολοφονούμεν την πάτριον ημών γλώσσαν, την γλώσσαν εκεί-

¹ Βλ. «Διάφορα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4354, 13/10/1883, όπου γίνεται αναφορά στο καταστατικό της ΙΕΕΕ, «Γλωσσικός διαγωνισμός», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6395. 9/11/1890, «Γλωσσικός διαγωνισμός», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1127, 4/3/1902, «Η συνέλευσις της Γλωσσικής Εταιρίας. Αι εργασίαι και οι διαγωνισμοί», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 275, 4/12/1906 & «Διαγωνισμός της εν Αθήναις γλωσσικής εταιρίας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3451, 20/11/1909.

² Μ., «Επιφυλλίς. Φιλολογικός κόσμος. Β. Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων υπό Ν.Γ. Πολίτου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 1176, 11/2/1872.

³ Β. Κοντόπουλος, «Αθανασία της ελληνικής γλώσσης», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΕ', 1884, σ. 9.

⁴ «Οι ελληνικοί της πόλεώς μας σύλλογοι», *Ομόνοια*, αρ.φ. 411, 2/6/1865.

νην... της οποίας την μόρφωσιν, ανάπτυξιν και τελειοποίησιν επιδιώκει ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος».¹ Η αναφορά συγκεκριμένα στον ΕΦΣΚ δεν είναι καθόλου τυχαία, καθώς η γλώσσα αποτελεί βασικό του μέλημα. Το πόσο βασικό, φαίνεται και από δύο επιστολές μελών του, που εγκαλούν τον γραμματέα του Συλλόγου, Σ. Μαυρογένη, για σολοικισμούς και βαρβαρισμούς σε κάποιο κείμενό του, το οποίο «...ενδέχεται να αναγνώσωσι και οι ξένοι φιλέλληνες και να ταλανίσωσι τον Σύλλογον ως μηδέ την γλώσσαν καθαρεύοντα».²

Το ειδικό βάρος που έχει η γλώσσα για τα μέλη του ΕΦΣΚ, φαίνεται επίσης από το ότι η πρώτη, τιμητική ομιλία που δίνεται από τον πρόεδρό του, Στ. Καραθεοδωρή, έχει ως θέμα της το αλφάβητο. Αρκετές ακόμα από τις πρώτες αυτές διαλέξεις, που δημοσιεύονται μάλιστα στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, έχουν παρόμοια θεματική. Ο Η. Βασιάδης αναρωτιέται αν η γλώσσα εξελίσσεται μαζί με τον άνθρωπο κι αν η εξέλιξη αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί παρακμή ή πρόοδος, «...καθά φρονούσιν οι θιασώται της διηνεκούς προόδου, οίτινες και την ημετέραν γλώσσαν θεωρούσιν ανωτέραν της αρχαίας».³ Ο Γ. Σοφοκλής επιχειρηματολογεί πως η γλώσσα εξελίσσεται μαζί με το έθνος και διαμορφώνεται ανάλογα με τις ανάγκες του, πλάθοντας νέους όρους ή θέτοντας άλλους στο περιθώριο. Ωστόσο, η νέα ελληνική όχι μόνο δεν απομακρύνθηκε ποτέ από τους αρχικούς της τύπους, αλλά και «...τοσαύτην επί τα κρείττω έλαβε ροπήν, ώστε και αυτού του μακαρίτου Κοραή η γλώσσα απεκλείσθη ήδη του κύκλου της γραπτής γλώσσης καθό χυδαϊζουσα».⁴ Ο Α. Καραθεοδωρής επισημαίνει ότι η σύγχρονη γλώσσα «...αύτη η οπωσούν καθαρεύουσα, συνεχίζεται μετά της αρχαίας δια βαθμίδων οιονεί ανεπαισθήτων...».⁵ Η επιστροφή στην αρχαία γλώσσα είναι βέβαια αδύνατη, αλλά η μελέτη της μπορεί να ωφελήσει πολλαπλά τόσο την ίδια τη νέα ελληνική, όσο και τους χρήστες της. Ο Α. Δαλλαπόρτας, στην εισήγησή του με τίτλο: «Εισαγωγή του περί νεοελληνικής γλώσσης ζητήματος», αναρωτιέται: «η ύλη και το είδος της αρχαίας ελληνικής γλώσσης είναι άρα γε δυνατόν... να χρησιμεύσωσι της ύλης και του είδους της νεωτέρας; Αν δε υποτεθή τούτο δυνατόν, θα ήτον άραγε και ωφέλιμον, ή μήπως επιβλαβές;».⁶ Η γλώσσα λοιπόν αποτελεί μείζον θέμα για τον ΕΦΣΚ.

¹ «Οι ελληνικοί της πόλεως μας σύλλογοι», όπ.π.

² [χ.τ.], *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*, αρ.φ. 988, 28/6/1866.

³ Η. Βασιάδης, «Περί της αρχής των γλωσσών», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', σ. 27.

⁴ Γ. Σοφοκλή, «Πόθεν πηγάζει η περί την ελληνικήν παιδείαν γενική ολιγωρία ημών», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', σ. 108.

⁵ Α. Καραθεοδωρή, «Περί μέσης εκπαιδύσεως», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', σ. 179.

⁶ Α. Δαλλαπόρτας, «Εισαγωγή του περί νεοελληνικής γλώσσης ζητήματος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', σ. 25. Με τη φράση αυτή ο Α. Δαλλαπόρτας ξεκινάει την εισήγησή του, η οποία αποτελεί απλώς μία γενική εισαγωγή σχετικά με την ανθρώπινη γλώσσα εν γένει. Δυστυχώς, συνέχεια στη διάλεξη αυτή είτε δεν υπήρξε, είτε δεν δημοσιεύθηκε ποτέ.

Αυτό ισχύει τόσο για τις ανακοινώσεις που γίνονται μεταξύ των μελών στις τακτικές συνεδριάσεις του Συλλόγου, όσο και για τις δημόσιες διαλέξεις. Το 1864 ο Μ. Καμάρας αναφέρεται στον G. d' Eichthal, ο οποίος εκθειάζει τη ζωντάνια της αρχαίας γλώσσας και φέρνει ως παράδειγμα τους συντάκτες των κειμένων «... του *Περιοδικού του εν Κ/πόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, οίτινες πραγματεύονται εις τον καθαρώτερον τύπον της Αρχ. Ελλ. Γλώσσης περί των υψηλοτέρων ηθικών τε και επιστημονικών ζητημάτων των νεωτέρων χρόνων*».¹ Ο Ι. Σκυλίσσης το 1872 σε δημόσια διάλεξη σχετικά με τη μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης παρουσιάζει γλαφυρά τις δυσκολίες που συναντούν οι μαθητές και οι μαθήτριες στη διδασκαλία της αρχαίας. Προτείνει λοιπόν η εκπαίδευση «... να περιορισθή ως προς την γλώσσαν, όχι μεν εις την καθομιλουμένην, ήτοι εις την κοινώς εν χρήσει και μιζοβάρβαρον, αλλ' εις την καθωμιλημένην, τουτέστι την παραδεδεγμένην ως καθαρεύουσαν...».² Ο Κ. Κοντόπουλος επιχειρεί το 1880 ν' αποδείξει, βασιζόμενος σε λέξεις και φράσεις διαφόρων τοπικών διαλέκτων, ότι «... η ομηρική γλώσσα ζη εν ταις δημόδεσι διαλέκτοις των απανταχού Ελλήνων και ζη σχεδόν ακεραία».³ Εισηγείται λοιπόν τη βελτίωση της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας με βάση τη μελέτη των σύγχρονων δημοτικών ιδιωμάτων. Σε όλες αυτές τις πρώιμες αναφορές το δίλημα για τη γλώσσα τίθεται μεταξύ αρχαίας και καθαρεύουσας.

Η συζήτηση για την επιλογή μεταξύ καθαρεύουσας και δημώδους από το βήμα του ΕΦΣΚ ανοίγει στις αρχές του 1893 με μία διάλεξη του Δ. Οικονομίδη.⁴ Ο καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής κάνει μια συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας, από τον Όμηρο μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Η έννοια της εξέλιξης αποτελεί θεμελιώδη πυλώνα της επιχειρηματολογίας του, αφού όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «αι μεταβολαί αύται ήδη από του Ομήρου αρξάμεναι εξακολουθούσι και σήμερον έτι, και θέλουσιν εξακολουθεί βεβαίως εφ' όσον ζώσα υπάρχει η γλώσσα...».⁵ Ο Δ. Οικονομίδης τοποθετεί τον διαχωρισμό του γραπτού από τον προφορικό λόγο στον 2^ο μ.Χ. αιώνα, όταν

¹ Μ. Καμάρα, χ.τ. *Αρμονία*, αρ.φ. 69, 14/11/1864.

² «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος (δημοσία διάλεξις Ι. Ισιδωρίδου Σκυλίσσης)», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1046, 24-6/7/1872.

³ Κ. Κοντόπουλου, «Αθανασία της ελληνικής γλώσσας ή Ανεύρεσις της ομηρικής γλώσσας εν ταις διαλέκτοις της συγχρόνου ελληνικής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΕ', σ. 10.

⁴ Στις αρχές του 1904 η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει το «Πρόγραμμα των δημοσίων μαθημάτων κατά το ΜΓ' συλλογικόν έτος 1903-1904». Σε αυτό περιλαμβάνεται ακόμα μία διάλεξη του Δ. Οικονομίδη, με τίτλο: «Περί της καθαρευούσης ελληνικής και της δημοτικής». Δυστυχώς το κείμενο της διάλεξης αυτής δε δημοσιεύθηκε στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, ούτε βρέθηκε κατά την παρούσα έρευνα σε κάποια άλλη εφημερίδα ή περιοδικό. Βλ. «Ο εν Κων/πόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 13, 17/1/1904.

⁵ Δ. Οικονομίδη, «Φιλολογικά. Περί της νέας ελληνικής», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 17, 14/2/1893, σ. 321.

ο πρώτος, «...εντός των κανόνων της γραμματικής ταριχευθείς, μετεδίδετο από γενεάς εις γενεάν δι' όλου του Βυζαντιακού αιώνας. ... Αλλ' ενώ ακριβώς συνετελούντο ταύτα... η λαλουμένη κυρίως του λαού γλώσσα ούτε εξελληνίζετο ούτε εξηττικίζετο εξ ίσου και εκ παραλλήλου προς την γραπτήν... αλλ' όμως τουναντίον εγκαταλείπετο τη εαυτής τύχη».¹ Έτσι η νέα ελληνική προσέλαβε τον δημόδη χαρακτήρα της πριν από τον 10^ο αιώνα, αλλά αποτελούσε έναν γλωσσικό κυκεώνα με την ανάμιξη αρχαίων και νέων τύπων.

Αναφέρει ότι ο Α. Κοραής επιχείρησε να «καθαρίσει» τη γλώσσα, αλλά οι συνεχιστές του θέλησαν να την επαναφέρουν στην αρχαία της μορφή. Αυτή η απόπειρα, που απέκτησε μεγαλύτερη σημασία όταν με την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου κατέστη επιτακτική η ανάγκη για μια ενιαία γραπτή γλώσσα, παρήγαγε την αντίθεση μεταξύ λογίας και δημόδους, η οποία ακόμη δεν εξέλιπε. Τη φυσική αυτή αντίθεση έχοντας υπόψη τους κάποιοι αδαείς της αληθινής ιστορικής ανάπτυξης της γλώσσας, κατηγορούν τους λόγιους ότι δήθεν δημιουργούν μια γλώσσα τεχνητή και προσπαθούν να την επιβάλουν στον λαό, ο οποίος δεν την καταλαβαίνει. Σύμφωνα με τον ομιλητή, δεν δικαιούται κανείς να θεωρήσει τη λόγια γλώσσα ως «...αποκύημα της εξημμένης σχολαστικών τινών κεφαλής»,² γιατί τα στοιχεία του γραπτού λόγου λαμβάνονται όχι μόνο από την αρχαία, αλλά και από τη γλώσσα του λαού. Ο λαός δημιουργεί μόνος του τη γλώσσα του, κανείς όμως δεν μπορεί να αρνηθεί στους λόγιους «...το καλλιεργείν και αναπτύσσειν την γλώσσαν... το ανυψώσαι αυτήν εις την εμπρέπουσαν περιωπήν και δι' αυτής επιδράν... και επί την ιδιαιτέραν της ιδίως γλώσσης του λαού μόρφωσιν».³ Ούτε θα μπορούσε ποτέ να γίνει πιστευτό ότι οι λόγιοι έχουν τη δυνατότητα να επιβάλουν στον λαό μια ακατάληπτη γλώσσα που δεν έχει σχέση με τη δική του. Εξάλλου, η υποστήριξη του λαού στη γλώσσα των λογίων δείχνει ότι την θεωρεί κτήμα του.

Οι άσπονδοι εχθροί της γλώσσας των λογίων υποστηρίζουν ότι η αρχαία είναι νεκρή, άρα είναι άσκοπη και αδύνατη η επάνοδος σε αυτήν και η μέσω αυτής διαπαιδαγώγηση του έθνους. Ζητούν λοιπόν τη μόρφωση του λαού μέσω της δημόδους. Όμως η αρχαία δεν είναι νεκρή, όπως φαίνεται και από πολλούς ιδιωματισμούς της δημόδους που ανάγονται απευθείας σ' εκείνη. Παρόλα αυτά, η επάνοδος σε αυτήν δεν αποτελεί επιλογή. Επιπλέον η διαλεκτική πολυδιάσπαση της δημόδους καθιστά αδύνατη τη χρήση της ως γλώσσα της εκπαίδευσης, του Τύπου, ή του κράτους. Αντιθέτως, «η τοσούτον καταδιωκο-

¹ Δ. Οικονομίδη, «Φιλολογικά. Περί της νέας ελληνικής», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 16, 7/2/1893, σ. 304.

² Δ. Οικονομίδη, «Φιλολογικά. Περί της νέας ελληνικής», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 17, 14/2/1893, σ. 324.

³ Όπ.π., σ. 324.

μένη των λογίων γλώσσα εννοείται καλώς, ως νυν έχει, υπό του λαού...»¹ και διαθέτει τα πλεονεκτήματα «...γλώσσης ενιαίας, εντέχνου, πλουσίας και ικανώς σταθεράς...».² Με τη δέουσα καλλιέργεια μπορεί η γλώσσα αυτή να φτάσει στον ίδιο βαθμό τελειότητας και πλούτου με την αρχαία και να παράσχει υπηρεσίες εκπολιτιστικής και διαπαιδαγωγικής φύσεως. Μπορεί, ακόμα κι αν δε γίνει παγκόσμια γλώσσα των λογίων και της επιστήμης, να διαδοθεί όσο το δυνατόν περισσότερο και να εκφράζει ύψιστες αλήθειες και ηθικές αρχές, συμβάλλοντας στην πρόοδο των επιστημών και των τεχνών και στη διαπαιδαγώγηση του λαού.

Σε κάποιες περιπτώσεις το γλωσσικό ζήτημα απασχολεί τους ομιλητές ακόμα κι όταν το θέμα που πραγματεύονται δεν έχει άμεση σχέση με αυτό. Το 1894 ο διευθυντής του Ζωγράφειου, Μ. Κεφάλας, πραγματοποιεί ομιλία με θέμα τους «ξενισμούς» στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Ενστερνίζεται το χρονικό όριο του 10^{ου} αιώνα μετά τον οποίο, όπως υποστηρίζει, «...διαφθορά μεγίστη των τύπων ήρξατο... εξ ης προήλθε και το δημώδες ημών ιδίωμα...»,³ το οποίο «...ήρξατο αγαθή τύχη αποκαθαιρόμενον και την αρχαίαν αυτού απολαμβάνον αίγλην και λαμπρότητα...»⁴ Στη διάλεξη του Χ. Χατζηχρήστου «περί της Δημώδους Μούσης» που δημοσιεύεται το 1903 στη *Βοσπορίδα*, ο γνωστός λυκειάρχης δηλώνει ότι προτού περάσει στο κυρίως θέμα, οφείλει να ξεκαθαρίσει κάποια πράγματα για τη δημοτική γλώσσα. Η αιτία του προλόγου αυτού είναι ο υφιστάμενος γλωσσικός αγώνας, «...ον ενάριθμοί τινες προ ολίγων ετών ακροβολιστικώς ήρξαντο, κακώς, ως νομίζομεν και τω έθνει και τη φιλολογία και τη επιστήμη ημών υπηρετούντες».⁵ Ενώ όφειλαν να εργάζονται για τη διόρθωση της γλώσσας, αυτοί θολώνουν την κρυστάλλινη διαύγεια της «αληθινής δημοτικής» εισάγοντας στοιχεία ξένα προς αυτήν. Νομίζουν μάλιστα ότι μπορούν να συγκρατήσουν την ορμή «...του προς την ευκλεή γλώσσαν των προγόνων ενθουσιωδώς επισπεύδοντος γένους».⁶ Επειδή όμως η σύνδεση της γλώσσας με την εθνική υπόσταση είναι άρρηκτη, στην πραγματικότητα ζημιώνουν το ίδιο τους το έθνος.

Ο ίδιος παραδέχεται ότι χρησιμοποιεί τη δημοτική γλώσσα συχνά και αναγνωρίζει τη δύναμη και τα θέλητρά της, «...αλλά ως γλώσσης υπουργούσης μόνον τη δημοτική ποι-

¹ Δ. Οικονομίδη, «Φιλολογικά. Περί της νέας ελληνικής», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 18, 21/2/1893, σ. 344.

² Όπ.π., σ. 344.

³ «Κοινωνική κίνησης. Ελληνικός φιλολογικός σύλλογος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 39, 19/2/1897.

⁴ Μ.Ι. Κεφάλας, «Ξενισμοί εν τη αρχαία ελληνική γλώσση», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 18, 6/3/1894, σ. 355.

⁵ Χ. Χατζηχρήστου, «Δημοσία διάλεξις εν τω Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω τη 19 Ιανουαρίου 1903», *Βοσπορίς*, τχ. 28, 10/2/1903, σ. 317.

⁶ Όπ.π., σ. 318.

ήσει, δουλευούσης τοις δημοτικοίς παραμυθίοις, τοις μύθοις και άλλοις ομοίας φύσεως διηγήμασι, δημοτικής δε πάντως υποθέσεως...».¹ Δεν την αναγνωρίζει δηλαδή ως όργανο γενικής συνεννόησης και ως γλώσσα για την πολιτική, φιλολογική κι επιστημονική δράση του έθνους, όπως απαιτούν οι συνοδοιπόροι του «αιρεσιάρχη». Πιθανολογεί πως αυτοί που επιδιώκουν την επισημοποίηση της δημοτικής γλώσσας, το κάνουν για λόγους ευκολίας και αποφυγής των κόπων και των περιορισμών της γραμματικής και του σχολείου. Τους προειδοποιεί όμως ότι η δημοτική γλώσσα, «...*δια τους γνωστούς ημίν λόγους ακρωτηριασθείσα, κατασυντριβείσα και διαστραφείσα, παρέχει πλείους δυσχερείας εν τω γράφεσθαι ή αυτή η αρχαία ημών γλώσσα*».² Εκτός βέβαια αν οι δημοτικιστές σκοπεύουν να απλοποιήσουν και τη γραφή της χρησιμοποιώντας τη φωνητική ορθογραφία.

Η *Κωνσταντινούπολις* το 1905 ενημερώνει τους αναγνώστες της σχετικά με τη διάλεξη του Ερρίκου Ουσαί (H. Houssaye). Δίνει την κοινωνική διάσταση του γεγονότος, αναφέροντας τους παρευρεθέντες εκπροσώπους της ελληνικής πρεσβείας και των αρχών της ελληνικής κοινότητας της Πόλης και μεταφέρει τα κύρια σημεία της ομιλίας. Ο Γάλλος ακαδημαϊκός εστιάζει στον αποκλεισμό, με το πρόσχημα ότι είναι ανωφελής, της αρχαίας ελληνικής από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της πατρίδας του. Ωστόσο, τονίζει, η χρησιμότητα της αρχαίας έγκειται στη γενικότερη μόρφωση και διάπλαση του ανθρώπινου πνεύματος και στη δημιουργία σκεπτόμενων ανθρώπων. Ο συντάκτης όμως της *Κωνσταντινούπολης* στέκεται σε μία φράση, την οποία χαρακτηρίζει ως «μεγάλης σημασίας» για το γλωσσικό ζήτημα. Συγκεκριμένα σε μια αποστροφή του λόγου του, ο H. Houssaye περιγράφει την αρχαία ως «ζώσα γλώσσα».³ Εν τούτοις υπάρχουν Έλληνες που δε διστάζουν να ανακηρύξουν νεκρή ενώπιον όλου του κόσμου όχι μόνο την αρχαία, αλλά ακόμα και τη νεότερη γλώσσα. Είναι πασιφανές, κατάληγει το άρθρο, «...*εις οποίον ολέθριον έργον εξετράπησαν οι μαλλιαροί. Αλλ' ευτυχώς ζήτημα γλωσσικόν, κυρίως ειπείν, δεν υπάρχει, μάτην δε αγωνίζονται να δημιουργήσωσι τεχνητώς*».⁴ Αυτή εξάλλου είναι και η επίσημη θέση της εφημερίδας, αφού η καθαρεύουσα έχει καθιερωθεί ως επίσημη γλώσσα του έθνους. Το 1914 ο καθηγητής του Ροβέρτειου Μ. Μιχαηλίδης δίνει διάλεξη με θέμα τα «Κορακιστικά» του Ι. Ρίζου Νερουλού. Ο ομιλητής δεν παραλείπει να πραγματευθεί και

¹ Όπ.π., σ. 319.

² Όπ.π., σ. 320.

³ Τα λόγια του Γάλλου ακαδημαϊκού ήταν: «...*εάν οι καθηγηταί μας... εδίδασκαν τους μαθητάς των τα ελληνικά μετά της νεωτέρας ελληνικής προφοράς, ούτοι θα εμάνθανον μίαν ζώσαν γλώσσαν και εν ταυτώ την ωραιότεραν των φιλολογικών γλωσσών*». H. Houssaye, «Περί της σημασίας των Ελληνικών Γραμμάτων», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Λ', σ. 139.

⁴ «Η ζώσα γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 201, 12/9/1905.

το γλωσσικό ζήτημα κατά την εποχή του Κοραή, καταλήγοντας ότι για την επίλυσή του «...δε χρειάζονται φωνές και ταραχές ... αλλά σωφροσύνη και μελέτη».¹

Δύο χρόνια αργότερα το «Αδελφάτο», το οποίο δρα ακόμα υπό καθεστώς άκρας μυστικότητας, κάνει ένα τολμηρό βήμα. Ζητάει από τον ΕΦΣΚ την παραχώρηση της αίθουσάς του, προκειμένου ο Δ. Τανταλίδης να πραγματοποιήσει ομιλία με θέμα: «Περί γλωσσικού αισθήματος». Ο Σύλλογος όχι μόνο απορρίπτει το αίτημα με την αιτιολογία ότι δεν υπάρχει γλωσσικό ζήτημα, αλλά και προσπαθεί να προκαλέσει τη ματαίωσή της, ακόμα κι όταν αυτή αποφασίζεται να γίνει αλλού.² Ταυτόχρονα η *Πρωία* καταγγέλλει την παρ' ολίγον «βεβήλωση του ιερού τεμένους»,³ η οποία σύμφωνα με τον Ε. Ζεμπούλη του *Ταχυδρόμου* αποσοβήθηκε μόνο χάρη στην αντίδραση του Λ. Λιμαράκη, προέδρου του ΕΦΣΚ. Προβαίνει έπειτα στη γενικότερη καταδίκη των δημοτικιστών. Οι προηγούμενες γενιές, γράφει, ανέλαβαν συνειδητά το επιπονο έργο «...να περισυλλέξωσι την υπό των περιστάσεων εις τα 4 σημεία του ορίζοντος διασκορπισθείσαν γλώσσαν».⁴ Με την πρόθυμη σύμπραξη του λαού φτάσαμε σήμερα σε τέτοιο σημείο ώστε ο Τύπος και τα διδακτικά βιβλία να γράφονται σε γλώσσα «κατανοητή». Κι ενώ έχουμε φτάσει τόσο κοντά στην εκπλήρωση του στόχου, οι μαλλιαροί προσπαθούν με δονκιχωτική μανία να ανακόψουν την πορεία του έθνους.

Ο Εμ. Ζεμπούλης δεν απαξιώνει τη δημοτική γλώσσα, την οποία θεωρεί αναφαίρετο τμήμα της εθνικής κληρονομιάς που πρέπει «...ευλαβώς να τηρηθεί εις τα αρχεία του έθνους».⁵ Απαξιώνει όμως τον «φραγκορωμηόν Ψυχάρην» και παραδέχεται ως απόστολους της αναστήλωσης κι εξέλιξης της γλώσσας τους: Γ. Γεννάδιο, Α. Κοραή, Κ. Ασώπιο, Θ. Αφεντούλη, Θ. Ορφανίδη και ως πρότυπα γλωσσικά τους: Α. και Π. Σούτσο, Γ. Ζαλοκώστα και Α. Ραγκαβή. Επιστρέφοντας στο θέμα της ομιλίας του Δ. Τανταλίδη, δηλώνει ότι εφόσον οι δημοτικιστές επιθυμούν τη διεξαγωγή συζήτησης για τη γλώσσα, αυτή θα μπορούσε να γίνει μόνο σε μια συνεδρίαση της Φιλολογικής Επιτροπής. Μία δημόσια ομιλία θα συντάραζε τον Σύλλογο χωρίς λόγο, αφού ο λαός είναι αναρμόδιος να κρίνει γλωσσολογικά ζητήματα. Τέλος, προφανώς θέλοντας να απαντήσει στους δημοτικιστές που διαμαρτύρονται ότι η άρνηση του ΕΦΣΚ στερείται βάσης, καθώς πρόσφατα ο Δ. Οι-

¹ «Χωρίς υπότιτλο», *Πάπυροι*, τχ. 2, Μάρτιος 1914, σελ. 63.

² Γ. Παπακώστας (1985), σ. 441.

³ Γ. Ψυχάρης (1908), σ. 130, όπου αναφέρεται το σχετικό άρθρο της *Πρωίας* με τίτλο: «Νέα απόπειρα βεβηλώσεως» και ημερομηνία 19/2/1907.

⁴ Ε. Ζεμπούλης, «Η Μαλλιαρική Θρασύτης Α'», *Ταχυδρόμος*, 28/2/1907, στο Τσεβίκ - Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 308.

⁵ Ε. Ζεμπούλης, «Η Μαλλιαρική Θρασύτης Β'», *Ταχυδρόμος*, 2/3/1907, στο Τσεβίκ - Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 309.

κονομίδης είχε πραγματοποιήσει εκεί ομιλία με θέμα: «Η ελληνική γλώσσα και οι μαλλιαροί»,¹ δηλώνει: «*Επετρέπη εις τον κ. Οικονομίδην να ομιλήση διότι υπερημύνετο του εθνικού καθεστώτος. Ενώ τοις μαλλιαροίς δεν επιτρέπεται διότι ζητούσιν ανατροπήν αυτού...*».²

Στις διαλέξεις αυτές και τα δημοσιεύματα που τις συνοδεύουν συγκεντρώνονται τα βασικότερα επιχειρήματα των υποστηρικτών της καθαρεύουσας: ο κυκεώνας της δημοτικής με την άναρχη ποικιλία των τύπων και των διαλέκτων της, η «αντεθνική» στάση των δημοτικιστών που θα έπρεπε να αφιερώσουν τις δυνάμεις τους στην προαγωγή της γλώσσας και του έθνους και όχι στον διχασμό τους, το περιορισμένο εύρος χρήσης της κι η αδυναμία της να αποτελέσει το επίσημο όργανο συνεννόησης του έθνους, ο διαχωρισμός της «αληθούς δημοτικής» από το «δημιούργημα των μαλλιαρών» και τέλος, η άρνηση της ύπαρξης γλωσσικού ζητήματος. Οι απόψεις αυτές εκφέρονται από το πλέον επίσημο βήμα δημόσιου λόγου της ελληνικής κοινότητας, αυτό του ΕΦΣΚ, και υπερθεματίζονται από τη μερίδα εκείνη του Τύπου που έχει ταχθεί υπέρ της καθαρεύουσας.

Θα πρέπει να σημειωθεί πως παρά την εκπεφρασμένη κι αμετακίνητη θέση του Συλλόγου υπέρ της καθαρεύουσας, ούτε τα μέλη του ούτε ο Τύπος ενστερνίζονται τις απόψεις των ακραίων καθαρολόγων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της στάσης αυτής είναι ο σχολιασμός της επίσκεψης του Γ. Μιστριώτη στην Κωνσταντινούπολη το 1910 και της διάλεξής του στον ΕΦΣΚ. Ο Τύπος αναφέρει το γεύμα που παραθέτει προς τιμή του ο Ιωακείμ Γ', «*περισσότερον παντός άλλου συναισθανόμενος την εκτίμησιν, ήτις οφείλεται εις τους ειλικρινώς υπέρ των ελληνικών γραμμάτων εργαζομένους...*»,³ καθώς και την αντίδραση των δημοτικιστών, οι οποίοι «*...τον περιέλαβαν άσχημα... επειδή εις τον Φιλολογικόν Σύλλογον τους παραμπήκε και αυτός, απολύσας κατά της μαλλιαρωσύνης μύδρους και κερανούς*».⁴ Αυτό όμως δε σημαίνει πως το κοινό της Πόλης ενστερνίζεται τις απόψεις του για τη γλώσσα. Αντιθέτως, οι παριστάμενοι στην ομιλία τις σχολιάζουν «*...ποικιλοτρόπως... μετ' ελευθερίας σεβαστής μεν, πλην και ουχί μέχρι τοιούτου σημείου προβαιούσης ώστε εν τη εκφράσει να λησμονή την ελληνικήν ξενίαν και τον οφειλόμενον εις πάντας και προς τας πρεσβευόμενας παρ' εκάστου σεβασμόν*».⁵

Το γεγονός ότι διαλέξεις στον ΕΦΣΚ υπέρ της δημοτικής γλώσσας δεν έχουν κα-

¹ «Δημόσιαι διαλέξεις γενομένην εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω από του 1870 – 1920», *Πεντηκονταετηρίς*, 1920, σ. 484.

² Ε. Ζεμπούλης, «Η Μαλλιαρική Θρασύτης Β'», *Ταχυδρόμος*, 2/3/1907, στο Τσεβίκ - Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 310.

³ «Εν τιμητικόν γεύμα», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2001, 22/5/1910.

⁴ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, τχ. 95, 29/5/1910, σ. 4.

⁵ «Η διάλεξις του κ. Μιστριώτου», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2006, 27/5/1910. Βλ. επίσης Σιβύλλα, «Σημειώσεις του μηνός. Φιλολογία και τέχνη. Διαλέξεις», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 7, 1/6/1910, σσ. 327-328.

ταγραφθεί στον Τύπο, δεν αποτελεί σύμπτωση. Στα *Χρονικά* αναφέρεται χαρακτηριστικά σ' ένα άρθρο σχετικά με την ομιλία που έκανε τον Ιανουάριο του 1912 ο δημοσιογράφος Α. Καλεύρας για τον – άρτι αποβιώσαντα – Κ. Χρηστομάνο: «Για τη διάλεξη αυτή πρέπει να συγχαρούμε το Σύλλογο, γιατί έδωσε την άδεια να γίνη λόγος από το βήμα του για ένα κηρυγμένο μαλλιαρό. Λίγα χρόνια πριν ένα τέτοιο πράγμα δεν μπορούσε να γίνη. Δεν άφινε η αγριότητα και ο φανατισμός».¹ Οι τελευταίες αυτές φράσεις συνιστούν υπερβολή, καθώς το 1907 ο Σύλλογος είχε επιτρέψει τη διεξαγωγή φιλολογικού μνημόσυνου για την Αλ. Παπαδοπούλου που είχε αποβιώσει ένα χρόνο πριν,² παρά τις αντιρρήσεις του *Ταχυδρόμου*.³ Η αισιοδοξία όμως του συντάκτη πως «...κάτι επιτέλους μπορεί να γίνη και μέσα στο ωραίο χτίριο του συλλόγου», αποδεικνύεται αβάσιμη.

Αυτό γίνεται αντιληπτό κι από τη διαφορά στην αντιμετώπιση του Ν. Βασιλειάδη. Όταν το 1896 ο νεαρός τότε γιατρός ανέβαινε για πρώτη φορά στο βήμα του ΕΦΣΚ για να μιλήσει για τον – άρτι αποβιώσαντα – Γ. Βιζυηνό, κατάφερνε να αποσπάσει εγκωμιαστικά σχόλια από το ακροατήριο κι από τον Τύπο.⁴ Η *Φιλολογική Ηχώ* μάλιστα παρατηρούσε πως «ωμίλει τόσω ωραία, τόσω φυσικά, τόσω αβίαστα· η γλώσσα, την οποίαν μετεχειρίζετο... είχε τόσην μουσικήν μέσα της, ώστε ελκνίσθησαν και οι φανατικότεροι και, ... χειροκρότησαν κατά λάθος».⁵ Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα ο ίδιος ομιλητής αντιμετωπίζεται με αγένεια στο πλαίσιο του εορτασμού της εκατονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Α. Γιαλούρης στηλιτεύει μέσω του *Λόγου* το ακροατήριο που «... αποδείχτηκε πανηγυρικά ανίκανο να νοιώσει την αξία της μελέτης του κ. Βασιλειάδη. Είδα ανθρώπους που έχουν αξίωσες μόρφωσης να χασμουριούνται και να στενοχωριούνται φανερά, από τη θαυμάσια ομιλία, βρίσκοντας αφορμή... τη δημοτική γλώσσα του λογοτέχνη (που ήταν δα και μιχτή)».⁶

Το φθινόπωρο του 1919 ο Ν. Μακρίδης δίνει διάλεξη για τον Γ. Σουρή. Ο *Λόγος* δεν παρουσιάζει το γεγονός, ούτε μεταφέρει τα κύρια έστω σημεία της ομιλίας. Αντί αυτού, φιλοξενεί την οργισμένη αντίδραση των Ε. Γιανίδη και Ο. Μπεκέ, που πνέουν μένεα κατά του αγορητή. Ο Ο. Μπεκές τον κατηγορεί ότι «...βρέθηκε στην απελπιστική θέση να

¹ «Ιδικά μας και ξένα. Η διάλεξη για το Χρηστομάνο», *Χρονικά*, αρ.φ. 13, 1/2/1912, σ. 164.

² «Φιλολογικόν μνημόσυνον Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», *Πρόδος*, αρ.φ. 811, 26/4/1907.

³ Γ. Ψυχάρης (1908) σ. 119, όπου αναφέρεται η δημοσίευση σχετικού άρθρου από τον *Ταχυδρόμο* με ημερομηνία 1/5/1907 και τίτλο: «Δια δόλου και απάτης».

⁴ «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Διάξεις Σ. Βασιλειάδου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 285, 23/12/1896.

⁵ «Φιλολογική ημερίς», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 39, 28/12/1896, σ. 306.

⁶ Α. Γιαλούρη, «Η εκατονταετηρίδα της Ελλ. Επανάστασης στον Ελλ. Φιλολογ. Σύλλογο», *Ο Λόγος*, τχ. 5, 3/1921, σ. 306.

κάνη φιλολογική διάλεξη, χωρίς να έχη είδηση από φιλολογία...»,¹ κι ότι προκάλεσε αφόρητη πλήξη σε ένα ακροατήριο που είχε μεγάλες απαιτήσεις, καθώς ο Ν. Μακρίδης διατηρούσε προσωπικές σχέσεις με την οικογένεια του Γ. Σουρή. Αυτό που κυρίως προκαλεί την οργή τους όμως, είναι η επίθεση του ομιλητή κατά των μαλλιαρών και ιδίως η δήλωσή του, ότι ο Γ. Σουρής δεν ήταν μαλλιαρός «...επειδή και την αρχαίαν καλώς εγνώριζε και τον νουν είχε υγιήν».² Ο Ε. Γιανίδης τον καλεί, προτού υποπέσει σε νέα «μεγαλόπρεπη γκάφα», να αντιληφθεί ότι οι δημοτικιστές «...μετριούνται σήμερα στο έθνος μας με τις μυριάδες... ότι αντιπροσωπεύουν την αριστοκρατία του Ελληνικού πνεύματος, ότι είναι δάσκαλοι, γιατροί, δικηγόροι, δικαστές, δημοσιογράφοι, αρχιερείς, υπουργοί, πρεσβευτές, καθηγητές στο δικό μας και σε ξένα Πανεπιστήμια... ότι η εφαρμογή της μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση άρχισε κιόλας στο Ελληνικό Βασίλειο με τα καινούρια αναγνωστικά. Ότι σήμερα δεν υπάρχει ένας ποιητής ή πεζογράφος με κάποια αξία που να γράφει στην καθαρεύουσα».³ Οι συντάκτες των δύο άρθρων, κλείνοντας, δεν έχουν να εκφράσουν τίποτε άλλο πέρα από την περιφρόνησή τους, όχι μόνο για τον ομιλητή, αλλά και για τον Σύλλογο που τον φιλοξένησε.

Δεν είναι η πρώτη φορά που εμφανίζονται στον Τύπο αρνητικές ή ακόμα και απαξιωτικές κριτικές για τον ΕΦΣΚ και τους ομιλητές που ανεβαίνουν στο βήμα του. Στα τέλη του 1905 ο Α. Σημηριώτης σχολιάζει στην *Κωνσταντινούπολη* τη διάλεξη του Γ. Χασιώτη «περί δημωδών μνημείων εν τη ελληνική γραμματεία και εν τη ζώση λαλιά του Λαού». Ο συντάκτης του άρθρου επισημαίνει πως ο ομιλητής «εκάκιζε» την εισχώρηση δημωδών στοιχείων σε έργα βυζαντινών λογίων, ενώ έψεγε και την τάση ορισμένων εξ αυτών να χρησιμοποιούν απαρχαιωμένους και σχολαστικούς τύπους στα έργα τους. Ωστόσο, συνεχίζει ο Α. Σημηριώτης με πολλή προσοχή, η δυσπιστία αυτή προς τα δημώδη στοιχεία δεν είναι σωστή. «Δεν είναι ορθή ως τείνουσα ν' αποκλείση από των έργων τούτων την ζωήν με την πρόφαση ότι ο γράφων έπρεπε πάντοτε να έχη κατά νουν τα αρχαία πρότυπα. ... Προσπαθούντες δε οι λόγιοι να ανέλθωσι προς τα αρχαία πρότυπα δεν κατορθώνουν άλλο ειμή να κάμνουν ψυχράς απομιμήσεις, ενώ ακολουθούντες την εξέλιξιν εν παντί του λαού τον οποίον αντιπροσωπεύουν, τότε και μόνον τότε δύναται να γράψουν αριστουργήματα...».⁴

Με το ξεκίνημα του 1912 τα *Χρονικά* μεταφέρουν την είδηση πως στον σύλλογο

¹ Ο. Μπεκέ, «Η δολοφονία του Σουρή», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1919, σ. 478.

² Όπ.π., σ. 478.

³ Ε. Γιανίδη, «Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1919, σ. 477.

⁴ Α. Σημηριώτη, «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Η χθεσινή διάλεξις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 275, 4/12/1905.

«Παρνασσό» της Αθήνας ο Π. Νιρβάνας πραγματοποίησε διάλεξη στη δημοτική. Αμέσως γίνεται η σύγκριση με τον ΕΦΣΚ, ο οποίος είχε αρνηθεί να παραχωρήσει επί πληρωμή την αίθουσά σε κάποιο δημοτικιστή «...με την υποψία πως είναι δυνατόν ο άνθρωπος αυτός να πη τίποτε υπέρ της δημοτικής ή να μιλήση στην εθνική γλώσσα κι' έτσι θα βεβηλονότανε ο Σύλλογος».¹ Ο συντάκτης καταλήγει πως ένας τέτοιος «φωτοσβύστης και οπισθοδρομικός Σύλλογος» δε χρησιμεύει σε τίποτα, επομένως καλό θα ήταν να λείπει.

Λίγο αργότερα γίνεται συζήτηση σχετικά με την ίδρυση τμήματος νεοελληνικής φιλολογίας στον ΕΦΣΚ, έπειτα από πρόταση του μέλους του και καθηγητή της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Δ. Μοστράτου.² Ο *Ταχυδρόμος* καταγγέλλει το «τερτίπιον» του «μαλλιάρου πολύποδα», ο οποίος απλώνει τα πλοκάμια του στον Φιλολογικό Σύλλογο. Σύμφωνα με το άρθρο, τυχόν ίδρυση τέτοιου τμήματος θα έχει ως αποτέλεσμα να «...παρεισχυθώσι εις τον Σύλλογον και οι διαβόητοι του χυδαϊσμού μαργαρίται».³ Τα *Χρονικά* δίνουν την εκ διαμέτρου αντίθετη οπτική: στο σχετικό δημοσίευμα αναφέρεται πως την πρόταση έκαναν κάποια προοδευτικά μέλη του Συλλόγου για να την απορρίψουν τα υπόλοιπα, «...τα σαπισμένα από τη σκουριά του σχολαστικισμού ... γιατί υποψιάστηκαν πως αν ιδρυθή ένα τέτοιο τμήμα θα μπουνε μέσα στο Σύλλογο οι μαλλιάροι...».⁴ Ο αρθρογράφος παρουσιάζει κι αναιρεί τα επιχειρήματα που παρατέθηκαν και κατάληγει στο συμπέρασμα ότι ο φόβος για τη «μαλλιαροποίηση» του Συλλόγου δεν αποτελεί τη μοναδική αιτία για την απόρριψη της πρότασης. Αιτία είναι επίσης το ότι «...τα παλαιά μέλη του, που τον κατάντησαν άχρηστο στην κοινωνία μας, φοβούνται μήπως χάσουν το τιμάριό τους, μήπως αποκαλυφθή η αμάθειά τους σχετικά με τη σύγχρονη κίνηση της τέχνης μας...».⁵

Σε παρόμοιο πνεύμα συνεχίζεται η κριτική με αφορμή τον εορτασμό των 50 ετών από την ίδρυση του ΕΦΣΚ. Τα *Χρονικά* επισημαίνουν ότι οι ιδρυτές του είχαν την ελπίδα πως ο Σύλλογος θα προσέφερε πολλά στην ελληνική κοινωνία. Οι ελπίδες τους όμως διαψεύστηκαν γιατί «το έργο του, κακό ή καλό, οπισθοδρομικό ή προοδευτικό, ποτέ δεν εκλαικεύτηκε».⁶ Ο Σύλλογος εγκალείται διότι αντί να ετοιμάσει τον δρόμο για την πρόοδο, απέκρουσε και υπονόμωσε καθετί προοδευτικό. Ούτε την αρχαία γλώσσα κατάφερε να υπηρετήσει σωστά αναδεικνύοντας το κάλλος και το πνεύμα της εποχής εκείνης, ούτε με τα νέα ελληνικά καταδέχτηκε να ασχοληθεί. «Τα περιφρόνησε, τα κακοψήφισε, δεν επέτρεψε

¹ «Ιδικά μας και ξένα. Μια διάλεξη του κ. Νιρβάνα», *Χρονικά*, τχ. 11, 1/1/1912, σ. 135.

² Παπακώστας (1980), σ. 39.

³ «Η νέα απόπειρα των μαλλιάρων», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 4118, 26/1/1912.

⁴ «Ιδικά μας και ξένα. Αλληλογραφία», *Χρονικά*, τχ. 14, 15/2/1912, σ. 176.

⁵ «Ιδικά μας και ξένα. Αλληλογραφία», όπ.π..

⁶ «Ιδικά μας και ξένα. Τα πενήντα χρόνια του Συλλόγου», *Χρονικά*, τχ. 16, 15/3/1912, σ. 199.

ο μανταρίνος να εύρυνε στους κόλπους του άσυλο». ¹ Η ίδια αίσθηση της διάψευσης των προσδοκιών κυριαρχεί και σε άρθρο του 1912 για τον θάνατο του Λ. Λιμαράκη, που διετέλεσε επί σειρά ετών πρόεδρος του ΕΦΣΚ. «Ο Σύλλογος και ύστερα από την τετραετή δράση του Λ. Λιμαράκη, έμεινε όπως ήταν και πριν. Ένα σωματείο οπισθοδρομικό, που παραγνώριζε την πρόοδο και δεν παρακολουθούσε τη φιλολογική και λογοτεχνική δράση, που τα τελευταία χρόνια άρχισε κ' εδώ και στην Αθήνα να δείχνη σημεία ζωής και προόδου». ²

Δέκα χρόνια αργότερα, το «κατηγορητήριο» παραμένει απαράλλαχτο. Ο Ε. Γιανίδης συγκρίνει τον ΕΦΣΚ με τον αθηναϊκό «Παρνασσό», με αφορμή μια ομιλία που έκανε εκεί ο Δ. Γληνός στη δημοτική. «Απ' αυτό μπορεί κανείς να συμπεράνει πως ο Παρνασσός δεν είναι τόσο... "γεραρός" σαν κάποιο συνάδελφό του». ³ Πολύ πιο ευθείες είναι οι βολές του Αχ. Γεωργιάδη, όταν ο ΕΦΣΚ αρνείται να παραχωρήσει εκ νέου την αίθυσά του στον Σύνδεσμο Ελληνίδων και στον πολεμικό ανταποκριτή Κ. Μισαηλίδη, ο οποίος είχε ήδη πραγματοποιήσει εκεί δύο ομιλίες με θέμα τη μικρασιατική εκστρατεία. Ενώ είναι πανθομολογούμενο ότι οι ομιλίες του επιτυγχάνουν τον σκοπό τους κι αποφέρουν σημαντικά έσοδα στον Σύνδεσμο, ενώ προκαλούν τα δάκρυα και κερδίζουν τα χειροκροτήματα του κοινού, το προεδρείο του Συλλόγου κρύβεται πίσω από τον κανονισμό και τον εμποδίζει να μιλήσει, γράφει χαρακτηριστικά. Υποστηρίζει μάλιστα πως η στάση αυτή των μελών του ΕΦΣΚ οφείλεται στο ότι δεν μπορούν «... να παραδεχτούν να φέρνει ο κ. Μισαηλίδης τα δάκρυα στα μάτια του ακροατηρίου, ενώ εκείνοι μόνο το χασμούρημα έφεραν ως τώρα... Αυτό δε σύμφερε στα σοφά μέλη του Φιλολογικού Συλλόγου και γι' αυτό προσπάθησαν να τον σωπάσουν μη λογαριάζοντας ότι χρεωκοπούσαν τόσο πανηγυρικά μπροστά στη συνείδηση και του δημοσίου και των άξιων του ονόματος λογίων». ⁴

Η σύνδεση του περιστατικού με το γλωσσικό ζήτημα προβάλλεται έντονα στον Τύπο. Η πρόεδρος του Συνδέσμου Ελληνίδων, Σ. Σπανούδη, αποδίδει την απαγόρευση στον «μεσαιωνισμό» του ΕΦΣΚ και την απέχθειά του προς τη δημοτική γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο ομιλητής, ⁵ αν και αργότερα ο Σύνδεσμος δέχεται τις εξηγήσεις του προεδρείου και θεωρεί το επεισόδιο λήξαν. ⁶ Ο *Νεολόγος* υποστηρίζει πως αφού λόγω των τα-

¹ Όπ.π., σ. 199.

² «Δικά μας και ξένα. Λεωνίδας Λιμαράκης», *Χρονικά*, τχ. 26, 1/9/1912, σ. 43.

³ Ε. Γιανίδης, «Γράμματα. Δ. Γληνού, "Γυναικείος Ανθρωπισμός"» σελ. 22, Αθήνα, 1921», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Μάρτιος 1922, σ. 233.

⁴ Α. Γεωργιάδη, «Χρονικά. Χρεωκοπία», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Ιανουάριος 1922, σ. 87.

⁵ Γ. Γιαννακόπουλος (1998), σ. 373, όπου υπάρχει παραπομπή στο σχετικό άρθρο της *Προόδου* με ημερομηνία 4/1/1922.

⁶ Κ. Μαμώνη (1983), σ. 286, όπου υπάρχει παραπομπή σε σχετικό άρθρο του *Χρόνου* με ημερομηνία 11/1/1922.

ραγμένων καιρών το προεδρείο ενέδωσε στην παραχώρηση του βήματος του Συλλόγου, που «...ήτο ανέκαθεν το βήμα της μετροέπειας και της νηφαλιότητος... εις τον πρώτον τυχόντα, επόμενον ήτο να αναρριχηθή επ' αυτού και η αγραμματοσύνη και η λογοκοπία και η δημαγωγία».¹ Σε άλλο άρθρο του, σχετικά με τις αντιδράσεις που ξέσπασαν εντός του ΕΦΣΚ, αποκαλύπτει πως οι δημοτικιστές έχουν διεισδύσει στον Σύλλογο. Στηλιτεύει λοιπόν τα μέλη του εκείνα που «...πρόσκεινται τοις μαλλιαροίς και φωνασκούντες εξήτουν την αποδοκιμασίαν του προεδρείου».² Μπροστά στην αντίδραση αυτή του *Νεολόγου*, το *Άνω Κάτω* δε χάνει την ευκαιρία να χαρακτηρίσει τους συντάκτες του ως «γλωσσικούς μπεχτσήδες» (νυχτοφύλακες) του Φιλολογικού Συλλόγου.³

Πέρα από τα δημοσιεύματα που αφορούν τον ΕΦΣΚ, ελάχιστες είναι οι φορές που καταγράφονται στον τύπο ομιλίες η πρωτοβουλίες άλλων συλλόγων για τη γλώσσα. Στον *Νεολόγο* υπάρχει τον Μάρτιο του 1880 μια ανακοίνωση του συλλόγου «Ερμής» για ομιλία του Ι.Α. Ζερβουδάκη «περί της συγχρόνου ημών γλώσσης».⁴ Πριν από αυτό, ο Κ. Καλλιάρης σε ομιλία του τον Ιανουάριο του 1871 στη Λέσχη Μνημοσύνη, αναφέρει ειρήσθω εν παρόδω ότι «...η ελληνική γλώσσα, υπό την πίεσιν των καιρικών περιστάσεων και αναγκών μετεμορφώθη εις την καθομιλουμένην ημών διάλεκτον»⁵ κατά τον 11^ο μ.Χ. αιώνα. Ακόμα νωρίτερα, το 1869, η Λέσχη Μνημοσύνη προβαίνει σε μια αξιοσημείωτη πρωτοβουλία. Οργανώνει σειρά μαθημάτων «δημόδους διδασκαλίας» που απευθύνονται στους ομογενείς εκείνους, οι οποίοι δεν έχουν λάβει κανενός είδους μόρφωση. Η έλλειψη συμμετοχής οδηγεί την απόπειρα σε πρόωγη διακοπή και τον Α. Σπαθάρη σε σκληρές δηλώσεις κατά του αμόρφωτου λαού.⁶ Συγκεκριμένα, ο πρόεδρος της Μνημοσύνης υποστηρίζει ότι η φροντίδα για τον επιούσιο και η κακή νοοτροπία δεν επιτρέπουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα να μεριμνούν για τη διανοητική τους βελτίωση. Επομένως οι διαλέ-

¹ Γ. Γιαννακόπουλος (1998), σ. 375, όπου υπάρχει παραπομπή στο σχετικό άρθρο του *Νεολόγου* με ημερομηνία 4/1/1922.

² Γ. Γιαννακόπουλος (1998), σ. 374, όπου υπάρχει παραπομπή στο σχετικό άρθρο του *Νεολόγου* με ημερομηνία 8/1/1922.

³ Κ. Μαμώνη (1983), σ. 285, όπου αναδημοσιεύεται η σχετική γελοιογραφία του περιοδικού. Οι μπεχτσήδες, που αποτελούσαν ένα γραφικό στοιχείο της Κωνσταντινούπολης, ήταν εκείνοι οι οποίοι, ελλείψει επαρκούς αστυνομικής δύναμης, φρόντιζαν για την ασφάλεια των διαβατών κατά τη διάρκεια της νύχτας. Βλ. Β. Βετσόπουλος (1967), σσ. 221-222.

⁴ «Σύλλογος Ερμής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3602, 19-31/3/1881.

⁵ Κ. Καλλιάρης, «Ανάλυσις τερπνού τινός και ωφελίμου μάλιστα δια κυρίας συγγράμματος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 729, 21-2/2/1871.

⁶ «Εκθεσις των δημοσίων Διαλέξεων υπό Γ. Χασιώτου, γενικού Γραμματέως», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 901, 7/8/1871, σ. 3214. Ο Γ. Χασιώτης είναι κάθετα αντίθετος με την άποψη του Α. Σπαθάρη ότι οι διαλέξεις που δίνονται στους συλλόγους θα πρέπει να απευθύνονται αποκλειστικά στα μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων κι εκφράζει τη λύπη του, που αυτές ακούστηκαν από το βήμα της Λέσχης «Μνημοσύνη» και μάλιστα από επίσημα χείλη.

ξεις που γίνονται από τα βήματα των συλλόγων θα πρέπει να απευθύνονται αποκλειστικά στα «άριστα» μέλη της κοινωνίας. Η μελέτη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, «...ην αι έδραι των δημοσίων διαλέξεων οφείλουσιν όπως διευκολύνωσι δια της επεξηγήσεως, και όπως αναζωπυρώσωσι δια της αναπτύξεως και της εκθέσεως των... τεθαμμένων θησαυρών»,¹ είναι αυτή που θα αναπτύξει το ερευνητικό πνεύμα, θα εξαγνίσει την ψυχή και θα αναζωπυρώσει το εθνικό φρόνημα.

5.2. Διαγωνισμοί

Ταυτόχρονα με τις υπόλοιπες δραστηριότητές του, ο ΕΦΣΚ διοργανώνει κατά καιρούς διάφορους διαγωνισμούς που σχετίζονται με τα ενδιαφέροντά του. Αυτοί χρηματοδοτούνται από εύπορους ομογενείς γι' αυτό και ο καθένας βαφτίζεται με το όνομα του χορηγού. Ο Σύλλογος συντάσσει την προκήρυξη με τους όρους του κάθε διαγωνισμού, συγκεντρώνει και αξιολογεί τα έργα και τέλος απονέμει τα σχετικά βραβεία. Οι πρώτοι διαγωνισμοί διοργανώνονται ήδη από το 1863, όταν ο αρχιμανδρίτης Ευγένιος Ξηροποταμινός προσφέρει χρηματικά έπαθλα για τη συγγραφή μελετών με θέμα την περιγραφή της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Θράκης, ενώ τον μιμούνται ο τραπεζίτης Χρ. Ζωγράφος το 1864 και ο γιατρός Γ. Συμβουλίδης από την Πετρούπολη το 1868, θέτοντας ως θέμα την περιγραφή της Ηπείρου και του Πόντου αντίστοιχα.² Τα προγράμματα των διαγωνισμών ορίζουν ότι οι παραδοτέες πραγματείες θα πρέπει να είναι «...εν τη αρχαία ή εν τη νεωτέρα ελληνική ορθώς και ευαναγνώστως γεγραμμένα»³ και να περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, γλωσσάριο των τοπικών διαλέκτων, δημοτικά τραγούδια, μύθους και παροιμίες.

Το μεγάλο εύρος της θεματολογίας σε συνδυασμό με τη δυσκολία εξεύρεσης πη-

¹ «Λόγος. Εκφωνηθείς την η' νοεμβρίου επέτειον εορτήν της λέσχης Μνημοσύνης υπό του προέδρου αυτής Κ. Ανδρ. Σπαθάρη», *Νεολόγος*, αρ.φ. 702, 12-24/11/1870.

² Για τον διαγωνισμό με θέμα την Ήπειρο, ο Χρ. Ζωγράφος προσφέρει 150 ολλανδικά φλουριά, ενώ το ίδιο ποσό προσφέρει ο Ευγένιος Ξηροποταμινός για καθέναν από τους αντίστοιχους σχετικά με τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Θράκη. Για τον διαγωνισμό με θέμα τον Πόντο ο Γ. Συμβουλίδης προσφέρει 500 αργυρά ρούβλια. Βλ. «Πρακτικά», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1863, σ. 286 & «Πρακτικά», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Δ', 1871, σ. 238.

³ «Πρακτικά», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1863, σσ. 214 & 286.

γών, καθιστούν τους διαγωνισμούς ουσιαστικά άγονους.¹ Έτσι ο ΕΦΣΚ ανακοινώνει στα τέλη του 1870 την απόφασή του να απλοποιήσει τον Ζωγράφειο και τον Ευγενείο (sic) διαγωνισμό αφού μέχρι στιγμής δεν έχει δοθεί κανένα από τα βραβεία που έχουν αθλοθετηθεί, ενώ τον Μάιο του 1871 κάνει το ίδιο με τον Συμβουλίδειο. Στους τροποποιημένους όρους των διαγωνισμών αναφέρεται ότι στα έργα θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται συλλογή τοπικών λέξεων και φράσεων «...μετά συντόμου προεισαγωγής περί των περιπετειών και της καταστάσεως των επιτοπίων ελληνικών διαλέκτων και της γραμματικής αυτών».² Τονίζεται ακόμα ότι το μεγαλύτερο προτέρημα των συλλογών αυτών θα είναι «...η απαραιμείωτος τήρησις της εγχωρίου γλώσσης και προφοράς».³

Εξέλιξη των παραπάνω αποτελεί ο διαγωνισμός «Περί συλλογής των ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού». Η πατρότητα της ιδέας ανήκει στον Η. Βασιιάδη, ο οποίος φρόντισε να την αποτυπώσει αρχικά στο τροποποιημένο πρόγραμμα των προαναφερθέντων διαγωνισμών. Βλέποντας όμως τα πενιχρά αποτελέσματά τους, τον Απρίλιο του 1872 επανέρχεται με νέα πρόταση: να ανακοινωθεί από τον ΕΦΣΚ ότι οι δέκα καλύτερες συλλογές γλωσσικής ύλης θα κερδίζουν χρηματικό βραβείο 10 τουρκικών λιρών. Προτού προλάβει κανείς να αναρωτηθεί πού θα βρεθεί αυτό το διόλου ευκαταφρόνητο ποσό, ο Η. Βασιιάδης ανακοινώνει πως ο Χρ. Ζωγράφος έχει ήδη αποδεχθεί να χορηγεί τις απαιτούμενες 100 λίρες κατ' έτος και το μόνο που μένει είναι να εγκρίνει ο Σύλλογος την προσφορά του. Βασικός στόχος της χορηγίας είναι να δοθεί κίνητρο σε όσους βρίσκονται στην επαρχία, ιδίως δε στους εκπαιδευτικούς, να επιδοθούν στο έργο με ζήλο. Σύμφωνα με το πρόγραμμα που καταρτίζει ο Σύλλογος, τα έργα που θα διεκδικήσουν τα βραβεία θα είναι συλλογές «1) λέξεων και φράσεων, 2) κυρίων ονομάτων, 3) δημοτικών ασμάτων και διστίχων, 4) παροιμιών και αινιγμάτων και 5) παραμυθίων».⁴

Ο νέος αυτός διαγωνισμός κρίνεται αμέσως ως αρκετά σημαντικός, ώστε η έκθεση

¹ Στον Γ' τόμο του *Συγγράμματος Περιοδικού* καταγράφεται η κριτική για τα έργα που έχουν μέχρι στιγμής υποβληθεί στον Σύλλογο. Ο εισηγητής, Σ. Αριστάρχης, αφού απαριθμεί λεπτομερώς τα προτερήματα και τα μειονεκτήματά τους, ανακοινώνει την απόφαση της επιτροπής, αποτελούμενης από τον ίδιο και τους: Η. Βασιιάδη, Α. Βαφιάδη, Κ. Καραπάνο και Μ. Παρανίκα, να μην απονεμίσει βραβείο σε κανένα. Βλ. Σ. Αριστάρχη, «Έκθεσις επί των διαγωνισμάτων Θεσσαλίας και Ηπείρου», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Γ', 1865, σσ. 19-32.

² «Διαγωνίσματα του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ. φ. 1003, 3/12/1870 & *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ. φ. 120, 4/12/1870. Πανομοιότυπες ανακοινώσεις δημοσιεύονται στην *Κωνσταντινούπολη* και στον *Τύπο Κωνσταντινουπόλεως* τον Μάιο, τον Ιούνιο και τον Οκτώβριο του 1871.

³ «Διαγωνίσματα του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», όπ.π.

⁴ Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογ. Σύλλογος, «Πρόγραμμα περί συλλογής των ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού», *Κωνσταντινούπολις*, αρ. φ. 1255, 29/8/1872. Επίσης στα: *Νεολόγος*, αρ. φ. 1101, 31-12/9/1872 και *Βυζαντίς*, αρ. φ. 1720, 8/3/1872.

με τα αποτελέσματά του να διαβάζεται στην ετήσια εορτή του ΕΦΣΚ, ενώ ο Κ. Ξανθόπουλος δε διστάζει να τον χαρακτηρίσει ως τη σημαντικότερη υπηρεσία που έχει προσφέρει στο έθνος ο Σύλλογος.¹ Η *Φιλολογική Ηχώ* γράφει χαρακτηριστικά ότι η συλλογή του υλικού αυτού, που είναι τόσο απαραίτητη για τη μελέτη της νεοελληνικής, «...από κανένα άλλον δεν δύναται να γίνη καλύτερα παρά από τον Σύλλογον, αρκεί εννοείται να γίνεται όπως πρέπει, και να αναλάβουν άνθρωποι που νοιώθουν λιγάκι από γλωσσολογίαν...».² Η εξέλιξη του διαγωνισμού είναι εντυπωσιακή, καθώς μέχρι το 1898 κατατίθενται περισσότερες από εκατό συλλογές, αποσπάσματα των οποίων δημοσιεύονται στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν*. Ωστόσο από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 ακολουθεί φθίνουσα πορεία. Στη λογοδοσία του 1895 ο Δ. Μαλιάδης ανακοινώνει ότι μετά την έκδοση του πρώτου τόμου με το υλικό των «ζώντων μνημείων», ο Σύλλογος προσβλέπει για μία ακόμα φορά στον ευεργέτη του, Χρ. Ζωγράφο, προκειμένου να χρηματοδοτήσει τη συνέχιση του έργου.³ Το 1896 αποφασίζεται η διεξαγωγή του διαγωνισμού ανά διετία,⁴ αλλά ο θάνατος του Χρ. Ζωγράφου το ίδιο έτος θα στερήσει τον ΕΦΣΚ από την πολύτιμη χρηματοδότησή του. Δίχως υποστήριξη από κάποιον άλλο χορηγό, ο Σύλλογος αδυνατεί να συνεχίσει τον διαγωνισμό για πολύ.⁵ Προτού ολοκληρωθεί η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα τα μέλη του ΕΦΣΚ αποφασίζουν να αξιοποιήσουν το υλικό που έχει συγκεντρωθεί, διαθέτοντάς το ως βοήθημα για τη σύνταξη του «Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής».⁶

Οι ετήσιες εκθέσεις με τα αποτελέσματα του διαγωνισμού, οι οποίες δημοσιεύονται τόσο στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν* όσο και στις εφημερίδες, δίνουν μια εικόνα για τις απόψεις των μελών του ΕΦΣΚ σχετικά με τη γλώσσα. Η αρχαία ελληνική, όπως είναι αναμενόμενο, αποτελεί τη γλώσσα – πρότυπο, «...το θαυμαστότερον... δημιούργημα, όπερ η δύναμις του ανθρωπίνου νοός εν τω κόσμω τούτω παρήγαγεν, η αένναος αύτη πηγή, εξ ης ήντλησαν και αντλούσι πάντα τα έθνη...».⁷ Αντιθέτως η σύγχρονη γλώσσα χαρακτηρίζεται γερασμένη και παρηκμασμένη, αφού συντρόφευε τον ελληνισμό στην πτώση του,

¹ Κ. Ξανθόπουλος, «Ζωγράφειος αγών. Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», τομ. ΙΕ', σ. 116.

² Ι. Χρονογράφος, «Απογεματιανή», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 15, 11/5/1896.

³ Ελληνικός Φιλολ. Σύλλογος, «Λογοδοσία των κατά το ΛΔ' συλλογικόν έτος πεπραγμένων αναγνωσθείσα κατά την επέτειον εορτήν τη 21 μαΐου 1895 υπό του προέδρου Δημητρίου Μαλιάδου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 121, 5/6/1895 & αρ.φ. 122, 6/6/1895.

⁴ Ελλην. Φιλολ. Σύλλογος, «Προεδρικός, απαγγελθείς κατά την ΛΕ' επέτειον εορτήν υπό του τέως και νυν προέδρου του Συλλόγου Αν. Χρηστίδου ιατρού», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 115, 25/5/1896.

⁵ Η σχετική ανακοίνωση γίνεται στις 28 Απριλίου 1906. Βλ. Α. Μαζαράκη, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Λ', 1908, σ. 27.

⁶ Α. Μαζαράκη, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Λ', 1908, σ. 72 & Ν. Παπαγιαννόπουλος, «Έκθεσις του Φιλολογικού Τμήματος» *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΛΒ', 1911, σ. 63.

⁷ «Συνεδρίασις ΥΟ' (έκτακτος) επί τη επετείω εορτή», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Ι', 1877, σ. 200.

περιέπεσε μαζί του σε κατάσταση ένδειας και «...πολλά ράκη ξενισμού κατ' ανάγκην και βίαν περιεβλήθη».¹ Ωστόσο κατάφερε να διατηρηθεί ζωντανή και να αναγεννηθεί μαζί με το έθνος, «...καίπερ ικανάς της αρχαίας αυτής λαμπρότητος κατελθούσα βαθμίδας, καίπερ πολλές κατά διαφόρους καιρούς ενδυθείσα οθνείας στολάς...».²

Το πλέον αξιοθαύμαστο όμως είναι ότι «...περιέσωσε και εν αυτή αυτής ταύτη τη παρακμή πολυτίμους και ανεκτιμήτους θησαυρούς...».³ Αυτοί οι θησαυροί: λέξεις, φράσεις, τύποι που ανάγονται στα πανάρχαια χρόνια, διασώθηκαν χάρη στις προηγούμενες γενιές οι οποίες, αν και υστερούσαν στη μόρφωση, «...εν ιδρώτι του προσώπου αυτών συνεκρότουν σφιγκτότατα τον αρχαιότατον γλωσσικόν τύπον...».⁴ Δυστυχώς, όπως τονίζει ο Γ. Χασιώτης, οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν απομακρυνθεί από αυτό το πνεύμα και παρασυρμένοι από τον ευρωπαϊκό νεωτερισμό «...κινδυνεύομεν ν' απολέσωμεν τα αθάνατα των πατέρων ημών κειμήλια, δι' ων η ημετέρα φιλολογία προικίζεται».⁵ Η συστηματική κι οργανωμένη καταγραφή των θησαυρών αυτών προτού η πάτρια γλώσσα καταστήσει μνημείο φιλολογικό, είναι ο κύριος σκοπός του διαγωνισμού. Γι' αυτό ο ΕΦΣΚ καλεί τους απανταχού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Ελλάδας λογίους να γίνουν «...συλλέκται της αθανάτου των πατέρων ημών λαλιάς...».⁶

Το κάλεσμα του Συλλόγου δε μένει αναπάντητο, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Μάλιστα, στον διαγωνισμό συμμετέχουν και σπουδαίες προσωπικότητες των γραμμάτων και της επιστήμης, όπως οι: Ν.Γ. Πολίτης,⁷ Μ. Φιλήντας,⁸ Α. Καρκαβίτσας⁹ κ.α. Τα εκάστοτε μέλη της Φιλολογικής επιτροπής του ΕΦΣΚ μελετούν ενδελεχώς τις συλλογές που υποβάλλονται κι εκφέρουν λεπτομερώς τις παρατηρήσεις τους, όπου διακρίνεται η απαρσάλευτη επιμονή στην ακριβή καταγραφή των «ζώντων μνημείων». Έτσι η επιτροπή άλλοτε δίνει συγχαρητήρια σε συλλογείς που καταγράφουν τις προφορικές παρα-

¹ «Εκθεις του περί συλλογής ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του ελληνικού λαού Ζωγραφείου διαγωνίσματος, αναγνωσθείσα κατά την επέτειον του Ελλ. Φιλ. Συλλόγου εορτήν, υπό του εισηγητού Κ. Χρ. Χατζή Χρήστου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 1375, 4/7/1873.

² «Πρακτικά. Συνεδρίασις ΥΟ' (έκτακτος) επί τη επετείω εορτή», όπ.π.

³ «Πρακτικά. Συνεδρίασις ΥΟ' (έκτακτος) επί τη επετείω εορτή», όπ.π.

⁴ Γ. Χασιώτη, «Εκθεις της Φιλολογικής Επιτροπής επί του περί συλλογής ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του ελληνικού λαού Ζωγραφείου διαγωνίσματος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σ. 270.

⁵ Όπ.π., σελ. 270.

⁶ Όπ.π., σελ. 269.

⁷ «Εκθεις του περί συλλογής ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του ελληνικού λαού Ζωγραφείου διαγωνίσματος, αναγνωσθείσα κατά την επέτειον του Ελλ. Φιλ. Συλλόγου εορτήν, υπό του εισηγητού Κ. Χρ. Χατζή Χρήστου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 1380, 16/7/1873.

⁸ Γ. Γεωργιάδη Προκοπιέως, «Κρίσις Φιλολογικής Επιτροπής περί του Ζωγραφείου αγώνος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΖ', 1900, σσ. 153-156.

⁹ Βλ. «Πρακτικά. Συνεδρίασις ΞΙΖ'», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΑ', 1891, σσ. 270-271.

δόσεις «...κατά δημόδη γλώσσαν και τρόπον»,¹ ενώ άλλοτε τους επιτιμά διότι τις μεταγράφουν στην καθαρεύουσα.² Η δημοτική γλώσσα βρίσκει θέση στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, καθώς εκτεταμένα αποσπάσματα από τις σταλθείσες συλλογές δημοσιεύονται στους τόμους: Η΄, Θ΄, ΙΔ΄, ΙΕ΄, ΙΘ΄, ΚΑ΄ και ΛΑ΄. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως αντιμετωπίζεται όχι ως το όργανο συνεννόησης του έθνους, αλλά ως αντικείμενο επιστημονικής μελέτης.

Η μελέτη αυτή έχει διττό στόχο: από τη μία «...να αποδειχθή η δια πραγμάτων και μαρτυριών ζωσών καταγωγή της νέας ελληνικής γενεάς»,³ καταρρίπτοντας τη θεωρία του J.P. Fallmerayer, κι από την άλλη να συμβάλλει με τα ευρήματά της στη διαμόρφωση της νέας ελληνικής γλώσσας. Από το 1873 έως το 1893 κατ' επανάληψη τονίζουν οι εισηγητές της Φιλολογικής επιτροπής ότι μελετώντας τα «ζώντα μνημεία» «...σπουδαία εξάγομεν συμπεράσματα περί του αδιασπάστου εθνικού ημών συνδέσμου, ον οι αιώνες και αι βαρβαρικά επιδρομαί δεν ηδυνήθησαν να καταστρέψωσιν...».⁴ Η γλώσσα του λαού λοιπόν χρησιμοποιείται ως αποδεικτικό στοιχείο της εθνικής καταγωγής, «...διότι το έθνος είναι η γλώσσα· η δε ζωή της γλώσσης είναι ζωή του έθνους, και η ιστορία της γλώσσης είναι ιστορία του έθνους».⁵ Ο επιστημονικός χαρακτήρας του διαγωνισμού αναδεικνύεται μέσα από τις σκέψεις για τη χρησιμότητα του υλικού που συγκεντρώνεται. Η εκμετάλλευσή του από τους γλωσσολόγους για τη σύνταξη λεξικού της κοινής γλώσσας, κάτι που η νεοελληνική φιλολογία στερείται, θεωρείται εξαρχής δεδομένη.⁶ Ταυτόχρονα όμως προβάλλεται η αντίληψη πως τα «ζώντα μνημεία» θα συμβάλουν αποφασιστικά τόσο στην καλύτερη κατανόηση της αρχαίας γλώσσας και ιστορίας, όσο και στη σωστότερη διάπλαση και διαμόρφωση της σύγχρονης γλώσσας.⁷

Παρόλο που διακηρύσσεται ρητά πως «δεν προτιθέμεθα... να πραγματευθώμεν το

¹ «Έκθεσις του περί συλλογής ζώντων μνημείων...», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 1376, 6/7/1873. Βλ. επίσης Γ. Χασιώτη, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής, όπ.π., σ. 272.

² Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως, «Ζώντα μνημεία της ελληνικής γλώσσης. Έκθεσις του Ζωγραφείου διαγωνίσματος κατά το συλλογικόν έτος 1881-1882», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3982, 10/7/1882. Ο εισηγητής παρατηρεί στον Σ. Μανασσίδη ότι η χάρη και η ουσία των παραμυθιών συνίσταται στην απλότητα της έκφρασης με την οποία λέγονται, την οποία δεν μπορεί να αποδώσει η καθαρεύουσα. Βλ. επίσης «Πρακτικά. Συνεδρίασις ΉΠΓ΄», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΒ΄, 1891, σ. 124, όπου ο Μ. Αυθεντόπουλος λέει πως «...μεγάλη δε έλλειψις των ακολουθούντων ευαρίθμων μύθων είναι, ότι δεν προυτίμησεν ο συλλογεύς την αφελή στοματικήν έκθεσιν αυτών υπό του λαού, ίνα αποδείξη, φαίνεται, ότι όλην σχεδόν αποβάλλουσι την αξίαν πάντα τα άριστα των δημοτικών προϊόντων εκτιθέμενα εις την γλώσσαν των λογίων».

³ Α. Παπαδόπουλου – Κεραμέως, «Ζώντα μνημεία της ελληνικής γλώσσης. Έκθεσις του Ζωγραφείου διαγωνίσματος κατά το συλλογικόν έτος 1881-1882», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3979, 7/7/1882.

⁴ Γ. Χασιώτη, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής...», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η΄, 1874, σ. 274.

⁵ Κ. Ξανθόπουλου, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα περιοδικόν*, τομ. ΙΕ΄, 1884, σ. 116.

⁶ Γ. Χασιώτη, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής...», όπ.π., σ. 271.

⁷ «Πρακτικά. Συνεδρίασις ΉΙΖ΄», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΑ΄, 1891, σελ. 267 & «Πρακτικά. Συνεδρίασις ΉΡΙΔ΄», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΓ΄, 1893, σσ. 77-78.

περί γλώσσης ζήτημα... οπότε ιδίως θα κατεφαίνετο και η σπουδαιότης και μεγίστη του προκειμένου αγώνος σημασία...», καταγράφονται κάποιες σκέψεις κι απόψεις που συνδέονται με αυτό. Το 1892 ο Δ. Οικονομίδης αναφέρει πως ένας από τους λόγους που υπαγορεύουν τη συλλογή των «ζώντων μνημείων» είναι η διατήρηση ες αεί του ανεκτίμητου θησαυρού των αρχαϊζουσών λέξεων και τύπων. Αυτά τα αρχαία γλωσσικά στοιχεία που έχουν διατηρηθεί στον προφορικό λόγο θα παίζουν καίριο ρόλο στη διαμόρφωση της γραπτής γλώσσας, η οποία «...δέον να η μεσάζουσα μεταξύ της αρχαίας και της νυν δημόδους, τουτέστιν ούτε άγαν αρχαϊζουσα, αλλ' ούτε και τετριμμένη και χυδαϊζουσα».¹ Ο γλωσσικός κυκεώνας που οι περισσότεροι σύγχρονοί του μεταχειρίζονται στα έργα τους, είναι αυτός που ενοχλεί τον ομιλητή. Για τον λόγο αυτό ζητάει να καταβληθεί η δέουσα προσπάθεια «...ίνα ως οίον τε ακριβέστερον καθορισθώσι τα όρια, εν οίς δεον να κινήται η κοινή των λογίων γλώσσα, και ο τύπος, ον αύτη δέον να φέρη».²

Ο Γ. Γεωργιάδης Προκοπιεύς το 1898 δεν αναφέρεται σε «γλωσσικό κυκεώνα», αλλά σε διγλωσσία. Υποστηρίζει ότι σε κάθε έθνος διακρίνονται δύο τάξεις: από τη μία, οι λόγιοι κι οι ιερείς διατηρούν τη γλώσσα της εθνικής φιλολογίας και τη μεταβιβάζουν αναλλοίωτη στις επόμενες γενιές. Αυτή όμως η γλώσσα σταδιακά καθίσταται δύσχρηστη. Από την άλλη η γλώσσα των αμόρφωτων συνεχώς διαφοροποιείται από την αρχαία, αλλά διαθέτει ζωτική δύναμη που την καθιστά ικανή να εκτοπίσει και να αντικαταστήσει τη γλώσσα από την οποία προέρχεται. Αυτό το καθεστώς διγλωσσίας αποτελεί ιστορική κληρονομιά του ελληνισμού, αλλά δεν πρόκειται να διατηρηθεί για πολύ ακόμα. «*Ηδη δε δια των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και φιλολογικών συλλόγων και του τύπου διαδομένη εις τας πόλεις και αλλαχού καταρτίζεται μία κοινή πάσι γραφομένη γλώσσα, εν η παραλαμβάνονται το μεν εκ της αρχαίας και ιδία εκ της κοινής γλώσσης τα συνηθέστερα και γνωστότερα στοιχεία, το δε εκ της λαλουμένης τα ήττον παρηλλαγμένα και πασίγνωστα*».³

Σε αντίθεση με τη γραπτή γλώσσα, που μπορεί να διαμορφωθεί κατάλληλα από τους λογίους, η δημόδης προφορική δεν είναι επιδεκτική επεμβάσεως αλλά αναπτύσσεται ανέκαθεν ελεύθερα «...καθ' όσον αύτη μηδέν το τεχνητόν εν εαυτή φέρουσα εστίν η καθαρώς φυσική των πολλών γλώσσα».⁴ Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Γ. Γεωργιάδης Προκοπιεύς, ο οποίος θεωρεί πως στο πέρασμα του χρόνου η γλώσσα διατηρείται ή αλλοιώνεται μόνο «...τη δυνάμει και θελήσει του έθνους... Ουδείς άνθρωπος δύναται μόνος

¹ «Πρακτικά. Συνεδρίασις ἈΡΙΔ'», Σύγγραμμα Περιδικόν, τομ. ΚΓ', 1893, σ. 78.

² Ὁπ.π., σ. 78.

³ Γ. Γεωργιάδου Προκοπιεύς, «Κρίσις Φιλολογικῆς Επιτροπῆς περί του Ζωγραφείου αγώνος», Σύγγραμμα Περιδικόν, τομ. ΚΖ', 1900, σ. 147.

⁴ «Πρακτικά. Συνεδρίασις ἈΡΙΔ'», ὄπ.π., σ. 78.

δια της μεγαλοφυΐας αυτού να επιδράση επί της γλώσσης επαισθητώς...»,¹ προσθέτει, κάνοντας έμμεση πλιν σαφή αναφορά στις ηγετικές φυσιογνωμίες του δημοτικισμού.

Στην έκθεση του 1898 η Φιλολογική επιτροπή εκφέρει την κρίση της για ένα πρωτοφανές έργο. Πρόκειται για τη «Γραμματική της κοινής δημοτικής ημών γλώσσης εν συγκρίσει προς την αρχαίαν ελληνικήν επί τη βάσει νεωτέρων πορισμάτων της συγκριτικής γλωσσολογίας υπό Μενελάου Φιλήντα». Η επιτροπή δεν αφήνει ασχολίαστη τη γνώμη του δημοτικιστή εκπαιδευτικού ότι η δημοτική γλώσσα διαθέτει άπειρο πλούτο λέξεων κι εκφράσεων. Αντιθέτως υποστηρίζει ότι η ένδεια της δημοτικής στάθηκε η γενεσιουργός αιτία της καθαρεύουσας, η οποία «...*κείται ως μεταίχμιον, ούτως ειπείν, και ως γέφυρα συγκοινωνίας της δημόδους γλώσσης μετά της παλαιάς· άλλως τε φυσικώς είναι αδύνατον η εν παρακμή πολιτειακή και κοινωνική μορφωθείσα νέα γλώσσα να θεωρηθή πλουσιωτάτη*».² Στη συνέχεια ο ομιλητής παραθέτει έναν μακρύ κατάλογο ατελειών και λαθών της γραμματικής, η οποία παρόλα αυτά κερδίζει τελικά τον έπαινο της επιτροπής «...*διότι ουδεμία άλλη ούτ' εξεδόθη παρ' ημίν ούτ' εγράφη γραμματική ιδίως και συστηματικώς πραγματευομένη περί της δημόδους φωνής και λαλιάς...*».³

Παράλληλα με τον «Ζωγράφειο διαγωνισμό περί ζώντων μνημείων» βρίσκεται σε εξέλιξη ακόμα μία πρωτοβουλία του ΕΦΣΚ, με χρηματοδότηση μάλιστα από τον ίδιο ευεργέτη. Πρόκειται για τη «Ζωγράφειο Ελληνική Βιβλιοθήκη» που αποσκοπεί στην έκδοση έργων αρχαίων Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων. Η πρόθεση του Χρ. Ζωγράφου γνωστοποιείται στον ΕΦΣΚ με επιστολή, η οποία περιέχει και τους όρους του χορηγού. Ένας εξ αυτών ορίζει πως «...*πρέπει τα εις τον αγώνα αποστελλόμενα βιβλία να ήναι γεγραμμένα εν τη αρχαία ή εν τη καθαρά νεωτέρα ελληνική*».⁴ Η προσφορά, την οποία έχει ενорχηστρώσει ο Η. Βασιάδης, γίνεται ασμένως δεκτή από τον Σύλλογο. Άλλωστε, το ότι η ακμή κι εξάπλωση της εκπαίδευσης σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, η αρτιότερη κατάρτιση των εκπαιδευτικών και η γενικότερη αναγέννηση των γραμμάτων και του πολιτισμού θα επιτευχθούν μέσω της καλλιέργειας των «ελληνικών γραμμάτων» και της μελέτης των αρχαίων συγγραφέων, αποτελεί εκπεφρασμένη θέση του Συλλόγου.⁵

Η αρχική πρόθεση του Χρ. Ζωγράφου είναι το εγχείρημα να λάβει μορφή διαγωνι-

¹ Γ. Γεωργιάδου Προκοπιέως, «Κρίσις Φιλολογικής Επιτροπής...» όπ.π., σ. 145.

² Γ. Γεωργιάδου Προκοπιέως, «Κρίσις Φιλολογικής Επιτροπής...» όπ.π., σ. 154.

³ Γ. Γεωργιάδου Προκοπιέως, «Κρίσις Φιλολογικής Επιτροπής...» όπ.π., σ. 156.

⁴ «Εσωτερικά. Η μεγάλη εθνική προσφορά», *Θράκη*, αρ.φ. 113, 13-25/2/1874. Ο Χρ. Ζωγράφος όρισε το ύψος της χορηγίας σε 450 οθωμανικές λίρες κατ' έτος επί 15 έτη.

⁵ Βλ. «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Θράκη*, αρ.φ. 137, 13-25/3/1874 & «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1548, 15-27/3/1874.

σμού. Ωστόσο οι Έλληνες και ξένοι λόγιοι στους οποίους απευθύνθηκε ο Σύλλογος αντιπροτείνουν – κι ο δωρητής συναινεί – να αναθέτει ο ΕΦΣΚ την κάθε μετάφραση στους φιλόλογους εκείνους που θα αποδέχονται την πρόσκλησή του.¹ Καταρτίζεται έτσι το σχετικό πρόγραμμα, το οποίο μάλιστα βασίζεται σε μια παρόμοια προσπάθεια που είχε ξεκινήσει προ 25ετίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά δεν είχε ευοδοθεί.² Σε αυτό καθορίζεται πως ένας από τους σκοπούς του έργου είναι να ωθήσει τους ξένους φιλόλογους σε ενδελεχή μελέτη της νέας ελληνικής, έτσι ώστε να «...καταστήσωσι δια της παραδοχής της ημετέρας προφοράς την αρχαίαν μηκέτι τέλεον νεκράν γλώσσαν, αλλά ζώσαν πως και ομιλουμένην».³ Η Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη όμως δεν απευθύνεται τόσο στους ξένους, όσο στο σύνολο του έθνους. Η έκδοση αρχαίων έργων με κριτικά κι επεξηγηματικά σχόλια, καταγεγραμμένη στους κανονισμούς του, αποτελεί έναν από τους θεμελιώδεις στόχους του ΕΦΣΚ. Θεωρείται πρόσφορο μέσο, όχι μόνο για την καλλιέργεια των γραμμάτων και τη διάδοση της παιδείας, που είναι και ο βασικός λόγος της σύστασης του Συλλόγου,⁴ αλλά και για τη διαμόρφωση της σύγχρονης γλώσσας και την καλύτερη κατανόηση της αρχαίας.⁵

Παρά τις διακηρυγμένες όμως προθέσεις του ΕΦΣΚ, αποδεικνύεται εκ των πραγμάτων ότι οι εκδόσεις της Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης δεν απευθύνονται στον λαό. Οι πρώ-

¹ «Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1824, 27-11/3/1875.

² Στην έκθεση της Φιλολογικής Επιτροπής του ΕΦΣΚ αναφέρεται η δωρεά του Δημήτριου Μπερναρδάκη από την Πετρούπολη για «...την μετά προλεγομένων και κριτικών άμα και ερμηνευτικών σημειώσεων έκδοσιν των ελλήνων ποιητών και συγγραφέων...». Τα χρήματα όμως προορίζονταν αποκλειστικά για τα έξοδα της έκδοσης, χωρίς να προβλέπεται κάποια αμοιβή σε αυτούς που θα εκπονούσαν το έργο. Έτσι, τελικά «...επ' άλλο τι κατηναλώθησαν, προς διακόσμησιν δηλονότι του εθνικού Πανεπιστημίου...». «Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη», όπ.π..

³ «Πρόγραμμα της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1872, 1/3/1875.

⁴ Οδ. Ανδρεάδη, «Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη Α'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8112, 30/5/1896. Στην επιστολή που στέλνεται σε Έλληνες και ξένους φιλόλογους για να ζητηθεί η συμμετοχή τους στο εγχείρημα, γράφεται χαρακτηριστικά: «...και αυτή η δημοτική παιδεία τότε τελειότερα έσται και ακμάσει εις πάσας εξαπλουμένη τας τάξεις του ημετέρου έθνους, όταν τα ελληνικά γράμματα συντονώτερον καλλιεργηθώσι και αποτελεσματικώτερον, η δε σπουδή και μελέτη των ελλήνων συγγραφέων γένηται το διηνεκές ημών και απαραίτητον μέλημα». Οδ. Ανδρεάδη, «Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη Β'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8114, 1/6/1896. Το πλήρες «σχέδιο επιστολής» δημοσιεύεται στο: «Πρακτικά. Συνεδρίασις ΤΗΔ'», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. Η', 1874, σσ. 313-315.

⁵ Στο 4^ο άρθρο του «προγράμματος» διευκρινίζονται ορισμένες λεπτομέρειες για τις ερμηνευτικές σημειώσεις που θα συνοδεύουν τα αρχαία κείμενα. «Αι σημειώσεις αύται εν γλώσση ελληνική καθαρά και ευλήπτω έσονται απηλλαγμένοι πάσης φράσεως και λέξεως σχολαστικής... Αντί πάσης γραμματικής αναλύσεως προκειμένου τινός σκοτεινού χωρίου προτιμότερα εστί η ακριβής παράφρασις αυτού εις την ομιλουμένην γλώσσαν· διότι εν ταύτη πολλάκις ευρίσκονται εξηγήσεις εις χωρία σκοτεινά αρχαίων συγγραφέων και τρόποι κατάλληλοι προς έκφρασιν των ιδεών εκείνων, δι'ας οι λόγιοι πλάττουσι λέξεις ουχί πάντοτε επιτυχείς». «Πρόγραμμα της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», *Βυζαντίς*, όπ.π. & «Πρόγραμμα της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», *Θράκη*, αρ.φ. 412, 26-10/3/1875

τοι πέντε τόμοι που εκδίδονται μεταξύ 1887 και 1894¹ είναι τόσο ογκώδεις και ο σχολιασμός των έργων τόσο εξεζητημένος, που προκαλούν τη δριμύτατη κριτική του Α. Χρηστίδη. Ο πρόεδρος του ΕΦΣΚ επισημαίνει ότι οι σημειώσεις που επρόκειτο να συμβάλλουν στην κατανόηση των αρχαίων αριστουργημάτων από την «πολυπληθέστερη τάξη», είναι «...λίαν εκτενείς, ενδιατρίβουσαι το πλείστον, εν γλώσση λίαν καθαρευούση, εις τεχνικήν και λεκτικήν ανάλυσιν λέξεων και στίχων...».² Εξαίρεση αποτελεί μόνο ο «...δια των δημοδών φράσεων και εννοιών ζωογονών και γνώριμον το κείμενο των Φοινισσών κατορθών...»³ τόμος που έχει συνταχθεί από τον Δ. Βερναρδάκη. Γενικεύοντας την κριτική του, τονίζει ότι ακόμα και κάποιοι από τους στόχους που έχουν τεθεί στο πρόγραμμα είναι ουτοπικοί. «*Η αρχαία Ελληνική... έσται, εξ ανάγκης φυσικής, γλώσσα νεκρά· η δε απόδειξις αυτής, της μη πλέον ομιλουμένης και γραφομένης, ως ζώσης, έσται πρόβλημα όμοιον τω τετραγωνισμό του κύκλου, και αυταπάτη των δυσωπούντων προς την αλήθειαν και τα ιστορικά των γλωσσών φαινόμενα*».⁴ Ωστόσο, αν και ο Α. Χρηστίδης επιμένει κι επαναφέρει κατ' επανάληψη το ζήτημα,⁵ οι απόψεις του καταδικάζονται και το αίτημά του για μεταρ-

¹ Η παρέλευση 13 ετών από τη δημοσίευση του προγράμματος της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης μέχρι την έκδοση του πρώτου έργου (Σοφοκλέους «Αντιγόνη», 1887, με επιμέλεια του Δ. Σεμιτέλου, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών), αποτελεί ένδειξη για το μέγεθος της δυσκολίας του εγχειρήματος. Η μεγάλη αυτή καθυστέρηση δεν απογοήτευσε στο ελάχιστο τον Χρ. Ζωγράφο, ο οποίος το 1885 φρόντισε να εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση του έργου στο διηλεκές. Σε σχετική επιστολή του προς τον ΕΦΣΚ, προτού καθορίσει τις λεπτομέρειες για τη διάθεση των χρημάτων, γράφει χαρακτηριστικά: «*Καίτοι... δέκα παρήλθον έτη ουδεμία δε ουδενός συγγραφέως ή ποιητού εγένετο έκδοσις, εγώ ούτε γνώμην ήλλαξα αλλ' ουτ' εσκέφθην να χρησιμοποίησω τα στείρα τρόπον τινά μένοντα χρήματα εις άλλον σκοπόν, διότι ουδέν γινώσκω ούτε υψηλότερον ούτε ωφελιμώτερον ούτε εθνικώτερον της καλλιεργείας των ελληνικών γραμμάτων...*». Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, «Πρόγραμμα της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης εκδιδόμενης τη επιστασία του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4979, 16/12/1885.

² Αν. Χρηστίδη, «Υπόμνημα επί του προγράμματος και εκδόσεως της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΣΤ', 1896, σ. 45. Βλ. επίσης «Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1678, 24-5/9/1896 & αρ.φ. 1679, 26-7/9/1896. Στο άρθρο ασκείται κριτική για το μη καρποφόρο του όλου εγχειρήματος και προτείνεται η μεταρρύθμισή του, κάτι που έχει ήδη προβλέψει κι επιτρέψει ο χορηγός. Παρόλο που το δημοσίευμα δεν εντοπίστηκε ολόκληρο, από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι είναι πιθανό να ανήκει και αυτό στον Αν. Χρηστίδη.

³ Αν. Χρηστίδη, «Υπόμνημα...» όπ.π., σ. 46.

⁴ Αν. Χρηστίδη, «Υπόμνημα...», όπ.π., σ. 46.

⁵ Για πρώτη φορά αναφέρεται στην ανάγκη μεταρρύθμισης του προγράμματος της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης κατά τη λογοδοσία του ως πρόεδρος στην ετήσια γιορτή του ΕΦΣΚ, στις 16/5/1893. Βλ. Αν. Χρηστίδης, «Λογοδοσία των κατά το ΛΒ' συλλογικόν έτος 1892-1893 πεπραγμένων εν τω Συλλόγω», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΔ', 1895, σσ. 103-104. Επανέρχεται στις 3/1/1894 με υπόμνημα στο οποίο απαντά η Φιλολογική Επιτροπή στις 6/5/1894 κι επαναφέρει το ζήτημα, ξανά ως πρόεδρος του ΕΦΣΚ, με «παρατηρήσεις» σχετικά με την απάντηση της επιτροπής και το πρόγραμμα της Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης, στις 19/11/1895 και 12/2/1896. Βλ. Αν. Χρηστίδη, «Υπόμνημα...» όπ.π., σσ. 43-50, Αν. Χρηστίδη, «Παρατηρήσεις εις την επί του υπομνήματος κρίσιν της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΚΣΤ', 1896, σσ. 60-65 και Αν. Χρηστίδη, «Συμπληρωματικά παρατηρήσεις επί του προγράμματος της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΣΤ', 1896, σσ. 66-74.

ρύθμιση του προγράμματος της Ζωγράφειου Βιβλιοθήκης απορρίπτεται.¹

Εκ των πραγμάτων φαίνεται πως η απόφαση αυτή του Συλλόγου δεν είναι η ενδεδειγμένη. Στη λογοδοσία του 1895 ο Δ. Μαλλιιάδης δηλώνει πως έξι τόμοι της Ζωγράφειου Βιβλιοθήκης βρίσκονται σε διάφορα στάδια ολοκλήρωσης και θα βγουν από τα πιεστήρια εντός της επόμενης τριετίας, αλλά την επόμενη χρονιά ο Α. Χρηστίδης ενημερώνει ότι τα φιλόδοξα αυτά σχέδια έχουν ανατραπεί.² Η έκδοση νέων τόμων συνεχίζεται με πολύ αργούς ρυθμούς και το 1907 ο Σύλλογος αναγνωρίζει ότι ο σκοπός του χορηγού δεν εκπληρώνεται, αφού οι εκδόσεις είναι τόσο υψηλών απαιτήσεων που ουσιαστικά απευθύνονται μόνο στους «ειδικώς φιλολογούντας» Το αποτέλεσμα είναι πως το έθνος στερείται της ωφέλειας που θα προσπόριζαν απλούστερες και φθηνότερες εκδόσεις, με ερμηνευτικά σχόλια και μεταφράσεις που θα τις καθιστούσαν προσιτές σε μεγαλύτερη μερίδα του λαού.³ Η Φιλολογική Επιτροπή προτείνει την έκδοση του κάθε τόμου σε δύο τεύχη «...ων το μεν χάριν της πολυπληθεστέρας τάξεως θα περιέχη μετά βραχείαν εισαγωγήν... το κείμενον μετά συντόμων μεν αλλ' αφθόνων ερμηνειών... πάσας άλλης περί την δέουσαν ερμηνείαν δυσνοήτων χωρίων λογίας συζητήσεως παραπεμπομένης εις το β' τεύχος...».⁴

Στα τέλη του 1908 η *Πρόδος* ασκεί κριτική στο όλο εγχείρημα, ξεκινώντας με την ενδεικτική φράση: «*Ἐν μέγα ἔργον ἀπέτυχε*».⁵ Σύμφωνα με το άρθρο, παρά τις προθέσεις του Χρ. Ζωγράφου, στους εννέα μόλις τόμους που έχουν εκδοθεί σε διάστημα 25 ετών συμφέρεται σε εξεζητημένη καθαρεύουσα σωρός εξειδικευμένων πληροφοριών που είναι χρήσιμες μεν στους φιλόλογους, αλλά δεν ωφελούν σε τίποτα τον λαό. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος της εμπορικής του αποτυχίας αφού, λόγω του όγκου και της τιμής των

¹ Φ. Τάγη, «Γνώμη της Φιλολογικής Επιτροπής επί του υπομνήματος του κ. Αν. Χρηστίδου, ιατρού», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΣΤ', 1896, σσ. 50-59. Σχετικά με το ιστορικό της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης έγραψε σειρά 14 άρθρων με τίτλο: «Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη» στον *Νεολόγο* ο Οδ. Ανδρεάδης. Ειδικά για την προσπάθεια του Α. Χρηστίδη, στην απόρριψη της οποίας έπαιξε σημαντικό ρόλο και ο ίδιος ως μέλος του ΕΦΣΚ, παραθέτει πολλές λεπτομέρειες στα φύλλα υπ' αριθμ.: 8134, 25/6/1896, 8140, 3/7/1896, 8146, 10/7/1896, 8152, 17/7/1896, 8159, 26/7/1896, 8165, 1/8/1896 και 8171, 9/8/1896.

² Βλ. Δ. Μαλλιιάδης, «Λογοδοσία των κατά το ΛΔ' συλλογικόν έτος 1894-1895 πεπραγμένων εν τω Συλλόγω», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΚΣΤ', 1896, σελ. 127-128, Δ. Μαλλιιάδης, «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Λογοδοσία», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1340, 6/6/1895 & αρ.φ. 1341, 7/6/1895. & Α. Χρηστίδης, «Ελληνικός Φιλ. Σύλλογος», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1606, 28-9/6/1896.

³ Βλ. Α. Μαζαράκης, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. Λ', 1908, σ. 73 & Λ. Λιμαράκης, «Λογοδοσία των κατά το ΜΣΤ' Συλλογικόν έτος 1906-1907 πεπραγμένων εν τω Συλλόγω», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. Λ', 1908, σ. 85.

⁴ Χ. Πανταζίδης, «Έκθεσις του Φιλολογικού Τμήματος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΑ', 1909, σ. 49 & Λ. Λιμαράκης, «Λογοδοσία των κατά το ΜΖ' Συλλογικόν έτος 1907-1908 πεπραγμένων εν τω Συλλόγω», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΑ', 1909, σ. 76.

⁵ «Η Ζωγράφειος Βιβλιοθήκη», *Πρόδος*, αρ.φ. 1482, 11/12/1908.

εκδοθέντων τόμων, ο κόσμος έχει στρέψει την πλάτη του στη Ζωγράφειο Βιβλιοθήκη.¹ Στη συζήτηση συμμετέχει και ο Α. Χρηστίδης ο οποίος υπενθυμίζει την απορριφθείσα του πρόταση. Φέρνοντας ως επιχειρήματα τη σχολαστικότητα, την απεραντολογία και την εξειδίκευση που κυριαρχεί στο έργο, τονίζει πως ο καιρός είναι πλέον ώριμος για να επιχειρηθεί μια δομική μεταρρύθμισή του.² Ο *Ταχυδρόμος*, που συμφωνεί με τα παραπάνω, συμπληρώνει ότι ακόμα κι αν αναθεωρηθεί το πρόγραμμα της Ζωγράφειο Βιβλιοθήκης κι οι τόμοι της από τις αποθήκες του Συλλόγου περάσουν σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες, δεν απευθύνονται στον λαό, όπως ήταν ο αρχικός στόχος του χορηγού. Για τον λόγο αυτό προτείνει τα αρχαία συγγράμματα «...να παραφρασθώσιν εις ιδίωμα καθαρόν μεν και μαλλιαισμού αμέτοχον, απλούν όμως και εις πάσας τας λαϊκὰς τάξεις καταληπτόν και, αντί ελαχίστου τιμήματος, να διασπαρώσι πανταχοῦ όπου η ελληνική γλώσσα λαλείται».³

Είναι πιθανό η αφορμή για τα συγκεκριμένα άρθρα να δόθηκε από μια ανάλογη προσπάθεια του τότε προέδρου του ΕΦΣΚ. Τον Δεκέμβριο του 1908 ο Λ. Λιμαράκης θέτει ως θέμα προς συζήτηση το πώς θα αποβεί η Ζωγράφειος Βιβλιοθήκη χρήσιμη, έστω στους απόφοιτους γυμνασίου. Ο Δ. Δαμασκηνός επισημαίνει πως «... ο σκοπός του διαθέτου ήτο τα φώτα να διαδοθώσιν εις πολλούς...»⁴ κι έτσι κατατίθεται η πρόταση να παρατεθεί στις επόμενες εκδόσεις «παράφραση» του αρχαίου κειμένου. Ακολουθεί ανταλλαγή απόψεων, με τον Μ. Αυθεντόπουλο να υποστηρίζει ότι οι μεταφράσεις είναι απαραίτητες μόνο σε ξενόγλωσσα έργα. «*Εκ των παλαιών κειμένων λιτώς και επαρκώς δια σημειώσεων... ερμηνευομένων, ουχί δ' εν συνεχεία λόγου παραφραζομένων, απεκδεχόμεθα ημεῖς οἱ Ἕλληνες... την μόρφωσιν του γλωσσικού συναισθήματος...*».⁵ Από την άλλη, ο Δ. Οικονομίδης καταδικάζει την παράφραση με το αιτιολογικό ότι «...χωρία μεν τινα παραφράζονται ἀριστα εις μόνην την καθαρῆν, ἄλλα δε εις μόνην την δημοτικὴν».⁶ Τελικά, παρόλο που η πρόταση του Λ. Λιμαράκη βρίσκει υποστηρικτές, απορρίπτεται από την πλειοψηφία. Οι συζητήσεις για τη μεταρρύθμιση του προγράμματος της Ζωγράφειο Βιβλιο-

¹ Χαρακτηριστικά δίνονται οι πληροφορίες πως ο εκδότης ενός από τους τόμους της Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης κατάφερε να πουλήσει μόλις ένα αντίτυπο, ενώ 1.200 ακόμα τόμοι, με τιμή αγοράς 10 – 15 φράγκα ο ένας, μπήκαν ενέχυρο αντί του ευτελούς ποσού των 60 μετρητιέδων (η ισοτιμία φράγκου/μετρητιέ εκείνη την εποχή ήταν περίπου 5/1) και δεν πουλήθηκε ούτε ένας. Βλ. «Η Ζωγράφειος Βιβλιοθήκη», *Πρόσδος*, αρ.φ. 1484, 13/12/1908.

² Αν. Χρηστίδη, «Η Ζωγράφειος Ελληνική Βιβλιοθήκη», *Πρόσδος*, αρ.φ. 1507, 8/1/1909.

³ «Οι Έλληνες συγγραφείς και ο ελληνικός λαός», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3170, 20/12/1908.

⁴ «Πρακτικά. Συνεδρία ΑΧΚΑ'», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σ. 13.

⁵ «Πρακτικά. Συνεδρία ΑΧΚΒ'», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σ. 15.

⁶ «Πρακτικά. Συνεδρία ΑΧΚΒ'», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σ. 17.

θήκης συνεχίζονται άκαρπες τουλάχιστον μέχρι το 1911.¹

Ένας ακόμη διαγωνισμός που οργανώνει ο ΕΦΣΚ είναι ο «Δραματικός αγών». Τα Χριστούγεννα του 1907 ο Γ. Χασιώτης, εκπροσωπώντας μια ομάδα δημοσιογράφων που επιθυμούν να παραμείνουν ανώνυμοι, προσφέρει το ποσό των 500 φράγκων προκειμένου να διατεθεί ως βραβείο για τη συγγραφή θεατρικών έργων.² Ο Σύλλογος συντάσσει τους όρους του διαγωνισμού, ο πρώτος εκ των οποίων ορίζει πως η γλώσσα των έργων θα πρέπει να είναι «...η συνήθης καθαρεύουσα ομαλή και σαφής».³ Τα έργα που υποβάλλονται κρίνονται αυστηρά στη βάση του συγκεκριμένου όρου. Οι κριτές καθ' όλη την τριετή διάρκεια του διαγωνισμού, στηλιτεύουν τον μακαρονισμό και τον σχολαστικισμό,⁴ την αδέξια χρήση της καθαρεύουσας,⁵ καθώς και την ανάμιξή της με τη δημοτική.⁶

Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι η παραδοχή του εισηγητή πως «...αναντίρρητον τυγχάνει ότι η γλώσσα του δράματος δέον να προσεγγίζει εις την ομιλουμένην».⁷ Η φράση αυτή επισημαίνεται και χαιρετίζεται από το περιοδικό *Ζωή* το οποίο θεωρούσε εκ των προτέρων σίγουρη την αποτυχία του διαγωνισμού, λόγω και του τεθέντος περιορισμού στη γλώσσα.⁸ Από την ίδια φράση παίρνει αφορμή και ο *Λαός* για να ειρωνευτεί: «... “να προσεγγίζει προς την λαλουμένην”. Δηλαδή άμα είναι η ίδια η λαλουμένη, η γλώσσα του “Λαού” λ.χ. αυτό βλάπτει!».⁹ Το 1911 όμως ο ίδιος εισηγητής, Γ. Αποστολίδης, υποστηρίζει πως η «ζωντανή ομιλουμένη» γλώσσα του δράματος «*Η Ανθούλα*» δεν διαφέρει ουσιαστικά από την καθαρεύουσα στους τύπους που χρησιμοποιεί. Όμως «με την φθογγολογίαν, ην ατυχώς μετεχειρίσθη εις το χειρόγραφόν του, ούτε προφέρουν ούτε ομιλούν αι μεμορφωμένοι τάξεις εις τας πόλεις, ούτε αι ιθύνουσαι την πολιτικήν και κοινωνικήν κίνησιν τάξεις. Αυτάς μιμούνται, ως συνέβη και θα συμβαίη πάντοτε εις πάσαν χώραν και εις παν έθνος, αυτάς ακολουθούν κατ' αναπόδραστον ψυχολογικόν νόμον αι κατώτεραι τά-

¹ Λ. Λιμαράκης, «Λογοδοσία των κατά το ΜΘ' Συλλογικόν έτος 1909-1910 πεπραγμένων εν τω Συλλόγω», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σσ. 71-72.

² «Πρακτικά. Συνεδρία ΑΧΚΘ' », *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σ. 17.

³ «Διαγωνίσματα. Δραματικός αγών», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σ. 32.

⁴ Γ. Αποστολίδη, «Δραματικός αγών. Α' Έκθεσις της Αγωνοδίκου Επιτροπείας», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σσ. 83-85.

⁵ Δ. Σάρρου, «Δραματικός αγών. Β' Έκθεσις της κρίσεως», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σσ. 94-95 και Γ. Αποστολίδη, «Δραματικός αγών. Έκθεσις της Ελλανοδίκου Επιτροπείας», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΓ', 1914, σ. 24.

⁶ Βλ. Δ. Σάρρου, «Δραματικός αγών...», όπ.π., σσ. 97-98.

⁷ Γ. Αποστολίδη, «Δραματικός αγών. Α' Έκθεσις της Αγωνοδίκου Επιτροπείας», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΒ', 1911, σ. 90.

⁸ «Ο διαγωνισμός του Φιλολογικού Συλλόγου», *Ζωή*, τχ. 1, 1/2/1909, σ. 43: «Η αποτυχία του δραματικού διαγωνισμού του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, για όσους κι' από μακριά ακόμα ακολουθούν τη φιλολογία μας, ήταν βεβαία. Ακόμα πριν δημοσιευθεί το πρόγραμμα όσοι γνώριζαν τις ιδέες του αγωνοθέτη και τις σκέψεις του Συλλόγου δεν έτρεφαν καμμιά ελπίδα πως κάτι μπορούσε να γίνη».

⁹ «Από εβδομάδα σ' εβδομάδα», *Ο Λαός*, αρ.φ. 10, 18/1/1909, σ. 5.

ξεις».¹ Παρόλα αυτά, η επιτροπή αποφασίζει να βραβεύσει το έργο, αφού «...η φθογγολογία ως ζήτημα προφοράς κανονίζεται υπό του έχοντος το δικαίωμα της από θεάτρου παραστάσεως του έργου...»,² κι αυτός δεν είναι άλλος από τον ΕΦΣΚ.

5.3. Το Συνέδριο του ΕΦΣΚ

Καθώς πλησιάζει το 1886, το έτος που συμπληρώνονται 25 χρόνια από την ίδρυση του ΕΦΣΚ, τα μέλη του εκδηλώνουν την επιθυμία να γιορτάσουν το γεγονός με τη μεγαλοπρέπεια που αρμόζει στο κύρος του Συλλόγου. Έτσι αποφασίζεται η οργάνωση ενός διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, ανάλογου με αυτά που διοργανώνουν αντίστοιχοι σύλλογοι σε Ευρώπη και Αμερική. Αμέσως καθορίζονται οι ημερομηνίες διεξαγωγής του (28/8 έως 7/9), επιλέγονται οι θεματικές του κατευθύνσεις (φιλολογική, αρχαιολογική, εκπαιδευτική, ηθικοκοινωνική, επιστημονική), ενώ στο πρόγραμμα προβλέπεται ότι επιτρέπεται η χρήση όλων των γλωσσών, αλλά ως επίσημη γλώσσα του συνεδρίου ορίζεται η αρχαία ελληνική.³ Ο ανταποκριτής της αμερικανικής *Boston Weekly Advertiser* γράφει ενθουσιασμένος: «Παρά τοις πλείστοις των αποφοίτων των λυκείων η ελληνική γλώσσα είναι 1500 ετών επιστημονική μούμια και όμως επί δέκα όλας ημέρας θα ήναι η γλώσσα, εν η θα συνεννοούνται τα μέλη του συνεδρίου τούτου».⁴

Αφού έχουν αποφασιστεί όλα, αποστέλλονται προσκλήσεις σε διακεκριμένους επιστήμονες και λόγιους σε όλο τον κόσμο. Σύντομα αρχίζουν να καταφτάνουν και οι απαντήσεις. Διευθυντές φημισμένων σχολείων και μέλη επιστημονικών συλλόγων από την Οθωμανική αυτοκρατορία και την Ελλάδα, εκπρόσωποι ξένων κυβερνήσεων και καθηγητές ξακουστών πανεπιστημίων από όλη την Ευρώπη⁵ εκφράζουν τις ειλικρινείς τους ευ-

¹ Γ. Αποστολίδη, «Δραματικός αγών. Έκθεσις της Ελλανοδίκου Επιτροπείας», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΛΓ', 1914, σ. 30.

² Γ. Αποστολίδη, «Δραματικός αγών...», όπ.π., σ. 31.

³ «Η χρήσις των γλωσσών εν ταις συνεδριάσεσιν εστι προαιρετική. Η δε έννοια των εν άλλη γλώσση ή τη ελληνική απαγγελλομένων λόγων μεθερμηνεύεται ελληνιστί...». «Γενικά διατάξεις του επιστημονικού συνεδρίου του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου γενησομένου κατά την εικοσιπενταετηρίδαν αυτού», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4927, 12/10/1885.

⁴ «Το συνέδριον του εν Κων/πόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5050, 3/4/1886.

⁵ Βλ. «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4934, 24/10/1885. «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 5, 30/10/1885, σ. 37. «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 6, 6/11/1885, σ. 46. «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 44, 30/7/1886, σ. 351.

χαριστίες στον ΕΦΣΚ για την τιμή και την ευκαιρία που τους δίνει να συμμετάσχουν σε ένα τέτοιο συνέδριο.¹ Στα τέλη του Ιουλίου 1886 όμως, με έναν μόλις μήνα να απομένει για την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου, η *Βυζαντίς* δημοσιεύει την άσχημη είδηση: «...ο υπουργός της δημοσίας εκπαίδευσεως Εξ. Μουνήφ πασάς διεβίβασεν εις το προεδρείον του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου επιστολήν δι' ης η Α. Εξ. αναγγέλλει ότι επειδή δεν εξητήθη προηγουμένως η άδεια της αυτοκρατορικής κυβερνήσεως προς συγκρότησιν του επιστημονικού Συνεδρίου, έχει ανωτέραν διαταγήν να απαγορεύση αυτό...».² Παρά τις προσπάθειες του προεδρείου του ΕΦΣΚ να ανατρέψει την απόφαση, η οθωμανική κυβέρνηση επιμένει στην απαγόρευση³ με αποτέλεσμα οι εφημερίδες να ανακοινώσουν πως «ο εν Κωνσταντινούπολει ελληνικός φιλολογικός σύλλογος ανήγγειλεν υπό ημερομηνία 7/19 Αυγούστου ότι, ένεκα λόγων ανεξαρτήτων της θελήσεως αυτού, το συνέδριον αυτού δεν θέλει τελεσθή».⁴

Αντί για το δεκαήμερο συνέδριο λοιπόν, τελείται στις 19 Σεπτεμβρίου μία πανηγυρική συνεδρίαση για την 25ετηρίδα του ΕΦΣΚ. Ο Η. Βασιάδης εκθέτει λεπτομερώς τον αγώνα του Συλλόγου για τη διεξαγωγή του συνεδρίου κι αποδίδει την απαγόρευσή του σε «παρανόηση» εκ μέρους της οθωμανικής κυβέρνησης. Ο πρόεδρος του ΕΦΣΚ έχει κάθε λόγο να είναι απογοητευμένος, γιατί μπροστά του βλέπει τα αδιάσειστα πειστήρια για την επιτυχία που θα είχε αυτή η πρωτοβουλία. Στο πολυπληθές ακροατήριο περιλαμβάνονται και αρκετοί από τους πλέον διακεκριμένους προσκληθέντες επιστήμονες, οι οποίοι αποφάσισαν να τιμήσουν τον εορτασμό του Συλλόγου παρά τη ματαίωση του συνεδρίου.⁵ Δύο χρόνια αργότερα, μαζί με τον ΙΗ' τόμο του *Συγγράμματος Περιοδικού*, εκδίδεται ένα παράρτημα υπό τον τίτλο: «Εικοσιπενταετηρίς 1861 – 1886». Στις 630 σελίδες του φιλοξενούνται στοιχεία για το ματαιωθέν συνέδριο, καθώς και 29 από τις επιστημονικές πραγματείες που επρόκειτο να παρουσιαστούν σε αυτό.

Μία εξ αυτών ανήκει στον, έκτακτο τότε, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Χατζιδάκι. Ο Έλληνας γλωσσολόγος παρουσιάζει στην εισήγησή του τις έρευνες «περί των αρχών της νεωτέρας ελληνικής». Αποκαλύπτει ότι «...η απάτη περί της διαρκείας της

¹ Πολλοί από αυτούς, ιδίως καθηγητές γερμανικών πανεπιστημίων, στέλνουν τις ευχαριστήριες επιστολές τους στον ΕΦΣΚ γραμμένες σε άψογη καθαρεύουσα! Βλ. «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4934, 24/10/1885.

² «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 3149, 29/7/1886.

³ «Ο εν Κωνσταντινούπολει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 3154, 9/8/1886.

⁴ «Ο εν Κωνσταντινούπολει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», όπ.π. & «Διάφορα», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 46, 13/8/1886, σ. 368.

⁵ Η. Βασιάδης, «Λόγος Ηροκλέους Βασιάδου, προέδρου κατά την εικοσιπενταετηρίδα του Συλλόγου γενομένην τη 7/19 Σεπτεμβρίου 1886», *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, σσ. 8-12.

γλώσσας αμεταβλήτου σχεδόν καθ' όλους τους αιώνες από του Χριστού μέχρι του 1000 έτους υπήρξε πλήρης».¹ Παραθέτοντας αρκετά δείγματα ομοιοτήτων μεταξύ αρχαίας και νέας γλώσσας σε γραμματικούς τύπους και συντακτικές φόρμες, καταλήγει πως η μετάβαση από τη μία μορφή της γλώσσας στην άλλη έγινε σταδιακά, γεγονός που σημαίνει πως οι απαρχές της νέας ελληνικής γλώσσας δεν πρέπει να αναζητηθούν στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου αλλά στην αρχαία εποχή, καθώς σημαντικά της χαρακτηριστικά έχουν ήδη εκκολαφθεί κι εντοπίζονται στην Κοινή ελληνιστική. Ο Charles Gidel, διευθυντής του Λυκείου του Ερρίκου Δ' στο Παρίσι, δεν αναφέρεται στη νέα ελληνική, αλλά στη «χυδαία» γλώσσα. Η εισήγησή του αποτελεί κριτική μιας «Συλλογής ελληνικών μυθιστοριών εις χυδαίαν διάλεκτον» που έχει δημοσιεύσει το 1880 ο Σπ. Λάμπρος. Ο Γάλλος ιστορικός και κριτικός της λογοτεχνίας αποφαινεται ότι η διαμόρφωση και χρήση της συγκεκριμένης γλώσσας «... ουδέν άλλο εστίν ή η θαυμασία ανανέωσις του ελληνικού πνεύματος...».² Σε μια εποχή που οι Βυζαντινοί συγγραφείς προσπαθούσαν να διαιωνίσουν την αρχαία ελληνική μέσω του ψευδαττικισμού, ο λαός διαμόρφωσε μια νέα, δημώδη γλώσσα, γεμάτη αρετές και χάρες, στην οποία ήδη μέχρι τον 12^ο – 13^ο αιώνα είχαν γραφτεί πολλά λογοτεχνικά έργα.

Η πρώτη αναφορά στο γλωσσικό ζήτημα είναι έμμεση και βρίσκεται στην εισήγηση του Κ. Ξανθόπουλου με τίτλο «Οποία παρ' ημίν η εκπαίδευσις». Ο διευθυντής του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος, αφού παρουσιάζει με μελανά χρώματα την κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος, αναφέρεται και σε κάτι επουσιώδες. Είναι «άκαιρον και άτοπον», γράφει, το όνομα «Ελληνικό σχολείο» για τα ιδρύματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Όταν είχε υιοθετηθεί η συγκεκριμένη ονομασία δήλωνε την αντίθεση ανάμεσα στην «ελληνική» και τη «ρωμαίικη» γλώσσα. «Νυν όμως αρθείσης ήδη της αντιθέσεως ταύτης... και μη διαιρουμένης πλέον της γλώσσας ούτω μηδέ του έθνους...»,³ το συγκεκριμένο όνομα δεν έχει άλλο λόγο ύπαρξης πέρα από αυτόν της ιστορικής ανάμνησης.

Υπάρχει όμως κάποιος που διαφωνεί κάθετα με τη γνώμη του Κ. Ξανθόπουλου. Αυτός δεν είναι άλλος από τον Γ. Ψυχάρη, ο οποίος έχει καταφτάσει στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να παρουσιάσει το μανιφέστο της δημοτικής γλώσσας. Το κείμενο αυτό, το πρώτο που έχει γράψει ο Γ. Ψυχάρης στη δημοτική, λίγο έλλειψε να μη δημοσιευθεί.

¹ Γ.Ν. Χατζιδάκι, «Έρευναί περί των αρχών της νεωτέρας ελληνικής», *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, σ. 91.

² Ch. Gidel, «Περί της υπό του κ. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου δημοσιευθείσης συλλογής, της επωνυμουμένης "Συλλογή ελληνικών μυθιστοριών εις χυδαίαν διάλεκτον και εις στίχους, δημοσιευομένη το πρώτον ήδη κατά τα χειρόγραφα του Λουγδούνου των Βαταυών και του Οξφορτίου" Εν Παρισίοις 1880», *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, σ. 58.

³ Κ. Ξανθόπουλου, «Οποία παρ' ημίν η εκπαίδευσις», *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, σ. 154.

Προκειμένου να συμπεριληφθεί στον τόμο της «Εικοσιπενταετηρίδος», αναγκάζεται να ασκήσει την – διόλου ευκαταφρόνητη – επιρροή του ο πατέρας του, Νικόλαος.¹ Η εισήγηση ξεκινάει μ' έναν δεκασέλιδο πρόλογο γραμμένο στα γαλλικά και μεταφρασμένο στην καθαρεύουσα από τον Γ. Μακρίδη, καθηγητή γαλλικής γλώσσας στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ακολουθεί το 32 σελίδων κυρίως κείμενο, με τίτλο: «Ιστορικά και γλωσσολογικά ζητήματα. (Μεσαιωνικά κείμενα – Γενική γραμματική – Λεξικό)», γραμμένο στην ίδια γλώσσα που θα γράψει λίγο αργότερα το «Ταξίδι». Στο τέλος παρατίθενται κάποιες σύντομες σημειώσεις, επίσης μεταφρασμένες στην καθαρεύουσα από τα γαλλικά, με τις οποίες ο γλωσσολόγος διασαφηνίζει ορισμένες ορθογραφικές επιλογές του.

Αρχικά ο Γ. Ψυχάρης εξηγεί ότι χρειάστηκε αρκετή σκέψη προτού επιλέξει τη γλώσσα στην οποία θα έγραφε την ανακοίνωσή του. Είναι βέβαιος πως τα μέλη του ΕΦΣΚ είναι απαλλαγμένα από την παλιά εκείνη πρόληψη, ότι η δημοτική είναι βάρβαρη γλώσσα, υπάρχει όμως ο φόβος μήπως οι υπόλοιποι ακροατές τον μεμφθούν διότι δε χρησιμοποίησε την αρχαία γλώσσα. Εξηγεί πως η χρήση της αρχαίας δε συνεπάγεται απαραίτητα και την έκφραση ευγενών και υψηλών ιδεών· αν συνέβαινε αυτό, «*πάντες οι λαοί θα παρητούντο την ιδίαν αυτών γλώσσαν ίνα αφοσιωθώσιν εις την χρήσιν των αρχαίων τύπων*».² Υποστηρίζει ακόμα ότι κάποιιοι, κρίνοντας επιπόλαια, περιφρονούν τη δημοτική γλώσσα γιατί έχει πολλές λέξεις με ξένες ρίζες. Το βασικό όμως χαρακτηριστικό μίας γλώσσας δεν είναι το λεξιλόγιο, αλλά το γραμματικό της σύστημα. Από τη στιγμή που μία λέξη εντάσσεται στο σύστημα αυτό, δε θα πρέπει πλέον να θεωρείται ξένο σώμα. Τέλος ασκεί κριτική στην πορεία που ακολουθεί η διαμόρφωση της νέας ελληνικής γλώσσας. «*Δέον προ πάντων να προφυλαττώμεθα μη καταστρέψωμεν την γλώσσαν του λαού δια προσπαθειών κακώς διευθυνομένων. ... Ουδείς εν Ελλάδι ως και εν τη Ανατολή επιθυμεί βεβαίως να εμποδίση την ανάπτυξιν εθνικής γλώσσης, ουδέ να προκαλέση την δημιουργίαν γλώσσης αμόρφου, άνευ ενότητος και άνευ κανόνων. Εν τούτοις προς τούτο βαίνουσιν ανεπαισθήτως*».³ Ο πρόλογος κλείνει με τη συνοπτική παρουσίαση των προτάσεών του: η συγκέντρωση και δημοσίευση γλωσσικών μνημείων, που ήδη έχει ξεκινήσει από τον ΕΦΣΚ, και η σύνταξη γραμματικής και λεξικού της νεότερης γλώσσας, μαζί με την επιστημονική της μελέτη με τη βοήθεια της γλωσσολογίας, είναι τα μεγάλα έργα που θα επιτρέψουν την απρόσκοπτη ανάπτυξή της.

¹ Κριαράς (1981), σ. 117. Ο τραπεζίτης Ν. Ψυχάρης διετέλεσε αντιπρόεδρος του ΕΦΣΚ κατά το 1886-87.

² Γ. Ψυχάρης, «Ιστορικά και γλωσσολογικά ζητήματα. Προλεγόμενα», *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, σ. 453.

³ Οπ.π., σελ. 461.

Η ανακοίνωση του Γ. ψυχάρη είναι δομημένη γύρω από τέσσερις άξονες. Ο πρώτος είναι η επιλογή της δημοτικής ως εθνικής γλώσσας. Δεν υφίσταται, ισχυρίζεται, «ζήτημα της γλώσσας» γιατί «όλοι οι λαοί του κόσμου κ' οι Αρχαίοι μέσα σ' αυτούς έγραψαν τη γλώσσα του καιρού τους, τη δημοτική γλώσσα». ¹ Επανέρχεται επίμονα στους αρχαίους, υποστηρίζοντας ότι η γλώσσα τους διαμορφώθηκε από τον λαό και είναι γεμάτη λάθη, όπως ακριβώς και η δημοτική. Παρόλα αυτά, είναι η γλώσσα που χρησιμοποίησαν οι μεγάλοι συγγραφείς για να αποτυπώσουν τις ιδέες τους σε έργα που πλέον θεωρούνται αθάνατα. Με βάση λοιπόν τη θεμελιώδη αρχή της γλωσσολογίας, ότι ο λαός φτιάχνει τη γλώσσα, είναι λάθος να χαρακτηρίζεται η δημοτική ως «χυδαία», γιατί αυτός ο χαρακτηρισμός αντανακλάται σε ολόκληρο το έθνος. Επιπλέον «πιο αρχαία μιλεί ο λαός από μας, γιατί τους τύπους που συνηθίζει, τους πήρε από την αρχαία... τους δικούς μας τους τύπους τους έχουμε παρμένους από τα βιβλία. Δεν είναι πατροπαράδοτοι». ²

Ο δεύτερος άξονας είναι η αλλαγή. «Μια γλώσσα, αν μπορώ να το πω έτσι, είναι μια γέννα παντοτινή», ³ γράφει χαρακτηριστικά. Η αέναη αλλαγή κι ανανέωση της γλώσσας είναι φυσικός νόμος. Τα αρχαία ελληνικά μεταμορφώθηκαν σταδιακά σε ολόκληρη την Ελλάδα, ιδίως στα αστικά κέντρα. Ωστόσο η εξέλιξη μιας γλώσσας είναι εύκολη μόνο όσο αυτή παραμένει προφορική· ο γραπτός λόγος αποτυπώνει τους ζωντανούς γλωσσικούς τύπους της εποχής, οι οποίοι με το πέρασμα του χρόνου ριζώνουν στη μνήμη και γίνονται κλασικοί. Η καθαρεύουσα διατήρησε τους αρχαίους γραμματικούς τύπους κι αυτό είχε το εξής αποτέλεσμα: «Η γλώσσα που γράφεται χωρίστηκε από τη γλώσσα που μιλιέται. ... Μ' αυτό τον τρόπο, η κοινή γλώσσα, η δημοτική, έμεινε ανεξάρτητη. Δεν έχει βιβλίο, σκολειό, παράδοση, που να τη βαστάζει, και μπορεί να τραβήξει ίσια το δρόμο της, χωρίς κανέναν να της πη στάσου». ⁴ Ο διαχωρισμός του γραπτού από τον προφορικό λόγο οδήγησε στη διγλωσσία, η οποία είναι ένα συνηθισμένο φαινόμενο αλλά δεν επιτρέπεται να διατηρηθεί, γιατί η γλώσσα, οι ιδέες, η ποίηση κι η φιλολογία αποτελούν κτήμα όλου του λαού. Από την άλλη, η νεότερη γλώσσα δεν έχει διαφοροποιηθεί σε μεγάλο βαθμό από την αρχαία. Ειδικά στην Πόλη «... την αρχαία τη γλώσσα δεν τη φυλάξετε μόνο στο χαρτί· έμεινε στα χείλια σας απάνω. Εκεί, ακόμη και σήμερα, βασιλέβει». ⁵ Στους σύγχρονους τύπους φαίνεται ξεκάθαρα η αρχαία προέλευση και μπορεί κανείς να μελετήσει κάθε μετα-

¹ Γ. Ψυχάρης, «Ιστορικά και γλωσσολογικά ζητήματα. (Μεσαιωνικά κείμενα – Γενική γραμματική – Λεξικό)», *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, σελ. 464.

² Όπ.π., σ. 489.

³ Όπ.π., σ. 466.

⁴ Όπ.π., σ. 474.

⁵ Όπ.π., σ. 464.

βολή που έχει υποστεί η γλώσσα, από την κλασική αρχαιότητα ακόμα.

Ο τρίτος άξονας είναι η απόρριψη της καθαρεύουσας και της επιστροφής στην αρχαία ελληνική. Η άποψη ορισμένων ότι μέσω της εκπαίδευσης είναι δυνατό να επανέλθει η αρχαία γλώσσα, μόνο ως προφητεία μπορεί να χαρακτηριστεί· δε στηρίζεται σε επιστημονικά δεδομένα, «...γιατί ως τώρα καμιά γλώσσα δε φάνηκε Λάζαρος».¹ Για να γίνει κάτι τέτοιο, υποστηρίζει ο Γ. Ψυχάρης, θα πρέπει κι ο τελευταίος Έλληνας να ξεχάσει τη μητρική του και να μιλάει αποκλειστικά και μόνο την αρχαία – και μάλιστα με το αρχαίο συντακτικό, όχι το νέο που έχει υιοθετήσει η καθαρεύουσα – χωρίς το παραμικρό λάθος, πράγμα αδύνατο. Όσο για την πεποίθηση ότι ο λαός μέσω του γραπτού λόγου θα συνηθίσει σταδιακά την καθαρεύουσα, αντιτείνει ότι ο λαός δεν την καταλαβαίνει. Το μεγάλο σφάλμα που χρεώνει σε όσους χρησιμοποιούν την καθαρεύουσα είναι η δημιουργία τύπων που δεν ανήκουν ούτε στην αρχαία, ούτε στη νέα γλώσσα, τύπων που «αν αφίναμε το λαό να μιλήση τη γλώσσα του, δε θα τους ακούγαμε ποτές».² Στο πλαίσιο αυτό συγχάριρα τα μέλη του ΕΦΣΚ γιατί «δεν ανακατώνουν» την αρχαία γλώσσα με τη νέα κι επισημαίνει πως θα πρέπει να θεωρούν ως έπαινο τον χαρακτηρισμό «*la citadelle du purisme*» που τους αποδίδεται.³

Ο τέταρτος άξονας είναι οι προτάσεις του για τη μελέτη και την ανάπτυξη της δημοτικής γλώσσας. Ο Α. Κοραής, παρόλο που ο Γ. Ψυχάρης θεωρεί ότι εξαιτίας του «...χάλασε η αρχαία μας η γλώσσα κ' η νέα μας η δημοτική»,⁴ έδειξε τον σωστό δρόμο. Δεν είναι άλλος από τη μελέτη, τον σχολιασμό και τη δημοσίευση μεσαιωνικών γλωσσικών μνημείων, έτσι ώστε να καταστούν φανερές οι μεταβολές των αρχαίων γραμματικών τύπων, από τους οποίους προέκυψαν οι νεότεροι. Η μελέτη αυτή μπορεί να βασιστεί και στη σύγχρονη γλώσσα του λαού, αφού αυτή δεν έχει διαφοροποιηθεί πολύ από την αρχαία. Το έργο αυτό το έχει ήδη ξεκινήσει ο ΕΦΣΚ με τη συλλογή των «Ζώντων μνημείων», η οποία είναι αντάξια όχι ενός απλού φιλολογικού συλλόγου, αλλά μιας Ακαδημίας. Επόμενος στόχος του Συλλόγου θα πρέπει να είναι η έκδοση μιας σύντομης γραμματικής της δημοτικής γλώσσας. Το όφελος που θα προκύψει από ένα τέτοιο βιβλίο θα είναι διπλό: θα συμβάλει αφενός στην απόρριψη της καθαρεύουσας που είναι ένα μικτό σύστημα⁵ κι αφετέρου

¹ Όπ.π., σ. 475.

² Όπ.π., σ. 476.

³ Όπ.π., σ. 490. Προς επίρρωση της άποψής του, αναφέρει ότι παντού στην Ευρώπη σχολιάστηκε θετικά το γεγονός ότι στην πρόσκληση του Συλλόγου η σύνταξη της υποτακτικής είχε γίνει με τη χρήση απαρέμφατου, αντί για το μόριο «να».

⁴ Όπ.π., σ. 470.

⁵ Γράφει χαρακτηριστικά για την καθαρεύουσα: «Παλιό τυπικό μαζί με καινούριες ιδέες να παν πλάγι πλάγι, είναι μόνο και μόνο μπερδεμός για το τυπικό, χαμός για τις ιδέες». Όπ.π., σ. 478.

στην εμπέδωση των ορθών τύπων της δημοτικής γλώσσας.¹ Εδώ μάλιστα αφήνει να διαφανεί και το απόλυτο των απόψεών του, καθώς δεν δέχεται την ύπαρξη εξαιρέσεων στους γραμματικούς κανόνες ή διπλών τύπων που θα μπορούσαν αμφότεροι να είναι σωστοί. Τέλος εισηγείται τη σύνταξη ενός ιστορικού λεξικού, στο οποίο θα εξετάζονται οι μορφολογικές και σημασιολογικές αλλαγές των λέξεων από την ομηρική εποχή ως τη σύγχρονη. Στο λεξικό αυτό θα έχουν θέση και οι ξένες λέξεις, όσες τουλάχιστον έχουν ενσωματωθεί στο γραμματικό σύστημα της ελληνικής γλώσσας, ενώ με την ετυμολόγηση θα ξεκαθαρίσει η προέλευση της καθεμιάς και θα φανεί ποιες αρχαίες λέξεις εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται με την αρχική τους σημασία.²

Οι «Σημειώσεις» με τις οποίες ολοκληρώνεται το κείμενο του Γ. Ψυχάρη αποτελούν, κατά δήλωσή του ιδίου, συνέχεια των «Προλεγόμενων» του. Εδώ παρουσιάζει ορισμένες από τις ορθογραφικές του επιλογές κι εξηγεί ότι «*πάντες οι τύποι ων εποίησα χρήσιν εν τη πραγματεία ταύτη, έχουσι την δικαιολόγησιν αυτών εν τοις κανόσι της δημόδους γραμματικής*».³ Σε όσους ισχυρίζονται ότι η δημοτική γλώσσα δεν έχει γραμματική, απαντά ότι όντως αυτή δεν υπάρχει με τη μορφή βιβλίου, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι μπορεί να υπάρξει γλώσσα χωρίς δικό της φωνητικό, μορφολογικό και συντακτικό σύστημα, δηλαδή χωρίς δική της γραμματική. Διατυπώνει ακόμα μία γενικότερη, ριζοσπαστική άποψη ως προς την ορθογραφία: «*...οσάκις έχομεν αφορμήν τινά προς απλοποίησιν της ορθογραφίας, δέον να επωφελώμεθα ταύτης*».⁴ Τέλος, ομολογεί πως δε δίστασε στιγμή να δανειστεί από την αρχαία γλώσσα όσες λέξεις ήταν απαραίτητες για να εκφράσει τις ιδέες του. Άλλωστε, η εκμετάλλευση του λεξιλογικού πλούτου της αρχαίας με την ένταξή του στο γραμματικό σύστημα της δημοτικής είναι μία από τις βασικές θέσεις που παρουσιάζει ήδη από την αρχή της ανακοίνωσής του.⁵

¹ «Όσο δε γράφηκε μια γλώσσα ίσια σαν που λαλιέται, όσο δεν είδε κανείς τις λέξεις τυπωμένες στο χαρτί, δεν μπορεί να τις θυμηθεί. Δεν του φαίνονται ορθές και για τούτο μήτε πιστέβει πως υπάρχουν». Όπ.π., σ. 479.

² Όπ.π., σσ. 482-487.

³ Όπ.π., σ. 496.

⁴ Όπ.π., σ. 497.

⁵ Όπ.π., σσ. 456-457.

5.5 Οι σύλλογοι των δημοτικιστών

Ελάχιστα είναι τα δημοσιεύματα του Τύπου που αναφέρονται στους συλλόγους των δημοτικιστών. Μία πιθανή εξήγηση είναι πως η αντίδραση που συναντούν από το Πατριαρχείο, αλλά και ο αυστηρός έλεγχος της ελληνικής κοινότητας από το απολυταρχικό καθεστώς του Abdulhamid II, επιβάλλουν τη διακριτική, αν όχι μυστική, λειτουργία τους. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Α. Γιαλούρη ότι ακόμα και οι ίδιοι οι δημοτικιστές, όσοι δεν ήταν μέλη του Αδελφάτου «Η Ανάσταση», αγνοούσαν τους σκοπούς και τις δραστηριότητές του,¹ ενώ Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού αναφέρει πως η τουρκική αστυνομία παρακολουθούσε το σπίτι του Φ. Φωτιάδη.² Μία δεύτερη πιθανή εξήγηση είναι πως ο Τύπος, ενδεχομένως διότι η δράση τους δεν είναι τόσο έντονη ώστε να θεωρηθούν ως «απειλή», επιλέγει να αγνοήσει τους συλλόγους αυτούς, Αυτό υποστηρίζεται από το γεγονός ότι τα σχετικά δημοσιεύματα εντοπίζονται αποκλειστικά σε δημοτικιστικά έντυπα.

Τόσο το «Αδελφάτο» όσο και η «Τέχνη» αναφέρονται στις στήλες του *Επίκαιρου*. Η εφημερίδα, απαντώντας στην επιστολή κάποιου αναγνώστη, επισημαίνει πως αυτά που καταμαρτυρά ο Γ. Ψυχάρης στον σύλλογο «Η Τέχνη» δεν ευσταθούν.³ Η ίδρυσή του δεν αποβλέπει στη δημιουργία αντιπολίτευσης προς τις αρχές του «Αδελφάτου», διότι «...η «Τέχνη» δεν είναι γλωσσική εταιρεία... Ο σκοπός της είναι καλλιτεχνικός. Επιθυμεί να συγκεντρώσει εις τους κόλπους της όλους τους δημιουργούς, όλους τους όπωσδήποτε καταγινομένους εις τα ωραία γράμματα».⁴ Παράλληλα δηλώνεται ο σεβασμός του συλλόγου προς το «Αδελφάτο» και ιδίως προς τον πρόεδρό του, Φ. Φωτιάδη. Ο σεβασμός αυτός δηλώνεται εκ νέου σε απάντηση προς άλλο αναγνώστη, ο οποίος διατείνεται πως τα μέλη του «Αδελφάτου» «...χαντακώνουν την υπόθεσιν... η υγιεστέρα μερίς των δημοτικιστών απέστρεψεν απ' αυτούς το πρόσωπον, τους κατακρίνει ως διαστρεβλωτάς της γλώσσης...».⁵ Ο συντάκτης τον προτρέπει να γράψει τις απόψεις του στον Γ. Ψυχάρη και του υπόσχεται πως ο *Επίκαιρος* θα δημοσιεύσει τις επιστολές.

Παρά τον εκπεφρασμένο σεβασμό προς το «Αδελφάτο», ο *Επίκαιρος* δεν διστάζει να του ασκήσει κριτική. Έτσι, όταν ανακοινώνεται το σταμάτημα της κυκλοφορίας του

¹ Γιαλούρης (1920), σσ. 136-137.

² Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σ. 838.

³ Είναι πιθανό ο Αχ. Γεωργιάδης να αναφέρεται στα όσα είχε γράψει για την «Τέχνη» στα «Ρόδα και Μηλα», όπου είχε αφιερώσει ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο: «Το πρόγραμμα της αναρχίας» στο καταστατικό του Συλλόγου. Βλ. Ψυχάρης (1908), σσ. 12 – 20.

⁴ «Αλληλογραφία», *Επίκαιρος*, τχ. 6, 21/2/1909, σ. 12.

⁵ «Αλληλογραφία», *Επίκαιρος*, τχ. 13, 11/4/1909, σ. 12.

Λαού, ο *Επίκαιρος* καταθέτει τις υποψίες του ότι αυτό έγινε με απόφαση του «Αδελφάτου», έπειτα από την επίσκεψη του Α. Πάλλη στην Κωνσταντινούπολη. Αναρωτιέται λοιπόν ποιες είναι οι αρχές του «Αδελφάτου» και γιατί «...αφίνεται να σέρνεται από τη μύτη από τον πρώτον ή τον δεύτερον λεγόμενον επαίοντα;». ¹ Ένα μήνα αργότερα ο *Επίκαιρος* αναφέρει τις διαδόσεις «...ότι οι πάτρωνες των χειραγωγούμενων δημοτικιστών διέταξαν την διάλυσιν του περιφήμου αδερφάτου της δημοτικής γλώσσας εις τα εξ'ων συνετέθη». ² Ως αίτια της διάλυσης προβάλλονται η ανικανότητα των μελών του «Αδελφάτου» και η έλλειψη εμπιστοσύνης προς αυτό εκ μέρους των δημοτικιστών. Ωστόσο αποφεύγει να δημοσιεύσει λεπτομέρειες επί του θέματος, έπειτα από παράκληση φίλων «...οίτινες γνωρίζοντες τας σαθράς ενεργείας των μελών του διαλυθέντος πλέον αδελφάτου της δημοτικής γλώσσας, δεν επεθύμουν να καταστήσιν αυτά γνωστά εις το δημόσιον». ³

Την ίδια εποχή η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ενημερώνει το κοινό για τη διάλυση ενός ακόμα συλλόγου δημοτικιστών, αυτή τη φορά στα Χανιά. Η εφημερίδα αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «οι εκτροχιασμοί των διδασκάλων και των “λογιωτάτων” των προς τινας καινοτομίας ανοήτους ευεπηφόρων εύρον εν Κρήτη την πρέπουσαν τιμωρίαν», καθώς «...ο λαός των Χανίων, ο τρανά μαρτύρια φιλοπατρίας ακραιφνούς πάσι παρασχών, ουδ' εις το κρούσμα τούτο της εκφύλου νόσου έμεινεν απαθής...». ⁴ Σύμφωνα με τον συντάκτη οι δημοτικιστές υποχρεώθηκαν να διαλύσουν τον σύλλογο υπό την πίεση της τοπικής κοινωνίας, ενώ «...η εκτελεστική της Κρήτης αρχή απεφάσισε ν' απολύση εκ των κυβερνητικών θέσεων και πάντας τους ανήκοντας εις την φατρίαν των λεγομένων μαλλιάρων». ⁵

Θα χρειαστεί να περάσουν τρία χρόνια από τη διάλυση του «Αδελφάτου» για να συγκροτηθεί στην Πόλη ένας νέος σύλλογος από τους δημοτικιστές. Στις αρχές του 1912 γίνεται μια συνάθροιση στα γραφεία των *Χρονικών* με ομιλίες των Χρ. Χρηστοβασίλη και Αχ. Γεωργιάδη και το περιοδικό αναγγέλλει ότι αυτές οι συγκεντρώσεις θα καθιερωθούν. ⁶ Το επόμενο βήμα γίνεται τον Μάρτιο. «Τη στιγμή που *Ελλ. Φιλ. Σύλλογος* γιόρταζε τα πενήντα χρόνια από την ίδρυσή του, μερικοί νέοι λογογράφοι, από εκείνους που αντιπροσωπεύουνε την πρόοδο και την ακμή μας, μαζευτήκανε σε μια μικρή αίθουσα και ψήφισαν τον κανονισμό νέου φιλολογικού συλλόγου με τον τίτλο *Διγενής Ακρίτας*... Ο σκοπός του Συλλόγου αυτού είναι λογοτεχνικός και γλωσσικός. ... Θα προσπαθήση να πείση τον κόσμο

¹ «Ολιγόστιχα», *Επίκαιρος*, τχ. 20, 30/5/1909, σ. 11.

² «Ολιγόστιχα», *Επίκαιρος*, τχ. 22, 12/6/1909, σ. 11.

³ «Ολιγόστιχα», *Επίκαιρος*, τχ. 27, 18/7/1909, σ. 12.

⁴ «Οι εκτροχιασμοί των διδασκάλων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 22, 3/6/1909, σσ. 171-172.

⁵ *Όπ.π.*, σ. 172.

⁶ «Σημειώματα», *Χρονικά*, τχ. 11, 1/1/1912, σ. 136.

πως η δημοτική γλώσσα πρέπει να γίνη η επίσημή μας γλώσσα, η φιλολογική μας, η εμπορική μας, η εθνική μας».¹ Ο συντάκτης προβλέπει ότι ο νέος αυτός σύλλογος θα πολεμηθεί από την «παραζαλισμένη κοινωνία μας», αλλά κατόπιν θα γνωρίσει την εκτίμηση και την υποστήριξή της.

Φαίνεται πως ο «Διγενής Ακρίτας» γνωρίζει κάποιους κλυδωνισμούς στις πρώτες μέρες της λειτουργίας του. Στα *Χρονικά* καταφτάνει η επιστολή ενός αναγνώστη, ο οποίος γεμάτος πικρία και απογοήτευση αναρωτιέται για τους λόγους της διάλυσης του συλλόγου. Το περιοδικό απαντά πως παρόλο που η φήμη αυτή έχει κυκλοφορήσει ευρέως, ο σύλλογος δεν διαλύθηκε. Κάποια από τα μέλη του παραιτήθηκαν, αλλά τα υπόλοιπα συνεχίζουν να εργάζονται χωρίς μικροφιλοδοξίες, μικροφιλοτιμίες και κυνήγι αξιωμάτων. «Ο σκοπός τους είναι να δουλέψουνε για τη γλώσσα, τη λογοτεχνία, την εκπαίδευση και για κάθε ωφέλιμο κλάδο στην κοινωνία μας και το έθνος, χωρίς να αποβλέπουνε σε τιμές ατομικές και άλλα τέτοια κουρουφέξελα».² Είναι φανερό ότι τα *Χρονικά* προσπαθούν να υποβαθμίσουν το γεγονός, όμως λίγο αργότερα ο σύλλογος, «ύστερα από ωριμότερη σκέψη» μετονομάζεται σε: «Προοδευτικό Κέντρο». «Ο σκοπός του είναι πάντα ο ίδιος: η επικράτηση της δημοτικής γλώσσας και η προκοπή της λογοτεχνίας μας, της εκπαίδευσης και ότι άλλο σχετίζεται με την εθνική ζωή μας».³

Στο επόμενο κιόλας τεύχος του περιοδικού δημοσιεύεται το καταστατικό του Προοδευτικού Κέντρου. Στο πρώτο άρθρο δηλώνεται ο σκοπός του: «...να εργαστή για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας σε όλες τις εκδηλώσεις της Εθνικής ζωής».⁴ Ως μέσα για την επίτευξή του ορίζονται οι δημόσιες ομιλίες, η έκδοση βιβλίων, εφημερίδας και περιοδικού, ο καταρτισμός βιβλιοθήκης, η διενέργεια διαγωνισμών, καθώς και ό,τι άλλο κριθεί κατάλληλο για τον σκοπό. Μια ιδέα για τα μέλη που απαρτίζουν το «Προοδευτικό Κέντρο» μας δίνουν τα επόμενα τεύχη των *Χρονικών*. Συγκεκριμένα, καταγράφεται η συγκρότηση λογοτεχνικού τμήματος, ο πυρήνας του οποίου αποτελείται από τους: Φ. Φωτιάδη, Χρ. Χρηστοβασίλη, Ζ. Φυτίλη, Γ. Ροντάκη, Μ. Καλόγνωμο (ψευδώνυμο του Δ. Δαμασκηνού), Α. Γιαλούρη, Αχ. Γεωργιάδη, Ο. Μπεκέ, Ν. Σαντοριναίο, Χρ. Δεληγκιαούρη, Λ. Λυμπουσάκη και Ε. Γιανίδη, ενώ οι Γ. Ψυχάρης, Α. Πάλλης και Κ. Παλαμάς ψηφίζονται ως επίτιμα μέλη του συλλόγου.⁵

Στις δραστηριότητες του Προοδευτικού Κέντρου, περιλαμβάνονται η πρόταση

¹ «Ιδικά μας και ξένα. Διγενής Ακρίτας», *Χρονικά*, τχ. 16, 15/3/1912, σ. 199.

² «Ιδικά μας και ξένα. Διγενής Ακρίτας», *Χρονικά*, τχ. 18, 15/4/1912, σσ. 223-224.

³ «Δικά μας και ξένα. Το Προοδευτικό Κέντρο», *Χρονικά*, τχ. 22-23, 1/7/1912, σ. 265.

⁴ «Δικά μας και ξένα. Το καταστατικό του Προοδευτικού Κέντρου», *Χρονικά*, τχ. 24, 1/8/1912, σ. 13.

⁵ «Σημειώματα», *Χρονικά*, τχ. 26, 1/9/1912, σ. 47.

οργάνωσης μιας διάλεξης για τον ποιητή Στέφανο Μαρτζώκη κι η πραγματοποίηση μιας εκδρομής στην Πρώτη, η οποία διανθίζεται με απαγγελίες ποιημάτων και λόγων.¹ Αργότερα φαίνεται πως οι διαλέξεις γίνονται τακτικά, βάσει προγράμματος και είναι ανοιχτές στο κοινό.² Καταγράφεται ακόμα η λειτουργία βιβλιοθήκης που συμπεριλαμβάνει πολλά έργα της νεότερης λογοτεχνίας, ενώ σύμφωνα με ανακοίνωση που δημοσιεύεται στους *Πάπυρους* διατίθενται δωρεάν στους άλλους συλλόγους της Πόλης πονήματα γνωστών δημοτικιστών.³ Μια διαμαρτυρία όμως προς τους δωρητές που υποστηρίζουν τον ΕΦΣΚ και τη δική του βιβλιοθήκη, η οποία σύμφωνα με τον συντάκτη (πιθανότατα πρόκειται για τον Α. Γιαλούρη) «υπηρεσία... καμία δε πρόσφερε... στη λογοτεχνία, ούτε στην τέχνη μας» διότι περιλαμβάνει μόνο «σχολαστικότητα και παμπάλαια βιβλία»,⁴ υποδεικνύει πως δεν υπάρχει αρκετή έμπρακτη υποστήριξη προς το Προοδευτικό Κέντρο.

Ο σύλλογος αυτός των δημοτικιστών σύντομα παρασύρεται από τη δίνη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η επόμενη αναφορά στην ύπαρξη και τη δράση του γίνεται στις αρχές του 1919. Ο *Ταχυδρόμος* δημοσιεύει ένα άρθρο με το οποίο επιτίθεται στα μέλη του με υβριστικούς χαρακτηρισμούς. Ο Ό. Μπεκές απαντά μέσω του *Λόγου* πως ο ανώνυμος συντάκτης του άρθρου βρίζει τους μαλλιαρούς, μεταξύ των οποίων βρίσκονται άνθρωποι που θα τιμούσαν κάθε δημοσιογραφία, μεγάλοι ποιητές και λογοτέχνες, ακόμα κι ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος. Υπενθυμίζει πως η δημοτική γλώσσα έχει εισαχθεί στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας, πως ο Αλ. Δελμούζος που είχε κατηγορηθεί ως άθεος και προδότης είναι πλέον ανώτερος υπάλληλος του υπουργείου παιδείας και πως η ίδια η Ελληνική Βουλή αποφάνθηκε το 1911 «...πως οι μαλλιαροί δεν είναι προδότες, πως προδότης θα ήταν εκείνος ίσια ίσια, που θα εστρέφετο ειδικότερον κατά της δημοτικής γλώσσης, δι' ης οι αλύτρωτοι Έλληνες και προς αλλήλους και προς τους εν τη ελευθέρα πατρίδι αδελφούς αυτών συνεννοούνται...».⁵ Η οργισμένη απάντηση του Ό. Μπεκές κλείνει με τη διαβεβαίωση πως το μέλλον ανήκει στους δημοτικιστές, ενώ ο ανώνυμος αρθρογράφος του *Ταχυδρόμου* θα καταλήξει «...στο κάρο των σκουπιδιών, εκεί που πάει ό,τι χρησίμεψε μια φορά, μα δεν μπορεί πια να χρησιμεύσει».⁶

Τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς ο *Λόγος* ενημερώνει πως το Προοδευτικό Κέ-

¹ «Δικά μας και ξένα. Η εκδρομή του Πρ. Κέντρου», *Χρονικά*, τχ. 28, 15/10/1912, σ. 77.

² «Σημειώσεις. Χωρίς υπότιτλο», *Πάπυροι*, τχ. 2, Μάρτιος 1914, σ. 64, τχ. 3, Απρίλιος 1914, σ. 95 & τχ. 4, Μάιος 1914, σ. 128.

³ «Σημειώσεις. Χωρίς υπότιτλο», *Πάπυροι*, τχ. 3, Απρίλιος 1914, σ. 96 & τχ. 4, Μάιος 1914, σ. 128.

⁴ Α.Α., «Τα κληροδοτήματα», *Πάπυροι*, τχ. 4, Μάιος 1914, σ. 125.

⁵ Ό. Μπεκές, «Χρονικά – Φεβρουάριος. Ο Ταχυδρόμος», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1919, σ. 157.

⁶ Όπ.π., σ. 157.

ντρο ετοιμάζεται να επαναλάβει τις τακτικές του εργασίες, καθώς «η προπαρασκευαστική δουλιά της ανασυγκρότησής του τελείωσε και συμμαζεύτηκε όσο υλικό απόμεινε ακόμα όρθιο ύστερα από πέντε χρόνια αναγκαστικής διακοπής κάθε δουλιάς».¹ Ωστόσο, αυτή είναι και η τελευταία αναφορά στον συγκεκριμένο σύλλογο. Οι συγκεντρώσεις των δημοτικιστών τα επόμενα χρόνια πραγματοποιούνται στα γραφεία του περιοδικού και περιγράφονται ως «οι συγκεντρώσεις του Λόγου»,² ενώ όταν ο αριθμός των συμμετεχόντων μεγαλώνει, μεταφέρονται στον χώρο του συλλόγου «Ερμής».³ Εκεί διοργανώνονται δημόσιες διαλέξεις καθώς κι ένα φιλολογικό μνημόσυνο για τον Α. Παπαδιαμάντη, με αφορμή τη συμπλήρωση 10 ετών από τον θάνατό του.⁴

¹ «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Προοδευτικό Κέντρο», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1919, σ. 440.

² Βλ. «Χρονικά – Οκτώβριος. Ελισαίου Γιανίδη “Το Μεγάλο Πρόβλημα”», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1920, σ. 504, «Χρονικά – Δεκέμβριος. Οι συγκεντρώσεις του “Λόγου”», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1920, σ. 104 & «Χρονικά – Ιανουάριος. Οι συγκεντρώσεις του “Λόγου”», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1921, σ. 163.

³ «Χρονικά – Δεκέμβριος. Οι συγκεντρώσεις του “Λόγου”», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1920, σ. 104.

⁴ Βλ. «Χρονικά – Ιανουάριος. Μνημόσυνο Παπαδιαμάντη», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1921, σσ. 162-163, «Χρονικά – Μάρτης. Οι διάλεξεις του “Ερμή”», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1921, σ. 307 & «Χρονικά. Οι Τρίτες μας», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Μάρτιος 1922, σ. 236.

6. Η δημοτική γλώσσα στον Τύπο

6.1 Η γλώσσα του Τύπου

«Παρ' ημίν έτι θεμελιωδέστερον έργον έλαχεν εις τον τύπον. Υπήρξε ο κατ' εξοχήν διαμορφωτής της γλώσσης...».¹ Το άρθρο της Κωνσταντινουπόλεως στο οποίο βρίσκεται η συγκεκριμένη φράση είναι το μοναδικό που πραγματεύεται τον ρόλο του Τύπου στη διαμόρφωση της γλώσσας. Δεν είναι όμως και το μοναδικό στο οποίο καταγράφεται αυτή η άποψη. Η συμβολή των εφημερίδων και περιοδικών στον σχηματισμό και τη διάδοση της καθαρεύουσας είναι κάτι που αναφέρεται συχνά, ιδίως ως επιχείρημα προκειμένου να υποστηριχθεί ότι ο λαός την κατανοεί χωρίς δυσκολία.² Ο συντάκτης καταγγέλλει με θλίψη πως ορισμένα φύλλα υιοθετούν τα «εξαμβλώματα της μαλλιαροσύνης» γελοιοποιώντας τη γλώσσα. «Δια της νοσηράς ταύτης τάσεως μιας μερίδος αυτού ο τύπος ενεφανίσθη αγωνιζόμενος να καταπή ως ο Κρόνος τα τέκνα αυτού, να καταστρέψη όλην την πρόοδον της γλώσσης, υπέρ ης θαυμασίως ειργάσθη».³ Τα παραπάνω αποτυπώνουν με ακρίβεια τη γνώμη των υποστηρικτών της καθαρεύουσας για τη γλώσσα του Τύπου και τον ρόλο που καλείται να διαδραματίσει.

Στην Αθήνα όμως αντιλαμβάνονται την έννοια της καθαρεύουσας κάπως διαφο-

¹ «Δημοσιογραφία και δημόσιον», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 200, 3/9/1904.

² Βλ. ενδεικτικά: α) Α. Βουνγαγ, «Το μέλλον της ελληνικής γλώσσας», Νεολόγος, αρ.φ. 237, 17/5/1867, όπου υποστηρίζεται πως οι εφημερίδες ανέλαβαν να διορθώσουν τα πιο σοβαρά λάθη κι ο λαός σταδιακά συνηθίσε σε λιγότερο βάρβαρη γλώσσα. β) «Περί της εν Ελλάδι φιλολογικής εργασίας», Μικρά Ασία, αρ.φ. 102, 1/3/1875. Ο έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών Σ. Κόμνος γράφει πως το πλήθος των εφημερίδων καθάρισαν τη γλώσσα και τη δίδαξαν στον λαό. γ) «Η γλώσσα της νεωτέρας ελληνικ. ποιήσεως», Νεολόγος, αρ.φ. 6688, 8/11/1891. Ο Ά. Βλάχος παραθέτει το γεγονός ότι περίπου 10.000 φύλλα εφημερίδων διαβάζονται καθημερινά μόνο στην Αθήνα, ως απόδειξη πως ο λαός κατανοεί την καθαρεύουσα. δ) Κίμων, «Η μέλλουσα αττική γλώσσα», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 50, 7/3/1895. «Εάν τω όντι η καθαρεύουσα είναι ξένη προς τον λαόν, μηδαμώς αυτόν συγκινούσα, δια τι τα κύρια των εφημερίδων άρθρα γράφονται εις την καθαρεύουσαν και δεν γράφονται εις την δημόδη...» Αναρωτιέται ο συντάκτης. ε) Ν. Φωτιάδης, «Επιστολιμαία διατριβή περί του γλωσσικού ζητήματος», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 106, 18/5/1901. Σύμφωνα με τον Ν. Φωτιάδη, ο λαός όχι μόνο κατανοεί τη γλώσσα των εφημερίδων, αλλά και μαθαίνει από αυτές χιλιάδες «δόκιμες» λέξεις. στ) «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Γερμανία. Β'», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 61, 17/3/1903. «Αλλ' ο γνωρίζων ν' αναγνώσκη αρπάξη πρώτον την εφημερίδα, επειδή δε μέχρι τούδε δεν υπάρχει ούτε μία εφημερίς εν τη δημόδει ελληνική, πάσα δε προς έκδοσιν τοιούτων εφημερίδων απόπειρα εναυάγησε, τούτο αποτελεί την αρίστην απόδειξιν, ότι πας γινώσκων ανάγνωσιν εννοεί και την νυν εν χρήσει ελληνικήν γραφομένην γλώσσαν».

³ «Δημοσιογραφία και δημόσιον», όπ.π..

ρετικά απ' ότι στην Κωνσταντινούπολη. Το 1899 ο Χ. Άννινος περιγράφει γλαφυρά τη δυσφορία των – νεότερων ιδίως – δημοσιογράφων, όταν καταφθάνει ο φάκελος με τις Πολιτικές εφημερίδες. Κανείς από αυτούς, υποστηρίζει, δε θα είχε «...τη γενναιότητα ν' αναγνώση έως τέλους άρθρον γραφέν παρά του Βασιάδου άλλοτε ή άλλου τινός τοιούτου· εις τον πρώτον μέσον αόριστον θα παρητείτο της περαιτέρω αναγνώσεως αγανακτών και χαρακτηρίζων ως **βαθειά ελληνικά**, ως ακατανόητα επομένως τα γραφόμενα...».¹ Με διάχυτο σαρκασμό στηλιτεύει την αποστροφή που δείχνουν προς την κλασική παιδεία, σημειώνοντας πως του Έλληνος ο τράχηλος «...υπέρ πάντα άλλον αποστέργει και αποκρούει τον ζυγόν της Γραμματικής».² Σχολιάζοντας το εν λόγω άρθρο, ένας από τους συνεργάτες του *Ταχυδρόμου* περιορίζεται στο να εκφράσει την πεποίθησή του ότι «όσον αφορά εις την γλώσσαν, ήρεμα και βαθμιαίως η αττική δημοσιογραφία θα προσεγγίση εις την βυζαντινήν».³ Το επιχείρημά του, που ξεχειλίζει από αίσθημα ανωτερότητας έναντι των Αθηναίων, είναι ότι επί του παρόντος ο Τύπος της ελληνικής πρωτεύουσας ανταποκρίνεται στις γλωσσικές απαιτήσεις του κοινού του· σταδιακά όμως οι απαιτήσεις αυτές θα αυξηθούν κι η γλώσσα θα προσαρμοστεί ανάλογα. Υπάρχει βέβαια και η αντίθετη άποψη, την οποία υποστηρίζει η *Κωνσταντινούπολις*. Σύμφωνα με αυτή, «...η μέχρι προ μικρού και μη εντελώς ακόμη καταργηθείσα σχολαστικότης της γλώσσης απήθουν αληθή ηρωισμόν δια ν' αναγνώση τις μίαν σελίδα»⁴ κι αποτελεί έναν από τους βασικούς λόγους για τους οποίους οι Πολίτες δεν διαβάζουν περιοδικά.

Η χρήση της καθαρεύουσας δεν υιοθετείται άκριτα για κάθε περίπτωση. Για παράδειγμα, όταν ο διευθυντής της караμανλίδικης *Ανατολής*, Ε. Μισαηλίδης ανακοινώνει στους αναγνώστες του ότι οι επιστολές που στέλνουν στην εφημερίδα θα πρέπει να είναι γραμμένες στην καθαρεύουσα, ο Θ. Κασάπης αναρωτιέται: «Οι Καραμανλήδες έμαθαν λοιπόν τόσον καλά την ελληνικήν ώστε να την γράφουν με ύφος Καλλιφρόνιον;».⁵ Όταν όμως οι δημοσιογράφοι της Πόλης ασχολούνται με έντυπα που γράφονται στη δημοτική, τα σχόλια γίνονται πιο δηκτικά. Η κυκλοφορία τέτοιων εφημερίδων περιγράφεται από τον *Ταχυδρόμο* ως «έκτροπη απόπειρα» που οφείλεται είτε σε ιδιοτροπία είτε σε γλωσσική ανεπάρκεια και ραθυμία των εκδοτών.⁶ Ο *Νουμάς* χαρακτηρίζεται «λαχανόφυλλο των

¹ Ηρώδης ο Αττικός, «Ο βυζαντινός τύπος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 297, 20/4/1899.

² Ηρώδης ο Αττικός, «Ο βυζαντινός τύπος», ό.π..

³ Σκωψ, «Αδιάκριτον βλέμμα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 296, 17/4/1899.

⁴ «Το περιοδικόν. Α'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 205, 11/9/1906.

⁵ «Η κεφαλίς της "Ανατολής"», *Κουδουνάτος*, αρ.φ. 13, 9/5/1873. Το «Καλιφρόνιον ύφος» αναφέρεται στον διευθυντή του *Ανατολικού Αστέρα* και καθηγητή της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Βασίλειο Καλλιφρονα, γνωστό για το υπερκαθαρεύουν ύφος της γλώσσας του.

⁶ «Εν Κων/πόλει, τη 2 Ιουνίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 627, 2/6/1900.

μαλλιαρών»¹ και η φιλοδοξία των συντελεστών του να μεταρρυθμίσουν τη γλώσσα αντιμετωπίζεται με σαρκαστικά σχόλια,² ενώ παρόμοιας αντιμετώπισης τυγχάνει και η είδηση για την έκδοση του περιοδικού *Νέος Ρυθμός*.³ Την ίδια υποδοχή επιφυλάσσουν οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας και στα αντίστοιχα έντυπα «εγχώριας παραγωγής». Το περιοδικό *Απ' Όλα*, που δείχνει κάποια ανοχή στη δημοτική, χαρακτηρίζεται «ημιμαλλιαρικό».⁴ Το ίδιο το *Απ' Όλα* με τη σειρά του, αναγγέλλει με ειρωνικά σχόλια την έκδοση του σατιρικού *Άνω Κάτω* από τον γνωστό δημοτικιστή Χρήστο Δηλεγκιαβούρη.⁵ Όσο για τον *Λαό*, την εφημερίδα του «Αδερφάτου της εθνικής γλώσσας», ο Κ. Μακρίδης γράφει πως έχει θέση μόνο στα κουρέια, αφού οι εκδότες του είναι μαλλιανοί.⁶

Φυσικά οι υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας έχουν εντελώς διαφορετική άποψη επί του θέματος. Στον *Επίκαιρο* αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ο Λαός ίσως είναι το πατριωτικότερον των ενταύθα φύλλων, έχει αρχάς υγιείς και δεν σύρεται ούτε από το συμφέρον, ούτε από τας εντυπώσεις της στιγμής. Σκοπός του είναι να εξυπηρετήση τόσον τα εθνικά ημών συμφέροντα όσον και τα λαϊκά».⁷ Το μοναδικό που έχει να προσάψει στο «λαϊκότερον φύλλον της πρωτευούσης» είναι πως ενώ «...προορίζεται δια τον λαόν και η γλώσσα του είναι απλουστάτη, εντούτοις τα άρθρα του δεν είναι προσιτά εις αυτόν».⁸ Με παρόμοια ευμενή σχόλια γίνεται δεκτή και η κυκλοφορία του φιλολογικού περιοδικού *Ζωή* του Α. Μελαχρινού,⁹ ενώ εξίσου ευνοϊκή κριτική επιφυλάσσεται και για αντίστοιχα περιοδικά που εκδίδονται εκτός Κωνσταντινούπολης. Η Α. Παπαδοπούλου θρηνεί για το κλείσιμο της *Εστίας*, που πλήρωσε τη στροφή της προς τη δημοτική γλώσσα.¹⁰ ο Αχ. Γεωργιάδης υπερασπίζεται τον *Νουμά* όταν δέχεται τα βέλη ενός – μάλλον ιερωμένου – αρθρογράφου, όχι για τις απόψεις που εκφράζει, αλλά επειδή τις εκφράζει στη δημοτική.¹¹ Ο Α. Γιαλούρης εκφράζει τον θαυμασμό του για τα *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας όταν, ξεπερνώντας όλες τις αντιξοότητες, συμπληρώνουν έναν χρόνο κυκλοφορίας,¹² ενώ αναφορά

¹ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 112, 25/9/1910, σ. 4.

² «Δεν γνωρίζομεν αν η φιλοδοξία αυτή επεκτείνεται εις την διόρθωσιν της πολιτείας, εις την μεταρρυθμισιν του Ιουλιανού Ημερολογίου ή εις την σύνταξιν νέου νομοθετικού κώδικος. Το μεταρρυθμιστικόν του πνεύμα αρκείται προς το παρόν μετριοφρόνως εις το μέγα ζήτημα της γλώσσης...». «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 5 Φεβρουαρίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 5/2/1904.

³ «Μαλλιαρών περιοδικόν», *Πρόσδος*, αρ.φ. 1185, 15/2/1908.

⁴ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 131, 5/2/1911, σ. 4 & αρ.φ. 133, 19/2/1911, σ. 4.

⁵ Το κολουβρίον, «Η εβδομάς», *Απ' Όλα*, τχ. 55, 3/9/1911, σ. 668.

⁶ Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 14, 2/11/1908, σ. 4.

⁷ «Αλληλογραφία. Κον Σ. Ε. Βαφεοχώριον», *Επίκαιρος*, τχ. 8, 7/3/1909, σ. 12.

⁸ «Πεννιές», *Επίκαιρος*, τχ. 3, 21/1/1909, σ. 11.

⁹ Γ. Μος, «Εκδόσεις», *Επίκαιρος*, τχ. 5, 14/2/1909, σ. 12.

¹⁰ Σάνκο Πάνσας, «Απογεματιανή», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 1, 3/2/1896.

¹¹ «Δικά μας και ξένα. Ένας αρθρογράφος», *Χρονικά*, τχ. 28, 15/10/1912, σσ. 78-79.

¹² Α. Ακροθαλασσίτης, «Δικά μας και ξένα. Ο πρώτος χρόνος των Γραμμάτων», τχ. 24, 1/8/1912, σ. 14.

γίνεται και στο περιοδικό *Νεότης* της Σμύρνης, «...που τόσο γερά αγωνίζεται για το γλωσσικό μας αγώνα».¹ Στον Τύπο της Σμύρνης αναφέρεται και ο *Λόγος*, καταγράφοντας τέσσερα έντυπα (*Κόσμος, Αρμονία, Εστία, Πατρίς*) που υποστηρίζουν τον δημοτικισμό και μεταφέροντας αποσπάσματα από την αρθρογραφία τους.²

Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει η στάση του περιοδικού *Απ' Όλα*. Ο διευθυντής του, Θ. Καβαλιέρος Μαρκουίτζος, έχει πολύ ξεκάθαρες απόψεις για τη γλώσσα και δε διστάζει να τις δημοσιοποιήσει. Αρνείται όμως κατηγορηματικά να συμμετάσχει στη συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα. Περιορίζεται να γράψει ένα άρθρο όπου δηλώνει πως δε συμφωνεί με τις απόψεις «...τόσον εκείνων, οι οποίοι είναι προσκεκολλημένοι εις τους αρχαίους τύπους, όσον και εκείνων, οι οποίοι, εν τη μανία των ν' απομακρυνθώσιν αυτών, ουδέν αφήκαν αμετάτρεπτον».³ Υποστηρίζει ότι υπάρχει μια γλώσσα απαλλαγμένη από την αποπνικτική ατμόσφαιρα «των υπερσυντελικών και των μέσων αορίστων», αλλά εξίσου απομακρυσμένη από τα εξαμβλώματα των μαλλιαρών. Η γλώσσα αυτή, που ο ίδιος την ονομάζει «δημοτική», έχει το πλεονέκτημα να παίρνει διαφορετικές «αποχρώσεις», ανάλογα με το θέμα που πραγματεύεται ο καθένας.

Όταν, μερικούς μήνες αργότερα, πιέζεται από τους αναγνώστες του να επανέλθει επί του ζητήματος, τους παραπέμπει στο προηγούμενο άρθρο. Τονίζει μάλιστα ότι από τη στιγμή που καμία από τις δύο πλευρές δε δέχεται να υποχωρήσει από τις θέσεις της, δεν μπορεί να υπάρξει γλωσσικό ζήτημα και παρουσιάζει τους «συμβιβασμούς» που ο ίδιος ασπάζεται. Από τη μία δέχεται πως η συνεχής απλοποίηση μιας γλώσσας οδηγεί στην παρακμή της, από την άλλη όμως συμφωνεί πως η καθαρεύουσα υστερεί σε σχέση με τη δημοτική ως προς την αρμονία και την έκφραση των συναισθημάτων. «*Εν τούτοις, όταν η καθαρεύουσα λάβη εκ της δημοτικής όλην την μουσικήν αρμονίαν, το άρωμα και το αίσθημα, αποβάλη δ' εν ταυτώ καί τινας κακοήχους πλέον καταστάντας τύπους, θ' αποτελέση το τελειότερον προς εκδήλωσιν των αισθημάτων όργανον*».⁴ Γι' αυτό και προτρέπει όσους ασχολούνται με το γλωσσικό ζήτημα να εργαστούν για την παραγωγή λογοτεχνικών έργων, ώστε να επιτευχθεί αυτός ο συγκερασμός. Μετά από αυτό, το *Απ' Όλα* δε δημοσιεύει ξανά κάποιο άρθρο στο οποίο να πραγματεύεται ξεχωριστά το γλωσσικό ζήτημα, παρά μόνο διάσπαρτα σχόλια και σχετικές απόψεις πάνω σε επίκαιρα θέματα.

Μία ακόμα πτυχή του γλωσσικού ζητήματος παρουσιάζει η *Κωνσταντινούπολις*

¹ «Σημειώματα», *Χρονικά*, τχ. 29, 15/12/1912, σ. 96.

² «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Το γλωσσικό ζήτημα στη Σμύρνη», *Ο Λόγος*, τχ. 11, 9/1920, σσ. 463-464.

³ Θ.Κ.Μ., «Έντυπώσεις της εβδομάδος. Ολίγα λέξεις επί του γλωσσικού ζητήματος», *Απ' Όλα*, τχ. 10, 24/10/1910, σ. 111.

⁴ Θ.Κ.Μ., «Η γλώσσα μας», *Απ' Όλα*, τχ. 26, 12/2/1911, σ. 303.

το 1906. Ο συντάκτης το κατονομάζει ως μία από τις αιτίες εξαιτίας των οποίων έχουν αποτύχει όλες οι προσπάθειες κυκλοφορίας ενός ελληνικού περιοδικού στην Πόλη. Υποστηρίζει πως οι περισσότεροι ομογενείς, που είναι «...αδιάφοροι προς κάθε άλλο ζήτημα μη έχον απ' ευθείας σχέσιν προς το επάγγελμά των, κατά τοσούτω μόνον προσέχουν εις την επικρατούσαν μεταξύ των λογίων διχογνωμίαν, καθόσον αύτη τους βοηθεί εις το να δικαιολογήσουν την προς τα γράμματα ολιγωρίαν των και αρνηθούν εις αυτά την υποστήριξίν των. Κατά βάθος μήτε μαλλιαροί είναι μήτε ξυρισμένοι. Ούτε έχουν ιδέαν της μέσης οδού την οποίαν δέον ν' ακολουθήσουν οι γράφοντες όπως παραγάγουν έργα πνευματικά αντάξια του ονόματος τούτου».¹ Έτσι ενδόμυχα ευχαριστούν αυτούς που τους παρείχαν ένα ευλογοφανές πρόσχημα για να αρνούνται τη συνδρομή τους σε οποιοδήποτε περιοδικό. «Εάν το περιοδικόν είναι εις καθαρεύουσαν γίνονται αμέσως μαλλιαροί μανιωδέστεροι και του Ψυχάρη, εάν δε εις δημώδη κηρύσσονται υπέρ της καθαρευούσης μεθ' όσης λύσης και ο Μιστριώτης. Φθάνει να μη γίνουν συνδρομηταί».²

6.2. Χρήση της δημοτικής γλώσσας στον Τύπο

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν παραπάνω, οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι θεωρούν την Κωνσταντινούπολη και τον Τύπο της ως βασικούς πυλώνες της καθαρεύουσας. Αυτό όμως δε σημαίνει πως η δημοτική είναι αποκλεισμένη από τις στήλες του· οι μαρτυρίες περί του αντιθέτου δεν είναι λίγες. Μαρτυρίες έμμεσες σαν αυτή του Μ. Βάλσα, ο οποίος παρουσιάζει στον *Λόγο* με σαρκασμό διάφορους χαρακτηριστικούς τύπους της Πολίτικης κοινωνίας, μεταξύ των οποίων και ο «τακτικός ανταποκριτής» διαφόρων εφημερίδων· αυτός γράφει τα χρονογραφικά άρθρα «...στη δημοτική γλώσσα, ενώ τα πολιτικά σοβαρά καθώς είναι, στην καθαρεύουσα».³ Αλλά και μαρτυρίες άμεσες, όπως αυτές που συναντάμε στα σατρικά φύλλα του Θ. Κασάπη κατά τη δεκαετία του 1870. Στον *Διογένη*, τον *Κουδουνάτο* και τον *Μώμο* εντοπίζονται αρκετά άρθρα,⁴ καθώς και διάλογοι θεατρικών έρ-

¹ «Το περιοδικόν. Γ», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 209, 16/9/1906.

² «Το περιοδικόν. Γ», όπ.π..

³ Μ. Βάλσας, «Γεροί πόντοι. 5) Τακτικός ανταποκριτής», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1920, σ. 19.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: «Θα πη ο κόσμος τα δικά του», *Διογένης*, αρ.φ. 7, 3/6/1871, «Η σκηνή εν μέσω Καράκιοϊ», *Διογένης*, αρ.φ. 102, 18/2/1872, «Κυρ Χασάπη σε χαιρετώ», *Κουδουνάτος*, αρ.φ. 14, 12/5/ 1873, Κελλικάντζαρος, «Τα εν Χαλκηδόνη τραγελαφικά», *Μώμος*, αρ.φ. 221, 12/8/1875, «Εκ Μυριοφύτου, Μώμος, αρ.φ. 252, 1/11/1875.

γων ή διηγημάτων,¹ γραμμένα σε μία δημοτική που είναι πιθανό να αποτελεί δείγμα της καθημερινής προφορικής γλώσσας στην Πόλη. Στα δημοσιεύματα αυτά καταγράφονται – μεταξύ άλλων – στιγμιότυπα, όπου η γλώσσα του *Ανατολικού Αστέρα*² και της *Ευρυδίκης*³ χαρακτηρίζεται ακατανόητη για όποιον δεν έχει υψηλό επίπεδο μόρφωσης. Το πιο χαρακτηριστικό ίσως απόσπασμα βρίσκεται σε έναν σατιρικό διάλογο μεταξύ πατέρα και γιου κι αναφέρεται στον ίδιο τον *Διογένη*:

« - *Πράβο του τότε. Για διάβασέ μου να δώ τι γράφει· ελληνικά γράφει;*

- *Όχι, γράφει πατέρα, πολύ απλά, έτσι που ομιλούμε κ' ημείς*».⁴

Παρόμοια δείγματα προφορικού λόγου βρίσκουμε και σε ελάχιστες επιστολές αναγνωστών που δημοσιεύονται αυτούσιες, χωρίς διορθώσεις στην ορθογραφία ή τη σύνταξή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια επιστολή από τη Θεσσαλονίκη, όπου ο συντάκτης υπογράφει ως «*Ιωάνης Καρακόστα*» και χαρακτηρίζει τον εαυτό του «... *εσναφλί και αγράμματον άνθρωπον*».⁵ Η *Κωνσταντινούπολις* περιγράφει τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένη ως «*πλέον ή απλή*»⁶ και στέκεται στο περιεχόμενό της, που καταγγέλλει τη συμπεριφορά κάποιων μελών του κλήρου. Παρόμοια γλώσσα, ανάμικτη μάλιστα με τουρκικές λέξεις, βρίσκουμε και στην αναγγελία μιας κοινωνικής εκδήλωσης από την *Πρόοδο*. Ο συντάκτης ζητά να δημοσιευθεί η είδηση για τον «*μπάλο κουβουσίου*»⁷ όπως τόσες άλλες για διάφορους χορούς που γίνονται στην Πόλη. «*Μόνε επειδής και κουβούσι μέσα όλοι μαλλιαροί είμαστε, 'δικό μου κάλαμος (αλλά ελληνικό) χοσουνά γκελμέσα* (σ.σ. τουρκ. *hosuna gelmese* = αν δεν σου αρέσει) *χτένισε και σιάζε κι ύστερις βάλτο*».⁸ Άλλο παράδειγμα είναι η δημοσίευση από τον *Ταχυδρόμο* μιας διαμαρτυρίας, γραμμένης

¹ Βλ. ενδεικτικά: «Η πλατεία των συμψηφιστών του Χρηματιστηρίου», *Μώμος*, αρ.φ. 234, 11/9/1875, «Ο δάσκαλος της Πρεμετής», *Μώμος*, αρ.φ. 241, 27/9/1875.

² Βλ. «Γειτόνων συνδιάλεξις», *Διογένης*, αρ.φ. 37, 2/12/1870. «*Τι λες, αδελφέ, τι λες, εγώ καμιά φορά ως και μεσ' τον "Ανατολικόν Αστέρα" βλέπω κάτι πράγματα που γέροντ' εδώ κι' εκεί και πάει να φρίξη το πνέμα μου! Δεν τη καταλαβαίνω τόσο καλά τη γλώσσα του, γιατί ξέρεις πως δε διάβασα παραπάνω απ' το 'Κτωήχι...*».

³ Βλ. «Σκηνή εν τινι αιθούση», *Διογένης*, αρ.φ. 38, 26/1/1871, όπου ένας πατέρας εξοργίζεται με τη σύζυγό του επειδή τραγουδά στο μωρό τους νανουρίσματα σε δημοτική γλώσσα. «*Δεν σ' είπα εγώ να μη σ' ακούσω άλλη μία φορά να νανουρίζεις την κόρη μου μ' αυτά τα σκουργιασμένα της γιαγιάς μου τα νανουρίσματα; (Λαμβάνων εν φυλλάδιον της Ευρυδίκης κείμενον προ των ποδών της μητρός.) Για τα μαύρα σου τα 'μάτια λοιπόν εγώ σ' έγραψα συνδρομητή σε τούτο το φύλλο; Δεν σ' είπα να μάθης αυτά τα νανουρίσματα που είναι εδώ μέσα γραμμένα;*». Στη συνέχεια του άρθρου ο συντάκτης παρουσιάζει τον σύζυγο να ψέλνει νανουρίσματα γραμμένα σε άκρα καθαρεύουσα.

⁴ «*Εν τινι οικία του Καδίκιοϊ μεταξύ πατρός και τέκνου*», *Διογένης*, αρ.φ. 116, 15/4/1872.

⁵ Ι. Καρακόστα, «Ο κλήρος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 201, 10/9/1902.

⁶ «*Θλιβερά πράγματα*», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 201, 10/9/1902.

⁷ Κουβούσι: προέρχεται από την τουρκική λέξη *konus* ή *kogus* και σημαίνει (μεταξύ άλλων) πυροσβεστικός ή αστυνομικός σταθμός. Βλ. Κ. Κουκκίδης (1960), σ. 46.

⁸ Χαμψής, «*Μπάλος κουβουσίου*», *Πρόδος*, αρ.φ. 1193, 24/2/1908.

σε ποντιακή διάλεκτο, για τη συμπερίληψη του γιατρού Φλωρά στα «μαλλιαρικά μητρώα» που δημοσιεύει η εφημερίδα *Πρωία*.¹ Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί και η δημοσίευση γλωσσικού λαογραφικού υλικού, όπου χρησιμοποιείται η εκάστοτε τοπική διάλεκτος.²

Την πρωτοχρονιά του 1894 δημοσιεύεται στη *Φιλολογική Ηχώ* το άρθρο: «Ένας φιλολογικός μας χρόνος». Ο Ι. Γρυπάρης κάνει σε ρέουσα δημοτική γλώσσα τον λογοτεχνικό απολογισμό της χρονιάς που έχει μόλις περάσει, ενώ παράλληλα προεξοφλεί την επικράτηση «της αληθινής μας γλώσσας».³ Πρόκειται για ένα σημαντικό σταθμό, αφού αυτό είναι το πρώτο μη σατιρικού χαρακτήρα άρθρο που γράφεται εξ ολοκλήρου στη δημοτική. Το δεύτερο θα αργήσει να εμφανιστεί, καθώς το περιοδικό διακόπτει την κυκλοφορία του για δύο χρόνια. Όταν επανέρχεται όμως, η *Φιλολογική Ηχώ* έχει πλέον μόνιμες στήλες που γράφονται στη δημοτική: την «Απογευματινή», την οποία υπογράφει η Α. Παπαδοπούλου ως «Σάνκο Πάνσας» και τα «Ανάλεκτα». Στην ίδια γλώσσα είναι γραμμένες και οι λιγοστές μουσικές κριτικές που στέλνει στο περιοδικό η – δεκαοκτάχρονη τότε – Σοφία Σπανούδη, υπό το ψευδώνυμο «Λύρα».⁴ Το αξιοσημείωτο εδώ είναι πως δεν καταγράφονται αντιδράσεις από άλλα έντυπα, ενώ ακόμα κι ο υπέρμαχος της καθαρεύουσας *Νεολόγος* διαφημίζει το περιοδικό χωρίς το παραμικρό σχόλιο.⁵

Αντιθέτως με σαρκασμό, όπως είδαμε, σχολιάζεται η κυκλοφορία άλλων εντύπων που γράφονται στη δημοτική. Ο αρχισυντάκτης του *Λαού* όμως, Ν. Γιαννιός, δεν πτοείται από τα σχόλια ούτε από την άδοξη διακοπή της κυκλοφορίας του. Στα τέλη του 1910 μάλιστα, επαναλαμβάνει το εγχείρημα αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση του *Εργάτη*. Το κοινό σημείο των δύο ολιγόζωων εφημερίδων είναι πως αμφότερες αντιμετωπίζουν το γλωσσικό ζήτημα ως λυμένο. Καμία σχετική συζήτηση δε γίνεται στις στήλες τους, κανένα εγχείρημα δεν προβάλλεται για να αιτιολογήσει τη χρήση της δημοτικής. Χαρακτηριστική μάλιστα είναι η δήλωση του Τ. Σταθόπουλου που φιλοξενείται στο πρώτο φύλλο του *Λαού*: «Σε όποιονε δεν αρέσει ο τρόπος μου να μη με διαβάξη... Εγώ θα σας γράφω στη γλώσ-

¹ Χαλάτσης, «Επανόρθωσις Μαλλιαρικού Μητρώου», *Ταχυδρόμος*, 20/6/1908, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σσ. 352-353.

² Βλ. ενδεικτικά: Π. Παυλίδης, «Ζώντα μνημεία της ελληνικής γλώσσας», *Ο Κόσμος*, τχ. ιβ', 25/2/1884, σελ. 177-179 & τχ. ιγ', 3/3/1884, σελ. 193-194. Κ. Καρμίτσης, «Φιλολογικά Γ'. Παροιμίες», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5843, 14/12/1888. Περ. Ν. Στ. «Ικαρικών λεξιλόγιον», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 25, 24/4/1894, σελ. 496-498. Ν. Κεχαγιόπουλος, «Λαογραφικά. Δείγμα της διαλέκτου Αραβανίου», *Χρονικά*, τχ. 20-21, 1/6/1912, σελ. 239-240. «Πλημμύραι εν Χαλκιδική», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 55, 13/3/1895. Αμουργιανός, «Σκέψεις», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 40, 7/1/1897, σ. 244.

³ Ι. Γρυπάρης, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 10-11, 1/1/1894, σ. 169.

⁴ Βλ. Λύρα, «Μουσική συνομιλία», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 7, 16/3/1896, σσ. 51-52, τχ. 21, 22/6/1896, σσ. 165-166 & τχ. 25, 20/7/1896, σσ. 197-198.

⁵ «Βιβλία και περιοδικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8209, 25/9/1896.

σα μου. Να είμαστε εξηγημένοι!».¹ Τόσο ο *Λαός*, όσο κι ο *Εργάτης* σταματούν την έκδοσή τους μετά από ένα μόλις εξάμηνο κυκλοφορίας για λόγους που σχετίζονται όχι με τη γλωσσική, αλλά με την πολιτική ιδεολογία που προβάλλουν από τις σελίδες τους.

Από τη στιγμή που οι δύο προαναφερθείσες εφημερίδες αποσύρονται από το προσκήνιο, η δημοτική γλώσσα εμφανίζεται ουσιαστικά μόνο σε περιοδικά. Η αρχή έχει ήδη γίνει με το *Εμπρός*, η κυκλοφορία του οποίου φανερώνει πως η χρήση της δημοτικής στον Τύπο θεωρείται αποδεκτή υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Το γεγονός ότι πρόκειται για σατιρικό φύλλο είναι αυτό που την καθιστά «επιτρεπτή», χωρίς να θεωρείται κίνδυνος για την ενότητα του έθνους, εκτροπή, ή ψύχωση.² Με το ίδιο σκεπτικό δημοσιεύονται σατιρικά άρθρα στη δημοτική, σε εφημερίδες που υποστηρίζουν την καθαρεύουσα.³ Κατ' ανάλογο τρόπο φαίνεται πως αντιμετωπίζονται και τα περιοδικά με αποκλειστικά φιλολογικό προσανατολισμό. Η *Ζωή* κυκλοφορεί αρχικά το 1909 - 1911 και ξανά το 1920 - 1922 με το σύνολο της ύλης της γραμμένο στη δημοτική. Ο εκδότης της, Α. Μελαχρινός, όχι μόνο δεν κρύβει τις απόψεις του για τη γλώσσα, αλλά και θεωρεί το όλο ζήτημα οριστικά λυμένο υπέρ της δημοτικής.⁴ Είναι γεγονός όμως ότι τα μοναδικά σχόλια που εντοπίστηκαν σχετικά με το περιοδικό αυτό, είναι τα ευμενή του *Επίκαιρου*.⁵

Σε άλλες περιπτώσεις καταγράφεται η συνύπαρξη δημοτικής και καθαρεύουσας στο ίδιο περιοδικό. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κάποιου είδους συμβιβασμός των εκδοτών με την κρατούσα κατάσταση.⁶ Έτσι, παρόλο που η θέση του Αχ. Γεωργιάδη υπέρ της δημοτικής είναι ξεκάθαρη⁷ ήδη από την κυκλοφορία του (πρόδρομου των *Χρονικών*)

¹ Τ. Σταθόπουλος, «Αθηναίκα», *Λαός*, αρ.φ. 1, σ. 3.

² Διαφωτιστικό είναι το σχόλιο του *Ταχυδρόμου* για μια πολιτική εφημερίδα που αναγγέλλει την έναρξη της κυκλοφορίας της στην Αθήνα, τασσόμενη υπό τη σημαία του δημοτικισμού: «Ως βλέπει ο αναγνώστης, η επιχείρησις του αθηναίου συναδέλφου δεν αποβλέπει εις την ίδρυσιν σατυρικής εφημερίδος· η “Λαϊκή” των Αθηνών προβάλλει μετ’ αξιώσεων σοβαρού εθνικού μορφωτικού οργάνου, τούτο δε είναι, όπερ ηνάγκασεν ημάς ν’ ασχοληθώμεν περί αυτής...». «Εν Κων/πόλει, τη 2 Ιουνίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 627, 2/6/1900.

³ Βλ. ενδεικτικά: «Παραμύθι», *Κουδουνάτος*, αρ.φ. 65, 18/8/1871 & Δ.Π. Φωτεινός, «Χρονογράφημα. Το παραμύθι του αριστίνδην», *Πρόσδος*, αρ.φ. 1879, 19/1/1910.

⁴ Βλ. «Η μελέτη», *Ζωή*, τχ. 5-6, Μάιος – Ιούνιος 1921, σ. 204.

⁵ Βλ. Γ. Μος, «Εκδόσεις», *Επίκαιρος*, τχ. 5, 14/2/1909, σ. 12.

⁶ Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του Αχ. Γεωργιάδη σε κάποιον αναγνώστη: «...ελησμονήσαμεν να σας είπωμεν περί της γλώσσης του διηγήματος. Βεβαίως η δημοτική είναι καταλληλοτέρα. Αλλά και η καθαρεύουσα δεν θα είναι κακή όταν αποφεύγετε τους σχολαστικισμούς. Το χρονογράφημα ας γραφή εις την καθαρεύουσαν. Καταλάβατε, δια τον φόβον των Ιουδαίων». «Αλληλογραφία. Κον. Ε.Τ. Πέραν», *Επίκαιρος*, τχ. 13, 11/4/1909, σ. 12.

⁷ Σε απάντησή του σε κάποιον αναγνώστη του περιοδικού, που παραπονιέται γιατί ο *Νουμάς* σε σχετικό δημοσίευμα δεν έχει συμπεριλάβει τα *Χρονικά* στη λίστα με τα «δημοτικά περιοδικά», ο Αχ. Γεωργιάδης αναφέρει πως η παράλειψη σίγουρα δεν οφείλεται σε δόλο. «Ο διευθυντής του “Νουμά” που δούλεψε τόσο για την ιδέα, θα χαίρεται δίχως άλλο για την ύπαρξη των *Χρονικών*, αφού τα “Χρονικά” αγωνίζονται για την ίδια ιδέα». «Αλληλογραφία. Αναγνώστη, Σταυροδρόμι», *Χρονικά*, τχ. 25, 15/8/1912, σ. 32.

Επίκαιρου, στα περιοδικά του βρίσκει σε μεγάλο ποσοστό θέση και η καθαρεύουσα, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι σε κάποιες περιπτώσεις υπερασπίζεται την πρώτη χρησιμοποιώντας τη δεύτερη.¹ Παρόμοια είναι η κατάσταση και στο *Απ' Όλα*. Ο Θ. Κ. Μαρκουίτζος τάσσεται «...υπέρ της μέσης οδού, υπέρ της κομψής και λεπτής δημοτικής μας, η οποία πάντοτε, αναλόγως του θέματος, το οποίον εκφράζει, και του είδους του λόγου, το οποίον πραγματεύεται, λαμβάνει διαφόρους αποχρώσεις»,² αλλά γράφει τη συντριπτική πλειοψηφία των άρθρων του περιοδικού στην καθαρεύουσα. Ωστόσο αυτό δεν αποκλείει την εμφάνιση είτε μόνιμων στηλών, όπως οι σατιρικές «Ευζωνικά ημέρα»³ και «Σαββατιανά»⁴ με σχόλια για την επικαιρότητα, είτε μεμονωμένων άρθρων,⁵ γραμμένων στη δημοτική.

Στη χορεία των περιοδικών αυτών θα πρέπει να ενταχθεί και το *Νέον Πνεύμα*, το οποίο αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Οι συντελεστές του είναι δημοτικιστές, αλλά δε συντάσσονται με τις απόψεις του Γ. Ψυχάρη. Αντιπροσωπευτικός των ιδεών τους είναι ο όρος που θέτουν στην προκήρυξη ενός φιλολογικού διαγωνισμού, σύμφωνα με τον οποίο γίνονται «δεκτά διηγήματα εις καθαρεύουσαν ή δημοτικήν· αποκλείεται η χυδαία».⁶ Όπως και στα προαναφερθέντα περιοδικά, έτσι και σ' αυτό κυριαρχεί η καθαρεύουσα, ενώ η δημοτική προβάλλεται κυρίως μέσω των λογοτεχνικών έργων που δημοσιεύονται. Ωστόσο κι εδώ βρίσκονται ορισμένα δημοσιεύματα που είναι γραμμένα είτε στη δημοτική,⁷ είτε σε μια εκδοχή της καθαρεύουσας τόσο απλουστευμένη, που θα μπορούσε ενδεχομένως να χαρακτηριστεί ως «λόγια δημοτική».⁸

Εντελώς διαφορετική με όλα τα παραπάνω είναι η στάση του *Λόγου*. Ο Ο. Μπεκές φροντίζει ευθύς εξαρχής να δώσει το στίγμα του. Στο άρθρο με τίτλο «Τόλμησον φρονεΐν», που συνιστά τις «προγραμματικές δηλώσεις» των συντελεστών του περιοδικού, χτυπά ανελέητα την προγονολατρεία στην οποία αποδίδει την πνευματική, πολιτική, ακόμα και την εθνική καχεξία του ελληνισμού. Θεωρεί υπεύθυνους για την καλλιέργεια αυ-

¹ Βλ. ενδεικτικά: «Ριχμένα φύλλα. Ο κ. Γ. Χατζηδάκης», *Χρονικά*, τχ. 1, 5/9/1909, σ. 12, & Α. Γεωργιάδης, «Εικόνες Ν. Βασιλειάδου, εν Αθήναις 1910», *Χρονικά*, τχ. 14-15, 1/4/1910, σσ. 172-174

² Θ.Κ. Μαρκουίτζος, «Ολίγα λέξεις επί του γλωσσικού ζητήματος», *Απ' Όλα*, τχ. 10, σελ. 111.

³ Βλ. ενδεικτικά: «Ευζωνική ανταπόκρισις», *Απ' Όλα*, τχ. 126, 12/1/1913, σ. 445, «Ο Κατσίκης από το Παρίσι», *Απ' Όλα*, τχ. 200, 28/6/1914, σ. 828. Η στήλη, που παίρνει διαφορετικούς τίτλους κατά διαστήματα, φιλοξενεί εύθυμο/σατιρικό σχολιασμό κυρίως της πολεμικής επικαιρότητας.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Ι. Ξάνθος, «Σαββατιανά», *Απ' Όλα*, τχ. 609-610, 3/8/1919, σ. 772, Ι. Ξάνθος, «Σαββατιανά», *Απ' Όλα*, τχ. 610-611, 10/8/1919, σ. 780.

⁵ Βλ. ενδεικτικά: Ν. Βασιλειάδης, «Βιβλιοκρισία. Ρίμες και ρυθμοί», *Απ' Όλα*, τχ. 189, 12/4/1914, σ. 655, «Αρχαϊκά τραγούδια», *Απ' Όλα*, τχ. 409-414, 1-14/1/1918, σ. 317, Ι.Δ. Χαλκούσης, «Από την "Καβαλερία ρουσικάνα"», *Απ' Όλα*, τχ. 479, 21/8/1918, σ. 827.

⁶ «Φιλολογικόν διαγώνισμα "Νέου Πνεύματος". Προκήρυξις», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 10, 28/12/1908, σ. 176.

⁷ Βλ. ενδεικτικά: Ν. Γιαννιός, «Η ανδρογυναϊκά», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 8, 1/7/1910, σσ. 372-374,

⁸ Βλ. ενδεικτικά: Ε. Θεοδωρίδου, «Δε συνεννοούμεθα», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 1, 1/12/1909, σσ. 11-13, Α.Π. Γαϊτανοπούλου, «Από την Νέαν Αγχίαλον», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 2, 1/1/1910, σσ. 52-57

τού του αισθήματος μειονεξίας μπροστά στον προγονικό πολιτισμό τους εκπαιδευτικούς και τους ιερωμένους, οι οποίοι είναι ανάξιοι της αποστολής τους. Διακηρύσσει ότι ο *Λόγος* έρχεται να αφυπνίσει το έθνος μέσω του ζωντανού λόγου. Η καθαρεύουσα, γράφει, είναι για το έθνος μία γλώσσα ξένη, «...που του σκότιζε το νου και που δεν του έλεγε τίποτα στην καρδιά. Κι ο *Λόγος*, που σ' όλους τους λαούς στάθηκε το ασφαλέστερο άροτρο της λαϊκής ψυχής, σ' εμάς είχε την υπνωτική επίδραση της μορφίνας».¹

Δεν πρόκειται λοιπόν απλώς για ένα περιοδικό που γράφεται εξ ολοκλήρου στη δημοτική, αλλά για έναν μαχητικό υπερασπιστή της. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες εκδοτικές απόπειρες των δημοτικιστών, στον *Λόγο* δεν προβάλλεται το γλωσσικό ζήτημα ως λυμένο κι η επικράτηση της δημοτικής ως αυτονόητη. Οι συντάκτες του ξιφουλκούν κατά της καθαρεύουσας σε κάθε ευκαιρία,² ενώ στις σελίδες του φιλοξενούνται συχνά συζητήσεις σχετικά με την εξέλιξη και τη διαμόρφωση της γλώσσας.³ Επιπλέον, παρόλο που πρόκειται για λογοτεχνικό περιοδικό, ο *Λόγος* δε μένει στα στενά όρια της παρουσίας και κριτικής λογοτεχνικών έργων όπως συμβαίνει με άλλα περιοδικά της εποχής, σαν τη *Ζωή* και τον *Διώνυσο*. Σχολιάζει τα τεκταινόμενα στην εκπαίδευση τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και στην Ελλάδα,⁴ ασχολείται με ζητήματα της επικαιρότητας,⁵ ενώ δεν παραλείπει να ενημερώσει τους αναγνώστες του για την δημοτικιστική κίνηση σε άλλες πόλεις.⁶ Όλα αυτά γίνονται όχι μόνο σε δημοτική γλώσσα, αλλά και με φόντο το γλωσσικό ζήτημα, το οποίο βρίσκει θέση σε όλα ανεξαιρέτως τα τεύχη του.

Η υποδοχή του *Λόγου* από τον κύκλο των δημοτικιστών είναι ενθουσιώδης. Το περιοδικό δημοσιεύει συγχαρητήριες επιστολές που δέχονται οι Ό. Μπεκές και Γ. Χαλ-

¹ Ό. Μπεκές, «Τόλμησον φρονεΐν», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Νοέμβριος 1918, σ. 4.

² Βλ. ενδεικτικά τα καυστικά σχόλια με αφορμή την ομιλία του Ν. Μακρίδη για τον Γ. Σουρή: Ε. Γιανίδης, «Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1919, σσ. 476-478 & Ό. Μπεκές, «Η δολοφονία του Σουρή», *Ο Λόγος*, τχ. 12, Οκτώβριος 1919, σσ. 478-479, καθώς και τη σθεναρή υπεράσπιση ενός μη κατονομαζόμενου μαθητή, που έγραψε μία έκθεση στη δημοτική και δέχθηκε την απόρριψη του καθηγητή του: Ό. Μπεκές, «Μια σχολική έκθεση», *Ο Λόγος*, τχ. 9, Ιούλιος 1920, σσ. 379-381.

³ Βλ. ενδεικτικά: «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 7, Μάιος 1919, σελ. 277-279, όπου γίνεται συζήτηση για τη χρήση της δημοτικής σε επιστημονικά συγγράμματα, αλλά και την ανταλλαγή απόψεων για την πολυτυπία της: «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 10, Αύγουστος 1919, σσ. 395-398.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Δ. Μπεκέ, «Η δημοτική στα ελληνικά σχολεία», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1919, σσ. 237-239, «Χρονικά – Σεπτέμβριος. Οι δημοδιδάσκαλοι κι ο Φωτιάδης» *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1920, σσ. 457-460, «Χρονικά – Απρίλης. Οι Έλληνες μαθητές του Ροβερτείου», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1921, σ. 376, Α. Σημηριώτης, «Η δημοτική εκπαίδευση», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Ιανουάριος 1922, σσ. 40-45.

⁵ Βλ. ενδεικτικά: Η Διεύθυνση, «Οι νέοι εθνικοί μας συμβουλοι», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1920, σ. 116, Αντ. Γιαλ., «Η εκατονταετηρίδα της ελλ. επανάστασης στον Ελλ. Φιλολογ. Σύλλογο», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1921, σσ. 305-306, Ό. Μπεκές, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ανοιχτά λόγια στην Παναγιότητα του», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1922, σσ. 450-455.

⁶ Βλ. ενδεικτικά: Α. Γλρς, «Βιβλιογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 9, Ιούλιος 1919, σ. 360, «Το γλωσσικό ζήτημα στη Σμύρνη», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1920, σσ. 463-464.

κούσης από γνωστούς και αγνώστους, οι οποίοι τους ενθαρρύνουν και τους προειδοποιούν για τις δυσκολίες που θα συναντήσουν. Οι Ε. Γιανίδης και Λ. Πράσιнос εκφράζουν τη χαρά τους για την κυκλοφορία του περιοδικού κι υπόσχονται τη συνεργασία τους.¹ Ο Ν. Βασιλειάδης τους υπενθυμίζει ότι το κήρυγμα του Γ. Ψυχάρη στην Εικοσιπενταετηρίδα του ΕΦΣΚ περιφρονήθηκε σαν να ήταν κάτι ασήμαντο. Θα πρέπει επομένως να είναι έτοιμοι να γίνουν απόστολοι και μάρτυρες, προκειμένου να πετύχουν στον αγώνα που έχουν αναλάβει.² Ο Κ. Μπέλας τονίζει στον Ο. Μπεκέ την εθνική διάσταση του έργου του, εκφράζοντας την πεποίθησή του ότι γράφοντας «...στη γλώσσα της καρδιάς, στη ζωντανή δημοτική, στην καθάρια Ελληνική γλώσσα...», θα καταφέρει να φωτίσει «...τ' αραχνιασμένα μυαλά του Ρωμαϊκού...».³ Από τον κατάλογο δε θα μπορούσαν να λείπουν ο Γ. Ψυχάρης, ο οποίος αφού δηλώνει την ικανοποίησή του για την έκδοση στην Πόλη ενός περιοδικού που γράφεται στη δημοτική, συνιστά προσεκτική και μεθοδική εργασία για να μπορέσει να προοδεύσει η γλώσσα,⁴ και ο Α. Πάλλης, ο οποίος δίνει τα συγχαρητήριά του στους συντελεστές και ζητά να γίνει συνδρομητής του περιοδικού.⁵

Σημαντική είναι η απήχηση του *Λόγου* και μακριά από την Κωνσταντινούπολη. Στο περιοδικό γίνεται αναφορά σε εγκωμιαστικά άρθρα που δημοσιεύονται στον Τύπο της Σμύρνης, της Τραπεζούντας και της Αθήνας.⁶ Παρόμοιες επιστολές έρχονται από το Μυριόφυτο, τη Σμύρνη, τη Χίο,⁷ οι συντάκτες των οποίων αναγνωρίζουν ότι στο «κέντρο του έθνους μας», όπου βασιλεύει ο σχολαστικισμός κι η οπισθοδρόμηση, ήταν επιβεβλημένη η «...υπέροχη εκείνη χειρονομία που θα γκρέμιζε και θα εξαφάνιζε κάθε παλιό, μούχλιο, σαρακοφαγωμένο και άσκημο...».⁸ Επιβεβλημένη ακόμα, γιατί ενώ στην Αθήνα ο Ε. Βενιζέλος έχει ανακηρύξει τη δημοτική επίσημη γλώσσα του κράτους, στις άλλες εστίες του ελληνισμού τα σχολεία «...σαπίζουν τα μυαλά των παιδιών μας...», οπότε πρέπει

¹ «Χρονικά – Νοέμβριος. Όσοι ζωντανόι», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Νοέμβριος 1918, σσ. 36-37.

² Ν. Βασιλειάδης, «Χρονικά – Ιανουάριος», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1919, σσ. 113-114.

³ Κ. Μπέλας, «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1919, σσ. 158-159.

⁴ Γ. Ψυχάρης, *Ο Λόγος*, τχ. 10, Αύγουστος 1920, σσ. 385-386.

⁵ Α. Πάλλης, «Αγαπητέ Κύριε Μπεκέ», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1920, σ. 121.

⁶ Βλ. «Χρονικά – Ιανουάριος. Ο έξω τύπος για το “Λόγο” μας», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1920, σσ. 118-119 & «Ο αθηναϊκός τύπος για το «Λόγο» μας. Ένας καθρέπτης», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Απρίλιος 1922, σσ. 290-291.

⁷ Βλ. «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 8, Ιούνιος 1919, σσ. 319-320, όπου βρίσκονται οι επιστολές του ποιητή Στέργιου Σκιαδά από τη Σμύρνη και του Δαμιανού Γαλαζούδη από το Μυριόφυτο. Το όνομα του Δ. Γαλαζούδη είναι στενά συνδεδεμένο με τη Θεσσαλονίκη, καθώς το 1960 ως υποδιευθυντής της ΔΕΘ προτείνει μαζί με τους Π. Ζάννα και Ν. Μπακόλα την καθιέρωση Εβδομάδας Ελληνικού Κινηματογράφου (το μετέπειτα Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης), ωστόσο δεν κατάφερα να εξακριβώσω αν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Βλ. επίσης Γ. Παπανδρέου «Αλληλογραφία» & Θ. Πρωτονοτάριος, «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 10, Αύγουστος 1919, σσ. 395 & 398-399.

⁸ Ν. Μηλιάρης, «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1919, σ. 199.

«...όσοι αποβλέπουμε στο γκρέμισμα της μπαλσαμωμένης αυτής μούμιας της καθαρεύουσας και στην αναστήλωση της εθνικής μας γλώσσας, να χτυπήσουμε κατακέφαλα όποιον θάθελε να βάλει φραγμό στον δρόμον του έργου σας...».¹ Τέλος, η επίσκεψη του καθηγητή της Οξφόρδης E.A. Barber στα γραφεία του *Λόγου*, καθώς κι ένα δημοσίευμα της παρισινής *Revue de l' Eroque* αποτελούν ενδείξεις για την αναγνωρισιμότητα του περιοδικού και στο εξωτερικό.²

¹ Δ. Μιλάνος, «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 7, Μάιος 1919, σ. 280.

² Βλ. «Χρονικά – Μάρτης. Μια επίσκεψη», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1919, σ. 193 & «Χρονικά – Δεκέμβριος. Η *Revue de l' Eroque* για το “Λόγο” μας», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1920, σ. 103.

7. Η συμβολή των Τεχνών στο γλωσσικό ζήτημα

7.1 Ποίηση

7.1.1 Ποίηση στη δημοτική

Η ποίηση αποτελεί την Κερκόπορτα από την οποία η δημοτική γλώσσα εισβάλλει στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης. Από τη *Θελξινόη* μέχρι τον *Λόγο* κι από τον *Νεολόγο* μέχρι τον *Εργάτη*, δεν υπάρχει περιοδικό ή εφημερίδα που να μη δημοσιεύει, τακτικά είτε περιστασιακά, ποιήματα γραμμένα στη δημοτική. Το πρώτο από αυτά φέρει τον τίτλο: «Το παιδάκι και ο χάρος» κι εντοπίζεται στο περιοδικό *Θελξινόη* το 1855. Στην εισαγωγή αναφέρεται πως «... ανήκει εις την δημοτικήν της Ελλάδος Μούσαν ... έστι δε της επανησιακής Σχολής, ήτις πάντοτε διακρίνεται δια το ιδιόρρυθμον του λόγου...».¹ Φαίνεται πως στα πρώτα αυτά φανερώματα της δημοτικής στον Τύπο, ο Ε. Φραγκούδης νιώθει την ανάγκη να δικαιολογεί τη χρήση της. Έτσι, όπως στο πρώτο του «τόλμημα» προβάλλει την επανησιακή «ιδιορρυθμία», στο επόμενο επικαλείται την ανάγκη να διασωθεί η ανεκτίμητη κληρονομιά του Δ. Σολωμού. Για τον λόγο αυτό δημοσιεύει στη *Θελξινόη* αποσπάσματα από τον «Λάμπρο», καθώς και το «Ρασοφορεμένο κοράσιο», έργα του μεγάλου ποιητή.²

Το επόμενο βήμα είναι η δημοσίευση έργων κάποιου ποιητή που δεν περιβάλλεται με την περιωπή του Δ. Σολωμού. Ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* διαφημίζει τα «Ιδιωτικά στιχουργήματα» του Ηλία Τανταλίδη, «... συλλογήν ποικίλων αυτού ποιήσεων, καλλιπέστατα συντεταγμένων εις την νεωτέραν, τινών δε και εις την αρχαίαν Ελληνικήν διάλεκτον».³ Η *Επτάλοφος* όμως είναι αυτή που δημοσιεύει μία από τις συνθέσεις του Κωνσταντινουπολίτη ποιητή στη δημοτική, και μάλιστα στο πρώτο της τεύχος.⁴ Στα επόμενα δύο χρόνια το περιοδικό διατηρεί μόνιμη στήλη υπό τον τίτλο: «Ποίσεις», όπου δη-

¹ «Το παιδάκι και ο χάρος», *Θελξινόη*, τχ. ε', Δεκέμβριος 1855, σ. 150.

² «Ποίσεις. Λάμπρος», *Θελξινόη*, τχ. κ', σσ. 372-377 & «Ποίσεις. Το ρασοφορεμένο κοράσιο, υπό Διονυσίου Σολωμού», *Θελξινόη*, τχ. κα', σσ. 424-427.

³ «Ιδιωτικά στιχουργήματα Ηλίου Τανταλίδου», *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς*, αρ.φ. 362, 27/4/1860.

⁴ Η. Τανταλίδη, «Η φλογέρα», *Επτάλοφος*, τχ. 1, 10/9/1862, σ. 14.

μοσιεύει ποιήματα, κυρίως σε καθαρεύουσα γλώσσα.¹ Ανάμεσά τους όμως εμφιλοχωρούν και κάποια γραμμένα στη δημοτική. Από αυτά, αξίζει να γίνει αναφορά στη «Βαρκούλα» του Αλέξανδρου Ζωηρού, για τον οποίο η Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού αναφέρει πως οργάνωνε ένα «υπερκαθαρευουσιάνικο» φιλολογικό σαλόνι, παράλληλο κι αντίθετο με το αντίστοιχο του Φ. Φωτιάδη.² Η στήλη αυτή θα διατηρηθεί σε όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας του περιοδικού, ακόμα και όταν παραλλάσσει το όνομα και τον χαρακτήρα του. Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και η *Ευρυδίκη*, η οποία στα περισσότερα τεύχη της δημοσιεύει ποιήματα στην καθαρεύουσα, με τις εξαιρέσεις να είναι ελάχιστες.³

Το 1862 στο περιοδικό *Εδέμ* και το 1864 στην εφημερίδα *Αρμονία* δημοσιεύονται τα πρώτα μιας μακράς σειράς ποιημάτων στη δημοτική, τα οποία είναι ιδιόζουσας σημασίας. Πρόκειται για στίχους αφιερωμένους στη μνήμη του Νικόλαου Λεωτσάκου,⁴ της Μαρίας Κεφαλά και της δεκατετράχρονης Καλλιόπης, κόρης του Χρ. Ζωγράφου.⁵ Από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας και μέχρι το τέλος της υπό μελέτη περιόδου, το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται με αρκετά μεγάλη συχνότητα. Στιχουργήματα αφιερωμένα σε διάσημα ή και σε άγνωστα πρόσωπα βλέπουν το φως της δημοσιότητας σε πολλά από τα περιοδικά και τις εφημερίδες της εποχής.⁶ Συνηθέστερη αφορμή στέκεται ο θάνατος των συγκεκριμένων προσώπων, ωστόσο δε λείπουν και κάποια αφιερωμένα σε ευτυχή γεγονό-

¹ Στις στήλες της φιλοξενεί, μεταξύ άλλων έργα των: Η. Τανταλίδη, Ι. Καρασούτσα, Π. Σούτσου, Χ. Σαμαρτσίδη, Ι.Ι. Σκυλίτση, Α.Ρ. Ραγκαβή, Α. Βλάχου κ.α.

² Α. Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Φιλολογικά σαλόνια της Πόλης», *Νέα Εστία*, τχ. 504, 1/7/1948, σ. 839.

³ Τα γραμμένα στη δημοτική ποιήματα που εντοπίζονται στην *Ευρυδίκη* είναι μόλις πέντε, τα εξής: Σ. Λεοντιάδου, «Ο μύρμηξ», τχ. 1, 21/11/1870, σ. 10, Μ. Μπέτσου «Το θλιβερόν μήνυμα», τχ. 2, 30/1/1872, σσ. 35-36, Γ. Ζαλοκώστα, «Ο ποιητής», τχ. 3, 15/2/1872, σσ. 50-51, Σ. Λεοντιάδου, «Το ορφανό», τχ. 5, 15/3/1872, σ. 83 & Μ.Α. Καρδερίνη, «Η νεότης», τχ. 15, 15/8/1872, σ. 230.

⁴ Ν.Γ.Π., «Εν δάκρυ επί του τάφου του φίλου μου Λεουτσάκου», *Εδέμ*, τχ. 3, 15/3/1862, σελ. 35. Ο υπολοχαγός Ν. Λεωτσάκος, εκ των ηγετών της εξέγερσης εναντίον του Όθωνα, σκοτώθηκε την 1^η Μαρτίου 1862 στην Κύθνο σε μάχη με κυβερνητικές δυνάμεις.

⁵ Ν.Γ. Παλαιολόγου, «Εν δάκρυ επί του τάφου της αιμινήστου Μαρίας Γ. Κεφαλά», *Αρμονία*, αρ.φ. 12, 29/4/1864 & «Εις την Καλλιόπην Χ. Ζωγράφου», *Αρμονία*, αρ.φ. 17, 16/5/1864.

⁶ Ενδεικτικά: Α. Δαλλαπόρτα, «Εις τον θάνατον του ποιητού Η. Τανταλίδου», *Μεταρρύθμισις*, αρ.φ. 56, 17/8/1876, G. Laffon, «Βίκτωρ Ουγκώ», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4807, 20/5/1885, Γ. Χατζημανώλη «Εις τον θάνατον της Ορριέτης Ροδοκανάκη», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 108, 18/5/1887, Ι.Π. Ιωαννίδη, «Ωδή εις τον Κωχ», *Κήρυξ*, τχ. 9, 17/11/1890, σσ. 129-130 για τον Γερμανό γιατρό, θεμελιωτή της μικροβιολογίας και της βακτηριολογίας, «Η περδικούλα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6654, 30/9/1891 για τη Μεγάλη Δούκισσα Αλεξάνδρα, κόρη του Γεώργιου Α', «Το υπέρ των Ζαππών μνημόσυνον του Ηπειρωτικού Συλλόγου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6779, 9/3/1892, ποίημα του Χρ. Χατζηχρήστου εις μνήμην του Κ. Ζάππα, Αχ. Παράσχου, «Ελεγείον εις τον Δημήτριον Στεφάνοβικ Σκυλίτση», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 7, 19/12/1893, σσ. 139-140, Μ. Φιλιππίδου, «Εν δάκρυ εις τον νεκρόν του ποιητού Γ. Βιζυηνού», *Βοσπορίς*, τχ. 13, 10/7/1899, σ. 102, Χ. Χρηστοβασίλη, «Εις τον δολοφονηθέντα Αιμιλιανόν», *Απ' Όλα*, τχ. 62, 22/10/1911, σ. 788, για τον μητροπολίτη Γρεβενών, Χρ. Χατζηχρήστου, «Εν δάκρυ επί του τάφου του Γεωργίου Παχτίκου», *Απ' Όλα*, τχ. 261, 29/8/1915, σ. 18, για τον συνθέτη και μουσικολόγο που ανέπτυξε πλούσια δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη.

τα, όπως αρραβώνες, γάμοι, βαφτίσεις, γιορτές κτλ.¹ Με την ίδια λογική δημοσιεύεται σημαντικός αριθμός ποιημάτων που είναι εμπνευσμένα από την επικαιρότητα. Σε εφημερίδες και περιοδικά εντοπίζονται έργα που αναφέρονται στις μεγάλες γιορτές του έτους,² σε σημαίνουσες προσωπικότητες,³ σε γεγονότα κοσμοϊστορικής ή τοπικής σημασίας,⁴ ακόμα και σε κοινωνικά ή εθνικά ζητήματα.⁵ Στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα ποιήματα αυτά γράφονται στη δημοτική⁶ κι αποτελούν ένδειξη για τις γλωσσικές συνήθειες όχι μόνο του δημιουργού, αλλά και του οικογενειακού ή κοινωνικού κύκλου στον οποίο απευθύνεται.

Το γεγονός που συντελεί στην κατακόρυφη αύξηση της δημοσίευσης ποιητικών έργων σε δημοτική γλώσσα, λαμβάνει χώρα το 1872 στην Ελλάδα. Πρόκειται για τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄. Ο Αρ. Βαλαωρίτης, προσκληθείς από τον πρύτανη του Πανεπιστημίου, Ε. Καστόρη, «...από στήθους απήγγειλε την... ηρωολογίαν του, εις γλώσσαν αρματωλικήν».⁷ Τόσο η *Βυζαντίς* όσο και ο *Νεολόγος* αναφέρουν ότι το βασιλικό ζεύγος τον συνεχάρη προσωπικά, ενώ περιγράφουν γλαφυρά τη συγκίνηση του πλήθους στο άκουσμα των στίχων του Λευκαδίτη ποιητή. Ο *Νεολόγος* μά-

¹ Ενδεικτικά: Ι.Π. Ιωαννίδη, «Ωδή εις τον πατριάρχη μας Νεόφυτον τον Η», *Κήρυξ*, τχ. 32, 20/11/1891, σ. 445, «Γραμμάτων τελεταί. Ζάππειον Παρθεναγωγείον», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6866, 22/6/1892, ποίημα του Γάλλου πρόξενου στην Αδριανούπολη G. Laffon για τις απόφοιτους του Ζαππείου, «Οι γάμοι της Ελληνίδος βασιλόπαιδος Μαρίας», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 604, 4/5/1900, Κ.Ν. Καλλίνικου, «Εις τους αγαπητούς μου Μιχαήλ Σαγκάν και Ελένην Σαλτέλη επί τοις γάμοις των», *Βοσπορίς*, τχ. 11, 30/7/1904, σ. 125, Γρ. Ι.Χ., «Μια ευχή της Δεσποινούλας Κυριακίδου (Λ.) τους γονείς καθ' ην ώραν την βαπτίζουν βάπτισμα Χριστιανής», *Απ' Όλα*, τχ. 335, 28/1/1917, σ. 231, Ε. Λάμαρη, «Στην εορτή της χαριτωμένης κόρης Μαρίας Κοκώνη», *Βοσπορίς*, τχ. 8, 30/8/1905, σ. 88,

² Ενδεικτικά: Δ. Κόκκος, «Πρωτοχρονιά», *Κήρυξ*, τχ. 13, 1/1/1891, σ. 196, Κ. Πρεβεζιώτου, «Το κόκκινο αυγό», *Βοσπορίς*, 20/4/1903, σσ. 7-10, Γ. Δροσίνης, «Η νύφη της πρωτομαγιάς», *Απ' Όλα*, τχ. 37, σ. 438.

³ Ενδεικτικά: Κ. Μαρκόπουλος Καγγελάρης, «Η 26 Φεβρουαρίου 1919», *Απ' Όλα*, τχ. 533-534, 30/1-12/2/1919, σ. 458, αφιερωμένο στον Γάλλο στρατηγό Franchet d'Espèray, Ι. Πολέμης, «Πενήντα χρόνια», *Απ' Όλα*, τχ. 659-660, 18/1/1920, σ. 172 αφιερωμένο στον Μπάμπη Άννινο, Σ. Κανονίδης, «Ωδή στον Ίδα», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούλιος – Ιούλιος 1922, σσ. 418-420, αφιερωμένο στον Ίωνα Δραγουμή, Κ. Πολίτου Καμικά, «Βενιζελιάς», *Απ' Όλα*, τχ. 505, 7-20/11/1919, σσ. 197-198. Το έργο αυτό, που αποτελεί ύμνο στον Ε. Βενιζέλο, δημοσιεύεται σε 7 συνέχειες έως και το τεύχος 511.

⁴ Ενδεικτικά: Α.Κ. Περδικίδης, «Τω καταχθονίω δολοφόνω του αυτοκράτορος Αλεξάνδρου του Β΄», *Γραφικός Κόσμος*, τχ. 38, 15/9/1881, σσ. 1214-1215, Κ. Μπέλλας, «Στον αξιωματικό της αυτοκρατορικής φρουράς Ρωμύλο Σπαθάρη», *Επίκαιρος*, τχ. 14, 18/4/1909, σ. 9, ο οποίος σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια του αποτυχημένου πραξικοπήματος του Abdulhamid II το 1909, Ζ. Παπαντωνίου, «Ο πόλεμος! Ο πόλεμος!», *Απ' Όλα*, τχ. 207, 16/8/1914, σ. 2.

⁵ Ενδεικτικά: Κ. Χατζόπουλος, «Εργάτη!», *Ο Εργάτης*, αρ.φ. 7, 19/9/1910, σ. 4, Α. Δοξας, «Ο ύμνος εις τον ελευθερωτήν», *Απ' Όλα*, τχ. 516-518, 15-28/12/1918, σ. 283, Ι. Πολέμη, «Ν' αλλάξη το τραγούδι», *Απ' Όλα*, τχ. 679-680, 29/3/1920, σ. 252,.

⁶ Ελάχιστα αντίστοιχα ποιήματα δημοσιεύονται στην καθαρεύουσα. Ενδεικτικά: Θ. Μοσχόπουλου, «Επί τω θανάτω του Βίκτορος Ουγώ», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4811, 25/5/1885, «Η ποίησις και η βασιλόπαις Αλεξάνδρα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6654, 30/9/1891. Σε σπάνιες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη μνήμη σημαντικών προσωπικοτήτων των γραμμάτων, δημοσιεύονται ελεγεία σε αρχαία γλώσσα. Βλ. Ι. Καρολίδη, «Ελεγείον εις Π. Βραϊλαν Αρμένην», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 80, 6/10/1884.

⁷ «Ελλάς. Αποκαλυπτήρια του ανδριάντος του Πατριάρχου», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1572, 1/4/1872.

λιστα παραθέτει στο άρθρο του και τον πρώτο στίχο από το έργο του Αρ. Βαλαωρίτη: «Πώς μας θεωρείς ακίνητος; ... πού τρέχει ο λογισμός σου;».¹ Μετά από την τελετή αυτή, που θεωρήθηκε αργότερα ως πράξη επισημοποίησης της χρήσης της δημοτικής γλώσσας στην ποίηση, στις στήλες περιοδικών κι εφημερίδων αρχίζουν να πληθαίνουν τα γραμμένα στη δημοτική ποιήματα. Τα βρίσκουμε στον *Νεολόγο*, στη *Θράκη*, στον *Γραφικό Κόσμο*, ακόμα και στη *Μικρά Ασία* που τελεί υπό τη διεύθυνση του απαρασάλευτου υποστηρικτή της καθαρεύουσας, Μ. Γεδεών.²

Είναι το περιοδικό *Κόσμος* όμως, αυτό που θα αρχίσει συστηματικά να δημοσιεύει ποιήματα στη δημοτική. Στις σελίδες του βρίσκονται έργα παλαιότερων και σύγχρονων ποιητών, μεταξύ των οποίων οι: Ηλίας και Ιωάννης Τανταλίδης, Αθανάσιος Χριστόπουλος, ο Γάλλος διπλωμάτης Gustave Laffon, η υπέρμαχος της καθαρεύουσας Βιργινία Ευαγγελίδου, οι δημοτικιστές Νικόλαος Δόσιος και Ζαχαρίας Φυτίλης κ.α. Τη σκυτάλη από τον *Κόσμο* παίρνουν οι: *Κήρυξ* και *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, που επίσης δημοσιεύουν τακτικά ποιητικά έργα σε δημοτική γλώσσα. Το κοινό στοιχείο όλων αυτών των περιοδικών είναι ότι προβάλλουν τη δημοτική μέσω της ποίησης, παρόλο που η θέση των εκδοτών και συντακτών τους είναι ξεκάθαρα υπέρ της καθαρεύουσας.

Το ίδιο θα επαναληφθεί λίγο αργότερα, στο γύρισμα του αιώνα και μάλιστα σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Η *Βοσπορίς* είναι ένα από τα πλέον συντηρητικά έντυπα του Κωνσταντινουπολίτικου Τύπου και η εκδότριά της, Κ. Πρεβεζιώτου, μία άτεγκτη οπαδός της καθαρεύουσας. Κι όμως, στις σελίδες της *Βοσπορίδας* εντοπίζονται περισσότερα ποιήματα στη δημοτική απ' ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο περιοδικό έχει κυκλοφορήσει ως τότε.³ Κάποια από αυτά μάλιστα ανήκουν στην ίδια την Κ. Πρεβεζιώτου, ενώ βλέπουμε για πρώτη φορά αρκετά έργα γυναικών ποιητριών,⁴ κάτι που συνάδει με τον χαρακτήρα του περιοδικού. Παρόλο όμως που η δημοτική γλώσσα έχει θέση στη *Βοσπορίδα*, φαίνεται πως γίνεται προσεκτική επιλογή των δημιουργών. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη διάρκεια των επτά ετών που κυκλοφορεί το περιοδικό, απουσιάζουν εντελώς έργα ποιητών που έ-

¹ «Ελλάς», *Νεολόγος*, αρ.φ. 980, 1-13/4/1872.

² Ενδεικτικά: Α. Παράσχου, «Προς τον Χριστόν», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3030, 10-22/3/1879, «Φιλοτήσια άσματα κατά μίμησιν των δημωδών», *Θράκη*, αρ.φ. 456, 26-6/5/1875, Δ.Α. Παναγιωτίδη, «Η μάνα και το ξέθαμμα του γιου της», *Ο Γραφικός Κόσμος*, τχ. 1, 1/3/1880, σ. 32, «Επιφυλλίς. Αττικά ανάλεκτα», *Μικρά Ασία*, αρ.φ. 110, 20/3/1875.

³ Στα πλαίσια της παρούσας έρευνας καταγράφηκαν 257 ποιήματα γραμμένα στη δημοτική σε 195 τεύχη της *Βοσπορίδας* από τα 212 που κυκλοφόρησαν συνολικά.

⁴ Ενδεικτικά: Μ. Φιλιππίδου, «Η νύχτα», *Βοσπορίς*, τχ. 10, 12/6/1899, σσ. 77-78, Ε. Σβορώνου, «Ο χωρισμός», *Βοσπορίς*, τχ. 11, 30/7/1901, σ. 130, Β. Ευαγγελίδου, «Η πληγωμένη ιτιά», *Βοσπορίς*, τχ. 16, 20/9/1901, σ. 189, Μ. Πίπιζα, «Στεναγμός», *Βοσπορίς*, τχ. 15, 10/9/1902, σ. 168, Ε. Λάμαρη, «Αφήστε με», *Βοσπορίς*, τχ. 5, 30/7/1905, σ. 57.

χουν συνδέσει το όνομά τους με τον δημοτικισμό, όπως οι: Ι. Πολέμης, Γ. Δροσίνης, Γ. Μαρκοράς. Μοναδική εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί το ποίημα «Θεοφάνεια» του Κ. Παλαμά.¹ Αυτή η απόπειρα αποσύνδεσης της δημοτικής γλώσσας από το κίνημα του δημοτικισμού δεν είναι πρωτοβουλία της *Βοσπορίδας*, αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο της προσπάθειας να «δοθούν εξηγήσεις» για τη χρήση της από έντυπα που στηρίζουν την καθαρεύουσα.

Κάποιοι από τους πλέον διακεκριμένους υποστηρικτές της καθαρεύουσας παρέχουν το θεωρητικό υπόβαθρο για να «δικαιολογηθεί» η χρήση της δημοτικής γλώσσας στην ποίηση. Ο Α.Ρ. Ραγκαβής, κριτής του Βουτσινάιου ποιητικού διαγωνισμού το 1874, επισημαίνει ότι η γλώσσα των δημοτικών ποιητών έχει τη δική της αυστηρή αν και άγραφη γραμματική «και απατώνται οι δοξάζοντες ότι απόνωσ και άνευ σπουδής γράφεται η δημώδης εκείνη γλώσσα, όταν γράφεται όπως εις την ποίησιν πρέπει».² Το 1880 ο Νεολόγος δημοσιεύει ένα εκτενές άρθρο της Juliette Lamber (ψευδώνυμο της J. Adam) για τους νεότερους Έλληνες ποιητές. Η Γαλλίδα συγγραφέας αναφέρεται με θαυμασμό στα λυρικά ποιήματα του Α. Χριστόπουλου και στους διαλόγους των κωμωδιών του Ρ. Νερουλού, ενώ επικροτεί τους Κωνσταντινουπολίτες δημιουργούς, «...οίτινες μεταχειρίζονται την ρωμαίικην γλώσσαν προς έκφρασιν της ιδέας αυτών και της ποιήσεως».³ Ο Γ. Χασιώτης υποστηρίζει πως η δημοτική γλώσσα δεν είναι μια εξελικτική φάση της αρχαίας, αλλά βρισκόταν σε χρήση ήδη από την αρχαία εποχή και διατηρήθηκε μέχρι τη σύγχρονη ως ιδιωματική διάλεκτος, μέσω των δημοτικών τραγουδιών. Έτσι, «...άνδρες υπό των Μουσών και Χαρίτων γαλουχηθέντες και εις το δημοτικόν της γλώσσης ιδίωμα ανατραφέντες απετύπωσαν και παρ' ημίν τεχνικήν δημοτικήν ποίησιν ανταξίαν εν πολλοίς των Ευρωπαϊών».⁴ Τέτοιου είδους απόψεις επιτρέπουν να μη φαίνεται παράδοξο όταν, για παράδειγμα, ο *Ταχυδρόμος* από τη μία λαιδορεί τον Γ. Ψυχάρη, ο οποίος έχει προκηρύξει ποιητικό διαγωνισμό για τη βράβευση έργου «...εις καθαρώς μαλλιαρικήν γλώσσαν, υπέρ έργου δηλαδή

¹ Κ. Παλαμά, «Θεοφάνεια», *Βοσπορίς*, τχ. 12-13, 10-20/8/1903, σ. 135.

² Α.Ρ. Ραγκαβή, «Κρίσις του Βουτσινάιου ποιητικού αγώνος του 1874», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1627, 25-7/7/1874. Στον διαγωνισμό εκείνης της χρονιάς το βραβείο κατέκτησε ο Γ. Βιζυηνός με το ποίημα «Κόδρος», γραμμένο στην καθαρεύουσα. Στην κριτική του Α.Ρ. Ραγκαβή όμως εκθειάζεται ως δεύτερο καλύτερο έργο ένα «επύλλιον επιγραφόμενον Κατσαντώννης, εις γλώσσαν δημοτικήν, ωραίαν, ακριβή, ισχυράν και εικονικήν». Βλ. Α.Ρ. Ραγκαβή, «Κρίσις του Βουτσινάιου ποιητικού αγώνος του 1874», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1630, 28-10/6/1874.

³ «Σύγχρονοι Έλληνες ποιηταί. Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3483, 24-4/11/1880.

⁴ «Πρώτη δημοσία ελλην. διάλεξις εν Παρισίοις», *Αυγή*, αρ.φ. 910, 22-4/7/1882. Ο Γ. Χασιώτης προσκλήθηκε από τον διευθυντή του Διεθνούς Συλλόγου των Καθηγητών στο Παρίσι, προκειμένου να εκφωνήσει στα ελληνικά την εναρκτήρια των εργασιών του Συλλόγου διάλεξη. Μετά την ομιλία του, ο Γ. Βιζυηνός απήγγειλε ποιήματά του γραμμένα στη δημοτική, ενώ ακολούθησε συναυλία με ερμηνεία μελοποιημένων ποιημάτων του Γ. Ζαλοκώστα, επίσης στη δημοτική γλώσσα.

γεγραμμένου εις ελληνικήν γλώσσαν, αλλ' άνευ ελληνικής γλώσσης»,¹ κι από την άλλη, δημοσιεύει στις στήλες του ποιήματα γραμμένα στη δημοτική.²

Αυτό δε σημαίνει πως η χρήση της δημοτικής γλώσσας στην ποίηση απολαμβάνει καθολικής αποδοχής. Αντιθέτως υπάρχουν αυτοί που τη θεωρούν παντελώς ακατάλληλη. Ο Σπ. Κόμνος, έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, υποστηρίζει το 1875 ότι «απόπειρά τις εγένετο του στιχουργείν δια της γλώσσης, ην ο Λαός προ πενήκοντα ετών ελάλει· αλλά την γλώσσαν εκείνην ο λαός δεν εννοεί τανύν...»³ και γι' αυτόν τον λόγο οι Έλληνες έχουν στρέψει την πλάτη τους στην ποίηση. Ο Νεολόγος δημοσιεύει το 1887 μια βιβλιοκριτική για τα «Λυρικά» του Ευγένιου Λαντς κι ο αρθρογράφος βρίσκει την ευκαιρία να κάνει μια γενική θεώρηση της σύγχρονης ελληνικής ποίησης. Χαρακτηρίζει τη δημοτική γλώσσα «παράρρυθμον», «κατάπτυστον», «μιξοβάρβαρον» κι «ακατάληπτον» και συντάσσεται με την άποψη του Γρ. Βερναρδάκη, ότι «...όσα ανεκηρύχθησαν... ή ανακηρύττονται ως δημοτική ποίησις... είνε ή ληρήματα ή τερατολογήματα ανήκουστα και κατ' ουσίαν και κατά φράσιν».⁴ Ονομάζει τους σύγχρονους ποιητές «ελληνόφωνους» και τα έργα τους ξένα προς το ελληνικό έθνος και υποστηρίζει πως οι Δ. Σολωμός και Α. Βαλαωρίτης «εξ ανάγκης» χρησιμοποιήσαν τη δημοτική, προσδοκώντας τη βελτίωση της γλώσσας.⁵ Η ίδια εφημερίδα το 1891 μεταφέρει αποσπάσματα από ομιλία του Ά. Βλάχου. Ο κριτής του Φιλαδέλφειου ποιητικού αγώνα θεωρεί παράδοξη την ύπαρξη διαφορετικού ιδιώματος για τον ποιητικό λόγο. Υποστηρίζει ότι η καθαρεύουσα είναι η γλώσσα στην οποία έχει γραφτεί ό,τι καλύτερο έχει να παρουσιάσει η σύγχρονη ποίηση, ενώ χάρη στον Τύπο είναι πλέον κατανοητή από το σύνολο του ελληνικού λαού. Αντιθέτως «...η γλώσσα, ην αποκαλούσι μεν... ζωντανή γλώσσαν του λαού, αλλ' ην ου μόνον οι πολλοί, αλλ' ουδ' αυτοί οι ολίγοι κατορθούσι πάντοτε να εννοήσωσι»,⁶ αδυνατεί να εκφράσει τα υψηλά νοήματα και τα πλούσια συναισθήματα της ποίησης. Οι απόψεις αυτές όμως μειοψηφούν και δεν αρκούν για να σταματήσουν την πληθώρα των ποιημάτων σε δημοτική γλώσσα που δημοσιεύει ο Τύπος.

Με τα δημοτικιστικά περιοδικά το θέμα περνάει σε ένα εντελώς διαφορετικό επίπεδο. Η *Φιλολογική Ηχώ*, δειλά στην αρχή και με περισσότερη ορμητικότητα στη δεύτερη

¹ «Οικουμένη», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 642, 5/7/1900.

² Βλ. ενδεικτικά: «Του Μάη το στεφάνι», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 628, 3/6/1900, «Ιούλιος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 651, 15/7/1900, «Άσπρο γιασεμί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 673, 11/8/1900.

³ «Περί της εν Ελλάδι φιλολογικής εργασίας», *Μικρά Ασία*, αρ.φ. 102, 1/3/1875.

⁴ Θ.Μ., «Βιβλιοκρισία. Ευγένιου Λαντς, Λυρικά ή εν βλέμμα επί της ενεστώσης ελλ. ποιήσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5481, 21/9/1887.

⁵ Βλ. Θ.Μ., «Βιβλιοκρισία...» όπ.π., & αρ.φ. 5482, 22/9/1887.

⁶ «Η γλώσσα της νεωτέρας ελληνικ. ποιήσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6688, 8/11/1891.

περίοδο της κυκλοφορίας της, φέρνει το κοινό της Κωνσταντινούπολης σε επαφή με κάποιες από τις σημαντικότερες μορφές της σύγχρονης ελληνικής ποίησης. Μ. Μαλακάσης, Π. Βασιλικός, Α. Εφταλιώτης, Γ. Καμπύσης, Γ. Βιζυηνός, Κ. Παλαμάς, μαζί με τους Κωνσταντινουπολίτες Ι. Γρυπάρη, Α. Σημηριώτη, Κ. Μπέλλα, Ζ. Φυτίλη, είναι μερικοί μόνο από αυτούς που το περιοδικό φιλοξενεί στις σελίδες του. Ο συντάκτης της *Φιλολογικής Ηχούς* θεωρεί πως οι δοκιμότεροι σύγχρονοι ποιητές έχουν κατανόησει ενστικτωδώς «...ότι αδύνατον είναι να υπάρξει γλώσσα καλλιτεχνική, γλώσσα φιλολογική, άνευ των τύπων της ομιλουμένης... Η τάσις είναι τόσον μάλλον παρήγορος, όσον ορμητική και ακατάσχετος, ήρχισε δε πραγματικώς να δίδη την ελπίδα της ταχείας και οριστικής αποκαταστάσεως της δημοτικής γλώσσης, ως γλώσσης φιλολογικής, της συνεχίσεως και αποπερατώσεως του έργου του Σολωμού, της άρσεως της διγλωσσίας και της εν τω γραπτώ εν γένει λόγω επικρατήσεως μιας γλώσσης ομοιομόρφου, της οποίας το δημοτικόν στοιχείον να είναι η ακλόνητος βάση».¹

Δέκα περίπου χρόνια μετά τον κλείσιμο της *Φιλολογικής Ηχούς*, το έργο της θα συνεχιστεί από την εφημερίδα *Ο Λαός* και τα περιοδικά: *Νέον Πνεύμα*, *Επίκαιρος*, *Χρονικά*, *Πάπυροι* και *Ζωή*. *Ο Λαός*, χωρίς να διατηρεί ξεχωριστή στήλη για τα προϊόντα της ποίησης, φιλοξενεί στα περισσότερα φύλλα του έργα παλιότερων αλλά και νέων ποιητών.² Οι συντάκτες του *Νέου Πνεύματος*, ήδη από το πρώτο τεύχος, δηλώνουν πως το περιοδικό θα δώσει χώρο σε «...όλα τα αριστουργήματα της νεωτέρας Ελληνικής ποιήσεως, τα τόσον άγνωστα δυστυχώς εις το κοινόν της πόλεώς μας».³ Πραγματικά, στα τεύχη του παρελαύνουν έργα των: Ι. Πολέμη, Γ. Δροσίνη, Α. Πορφύρα, Στ. Μαρτζώκη, Γ. Στρατήγη, Π. Ζητουνιάτη κ.α. Η ποιητική δημιουργία της Κωνσταντινούπολης εκπροσωπείται μεταξύ άλλων από τους: Δ. Παπαδόπουλο (Τυμφορηστό), ο οποίος παρεπιδημεί στην Πόλη, Ό Μπεκέ, Μ. Παπαριστείδου, Α. Χαμουδόπουλο (Τ. Χρηστίδη). Όταν όμως ο εξ Αθηνών συνεργάτης του περιοδικού γράφει μια επισκόπηση της νεοελληνικής φιλολογίας για το 1908 διαχωρίζοντας τους λογοτέχνες σε μαλλιαρούς και μη,⁴ ο *Επίκαιρος* αντιδρά. Συγκεκριμένα, ο Γ. Μανούσος υποστηρίζει ότι «...εάν οι κ.κ. Πάλλης, Βαρλέντης, Γεωργιάδης και Βλαστός είναι μαλλιαροί, επίσης είναι μαλλιαροί οι κ.κ. Σκίπης, Μαλακάσης και

¹ Ι. Γρυπάρη, «Ιάκωβος Πολυλάς», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 27, 3/8/1896, σ. 210.

² Σε 22 συνολικά από τα 34 φύλλα του *Λαού* κυκλοφόρησαν βρίσκουμε έργα ποιητών όπως οι: Δ. Σολωμός, Μ. Μαλακάσης, Γ. Περγιαλίτης, αλλά και οι νεότεροι: Λ. Παλαμάς, Φ. Μέντσος, Θ. Κατραπάνης, Κ. Μπέλλας και άλλοι.

³ «Έλληνες ποιηταί», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 1, 26/10/1908, σ. 13.

⁴ «Η νεοελληνική φιλολογία και τέχνη κατά το 1908», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 14, 25/1/1909, σσ. 232-233.

Περγαλίτης»,¹ αφού δεν υπάρχει καμία διαφορά στη γλώσσα που χρησιμοποιούν.

Στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα η λογοτεχνική κίνηση της Κωνσταντινούπολης συγκεντρώνεται σε τρία περιοδικά: τη *Ζωή*, τον *Διώνυσο*, και κυρίως τον *Λόγο*. Το σύνολο της ύλης τους γράφεται στη δημοτική και γίνονται βήμα σημαντικών ποιητών της Κωνσταντινούπολης, αφού οι Απ. Μελαχρινός, Δ. Οικονομίδης και Ο. Μπεκές δεν είναι απλώς συνεργάτες, αλλά ιδιοκτήτες ή διευθυντές των εντύπων αυτών. Στις σελίδες τους φιλοξενούνται, μεταξύ άλλων, έργα των: Απ. Μαμμέλη, Ά. Σημηριώτη, Φ. Ανατολέα, Ν. Σαντοριναίου, Ε. Λαμπίση, Στ. Κανονίδη, Τ. Χρηστίδη. Από τους εκτός Οθωμανικού κράτους λογοτέχνες ξεχωρίζουν οι: Θρ. Σταύρου, Α. Πρωτοπάτσης, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Μ. Κουντουράς, Κ. Καρυωτάκης και J. Moreas.

Στο θέμα της γλώσσας που πρέπει να χρησιμοποιείται στην ποίηση, τα περιοδικά αυτά είναι αφοριστικά. Ο Α. Γιαλούρης, γράφοντας στον *Διώνυσο* ένα κριτικό σημείωμα για τον Ι. Γρυπάρη, επισημαίνει πως η εμφάνισή του στον χώρο της ποίησης (στα μέσα της δεκαετίας του 1890), συνέπεσε με την «...εποχή όπου η ελληνική ποίηση μόλις χειραφετιούνταν οριστικά από τα δεσμά της καθαρεύουσας».² Το 1910 οι συντάκτες των *Χρονικών* απαντούν σε κάποιον αναγνώστη που είχε στείλει για δημοσίευση ένα ποίημα γραμμένο στην καθαρεύουσα: «Στίχοι λοιπόν εις την καθαρεύουσαν δεν γράφονται πλέον. Είναι σωστή ιεροσυλία. Ημείς δε έχομεν ως αρχήν... να μη δημοσιεύομεν στίχους εις την καθαρεύουσαν. Και υπό των αδιαλλάκτων ακόμη καθαριστών εγένετο παραδεκτή η δημοτική εις την ποίησιν...».³ Δέκα χρόνια αργότερα, οι συνάδελφοί τους στον *Λόγο* δηλώνουν πως «τα έργα τα γραμμένα σε ξένη γλώσσα – θεωρούμε ξένη και την καθαρεύουσα – θα μεταφράζονται, για να δημοσιευθούν, στη γλώσσα του λαού».⁴ Το 1921 ο συντάκτης της *Ζωής* επισημαίνει ότι από μία παλιότερη μελέτη του Ν. Ροντάκη για τον Δ. Σολωμό έχουν αφαιρεθεί τα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα κεφάλαια, καθώς δεν είναι πλέον επίκαιρα.⁵ Ακόμα κι αν θεωρηθεί πως οι παραπάνω δηλώσεις εμπεριέχουν μια γενναία δόση υπερβολής, το πλήθος των δημοσιευμένων ποιημάτων υποδεικνύει πως η δημοτική έχει κυριαρχήσει οριστικά στον χώρο αυτό.

Ξεχωριστή κατηγορία, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αποτελούν τα ποιήματα που γράφονται στη δημοτική από μη Έλληνες δημιουργούς. Τα περισσότερα

¹ Γ. Μανούσος, «Το “Νέον Πνεύμα” κι ο εν Αθήναις ανταποκριτής του», *Επίκαιρος*, τχ. 4, 4/2/1909, σ. 11.

² Α. Γιαλούρη, «Το έργο του Γρυπάρη», *Διώνυσος*, τχ. 3, Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1919, σ. 6.

³ «Αλληλογραφία», *Χρονικά*, τχ. 16, 1/5/1910, σ. 188.

⁴ «Ο Λόγος. Μηνιαίο περιοδικό. Διευθυντής: Γιάννης Χαλκούσης. Συνδρομή», *Ο Λόγος*, τχ. 10, Αύγουστος 1920, σ. 425.

⁵ «Η μελέτη», *Ζωή*, τχ. 5-6, 5-6/1921, σ. 204.

τέτοια έργα που βρίσκουμε στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης ανήκουν στον γεννημένο στη Λάρνακα Γάλλο διπλωμάτη Gustave Laffon. Αυτός δεν αρκείται στη μετάφραση έργων συμπατριωτών του, όπως για παράδειγμα του S. Prudhomme,¹ αλλά γράφει και πρωτότυπα ποιήματα στη δημοτική.² Κάποια από αυτά μάλιστα, είναι εμπνευσμένα από επίκαιρα γεγονότα όπως ο θάνατος του Γ. Ζαρίφη,³ ή μια τελετή αποφοίτησης του Ζάππειου Παρθεναγωγείου.⁴ Ένας ακόμα ποιητής που εκφράζεται στη δημοτική χωρίς να είναι Έλληνας, είναι ο αλβανικής καταγωγής Αμπεντίν (ή Αβεδδίν) πασάς Ντίνος.⁵ Ο ανώτερος αξιωματούχος του οθωμανικού κράτους βρίσκεται σε διαρκή επικοινωνία με το ελληνικό στοιχείο, αφού άλλοτε στέλνει ο ίδιος δημιουργίες του για δημοσίευση στον Τύπο⁶ και γίνεται αποδέκτης ευμενέστατων κριτικών,⁷ κι άλλοτε δέχεται ποιήματα Ελλήνων λογίων, στους οποίους απαντά σε άψογη καθαρεύουσα.⁸ Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και η εγκωμιαστική κριτική κάποιου κατώτερου οθωμανού αξιωματούχου για τη μετάφραση ενός περσικού ποιήματος στη δημοτική από τον Χ. Χρηστοβασίλη.⁹

Ένας άλλος χώρος όπου οι στίχοι σε δημοτική γλώσσα χρησιμοποιούνται κατά κόρον, είναι αυτός της έμμετρης σάτιρας. Τον δρόμο ανοίγει ο Θ. Κασάπης, ο οποίος από το 1870 δημοσιεύει στον *Διογένη* σατιρικά ποιηματάκια σχετικά με διάφορα επίκαιρα θέματα. Μέσω αυτών σχολιάζει ειδήσεις της διεθνούς επικαιρότητας όπως ο Γαλλοπρωσικός πόλεμος¹⁰ ή η κατάλυση των παπικών κρατών και η προσάρτηση της Ρώμης¹¹ στην

¹ G. Laffon, «Το ραγισμένο βάζο (Εκ των του Sully – Prudhomme)», *Ο Κόσμος*, τχ. ΛΑ', 9/4/1883, σ. 502. Κατά σύμπτωση στο περιοδικό έχουν σταλεί και δημοσιεύονται ταυτόχρονα άλλες δύο μεταφράσεις του ίδιου ποιήματος στην καθαρεύουσα, από τους Ζ. Φυτίλη και Ν. Μακρίδη.

² Ενδεικτικά: G. Laffon, «Το παράπονό μου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4737, 20/2/1885.

³ G. Laffon, «Ελεγείον εις Γεώργιον Ζαρίφην», *Ο Κόσμος*, τχ. 18, 7/4/1884, σ. 286.

⁴ «Γραμμάτων τελεταί. Ζάππειον Παρθεναγωγείον», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6866, 22/6/1892.

⁵ Ο Αμπεντίν πασάς Ντίνος γεννήθηκε στην Πρέβεζα κι έλαβε τη βασική εκπαίδευση σε ελληνικό σχολείο, με αποτέλεσμα να θεωρεί την ελληνική ως μητρική γλώσσα. Βλ. «Νομάρχης και ποιητής», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 66, 24/3/1894 & «Ειδήσεις», *Στοά*, αρ.φ. 2394, 3/9/1880, σ. 3.

⁶ «Εν Κωνστ/πόλει 24 Αυγούστου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4886, 24/8/1885.

⁷ Βλ. «Νομάρχης και ποιητής», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 66, 24/3/1894 & «Η Α. Εξοχότης ο νομάρχης Αρχιεπάγγου Αμπεντίν πασάς Ντίνος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 151, 17/7/1894.

⁸ Ο Χ. Σαμαρτσίδης στέλνει στον (τότε διοικητή Άγκυρας) Αμπεντίν πασά ένα ποίημα με τίτλο: «Η μπέσα», κι εκείνος απαντά με μια επιστολή γεμάτη φιλοφρονήσεις για τον Έλληνα ποιητή. Βλ. «Η μπέσα», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 3, 21/11/1893, σσ. 47-48.

⁹ Γιουσούφ Νουρή Λιγούσης, «Το ζωντανό κι ο πεθαμένος», *Απ' Όλα*, τχ. 14, 21/11/1910, σ. 160 & Χ. Χρηστοβασίλης, «Το ζωντανό κι ο πεθαμένος», *Απ' Όλα*, τχ. 12, 7/11/1910, σ. 135. Ο Γιουσούφ Νουρή, τον οποίο ο Χ. Χρηστοβασίλης αποκαλεί «αδελφικό φίλο», θέτει δίπλα στην υπογραφή του τις ενδείξεις: «Ιωαννίτης, Τμηματάρχης του Υπουργείου της Δικαιοσύνης».

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά «Γαλλία 'πες αλεύρι;», *Διογένης*, αρ.φ. 25, 7/10/1870 & Κλ. Τριαντάφυλλου, «Ο αμακατζής της Γαλλίας», *Διογένης*, αρ.φ. 33, 10/11/1870.

¹¹ Βλ. Κλ. Τριαντάφυλλου, «Αναμνήσεις του Πάπα», *Διογένης*, αρ.φ. 35, 17/11/1870 & Κλ. Τριαντάφυλλου, «Τραγουδί της Ιταλίας», *Διογένης*, αρ.φ. 36, 25/11/1870.

Ιταλία, αλλά και ζητήματα εθνικού, όπως το βουλγαρικό σχίσμα,¹ ή τοπικού χαρακτήρα, όπως η πολιτεία του γιατρού Π. Σαλαμπάντα από τη θέση του εφόρου των σχολείων του Διπλοκιονίου.² Σε ορισμένα από τα στιχουργήματα αυτά βρίσκουμε την υπογραφή του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου που, καταδιωκόμενος από τις οθωμανικές αρχές, θα καταφύγει αργότερα στην Αθήνα και θα εκδώσει μαζί με τον Β. Γαβριηλίδη τον *Ραμπαγά*.³ Σατιρικούς στίχους σε δημοτική γλώσσα θα συνεχίσει να δημοσιεύει ο Θ. Κασάπης και στον *Μώμο*. Η μόνη διαφορά είναι ότι τώρα αντλούν τη θεματολογία τους μόνο από περιστατικά και πρόσωπα της Κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας.⁴

Το κλείσιμο του *Μώμου* με την επέμβαση της οθωμανικής λογοκρισίας σημαίνει και τη φίμωση ουσιαστικά της σάτιρας μέσω του Τύπου. Σποραδικά μόνο βρίσκουμε σατιρικά ποιήματα, όπως αυτά που δημοσιεύονται στη *Βοσπορίδα* το 1902 κατά των δημοτικιστών.⁵ Θα χρειαστεί να περάσουν 31 χρόνια και να επανέλθει στο Οθωμανικό κράτος το Σύνταγμα για να αρχίσουν να εκδίδονται ξανά σατιρικά περιοδικά κι εφημερίδες. Αυτή τη φορά πρωτοστατεί ο Κ. Μακρίδης με την εβδομαδιαία εφημερίδα *Εμπρός*, που δανείζεται πολλά στοιχεία από τον *Ρωμηό* του Γ. Σουρή. Το πλέον χαρακτηριστικό είναι οι έμμετροι διάλογοι μεταξύ Αλή και Παντελή (κατά τον τύπο των διαλόγων Φασουλή και Περικλή) οι οποίοι σχολιάζουν την τρέχουσα πολιτική και κοινωνική κατάσταση κι έχουν ως τυπική κατάληξη τον ξυλοδαρμό του δεύτερου από τον πρώτο. Η έμμετρη αυτή σάτιρα γίνεται αυστηρά σε δημοτική γλώσσα, με τη στήλη υπό τον τίτλο: «Πινακίδες» να αποτελεί το μοναδικό τμήμα του *Εμπρός* που γράφεται σε πεζό λόγο και στην καθαρεύουσα. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί πως ο συντάκτης της εφημερίδας τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ της καθαρεύουσας και σατιρίζει ανελέητα τους δημοτικιστές.⁶

Παρόμοια στιχουργήματα εντοπίζονται και στο περιοδικό ποικίλης ύλης *Απ' Όλα*.

¹ Βλ. «Ο πιστός Βούλγαρος», *Διογένης*, αρ.φ. 164, 1/12/1872.

² Βλ. «Ύμνος των Σαλαμπαντιστών εις τον Σαλαμπάντα», *Διογένης*, αρ.φ. 136, 28/8/1872.

³ Αξίζει να σημειωθεί πως ο Κλ. Τριαντάφυλλος χαρακτηρίζεται ως πρόδρομος του δημοτικισμού, αφού στον *Ραμπαγά* φιλοξενούσε τα πρωτόλεια έργα των Ν. Καμπά, Κ. Παλαμά, Γ. Δροσίνη κι άλλων εκπροσώπων της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, δέκα χρόνια προτού ο Γ. Ψυχάρης εκδώσει το «Ταξίδι». Ως συνεχιστές του έργου του καταγράφονται τόσο ο Ι. Γρυπάρης με τα δημοσιεύματά του στη *Φιλολογική Ηχώ*, όσο και ο Δ. Ταγκόπουλος με τον *Νουμά*. Βλ. Λ. Κουκουλά, «Κλεάνθης Τριαντάφυλλος – Ραμπαγάς. Ο δημοσιογράφος, ο ποιητής, ο μαχητής», *Νέα Εστία*, τχ. 879 15/2/1964, σσ. 216-217 και Γ. Βαλέτα, «Ο αληθινός Ραμπαγάς», *Νέα Εστία*, τχ. 879 15/2/1964, σσ. 226-231.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: «Ο Μώμος μασκαράς», *Μώμος*, αρ.φ. 233, 9/9/1875, «Γυναικεία ποδοκροτήματα», *Μώμος*, αρ.φ. 267, 28/1/1876, «Προμηθεύς δεσμώτης», *Μώμος*, αρ.φ. 275, 6/3/1876.

⁵ Α. Ταβουλάρη, «Στους μαλλιαρούς», *Βοσπορίς*, τχ. 27, 10/2/1902, σ. 315 & «Σπονδή επί του τάφου του Μώμου», *Βοσπορίς*, τχ. 29, 20/2/1902, σ. 343. Να σημειωθεί πως το πρώτο έχει γραφτεί στη δημοτική ενώ το δεύτερο, ο δημιουργός του οποίου υπογράφει με το ψευδώνυμο «Άλυσ», στην καθαρεύουσα.

⁶ Ενδεικτικά: «Άσμα Εξαρχοπουλικόν σ' ιδίωμα μαλλιαρικών», *Εμπρός*, αρ.φ. 131, 5/2/1911, «Κουβέντα τηλεγραφική εις αμιγνή μαλλιαρική», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, «Και μερικά πειράγματα για πρόσωπα και πράγματα», *Κώδων*, αρ.φ. 3, 5/1/1912.

Οι βασικές διαφορές του σε σχέση με το *Εμπρός* είναι ότι δεν έχει μόνιμη σατιρική στήλη, ενώ και η στάση του Θ.Κ. Μαρκουίζου υπέρ της καθαρεύουσας είναι μετριοπαθέστερη από αυτή του Κ. Μακρίδη.¹ Έτσι στο *Απ' Όλα* βρίσκουμε διάσπαρτα έμμετρα σατιρικά σχόλια για την επικαιρότητα σε δημοτική γλώσσα,² όχι όμως και γελοιοποίηση ή απαξίωση των δημοτικιστών.³ Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να ενταχθεί, αν και δεν πρόκειται για έμμετρη σάτιρα, μία στήλη που κάνει την εμφάνισή της στο περιοδικό με την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων και διατηρείται ως το 1914. Ο τίτλος της εναλλάσσεται από «Πολεμικά ημέραι» σε «Ευζωνικά ημέραι» και «Ευζωνική ανταπόκρισις» κι ως θεματολογία έχει τον σατιρικό σχολιασμό της επικαιρότητας μέσα από τις περιπετειές ενός φανταστικού προσώπου ονόματι: «Μήτηρος Κατσίκης». Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της στήλης αυτής είναι ότι γράφεται σε ιδιοματική, «χωριάτικη» διάλεκτο.⁴

7.1.2 Μεταφράσεις στη δημοτική

Για τον εκπεφρασμένο θαυμασμό των Κωνσταντινουπολιτών προς τα αρχαία ελληνικά έχει ήδη γίνει λόγος. Πρέπει τώρα να επισημανθεί ότι ο θαυμασμός αυτός δεν περιορίζεται στη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων, αλλά συμπεριλαμβάνει και τις ιδέες και τις αξίες που εκφράζονται μέσω των έργων τους. Έτσι από πολύ νωρίς βρίσκουμε στον Τύπο της Πόλης πληροφορίες και ειδήσεις σχετικά με τη μετάφραση των έργων αυτών, προκειμένου να γίνουν κατανοητά από το σύνολο του έθνους. Κοινό σημείο σε όλες τις περιπτώσεις είναι το μέλημα για ανεμπόδιστη πρόσβαση του απλού λαού στη γνώση και τη σοφία των προγόνων.

Οι πρώτες σχετικές αναφορές εντοπίζονται σε διαφημιστικές καταχωρήσεις. Το

¹ «*Εν τούτοις, όταν η καθαρεύουσα λάβη εκ της δημοτικής όλην την μουσικὴν ἀρμονίαν, τὸ ἄρωμα καὶ τὸ αἰσθημα, ἀποβάλλῃ δ' ἐν ταυτῷ καὶ τινὰς κακοήχους πλέον καταστάντας τύπους, θ' ἀποτελέσῃ τὸ τελειότερον πρὸς ἐκδήλωσιν τῶν αἰσθημάτων ὄργανον*». Θ.Κ. Μαρκουίζος, «*Ἡ γλῶσσα μας*», *Απ' Όλα*, τχ. 26, 12/2/1911, σ. 303.

² Βλ. ενδεικτικά: Γ. Ριζά, «*Ἰδέαι φιλοσοφικαὶ τοῦ Φασουλή τοῦ τενεκέ*», *Απ' Όλα*, τχ. 8, 10/10/1910, σ. 6, «*Δυο λόγια στον Κερίμ-αγά οπού λυσιιάζει για καυγά*», *Απ' Όλα*, τχ. 23, 22/1/1911, σ. 12, Κ. Μπέλλα, «*Τα χάλια μας*», *Απ' Όλα*, τχ. 33, 2/4/1911, σ. 12.

³ Βλ. ενδεικτικά: Εγώ, «*Πρωτοχρονιάτικαι εξομολογήσεις*», *Απ' Όλα*, τχ. 228, 10/1/1915, σ. 200.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: «*Ευζωνική ανταπόκρισις*», *Απ' Όλα*, τχ. 126, 12/1/1913, σ. 445, «*Πολεμικά ημέραι*», *Απ' Όλα*, τχ. 129, 2/2/1913, σσ. 492-493, «*Ευζωνικά ημέραι*», *Απ' Όλα*, τχ. 160, 21/9/1913, σσ. 92-93, «*Επιστολή του Κατσίκη*», *Απ' Όλα*, τχ. 196, 31/5/1914, σ. 764. Το πρώτο δημοσίευμα τέτοιου είδους εντοπίστηκε σε φύλλο του *Ταχυδρόμου* από το 1900. Βλ. «*Ποικίλη ιστορία. Ευζωνικόν διήγημα*», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 721, 9/10/1900.

1861 ο συντάκτης της εφημερίδας *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* δίνει τα εύσημα στον ανώνυμο μεταφραστή του «Πλούτου» του Αριστοφάνη,¹ γιατί «όσον δυσχερής και αν φαίνεται η επιχείρησις του να μεταφρασθή επιτυχώς σύγγραμμα αρχαίον, και μάλιστα ποίημα, εις την καθομιλουμένην ημών διάλεκτον, τοσούτον ευχερεστάτην παρέστησεν όντως αυτήν ο επιχειρήσας...».² Το 1863 ο Ν. Κοντόπουλος από τη Σμύρνη αναζητά συνδρομητές για την έκδοση της *Ιλιάδας* σε μετάφραση.³ Βασικό επιχείρημά του είναι πως τα έπη του Ομήρου είναι τόσο σημαντικά, που όλα τα φωτισμένα έθνη τα έχουν μεταφράσει στις γλώσσες τους. Είναι λοιπόν ντροπή να μην υπάρχει και μία μετάφραση εύχρηστη στον ελληνικό λαό. «*Ίνα δε το έργον τούτο καταστή, ει δυνατόν, δημώδες, ηναγκάσθην να προσεγγίσω αυτό κατά τε την λέξιν και τους τύπους, και τους δια των μορίων χρωματισμούς εις την υπό του λαού λαλουμένην γλώσσαν· εν άλλαις λέξεσιν επεδίωξα ύφος αφελές και ανειμένον, αποφεύγων ό,τι ηδύνατο να καταστήσῃ αυτό δυσνόητον και λογιωτατίστικον*».⁴ Το επόμενο έτος ο *Ανατολικός Αστήρ* χαρακτηρίζει τη μετάφραση τέτοιων έργων αναγκαιότατη, «...αφού ολίγιστοι είναι οι εννοούντες τους κλασικούς συγγραφείς...».⁵

Προκειμένου να υπηρετήσει την ανάγκη αυτή, συστήνεται στα μέσα του 1867 η εταιρία «Ελληνική Βιβλιοθήκη», υπό την αιγίδα του περιοδικού *Νέα Επτάλοφος*. Μέλη της είναι ο εκδότης του περιοδικού Δ. Νικολαΐδης, ο συνεργάτης του Χ. Γρηγοράς κι ο εκπαιδευτικός Ν. Αργυριάδης, γνωστός στους κύκλους των λογίων της Κωνσταντινούπολης από προηγούμενα έργα που έχει εκδώσει. Ο σκοπός της εταιρίας δηλώνεται ευθύς εξαρχής: «...βλέποντες μετά λύπης ότι τα θάνατα κείμενα... της αρχαίας Ελλάδος μελετά και κατανοεί αναγινώσκων εν μεταφράσεσιν ο Γάλλος, ο Άγγλος, ο Ιταλός, ο Γερμανός, ο Ισπανός, ο Αμερικανός, και αρύεται εξ αυτών μεγαλουργούς ιδέας, ενώ ο λαός της νεωτέρας Ελλάδος, καίτοι προς τα γράμματα και την παιδείαν οργών... αγνοεί όμως κατά μέγα μέρος το ηθικόν μεγαλείον των προγόνων αυτού, ελλείπει μεθερμηνεύσεων των συγγραμμάτων

¹ Το βιβλίο εκδόθηκε ανώνυμα (έφερε τρία αστέρια ως υπογραφή του μεταφραστή) στην Αθήνα το 1861. Περίπου εκατό χρόνια αργότερα ταυτοποιήθηκε ως έργο του Μ. Χουρμούζη. Βλ. Σκλαβενίτη (1977), σ. 9.

² «Βιβλιογραφία», *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς*, αρ.φ. 474, 3/6/1861.

³ Ο Ν. Κοντόπουλος είναι ο εκδότης του περιοδικού *Ο Φιλόκαλος Σμυρναίος* (1858-1860). Παρόλο που από τον τρόπο που είναι γραμμένη η αγγελία του φαίνεται πως έχει ήδη πραγματοποιήσει τη μετάφραση της *Ιλιάδας*, είναι άγνωστο αν τελικά κατάφερε να προχωρήσει στην έκδοσή της καθώς δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί το εν λόγω πόνημα, ενώ και στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης δεν υπάρχει άλλη σχετική αναφορά.

⁴ Ν. Κοντόπουλος, «Αγγελία. Περί εμμέτρου της *Ιλιάδος* μεταφράσεως», *Ομόνοια*, αρ.φ. 138, 7/9/1863 & Ν. Κοντόπουλος, «Βιβλιογραφία. Αγγελίαι δύο νεοεκδοθησομένων σπουδαίων βιβλίων», *Επτάλοφος*, τχ. 30, 30/10/1863, σσ. 61-64.

⁵ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 216, 9/12/1864, σ. 386.

αυτών...»,¹ τα μέλη της ανακοινώνουν την απόφασή τους να κυκλοφορήσουν υπό μορφή περιοδικού, μεταφράσεις έργων αρχαίων ποιητών και πεζογράφων. Η ανακοίνωση γίνεται δεκτή με θετικά σχόλια από την *Αρμονία* η οποία προτρέπει το κοινό να υποστηρίξει οικονομικά το εγχείρημα με τις συνδρομές του.²

Τον Οκτώβριο του 1867 αναγγέλλεται πως η «Ελληνική Βιβλιοθήκη» είναι έτοιμη να παρουσιάσει το έργο της, ξεκινώντας από τα ομηρικά έπη. Μάλιστα, «*χάριν του λαού... η Εταιρία... απεφάσισε να πωλήται η “Οδύσσεια του Ομήρου” και εις τας οδούς της πρωτεύουσας...*»³ και να μην διατίθεται αποκλειστικά στους συνδρομητές. Στα τέλη του Νοεμβρίου ο πρώτος τόμος της «Οδύσσειας» έχει ήδη κυκλοφορήσει σε μετάφραση Ν. Αργυριάδη «*...εις την καθομιλουμένην προς χρήσιν του λαού...*».⁴ Λίγες μερες αργότερα η εταιρία προκηρύσσει μεταφραστικό διαγωνισμό, ζητώντας από αυτούς που θα λάβουν μέρος να παρουσιάσουν δείγματα «*...ευστόχων και πιστών μεταφράσεων των αριστουργημάτων της ελληνικής μεγαλοφυΐας... εις την καθομιλουμένην...*».⁵ Το πρώτο πράγμα που πρέπει να διευκρινιστεί είναι το ότι σε όλες τις προαναφερθείσες μεταφράσεις ο όρος «καθομιλουμένη» που χρησιμοποιείται από τους εκδότες αντιστοιχεί στην καθαρεύουσα. Το δεύτερο πράγμα που πρέπει να διευκρινιστεί, είναι το ότι η ανάγκη για τον διαγωνισμό προέκυψε λόγω της αποχώρησης του Ν. Αργυριάδη από την εταιρία. Η διακοπή της συνεργασίας γίνεται με επεισοδιακό τρόπο, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα να στραφεί ο Ν. Αργυριάδης κατά των τέως συνεργατών του όχι μόνο για τις αδικίες που καταγγέλλει ότι υπέστη,⁶ αλλά και για τις μεταφράσεις που παρουσιάζουν δίχως πλέον τη δική του συνδρομή. Παρόλο όμως που δημοσιεύει μια μακρά λίστα λαθών στη μετάφραση της

¹ «Ελληνική Βιβλιοθήκη. Σύγγραμμα εκδοθησόμενον περιοδικώς και περιλαμβάνον τας μεθερμηνεύσεις των δοκιμωτέρων ποιητών και πεζογράφων της αρχαίας Ελλάδος εις την νεωτέραν ελληνικήν», *Νέα Επτάλοφος*, τχ. 11, 15/6/1867, σσ. 204-205. Με παρόμοιο τρόπο είχε εκφρασθεί ο Ν. Αργυριάδης και στον πρόλογο της μετάφρασης του «Ιππόλυτου», που είχε εκδώσει το 1865: «*Αφήνω εις έκαστον αναγνώστην να αναλογισθή... πόσον είναι λυπηρόν πράγμα, Γάλλοι και Άγγλοι και Γερμανοί και πάσα φυλή Ευρωπαϊών να αναγινώσκωσιν εις την μητρικήν αυτών γλώσσαν τον ΟΜΗΡΟΝ, τον ΠΙΝΔΑΡΟΝ, τον ΣΟΦΟΚΛΕΑΝ και ΕΥΡΙΠΙΔΗΝ, ημείς δε οι τούτων απόγονοι, προφασιζόμενοι ότι έχομεν τα πρωτότυπα (ως εκείνοι να μη τα έχωσι), να γνωρίζομεν ως επί το πλείστον εκ φήμης μόνον τους κλεινούς μας τούτους προγόνους!*». «Βιβλιογραφία», *Νέα Επτάλοφος*, τχ. 15, 15/8/1867, σσ. 291-292.

² Βλ. «Βιβλιογραφία. Ελληνική Βιβλιοθήκη», *Αρμονία*, αρ.φ. 499, 13/7/1867 & «Διάφορα», *Αρμονία*, αρ.φ. 500, 14/7/1867.

³ Δ. Νικολαΐδη, Ν. Αργυριάδη, Χρ. Γρηγορά, «Προς το δημόσιον», *Αρμονία*, αρ.φ. 576, 14/10/1867 & Δ. Νικολαΐδη, Ν. Αργυριάδη, Χρ. Γρηγορά, «Προς το δημόσιον», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 509, 14/10/1867

⁴ «Ελληνική Βιβλιοθήκη», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 520, 22/11/1867.

⁵ Δ. Νικολαΐδη, Ν. Αργυριάδη, Χρ. Γρηγορά, «Πρόσκλησις προς συναγωνισμόν», *Επτάλοφος*, τχ. 1, 2/12/1867, σ. 16.

⁶ Ο Ν. Αργυριάδης προχώρησε στην έκδοση ενός 15σέλιδου φυλλαδίου με τίτλο: «Μισαγύρτης», όπου καταθέτει λεπτομερέστατα τις καταγγελίες του εις βάρος των Δ. Νικολαΐδη και Χρ. Γρηγορά.

«Οδύσσειας»¹ και υπόσχεται να πράξει το ίδιο και για την αντίστοιχη της «Ιλιάδας»,² η έκδοση της «Ελληνικής Βιβλιοθήκης» συνεχίζεται κανονικά.³

Στη μετάφραση αντιδρά και ο *Νεολόγος*, ο οποίος ενώ επικροτεί «...την ιδέαν του να κοινοποιηθώσι τα συγγράμματα των δαιμονίων ημών προγόνων εις άπαντα τον ελληνικόν λαόν...»,⁴ καταλογίζει στους μεταφραστές «...κακόηχον μακαρονισμόν συσμίγοντας χυδαιοτέρας των καθ' ημάς φράσεων μετά λέξεων, ων η ερμηνεία πρέπει να εκζητηθή εν τοις λεξικοίς».⁵ Τις απόψεις αυτές συμμερίζονται και οι μαθητές της Μεγάλης του Γένους Σχολής οι οποίοι με επιστολή τους ζητούν από τον ΕΦΣΚ να αποδοκιμάσει δημόσια τη μετάφραση,⁶ αλλά κι ένας «περισπούδαςτος» αναγνώστης της εφημερίδας από την Αθήνα. Αυτός μάλιστα, «...προς σωφρονισμόν των κατηλενομένων τα γράμματα τα πατρώα...»⁷ στέλνει προς δημοσίευση μαζί με την επιστολή του, αποσπάσματα της μετάφρασης της Α΄ ραψωδίας της «Ιλιάδας» από τον Αθ. Χριστόπουλο. Τα αποσπάσματα αυτά, γραμμένα σε ωραιότατη δημοτική, χαρακτηρίζονται αξιοθαύμαστα «...καθόσον ου μόνον πιστότατα παριστώσιν ό,τι ήθελε να εκφράση ο ποιητής, αλλά και η θέσις των λέξεων και η τομή ακόμη τηρείται μετά θρησκευτικής ακριβείας».⁸ Μερικούς μήνες αργότερα, ο *Νεολόγος* θα δημοσιεύσει ακόμα μία μετάφραση του Ομήρου. Αυτή τη φορά πρόκειται για αποσπάσματα από τη Ζ΄ ραψωδία της «Οδύσσειας», μεταφρασμένα στη δημοτική από τον Δ. Βικέλα.⁹

Οι μεταφράσεις του Ομήρου όμως δε σταματούν εκεί. Το 1874 η *Θράκη* αναγγέλλει την έκδοση του δεύτερου τόμου των φιλολογικών απάντων του Α.Ρ. Ραγκαβή. Στο σύντομο άρθρο αναφέρεται ότι ο τόμος περιλαμβάνει έργα του ποιητή σε γλώσσα δημώδη, αλλά και «...της Οδυσσείας το Α. μεταγλωττισμένον εις συνήθη ελληνικήν γλώσ-

¹ Ν. Αργυριάδη, «Αξιότιμη Κύριε Συντάκτα της "Βυζαντίδος"», *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς*, αρ.φ. 1145, 13/1/1868.

² Ν. Αργυριάδη, «Προς το ομογενές κοινόν», *Αρμονία*, αρ.φ. 653, 22/1/1868.

³ «Βιβλιογραφία», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 543, 14/2/1868, σ. 1790. Εκτός από τα ομηρικά έπη, η «Ελληνική Βιβλιοθήκη» εξέδωσε, πάντα με τον υπότιτλο: «Μεθερμηνευθείς(α) εις την καθομιλουμένην προς χρήσιν του λαού», τις επτά σωζόμενες τραγωδίες του Σοφοκλή, καθώς και τις: «Ανδρομάχη», «Εκάβη», «Ιφιγένεια εν Αυλίδι» και «Μήδεια» του Ευριπίδη. Βλ. Ε. Γεωργακάκη, «Ο Ευριπίδης της σειράς "Ελληνική Βιβλιοθήκη"», Κωνσταντινούπολη 1868», *Παράθεσις*, τομ. 15/2, 2017, σσ. 80-81.

⁴ «Ο Όμηρος μεταφραζόμενος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 331, 2/3/1868.

⁵ «Ο Όμηρος μεταφραζόμενος», ό.π.π.

⁶ «Ο Όμηρος μεταφραζόμενος», ό.π.π.

⁷ *Νεολόγος*, αρ.φ. 336, 14/3/1868.

⁸ *Νεολόγος*, ό.π.π.

⁹ «Οδύσσειας ραψωδία Ζ΄. Μεταφρασθείσα εις δημοτικούς στίχους υπό Δ. Βικέλα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 458, 11-23/1/1869 & αρ.φ. 459, 14-26/1/1869.

σαν...».¹ Αυτή είναι η τελευταία αναφορά που εντοπίζεται στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης για μετάφραση των ομηρικών επών στην καθαρεύουσα. Το επόμενο φύλλο που κάνει λόγο για την «Οδύσσεια» είναι *Αυγή*, η οποία το 1881 μεταφέρει την άποψη του Α. Boltz για τη μετάφραση του Ι. Πολυλά. Ο Γερμανός λόγιος γράφει πως «...η υπ' αυτού μεταχειρισθείσα γλώσσα έχει τι το ιδιόρρυθμον· δεν ανήκει δήλα δη αποκλειστικώς εις μίαν διάλεκτον, δεν είναι ούτε καθαρώς ιωνική, ούτε ηπειρωτική, κυκλαδική, ούτε άλλη τις, αλλά γλώσσα εκ του όλου θησαυρού των διαλέκτων υπ' αυτού εκλεχθείσα και πάσι τοις έλλησι καταληπτή...».² Η *Αυγή* χαρακτηρίζει «ευμενέστατη» την κριτική του Α. Boltz, χωρίς να προχωρήσει σε περαιτέρω σχολιασμό της. Αυτός γίνεται 15 χρόνια αργότερα, όταν ο Ν. Βασιλειάδης, με αφορμή το θλιβερό νέο του θανάτου του ποιητή, χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο του έργο: «...φιλολογικόν σταθμόν πρώτης δυνάμεως εις τον οποίον η δύναμις της φωτοτυπίας του μεγάλου αιοιδού αναμετράται με το παράδειγμα της γλωσσικής φιλολογίας ήτις προόριστα να βασιλεύση εις το έθνος μας».³ Και για να δώσει περισσότερη έμφαση στην άποψή του, παραθέτει τον διάλογο Έκτορα και Ανδρομάχης από την εν λόγω μετάφραση.⁴

Κατά τη δεκαετία του 1870 οι μεταφράσεις αρχαίων έργων εισάγονται και στα σχολικά βιβλία. Το 1875 ο Δ. Αργυριάδης αποφασίζει να εκδώσει ένα βιβλίο για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Δημοσιεύει λοιπόν μια αγγελία «Περί εμμέτρου μεταφράσεως των Αισωπειών μύθων εις την καθομιλουμένην»,⁵ προσδοκώντας την απαραίτητη οικονομική στήριξη για να προχωρήσει στο έργο του. Φαίνεται πως τελικά βρίσκει το απαιτούμενο στηριγμα στο πρόσωπο του νομάρχη Τραπεζούντας, Αχμέτ Ρασήμ πασά στον οποίο και αφιερώνει το γραμμένο σε άπταιστη καθαρεύουσα πόνημά του.⁶ Το 1888 όμως ο γιατρός Β. Αποστολίδης εκδίδει στην Αλεξάνδρεια την «Ιλιάδα» σε εξάμετρα «απλοελληνική» μετάφραση, επίσης για σχολική χρήση. Στο δημοσίευμα σημειώνεται πως «...ο μεταφρα-

¹ «Εσωτερικά», *Θράκη*, αρ.φ. 255, 10-22/8/1874. Ο Α.Ρ. Ραγκαβής γράφει στην Προσημείωση της μετάφρασης ότι σκόπευε να ξεκινήσει από την Ιλιάδα, αλλά τον πρόλαβε ο Κωνσταντινουπολίτης ποιητής Η. Τανταλίδης, ο οποίος εξέδωσε μία μετάφραση της Ιλιάδας (σε καθαρεύουσα) στη Σύμρνη με «καλή στιχουργία». Ο Η. Τανταλίδης με τη σειρά του, αφιερώνει το έργο του αυτό στον Α.Ρ. Ραγκαβή γιατί ήταν ο πρώτος που κατάφερε να συνδυάσει τον ομηρικό εξάμετρο στίχο με τη σύγχρονη γλώσσα. Βλ. Α.Ρ. Ραγκαβή, *Άπαντα τα φιλολογικά*, τομ. Β', 1874, σ. 203 & Η. Τανταλίδη, *Παίγνια ή ποιημάτια διάφορα*, 1839, σσ. 179-180.

² «Ποικίλα», *Αυγή*, αρ.φ. 386, 18/11/1881.

³ Ν. Βασιλειάδη, «Ανοικτό γράμμα δια τον Πολυλά», *Φιλολογική Ηχώ*, 24/8/1896, σ. 227.

⁴ Όπ.π., σελ. 228.

⁵ Βλ. Δ. Αργυριάδη, «Αγγελία», *Επιθεώρησις*, αρ.φ. 12, 18/1/1875 & *Μικρά Ασία*, αρ.φ. 96, 20/2/1875.

⁶ Δ. Αργυριάδη, *Αισώπειοι μύθοι εμμέτρως εκπεφρασμένοι*, 1875. Σύμφωνα με τις συνθήκες της εποχής, όταν ο συγγραφέας έβρισκε κάποιον χορηγό που αναλάμβανε τα έξοδα της έκδοσης του βιβλίου, του το αφιέρωνε με ένα εγκωμιαστικό κείμενο που παρέθετε στις πρώτες σελίδες.

στής επροτίμησεν, αντί της εις τα Σχολεία σήμερον διδασκομένης και ολονέν μεταβαλλομένης γλώσσης, εκείνην την οποίαν οι Ελληνόπαιδες μανθάνουσιν απ' αυτούς τους γονείς των ...»¹ και η οποία, όπως τονίζεται στην εισαγωγή του βιβλίου, «...απανταχού της Ελλάδος είναι σχεδόν η ίδια».²

Πολύ περισσότερες μεταφράσεις αρχαίων έργων σε δημοτική γλώσσα κάνουν την εμφάνισή τους στον Τύπο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το γεγονός θα πρέπει να θεωρηθεί απολύτως φυσιολογικό, αφού πρόκειται για την περίοδο που κυκλοφορούν τα περισσότερα δημοτικιστικά περιοδικά. Έτσι, βρίσκουμε στον *Επίκαιρο* στίχους διάφορων αρχαίων ποιητών και στα *Χρονικά* τον «Ολυμπιονίκη Β΄» του Πίνδαρου σε μετάφραση Δ. Φωτεινού.³ Οι Ό. Μπεκές, Μ. Αυγέρης και Ηρ. Πίντζας μεταφράζουν αποσπάσματα αρχαίων τραγωδιών στα *Χρονικά*,⁴ ενώ στο *Νέον Πνεύμα* και στο *Απ' Όλα* δημοσιεύονται στίχοι του Ανακρέοντα σε «παράφραση» Λαίλιου Καρακάση.⁵ Ο Στ. Σεφεριάδης, πατέρας του Γ. Σεφέρη, εκδίδει τη μετάφραση του «Οιδίποδα Τύραννου» σε ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους και η *Ζωή* δημοσιεύει απόσπασμα από ένα χορικό και τη χαρακτηρίζει ως «...μία από τις πιο επιτυχημένες μεταφράσεις αρχαίων τραγικών που βγήκαν ως την ώρα...».⁶ Με τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου το *Απ' Όλα* δημοσιεύει την «Ειρήνη» του Αριστοφάνη μεταφρασμένη από τον Μ. Αυγέρη⁷ κι αργότερα βρίσκουμε στον *Λόγο* κάποια από τα «Ειδύλλια» του Θεόκριτου,⁸ αποσπάσματα από την «Ιλιάδα»⁹ και τους «Μιμιάμβους» του Ηρώνδα,¹⁰ καθώς και τον ύμνο της Σαφούς προς την Αφροδίτη,¹¹ σε

¹ «Ομήρου Ιλιάδος εξάμετρος απλοελληνική μετάφρασις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5875, 25/1/1889.

² Β. Αποστολίδη, *Ομήρου Ιλιάδος εξάμετρος απλοελληνική μετάφρασις. Προς χρήσιν των Σχολείων και των Παρθεναγωγείων*, 1888, σελ. IV.

³ Βλ. ενδεικτικά: Δ.Π. Φωτεινού, «Αρχαίοι στίχοι», *Επίκαιρος*, τχ. 2, 11/1/1909, σ. 8, «Στίχοι αρχαίοι», *Επίκαιρος*, τχ. 3, 21/1/1909, σ. 9 & «Πίνδαρου Ολυμπιονίκης Β΄», *Χρονικά*, τχ. 2, 12/9/1909, σσ. 15-16

⁴ Ό. Μπεκέ, «Αποσπάσματα από την Ιφιγένεια», *Χρονικά*, τχ. 14-15, 1/4/1910, σ. 171, Μ. Αυγέρη, «Αισχύλου, Ικέτιδες», *Χρονικά*, τχ. 9, 1/12/1911, σ. 90, Ηρ. Πίντζα, «Από την Αντιγόνη του Σοφοκλή», *Χρονικά*, τχ. 17, 1/4/1912, σσ. 208-209.

⁵ Βλ. ενδεικτικά: «Ανακρεόντεια επιγράμματα», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 14, 25/1/1909, σ. 226, «Αρχαία σάτυρα εις νεώτερους στίχους», *Απ' Όλα*, τχ. 137, 30/3/1913, σ. 611, «Ανακρέων», *Απ' Όλα*, τχ. 145, 8/6/1913, σ. 749, «Αρχαίοι στίχοι», *Απ' Όλα*, τχ. 319, 8/10/1916, σ. 31, «Ιχθυοπώλαι», *Απ' Όλα*, τχ. 468, 30/6-13/7/1918.

⁶ «Οιδίπους Τύραννος», *Ζωή*, τχ. 1, 1/3/1911, σσ. 31-32.

⁷ Μ. Αυγέρη, «Αριστοφάνους Ειρήνη», *Απ' Όλα*, τχ. 498, 13-26/10/1918, σ. 141. Η τραγωδία δημοσιεύεται σε συνέχειες στα επόμενα πέντε τεύχη του περιοδικού.

⁸ Λ. Πράσινου, «Θεόκριτου. Ειδύλλιο δέκατο. Εργατιναί ή θερισταί», *Ο Λόγος*, τχ. 2, 12/1918, σσ. 48-50 & Λ. Πράσινου, «Θεόκριτου. Ειδύλλιο ΙΓ΄», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1920, σσ. 6-8.

⁹ Ι. Γρυπάρη, «Από τον Όμηρο», *Ο Λόγος*, τχ. 1, 11/1919, σσ. 2-3.

¹⁰ Δ. Φωτεινού, «Από τους Μιμιάμβους του Ηρώνδα. Η προξενήτρα», *Ο Λόγος*, τχ. 3, 1/1920, σσ. 105-109.

¹¹ Ό. Μπεκέ, «Σαπφώ. Ύμνος στην Αφροδίτη», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 4/1922, σσ. 275-276. Όπως αναφέρεται στον Λόγο, την μετάφραση αυτή έκανε ο Ό. Μπεκές για ένα θεατρικό έργο που ετοιμάζε ο Ν. Βασιλειάδης. Αυτός με τη σειρά του, φρόντισε να συγχαρεί δημόσια τον ποιητή γιατί «*Η μετάφρασή σου... είναι πολύ*

μετάφραση Λ. Πράσινου, Ι. Γρυπάρη, Δ. Φωτεινού και Ο. Μπεκέ αντίστοιχα. Η *Ζωή* παρουσιάζει το 1920 τον «Ιππόλυτο» του Ευριπίδη σε μετάφραση Δημήτριου Σάρρου.¹ Στο ίδιο τεύχος μάλιστα, δηλώνεται πως το περιοδικό σκοπεύει να δημοσιεύσει κι άλλα έργα του τραγικού ποιητή.² Πραγματοποιώντας την υπόσχεση αυτή, η *Ζωή* δημοσιεύει τα: «Ιφιγένεια εν Αυλίδι»,³ «Ιφιγένεια εν Ταύροις»,⁴ «Μήδεια»⁵ και «Εκάβη»,⁶ επίσης μεταφρασμένα από τον καθηγητή της Μεγάλης του Γένους Σχολής.

Το 1912 τα *Χρονικά* παρουσιάζουν κάτι πρωτοφανές. Ο εβραϊστής λόγιος από τη Σμύρνη, Κωνσταντίνος Φριλίγγος, έχει μεταφράσει στη δημοτική όχι κάποιο έργο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, αλλά το «Άσμα ασμάτων». Πρόκειται για το μοναδικό κομμάτι της Παλαιάς Διαθήκης που εντοπίστηκε κατά την έρευνα να έχει μεταφραστεί στη δημοτική. Ο συντάκτης του περιοδικού, προτού παραθέσει ένα δείγμα της μετάφρασης, σχολιάζει χαρακτηριστικά: «*Ίσως ο σκοπός του μεταφραστή, να παρουσιάσει πιο καταληπτά το έργο, άλλαξε τον εξωτερικό χρωματισμό του και το σκεπτικισμό που του δίνει η θεολογία, ίσως να άλλαξε κι αυτή την αρχαιοπρέπειά του. Μα όπως μας το δίνει βλέπουμε ένα Άσμα Ασμάτων με καθαρές έννοιες, λαμπικαρισμένο και τόσο νοητό, σα δημοτικό τραγούδι*».⁷

Μεταφράσεις στη δημοτική γλώσσα δε γίνονται μόνο από έργα αρχαίων Ελλήνων ποιητών. Από το 1908 και μετά, εντοπίζονται στον Τύπο αρκετές δημιουργίες ξένων ποιητών μεταφρασμένες από αναγνωρισμένους, αλλά κι από άγνωστους Έλληνες λογοτέχνες. Ιδιαίτερα δημοφιλής αποδεικνύεται ο Heinrich Heine, τα «Τραγούδια» του οποίου έχουν μεταφράσει δημοτικιστές, όπως οι Κ. Μπέλας⁸ και Α. Μάτεσις,⁹ αλλά και καθαρολόγοι, όπως ο Α. Βλάχος.¹⁰ Στις σελίδες κυρίως των περιοδικών συναντάμε πολλούς εκλεκτούς

πιστή με το Αρχαίο λυρικό τραγούδι και φύλαξε όλη την ελαφρότητα του ρυθμού και τη γλύκα του στίχου». Συγχαρητήρια στον μεταφραστή έστειλε και ο Αλ. Πάλλης, μαζί με τις προτάσεις του για κάποιες διορθώσεις. Βλ. «Γύρω στη μετάφραση του ύμνου της Σαπφώς», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, 6-7/1922, σσ. 434-436.

¹ Δ.Μ. Σάρρου, «Ευριπίδου, Ιππόλυτος», *Ζωή*, τχ. 1, 8/1890, σσ. 17-32 & τχ. 2, 9/1920, σσ. 65-88.

² «Οι μετάφρασεις του Ευριπίδη», *Ζωή*, τχ. 1, 8/1920, σ. 48.

³ Δ.Μ. Σάρρου, «Ευριπίδου, Ιφιγένεια η εν Αυλίδι», τχ. 3, 10/1920, σσ. 117-132 & τχ. 4-5, 11-12/1920, σσ. 165-187.

⁴ Δ.Μ. Σάρρου, «Ευριπίδου, Ιφιγένεια η εν Ταύροις» τχ. 3-4, 3-4/1921, σσ. 97-120 & τχ. 5-6, 5-6/1921, σσ. 148-162.

⁵ Δ.Μ. Σάρρου, «Ευριπίδου: Μήδεια», τχ. 7-8, 7-8/1921, σσ. 221-236 & τχ. 9-12, 9-12/1921, σσ. 301-320.

⁶ Δ.Μ. Σάρρου, «Ευριπίδου: Εκάβη», τχ. 1, 1/1-1/3/1922, σσ. 17-32.

⁷ «Δικά μας και ξένα. Άσμα ασμάτων», *Χρονικά*, τχ. 29, 15/12/1912, σσ. 95-96.

⁸ Κ. Μπέλλα, «Από το βιβλίο των "Τραγουδιών" του Χάινε», *Απ' Όλα*, τχ. 259, 15/8/1915, σ. 2.

⁹ «Από τον Χάινε», *Εφημερίς των Κυριών*, τχ. στ', 15/11/1909, σ. 54.

¹⁰ Α. Βλάχου, «Τραγούδια του Άινε», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 23, 29/3/1909, σ. 393. Το *Νέον Πνεύμα* δημοσιεύει σε επτά ακόμα τεύχη του (υπ' αριθμ. 25, 29, 30, 31, 32, 35, 37) αποσπάσματα από τη μετάφραση του Α. Βλάχου, ο οποίος δηλώνει στον πρόλογο του βιβλίου ότι παρατήρησε πως τα ποιήματα του Η. Heine

ποιητές, όπως οι: Ludvig Uhland,¹ Pierre-Jean de Beranger,² Frederic Mistral,³ Edgar Allan Poe,⁴ Sully Prudhomme,⁵ Edmond Rostand,⁶ Percy Shelley,⁷ Giuseppe Lipparini,⁸ Leconte de Lisle,⁹ Francesco de Simone Brouwer,¹⁰ Jose Maria de Heredia,¹¹ Friedrich Schiller,¹² Charles Pierre Baudelaire,¹³ John Keats,¹⁴ Paul Verlaine,¹⁵ Jean Richepin,¹⁶ Victor Hugo,¹⁷ Alfred Tennyson,¹⁸ Algernon Charles Swinburne,¹⁹ Rabindranath Tagore,²⁰ William Shakespeare,²¹ Goethe,²² Oscar Wilde,²³ του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου που ζει και γράφει στη Γαλλία υπό το ψευδώνυμο Jean Moreas,²⁴ αλλά κι εκπροσώπων του ισλαμικού κόσμου, όπως ο Abdullah Cevdet.²⁵ Παρόλο που το 1919 ο Α. Γιαλούρης διαμαρτύρεται πως δεν υπάρχουν ικανοί μεταφραστές στην Πόλη,²⁶ οι περισσότερες μεταφράσεις είναι έργο Κωνσταντινουπολιτών ή παροικούντων την Οθωμανική αυτοκρατορία, όπως οι: Ο. Μπεκές, Υπ. Αδαμαντιάδου,²⁷ Λ. Πράσιнос, Ν. Φαληρέας,²⁸ Ηρ. Πίν-

έχουν «συγγενή θέλητρα» με τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια. «Εφρόνησα έκτοτε, ότι ολίγων ξένων ποιητών ηδύναντο ν' αποδοθώσι τα νοήματα δια της δημοτικής γλώσσης τούσουτον επιτυχώς όσον τα του Άϊνε». Ε. Άϊνε, *Τραγούδια*, μτφ. Ά. Βλάχου, 1887, σ. 10.

¹ «Τρεις κόρες», *Επίκαιρος*, τχ. 7, 27/2/1909, σ. 3.

² «Τραγούδια του Βερανζέρου. Φανταστικό ταξίδι», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 27, 26/4/1909, σ. 15.

³ «Από τον θάνατον του θεριστού», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 30, 17/5/1909, σ. 50.

⁴ Ο. Μπεκέ, «Edgar Poe. Ο κόρακας», *Επίκαιρος*, τχ. 15, 25/4/1909, σ. 3.

⁵ «Το χελιδόνι», *Χρονικά*, τχ. 2, 12/9/1909, σ. 20.

⁶ Ι. Πολέμη, «Από τον "Σαντεκλέρ" του Ροσάν. Ο ύμνος προς τον Ήλιον», *Πρόδος*, αρ.φ. 1902, 11/2/1910.

⁷ Α. Εφταλιώτη, «Το σύννεφο. (Shelley)», *Πρόδος*, αρ.φ. 1998, 19/5/1910.

⁸ Ν. Ποριώτη, «Τα κεράσια. (Giuseppe Lipparini)», *Πρόδος*, αρ.φ. 1985, 6/5/1910.

⁹ Α. Εφταλιώτη, «Η αθυμία του διαβόλου (του Leconte de Lisle)», *Χρονικά*, τχ. 10, 15/1/1910, σ. 126.

¹⁰ Φρ. Δε Σιμώνε Μπρούβερ, «Σε μιαν αγαπημένη», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 12, 1/11/1910, σ. 532.

¹¹ Γ. Φιλήντα, «Jose Maria de Heredia. Η Ανδρομέδα και το τέρας», *Χρονικά*, τχ. 18, 15/4/1912, σ. 214.

¹² Γ. Φιλήντα, «Friedrich Schiller. Νήνια», *Χρονικά*, τχ. 18, 15/4/1912, σ. 214.

¹³ «Η ραγισμένη καμπάνα», *Χρονικά*, τχ. 12, 15/1/1912, σ. 142.

¹⁴ Γ. Φιλήντα, «John Keats. La belle dame sans merci», *Χρονικά*, τχ. 22-23, 1/7/1912, σ. 263.

¹⁵ Ν. Αμουργιανού, «P. Verlain. Στον υμεναίο», *Χρονικά*, τχ. 27, 15/9/1912, σ. 53.

¹⁶ Ι. Πολέμη, «Τα δυο φιλιά. Από τα Τσιγγάνικα Τραγούδια του Jean Richepin», *Απ' Όλα*, τχ. 88, 21/4/1912, σ. 1260.

¹⁷ «Victor Hugo. Το δένδρο», *Απ' Όλα*, τχ. 163, 12/10/1913, σ. 142.

¹⁸ Α. Tennyson, «Ο παληός χρόνος», *Απ' Όλα*, τχ. 174, 1/1/1914, σ. 338.

¹⁹ Α. C. Swinburne, «Οι βασιλοπούλες», *Ζωή*, τχ. 2-3, Μάρτιος – Απρίλιος 1909, σσ. 94-95.

²⁰ Δ. Οικονομίδη, «Από τον "Κηπουρό" του Rabindranath Tagore, *Ο Λόγος*, τχ. 3, 3/1922, σσ. 199-202.

²¹ «Επιφυλλίς. Έργα και ώραι», *Θράκη*, αρ.φ. 837, 7-19/10/1876. Ο συντάκτης του δημοσιεύματος παραθέτει απόσπασμα από το «Ρωμαίος και Ιουλιέτα» σε μετάφραση Δ. Βικέλα.

²² Μ. Μαλακάση, «Ξένη ποίησης. Σιμά σου (Γκαίτε)», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 19, 1/3/1909, σ. 309.

²³ Oscar Wilde, «Taedium vitae» (μτφ. Π. Φλωρής), *Ο Λόγος*, τχ. 3, 1/1920, σ. 104.

²⁴ Μ. Μαλακάση, «Από τας στροφάς του Ζαν Μωρεάς», *Πρόδος*, αρ.φ. 1971, 22/4/1910.

²⁵ Απτουλλάχ Τζεβντέτ, «Το επιτάφιο της θλίψης», μτφ. Σίμος Φάνας, *Ο Λόγος*, τχ. 8, 6/1919, σ. 299.

²⁶ Βλ. Α. Γιαλούρης, «Το πέμπτο τραγούδι της Κόλασης του Δάντε», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1919, σσ. 49-51.

²⁷ Υπ. Αδαμαντιάδου, «Η δάκρυνη τραχηλιά. Ελένης Βακαρέσκο», *Επίκαιρος*, τχ. 11, 28/3/1909, σ. 6.

²⁸ Ν. Αμουργιανού, «Φρανσουά Κοππέ. Για πάντα», *Επίκαιρος*, τχ. 26, 11/7/1909, σ. 3.

τζας,¹ Λ. Καρακάσης, Γ. Φιλήντας κ.α., γεγονός που φαίνεται να δικαιολογεί την αντίδραση του τελευταίου στη δήλωση αυτή.² Δε λείπουν όμως και δουλειές λογοτεχνών που ζουν στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό, όπως οι: Α. Εφταλιώτης, Ι. Πολέμης, Μ. Μαλακάσης, Ν. Ποριώτης.

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στην «Κόλαση» του Dante Alighieri, την οποία δημοσιεύει ολόκληρη σε συνέχειες ο *Λόγος*.³ Το έργο αυτό του Λ. Πράσινου δίνει στον Α. Γιαλούρη την αφορμή να παραπονεθεί για την έλλειψη λογοτεχνικών μεταφράσεων στα ελληνικά. Την έλλειψη αυτή αποδίδει «...στην ακαλαίσθητη εργασία των λογίων της περασμένης και της προπερασμένης γενεάς, όπου σπατάλησαν τη ζωή τους δουλεύοντας την καθαρεύουσα, καταδικάζοντας δηλαδή από την αρχή το έργο τους. Έτσι είμαστε σήμερα αναγκασμένοι να κάμουμε μια φοβερή αβαρία ρίχνοντας όλη αυτή την εργασία στη θάλασσα και να περιοριστούμε στην τελευταία μόνο των 20 – 30 χρονιών, αφ' ότου δηλαδή χωνεύτηκε καλά το γλωσσικό ζήτημα και νοιώστηκε πως είναι αδύνατο να γείνει λογοτεχνική εργασία έξω από τη δημοτική».⁴ Στην κριτική του ο Α. Γιαλούρης συγκρίνει τις πιο γνωστές μεταφράσεις του Ε' Ασματος της «Κόλασης» που έχουν εκδοθεί κι αποφαίνεται πως αυτή του Λ. Πράσινου είναι η καλύτερη, παρά τις αδυναμίες της, όχι μόνο χάρη στο ταλέντο και την επιμελημένη εργασία του μεταφραστή, αλλά και χάρη στη γλώσσα: «Αποδειχεται άλλη μια φορά πως όταν πρόκειται να γίνει κάτι το σοβαρό και γενναίο χρειάζεται καθαρία δημοτική συστηματοποιημένη, γιατί αυτή μόνο έχει τη δύναμη. ... Ο κ. Πράσινος... πρέπει να συστηματοποιήσει τη δημοτική του σε μια γραμματική που να την εφαρμόζει πάντα και όχι μονάχα αυτός, μα κι' όλοι οι δημοτικιστές αν θέλουν να γράψουν μια γλώσσα κανονικιά και με αξιώσεις».⁵

7.1.3 Ποιητικοί διαγωνισμοί

Οι ποιητικοί διαγωνισμοί (Ράλλειος και Βουτσινάιος) που διεξάγονται στην Αθή-

¹ Ηρ. Πίντζα, «Alfred de Musset. Αυγουστιάτικη νύχτα», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 5, 1/4/1910, σσ. 201-205.

² Γ. Φιλήντας, «Αλληλογραφία», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1920, σσ. 198-200.

³ Πρόκειται για το μεταφραστικό *opus magnum* του Λ. Πράσινου, ένα έργο που το ξεκίνησε τρεις φορές από την αρχή και το δούλεψε επί δέκα χρόνια μέχρι να το ολοκληρώσει. Ο *Λόγος* το δημοσιεύει σε συνέχειες, από τον Απρίλιο του 1919 έως τον Οκτώβριο του 1921.

⁴ Α. Γιαλούρης, «Το πέμπτο τραγούδι της Κόλασης του Δάντε», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1919, σ. 49.

⁵ Όπ.π., σελ. 61.

να στο χρονικό διάστημα 1851 – 1877 κυριαρχούν στην ελληνική πνευματική ζωή.¹ Η ανακοίνωση της κρίσης της εκάστοτε επιτροπής γίνεται με πανηγυρικό τρόπο κάθε χρόνο στις 25 Μαρτίου και η τελετή αποτελεί μείζον πνευματικό και κοινωνικό γεγονός. Δεδομένου ότι η κρίση των διαγωνισμών αυτών ανατίθεται σε καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι απόψεις που εκφέρουν σχετικά με τη γλώσσα αποκτούν βαρύνουσα σημασία. Για τον λόγο αυτό οι εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης συχνά αναπαράγουν και υπερθεματίζουν τα λεχθέντα. Και σε αυτή την περίπτωση μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τη σταδιακή επικράτηση της δημοτικής γλώσσας στην ποίηση μέχρι τη στιγμή που οι υπερασπιστές της καθαρεύουσας αντιδρούν, δηλώνοντας την αντίθεσή τους στον δημοτικισμό.

Το πρώτο σχετικό δημοσίευμα εντοπίζεται στη *Θελξινόη* τον Ιανουάριο του 1856. Ο συντάκτης αναφέρει τη νίκη του – φοιτητή στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο – Δ. Βερναρδάκη στον Ράλλειο διαγωνισμό. Το ποίημά του με τίτλο: «Εικασία», γραμμένο στην καθαρεύουσα, κερδίζει το έπαθλο των 1.000 δραχμών και ο εισηγητής της κριτικής επιτροπής, Ε. Καστόρχης, επαινεί τον δημιουργό για «...της γλώσσης την ακρίβειαν και καθαρότητα».² Ως μειονέκτημα του ποιήματος επισημαίνεται η χρήση σπάνιων ομηρικών λέξεων. Παρόλο που «...καλόν είναι εκ του μεγάλου θησαυρού της αρχαίας να καλύπτωμεν την γυμνότητα της νέας... αποδοκιμάζεται εις την ημετέραν ποίησιν η πολλή των δύο γλωσσών σύγχυσις, διότι τα ποιήματα γράφονται προς διδασκαλίαν και τέρψιν του παντός έθνους...».³

Ο Α.Ρ. Ραγκαβής, εισηγητής της κριτικής επιτροπής για τον πρώτο Βουτσινάιο ποιητικό διαγωνισμό το 1862, δεν επιμένει στον αποκλεισμό της δημοτικής γλώσσας που είχε επιβληθεί αρχικά. Επισημαίνει ότι αυτό είχε γίνει διότι πολλοί κατέφευγαν «εις την ακαλλιέργητον γλώσσαν του όχλου» προκειμένου να καλύψουν την αμάθεια και την αδυναμία τους στη χρήση της γλώσσας. «Προσέτι δ' εθεωρήθη δίκαιον, εις τον της διαπλάσεως αγώνα ον υφίσταται σήμερα η γλώσσα, να μη μείνη ασυντελής και η μεγάλη της ποιήσεως δύναμις, αλλά να επενεργήση και αυτή υψούσα και εξευγενίζουσα».⁴ Παρόλο που ο ίδιος εκτιμά τους λόγους που υπαγόρευσαν τη συγκεκριμένη απόφαση, υποστηρίζει πως για να συμμετάσχει κάποιο έργο στον διαγωνισμό «...οίος δήποτε καν η ο τόνος εις ον ο ποιητής

¹ Χωρίς να αμφισβητεί τη σπουδαιότητα των διαγωνισμών αυτών, ο Ν. Πολίτης παρατηρεί πως δεν παρέχουν πλήρη εικόνα της ελληνικής ποιητικής παραγωγής καθώς «...δεν κατήλθον όπως αγωνισθώσι, ζώντες έτι τότε, ούτε ο Σολωμός, ούτε ο Κάλβος, ούτε οι Σούτσοι, ούτε ο Βαλαωρίτης». Βλ. «Λυρικός ποιητικός αγών της Δ^{ης} Ολυμπιάδος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5942, 21/4/1889.

² «Ποιητικός αγών του έτους 1856», *Θελξινόη*, τχ. στ', 1/1856, σ. 185.

³ *Όπ.π.*, σελ. 184.

⁴ Α.Ρ. Ραγκαβής, «Ο ποιητικός διαγωνισμός του κ. Ι. Βουτσινά εν έτει 1862», *Εδέμ*, τχ. Ι', 1/7/1862, σ. 110.

εντείνει την λύραν του... είτε ο σοφώτατος της γλώσσης σχηματισμός είτε ο δημοδέστατος, πρέπει να είναι κατά τον τόνον εκείνον εντελής η γλώσσα και άμειπτος, το άκρον άωτον της καλλιτεπείας...».¹ Τα έργα πάντως που κρίνονται εκείνη τη χρονιά είναι στην πλειοψηφία τους γραμμένα σε γλώσσα «...ελληνίζουσα, και μάλιστα λίαν, ίσως υπέρ το δέον, και ενίστε άνευ ανάγκης ελληνίζουσα»,² με το βραβείο να απονέμεται στο «Σωκράτης και Αριστοφάνης» του Αλέξανδρου Βυζάντιου.

Ο ίδιος εισηγητής εμφανίζεται πιο τολμηρός το 1874, όταν τοποθετείται ξεκάθαρα κατά του αποκλεισμού της δημοτικής από τους ποιητικούς διαγωνισμούς.³ Κατά τη γνώμη του η αποκλειστική χρήση της καθαρεύουσας δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά τον σεβασμό της γραμματικής και την αποφυγή σολοικισμών. Από την άλλη, οι δόκιμοι δημοτικοί ποιητές «...ψάλλουσιν εις γλώσσαν έχουσαν και αυτήν γραμματικήν, ουχί μεν γραπτήν, αλλ' όμως ωρισμένην και αυστηράν».⁴ Ωστόσο το έργο που βραβεύεται τελικά είναι ο γραμμένος στην καθαρεύουσα «Κόδρος» του Γ. Βιζυηνού, με το ποίημα «Κατσαντώνης», «...εις γλώσσαν δημοτικήν, ωραίαν, ακριβή, ισχυράν και εικονικήν...»⁵ να αποσπά τον έπαινο της επιτροπής. Λίγες μέρες αργότερα η *Θράκη* δημοσιεύει την εισαγωγή ενός άλλου ποιήματος που έλαβε μέρος στον διαγωνισμό, του «Ονειρού», συνοδευόμενη από μια σύντομη επιστολή που αμφισβητεί την απόφαση των κριτών. Το συγκεκριμένο ποίημα είχε απορριφθεί για άλλα ελαττώματα, όχι όμως για τη γλώσσα του που ήταν «...δημώδης, καθ' υπερβολήν μάλιστα, αλλ' επιμελής εν γένει και χάριν έχουσα...».⁶

Μία δεκαετία περίπου μετά τον τελευταίο Βουτσινάιο διαγωνισμό, προκηρύσσεται ο Φιλαδέλφειος. Ο χορηγός Χρήστος Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς ορίζει πως το βραβείο των χιλίων δραχμών θα μπορούν να διεκδικήσουν μόνο λυρικά ποιήματα, δίχως να θέσει περιορισμούς ως προς τη γλώσσα. Έτσι στον πρώτο διαγωνισμό, το 1889, τα περισσότερα έργα είναι γραμμένα στη δημοτική κι ο Ν. Πολίτης αποφαινεται πως «...δια ταύτης οι ποιηταί της νεωτέρας Ελλάδος δύνανται να χωρήσωσιν ευθύτερον προς τον προορισμόν αυτών».⁷ Το έργο που τελικά βραβεύεται είναι ο «Ύμνος εις την Αθηνά» του Κ. Παλαμά,

¹ Α.Ρ. Ραγκαβής, «Ο ποιητικός διαγωνισμός του κ. Ι. Βουτσινά εν έτει 1862», όπ.π., σ. 111.

² Όπ.π., σελ. 112. Βλ. επίσης: Α.Ρ. Ραγκαβής, «Ο ποιητικός διαγωνισμός του κ. Ι. Βουτσινά εν έτει 1862», τχ. ΙΑ', 15/7/1862, σσ. 122-123.

³ Ο Α.Ρ. Ραγκαβής συνένταξε την έκθεση αλλά έφυγε εσπευσμένα για την Αίγυπτο, προκειμένου να παρασταθεί στον ετοιμοθάνατο γιο του, Αιμίλιο. Αντί αυτού ανέγνωνσε το κείμενο ο καθηγητής Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο, Θεόδωρος Αφεντούλης. Βλ. «Κρίσις του Βουτσινάιου ποιητικού αγώνος του 1874», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1627, 25-7/7/1874.

⁴ «Κρίσις του Βουτσινάιου ποιητικού αγώνος του 1874», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1627, 25-7/7/1874.

⁵ «Κρίσις του Βουτσινάιου ποιητικού αγώνος του 1874», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1630, 28-10/7/1874.

⁶ «Κρίσις του Βουτσινάιου ποιητικού αγώνος του 1874», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1628, 26-8/7/1874.

⁷ «Λυρικός ποιητικός αγών της Δ^{ης} Ολυμπιάδος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5942, 21/4/1889.

για τον οποίο ο εισηγητής λέει: «Γνώστης εμπειρότατος της γλώσσας του λαού ο ποιητής, κατώρθωσε να μη παρεκκλίνη ταύτης, αποφεύγων παν το προσκρούον εις αυτήν, δια δε του παραδείγματός του ευγλώττως ανασκευάζων την γνώμην των φρονούντων ότι η δημόδης γλώσσα είναι εν τη ποιήσει όργανον ανεπιτήδειον και εν πολλοίς ανεπαρκές».¹

Τον επόμενο χρόνο ο εισηγητής Αρ. Προβελέγγιος απαγγέλλει «...τον επικήδειον της καθαρευούσης εν τω εμμέτρω λόγω... τόσο μάλλον αξιοσημείωτον, όσο προέρχεται από των χειλέων ποιητού, όστις πλειότερον ίσως παντός άλλου εμεταχειρίσθη την καθαρεύουσαν».² Ο Σιφνιός ποιητής δηλώνει πως από τα έργα που έχουν υποβληθεί στον διαγωνισμό γίνεται φανερή η επικράτηση της δημοτικής γλώσσας στην ποίηση: «...ο προ πολλού περί των δύο ιδιωμάτων υφιστάμενος αγών ήρξατο επί εσχάτων των ημερών λυόμενος υπέρ της δημόδους. Η καθαρεύουσα, ην ως άνθος θερμοκηπίου εκαλλιέργησαν εν τοις σπουδαίοις αυτών οι λόγιοι, εκλείπει βαθμηδόν και η λύρα στέφεται με το ακμαίον και ευώδες άνθος της δημόδους. Η δε ανακαίνις της νεοελληνικής ποιήσεως, υπέρ ης πολλοί και καλοί ποιηταί μάτην εμόχθησαν, ταφέντες υπό τα ψυχρά σάβανα της καθαρευούσης, βεβαίως θέλει επιτευχθεί εν μέλλοντι χρόνω δια της δημόδους...».³ Ο Κ. Παλαμάς μοιράζεται το βραβείο με τον Ι. Πολέμη (τα έργα τους φέρουν τους τίτλους «Τα μάτια της ψυχής μου» και «Ερείπια» αντίστοιχα), ενώ τον έπαινο κερδίζει ο Κ. Κρυστάλλης για τα «Αγροτικά».

Στον διαγωνισμό του 1891 όμως, ο Α. Βλάχος επιχειρεί να αντιστρέψει το κλίμα. Παρόλο που βραβεύεται η «Θάλασσα» του Γ. Δαμιανού⁴ κι επαινείται «Ο καθρέφτης του πύργου μου» του Αρ. Κοταλιώτη,⁵ αμφότερα γραμμένα στη δημοτική, ο εισηγητής πλέκει το εγκώμιο της καθαρεύουσας. Υποστηρίζει πως ο συστηματικός αποκλεισμός της από την ποίηση είναι παράλογος, καθώς τα χιλιάδες φύλλα εφημερίδων που καθημερινά διαβάζονται από τον αθηναϊκό λαό αποδεικνύουν ότι γίνεται πλήρως κατανοητή. Διαχωρίζει την καθαρεύουσα από «...το γλωσσηματικόν εξάμβλωμα, το αξίωσιν έχον να πνίξη την ελ-

¹ «Λυρικός ποιητικός αγών της Δ^{ης} Ολυμπιάδος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5942, 21/4/1889. Η κριτική επιτροπή, αποτελούμενη από τους Ι. Ισιδωρίδη – Σκυλίση, Σ. Σακελαρόπουλο και Ν. Πολίτη, απένειμε έπαινο στα έργα των Αρ. Προβελέγγιου και Γ. Βιζυηνού, ενώ θετικές κριτικές απέσπασαν και τα έργα των Κ. Μάνου και Α. Μάτση (απόγονος του γνωστού Ζακυνθινού συγγραφέα), γραμμένα όλα στη δημοτική.

² «Φιλαδέλφειος ποιητικός αγών εις Αθήνας», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6275, 15/6/1890.

³ «Φιλαδέλφειος ποιητικός αγών εις Αθήνας», όπ.π..

⁴ Ο Α. Βλάχος σημειώνει πως η γλώσσα του έργου «...είνε εν γένει καθαρά δημοτική, σπανίως δε, πολύ σπανίως, ασχημίζει αυτήν περινενοημένη τις φράσις ή λέξις της μιγάδος, οίον φτερωτά, μυρωμένα, βοτσαλοστρωμένα, ολόγλυκα, και ει τι άλλον τοιούτον της νέας χύτρας μαγείρευμα». «Ο Φιλαδέλφειος ποιητικός αγών», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 3, 10/11/1891, σ. 36.

⁵ Ψευδώνυμο του Αργύρη Εφταλιώτη. Το ποίημα δημοσιεύθηκε με το όνομα του Εφταλιώτη και την υποσημείωση «Ποίημα επαινεθέν εις τον Φιλαδέλφειον Ποιητικόν Διαγωνισμόν του 1891» στο περιοδικό *Νέον Πνεύμα* της Αθήνας. Βλ. Α. Εφταλιώτη, «Ο καθρέφτης του πύργου μου», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 33, 1/11/1894, σσ. 1033-1041.

ληνικήν γλώσσαν υπό την σχολαστικήν αυτού πτέρναν...»,¹ όπως διαχωρίζει και την «καθαρή και γνήσια» γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών από τη γλώσσα που προσπαθούν να δημιουργήσουν οι νέοι ποιητές, «γλώσσα αυτόχρημα συνθηματική, κράμα συμμιγές και παντοδαπόν, δυνάμενον να χαρακτηρισθή προσφυώς μόνον δια της αθανάτου λέξεως του μακαρίτου Νερουλού κορακιστικά».² Στηλιτεύει όσους μπλέκουν λέξεις και τύπους της αρχαίας, της δημοτικής και των τοπικών ιδιωμάτων, γράφοντας ουσιαστικά χωρίς γραμματικούς κανόνες και συμβουλεύει τους νέους ποιητές: «*Ας παραιτηθώσι [της] γλωσσικής πυργοποιΐας... και ας περιβάλωσι τας ιδέας των την ωραίαν και αληθώς ζωντανήν γλώσσαν, ην αναγινώσκουσι και εννοούσι σήμερον πάντες οι δυνάμενοι ν' αναγινώσκωσιν Έλληνες*».³

Ο αντίτυπος της εισήγησης του Ά. Βλάχου είναι άμεσος, αφού στους όρους του διαγωνισμού προστίθεται ένας νέος, σύμφωνα με τον οποίο «...τα υποβληθησόμενα εις τον διαγωνισμόν ποιήματα έπρεπε να είναι γεγραμμένα ή εις την “αμιγή δημώδη” (δηλονότι την γλώσσαν των δημοτικών ασμάτων) ή εις την καθαρεύουσαν...».⁴ Το 1892 η κριτική επιτροπή, με εισηγητή και πάλι τον Ά. Βλάχο, απορρίπτει ως «*ποιητικά ναυάγια*»⁵ την πλειοψηφία των έργων που έχουν υποβληθεί στον διαγωνισμό και βραβεύει το «Έρωσ και Ψυχή» του Γ. Στρατήγη, ενώ επαινεί τη συλλογή: «Ο τραγουδιστής του χωριού» του Κ. Κρυστάλλη. Το πρώτο είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα και το δεύτερο σε «αμιγή δημώδη», οπότε οι κριτές χαιρετίζουν το γεγονός «...ως οίωνόν της επί την ευθείαν γλωσσικήν οδόν τροπής της νέας ελληνικής ποιήσεως».⁶ Την απόφαση της επιτροπής σχολιάζει το 1894 ο Ν. Βασιλειάδης. Σε άρθρο με αφορμή το θάνατο του Κ. Κρυστάλλη αναφέρει πως ο ποιητής «...πριν στείλη τα τραγούδια του εις τον ποιητικόν διαγωνισμόν εγνώριζε κατά γενικήν πεποίθησιν ότι θα αποτύγχανε, διότι ο εισηγητής κ. Βλάχος ήτο αντιθέτου γλωσσικής μερίδος».⁷ Το ίδιο αναφέρει και ο Ι. Γρυπάρης, ο οποίος δεν κάνει λόγο μόνο για τις γλωσσικές ιδέες του Ά. Βλάχου, αλλά και για το παρασκήνιο του Φιλαδέλφειου και της πολιτικής. Σε αυτά εξάλλου αποδίδει και τον τερματισμό του διαγωνισμού.⁸

¹ «Η γλώσσα της νεωτέρας ελληνικής ποιήσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6688, 8/11/1891.

² «Η γλώσσα της νεωτέρας ελληνικής ποιήσεως», όπ.π.

³ «Η γλώσσα της νεωτέρας ελληνικής ποιήσεως», όπ.π.

⁴ «Φιλαδέλφειος Ποιητικός Αγών εν Αθήναις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6971, 29/10/1892.

⁵ «Φιλαδέλφειος ποιητικός αγών. Κρίσις της επιτροπής των Ελλανοδικών Απαγγελθείσα εν τω εν Αθήναις Πανεπιστημίω υπό του εισηγητού αυτής Αγγέλου Βλάχου», *Κήρυξ*, τόμ. Γ', τχ. 17, 21/11/1892, σ. 254.

⁶ «Φιλαδέλφειος ποιητικός αγών. Κρίσις της επιτροπής των Ελλανοδικών Απαγγελθείσα εν τω εν Αθήναις Πανεπιστημίω υπό του εισηγητού αυτής Αγγέλου Βλάχου», *Κήρυξ*, τόμ. Γ', τχ. 19, 5/12/1892, σ. 285.

⁷ Ν. Βασιλειάδης, «Κώστας Κρυστάλλης. Ο τραγουδιστής του χωριού και της στάνης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 98, 5/5/1894.

⁸ Ι.Ν. Γρυπάρης, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 10-11, 1/1/1894, σ. 170.

Κάποιοι, σαφώς μικρότερης εμβέλειας, διαγωνισμοί διεξάγονται και επί οθωμανικού εδάφους. Ορισμένοι έχουν πολύ συγκεκριμένο σκοπό, όπως ο αυτός που διοργανώνει ο Πανιώνιος Σύλλογος Σμύρνης, προκειμένου να επιλέξει την ποιητική σύνθεση που θα αποτελέσει τον ύμνο του Συλλόγου. Η κριτική επιτροπή, αποτελούμενη από τους Γ. Μιστριώτη, Ν. Καζάζη και Αρ. Προβελέγγιο, δίνει το βραβείο στο έργο του δεκατριάρχου Στ. Σπεράντσα, το οποίο ήταν γραμμένο σε γλώσσα αρχαϊζουσα. Άλλοι διοργανώνονται από περιοδικά που εκδίδονται στην Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για μεμονωμένες προσπάθειες, οι οποίες δεν έχουν μεγάλη ανταπόκριση. Στον διαγωνισμό για τη μετάφραση ενός σονέτου του S. Prudhomme που προκηρύσσει ο *Επίκαιρος*,¹ βραβεύεται η προσπάθεια του Ό. Μπεκέ. Όταν όμως ο Α. Γεωργιάδης αποπειράται να οργανώσει έναν ποιητικό διαγωνισμό μέσω των *Χρονικών*, η συμμετοχή ποιητών της Πόλης είναι απογοητευτικά μικρή και το βραβείο καταλήγει στην Αθήνα, στα χέρια του Λέανδρου Παλαμά. Καλύτερη τύχη έχουν οι εβδομαδιαίοι διαγωνισμοί που διοργανώνει το *Απ' Όλα* καθ' όλη τη διάρκεια του 1914, πιθανότατα χάρη στα βραβεία των δύο τουρκικών λιρών που έχει αθλοθετήσει ο Ισαάκ Τσαούσογλου.² Για μία ακόμη φορά η χρήση της δημοτικής θεωρείται αυτονόητη. Σε αυτήν είναι γραμμένα όλα τα βραβευθέντα έργα, ενώ στους όρους των διαγωνισμών δεν υπάρχει η παραμικρή μνεία για τη γλώσσα που θα πρέπει να μεταχειριστούν οι συμμετέχοντες.

7.1.4 Συζήτηση και κριτική για τη γλώσσα της ποίησης

Η εκτεταμένη χρήση της δημοτικής στην ποίηση, φέρνει και την αντίστοιχη συζήτηση στις στήλες των εφημερίδων. Τα σχετικά δημοσιεύματα αποτελούν αφενός κατάθεση απόψεων για την ποίηση και τη γλώσσα γενικότερα, κι αφετέρου κριτική για συγκεκριμένους ποιητές και το έργο τους. Στην πρώτη κατηγορία εμπίπτουν τα παλιότερα δημοσιεύματα, όπως αυτό του περιοδικού *Επτάλοφος*. Ο συντάκτης του (πιθανότατα ο Ι. Ραπτάρης), παραδέχεται ότι η δημοτική γλώσσα έχει τη χάρη της, αλλά μπροστά στον αγώνα για την ανόρθωση της γλώσσας που «ευδοδόμενος προχωρεί» θα πρέπει να ενώσουν όλοι

¹ «Διαγωνισμός πρώτος», *Επίκαιρος*, τχ. 1, 4/1/1909, σ. 14.

² «Όροι των εβδομαδιαίων διαγωνισμών του *Απ' Όλα*», *Απ' Όλα*, τχ. 180, 8/2/1914, σ. 507. Τα βραβευθέντα έργα δημοσιεύονται στο περιοδικό. Βλ. ενδεικτικά: «Στον τάφο της αγάπης», *Απ' Όλα*, τχ. 177, 18/1/1914, σ. 458, «Ηλιοβασίλεμα», *Απ' Όλα*, τχ. 180, 8/2/1914, σ. 506, «Ποιος ξεύρει;», *Απ' Όλα*, τχ. 187, 29/3/1914, σ. 618, «Τέτοιος κόσμος είναι!», *Απ' Όλα*, τχ. 196, 24/5/1914, σ. 741.

τις δυνάμεις τους με σκοπό τη διάπλαση της πανελληνίας (καθαρεύουσας) γλώσσας. Τονίζει μάλιστα ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερο εμπόδιο για την επίτευξη του σκοπού αυτού, από την ανάδειξη ενός μεγάλου ποιητή που θα χρησιμοποιεί τη δημοτική, διότι «...τόσον δε ευχερεστέρα είνε η χρήσις της δημώδους γλώσσης, παρά η της καθαράς, ης η εντελής άσκησις εμβριθώς απαιτεί φιλολογικά σπουδάς και πολλές έχει ακάνθας, ώστε η της πρώτης εμπύχως θέλει επιφέρει της δευτέρας, αν όχι την καταστροφήν, αλλά βεβαίως την οπισθοδρόμησιν».¹ Σε αυτούς που διατείνονται ότι πρέπει να γίνει αποδεκτή ως γραπτή κάποια μορφή της δημοτικής, αντιτάσσει ως επιχείρημα τα τεκταινόμενα στην κωμωδία «Βαβυλωνία» του Δ.Κ. Χατζηασλάνη.

Η διείδυση της δημοτικής γλώσσα στην ελληνική ποίηση δεν αντιμετωπίζεται με τον ίδιο τρόπο από όλους. Η J. Lamber περιγράφει τον σχηματισμό της ποιητικής σχολής της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τα μέλη της οποίας χρησιμοποιούσαν τη «ρωμαϊκή γλώσσα» για να εκφράσουν το δημιουργικό τους πνεύμα.² Ο κατατρεγμός των Φαναριωτών, συνέπεια της Ελληνικής Επανάστασης, ανάγκασε πολλούς από αυτούς τους ποιητές να καταφύγουν στην Αθήνα, όπου άσκησαν μεγάλη επιρροή στην ανάπτυξη της ελληνικής ποίησης.³ Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στον Π. Σούτσο, ο οποίος ουσιαστικά κατέστρεψε τα ποιήματα που είχε γράψει στη δημοτική όταν θέλησε να τα μεταφέρει στο ιδίωμα που συμφωνούσε με τις γλωσσικές του θεωρίες, καθώς και στον Κ. Ασώπιο, που κατέκρινε τα φιλολογικά συστήματα «...άτινα θέλουσι να σταματήσωσι την ζωήν... παρέχοντα αρχαίον τύπον εις νέαν βάσιν αισθημάτων».⁴ Η προτίμηση της Γαλλίδας λογοτέχνης για τη δημοτική γλώσσα εκφράζεται σαφέστα μέσω της κριτικής της, τόσο για τους Α. Χριστόπουλο και Η. Τανταλίδη, όσο και για τον Α. Ραγκαβή.⁵

Η άλλη όψη του νομίσματος φανερώνεται στην ίδια εφημερίδα, τον *Νεολόγο*. Αυτή τη φορά ως πρότυπα προβάλλονται ο Α. Σούτσος κι ο Γ. Ζαλοκώστας, που «...εδημιούργησαν γλώσσαν και εκ νεκρών ανέστησαν την ποίησιν...».⁶ Ο συντάκτης του άρθρου χαρακτηρίζει τους σύγχρονους ποιητές «ρωποπερπερήθρες» (αυτοί που φλυαρούν ανόητα) κι οκνούς ως προς την εκμάθηση της γλώσσας. Τους κατηγορεί ότι η γλώσσα που έ-

¹ «Τινά περί ποιήσεως και των συγχρόνων ποιητών», *Επτάλοφος*, τχ. 34, 30/12/1863, σ. 116.

² «Ποιηταί εν την νεωτέρα Ελλάδι», *Αυγή*, αρ.φ. 95, 23/10/1880.

³ J. Lamber, «Σύγχρονοι Έλληνες ποιηταί», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3495, 6-18/11/1880 & αρ.φ. 3517, 3-15/12/1880.

⁴ J. Lamber, «Σύγχρονοι Έλληνες ποιηταί», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3522, 9-21/12/1880.

⁵ J. Lamber, «Σύγχρονοι Έλληνες ποιηταί», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3495, 6-18/11/1880, αρ.φ. 3497, 8-20/11/1880 & αρ.φ. 3523, 10-22/12/1880.

⁶ Θ.Μ. «Βιβλιοκρισία. Ευγένιου Λαντς, Λυρικά ή εν βλέμμα επί τη ενεστώσης ελλ. ποιήσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5481, 21/9/1887.

χουν δημιουργήσει είναι ακατάληπτη στο μεγαλύτερο μέρος του λαού, σε αντίθεση με αυτή που χρησιμοποίησαν στο παρελθόν ποιητές όπως ο Σολωμός ή ο Βαλαωρίτης. Έναντιώνεται λοιπόν στον Α. Λασκαράτο που έχει εκφραστεί θετικά για τη δημοτική, «...καθότι η εν τη γλώσση ταύτη γεγραμμένη φαυλορρήμων ποιήσις είνε οθνεία και ανθελληνική, είνε οπισθοδρομικών αισθημάτων παρήμερος και ανόητος ανατύπωσις...»¹ αλλά και στους J. Lamber και A. Bolltz, διότι τα σύγχρονα ποιητικά έργα «ούτε... εισίν ελληνικά το ήθος, την φράσιν και την γλώσσαν, αλλ' ουδ' εκπροσωπούσι το παράπαν τον του αγνού και φρενήρους έλληνοσ πόθον...».²

Οι απόψεις αυτές δεν αποκλείεται να απηχούν τη γνώμη μιας σημαντικής μερίδας των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Άλλωστε, ο Ι. Γρυπάρης παραθέτει ως εξήγηση για τη φιλολογική στείρωση της Πόλης ένα απόσπασμα από διήγημα της Α. Παπαδοπούλου, σύμφωνα με το οποίο οι Κωνσταντινουπολίτες απορρίπτουν όλους τους σύγχρονους ποιητές, διότι πολύ απλά «δεν τους εδιάβασαν».³ Τη δήλωση αυτή χαρακτηρίζει άδικη ο Ο. Ανδρεάδης. Τα έργα ορισμένων ποιητών, υποστηρίζει, είναι πιθανό να μην τα διαβάζουν γιατί απογοητεύονται από τον πρώτο κιόλας στίχο, «...αλλά τινών ως του Δροσίνη τα λυρικά, βεβαίως ανέγνωσαν και εξετίμησαν».⁴ Στα έντυπα της εποχής δεν καταγράφεται κάποια απάντηση στον Ο. Ανδρεάδη, αλλά τρία χρόνια αργότερα η *Φιλολογική Ηχώ* αποδίδει τη – λόγω του γλωσσικού ζητήματος – μικρή εκτίμηση προς τους νεότερους ποιητές, σε πλάνη και προκατάληψη. Το επιχείρημα που κατατίθεται είναι ότι όπως ο Όμηρος ή ο Βιργίλιος δε χρειάστηκε να καταφύγουν σε κάποια ιδιοματική γλώσσα, αλλά εξέφρασαν τις ιδέες τους στη γλώσσα που μιλούσαν, έτσι κι ένας σύγχρονος ποιητής, αν έχει το απαιτούμενο ταλέντο, «...την γλώσσαν θα την καταστήση τελείαν, θ' αποκαλύψη θησαυρούς και θα θέση υψηλά την γλώσσαν εις την οποίαν έγγραψε, πολύ υψηλά, παρά την γλώσσαν του Ομήρου και του Βιργιλίου».⁵

Ο Κ. Μακρίδης διαφωνεί με τα παραπάνω και με το γνώριμο σατιρικό του ύφος κατεβάζει τις ποιητικές δημιουργίες σε δημοτική γλώσσα στο επίπεδο των οينوπωλείων της Πόλης. Άλλωστε, υποστηρίζει, χάρη στα «μαλλιαροτραβήγματα» των δημοτικιστών ο καθένας μπορεί να γίνει μεγάλος ποιητής. Το μόνο που χρειάζεται είναι μερικά ποτηράκια κρασί, ώστε ανακατεύοντας ακατάληπτες λέξεις να συνθέσει μερικές ασυναρτησίες

¹ Θ.Μ. «Βιβλιοκρισία...», όπ.π..

² Θ.Μ. «Βιβλιοκρισία...», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5482, 22/9/1887.

³ Ι. Γρυπάρης, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 10-11, 1/1/1894, σ. 171.

⁴ Ο. Ανδρεάδης, «Επιφυλλίς. Φιλολογικά χρονικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7511, 3/9/1894.

⁵ «Ο δον Κισότος περί ποιήσεως», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 40, 7/1/1897, σ. 317.

και να τις στείλει για δημοσίευση στον *Νουμά*.¹ Θέση στον *Ταχυδρόμο* όμως έχουν και διαφορετικές απόψεις, οι οποίες κυμαίνονται από την επιφυλακτική συγκατάβαση απέναντι στη δημοτική των ποιημάτων του Α. Σημηριώτη,² μέχρι την ενθουσιώδη κριτική της γλώσσας του Ι. Πολέμη.³ Αυτό δεν θα πρέπει να θεωρείται περίεργο, καθώς η χρήση της δημοτικής στην ποίηση και τη λογοτεχνία έχει γίνει δεκτή όχι μόνο από τον Τύπο, αλλά ακόμα και από επίσημους θεσμούς των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρουμε μια επιστολή που δημοσιεύει η *Βοσπορίς*, καθώς και τα Ημερολόγια των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων. Στην πρώτη ο Στ. Μαρτζώκης γράφει: «Είναι αλήθεια ότι πρέπει να λάβουμε υπογραμμό στη δημοτική γλώσσα τους άλλους αιώνες, αλλά πρέπει ν' αντιπροσωπεύσουμε τη δική μας εποχή, πρέπει να παίρνουμε τας λέξεις από το στόμα του ζωντανού και όχι να τη γυρεύουμε μέσα στη σκόνη του νεκρού». ⁴ Στα δεύτερα διαφημίζεται η παρουσία έργων γνωστών δημοτικιστών,⁵ ενώ η έκδοσή τους χαιρετίζεται ως προσπάθεια αποτίναξης της πνευματικής νάρκης που ταλανίζει την Πολιτική κοινωνία, με τη συνδρομή «...των κομψότερων και εμβριθεστέρων καλάμων της συγχρόνου λογογραφίας μας». ⁶

Σχόλια για τη γλώσσα και το γλωσσικό ζήτημα βρίσκουμε και σε άρθρα ή κριτικές για συγκεκριμένους ποιητές. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως η επίσκεψη του Ι. Πολέμη στην Κωνσταντινούπολη, αποφεύγεται επιμελώς οποιαδήποτε αναφορά στις γλωσσικές προτιμήσεις του ποιητή. Περιγράφεται όμως με λεπτομέρειες η ενθουσιώδης υποδοχή που του επιφυλάσσουν οι Έλληνες της Πόλης κι αυτό μπορεί να εκληφθεί ως αποδοχή και των επιλογών του στο ζήτημα της γλώσσας.⁷ Σε άλλες περιπτώσεις οι αναφορές είναι άμεσες κι εκτενείς, όπως συμβαίνει σε κάποια άρθρα για τους Γ. Βιζυηνό, Γ. Μαρκορά και Α. Γιαλούρη. Στην περίπτωση του πρώτου, πέρα από ορισμένα θερμά δημοσιεύματα

¹ Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροτραβήγματα», στο Τσεβίκ - Μπαϊβεριάν (2008), σσ. 289-290.

² John, «Νέα βιβλία. Άγγελου Θ. Σημηριώτου, Τα Μαύρα κρίνα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 2089, 7/7/1905. Ο συντάκτης του άρθρου δηλώνει ρητά πως έχει αποξενωθεί από τη σύγχρονη ποίηση κι ο λόγος είναι «...το είδος της γλώσσας, το οποίον από τινων ετών εθεωρήθη ως το μόνον κατάλληλον προς έκφρασιν ποιητικών νοημάτων υπό των καλαισθήτων συγχρόνων φοιβολήπτων μας». Διαβάζοντας όμως τη συλλογή του Α. Σημηριώτη ανακάλυψε «...ότι είναι δυνατόν η νεωτερίζουσα αύτη γλώσσα ν' αποθή συμπαθής...».

³ «Φιλολογική επιθεώρησις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 786, 28/12/1900.

⁴ Στ. Μαρτζώκης, «Επιστολή», *Βοσπορίς*, τχ. 9, 10/7/1904, σσ. 100-101.

⁵ «Εθν. Φιλ. Καταστήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 2230, 24/12/1905.

⁶ «Φιλανθρωπία και φιλολογία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 2022, 7/4/1905.

⁷ Βλ. «Επί τη αφίξει του κ. Ι. Πολέμη», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 267, 24/11/1906, Α. Σημηριώτης, «Ιωάννης Πολέμης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 272, 30/11/1906 & Α. Σημηριώτης, «Το κοινόν και ο Πολέμης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 274, 2/12/1906.

στα οποία εκφράζεται ο πανθομολογούμενος θαυμασμός για τον ποιητή,¹ σημαντικό ρόλο παίζει η στενή σχέση που έχει αναπτύξει μαζί του ο Ν. Βασιλειάδης. Αυτός παρουσιάζει το 1896 το έργο του Γ. Βιζυηνού σε μία διάλεξη στον ΕΦΣΚ, την οποία η *Φιλολογική Ηχώ* χαρακτηρίζει «αλησμόνητη». Σύμφωνα με τον συντάκτη, ο Ν. Βασιλειάδης «...ωμίλει τόσω ωραία, τόσω φυσικά, τόσω αβίαστα· η γλώσσα, την οποίαν μετεχειρίζετο και η γλώσσα των ποιημάτων, τα οποία απήγγειλεν εκ της συλλογής του μακαρίτου ποιητού, είχε τόσην μουσικήν μέσα της, ώστε ελικνίσθησαν και οι φανατικώτεροι και, ... εχειροκρότησαν κατά λάθος».²

Τα *Χρονικά* κατατάσσουν τον Γ. Μαρκορά στο βάθρο των πρόδρομων του δημοτικισμού, μαζί με τον Ι. Βηλαρά. Μάλιστα η χρήση της δημοτικής γλώσσας από τους Επτανήσιους λογοτέχνες ταυτίζεται με την καλλιέργεια της εθνικής ιδέας και οι «καθαρευουσιάνοι κι ανίκανοι ποιητές» τοποθετούνται περιφρονητικά στη θέση του εχθρού, του «λογιώτατου».³ Σε αυτή την περίπτωση η θέση του περιοδικού απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα παίζει πρωταρχικό ρόλο, καθώς τις ίδιες μέρες στο συντηρητικότερο *Απ' Όλα* αναφέρεται απλώς ότι «η γλώσσα των ποιημάτων του Μαρκορά είναι η επιμελεμένη δημοτική της Επτανήσου...».⁴

Ο Χρ. Χρηστοβασίλης καταγγέλλει την άδικη απέχθεια που νιώθουν οι Έλληνες της Πόλης απέναντι στη σύγχρονη φιλολογία, την οποία όχι μόνο δεν υποστηρίζουν, αλλά την καταδιώκουν «...από σφαλερή αντίληψη, που εκαλλιέργησε από την μια μεριά η βιβλιοκαπηλία κι ο Δασκαλισμός, κι από την άλλη η αμάθεια κι η αγυρτεία μερικών, που νομίζουν ή θέλουν να πιστεύουν ότι η ζωή του Ελληνισμού και το μέλλον του δεν εξαρτάται από το πνεύμα το υψηλό, το άρτιο, το δημιουργό, αλλ' από τα ν και τα σ, που έχει η αρχαία γλώσσα μας στο τέλος μερικών πτώσεων και κατάργησε η ζωντανή μας γλώσσα».⁵ Στο πλαίσιο αυτό, εκφράζει τη συμπόνια του για τον Α. Γιαλούρη, δημιουργό των «Βραδινών Τραγου-

¹ Βλ. «Εις ποιητής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6813, 16/4/1892, Π.Ν. Κεσίσογλους, «Γεώργιος Βιζυηνός», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 92, 25/4/1896, Ν. Βασιλειάδης, «Ιωάννης [sic] Βιζυηνός. Ο παραφρονήσας ποιητής», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 93, 26/4/1896, Ι. Χρονογράφος, «Απογεματιανή», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 13, 27/5/1896, σσ. 95-96,

² «Φιλολογική ημερίς», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 39, 28/12/1896, σ. 306. Να σημειωθεί πως στη διάλεξη εκείνη ο Ν. Βασιλειάδης αναφέρθηκε απερίφραστα στις απόψεις του Γ. Βιζυηνού σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα: «... ο Βιζυηνός εγκύψας εν μακραίς μελέταις είχε θεωρίαν, ότι η γλώσσα δεν πλάσσεται παρά του μεν και του δε, αλλ' ότι ζη αυτή και τρέχει τον ρουν της εις όλον το έθνος. Και δι' αυτό εξήτει την ζωντανήν γλώσσαν του έθνους αμιγή, ατροποποίητον, άνευ τεχνικών δεσμών και γραμματικής κατά συνθήκην παραποιήσεως». Βασιλειάδης (1910), σ. 318.

³ Α. Γεωργιάδης, «Γεράσιμος Μαρκοράς», *Χρονικά*, τχ. 4, 15/9/1911, σ. 38.

⁴ Χ.Χ., «Γεράσιμος Μαρκοράς», *Απ' Όλα*, τχ. 56, 10/9/1911, σ. 677.

⁵ Χρ. Χρηστοβασίλης, «Κριτικά. Α. Ακροθαλασσίτη "Βραδινά Τραγούδια"», *Χρονικά*, τχ. 16, 15/3/1912, σ. 196. Ο Α. Γιαλούρης χρησιμοποίησε το φιλολογικό ψευδώνυμο «Αντώνης Ακροθαλασσίτης».

διών», «...διότι γράφει την ζωντανή μας γλώσσα, την γλυκειά γλώσσα της μάνας μας κι όχι τη μούμια, που είναι σαβανωμένη δυο χιλιάδες χρόνια».¹ Αυτό, σύμφωνα με τον συντάκτη, είναι αρκετό για να του γυρίσει το κοινό την πλάτη και να υποστεί οικονομική ζημία.

Ακόμα πιο αναλυτική είναι η παρουσίαση των γλωσσικών ιδεών του Ι. Πολυλά. Ο *Νεολόγος* στο άρθρο με το οποίο ανακοινώνει τον θάνατό του περιορίζεται απλώς να αναφέρει ότι «...μετέφραζε την *Οδύσειαν* και την *Ιλιάδα* εις θαυμασίους δημοτικούς στίχους και έγραφε κριτικές και γλωσσολογικές μελέτας...»,² ενώ η *Νέα Επιθεώρησις* χαρακτηρίζει τις μεταφράσεις του ως «...μνημεία φιλολογικά, εις τα οποία έταμε νέας οδούς εις την γλώσσαν...»³ και σημειώνει ότι μελέτησε το γλωσσικό ζήτημα με ψυχρή λογική και μετριοπάθεια «...και αφύπνισε νέον ενδιαφέρον περί το αιώνιον και άλυτον δυστυχώς αυτό σχίσμα».⁴ Η *Φιλολογική Ηχώ* όμως εμβαθύνει πολύ περισσότερο. Στο σχετικό άρθρο ο Ι. Γρυπάρης τονίζει πως ο ποιητής αφιέρωσε τη δραστηριότητά του στη γλωσσοπλαστική αναμόρφωση, η οποία «...δεν έφερεν τους πρώτους αυτής καρπούς, χωρίς να γίνη τάχιστα επαισθητός ο μαρασμός και ο μοιραίος όλεθρος εις τον οποίον είναι καταδικασμένη η άκαρπος συκή των δυστυχών ημερών – η καθαρεύουσα».⁵ Απαντώντας στο άρθρο αυτό ο Ν. Βασιλειάδης περιγράφει τη γλωσσική «μέση οδό» του Ι. Πολυλά, ο οποίος «...δεν ήτο ριζοσπάστης δημοτικιστής όστις θέλει να κολοβώνη τας λέξεις και να σαρώνη των χωρικών τας γλωσσικάς διαφθοράς ίνα αποτελέση γλωσσικόν ίνδαλμα, δήθεν της λαλουμένης γλώσσης, αλλά ούτε και συντηρητικός εικονολάτρης της καθαρευούσης μούμιας αλλοίας εποχής και αλλοίων αναγκών».⁶ Αντιθέτως, συνδύαζε από την καθαρεύουσα «ότι είνε ζωντανόν» κι από τη δημοτική «ότι είνε πλαστικόν και εξηυγενισμένον» προκειμένου να ακολουθήσει τον δρόμο που υπέδειξε ο Δ. Σολωμός και στον οποίο βάδισαν και βαδίζουν ποιητές όπως οι Γ. Βιζυηνός, Γ. Δροσίνης και Κ. Παλαμάς.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι αναφορές στο γλωσσικό ζήτημα περιορίζονται σε μεμονωμένα σχόλια, όπως αυτά που εκθειάζουν τον Α.Ρ. Ραγκαβή γιατί «ο *Κουτρούλης* ανεβίβασε την δημώδη Ελληνικήν γλώσσαν πολύ υψηλότερα παρ' ό,τι είχαν ήδη αναβιβάση αυτήν τα *Λυρικά του Αθανασίου Χριστοπούλου* και τα λεγόμενα *Κλέπτικα τραγούδια*»,⁷ ή τον Α. Βαλαωρίτη, που κέρδισε τον τίτλο του εθνικού ποιητή χάρη στη «ρέουσα γλώσσα»

¹ Χρ. Χρηστοβασίλης, «Κριτικά. Α. Ακροθαλασσίτη "Βραδινά Τραγούδια"», όπ.π..

² «Ιάκωβος Πολυλάς», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8163, 30/7/1896.

³ «Ο Ιάκωβος Πολυλάς», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1663, 2-14/8/1896.

⁴ «Ο Ιάκωβος Πολυλάς», όπ.π..

⁵ Ι. Γρυπάρης, «Ιάκωβος Πολυλάς», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 27, 3/8/1896, σ. 209.

⁶ Ν. Βασιλειάδης, «Ανοικτό γράμμα δια τον Πολυλά», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 29, 24/8/1896, σ. 227.

⁷ Σ., «Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής», *Επτάλοφος*, τχ. 49, 15/8/1864, σ. 370.

του, μεταξύ άλλων.¹ Το αξιοσημείωτο, για μία ακόμη φορά, είναι πως έντυπα που τάσσονται κατά της δημοτικής, σχολιάζουν θετικά τη χρήση της. Ο *Ταχυδρόμος* για παράδειγμα, δημοσιεύει μετά τον θάνατο του Α. Λασκαράτου απόσπασμα από τον πρόλογο ενός βιβλίου του, με το οποίο εξηγεί τις γλωσσικές του επιλογές: «*Εγώ π.χ. εστοχάστηκα πάντα μου πως τα δόντια μόνον ημπορούνε να βγούνε από το στόμα των ανθρώπωνε, μα η γλώσσα ποτέ. Έτσι κηόλα δεν ήθελα ποτέ ριθοκινδυνέσω να βγάλω τη γλώσσα μου για να βάλω μίαν άλλην καλύτερη...*».² Στην ίδια εφημερίδα η «*Σκουπιδιάδα*» του Π. Δημητρακόπουλου, γραμμένη στη γλώσσα και το ύφος του Α. Λασκαράτου, χαρακτηρίζεται ως φαινόμενο εξυγιαντικής επανόδου στο γνήσιο ελληνικό πνεύμα των γόνιμων ιδεών «*...εν μέσω του απελπιστικού εκφυλισμού της ιδέας και του ύψους και του γλωσσικού αισθήματος...*».³

Σαφέστερες είναι οι αναφορές που βρίσκουμε στα δημοτικιστικά περιοδικά. Ο θάνατος του Λ. Μαβίλη δίνει στα *Χρονικά* την ευκαιρία να υπενθυμίσουν τη στάση του κατά τη συζήτηση στη Βουλή για την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911, όπου «*...από τους πρώτους μίλησε με παρρησία για τη δημοτική μας γλώσσα. Από τους πρώτους χτύπησε τους Κουλουμπάκηδες και τα άλλα άρρωστα κοπέλια του Μιστριώτη. Από τους πρώτους έδειξε το δρόμο του Φωτός στους πατέρες του έθνους, τους μεθυσμένους από το χασίς της προγονολατρείας*».⁴ Ο Α. Γιαλούρης σημειώνει πως την εποχή που πρωτοεμφανίστηκε ο Ι. Γρυπάρης, «*το γλωσσικό ζήτημα συζητιούνταν ακόμα και στην ποίηση...*», η οποία «*...μόλις χειραφετιούνταν οριστικά από τα δεσμά της καθαρεύουσας...*»,⁵ ενώ και ο Α. Μελαχρινός συμφωνεί ότι «*για την Πόλη μας ιδιαίτερα ο Γρυπάρης ήταν η πρώτη αφορμή του δημοτικισμού...*».⁶ Στον αντίποδα, σ' ένα σημείωμα για τον θάνατο του Α. Βλάχου ο *Λόγος* επισημαίνει λακωνικά: «*Δεν μπόρεσε να νοιώσει τη γλωσσική αλήθεια και καταδίωξε όσο μπόρεσε την αληθινή ποίηση*».⁷

Αναλυτικότερος είναι ο καθηγητής του Harvard Αριστείδης Φουτρίδης. Στον πρόλογο της «*Ασάλευτης Ζωής*» του Κ. Παλαμά, ο οποίος δημοσιεύεται στον *Λόγο* το 1922, συγκρίνει τις γλωσσικές εξελίξεις στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα. «*Η νίκη όμως για τις νέες αυτές τάσεις στην Ελλάδα δεν ήταν τόσο εύκολη όπως στην Αμερική*», γράφει. «*Στην Ελλάδα η κατάσταση ήταν πολύ πιο σοβαρή. Οι άνθρωποι εκεί ζουν στον ίσκιο της Ακρόπολης,*

¹ «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3149, 4-16/8/1879.

² «Ανδρέας Λασκαράτος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 956, 1/8/1901.

³ «Έντυπώσεις της ημέρας. Σκουπιδιάδα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1561, 8/9/1903.

⁴ «Δικά μας και ξένα. Λαυρέντιος Μαβίλης», *Χρονικά*, τχ. 29, 15/12/1912, σσ. 93-94.

⁵ Α. Γιαλούρης, «Το έργο του Γρυπάρη. Κριτικό σημείωμα», *Διώνυσος*, τχ. 3, Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1919, σ. 6. Το ίδιο άρθρο αναδημοσιεύθηκε στον *Λόγο*, τχ. 5, Μάρτιος 1920, σσ. 173-188.

⁶ Μ., «Νεοελληνική ποίηση. Ι.Ν. Γρυπάρη Σκαρβαίοι και Τερρακόπτες», *Ζωή*, τχ. 1, 1/8/1920, σ. 40.

⁷ «Χρονικά – Αύγουστος. Άγγελος Βλάχος», *Ο Λόγος*, τχ. 10, Αύγουστος 1920, σ. 423.

και ο κλασικισμός καλλιεργήθηκε εκεί γενεές ολόκληρες σαν ισοδύναμος με τον εθνισμό. Γερό αίσθημα πατριωτισμού και η διδαχή της Καθαρεύουσας στα σχολεία, έκανε και τους χωριανούς ακόμα να ντρέπονται για τη γλώσσα τους και, αν και δεν την εγκατέλειψαν, είχαν πρόθυμοι να υποστούν σημαντικές θυσίες για να δουν τα παιδιά των στις κορφές του καθαρευουσιανισμού. Αυτό εξηγά πώς ο λαός ακολούθησε τους καθαρευουσιάνους όταν οι δημοτικιστές κατέβηκαν στον αγώνα. Πήρε τέσσερις γενεές αδιάκοπες προσπάθειες... κάμποσες αιματηρές στάσεις και μια εθνική επανάσταση πρωτού η Κυβέρνηση του Βενιζέλου μπορέσει να μπάσει στα κρατικά δημοτικά σχολεία διδαχτικά βιβλία γραμμένα στη ζωντανή γλώσσα της Ελλάδας. ... Αναμφίβολα, αυτό είναι το πιο ελπιδοφόρο σημάδι της Ελληνικής Αναγέννησης».

Κάποτε σε αυτά τα δημοσιεύματα εντοπίζονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες, όπως η μαρτυρία του Χ. Χρηστοβασίλη για τη γέννηση του χαρακτηρισμού «μαλλιαρός». Στο άρθρο με το οποίο θρηνεί τον πρόωρο χαμό του Π. Ζητουσιάτη, κι όπου για μία και μοναδική φορά χρησιμοποιείται το επίθετο «καθαρή» για τη δημοτική γλώσσα,¹ ο ηπειρώτης λογοτέχνης γράφει ότι η εφεύρεση της λέξης «μαλλιαρός» οφείλεται κατά κύριο λόγο στην πλούσια κόμη του Π. Ζητουσιάτη. Όταν αυτός, μαζί με τους επίσης καρηκομόντες Γ. Καμπύση, Π. Βασιλικό, Σ. Σκίπη, Α. Νέη και Μ. Μαλακάση εξέδιδαν το περιοδικό *Τέχνη*, ο χρονογράφος Ι. Κονδυλάκης «...ως πνεύμα έξυπνο, θυμηδικό, σαρκαστικό, εμπνεύστηκε την λέξιν «**μαλλιαρός**» από τα πλούσια μαλλιά μερικών από τους μύστες του καινούργιου εθνοσωτήριου αγώνα, που ανάλαβε να χειραφετήσει το ελληνικό έθνος από τον Δασκαλισμό των υπερσυντελικών και των απαρεμφάτων...».² Η λέξη αυτή, σύμφωνα με τον Χ. Χρηστοβασίλη, «...δοξάζει σήμερα τον Ψυχάρη και όλη την στρατιά των δημοτικιστών, που μια μέρα το ελληνικό Έθνος θα τους αποδώσει το δίκιο και θα τους αναγράψει στην στήλη των ηρώων του και των μαρτύρων του!».³

Τα αρνητικά σχόλια των κριτικών άρθρων στηλιτεύουν περισσότερο την κακή χρήση της δημοτικής, παρά την ίδια τη γλώσσα. Στην παρουσίαση της ποιητικής συλλογής «Φαέθων» του Πανάνου Ν. Κεσίσογλου, ο συντάκτης του *Νεολόγου* αναφέρει πως ο πρόλογος του βιβλίου είναι γραμμένος σε δημώδη γλώσσα. Κατατάσσει όμως τον δημιουργό στους οπαδούς της «*δημοειδούς δημώδους γλώσσης*» γιατί κάποιες από τις λέξεις

¹ «Αβίαστοι και λαμπροί σίχοι, νοήματα υψηλά και τέλεια, τέχνη άψογη και γλώσσα καθαρή, σαν γοργοκάθαρη πηγή της Πίνδου». Χ. Χρηστοβασίλης, «Πέτρος Ζητουσιάτης. Ο άνθρωπος, ο ποιητής», *Χρονικά*, τχ. 5, 1/11/1909, σ. 52.

² Χ. Χρηστοβασίλης, «Πέτρος Ζητουσιάτης. Ο άνθρωπος, ο ποιητής», *Χρονικά*, τχ. 5, 1/11/1909, σ. 53.

³ Χ. Χρηστοβασίλης, «Πέτρος Ζητουσιάτης. Ο άνθρωπος, ο ποιητής», ό.π., σ. 53.

που χρησιμοποιεί είναι επίπλαστες και δεν ανήκουν στο λεξιλόγιο του λαού.¹ Ο ανταποκριτής του *Νέον Πνεύματος* στην κριτική του για τα «Πεπωμένα» του Μ. Μαλακάση αποκαλύπτει ότι ο ποιητής «...δεν είναι μαλλιαρός προσποιείται όμως τον μαλλιαρόν. Μόλις δέκα λέξεις είναι εκείναι αι οποίαι αποτελούν παραφωνίαν εις την συλλογήν του...»² αν έλειπαν αυτές, θα ήταν ακόμα καλύτερη. Καυστικότερα είναι τα σχόλιά του για τα έργα του Σ. Σκίπη υπό τον γενικό τίτλο «Σφραγίδες». Ο συντάκτης αναφέρει πως στις σελίδες τους «...γίνονται θάλασσα οι γραμματικοί και συντακτικοί κανόνες, η καλαισθησία και η έμπνευσις...».³ Από τα βέλη της κριτικής δε γλιτώνει ούτε ο Κ. Καβάφης, η γλώσσα του οποίου χαρακτηρίζεται «...ακαλαίσθητη κι ακατάστατη... όσο παίρνει».⁴

Τα παραπάνω ενισχύουν την εντύπωση ότι η χρήση της δημοτικής γλώσσας θεωρείται από όλους αυτονόητη στην ποίηση. Μια εντύπωση που ενισχύεται έτι περαιτέρω από την έλλειψη σχετικής συζήτησης σε πολλά σχετικά άρθρα, στα οποία η γλώσσα σχολιάζεται μόνο στο πλαίσιο της τεχνικής και της καλαισθησίας των ποιητικών έργων.⁵ Ένα ακόμη χαρακτηριστικό δείγμα είναι και το εξής: το 1913 τα *Χρονικά* αναδημοσιεύουν τα περίφημα «Προλεγόμενα» του Ι. Πολυλά στα «Ευρισκόμενα» του Δ. Σολωμού· ένα κείμενο δηλαδή, που περιλαμβάνει τη σθεναρή υπεράσπιση της δημοτικής γλώσσας απέναντι στον σχολαστικισμό της καθαρεύουσας.⁶ Επτά χρόνια αργότερα, η *Ζωή* αναδημοσιεύει μια μελέτη του Ν. Ροντάκη, επίσης για τον Δ. Σολωμό. Στο σχετικό σημείωμα του περιοδικού εξηγείται πως από τη μελέτη αυτή, που είχε πρωτοδημοσιευθεί το 1902, «...αφαιρέσαμε την εισαγωγή και μερικά κεφάλαια τα οποία πραγματεύονταν για το γλωσσικό ζήτημα και που βρήκαμε ότι σήμερα έχουν χάσει την επικαιρότητά τους».⁷

¹ «Βιβλία και περιοδικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6820, 25/4/1892.

² Δ.Ι. Καλογερόπουλος, «Φιλολογία και τέχνη», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 17, 15/2/1909, σ. 276.

³ Δ.Ι. Καλογερόπουλος, «Γράμματα από τας Αθήνας», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 3, 1/2/1910, σ. 126.

⁴ «Ιδικά μας και ξένα», *Χρονικά*, τχ. 17, 1/4/1912, σ. 211.

⁵ Βλ. ενδεικτικά: «Δικά μας και ξένα. Στέφανος Μαρτζώκης», *Χρονικά*, τχ. 26, 1/9/1912, σ. 46, Λ. Πράσιнос, «Χρονικά – Ιανουάριος. Κριτικά σημειώματα», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1920, σσ. 113-114, Α. Αλευρόπουλος, «Γράμματα. Αριστεΐδη Καράβα: Στη Λύρα της Μοναξιάς», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Νοέμβριος 1920, σσ. 48-49, Λ. Πράσιнос, «Γράμματα. Όμηρου Μπεκέ: Οι ώρες, Δον Κιχώτης», *Ο Λόγος*, τχ. 7-8, Μάιος – Ιούνιος 1921, σσ. 468-476.

⁶ «Αξέχαστες σελίδες», *Χρονικά*, τχ. 30, 15/2/1913, σ. 104.

⁷ «Η μελέτη», *Ζωή*, τχ. 5-6, Μάιος – Ιούνιος 1921, σ. 204.

7.1.5 Κωστής Παλαμάς

Στον Κωστή Παλαμά, τον μεγάλο αυτό ποιητή και εξέχουσα μορφή του δημοτικισμού, ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης αφιερώνει περισσότερα δημοσιεύματα απ' ότι σε οποιονδήποτε άλλο ποιητή ή λογοτέχνη. Στις στήλες των εφημερίδων και των περιοδικών δεν φιλοξενούνται μόνο δείγματα του έργου του, αλλά και νέα σχετικά με τη δράση του γύρω από το γλωσσικό ζήτημα, μαζί με τον ανάλογο σχολιασμό.

Οι πρώτες αναφορές στο όνομά του γίνονται από τον *Νεολόγο*. Σε μια επισκόπηση της κοινωνικής και φιλολογικής κίνησης στην Ελλάδα κατά το 1885, ο ανταποκριτής της εφημερίδας στην Αθήνα κάνει λόγο για τον νεαρό κι ευαίσθητο ποιητή που μόλις πριν λίγες μέρες είχε εκδώσει τα «Τραγούδια της Πατρίδος μου». Για την πρώτη του αυτή συλλογή που είναι γραμμένη σε δημοτική γλώσσα, ο Κ. Παλαμάς χαρακτηρίζεται ως: «...εκ των νέων των κομψότερα γραφόντων, ούτινος η εν τη συγχρόνων φιλολογία θέσις είναι ησφαλισμένη».¹

Το 1889 ο «Υμνος εις την Αθηνάν» χαρίζει στον Κ. Παλαμά το βραβείο του Φιλαδέλφειου διαγωνισμού κι ο *Νεολόγος* δημοσιεύει αυτούσια την κρίση του Ν. Πολίτη. Σε αυτήν εξάιρεται η αρχαιοπρέπεια που διαπνέει το ποίημα, στην οποία όμως ο δημιουργός δίνει νέα ζωή με τη δημοτική γλώσσα που χρησιμοποιεί. «Μόνη αληθώς γλώσσα ζωντανή δύναται να μεταδώση την πνοήν της ζωής εις πλάσματα εκλελοιπότην χρόνων και να συνάψη δι' αφανών κρίκων τους δύο κόσμους, ους αχανές διάστημα χωρίζει αλλήλων, τον αρχαίον και τον νεώτερον».² Η γλώσσα στην οποία γράφει ο Κ. Παλαμάς χαρακτηρίζεται ακόμα νευρώδης, αρμονική, εμπλουτισμένη από τον ακένωτο θησαυρό της αρχαίας, με μια ελευθερία που χαλιναγωγείται μόνο «...υπό λεπτού και φιλοκάλου γλωσσικού αισθήματος, οδηγούντος εις την πλήρη των τύπων αφομοίωσιν προς τους της λαλουμένης, εις την παροχήν μόνον των λέξεων εκείνων, ας προθύμως θα εγκολπωθή και θα επαναλάβη ο λαός, και εις τον σχηματισμόν νέων καταλλήλων προς έκφρασιν νέων ιδεών».³ Ο εισηγητής δεν φείδεται επαίνων για τον ποιητή και τη γλώσσα που χρησιμοποιεί, επισημαίνει όμως προσεκτικά ότι πρόκειται για όργανο που υπηρετεί την ποίηση. Το ίδιο σκηνικό επαναλαμβάνεται και την επόμενη χρονιά. Ο Αρ. Προβελέγγιος, απονέμοντας το βραβείο στους Κ. Παλαμά και Ι. Πολέμη, χαρακτηρίζει τα έργα τους ως «...το εύελπι προανάκρουσμα της μελ-

¹ «Κοινωνική και φιλολογική κίνησις εν Ελλάδι κατά το 1885», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4995, 8/1/1886.

² «Λυρικός ποιητικός αγών της Δ^{ης} Ολυμπιάδος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5942, 21/4/1889.

³ «Λυρικός ποιητικός αγών της Δ^{ης} Ολυμπιάδος», ό.π.

λούσης ελληνικής ποιήσεως, ήτις ανατέλλει αληθής και τολμηρά αναβαπτίζομένη εις τα ναματα της δημόδους γλώσσης».¹

Η στάση που κρατά ο Κ. Παλαμάς στο γλωσσικό ζήτημα και το κύρος που αποκτά με τα έργα του, σύντομα τον καθιστούν μία από τις πλέον σημαίνουσες προσωπικότητες της πλευράς των δημοτικιστών. Η αναγνώριση της θέσης του αυτής έρχεται τόσο από τους ίδιους τους δημοτικιστές,² όσο και από τα έντυπα που υποστηρίζουν την καθαρεύουσα, τα οποία παρακολουθούν στενά τις κινήσεις του. Η *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις* αναφέρει πως η αθηναϊκή *Εφημερίς των Συζητήσεων* κατέκρινε τη γλώσσα του ποιητή με αφορμή τη μετάφρασή του στον «Δελφικό ύμνο». «Ο δε κ. Παλαμάς δια διπλής επιφυλλίδος εν τη Εφημερίδι υπεραπολογείται αύθις της δημόδους γλώσσης. Νομίζομεν ότι η γλώσσα θ' ακολουθήση τον δρόμον αυτής μεθ' όσα γράφονται».³ Η ψυχρότητα της ουδέτερης αυτής καταγραφής δημιουργεί χτυπητή αντίθεση με τα διθυραμβικά σχόλια που είχαν δημοσιευθεί προ ολίγων ετών στον *Νεολόγο*.

Η *Κωνσταντινούπολις* ανακαλύπτει σε μια επιστολή του Κ. Παλαμά στην *Ακρόπολη* των Αθηνών μία φράση, την οποία υποδεικνύει ως λανθασμένη. Ο ποιητής έχει γράψει ότι «...η εργασία του λαού εν τη γλώσση είναι ασυνείδητος...» κι ο συντάκτης σπεύδει να επισημάνει πως μόνο όσοι έχουν υψωθεί υπεράνω της δημόδους θα μπορούσαν να κατανοήσουν ότι το «ασυνείδητος» στη συγκεκριμένη περίπτωση σημαίνει: «ασυναίσθητος». Από αυτό συμπεραίνει πως «...ομολογούσι δε δια της τοιαύτης αντιφάσεως οι μαλλιαροί ότι υπάρχουσιν ιδέαι, προς εκφρασιν της οποίας δεν είναι επαρκής η γλώσσα, υπέρ ής τόσον επιμόνως αγωνίζονται».⁴ Η χυδαιότητα της γλώσσας αυτής, συνεχίζει, είναι και ο λόγος που ο Κ. Παλαμάς, ως γραμματέας του Πανεπιστημίου, δε θα τολμούσε ποτέ να συντάξει κάποιο υπηρεσιακό έγγραφο στη γλώσσα την οποία υποστηρίζει.

Εν μέσω των «Ευαγγελικών» ο ανταποκριτής της *Κωνσταντινούπολης* στην Αθήνα επιχειρεί να αποδείξει πως η γλώσσα των δημοτικιστών δεν είναι παρά μία διαστροφή της ομιλουμένης. Για να το πετύχει δεν καταφεύγει στις «ανοησίες» του Α. Πάλλη, αλλά ανατρέχει «...εις τον κοσμιώτερον των ακολουθούντων τας ιδέας ταύτας δια να μη είπω ένα των κυριωτέρων αυτών αρχηγών».⁵ Βασίζεται λοιπόν σε ένα άρθρο του Κ. Παλαμά

¹ «Φιλαδέλφειος ποιητικός αγών εν Αθήναις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6275, 15/6/1890.

² Ο Φ. Φωτιάδης στις πολύκροτες επιστολές του προς τον *Ταχυδρόμο* τοποθετεί τον Κ. Παλαμά μεταξύ των Α. Πάλλη, Γ. Ψυχάρη, Α. Καρκαβίτσα και Γ. Χατζηδάκι, των ανθρώπων δηλαδή που θεωρεί ως ζωντανά πρότυπα της γλώσσας, τα οποία θα πρέπει να μιμηθούν όλοι οι υπόλοιποι. Βλ. Φ. Φωτιάδη, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η γλωσσική αναμόρφωσις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 729, 18/10/1900.

³ «Επιφυλλίς. Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 24, 17/4/1894, σσ. 466-467.

⁴ «Οι σκιαμαχούντες», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 235, 18/10/1900.

⁵ Αττικός, «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 222, 17/10/1901.

σχετικά με την «Ιστορία της Ρωμιοσύνης» του Α. Εφταλιώτη που έχει μόλις δημοσιευθεί στο *Άστυ* και δηλώνει πως η μόνη διαφορά ανάμεσα στη γλώσσα του ποιητή και στην καθαρεύουσα είναι η περικοπή των τελικών «ν» από τις αιτιατικές και η εισαγωγή κάποιων λέξεων και φράσεων που είναι εξίσου ακατάληπτες στον λαό και στους λογίους. Απορεί λοιπόν για ποιο λόγο «...πρέπει να γίνεται τόσο μεγάλο κακό... και να διαιρήται η γλώσσα εις δύο στρατόπεδα ενώ κατ' ουσίαν και μη λαμβανομένου υπ' όψει του κ. Πάλλη καί τινων δευτερευόντων λογογράφων, οι άλλοι γράφουσιν μίαν και μόνην γλώσσαν».¹

Η ίδια εφημερίδα σε κύριο της άρθρο μεταφέρει τα σχόλια της *Manchester Guardian* για το γλωσσικό ζήτημα. Ο Άγγλος αρθρογράφος αποφαινεται ότι η γλώσσα που συνηθίζουν να μιλούν τα παιδιά «γονέων ανεπτυγμένων» είναι η καθαρεύουσα, αφού ελάχιστα μόνο διαφέρει από τη γραπτή. Οτιδήποτε άλλο δεν είναι παρά «ιδίωμα χωρικών» ή «γλωσσική παραφυσία», από τα οποία δεν είναι δυνατόν να προκύψουν φιλολογικά προϊόντα. Με αυτή την αφορμή ο συντάκτης της *Κωνσταντινούπολης* συγκρίνει δύο δημοσιεύματα κάποιας αθηναϊκής εφημερίδας για τον Β. Ουγκώ. «*Το δημοσίευμα του Παλαμά, ποιητού άλλως με τάλαντον, ήτο μία μεγάλη ασχημία παραλληλιζόμενον προς το ευγενές ύφος και την διαύγειαν του ετέρου*»² το οποίο είχε γράψει κάποιος θιασώτης της καθαρεύουσας. Αυτό συνέβη γιατί ο ποιητής ήταν υποχρεωμένος να χρησιμοποιήσει αρχαιοπρεπείς λέξεις μαζί με χυδαίες και ακατάληπτες φράσεις, αφού «*το χυδαίον ιδίωμα δεν ήτο ικανόν να επαρκέση εις τας απαιτήσεις του θέματος...*».³

Με παρόμοια αρνητικά σχόλια αντιμετωπίζεται «Το χαίρε της τραγωδίας» που απαγγέλλει η Μ. Κοτοπούλη πριν την έναρξη της «Ορέστειας» στο Βασιλικό Θέατρο.⁴ Ο *Ταχυδρόμος* γράφει πως στην απαγγελία αυτή «...βλέπει τις τον μαλλιαρισμόν διαλάμποντα εν όλη αυτού τη δασύτητι...» μέσα από τα μαργαριτάρια «...της υπό του κ. Κωστή Παλαμά κατασκευαζομένης εξ ανυπάρκτων στοιχείων γλώσσης».⁵ Λίγες μέρες αργότερα ο Δ. Βερναρδάκης δηλώνει πως κανένας δημοτικιστής δεν μπορεί να ισχυριστεί πως γράφει στη γνήσια δημοτική γλώσσα. «*Αυτός ο κ. Παλαμάς, ο εκ των κορυφαίων δημοτικιστών, καταφανώς αποτυγχάνει τελείως περί την χρήσιν της. Έχω υπ' όψει μου την τελευταίαν ωδήν προς τον Αισχύλον*».⁶ Στον απόηχο των «Ορεστειακών» κάποιος αναγνώστης της

¹ Αττικός, «Αθηναϊκός κόσμος», ό.π.

² «Ο γλωσσικός αγών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 48, 5/3/1902.

³ «Ο γλωσσικός αγών», ό.π..

⁴ Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Κωνσταντινούπολης* το ποίημα αρχικά επρόκειτο να απαγγείλει ο ίδιος ο Κ. Παλαμάς. Βλ. «Πανηγυρισμός της "Ορέστειας" εις το Βασιλικόν Θέατρον Αθηνών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 225, 6/10/1903.

⁵ «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 6 Νοεμβρίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1606, 6/11/1903.

⁶ «Γνώμαι περί του γλωσσικού ζητήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 261, 17/11/1903.

Κωνσταντινούπολης από τη Σμύρνη προειδοποιεί ότι παραστάσεις που ενδεχομένως θα δοθούν στην πόλη αυτή σε δημοτική γλώσσα, θα αποδοκιμασθούν από το κοινό. Ο ίδιος πολλές φορές έχει διαβάσει αποσπάσματα από έργα δημοτικιστών σε διάφορους, για να εισπράξει ως αντίδραση εκφράσεις αηδίας ή απορίας. *«Εσχάτως είδομεν και την διάσημον “Τρισεύγενην” του Παλαμά, πώς δε κατωρθώσαμεν να συγκρατήσωμεν τον έμετον είνε πράγμα, δια το οποίον, επτρέψατε να σας το είπωμεν, δυνάμεθα να κολακευόμεθα»*.¹

Στα επόμενα χρόνια καταγράφεται με διάχυτο σαρκασμό η συμμετοχή του Κ. Παλαμά στον σύλλογο των δημοτικιστών: «Η εθνική μας γλώσσα».² Το 1908, όταν η αθηναϊκή εφημερίδα *Πατρίς* αναγκάζεται να διακόψει τη δημοσίευση της «Κερένιας κούκλας» του Κ. Χρηστομάνου μετά από διαμαρτυρίες των αναγνωστών της, ο Α.Κ. Περδικίδης σχολιάζει πως ο συγγραφέας *«...υπερέβη και τον Ψυχάρην, και τον Πάλλην και τον Παλαμάν εις την την τόλμην και τας εναντίον της γλώσσης ύβρεις και αποπείρας»*.³ Αναγνωρίζει βέβαια την αξία του Κ. Παλαμά ως ποιητή, υποστηρίζει όμως ότι ανακατεύτηκε τόσο πολύ στον γλωσσικό βόρβορο που έχει κατασκευάσει, ώστε να θεωρείται τελείως χαμένος για τη φιλολογία. Κανείς δεν έχει από αυτόν την απαίτηση, συνεχίζει, να γράφει στην καθαρεύουσα που απεχθάνεται, αλλά ας γράψει έστω στη δημοτική του Α. Βαλαωρίτη, του Κ. Κρυστάλλη, του Χ. Χρηστοβασίλη κι ας μην προσπαθεί να εφευρίσκει λέξεις χυδαίες κι ακατανόητες.

Στις Εκπαιδευτικές Συνεδρίες του ΕΦΣΚ το 1909, ο Ι. Παπαδόπουλος αναπτύσσει το θέμα της διδασκαλίας της βυζαντινής και νεότερης λογοτεχνίας στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Ο καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Μ. Αυθεντόπουλος, τάσσεται υπέρ της εισαγωγής της βυζαντινής λογοτεχνίας στα σχολεία. Όσο για τη νεότερη, εκφέρει την άποψη ότι τα έργα της είναι άγνωστα στο ευρύ κοινό, ενώ εκδόσεις όπως τα «Άπαντα» του Δ. Σολωμού με πρόλογο του Κ. Παλαμά⁴ είναι ακατανόητες. *«Εάν δε πρόκειται δια τοιούτων εκδόσεων να γίνωσι γνωστά τα νεότερα έργα, προτιμότερον να μείνωσιν άγνωστα, ίνα αποτραπή από της σχολής το γλωσσικόν ζήτημα, όπερ κατ’ ουσίαν δεν υπάρ-*

¹ «Η Νέα Σκηνή εν Σμύρνη», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 260, 15/11/1903.

² «Ταχυδρομεία Ελλάδος. Συνεδριάσεις της “Ξάπλωσης της γλώσσας”», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 30, 8/2/1905. Στο σύντομο άρθρο περιγράφεται μία μάλλον επεισοδιακή συνάντηση των μελών του συλλόγου στις 4 Φεβρουαρίου 1905. Σύμφωνα με τον συντάκτη ο Κ. Παλαμάς *«...ηγόρευσε πρώτος και είπεν ότι πρέπει “να δημοσιέψουνε στις εφημερίδες γιαμαρτύρησι περί για το βρυσολάσι που αθρώποι ξένοι στα γράμματα σούρανε του Ψυχάρη και του Πάλλη και των αλλωνών στυλοβατώνε της Εθνικής γλώσσας”*».

³ Α.Κ. Περδικίδη, «Φιλολογική ζωή: Η γλώσσα», *Πρόδος*, αρ.φ. 1193, 24/2/1908.

⁴ Πρόκειται για την έκδοση της Μαρασλείου Βιβλιοθήκης με τίτλο: «Διονυσίου Σολωμού Άπαντα τα ευρισκόμενα», του 1901.

χει».¹ Ο δημοτικιστής εκπαιδευτικός Δ. Δαμασκηνός, ο οποίος υποστηρίζει την εισαγωγή της νεότερης φιλολογίας στα σχολεία, απαντά πως αν η έκδοση της Μαρασλείου Βιβλιοθήκης είναι ακατανόητη, ας προτιμηθεί η παλαιότερη του Ι. Πολυλά, ή οι σημειώσεις του Σπ. Δε Βιάζη, του Γ. Καλοσγούρου και τόσων άλλων. «*Αν δε και τα ελληνικά τούτων ευρεθώσι τόσον απροσδιόνισα, όσον και τα ελληνικά του Παλαμά, τότε ας αντληθώσι αι πληροφορίαί εκ της ιταλικής εκδόσεως του Τομαζαίου ή εξ άλλων ξένων*».²

Τον Ιανουάριο του 1911 απονέμεται στον Κ. Παλαμά, καθώς και σε άλλους ανθρώπους των γραμμάτων, ο Αργυρούς Σταυρός του Σωτήρος. Όταν ο Ιωακείμ Γ΄ σχολιάζει το γεγονός στην ομιλία του κατά τη γιορτή της Μεγάλης του Γένους Σχολής λέγοντας πως μεταξύ των παρασημοφορηθέντων δεν υπάρχει απολύτως κανένας μαλλιαρός, ο ποιητής αντιδρά δημοσιεύοντας στον *Νουμά* ένα άρθρο όπου δηλώνει πως είναι «...*στρογγυλά και χτυπητά, μαλλιαρός απολύτως...*».³ Η δήλωση αυτή έρχεται τη στιγμή που ξεκινάει στην ελληνική Βουλή η συζήτηση για το άρθρο περί γλώσσας στο Σύνταγμα, ενώ ταυτόχρονα στην Κωνσταντινούπολη εξελίσσονται τα γεγονότα με τους δημοτικιστές εφόρους κι εκπαιδευτικούς στο Ζωγράφειο. Όπως είναι λοιπόν φυσικό η αντίδραση είναι άμεση. Η *Πρόοδος* αναφέρει πως φοιτητές του Πανεπιστημίου, «*εξαφθέντες*», συγκεντρώθηκαν στην αίθουσα που δίδασκε ο Γ. Μιστριώτης, συνέταξαν έκκληση για συλλαλητήριο κι αποφάσισαν να μεταβούν στα γραφεία της Πρυτανείας και να διώξουν τον Κ. Παλαμά δια της βίας, κάτι που αποτράπηκε τελικά χάρη στην επέμβαση του Πρύτανη Ε. Ζολώτα.⁴

Ο ποιητής μπαίνει στο στόχαστρο των υπερασπιστών της καθαρεύουσας και στην Κωνσταντινούπολη, με τον Κ. Μακρίδη μάλιστα να του αφιερώνει ένα ολόκληρο φύλλο του σατιρικού *Εμπρός* με δηλητηριώδη σχόλια τόσο για τον ίδιο, όσο και για το έργο του.⁵ Η *Αστραπή* υποδεικνύει τον Κ. Παλαμά ως ηθικό αυτουργό επεισοδίων μεταξύ φοιτητών. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, μετά από μια ομιλία του για τη δημοτική γλώσσα «...*μέλη τινά της “Φοιτητικής Συντροφιάς”, εξερεθισθέντα, φαίνεται, εκ της ομιλίας του ποιητού, επετέθησαν αργότερον εις το καφενεϊόν “Βύρων” κατά του φοιτητού της θεολογίας κ. Μελχισεδέκ*».⁶ Το γεγονός καταγγέλλουν άλλοι φοιτητές στον πρύτανη του Πανεπιστημίου και στον μητροπολίτη Αθηνών ζητώντας «...*την τιμωρίαν των ατακτησάντων δημοτικι-*

¹ «Δ΄ Εκπαιδευτική Συνεδρία 2ας Ιανουαρίου 1909», *Σύγγραμμα Περιοδικόν. Παράρτημα του ΛΒ΄ τόμου*, 1911, σ. 96.

² «Δ΄ Εκπαιδευτική Συνεδρία 2ας Ιανουαρίου 1909», όπ.π., σσ. 97-98.

³ Κ. Παλαμά, «Για να το διαβάσουν και τα παιδιά», *Νουμάς*, τχ. 424, 20/2/1911, σ. 113.

⁴ «Η δήλωση του κ. Παλαμά», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2226, 1/3/1911,

⁵ «Κουβέντα τηλεγραφική εις αμιγή μαλλιαρική», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σσ. 1-3.

⁶ «Παγκόσμιος ηχώ», *Αστραπή*, αρ.φ. 53, 31/3/1911.

στών φοιτητών»¹ κι αμέσως μετά καλούν τους συμφοιτητές τους για να τους ενημερώσουν για τα τεκταινόμενα. Η συγκέντρωση λαμβάνει χώρα στη Φιλοσοφική Σχολή κι εκεί προτείνεται να δημοσιοποιηθούν τα ονόματα των μελών της «Φοιτητικής Συντροφιάς», ώστε να στιγματισθούν από τους οικείους τους «διότι βεβηλούσι τα ιερά ημών κειμήλια, αντικαθιστώντες την εθνικήν γλώσσαν δια των συρραμμάτων εκείνων των λέξεων των εκ των καπηλείων και των τριόδων συναχθεισών»² και να εκδιωχθεί ο Κ. Παλαμάς από το Πανεπιστήμιο, γιατί υποθάλλει τις ιδέες τους.

Λίγες μέρες αργότερα, αντιπροσωπεΐα φοιτητών συγκεντρώνεται στο Πανεπιστήμιο «...έτοιμοι να αποδοκιμάσουν τον Γραμματέα κ. Παλαμάν και να τον αποπέμψουν εκείθεν έστω και δια της βίας».³ Τα χειρότερα αποσοβούνται χάρη στον πρύτανη, Ε. Ζολώτα, ο οποίος ειδοποιεί τον ποιητή να μην εμφανιστεί στο Πανεπιστήμιο «...προς αποφυγήν δυσαρέστων σκηνών...».⁴ Κατόπιν τούτου συντάσσεται έγγραφο προς τον πρύτανη, στο οποίο «δηλούται κατηγορηματικώς ότι οι υπέρ της καθαρουόσης φοιτηταί δεν ανέχονται επί πλέον στιγματιζόμενον το Πανεπιστήμιον από την "Φοιτητικήν Συντροφιάν" και τον κ. Παλαμάν».⁵ Επιπλέον του ζητούν να εμποδίσει τον Κ. Παλαμά να εμφανίζεται στο Πανεπιστήμιο μέχρι να απολυθεί, αλλιώς δε θα φέρουν ευθύνη για ό,τι συμβεί. Ο πρύτανης και οι καθηγητές προσπαθούν τις επόμενες μέρες να ηρεμήσουν τα πνεύματα δίνοντας συμβουλές και κάνοντας συστάσεις, ωστόσο περιστατικά προπηλακισμού και χειροδικίας κατά δημοτικιστών φοιτητών δεν αποφεύγονται.⁶

Αυτό που δεν αποφεύγει ο Κ. Παλαμάς είναι οι διοικητικές κυρώσεις. Ο υπουργός παιδείας Απ. Αλεξανδρής τον καλεί σε έγγραφη απολογία για τη δήλωσή του στον *Νουμά*, καθώς «η τοιαύτη διαγωγή... θεωρηθείσα ως πρόκλησις εχαρακτηρίσθη ότι αποτελεί παράβασιν καθήκοντος».⁷ Το αποτέλεσμα της διαδικασίας είναι να παυθεί ο Κ. Παλαμάς από τα καθήκοντά του για ένα μήνα και το *Εμπρός* να καταθέσει μια «σατανική» ιδέα: «Εις το τέλος του μηνός ας τον προκαλέση τις να επαναλάβη την δήλωσιν δια να παυθή ακόμη ένα μήνα· και πάλιν εις το τέλος του άλλου μηνός ας γίνη το ίδιον και έτσι παύεται προσωρινώς και επ' άπειρον».⁸ Αν η πρόταση της εφημερίδας για οριστική παύση του Κ. Παλαμά από τη Γραμματεία του Πανεπιστημίου μπορεί να θεωρηθεί ως αστεϊσμός που συνάδει

¹ «Παγκόσμιος ηχώ», όπ.π..

² «Το ζήτημα της γλώσσης. Αι αποφάσεις των φοιτητών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3869, 30/3/1911.

³ «Επεισόδια εις το Πανεπιστήμιον δια το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 55, 2/4/1911.

⁴ «Επεισόδια εις το Πανεπιστήμιον δια το γλωσσικόν ζήτημα», όπ.π..

⁵ «Επεισόδια εις το Πανεπιστήμιον δια το γλωσσικόν ζήτημα», όπ.π..

⁶ Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 57, 4/4/1911.

⁷ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Αστραπή*, αρ.φ. 56, 3/4/1911.

⁸ Βεελζεβούλ, «Σαϊτιές», *Εμπρός*, αρ.φ. 141, 16/4/1911, σ. 4.

με τον σατιρικό της χαρακτήρα, δεν ισχύει το ίδιο όταν προέρχεται από επίσημα χεΐλη. Ο βουλευτής Γ. Κουλουμβάκης είναι αυτός που ζητάει στη Βουλή την αποπομπή του ποιητή με το αιτιολογικό ότι «δημοσιεύει άρθρα με την υπογραφή του».¹

Η όλη στάση του Κ. Παλαμά στο γλωσσικό ζήτημα, καθώς και η αναγνώρισή του ως ενός εκ των ηγετών των δημοτικιστών, αποτελούν μία πιθανή εξήγηση στο γιατί δεν δημοσιεύονται έργα του σε έντυπα που τάσσονται υπέρ της καθαρεύουσας. Από το 1896, όταν η *Φιλολογική Ηχώ* δημοσιεύει το ποίημά του με τίτλο: «Ιακώβω Πολυλά»,² έργα του Κ. Παλαμά ή εμπνευσμένα από αυτόν³ φιλοξενούνται στο *Νέον Πνεύμα*, στην *Πρόοδο*, στον *Επίκαιρο*, στα *Χρονικά*, στην *Εφημερίδα των Κυριών*, στο *Απ' Όλα*, στη *Ζωή* και στον *Λόγο*. Όλα τα προαναφερθέντα έντυπα υποστηρίζουν τη δημοτική γλώσσα, ή κρατούν μετριοπαθή στάση στο γλωσσικό ζήτημα. Η μία και μοναδική εξαίρεση που εντοπίστηκε κατά την έρευνα έχει να κάνει με το περιοδικό *Βοσπορίς*, το οποίο δημοσιεύει το ποίημα: «Θεοφάνεια» τον Αύγουστο του 1903.⁴

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 ο *Λόγος* ασχολείται ιδιαίτερα με τον Κ. Παλαμά. Η ίδια η διεύθυνση του περιοδικού προσυπογράφει ένα σύντομο δημοσίευμα που ενημερώνει τους αναγνώστες πως ο καθηγητής Δαμιανός Ιωαννίδης αποκάλυψε τον ποιητή «έσχατο τυχοδιώκτη». «Τον κύριο Ιωαννίδη θα τον μπατσίζαμε, αν δε φοβούμασταν μήπως μολύνουμε το χέρι μας... Τον παρακαλούμε όμως να θεωρήσει πως του δώσαμε τον μπάτσο που του χρειάζεται και περιμένουμε να μας ζητήσει ικανοποίηση».⁵ Το περιστατικό πληροφορήθηκε και ο ίδιος ο ποιητής, ο οποίος είναι πλήρως ενημερωμένος για τον *Λόγο* και τη φιλολογική και γλωσσική κίνηση στην Κωνσταντινούπολη. Στο άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο: «Το προσκύνημα», όπου περιγράφεται η επίσκεψη του Ε. Γιανίδη και του συντάκτη, που υπογράφει με το ψευδώνυμο «Σουβαρίν», στον Κ. Παλαμά, οι δύο επισκέπτες προσπαθούν να διασκεδάσουν τις εντυπώσεις συζητώντας «...για τη λατρεία που του έχουμε στην Πόλη...»,⁶ για τις κριτικές που ετοιμάζονται και τις διαλέξεις που δίνονται για το έργο του.

Η εκλογική ήττα του Ε. Βενιζέλου το 1920 δε φέρνει μόνο την κατάργηση της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που είχε ξεκινήσει από το 1917. Η κυβέρνηση Δ.

¹ «Σημειώματα», *Χρονικά*, τχ. 11, 1/1/1912, σ. 136.

² Κ. Παλαμά, «Ιακώβω Πολυλά», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 29, 24/8/1896, σ. 226.

³ Ν. Βασιλειάδη, «Ένα σονέτο», *Απ' Όλα*, τχ. 226 (Ημερολόγιο), 1/1/1915, σ. 176 & Α. Phoutrides, «Στον Κωστή Παλαμά» (μτφ. Π. Φλωρής), *Ο Λόγος*, τχ. 4, Απρίλιος 1922, σ. 280.

⁴ Κ. Παλαμά, «Θεοφάνεια», *Βοσπορίς*, τχ. 12-13, 10-20/8/1903, σ. 135.

⁵ Η Διεύθυνση, «Χρονικά. Κάποιος καθηγητής», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1920, σ. 197.

⁶ Σουβαρίν, «Χρονικά – Μάης. Το προσκύνημα», *Ο Λόγος*, τχ. 7, Μάιος 1920, σ. 283.

Ράλλη αποφασίζει να απαλλαγθεί από τους δημοτικιστές που κατέχουν καίριες θέσεις στην κρατική μηχανή και παύει, μεταξύ όλων των άλλων, και τον Κ. Παλαμά. Η Ζωή, που μεταφέρει την είδηση, έχει δημοσιεύσει στο ίδιο τεύχος δύο σκληρές κριτικές για τον ποιητή,¹ στο συγκεκριμένο ζήτημα όμως τάσσεται με το μέρος του γιατί «κράτησε μιαν ηρωική στάση, σύμφωνα με τις ιδέες του, κι αν οι νέοι κυβερνήτες θέλοντας να ξεσπάσουν την πολιτική μανία τους και να τοποθετήσουν τους δικούς τους, ξεθυμαίνουν στον Παλαμά δεν χτυπούν αυτόν μα την ιδεολογία...».² Η νέα αυτή δίωξη δε μειώνει στο ελάχιστο το ενδιαφέρον για τον Κ. Παλαμά. Τον Μάρτιο του 1921 δίνεται στην αίθουσα του συλλόγου «Ερμής» στην Κωνσταντινούπολη μία σειρά τριών διαλέξεων για το έργο του από τον Δ. Οικονομίδη,³ ενώ τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς αναγγέλλεται η ίδρυση της «Συντροφιάς των φίλων του Παλαμά» στην Αθήνα.⁴ Τέλος, τον Οκτώβριο ο Λόγος δημοσιεύει αποσπάσματα από την κριτική ανάλυση του Α. Φουτρίδη, ο οποίος έχει μεταφράσει κι εκδώσει την «Ασάλευτη Ζωή» στις ΗΠΑ. Αυτός εξομολογείται ότι γνώρισε και μίσησε τον ποιητή ως φοιτητής στην Αθήνα, στη διάρκεια των Ευαγγελικών και των Ορεσטיακών. Μόνο όταν πήγε στην Αμερική «...επί τέλους, άρχισα να παίρνω μια λογική στάση για το ζήτημα της γλώσσας μας και εδώ για πρώτη φορά μπόρεσα να διαβάσω τον Παλαμά και να τον καταλάβω».⁵

7.2. Λογοτεχνία

7.2.1. Λογοτεχνικά έργα στη δημοτική

Η δημοτική γλώσσα βρίσκει μέσω της ποίησης τον τρόπο να εμφανιστεί από νωρίς στις σελίδες του Τύπου της Κωνσταντινούπολης. Στον χώρο της λογοτεχνίας η εξέλιξη είναι παρόμοια, αλλά αρκετά πιο καθυστερημένη χρονικά. Παραμύθια, διηγήματα, χρονογραφήματα, ακόμα και μυθιστορήματα γραμμένα στη δημοτική δημοσιεύονται στις ε-

¹ «Γράμματα. Τα δεκατετράστιχα του Κ. Παλαμά» & «Γράμματα. Τα γράμματα του Παλαμά», Ζωή, τχ. 4-5, 1/11 – 1/12/1920, σσ. 216-219.

² «Με λίγα λόγια. Η παύση του Παλαμά», Ζωή, τχ. 4-5, 1/11 – 1/12/1920, σ. 220.

³ «Χρονικά. Οι διάλεξεις του “Ερμή”», Ο Λόγος, τχ. 5, Μάρτιος 1921, σ. 307.

⁴ «Χρονικά. Δήλωση», Ο Λόγος, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1921, σ. 664.

⁵ Α. Phoutrides, «Ένας νέος παγκόσμιος ποιητής» (μτφ. Π. Φλωρή), Ο Λόγος, τχ. 12, Οκτώβριος 1921, σ. 686.

φημερίδες και τα περιοδικά των Ελλήνων της Πόλης. Αρκετά δημοσιεύματα είναι αφιερωμένα στη συζήτηση για το ποια είναι η είναι καταλληλότερη γλώσσα για τη λογοτεχνία, ενώ σημαντικό χώρο διεκδικεί και η κριτική, ιδίως κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.

Το πρώτο πεζό κείμενο στη δημοτική εντοπίζεται το 1871 στον *Διογένη*. Πρόκειται για ένα δημοσίευμα που φέρει τον τίτλο «Παραμύθη» και είναι γραμμένο σε ανάλογο ύφος, το οποίο όμως έχει προορισμό να σατιρίσει πρόσωπα και καταστάσεις της κοινότητας του Σταυροδρομίου.¹ Η γλώσσα του είναι πιθανότατα δείγμα του προφορικού λόγου των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Ένα παρόμοιο δείγμα βρίσκεται στο διήγημα: «Η ιδιοτροπία του κυρ Γιακουμή» που δημοσιεύεται στον *Νεολόγο* το 1885. Το διήγημα είναι βέβαια γραμμένο στην καθαρεύουσα, οι διάλογοι όμως των προσώπων αποδίδονται στη δημοτική.² Εφαρμόζεται δηλαδή το ίδιο «σύστημα» που ακολουθούν στα έργα τους καταξιωμένοι λογοτέχνες όπως οι Γ. Βιζυηνός και Αλ. Παπαδιαμάντης. Αυτό δεν είναι τυχαίο, καθώς το βλέπουμε να συμβαίνει και σε άλλα διηγήματα που δημοσιεύονται τα επόμενα χρόνια στα περιοδικά *Κήρυξ*³ και *Φιλολογική Ηχώ*.⁴

Στη *Φιλολογική Ηχώ* ανήκει η πρωτιά για τη δημοσίευση διηγήματος γραμμένου εξ ολοκλήρου στη δημοτική, τον Οκτώβριο του 1893. Πρόκειται για αποσπάσματα από «Το γαμήλιον δώρον» του Γ. Ψυχάρη, το οποίο ανήκει σε συλλογή που έχει κυκλοφορήσει στα γαλλικά υπό τον τίτλο «Cadeau de Nocces».⁵ Ο Γ. Ψυχάρης βρίσκει τη μετάφραση του Ι. Γρυπάρη τόσο καλή, που τον προτρέπει να μεταφράσει και τα τρία διηγήματα της συλλογής.⁶ Το ίδιο περιοδικό κατά τη δεύτερη περίοδο της κυκλοφορίας του σηκώνει όλο το βάρος της δημοσίευσης λογοτεχνικών έργων σε δημοτική γλώσσα, καθώς περισσότερα από 60 διηγήματα, χρονογραφήματα και παραμύθια φιλοξενούνται στις σελίδες του. Έργα Κωνσταντινουπολιτών (Α. Παπαδοπούλου, Ι. Γρυπάρης, Ν. Φαληρέας, Η.Α. Σταύρου, Ν. Βασιλειάδης), αλλά και συγγραφέων από την Ελλάδα (Σ. Πασαγιάννης, Γ. Καμπύσης, Π. Ζητουριάτης, Α. Έξαρχος) και το εξωτερικό (Α. Εφταλιώτης, Γ. Ψυχάρης), καθώς και μεταφράσεις έργων ξένων συγγραφέων (Émile Zola, Samiraşazade Sezai) συνθέτουν την εικόνα της λογοτεχνικής παραγωγής που φέρνει το κοινό της Κωνσταντινούπολης σε επα-

¹ «Παραμύθη», *Διογένης*, αρ.φ. 65, 18/8/1871.

² «Επιφυλλίς. Η ιδιοτροπία του κυρ Γιακουμή», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4990, 31/12/1885.

³ Μ. Σοφρωνιάδη, «Η κόρη της επαίτιδος», *Κήρυξ*, τόμ. Γ', τχ. 10, 26/9/1892, σσ. 150-152.

⁴ Α. Παπαδοπούλου, «Κόρη ευπειθής», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ.1, 19/8/1893, σσ. 7-9, Α. Παπαδοπούλου, «Φίλη», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 2, 4/9/1893, σσ. 25-28, Α. Παπαδοπούλου, «Κακαί γλώσσαι», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 4, 2/10/1893, σσ. 52-56.

⁵ Ι. Γρυπάρη, «Το γαμήλιον δώρον», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 4, 2/10/1893, σσ. 56-59.

⁶ Ι. Γρυπάρη, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 10-11, 1/1/1894, σσ. 172-173.

φή με τη δημοτική γλώσσα στον πεζό λόγο.

Ωστόσο, ένα από τα έργα αυτά έχει σταλεί από την Αθήνα με δόλιο σκοπό. Ο Τ. Μωραϊτίνης «...έγραψε παίζων διάφορα αερολογήματα, ως ο ίδιος λέγει, φροντίσας μόνον να δώση εις αυτά το ιδίωμα των ψυχαριστών, επιγράψας δε «Ανοιξιάτικα ονείρατα» απέστειλε προς την... «Φιλολογικήν ηχώ» υπό το ψευδώνυμον Τάσος Φλωριάς».¹ Όταν, αντί για τον αναμενόμενο εξάψαλμο για το αστείο του, βλέπει να δημοσιεύεται το κείμενό του στο περιοδικό,² σπεύδει να γνωστοποιήσει το γεγονός μεμφόμενος τους δημοτικιστές ότι ενδιαφέρονται μόνο για τη μορφή της γλώσσας και δε δίνουν σημασία στην καλλιτεχνική αξία των λογοτεχνικών έργων. Η Κωνσταντινούπολις ανεβάζει τους τόνους, γράφοντας πως η γλώσσα που μεταχειρίζονται οι «Ψυχαρισταί διηγηματογράφοι» είναι «...δημώδης ανύπαρκτος και κατά τον συνειρμόν των φράσεων και κατά τας λέξεις· δημιουργούνται λέξεις ανύπαρκτοι· σύγχυσις δε και σκότος επικρατεί».³

Δεν είναι όμως όλες οι κριτικές αρνητικές. Ο Νεολόγος για παράδειγμα, αφιερώνει κάποια ιδιαίτερος θετικά σχόλια στο «Ημερολόγιον της δεσποινίδος Λεσβίου» της Α. Παπαδοπούλου,⁴ ενώ η Βοσπορίς δημοσιεύει στα πρώτα της τεύχη διηγήματα της ίδιας συγγραφέως στη δημοτική.⁵ Ο Ταχυδρόμος αν και δεν έχει αντίρρηση ως προς την αξία της συγκεκριμένης συγγραφέως, δε συμεριζεται ούτε στο ελάχιστο τις γλωσσικές της επιλογές. Έτσι, όταν δημοσιεύει το διήγημα «Αρετή και κακία», το συνοδεύει με άκρως καυστικά σχόλια για τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένο. Η αντίδραση του Φ. Φωτιάδη και η όλη αρθρογραφία που πυροδοτήθηκε από το συγκεκριμένο διήγημα έχουν ήδη περιγραφθεί. Εδώ αρκεί να σημειωθεί πως μετά από την πρώτη επιστολή του Φ. Φωτιάδη ο Ταχυδρόμος ανακοινώνει πως «...δια πρώτην και τελευταίαν φοράν εδέχθη εις τας στήλας του έργον γεγραμμένον εν τη γλώσση του διηγήματος εκείνου».⁶

Στα επόμενα χρόνια τη σκυτάλη παίρνουν οι εφημερίδες Πρόοδος και Ο Λαός και τα περιοδικά Νέον Πνεύμα, Επίκαιρος, Χρονικά, Πάπυροι, Απ' Όλα, Ζωή, Διόνυσος και φυσικά Ο Λόγος. Η Πρόοδος δημοσιεύει κατά καιρούς διηγήματα δημοτικιστών λογοτε-

¹ «Α προς», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 137, 20/6/1896.

² Βλ. Τ. Φλωριά, «Ανοιξιάτικα ονείρατα. Η σιωπή», Φιλολογική Ηχώ, τχ. 19, 8/6/1896, σ. 147.

³ «Το διήγημα και η γλώσσα Γ'», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 138, 21/6/1896.

⁴ Βλ. «Φιλολογικά χρονικά», Νεολόγος, αρ.φ. 7511, 3/9/1894.

⁵ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, «Προφητεία», Βοσπορίς, τχ. 3, 24/4/1899, σσ. 22-23 & Α. Παπαδοπούλου, «Κόρη άπονη», Βοσπορίς, τχ. 9, 5/6/1899, σσ. 69-70.

⁶ «Το ζήτημα της γλώσσης», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 422, 20/9/1899.

χνών από την Ελλάδα,¹ καθώς και έργα της Σοφίας Σπανούδη.² Έχοντας ως στόχο την καλλιέργεια της δημοτικής γλώσσας, ο *Λαός* φροντίζει να δημοσιεύει λογοτεχνικά έργα σε κάθε του φύλλο. Στη λίστα των συγγραφέων που φιλοξενεί στις στήλες του, συμπεριλαμβάνονται ονόματα από την Ελλάδα (Σπ. Πασαγιάννης, Χρ. Βαρλέντης, Π. Νιρβάνας κ.α.³) και την Κωνσταντινούπολη (Ν. Αμουργιανός, Χρ. Ντεληγιαβούρης, Κ. Μπέλλας, ο ζωγράφος Κ. Μαλέας κ.α.⁴). Οι Α. Εφταλιώτης και Π. Δέλτα στέλνουν τα διηγήματά τους από το Λίβερπουλ και τη Φραγκφούρτη αντίστοιχα,⁵ ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι καταγράφεται μόλις ένα μεταφρασμένο διήγημα, το οποίο ανήκει σε Τούρκο συγγραφέα.⁶

Το *Νέον Πνεύμα*, οι συντελεστές του οποίου είναι δημοτικιστές, αλλά αποστασιοποιημένοι από τον Γ. Ψυχάρη, είναι το πρώτο έντυπο που δημοσιεύει αδιακρίτως διηγήματα τόσο στη δημοτική, όσο και στην καθαρεύουσα. Στον ίδιο δρόμο πορεύεται και το *Απ' Όλα* με τον διευθυντή του, Θ.Κ. Μαρκουίτσο, να δηλώνει πως τάσσεται υπέρ της μέσης οδού μεταξύ του σχολαστικισμού και του χυδαϊσμού.⁷ Οι απόψεις αυτές μάλιστα παίρνουν σάρκα και οστά σε ορισμένα πρωτότυπα ή μεταφρασμένα διηγήματα, γραμμένα σε μια υπεραπλουστευμένη εκδοχή της καθαρεύουσας, γεμάτης με λέξεις και τύπους της δημοτικής.⁸

Δε συμβαίνει όμως το ίδιο και με τα υπόλοιπα περιοδικά. Ταγμένα εξαρχής υπέρ του δημοτικισμού, φιλοξενούν στις σελίδες τους λογοτεχνικά προϊόντα αποκλειστικά της δημοτικής γλώσσας. Δοκιμασμένες πένες, όπως αυτές των: Απ. Μελαχρινού, Σπ. Πασαγιάννη, Χρ. Χρηστοβασίλη, Α. Γιαλούρη, Ν. Βασιλειάδη, αλλά και νέες παρουσίες, όπως οι: Λ. Πράσιнос, Θρ. Καστανάκης, Δ. Οικονομίδης, Α. Κόρακας, Α. Γαϊτανοπούλου, ακό-

¹ Βλ. ενδεικτικά: Γ. Δροσίνη, «Η άσχημη κόρη», *Πρόδος*, αρ.φ. 1770, 1/10/1909 & Α. Καρκαβίτσα, «Στις δόξες», *Πρόδος*, αρ.φ. 1812, 12/11/1910.

² Το πιο χαρακτηριστικό ίσως είναι το μυθιστόρημα: «Το ανθισμένο μονοπάτι», το οποίο δημοσιεύεται στην *Πρόδο* σε συνέχειες, κατά τη διάρκεια των ετών 1909-1910.

³ Βλ. ενδεικτικά: Σπ. Πασαγιάννη, «Αλλοτινός», *Ο Λαός*, αρ.φ. 3, 30/11/1908. Χρ. Βαρλέντη, «Το τραγούδι του ακαμάτη», *Ο Λαός*, αρ.φ. 11, 25/1/1909. Π. Νιρβάνας, «Ψεύτρα αγάπη», *Ο Λαός*, αρ.φ. 31, 2/5/1909.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Κ. Μπέλλα, «Στα καμένα», *Ο Λαός*, αρ.φ. 1, 16/11/1908. Κ. Μαλέα, «Η προσευχή μου», *Ο Λαός*, αρ.φ. 5, 14/12/1908. Ν. Αμουργιανού, «Η αναίμακτη θυσία», *Ο Λαός*, αρ.φ. 6, 21/12/1908. Χρ. Ντεληγιαβούρη, «Κνούτον νοσταλγεί», *Ο Λαός*, αρ.φ. 16, 28/2/1909.

⁵ Βλ. ενδεικτικά: Α. Εφταλιώτη, «Η μαζώχτρα», *Ο Λαός*, αρ.φ. 13, 8/2/1909. Π. Δέλτα, «Ο πόνος του παιδιού», *Ο Λαός*, αρ.φ. 14, 15/2/1909.

⁶ Χαλίτ Ζια μπέη «Το μαραμένο μπουκετάκι», *Ο Λαός*, αρ.φ. 2, 23/11/1908.

⁷ Θ.Κ. Μαρκουίτσο, «Ολίγα λέξεις επί του γλωσσικού ζητήματος», *Απ' Όλα*, τχ. 10, 24/10/1910, σ. 111.

⁸ Βλ. ενδεικτικά: Ε. Θεοδωρίδου, «Δεν συνεννοούμεθα», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 1, 1/12/1909, σσ. 11-13. Ch. Geniaux, «Το έγκλημα του Γιάννη Γκρούελικ», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 4, 1/3/1910, σσ. 153-159. Ευρ. Αλεξανδρίδου, «Κουβέντες του ορνιθαρείου», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 6, 1/5/1910, σσ. 263-270. Τ.Π. Ζουρδούμη, «Για θυσία... για εκδίκηση», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 9, 1/8/1910, σσ. 406-408. Ν. Βασιλειάδη, «Ένα φαναριώτικο σπίτι», *Απ' Όλα*, τχ. 34-35, 9-16/4/1911, σ. 417. Ευδ. Κιολεμένογλου, «Το νεκρό παιδί της», *Απ' Όλα*, τχ. 247, 23/5/1915, σ. 348. Π. Νιρβάνας, «Γαϊδουρινή δόξα», *Απ' Όλα*, τχ. 472, 14-27/7/1818, σ. 769.

μα κι ερασιτέχνες συγγραφείς, όπως ο γιατρός Λ. Λυμπουσάκης ή ο επιχειρηματίας Γ. Χαλκούσης, γεμίζουν με τα έργα τους τις στήλες της *Ζωής*, του *Επίκαιρου*, των *Χρονικών*, του *Κόσμου*, του *Διόνυσου* και του *Λόγου*. Σε 134 τεύχη τους που κυκλοφορούν στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1909 – 1922 έχουν καταγραφεί περισσότερα από 280 τέτοια λογοτεχνικά έργα.¹ Πρόκειται για διηγήματα, μυθιστορήματα, πρόζες, παραμύθια και χρονογραφήματα με μοναδικό κοινό σημείο τη δημοτική τους γλώσσα.

7.2.2. Συζήτηση για τη γλώσσα της λογοτεχνίας

Η άποψη που εκφέρει ο Ν. Μακρίδης το 1890 για τις δυνατότητες και τη λογοτεχνική αξία της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας δεν είναι και η καλύτερη δυνατή. Προλογίζοντας ένα διήγημα του Ch. Diguët στο περιοδικό *Κήρυξ* γράφει χαρακτηριστικά: «*Ουδέποτε... είναι δυνατόν να αποδοθώσι δια της πτωχής, πτωχοτάτης νεοελληνικής γλώσσης αι υψηλαί ιδέαι και αι γλαφυραί εκείναι φράσεις, αίτινες κοσμούσαι ως βαρύτιμοι αδάμαντες το γαλλικόν κείμενον, αποτελούσι μίαν των αρετών του συγγραφέως...*».² Μαζί του συμφωνεί – τέσσερα χρόνια αργότερα – και ο Ι. Γρυπάρης. Ενώ όμως ο πρώτος δεν μας παρέχει κάποια αιτιολογία για να στηρίξει την άποψή του, ο δεύτερος αποδίδει τη γλωσσική και λογοτεχνική πενία στις «αμαρτίες γονέων» που πληρώνουν ακόμα οι Έλληνες συγγραφείς. Με τη φράση αυτή αναφέρεται στην αρχαία γλώσσα και στην καθαρεύουσα, τη «μεγάλη πλάνη» όπως τις χαρακτηρίζει, οι οποίες έχουν επιβάλει τον ζυγό τους στα δημιουργικά πνεύματα που θα μπορούσαν να προσφέρουν με το έργο τους στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία.³

Το άρθρο του όμως, το πρώτο άρθρο γραμμένο σε δημοτική γλώσσα που δημοσιεύεται στον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης, δεν επικεντρώνεται στην αρνητική πλευρά. Αφήνει να διαφανεί μια ακτίνα αισιοδοξίας. Η αισιοδοξία αυτή εδράζεται στην

¹ Ο αριθμός που δίνεται για περιοδικά, αναφέρεται στα φυσικά τεύχη που κυκλοφόρησαν. Λόγω ανωμαλιών στην έκδοσή τους κάποια από αυτά κυκλοφορούσαν ως διπλά, χωρίς αυτό να σημαίνει πάντα ανάλογη αύξηση στις σελίδες τους. Το πιο ακραίο παράδειγμα είναι αυτό του τεύχους της *Ζωής* που κυκλοφόρησε τον Δεκέμβριο του 1921 ως τετραπλό (τεύχος 9-12, Σεπτέμβριος – Δεκέμβριος 1921). Αν ακολουθήσουμε την αρίθμηση των περιοδικών, ο αριθμός των τευχών τους ανεβαίνει στα 152. Τα καταγεγραμμένα δημοσιεύματα ανέρχονται σε 302, καθώς κάποια από τα λογοτεχνικά έργα έχουν δημοσιευθεί σε συνέχειες.

² Ν. Μακρίδη, «Η τράπεζα με τα σκούδα», *Κήρυξ*, τχ. 3, 15/9/1890, σ. 37.

³ Ι.Ν. Γρυπάρη, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 10-11, 1/1/1894, σσ. 168-173.

τροπή που έχει πάρει γλωσσικό ζήτημα τα τελευταία χρόνια, με το «Ταξίδι» του Γ. Ψυχάρη και τα «Είδωλα» του Εμ. Ροΐδη. Τα δύο αυτά έργα, που μαζί με τον «Διάλογο» του Δ. Σολωμού «...θ' αποτελούν το ευαγγέλιον της γλωσσικής ορθοδοξίας...»,¹ καθιστούν σύμφωνα με τον Ι. Γρυπάρη περιττή κάθε συζήτηση για την επικράτηση της «αληθινής μας γλώσσας». Αναγνωρίζει βέβαια πως η διαδικασία θα είναι μακρόχρονη, αλλά πλέον κάθε «...δημιουργικό πνεύμα αιστάνεται τώρα – αφού και επαρκώς εδιδάχθηκε – πιο επιβλητική την ανάγκη να μεταχειρίζεται ζωντανότερη γλώσσα...».²

Οι ρηξικέλευθες απόψεις που διατυπώνει ο Ι. Γρυπάρης στη *Φιλολογική Ηχώ* δεν αποτελούν τον κανόνα, αλλά την εξαίρεση. Το 1896 η *Κωνσταντινούπολις* σε σειρά άρθρων με τίτλο «Το διήγημα και η γλώσσα» καταλήγει στο συμπέρασμα πως «μεταξύ της σχολαστικότητας λογιωτάτων τινών και της αηδούς χυδαιολογίας του κ. Ψυχάρη υπάρχει μέσος όρος όστις παρέχει ημίν και την εύκολον και δικαίαν λύσιν του γλωσσικού ζητήματος...».³ Αυτή φυσικά δεν είναι άλλη από την καθαρεύουσα, «...την οποίαν φαίνεται αποδεχόμενη και η πλειονότης των συνετών λογίων».⁴ Ωστόσο ο συντάκτης περιγράφει μια καθαρεύουσα η οποία θα εκμεταλλεύεται τους γλωσσικούς θησαυρούς της δημώδους και θα απορρίπτει κάποιους από τους τύπους, καθώς και τη σύνθετη σύνταξη της αρχαίας. Τοποθετώντας στα δύο άκρα και θεωρώντας εξίσου αυθαίρετους τόσο τους Αττικιστές όσο και τους Ψυχαριστές, ενστερνίζεται τον διαχωρισμό μεταξύ «χυδαίας μαλλιαρής» και «αληθούς δημοτικής» γλώσσας.

Η διάκριση αυτή υιοθετείται τόσο από τα έντυπα που υποστηρίζουν σθεναρά την καθαρεύουσα, όσο και από εκείνα που τάσσονται υπέρ της δημοτικής, αλλά διαχωρίζουν τη θέση τους από αυτήν του Γ. Ψυχάρη. Η *Κωνσταντινούπολις* υποστηρίζει πως το μεγαλείο της κλασικής φιλολογίας επισκιάζει τους σύγχρονους δημιουργούς, αλλά η σύγχρονη ελληνική φιλολογική γλώσσα είναι κοινωνός του μεγαλείου αυτού. Άλλωστε, «ουδέποτε... υπήρξε σύγχρονος δημοτική γλώσσα εν Ελλάδι κατά πολύ αφισταμένη της Κοινής».⁵ Σε μια κριτική για τη συλλογή διηγημάτων του Κ. Μεταξά Βοσπορίτη με τίτλο «Σκηναί της ερήμου» αναφέρεται πως «...το ιδιόρρυθμον και αυθαίρετον εκείνο γλωσσικόν ιδίωμα, όπερ απεκήρυξε και αποκηρύττει, απώθησε και απωθεί ολόκληρο το έθνος, παραδέχεται δε μόνον μία δραξ γραφόντων...»⁶ δεν μπορεί παρά να προκαλέσει την αηδία του αναγνωστι-

¹ Ι.Ν. Γρυπάρη, όπ.π., σ. 169.

² Ι.Ν. Γρυπάρη, όπ.π., σ. 169.

³ «Το διήγημα και η γλώσσα. Δ'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 139, 22/6/1896.

⁴ «Το διήγημα και η γλώσσα. Δ'», όπ.π.

⁵ «Η ελληνική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 175, 5/8/1896.

⁶ «Φιλολογικάί σελίδες», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 19, 27/1/1900.

κού κοινού. Αντιθέτως, μία γλώσσα «...χωρίς σχολαστικότητα αρχαισμού και χωρίς κορακιστικότητα χυδαϊσμού...»¹ είναι αυτή που θα διαβαστεί με ευχαρίστηση.

Ο Ταχυδρόμος παρουσιάζοντας τα «Θεσσαλικά διηγήματα» του Χ. Χρηστοβασίλη χαρακτηρίζει τη δημοτική στην οποία είναι γραμμένα «γλυκύτατη» και «πλούσια». Επισημαίνει όμως το εξής παράδοξο: «...ο κ. Χατζηδάκις θεωρεί την γλώσσαν του κ. Χρηστοβασίλη ως εθνικήν, ενώ ο κ. Ψυχάρης θεωρεί και αυτός την γλώσσαν του Χρηστοβασίλη ως όλως ομοίαν με την ιδικήν του με ελαχίστας παραλλαγάς και δεν έχει άδικον».² Η Πρόοδος εξεγείρεται κατά του Κ. Χρηστομάνου, ο οποίος στην «Κερένια κούκλα» «...υπερέβη και τον Ψυχάρην, και τον Πάλλην και τον Παλαμάν εις την τόλμην και τας εναντίον της γλώσσης ύβρεις και αποπείρας».³ Δεν αμφισβητεί βέβαια την αξία του Κ. Χρηστομάνου ή του Κ. Παλαμά, θεωρεί όμως ότι θα ήταν «δοκιμώτατοι» αν έγραφαν τουλάχιστον στη δημοτική του Αρ. Βαλαωρίτη, του Κ. Κρυστάλλη, ή του Χ. Χρηστοβασίλη.

Το Νέον Πνεύμα σε μια επισκόπηση της φιλολογικής και καλλιτεχνικής κίνησης που πραγματοποιεί στα τέλη του 1908, επισημαίνει πως η λογοτεχνική παραγωγή στην Ελλάδα είναι πολύ φτωχή. Κύριος υπεύθυνος γι' αυτό είναι «...ο απαίσιος μαλλιαρισμός, όστις απεμάρανε το προς την νεοελληνικήν δημιουργικήν φιλολογίαν ενδιαφέρον των αναγνωστών...».⁴ Προκειμένου να αναζωπυρώσει λοιπόν το ενδιαφέρον, το περιοδικό προκηρύσσει διαγωνισμό για τη συγγραφή διηγήματος. Στους όρους ξεκαθαρίζεται πως θα γίνουν «δεκτά διηγήματα εις καθαρεύουσιν ή δημοτικήν· αποκλείεται η χυδαία».⁵ Σε επόμενα τεύχη επιστρατεύει την ειρωνεία για να σχολιάσει την έκδοση νέων λογοτεχνικών έργων από δημοτικιστές,⁶ ενώ εκφράζει τη λύπη του γιατί «...συγγραφείς οι οποίοι ημπορούσαν να συντελέσουν εις την πρόοδον της φιλολογίας μας, χάνονται εις τον χυδαϊσμόν».⁷ Στο ίδιο περιοδικό όμως αναφέρεται σε κριτική για τα «Έμμετρα και Πεζά» του Δ. Παπαδόπουλου (Τυμφρηστού) ότι «...τα έμμετρά του ο συγγραφεύς γράφει εις ζωντανήν δη-

¹ «Φιλολογικά σελίδες», όπ.π.

² Σπ. Καρτέρη, «Φιλολογική επιθεώρησις», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 786, 28/12/1900.

³ «Φιλολογική ζωή. Η γλώσσα», Πρόοδος, αρ.φ. 1193, 24/2/1908.

⁴ «Φιλολογία και τέχνη», Νέον Πνεύμα, τχ. 2, 1/11/1908, σ. 25.

⁵ «Φιλολογικόν διαγώνισμα "Νέου Πνεύματος". Προκήρυξις», Νέον Πνεύμα, τχ. 10, 28/12/1908, σ. 176.

⁶ Χαρακτηριστικά: «Η μαλλιαρή φιλολογία ηύξησε τα άχρηστα ως εκ της γλώσσης βιβλία της με τον τόμον "Στον ίσκιο της συκιάς" του Π. Βλαστού...». «Φιλολογία και τέχνη», Νέον Πνεύμα, τχ. 12, 11/1/1909, σ. 198. «Οι μαλλιαροί έδειξαν και κατά το έτος τούτο την ανήσυχον μονομανίαν των. Η μαλλιαρή φιλολογία επλούτισε τα μαγειρεία της με τα εξής έργα: "Ταμπουράς και κόπανος" του κ. Πάλλη, η "Κληρονομία" του Βαρλέντη, "Σαν παραμύθια" του κ. Γεωργιάδου...». Βλ. «Η νεοελληνική φιλολογία και τέχνη κατά το 1908», Νέον Πνεύμα, τχ. 14, 25/1/1909, σσ. 232-233. Για τον νέο τόμο των «Ρόδων και Μήλων» του Γ. Ψυχάρη γράφει πως: «Περιέχει "πολλά πράγματα" και ελαχίστην λογικήν». «Φιλολογία και τέχνη», Νέον Πνεύμα, τχ. 17, 15/2/1909, σ. 277.

⁷ «Φιλολογία και τέχνη», Νέον Πνεύμα, τχ. 12, 11/1/1909, σ. 198.

μοτικήν, εις την οποίαν ομολογούμεν ότι με μεγαλειτέραν ευχαρίστησιν θ' ανεγινώσκομεν και τα οκτώ διηγήματά του, τα οποία φαίνεται αδικούσα κάπως η άμεμπτος καθαρεύουσα εις την οποίαν εγράφησαν».¹ Ανάλογα σχολιάζεται και το μυθιστόρημα «Στο Άλμπουρο» του Κ. Παρορίτη: «*Η γλώσσα, μ' όλην την συμπάθειαν του συγγραφέως προς τους μαλλιάρους, είνε κατά το πλείστον ομαλή... Ελάχισται σχετικάί λέξεις είναι αντιαισθητικάί...*».²

Η αποδοχή της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνία γίνεται ακόμα πιο αισθητή σε δημοσιεύματα της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα. Το 1909 ο *Επίκαιρος* απαντάει σε αναγνώστη του πως για τη συγγραφή διηγημάτων «*βεβαίως η δημοτική είναι καταλληλοτέρα*», ενώ για το χρονογράφημα συγκαταβατικά αποδέχεται τη χρήση της καθαρεύουσας «*...καταλάβετε, δια τον φόβον των Ιουδαίων*».³ Στα *Χρονικά* κατατίθεται η άποψη πως ο σοβαρός λογοτεχνικός κύκλος που έχει σχηματιστεί στην Κωνσταντινούπολη την τελευταία δεκαπενταετία εργάζεται με αξιοσημείωτο ζήλο κι επιτυχία. Παλιότερα ο σχολαστικισμός ήταν ιδιαίτερα ισχυρός στην Πόλη, «*όμως λίγο λίγο η λογοτεχνία χειραφετήθηκε με τη δύναμη της δημοτικής γλώσσας από τα δεσμά του δασκαλισμού και της καθαρεύουσας κι' από τότε χρονολογούμε την εμφάνιση πρωτότυπης φιλολογίας κι' εδώ*».⁴ Η λογοτεχνική παραγωγή στο διάστημα αυτό θεωρείται από τους ίδιους τους Πολίτες τόσο σημαντική, που όταν ο *Νουμάς* αναρωτιέται ποιος είναι ο Θ. Καστανάκης, διηγήματα του οποίου μεταφράζονται στα αγγλικά, ο Λ. Πράσινος απαντά ενοχλημένος ότι εκτός από την Αθήνα «*...υπάρχουν κι άλλα κέντρα γραμμάτων άξια να τα παρακολουθήσει, στην κίνησή τους*».⁵

Στο πλαίσιο αυτό, η κριτική για τη γλώσσα των λογοτεχνικών έργων γίνεται πιο αυστηρή. Η *Ζωή*, που αναγνωρίζει πως ο Α. Παπαδιαμάντης οδήγησε την ελληνική λογοτεχνία σε νέους δρόμους, του καταλογίζει πως «*...το διηγηματικό μέρος των έργων του μας τόδωσε σε γλώσσα πεθαμένη...*».⁶ Ο Α. Γιαλούρης χαρακτηρίζει τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Τυμφρηστός ως «μη ομαλή δημοτική». Του την καταλογίζει λοιπόν ως λάθος, αφού ξέρει «*...έχοντας μιλήσει πολλές φορές μαζί του, πως γνωρίζει καλά τη δημοτική. Φέρνει όμως ακόμα τ' αταβιστικά σημάδια του παλιού καθαρευουσιανισμού οπού του στοιχειώνουν ως τώρα το νου*».⁷ Ο ίδιος γράφει για τον Κ. Θεοτόκη πως δεν έχει παρακολουθήσει τις εξελίξεις και «*...δεν έχει πάρει τίποτα από όλη την εργασία που έγινε απάνω στη*

¹ «Νέα εκδόσεις», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 6, 1/5/1910, σ. 288.

² «Γράμματα από τας Αθήνας», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 10-11, 1/10/1910, σ. 455.

³ «Αλληλογραφία. Κον Ε.Τ. Πέραν», *Επίκαιρος*, τχ. 14, 18/4/1909, σ. 12.

⁴ Α. Ακροθαλασσίτη, «Ο φιλολογικός χρόνος 1912» *Χρονικά*, τχ. 30, 15/2/1913, σ. 107.

⁵ Λ. Πράσινου, «Χρονικά – Νοέμβριος. Θρασύβουλος Καστανάκης», *Ο Λόγος*, τχ. , 11/1920, σ. 51.

⁶ «Σημειώματα. Αλέξ. Παπαδιαμάντης», *Ζωή*, τχ 1, 1/3/1911, σ. 28.

⁷ Α. Γιαλούρη, «Τυμφρηστού διηγήματα», *Διώνυσος*, τχ. 6, 3-4/1920, σ. 34.

δημοτική τα τελευταία χρόνια... γράφει τη δημοτική με λίγες λέξεις και φτωχή, όπως γράφονταν προ είκοσι χρόνια».¹ Ο Αιμ. Αλευρόπουλος παρατηρεί το 1919 πως εδώ και λίγα χρόνια οι συγγραφείς αδυνατούν να εμπλουτίσουν το λεξιλόγιο της δημοτικής γλώσσας με νέες λέξεις, γεγονός το οποίο αποδίδει στη γενικότερη λογοτεχνική στασιμότητα που έχει επικρατήσει πανευρωπαϊκά, λόγω του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.²

Την ίδια χρονιά ο Λ. Πράσινος, κάνοντας μια αποτίμηση για το πρώτο έτος της κυκλοφορίας του *Λόγου*, διατυπώνει κάποιες αξιοπρόσεκτες κρίσεις. Αρχικά υποστηρίζει πως η δημοτική γλώσσα έχει πλέον εδραιωθεί στη λογοτεχνία και την ποίηση, οπότε είναι αβάσιμη οποιαδήποτε αμφιβολία σχετικά με την αξία ή τη χρήση της. Δίνει στον *Λόγο* το χρίσμα του μοναδικού εκπροσώπου της φιλολογικής παραγωγής της Πόλης, γιατί «...μου είναι αδύνατο, στην σημερινή εποχή, να θεωρήσω περιοδικά φιλολογικά εκείνα που ζακουλθούν να εκδίδονται στην καθαρεύουσα. Και προσκαλώ σ' αυτές τις γραμμές όσους έχετε ενάντια ιδέα να μου δείξουνε ένα μονάχα έργο τέχνης **σημερινό** γραμμένο στην καθαρεύουσα».³ Εις επίρρωση της άποψής του, ο Α. Γιαλούρης γράφει για τον Α. Μωραϊτίδη ότι μάλλον δεν έχει αντιληφθεί τίποτα από το γλωσσικό ζήτημα. Μόνο στο πιο πρόσφατο έργο του φαίνεται πως «...θέλει να λευτερωθεί από την καθαρεύουσα. Δεν τολμά όμως ναρθεί στη δημοτική. Πέφτει μόνο σ' ένα αρλεκίνιο κατασκεύασμα».⁴ Τον οριστικό και αμετάκλητο αποκλεισμό της καθαρεύουσας από τη λογοτεχνία προσυπογράφει το 1920 ο Αιμ. Αλευρόπουλος: «Φανερό είναι πως ολόκληρη μια τάχα ιδεολογία έχει πεθάνει, και πως μια νέα ιδεολογία, αυτή που φέρνει την αναγέννησή μας, όλο και τραβά μπρος... Το βέβαιο είναι πως έχουμε λευτερωθεί απ' ότι μας βάραινε και προχωρούμε όλο "προς το Φως", καθώς έλεγε και ο Ψυχάρης εδώ και λίγα χρόνια».⁵

7.2.3. Κριτική λογοτεχνών και λογοτεχνικών έργων

Οι απολογισμοί της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής δημοσιεύονται συνήθως στις αρχές εκάστοτε έτους κι αποτελούν μία γενική και σύντομη παρουσίαση και κριτική

¹ Α. Γιαλούρη, «Χρονικά – Αύγουστος. Κωνσταντίνου Θεοτόκη – Κατάδικος, διήγημα», *Ο Λόγος*, τχ. 10, 8/1920, σ. 420.

² Α. Αλευρόπουλου, «Απ' τη ζωή της τέχνης», *Διώνυσος*, τχ. 2, 6-7/1919, σ. 39.

³ Λ. Πράσινου, «Η πρώτη χρονιά του "Λόγου"», *Ο Λόγος*, τχ. 12, 10/1919, σ. 446

⁴ Α. Γιαλούρη, «Α. Μωραϊτίδου: Διηγήματα τόμος Α΄ και Β΄», *Ο Λόγος*, τχ. 12, 10/1921, σ. 723.

⁵ Α. Αλευρόπουλου, «Μια χρονιά ελληνικής φιλολογικής κίνησης (1920)», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 2/1921, σ. 234.

των έργων που έχουν γραφτεί κατά τη χρονιά που έχει μόλις τελειώσει. Σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελούν επίσης ευκαιρία για σχόλια σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Τα σχόλια αυτά άλλοτε εμφανίζονται εν τη ρύμη του λόγου όπως συμβαίνει το 1886 όταν ο ανταποκριτής του *Νεολόγου* στην Αθήνα αναφέρει τις «*αηδείς, εκ της ανεξηγήτου εκτραχύνσεως του ύφους καταστάσας γλωσσολογικάς συζητήσεις μεταξύ του κ. Γ. Χατζηδάκη και Δ. Βερναρδάκη, εις ας άπορον είναι πώς ευρέθη αναμειγμένος και ο κ. Ροΐδης και ο κ. Ερ. Ανώπιος*». ¹ Άλλοτε όμως αποτελούν τον άξονα γύρω από τον οποίο στρέφεται η όλη κριτική, όπως συμβαίνει στο περίφημο άρθρο της *Φιλολογικής Ηχούς*, το οποίο έχει αναφερθεί ξανά. Εκεί ο Ι. Γρυπάρης δίνει τα εύσημα στην – διαδεδομένη και στην Κωνσταντινούπολη – αθηναϊκή *Εστία*, που συγκεντρώνει στις σελίδες της όλους τους αξιόλογους σύγχρονους λογοτέχνες. Έπειτα όμως αναφέρεται με πικρία στη «φιλολογική στείρωση» της Πόλης, καθώς οι λόγιοι εκείνοι από τους οποίους θα μπορούσε κανείς να περιμένει κάτι, ασχολούνται αποκλειστικά με την αρχαία ή την ξένη φιλολογία. Μοναδική εξαίρεση είναι η Α. Παπαδοπούλου «...που εννόησε την αληθινή του κακού αιτία και την εθεράπευσεν όπως ημπορούσε ...λυτρωμένη από τους ανόητους της σχολαστικότητας καπνούς...». ² Παρόμοιες ενθουσιώδεις κριτικές όμως συναντάμε και για άλλους συνεργάτες της *Φιλολογικής Ηχούς*, όπως ο Ν.Θ. Φαληρέας κι ο Α. Εξαρχος και μάλιστα από εξέχουσες προσωπικότητες των γραμμάτων, σαν τον Α. Εφταλιώτη και τον Γρ. Ξενόπουλο. ³

Η ολοένα αυξανόμενη χρήση της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνία αντικατοπτρίζεται στα δημοσιεύματα αυτού του είδους. Στην ανασκόπηση του 1901 στον *Ταχυδρόμο* αναφέρεται εν είδει αστεϊσμού πως έμεινε ανεκπλήρωτος ο πόθος των μαλλιαρών να μεταφραστούν ο Όμηρος, ο Πλάτωνας κι ο Σοφοκλής «...εις την πανώρεια και τσελικωμένη γλώσσαν του Εφταλιώτη και του Παλαμά...», ⁴ ενώ παρακάτω ο συντάκτης, που εκθειάζει τα έργα που έχουν εκδοθεί από τη «Βιβλιοθήκη Μαρασλή», σχολιάζει: «Ο μόνος μώμος, τον οποίον ηδύνατό τις να προσάψη εις την πολύτιμον αυτήν εργασίαν είναι το δημιουργηθέν προηγούμενον της ατόπου παραχωρήσεως εις τον μαλλιαρισμόν, ήτις επέτρεψε τω κ. Παλαμά να γράψη εις το προσφιλές ιδίωμά του τα μακρότατα εις την έκδοσιν του Σο-

¹ «Κοινωνική και φιλολογική κίνησις εν Ελλάδι κατά το 1885», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4995, 8/1/1886.

² Ι.Ν. Γρυπάρης, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 10-11, 1/1/1894, σ. 171. Η άποψη αυτή δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως συναδελφική αβρότητα του Ι. Γρυπάρη προς τη συνεργάτιδά του. Περίπου 15 χρόνια αργότερα ο Δημήτριος Καλογερόπουλος γράφει στο *Νέον Πνεύμα* πως «ημπορεί να ειπή τις ότι από της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου άρχεται η λογοτεχνία της Ελληνίδος». ΔΙΚ, «Φιλολογία και τέχνη», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 12, 11/1/1909, σ. 197.

³ Α. Εφταλιώτης, «Ανοικτό γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 38, 14/12/1896, σ. 304 & Γρ. Ξενόπουλος, «Ανοικτό γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 20, 15/6/1896, σ. 155.

⁴ «Εντυπώσεις της ημέρας. Το πρώτον έτος του αιώνος», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1078, 31/12/1901.

λωμού προλεγόμενα».¹ Περίπου μία δεκαετία αργότερα όμως, ο Α. Γιαλούρης μιλά για τον σχηματισμό ενός λογοτεχνικού κύκλου στην Κωνσταντινούπολη που είναι παραγωγικός, πρωτότυπος κι ασκεί σοβαρή επιρροή στη νεοελληνική λογοτεχνία. Τοποθετεί τη σταδιακή δημιουργία του κύκλου αυτού στην τελευταία δεκαπενταετία, από τότε δηλαδή που η λογοτεχνία, με τη δύναμη της δημοτικής γλώσσας, χειραφετήθηκε από τα δεσμά της καθαρεύουσας, και προσθέτει: «Είναι περιττό βέβαια να πούμε ότι όλη η κίνηση είναι γραμμένη στη δημοτική γλώσσα αφού σήμερα παντού η δημιουργική φιλολογία είναι στα χέρια των δημοδιστών κι' έξω απ' αυτούς κανένα φιλολογικό έργο δε σημειώνεται».² Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 ο Α. Αλευρόπουλος υποστηρίζει ότι ξεκινά για τη λογοτεχνία – και όχι μόνο – μία νέα εποχή, απαλλαγμένη από τα βαρίδια του παρελθόντος.³ Οι αναφορές του στην καθαρεύουσα ως κάτι που ανήκει πια στο παρελθόν είναι έμμεσες, αλλά ξεκάθαρες.

Ο θάνατος κάποιων σημαντικών προσωπικοτήτων των γραμμάτων γίνεται αφορμή για μια συνολική κριτική θεώρηση του έργου, αλλά και του ρόλου τους στο γλωσσικό ζήτημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο θάνατος του Ε. Ροΐδη, που είχε διατελέσει επί τετραετία τακτικός ανταποκριτής του *Ταχυδρόμου*. Η εφημερίδα αναφέρεται στα «Είδωλα», τη μεγάλη γλωσσική μελέτη⁴ με την οποία ο Συριανός λογοτέχνης καυτηρίασε τον σχολαστικισμό και τα οποία «...επεχείρησαν, ανεπιτυχώς εννοείται και ατόπως, να εκμεταλλευθώσιν υπέρ του ακαταλόγιστου αγώνος αυτών οι Μαλλιαροί».⁵ Σε μια προσπάθεια να δικαιολογηθεί το υπέρ της δημοτικής κήρυγμα του Ε. Ροΐδη, αναφέρεται πως η επίθεσή του κατά του λογιωτατισμού ήταν ως ένα σημείο δικαιολογημένη, ωστόσο η πλειοψηφία του έθνους αποστέργει τα άκρα και ακολουθεί ανέκαθεν τη μέση οδό. Οπότε κατά τη γνώμη του συντάκτη τα «Είδωλα» και οι υπόλοιπες πραγματείες του σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, αν και είναι γραμμένες με τη γνωστή χάρη και δηκτικότητα του συγγραφέα, δεν προσέθεσαν κάτι ιδιαίτερο στη φήμη του. «Παρατηρείτο μάλιστα εν αυταίς το περίεργον ανακόλουθον, ότι η επίθεσίς του κατά της καθαρευούσης γλώσσης εγένετο εις αυτήν ταύτην την καθαρεύουσαν γλώσσαν δι' ύφους κομπού και ρωμαλέου, αποδεικνύοντος ακριβώς τίνα θέληγητρα δύναται να παρουσιαζή η γλώσσα αύτη...».⁶

¹ «Εντυπώσεις της ημέρας. Το πρώτον έτος του αιώνας», όπ.π..

² Α. Ακροθαλασσίτης, «Ο φιλολογικός χρόνος 1912», *Χρονικά*, τχ. 30, 15/2/1913, σ. 107.

³ Α. Αλευρόπουλος, «Μια χρονιά ελληνικής φιλολογικής κίνησης (1920)», *Ο Λόγος*, τχ. 4, 2/1921, σσ. 234-235.

⁴ «Εμμανουήλ Ροΐδης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1657, 12/1/1904.

⁵ «Εμμανουήλ Ροΐδης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1656, 10/1/1904.

⁶ Ηρώδης ο Αττικός, «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1665, 21/1/1904.

Με ανάλογο τρόπο τα *Χρονικά* αποχαιρετούν τον Κ. Χρηστομάνο. Ο Αχ. Γεωργιάδης περιγράφει τη γνωριμία του με τη βασίλισσα της Αυστροουγγαρίας, Ελισάβετ, αναφέρεται σε ορισμένα από τα έργα του και κλείνει με το εξής σχόλιο: «Όταν ήλθε οι γκρεμιστάδες των παλιών ειδώλων είχαν τελειώσει το ευεργετικό τους έργο. Και απάνω στα σκαμμένα ερείπια άρχισε να τοποθετη πέτρες και υλικό άλλο για καινούρια οικοδομήματα». ¹ Άλλες φορές όμως η ιδεολογική (γλωσσική ή πολιτική) τοποθέτηση ορισμένων εντύπων δεν επιτρέπει τον σχετικό σχολιασμό. Έτσι η *Βοσπορίς*, στην οποία είχαν δημοσιευθεί κάποια από τα έργα της Α. Παπαδοπούλου, αναγγέλλει με θλίψη την πρόωρη απώλεια της συγγραφέως, αλλά στο διθυραμβικό για το ταλέντο της άρθρο δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στις γλωσσικές της προτιμήσεις. ² Με ανάλογο τρόπο, η *Ζωή* θρηνεί για τον χαμό του Ι. Δραγούμη «...του διαλεχτού διανοούμενου, του πρωτότυπου συγγραφέα της “Σαμοθράκης” του μοναδικού Ίδα... έξω από κάθε πολιτική που δεν είναι δουλιά της...». ³

«Σιγά σιγά, άρχισε να σβύνεται απ’ των σπουδασμένων καθαρευουσιάνων μας τα πρόσωπα η απαισιοδοξία, για το ότι η Ελλάδα είναι ανήμπορη να παρουσιάση έργα φιλολογικά, να δείξη πνευματική πρόοδο. Με λύπη τους δε μεγάλη, κατεβάζουνε τα κεφάλια τους, λέγοντας σιγά από φόβο μην ακουστούνε: “δυστυχώς η φιλολογική μας πρόοδος εγένετο εκ μέρους των μαλλιαρών (δημοτικιστών δηλ.)” κι’ έτσι τρανά αποδείχνουνε, χωρίς να το παραδέχονται φανερά, πως με την καθαρεύουσα είναι αδύνατο να προκόψουμε». ⁴ Με τα λόγια αυτά ο Γιάννης Μπέλλας ξεκινά την κριτική του για τον «Γυιο του Ίσκιου» του Σπύρου Μελά. Περιγράφει έπειτα τους λόγιους της Ελλάδας τυλιγμένους στο σάβανο του σχολαστικισμού, μέχρι που το «βροντοσάλπισμα του Ψυχάρη» ξύπνησε μία μικρή μερίδα ανθρώπων, οι οποίοι έριξαν τα είδωλα της ψευτιάς και της υποκρισίας. Αφού αναφέρει με περηφάνια τη μεγάλη πρόοδο που έχει σημειώσει σε μικρό χρονικό διάστημα η ελληνική λογοτεχνία, φτάνει στο συμπέρασμα πως δεν υπάρχει κανένας λόγος ανησυχίας για το μέλλον όταν υπάρχουν συγγραφείς σαν τον Γ. Καμπύση και τον Σ. Μελά. Ακόμα μία εγκωμιαστική κριτική, είναι αυτή που επιφυλάσσει ο *Λόγος* στον Ε. Γιανίδη. Ο Ό Μπεκές σε ένα αφιέρωμα στο «Γλώσσα και Ζωή», επιχειρεί να τονίσει όχι μόνο την επιστημονική, αλλά και τη λογοτεχνική αξία του έργου. Το παρουσιάζει λοιπόν ως μία έκλαμψη της μεγαλοφυΐας του συγγραφέα, ο οποίος κατάφερε να αποδείξει πως η δημοτική «...έχει τους απαιτούμενους θησαυρούς για να ικανοποιήσει κάθε ανάγκη του λόγου, από τα λυρικά μεθύ-

¹ Αχ. Γεωργιάδης, «Κώστας Χρηστομάνος», *Χρονικά*, τχ. 9, 1/12/1911, σ. 101.

² «Θάνατοι. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Βοσπορίς*, τχ. 21, 20/3/1906, σσ. 242-243.

³ «Ι. Δραγούμης», *Ζωή*, τχ. 1, Αύγουστος 1920, σ. 48.

⁴ Γ. Μπέλλας, «Σπύρου Μελά. Ο Γυιος του Ίσκιου», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1918, σ. 58.

σια της ποίησης ίσια με τα μεταφυσικά πετάγματα της φιλοσοφίας. **Στερέωσε την πεποίθηση της ιδεολογίας μας**».¹

Τέτοιου είδους παρεκβάσεις είναι σπάνιες στις κριτικές που δημοσιεύουν τα δημοτικιστικά περιοδικά. Σε πολλές περιπτώσεις δε βρίσκουμε παρά ελάχιστα, διάσπαρτα σχόλια για τη γλώσσα.² Στην πλειοψηφία όμως των κριτικών της *Ζωής*,³ των *Χρονικών*⁴ και του *Λόγου*⁵ από το 1909 και εξής καταγράφεται παντελής έλλειψη οποιουδήποτε σχετικού σχολιασμού. Τα άρθρα αυτά, είτε εστιάζουν σε ένα συγκεκριμένο έργο γραμμένο στη δημοτική, είτε στη συνολική παρουσία ενός δημοτικιστή συγγραφέα, δεν κάνουν την παραμικρή αναφορά στη γλώσσα που χρησιμοποιείται. Ελάχιστες μόνο εξαιρέσεις καταγράφονται, όταν οι συντάκτες θέλουν να σχολιάσουν την ποιότητα του έργου,⁶ ή το συνολικό στυλ του συγγραφέα.⁷ Το γεγονός δε θα πρέπει να θεωρηθεί παράξενο, αφού συνάδει με την εκπεφρασμένη θέση των περιοδικών αυτών ότι η χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία θεωρείται πλέον αυτονόητη.

¹ Ο. Μπεκές, «Ελισαίος Γιανίδης. Ο άνθρωπος και το έργο του», *Ο Λόγος*, τχ. 9, 7/1920, σ. 355.

² Βλ. ενδεικτικά: Αργύρης Εφταλιώτης, «Ανοικτό γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 38, 14/12/1896, σ. 304, Δικ, «Φιλολογία και τέχνη», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 12, 11/1/1909, σσ. 197-198, «Κωνσταντίνος Χατζόπουλος. Σημείωμα», *Ζωή*, τχ. 2, Σεπτέμβριος 1920, σσ. 98-99, & Λ. Πράσιнос, «Ξ. Λευκοπαρίδη: Ο Γιασουμής», *Ο Λόγος*, τχ. 2, 12/1920, σσ. 99-102.

³ «Φιλολογικά σκίτσα. Ζαχαρίας Φυτίλης», *Ζωή*, τχ. 2-3, Μάρτιος – Απρίλιος 1909, σσ. 101-102.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Α.Γ., «Κριτικά. Ν. Σαντοριναίου, Ιστορίες του πελάγου και της ακρογιαλιάς», *Χρονικά*, τχ. 16, 15/3/1912, σσ. 197-198 & Γιάννος Γαρμπής, «Μία κριτική», *Χρονικά*, τχ. 18, 15/4/1912, σ. 221 & Π. Νεβάδας, «Μωρίς Μπαρρές», *Χρονικά*, τχ. 18, 15/4/1912, σσ. 215-217.

⁵ Βλ. ενδεικτικά: Θρ.Ν. Σταυράκης, «Γράμματα. Α. Γιαλούρη, “Ζωής όνειρα”», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1921, σσ. 152-158 & Φοίβος Ανατολέας, «Γράμματα. Φώτη Κόντογλου “Pedro Casas”», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάρτιος 1921, σσ. 289-299.

⁶ Στην πολυσέλιδη κριτική που δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες στα τεύχη 8 & 9 του *Λόγου*, ο Λ. Πράσιнос επικρίνει τον Α. Γιαλούρη γιατί «η φράση του είναι αδόουλετη» κι όχι αρκετά αρμονική. «Και έχει άδικο. Στη θέση που βρίσκεται η γλώσσα μας ο καθένας μας έχει την υποχρέωση να περιποιηθεί το ύφος του σ’ότι, κι’αν γράφει». Λ. Πράσιнос, «Αντώνη Γιαλούρη, Ζωής όνειρα. Κριτική μελέτη», *Ο Λόγος*, τχ. 9, Ιούλιος 1919, σσ. 372-378

⁷ Βλ. Λ. Πράσιнос, «Ξ. Λευκοπαρίδη: Ο Γιασουμής», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1920, σσ. 99-102, όπου ο συντάκτης αναφέρει ενυπωσιασμένος πως ο συγγραφέας κατάφερε να αποφύγει παρηκμασμένες ρητορικές συνήθειες, κληρονομημένες «από τους φλύαρους καθαρευουσιάνους δασκάλους μας». Βλ. επίσης: «Τα γράμματα. Άγγελου Σημηριώτη: Τα τραγούδια του λυτρωμού», *Ζωή*, τχ. 3-4, Μάρτιος – Απρίλιος 1921, σσ. 126-127. Ο συντάκτης του άρθρου (πιθανότατα ο Α. Μελαχρινός), γράφει χαρακτηριστικά: «...η αντίληψη της γλώσσας που έχει είναι καθαρευουσιάνικη. Δεν αγάπησε κατάβαθα τη δημοτική...».

7.3.1 Θεατρικά έργα στη δημοτική

Ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης αναφορικά με το θέατρο ακολουθεί την ίδια πρακτική που έχει ήδη εφαρμόσει στο χώρο της ποίησης και της λογοτεχνίας. Δημοσιεύει δηλαδή αποσπάσματα, ή και ολόκληρα θεατρικά έργα προς τέρψη των αναγνωστών. Η διαφορά έγκειται στην ποσότητα, καθώς τα δημοσιευμένα αποσπάσματα ή έργα είναι κατά πολύ λιγότερα από τα αντίστοιχα λογοτεχνικά ή ποιητικά.¹ Η αρχή γίνεται με την κωμωδία «Οι δύο διδάσκαλοι» που δημοσιεύει σε συνέχειες ο *Διογένης* στα τέλη του 1872.² Είναι γραμμένο σε δημοτική γλώσσα που πιθανότατα αποτελεί δείγμα του καθημερινού προφορικού λόγου των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Η καθαρεύουσα έχει επίσης θέση στο έργο, καθώς χρησιμοποιείται από ορισμένα πρόσωπα στα οποία αποδίδεται ανώτερη μόρφωση. Πρόκειται όμως για μία μορφή της καθαρεύουσας πολύ απλούστερη από αυτήν που χρησιμοποιείται στον Τύπο της εποχής. Το «τόλμημα» αυτό θα πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο του σατιρικού χαρακτήρα της εφημερίδας. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στον *Διογένη* φιλοξενούνται συχνά διάλογοι ή κείμενα στη δημοτική που αποσκοπούν στο να προκαλέσουν τη θυμηδία των αναγνωστών.

Η παραπάνω άποψη ενισχύεται από το γεγονός ότι σε κανένα άλλο έντυπο της εποχής δε δημοσιεύονται ανάλογα θεατρικά έργα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1890 παρουσιάζονται στο κοινό τα κωμειδύλλια του Δ. Κόκκου κι ο συγγραφέας χαίρει της γενικής εκτίμησης και αποδοχής για τις δημιουργίες του. Παρόλο που στον Τύπο γίνονται αναφορές για τις παραστάσεις και την επιτυχία που σημειώνουν, δε δημοσιεύεται το παραμικρό απόσπασμα από τους διαλόγους. Βρίσκουμε όμως κάποια από τα τραγούδια που αποτελούν μέρος των έργων αυτών.³ Η – δημοτική – γλώσσα των στίχων, οι οποίοι συνοδεύονται από ευμενέστατα σχόλια για τα προτερήματά τους, παρέχει σαφείς ενδείξεις για τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα. Ίσως λοιπόν να είναι βάσιμος ο ισχυρισμός ότι η γλώσσα είναι μία εκ των αιτιών της μη δημοσίευσης θεατρικών έργων στον Τύπο.

¹ Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν 64 δημοσιεύματα με αποσπάσματα θεατρικών έργων. Τα συναφή δημοσιεύματα που αφορούν λογοτεχνικά και ποιητικά έργα ξεπερνούν τα 500 και τα 2.000 αντίστοιχα.

² Η δημοσίευση της κωμωδίας ξεκινάει στο φύλλο υπ' αριθμόν 162 (24/11/1872) του *Διογένη* και ολοκληρώνεται στο 172 (30/12/1872), χωρίς διακοπές.

³ «Δημητρίου Κόκκου. Άσματα ψαλλόμενα εν τη κωμωδία αυτού “Ο μπάρμπα Λινάρδος ή Το τέλος της Μαρούλας”», *Κήρυξ*, τχ. 10, 27/11/1890 και «Εξ Ελλάδος. Θεατρικά. “Λύρα του γερω-Νικόλα”. Νέον κωμειδύλλιον του κ. Δ. Κόκκου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6574, 22/6/1891.

Εξαιρέση στον κανόνα αυτόν αποτελούν τα περιοδικά που τάσσονται υπέρ του δημοτικισμού. Η *Φιλολογική Ηχώ* εγκαινιάζει τη δεύτερη περίοδο της έκδοσής της δημοσιεύοντας τον «Ψυχοπατέρα» του Γρ. Ξενόπουλου.¹ Ο *Λαός* προτιμάει το μεταφρασμένο δράμα «Η μπέσα» του Αλβανού Σαμή μπέη.² Ο *Επίκαιρος* φιλοξενεί στις στήλες του την κωμωδία «Πλατωνικός» του Ηρ. Πίντζα,³ ένα μονόπρακτο δράμα με τον τίτλο «Ο φοινιάς» του Δ. Παπαδόπουλου,⁴ αλλά κι ένα απόσπασμα από τη «Νίτσα» του Ζ. Φυτίλη.⁵ Ο Αχ. Γεωργιάδης συνεχίζει την ίδια πρακτική και στα *Χρονικά*, όπου βρίσκουμε θεατρικά έργα ή αποσπάσματα Ελλήνων – κυρίως Κωνσταντινουπολιτών – συγγραφέων,⁶ μεταφράσεις έργων σπουδαίων ξένων λογοτεχνών όπως ο Α. Strindberg,⁷ ο νομπελίστας Βέλγος Μ. Maeterlinck,⁸ ο Μ. Gorky⁹ και ο L. Tolstoy,¹⁰ ακόμα και μεταφράσεις αρχαίων τραγωδιών στη δημοτική.¹¹ Από τον κατάλογο βέβαια δε θα μπορούσε να λείπει ο *Λόγος*, που επίσης δημοσιεύει πρωτότυπα, όπως και μεταφρασμένα θεατρικά έργα.¹²

7.3.2 Συζήτηση για τη γλώσσα των θεατρικών παραστάσεων

Η ελληνική κοινωνία της Κωνσταντινούπολης αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο θέ-

¹ Δημοσιεύεται σε συνέχειες από το τχ. 2, 10/2/1896 έως το τχ. 15, 11/5/1896 χωρίς διακοπή.

² Η δημοσίευση ξεκινά από το 1^ο φύλλο του *Λαού* και ολοκληρώνεται σε 13 συνέχειες στο 18^ο.

³ Δημοσιεύεται σε συνέχειες από το τχ. 16, 2/5/1909 έως το τχ. 24, 27/6/1909.

⁴ Πρόκειται για τον λογοτέχνη που είναι γνωστός με το ψευδώνυμο «Τυμφρηστός». Το έργο δημοσιεύεται σε τρεις συνέχειες από το τχ. 25, 4/7/1909 έως το τχ. 27, 18/7/1909.

⁵ Το απόσπασμα παραχώρησε ο συγγραφέας στον *Επίκαιρο* προτού ακόμα εκδοθεί το έργο. Ταυτόχρονα έδωσε και τη συγκατάθεσή του να δημοσιευθεί χωρίς να τηρηθεί το ορθογραφικό του σύστημα, το οποίο έχει στοιχεία κοινά με εκείνο του Γ. Ψυχάρη. Βλ. «Η Νίτσα», *Επίκαιρος*, τχ. 16, 2/5/1909, σ. 6.

⁶ Γκούρα Αλειτούργητου (ψευδώνυμο του Γ. Ροντάκη), «Σημειώματα από ένα δράμα», *Χρονικά*, τχ. 9, 1/1/1910, σσ. 106-108, Α. Σημηριώτη, «Στάσα Σιδέρη», *Χρονικά*, τχ. 9, 1/1/1910, σσ. 112-113, Κ. Χρηστομάνου «Τα τρία φιλιά», *Χρονικά*, τχ. 9, 1/12/1911, σσ. 101-105, Αχ. Γεωργιάδη, «Όταν θα ξυπνήσουμε μια μέρα», *Χρονικά*, τχ. 28, 15/10/1912, σσ. 71-75 & τχ. 29, 15/12/1912, σ. 86-90.

⁷ Δημοσιεύεται σε συνέχειες «Ο πατέρας» από το τχ. 5, 1/11/1909 έως το τχ. 14-15, 1/4/1910 χωρίς διακοπή, σε μετάφραση Γ. Καρατζά.

⁸ Δημοσιεύεται το «Μέσα στο σπίτι» σε δύο συνέχειες στα τχ. 1, 1/8/1911 και τχ. 2, 15/8/1911.

⁹ Μ. Γόρκη, «Εις τον βυθόν. (Απόσπασμα)», *Χρονικά*, τχ. 11, 1/2/1910, σσ. 130-132, σε μετάφραση Ν. Καστρινού.

¹⁰ Δημοσιεύεται σε συνέχειες «Το ζωντανό πτώμα» από το τχ. 11, 1/1/1912 έως το τχ. 19, 1/5/1912, σε μετάφραση Ό. Μπεκέ.

¹¹ Ό. Μπεκέ, «Απόσπασμα από την Ιφιγένεια», *Χρονικά*, τχ. 14-15, 1/4/1910, σ. 171

¹² Η. Heijermans, «Αχασβέρ», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Νοέμβριος 1919, σ. 9-25, σε μετάφραση Γ. Καρατζά, Μ. Βαλσά, (ψευδώνυμο του Δημήτρη Βαλσαμίδη), «Θεός σχωρέση τον», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1920, σσ. 431-445 & τχ. 12, Οκτώβριος 1920, σσ. 473-491, Μ. Βαλσά, «Η Ρώμη νικημένη», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1921, σσ. 131-145 σε μετάφραση Αλ. Παρώδη, Μ. Βαλσά, «Το δίλημμα», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Μάρτιος 1922, σσ. 216-231.

ατρο. Δεν το αντιμετωπίζει απλώς ως μέσο διασκέδασης, αλλά και ως φορέα καλλιέργειας του γλωσσικού αισθήματος και, μέσω αυτού, της εθνικής συνείδησης και της διάπλασης των ηθών.¹ Προτού φτάσει όμως το θέατρο σε μια τέτοια θέση περιωπής, πέρασε από το στάδιο της περιφρόνησης. Η απειρία των συντελεστών, οι ατυχείς επιλογές έργων και η αδικαιολόγητη άποψη «...ότι η ελληνική γλώσσα είναι ακατάλληλος δια την από της σανικής απαγγελίαν»,² το καθιέρωσαν ως θέαμα για τα κατώτερα στρώματα «...του λαού, όστις εδίψα και διψά θεαμάτων και ακροαμάτων εν τη γλώσση αυτού...».³ Χάρη στις προσπάθειες των ηθοποιών, που συνέστησαν καλά οργανωμένους θιάσους, αλλά και των αστών της μέσης και της ανώτερης τάξης, οι οποίοι «...εκ περιεργίας και εθνικής φιλοτιμίας το κατ' αρχάς, ακολούθως δε εξ ηδονής εφοίτησαν εις τας ελληνικάς παραστάσεις...»,⁴ η ελληνική σκηνή της Κωνσταντινούπολης άρχισε να μεταβάλλεται σε πραγματικό ναό των Μουσών. Η λαμπρή αυτή πορεία όμως, ανακόπηκε από την καταστροφική φωτιά του Σταυροδρομίου το 1870.⁵

Η παράσταση της «Μήδειας», σε διασκευή Ι. Ζαμπέλιου δύο χρόνια αργότερα, είναι αυτή που δίνει στον *Νεολόγο* την αφορμή να εκφράσει τη χαρά και τις ελπίδες του. Ελπίδες ότι θα ξεκινήσει η ανάσταση της «εθνικής σκηνής» στην Πόλη, «...ήτις ειπέρ ποτε είναι αναγκαία προς μόρφωσιν του λαού, προς μόρφωσιν της γλώσσης και του αισθήματος του καλού και παρ' αυτή τη μέση και ανωτάτη τάξει του έθνους ημών».⁶ Για τον λόγο αυτό, ακόμα και σε επιτυχημένες παραστάσεις ασκείται κριτική όταν η γλώσσα είναι «...άγαν δημόδης και πως ουχί ευήχως εις τα ώτα προσκρούουσα...».⁷ Παρόμοια κριτική όμως ασκείται και προς το κοινό, γιατί προτιμά τις παραστάσεις κωμειδυλλίων, «...εις δημόδη το πλείστον γραφομένων γλώσσαν...»,⁸ όπως αυτά του Δ. Κόκκου. Από την άλλη, η Ε. Ζωγράφου θεωρεί ως μεγαλύτερο μειονέκτημα της «Δούκισσας των Αθηνών» την «...υπερκαθαρεύουσα γλώσσα της, η οποία καταστρέφει το έργον, αφίνουσα ψυχρούς τους θεατάς, μη εννοούντες σχεδόν παν ό,τι λέγεται επί της σκηνής».⁹ Με παρόμοιο τρόπο σχολι-

¹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στον *Θεατή*, η γλώσσα θα μπορέσει μέσω του θεάτρου να «...αναπτύξη τα απaráμιλλα αυτής θέλητρα, ενσταλάζουσα εις τας καρδίας του πλήθους την ηδύτητα των ευγενών παθών και υποτυπούσα ανεξιτήλως εις τας διανοίας πάντων τα μεγάλα γεγονότα της ιστορίας και τας αξιομιμήτους ενδόξους πράξεις των ηρώων και εναρέτων». «Το ελληνικόν θέατρον», *Θεατής*, αρ.φ. 101, 3/1/1870.

² «Θεατρική επιθεώρησις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 873, 16-28/11/1871.

³ «Θεατρική επιθεώρησις», *Νεολόγος*, όπ.π.

⁴ «Θεατρική επιθεώρησις», *Νεολόγος*, όπ.π.

⁵ «Θεατρική επιθεώρησις», *Νεολόγος*, όπ.π.

⁶ «Θεατρική επιθεώρησις», *Νεολόγος*, όπ.π.

⁷ «Πρώτος ελληνικός μελοδραματικός θιάσος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5938, 17/4/1889.

⁸ Ν. Μακρίδη, «Ελληνική κωμειδύλλια. Το τέλος της Μαρούλας», *Κήρυξ*, τχ. 12, 17/12/1890, σ. 186.

⁹ Ε. Ζωγράφου, «Εντυπώσεις εκ του θεάτρου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8258, 25/11/1896.

άζεται ένα από τα πρώτα θεατρικά που είχε γράψει ο Δ. Κορομηλάς «...εις γλώσσαν φορτικώς αρχαιΐζουσαν μέχρι του ακαταλήπτου, την οποίαν ευτυχώς κατόπιν ολοτελώς απηρνήθη»,¹ καθώς και η μετάφραση ενός γαλλικού έργου με τίτλο: «Φερνάνδη», που «...προσκόπτει εις αφορήτους μακαρονισμούς».²

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η γλώσσα που ο Τύπος θεωρεί κατάλληλη για το θέατρο, είναι η καθαρεύουσα. Σε αυτήν μεταφράζει ο Μ. Δαμιράλης τον «Αμλετ» κι ο Νεολόγος αποφαινεται πως η συγκεκριμένη μετάφραση είναι ανώτερη τόσο από αυτές των Δ. Βικέλα και Ι. Πολυλά, όσο και από εκείνη του Ι. Περβάνογλου.³ Στην ίδια γλώσσα, η οποία είναι «...γλαφυρωτάτη και πλουσία, καλώς δ' απαγγελομένη εμποιεί βαθυτάτην αίσθησιν εις το ακροατήριον»,⁴ είναι γραμμένη η «Φαύστα» του Δ. Βερναρδάκη, γι' αυτό και η Κωνσταντινούπολις την εγκωμιάζει όταν ανεβαίνει στο θέατρο «Ομόνοια» της Πόλης. Με παρόμοιο τρόπο εγκωμιάζει η *Νέα Εφημερίς* την «Ιφιγένεια εν Ταύροις» που ανεβαίνει το 1902 σε μετάφραση Χρ. Χατζηχρήστου. Τον συντάκτη ενθουσιάζει τόσο πολύ «...η λαμπρά της παραφράσεως γλώσσα, η τόσον μεγαλοπρεπώς και καλλιτεχνικώς εις αμιμήτους ιάμβους ρέουσα...»,⁵ που δηλώνει ευθαρσώς ότι η «Εταιρεία προς διδασκαλίαν των Αρχαίων Ελληνικών Δραμάτων» του Γ. Μιστριώτη θα έπρεπε να ανεβάσει αρχαίες τραγωδίες «...και εν νεωτέρα καθαρευούση γλώσση, όπως και η μεγάλη μερίς των ομογενών και ομογλώσσων γέγονται του πνευματικού τούτου αγαθού...».⁶

Δεν υποστηρίζει όμως μόνο ο Τύπος τη χρήση της καθαρεύουσας στο θέατρο, αλλά κι ένας θεσμός με τη δική του σημασία στον χώρο: ο Λασσάνειος δραματικός διαγωνισμός.⁷ Οι κριτές, στους οποίους συγκαταλέγονται κατά καιρούς οι: Γ. Μιστριώτης, Α. Βλάχος και Δ. Βερναρδάκης, σχολιάζουν τη γλώσσα των έργων που υποβάλλονται στον διαγωνισμό έχοντας υπόψη τους από τη μία ότι η «άκρα καθαρότητα» μπορεί να παραβλά-

¹ «Αττικά χρονογραφήματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 54, 19/6/1898.

² «Ελληνικόν θέατρον», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 237, 19/10/1899.

³ Οι μεταφράσεις των Δ. Βικέλα και Ι. Πολυλά κλίνουν περισσότερο προς τη δημοτική, ενώ αυτή του Ι. Περβάνογλου έχει γίνει σε γλώσσα αρχαιΐζουσα. Βλ. «Ειδήσεις. Γράφουσιν ημίν εξ Αθηνών», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6250, 16/5/1890.

⁴ «Ελληνικόν θέατρον "Ομόνοιας". Φαύστα, δράμα εις πράξεις πέντε υπό Δ. Ν. Βερναρδάκη», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 39, 22/2/1895.

⁵ «Ιφιγένεια εν Ταύροις», *Νέα Εφημερίς*, αρ.φ. 3310, 2/4/1902.

⁶ «Ιφιγένεια εν Ταύροις», όπ.π.

⁷ Ο Λασσάνειος διαγωνισμός διεξήχθη συνολικά 12 φορές σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα μεταξύ 1889 – 1910. Τελούσε υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου, από τους καθηγητές του οποίου επιλέγονταν τα μέλη των κριτικών επιτροπών. Αυτοί, αξιοποιώντας το κληροδότημα του αγωνιστή της Επανάστασης του 1821, Γεώργιου Λασσάνη, απένεμαν δύο βραβεία των 1.000 δραχμών στην καλύτερη τραγωδία και στην καλύτερη κωμωδία. Βλ. Πετράκου (1995), σ. 194 & Πυλαρινός (2016), σ. 70.

ψει τη ζωντανία των διαλόγων της τραγωδίας,¹ κι από την άλλη ότι η γλώσσα που ταιριάζει στην κωμωδία είναι «ούτε χυδαία άγαν, ούτε καθαρεύουσα».² Ο Τύπος της Πόλης άλλοτε ανακοινώνει απλώς τα ονόματα των νικητών,³ κι άλλοτε μεταφέρει αποσπάσματα από την εισήγηση της κριτικής επιτροπής, όπου τονίζεται το «...πόσον λιποβαρής είναι η γλωσσικών και γραμματικών γνώσεων περιουσία...»⁴ των συμμετεχόντων. Να σημειωθεί εδώ ότι το μοναδικό απόσπασμα έργου που εντοπίστηκε στις στήλες των εφημερίδων είναι μια σκηνή «... εκ του Γυναικοσυμβουλίου, ποιήματος σατυρίζοντος την σχολήν των Μαλλιάρων...».⁵ Τη χρήση της καθαρεύουσας στο θέατρο υποστηρίζει έμπρακτα και ο ΕΦΣΚ, ο οποίος αποφασίζει το 1900 αντί της καθιερωμένης ετήσιας συναυλίας να ανεβάσει την «Αντιγόνη» σε «...γλαφυρωτάτην παράφρασιν... εις την καθ' ημάς καθαρεύουσαν...»⁶ του Χρ. Χατζηχρήστου.

Ποια είναι όμως η γνώμη των ανθρώπων του θεάτρου επί του ζητήματος; Ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο βρίσκουμε στις σελίδες της *Φιλολογικής Ηχώ*ς το 1896. Σε άρθρο του με αφορμή τον θάνατο του Ι. Πολυλά, ο Ν. Βασιλειάδης διηγείται την πρώτη φορά που αισθάνθηκε την επίδραση των στίχων του. Στα γραφεία της *Νέας Εφημερίδας* της Αθήνας γινόταν συζήτηση σχετικά με την παράσταση του «Άμλετ» την οποία σκεφτόταν να ανεβάσει ο Δ. Ταβουλάρης, ο οποίος κάποια στιγμή επέβαλε σιγή κι άρχισε να απαγγέλλει ένα απόσπασμα από τη μετάφραση του Ι. Πολυλά στη δημοτική. «*Η παράστασις των τραγικών ιδεών με τους μυς και τα νεύρα της λαλουμένης γλώσσης...*»⁷ άφησε την ομήγυρη άναυδη κι ο Δ. Ταβουλάρης δεν άφησε περιθώρια παρερμηνείας: «*Κύριοι, λέγει, αυτή είνε η μετάφρασις την οποίαν νοώ να διδάξω από σκηνής, αλλά την οποίαν δεν εννοεί ο κόσμος. Πολύ καλά λοιπόν, έως ότου την νοήση εγώ θα διδάξω την ιδίαν του Βικέλα*».⁸

Η καθαρεύουσα μπορεί θεωρείται από τον Τύπο ως η ιδανική γλώσσα για το θέα-

¹ «Ο εν Αθήναις Λασσάνειος δραματικός αγών», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 12, 12/1/1892, σ. 185.

² «Ο εν Αθήναις Λασσάνειος δραματικός αγών», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 13, 19/1/1892, σ. 203.

³ Σάνκο Πάνσας, «Απογεματιανή», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 14, 4/5/1896, σ. 103.

⁴ «Ο Λασσάνειος δραματικός αγών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 85, 18/4/1898. Βλ. επίσης «Το Λασσάνειον διαγώνισμα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 104, 12/5/1900.

⁵ «Ο Λασσάνειος αγών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 610, 11/5/1900. Βλ. επίσης «Το Λασσάνειον διαγώνισμα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 104, 12/5/1900.

⁶ Μ. Ψαλίδα, «Λογοδοσία των κατά το ΛΘ΄ Συλλογικόν έτος 1899-1900 πεπραγμένων εν τω Συλλόγω», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΚΗ΄, 1904, σσ. 31-32. Παρά τη μεγάλη (και εισπρακτική) επιτυχία που γνώρισε η παράσταση, η πρωτοβουλία αυτή του ΕΦΣΚ δεν είχε συνέχεια «ένεκα προσκομμάτων απρόοπτων». Βλ. Γ. Αποστολίδης, «Λογοδοσία των κατά το ΛΘ΄ Συλλογικόν έτος 1900-1901 πεπραγμένων εν τω Συλλόγω», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. ΚΗ΄, 1904, σ. 52.

⁷ Ν. Βασιλειάδη, «Ανοικτό γράμμα δια τον Πολυλά», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 29, 24/8/1896, σ. 226.

⁸ Όπ.π., σελ. 227.

τρο, αλλά η χρήση λέξεων ή φράσεων της δημοτικής, ιδίως στα μεταφρασμένα έργα, είναι μια πανθομολογούμενη πραγματικότητα. Χαρακτηρίζεται όμως ως «λάθος», το οποίο προκαλεί τη δυσaréσκεια του κοινού. «Οι παρακολουθούντες τας εν τη εδώ σκηνή παραστάσεις ουχί σπανίως ησθάνθησαν εις τας ακοάς των δυσaréστως ηχούσας λέξεις ή φράσεις παραχόρδους. Και γίνεται έτι αισθητότερον το κακόν παρ' ημίν, μεταξύ των οποίων είναι άγνωστος ευτυχώς, ή σχεδόν άγνωστος ο μαλλιαρισμός».¹ Ωστόσο με τη γνώμη αυτή δε φαίνεται να συμφωνούν όλοι, αφού σε ανταπόκριση της Κωνσταντινούπολης από τη Σμύρνη επισημαίνεται πως ένα έργο «...με γλώσσαν καθαράν ως είναι γεγραμμένον από άκρου εις άκρον, δεν είναι δυνατόν να γείνη καταληπτόν εις τον πολύν σμυρναϊκόν κόσμον, του οποίου η γλώσσα εφθάρη δυστυχώς εις βαθμόν απίστευτον...».² Αντίστοιχα στην Κωνσταντινούπολη, σε μία παράσταση του «Οθέλλου», ο Α. Σημηριώτης θαυμάζει την τέχνη των ηθοποιών αλλά οικτίρει τη γλώσσα τους. «Ηθελα πολύ να μάθω πράγματι πώς όλα αυτά τα σφοδρότατα από τας θυέλλας των παθών δερόμενα ανθρώπινα πλάσματα... κατορθώνουν να ομιλούν όπως το συντακτικόν του Ασωπίου και ο κ. Μιστριώτης. ... Προς Θεού κ. Βερόνη και κ. Γεννάδη, οιοσδήποτε και αν είναι ο μεταφραστής της μεταφράσεως αυτής κλείσατέ τον εις το συντούκι των ακρήστων έργων σας μέχρις ότου πάθη από ασφυζίαν, όπως η Δυσδεμόνα προχθές, και μη αδικείτε τον εαυτόν σας και τον λαμπρόν θίασόν σας με τις αφόρητες ελληνικούρες του».³

Παραστάσεις δε δίνονται μόνο στην καθαρεύουσα. Στη Σμύρνη ο καθηγητής της Ευαγγελικής Σχολής Αντώνιος Βορρειάδης ανεβάζει με τους μαθητές του τη «Μήδεια» χρησιμοποιώντας το αρχαίο κείμενο του Ευριπίδη. Η παράσταση σημειώνει απροσδόκητη επιτυχία κι ο ανταποκριτής της Κωνσταντινούπολης βρίσκει την ευκαιρία να εξάρει την όλη προσπάθεια και να τονίσει την αντίθεσή της με τη σχολαστική διδασκαλία των αρχαίων στα σχολεία.⁴ Παρόμοια είναι και η κριτική της Βοσπορίδας όταν η «Εταιρεία προς διδασκαλίαν των Αρχαίων Ελληνικών Δραμάτων» ανεβάζει στην Αθήνα την «Αντιγόνη» του Σοφοκλή.⁵ Φαίνεται όμως από τα παραπάνω ότι οι παραστάσεις αρχαίων έργων στη γλώσσα του πρωτότυπου γίνονται αποδεκτές μόνο εντός ενός διαφορετικού πλαισίου και όχι ως μία «κανονικότητα» του θεάτρου.

Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις παραστάσεις που δίνονται σε δημοτική γλώσσα. Εδώ οι αντιδράσεις κυμαίνονται από την αποδοχή μετ' επαίνων έως την πλήρη απόρριψη. Στην

¹ «Τα παράχορδα», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 255, 10/11/1903.

² «Εκ Σμύρνης. Οι μνηστήρες της Πηνελόπης», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 57, 14/3/1900.

³ Α. Σημηριώτης, «Χρονογραφήματα. Μία μετάφρασις», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 276, 5/12/1906.

⁴ «Ευριπίδου Μήδεια», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 97, 4/5/1898.

⁵ Κλ. Κουτσαβάκη, «Ανταπόκρισις εξ Αθηνών. Η Αντιγόνη», Βοσπορίς, τχ. 35, 20/5/1900, σσ. 312-314.

πρώτη κατηγορία εμπίπτει η μετάφραση του «Ρωμαίου και Ιουλιέτας». Ο αρθρογράφος του *Κόσμος* ομολογεί πως ο Δ. Βικέλας κατάφερε να αποδόσει τους στίχους του Shakespeare καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον, τον επικρίνει όμως «...ουχί τόσον διότι εγένετο εκλογή της δημώδους γλώσσης, όσον διότι αύτη ούτε αμιγής εστιν εν τη μεταφράσει, ούτε απηλλαγμένη εκφράσεων μη ελληνικών».¹ Για τις «Νεφέλες» του Αριστοφάνη σε μετάφραση Γ. Σουρή, τα θετικά σχόλια ξεκινούν ταυτόχρονα με την ανακοίνωση ότι ο διάσημος σατιρικός ποιητής «...επιχειρεί την παράφρασιν εις την γλώσσαν του Ρωμηού».² Όταν ο ίδιος ο μεταφραστής διαβάζει αποσπάσματα του έργου, μεταξύ των οποίων «...και η μεταξύ Στρεψιάδου και Σωκράτους σκηνή ενέχουσα και την αντίθεσιν μεταξύ της καθαρουσύσης ην ομιλεί ο Σωκράτης και της δημώδους ην ομιλεί ο Στρεψιάδης»,³ το άθος του καλλιτεχνικού κόσμου των Αθηνών αποφαινεται ότι πρόκειται για ένα «...αριστοτέχνημα... μία μεγάλη φιλολογική δημιουργία».⁴ Απαράλλαχτες είναι οι και αντιδράσεις μετά την παράσταση που δίνεται στο Δημοτικό Θέατρο της Αθήνας, στα τέλη Οκτωβρίου του 1900. Η μετάφραση δεν χαρακτηρίζεται μόνο ως «...αριστοτεχνική... ωραιότητα... επιτυχώς αποδίδουσα το δαιμόνιον του Αριστοφάνους πνεύμα...»,⁵ αλλά και ως ένα καλό μάθημα που έδωσε ο Γ. Σουρή στους μαλλιαρούς.⁶

Έναν χρόνο μετά, οι αντιδράσεις στη μετάφραση της «Άλκηστης» του Ευριπίδη από τον Κ. Χρηστομάνο είναι εκ διαμέτρου αντίθετες. Ο ανταποκριτής της *Κωνσταντινούπολης* στην Αθήνα, ο οποίος δίνει μια ευνοϊκή σε γενικές γραμμές κριτική για την παράσταση, συμφωνεί «ότι η μετάφρασις είναι ακριβής και εις τινα μέρη αριστοτεχνική... αλλ' η γλώσσα, θεέ μου, η γλώσσα!».⁷ Η ανάμιξη αρχαίων και νέων τύπων είναι αυτή που κάνει τους θεατές να αναρωτιούνται «...αφού απαγορεύεται η χυδαία του Ευαγγελίου απόδοσις, πώς δύναται από σκηνης ελληνικής και δη νέας να ακούωμεν τα θεία του Ευριπίδου ρήματα εκχυδαϊζόμενα...;».⁸ Με παρόμοια σχόλια αντιμετωπίζεται το 1904 η μετάφραση του Κ. Χατζόπουλου στον «Φάουστ» του Goethe. Παρόλο που κρίνεται ως επιτυχημένη και αποδίδουσα με ακρίβεια το νόημα του πρωτότυπου, «...η γλώσσα, ην μετεχειρίσθη ο φιλόπονος μεταφραστής κράμα καθαρουσύσης άμα και χυδαϊζούσης, ομολογούμεν ειλικρινώς ότι δεν ήρρεσεν εις πολλούς των καλαισθήτων ακροατών, επιθυμούντων ν' ακούωσι τα

¹ «Εσωτερική άποψις», *Ο Κόσμος*, τχ. 4, 24/12/1883, σ. 62.

² «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 217, 27/9/1900.

³ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 230, 12/10/1900.

⁴ «Γ. Σουρή, αι "Νεφέλαι" του Αριστοφάνους», *Βοσπορίς*, τχ. 48, 20/10/1900, σ. 471.

⁵ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 247, 2/11/1900.

⁶ «Πινακίδες», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 744, 6/11/1900.

⁷ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 256, 28/11/1901.

⁸ «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, όπ.π.

υψηλά φιλοσοφικά διδάγματα του εξόχου της Γερμανίας ποιητού εις γλώσσαν επιμελεμένην και αρμονικήν».¹ Κι όμως, λίγους μήνες νωρίτερα το κοινό είχε ανεβάσει επί σκηνής και χειροκροτούσε τον Π. Δημητρακόπουλο ο οποίος, αν και θιασώτης της καθαρεύουσας, είχε μεταφράσει στη δημοτική τις «Εκκλησιάζουσες»!²

Η γλώσσα που χρησιμοποίησαν οι Κ. Χρηστομάνος και Κ. Χατζόπουλος ήταν η δημοτική, αλλά και η «γλώσσα του Ρωμηού» δε θα μπορούσε ποτέ να θεωρηθεί καθαρεύουσα. Πού οφείλονται λοιπόν οι τόσο ευνοϊκές αντιδράσεις απέναντι στα έργα των Γ. Σουρή και Π. Δημητρακόπουλου; Η δεδηλωμένη θέση και των δύο υπέρ της καθαρεύουσας σίγουρα έχει παίξει τον ρόλο της, όπως και οι ίδιες οι μεταφράσεις, που αποφεύγουν τις γλωσσικές ακρότητες του Γ. Ψυχάρη. Ίσως όμως το πιο σημαντικό να είναι ότι πρόκειται για μεταφράσεις κωμωδιών. Η επιτυχημένη εφημερίδα του Γ. Σουρή έχει συμβάλει σε σημαντικό βαθμό στην αποδοχή της δημοτικής στο πλαίσιο της σάτιρας, οπότε η μετάφραση σε αυτήν ενός έργου γεμάτου αστεϊσμούς κι άσεμνα υπονοούμενα, φαντάζει ταιριαστή.

Σε αντίθεση με την εξ Αθηνών θεατρική παραγωγή, η αντίστοιχη του Γ. Ψυχάρη τυγχάνει ομόθυμης αντίδρασης. Στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης γίνεται αναφορά σε δύο έργα του, την κωμωδία: «Γουανάκος» και το δράμα: «Κυρούλης». Αμφότερα βρίσκονται στον τόμο με τίτλο: «Για το ρωμαίικο θέατρο», που γράφεται με αφορμή τη δραστηριότητα του Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων και κυκλοφορεί στα τέλη του 1901. Τόσο η υπόθεση των έργων όσο και η γλώσσα τους, γίνονται αντικείμενο χλευασμού.³ Προβάλλεται μάλιστα η κριτική του Γρ. Ξενόπουλου ο οποίος, «...μ'όλας τας συμπαθείας του εις το μαλλιαρικόν ιδίωμα, τολμά να διατείνεται ότι... ο αναμορφωτής αυτός της γλώσσης, ο αξιών ν' αναδείξη την δημόδη, πάσχει χρεωκοπίαν εις τα γλωσσικά ακριβώς κεφάλαιά του, διότι αποδεικνύεται αγνοών την γλώσσαν του λαού...».⁴ Για μία ακόμα φορά δίνεται εδώ η ευκαιρία στους υποστηρικτές της καθαρεύουσας να τονίσουν την απόσταση που χωρίζει το Παρίσι από την Αθήνα και τον Γ. Ψυχάρη από την ελληνική γλωσσική πραγματικότητα.

Από το Παρίσι όμως δίνονται κι άλλες αφορμές για κριτική. Η Αγ. Πρεβεζιώτου,

¹ «Αθηναϊκός κόσμος», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 275, 2/12/1904.

² «Ελληνική ανταπόκρισις», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 190, 23/8/1904. Ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος υποστηρίζει στα έργα του την καθαρεύουσα. Ωστόσο, στα διαλογικά μέρη των έργων του, στις κωμωδίες και στις επιθεωρήσεις που γράφει, χρησιμοποιεί τη δημοτική.

³ Βλ. «Αθηναϊκός κόσμος», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 281, 31/12/1901 & «Εντυπώσεις της ημέρας. “Δια το ρωμαίικο θέατρο”», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1124, 28/2/1902.

⁴ «Εντυπώσεις της ημέρας. “Δια το ρωμαίικο θέατρο”», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1124, 28/2/1902.

σχολιάζοντας την παράσταση ενός έργου με υπόθεση εμπνευσμένη από την ελληνική αρχαιότητα, θυμάται τη γραμμένη στην καθαρεύουσα «Γαλάτεια» του Σπ. Βασιλειάδη, η οποία είχε προξενήσει πολύ καλές εντυπώσεις. Βρίσκει λοιπόν την ευκαιρία να κατακρίνει όσους προτιμούν να μεταφράζουν «ηθικώς επιζήμια» ξένα έργα, περιφρονώντας την κλασική αρχαιότητα και το ιστορικό δράμα. Το κακό όμως επιτείνεται γιατί «...η μισόκαλλος αίρεσις των κλεινών μαλλιαρών μας αφώρισε και απεσκοράκισε προ πολλού εκ των σοφών δέλτων της και Βασιλειάδην και Γαλάτειαν και αρχαίον θέατρον».¹ Ο Ηρ. Πίντζας από την άλλη, παρουσιάζει τα τεκταινόμενα στην Ιταλία διαβεβαιώνοντας ότι η «ιταλική μαλλιαρωσύνη» δεν υστερεί από την ελληνική. Αφορμή για το σχόλιο παίρνει από ένα θεατρικό έργο που γράφτηκε από τον Ed. de Amicis «...προς αγλαισμόν του ευγενούς τοσκανικού ιδιώματος και προς καταπολέμησιν της συνηθείας συγγραφέων τινών του γράφειν εν χυδαίοις διαλεκτικοίς ιδιώμασιν...».²

Με παρόμοιο τρόπο αντιμετωπίζεται η θεατρική παραγωγή των δημοτικιστών της Κωνσταντινούπολης. Ο Οδ. Ανδρεάδης προβαίνει, κατόπιν παράκλησης του δημιουργού, σε εκτενέστατη κριτική του «Εκθετου» του Ζ. Φυτίλη. Ξεκινώντας από τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένο, ξεκαθαρίζει ότι «...εν γένει μεν ναυτίαν αισθανόμεθα προ της εμφανίσεως πάσης μαλλιαρικής μορφής της γλώσσης, αποτροπιαζόμεθα δε αυτήν εν τω θεάτρω, τω χώρω τούτω εν ω η φιλοκαλία προ παντός και εν πάσι δέον να δεσπόζη».³ Η άποψή του είναι ότι η καθαρεύουσα είναι η πραγματική και η μόνη γλώσσα του έθνους κι επικαλείται το σύγγραμμα του Δ. Οικονομίδη σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα προκειμένου να την στηρίξει. Οικτίρει μάλιστα τον Ζ. Φυτίλη ο οποίος, παρόλο που «...από ετών διατρίβει ενταύθα και ουχί εις το Πυργί της Χίου, ουδαμώς δε ξένος προς τα αιθούσας της ανεπτυγμένης παρ' ημίν τάξεως είναι...»,⁴ επέλεξε να αδικήσει την προσπάθειά του και να ζημιώσει το έργο του χρησιμοποιώντας τη διάλεκτο των μαλλιαρών. Τον προτρέπει λοιπόν «...ν' ανασυντάξη αυτό εις την προσήκουσαν γλώσσαν, την γλώσσαν ήτις λαλείται εν ταις αιθούσαις της ημετέρας ανεπτυγμένης τάξεως...».⁵

Υπέρ της κριτικής αυτής συνηγορεί και ο Κ. Μακρίδης, που όταν πληροφορείται πως ο θίασος της Αικ. Βερώνη ετοιμάζεται να ανεβάσει το έργο, το χαρακτηρίζει ειρωνικά

¹ Αγ. Πρεβεζιώτου, «Φιλολογικά χρονικά. Φυλλίς, τραγωδία Paul Souchon», Βοσπορίς, τχ. 32-33, 30-10/5/1905, σ. 366.

² Ηρ. Πίντζα, «Πολλά και διάφορα. Ανά τον κόσμο της μαλλιαρωσύνης», Βοσπορίς, τχ. 32-33, 30-10/5/1905, σ. 370.

³ Οδ. Ανδράδης, «Φιλολογικά», Ταχυδρόμος, αρ.φ. 1866, 28/9/1904.

⁴ Οδ. Ανδράδης, ό.π. Βλ. επίσης τη συνέχεια του άρθρου του στον Ταχυδρόμο, αρ.φ. 1874, 7/10/1904 και αρ.φ. 1885, 20/10/1904.

⁵ Οδ. Ανδρεάδης, ό.π.

ως «... “πρώτης τάξεως καλλιτεχνικό γεγονός”, καλλίτερον του οποίου ούτε έπλασεν ούτε είναι δυνατόν να πλάση η φάμπρικα των κκ. Ψυχάρη Πάλλη και Σας».¹ Εξίσου καυστικός είναι και με το επόμενο θεατρικό έργο του Ζ. Φυτίλη, υπό τον τίτλο «Δίχως ακρογιάλι», προτρέποντάς τον «...να το μεταφράσης εις την ...ελληνικήν και τούτο “για χατήρι μερικώ-νε που δεν αγροικάνε τη γλώσσανε τω πατεράδω μας και τω μαννάδω μας».² Στο ίδιο πνεύμα, επισημαίνονται ως αξιόλογα τα θεατρικά έργα στα οποία σατιρίζονται μεταξύ άλλων και οι δημοτικιστές.³ Με παρόμοια δηκτικό τρόπο περιγράφεται και το εξής περιστατικό· οι θεατές του «Βαριετέ» που κάθονται στο υπερώο (ανήκουν δηλαδή στα λαϊκά στρώματα της κοινωνίας, καθώς το εισιτήριο εκεί είναι φθηνότερο) αποδοκιμάζουν τους δημοτικιστές Αχ. Γεωργιάδη και Απ. Μελαχρινό μόλις εμφανίζονται στην πλατεία του θεάτρου. Ο Κ. Μακρίδης δε χάνει την ευκαιρία και υπό το ψευδώνυμο «Έχιδνα» χύνει το δηλητήριο του: «Και οι μαλλιαροί αποδοκιμαζόμενοι εγέλων κατ’ άλλους μεν από κουταμάραν, κατ’ άλλους δε από την γλυκυτάτην σκέψιν ότι προπηλακιζόμενοι και ονειδιζόμενοι εξισού-ντο με τον τα ίδια παθόντα χάριν της αληθείας Ιησούν Χριστόν».⁴

Η κατάσταση όμως φαίνεται πως αρχίζει να διαφοροποιείται από το 1908. Ο Λαός σημειώνει για το έργο: «Πετροχάρηδες» του Π. Χορν ότι «για πρώτη φορά ακούσαμε σε θέατρο της Πόλης έτσι ζωντανή, έτσι γλυκειά κι έτσι διαλεχτή ελληνική γλώσσα».⁵ Λίγο αργότερα πλέκει το εγκώμιο της «Ιφιγένειας εν Ταύροις» του Γκαίτε, παράσταση η οποία δόθηκε στο θέατρο «Βαριετέ» με πρωταγωνίστρια την Μ. Κοτοπούλη. Στην ανάδειξη του έργου συντελεί τα μέγιστα «...η σταληθινά αριστοτεχνικιά μετάφραση, που την χρεωστούμε στον κ. Πέτρο Βασιλικό. Στη μετάφραση αυτή με την ωραία της, την καθάρια δημοτική γλώσσα... χρεωστούμε τη συγκίνηση και τον ενθουσιασμό που νοιώσαμε όλοι».⁶ Η σύγκριση με τον «Οιδίποδα Τύραννο» σε μετάφραση Α. Βλάχου που ανεβαίνει από τον ίδιο θίασο εκείνες τις μέρες, είναι αναπόφευκτη. Το *Νέον Πνεύμα* δημοσιεύει μια θετική κριτική για την παράσταση χωρίς το παραμικρό σχόλιο για τη γλώσσα,⁷ αλλά ο συντάκτης του *Λαού* δε δείχνει καμία επιείκεια. Χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη μετάφραση «ακατανόη-

¹ «Πινακίδες», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1873, 6/10/1904. Βλ. επίσης «Πινακίδες», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1899, 6/11/1904 και «Φαινόμενα και πράγματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1923, 4/12/1904.

² «Πινακίδες», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 2096, 15/7/1905.

³ Βλ. «Θεατρική ζωή. Έξω φρενών», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 8, 14/12/1908 σ. 127 & Δ. Καλογερόπουλου, «Γράμματα από τας Αθήνας», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 2, 1/1/1910, σ. 80.

⁴ «Πινακίδες», *Εμπρός*, τχ. 132, 12/2/1911, σ. 4. Να σημειωθεί πως το περιστατικό λαμβάνει χώρα την ίδια εποχή με τα γεγονότα στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο.

⁵ «Από εβδομάδα σ’ εβδομάδα», *Ο Λαός*, αρ.φ. 3, 30/11/1908, σ. 5.

⁶ Όπ.π., σελ. 5.

⁷ «Θεατρική ζωή», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 7, 7/12/1908, σ. 111.

τη» και δηλώνει πως «...αν έλειπεν η ντροπή θα βλέπαμε περισσότερους να κοιμούνται».¹

Η «Αντιγόνη», με πρωταγωνίστρια την Κυβέλη Αδριανού, ανεβαίνει το 1910 στο ίδιο θέατρο στην «...ωραϊάν μετάφρασιν του Κωνσταντίνου Μάνου, ο οποίος απέδωσε ποιητικότητα εις την γλώσσαν μας το αριστούργημα του Σοφοκλέους...».² Η Πρόοδος, που περιγράφει με διθυραμβικά σχόλια τον θρίαμβο της παράστασης, δε διστάζει να μεταφέρει στις στήλες της ένα απόσπασμα από την περίφημη μετάφραση της αρχαίας τραγωδίας στη δημοτική.³ Τα σχόλια της Πρόοδου δε θα πρέπει να εκληφθούν ως υπερβολικά, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι το έργο ανεβαίνει ξανά κατά τα επόμενα χρόνια και μάλιστα ακόμα και σε ειδική παράσταση για μαθητές. Αναφορά σε αυτή βρίσκουμε το 1914 στους Παπύρους, μαζί με το σχόλιο πως «...η μαλλιάρη μετάφραση δε κτυπάει πια άσχημα στ' αυτιά ούτε των παπάδων, ούτε των δασκάλων, που έστειλαν τα παιδιά στο θέατρο να την ακούσουν».⁴ Ο συντάκτης δε χάνει την ευκαιρία να συγκρίνει την τρέχουσα κατάσταση με τα γεγονότα του Ζωγράφειου λίγα χρόνια πριν, όταν «...δάσκαλοι κι εφορείες ανάγκαζαν τους ύποπτους μαθητές να υπογράφουν έγγραφο ότι δεν είναι μαλλιάροι, αν δεν ήθελαν να διωχτούν από το σχολείο».⁵

Τιχη αυτής της σταδιακής διαφοροποίησης στη νοοτροπία εντοπίζονται και νωρίτερα. Το 1910 δημοσιεύεται στο *Απ' Όλα* μια κριτική για την βραβευμένη στον Λασάνειο διαγωνισμό τραγωδία του Ν. Καζαντζάκη με τίτλο: «Ο πρωτομάστορας». Ο συντάκτης του άρθρου εντοπίζει σωρεία λαθών στη χρήση της γλώσσας κι αποφαίνεται πως «...ούτε ως σκηνικόν έργον, ούτε ως φιλολογικόν δύναται να καταλάβη θέσιν μεταξύ των διαφόρων έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας».⁶ Το ότι το έργο είναι γραμμένο στη δημοτική αναφέρεται «ειρήσθω εν παρόδω», σαν να είναι κάτι το απολύτως φυσιολογικό, το οποίο δε χρήζει σχολιασμού. Είναι πιθανό η απουσία σχολίων για τη γλώσσα του «Πρωτομάστορα» να οφείλεται στο ότι είναι δημοτική μεν, όχι ψυχαρική δε. Στο σκεπτικό αυτό μας οδηγεί η κριτική του ίδιου συντάκτη για ένα δράμα του Μίλτου Κουντουρά με τίτλο: «Ο άρρωστος». Σημειώνει χαρακτηριστικά πως «η γλώσσα δεν είναι η μαλλιάρη, αλλ' η ρέουσα καθομιλουμένη, εκτός της αφιερώσεως, της φερούσης καταφανή τα στίγματα του

¹ «Από εβδομάδα σ' εβδομάδα», ό.π., σ. 5.

² Σ. Σπανούδη, «Ελληνικόν θέατρον. Κυβέλη – Αντιγόνη», Πρόοδος, αρ.φ. 1889, 29/1/1910.

³ Σ. Σπανούδη, ό.π. & «Η παράσταση της “Αντιγόνης”. Σωστός θρίαμβος», Πρόοδος, αρ.φ. 1892, 1/2/1910.

⁴ «Χωρίς υπότιτλο», Πάπυροι, τχ. 2, Μάρτιος 1914, σ. 63.

⁵ «Χωρίς υπότιτλο», ό.π., σ. 63.

⁶ «Θέατρον. Ο πρωτομάστορας», *Απ' Όλα*, τχ. 8, 10/10/1910, σ. 92. Βλ. επίσης τη συνέχεια του άρθρου στο τχ. 9, 17/10/1910, σελ. 105, καθώς και την απάντηση στους επικριτές του άρθρου: «Ο “Πρωτομάστορας” και οι υπέρμαχοι του», *Απ' Όλα*, τχ. 10, 24/10/1910, σ. 118.

μαλλιαρισμού».¹

Με παρόμοια λογική αντιμετωπίζεται η είδηση του θανάτου του Κ. Χρηστομάνου. Το *Απ' Όλα* περιγράφει με άκρως κολακευτικά λόγια την προσφορά του στο θέατρο, αρνείται όμως ακόμα και να αναφέρει ότι ήταν δημοτικιστής.² Η *Αστραπή* περιορίζεται να γράψει πως «...παρά το γλωσσικόν ιδίωμα όπερ ηκολούθησεν εις τα έργα του, ανεδείχθη όντως δημιουργικότατος...».³ Τα *Χρονικά* όμως, μετά από μια διάλεξη στη μνήμη του δημιουργού της Νέας Σκηνής, δίνουν μια διαφορετική διάσταση του θέματος συγχαίροντας τον ΕΦΣΚ «...γιατί έδωσε την άδεια να γίνη λόγος από το βήμα του για ένα κηρυγμένο μαλλιαρό. Λίγα χρόνια πριν ένα τέτοιο πράγμα δεν μπορούσε να γίνη. Δεν άφινε η αγριότητα και ο φανατισμός».⁴ Ο φανατισμός αυτός γίνεται τώρα αντικείμενο χλευασμού από τους δημοτικιστές. Τα *Χρονικά* μεταφέρουν ένα περιστατικό που έλαβε χώρα στην παράσταση της «Ιφιγένειας» του Ζαν Μωρεάς, την οποία ανέβασε στην Αθήνα ο θίασος της Μ. Κοτοπούλη σε μετάφραση στη δημοτική του Λέανδρου Παλαμά. «*Βρέθηκαν όμως τέσσερις πέντε οπαδοί του δεληγιαννικού μπράβου Μιστριώτη να διαμαρτυρηθούνε... Χαρακτήρισαν τη μετάφραση για όχι ελληνική και ζήτησαν τα λεφτά τους πίσω. Και επειδή δεν τους τα έδωκαν κίνησαν αγωγή εναντίο της Κυρίας Κοτοπούλη για εφτά δραχμές*».⁵ Σύμφωνα με το περιοδικό, το όλο θέμα είναι ακόμα ένα επιχείρημα πως η νίκη της δημοτικής γλώσσας πλησιάζει, αφού μέσα σε τόσο πλήθος θεατών, ήταν τόσο λίγοι αυτοί που διαμαρτυρήθηκαν.

7.4. Μουσική: η γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών

«Την μουσική αναγέννηση του έθνους δεν πρέπει να τη θεωρούμε λιγώτερο σπουδαία και λιγώτερο εθνωφελή απ' τη γλωσσική αναγέννηση. Η ψυχή και το ήθος ενός λαού γνωρίζεται απ' την γλώσσα κι απ' την μουσική, αυτούς τους δυο αληθινούς καθρέφτες του εσωτερικού κόσμου, αυτές τις δύο αέναες πηγές, απ' τις οποίες αντλούν ότι καλό οι ευγενικοί

¹ «Ο άρρωστος. Ονειρόδραμα σε μία πράξη», *Απ' Όλα*, τχ. 28, 26/2/1911, σελ. 5.

² Α. Ασημακόπουλου, «Από το πάνθεον της μεγαλοφυΐας. Ο Χρηστομάνος», *Απ' Όλα*, τχ. 65, 12/11/1911, σελ. 824.

³ «Κ. Χρηστομάνος», *Αστραπή*, αρ.φ. 153, 5/11/1911, σελ. 3.

⁴ «Ιδικά μας και ξένα. Η διάλεξη για το Χρηστομάνο», *Χρονικά*, τχ. 13, 1/2/1912, σελ. 164.

⁵ «Δικά μας και ξένα. Οι δον Κιχώτοι», *Χρονικά*, τχ. 25, 15/8/1912, σελ. 30-31.

λαοί, και με τις οποίες ζανακαινουριώνεται και λαμπρύνεται η πνευματική ζωή».¹ Τα λόγια αυτά ανήκουν στον Γ. Καρατζά, ο οποίος δημοσιεύει στον *Λόγο* το 1921 μία μελέτη για το δημοτικό τραγούδι. Δεν είναι όμως ο μόνος που συνδέει τη μουσική με τη γλώσσα ή εξαίρει τη σημασία των δημοτικών τραγουδιών. Είκοσι χρόνια νωρίτερα ο *Ταχυδρόμος* χαρακτηρίζει τη μελλοντική εξέλιξη της ελληνικής μουσικής ως «...ζήτημα τόσον ζωτικού και καθολικού ενδιαφέροντος όσον και το της εθνικής ποιήσεως και το της εθνικής γλώσσας»,² ενώ ο Χρ. Χρηστοβασίλης γράφει το 1912 στα *Χρονικά*: «Κατά τη γνώμην μου, όσοι κάνουν συλλογές δημοτικών τραγουδιών, δημοτικών παραδόσεων, δημοτικών παραμυθιών και άλλων δημοτικών μνημείων, μια μέρα θα ανακηρυχτούν οι μεγαλύτεροι ευεργέτες του ελληνικού Πνεύματος και της ιστορίας της Ελληνικής Ζωής!».³

Δημοτικιστές και καθαρολόγοι συμφωνούν ότι τα δημοτικά τραγούδια αποτελούν πολύ σημαντικό κομμάτι της ζωής και της έκφρασης του ελληνικού λαού. Ο Στ. Καραθεοδωρής σε διάλεξή του στο Βασιλικό Θέατρο του Βερολίνου αναφέρει χαρακτηριστικά πως «εν τοις ποιήμασι τούτοις ενσαρκούται το πνεύμα και ο ηθικός βίος έθνους τινός εις τοιούτον βαθμόν, ώστε δύναται να θεωρηθώσιν... ως η περικεκαλυμμένη προσωποποίησίς του».⁴ Την άποψη αυτή προβάλλει και ο *Νεολόγος* όταν το 1896 παρουσιάζει μία συναυλία που έδωσε ο Περικλής Αραβαντινός στο Λονδίνο. Σύμφωνα με τον συντάκτη η εθνική μας μουσική είναι «...αξία της δημοτικής μας ποιήσεως, της θαυμασιωτέρας λαϊκής ποιήσεως από των ομηρικών ετών. Και καθώς ο λαός έμεινεν ο μόνος εθνικός ποιητής, ούτω και η δημοτική μουσική παραμένει η μόνη εθνική μελωδία».⁵

Στο ίδιο άρθρο του *Νεολόγου* διατυπώνεται η άποψη πως η μουσική των δημοτικών τραγουδιών είναι «...αρμονία άγνωστος εις τας ανεπτυγμένας τάξεις, περιφρονουμένη από τα μουσικά του έθνους καταστήματα, μουσική, από την οποίαν ουδείς εσκέφθη να αντλήση».⁶ Η εγκυρότητά της όμως ελέγχεται από τα ίδια τα γεγονότα και συγκεκριμένα από τον ετήσιο εορτασμό του εν Πέραν Ορθόδοξου Ελληνογαλλικού Παρθεναγωγείου που πραγματοποιείται στην αίθουσα του ΕΦΣΚ. Ο συντάκτης του *Ταχυδρόμου* σχολιάζει ότι πρώτη φορά μια σχολική γιορτή συγκεντρώνει τόσο μεγάλο ακροατήριο, στο οποίο συγκαταλέγεται και πλήθος επισήμων. Η ογδοηκονταμελής χορωδία του σχολείου τρα-

¹ Γ. Καρατζά, «Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι», *Ο Λόγος*, τχ. 7-8, Μάιος – Ιούνιος 1921, σελ. 404.

² «Εντυπώσεις της ημέρας. Αρχαίοι ύμνοι και δημώδη άσματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 889, 10/5/1901.

³ Χρ. Χρηστοβασίλης, «Τα δημοτικά τραγούδια μας», *Χρονικά*, τχ. 24, 1/8/1912, σελ. 12.

⁴ Στ. Καραθεοδωρή, «Η νεωτέρα δημοτική ποίησης και η κλασική αρχαιότης», *Νέα Επτάλοφος*, τχ. 40, 31/8/1866, σελ. 720.

⁵ «Η νεοελληνική μουσική εν Λονδίνω», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8271, 11/12/1896.

⁶ «Η νεοελληνική μουσική εν Λονδίνω», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8271, 11/12/1896.

γουδά δημοτικά τραγούδια, τα οποία γίνονται δεκτά με θύελλα χειροκροτημάτων κι επευφημιών. Στην εφημερίδα μάλιστα δημοσιεύονται και κάποιοι από τους στίχους των τραγουδιών κι ο συντάκτης θαυμάζει «πόσην επίδρασιν δύναται να εξασκή η καθαρώς δημόδης μελωδία, η εκ των σπλάγχων του λαού γεννηθείσα...».¹

Η δημοσίευση στίχων ή και ολόκληρων δημοτικών τραγουδιών στον Τύπο δεν είναι κάτι το παράξενο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η δημοτική γλώσσα έχει γίνει από πολύ νωρίς αποδεκτή ως γλώσσα της ποίησης, ενώ τα δημοτικά τραγούδια εντάσσονται σχεδόν εξ ορισμού στο αφήγημα της «αληθινής δημοτικής γλώσσας». Στη διάλεξή του ο Στ. Καραθεοδωρής τονίζει την αυθεντικότητα της γλώσσας με την οποία ο ανώνυμος δημιουργός είναι έτοιμος ανά πάσα στιγμή «...να απεικονίση πιστώς άνευ της βοήθειας του Λεξικού τας σφοδρότερας δονήσεις της ενθουσιώδους φαντασίας του».² Δείγματα της γλώσσας αυτής παρέχονται πολλά, καθώς ο ομιλητής παραθέτει αποσπάσματα δημοτικών τραγουδιών προς επίρρωση των απόψεών του.³ Η θεματολογία τους παρέχει ακόμα μία δικαιολογία για τη δημοσίευσή τους, αφού «εν τη δημόδει ημών ποιήσει διαφαίνονται τα ευγενέστερα και αγνότερα των φρονημάτων, εκ δε των αισθημάτων εκείνα μόνα, όσα αποπνέουσι το μύρον της αρετής, της φιλοπατρίας, του καθήκοντος».⁴ Για τον λόγο αυτό άλλωστε, έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης πολλών ξένων επιστημόνων, ενώ όλοι όσοι τα ακούνε συγκινούνται βαθύτατα.

Τα δημοτικά τραγούδια εντάσσονται στον ευρύτερο κύκλο των «Ζώντων μνημείων» κι αποτελούν συχνά τμήμα των συλλογών που κατατίθενται στον ΕΦΣΚ στο πλαίσιο του Ζωγράφειου διαγωνισμού.⁵ Στον Τύπο όμως δεν καταγράφεται κάποια προσπάθεια για ξεχωριστή συλλογή ή δημοσίευση τους, όπως συμβαίνει στο εξωτερικό,⁶ πριν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μόλις το 1910 η διεύθυνση του *Απ' Όλα* ανακοινώνει την απόφασή της να ανοίξει τις στήλες του περιοδικού στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια με το αιτιολογικό ότι πρόκειται για θαυμάσια μνημεία «...και υπό ποιητικήν και υπό γλωσσικήν και υπό ιστορικήν έποψιν...».⁷ Καλεί τους αναγνώστες, ιδιαίτερος δε τους εκπαιδευτικούς, να συ-

¹ «Ορθόδοξον Ελληνογαλλικόν Παρθεναγωγείον εν Πέραν», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 46, 10/6/1898.

² Στ. Καραθεοδωρή, όπ.π.

³ Βλ. Στ. Καραθεοδωρή, «Η νεωτέρα δημοτική ποίησης και η κλασική αρχαιότης», *Νέα Επτάλοφος*, τχ. 40, 31/8/1866, σελ. 719-725 & τχ. 41, 15/9/1866, σελ. 743-749.

⁴ «Η δημόδης μουσική και ποίησης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 291, 10/4/1899.

⁵ Βλ. ενδεικτικά: Σ.Α. Μανασσειδης, «Ζώντα μνημεία εν τη γλώσση του λαού. Γ' Ποικίλη ύλη συλλεχθείσα εξ Αίνου, Ίμβρου και των περιχώρων» *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμ. Θ', 1875, σελ. 335 – 347.

⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η συλλογή: «Songs of modern Greece» του George Frederic Abbott, που παρουσιάζεται με εγκωμιαστικά σχόλια από την *Κωνσταντινούπολη*. Βλ. «Σημειώσεις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 247, 2/11/1900.

⁷ Η διεύθυνσις, «Ελληνική δημοτική μούσα», *Απ' Όλα*, τχ. 15, σελ. 172.

νεισφέρουν στη διάσωσή τους στέλλοντας στο περιοδικό όχι μόνο δημοτικά τραγούδια οποιουδήποτε είδους, αλλά και επεξηγήσεις τυχόν παρεφθαρμένων ή ξενικών λέξεων που περιλαμβάνονται στους στίχους τους. Παρόμοιο ενδιαφέρον δείχνει και ο Αχ. Γεωργιάδης, ο οποίος δημοσιεύει στα *Χρονικά* όχι μόνο δημοτικά τραγούδια, αλλά και σχετικά άρθρα. Σ' ένα από αυτά ο Χρ. Χρηστοβασίλης διατυπώνει την άποψη πως η ηπειρώτικη διάλεκτος είναι η γλώσσα όλου του Χέρσου ελληνισμού της Ευρώπης, εκτός από την Τσακωνιά και τη Μάνη, αφού αυτή είναι η γλώσσα των περισσότερων δημοτικών τραγουδιών.¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τίτλος: «δημώδη άσματα» - «δημώδεις μελωδίαι» δεν αποδίδεται μόνο στα δημοτικά τραγούδια, αλλά και σε αυτά που σήμερα θα ονομάζαμε «λαϊκά» ή «ρεμπέτικα». Στίχοι τέτοιων τραγουδιών δημοσιεύονται στις στήλες του *Ταχυδρόμου*², ενώ χαρακτηριστική είναι και η γλαφυρή περιγραφή του – γνωστού καθαρολόγου – Χρ. Χατζηχρήστου για μια παλιότερη επίσκεψή του σε «ρητινόβρυτον υπόγειον» της Αθήνας. Έχοντας ακούσει εκεί τον τραγουδιστή που σε ωραιότατη δημοτική γλώσσα έψελνε τον πόνο του, αναφωνεί: «...πόσους άλλους τοιούτους λυρικούς μαργαρίτας και αδάμαντας έχει να παρουσιάση ημίν η δημώδης λυρική και τα λοιπά της του λαού ποιήσεως είδη, εξ ων απάντων αριδήλως καταδεικνυται ότι ουδόλως εξέλιπον εξ ημών ούτε το μεγαλείον της Ομηρικής φαντασίας και γλώσσης, ούτε της χρυσέας Πινδαρείου φόρμιγγος το ύψος...».³ Το άρρηκτο της σχέσης γλώσσας και μουσικής επισημαίνεται και σε άρθρο που παρουσιάζει το έργο του Γεώργιου Παχτίκου: «260 δημώδη ελληνικά άσματα». «Ό,τι εν τη γλώσση τόσον σοφώς επεχείρησεν η μεγαλοφυΐα του Κοραή, πρωτοστατήσαντος εν τω καθαρωμό και τη μετά σώφρονος εγκρατείας επιδιωκομένη εξευγενίσει της γλώσσης, δύναται ... να εφαρμοσθή και εν τη μουσική...».⁴ Θα πρέπει όμως εδώ να διευκρινιστεί ότι ο «καθαρωμός» και η «εξευγένιση» που ζητάει ο συντάκτης, αφορούν αποκλειστικά τη μουσική και όχι τη (δημοτική) γλώσσα των τραγουδιών αυτών.

¹ Χρ. Χρηστοβασίλη, «Τα δημοτικά τραγούδια μας», *Χρονικά*, τχ. 24, 1/8/1912, σελ. 12.

² Βλ. «Δημώδεις μελωδίαι», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 482, 30/11/1899, αρ.φ. 502, 24/12/1899 & αρ.φ. 544, 16/2/1900.

³ «Η δημώδης λυρική ποίησης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 486, 4/12/1899.

⁴ «Τα δημοτικά άσματα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 91, 22/4/1904.

7.5.1. Παρουσίαση και διαφήμιση βιβλίων

Μέχρι το 1888 και την κυκλοφορία του «Ταξιδιού» τα βιβλία που διαφημίζονται, παρουσιάζονται και κρίνονται από τον Τύπο της Κωνσταντινούπολης είναι γραμμένα αποκλειστικά και μόνο στην καθαρεύουσα. Προξενεί εντύπωση λοιπόν το γεγονός ότι η γλώσσα αποτελεί σταθερά αντικείμενο σχολιασμού. Αρχικά προβάλλεται το πόσο σωστή και κατανοητή στο ευρύ κοινό είναι η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο εκάστοτε συγγραφέας. Χαρακτηριστικό δείγμα είναι η ανακοίνωση για την έκδοση της «Εκκλησιαστικής Ιστορίας» από τον αρχιμανδρίτη Αλέξανδρο Λάσκαρι, διευθυντή της Μεγάλης του Γένους Σχολής, όπου στα πλεονεκτήματα του έργου συναριθμείται και η «καταληπτή» γλώσσα.¹ Πραγματικά, στο δίτομο έργο του αρχιμανδρίτη χρησιμοποιείται καθαρεύουσα απλούστερη ακόμα και αυτής των εφημερίδων της εποχής.² Το 1877 στη μετάφραση της «Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» του Γερμανού J. Hammer από τον Κωνσταντίνο Κροκιδά δηλώνεται πως «*Η γλώσσα της μεταφράσεως είναι καθαρεύουσα και αμιγής ξενισμών, το ύφος ομαλόν και εύληπτον...*».³ Παρόμοιες αναφορές βρίσκουμε και αργότερα, όπως για παράδειγμα το 1881, όταν η Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή συστήνει τη *Διάπλαση των παιδών* σε γονείς κι εκπαιδευτικούς συμπεριλαμβάνοντας στα πλεονεκτήματά της το «*καθαρέυον και εύληπτον*» ύφος,⁴ ή το 1894 στην παρουσίαση του βραβευμένου από τον ΕΦΣΚ «Αναγνωμαστάρου εκ του Ηροδότου» του Ι. Βαλαβάνη που προορίζεται για τη Δ΄ τάξη του δημοτικού.⁵ Η χρήση απλής και σαφούς καθαρεύουσας τίθεται μάλιστα και ως ζητούμενο σε διαγωνισμούς για τη συγγραφή βιβλίων, ιδίως όταν προορίζονται για τον λαό.⁶

¹ «Αγγελία», *Ομόνοια*, αρ.φ. 113, 12/6/1863.

² Ο συγγραφέας σημειώνει στον πρόλογο ότι το έργο, έπειτα από προτροπές «αγαθών φίλων», είναι γραμμένο «...εις γλώσσαν μάλλον καταληπτήν...» σε σχέση με τη μετάφραση της Ιεράς Ιστορίας που είχε εκδώσει ο ίδιος το 1856. Βλ. Αλ. Λάσκαρις (1863), σελ. ζ'.

³ «Βιβλιογραφία», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 2090, 9/4/1877.

⁴ Βλ. Ο Μέγας Πρωτοσύγκελος, «*Η Διάπλασις των παιδών. Εκ των Πατριαρχείων περί της "Διαπλάσεως των παιδών"*», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3677, 23-5/7/1881.

⁵ Συμφωνα με το δημοσίευμα, η αρμόδια επιτροπή του ΕΦΣΚ αποφάνθηκε ότι ο συγγραφέας «...ετήρησε... την αφηγηματικήν χάριτα του πρωτοτύπου, εκτεθείς τα γεγονότα ακριβώς και αφελώς δια γλώσσης σαφούς και ομαλής άνευ ξενισμών...». «*Νέα Βιβλία*», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 184, 30/8/1894.

⁶ Βλ. «*Διαγώνισμα*», *Νεολόγος*, αρ.φ. 2966, 20-1/1/1879. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο συγκεκριμένος διαγωνισμός προκηρύσσεται από τον εν Αθήναις Ελληνικό διδασκαλικό Σύλλογο κι έχει ως χορηγό τον Ψαριανό πρώην μπουρλοτιέρη Κωνσταντίνο Νικόδημο. Βλ. επίσης «*Διαγώνισμα προς σύνταξιν Κυριακοδρομίου*

Παράλληλα στηλιτεύεται η ανάμιξη γλωσσικών τύπων. Το 1890 ο Β.Α. Μυστακίδης επικρίνει τον Αλκιβιάδη Ιωαννίδη, συγγραφέα του: «Βίοι επιφανών ανδρών της αρχαίας Ελλάδος» που προορίζεται για σχολική χρήση, διότι χρησιμοποιεί ταυτόχρονα τύπους της καθαρεύουσας και της δημώδους. Τον παρακινεί λοιπόν να επιλέξει «...ή τους ορθώς και αμέμπτως έχοντας ή τους κοινή εν τη δημώδει γλώσση παραδεδεγμένους...».¹ Στην τρίτομη «Νεοελληνική Κιβωτό» ο Ι. Βαλαβάνης συγκεντρώνει έργα Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων από τον 17^ο αιώνα και εξής χωρίς να κάνει διάκριση στον τύπο της γλώσσας που χρησιμοποιούν. Αυτό υποδεικνύεται ως μειονέκτημα από τον συντάκτη του *Νεολόγου*, ο οποίος θεωρεί πως, αφού σκοπός του έργου είναι η διδασκαλία της νεότερης γλώσσας, «...επεβάλλετο, διδακτικώς τουλάχιστον, νομίζομεν, η αφομοιώσις του τυπικού των λογογραφικών πρωτοτύπων προς το νυν εν χρήσει, ίνα μη ο γλωσσικώς έτι καταρτιζόμενος μαθητής εις ποικιλίας γραμματικών τύπων προσκρούη, όπερ διδακτικώς αποδοκιμάζεται».²

Η χρήση «απλής γλώσσας» κρίνεται επιβεβλημένη όταν στόχος των παρουσιαζόμενων βιβλίων είναι να προσπορίσουν οφέλη σε ανθρώπους με λίγη ή και καθόλου μόρφωση, ή να φέρουν ετερόφωνους ομογενείς σε επαφή με την ελληνική γλώσσα. Το 1879 ο Κ. Ζάππας χρηματοδοτεί διαγωνισμό για τη συγγραφή ή μετάφραση «πρακτικών εγχειριδίων», θέτοντας ως όρο ότι θα είναι γραμμένα σε γλώσσα «απλουστάτην και εύληπτον τω λαώ»,³ ενώ το 1894 στην παρουσίαση του «Εγκόλπιου των γεωργών και κτηνοτρόφων» του στρατιωτικού κτηνίατρου Π. Κωνσταντινίδη τονίζεται πως «...το έργον αυτού είναι συντεταγμένον εις γλώσσαν εύληπτον τοις χωρικοίς...».⁴ Στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* το 1886 διαφημίζονται δύο βιβλία του Γεώργιου Μισαηλίδη «προς χρήσιν της μικρασιάτιδος νεολαίας». Στο σχόλιο του συντάκτη εξαιρείται η χρήση της «απλής γλώσσας» ως εθνικά ωφέλιμη για τη μόρφωση των τουρκόφωνων Ελλήνων.⁵ Περισσότερα στοιχεία δεν υπάρχουν στο δημοσίευμα ώστε να διευκρινιστεί ποια ακριβώς είναι αυτή η «απλή γλώσσα», ωστόσο η γενικότερη στάση του περιοδικού στο γλωσσικό ζήτημα καθιστά πιθανό να εννοείται μια μη εξεζητημένη μορφή καθαρεύουσας.

Ακόμα και σε επιστημονικά συγγράμματα, όπως η «Παιδαγωγική του δημοτικού

χορηγούντος Πάνου Μ. Κουρτζή», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1094, 10/4/1902. Επίσης στα: *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 4, 25/1/1902, σελ. 45-46 & *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 22, 1/2/1902.

¹ Β.Α. Μυστακίδης, «Βιβλιοκρισία. Ιστορικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6371, 11/10/1890.

² «Βιβλία και περιοδικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6895, 27/7/1892.

³ Βλ. «Διαγωνίσματα Κ. Ζάππα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3037, 19-31/3/1879.

⁴ «Νέα Βιβλία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 184, 30/8/1894.

⁵ «Βιβλιογραφικόν δελτίον», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 16', 30/11/1886, σελ. 92-93.

σχολείου» του Μιχαήλ Σακελλαρόπουλου, η χρήση απλής γλώσσας προβάλλεται ως πλεονέκτημα σε αντιπαράβολή με την σχολαστική υπερκαθαρεύουσα. Στο σχετικό δημοσίευμα ο συντάκτης του *Νεολόγου* επισημαίνει πως ο συγγραφέας φροντίζει «... το ύφος αυτού να ήναι προ πάντων απλούν, και αν ανάττικοι λέξεις και του πονηρού κόμματος φράσεις υπηρετώσιν αυτό εις τούτο, διότι δεν γράφει χάριν του Πλάτωνος, του Ισοκράτους, του Αισχίνου και του Δημοσθένους, αλλά χάριν ημών των νεωτέρων, οίτινες και βαπτιζόμενοι και εκκλησιαζόμενοι και στεφόμενοι και κηδευόμενοι πλείστα του παρηκμακότος Ελληνισμού ακούομεν, εν ταις αγοραίς δε και ταις οικίαις πλείστα χύδην και φαύλα».¹

Ο Ι. Βαλαβάνης δημοσιεύει το 1898 μια διθυραμβική κριτική για τα «Αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων» του Χ. Παπαμάρκου. Οι απόψεις του παιδαγωγού από τον Βελβεντό και του καθηγητή από την Καπαδοκία φαίνεται πως συμπίπτουν. Ο Ι. Βαλαβάνης συμφωνεί ότι «αδιάφορον προς την εθνικήν παιδείαν δεν είναι, αν εν τοις πρώτοις βιβλίαις των παιδων ενός όλου έθνους η γλώσσα είναι αγοραία και ανώμαλος ή ευγενής και ομαλή».² Επιπλέον, συντάσσεται με τον Χ. Παπαμάρκου στη διατήρηση μιας ισορροπίας στη γλώσσα που χρησιμοποιείται στα εκπαιδευτικά βιβλία, η οποία πρέπει να «...είναι καθαρά... επιτυχώς τον ελληνικόν χαρακτήρα διασώζουσα, επιμελώς την χρήσιν τύπων χυδαίων και τους ξενισμούς αποφεύγουσα, εστερημένη ονομάτων και λέξεων βαρβάρων, συντάξεων σολοίκων, φράσεων ανελληνίστων»,³ ταυτόχρονα όμως πρέπει να είναι και «... αρμόζουσα προς την πνευματικήν ανάπτυξιν των νεαρών παιδων».⁴

Σε ορισμένα δημοσιεύματα υποφώσκουν οι εξελίξεις στο ζήτημα της γλώσσας. Το 1871 μέσω του *Νεολόγου* η εφορία της Ευαγγελικής Σχολής αναγγέλλει πως έχει αγοράσει από τους κληρονόμους του Δ. Μαυροφρύδη το χειρόγραφο της βραβευμένης από το Πανεπιστήμιο Αθηνών «Ιστορίας της Ελληνικής Γλώσσας» και σκοπεύει να το δημοσιεύσει. Ο συντάκτης της αγγελίας επιμένει πως ο φιλόπρονος συγγραφέας αποδεικνύει με επιστημονικό τρόπο και πέραν πάσης αμφιβολίας ότι η σύγχρονη καθομιλουμένη (καθαρεύουσα) αποτελεί εξέλιξη της αρχαίας γλώσσας.⁵ Το 1878 η *Βυζαντίς* ενημερώνει πως ο Μ. Γεδεών έχει εκδώσει στην Αθήνα υπό τον τίτλο «Μνημεία Μεσαιωνικής Ελληνικής

¹ «Βιβλιοκρισία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5613, 2/3/1888.

² Ι. Βαλαβάνης, «Φιλολογικά. Τα αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων Δ'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 211, 22/9/1898.

³ Ι. Βαλαβάνης, «Φιλολογικά. Τα αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων Β'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 207, 17/9/1898.

⁴ Ι. Βαλαβάνης, «Φιλολογικά. Τα αναγνωστικά βιβλία των μικρών Ελληνοπαίδων Ε'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 212, 23/9/1898.

⁵ «Αγγελία. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας υπό Δημ. Μαυροφρύδου», *Νεολόγος*, αρ.φ. 766, 24/4 – 6/5/1871. Ο όρος «καθομιλουμένη» βέβαια, δηλώνει εδώ την καθαρεύουσα.

Ποιήσεως» συλλογή ποιημάτων «...πολύ επιχέουσιν φως επί της καταστάσεως της γλώσσης, των εθίμων κτλ του ημετέρου έθνους».¹ Το 1892 στα δημοσιεύματα του *Νεολόγου* που παρουσιάζουν τη «Νεοελληνική Κιβωτό» του Ι. Βαλαβάνη ο σχολιασμός επικεντρώνεται στη «...διδασκαλία της νεωτέρας ημών γλώσσης εν τοις σχολαρχείοις, εκ παραλλήλου τουλάχιστον προς την αρχαίαν... όπως μη οι εκ των σχολών τούτων εις τον κοινωνικόν βίον εξερχόμενοι καταδαπανώσιν τρία ή και τέσσαρα έτη της νεότητος αυτών εις απομνημόνευσιν ακρήστων αυτοίς γραμματικών και συντακτικών της αρχαίας γλώσσης κανόνων, χωρίς ουδεμίαν να έχωσι γνώσιν της εν χρήσει εν τω βίω νεωτέρας γλώσσης».² Επισημαίνεται η ύπαρξη πρόλογου «...περί της ανάγκης της διδασκαλίας της νεοελληνικής γλώσσης εν τοις ημετέροις σχολείοις...»,³ ενώ τονίζεται πως πέρα από πολύτιμο εργαλείο για τη διδασκαλία, το έργο αποτελεί και ωφέλιμο ανάγνωσμα, καθώς φέρνει το κοινό σε επαφή με αξιόλογους, αλλά παραγνωρισμένους από τα διδακτικά βιβλία λογοτέχνες.⁴

Το 1894 ο Δ. Βικέλας αποφασίζει να εκδώσει ένα βιβλίο που θα συμπεριλαμβάνει διάφορα παλιότερα άρθρα του. Στον πρόλογο, μεταξύ άλλων, κάνει «...μακράν παρέκβασιν περί του παρ' ημίν γλωσσικού ζητήματος... υπερμαχών του συμβιβασμού... των οπαδών της καθαρευούσης και των της δημώδους δια της παραδοχής μέσου τινός όρου».⁵ Ο συντάκτης του *Νεολόγου* σχολιάζει πως η ιδέα είναι καλή, αλλά αν δεχθούμε πως η γλώσσα καθημερινά εμπλουτίζεται και προοδεύει, τότε αυτός ο μέσος όρος θα αποδειχθεί κινητός.

Ο Α. Χρηστίδης δίνει στη δημοσιότητα το καλοκαίρι του 1900 μία επιστολή που έχει λάβει. Ο Ν. Φωτιάδης – αυτός είναι ο αποστολέας – αναφέρεται σε μια ανακάλυψη που έκανε τακτοποιώντας τη βιβλιοθήκη του. Πρόκειται για ένα βιβλιαράκι που είχε μεταφραστεί από τα ιταλικά και εκδοθεί στη Βενετία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Στον πρόλογο του εκδότη, ο οποίος παρατίθεται στην επιστολή, αναφέρεται πως η μετάφραση έχει γίνει στην καθομιλουμένη της εποχής. Η γλώσσα αυτή, σύμφωνα με τον Ν. Φωτιάδη, ελάχιστα διαφέρει από τη σύγχρονη γραπτή, απέχει πολύ όμως από τη χυδαία, «...ης χρήσιν ποιούνται οι εν Αθήναις και αλλαχού μαλλιαροί, ή δημοτικισταί λεγόμενοι, οίτινες και την αρχαίαν αγνοούσι, και την δημώδη διαστρεβλούσι τερατωδώς, ώστε και εις αυτόν τον λαόν καθίστανται ακατάληπτοι και πολλάκις γελοίοι, καθ' όσον δεν λαμβάνουσι την υπό του λαού λαλουμένην, και δημώδη καλουμένην γλώσσαν, αλλά κατασκευάζουσι γλώσσαν ιδικήν των,

¹ «Διάφορα», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 2203, 12/5/1878.

² «Βιβλιοκρισία. Ιωακείμ Βαλαβάνη καθηγητού “Νεοελληνική Κιβωτός”», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 22, 31/7/1892, σελ. 176.

³ «Βιβλία και περιοδικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6899, 31/7/1892.

⁴ «Βιβλία και περιοδικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6920, 27/8/1892.

⁵ Οδ. Ανδρεάδης, «Επιφυλλίς. Φιλολογικά χρονικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7499, 20/8/1894.

δημιουργούντες λέξεις, ας αγνοεί ο λαός».¹

Διαμετρικά αντίθετες είναι οι κρίσεις που αναφέρονται στα εκδοτικά εγχειρήματα των Αρ. Εφταλιώτη και Αλ. Πάλλη. Η «Ιστορία της Ρωμηοσύνης» συγκεντρώνει περισσά ειρωνικά σχόλια, ιδίως για την αφιέρωση του συγγραφέα στον Γ. Ψυχάρη και την αντίδραση του τελευταίου μέσω επιστολής που δημοσιεύτηκε στο *Άστυ* της Αθήνας. Ο συντάκτης παρεμβάλλει στο άρθρο λέξεις και φράσεις από το έργο του Αρ. Εφταλιώτη με προφανή τον σκοπό να προκαλέσει τη γενική θυμηδία. Αυτό όμως είναι και το μοναδικό δημοσίευμα που, πέρα από τη γλώσσα, ασχολείται και με την ίδια την «Ιστορία», για την οποία σχολιάζει πως «...εκτός της μανίας ταύτης της γλώσσης, το βιβλίον είναι καλώς συντεταγμένον...».² Με παρόμοιο τρόπο αντιμετωπίζεται και η μετάφραση της «Ιλιάδας» από τον Αλ. Πάλλη. Το έργο χαρακτηρίζεται περιφρονητικά «πανηγύρι» και η *Κωνσταντινούπολις* στέκεται στα ονόματα των ηρώων που ο συγγραφέας έχει παραλλάξει, αναφέροντας χαρακτηριστικά τη «Λενιώ την Αργίτισσα», τον «Αγαμέμνο», τους «Αΐδες» κ.α..³ Το βιβλίο: «Αθρώπιος μηχανισμός» της Αλεξάντρας Παπαμόσχου δεν έχει καλύτερη τύχη. Η απόδοση από τα αγγλικά σε ακραιφνή δημοτική των επιστημονικών όρων της ανθρώπινης φυσιολογίας αντιμετωπίζεται από την *Κωνσταντινούπολη* με άρθρα γεμάτα λοιδωρία τόσο προς την ίδια τη συγγραφέα, όσο και προς τη γλώσσα που χρησιμοποιεί.⁴ Σε ένα από αυτά μάλιστα, υποστηρίζεται ότι η συγγραφέας υιοθέτησε τη γλώσσα των μαλλιαρών κι έφερε στο φως το συγκεκριμένο πόνημα αποκλειστικά και μόνο προκειμένου να διατηρήσει την «λίαν συμφέρουσαν και προσοδοφόρον» θέση της ως οικοδιδασκάλισσα των παιδιών του Α. Πάλλη!⁵

Θετικά σχόλια που να σχετίζονται με τη δημοτική γλώσσα ουσιαστικά δεν κατάγράφονται μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και την κυκλοφορία εντύπων που την υποστηρίζουν. Η μοναδική προγενέστερη – έμμεση – αναφορά εντοπίστηκε στον *Νεολόγο* και συγκεκριμένα σε μια ενθουσιώδη κριτική που παρουσιάζει μετά πολλών επαίνων την «Συνοπτική έκθεση της πνευματικής αναπτύξεως των νεοτέρων Ελλήνων» του Κ. Ξανθόπουλου,⁶ την έκδοση της οποίας είχε αναγγείλει στις αρχές του 1880 ο ίδιος ο διευθυντής της

¹ Α. Χρηστίδης, «Η εθνική ημών παιδείυσις προ ενός αιώνας», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 130, 14/6/1900.

² Αττικός, «Αθηναϊκός κόσμος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 154, 19/7/1901.

³ Βλ. «Ειδήσεις. Ιλιάδα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 238, 19/10/1904.

⁴ Βλ. Αίσωπας, «Η μαλλιαρωσύνη του ωραίου φύλου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 227, 19/5/1906, «Συνομοταξία μαλλιαρών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 237, 19/10/1906, & Κ.Ε.Κ., «Χρονογραφήματα. Θησαυρός δια την “Ρωμαϊκή γλώσσα”», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 242, 26/10/1906.

⁵ Βλ. «Συνομοταξία μαλλιαρών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 237, 19/10/1906.

⁶ Βλ. «Βιβλιογραφία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3473, 11-23/10/1880.

Ελληνικής Εμπορικής Σχολής Χάλκης.¹ Το ενδιαφέρον εδώ δεν βρίσκεται στα δημοσιεύματα, αλλά σε αυτό καθ' αυτό το έργο του Κ. Ξανθόπουλου. Ο διαπρεπής εκπαιδευτικός ονομάζει τη δημοτική «απλή γλώσσα του λαού» και κάνει μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην εμφάνισή της, στις προσπάθειες διαμόρφωσής της από διακεκριμένους λογίους, καθώς και στην εμφάνιση και την τελική επικράτηση της καθαρεύουσας. Παρόλο που από το κείμενο γίνεται φανερή η προτίμησή του στη δεύτερη, δεν παραλείπει να εκφράσει τον θαυμασμό του για έργα γραμμένα στη δημοτική και για τους δημιουργούς τους, ξεκινώντας από τους παλαιότερους Α. Χριστόπουλο και Δ. Σολωμό και φτάνοντας μέχρι τους σύγχρονους του Α. Αντωνιάδη και Δ. Βικέλα.²

Το 1910 τα *Χρονικά* παρουσιάζουν το τελευταίο μέρος της σειράς «Ρόδα και Μηλα» του Γ. Ψυχάρη, αναφέροντας ότι στις σελίδες του παρευλαύνουν όλα τα πρόσωπα που έχουν παίξει ρόλο στο γλωσσικό ζήτημα, μεταξύ των οποίων και πολλοί Κωνσταντινουπολίτες. Η άποψη του συντάκτη είναι πως το έργο αυτό θα βοηθήσει τον ιστορικό του μέλλοντος να κρίνει πρόσωπα και πράγματα, ενώ αποτελεί χρήσιμο ανάγνωσμα «...όχι μόνον εις εκείνους, οίτινες ήγειραν την σημαίαν της δημοτικής γλώσσης, αλλά και εις εκείνους... οίτινες ενασχολούνται εις την νεωτέραν μας φιλολογίαν χωρίς να έχουν οποιονδήποτε γλωσσικόν χρωματισμόν».³ Τα δημοσιεύματα του περιοδικού υπέρ συγγραφέων κι έργων που γράφονται στη δημοτική συνεχίζονται και στα επόμενα χρόνια. Το 1911 χαρακτηρίζει τον Αλ. Πάλλη «αριστοτέχνη μεταφραστή της Ιλιάδας», όταν ανακοινώνει την έκδοση του νέου βιβλίου του με τίτλο «Κούφια καρύδια».⁴ Το 1912 περιγράφει το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου ως το «σοφώτερο και πιο προοδευτικό σύγγραμμα που βγαίνει σήμερα στην Ελλάδα». Εκεί ο Ε. Γιανίδης δημοσιεύει μια μελέτη για τις γραμματικές της καθαρεύουσας που, σύμφωνα με τον συντάκτη, «...χτυπά κατάκαρδα την καθαρεύουσα και το γραμματικό σύστημά μας, που φυσικά είναι τόσο αξιοθρήνητο, όσο είμαστε κι εμείς που το ακολουθούμε».⁵ Την ίδια χρονιά γίνεται αναφορά στο υπό έκδοση βιβλίο του δασκάλου Ν. Τσαμούνδαλη με τίτλο: «Χαρακτήρες και διηγήματα απ' τη διδασκαλική ζωή». Ο λόγος για τον οποίο το περιοδικό εκφράζεται θετικά για το έργο και τον συγγραφέα, είναι ότι η αγγελία με την οποία ανακοινώνεται η έκδοσή του είναι γραμμένη στη δημοτική.⁶

¹ Βλ. Κ. Ξανθόπουλου, «Αγγελία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3285, 23/1-4/2/1880.

² Βλ. Κ. Ξανθόπουλος (1880), σελ. 1-9.

³ «Ιδικά μας και ξένα», *Χρονικά*, τχ. 14-15, 1/4/1910, σελ. 175.

⁴ «Ιδικά μας και ξένα», *Χρονικά*, τχ. 4, 15/9/1911, σελ. 48.

⁵ «Ιδικά μας και ξένα. Νεοελληνικές γραμματικές», *Χρονικά*, τχ. 13, 1/2/1912, σελ. 164.

⁶ «Αλληλογραφία», *Χρονικά*, τχ. 18, 15/4/1912, σελ. 224.

Ο Χ. Χρηστοβασίλης κάνει μια μικρή παρέκβαση στην παρουσίαση της ποιητικής συλλογής «Βραδινά τραγούδια» του Α. Ακροθαλασσίτη. Χαρακτηρίζει το έργο ως «ασυνήθιστο φιλολογικό γεγονός» σε μια πόλη που τρέφει μία άδικη απέχθεια προς τη σύγχρονη, ζωντανή γλώσσα και φιλολογία. Κατηγορεί αυτούς που λόγω της αμάθειας και της αγυρτείας τους θεωρούν ανύπαρκτη τη νεοελληνική ποίηση και φιλολογία, γιατί δε γράφεται σύμφωνα με την «πεθαμένη αττική γραμματική» αλλά με τη σύγχρονη, αυτή που χρησιμοποιούν στον προφορικό τους λόγο ακόμα και οι ίδιοι οι διώκτες της δημοτικής γλώσσας. Έτσι, συγχαίρει τον δημιουργό «...διότι γράφει την ζωντανή μας γλώσσα, τη γλυκεία γλώσσα της μάνας μας κι' όχι τη μούμια, που είναι σαβανωμένη δυο χιλιάδες χρόνια».¹

Ταυτόχρονα τα *Χρονικά* εκφράζονται με αρνητικό ή και μειωτικό τρόπο για αντίστοιχα έργα και συγγραφείς που υπερασπίζονται την καθαρεύουσα. Το 1911 το περιοδικό απαντά σε κάποιον αναγνώστη που είχε στείλει στη σύνταξη ένα βιβλίο του Ι. Βαρβαγιάννη, πως «...είναι όπως όλα τα βιβλία, τα οποία εγράφησαν εναντίον της δημοτικής... το διακρίνει η ακρισία και η γνώμη του όχλου».² Λίγους μήνες αργότερα ανακοινώνεται ότι ο Γ. Μιστριώτης προτίθεται να εκδώσει βιβλίο σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Το δημοσίευμα, στο οποίο τονίζεται διαρκώς η ποιινή της παύσης που έχει επιβληθεί στον καθηγητή, καταλήγει: «Πληροφορούμεν τον κ. απόβλητον καθηγητήν και τους λοιπούς πονηρούς εκμεταλλευτάς της λαϊκής αφελείας ότι, τα πυροτεχνήματά των δεν έχουν πλέον πέραςιν. Το έθνος δεν τους πιστεύει, διότι πολλάκις κατεφωράθησαν ψευδόμενοι. Επέισθη δε θετικώς ότι ο κ. καθηγητής και η σπείρα του αποτελούν το σαπισμένο μέρος της φυλής, το ηρρωστημένο ανιάτως, το οπισθοδρομικόν».³

Ανάλογη είναι και η στάση του *Λόγου*. Παρουσιάζοντας το βιβλίο του Ε. Γιανίδη «Το μεγάλο πρόβλημα», ο συντάκτης του περιοδικού γράφει χαρακτηριστικά: «Εκτός από την αδιαφιλονίκητη επιστημονική του αξία, είναι κι ένα φιλολογικό αριστοτέχνημα, που θα αποδείξει τελειωτικά την θαυμαστή επάρκεια της δημοτικής στην ανάπτυξη των πιο αφηρημένων επιστημονικών ή φιλοσοφικών θεμάτων, όταν τη δημοτική τη μεταχειρίζεται ένας ξεχωριστός νους κι ένας μεγάλος συγγραφέας».⁴ Θετικά σχόλια αποσπούν επίσης μια συλλογή νεοελληνικών ποιημάτων που έχει μεταφράσει στα γαλλικά ο Η. Pernot, στην οποία περιλαμβάνονται αποκλειστικά έργα δημοτικιστών ποιητών, καθώς και οι «Εικόνες από

¹ Χ. Χρηστοβασίλης, «Κριτικά. Α. Ακροθαλασσίτη "Βραδινά τραγούδια"», *Χρονικά*, τχ. 16, 15/3/1912, σελ. 196.

² «Αλληλογραφία», *Χρονικά*, τχ. 2, 15/8/1911, σελ. 24.

³ «Ιδικά μας και ξένα. Ο κ. Μιστριώτης», *Χρονικά*, τχ. 6, 15/10/1911, σελ. 72.

⁴ «Το μεγάλο πρόβλημα», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1921, σελ. 113.

το Φανάρι» του Ν. Βασιλειάδη,¹ ενώ το ίδιο συμβαίνει λίγο αργότερα με την έκδοση μιας διάλεξης του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου με θέμα το ποιητικό έργο του Κ. Παλαμά.² Να σημειωθεί εδώ πως τα σχόλια αυτά συνδέονται όχι μόνο με τη γλώσσα των συγκεκριμένων έργων, αλλά και με τους συγγραφείς. Αυτό γίνεται καλύτερα κατανοητό από μία κριτική στο έργο του Γ. Φιλανθίδη με τίτλο: «Να μη τετραφωνηθή η εθνική ημών μουσική». Ο Ε. Γιανίδης δεν τον επικρίνει που, αν και δημοτικιστής χρησιμοποιεί καθαρεύουσα, δηλώνει όμως την κάθετη διαφωνία του με τις απόψεις του συγγραφέα.³

7.3.2 Σχολιασμός βιβλίων περί του γλωσσικού ζητήματος

Πέρα από τις σποραδικές αναφορές για τις οποίες γίνεται λόγος παραπάνω, στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης εντοπίζονται ακόμα εκτεταμένες κριτικές, οι οποίες αφορούν βιβλία που πραγματεύονται το γλωσσικό ζήτημα. Η πρώτη χρονικά είναι μια αναδημοσίευση από το γαλλικό επιστημονικό περιοδικό *Journal des savants*.⁴ Πρόκειται για μια βιβλιοκριτική γραμμένη από τον Ε. Miller και μεταφρασμένη από τον καθηγητή της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Δ. Μοστράτο, σχετικά με τις «Παρατηρήσεις» του Κ. Κόντου. Να σημειωθεί εδώ πως το βιβλίο του Έλληνα καθηγητή ήταν ήδη γνωστό στην Κωνσταντινούπολη, αφού από τα τέλη του 1882 διαφημιζόταν στον Τύπο.⁵ Στο άρθρο εξάιρεται η επιστημονική αξία του συγγραφέα των «Παρατηρήσεων», αλλά επικρίνεται η έλλειψη τάξης και συνοχής στο έργο.⁶ Επί της ουσίας οι απόψεις του Κ. Κόντου χαρακτηρίζονται «δογματικές» κι υποστηρίζεται πως είναι λάθος να εξοστρακιστούν από τη νέα ελληνική λεκτικοί τύποι που έχουν καθιερωθεί με τη χρήση κι εξυπηρετούν τη σαφήνεια της γλώσσας, με το επιχείρημα ότι δεν χρησιμοποιούνταν από τους αρχαίους Έλληνες.

¹ Βλ. «Hubert Pernot – La Grece Actuelle dans ses poetes» & «Νικολάου Βασιλειάδου – Εικόνες από το Φανάρι», *Ο Λόγος*, τχ. 9-10, Ιουλίου – Αύγουστος 1921, σελ. 588 – 589.

² Δ. Οικ., «Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου: Το ποιητικό έργο του Κ. Παλαμά», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Μάρτιος 1922, σελ. 235.

³ «Ο κ. Φ., αν και γράφει σε καθαρεύουσα για την περίπτωση, είναι δημοτικιστής μελετημένος... και σα δημοτικιστής έπρεπε να έχει καταλάβει καλύτερα τι θα πει εξέλιξη ιδέας και αισθητικής...». Ε. Γιανίδης, «Βιβλιοκρισία», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1922, σελ. 459.

⁴ Πρόκειται για το παλαιότερο επιστημονικό περιοδικό της Ευρώπης, με το πρώτο τεύχος του να κυκλοφορεί στις 5/1/1665 υπό τον τίτλο *Journal des sçavans*. Μετά από κάποιες διακοπές στην έκδοση κατά τη διάρκεια της γαλλικής επανάστασης, συνέχισε να εκδίδεται κανονικά από το 1816 ως *Journal des savants* με τη χρηματοδότηση του Institut de France.

⁵ Βλ. «Γλωσσικά παρατηρήσεις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4098, 27/11/1882.

⁶ Βλ. Ε. Miller, «Βιβλιοκρισία», *Κόσμος*, τχ. 35, 7/5/1883, σελ. 556 – 557.

«Πρώτον μὲν αγνοούμεν πανθ' ὅσα ἦσαν ἐν χρήσει παρά τοις ἀρχαίοις, καὶ ἀρχαίους λέγοντες δέον νὰ μὴ περιοριζώμεθα ἐν τοις δοκίμοις ἀττικοῖς συγγραφεῦσιν· ἔπειτα δὲ, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότατον, δέον νὰ μὴ λησμονώμεν ὅτι οἱ νῦν Ἕλληνες δὲν εἶνε οἱ ἀρχαῖοι».¹

Περὶσσότερο ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζουν οἱ θέσεις τοῦ συντάκτη σχετικὰ μὲν τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν. Ἀποκαλεῖ τὴν καθαρῆν «τεχνητὴν γλῶσσαν», ποῦ ἀποσκοπεῖ ἐπὶ τὴν ἀνάστασιν τῆς ἀρχαίας. Ἐπισημαίνει ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν βιβλίων δὲν εἶναι αὐτὴ ποῦ χρησιμοποιοῦν οἱ Ἕλληνες ἐπὶ τὴν καθημερινότητά τοῦς. «Ὁ μόνον οἱ λόγιοι καὶ πεπαιδευμένοι ἄλλην γλῶσσαν γράφουσι καὶ ἄλλην λαλοῦσιν, ἀλλὰ καὶ οἱ κοινοὶ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ἄνθρωποι δυσχερῶς ἐνίστε ἀντιλαμβάνονται ὡν ἀναγινώσκουσιν ἐφημερίδων».² Ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ «Παρατηρήσεις» τοῦ Κ. Κόντου, παρόλο ποῦ εἶναι σωστές, δὲν θα μεταβάλουν τοῦς Ἕλληνας λόγιους ἐπὶ σχολαστικούς ποῦ δίνουν μεγαλύτερο βάρος στοῦς τύπους, παρά ἐπὶ τὴν οὐσία. Τέλος τονίζει πως ἡ ἐλληνικὴ, ὅπως ὅλες οἱ γλῶσσες, βρίσκεται ὑπὸ διαρκὴ διαμόρφωσιν. Ἡ υιοθέτησιν ἑνὸς συμβιβασμοῦ, ὅπως ἔχει πράξει ὁ Δ. Βικέλας ποῦ χρησιμοποιεῖ τὴν «φιλολογικὴν» γλῶσσαν ἐπὶ τὰ πεζὰ τοῦ, ἀλλὰ τὴν «καθωμιλουμένην» ἐπὶ τὰ ποιήματα, μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει τελικὰ ἐπὶ τὴν συγχώνευσίν τοῦς, ὡστε νὰ πάρει ἡ νῆα ἐλληνικὴ τὸν ὁμοίομορφο χαρακτήρα ποῦ τῆς λείπει.

Τὸ 1892 ὁ Γ. Χατζιδάκις ἐκδίδει τὴν *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, τὸ ἔργο ποῦ θα τὸν καθιερώσει ἐπὶ τὸν διεθνή ἐπιστημονικὸν χῶρον. Ὁ Μ. Κεφάλας ἀναλαμβάνει νὰ παρουσιάσει ἕνα μέρος τοῦ ἐπὶ τὸν κοινὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἕνα δημοσίευμα ποῦ ἀπλώνεται ἐπὶ ἑπτὰ τεύχη τῆς *Νεολόγου Ἐβδομαδιαίας Ἐπιθεωρήσεως*. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Μ. Κεφάλου ἐστιάζεται ἐπὶ τὸ ὅτι μὲ τὴν μελέτην τοῦ αὐτοῦ ὁ Ἕλληνας γλωσσολόγος «...παρά τὰ τέως παρ' ἡμῖν περὶ τῆς καθωμιλουμένης γλῶσσης κρατούντα ἀναμφιρήτως ἀποδείκνυσιν ὅτι ὡς ἐκ τῆς ἀττικῆς διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ ἐλληνισμοῦ ἐπὶ χώρας ἀλλοφύλους ἡ κοινὴ διάλεκτος, οὕτως ἐκ αὐτῆς διὰ τὴν ἀμαθίαν τῶν μέσων χρόνων ἡ καθωμιλουμένη γλῶσσα βαθμηδὸν ἀνεπτύχθη».³ Οἱ ἀλλαγές ποῦ ἔχουν ἐπέλθει ἐπὶ τὴν γλῶσσαν περιγράφονται μὲ πλῆθος παραδειγμάτων καὶ τὸ συμπέρασμα ποῦ ἐξάγεται εἶναι ἡ ἐνότητις τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσης, ἀφοῦ ἡ καθωμιλουμένη νῆα ἐλληνικὴ ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀρχαίας.⁴

¹ E. Miller, «Βιβλιοκρισία», *Κόσμος*, τχ. 35, 7/5/1883, σελ. 559.

² E. Miller, «Βιβλιοκρισία», *Κόσμος*, τχ. 35, 7/5/1883, σελ. 556.

³ Μ.Ι. Κεφάλας, «Περὶ γενέσεως τῆς καθωμιλουμένης γλῶσσης κατὰ Γ.Ν. Χατζιδάκιν», *Νεολόγου Ἐβδομαδιαία Ἐπιθεώρησις*, τχ. 1, 25/10/1892, σελ. 5.

⁴ «Ἐκ τούτων ἀριδῆλως καταφαίνεται ὅτι τὰ ποικίλα τῆς καθωμιλουμένης γλῶσσης φαινόμενα ἀρχὴν καὶ γένεσιν ἔχουσι τὴν ἀπὸ τοῦ 300 π.Χ. ἀπανταχοῦ τοῦ τότε πεπολιτισμένου κόσμου ἐπικρατήσαν Κοινήν διάλεκτον, ὅπερ περιτρανῶς ἀποδείκνυσιν ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα ὡς προ Χριστοῦ οὕτω καὶ ἀπὸ Χριστοῦ

Λίγο αργότερα ο Δ. Οικονομίδης δημοσιεύει στο ίδιο περιοδικό κριτική για ένα έργο του Α. Thumb, υφηγητή στο πανεπιστήμιο του Freiburg. Του απονέμει συγχαρητήρια για τις εμβριθείς γνώσεις του πάνω στην ελληνική γλώσσα και σημειώνει ότι «...εν δε τω γλωσσικώ ζητήματι συντάσσεται τω σοφώ αληθώς και μόνω παρ' ημίν ειδικώ γλωσσολόγω κ. Γ. Χατζιδάκη... αποδεχόμενος μετ' αυτού, ότι η νυν δημώδης εστίν η φυσική εξακολούθησις και ανάπτυξις της αρχαίας Κοινής...».¹ Ωστόσο υποστηρίζει ότι στο συγκεκριμένο έργο του υπάρχουν και κάποιες ανακρίβειες, τις οποίες θα επισημάνει «*χάριν της αληθείας*». Αρχικά ο Δ. Οικονομίδης δεν δέχεται την άποψη του Α. Thumb ότι υπάρχει γενική τάση των Ελλήνων λογίων να απαρνηθούν τη δημώδη, προκειμένου να ανυψώσουν τη γλώσσα τους στην καθαρότητα της αρχαίας. Δεν είναι δυνατόν, υποστηρίζει, να απαρνηθεί κανείς τη γλώσσα «...ην κατά πρώτον ακούσας εξέμαθε, και εν η ηνδρώθη, την γλώσσαν εκείνην, ην καθ' εκάστην λαλεί, και εν η το πλείστον εκφράζει τας ιδέας και τα αισθήματα αυτού».² Παραδέχεται ως σωστή την άποψη ότι με τις κατακτήσεις του Αλέξανδρου η ελληνική γλώσσα γνώρισε τεράστια εξάπλωση, προσθέτει όμως ότι αυτή στάθηκε και η κύρια αιτία της αλλοίωσής της.

Σε μια προσπάθεια να υπερασπιστεί την υπάρχουσα διγλωσσία χαρακτηρίζει πρόωρη κι απίθανη τη θέση του Α. Thumb ότι από τους πρώτους μετά Χριστόν αιώνες οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά την Κοινή γλώσσα. Επισημαίνοντας ότι σε όλα τα σύγχρονα έθνη συνυπάρχουν η δημώδης και η γλώσσα των λογίων, υποστηρίζει πως παράλληλα με την Κοινή, τη γλώσσα των λογίων, της Εκκλησίας και της Πολιτείας, εξακολουθούσαν να υπάρχουν και οι δημώδεις διάλεκτοι, οι οποίες συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και ποτέ δεν εξαφανίστηκαν ολοσχερώς. Τέλος, δέχεται ως εν μέρει μόνο αληθές το ότι ο γραπτός τύπος της ελληνικής γλώσσας είναι τεχνητός και μέσω αυτού επιδιώκεται η αναβίωση αρχαίων κλασικών τύπων και λέξεων. Αντιθέτως, τονίζει, όσο κι αν η γραπτή γλώσσα είναι «...προϊόν τέχνης... κέκτηται όμως ικανά και εκ της δημώδους στοιχεία ου μόνον προς τον τύπον, αλλά και το λεκτικόν αφορώντα· διότι άλλως πάντη ακατάληπτος ήθελεν αποβή τοις πολλοίς».³

Εκτός από τα έργα που εκδίδονται στο εξωτερικό όμως, συγγραφική δραστηριότητα αναπτύσσεται και στην Κωνσταντινούπολη. Το 1891 ο *Ανατολικός Αστήρ* διαφημίζει

δια των μέσων μέχρι των νεωτέρων αιώνων έζη...». Μ.Ι. Κεφάλας, «Περί γενέσεως της καθωμιλημένης γλώσσας κατά Γ.Ν. Χατζιδάκιν», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 9, 20/12/1892, σελ. 165.

¹ Δ. Η. Οικονομίδης, «Φιλολογικός φάκελος», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 12, 10/1/1893, σελ. 227.

² Δ. Η. Οικονομίδης, «Φιλολογικός φάκελος», όπ.π.

³ Δ. Η. Οικονομίδης, «Φιλολογικός φάκελος», όπ.π., σελ. 228

ένα ολιγοσέλιδο πόνημα το Δ. Οικονομίδη με τον χαρακτηριστικό τίτλο: «Περί του τρόπου της λύσεως του παρ' ημίν γλωσσικού ζητήματος». Ο συγγραφέας ξεκινά – κι ο συντάκτης του άρθρου συμφωνεί – με την παραδοχή πως η γραπτή γλώσσα ήδη έχει πλησιάσει αρκετά τη γλώσσα του Ξενοφώντα. Η πρότασή του για τη λύση του γλωσσικού ζητήματος έχει μεγάλη ομοιότητα με αυτήν που είχε καταθέσει ο Γ. Ψυχάρης στην ανακοίνωσή του για το συνέδριο του ΕΦΣΚ: η συλλογή παντός είδους γλωσσικής ύλης από την οποία θα προκύψουν Συντακτικό, Γραμματική και Λεξικό της ελληνικής γλώσσας. Ο Δ. Οικονομίδης προτείνει ακόμα τη διενέργεια γλωσσικών διαγωνισμών σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη με γενναίες χρηματικές αμοιβές, καθώς και την έκδοση σχετικού εβδομαδιαίου περιοδικού. Ο συντάκτης βρίσκει τα παραπάνω αξιόπαινα και καλεί τους λόγιους να λάβουν σοβαρά υπόψη τους τις προτάσεις αυτές, ώστε να προκληθεί γενικότερη συζήτηση.¹

Το καλοκαίρι του 1903 η *Βοσπορίς* διαφημίζει την έκδοση σε τεύχος του πανηγυρικού λόγου που είχε εκφωνήσει ο Δ. Οικονομίδης κατά τον επίσημο εορτασμό της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Το σύντομο δημοσίευμα χαρακτηρίζει την ομιλία «...γενναίαν κατά των δολοφόνων της γλώσσης διαμαρτυρίαν άμα δε και πολύτιμον παντός εν τοις γράμμασιν ασχολουμένου, ως και απλώς ανεπτυγμένου ανθρώπου, απόκτημα».² «Το γλωσσικό ζήτημα κ' οι γαζετατζήδες της Πόλης», ένα βιβλιαράκι που κυκλοφορεί το 1907, προκαλεί την αντίδραση του *Ταχυδρόμου*. Ο Στ. Παρασκευάς κατακεραυνώνει το «πόνημα των μαλλιαρών», στο οποίο «νεκροί και ζώντες, σοβαροί και ευτράπελοι, Σύλλογοι, Πανεπιστήμιον, καθηγηταί, δημοσιογράφοι, λόγιοι, επιστήμονες και πάντες αδιακρίτως οι τον μαλλιαρισμόν αποφενακίσαντες και εκχιτωνίσαντες, απεριφράστως βλαφημούνται, υβρίζονται και κοπρολογούνται...».³ Σύμφωνα με τον συντάκτη, ο μοναδικός λόγος για τη συγγραφή μιας τέτοιας «φυλλάδας» από τους δημοτικιστές, είναι «...η εκ μέρους του πανελληνίου οριστική πλέον αποχή από πάσης εν γένει σοβαράς μετ' αυτών συζητήσεως».⁴ Υποστηρίζει πως αυτό «θανασίμως έπληξε» την ακόρεστη δίψα των μαλλιαρών για αυτοπροβολή, οπότε έπεισαν ή πλήρωσαν όποιον κρύβεται πίσω από το ψευδώνυμο «Χρίστος Φεγγαράς»⁵

¹ Βλ. «Βιβλιογραφία. Περί του τρόπου της λύσεως του παρ' ημίν γλωσσικού ζητήματος υπό Δ.Η. Οικονομίδου. Σελ 1-21», *Ανατολικός Αστήρ*, τχ. 27, 19/6/1891, σελ. 212-213.

² «Λόγος Δ. Οικονομίδου καθηγητού», *Βοσπορίς*, τχ. 10, 20/7/1903, σελ. 120.

³ Στ. Παρασκευάς, «Η κενοδοξομανία των Μαλλιαρών. Ο ψυχολογικός λόγος της εκδόσεως μιας τελευταίας φυλλάδας των Α'», *Ταχυδρόμος*, 13/10/1907, στο: Κ. Τσεβίκ Μπαϊβερτιάν (2008), σελ. 344.

⁴ Στ. Παρασκευάς, «Η κενοδοξομανία των Μαλλιαρών. Ο ψυχολογικός λόγος της εκδόσεως μιας τελευταίας φυλλάδας των Β'», *Ταχυδρόμος*, 3/11/1907, στο: Κ. Τσεβίκ Μπαϊβερτιάν (2008), σελ. 345.

⁵ «Χρίστος Φεγγαράς» είναι το ψευδώνυμο του δημοτικιστή γιατρού Απόστολου Έξαρχου. Το κείμενό του σε πιο σύντομη έκδοχή προοριζόταν να δημοσιευθεί στον *Νουμά*. Το αθηναϊκό έντυπο όμως, επικαλούμενο την πληθώρα της ύλης και τις απαιτήσεις του συγγραφέα, καθυστερούσε τη δημοσίευση και γι' αυ-

να καταφύγει σε έναν παροξυσμό κραυγών, ύβρεων και ασυναρτησιών, προκειμένου να επανέλθουν στο προσκήνιο. Στα τέλη του 1908 ο Λαός χαιρετίζει την έκδοση της μελέτη «Γλώσσα και Ζωή» του Ε. Γιανίδη με τη βεβαιότητα ότι «...μπορεί να χρησιμέψη στους πολλούς για “Ευαγγέλιο” της Αλήθειας και της Ιδέας».¹

Το *Νέον Πνεύμα* παρουσιάζοντας τα «Ανάλεκτα» του Γεώργιου Αποστολίδη γνωστοποιεί πως ένα σημαντικό τμήμα του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην κριτική του «Όνειρου του Γιαννίρη» του Γ. Ψυχάρη. Σύμφωνα με τον συντάκτη ο συγγραφέας «...μετά χάριτος και τινος δριμύτητος επιτίθεται κατά του εν Παρισίοις ομογενούς καθηγητού και συμπολίτου ένεκα του γλωσσικού ιδιώματος υπέρ ου ετάχθη».² Οι αναγνώστες του περιοδικού βρίσκονται σε θέση να αντιληφθούν κατά πόσο η φράση «μετά τινος δριμύτητος» είναι ευφημισμός,³ καθώς το συγκεκριμένο κεφάλαιο των «Ανάλεκτων» αποτελείται από μία σειρά άρθρων που είχαν δημοσιευθεί στον *Ταχυδρόμο* στο διάστημα Απριλίου – Ιουλίου 1907. Σε αυτά ο Γ. Αποστολίδης εξαπολύει σφοδρότατη επίθεση στον Γ. Ψυχάρη, καταλογίζοντάς του ότι το έργο αυτό, με το οποίο προσπαθεί μόνο να προβάλει τον εαυτό του, δεν μπορεί καν να εγείρει λογοτεχνικές αξιώσεις. «Ότω δύο ειδών ασχήμια, της πέννας και της οϊήσεως συνέρχονται επί το αυτό όπως καταστρέψωσι το έργον του πολύ ταχύτερον και βεβαιότερον παρ’ ότι θα το κατέστρεφον οι θανασιμώτεροι αντίπαλοί του».⁴ Η κριτική του για το ύφος του γραψίματος δεν υπολείπεται σε ένταση αφού διατείνεται πως «...δεν υπάρχει βιβλίον γραφέν εις οιονδήποτε ιδίωμα, εις καθαρεύουσαν, υπερκαθαρεύουσαν, δημοτικήν ή μαλλιαρικήν, με ύφος χειρότερον, ανοστότερον και πληκτικώτερον και φλυαρίαν τόσον αφόρητον».⁵ Καταλήγοντας, ο Γ. Αποστολίδης κατατάσσει τον Γ. Ψυχάρη σε μία από τις «διακεκριμένες τελευταίες θέσεις» της νεοελληνικής φιλολογίας κι εκφράζει τις αμφιβολίες του για το αν θα μπορούσε να γραφτεί βιβλίο χειρότερο από το

τό ο Α. Έξαρχος το τύπωσε – επαυξημένο – ως ξεχωριστό φυλλάδιο. Βλ. «Οι γαζετατζήδες της Πόλης», *Νουμάς*, τχ. 259, 2/9/1907, σελ. 1.

¹ Ίβυκος, «Βιβλιοκρισία», *Ο Λαός*, αρ.φ. 2, 23/11/1908, σ. 6.

² Ο.Α., «Πνευματική κίνησις παρ’ ημίν», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 39, 19/7/1909, σελ. 204.

³ Ο ίδιος ο Γ. Αποστολίδης έχει πλήρη συναίσθηση της έντασης της κριτικής του. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο βιβλίο του, μετά τη δημοσίευση των άρθρων στον *Ταχυδρόμο* περίμενε κάποια αντίδραση από τους ψυχαραριστές. Αντί γι’ αυτό όμως δέχτηκε μόνο θετικά σχόλια για τις απόψεις του, ακόμα και από γνωστούς δημοτικιστές της Κωνσταντινούπολης, όπως ο Α. Έξαρχος. Η ερμηνεία που δίνει στο γεγονός ο ίδιος, είναι πως ακόμα και οι οπαδοί του Γ. Ψυχάρη δε συμφωνούν σε όλα μαζί του. Βλ. Γ. Αποστολίδης (1909), σελ. 217.

⁴ Γ. Αποστολίδης, «Τ’ όνειρο του Γιαννίρη – Ψυχάρης, Βιβλιοκρισία Α’», *Ταχυδρόμος*, 7/4/1907, στο Κ. Τσεβίκ – Μπαϊβεργτιάν (2008), σελ. 318.

⁵ Γ. Αποστολίδης, «Τ’ όνειρο του Γιαννίρη – Ψυχάρης, Βιβλιοκρισία Β’», *Ταχυδρόμος*, 11/7/1907, στο Κ. Τσεβίκ – Μπαϊβεργτιάν (2008), σελ. 333.

«Όνειρο του Γιαννίρη».¹

Τον Αύγουστο του 1909 ο Κ. Μακρίδης διαφημίζει στο *Εμπρός* το βιβλίο του Γ. Χασιώτη: «Η γλώσσα του Έλληνας».² Λίγο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1910 το *Νέον Πνεύμα* δημοσιεύει μια εκτενή παρουσίαση του έργου, το οποίο χαρακτηρίζεται ως το απαύγασμα των μελετών του συγγραφέα πάνω στο γλωσσικό ζήτημα. Ο Γ. Χασιώτης δίνει την ιστορική εξέλιξη του ζητήματος κι αναγράφει τις γνώμες που έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί από διάφορους λόγιους, από τον Α. Κοραή μέχρι τον Κ. Κόντο και τον Δ. Βερναρδάκη. Παραδέχεται την επιστημονική αξία του Γ. Ψυχάρη, «...απορρίπτει όμως μετά δυνάμεως το γλωσσικόν αυτού ιδίωμα, όπερ ουδόλως παραδέχεται ανήκον εις την δημοτικήν, αλλά θεωρεί, λίαν ορθώς, ως ίδιον κατασκεύασμα».³ Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνει στη δραστηριότητα των δημοτικιστών της Κωνσταντινούπολης, την οποία όμως περιορίζει στην αρθρογραφία του Φ. Φωτιάδη στον *Ταχυδρόμο* και στη συγγραφή θεατρικών έργων από τον Ζ. Φυτίλη. Ο ίδιος ξεκαθαρίζει εξ' αρχής ότι τάσσεται υπέρ της καθαρεύουσας και δηλώνει πως τα «...αδόκιμα και εν πολλοίς δυσκατάληπτα και αηδή προσχεδιάσματα της γλώσσης των νέων χυδαϊστών όχι μόνον δεν θα βλάψωσι την γλώσσαν ημών, αλλά και θα συντελέσωσιν ίσως και προς βελτίωσιν και πλουτισμόν... Ας συνενώσωμεν την τε γλώσσαν του λαού και την αρχαίαν· ας τηρήσωμεν τον συνδυασμόν αυτών ιερόν και απαραβίαστον, μηδόλως ανησυχούντες περί των κατ' αυτής κραυγών των κακοθελητών. Αύτη είνε και θα μείνη η γλώσσα του Έλληνας».⁴

Το 1910 ο Γ. Χασιώτης εκδίδει ακόμα ένα βιβλίο με τίτλο: «Δημώδη μνημεία εν τη Ελληνική λογοτεχνία και εν τη ζώση λαλιά του λαού». Το *Νέον Πνεύμα* το περιγράφει ως πρωθύστερη εισαγωγή στο: «Η Γλώσσα του Έλληνας», στην οποία περιλαμβάνονται όσα είχε αναπτύξει ο συγγραφέας προ τριετίας από το βήμα του ΕΦΣΚ. Το νέο πόνημα του Γ. Χασιώτη χαρακτηρίζεται όχι ως πρωτότυπη εργασία, αλλά ως επιτομή των πραγματοποιηθεισών ερευνών σχετικά με την εξέλιξη της γλώσσας, χρήσιμη σε όσους δεν έχουν αναγνώσει την ελληνική γραμματολογία. Σύμφωνα με τον συντάκτη, το βασικότερο φαινόμενο που αναδεικνύεται στο βιβλίο είναι η συνέχεια της ελληνικής γλώσσας η οποία

¹ Βλ. Γ. Αποστολίδη, «Τ' όνειρο του Γιαννίρη – Ψυχάρης, Βιβλιοκρισία Γ'», *Ταχυδρόμος*, 13/7/1907, στο Κ. Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σελ. 336.

² Πτωχοπρόδρομος Χασιώτη, λίαν σοβαρά μελέτη,/ του ζητήματος της γλώσσης εξετάζουσα τας φάσεις/ κι' εφαρμόζουσα εν τέλει στον Ψυχάρη γλωσσοδέτη.../τέσσερα θα σκάσης φράγκα αν ποθής να τ' αγοράσης. «Αγγελία, χρονικά κι εύθυμα κοινωνικά», *Εμπρός*, τχ. 52, 1/8/1909, σελ. 4.

³ Ο.Α., «Νέαι εκδόσεις. Γ. Χασιωτου – Η γλώσσα του Έλληνας – Ο Πτωχοπρόδρομος και οι οπαδοί αυτού», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 2, 1/1/1910, σελ. 93.

⁴ Ο.Α., «Νέαι εκδόσεις. Γ. Χασιωτου – Η γλώσσα του Έλληνας – Ο Πτωχοπρόδρομος και οι οπαδοί αυτού», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 2, 1/1/1910, σελ. 93 – 94.

«...παρίσταται ενιαία, διατηρηθείσα αγνή και ισχυρά παρ' όλας τα έξωθεν επιδρομάς και αλώβητος εξήλθεν από τας δοκιμασίας, εις αυτήν δε οφείλεται η δύναμις του Ελληνισμού».¹ Την ίδια χρονιά ο *Νέον Πνεύμα* αναφέρεται σ' ένα έργο με το οποίο ο Γ. Χατζιδάκις αντιτίθεται σθεναρά σε όσους επιμένουν πως η νέα ελληνική γλώσσα είναι διαφορετική από την αρχαία. Από τη μελέτη του προκύπτει ότι πλήθος λέξεων από τα ομηρικά έπη, την Καινή Διαθήκη και τον Ερωτόκριτο βρίσκονται ακόμα σε χρήση. Έτσι, σχολιάζει ο συντάκτης, ο σοφός καθηγητής αποδεικνύει ότι όλες οι φάσεις της ελληνικής γλώσσας «...συνδέονται αναποσπástως, η μία διαφωτίζει την άλλην και πάσαι αλλήλας»,² ενώ καταρρίπτεται η γνώμη μερικών ότι ο ελληνικός λαός δεν κατανοεί το Ευαγγέλιο.

Τα περιοδικά της Κωνσταντινούπολης αφιερώνουν αρκετές στήλες τους στις «Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών» του Ν. Βασιλειάδη που εκδίδονται το 1910. Τα *Χρονικά* επιλέγουν και μεταφέρουν ένα απόσπασμα του βιβλίου στο οποίο περιγράφεται πώς ο κλασικισμός των Βυζαντινών επέφερε τον γλωσσικό διχασμό μεταξύ λαού και λογίων, γεγονός που κατά τον συγγραφέα «...επέφερε τόσα άλλα κακά, τα οποία ήσαν τα προοίμια της πτώσεως του μεγάλου Βυζαντινού Κράτους».³ Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύεται και η κριτική για το βιβλίο, με τον Αχ. Γεωργιάδη να δηλώνει πως «σχετικώς προς το γλωσσικόν ζήτημα, δεν συμφωνώ διόλου με τον κύριον Βασιλειάδην, ο οποίος, φαίνεται, ευρίσκεται ακόμη κάτω από τον παχύν πέπλον της προκαταλήψεως».⁴ Η βασική διαφωνία του δημοσιογράφου έγκειται στο ότι ο Ν. Βασιλειάδης αναφέρει το «σύστημα του Ψυχάρη και του Φωτιάδη», ενώ μόνο για τον πρώτο μπορεί να λεχθεί ότι έχει ένα «γλωσσικό σύστημα». Αυτό συνίσταται στο ότι βάση της γραπτής γλώσσας είναι η γραμματική της δημοτικής, στην οποία προσαρμόζονται τυπικά και φθογγολογικά ακόμα και οι αρχαίες λέξεις. Αντιθέτως ο δεύτερος δεν είναι παρά ένας μαθητής, που ακολουθεί το «σύστημα» του Γ. Ψυχάρη.

Στο *Νέον Πνεύμα*, που κυκλοφορεί την ίδια μέρα με τα *Χρονικά*, ο Δ.Ι. Καλογερόπουλος παρατηρεί για το πόνημα του Ν. Βασιλειάδη ότι «...η γλώσσα εν η εγράφη, είνε καθαρωτάτη καθαρεύουσα – αν επιτρέπεται η έκφρασις – μολονότι ούτος δεικνύει εκτίμησιν μάλλον προς τους μαλλιάρους».⁵ Επισημαίνει ακόμα πως ο συγγραφέας δεν κάνει διάκριση μεταξύ δημοτικής γλώσσας και «ψυχαρικής αιρέσεως» όταν αναφέρεται στη γλώσσα που έχει επικρατήσει στην ποίηση, η οποία διαφέρει από αυτήν της πεζογραφίας, όπου

¹ Δ.Ι. Καλογερόπουλος, «Γράμματα από τας Αθήνας», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 5, 1/4/1910, σελ. 223.

² Δ.Ι. Καλογερόπουλος, «Γράμματα από τας Αθήνας», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 5, 1/4/1910, σελ. 224.

³ Ν. Βασιλειάδης, «Εικόνες», *Χρονικά*, τχ. 14-15, 1/4/1910, σελ. 161.

⁴ Αχ. Γεωργιάδης, «Εικόνες, Ν. Βασιλειάδου, εν Αθήναις 1910», *Χρονικά*, τχ. 14-15, σελ. 173.

⁵ Δ.Ι. Καλογερόπουλος, «Γράμματα από τας Αθήνας», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 5, 1/4/1910, σελ. 223.

έχει καθιερωθεί ο καθαρεύων τύπος της γλώσσας. Το *Απ' Όλα* κάνει μια συνοπτική παρουσίαση του βιβλίου, επαινώντας με τα καλύτερα λόγια τόσο τον συγγραφέα, όσο και το ίδιο το έργο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, στις «Εικόνες» «...κρύπτεται περιληπτικώς όλη η ιστορική ανέλιξις του γλωσσικού μας ζητήματος εν σχέσει προς τα ιστορικά και ψυχικά γεγονότα του έθνους μας. Είναι μία γραμματολογία γραμμένη κατόπιν πολλής εργασίας, η οποία όμως δεν αποπνέει ουδέ τον ελάχιστον σχολαστικισμόν...».¹

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει για μια κατηγορία βιβλίων, ο ρόλος της οποίας θεωρείται από όλες τις πλευρές καίριος για την εξέλιξη της γλώσσας: τα λεξικά. Στα – λίγα – σχετικά δημοσιεύματα εκφράζονται ως επί το πλείστον εκτιμήσεις για τη σπουδαιότητα και τον ρόλο που θα παίξουν στην επίλυση του γλωσσικού ζητήματος. Από τον κανόνα αυτό ξεφεύγει μόνο ο Ι. Βασιιάδης, ο οποίος το 1890 δημοσιεύει στον *Κήρυκα* μια αρνητική κριτική για το λεξικό του E. Legrand. Τον κατηγορεί πως έγινε μαθητής του Γ. Ψυχάρη και πως το έργο του περιλαμβάνει λέξεις που δεν χρησιμοποιούνται ούτε στην προφορική, ούτε στη γραπτή γλώσσα, αλλά μόνο σε ιδιώματα. «Εάν προυτίθετο να συγγράψη *Λεξικόν της νεοελληνικής γλώσσης, έδει να νοήση οποία η νεοελληνική λαλουμένη και γραφομένη και τότε να δώση σάρκα και οστά εις το Λεξικόπουλό του...*»,² αποφάινεται.

Στον *Νεολόγο* παρουσιάζεται το 1894 μια παλιότερη μελέτη του Ιωάννη Τσικόπουλου. Σε αυτήν ο καθηγητής από τις Σέρρες πραγματεύεται περί της σύνταξης λεξικού της δημόδους γλώσσας, περιγράφει το υλικό που θα πρέπει να συμπεριληφθεί σε αυτό και τις δυσκολίες του εγχειρήματος. Ο Οδ. Ανδρεάδης σχολιάζει πως σχετικές προσπάθειες έχουν ήδη γίνει· αναφέρει τα λεξικά των Σκ. Βυζάντιου και E. Legrand, ενώ χρήσιμο υλικό έχει συγκεντρωθεί χάρη στο Ζωγράφειο διαγώνισμα του ΕΦΣΚ και τις παρόμοιες προσπάθειες των αθηναϊκών συλλόγων «Παρνασσός» και «Κοραΐς». Ωστόσο θεωρεί πως ένα τόσο σπουδαίο έργο θα αργήσει να γίνει, καθώς δεν υπάρχει ούτε καν λεξικό της αρχαίας γλώσσας τόσο πλήρες και συστηματικό όσο προτείνει ο Ι. Τσικόπουλος. Αντιπροτείνει λοιπόν τη σύνταξη ενός λεξικού της αρχαίας ελληνικής, στο οποίο θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και λέξεις της δημόδους.³

Η *Πρόοδος* δημοσιεύει το 1910 ένα σύντομο άρθρο για το «*Ιστορικόν Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*». Αναφέρεται στον όγκο του έργου που έχει συντελεσθεί μέχρι στιγμής, καθώς και στη μεθοδολογία του: «*Συλλογή των εν χρήσει λαλουμένων λέξεων και αντιπαραβολή αυτών προς τας μεσαιωνικάς και αρχαίας, προς εξακρίβωσιν της καταγωγής*

¹ «Εκδόσεις. Ν. Βασιλειάδου · Εικόνες», *Απ' Όλα*, τχ. 3, 5/9/1910, σελ. 34.

² Ι. Βασιιάδης, «Ένα Λεξικόπουλο. Βιβλιοκρισία όχι σοβαρά», *Κήρυξ*, τχ. 1, 1/9/1890, σελ. 9.

³ Οδ. Ανδρεάδης, «Επιφυλλίς. Φιλολογικά χρονικά», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7533, 1/10/1894.

των λέξεων».¹ Το επόμενο έτος με πρωτοβουλία του αρχιμανδρίτη Σωφρόνιου, Πατριαρχικού Επόπτη των Σχολών της Κωνσταντινούπολης, καλούνται οι «απανταχού του καθ' ημάς κλίματος λόγιοι» να συνεισφέρουν στο μεγάλο αυτό έργο. Η σύνταξη του Λεξικού «...δεν είναι ποσώς υπηρεσία παρεχομένη εις τους φίλους της ακαθάρτου γλώσσης...», αλλά «...εν σπουδαίον επιχείρημα κατά των φίλων της χυδαίας γλώσσης· αι διάφοροι μορφαί μιας και της αυτής λέξεως, αι διάφοροι λέξεις δι' εν και το αυτό πράγμα εν διαφόροις τοποίς, θα καταδείξωσι σαφέστερον την ανάγκην της έτι μάλλον διαδόσεως και γενικεύσεως της καθαρευούσης ημών γλώσσης».² Το 1912 η έκκληση επαναλαμβάνεται με πιο επίσημο τρόπο. Αυτή τη φορά η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* δημοσιεύει το κείμενο της συντακτικής επιτροπής του Λεξικού, υπογεγραμμένο από τον πρόεδρό της Γ. Χατζιδάκι, με το οποίο ζητείται η συνδρομή των «απανταχού του Ελληνικού» λογίων. Η επιτροπή τονίζει τη σπουδαιότητα και την αξία της «υπό του λαού λαλουμένης γλώσσης» κι εφιστά την προσοχή των ερευνητών στην πιστή απόδοση της λαϊκής προφοράς. Επισημαίνεται ακόμα πως πρέπει να αποφευχθεί «οία δήποτε λέξεώς τινος παραμόρφωσις, γινομένη επί τω σκοπώ της προς τον αρχαίον τύπον προσεγγίσεως και εξομοιώσεως. **Ωραίον είναι το αληθώς λαλούμενον**».³

¹ «Το Ιστορικόν Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1975, 26/4/1910.

² Σωφρόνιος, «Λεξικόν της νέας ελληνικής γλώσσης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 14, 9/4/1911, σελ. 111.

³ Π. Παπαγεωργίου – Γ. Χατζιδάκις, «Παράκλησις προς τους απανταχού του Ελληνικού λογίους», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 20, 12/5/1912, σελ. 174. Τα έντονα γράμματα είναι του πρωτότυπου.

8. Τα ελληνικά και οι άλλοι

8.1. Η ελληνική γλώσσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία

8.1.1. Τα αρχαία ελληνικά ως εκπολιτιστικός παράγοντας

Πέρα από τη γλωσσική διαμάχη που ξέσπασε στο πλαίσιο της ελληνικής κοινότητας, είναι χρήσιμο να φωτιστούν ορισμένες ακόμα πτυχές της άποψης και στάσης των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας απέναντι στη γλώσσα. Ποια θέση, στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους, διεκδικούν οι Έλληνες για τη γλώσσα τους; Πόση σημασία έχει γι' αυτούς η αντιμετώπιση της ελληνικής γλώσσας στα άλλα κράτη της Ευρώπης; Τη θεωρούν ως στοιχείο καθοριστικό της εθνικής ή/και της κοινωνικής τους ταυτότητας; Στα ερωτήματα αυτά θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε με βάση τα ευρήματα της έρευνας στον ελληνόφωνο Τύπο της Κωνσταντινούπολης.

Η θέση και το κύρος που έχει η ελληνική γλώσσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είναι ένα ζήτημα που απασχολεί τον Τύπο. Φυσικά, δεν γίνεται λόγος για παραδοχή της ως επίσημη γλώσσα μαζί με την τουρκική, αλλά για «εκμετάλλευσή» της, ώστε με τα πλεονεκτήματα που έχει να οδηγήσει τους ανατολικούς λαούς προς τον σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, προτείνεται η εισαγωγή της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στην ανώτατη εκπαίδευση. Ταυτόχρονα όμως τονίζεται η ευρεία διάδοση της ελληνικής γλώσσας σε όλο το κράτος και ο Τύπος υπερασπίζεται το δικαίωμα χρήσης της σε επίσημους κρατικούς θεσμούς, όπως αυτός της δικαιοσύνης. Από την άλλη ο τουρκικός Τύπος επισημαίνει πως η ελληνική κοινότητα επιζητά την επιβολή της δικής της γλώσσας σε βάρος των άλλων χριστιανικών κοινοτήτων κι αμφισβητεί τις προθέσεις της κίνησης αυτής απέναντι στο ίδιο το κράτος.¹

¹ Χαρακτηριστικό είναι ένα άρθρο της *Ταρχή* που αναδημοσιεύει η *Βυζαντίς* το 1888, στο οποίο μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι οι Έλληνες ζητούν «...να παρέχεται συνδρομή προς εξάπλωσιν της ελληνικής γλώσσας, καθότι εάν αι άλλαι κοινότητες θέλωσι να εκμάθωσι την ιδίαν αυτών γλώσσαν βεβαίως επιδιώκουσι σκοπόν τινα». Αν όμως η οθωμανική κυβέρνηση «...συντελεί εις την επίτευξιν των πόθων μιας εκ τούτων... θα εγεννάτο το ζήτημα: πώς θα διατελή έχουσα εμπιστοσύνην εις τας μελλούσας ενεργείας της προστατευομένης υπ' αυτής εθνικότητος». Βλ. «Ο αττικός και ο εγχώριος ελληνικός τύπος», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 3419, 10/5/1888.

Στα τέλη του 1867 η *Αρμονία* επαινεί τον Ν. Κωνσταντινίδη για την αρθρογραφία του στην τουρκική εφημερίδα *Ceride-i Havadis*.¹ Αναφέρει ακόμα πως ο ίδιος προτίθεται να δημοσιεύσει πραγματεία στα τουρκικά στην οποία θα αποδεικνύει ότι η ελληνική γλώσσα είναι η βάση κάθε εκπαίδευσης και γι' αυτό θα πρέπει οι Οθωμανοί να τη σπουδάζουν και να την προτιμούν από κάθε άλλη ξένη γλώσσα. Η *Αρμονία* χαρακτηρίζει το έργο αυτό αξιέπαινο, γιατί η γλώσσα είναι το μέσο με το οποίο επικοινωνούν τα έθνη μεταξύ τους, το όργανο με το οποίο μετοχετεύουν τα αισθήματά τους και εξομαλύνουν τις διαφορές τους. Ως τέτοιο μέσο μεταξύ των λαών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καταλληλότερη θεωρεί την ελληνική γλώσσα.

Ο συντάκτης διευκρινίζει πως προτείνει την ελληνική γλώσσα γιατί μέσω αυτής θα κατορθωθεί ευκολότερα και καλύτερα η συνεννόηση των λαών της Ανατολής. Εξάλλου, ήδη χρησιμοποιείται σε μεγάλο μέρος της αυτοκρατορίας κι έχει τα πλεονεκτήματα εκείνα που θα την κάνουν, καλύτερα από κάθε άλλη τοπική γλώσσα, τον κοινό σύνδεσμο των σύνοικων λαών. Γι' αυτό και ελπίζει στην εισαγωγή της στα ανώτερα εκπαιδευτήρια του κράτους, ιδίως σε αυτά που προορίζονται για τους μελλοντικούς κρατικούς υπαλλήλους, ώστε να γίνει η γλώσσα της συνεννόησης μεταξύ της κυβέρνησης και των λαών που διοικεί. Παράλληλα παρακινεί τον καθένα να μελετάει τόσο τη μητρική του γλώσσα, όσο και τις γλώσσες των άλλων, αφού μόνο έτσι θα επιτευχθεί ο αλληλοσεβασμός, η ομόνοια και η άμιλλα στην οδό της προόδου και του πολιτισμού.

Η πρόταση της *Αρμονίας* για μελέτη της ελληνικής γλώσσας από τους Οθωμανούς δε μένει χωρίς ανταπόκριση. Όπως αναφέρει η *Κωνσταντινούπολις*, Οθωμανοί κρατικοί αξιωματούχοι σε δημόσιες ομιλίες και βιβλία τους απέδειξαν την ανάγκη και τη χρησιμότητα της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ως πηγής και βάσης όλων των νεότερων γλωσσών και φιλολογιών.² Ο αρθρογράφος εκφράζει τη χαρά του για την στροφή των συμπολιτών του προς τον «γνήσιο πολιτισμό» κι εκφράζει δύο ευχές. Η πρώτη είναι να εισαχθεί στο οθωμανικό πανεπιστήμιο η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας, γιατί χωρίς αυτή πουθενά στην Ευρώπη δε στηρίχθηκε πραγματική ηθικοποίηση και γνήσιος πολιτισμός. Γι' αυτό άλλωστε οι Ευρωπαίοι έχουν καθιερώσει εδώ και 400 χρόνια τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας στα δικά τους πανεπιστήμια. Η δεύτερη ευχή είναι να γίνει μία πιστή μετάφραση στα τουρκικά του «Τηλέμαχου»,³

¹ Βλ. *Αρμονία*, αρ.φ. 626, 15/12/1867.

² «Εναργέστατα και τρανά δείγματα τάσεως προς τον δια των ευρωπαϊκών φώτων εκπολιτισμόν των Ανατολικών λαών», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 762, 19/2/1870.

³ Ο συντάκτης πιθανότατα αναφέρεται στο έργο του François Fénelon: *Les Aventures de Télémaque*, που εκδόθηκε το 1699 στη Γαλλία.

γιατί σε κανένα άλλο ανάγνωσμα δε στηλιτεύεται τόσο αριστοτεχνικά η φυγοπονία κι η φιληδονία, ελαττώματα που κι ο ίδιος ο τουρκικός Τύπος επισημαίνει και προσπαθεί να καταπολεμήσει.

8.1.2. Τα αρχαία ελληνικά στην ανώτατη εκπαίδευση

Στον τομέα της εκπαίδευσης, η συζήτηση στρέφεται γύρω από τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στα ανώτατα οθωμανικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η εφημερίδα *Αρμονία* τον Οκτώβριο του 1867 ενημερώνει πως ο υπουργός εκπαίδευσης Σουπχίμπέης προτίθεται να συστήσει έδρα διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στη Σχολή των Γλωσσών, οι απόφοιτοι της οποίας θα στελεχώνουν διοικητικές υπηρεσίες.¹ Στο ίδιο δημοσίευμα βρίσκεται η πληροφορία ότι τα ελληνικά είχαν εισαχθεί για πρώτη φορά από την κυβέρνηση στη Ναυτική Σχολή Χάλκης, με διδάσκοντα τον Κ. Ανθόπουλο,² ο οποίος προορίζεται να καταλάβει την υπό σύσταση έδρα.

Το 1868, όταν ο σουλτάνος Abdülaziz ανακοινώνει την πρόθεσή του να ιδρύσει το βασισμένο σε γαλλικά πρότυπα Αυτοκρατορικό Οθωμανικό Λύκειο Γαλατά-Σεράι, ο *Νεολόγος* εξανίσταται. Ο συντάκτης αναφέρει τις φήμες που θέλουν την αρχαία ελληνική αποκλεισμένη από το πρόγραμμα του σχολείου, στο οποίο όμως έχει ενταχθεί η διδασκαλία των λατινικών.³ Αδυνατώντας να πιστέψει πως η κυβέρνηση θα δείξει τέτοια περιφρόνηση προς τη γλώσσα που διδάσκεται σε όλα τα ανώτατα εκπαιδευτήρια της Ευρώπης και προς το έθνος που αποτελεί το 1/4 του πληθυσμού της πρωτεύουσας, αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του. Σημειώνει πως στην κυβέρνηση συμφέρει να διδάσκεται η γλώσσα ενός σημαντικού μέρους του πληθυσμού παράλληλα με την επίσημη γλώσσα του κράτους, κάτι που συμβαίνει σε όλες τις ευρωπαϊκές πόλεις με μικτό πληθυσμό. Επικαλείται τις παλαιότερες διπλωματικές επιτυχίες, οι οποίες οφείλονται στην αξιοποίηση από τους σουλτάνους των μορφωμένων Ελλήνων υπηκόων τους και υποδεικνύει ότι η διδασκαλία μιας άλλης γλώσσας, άσχετης με τον τόπο, δε θα βοηθήσει στο να βελτιωθούν οι σχέσεις μεταξύ του ελληνικού και του τουρκικού στοιχείου. Υπενθυμίζει πως κάθε επιστήμη έχει

¹ «Διάφορα», *Αρμονία*, αρ.φ. 575, 13/10/1867

² Πρόκειται για τον κρητικής καταγωγής νομικό Κωστάκη Ανθόπουλο πασά (1835-1902), ο οποίος έφτασε μέχρι το αξίωμα του αυτοκρατορικού δικαστή στο Ανώτατο Εφετείο, ενώ το 1887 διετέλεσε Γενικός Διοικητής Κρήτης.

³ «Ο αποκλεισμός της ελληνικής γλώσσας», *Νεολόγος*, αρ.φ. 349, 18/4/1868.

τις βάσεις της στην ελληνική γλώσσα, επομένως η γνώση της είναι ωφέλιμη και απαραίτητη. Τέλος, επισημαίνει ότι μεγάλο μέρος του κράτους, καθώς και σημαντικές εμπορικά και πολιτικά πόλεις έχουν ως επικρατούσα γλώσσα την ελληνική, ενώ τα τουρκικά είναι άγνωστα ακόμα και στους μουσουλμάνους που ζουν εκεί.¹ Είναι λοιπόν αναγκαίο οι κρατικοί υπάλληλοι να γνωρίζουν τη γλώσσα του τόπου, ώστε να κατανοούν τις ανάγκες των κατοίκων και να διεκπεραιώνουν πιο εύκολα τις υποθέσεις τους.

Το θέμα απασχολεί και τις μη ελληνόφωνες εφημερίδες, τα σχετικά άρθρα των οποίων σχολιάζει ο *Νεολόγος*.² Απαντώντας στα επιχειρήματα της εφημερίδας *Τουρκία*, επιμένει στην αναγκαιότητα της διδασκαλίας της ελληνικής, με το αιτιολογικό της ευρείας διάδοσης και της σχεδόν αποκλειστικής χρήσης της σε μεγάλες περιοχές του κράτους. Αυτό δε σημαίνει ότι οι υπόλοιποι λαοί της αυτοκρατορίας δεν έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν να διδάσκονται και οι δικές τους γλώσσες στο Λύκειο. Όμως, ήταν η ίδια η *Τουρκία* που υποστήριζε ότι τέτοιες απαιτήσεις θα πρέπει να εγείρουν μόνον όταν οι γλώσσες τους γεννήσουν μορφές αντίστοιχες με εκείνες του Πλάτωνα ή του Θουκυδίδη. Το ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο άρθρο είναι ότι καταγράφεται η μεγαλύτερη ίσως φιλοδοξία του ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στις αιτιάσεις της *Τουρκίας* ότι οι Έλληνες διεκδικούν την Ανατολή την οποία θεωρούν κληρονομιά τους, ο *Νεολόγος* απαντά ξεκάθαρα. Η Μεγάλη Ιδέα των Ελλήνων είναι να οδηγηθούν τα έθνη της Ανατολής στην πρόοδο και στον πολιτισμό, έχοντας ως οδηγό την ελληνική γλώσσα και παιδεία.

Η ιδέα ότι η ελληνική γλώσσα μπορεί να γίνει ο σύνδεσμος που θα ενώσει όλα τα έθνη της Ανατολής και θα φέρει την ισχυροποίηση του κράτους και την πρόοδο των λαών, επαναλαμβάνεται επίμονα.³ Ο *Νεολόγος* υποστηρίζει πως μοναδικός σκοπός της διαμαρτυρίας του είναι να μην στερηθούν οι σύνοικοι λαοί το είδος της εκπαίδευσης που κρίνεται αναγκαίο για κάθε ανάπτυξη και πρόοδο του πολιτισμού. Επιπλέον, η αδελφοποίηση και η συνεννόηση των εθνών της Ανατολής θα διευκολυνόταν με την αμοιβαία εκμάθηση των γλωσσών τους. Με το ίδιο σθένος συνεχίζεται και η επιχειρηματολογία κατά της εισαγωγής της λατινικής γλώσσας στο Λύκειο. Τα ευρωπαϊκά έθνη που οδηγούν εδώ και αιώνες

¹ Η θέση που διατυπώνει ο *Νεολόγος* δεν είναι υπερβολική. Στο *Απ' Όλα* δημοσιεύεται το 1911 μια επιστολή του Νετζίπ Αδαμάκη, ο οποίος στέλνει στο περιοδικό για δημοσίευση το ευθυμογράφημα ενός συγγενή του που πλέον ζει στο Μεξικό. Γράφει λοιπόν ότι «είμεθα Κρήτες την εθνικότητα και Μουσουλμάνοι το θρήσκευμα, έχοντες δε την ελληνικήν ως μητρικήν μας γλώσσαν εις αυτήν μόνην δυνάμεθα να εκφράσωμεν τας ιδέας μας». Ν. Αδαμάκης, «Ελλόγιμε κύριε Συντάκτα», *Απ' Όλα*, τχ. 22, 15/1/1911, σελ. 263. Τόσο η επιστολή, όσο και το ευθυμογράφημα, που φέρει την υπογραφή: «Φεχμής Αδαμάκης», είναι γραμμένα σε απλή καθαρεύουσα.

² «Το περί Λυκείου ζήτημα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 364, 23/5/1868.

³ «Τα ελληνικά γράμματα εν Γαλλία και εν Ανατολή», *Νεολόγος*, αρ.φ. 371, 8/6/1868.

το άρμα του πολιτισμού, γράφει ο συντάκτης, έχουν προτιμήσει την ελληνική γλώσσα, γιατί τη θεωρούν λυσιτελή για τις ανάγκες τους. Την ίδια στιγμή όμως στην Ανατολή, την κοιτίδα του ελληνισμού, τα έθνη της οποίας τώρα κάνουν τα πρώτα τους βήματα προς τον πολιτισμό, η ελληνική γλώσσα και παιδεία κρίνονται εξοβελιστέες. Με έκπληξη βλέπει ο καθένας να εισάγεται στο Αυτοκρατορικό Λύκειο η λατινική, γλώσσα νεκρή και ξένη προς τον τόπο και να προτιμάται έναντι μιας γλώσσας ζωντανής, που δεν έπαψε ποτέ να χρησιμοποιείται και που είναι η βάση κάθε επιστήμης και γνώσης.

Αυτή η σύγκριση μεταξύ Ανατολής και Δύσης και ο εκπολιτιστικός ρόλος της ελληνικής γλώσσας τονίζονται εμφατικά σε νέο άρθρο του *Νεολόγου*.¹ Την αφορμή δίνει αυτή τη φορά το βελγικό κοινοβούλιο, με τον βουλευτή Schollaert να υποστηρίζει πως η ελληνική γλώσσα πρέπει να προτιμάται έναντι της λατινικής. Τυχόν εγκατάλειψη της πρώτης, θα καθιστούσε το Βέλγιο κατώτερο από την υπόλοιπη Ευρώπη, ενώ οι επόμενες γενιές θα κληρονομούσαν έναν φτωχότερο κόσμο. Τέτοια λόγια αποτελούν, σύμφωνα με τον συντάκτη του *Νεολόγου*, πηγή εθνικής υπερηφάνιας. Πώς να μην καυχιέται κάθε Έλληνας, όταν ξέρει ότι διατηρεί, έστω και κάπως παρεφθαρμένη, τη γλώσσα εκείνη που ξύπνησε τα έθνη της Ευρώπης από τον μεσαιωνικό τους ύπνο κι έγινε κτήμα του παγκόσμιου πολιτισμού; Τον ίδιο ακριβώς ρόλο θα μπορούσε να παίζει και στην Ανατολή και μάλιστα θα συντελούσε αποφασιστικά στην αδελφοποίηση των λαών και θα υπερνικούσε, με τη διάδοσή της σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, την αντίδραση που προσπαθεί να διαωvίσει το κράτος της αμάθειας. Αντί γι' αυτό όμως, παραγκωνίζεται για χάρη της λατινικής, την οποία τα ίδια τα κράτη που την έχουν ως μητρική των γλωσσών τους, την καταργούν για χάρη της ελληνικής.

Το ζήτημα παίρνει νέες διαστάσεις όταν ο Γάλλος πρέσβης ζητά από τον Πατριάρχη Γρηγόριο Στ' να προτρέψει τις επιφανέστερες ελληνικές οικογένειες να στείλουν τα παιδιά τους στο υπό σύσταση Λύκειο.² Ο Πατριάρχης όχι μόνο αρνείται, αλλά και δηλώνει πως θα αποτρέψει οποιονδήποτε σκεφτεί να φοιτήσει σε σχολείο όπου έχει αποκλειστεί η ελληνική γλώσσα. Το δημοσίευμα του *Ανατολικού Αστέρρα* συνεχίζει με τη σημείωση ότι υπάρχουν 30 ελληνικά σχολεία στην Κωνσταντινούπολη, στα οποία διδάσκονται «ανώτερα μαθήματα» από αυτά του Αυτοκρατορικού Λυκείου, μεταξύ των οποίων ελληνικά, λατινικά, αλλά και σύγχρονες ξένες γλώσσες. Προσθέτει δε, ότι αν το πρόγραμμα του Λυκείου ήταν εφάμιλλο των αντίστοιχων ευρωπαϊκών, οι μαθητές θα συνέρρεαν σε

¹ «Η ελληνική γλώσσα εν Ευρώπη», *Νεολόγος*, αρ.φ. 478, 27-11/3/1869.

² «Εκκλησιαστικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 572, σελ. 1904, 25/5/1868.

αυτό χωρίς να είναι απαραίτητη η επέμβαση του Γάλλου πρέσβη.

Τελικά οι διαμαρτυρίες φαίνεται πως βρίσκουν ανταπόκριση, αφού λίγο μετά την έναρξη των μαθημάτων, ο *Ανατολικός Αστήρας* ανακοινώνει την πρόσληψη στο Λύκειο ενός καθηγητή της ελληνικής γλώσσας.¹ Ωστόσο, όπως αποκαλύπτεται αργότερα, η διδασκαλία της είναι προαιρετική. Όπως επισημαίνει η ίδια εφημερίδα, αυτό πρέπει να αλλάξει όχι μόνο γιατί τα αρχαία ελληνικά είναι «εγχώριος γλώσσα», αλλά και γιατί σύμφωνα με τη γνώμη των σοφών της Ευρώπης και της Αμερικής, αποτελεί το πλέον αποτελεσματικό μέσο «... του ανθρωπισμού και της των ηθών μορφώσεως».²

Με τη θέση αυτή συντάσσεται αργότερα και ο *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*. Ο συντάκτης του αναγνωρίζει ότι στη διάρκεια της διετούς λειτουργίας του Λυκείου έχει συντελεστεί σημαντική πρόοδος, αλλά θεωρεί πως αν η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας γινόταν όπως πρέπει και κατείχε την πρέπουσα θέση, τότε το Λύκειο θα εκπλήρωνε καλύτερα τον προορισμό του.³ Αφού επαναλαμβάνει τα επιχειρήματα που έχουν παρατεθεί και στον *Νεολόγο*, ρίχνει το βάρος του στο θέμα της ενότητας των λαών της αυτοκρατορίας. Σκοπός του σχολείου αυτού είναι η αδελφοποίηση των ανατολικών λαών, η ολοκληρωμένη συγκρότηση εκείνων που θα πάρουν στο μέλλον όλες τις δημόσιες θέσεις, αλλά και η διάδοση των γραμμάτων κι επιστημών στην Ανατολή. Το έργο αυτό η ελληνική γλώσσα μπορεί να το επιτελέσει καλύτερα από κάθε άλλη. Στην Ανατολή μάλιστα θα είναι ακόμα αποτελεσματικότερη, αφού πολλοί από τους κατοίκους την χρησιμοποιούν ως μητρική. Έτσι προτείνει να επικρατήσουν και να καθιερωθούν σε κάθε εκπαιδευτικό ίδρυμα δύο γλώσσες: η οθωμανική ως ανήκουσα στους κρατούντες και η ελληνική ως πλουσιότερη.

Η πρόταση του *Τύπου Κωνσταντινουπόλεως* δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «εκτός πραγματικότητας». Λίγο αργότερα η ίδια εφημερίδα δημοσιεύει, με την επισήμανση ότι πρόκειται για φήμη, πως η Πύλη σκέφτεται σοβαρά την εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας σε όλα τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα του κράτους.⁴ Συγχαίροντας την κυβέρνηση για το ενδεχόμενο να αληθεύουν οι πληροφορίες, τονίζει πως αυτό το μέτρο δείχνει ότι η Ανατολή θα στηριχθεί στις δικές της δυνάμεις και θα αντιταχθεί με τα δικά της μέσα σε κάθε εχθρό που επιβουλεύεται την ακεραιότητα και την ανεξαρτησία της. Πράγματι, το 1873 ανακοινώνεται από τον Μ. Βεζίρη ότι η τουρκική και η ελληνική θα είναι στο εξής

¹ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 585, σελ. 1956, 10/7/1868.

² «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 686, σελ. 2354, 2/7/1869

³ «Το Αυτοκρατορικό εν Σταυροδρομίω Λύκειον και η ελληνική γλώσσα», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 57, 10/7/1870.

⁴ «Διάφορα», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 96, 9/10/1870.

οι δύο επικρατούσες γλώσσες στο Αυτοκρατορικό Λύκειο.¹ Η αλλαγή αυτή είναι πιθανό να έχει σχέση και με τον διορισμό του Κ. Φωτιάδη στη θέση του διευθυντή.² Αργότερα η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στο σχολείο επεκτείνεται, διορίζονται κι άλλοι Έλληνες εκπαιδευτικοί, ενώ διδάσκεται και η ελληνική ιστορία.³ Το γεγονός σχολιάζεται ευνοϊκά από τον Τύπο, όπου ανακοινώνονται για πρώτη φορά τα ονόματα Ελλήνων αποφοίτων του Λυκείου, ενώ από το 1880 η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας γίνεται υποχρεωτική.⁴

Ο τουρκικός τύπος επίσης συστήνει τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Σε σχετικό άρθρο που σχολιάζει ο *Νεολόγος*, η εφημερίδα *Σαμπάχ* προτείνει την ίδρυση Ακαδημίας στην οποία τα αρχαία ελληνικά θα έχουν περίοπτη θέση, όχι μόνο γιατί αποτελούν τη βάση του ευρωπαϊκού και του αραβικού πολιτισμού, αλλά και γιατί από την παραφθορά τους γεννήθηκε η νέα ελληνική που χρησιμοποιείται σε μεγάλο μέρος του κράτους.⁵ Πίσω βέβαια από την πρόταση αυτή υπάρχουν και άλλα κίνητρα, καθώς η τουρκική εφημερίδα εκφράζει την ελπίδα ότι έτσι τα παιδιά των Ελλήνων της αυτοκρατορίας θα σταματήσουν να πηγαίνουν για σπουδές στο πανεπιστήμιο της Αθήνας. Το γεγονός αυτό δεν λανθάνει της προσοχής του *Νεολόγου*, ο οποίος σημειώνει πως η ίδρυση της Ακαδημίας είναι ευκατάρτια, αλλά η έδρα των μεγάλων δασκάλων της ελληνικής γλώσσας ήταν και θα παραμείνει η Αθήνα.

Ακόμα και μετά την εισαγωγή της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της αυτοκρατορίας, ο ελληνικός Τύπος δεν παύει να ασχολείται με το θέμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα άρθρο της *Προόδου*, όπου στηλιτεύεται η συμπεριφορά κι η ανικανότητα του καθηγητή των ελληνικών στην Πολιτική Σχολή του οθωμανικού πανεπιστημίου.⁶ Η εφημερίδα επισημαίνει ότι οι απόφοιτοι των ελληνικών γυμνασίων έχουν ανώτερες γνώσεις αρχαίων από αυτές που τους παρέχονται σε αυτήν και ζητά την πρόσληψη κάποιου καταλληλότερου καθηγητή.

¹ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 1095, σελ. 3976, 23/6/1873.

² «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 1116, σελ. 4060, 5/9/1873.

³ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 109, σελ. 77, 2/11/1879.

⁴ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 147, σελ. 671, 25/7/1880.

⁵ «Η Σπαμάχ γλωσσολόγος», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6247, 12/5/1890.

⁶ «Η ελληνική γλώσσα εν τη πολιτική σχολή: Μία επιστολή», *Πρόδος*, αρ.φ. 2193, 26/1/1911.

8.1.3. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας στα δικαστήρια

Αν στον τομέα της εκπαίδευσης ο Τύπος υπερασπίζεται σθεναρά την αρχαία ελληνική, στον τομέα της δικαιοσύνης κάνει το ίδιο για τη νέα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε δημοσίευμα του *Νεολόγου*, «εν απάση τη οθωμανική αυτοκρατορία, εν αυτή ακόμη τη Κωνσταντινουπόλει, η ελληνική γλώσσα μετά της τουρκικής λαλείται εν τοις εγχωρίοις δικαστηρίοις»¹ Το 1879 η ίδια εφημερίδα δημοσιεύει μια αναφορά των κατοίκων της Χίου προς τον νομάρχη Σαδήκ πασά. Με αυτήν του ζητούν να εισηγηθεί στην κυβέρνηση την εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας κατά την εξέταση των υποθέσεων στα δικαστήρια, με το επιχείρημα ότι είναι η μητρική γλώσσα όλων ανεξαιρέτως των κατοίκων του νομού.² Παρόμοιο θέμα δημιουργείται το 1890 στα Ιωάννινα. Αυτή τη φορά όμως το αίτημα είναι η επαναφορά της ελληνικής γλώσσας στα δικαστήρια, καθώς με πρόσφατη διαταγή της κυβέρνησης έχει απαγορευθεί η χρήση της κι έχει επιβληθεί αποκλειστικά η τουρκική γλώσσα σε όλες τις σχετικές διαδικασίες.³

Ο *Νεολόγος* αποδίδει την κυβερνητική διαταγή σε λανθασμένες πληροφορίες που έφτασαν στο υπουργείο σχετικά με καθυστερήσεις στην απονομή της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, η συζήτηση και υποστήριξη των υποθέσεων γινόταν στα ελληνικά, καθώς όλα τα μέλη που παρακάθονται με τον πρόεδρο στα δικαστήρια των Ιωαννίνων τα γνωρίζουν, ενώ οι περισσότεροι αγνοούν τα τουρκικά.⁴ Άλλωστε τα ελληνικά είναι η μητρική γλώσσα όλων των κατοίκων της πόλης, ακόμα και των Οθωμανών. Ωστόσο οι δικαστές που στέλνονται από άλλες περιοχές του κράτους συνήθως γνωρίζουν μόνο τουρκικά και γι' αυτό οι επίσημες αναφορές των δικαστηρίων ανέκαθεν συντάσσονταν σε αυτή τη γλώσσα.

Πολύ σύντομα το ζήτημα της γλώσσας συνδέεται με την πληθυσμιακή κατανομή της Ηπείρου. Η τουρκόφωνη *Σερβέτ* ισχυρίζεται πως η πλειοψηφία του πληθυσμού, ο οποίος αποτελείται από Αρμένιους, Τούρκους, Ισραηλίτες και Χριστιανούς, μιλάει την τουρκική γλώσσα. Η *Ταρήκ* υποστηρίζει πως η Ήπειρος κατοικείται μόνο από Αλβανούς, που μιλούν τη δική τους γλώσσα.⁵ Αργότερα ανεβάζουν τον πληθυσμό του βιλαετίου Ιωαννίνων σε 519.000, εκ των οποίων Έλληνες είναι περίπου οι 26.000.⁶ Ο *Νεολόγος* αντι-

¹ «Τα νέα εν Αιγύπτω δικαστήρια και η ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1493, 8-20/1/1874.

² «Το ζήτημα της γλώσσας εν τοις δικαστηρίοις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3226, 8-20/11/1879.

³ «Η ελληνική γλώσσα εν τοις δικαστηρίοις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6153, 16/1/1890.

⁴ «Η δικαία απονομή της δικαιοσύνης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6158, 22/1/1890.

⁵ «Η ελληνική γλώσσα εν Ιωαννίνοις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6177, 16/2/1890.

⁶ «Η ελληνική γλώσσα εν Ιωαννίνοις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6186, 26/2/1890.

κρούει τα παραπάνω δημοσιεύοντας επιστολές του ανταποκριτή του στα Ιωάννινα. Εκεί αναφέρεται πως αν τα πράγματα ήταν έτσι όπως τα περιγράφουν οι τουρκικές εφημερίδες, τότε δε θα υπήρχε κανένας λόγος να διαταχθεί η απαγόρευση της ελληνικής γλώσσας. Ωστόσο η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Τα ελληνικά είναι τόσο διαδεδομένα στην περιοχή, που αποτελούν τη βάση της διδασκαλίας ακόμα και στα τουρκικά σχολεία.¹ Όσο για τον πληθυσμό, σημειώνει πως 30.000 είναι μόνο τα παιδιά που φοιτούν στα ελληνικά σχολεία, γεγονός που σημαίνει πως ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής υπερβαίνει τις 200.000.² Καθώς περνούν οι μέρες και σημειώνονται καθυστερήσεις στις δικαστικές υποθέσεις, ο μητροπολίτης Ιωαννίνων απευθύνεται στο Πατριαρχείο. Τα διαβήματα όμως που γίνονται προς την κυβέρνηση δε φέρνουν αποτέλεσμα.³

Περίπου 20 χρόνια αργότερα στο εμποροδικείο της Σμύρνης, Έλληνας δικηγόρος ζητά διερμηνέα για να υπερασπιστεί τον πελάτη του στα ελληνικά, επικαλούμενος σχετική διαταγή του Υπουργείου Δικαιοσύνης προς τον Εισαγγελέα Εφετών. Ο Οθωμανός αντίδικος το αποδέχεται με το αιτιολογικό ότι σύμφωνα με την ίδια διαταγή, σε παρόμοιες υποθέσεις χρησιμοποιούνται και τα γαλλικά. Ο πρόεδρος όμως του δικαστηρίου απορρίπτει το αίτημα λέγοντας πως θα ζητήσει διευκρινίσεις, αφού η σχετική οδηγία είναι ανεπίσημη.⁴ Ο *Επίκαιρος* επικροτεί τη στάση του δικηγόρου και προσθέτει πως τα επτά εκατομμύρια των υπηκόων του κράτους που μιλούν ελληνικά, δικαιούνται να υπερασπίζονται τις υποθέσεις τους στη γλώσσα τους. Στο επόμενο τεύχος, μεταφέρει με επιφύλαξη την είδηση ότι εκδόθηκε διαταγή ώστε στο εξής στα εμποροδικεία που επιτρέπεται η χρήση της γαλλικής, να ισχύσει το ίδιο και για την ελληνική γλώσσα.⁵

8.1.4. Οι ετερόφωνοι Έλληνες

Το θέμα των ετερόφωνων Ελλήνων χαρακτηρίζεται από τον Τύπο ως ιδιαίτερα σημαντικό, ωστόσο τα δημοσιεύματα που αναφέρονται σε αυτούς είναι ελάχιστα. Έχει ήδη αναφερθεί η πρωτοβουλία του ΕΦΣΚ να εξετάσει το θέμα της εκπαίδευσης των ετερό-

¹ «Η ελληνική γλώσσα εν Ιωαννίνους», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6177, 16/2/1890.

² «Η ελληνική γλώσσα εν Ιωαννίνους», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6190, 2/3/1890.

³ «Η ελλ. γλώσσα εν Ιωαννίνους», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6180, 19/2/1890.

⁴ «Η ελληνική γλώσσα εις τα εμποροδικεία», *Πρόσδος*, αρ.φ. 1617, 30/4/1909 & «Η ελληνική γλώσσα στα τουρκικά δικαστήρια», *Ο Λαός*, αρ.φ. 30, 29/4/1909, σελ. 2.

⁵ «Πεννιές», *Επίκαιρος*, τχ. 16, σελ. 2, 2/5/1909

φωνων στις εκπαιδευτικές συνεδρίες του. Η *Εκκλησιαστική Ανόρθωσις* μάλιστα δηλώνει πως παρακολουθεί με ενδιαφέρον το έργο του, καθώς ο λαός της Μικράς Ασίας που αγνοεί την ελληνική γλώσσα «...δεν δύναται να ωφεληθή της Εκκλησιαστικής και Εθνικής φιλολογίας των προγόνων ημών και δεν δύναται ν' αναπτύξη το θρησκευτικόν και εθνικόν αυτού αίσθημα». ¹ Η πρώτη όμως αναφορά σε αυτούς είναι αρκετά παλιότερη. Συγκεκριμένα το 1852 ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* σε μια κριτική για το «Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης» του Εμ. Αντωνιάδη επισημαίνει πόσο απαραίτητη για κάθε οικογένεια είναι η αγορά ελληνικών φιλολογικών, αλλά κι επιστημονικών συγγραμμάτων. «*Ιδίως δε την ιδέαν ταύτην... συνιστώμεν εις τους αλλοφώνους Θράκας και Μακεδόνας, όσοι απολέσαντες την εθνικήν αυτών διάλεκτον...*» ² γιατί έτσι θα ανακτήσουν αυτόν τον ανεκτίμητο θησαυρό, όπως το έχουν ήδη καταφέρει οι Επτανήσιοι κι οι Μικρασιάτες. Αυτό σημαίνει πως η διάδοση της ελληνικής γλώσσας στους ετερόφωνους Έλληνες αναγνωρίζεται ως ένα ζήτημα επί του οποίου πρέπει να αναληφθεί δράση.

Όπως, όμως, σχολιάζει ο συντάκτης της *Κωνσταντινουπόλεως* το 1902, πολλά θα μπορούσαν να γίνουν επί του ζητήματος, αλλά δυστυχώς δεν έγινε τίποτα. ³ Το σχόλιο αυτό συνοδεύει δύο επιστολές που δημοσιεύονται στην εφημερίδα. Η πρώτη ανήκει στον διευθυντή του σχολείου του Καταφυγίου Κοζάνης, Ναούμ Ρούζιο, ο οποίος απευθύνεται στον διευθυντή του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης, Γεώργιο Μπουκουβάλα. ⁴ Η πρότασή του είναι να συνταχθούν ειδικά για τα σχολεία των «*ξеноφώνων μερών*» αναγνωστικά που θα περιέχουν όσο το δυνατόν περισσότερες ελληνικές λέξεις, από αυτές που βρίσκονται σε χρήση και στο τοπικό ιδίωμα. ⁵ Η δεύτερη είναι η απάντηση του γυμνασιάρχη, ο οποίος τον προτρέπει να προχωρήσει ο ίδιος στη συγγραφή των απαραίτητων βιβλίων για τις τρεις μικρότερες τάξεις του αστικού σχολείου, διαβεβαιώνοντάς τον ότι θα προσφέρει σπουδαίες υπηρεσίες στο έθνος.

¹ «Εκκλησιαστικός Ανορθωτικός Σύνδεσμος. Το ενδιαφέρον ημών υπέρ του Ελλ. Φιλ. Συλλόγου», *Εκκλησιαστική Ανόρθωσις*, τχ. 1, 1/7/1911, σελ. 7.

² «Λεξικογραφία», *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ.φ. 436, 26/4/1852.

³ Βλ. «Δια την διάδοσιν της γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 213, 25/9/1902.

⁴ Στο δημοσίευμα δεν υπάρχει κάποια ένδειξη για τη θέση ή την ιδιότητα του Γ. Μπουκουβάλα, που να εξηγεί γιατί απευθύνεται σε αυτόν η επιστολή. Ωστόσο, ο μεσολογίτης Γ. Μπουκουβάλας αναφέρεται ως γυμνασιάρχης Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο μετά το 1870. Βλ. Σ. Ζιώγου – Β. Φούκας 2015, σελ. 223. Από αυτό συνάγεται πως είναι πολύ πιθανό να συμμετείχε ενεργά στη διαμόρφωση του προγράμματος των αστικών σχολών για το οποίο κάνει λόγο ο Ν. Ρούζιος στην επιστολή του.

⁵ Το επιχείρημα του Ν. Ρούζιου είναι ότι οι μαθητές αισθάνονται περήφανοι όταν κατά τη διάρκεια του μαθήματος αντιλαμβάνονται πως κάποια ελληνική λέξη χρησιμοποιείται και στο τοπικό τους ιδίωμα. Επομένως, «*αφ' ενός μεν η επανάληψις κοινών και εις τας δύο γλώσσας λέξεων θα εμποιή ευεργετικήν επί των μαθητών επίδρασιν, αφ' ετέρου δε και ο διδάσκαλος θα ευρίσκη συχνότερον έδαφος προς εποικοδομήν*». «Δια την διάδοσιν της γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 213, 25/9/1902.

Οι παραπάνω απόψεις αντικρούονται σε μια τρίτη επιστολή, η οποία φέρει ως υπογραφή το ψευδώνυμο «Μακεδών». Ο συντάκτης της θεωρεί ότι οι ετερόφωνοι δεν έχουν καμία δυσκολία να μάθουν τα ελληνικά ως γραπτή γλώσσα αφού, όταν βρίσκονται σε μεγάλα αστικά κέντρα, αυτήν χρησιμοποιούν στις συναλλαγές και την αλληλογραφία τους. Υποστηρίζει πως η μικρή διάδοση της ελληνικής στην περιοχή οφείλεται αποκλειστικά στην περιορισμένη χρήση της. Εντοπίζει το αίτιο στον τρόπο διδασκαλίας,¹ αλλά και στο γεγονός ότι εκτός σχολείου δε χρησιμοποιείται ούτε από τους ίδιους τους δασκάλους. Ισχυρίζεται λοιπόν ότι αν αυτοί αποφάσιζαν να χρησιμοποιούν μόνο την ελληνική σε όλες τις περιπτώσεις, οι τοπικές κοινωνίες θα ακολουθούσαν το παράδειγμά τους. Για του λόγου το αληθές αναφέρει πως στο Μοναστήρι, την Κορυτσά και τη Σμύρνη χάρη στην επιμονή των δασκάλων οι πληθυσμοί μιλούν ελληνικά, ενώ οι Έλληνες της επαρχίας Νίκαιας μιλούν αρμενικά.

Το θέμα των ετερόφωνων Ελλήνων θίγεται και στον *Ταχυδρόμο* το 1907. Ο συντάκτης σημειώνει πως το μοναδικό χαρακτηριστικό το οποίο συνδέει τις πολυάριθμες κοινότητες που ζουν στα βάθη της Μ. Ασίας με το υπόλοιπο έθνος, είναι η θρησκεία. Οι άνθρωποι αυτοί δεν έχουν ως μητρική τους γλώσσα καμία από τις πολλές μορφές της δημοτικής γλώσσας. Όσοι όμως πήγαν στο σχολείο και διδάχθηκαν την καθαρεύουσα, απέκτησαν πρόσβαση στα αριστουργήματα της αρχαίας σοφίας και λογοτεχνίας, στα ιερά κείμενα της πίστης τους και στην ευχερή γραπτή και προφορική επικοινωνία με τους απανταχού ομογενείς τους. Αναρωτιέται λοιπόν αν θα πρέπει δάσκαλοί τους να κατηγορηθούν ότι φόνευσαν και στρέβλωσαν τη μητρική τους γλώσσα κι αν θα πρέπει να εξαναγκαστούν οι Μικρασιάτες να μάθουν τη «βαβυλωνική» γλώσσα των δημοτικιστών, ενώ προβλέπει ότι ακόμα κι αν ήταν κατορθωτό κάτι τέτοιο, θα ζωντάνευαν οι περιλάλητες παρανοήσεις της «Βαβυλωνίας» του Δ.Κ. Χατζηασλάνη.²

Το 1912 έχουμε ακόμα μία επίδειξη ευθιξίας μπροστά στην αμφισβήτηση των γλωσσικών προτιμήσεων των τουρκόφωνων Ελλήνων της Μ. Ασίας. Ο Γ. Νεαπολιτάκης αναφέρει μία μελέτη Γάλλου σε ξένο περιοδικό, στην οποία υποστηρίζεται πως οι Μικρασιάτες προτιμούν την τουρκική γλώσσα αντί της ελληνικής. Με ένα κείμενο που βασιζέ-

¹ Όπως χαρακτηριστικά γράφει, τα διδακτικά βιβλία δεν μπορούν να συμβάλουν στη διάδοση της γλώσσας «...όταν η γλώσσα διδάσκηται νεκρά, ως η λατινική». Επιπλέον, υποστηρίζει πως η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής στα αστικά σχολεία «...είναι ματαιοπονία, ίνα μη είπω οπισθοδρομική· αλλά δια τας σχολάς των ετεροφώνων πληθυσμών η παρουσία της αρχαίας είναι έγκλημα...». «Δια την διάδοσιν της γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 242, 30/10/1902.

² Βλ. Ησύχιος, «Γλωσσικαί απορίαί», *Ταχυδρόμος*, 16/2/1907, στο: Κ. Τσεβίκ – Μπαϊβεργιάν (2008), σελ. 301-302.

ται κυρίως στο συναίσθημα, ο συντάκτης επιχειρεί να αποδείξει το αντίθετο. Υποστηρίζει πως οι Μικρασιάτες «...βαρέως φέρουσι του να είναι Έλληνες και να λαλώσιν άλλην γλώσσαν»¹ και γι' αυτό δε φείδονται κόπων και εξόδων προκειμένου να στείλουν τα παιδιά τους σε ελληνικά σχολεία και να τα αναθρέψουν σε ελληνόφωνο περιβάλλον. Επισημαίνει τις φιλότιμες προσπάθειές τους να μιλούν ελληνικά κάθε φορά που τους δίνεται η ευκαιρία, παρόλο που δεν τα γνωρίζουν καλά και δυσκολεύονται. Τη στάση αυτή των τουρκόφωνων Ελλήνων την αποδίδει σε δύο λόγους: «Πρώτον διότι εννοεί καλά ότι το ομιλείν τουρκιστί ως μητρικήν γλώσσαν είναι αποτέλεσμα μακραίωνος δουλείας... και δεύτερον διότι, ως Έλλην, τρέφει απεριόριστον αγάπην προς παν το ελληνικόν».² Όλα τα παραπάνω συμποσούνται στην ύπαρξη ακραιφνούς εθνικής συνείδησης, γι' αυτό κι ο αρθρογράφος θεωρεί ταπεινωτικό για τον ελληνισμό το ότι οι ηγέτες του δεν καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για να αφυπνίσουν στους ετερόφωνους το αίσθημα της αγάπης για την ελληνική γλώσσα, «...του μόνου και ασφαλούς εχεγγού της εθνικής ημών ενότητος».³

8.2. Η ελληνική γλώσσα και οι Βούλγαροι

Τον Μάιο του 1869 η διορισμένη από την οθωμανική κυβέρνηση επιτροπή για την επίλυση του Βουλγαρικού Εκκλησιαστικού Ζητήματος ολοκληρώνει τις εργασίες της. Το σχέδιο που παρουσιάζει αποτελεί τη βάση για το σουλτανικό φερμάνι με το οποίο θα ιδρυθεί, ένα χρόνο αργότερα, η Βουλγαρική Εξαρχία. Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Στ' αρχικά το απορρίπτει, αργότερα όμως υποχωρεί, αναιρεί τις προθέσεις του για σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου σχετικά με το ζήτημα και τελικά το δέχεται, προτείνοντας ορισμένες τροποποιήσεις. Αυτή είναι η κατάσταση όταν η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει τον Αύγουστο αυτού του έτους σειρά άρθρων με τίτλο: «Οι Βούλγαροι και η ελληνική γλώσσα».⁴

Τα άρθρα αυτά αποτελούν την αντίδραση της εφημερίδας στην προγραφή της ελληνικής γλώσσας από τις εκκλησίες και τα σχολεία των βουλγαρικών επαρχιών του κρά-

¹ Γ. Νεαπολιτάκη, «Οι Μικρασιάται και η ελληνική γλώσσα», *Απ' Όλα*, τχ. 78, 11/2/1912, σελ. 7

² Γ. Νεαπολιτάκη, «Οι Μικρασιάται και η ελληνική γλώσσα», όπ.π.

³ Γ. Νεαπολιτάκη, «Οι Μικρασιάται και η ελληνική γλώσσα», όπ.π.

⁴ Τα άρθρα είναι ανυπόγραφα, αλλά δημοσιεύονται ως κύρια άρθρα στα φύλλα υπ' αριθμ. 625 (9/8/1869), 626 (11/8/1869) και 628 (13/8/1869) της εφημερίδας. Δεν είναι αβάσιμη λοιπόν η εικασία ότι συντάκτης τους είναι ο διευθυντής και ιδιοκτήτης της *Κωνσταντινουπόλεως*, Δ. Νικολαΐδης.

τους. Ο συντάκτης ξεκινά με το επιχείρημα ότι η ύπαρξη και η χρήση της ελληνικής γλώσσας συνιστά απράνταχτη απόδειξη για την ύπαρξη και τη συνέχεια της ελληνικής φυλής, παρά το γεγονός ότι τα εδάφη στα οποία κάποτε μεγαλουργούσε κατακλύστηκαν από βάρβαρους επιδρομείς και κατακτητές. Μάλιστα, μακαρίζει την τύχη του ελληνισμού γιατί την Κωνσταντινούπολη κατέλαβαν τελικά οι αλλόθρησκοι Οθωμανοί κι όχι οι ομόθρησκοι Σλάβοι. Αν τα πράγματα είχαν εξελιχθεί διαφορετικά, «...δεν ήθελε παρέλθει εις αιών και η Ελληνική γλώσσα ήθελεν εξαλειφθή από προσώπου της γης και μείνη ως η Λατινική η μελέτη των αρχαιοδιφών και φιλολόγων».¹

Σύμφωνα με το άρθρο, στη διάρκεια των αιώνων της σκλαβιάς ο ελληνισμός κατόρθωσε να διατηρήσει τη γλώσσα του. Στις περιοχές όμως της Μακεδονίας και της Θράκης, οι κοινωνικές και οικονομικές επαφές με το πολυάριθμο σλαβικό στοιχείο οδήγησαν στην υιοθέτηση της γλώσσας του από τους Έλληνες. Ο κλήρος όχι μόνο δεν προσπάθησε να εξελληνίσει τους Βούλγαρους, αλλά κηρύσσοντας τη συμφιλίωση και την αδελφοσύνη συνετέλεσε στο να ανοίξει ο δρόμος για τον εκσλαβισμό των Ελλήνων. Ακόμα όμως κι αν δεν ήταν έτσι τα πράγματα, αναρωτιέται ο συντάκτης, «...νομίζει αληθώς, μετά πεποιθήσεως ο Βούλγαρος, ότι ήθελε υποστή μεγάλην εθνικήν ζημίαν εάν τη συνεργεία του ελληνικού κλήρου ήθελεν αξιωθή να λαλήση ως ιδίαν αυτού γλώσσαν την Ελληνικήν, την ωραιότεραν και εντελεστέραν γλώσσαν της Οικουμένης...; Τόσον λοιπόν η γλώσσα του έθνους τούτου και οι πρόγονοι εξέπεσαν εν τω καθ' ημάς αιώνι, ώστε και αυτός ο Βούλγαρος, ο μη μορφώσας εισέτι γλώσσαν και του οποίου η καταγωγή δεν είναι τόσον έντιμος, τρέμη μη μολυνθώσι τα χείλη του εκ της προφοράς της ελληνικής γλώσσης και μη συνταυτισθή η καταγωγή του μετά της Ελληνικής;»²

Στο τρίτο και τελευταίο άρθρο της σειράς, ο συντάκτης υπενθυμίζει ότι η ελληνική γλώσσα αποτέλεσε διαχρονικά αντικείμενο μελέτης φωτισμένων προσωπικοτήτων και παράγοντα μόρφωσης ολόκληρων λαών. Υποστηρίζει ότι ποτέ οι Έλληνες δε θέλησαν να επιβάλλουν τη γλώσσα τους σε άλλη εθνότητα. Η αφομοιωτική όμως δύναμη της γλώσσας και του πολιτισμού τους είναι τέτοια, ώστε οι λαοί που αναμίχθηκαν και συγχρωτίστηκαν μαζί τους, συγχωνεύθηκαν τελικά στο ελληνικό έθνος. Ο μόνος λόγος για τον οποίο ο ελληνισμός κατέρχεται σήμερα «...εις το στάδιον εθνικών διαμφισβητήσεων μετά λαών μάλιστα, ους εν πάση άλλη εποχή και εν παντί άλλω ζητήματι δεν ήθελεν αξιώσει ή μόνον του περιφρονητικού αυτού μειδιάματος»,³ είναι για να εξασφαλίσει ότι οι ομογενείς

¹ «Οι Βούλγαροι και η ελληνική γλώσσα», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 626, 11/8/1869.

² «Οι Βούλγαροι και η ελληνική γλώσσα», όπ.π..

³ «Οι Βούλγαροι και η ελληνική γλώσσα», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 628, 13/8/1869.

της Μακεδονίας και της Θράκης δε θα στερηθούν την πατρογονική τους γλώσσα. Οτιδήποτε λιγότερο θα ήταν αντίθετο με τις απαιτήσεις της εποχής και της αποστολής του.

Η εντύπωση που προκαλούν τα άρθρα αυτά φτάνει μέχρι το Λονδίνο. Η *Διεθνής* που εκδίδεται εκεί τα χαρακτηρίζει «σπουδαιότατα» και αναπτύσσει τις δικές της απόψεις επί του θέματος, τις οποίες αναδημοσιεύουν και σχολιάζουν η *Κωνσταντινούπολις* κι ο *Νεολόγος*. Η αγγλική εφημερίδα προτείνει τη μετατροπή του Οθωμανικού κράτους σε ομοσπονδία, όπου επίσημη γλώσσα θα είναι η ελληνική. Στηρίζει την επιλογή της με το επιχείρημα ότι «...είναι η μόνη εν τη αυτοκρατορία γλώσσα ήτις έχει πραγματικήν φιλολογίαν· είναι η γλώσσα του εμπορίου εν πάσαις ταις επαρχίαις της Τουρκίας».¹ Ο συντάκτης του άρθρου διευκρινίζει ότι οι φόβοι των Βουλγάρων είναι ανυπόστατοι. Μία κοινή επίσημη γλώσσα η οποία θα συνδιδάσκεται στα σχολεία με την εκάστοτε τοπική, θα φέρει την ενότητα στο κράτος χωρίς να καταργήσει τις γλώσσες των άλλων εθνотήτων. Και η μόνη γλώσσα που διαθέτει τις απαιτούμενες δυνατότητες για κάτι τέτοιο, είναι η ελληνική.

Οι εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης βρίσκουν την ευκαιρία να τονίσουν στα σχόλιά τους την ανωτερότητα της ελληνικής γλώσσας. Επισημαίνουν ότι είναι η μόνη που μπορεί να φέρει τους λαούς της Ανατολής σε επαφή με τα φώτα και την πρόοδο της Ευρώπης, καθώς οι άλλες γλώσσες όχι μόνο δεν έχουν συνάφεια με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, αλλά και θα χρειαστούν τη βοήθεια της ελληνικής προκειμένου να ανέλθουν στο απαιτούμενο επίπεδο που θα τις επιτρέψει να εκφράσουν υψηλές εκπολιτιστικές και προοδευτικές ιδέες.² Υποστηρίζουν ότι ο κατατρεγμός της ελληνικής γλώσσας από τους Βούλγαρους βασίζεται σε ανυπόστατους φόβους. Όσοι λαοί ενέσκησαν στη μελέτη της ελληνικής γλώσσας δεν εξελληνίστηκαν, αλλά εξανθρωπίστηκαν κι εκπολιτίστηκαν.³ Άλλωστε, κανένα έθνος με συναίσθηση της ταυτότητάς του δεν κινδυνεύει να τη χάσει εξαιτίας της γλώσσας, η οποία έχει διδάξει σε όλους τους λαούς τις μεγάλες πανανθρώπινες αξίες. Καταλήγουν λοιπόν στο συμπέρασμα ότι «*το ζήτημα είναι λελυμένον. Υπάρχουσι πόθοι προς εκπολίτισιν; Βάσις αυτών έσται η ελληνική*».⁴

Η αντίδραση έρχεται με τη μορφή ενός ανώνυμου άρθρου στην αγγλόφωνη εφη-

¹ «Η ελληνική γλώσσα και η Ανατολή», *Νεολόγος*, αρ.φ. 536, 18-30/9/1869.

² Βλ. «Η ελληνική γλώσσα και η Ανατολή», *Νεολόγος*, αρ.φ. 536, 18-30/9/1869 & «Η ελληνική γλώσσα εν τη Ανατολή», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 658, 19/9/1869.

³ «Η ελληνική γλώσσα και η Ανατολή», *Νεολόγος*, αρ.φ. 536, 18-30/9/1869.

⁴ «Η ελληνική γλώσσα εν τη Ανατολή», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 658, 19/9/1869.

μερίδα της Πόλης *Ανατολικός Κήρυξ*.¹ Ο συντάκτης υποστηρίζει ότι με τα δημοσιεύματα αυτά αποκαλύφθηκαν τα σχέδια της ελληνικής προπαγάνδας, όχι μόνο για τον εξελληνισμό των γειτονικών λαών, αλλά και για άλωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας εκ των έσω.² Η *Κωνσταντινούπολις* απαντά με ειρωνικά σχόλια για τη «γλυκύφθογο και λεπτόηχο» βουλγαρική γλώσσα, αλλά και με σαφείς υπαινιγμούς για τη δράση των Βουλγάρων κατά των Ελλήνων.³ Το δημοσίευμα κλείνει με το ρητορικό ερώτημα: αν οι λαοί της Ανατολής θελήσουν να εκπολιτισθούν «...πόθεν άρξονται των σπουδών αυτών; Ουχί από της ελληνικής, δι' ης έγραψαν οι πρώτοι της ανθρωπότητας διδάσκαλοι;».⁴

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται την επόμενη χρονιά ο *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*. Σε σειρά άρθρων με τίτλο: «Περί εκπαιδύσεως» αναφέρεται – αποφεύγοντας να τον κατονομάσει – στον λαό που έχει κηρύξει αμείλικτο πόλεμο στα ελληνικά γράμματα. Ο συντάκτης υποστηρίζει ότι το κόστος για τους ίδιους τους διώκτες θα είναι μεγάλο: «... αδύνατόν ποτε να προσκτήσωνται τον αληθή και βέβαιον πολιτισμόν άνευ της ενεργείας αυτών...».⁵ Χαρακτηρίζει «φαντασιώδη» τον φόβο τους ότι θα αφομοιωθούν από τους Έλληνες, καθώς η δύναμη του συγκεκριμένου έθνους και της γλώσσας του είναι εκπολιτιστική και «...ουδόλως προτίθεται την απορρόφησην και συγχώνευσιν, αλλά την ηθικοποίησιν και μόρφωσιν».⁶ Ο πολιτισμός και η πρόοδος της Ευρώπης, συνεχίζει, έχουν θεμελιωθεί πάνω στα έργα των αρχαίων Ελλήνων, επομένως αυτούς οφείλουν να έχουν ως πρότυπο και τα έθνη της Ανατολής, αν θέλουν να βαδίσουν στον ίδιο δρόμο.⁷

Μετά από 22 χρόνια ο *Νεολόγος* επανέρχεται στο θέμα της ελληνικής γλώσσας στο ανεξάρτητο πλέον βουλγαρικό κράτος. Αφορμή παίρνει από το άρθρο 10 του νέου νομοσχεδίου περί παιδείας, με το οποίο προβλέπεται η υποχρεωτική χρήση της βουλγαρι-

¹ *The Levant Herald* 1859 - 1914: εφημερίδα που ιδρύθηκε από τον Βορειοϊρλανδό δικηγόρο James Carlile McCoan, τελούσε υπό την προστασία της αγγλικής πρεσβείας και υπερασπιζόταν πρωτίστως τα βρετανικά και ευρωπαϊκά συμφέροντα. Βλ. B. Caglar (2017), σελ. 28-38.

² «Η προπαγάνδα αύτη έχει ένα σκοπόν. Δεν πρόκειται μόνον να φέρωμεν τους Βουλγάρους και τους Αλβανούς εις θέσιν ώστε να εννοήσωσι το υψηλόν της ελληνικής γλώσσης· αλλ' υπάρχει και κρυφία τις πρόθεσις, και την πρόθεσιν αύτην ανακαλύπτει ημίν η «Διεθνής». ... Δια του μέτρου τούτου, χωρίς να το υποπτεύση τις, η οθωμανική Αυτοκρατορία ήθελε μεταβληθή εις βυζαντινόν κράτος· ο Σουλτάνος εξελληνισθείς ήθελεν ανταλλάξει την τιάραν προς διάδημα, και ο σταυρός αυτού ήθελε στηθή εκ νέου επί της Αγίας Σοφίας, χωρίς ουδεμία ρανίς αίματος να πέση». «Η ελληνική γλώσσα εν Ανατολή», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 659, 20/9/1869.

³ «Αλλά τίνα εισί τα έργα της προπαγάνδας; Καθιδρύσαμέν που της Βουλγαρίας σχολείον ελληνικόν; Διενείμομεν in gratis ελληνικά συγγράμματα; Προσηλυτίσαμεν βούλγαρόν τινα εις τον ελληνισμόν; Διίσχυρισθημεν ότι η Βουλγαρία κατοικείται υπό Ελλήνων;» «Απάντησις εις τον W», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 662, 24/9/1869.

⁴ «Απάντησις εις τον W», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 662, 24/9/1869.

⁵ «Περί εκπαιδύσεως Α'», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 20, 2/4/1870.

⁶ «Περί εκπαιδύσεως Α'», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, όπ.π.

⁷ Βλ. «Περί εκπαιδύσεως Β'», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 21, 4/4/1870.

κής ως γλώσσας διδασκαλίας σε όλα τα σχολεία, συμπεριλαμβανομένων εκείνων των ελληνικών κοινοτήτων. Ο *Νεολόγος* παρακολουθεί το θέμα κι ενημερώνει το κοινό με συνεχή δημοσιεύματα από τα τέλη Αυγούστου ως τα μέσα Οκτωβρίου του 1892. Αρχικά καταγγέλλει πως η εφαρμογή του συγκεκριμένου άρθρου αντίκειται τόσο στις διεθνείς υποχρεώσεις της Βουλγαρίας που απορρέουν από τη συνθήκη του Βερολίνου, όσο και στον Οργανικό νόμο της Ανατολικής Ρωμυλίας.¹ Δημοσιεύει ρεπορτάζ από τις εκεί ελληνικές κοινότητες, στα οποία περιγράφονται περιστατικά όπου οι βουλγαρικές αρχές απαιτούν την εφαρμογή του νόμου και οι τοπικές εφορίες προτιμούν να κλείσουν τα σχολεία τους διαμαρτυρούμενες στην κυβέρνηση.² Περιγράφει τις απόπειρες του Οικουμενικού Πατριαρχείου για διευθέτηση του θεματος,³ τις διπλωματικές ενέργειες της Ελλάδας⁴ και την παρέμβαση της οθωμανικής κυβέρνησης, στην οποία ο *Νεολόγος* αποδίδει την ακύρωση του νόμου.⁵ Τέλος παρουσιάζει τις αντιδράσεις του βουλγαρικού,⁶ αλλά και του διεθνούς Τύπου⁷ σχετικά με την υπόθεση, καθώς και τις παλινωδίες των βουλγαρικών αρχών.⁸

Το ενδιαφέρον εδώ βρίσκεται στην επιχειρηματολογία της βουλγαρικής κυβέρνησης. Σε διευκρινιστική εγκύκλιο που στέλνεται από το υπουργείο Παιδείας προς τους Νομάρχες και τους Επιθεωρητές των Σχολείων, αναφέρονται: ο μικρός αριθμός της ελληνικής μειονότητας, η «καθ' ολοκληρίαν παραλελυμένη» εσωτερική της οργάνωση, καθώς και η έλλειψη κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης.⁹ Η κορωνίδα όμως των επιχειρημάτων είναι η «κατάπτωση» της γλώσσας των μειονοτήτων. Ειδικά για τους Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας, στο έγγραφο, που φέρει την υπογραφή του Υπουργού Παιδείας Γ. Ζίφκωφ, τονίζεται ότι η γλώσσα τους έχει απομακρυνθεί «...επί τοσούτον από των αρχικών τύπων της παλαιάς ελληνικής γλώσσας, ήτις χρησιμεύει ως βάσις της σημερινής φιλολογικής ελληνικής γλώσσας και δια τούτο και ως όργανον της διδασκαλίας εν τοις σχολείοις...»,¹⁰ ώστε είναι ευκολότερο γι' αυτούς να μάθουν τη βουλγαρική, παρά τη «φιλολογική ελληνική» γλώσσα. Οι ελληνικές κοινότητες της Φιλιππούπολης και της Στενημάχου

¹ Βλ. «Τα ξένα έθνη εν Βουλγαρία, Δ'», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6922, 29/8/1892.

² Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6931, 10/9/1892, αρ.φ. 6935, 16/9/1892, αρ.φ. 6939, 21/9/1892 & αρ.φ. 6954, 8/10/1892.

³ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6934, 15/9/1892.

⁴ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6936, 17/9/1892, αρ.φ. 6938, 19/9/1892 & αρ.φ. 6959, 14/10/1892.

⁵ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6941, 23/9/1892.

⁶ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6928, 5/9/1892 & αρ.φ. 6950, 3/10/1892.

⁷ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6946, 29/9/1892 & αρ.φ. 6949, 2/10/1892

⁸ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6940, 22/9/1892 & αρ.φ. 6955, 9/10/1892

⁹ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6923, 31/8/1892.

¹⁰ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, όπ.π.

αντιδρούν με ένα υπόμνημα που απευθύνουν στον πρωθυπουργό της Βουλγαρίας, Σ. Σταμπουλόφ. Σε αυτό αποκρούουν τις αιτιάσεις ότι απαιτείται η σύνταξη «ειδικής γραμματολογίας» που να βασίζεται στις ιδιαιτερότητες της διαλέκτου τους, «...καθόσον κατά την ομόθυμον πάντων των ειδότων ομολογίαν η υπό των Ελλήνων εν Βουλγαρία λαλουμένη γλώσσα ου μόνον πλουσία και καθαρωτάτη είναι, αλλά και ουδαμώς απέχει του υψηλοτέρου ύφους της νεωτέρας ελληνικής...»¹

8.3. Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια και την Ευρώπη

8.3.1. Η ελληνική γλώσσα στην εκπαίδευση

Οι εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης παρακολουθούν από κοντά τις εξελίξεις σχετικά με την ελληνική γλώσσα στο εξωτερικό. Το 1863 μεταφέρουν τις αλγεινές εντυπώσεις για τη στάση του ηγεμόνα Α. Κούζα, ο οποίος έρχεται σε σύγκρουση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο λόγω των μεταρρυθμίσεων που εισάγει στο νεοπαγές Ρουμανικό κράτος. Αποτέλεσμα της σύγκρουσης αυτής είναι ένα διάταγμα με το οποίο απαγορεύεται η χρήση της ελληνικής γλώσσας σε όλους τους ναούς της χώρας.² Στη Σερβία το 1869 διεξάγεται συζήτηση για την εισαγωγή της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής στα γυμνάσια και το Ανώτατο Λύκειο του Βελιγραδίου. Η άποψη της Κωνσταντινούπολης είναι πως αυτή η γλώσσα αποτελεί τον δίαυλο επικοινωνίας όλων των ανθρώπων με τις αρχικές πηγές των γραμμάτων και της φιλοσοφίας, απ' όπου ανέβλυσε ο σύγχρονος πολιτισμός. «Προ πολλού, υποκινήσει της Άρκτου, η γλώσσα αυτή μακράν των σλαβικών φυλών απεσκυβαλίσθη»,³ γεγονός που οδήγησε τους λαούς αυτούς σε πολιτιστική στασιμότητα. Σύμφωνα με τον συντάκτη, είτε οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι επιθυμούν να καταπολεμήσουν τους Έλληνες, είτε επιθυμούν να τους συναγωνιστούν για το κοινό καλό της Ανατολής, μόνο μέσω της μελέτης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας θα τα καταφέρουν.

¹ Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Βουλγαρία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6934, 15/9/1892.

² Βλ. «Ηνωμένοι Ηγεμόναι. Η εξορία της ελληνικής γλώσσας», *Ομόνοια*, αρ.φ. 108, 25/5/1863. Η σύγκρουση με το Πατριαρχείο οφείλεται στην απόφαση του Α. Κούζα να απαλλοτριώσει τη γεωργική γη που ανήκε σε ορθόδοξα μοναστήρια. Μετά την αρνητική αντίδραση του Πατριάρχη Σωφρόνιου Γ', ο Ρουμάνος ηγεμόνας σκλήρυνε τη στάση του και σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η απαγόρευση χρήσης της ελληνικής γλώσσας στους ναούς.

³ «Οι Σέρβοι και η ελληνική γλώσσα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 643, 1/9/1869.

Ο Τύπος δεν περιορίζεται στα Βαλκάνια, αλλά παρακολουθεί τα σχετικά με την ελληνική γλώσσα τεκταινόμενα σε όλο τον δυτικό κόσμο. Εκτενέστερα είναι τα άρθρα που πηγάζουν από τη γαλλική επικαιρότητα. Το 1867 η *Ομόνοια* και ο *Νεολόγος* δημοσιεύουν ταυτόχρονα τη διάλεξη του C.E. Beulé¹ περί ελληνικής γλώσσας. Ο Γάλλος ακαδημαϊκός εισηγείται τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας του με έμφαση στη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών. Προτείνει μάλιστα να τους δοθεί η πρωτοκαθεδρία που απολαμβάνουν τα λατινικά. Βασικό του επιχείρημα είναι πως η μεν λατινική είναι νεκρή γλώσσα, η δε ελληνική αναγεννάται και χρησιμοποιείται από εκατομμύρια ανθρώπων σε περιοχές που η Γαλλία έχει ζωτικά συμφέροντα και πλούσια εμπορική δραστηριότητα. Από συστάσεως του ελληνικού κράτους η γλώσσα αυτή «...ήτις εν τοις πρότερον χαλεποίς χρόνοις εφόρει ράκη... καταντήσασα δε εις το απλούν δημοτικόν ιδίωμα...»,² συνεχώς καθαρίζεται από τις αλλότριες λέξεις, πλουτίζεται με αρχαίους τύπους και προσεγγίζει το πνεύμα του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού. Με τη συμβολή και του Τύπου η σύγχρονη καθομιλουμένη «...συγγενεύει τη αρχαία ελληνική πολύ πλειότερον παρά την γλώσσαν την δημώδη».³ Επιπλέον επικαλείται τη μορφωτική δύναμη των έργων της αρχαίας γραμματείας και τα οφέλη που θα αποκομίσει από αυτά η γαλλική μαθητιώσα νεολαία.

Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται ακόμα ένα άρθρο των ίδιων ημερών, αναδημοσιευμένο από τη γαλλική *Επιθεώρηση της δημοσίου Εκπαιδεύσεως*. Ο A. Rouvray⁴ χρησιμοποιεί τα ίδια επιχειρήματα για τα γαλλικά συμφέροντα και την εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας στην ανατολική Μεσόγειο κι εξετάζει ενδελεχώς την εξέλιξή της στο διάστημα της τελευταίας πεντηκονταετίας. Υποστηρίζει πως η σύγχρονη ελληνική δεν είναι πλέον «...παρεφθαρμένον τι ιδίωμα, ειδεχθές κράμα ελληνικής, βενετικής και τουρκικής, βάρβαρος διάλεκτος, ης ουδέ λέξιν ήθελον δυνηθή να εννοήσωσιν οι αρχαίοι Έλληνες».⁵ Παρουσιάζει ως αποκλειστικά πολιτική απόφαση την προσπάθεια σταδιακής επιστροφής

¹ Charles Ernest Beulé (1826-1874): αρχαιολόγος, ανακάλυψε τα ερείπια των ρωμαϊκών οχυρώσεων και της πύλης που οδηγεί στην Ακρόπολη της Αθήνας το 1852. Η πύλη ονομάστηκε «πύλη Beulé» προς τιμή του και σήμερα αποτελεί την κύρια είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο. Ασχολήθηκε με την πολιτική και διετέλεσε Υπουργός Εσωτερικών της Γαλλίας το 1873.

² «Ελληνικά εφημερίδες», *Ομόνοια*, αρ.φ. 928, 24/4/1867 και «Λόγος Κ. Beulé περί ελληνικής γλώσσας», *Νεολόγος*, αρ.φ. 219, 26/4/1867. Οι δύο εφημερίδες αναδημοσιεύουν το άρθρο από την *Κλειώ* της Τεργέστης.

³ «Ελληνικά εφημερίδες», *Ομόνοια*, όπ.π., «Λόγος Κ. Beulé περί ελληνικής γλώσσας», *Νεολόγος*, όπ.π.

⁴ Ο Alfred Rouvray (1818-1872) ήταν καθηγητής στο κολλέγιο Rollin του Παρισιού και μέλος του Συλλόγου προς διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Βλ. «Discours de M. Thurot, president», *Annuaire de l' Association pour l' encouragement des Etudes Grecques*, 1873, σελ. XLV.

⁵ «Το μέλλον της ελληνικής γλώσσας», *Νεολόγος*, αρ.φ. 234, 13/5/1867.

στην αρχαία γλώσσα και περιγράφει τον ρόλο της εκπαίδευσης, του Τύπου, καθώς και την αυτοθυσία των λογίων εκείνων «...οίτινες κατεδικάσθησαν εκουσίως εις την σύνταξιν έργων μεταβατικών, ων ο σκοπός είναι το μύησαι ολίγον κατ' ολίγον σύμπαντα τον λαόν εις την κατάληψιν της αρχαίας γλώσσης».¹ Ο συντάκτης χαρακτηρίζει την καθαρεύουσα ως «ενδιάμεση» γλώσσα, η οποία πρόκειται να χαθεί μόλις επιτελεσθεί ο σκοπός αυτός. Τέλος ισχυρίζεται πως ο λαός, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις πολυάριθμες ανά τον κόσμο παροικίες, συντάσσεται με την προσπάθεια αυτή επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστη πειθαρχία, διότι κατανοεί πως μέσω της αρχαίας γλώσσας θα προωθηθούν με τον καλύτερο τρόπο τα συμφέροντα κι οι διεκδικήσεις του έθνους.

Το 1869 η *Κωνσταντινούπολις* παρουσιάζει και σχολιάζει δια χειρός Β. Γαβριηλίδη την ομιλία του προέδρου του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Ε. Egger.² Ο Γάλλος ελληνιστής αναφέρεται στον ρόλο που έπαιξαν οι λόγιοι και το πνεύμα της Ελλάδας στην Αναγέννηση και κάνει μια σύντομη αναδρομή στην καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων στη Γαλλία από τον 16^ο αιώνα ως τη σύγχρονη εποχή, προτού καταλήξει στην πρότασή του: να εισαχθεί η ελληνική γλώσσα ως υποχρεωτική σε όλα τα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Γαλλίας. Η αρχή θα γίνει με την καθομιλουμένη γλώσσα, η οποία «*διεφθάρη μεν προς στιγμήν υπό καχεξίαν μακρών αιώνων, αλλά υπό την έμπνευσιν της ευνομίας απέτριψε την σκωρίαν και μετέπλασεν εαυτήν*».³ Γίνεται εύκολα αντιληπτό πως η «καθομιλουμένη» του Ε. Egger δεν είναι άλλη από την καθαρεύουσα, μέσω της οποίας θεωρεί πως οι μαθητές θα εξοικειωθούν με το λεξιλόγιο και τους απλούστερους γραμματικούς τύπους που έχουν διατηρηθεί από την αρχαία γλώσσα. Ο Β. Γαβριηλίδης ομολογεί πως η ανάγνωση όχι μόνο της συγκεκριμένης πρότασης, αλλά όλου του τόμου της επετηρίδας του γαλλικού συλλόγου, του έφερε στα μάτια δάκρυα χαράς.⁴ Τις απόψεις του Ε. Egger περί διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας σχολιάζει θετικά και ο Γ. Ψυχάρης σε κριτική του για βιβλίο του Γάλλου ακαδημαϊκού, η οποία δημοσιεύεται στην παρισινή *Εφημερίδα των Συζητήσεων*.⁵

¹ «Το μέλλον της ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 237, 17/5/1867.

² Émile Egger (1813-1885): καθηγητής Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και μέλος του Ανώτατου Συμβουλίου Δημοσίας Εκπαίδευσης. Διετέλεσε ισόβιος επίτιμος πρόεδρος του Συλλόγου προς διάδοση των Ελληνικών γραμμάτων στη Γαλλία. Η αναβίωση των σπουδών κλασικής φιλολογίας στη Γαλλία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επιρροή που άσκησε με το έργο του Βλ. *Encyclopedia Britannica 1911*, s.v. "Émile Egger", accessed 14/4/2020, https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclopædia_Britannica/Egger,_Émile

³ Β. Γαβριηλίδη, «Τα ελληνικά γράμματα εν Γαλλία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 584, 20/6/1869.

⁴ Β. Γαβριηλίδη, «Τα ελληνικά γράμματα εν Γαλλία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 581, 17/6/1869.

⁵ Βλ. «Μέσης παιδείσεως παράδοσις και μεταρρυθμίσεις. Αναμνήσεις και υποθήκαι υπό Ε. Egger», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4280, 14/7/1883.

Το 1872 ο *Νεολόγος* και η *Βυζαντίς* μεταφράζουν ένα άρθρο του παρισινού *Αιώνα*, με το οποίο καταδεικνύεται η υπεροχή της αρχαίας ελληνικής έναντι της λατινικής γλώσσας. Ο συντάκτης του, Charles Bigot,¹ δεν ακολουθεί την επιχειρηματολογία των προαναφερθέντων λογίων, που αντιμετωπίζουν την αρχαία ως ζωντανή γλώσσα. Αντιθέτως τις χαρακτηρίζει αμφοτέρως νεκρές φιλολογικές γλώσσες, μοναδική ωφέλεια των οποίων στη σύγχρονη εποχή είναι η αξιοποίησή τους για τη μελέτη των έργων που γραφτεί σε αυτές. Επιμένει όμως στην ανωτερότητα της ελληνικής, καθώς τα μεγάλα πνεύματα που τη διαμόρφωσαν έδρασαν ως ελεύθεροι άνθρωποι κι όχι ως δούλοι των καισάρων. Προτρέπει λοιπόν τους συμπατριώτες του να απαλλαχθούν από τη «*ρωμαϊκή τυραννία*» που επιβλήθηκε από την Καθολική Εκκλησία και να εμπιστευθούν το μέλλον της Γαλλίας στο πνεύμα της αρχαίας Ελλάδας.²

Από την αναγκαιότητα της εισαγωγής της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία, η συζήτηση περνάει στη μέθοδο διδασκαλίας της. Ο *Νεολόγος* μεταφέρει το σχετικό δημοσίευμα από κάποιο μη κατονομαζόμενο γαλλικό περιοδικό στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας υπέρ της διδασκαλίας της αρχαίας γλώσσας στα ελληνικά σχολεία. Σύμφωνα με τον συντάκτη «...η πείρα των αιώνων ετεκμηρίωσεν ότι η σπουδή της ελληνικής γλώσσας είναι οιονεί ο ακρογωνιαίος λίθος πάσης ακαδημαϊκής παιδείσεως».³ Επειδή όμως η μέθοδος διδασκαλίας της είναι απαρχαιωμένη κι αναποτελεσματική, προτείνει να διδάσκεται όπως οι υπόλοιπες ξένες γλώσσες, ξεκινώντας δηλαδή από τα έργα της σύγχρονης ελληνικής φιλολογίας και μεταβαίνοντας σταδιακά σε εκείνα της αρχαίας. Παραλληλισμό μεταξύ ελληνικής και γαλλικής εκπαίδευσης βρίσκουμε και στο περιοδικό *Βοσπορίς*. Ο Ν. Φωτιάδης επιχειρεί μια αναδρομή στην εκπαίδευση των γυναικών στη Γαλλία και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι κλασικές σπουδές δεν είναι πλέον προνόμιο των αριστοκρατικών τάξεων, έχουν καταστεί όμως προνόμιο των λίγων που αποφασίζουν να εντρυφήσουν σ' αυτές. Την ευθύνη για αυτό αποδίδει στα προγράμματα των σχολείων, που βαρυσφορτωμένα καθώς είναι με πληθώρα μαθημάτων, προσφέρουν μόνο επιδερμικές γνώσεις, χωρίς ουσιαστικό όφελος για τους μαθητές.⁴

Παρόλο που σημαντικοί λόγοι κι επιστήμονες τάσσονται υπέρ της διδασκαλίας

¹ Charles Bigot (1840 – 1893): καθηγητής ρητορικής και φιλολογίας, συνεργάστηκε με πολλά λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά περιοδικά.

² «Η ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1133, 10-22/10/1872 & «Η ελληνική και λατινική γλώσσα εν Γαλλία», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1626, 11/10/1872.

³ «Η νεοελληνική διδασκομένη ως ζώσα γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7639-7640, 1/2/1895.

⁴ Βλ. Ν. Φωτιάδη, «Η γυναικεία εκπαίδευσις εν Γαλλία κατά τον 17^{ον} και 18^{ον} αιώνα και αι κλασικά σπουδαί», *Βοσπορίς*, τχ. 23, 10/11/1899. σελ. 181-182.

της ελληνικής γλώσσας, το πνεύμα της εποχής δεν ευνοεί τις κλασικές σπουδές. Έτσι η *Πρόδος* το 1908 αναδημοσιεύει ένα άρθρο του *Χρόνου*, στο οποίο η παρισινή εφημερίδα αναφέρεται στη συνεδρίαση της αρμόδιας για την αποτίμηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1902 επιτροπής. Ο συντάκτης θεωρεί πως η αφαίρεση ωρών από τα αρχαία ελληνικά υπέρ της διδασκαλίας ξένων γλωσσών έχει ζημιώσει τη νέα γενιά. Σημειώνει πως χάρη σε πρωτοβουλίες φωτισμένων γονέων κι εργατικών τέκνων δεν παραμελήθηκαν εντελώς τα ελληνικά γράμματα, τα οποία «...είναι ασυγκρίτως μορφωτικά του πνεύματος, της φαντασίας δηλονότι, της αισθητικότητας, της λογικής».¹ Ελπίζει λοιπόν ότι βλέποντας τα αποτελέσματα, η επιτροπή θα προβεί στη λήψη των σωστών μέτρων.

Η μείωση των ωρών διδασκαλίας ή ακόμα και η κατάργηση των ελληνικών σπουδών δεν είναι ένα θέμα που συζητείται μόνο στη Γαλλία. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μία στροφή της εκπαίδευσης σε πιο «πρακτική» κατεύθυνση σε όλο τον δυτικό κόσμο κι ο Τύπος φροντίζει να κρατά ενήμερους τους αναγνώστες για τις σχετικές εξελίξεις. Το 1871 ο ανταποκριτής του *Νεολόγου* στο Λονδίνο αναφέρει πως η Σύγκλητος του Cambridge εξετάζει το ενδεχόμενο να δεχεται ως φοιτητές στο πανεπιστήμιο απόφοιτους ανώτερων σχολείων «...αδαιείς της ελληνικής, κατόχους όμως των δύο νεωτέρων γλωσσών, της γερμανικής και της γαλλικής».² Το συγκεκριμένο πανεπιστήμιο, μαζί με αυτό της Οξφόρδης, αποτελούν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το επίκεντρο της συζήτησης για το αν θα πρέπει η διδασκαλία της ελληνικής να είναι υποχρεωτική ή προαιρετική.³ Ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης άλλοτε στηλιτεύει το επίπεδο και τη σοβαρότητα των επιχειρημάτων⁴ και άλλοτε πανηγυρίζει για τις αποφάσεις που λαμβάνονται.⁵

Χαρακτηριστικά είναι δύο δημοσιεύματα στα τέλη του 1891, με τα οποία γνωστοποιείται η απόφαση της Πανεπιστημιακής Σχολής του Liverpool να συστήσει τάξεις διδασκαλίας της νέας ελληνικής. Ο *Νεολόγος* αναδημοσιεύει τα ενθουσιώδη σχόλια της *Liverpool Daily Post*, η οποία τονίζει τα οφέλη που θα αποκομίσουν οι Άγγλοι εμπορευόμενοι στην ανατολική Μεσόγειο, όπου η γνώση της ελληνικής γλώσσας είναι εξίσου χρήσιμη

¹ «Η ελληνική εν τοις γαλλικοίς λυκείοις», *Πρόδος*, αρ.φ. 1260, 2/5/1908.

² «Η ελληνική γλώσσα εν Αγγλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 758, 6-18/4/1871.

³ «Το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας εν Αγγλία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 255, 9/11/1904.

⁴ Μεταφέροντας τα τεκταινόμενα σε συνεδρίαση της ολομέλειας των καθηγητών του Cambridge, ο συντάκτης σχολιάζει: «*Η συζήτησις... διεξάγεται ήκιστα ακαδημαϊκώς... με τον αυτόν εύθυμον τόνον και τας αυτάς ύβρεις κατά της γλώσσας των προγόνων μας*». Βλ. «Και πάλιν η ελληνική», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 275, 2/12/1904.

⁵ «*Ο πολιτισμός δεν απέθανεν επί τέλους. Η Οξφόρδη διατηρεί την Ελληνικήν*». Η φράση αυτή, που αναφέρεται στην απόφαση του πανεπιστημίου να μην ορίσει την αρχαία ελληνική ως προαιρετική, γράφτηκε αρχικά σε αγγλική εφημερίδα που καλύπτει τα γεγονότα και υιοθετήθηκε ασμένως από την *Πολιτική Επιθεώρηση*. «*Εκ Λονδίνου*», *Πολιτική Επιθεώρησις*, αρ.φ. 31, 21/11/1910.

με τη γνώση της γαλλικής ή της γερμανικής για το εμπόριο με τη δυτική Ευρώπη. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον καθηγητή R.C. Jebb,¹ ο οποίος διακηρύττει «...ότι η υπό των πεπαιδευμένων Ελλήνων της εποχής ταύτης γραφομένη και ομιλουμένη γλώσσα είναι “κλασικότερα” ούτως ειπείν της ελληνικής της Νέας Διαθήκης αλλά κατά τι ήττον “κλασική” της Κοινής Διαλέκτου».² Η ίδια εφημερίδα επισημαίνει πως την ίδια στιγμή που συζητείται η κατάργηση ή μη της διδασκαλίας των ελληνικών από τα αγγλικά πανεπιστήμια, η προσοχή του δημοσίου στρέφεται στη στενή σχέση της αρχαίας με τη νέα ελληνική. Αναφέρει μάλιστα ότι ο J.S. Blackie έχει καταδείξει «...όποσον ολίγον διαφέρει η του ΙΗ' αιώνας δημώδης ελληνική της αττικής ελληνικής του Ξενοφώντος».³ Δύο χρόνια αργότερα ο R.C. Jebb εκφράζει την ελπίδα ότι το επιτυχημένο έργο των τάξεων αυτών θα κινήσει το γενικότερο ενδιαφέρον των Βρετανών σπουδαστών προς την ελληνική γλώσσα.⁴

Η συζήτηση για την κατάργηση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στην Αγγλία διαρκεί τουλάχιστον τέσσερις δεκαετίες, στη διάρκεια των οποίων παρουσιάζονται διάφορες απόψεις. Ο μαρκήσιος του Bute,⁵ ένας από τους πλουσιότερους αριστοκράτες της χώρας, σε ομιλία του στους φοιτητές του πανεπιστημίου της Ουαλίας «...διεμαρτυρήθη κατά της ιδέας του να διαγραφή η ελληνική γλώσσα, καθό νεκρά. Η γλώσσα αυτή, είπεν, ενυπάρχει εις πάσας τας γλώσσας του πεπολιτισμένου κόσμου, μεγάλη χρήσις δε αυτής γίνεται και εν τω εμπορίω».⁶ Ο μετέπειτα πρωθυπουργός της χώρας, λόρδος Salisbury, υποστηρίζει ότι μπορεί τα έργα των αρχαίων Ελλήνων να αποτελούν τη βάση της ηθικής ανάπτυξης του ανθρώπου, αλλά «...πάσαι αι διάνοιαι δεν είναι επιδεκτικά της κλασικής μαθήσεως».⁷ Ένας άλλος μετέπειτα πρωθυπουργός, ο Neville Chamberlain, σε εκδήλωση του πανεπιστημίου του Birmingham υπερθεματίζει τις απόψεις του πρύτανη για τη χρησιμότητα της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας.

Στην περίπτωση της Νορβηγίας ο *Νεολόγος* ανακοινώνει την απόφαση του κράτους να καταργήσει τη διδασκαλία των λατινικών και των αρχαίων ελληνικών από τα γυ-

¹ Richard Claverhouse Jebb (1841 – 1905): καθηγητής ελληνικών στα πανεπιστήμια της Γλασκώβης και του Cambridge και μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας, ήταν ένας από τους πιο λαμπρούς κλασικούς λογίους και μεταφραστές της εποχής.

² «Η νεοελληνική εν τη Πανεπιστημ. Σχολή Λιβερπούλης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6707, 2/12/1891.

³ «Η νεοελληνική εν τη Πανεπιστημ. Σχολή Λιβερπούλης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6708, 3/12/1891.

⁴ Γ.Κ.Λ., «Η σπουδή της ελληνικής κατά τον καθηγητήν Τζεμπ», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 21, 14/3/1893, σελ. 426.

⁵ John Patrick Crichton-Stuart, 3rd Marquess of Bute (1847 – 1900): ήταν μια προσωπικότητα με ευρεία παιδεία σε θέματα ελληνικού πολιτισμού και γλώσσας. Με δική του πρωτοβουλία ιδρύθηκε η Έδρα με αντικείμενο τη Μετακλασική και Νεότερη Ελληνική στο Πανεπιστήμιο του Αγίου Ανδρέα στη Σκωτία, όπου ο ίδιος είχε διατελέσει και Πρύτανης.

⁶ «Ειδήσεις και πληροφορίες. Η ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6178, 16/2/1890.

⁷ «Αι περί παιδείας ιδέαι των Άγγλων πολιτικών», *Θράκη*, αρ.φ. 390, 29-10/2/1875.

μνάσια, ως φθοροποιές των ηθών. Έκπληκτος ο συντάκτης αντικρούει το πρωτοφανές σκεπτικό των Νορβηγών για τις κλασικές σπουδές και σημειώνει ότι για την ελληνική δεν προτάχθηκαν ούτε καν τα έωλα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν κατά της λατινικής. Η κατάργησή της αποφασίστηκε «...*δια μόνον τον λόγον βεβαίως ότι η ελληνική γλώσσα φέρει κοινή μετά της λατινικής τον χαρακτηρισμόν κλασική*».¹ Αφού λοιπόν υπενθυμίζει ότι κανένας στον κόσμο εδώ και τόσους αιώνες δεν τόλμησε να χαρακτηρίσει εξαχρειωτική την επίδραση της ελληνικής γλώσσας, σχολιάζει ειρωνικά ότι όλοι θα περιμένουν με περιέργεια τα αποτελέσματα της ηθικοποίησης που θα προκύψει από το συγκεκριμένο μέτρο. Τον ίδιο δρόμο ακολουθεί και η Δανία, με την *Κωνσταντινούπολη* να χαρακτηρίζει ως «νόσημα» την κίνηση κατά των κλασικών γλωσσών στην πατρίδα του βασιλιά Γεώργιου Α',² ενώ στην Ιταλία διεξάγεται συζήτηση στη Βουλή το 1896, με τον αρμόδιο υφυπουργό να δηλώνει πως η κυβέρνηση θα μελετήσει το ζήτημα.³

Εκ διαμέτρου αντίθετες είναι οι απόψεις που επικρατούν στο Βέλγιο. Το 1869 ο F. Schollaert σε συνεδρίαση της Βουλής υποστηρίζει πως αν επρόκειτο να εγκαταλειφθεί η μία από τις δύο κλασικές γλώσσες, αυτή σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να είναι η ελληνική, αφού «...*εγκαταλείποντες την σπουδήν αυτής, γίνεσθε κατώτεροι της λοιπής Ευρώπης*».⁴ Στο Διεθνές Συνέδριο της Οικονομικής Αναπτύξεως που διεξάγεται το 1905 στο Μονς υπό την προεδρία του βασιλιά Λεοπόλδου, θίγεται και το ζήτημα της ελληνικής ως γλώσσας χρήσιμης για το εμπόριο. Ο γεωγράφος Ερρίκος Ωττεκαίρ στη σχετική εισήγηση καταλήγει στο συμπέρασμα πως η διδασκαλία της πρέπει να γίνεται με σωστό τρόπο «...*ή να παραιτηθώμεν πάσης ελπίδος να εμπορευθώμεν ποτέ σπουδαίως εν τη Ανατολή*».⁵

Ακόμα περισσότερα συνέδρια διεξάγονται στη Γερμανία. Σε αυτά συμμετέχουν διαπρεπείς επιστήμονες που προσπαθούν να αποφανθούν, μεταξύ άλλων, για την αναγκαιότητα και τον τρόπο διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στις κατώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες, καθώς στην ανώτατη η νεοελληνική έχει ενταχθεί σε ένα πρόγραμμα για τη διάδοση των ανατολικών γλωσσών.⁶ Οι απόψεις που κυρίως προβάλλονται από τον ελληνικό Τύπο, είναι αυτές του U. von Wilamowitz-Möllendorff. Ο Γερμανός φιλόλογος υπο-

¹ «Αι κλασικαί γλώσσαι εν Νορβηγία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8154, 19/7/1896.

² Βλ. «Η ελληνική γλώσσα καταργείται εν Δανία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 264, 23/11/1898.

³ Βλ. «Τα ελλην. γράμματα εν τη αλλοδαπή. Η ελληνική γλώσσα εν Ιταλία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 248, 5/11/1896 & «Η ελληνική γλώσσα εν τοις ιταλικούς σχολείοις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 272, 5/12/1896.

⁴ «Η ελληνική γλώσσα εν Ευρώπη», *Νεολόγος*, αρ.φ. 478, 27-11/3/1869. Ο Francois Schollaert ήταν πολιτικός, πατέρας του μετέπειτα πρωθυπουργού του Βελγίου Franz Schollaert.

⁵ «Η ελληνική γλώσσα. Ομιλία ξένου ελληνιστού», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 222, 7/1/1905.

⁶ «Χρονικά – ανάλεκτα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6538, 8/5/1891.

στηρίζει πως «δεν είναι τυχαία σύμπτωσις ότι η εκάστοτε πνευματική ηγεμονία των ευρωπαϊκών εθνών συμπύπτει μετά της εν ταις ελληνικαίς σπουδαίς ηγεμονίας»¹ και προτείνει να αφιερωθούν τα τέσσερα τελευταία έτη της μέσης εκπαίδευσης στη σπουδή της ελληνικής. Οι απόψεις των συναδέλφων του κυμαίνονται από την πρόταση για εισαγωγή της διδασκαλίας της ακόμα και σε μικρότερες τάξεις, μέχρι την αμφισβήτηση της χρησιμότητας των αρχαίων έργων για τους μαθητές.² Ταυτόχρονα οι λόγιοι της Αυστρίας τάσσονται κατά της μελετώμενης κατάργησης του μαθήματος της ελληνικής γλώσσας από τα σχολεία της χώρας.³

Παρόμοια με την Ευρώπη είναι και η αντιμετώπιση των ελληνικών γραμμάτων στις ΗΠΑ. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο γιατρός Δ. Σταματιάδης στο περιοδικό *Κόσμος*, «ως εν Ευρώπη δε κατά τον Μεσαίωνα, ούτω και νυν εν τω Νέω Κόσμω, η διανοητική και ηθική αναγέννησις ανακηρύττεται ως έργον της μαγικής δυνάμεως της Ελληνικής Φιλολογίας».⁴ Ο εκπολιτιστικός ρόλος των ελληνικών γραμμάτων και η αντίθεσή του με τον υλιστικό χαρακτήρα της σύγχρονης εκπαίδευσης είναι κάτι που τονίζεται διαχρονικά.⁵ Στην Αμερική η συζήτηση επικεντρώνεται κυρίως στα νέα ελληνικά. Αναδεικνύεται η αδιάσπαστη συνέχεια της γλώσσας από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, καθώς και το γεγονός ότι οι διαφορές μεταξύ αρχαίας και νέας είναι ελάχιστες. Για τον λόγο αυτό, πολλοί είναι οι φιλόλογοι που υποστηρίζουν «...ότι η διδαχή της ελληνικής ως ζώσης γλώσσης είναι το μόνον μέσον προς εκμάθησιν της αρχαίας».⁶ Η πρόταση για εισαγωγή της διδασκαλίας της νέας ελληνικής αφορά την ανώτατη εκπαιδευτική βαθμίδα. και όταν τελικά πραγματοποιείται, χαιρετίζεται με ενθουσιασμό από τον πρύτανη του Πανεπιστη-

¹ «Η ελληνική γλώσσα εις τα γερμανικά γυμνάσια», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 634, 26/6/1900.

² Βλ. «Η ελληνική γλώσσα εν Γερμανία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 260, 3/12/1901. Το δημοσίευμα κλείνει με το ειρωνικό σχόλιο πως αν στο συνέδριο παρευρίσκονταν και μαλλιαροί, θα συγκροτούσαν πλειοψηφία υπέρ της κατάργησης της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας.

³ Βλ. «Κοινωνική κίνησις. Η ελληνική γλώσσα και οι μαλλιαροί», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 262, 5/12/1901.

⁴ Δ. Σταματιάδης, «Καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις της Αμερικής», *Κόσμος*, τχ. Στ', 14/1/1884, σελ. 81.

⁵ Στο περιοδικό *The Forum* που εκδίδεται στη Νέα Υόρκη δημοσιεύεται άρθρο του Ι. Γεννάδιου, όπου ο πρώην πρέσβης δηλώνει ρητά ότι «Εάν πρόκειται μόνον περί στοιχειώδους μορφώσεως και περί αποκτήσεως δολλαρίων, τότε είναι περιττά τα ελληνικά. Αλλά φρονώ αδιστακτως ότι ελευθέριος αγωγή είναι αδύνατος άνευ της σπουδής της ελληνικής». «Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσης», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1194, 6/10/1894. Σε διάλεξή του στις ΗΠΑ ο καθηγητής Ελληνικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ, J. Manatt, αναφέρει χαρακτηριστικά πως «...ουδεμία νεωτέρα κοινωνία δύναται να παραμελήση την σπουδήν των Ελληνικών γραμμάτων ατιμωρητεί, εκτός αν εκουσίως εκλέξη αντί της προόδου την αποβαρβάρωσιν». Βλ. «Οι Αμερικανοί και τα ελλην. γράμματα», *Πρόοδος*, αρ.φ. 1885, 25/1/1910.

⁶ «Η ελληνική γλώσσα εν Αμερική», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7615-7616, 11/1/1895.

μίου Αθηνών, Σπ. Λάμπρο.¹ Σε πιο πρακτικό επίπεδο, φαίνεται πως οι ελληνικές σπουδές αποτελούν προσόν που αυξάνει τις πιθανότητες εύρεσης εργασίας, καθώς «...οι ελληνομαθείς είναι πάντοτε φιλόπονοι, έχουνσι περισσότερο εφευρετικόν και δεικνύουσι μεγαλειότεραν αντοχήν εις την διανοητικήν εργασία». ²

Η Πολιτική Επιθεώρησις συνδυάζει το γλωσσικό ζήτημα με την τάση για κατάργηση της διδασκαλίας των αρχαίων, μια τάση που έχει εκδηλωθεί τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ελλάδα. Έτσι, όταν το πανεπιστήμιο της Οξφόρδης αποφασίζει υπέρ της διατήρησης των αρχαίων ελληνικών, ο συντάκτης σχολιάζει: «Ευτυχώς και η Ελλάς απηλλάγη από τινος των κοινώς “μαλλιαρών” λεγομένων και η Αγγλία πρό τινων ημερών απηλλάγη των λεγομένων “πρακτικών” ανδρών, οίτινες ενόμιζον ότι ηδύνατό τις να γίνη αληθής επιστήμων άνευ γνώσεως της Ελληνικής γλώσσης». ³ Παρόμοιες απόψεις εκφράζονται και στο Απ’ Όλα, σε δημοσίευμα που αναφέρει πως ένας προοδευτικός Γάλλος ακαδημαϊκός, ο Marcel Prevost, αρθρογραφεί υπέρ της επαναφοράς της διδασκαλίας των λατινικών στα γαλλικά σχολεία. «Τι θα έλεγαν οι καλοθεληταί μας αν και πολύ ολιγώτερα ελέγομεν περί της αρχαίας ελληνικής, η οποία επί τέλους μας ανήκει πολύ περισσότερο ή η λατινική εις τους Γάλλους; Θα μας κατηγορούν επί πατραγαθία και αρχαιομανία...». ⁴

8.3.2. Η ελληνική γλώσσα ως παγκόσμια

Ένα ακόμα ζήτημα που συγκινεί τον ελληνικό Τύπο είναι η ιδέα της χρήσης της ελληνικής ως γλώσσας διεθνούς συνεννόησης. Πρόκειται για μια πρόταση την οποία καταθέτει αρχικά ο Μ. Ρενιέρης στο περιοδικό Spectateur de l’Orient⁵ και την αναδεικνύει κατά κύριο λόγο ο G. d’Eichthal από 1864 και εξής. Το πρώτο σχετικό δημοσίευμα εντο-

¹ Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του πρύτανη του Πανεπιστημίου Μπέρκλεϊ της Καλιφόρνια, Benjamin Wheeler, στον Σπ. Λάμπρο: «...παν δε ό,τι δύναται να συντελέση εις την καλλιέργειαν της σπουδής ταύτης (της ελληνικής γλώσσας) θέλει εφαρμοσθή βεβαίως χάριν του συμφέροντος του πολιτισμού και της ανωτάτης εκπολιτιστικής επιδράσεως της ποτέ γνωσθείσης παρά τοις ανθρώποις». Βλ. «Η ελληνική εν Αμερική», Κωνσταντινούπολις, αρ.φ. 276, 3/12/1904.

² «Πολλά και διάφορα. Η Ελληνική γλώσσα εν Αμερική», Βοσπορίς, τχ. 14-15, 10-20/1/1906, σελ. 171.

³ «Εκ Λονδίνου», Πολιτική Επιθεώρησις, αρ.φ. 31, 21/11/1910.

⁴ Αρχαιόφιλος, «Επίκαιροι πραγματεΐαι. Η λατινική γλώσσα και η γαλλική εκπαίδευσις», Απ’ Όλα, τχ. 41, 29/5/1911, σελ. 484.

⁵ Το περιοδικό Spectateur de l’Orient κυκλοφόρησε στο διάστημα 1853 – 1856 (κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου) από τους Κωνσταντίνο και Πέτρο Παπαρρηγόπουλο, Νικόλαο Δραγούμη, Ιωάννη Σούτσο, Αλέξανδρο Ραγκαβή και Μάρκο Ρενιέρη με στόχο να παρουσιάσει τις θέσεις και τα αιτήματα της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη.

πίζεται στην *Αρμονία* το 1865 κι αποτελεί απόσπασμα έργου του Γάλλου ακαδημαϊκού το οποίο μεταφράστηκε από τον Μ. Ρενιέρη και δημοσιεύθηκε αρχικά στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Μ. Βρεττού. Ο G. d'Eichthal επιχειρηματολογεί πως η ελληνική γλώσσα «...από της δεκάτης έκτης εκατονταετηρίδος κατέστη αναγκαία εις την ανατροφήν παντός πεπαιδευμένου ανδρός... ουχί μόνον μετέσχεν απασών των μεγάλων εμφανίσεων του ανθρώπινου πνεύματος... αλλά υπήρξε το πρώτον αυτών όργανον και ούτως ειπείν η μήτρα αυτών».¹ Επισημαίνει ότι η σύγχρονη γλώσσα εμφανίζει κάποιες αλλοιώσεις σε σχέση με την αρχαία αλλά, όπως διαβεβαιώνει, με τον επίμονο αγώνα των Ελλήνων λογίων θα διορθωθούν οι «ατυχείς» εξ αυτών.

Το 1871 δημοσιεύεται από τον *Τύπο Κωνσταντινουπόλεως* μια επιστολή του G. d'Eichthal προς κάποιο μέλος του Cobden club στο Λονδίνο,² στην οποία ο Γάλλος ελληνιστής θέτει το ερώτημα: υπάρχει κάποια σύγχρονη γλώσσα που θα μπορούσε να επιβληθεί ως διεθνής; Η ελληνική γλώσσα, υποστηρίζει, είναι η μόνη που πληροί τις προϋποθέσεις, για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι στο παρελθόν έχει ήδη παίξει αυτόν τον ρόλο. Μάλιστα επιβλήθηκε όχι μόνο ως γλώσσα των κατακτητών, όπως η λατινική, αλλά και λόγω της γραμματικής και φιλολογικής της υπεροχής. Κατάφερε να επιβιώσει από την καταστροφή του Βυζαντινού κράτους και «...ήρξατο αφ' ενός αιώνας ανυψουμένη εκ της πτώσεώς της και προχωρεί ανακαινιζομένη...».³ Ο δεύτερος λόγος είναι η εξάπλωσή της σε όλο τον κόσμο χάρη στις πολυάριθμες ελληνικές παροικίες που βρίσκονται σε κάθε οικονομικό κι εμπορικό κέντρο, αλλά και χάρη στη διδασκαλία της σε όλα τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της οικουμένης. «Πανταχού η γλώσσα των διδάσκεται ως γλώσσα κλασική, διότι και η υπ' αυτών λαλουμένη είναι συνέχεια της αρχαίας... Η Καθωμιλημένη ελληνική τηρήσασα αλώβητον την δημιουργικήν δύναμιν και τον αρχαίον λεκτικόν πλούτον της, συνεμορφώθη ευκολότατα προς τας προόδους του νεωτέρου πολιτισμού...».⁴

Τις ίδιες απόψεις παρουσιάζει και ενώπιον γαλλικού κοινού, σε συνεδρίαση του Συλλόγου προς ενίσχυση των ελληνικών σπουδών στη Γαλλία, όπου αναφέρεται τόσο στο άρθρο που είχε δημοσιευθεί στο *Spectateur de l'Orient*, όσο και στην επιστολή του προς το Cobden club.⁵ Ο Σύλλογος ασπάζεται τις θέσεις του G. d'Eichthal κι ο *Νεολόγος*,

¹ «Καθολική γλώσσα», *Αρμονία*, αρ.φ. 92, 6/2/1865.

² Πρόκειται για σύλλογο που είχε ιδρυθεί το 1866 με σκοπό να προωθήσει το ελεύθερο εμπόριο, την ειρήνη και τη συνεργασία μεταξύ των εθνών. Βλ. «Ο εν Παρισίοις Σύλλογος προς ενίσχυσιν των ελληνικών σπουδών εν Γαλλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 807, 29-10/8/1871.

³ «Ο διεθνής χαρακτήρ της ελληνικής γλώσσης», *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως*, αρ.φ. 210, 9/8/1871.

⁴ «Ο διεθνής χαρακτήρ της ελληνικής γλώσσης», όπ.π.

⁵ Βλ. «Ο εν Παρισίοις Σύλλογος προς ενίσχυσιν των ελληνικών σπουδών εν Γαλλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 807, 29-10/8/1871.

που δημοσιεύει την ομιλία του, τις χαρακτηρίζει άξιες «πλείστης προσοχής».¹ Η Κωνσταντινούπολις, πιο συγκρατημένη, σημειώνει: «Και εάν ως ουτοπία θεωρηθή η υποστηριζόμενη υπό του Συλλόγου τούτου ιδέα της διεθνούς της Ελληνικής χρήσεως... πάλιν το σωματείον τούτο πολλαχώς έσται ημίν ωφέλιμον».² Ο επόμενος που συντάσσεται με τον Γάλλο ακαδημαϊκό είναι ο F. Zambaldi.³ Σε άρθρο του στο περιοδικό Rivista filologica-letteraria της Βερόνα υποστηρίζει πως η νέα ελληνική αποτελεί συνέχεια της αρχαίας και «...καταλήγει εις το αυτό συμπέρασμα ότι η νεωτέρα ελληνική γλώσσα κατέχει πάντα τα πλεονεκτήματα εις το να καταστή γλώσσα διεθνής».⁴

Μπορεί η πρόταση του G. d'Eichthal να είναι ουτοπική, τα επιχειρήματά του όμως δεν είναι αβάσιμα. Η διάδοση και η χρήση της ελληνικής γλώσσας στην Ευρώπη κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα είναι όντως αξιοσημείωτη. Ο Έ. Littré⁵ πραγματεύεται το ζήτημα στο έργο του «Littérature et histoire» το 1875 και λίγο αργότερα δηλώνει πως βλέπει «...μετ' ευαρέστου τινός εκπλήξεως την αρχαίαν ταύτην γλώσσαν αναβιούσαν και εφαρμοζομένην επί των καθ' ημέραν αναγκών, χρησιμεύουσαν εις τας ανάγκας της πολιτικής και της επιστήμης, και δια του εντυπωθέντος αυτή χαρακτήρος συγκαταριθμουμένην μετά των νεωτέρων γλωσσών».⁶ Ο E. Egger σε διάλεξή του στη Σορβόνη περιγράφει τις αγωνιώδεις προσπάθειες των συμμετασχόντων στην Παγκόσμια Έκθεση του 1878 να βαφτίσουν τις εφευρέσεις τους με ελληνικές λέξεις, προκειμένου να αποκτήσουν περισσότερο κύρος.⁷ Ο πρίγκιπας Βερνάρδος της Σαξονίας – Μάινικεν μεταφράζει στα νέα ελληνικά μια τραγωδία του F. Schiller.⁸ Στο γερμανικό περιοδικό *Jahrbücher für classische Philologie* δημοσιεύεται στα ελληνικά ένα άρθρο του Π. Παπαγεωργίου⁹ κι ο *Νεολόγος*

¹ Βλ. «Ο εν Παρισίοις Σύλλογος προς ενίσχυσιν των ελληνικών σπουδών», *Νεολόγος*, αρ.φ. 806, 27-8/8/1871.

² «Ο εν Παρισίοις Σύλλογος προς εμπύχωσιν των ελληνικών σπουδών εν Γαλλία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 1123, 4/10/1871.

³ Ο Francesco Zambaldi (1837-1928) δίδαξε επί 40 περίπου έτη Ελληνική Φιλολογία στα πανεπιστήμια της Ρώμης, της Μεσσήνης και της Πίζας.

⁴ «Το ζήτημα της διεθνούς γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 857, 28-9/11/1871. Ο *Νεολόγος* αναδημοσιεύει ολόκληρο το άρθρο του F. Zambaldi σε δύο συνέχειες.

⁵ Ο Émile Maximilien Paul Littré (1801 – 1881) ήταν λεξικογράφος και ακαδημαϊκός, συνέταξε κι εξέδωσε το *Dictionnaire de la langue française*, το οποίο έμεινε γνωστό με το όνομα του δημιουργού του.

⁶ «Ο ακαδημαϊκός Γάλλος Λιτρέ περί Ελλάδος», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 2179, 17/2/1878.

⁷ Βλ. «Η Ελλάς εν τη Παγκοσμίω Εκθέσει του 1878. Διάλεξις του σοφού ελληνιστού κ. E. Egger εν τη Σορβώνη», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3017, 23-7/3/1879, αρ.φ. 3027, 7-19/3/1879, αρ.φ. 3034, 15-27/3/1879 & αρ.φ. 3040, 22-3/4/1879.

⁸ «Ο ελληνομαθής πρίγκηψ της Σαξωνίας – Μάινικεν», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5681, 27/5/1888.

⁹ Το άρθρο του Θεσσαλονικιού φιλόλογου Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου (1859-1914) που δημοσιεύθηκε στο *Jahrbücher für classische Philologie* με τίτλο «Κριτικά και παλαιογραφικά εις τα παλαιά Αισχύλου σχόλια», αποτελεί απόσπασμα της εισήγησης που επρόκειτο να παρουσιαστεί στο ματαιωθέν συνέδριο του ΕΦΣΚ το 1886 και είναι γραμμένο στην υπερκαθαρεύουσα γλώσσα του Κ. Κόντου, μαθητής του οποίου υπήρξε ο Π. Παπαγεωργίου. Βλ. Λέτσας (1940), σελ. 530-532 & Παπαγεωργίου (1888), σελ. 223-247.

εκφράζει τις ελπίδες του «...ότι το όνειρον του μακαρίτου Eichthal περί πρακτικής χρήσεως της νέας ελληνικής δεν θα μείνη όνειρον επί πολύ έτι, αλλά θα πραγματοποιηθή υπό των ξένων».¹

Το 1888, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του G. d'Eichthal, ο *Νεολόγος* ανακοινώνει πως το όραμά του παραμένει ζωντανό. Ο A. Boltz² από το Darmstadt έχει εκδώσει ένα βιβλίο με τίτλο: «Η ελληνική μέλλουσα διεθνής γλώσσα των λογίων». Δεν είναι η πρώτη φορά που ο Γερμανός καθηγητής ασχολείται με το ζήτημα, καθώς το 1881 είχε εκδώσει ακόμα ένα συναφές έργο με τίτλο: «Η ενεστώσα ελληνική γλώσσα».³ Ο συντάκτης κάνει μια σύντομη αναφορά στις προσπάθειες των G. d'Eichthal και M. Ρενιέρη, στην ανάγκη για καθιέρωση μιας διεθνούς γλώσσας, καθώς και στην απόπειρα εφεύρεσής της με τη Βολαπύκ. Ο A. Boltz στο έργο του παραθέτει μεταφράσεις κειμένων επιστημονικών, διπλωματικών και φιλολογικών από άλλες γλώσσες στα ελληνικά, καθώς και μεταφράσεις έργων της ελληνικής ποίησης και λογοτεχνίας στα γερμανικά. Χρησιμοποιεί δείγματα όχι μόνο από την καθαρεύουσα, αλλά και από τη δημώδη γλώσσα με σκοπό «...ν' αποδείξη πόσον επιτηδεία είναι η ελληνική γλώσσα εις απόδοσιν των εν άλλη γλώσση συλληφθέντων διανοημάτων, πόσον ευμάλακτος και πλουσία άμα».⁴

Το θέμα ανακινείται «μετά μείζονος σοβαρότητας», όπως αναφέρει η *Κωνσταντινούπολις*, κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1890. Σε διεθνές ιατρικό συνέδριο που διεξάγεται στη Βουδαπέστη το 1894 διατυπώνεται η πρόταση να καθιερωθεί ως διεθνής επιστημονική γλώσσα η λατινική. Η γαλλική *Le Figaro* προβάλλει αμέσως τις αντιρρήσεις της: χαρακτηρίζει την πρόταση «μεσαιωνική», αφού η λατινική γλώσσα είναι πλέον νεκρή και φέρει τη χαρακτηριστική ακαμψία. Θεωρεί προτιμότερη τη χρήση της ελληνικής, η οποία αφενός είναι κλασική γλώσσα κι επομένως ήδη γνωστή σε όσους έχουν επιλέξει τις ανθρωπιστικές σπουδές, αφετέρου είναι ζωντανή και χρησιμοποιείται από εκατομμύρια ανθρώπους. «Βεβαίως η νεωτέρα ελληνική δεν είναι πλέον η γλώσσα του Ομήρου, του Θουκυδίδου και του Αριστοτέλους, αλλά χάρις εις την αποστολήν λογίων επιλέκτων, ων οι αγώνες δεν έμειναν άκαρποι, τείνει να προσεγγίσει επί μάλλον προς την γλώσσαν εκείνων».⁵ Επιπλέον, είναι η γλώσσα από την οποία έχει παραχθεί πληθώρα σύγχρονων όρων για τις α-

¹ «Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5512, 28/10/1887.

² Ο August Boltz (1819-1907) ήταν εκπαιδευτικός. Δίδαξε ξένες γλώσσες κι ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα από τη δεκαετία του 1880 και εξής, γράφοντας μελέτες και μεταφράζοντας στα γερμανικά έργα των: Α. Χριστόπουλου, Σπ. Λάμπρου και Γ. Δροσίνη.

³ «Ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6363, 2/10/1890

⁴ «Ποικίλη διάλεξις. Η ελληνική μέλλουσα διεθνής γλώσσα των λογίων», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5665, 7/5/1888.

⁵ «Η ελληνική γλώσσα παγκόσμιος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 238, 4/11/1894.

νάγκες της επιστήμης και της τεχνολογίας.

Παρόμοιες απόψεις προβάλλονται και στη συμυρναϊκή *Αρμονία*, άρθρο της οποίας αναδημοσιεύει η *Κωνσταντινούπολις*. Σύμφωνα με αυτό ο αυστριακός γλωσσολόγος Constantin Reger «...επιδιώκει παντί σθένει όπως η ελληνική γλώσσα καταστή διεθνής».¹ Η διαφορά εδώ είναι πως ο καθηγητής αναφέρεται ρητά και κατηγορηματικά στη νέα ελληνική. Την πρότασή του αυτή τη στηρίζει με το επιχείρημα ότι η αρχαία γλώσσα δεν διδάσκεται σωστά στα περισσότερα από 2.000 γυμνάσια της Ευρώπης, τόσο λόγω της υιοθέτησης της ερασμιακής προφοράς, όσο και λόγω του σχολαστικού τρόπου διδασκαλίας. Από την άλλη η εκμάθηση της νέας ελληνικής θα έχει πολλαπλά οφέλη, αφού έχει ελάχιστες διαφορές από την αρχαία, αλλά μπορεί να διδαχθεί χωρίς να είναι απαραίτητη η αποστήθιση αναρίθμητων γραμματικών κανόνων, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί τη βάση για την εκμάθηση και όλων των άλλων γλωσσών.

8.3.3. Απόψεις για την ελληνική γλώσσα και το γλωσσικό ζήτημα

Το διεθνές ενδιαφέρον για την ελληνική γλώσσα εκτείνεται και στο γλωσσικό ζήτημα, ενώ ταυτόχρονα οι εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης δεν παραλείπουν να «αλιεύουν» ειδήσεις από το εξωτερικό, προκειμένου να προβάλουν ή να δώσουν περισσότερο κύρος στις θέσεις τους. Στο πλαίσιο αυτό φιλοξενούν τις απόψεις διακεκριμένων λογίων κι επιστημόνων, όπως ο John Stuart Blackie. Ο Σκώτος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου δίνει το 1872 μία διάλεξη στο Βασιλικό Ινστιτούτο του Λονδίνου, την οποία οι Έλληνες της Αγγλίας θεωρούν τόσο σημαντική, που ο σύλλογος «Λόγιος Ερμής» του Manchester την τυπώνει σε ξεχωριστό φυλλάδιο. Ο J.S. Blackie καταδεικνύει την ενότητα της ελληνικής γλώσσας από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή κι υποστηρίζει πως η διχοτόμησή της σε λόγιο και δημόδη τύπο ανάγεται στα χρόνια του Βυζαντίου. Η διανοητική αναγέννηση που επιδιώχθηκε στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας κι επιτεύχθηκε «...δια της διαδόσεως της παιδείας και της συνοδευούσης ταύτην καθάρσεως της δημόδους γλώσσης» κορυφώθηκε στο έργο του Α. Κοραή, συνεχίζει, ο οποίος «...προσηγόρευσε τον ζώντα λαόν δια της ζώσης γλώσσης αυτού, αφήσας ανοικτό το στάδιον εις την

¹ «Η νεοελληνική ως διεθνής. Συνέντευξις μετά του καθηγητ. C. Reger», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 283, 21/12/1895.

φυσική ανάπτυξιν και περικόσμησιν αυτής, και ούτω δημιουργήσας νέαν διάλεκτον ουχί νέαν γλώσσαν».¹

Ο συντάκτης του *Νεολόγου* υπερθεματίζει, επισημαίνοντας πως η σύγχρονη ελληνική βρίσκεται σε μεταβατική κατάσταση κι ότι τα βήματα που έχουν γίνει για την αναγέννησή της κατά την τελευταία πενηκονταετία αποτελούν ένα φαινόμενο που «... αναμφιλέκτως θα μείνει εν τη ιστορία ως εν των ευγενεστέρων τροπαίων της εμφύτου διανοητικής υπεροχής του ελληνικού έθνους».² Ταυτοχρονα όμως δεν διστάζει να διατυπώσει την άποψη ότι ο J.S. Blackie σφάλει όταν θεωρεί ως πιστή απόδοση του νεοελληνικού ιδιώματος τα δημώδη μυθιστορήματα που έχουν εκδοθεί στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Ο ίδιος θεωρεί πως οι εφημερίδες είναι εκείνες που αποδίδουν πιστότερα τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα και ισχυρίζεται πως η άποψη του Σκώτου καθηγητή ότι «... οι δημοσιογράφοι εμφορούνται υπό ισχυράς τάσεως προς το καθαρίζειν την νεωτέραν γλώσσαν και αφομοιώνειν αυτήν προς την αρχαίαν... θα εχалаρούτο κατά πολύ, εάν ο σεβαστός ανήρ μετέβαινεν εις την Ελλάδα και επειθέτο εξ ιδίας αντιλήψεως, ότι η γλώσσα των εφημερίδων αναγινώσκειται, εννοείται και σχεδόν απαράλλάκτως λαλείται και υπό του λαού».³

Λίγα χρόνια αργότερα ο *Ανατολικός Αστήρ* αναδημοσιεύει τη μετάφραση μιας επιστολής, με την οποία ο J.S. Blackie εκφράζει τη συμφωνία του με τις απόψεις που έχει εκθέσει ο H. Schliemann σε πρόσφατη εκδήλωση του πανεπιστημίου Birkbeck του Λονδίνου. Στην επιστολή τονίζεται πως η ελληνική πρέπει να διδάσκεται όπως οι σύγχρονες γλώσσες διότι «... αι ολίγιστα διαφοραί, αίτινες παρατηρούνται εν τη γλώσση των νυν ελλην. εφημερίδων παραβαλλομένη προς την του Ξενοφώντος και Πλάτωνος, ούτως εισίν ασήμαντοι, ώστε πράγματι η εκμάθησις της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης παρέχει βάσιμόν τινα γνώσιν της αρχαίας».⁴ Ο J.S. Blackie μάλιστα, περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος διδάσκει τα ελληνικά και προτείνει την παραμονή επί τετράμηνο στο πανεπιστήμιο της Αθήνας για εντελέστερη και πρακτική εκμάθησή τους. Τις απόψεις του διαπρεπούς καθηγητή συμμερίζονται Έλληνες και ξένοι λόγιοι. Υποστηρίζουν μάλιστα ότι όποιος διδαχθεί τη νεότερη ελληνική μπορεί να κατανοήσει την αρχαία και το αντίθετο, αφού «... η νέα ελληνική είναι θυγάτηρ της αρχαίας κατά μείζονα λόγον παρ' όσον τούτο συμβαίνει, προκειμένου περί άλλων γλωσσών, αξιουσών συγγένειαν προς τας αρχαίας γλώσσας».⁵

¹ «Η ελληνική γλώσσα εν Αγγλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1135, 12-24/10/1872.

² «Η ελληνική γλώσσα εν Αγγλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1139, 17-29/10/1872.

³ «Η ελληνική γλώσσα εν Αγγλία», *Νεολόγος*, όπ.π..

⁴ I.N.B., «Περί της αρχαίας και νεωτέρας ελληνικής γλώσσης», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 18, 4/2/1878.

⁵ «Ειδήσεις – πληροφορίες. Η ελληνική γλώσσα παρά τοις ξένους», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7561, 4/11/1894. Βλ. επίσης I.N.B., «Περί της αρχαίας και νεωτέρας ελληνικής γλώσσης», όπ.π..

Το ίδιο ακριβώς υποστηρίζει η *The Daily News* σε άρθρο της που επικρίνει τον πρίγκιπα Λεοπόλδο. Ο νεότερος γιος της βασίλισσας Βικτωρίας, υπό την ιδιότητα του προέδρου της Βασιλικής Φιλολογικής Εταιρίας, είχε αναφερθεί μετ' επαίνων σε κάποιο έργο που αποδείκνυε ότι η σύγχρονη ελληνική γλώσσα είναι «*διάλεκτος μιζοβάρβαρος*». Η λονδρέζικη εφημερίδα σπεύδει να δημοσιεύσει ένα αναιρετικό άρθρο, στο οποίο διευκρινίζει ότι οι λόγιοι Έλληνες κατάφεραν να απομακρύνουν τους ρύπους της δουλείας δημιουργώντας μία γλώσσα που αναντίρρητα είναι εν μέρει τεχνητή. Το ίδιο όμως ισχύει τόσο για τη σύγχρονη αγγλική, όσο και για τη γαλλική γλώσσα. Όσο για το ιδίωμα των χωρικών, που ο πρίγκιπας αποκαλεί «*...μιζοβάρβαρον, ως περιέχον δήθεν πολλάς τουρκικάς, ιταλικάς και σλαβικάς λέξεις*»,¹ είναι μια γλώσσα μεστή αισθήματος και χρώματος, η οποία έχει λιγότερες διαφορές από τη γραπτή γλώσσα, απ' όσες είχε η δημόδης λατινική από τη γλώσσα του Κικέρωνα.

Παρόμοιες είναι και οι απόψεις ενός – όπως τον παρουσιάζει η *Κωνσταντινούπολις* – διάσημου γερμανού λογίου, του Η. Krüger. Στο βιβλίο του: «*Βραχεία εισήγησις προς εκμάθησιν της νέας ελληνικής γλώσσης χάριν των γινωσκόντων την αρχαίαν*» δηλώνει πως η νέα ελληνική είναι γνήσια απόγονος της αρχαίας και χαρακτηρίζει «*περιέργες*» τις ελάχιστες αλλοιώσεις που γνώρισε στο πέρασμα του χρόνου. «*Η καθαρεύουσα, προϊόν της δια των χιλιετηρίδων ουδέποτε διακοπείσης παραδόσεως των λογίων... κείται ως εικός εγγύτατα της αρχαίας ελληνικής... Ομοίως δε και αι πολυάριθμοι δημοτικά διάλεκτοι... προήχθησαν ουχί εκ τινος των αρχαίων διαλέκτων, αλλ' εκ της απ' Αλεξάνδρου εν απάση τη Εώα διαδεδομένης αρχαίας Κοινής. Αι προς την αρχαίαν διαφοραί της νέας ελληνικής έγκεινται κυρίως εν τη προφορά και τη απλοποιήσει του τυπικού και του συντακτικού*».²

Το 1896 η *Φιλολογική Ηχώ* δημοσιεύει ένα κείμενο με τον τίτλο «Γαλλικά» και την υπογραφή «Μικρογιάννης». Πρόκειται για το ψευδώνυμο που χρησιμοποιεί ο Γάλλος γλωσσολόγος (και μαθητής του Γ. Ψυχάρη) Η. Pernot και το κείμενο είναι ένας διάλογος μεταξύ τριών φίλων σχετικά με τη γαλλική γλώσσα. Τα σχόλιά τους όμως αναφέρονται – συγκαλυμμένα κι ωστόσο ξεκάθαρα – στο γλωσσικό ζήτημα. Έτσι γίνεται αναφορά στους γλωσσολόγους του Παρισιού που εργάζονται πιο σωστά από τους αντίστοιχους της Ελλάδας, στις αλλαγές που επιφέρει ο λαός στη γλώσσα, τις οποίες δεν πρέπει κανείς να καταφρονεί ή να τις θεωρεί ως διαφθορά της και στον ρόλο των λογοτεχνών και του Τύπου στην εμπέδωση των αλλαγών αυτών. Το κείμενο, που ουσιαστικά συμπυκνώνει τις γλωσσ-

¹ «Διάφορα», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 85, 18/5/1879.

² «Η νεοελληνική γλώσσα. Κρίσεις Γερμανού σοφού», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 171, 31/7/1906.

σικές θέσεις των συντελεστών του περιοδικού, κλείνει με τη φράση: «Σκέψου τώρα και τούτο φίλε μου... ίσια ίσια γιατί μιλούνε γλώσσα χυδαία μπόρεσαν κ' έκαμαν *Academie francaise*».¹

Η αδιάσπαστη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας – και μέσω αυτής του ελληνικού έθνους – είναι κάτι που επισημαίνεται συχνά από τους ξένους λόγιους κι επιστήμονες. Η *The Daily News* αναφέρει χαρακτηριστικά: «Από του Ομήρου μέχρι του Τζέτζου η συνέχεια των ελληνικών γραμμάτων είναι αδιάκοπος».² Ο Γάλλος αρχαιολόγος Charles Lenormant, υποστηρίζει πως η γλώσσα των Ελλήνων της νότιας Ιταλίας κατά τον Μεσαίωνα δεν ήταν κατάλοιπο της αρχαίας ελληνικής, αλλά σύγχρονη βυζαντινή. Στα γραπτά μνημεία της εποχής «...δυνάμεθα να κατίδωμεν την από της φιλολογικής και επισήμου βυζαντινής γλώσσας εις την νεοελληνικήν μετάβασιν».³ Ο J. Serrp⁴ παραλληλίζει τους δημοτικούς στίχους που τραγούδησαν οι χωριατοπούλες του Παρνασσού στη βασίλισσα Αμαλία όταν επισκέφθηκε τον τόπο τους το 1845, με τα πανηγυρικά τραγούδια που ακούγονταν κατά την πομπή των Παναθηναίων στην αρχαία Αθήνα. Επιδοκιμάζει μάλιστα τον συμπατριώτη του M. Deffner,⁵ ο οποίος παίρνει θέση «...κατά της υπερβολικής τάσεως προς καθαρισμόν της γλώσσας, δι' ου οι φιλόλογοι ηθέλησαν ν' απορρίψωσι λέξεις αρχαιοπαράδοτα δικαιώματα έχουσας και διαρκώς ανά το στόμα του λαού φερομένας, ως π. χάριν την λέξιν “νερό” αντι “ύδωρ”».⁶ Η Κωνσταντινούπολις με αφορμή μία διάλεξη του G. Fougeres επισημαίνει ότι ο Γάλλος αρχαιολόγος «...ου παύεται διακηρύττων ότι το ελληνικόν έθνος... ζη εισέτι κατορθώσαν να διατηρήση αλώβητα σχεδόν την γλώσσαν, τα ήθη και τας παραδόσεις των προγόνων του».⁷

Χαρακτηριστικά είναι και τα δημοσιεύματα της *Νέας Επιθεωρήσεως* σχετικά με τη συζήτηση που διεξάγεται στον αμερικανικό Τύπο, με αφορμή ένα άρθρο του I. Γεννάδιου σε περιοδικό των ΗΠΑ. Σε αυτά παρουσιάζονται οι δηλώσεις ελληνιστών που υπο-

¹ Μικρογιάννης, «Γαλλικά», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 35, 12/10/1896, σελ. 279.

² «Διάφορα», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 85, 18/5/1879. Ο Τζέτζης που αναφέρεται στο δημοσίευμα είναι πιθανότατα ο Βυζαντινός λόγιος του 12^{ου} αιώνα Ιωάννης Τζέτζης, ο οποίος έγραψε ποιήματα σε δεκαπεντασύλλαβο δημοτικό στίχο, τον στίχο δηλαδή που χρησιμοποιείται κατά κόρον αργότερα στα δημοτικά τραγούδια.

³ «Ο εξελληνισμός της Ιταλίας κατά τον μέσον αιώνα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4916, 30/9/1885.

⁴ Ο Johann Nepomuk Serrp (1816 – 1909) ήταν καθηγητής Ιστορίας στο πανεπιστήμιο του Μονάχου, ενώ ασχολήθηκε και με την πολιτική, καταφέροντας να εκλεχθεί στη Βαυαρική Βουλή και στο Κοινοβούλιο της Φραγκφούρτης, την πρώτη εκλεγμένη βουλή της ενωμένης Γερμανίας.

⁵ Ο Joseph Michael Deffner (1848 – 1934) ήταν Γερμανός κλασικός φιλόλογος και γλωσσολόγος που έγινε γνωστός για τις μελέτες του πάνω στην Τσακωνική διάλεκτο. Από το 1871 εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα, παίρνοντας και την ελληνική υπηκοότητα. Διετέλεσε καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών κι υποδιευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας.

⁶ «Η από των αρχαίων καταγωγή των νεωτέρων Ελλήνων», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5486, 26/9/1887.

⁷ Γ.Π., «Εκ Παρισίων», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 19, 24/1/1904.

στηρίζουν ότι η σύγχρονη ελληνική δεν έχει καμία ουσιώδη διαφορά από τη γλώσσα του Πλάτωνα. Επισημαίνεται μάλιστα ότι «...η ελληνική ως γράφεται και ομιλείται αυτή σήμερα είναι αξιοσημείωτον φαινόμενον εν τη φιλολογία του Κόσμου· περίεργον δε πράγματι είναι ότι η γλώσσα, εις την οποίαν εξεφράσθησαν αι ύψισται ιδέαι των μεγαλειτέρων ποιητών, των σοφών φιλοσόφων, των ευγενών, εξόχων και καλλιτέρων διδασκάλων κατά τους παναρχαίους χρόνους διατελεί έτι η ζώσα γλώσσα εκατομμυρίων Ελλήνων εν τη Ανατολική Ευρώπη και Μικρασία».¹

Όπως είναι φυσικό, το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα δε μένει ασχολίαστο στους κύκλους των Ευρωπαίων – και όχι μόνο – λογίων. Ο J.S. Blackie σε διάλεξή του στη Βασιλική Εταιρία του Εδιμβούργου το 1892 υποστηρίζει ότι χάρη στον Α. Κοραή το ύφος των μορφωμένων της Βυζαντινής εποχής συνδυάστηκε με το δημώδες, ώστε να προκύψει η σύγχρονη ελληνική φιλολογική γλώσσα. Παρατηρεί ότι οι διαφορές μεταξύ των «*παλαιών ρωμαϊκών*» και του «καθαρού ύφους» έχουν σχεδόν εξαλειφθεί και παραλληλίζει τη δημοτική με τη σκωτσέζικη διάλεκτο: έχει τα θέλητρα της που την καθιστούν κατάλληλη για την ποίηση, αλλά δε θα μπορούσε ποτέ να χρησιμοποιηθεί από του άμβωνος, ή από του βήματος της Βουλής.² Η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει το 1906 αποσπάσματα από μια επιστολή του Γερμανού Η. Krüger γραμμένη στα ελληνικά, όπου καταδικάζεται η αντιεπιστημονική προσέγγιση των δημοτικιστών στο γλωσσικό ζήτημα. Σύμφωνα με τον συντάκτη της επιστολής, από τη στιγμή που εκδόθηκε το «Ταξίδι» η συζήτηση για τη γλώσσα «...μετεβλήθη εις φιλονικίαν φοβεράν, προσωπικήν, εξευτελιστικήν...» γιατί «...οι Ψυχαρισταί ... επιζήτησαν να γελωτοποιήσωσιν ουχί μόνον την γλώσσαν, ην αποδοκιμάζουσιν αλλά και τους γράφοντας αυτήν, ήτοι όλο το έθνος».³ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία στρεβλών εντυπώσεων για την ελληνική γλώσσα στην Ευρώπη, ακόμα κι από επιστήμονες. Η ίδια εφημερίδα αναφέρει μία «ιστορική συνεδρίαση» που οργάνωσαν οι ομογενείς στο Σικάγο, με την παρουσία μάλιστα και του δημάρχου της πόλης. Χαρακτηρίζει ως «*ιδιαιτέρως δε αξιομνημόνευτα και όσα περί της γλώσσης ημών ελέχθησαν υπό των εξοχοτήτων της αμερικανικής μεγαλοπόλεως, άτινα καταισχύνουσι τους ευτελείς και ανισορρόπους μαλλιαρούς*».⁴

Μια ενδιαφέρουσα άποψη παρουσιάζει ο καθηγητής Λεωτσάκος του πανεπιστημίου της Pennsylvania. Κατά τη γνώμη του η νέα ελληνική αποτελείται από τρία στοιχεία:

¹ «Η ελληνική γλώσσα εν Αμερική», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1266, 19/1/1895.

² «Ο καθηγητής Μπλακής περί ελληνικής φιλολογίας», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6840, 20/5/1892.

³ «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 182, 12/8/1906. Βλ. επίσης: Πανηγυριστής, «Η επίδρασις των Ψυχαριστών», *Ταχυδρόμος*, 15/2/1905, στο: Κ. Μπαϊβεργτιάν (2008), σελ. 288.

⁴ «Η ιστορική συνεδρίασις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 17, 21/1/1906.

τις διαλέκτους, που χρησιμοποιούνται μόνο τοπικά, την κοινή (ή ρωμαϊκή) και τη φιλολογική γλώσσα. «*Η κοινή γλώσσα υφίσταται εξ αντιδράσεως κατά του ζυγού της γραμματικής και θα υφίσταται εφ' όσον και φιλολογική υφίσταται· εάν η φιλολογική εκλείψει, θα εκλείψει επίσης και η κοινή, διότι δεν θα υπάρχει αντικείμενον καθ' ου να αντιδράση. Καλόν ότι ούτως έχει το πράγμα διότι ο ανταγωνισμός ούτος έχει σωτήριον επιρροήν επ' αμφοτέρων τούτων, καθ' όσον αναχαιτίζει την μεν από του να φθάση εις σχολαστικήν μορφήν, την δε από του να φθάση επίσης εις χυδαίαν*».¹ Ο Έλληνας καθηγητής υποστηρίζει ότι η απλή κι ανεπιτήδευτη κοινή είναι η γλώσσα που χρησιμοποιούν όλοι όταν βρίσκονται με την οικογένεια και τους φίλους τους, ενώ και η φιλολογική/δημοσιογραφική γλώσσα είναι εξίσου φυσική για τον λαό, αφού σε διαφορετική περίπτωση καμία εφημερίδα δε θα μπορούσε να συνεχίσει την έκδοσή της.

Σε κάποιες περιπτώσεις ο Τύπος σταχυολογεί δηλώσεις ξένων λογίων που δεν αναφέρονται συγκεκριμένα στο γλωσσικό ζήτημα, αλλά ταιριάζουν με τις θέσεις που υποστηρίζει το εκάστοτε έντυπο. Η *Κωνσταντινούπολις* χαρακτηρίζει «*διδασκικώτατα δι' ημάς εν σχέσει προς το γλωσσικόν ζήτημα...*»² τα λόγια του Frédéric Masson κατά την εισοδό του στη Γαλλική Ακαδημία. Ο Γάλλος ιστορικός είχε αναφέρει απλώς ότι η γραπτή γλώσσα κάθε έθνους είναι η ίδια η αθανασία του και γι' αυτό πρέπει να προφυλάσσεται η μορφή της και να διατηρείται το πνεύμα της. Η ίδια εφημερίδα μεταφέρει στις στήλες της ένα απόσπασμα από έργο του Edmondo de Amicis που αποτελεί «*...πολύτιμον... συμβολήν και δια το παρ' ημίν γλωσσικόν ζήτημα, διότι υπό τύπον υποθηκών προς νεανίαν ο Δε Αμίτση απαντά εις τους Ψυχάρηδες και τους Πάλληδες της πατρίδος του...*».³ Στο απόσπασμα σημειώνεται με έντονα γράμματα το χρέος που έχει ο καθένας να χρησιμοποιεί την εθνική γλώσσα αντί της τοπικής διαλέκτου, όπως και η σύσταση να μη συγχέεται η φυσική κι αναπόφευκτη μεταβολή της γλώσσας με τη διαφθορά της. Ακόμα, το καθήκον κάθε πολίτη να διαφυλάξει τη γλώσσα από τη διαφθορά και να την παραδώσει στην επόμενη γενιά «*άθικτον και άσπιλον*», ταυτίζεται με την αγάπη προς την πατρίδα.

Η *Νέα Επιθεώρησις* με αφορμή ένα έργο του Γάλλου ακαδημαϊκού Gaston Paris συγκρίνει την προσπάθεια του ποιητή Frédéric Mistral να αναζωπυρώσει τη χρήση της προβηγκιανής διαλέκτου εις βάρος της γραπτής γλώσσας, με την κίνηση των δημοτικιστών. Ο συντάκτης υπενθυμίζει ότι και σε άλλες περιπτώσεις «*...επεχείρησάν τινες όπως*

¹ «Η ελληνική γλώσσα εν Αμερική», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1443, 10/10/1895.

² «Ειδήσεις. Εις Γάλλος ακαδημαϊκός και το γλωσσικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 36, 14/2/1904.

³ «Το γλωσσικόν ζήτημα. Μία πολύτιμος εξ Ιταλίας συμβουλή – Ο Δε Αμίτση περί γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 35, 14/2/1905.

αναζωογονήσωσι και κρυσταλλώσωσιν εν γραφομένω λόγω παρηκμακυίαν διάλεκτον, ακουομένην μόνον εκ του στόματος των αγροτών και του χυδαίου όχλου»,¹ αλλά όλοι απέτυχαν. Η γλώσσα της δημοτικής ποίησης, στην οποία στηρίχθηκαν όλες αυτές οι προσπάθειες, έχει τις φυσικές της καλλονές και χάρες, αποτελεί όμως «έντεχνον μωσαικόν» και όχι «αμιγή διάλεκτο». «Τοιαύτη είναι η χυδαία γλώσσα ην κατεσκεύασεν ο κατά τα άλλα λίαν ελλόγιμος και αξιότιμος καθηγητής Κ. Ψυχάρης και ήτις απέθανεν άμα τη γενέσει της»,² επισημαίνει.

Η Βοσπορίς καλεί τους «αγαπητούς κυρίους καρηκομόωντες» να προσέξουν τις αντιδράσεις των Γάλλων στην απλούστευση της ορθογραφίας της γλώσσας τους και τη διαφανόμενη κατάργηση της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Ο ανώνυμος αρθρογράφος τον οποίο επικαλείται το περιοδικό, προβλέπει τον αφανισμό της γαλλικής γλώσσας, αφού «έκαστος θα γράφη αγνοών την ετυμολογίαν των εν χρήσει λέξεων, συν τη απλουστεύσει δε της ορθογραφίας θα επέλθη η κατάργησις αυτής, τουθ' όπερ θα επιφέρη το αυθαιρέτον των τύπων και συνεπώς την δυσκολίαν της αναγνώσεως».³ Ωστόσο σε παλιότερα δημοσιεύματά τους, τόσο η Κωνσταντινούπολις όσο κι ο Ταχυδρόμος επαινούσαν τον Γάλλο υπουργό παιδείας για την απόφασή του να απλοποιήσει την ορθογραφία και τη σύνταξη της γαλλικής γλώσσας. Αμφότερες οι εφημερίδες χαρακτήριζαν την επιμονή σε πολύπλοκους και ξηρούς τύπους γραμματικής και ορθογραφίας «μάστιγα του ανθρώπινου πνεύματος» και «άσκοπες μικρολογίες» που κατασπαταλούν τον πολύτιμο χρόνο των μαθητών.⁴ Τα σχόλια των δύο αυτών δημοσιευμάτων για τη γαλλική γλώσσα ταυτίζονται σχεδόν με τις θέσεις των δημοτικιστών για την ελληνική.

Σε άλλες περιπτώσεις απλώς καταγράφονται σχόλια υπέρ της καθαρεύουσας ή/και κατά της δημοτικής. Σε επιστολή του προς τον Κλ. Ραγκαβή ο – φοιτητής τότε – Herbert Krüger εκφράζει τον θαυμασμό του για την «κρυστάλλινη» καθαρεύουσα κι αποδοκιμάζει το «...επικρατούν σύστημα της αυθαιρέτου αναμίξεως αρχαίων και νέων τύπων...».⁵ Ο Α. Σκουφόπουλος, σχολιάζοντας στο Νέον Πνεύμα μια ομιλία του U. von Wilamowitz-Möllendorff με θέμα «Ο ελληνισμός ως ζώσα δύναμις», ξεσπά κατά των δημοτικιστών: «Αγράμματα παιδάρια, στρεβλωταί της γλώσσης μας, της ιδικής μας, της ελληνικής μας γλώσ-

¹ «Δημώδης γλώσσα», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1684, 31-12/9/1896.

² «Δημώδης γλώσσα», όπ.π..

³ «Τα ελληνικά γράμματα και η γαλλική ορθογραφία», *Βοσπορίς*, τχ. 4, 20/5/1904, σελ. 46.

⁴ Βλ. «Μία μεταρρύθμισις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 190, 25/8/1900 & «Εν Κωνσταντινουπόλει, τη 25 Σεπτεμβρίου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 709, 25/9/1900.

⁵ «Αι ελληνικά σπουδαί εν τη αλλοδαπή», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 15, 22/1/1900.

σης, δεν φθάνει η φωνή των μεγάλων, των πραγματικών φιλελλήνων μέχρι των παρακρουότων ώτων σας και δεν εξεγείρεται η ελληνική ψυχή σας διαμαρτυρομένη κατά του βανδαλισμού των ιδεών και της αντανάκλασέως των;».¹ Το 1911, εν μέσω των γεγονότων στο Ζωγράφειο, ο Ταχυδρόμος μεταφέρει την είδηση πως ο Γάλλος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Maurice Bompard, σε συνάτησή του με τον Πατριάρχη «...εξεφράσθη μετ' ενθουσιασμού περί της αθανάτου γλώσσης και μεγάλην εξέφρασε απορίαν ότι ευρίσκονται άνθρωποι αποπειρώμενοι να καταστρέψωσι το αριστοτέχνημα του ανθρωπίνου λόγου».²

Την ίδια χρονιά τα Χρονικά μεταφέρουν τις απόψεις του Ph. Lebesgue,³ που υποστηρίζει ότι η ελληνική γραμματική «...πρέπει να καθορισθή επί τη βάσει των δημοτικών τραγουδιών, ουχί δε όπως εν Γαλλία επί τη βάσει των αρίστων συγγραφέων, διότι οι άριστοι Νεοέλληνες συγγραφείς δεν παρουσιάζουν γλωσσικήν ενότητα».⁴ Ο Γάλλος λογοτέχνης αρνείται να αναγνωρίσει την ύπαρξη δύο παραλλαγών στην ίδια γλώσσα εκ των οποίων η μία έχει υψηλή μορφωτική αξία κι η άλλη όχι. Άλλωστε, γράφει, «πώς να αρνηθή τις την φιλολογικήν αρετήν μιας γλώσσης που παρήγαγε σημαντικά έργα ως τον Εθνικόν Ύμνον;».⁵ Λίγους μήνες αργότερα, το ίδιο περιοδικό αναφέρεται σε δημοσίευμα πέντε Γερμανών επιστημόνων, οι οποίοι «...φυσικά κατακεραυνώνουν τους καθαρευουσιάνους, που με τα αντιδραστικά τους κινήματα εμποδίζουν την πρόοδο του έθνους και της λογοτεχνίας...».⁶ Δυστυχώς, αναφέρει ο συντάκτης, ο μικρός χώρος του περιοδικού δεν επιτρέπει την αναδημοσίευση ολόκληρου του άρθρου των Γερμανών καθηγητών.

Στην Ιταλία καταγράφεται δραστηριότητα γύρω από τη μελέτη και τη διάδοση της νεοελληνικής γλώσσας και φιλολογίας με επίκεντρο το Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών της Napoli. Ο καθηγητής F. de Simone Brouwer «...εκφράζει την γνώμην όπως επέλθη συνδυασμός τις μεταξύ της γνησίας δημοτικής και της καθαρευούσης, εις τρόπον ώστε να καταστή αύτη κοινή των απανταχού Ελλήνων λαλουμένη και γραφομένη γλώσσα».⁷ Ωστόσο συνεργασία με το ελληνικό κράτος, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ακόμα και με ελληνικά περιοδικά δεν υφίσταται, όπως καταγγέλλει ο A. Palmieri, διευθυντής του Νεοελλη-

¹ Α. Σκουφόπουλος, «Ο Βιλαμόβιτς και η Ελλάς», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 22, 22/3/1909, σελ. 354.

² «Το γλωσσικόν ζήτημα. Ο πρεσβευτής της Γαλλίας περί της ελληνικής γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3906, 12/5/1911.

³ Philéas Lebesgue (1869 – 1958): Γάλλος λογοτέχνης, εκδότης του φιλολογικού περιοδικού *Mercure de France*. Εκεί δημοσίευε κριτικά σημειώματα για έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας υπό το ψευδώνυμο *Démétrius Astériotis*. Βλ. Ε. Παρισιάδου (2012), σελ. 31.

⁴ «Ιδικά μας και ξένα. Το γλωσσικόν ζήτημα», *Χρονικά*, τχ. 3, 1/9/1911, σελ. 36.

⁵ «Ιδικά μας και ξένα. Το γλωσσικόν ζήτημα», όπ.π..

⁶ «Ιδικά μας και ξένα. Για το γλωσσικό ζήτημα», *Χρονικά*, τχ. 17, 1/4/1912, σελ. 212.

⁷ «Φιλολογία, Τέχνη, Επιστήμη. Τα νεοελληνικά γράμματα εν Ιταλία», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 32, 31/5/1909, σελ. 94.

νικού Τμήματος του Ινστιτούτου, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται το έργο του.¹ Αυτή την έλλειψη συνεργασίας ο *Λόγος* τη στηλιτεύει και την ταυτίζει με τη στάση των επίσημων ελληνικών θεσμών απέναντι στη δημοτική: «*Είναι το χυδαίο πείσμα της Πολιτείας, κάτω, και της Εκκλησίας εδώ, που δένει τον Προμηθέα της νεοελληνικής σκέψης πάνω στο βράχο του στείρου προγονισμού... Θαυμάζονται η νεοελληνική ποίηση και το διήγημα από τους ξένους. Μεταφράζονται σ' όλες τις πολιτισμένες γλώσσες. Διαβαίνει η φήμη τους τον ωκεανό. Και μονάχα, το κατώφλι των σχολειών μας δεν μπορεί να περάσει. Εκεί έχει στηθεί ο πιο άγριος πόλεμος ενάντια στο νεοελληνικό πνεύμα*».²

8.4. Η απόρριψη του Fallmerayer

Η θεωρία που διατύπωσε το 1830 ο J.P. Fallmerayer για την καταγωγή των νεοελλήνων προκάλεσε κύμα αντιδράσεων σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ταυτόχρονα όμως επέδρασε καταλυτικά στην ανάπτυξη της ιστορικής, λαογραφικής και γλωσσολογικής έρευνας στην Ελλάδα.³ Δεδομένου ότι ο αυστριακός περιηγητής υποστήριξε με πάθος σε άρθρα που δημοσίευε και έργα που εξέδιδε τη θεωρία του ως το τέλος της ζωής του το 1861, δεν είναι παράξενο που ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης ασχολείται με το ζήτημα. Αυτό που προξενεί εντύπωση όμως, είναι πως σχετικά δημοσιεύματα βρίσκουμε σε εφημερίδες και περιοδικά της Πόλης ακόμα και μετά από 50 χρόνια. Το γεγονός συνδέεται άμεσα με τη συζήτηση του γλωσσικού ζητήματος, καθώς η γλώσσα των σύγχρονων Ελλήνων συνιστά ένα από τα βασικότερα επιχειρήματα για την απόρριψη της θεωρίας του J.P. Fallmerayer.

Η πρώτη σχετική αναφορά καταγράφεται στην *Αρμονία* το 1866. Ο δικηγόρος Ι. Βενιζέλος από την Ερμούπολη της Σύρου δημοσιεύει μια αγγελία για να διαφημίσει το βιβλίο του με τίτλο: «Παροιμιαί δημώδεις». Πρόκειται για τη δεύτερη, επαυξημένη έκδοση ενός έργου που σκοπό έχει να αποδείξει τη γνησιότητα της καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων μέσω της λαογραφίας: «...διότι τα τε ήθη και έθιμα των νυν Ελλήνων και μάλιστα

¹ Δρ. Αυρήλιος Παλμιέρη, «Γράμματα. Από τη Ρώμη. Η μελέτη της σύγχρονης Ελλάδας στην Ιταλία», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1922, σελ. 457.

² «Χρονικά. Dr Aurelio Palmieri», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1922, σελ. 464.

³ Βλ. Γ. Βελουδής (1982), σελ. 24.

αι παροιμίες γίνονται, κατά την γνώμην λογίων και σπουδαίων γραμματικών, ζώντες μάρτυρες της από των αρχαίων Ελλήνων καταγωγής ημών, και ανατρέπουσιν άρδην τα περί αυτής σοφιστικά και τερατώδη επιχειρήματα του μισελληνικωτάτου Φαλμεραυέρου...».¹ Επιπλέον, ο συγγραφέας αναφέρει και την άποψη του Α. Κοραή ότι οι παροιμίες, το λεκτικό των οποίων αποδεικνύει την αρχαιότητά τους, αποτελούν μια πρώτης τάξεως αφορμή για την εξέταση του θησαυρού της «λαλουμένης» γλώσσας.

Λίγους μήνες αργότερα η *Νέα Επτάλοφος* δημοσιεύει μία διάλεξη που έχει δώσει ο Στ. Καραθεοδωρής στο Βερολίνο, στην οποία μάλιστα παρέστη και η βασίλισσα της Πρωσίας. Ο γραμματέας της οθωμανικής πρεσβείας επισημαίνει πως στα δημοτικά τραγούδια συναντά κανείς πανάρχαιες συνήθειες και προλήψεις, οι οποίες αποτελούν ανάμνηση της αρχαίας Ελλάδας. Φαίνεται λοιπόν ξεκάθαρα ο σύνδεσμος του σύγχρονου λαού με την κλασική αρχαιότητα, οπότε στοιχειοθετείται ακόμα μία απόδειξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους. Το στοιχείο αυτό μπορεί να προστεθεί στις μελέτες έγκριτων Γερμανών ιστορικών, που έχουν ήδη ανασκευάσει τη θεωρία του J. P. Fallmerayer.² Στο ίδιο περιοδικό ο Β. Γαβριηλίδης επιχειρηματολογεί εναντίον όσων «...εζήτησαν να καταθράυσουν τους συνδέοντας την αρχαίαν μετά της μέσης ελληνικής ιστορίας κρίκους και μεσότοιχον ν' ανεγείρωσι μεταξύ αρχαίου και νέου ελληνισμού».³ Σύμφωνα με την άποψή του η καλλιέργεια και ανάπτυξη της νεοελληνικής ποίησης και φιλολογίας, καθώς και οι εργασίες των Α. Κοραή, Κ. Οικονόμου και Κ. Ασώπιου για την αναγέννηση του έθνους μέσω της αναγέννησης της γλώσσας αποτελούν αδιάσπιστα στοιχεία για τους ακατάλυτους δεσμούς μεταξύ αρχαίων και νέων Ελλήνων.

Αυτό που ο Ι. Βενιζέλος προσπαθεί να πετύχει μεμονωμένα, ο ΕΦΣΚ το κάνει στόχο μιας διαρκούς συλλογικής προσπάθειας. Στις ετήσιες εκθέσεις του Ζωγράφειου Διαγωνισμού «Περί συλλογής των ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού» γίνονται κάποιες έμμεσες αναφορές. Το 1874 ο Γ. Χασιώτης διαπιστώνει πως χάρη στις συλλογές που έχουν κατατεθεί στον διαγωνισμό «...σπουδαία εξάγομεν συμπεράσματα περί του αδιασπάστου εθνικού ημών συνδέμου, ον οι αιώνες και αι βαρβαρικά επιδρομαί δεν ηδυνήθησαν να καταστρέψωσιν».⁴ Το ελληνικό έθνος, παρά τη μακραίωνη και σκληρή δουλεία,

¹ Ι. Βενιζέλου, «Αγγελία», *Αρμονία*, αρ.φ. 226, 28/4/1866.

² Βλ. Στ. Καραθεοδωρή, «Η νεωτέρα δημοτική ποίησης και η κλασική αρχαιότης», *Νέα Επτάλοφος*, τχ. 40, 31/8/1866, σελ. 721.

³ Β. Γαβριηλίδη, «Το Πανόραμα του Βυζαντινού Ελληνισμού και η αναγέννηση της Ελλάδος», *Επτάλοφος*, τομ. Β', τχ. Α', Ιουλιος 1869, σελ. 385.

⁴ Γ. Χασιώτη, «Εκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής επί του περί Συλλογής ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του ελληνικού λαού Ζωγραφείου διαγωνίσματος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σελ. 274.

«...ουδέποτε' ελησμόνησε την ευγενή αυτού και χαρίεσαν γλώσσαν, ούδ' απεμακρύνθη εν χρόνοις χαλεποίς των παραδόσεων αυτού και εθίμων».¹ Το 1884 ο Κ. Ξανθόπουλος, αφού τονίζει πως η ελληνική γλώσσα είναι μία και η αυτή από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή, καταλήγει: «...το έθνος είναι η γλώσσα· η δε ζωή της γλώσσας είναι ζωή του έθνους, και η ιστορία της γλώσσας είναι ιστορία του έθνους».²

Στην έκθεση όμως που παρουσιάζει το 1882 ο Α. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς δεν υπάρχει τίποτα το έμμεσο. Ο εισηγητής υπενθυμίζει πως έχουν περάσει 40 χρόνια από τότε που ο Αναστάσιος Λευκίας κατέρριπτε τους ισχυρισμούς του J.P. Fallmerayer χρησιμοποιώντας δημοτικά τραγούδια, ήθη, έθιμα και λοιπά ζώντα μνημεία της γλώσσας για να αποδείξει τη συνέχεια του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή.³ Στο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει, όλες οι παραπλήσιες θεωρίες έχουν συζητηθεί και αποδειχθεί ψευδείς στην Ελλάδα και την Ευρώπη «...μόνον δε και πράγματι δια της περισυναγωγής και εκδόσεως των ζώντων της ημετέρας γλώσσας μνημείων επετέυχθη η λαμπρά αύτη νίκη...».⁴ Αναφέρει την *Πανδώρα* ως το πρώτο περιοδικό που προχώρησε στη συστηματική δημοσίευση τέτοιων γλωσσικών μνημείων. Το παράδειγμά της ακολούθησαν κι άλλα έντυπα μέχρι που το πατριωτικό αυτό έργο, που απέδειξε με ζωντανές μαρτυρίες την καταγωγή των νέων Ελλήνων, ανέλαβε ο ΕΦΣΚ συστήνοντας τους διαγωνισμούς του.

Ιδιαίτερο βάρος δίνεται από τον Τύπο στις μαρτυρίες ξένων λογίων κι επιστημόνων. Το 1869 η *Επτάλοφος* δημοσιεύει ένα πολυσέλιδο άρθρο του C. Wachsmuth.⁵ Ο Γερμανός πανεπιστημιακός αναφέρεται στη θεωρία του J.P. Fallmerayer, όπως και στις προσπάθειες των Ελλήνων να την αντικρούσουν και δηλώνει ότι η επιμελής χρήση των σχετικών πηγών οδηγεί σε εντελώς διαφορετικά συμπεράσματα. Κύρια θέση στην επιχειρηματολογία του C. Wachsmuth κατέχει η γλώσσα, η οποία «...είναι μια περαιτέρω της αρχαίας δημώδους μόρφωσης, φυσικώς κατά την περίοδον του πάντα μεταβάλλοντος χρόνου προελ-

¹ Γ. Χασιώτη, όπ.π., σελ. 282.

² Κ. Ξανθόπουλος, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα περιοδικόν*, τομ. ΙΕ', 1884, σελ. 116.

³ Στο κείμενο ο Α. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς τον αναφέρει με το όνομα: «Αναστάσιος Λευκίου ο Οικονόμου». Δεν γνωρίζουμε αν αυτό οφείλεται σε λάθος του συγγραφέα ή αν έχει γίνει επί τούτου, ώστε να τονισθεί το γεγονός ότι ο Κ. Οικονόμου ο εξ Οικονόμων υπήρξε δάσκαλος του Α. Λευκία. Το έργο στο οποίο αναφέρεται ο εισηγητής φέρει τον τίτλο: «Ανατροπή των δοξασάντων, γραψάντων και τύποις κοινωνικών, ότι ουδείς των νυν την Ελλάδα οικούντων απόγονος των αρχαίων Ελλήνων εστίν», είναι γραμμένο στην ελληνική και τη λατινική γλώσσα κι εκδόθηκε το 1843 στην Αθήνα.

⁴ Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως, «Ζώντα μνημεία της ελληνικής γλώσσας. Έκθεσις του Ζωγραφείου διαγωνίσματος κατά το συλλογικόν έτος 1881 – 1882», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3979, 7/7/1882.

⁵ Ο Curt Wachsmuth (1837 – 1905) ήταν Γερμανός καθηγητής κλασικής φιλολογίας και αρχαίας ιστορίας. Δίδαξε στα πανεπιστήμια του Μάρμπουργκ, του Γκέτινγκεν, της Χαϊδελβέργης και της Λειψίας.

θούσα...»,¹ αναμιγμένη με λίγες τουρκικές και ιταλικές λέξεις κι ελεύθερη από κάθε σλαβική επιρροή. Τις αποδειξίς ότι η νέα ελληνική είναι γνήσια απόγονος της αρχαίας, παρέχουν οι διασωθείσες λέξεις, φράσεις και τύποι που είναι ισοδύναμοι με τις λέξεις στα αρχαία μνημεία της κλασικής φιλολογίας. Το άρθρο κλείνει με το συμπέρασμα ότι η αμερόληπτη έρευνα τεκμηρίωσε πως αρκετά στοιχεία των αρχαίων έχουν διασωθεί και στους νέους Έλληνες, αλλά εάν δεν φροντίσουν οι ίδιοι για την εσωτερική τους αναγέννηση υπάρχει ο κίνδυνος να εκπληρωθούν οι «προφητείες», όπως τις χαρακτηρίζει, του J.P. Fallmerayer.

Το επόμενο έτος η *Κωνσταντινούπολις* ενημερώνει πως ο καθηγητής του πανεπιστημίου της Βιέννης F. Miklosich² έχει εκδώσει ένα έργο «...περί των εν τη νεωτέρα ελληνική γλώσση σλαβικών στοιχείων ένθα ανασκευάζει πολλάς των παραδοξολογιών του Φαλμεράυερ...».³ Την αυθεντία του Σλοβένου πανεπιστημιακού επί των σλαβικών γλωσσών επικαλείται και ο J. Sepp όταν το 1887 δίνει μια διάλεξη στη Γεωγραφική Εταιρεία του Μονάχου. Υποστηρίζει πως η θεωρία του J.P. Fallmerayer εκπορεύεται κυρίως από τα φιλορωσικά του αισθήματα και χρησιμοποιεί ονόματα και τοπωνύμια της σύγχρονης ελληνικής μαζί με πλήθος άλλων επιχειρημάτων, προκειμένου να αποδείξει την καταγωγή των νέων Ελλήνων από τους αρχαίους.⁴ Τέλος, επισημαίνει ότι τα συμπεράσματα του αυστριακού περιηγητή, τα οποία στηρίζονται στη μελέτη αρχαίων χειρογράφων, έρχονται σε αντίθεση με την «*πέιραν του κόσμου*», τη σύγχρονη πραγματικότητα δηλαδή, όπως την παρατήρησε και τη βίωσε ο ίδιος στις περιηγήσεις του ανά την Ελλάδα.⁵

Ένας ακόμα Γερμανός επιστήμονας που απορρίπτει τη θεωρία του J.P. Fallmerayer είναι ο A. Thumb.⁶ Ο Γερμανός γλωσσολόγος μάλιστα, είχε την ευκαιρία να παρουσιάσει μία από τις μελέτες του σε τακτική συνεδρίαση του ΕΦΣΚ το 1894. Σύμφωνα με τη *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρηση*, η συγκεκριμένη μελέτη αποδεικνύει την ελληνικότητα των Τσακώνων, «...ους τινες μετά τον Fallmerayer Σλάβους όλως μετεβάπτισαν ελαφρά τη καρδία ή μάλλον ελαφρώ τω πνεύματι, διότι και η γλώσσα αυτών επιστημονικώς

¹ C. Wachsmuth (μτφρ. Εμ. Γαλανού), «Η αρχαία Ελλάς εν τη νέα», *Επτάλοφος*, τχ. β', 8/1869.

² Ο σλοβενικής καταγωγής Franz Miklosich (1813 – 1891) κατείχε την έδρα της Σλαβικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Βιέννης και ήταν μέλος της Ακαδημίας της Βιέννης. Στις μελέτες του, που επέφεραν δραστικές αλλαγές στις σπουδές των σλαβικών γλωσσών, ασχολείται επίσης με την ελληνική, τη ρουμανική, τη βλάχικη, την αλβανική και τη ρομανι γλώσσα.

³ *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 819, 7/7/1870.

⁴ Βλ. J. Sepp, «Η εκ των αρχαίων καταγωγή των νεωτέρων Ελλήνων», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5486, 26/9/1887.

⁵ Βλ. J. Sepp, «Η εκ των αρχαίων καταγωγή των νεωτέρων Ελλήνων», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5488, 29/9/1887.

⁶ Ο Albert Thumb (1865 – 1915) σπούδασε και δίδαξε Συγκριτική Φιλολογία και Νέα Ελληνικά στα πανεπιστήμια του Freiburg, του Marburg και του Strassburg. Πήρε ξεκάθαρη θέση στο γλωσσικό ζήτημα, υποστηρίζοντας τη δημοτική γλώσσα.

δωρική και ο τύπος αυτών κατά τας μελέτας του κ. Thumb ελληνικός και αυτοί ελληνικότατοι».¹ Λίγα χρόνια αργότερα, το 1900, ο Γερμανός γλωσσολόγος υποστηρίζει σε νέα του μελέτη πως «...η γλώσσα των σημερινών Ελλήνων είναι πολύτιμον μνημείον της καταγωγής των· η νεοελληνική (δηλαδή δημώδης) γλώσσα δεν είναι η αρχαία, είναι όμως γνήσιον τέκνον, φυσική εξέλιξις της αρχαίας μητρός».² Το άρθρο της Κωνσταντινουπόλεως συνεχίζει επισημαίνοντας πως οι ξένες επιρροές στην ελληνική γλώσσα είναι τόσο ασήμαντες, που δεν την έχουν επηρεάσει περισσότερο απ' όσο την επηρέασε η εισαγωγή ξένων προϊόντων, όπως ο καφές ή η πατάτα, στην Ελλάδα. Αναφορά γίνεται και στο έργο του γλωσσολόγου G. Meyer,³ ο οποίος έχει εντοπίσει το σύνολο (μόλις 273) των «σλαβισμών» της ελληνικής γλώσσας κι εξάγεται το συμπέρασμα πως όλες οι απόπειρες να αποδειχθεί επιστημονικά ότι κάποια ξένη γλώσσα έχει συμβάλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της νέας ελληνικής, έχουν ναυαγήσει οικτρά.

Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκονται και οι επιστήμονες και λόγιοι στην Ελλάδα. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος από το βήμα του «Παρνασσού» υποστηρίζει ότι η γλώσσα είναι ένα από τα στοιχεία εκείνα που αποδεικνύουν τη συνέχεια του ελλητισμού. Οι δύο αντιμαχόμενες τάσεις – για εξαρχαϊσμό της γλώσσας ή υιοθέτηση του λαϊκού ιδιώματος – συνέργησαν ώστε να διαμορφωθεί η σύγχρονη ελληνική, την οποία σίγουρα θα μπορούσαν να κατανοήσουν και οι αρχαίοι Έλληνες. Ο Π. Καρολίδης κατά την ανακοίνωση των βραβείων για τον διαγωνισμό της Γλωσσικής Εταιρείας Αθηνών το 1905, αναφέρει πως σκοπός της έρευνας και μελέτης τοπικών γλωσσικών ιδιωμάτων «...είνε η απόδειξις του ενιαίου της φυλής από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον και η αναίρεσις ποικίλων επιστημονικών δήθεν θεωριών πολλών ξένων εθνολόγων, ότι η φυλή ημών εξηφανίσθη...».⁴ Το βαρύ αυτό έργο απόκειται στη γλώσσα που αποτελεί τη φυσική εκδήλωση του λαϊκού πνεύματος, την οποία ο εισηγητής διαχωρίζει από «...την φιλολογικήν γλώσσαν την διαπλασθείσαν υπό των λογάδων του έθνους...».⁵ Ο Κλ. Ραγκαβής από την άλλη, κάνει διαχωρισμό μεταξύ της γλώσσας των δημοτικών τραγουδιών και του ιδιώματος των μαλλιαρών, ενός «...κράματος της ιδίας αυτών εφευρέσεως, συγκειμένου εκ παντοίων γλωσσικών

¹ «Επιφυλλίς. Ποικίλη διάλεξις», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, τχ. 32, 12/6/1894, σελ. 626.

² «Τουμπ και Φαλμεράγερ», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 237, 20/10/1900.

³ Ο Γερμανός γλωσσολόγος Gustav Meyer (1850 – 1900) σπούδασε κλασική φιλολογία, Νέα Ελληνικά και Σανσκριτικά και δίδαξε στα πανεπιστήμια του Göttingen, της Πράγας και του Graz. Ασχολήθηκε ιδιαίτε- ρως με τις γλώσσες της χερσονήσου του Αίμου και απέδειξε πως η αλβανική γλώσσα ανήκει στην Ινδο- Ευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια.

⁴ «Η Γλωσσική εν Αθήναις Εταιρία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 134, 17/6/1905.

⁵ «Η Γλωσσική εν Αθήναις Εταιρία», ό.π..

συντριμμάτων».¹ Κατά τη γνώμη του τυχόν επικράτηση της γλώσσας αυτής «...ήθελε μαρτυρήσει περί ανιάτου εθνικής καταπτώσεως και επικυρώσει τους λόγους του Φαλμεράιερ...».²

Τον Ιανουάριο του 1912 το *Απ' Όλα* αποφασίζει να ασχοληθεί εκ νέου με το ζήτημα παρόλο που, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, η θεωρία αυτή έχει καταρρεύσει υπό το βάρος των επιστημονικών αποδείξεων Ελλήνων και ξένων ιστορικών. Την αφορμή δίνει κάποιο δημοσίευμα ενός μη κατονομαζόμενου καθηγητή του διεθνούς δικαίου στο Οθωμανικό πανεπιστήμιο, ο οποίος «...εξέθαψε το λησμονημένον ζήτημα της γνησιότητας της ελληνικής φυλής και έφερε πάλιν εις το μέσον την νεκράν πλέον θεώϊαν του Φαλμεράϊερ».³ Στο άρθρο παρουσιάζονται εν συντομία το βιογραφικό και η θεωρία του J.P. Fallmerayer κι αναφέρονται ως βασικά για την αντίκρουσή της τα έργα των Κ. Παπαρηγόπουλου και του Κ. Horf.⁴ Παρατίθενται επίσης τα κύρια επιχειρήματα με τα οποία αναιρείται η θεωρία, «εκ των οποίων δείκνυται, ότι ο Φαλμεράϊερ σκοπίμως ου μόνον παρημήνευσε τας ιστορικάς πληροφορίας, αλλά και εδημοσίευσε τας χειρογράφους πηγάς παρηλλαγμένας».⁵ Ο συντάκτης καταλήγει πως «...ο Ελληνισμός δεν είναι μόνον χώρα και αίμα, αλλά κυρίως ιδέα και συνείδησις...».⁶ Όσο οι σύγχρονοι Έλληνες εντυφούν στα αριστουργήματα και μιλούν τη γλώσσα των αρχαίων, θεωρίες όπως αυτή του J.P. Fallmerayer θα γκρεμίζονται σαν χάρτινοι πύργοι.

8.5. Η ερασμιακή προφορά

Η προφορά της ελληνικής γλώσσας είναι ένα θέμα που ξεφεύγει από τα όρια του ελληνισμού, καθώς συζητιέται από λόγιους, επιστήμονες και πολιτικούς σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ο ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης σχολιάζει τις απόψεις που παρουσι-

¹ «Μία συνέντευξις μετά του κ. Ραγκαβή», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 16, 24/1/1900.

² «Μία συνέντευξις μετά του κ. Ραγκαβή», όπ.π..

³ Φιλίστωρ, «Η γνησιότης της συγχρόνου ελληνικής φυλής», *Απ' Όλα*, τχ. 73, 7/1/1912, σελ. 1016.

⁴ Ο Karl Horf (1832 – 1873) ήταν ιστορικός. Εργάστηκε ως καθηγητής στα πανεπιστήμια της Βόννης, του Greifswald και του Königsberg. Μεγάλο μέρος του έργου του αποτελεί η μελέτη της ιστορίας της Μεσαιωνικής και Φραγκοκρατούμενης Ελλάδας, ενώ το βιβλίο του: «Οι Σλάβοι εν Ελλάδι», με το οποίο ανασκευάζει τη θεωρία του J.P. Falmerayer, μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1872.

⁵ Φιλίστωρ, «Η γνησιότης της συγχρόνου ελληνικής φυλής», όπ.π..

⁶ Φιλίστωρ, «Η γνησιότης της συγχρόνου ελληνικής φυλής», *Απ' Όλα*, τχ. 74, 14/1/1912, σελ. 1033.

άζονται κατά καιρούς και παρουσιάζει όχι μόνο τη γλωσσική ή παιδαγωγική, αλλά και την εθνική – πολιτική διάστασή τους.

Την πρώτη σχετική αναφορά βρίσκουμε στην *Αρμονία* το 1864. Η εφημερίδα μεταφέρει μια ανακοίνωση του Εμμανουήλ Καμάρα σε συνεδρίαση του ΕΦΣΚ. Σύμφωνα με τον ομιλητή, ο υπουργός παιδείας της Γαλλίας έχει ζητήσει γνωμοδότηση από την Ακαδημία των Επιγραφών σχετικά με το ζήτημα της εισαγωγής της σύγχρονης προφοράς στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Η παρισινή *Επιθεώρησης της Δημοσίου Εκπαίδευσως* σχολιάζει πως μεταξύ των γαλλικών σχολείων και των ελληνικών γραμμάτων «...υψούται ως άλλο τείχος της Κίνας η κατά Έρασμουν... προφορά. Ας προφέρωμεν την Ελληνικήν γλώσσαν ως οι απόγονοι του Σοφοκλέους και του Πλάτωνος και τότε θέλωμεν σπουδάξει γλώσσαν αληθώς ζώσα...».¹

Τρία χρόνια αργότερα ο *Νεολόγος* μεταφέρει στις στήλες του έναν διάλογο που διημείφθη στο ίδιο γαλλικό περιοδικό. Ο Μ. Breal, ενώ υποστηρίζει τη χρήση της δημοτικής γλώσσας, θεωρεί πως με τη σύγχρονη προφορά δημιουργείται σύγχυση λόγω των πολλών ομόηχων φωνηέντων και διφθόγγων. Επομένως, «... η πανεπιστημιακή προφορά, ει και πάντες συνήθως αποκαλούνιν αυτήν βάρβαρον, είναι εγγυτέρω της ετυμολογικής αληθείας ή η προφορά των σημερινών Ελλήνων».² Ο Ι. Βαλέτας τονίζει πως η σύγχρονη ελληνική προφορά έχει το κύρος της διατήρησης και χρήσης της από το ελληνικό έθνος δια μέσου των αιώνων, ενώ η ερασματική δεν είναι παρά «...παντοίων κεφαλών ιδιότροπον επινόημα πολλής τερατείας ανάμεστον».³ Επισημαίνει ακόμα ότι έχει απορριφθεί από πολλούς ευρωπαίους λόγιους ως αντιεπιστημονική και είναι θέμα χρόνου να τεθεί στο περιθώριο. Υπέρ της σύγχρονης προφοράς τάσσεται και ο Gustave Deville, ο οποίος θεωρεί πως η εισαγωγή της στην εκπαίδευση θα τονώσει το ενδιαφέρον των μαθητών και θα δώσει νέα ζωή στη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής.⁴

Ο Έλληνας πρεσβης στο Παρίσι, Α.Ρ. Ραγκαβής, χαρίζει το 1873 στον Συλλόγο προς ενίσχυση των ελληνικών σπουδών στη Γαλλία ένα αντίτυπο της γραμματικής της νέας ελληνικής που έχει συντάξει ο ίδιος. Στο μακροσκελές κείμενο που συνοδεύει το βιβλίο, αναπτύσσει το θέμα της προφοράς με το αιτιολογικό ότι τη θεωρεί απαραίτητη για την πρόοδο των ελληνικών σπουδών. Επισημαίνει πως η αρχαία ελληνική μπορεί να διδασχθεί όπως κάθε άλλη σύγχρονη γλώσσα, αρκεί να της αποδοθεί η προφορά της γενέθλιας

¹ Μ. Καμάρα, *Αρμονία*, αρ.φ. 69, 14/11/1864.

² «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 243, 24/5/1867.

³ «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 245, 27/5/1867.

⁴ Βλ. «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 254, 7/6/1867.

χώρας. Άλλωστε, η «...λαλουμένη και γραφομένη και σήμερον έτι παρά των μάλλον πεφωτισμένων τάξεων του ελληνικού έθνους εστί η αδιάλειπτος εξακολούθησις...» της αρχαίας.¹ Ο Έλληνας λόγιος υποστηρίζει πως το σημαντικότερο πρόβλημα με την ερασμιακή προφορά είναι ότι σε κάθε ευρωπαϊκή χώρα έχει επηρεαστεί ουσιωδώς από την προφορά της οικείας γλώσσας. Έτσι, άνθρωποι που διδάσκονται την αρχαία ελληνική γλώσσα σε διαφορετικές χώρες, δεν μπορούν να καταλάβουν ο ένας τον άλλον όταν τη μιλούν. Παραδέχεται ότι και στην Ελλάδα η αρχαία προφορά έχει υποστεί αλλοιώσεις, γεγονός φυσιολογικό για μια γλώσσα που βρίσκεται σε χρήση επί δύο χιλιάδες χρόνια. Ωστόσο, «...η προφορά των σημερινών Ελλήνων προσεγγίζει προς την αρχαίαν... πολλώ μάλλον ή οι διάφοροι ελλιπείς της προφοράς τρόποι, ους ανέχονται τα της Ευρώπης πανεπιστήμια».² Για τους λόγους αυτούς διατυπώνει την ευχή να γίνει αποδεκτή η σύγχρονη ελληνική προφορά στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Γαλλίας.

Το 1888 η γαλλική εφημερίδα *Revue de l' Orient* εξετάζει το θέμα ρεαλιστικά. Από τη μία η ερασμιακή προφορά «...καθιστά την ελληνικήν γλώσσαν το αντιπαθητικώτατον γλωσσικόν ιδίωμα όσα προσέβαλόν ποτε το ους πεπολιτισμένου ανθρώπου...».³ Έπιπλέον, κανείς από τους υποστηρικτές της δεν μπορεί να βεβαιώσει με σιγουριά πως η προφορά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας διατηρήθηκε καλύτερα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ευρώπης «...ή παρ' αυτοίς τοίς Έλλησιν, ων η Εκκλησία ελλείπει του χύδην λόγου διετήρησε πάντως μετά τινος καθαρότητος την των προγόνων προφοράν...».⁴ Από την άλλη, η υιοθέτηση της σύγχρονης προφοράς συμβάλλει στην ταχύτερη κι εντελέστερη γνώση όχι μόνο της αρχαίας, αλλά και της νέας ελληνικής. Της γλώσσας δηλαδή την οποία χρησιμοποιούν τα εννέα δέκατα των κατοίκων της περιοχής που εκτείνεται από το Ιόνιο πέλαγος ως τον Εύξεινο Πόντο κι από την Τραπεζούντα ως τη Συρία, όπου η Γαλλία έχει ζωτικά οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα. «Εσκέψαντο άρά γέ ποτε τίνα ηθικήν θα παρείχεν ημίν δύναμιν εν πάσαις ταις χώραις ταύταις η γνώσις της ελληνικής γλώσσης και δεν καθιστάμεθα αληθώς ασύγγνωστοι επιμένοντες να προφέρωμεν αυτήν ακαταλήπτως εις τους απογόνους των Ελλήνων;»⁵ αναρωτιέται ρητορικά ο συντάκτης του άρθρου.

¹ «Φιλολογικά. Παρατηρήσεις περί προφοράς της ελληνικής γλώσσας», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1498, 14-26/1/1874. Το κείμενο το Α.Ρ. Ραγκαβή δημοσιεύθηκε αρχικά στην επετηρίδα του Συλλόγου προς διάδοση των ελληνικών γραμμάτων εν Γαλλία. Από εκεί το ερανίστηκε ο *Νεολόγος* και το παρουσίασε στο κοινό της Κωνσταντινούπολης σε τέσσερις συνέχειες.

² «Φιλολογικά. Παρατηρήσεις περί προφοράς της ελληνικής γλώσσας», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1504, 21-2/2/1874.

³ «Η ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5731, 27/7/1888.

⁴ «Η ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5731, 27/7/1888.

⁵ «Η ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5731, 27/7/1888.

Τον Δεκέμβριο του 1892 η *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης* ξεκινά τη δημοσίευση μιας σειράς επιστολών ενός άλλου διαπρεπούς Κωνσταντινουπολίτη λόγιου, του Η. Βασιάδη. Ο συντάκτης τους, που τις είχε στείλει το 1887 στον μαρκήσιο de Queux de Saint-Hilaire,¹ συνδέει την προφορά με την πρόταση περί υιοθέτησης της ελληνικής ως διεθνούς γλώσσας. Υποστηρίζει μάλιστα, ότι αν στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ευρώπης εισαχθεί η σύγχρονη ελληνική προφορά, η ιδέα του G. d' Eichthal δε θα φαίνεται πια τόσο παράδοξη.² Ακολουθώντας περιγράφει την ολέθρια, όπως τη χαρακτηρίζει, επίδραση της πραγματείας του Έρασμου επί των ελληνικών σπουδών σε ολόκληρη την Ευρώπη. Αναφέρεται διεξοδικά στα βιβλία των F. Blass:³ «Über die Aussprache des Griechischen» το οποίο «...θεωρείται και είναι η τελεία απολογία των υπέρ του Εράσμου...»⁴ και E. Engel:⁵ «Die Aussprache des Griechischen» που αντικρούει τις απόψεις του πρώτου, καθώς και σ' ένα συνέδριο Γερμανών φιλολόγων το 1860 στη Φραγκφούρτη, οι οποίοι μετά από σχετική συζήτηση αποφάνθηκαν υπέρ της σύγχρονης προφοράς. Ο Η. Βασιάδης καταλήγει ότι η ερασμακική προφορά «...ουκ έστιν αρχαία, αλλά νέα, πλαστή, τεχνητή και αυθαίρετος...»⁶ και τα επιχειρήματα στα οποία στηρίζεται δεν είναι επιστημονικά, αλλά ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα.⁷

Η σύγχρονη ελληνική προφορά υποστηρίζεται από τον Τύπο σε κάθε ευκαιρία. Έτσι, η θεωρία ενός Άγγλου ομηριστή που υποστήριξε σε διάλεξή του στη Φιλολογική Ε-

¹ Πρόκειται πιθανότατα (στο δημοσίευμα αναφέρεται μόνο ο τίτλος αλλά όχι το όνομα) για τον Auguste Henry Édouard, marquis de Queux de Saint-Hilaire (1837-1889), πολυγραφότατο συγγραφέα, ο οποίος μεταξύ άλλων είχε μεταφράσει στα γαλλικά έργα των: Γ. Βιζυηνού, Δ. Βικέλα και Α. Κοραή.

² Βλ. Οδ. Ανδρεάδη, «Ηροκλέους Βασιάδου. Περί προφοράς της ελληνικής γλώσσας. Επιστολιμαία διατριβή προς τον μαρκήσιον de Queux de Saint-Hilaire ανέκδοτος», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 7, 6/12/1892, σελ. 121.

³ Ο Friedrich Wilhelm Blass (1843 – 1907) ήταν καθηγητής κλασικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Κιέλου. Ο ΕΦΣΚ, τιμώντας τις φιλολογικές του γνώσεις, τον εξέλεξε επίτιμο μέλος παρά τις υπέρ της Ερασμακικής προφοράς θέσεις του. Βλ. Οδ. Ανδρεάδη, «Ηροκλέους Βασιάδου. Περί προφοράς της ελληνικής γλώσσας...», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 8, 13/12/1892, σελ. 142.

⁴ Οδ. Ανδρεάδη, «Ηροκλέους Βασιάδου. Περί προφοράς της ελληνικής γλώσσας...», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 27, 25/4/1893, σελ. 521.

⁵ Ο γλωσσολόγος Eduard Engel (1851 -1938) ήταν επίσημος στενογράφος της Γερμανικής Βουλής. Το συγκεκριμένο έργο του είχε ήδη παρουσιαστεί από τον Οδ. Ανδρεάδη στον *Νεολόγο* και φαίνεται πως από εκεί ο Η. Βασιάδης αντλεί πληροφορίες για τον συγγραφέα. Στο άρθρο αναφέρεται ότι ο E. Engel διδάχθηκε από μικρή ηλικία την αρχαία ελληνική γλώσσα σύμφωνα με την ερασμακική προφορά. Στη διάρκεια όμως μιας περιήγησής του στην Ελλάδα κατέκτησε σε μικρό χρονικό διάστημα όχι μόνο τη σύγχρονη προφορά, αλλά μέσω αυτής και τη σύγχρονη γλώσσα. Βλ. Οδ. Ανδρεάδη, «Ποικίλη διάλεξις. Η καθ' ημάς προφορά της ελληνικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5321, 3/3/1887 & Οδ. Ανδρεάδη, «Ηροκλέους Βασιάδου. Περί προφοράς της ελληνικής γλώσσας...», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 8, 13/12/1892, σελ. 143.

⁶ Οδ. Ανδρεάδη, «Ηροκλέους Βασιάδου. Περί προφοράς της ελληνικής γλώσσας...», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 32, 30/5/1893, σελ. 623.

⁷ Βλ. Οδ. Ανδρεάδη, «Ηροκλέους Βασιάδου. Περί προφοράς της ελληνικής γλώσσας...», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, τχ. 33, 6/6/1893, σελ. 642.

ταιρία του Cambridge πως η σύγχρονη προφορά των φωνηέντων δεν είναι ίδια με αυτή των αρχαίων Ελλήνων, δε μένει αναπάντητη. Ο συντάκτης της *Κωνσταντινουπόλεως* επισημαίνει ότι κανένας δεν έχει ισχυριστεί πως η σύγχρονη προφορά είναι όμοια με την αρχαία. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο άλλωστε, αφού όλες οι γλώσσες αλλοιώνονται με το πέρασμα του χρόνου. Ωστόσο η ερασμιακή προφορά είναι αστήρικτη και το χωρίο του Θουκιδίδη που επικαλέστηκε ο Άγγλος λόγιος, «...ως παρατήρησεν ήδη προ εξήκοντα πέντε και περιπλέον ετών ο Οικονόμος... συμμαχεί μάλλον προς την ημετέραν ή προς την ερασμιακήν προφοράν».¹ Ο Βασίλειος Θεοφανείδης από τη Σάμο προειδοποιεί ότι σε περίπτωση που απλοποιηθεί η ελληνική ορθογραφία «...ομολογούμεν ότι η προφορά ημών είναι διάφορος της των προγόνων ημών και της ομολογίας ημών ταύτης μόνον οι ασχολούμενοι περί τα εθνολογικά ζητήματα δύνανται να απαραιθμήσωσι τας συνεπείας...».²

Πονήματα των Ελλήνων λογίων όμως, δημοσιεύονται και στον ξένο Τύπο. Το αγγλικό φιλολογικό περιοδικό *The Nineteenth Century* καθώς και οι *Times* φιλοξενούν το 1895 άρθρα του πρώην πρέσβη της Ελλάδας στο Λονδίνο, Ι. Γεννάδιου. Ο Έλληνας διπλωμάτης χαρακτηρίζει την ερασμιακή προφορά «φθογγολογική διφθερίτιδα» και παρατηρεί πως «...θα ήτο κωμικόν και αλλόκοτον αν απειράτο κανείς να αναγνώση τον Σαιξπήαρ όχι με την σύγχρονον αγγλικήν προφοράν».³ Η *Νέα Επιθεώρησις* που μεταφέρει τις πληροφορίες αυτές, δημοσιεύει κι αποσπάσματα από τα άρθρα του Ι. Γεννάδιου. Πρόκειται για ένα συνοπτικό ιστορικό της διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων στην Ευρώπη από τον 14^ο αιώνα και εξής, όπου γίνεται μεταξύ άλλων αναφορά και στο αντίπαλο δέος του Έρασμου, J. Reuchlin⁴ του οποίου τη σωστή προφορά και χρήση της ελληνικής γλώσσας εξήραν διακεκριμένοι Έλληνες λόγιοι της εποχής.

Στο γύρισμα του αιώνα ο Κλ. Ραγκαβής προτείνει, σε συνέντευξη που παραχωρεί κατά την επίσκεψή του στη Σμύρνη, μια εναλλακτική θεωρία. Αποδίδει το διαβόητο έργο του Εράσμου σε «χαριεντισμό» ο οποίος, λόγω της ημιμάθειας που επικρατούσε εκείνη την εποχή στην Ευρώπη, αντιμετωπίστηκε ως σοβαρή θεωρία και τελικά επικράτησε. Ο Έλληνας λόγιος θεωρεί το ζήτημα σοβαρότατο, «...διότι ενώ η δια της γλώσσης πνευματική ημών επικοινωνία μετά των άλλων Εθνών, ηδύνατο ν' αποφέρει ημίν ανυπολόγιστα οφέλη, ματαιούται ήδη αύτη ολοσχερώς, και συνεπεία της απογοητεύσεως, ήτις προκύπτει εκ

¹ «Τα ελληνικά γράμματα εν Αγγλία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 284, 22/12/1895.

² Β.Θ. Θεοφανείδης, «Η ελληνική ορθογραφία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 188, 21/8/1906.

³ «Η προφορά της ελληνικής γλώσσης», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1454, 23/10/1895.

⁴ Ο Johann Reuchlin (1455-1522) ήταν Γερμανός λόγιος, νομικός και ακαδημαϊκός. Διδάχθηκε τα ελληνικά από Έλληνες λόγιους και μετέφρασε, για πρώτη φορά στα γερμανικά, έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

του αρνητικού αποτελέσματος των ελληνικών σπουδών εν Ευρώπη, διαρκώς αυξάνει η κατ' αυτών καταφορά, και υπάρχει κίνδυνος μη ιδώμεν αυτάς συν καιρώ περιοριζόμενας εις ελάχιστα λείψανα, ή και όλως εγκαταλιμπανομένας».¹

Ο Σίμων Καντακουζηνός από τη Σμύρνη βρίσκει το 1902 έναν πρωτότυπο τρόπο για να αποδείξει πως η σύγχρονη ελληνική προφορά είναι η σωστή. Βασισμένος στη γνώση της ρωσικής γλώσσας, προβαίνει στη σύγκριση λέξεων (κυρίως ονομάτων) που είναι κοινά και στις δύο γλώσσες. Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι οι Βυζαντινοί μαζί με τον χριστιανισμό μετέδωσαν στους Ρώσους και την ακριβή τους προφορά, αφού οι συγκεκριμένες λέξεις προφέρονται με τον ίδιο τρόπο. Αντιθέτως όσες παραλήφθηκαν μέσω γραπτών λατινικών κειμένων, έχουν υποστεί διαφοροποιήσεις. Σε αυτό το γεγονός οφείλεται και η εισαγωγή της «γνήσιας» ελληνικής προφοράς στις ιερατικές σχολές της Ρωσίας, ενώ στα κλασικά γυμνάσια χρησιμοποιείται η ερασμιακή προφορά, «...ήτις εδιδάχθη αυτοί, ως επί το πλείστον, υπ' αυτών των Γερμανών, των δημιουργών του τερατολογήματος τούτου».²

Το θέμα της προφοράς αποτελεί αντικείμενο συζήτησης και σε άλλες χώρες, όπως η Ρωσία, η Αγγλία, η Ολλανδία και η Αυστροουγγαρία. Από τη Ρωσία έρχεται η είδηση πως η σύγκλητος του πανεπιστημίου της Οδησού αποφάσισε «...να εισαχθή η νεοελληνική προφορά εις τας παραδόσεις του φιλολογικού κλάδου, κατά τας οποίας οι έλληνες συγγραφείς ανεγινώσκοντο μέχρι τούδε κατά τον Έρασμον».³ Η αγγλίδα Elizabeth Dawes,⁴ που διέμεινε επί ένα εξάμηνο στην Αθήνα για να μελετήσει τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα, αναφέρει ότι το κίνητρο για να ασχοληθούν τόσοι λόγιοι με το ζήτημα της προφοράς ήταν η επικοινωνία με ένα έθνος, η φιλολογία του οποίου επηρέασε τη μόρφωση των ανθρώπων σε όλο τον κόσμο. Στην Αγγλία όμως παρατηρείται μια γενική αδιαφορία προς τη σύγχρονη ελληνική φιλολογία «ένεκα της βαρβαρικής προφοράς»⁵ με την οποία διδάσκονται τα ελληνικά. Επισημαίνει μάλιστα πως ο ίδιος ο Έρασμος ζήτησε Έλληνα δάσκαλο για να διδάξει στα παιδιά του τη σωστή προφορά της ελληνικής, ενώ η θεωρία του εισήχθη για πρώτη φορά στην εκπαίδευση ενενήντα χρόνια μετά τον θάνατό του.

Στο ίδιο άρθρο καταγράφεται η λειτουργία φιλελληνικής εταιρίας από το 1888 στο

¹ «Μία συνέντευξις μετά του κ. Ραγκαβή», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 16, 24/1/1900.

² Σίμων Καντακουζηνός, «Η νεοελληνική προφορά», *Βοσπορίς*, τχ. 5, 30/5/1902, σελ. 54.

³ «Ποικίλα. Η νεοελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6429, 21/12/1890.

⁴ Η λόγια και εκπαιδευτικός Elizabeth Anna Sophia Dawes (1864–1954) ήταν η πρώτη γυναίκα που έλαβε διδακτορικό δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, το 1895. Ο τίτλος της διατριβής της ήταν: «The Pronunciation of Greek with Suggestions for a Reform in Teaching that Language».

⁵ «Ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6363, 2/10/1890.

Αμστερνταμ με σκοπό «...την έξωσιν της ερασμακίας προφοράς και την αντ' αυτής εισαγωγήν τη προφοράς των ζώντων Ελλήνων».¹ Για τον λόγο αυτό η εταιρία αυτή εκδίδει το τριμηνιαίο περιοδικό *Ελλάς*, όπου δημοσιεύονται άρθρα στα ελληνικά, τα γερμανικά, τα αγγλικά, τα γαλλικά και τα ιταλικά. Κάποια από τα δημοσιεύματα αυτά παρουσιάζονται εν συντομία στο άρθρο του *Νεολόγου*. Οι παραπάνω πληροφορίες περιλαμβάνονται σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Πεσταίος Λόυδ* που φέρει την υπογραφή του I. Telfy. Ο Ούγγρος φιλόλογος παραθέτει ακόμα αποσπάσματα από το έργο του: «Αι εν Αθήναις εντυπώσεις μου» με ευθείες βολές κατά των καθηγητών που διδάσκουν τα ελληνικά με την ερασμακία προφορά. Κατά τη γνώμη του, «εάν... εγκαταλειφθή εν ταις σχολαίς το μωρόν σύστημα του Εράσμου...»² οι μαθητές θα έχουν πολλαπλό όφελος. Όχι μόνο θα διδάσκονται μία γλώσσα που είναι ταυτόχρονα κλασική και σύγχρονη, αλλά και δε θα επιβαρύνεται υπέρμετρα το πρόγραμμά τους, αφού θα απαιτούνται λιγότερες ώρες διδασκαλίας και μελέτης για τη εκμάθησή της.

Το 1896 ο *Νεολόγος* κι η *Νέα Επιθεώρησις* ενημερώνουν τους αναγνώστες τους ότι με εντολή του Γάλλου υπουργού παιδείας, E. Combes, έχει συγκροτηθεί επιτροπή πανεπιστημιακών³ για να μελετήσει την ενδεχόμενη παραδοχή της σύγχρονης προφοράς στα γαλλικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Παρόλο που υπάρχουν απόψεις υπέρ της μεταρρύθμισης,⁴ η εισήγηση της επιτροπής είναι αρνητική. Ο A. Croiset επικαλείται τις εργασίες των F. Blass και I. Ψυχάρη οι οποίες «...κατέδειξαν αναμφιρήςτως ότι η προφορά των νεωτέρων Ελλήνων ουδέν σχεδόν το κοινόν έχει μετά της προφοράς των προγόνων αυτών της κλασικής εποχής»,⁵ ενώ και τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής συμφωνούν πως η σύγχρονη προφορά έχει διαφοροποιηθεί ριζικά από την αρχαία. Ο *Νεολόγος* περιορίζεται στο να χαρακτηρίσει ατυχή την απόφαση της επιτροπής και σαθρή την επιχειρηματολογία της.⁶

Απάντηση στον καθηγητή της Σορβόνης δημοσιεύεται στην *Πρωία* της Αθήνας.

¹ «Ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6363, 2/10/1890.

² «Ελληνική γλώσσα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6363, 2/10/1890.

³ Ως μέλη της επιτροπής καταγράφονται στα άρθρα οι: Alfred Croiset και Jules Girard, καθηγητές στο πανεπιστήμιο της Σορβόνης, Michel Breal, καθηγητής στο Collège de France, Georges Perrot και Paul Girard, διευθυντής και καθηγητής αντίστοιχα της École Normale Supérieure, Ιωάννης Ψυχάρης, καθηγητής στην École pratique des hautes études και Δ. Βικέλας. Αναφέρονται επίσης τα ονόματα: Μανκό και Πετιζό χωρίς περαιτέρω στοιχεία. Βλ. «Η προφορά της ελληνικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8013, 25/1/1896 & «Η προφορά της ελληνικής γλώσσας», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1531, 31/1/1896.

⁴ Ο άλλοτε διευθυντής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, Emil Louis Burnouf (1821 – 1907), τάσεται υπέρ της σύγχρονης προφοράς των Ελλήνων, «...διότι η γλώσσα αυτών γελοιώς προφερομένη ουδέποτε έζησε υπό τον τύπον τούτον». Βλ. «Η προφορά της ελληνικής γλώσσας», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1531, 31/1/1896.

⁵ «Η προφορά της ελληνικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8013, 25/1/1896.

⁶ Βλ. «Η προφορά της ελληνικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8013, 25/1/1896.

Αποσπάσματα από το άρθρο αυτό του Θ. Παπαδημητρακόπουλου μεταφέρονται και στις στήλες της *Νέας Επιθεωρήσεως*. Η βασική θέση του Έλληνα φιλόλογου είναι πως η αρχαία γλώσσα υπέστη τις – όποιες – αλλοιώσεις στην προφορά της πριν από την κλασική εποχή. Έκτοτε όμως, έχει διατηρηθεί σχεδόν αναλλοίωτη χάρη στη δύναμη της παράδοσης και καμία απόδειξη περί του αντιθέτου δεν έχουν καταφέρει να προσκομίσουν οι θιασώτες του «ερασμικού επινοήματος». Ο Θ. Παπαδημητρακόπουλος επικαλείται έργα έγκριτων γλωσσολόγων, όπως ο Κ. Brugmann¹ και παραθέτει πλήθος παραδειγμάτων από αρχαίες πηγές για να στηρίζει τις θέσεις του, ενώ αναφέρει ότι και στη Γερμανία «...ήρξατο οσημέραι ελαττωμένη η προς το υγιές των Ερασμικών αρχών πίστις, και ότι η Πρωσική κυβέρνηση διανοείται περί μεταρρυθμίσεως της αυτόθι κρατούσης προφοράς της Ελληνικής γλώσσης».²

Όπως είναι φυσιολογικό, ο *Νεολόγος* πανηγυρίζει για την απόρριψη της εισήγησης της επιτροπής από τον Ε. Combes και σπεύδει να τον υπερασπιστεί όταν η παρισινή *Journal des Debats* δημοσιεύει ένα σκωπτικό άρθρο εις βάρος του για την απόφαση αυτή. Ο Οδ. Ανδρεάδης υποστηρίζει πως η υπεράσπιση της σύγχρονης προφοράς δεν γίνεται για λόγους εθνικής φλοτιμίας, αλλά έχει επιστημονικές βάσεις. Αναφέρει τα έργα των Ε. Engel και Θ. Παπαδημητρακόπουλου, οι οποίοι έχουν ανατρέψει όλη την επιχειρηματολογία των «ερασμιακών» Ι. Ψυχάρη και F. Blass, ενώ υπενθυμίζει ότι η γαλλική Ακαδημία των Επιγραφών έχει ήδη από το 1864 αποδεχθεί την ορθότητα της νεοελληνικής προφοράς. Καταθέτει μάλιστα και μια προσωπική μαρτυρία. Όταν, μερικά χρόνια νωρίτερα, ο F. Blass βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, ο Οδ. Ανδρεάδης τον είχε συνοδεύσει στην επίσκεψή του στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Παρατήρησε λοιπόν πως ο σοφός ελληνιστής και άριστος γνώστης της αρχαίας γλώσσας «...ουδαμώς δύναται να εννοήση ημάς ελληνιστί ομιλούντας... δεν ενόει τους Έλληνας, δεν ενόει ελληνικά, ένεκα της επαράτου ερασμικής προφοράς».³

Ο *Νεολόγος* κλείνει το θέμα δύο μήνες αργότερα, με τη δημοσίευση της σχετικής εγκυκλίου του Γάλλου υπουργού παιδείας.⁴ Το έγγραφο απευθύνεται στους πρυτάνεις

¹ Ο Karl Brugmann (1849-1919) ήταν Γερμανός γλωσσολόγος. Δίδαξε Συγκριτική Φιλολογία και Γλωσσολογία στα πανεπιστήμια της Λειψίας και του Φράμπουργκ. Η συμμετοχή του στο μνημειώδες έργο «Περίγραμμα της συγκριτικής γραμματικής των ινδογερμανικών γλωσσών» τον έκανε διάσημο παγκοσμίως.

² «Η προφορά της ελληνικής γλώσσης», *Νέα Επιθεώρησις*, αρ.φ. 1539, 12/2/1896.

³ Οδ. Ανδρεάδης, «Το ζήτημα της προφοράς της ελληνικής», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8059, 22/3/1896.

⁴ Ο Οδ. Ανδρεάδης διευκρινίζει πως ο Ε. Combes έχει στο μεταξύ παραιτηθεί από το υπουργικό αξίωμα, αλλά ο διάδοχός του Α. Rambaud δεν έχει αναιρέσει την ισχύ των αποφάσεών του. Βλ. Οδ. Ανδρεάδης, «Το ζήτημα της προφοράς της ελληνικής εν Γαλλία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 8098, 11/5/1896 & «Η προφορά της ελληνικής εν Γαλλία», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 61, 15/3/1896.

των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και τους προτρέπει να εφαρμόσουν προαιρετικά την εκ παραλλήλου διδασκαλία και των δύο προφορών της ελληνικής με την έναρξη του νέου διδακτικού έτους. Στο σκεπτικό της απόφασης παρουσιάζεται τόσο το πρακτικό σκέλος της εκμάθησης μίας γλώσσας χρήσιμης για τα γαλλικά συμφέροντα, όσο και το ακαδημαϊκό σκέλος της σύγκρισης της αρχαίας με τη νέα ελληνική γλώσσα. Ο συντάκτης του άρθρου επισημαίνει ότι για πρώτη φορά «...εν επισήμω εγγράφω ομολογείται η σημασία της διδασκαλίας της ελληνικής κατά την ημετέραν προφοράν...»¹ κι εκφράζει την ελπίδα ότι το φιλότιμο των εκπαιδευτικών θα δικαιώσει τις προβλέψεις του E. Combes και «...εν τη Γαλλία παύσονται προφέροντες τα αριστουργήματα των αρχαίων κατά τας υποδείξεις άρκτων τε και λεόντων».²

Το θέμα της ερασμιακής προφοράς παίρνει ενίοτε και πολιτικές προεκτάσεις, όπως φαίνεται από δημοσιεύματα που αναφέρονται στη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στη Ρωσία. Το 1875 ανακοινώνεται η απόφαση του ρωσικού κράτους να εισαχθεί ως υποχρεωτικό μάθημα η αρχαία ελληνική γλώσσα στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας. Η αρμόδια επιτροπή αποφαινεται πως η διδασκαλία πρέπει να γίνεται σύμφωνα με τη σύγχρονη προφορά, γι' αυτό και εισηγείται τον διορισμό Ελλήνων καθηγητών για να τη διδάξουν.³ Προς εκτέλεση της απόφασης αποστέλλεται ο στρατηγός Φιλιππώφ με αποστολή να εντοπίσει συνολικά 60 νεαρούς σε Κωνσταντινούπολη και Αθήνα, οι οποίοι θα δεχτούν να αναλάβουν τις σχετικές θέσεις. Ως επιπλέον κίνητρο παρέχεται η επί πενταετία κρατική χρηματοδότηση των σπουδών τους στις Ακαδημίες και τα Λύκεια της Ρωσίας. Η *Θράκη* βλέπει τη ρωσική προπαγάνδα να κρύβεται πίσω από την προσφορά αυτή, καθώς θεωρεί πως με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται η αντιστροφή του αρνητικού για τη Ρωσία κλίματος μεταξύ των Ελλήνων.⁴ Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα σπεύδει να απαντήσει ο Δ. Γεωργιάδης μέσω της *Βυζαντιδας*.⁵ Προτάσσει το επιχείρημα ότι είναι «ανάξιον του Έλληνος» να θεωρεί πως θα ήταν δυνατόν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου ή α-

¹ Οδ. Ανδρεάδη, «Το ζήτημα της προφοράς της ελληνικής εν Γαλλία», όπ.π.

² Οδ. Ανδρεάδη, «Το ζήτημα της προφοράς της ελληνικής εν Γαλλία», όπ.π.

³ «Εσωτερικά», *Μικρά Ασία*, αρφ. 147, 24/6/1875.

⁴ Ο συντάκτης του άρθρου παραλληλίζει τη Ρωσία με τον Ιούδα για τον ρόλο της στο βουλγαρικό ζήτημα, στην κρίση του Πατριαρχικού Θρόνου των Ιεροσολύμων και στην «κατάληψη» της Μονής Αγίου Παντελεήμονος στο Άγιο Όρος από Ρώσους μοναχούς. Χαρακτηριστική είναι η αποστροφή του: «Αυτός ο ζήλος όστις κατέφαγε τώρα τους Ρώσους υπέρ της αρχαίας ημών γλώσσης είναι λίαν παράξενος, ίνα μη τι άλλο είπωμεν, ουδέ θέλει επαναφέρει εις τας ψυχάς των Ελλήνων αισθήματα δια παντός εξαλειφθέντα». Βλ. «Η αποστολή του κ. Φιλιππώφ», *Θράκη*, αρ.φ. 504, 5-17/7/1875.

⁵ Ο συντάκτης του άρθρου αναφέρει σε επιστολή του προς τη *Βυζαντιδα* ότι αποτάθηκε αρχικά στον *Νεολόγο*, ο οποίος όμως αρνήθηκε να το δημοσιεύσει. Βλ. Δ. Γεωργιάδη, «Αξιότιμε Κ. Συντάκτα της "Βυζαντιδος"», *Βυζαντις*, αρ.φ. 1910, 12/7/1875.

κόμα και του Γυμνασίου να προδώσουν την πατρίδα τους και να γίνουν όργανα της ρωσικής προπαγάνδας, ενώ καταθέτει προσωπικές επιστολές, ανεπίσημους διαλόγους, αλλά κι επίσημες εκθέσεις Ρώσων πολιτικών ως πειστήρια για τις ειλικρινείς διαθέσεις τους να αναμορφώσουν τον λαό τους μέσω της ελληνικής γλώσσας.¹

Με παρόμοιο τρόπο αντιμετωπίζεται το 1896 η πραγματεία του αββά Gonthier, καθηγητή στο διδασκαλείο της Ρόδου, την οποία απευθύνει στον Σύλλογο προς διάδοση των Ελληνικών Σπουδών στη Γαλλία. Ο συντάκτης του άρθρου, Οδ. Ανδρεάδης, αναφέρει πως ο Gonthier συμφάσκει και αντιφάσκει με τον Γ. Ψυχάρη. Ενώ αποδέχεται τα επιχειρήματα των «ερασμικών», προτείνει την εισαγωγή της σύγχρονης προφοράς στα γαλλικά ιδρύματα της μέσης εκπαίδευσης. Υποστηρίζει πως έτσι θα φανεί εναργέστερα η ετυμολογική συνάφεια της γαλλικής γλώσσας με τη λατινική και την ελληνική, ενώ παράλληλα οι μαθητές θα αποκομίσουν το όφελος της πρόσβασης στη νέα ελληνική γλώσσα. Ωστόσο οι προθέσεις του χαρακτηρίζονται ανελικρινείς, διότι «*την παραδοχήν και εισαγωγήν της ελληνικής προφοράς εν τοις παιδευτηρίοις της Γαλλίας δεν ζητεί ως παραδεχόμενος την ορθότητα αυτής, δεν προτείνει εξ αγάπης προς αυτήν, αλλά όπως επέλθη προς τοις άλλοις η ένωσις των Εκκλησιών...*».² Ο Οδ. Ανδρεάδης απορρίπτει κάθε τέτοιο ενδεχόμενο και καταλήγει με την ευχή να ευοδοθούν οι προσπάθειες Συλλόγων κι επιστημόνων σε όλη την Ευρώπη για επικράτηση της σύγχρονης προφοράς.

¹ Δ. Γεωργιάδη, «Η ελληνική γλώσσα εν Ρωσσία», *Βυζαντις*, αρ.φ. 1910, 21/7/1875.

² Οδ. Ανδρεάδης, «Περί της προφοράς της ελληνικής και της Ενώσεως των Εκκλησιών», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7997, 5/1/1896.

9. Συζήτηση - Συμπεράσματα

Η εμφάνιση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού τοποθετείται συμβατικά το 1902 και σηματοδοτείται από την έκδοση του βιβλίου «Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις» του Φ. Φωτιάδη. Η επιλογή του συγκεκριμένου ορόσημου οφείλεται στο ότι είναι η πρώτη φορά που ο δημοτικισμός συνδέεται συστηματικά με την εκπαίδευση. Ο Κωνσταντινουπολίτης γιατρός, παίρνοντας αφορμή από τα άρθρα με τα οποία ο *Ταχυδρόμος* καθαπτόταν της Α. Παπαδοπούλου προσωπικά και της δημοτικής γλώσσας γενικότερα, ασκεί δριμυία κριτική στον τρόπο λειτουργίας των σχολείων της ελληνικής κοινότητας της Πόλης και καταθέτει τις απόψεις του πάνω στα θέματα της διγλωσσίας, της εξέλιξης, χρήσης και διδασκαλίας της καθαρεύουσας και της δημοτικής και της θέσης των αρχαίων ελληνικών στο σχολείο. Το αίτημα όμως για χρήση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση δεν περιορίζεται στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος. Εντάσσεται σε έναν ευρύτερο ιδεολογικό αναπροσανατολισμό, όπου στη θέση του κλασικισμού, της στροφής στην αρχαιότητα, μπαίνει το παρόν, ο νέος ελληνισμός, ως στοιχείο που καθορίζει τα μορφωτικά αγαθά.¹

Βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δημοτικισμού αποτελεί η σταδιακή εμφάνιση της ελληνικής αστικής τάξης στο πολιτικό προσκήνιο. Η διεργασία αυτή ξεκινάει όταν οι ανακατατάξεις της ευρωπαϊκής οικονομίας, απότοκο των γεωγραφικών ανακαλύψεων του 15^{ου} – 16^{ου} αιώνα, ευνοούν την ανάδυση μιας νέας ισχυρής κοινωνικής ομάδας εντός του ελληνισμού. Πρόκειται για την τάξη των εμπόρων, σημαντική μερίδα των οποίων βρίσκεται εγκατεστημένη στις ελληνικές παροικίες της Ευρώπης. Εκεί εμπεδώνονται οι ιδέες του διαφωτισμού και σχηματίζεται σταδιακά η αστική τάξη, που αρχίζει να αμφισβητεί σε πολλά επίπεδα τον καθιερωμένο κόσμο.² Η τάξη αυτή πρωτοστατεί στο ρεύμα του νεοελληνικού διαφωτισμού, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσεται ο προβληματισμός για την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό και τη δημιουργία ενός αστικού κράτους σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Όταν όμως φτάνει η ώρα της απελευθέρωσης, στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος η προσπάθεια αστικής οργάνωσης συνδυάζεται με τις προκαπιταλιστικές δομές παραγωγής, η αστική τάξη συνυπάρχει στον κρατι-

¹ Τερζής (1985), σ. 75.

² Χαραλάμπους (1987), σ. 15.

κό μηχανισμό με τα παραδοσιακά στρώματα εξουσίας, ενώ πολιτιστικά το κράτος είναι προσανατολισμένο στην αναβίωση του πνεύματος της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου.¹

Κεντρικός πυλώνας αυτού του αρχαϊστικού προσανατολισμού είναι η αντίληψη ότι ο πολιτισμός των αρχαίων Ελλήνων κατέκτησε την τελειότητα, μπροστά στην οποία το παρόν είναι πενιχρό, ανάξιο λόγου.² Οι απόψεις αυτές τροφοδοτούνται από τη σχέση της ορθόδοξης εκκλησίας με τη γλωσσική της παράδοση και τη στάση της απέναντι στον διαφωτισμό, καθώς και από το ιδεολογικό οπλοστάσιο του νεοανθρωπισμού της Ευρώπης και του νεοκλασικισμού της Βαυαροκρατίας. Στο επίπεδο της γλώσσας αυτό συνεπάγεται τον εξοβελισμό της δημοτικής από τον δημόσιο λόγο και την είσοδο της καθαρεύουσας σε μια διαδικασία διαρκούς εξαρχαϊσμού.³

Η κατάσταση αρχίζει να διαφοροποιείται από τη δεκαετία του 1870 – 1880. Η Ελλάδα μπαίνει σε μια αργή πορεία που οδηγεί από την αγροτική οικονομία προς την εκβιομηχάνιση κι αυτό έχει ως αποτέλεσμα να τεθεί σε ενέργεια μια συνολική διαδικασία κοινωνικής μεταβολής. Αυτό, σε συνδυασμό με μια σειρά από ιδεολογίες και γεγονότα που επηρεάζουν ή διαμορφώνουν την πολιτική του ελληνικού κράτους (όπως ο αλυτρωτισμός, η υψηλή φορολογία, η μη διανομή γης και στα τέλη του αιώνα η χρεοκοπία κι η ήττα στον πόλεμο) συντελούν στη δημιουργία εντάσεων που οξύνουν την κρίση την οποία διέρχεται η ελληνική κοινωνία.⁴ Τροφοδοτείται έτσι η αναζήτηση ενός ιδεολογικού αναπροσανατολισμού που θα προσφέρει εναλλακτικές λύσεις σε όλα τα επίπεδα κι επικρατεί πόλωση μεταξύ δύο πολιτικών σχηματισμών: οι αστικές – φιλελεύθερες δυνάμεις συγκεντρώνονται γύρω από τον Χ. Τρικούπη κι οι συντηρητικές γύρω από τον Θ. Δηλιγιάννη. Η κυριαρχία του πρώτου στην πολιτική σκηνή της χώρας, με οικονομική πολιτική ευνοϊκή προς το μεγάλο κεφάλαιο και με την υλοποίηση σημαντικών έργων υποδομής, οδηγεί στη δημιουργία ενός προμορφώματος αστικού κράτους.⁵

Στο ιδεολογικό επίπεδο αμφισβητείται ευθέως ο αρχαϊστικός προσανατολισμός και προβάλλεται η άποψη ότι το σύγχρονο ελληνικό κράτος πρέπει να βασιστεί στην καλλιέργεια της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας.⁶ Οι νέες τάσεις που δημιουργούνται αποδίδουν πρωταρχική σημασία στο σήμερα του ελληνισμού και στις σύγχρονες ανάγκες που

¹ Τερζής (1988), σ. 250.

² Γληνός (1971), σ. 31-32.

³ Τερζής (1985), σ. 77.

⁴ Σβορώνος (1994), σσ. 100-101.

⁵ Χαραλάμπους (1987), σσ. 17-18.

⁶ Κορδάτος (1974), σ. 87.

έχουν δημιουργηθεί, δίχως να αρνούνται το παρελθόν, αλλά επιθυμώντας τον συνδυασμό του με το παρόν και την αφομοίωσή του από αυτό.¹ Ως μέσο επίτευξης των παραπάνω προτείνεται ο δημοτικισμός, με αποτέλεσμα η διαμάχη ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα (όροι που παγιώνονται την εποχή αυτή)² να γίνει η εκδήλωση της γενικότερης ιδεολογικής σύγκρουσης. Ο δημοτικισμός γίνεται η γλώσσα του αστικού φιλελευθερισμού, ενώ σύντομα αναδεικνύεται και ο κοινωνικός του χαρακτήρας, αφού συνδέει τη γλώσσα με τη μόρφωση, την επικοινωνία, την πρόσβαση και τη θέση του λαού στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Εξυπηρετεί δηλαδή την αστική τάξη και τους μηχανισμούς εξουσίας της στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και της κοινωνίας.³

Η δημοτική γλώσσα, που σταδιακά κυριαρχεί στον χώρο της λογοτεχνίας, προβάλλεται αρχικά ως το όργανο που θα οδηγήσει στην εθνική ολοκλήρωση. Στο γύρισμα του αιώνα όμως διαμορφώνεται μια νέα τάση με καθαρά εκπαιδευτικούς στόχους. Ο Φ. Φωτιάδης τοποθετεί το γλωσσικό ζήτημα σε νέα βάση και το ανάγει σε ζήτημα εκπαιδευτικό. Οι απόψεις του έχουν μεγάλη απήχηση στον κύκλο των δημοτικιστών και καθοριστική επίδραση σε αυτούς που θα αναλάβουν αργότερα την εφαρμογή τους.⁴ Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός λοιπόν, αποτελεί την εξέλιξη κινημάτων που έχουν την αφετηρία τους στον διαφωτισμό. Δεν είναι απότοκος μόνο του κηρύγματος του Γ. Ψυχάρη, αλλά συνδέεται με τις ιδεολογικές ζυμώσεις που προδικάζουν το πέρασμα από τον κλασικισμό στον ρεαλισμό. Ένα πέρασμα που συνοδεύεται από μια κρίση ταυτότητας του ελληνισμού.⁵

Οι εισηγητές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού θεωρούν πως μέσω του θεσμού της εκπαίδευσης μπορούν να διαμορφωθούν νέες συνθήκες που θα ανταποκρίνονται στις τρέχουσες ανάγκες του έθνους. Στρέφονται λοιπόν στο δυσλειτουργικό εκπαιδευτικό σύστημα και φιλοδοξούν να το μεταρρυθμίσουν, προκειμένου να συντονιστεί με τις νέες απαιτήσεις της κοινωνίας. Το γεγονός ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εκδηλώνεται μέσα στο πλαίσιο μιας γενικότερης κοινωνικής μεταβολής, καθιστά ευχερέστερα κατανοητή την αντίδραση των αντιμεταρρυθμιστών. Αυτοί αντιλαμβάνονται τη μεταρρύθμιση ως κίνδυνο που απειλεί συνολικά τον παραδοσιακό προσανατολισμό της ελληνικής κοινωνίας και την αξιολογική δομή που τον στηρίζει. Έτσι λοιπόν εξηγείται ο φανατισμός κι η

¹ Γληνός (1971), σ. 39-40.

² Δελβερούδη (2008), σ. 354.

³ Γάτος (2003), σσ. 18-20.

⁴ Τριανταφυλλίδης (1963β), σ. 442 και Δελμούζος (1947), σ. 6.

⁵ Λαμπράκη – Παγανού (1997), σ. 488.

πόλωση των αντιπάλων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, οι οποίοι την αντιμετωπίζουν ως κάτι αφύσικο, κακόβουλο, εγκληματικό.¹

Η ισχυρή αντίδραση μπροστά στο αίτημα για καθιέρωση της δημοτικής στο σχολείο ωθεί τους δημοτικιστές σε συνεχή αγώνα. Το 1904 ιδρύουν στην Αθήνα την εταιρεία «Εθνική Γλώσσα», η οποία όμως διαλύεται σύντομα λόγω εσωτερικών διενέξεων. Το 1905 ο Φ. Φωτιάδης πρωτοστατεί στην ίδρυση του «Αδερφάτου της Εθνικής Γλώσσας» στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο θέτει ως κύριο στόχο του την ίδρυση σχολείου και τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων όπου θα εφαρμόζονται οι προτάσεις του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Τελικά η πρώτη απόπειρα για εφαρμογή τους γίνεται από τον Α. Δελμούζο στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου, αλλά με την επέμβαση του τοπικού μητροπολίτη οι πρωτεργάτες του σχολείου κατηγορούνται για αθεΐα, μασονία, σοσιαλισμό κι οι αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας έχουν ως επακόλουθο το κλείσιμο του Παρθεναγωγείου το 1911. Την προηγούμενη χρονιά όμως έχει ήδη ιδρυθεί ο Εκπαιδευτικός Όμιλος κι οι εξελίξεις στο πεδίο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού από εδώ και πέρα είναι συνυφασμένες μαζί του, καθώς στα επόμενα χρόνια γίνεται ο φορέας που υποστηρίζει την εκπαιδευτική πολιτική του κράτους, στο οποίο πλέον ανατέλλει το άστρο του Ε. Βενιζέλου.²

Η επανάσταση στο Γουδί σηματοδοτεί την έλευση του Ε. Βενιζέλου στην κεντρική πολιτική σκηνή της Ελλάδας. Ταυτόχρονα αποτελεί νίκη – αν και όχι ολοκληρωτική – της αστικής τάξης,³ η οποία ετοιμάζεται να θέσει τέρμα στην περίοδο των μεσαιωνικών προλήψεων και να αναζητήσει την κοινωνική ευημερία και την εθνική πρόοδο στηριζόμενη στη σύγχρονη νεοελληνική πραγματικότητα.⁴ Οι δύο αυτοί στόχοι όμως δεν μπορούν να επιτευχθούν ταυτόχρονα. Ο Ε. Βενιζέλος επιλέγει να έρθει σε συμβιβασμό στο ζήτημα της γλώσσας το 1911, κατά τις εργασίες της Βουλής για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Έναν συμβιβασμό απαραίτητο για την εξασφάλιση της πολιτικής εξουσίας⁵ και τη διακοπή της ταξικής διαμάχης χάριν της εθνικής ενότητας, αφού η αστική τάξη στη δεδομένη συγκυρία υποτάσσει σε αυτήν τη διεκδίκηση των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων.⁶

Ο κρητικός πολιτικός δεν είναι διατεθειμένος να επιτρέψει την απόλυτη κυριαρχία της καθαρεύουσας. Φροντίζει ώστε η διατύπωση του περίφημου άρθρου 107 του Συντάγ-

¹ Τερζής (1985), σσ. 77-78 & 89-90.

² Γάτος (2003), σσ. 36-37 & Νούτσος (2004), σσ. 43-44.

³ Σβορώνος (1994), σ. 115

⁴ Δελμούζος (1919), σ. 1.

⁵ Νούτσος (2004), σ. 48.

⁶ Φραγκουδάκη (1977), σ. 119.

ματος να είναι «σοφιστική»¹ η επίσημη γλώσσα του κράτους δεν ορίζεται ρητά, αλλά εξαρτάται από τη γλώσσα της νομοθεσίας. Επιπλέον, όταν η συζήτηση φτάνει στο άρθρο περί εκπαίδευσης, ο Ε. Βενιζέλος απορρίπτει ανεπιφύλακτα τις προτάσεις για αποκλεισμό της δημοτικής γλώσσας από το σχολείο και θέτει θέμα κομματικής πειθαρχίας για την ψήφισή του, χωρίς περαιτέρω συζήτηση.² Το επόμενο βήμα γίνεται το 1913 με τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που καταθέτει ο Ι. Τσιριμώκος, τα οποία έχουν συνταχθεί στη βάση προτάσεων του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Η καταψήφισή τους, προϊόν ενός ακόμα συμβιβασμού της κυβέρνησης, διαψεύδει τις ελπίδες για μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση.³ Αυτό σημαίνει πως ο αστικός πολιτικός κόσμος υποχωρεί μπροστά στις πιέσεις και τις αντιδράσεις των συντηρητικών, προ-αστικών δυνάμεων που βλέπουν τα συμφέροντά τους να πλήττονται από την πολιτική των Φιλελευθέρων.⁴

Αντιθέτως, καμία διάθεση για συμβιβασμό δε δείχνει ο Ε. Βενιζέλος το 1917. Με την Ελλάδα διχασμένη σε βασιλικούς και βενιζελικούς, θέτει το γλωσσικό ως κύριο άξονα της εκπαιδευτικής του πολιτικής, με αποτέλεσμα την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στις πρώτες τάξεις του δημοτικού και τη σύνταξη νέων αναγνωστικών για τη γλωσσική διδασκαλία.⁵ Οι μεταρρυθμιστικές αυτές προσπάθειες δε σηματοδοτούν μόνο την υιοθέτηση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού από τις συγκεκριμένες κυβερνήσεις, αλλά συγχρόνως αποτελούν μια απόπειρα αστικοδημοκρατικής μεταρρύθμισης με στόχο την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.⁶ Ωστόσο ακριβώς επειδή ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός συνδέεται τόσο στενά με την πολιτική του κόμματος των Φιλελευθέρων, η εκλογική τους ήττα τον Νοέμβριο του 1920 φέρνει και τον τερματισμό της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας. Η νέα κυβέρνηση προβαίνει στη σύσταση της περίφημης «Επιτροπείας» κι επαναφέρει τη χρήση της καθαρεύουσας στο σχολείο, εξοβελίζει τα νέα βιβλία και θέτει τους δημοτικιστές εκπαιδευτικούς υπό διωγμό.

Η Κωνσταντινούπολη κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στο συγκεκριμένο ζήτημα. Όπως αναφέρθηκε, εκεί διατυπώνονται για πρώτη φορά οι αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, στην αρθρογραφία του Φ. Φωτιάδη στον *Ταχυδρόμο* κατά το διάστημα 1900 – 1901. Οι απόψεις αυτές όμως δεν έρχονται ως κεραυνός εν αιθρία. Επί 40 συναπτά έτη

¹ «Χρονικά – Απρίλης. Ένα δίλημμα», *Ο Λόγος*, τχ. 6, 4/1920, σσ. 244-245

² «Τα εν Ελλάδι. Το ζήτημα της γλώσσας», *Αστραπή*, αρ.φ. 37, 15/3/1911 & «Το 16^{ον} άρθρον του Συντάγματος», *Πρόσδος*, αρ.φ. 2238, 13/3/1911.

³ Δημαράς (1978), σ. 489.

⁴ Φραγκουδάκη (1977). σ. 80 και εξής.

⁵ Δημαράς (1978), σ. 489.

⁶ Μπουζάκης (1989), σ. 99.

καταγράφονται στον Τύπο της Πόλης αιτήματα για την απλοποίηση της γλώσσας που χρησιμοποιείται και διδάσκεται στα σχολεία, ιδίως αυτά της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα αιτήματα αυτά συνδέονται, όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, με την ανάδυση της αστικής τάξης στο οθωμανικό κράτος.

Η διεύρυνση των οικονομικών συναλλαγών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τις ευρωπαϊκές οικονομίες, η εμφάνιση του βραχυπρόθεσμου οθωμανικού δανεισμού, η ανάπτυξη των επικοινωνιών κι η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, έχουν ως αποτέλεσμα μια ολοένα αυξανόμενη διείσδυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δομές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όλα τα παραπάνω επιταχύνουν τις διαδικασίες συγκρότησης μεσαίων τάξεων, τόσο ανάμεσα στις μη μουσουλμανικές όσο και στις μουσουλμανικές κοινότητες. Από αυτά τα κοινωνικά στρώματα αναδύεται σταδιακά η οθωμανική αστική τάξη. Πρόκειται για μια κοινωνική συσσωμάτωση που χαρακτηρίζεται κυρίως από τη μη μουσουλμανική της ταυτότητα και την ενεργό της ανάμιξη στη δυτική οικονομική διείσδυση.¹

Σημαντικό τμήμα της αστικής αυτής τάξης που ελέγχει το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής ζωής του κράτους και ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης, αποτελούν οι Έλληνες που ζουν στην πρωτεύουσα. Η επιχειρηματική τους δραστηριότητα καλύπτει σχεδόν όλους τους τομείς της οικονομίας, με την προτεραιότητα να δίνεται στον εμπορικό και τον τραπεζικό, ενώ ταυτόχρονα πολλοί είναι μισθωτοί ή επαγγελματίες προσανατολισμένοι στα νέα ελεύθερα επαγγέλματα (π.χ. γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί, εκπαιδευτικοί).² Οι νέες ευκαιρίες και τα καινούρια πεδία δράσης που παρουσιάζονται στον οικονομικό τομέα συντελούν στην κοινωνική ρευστότητα, η οποία αντικατοπτρίζεται όχι μόνο στην κάθετη κινητικότητα μεταξύ κοινωνικών τάξεων, αλλά και στις εκτεταμένες μεταναστευτικές ροές από τις επαρχίες προς την πρωτεύουσα προς αναζήτηση εργασίας.³ Σύντομα όμως η κινητικότητα αυτή δίνει τη θέση της σε μια αυστηρή κοινωνική ιεραρχία στον χώρο της αστικής τάξης, η οποία βασίζεται στον πλούτο, το κύρος και την επιχειρηματική επιτυχία.⁴

Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, που στην ελληνορθόδοξη κοινότητα θεσμοθετούνται μέσω της υιοθέτησης των Εθνικών Κανονισμών, δημιουργούν νέα δεδομένα. Συγκεκριμένα, εδραιώνουν θεσμικά τη συμμετοχή των λαϊκών στις υποθέσεις της κοινότη-

¹ Εξερτζόγλου (2000) σ. 116 και Eldem (2000), σ. 125.

² Exertzoglou (1999), σσ. 89-90 και Eldem (2000), σσ. 130-131.

³ Kitromilides & Alexandris (1984), σσ. 12-13.

⁴ Exertzoglou (1999), σ. 89 και Εξερτζόγλου (2000) σσ. 116-117.

τας και δημιουργούν ένα νέο πολιτικό σώμα στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο συμμετέχει στην εκλογή των λαϊκών μελών του ΔΕΜΣ.¹ Ένας από τους σημαντικότερους τομείς των κοινοτικών υποθέσεων είναι αυτός της εκπαίδευσης, η οποία στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα γνωρίζει, παρά τα προβλήματα που καταγράφονται, πρωτοφανή ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση.² Εκτός από τα ενοριακά σχολεία ιδρύονται και σχολεία μέσης εκπαίδευσης και διδασκαλεία που συντελούν στη δημιουργία ενός σώματος εκπαιδευτικών, το οποίο καλύπτει τις ανάγκες όχι μόνο της πρωτεύουσας, αλλά και των επαρχιών.³ Ένας νέος θεσμός που αναπτύσσεται ιδίως από το 1860 και εξής, είναι η σωματειακή οργάνωση. Οι πολυάριθμοι σύλλογοι, αδελφότητες και λέσχες που συστήνονται στα επόμενα χρόνια, εστιάζουν τις δραστηριότητές τους κυρίως στην εκπαίδευση και τη φιλανθρωπία, συστηματοποιούν ένα νέο είδος κοινωνικών επαφών κι αποτελούν ένα πρωτοφανές κοινωνικό δίκτυο μέσα στο οποίο κυκλοφορούν οριζοντίως άνθρωποι και ιδέες.⁴

Οι παράγοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω, δηλαδή η διεύρυνση των οικονομικών δραστηριοτήτων, η εδραίωση ενός θεσμικού πλαισίου διοίκησης της κοινότητας, η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου και η κοινωνική κινητικότητα, διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την αστική τάξη των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Εκπρόσωποι της τάξης αυτής διατυπώνουν ήδη από τη δεκαετία του 1860 την άποψη ότι ένα αποτελεσματικό εκπαιδευτικό σύστημα έχει ζωτική σημασία για την εξυπηρέτηση των σύγχρονων αναγκών της κοινότητας. Ασκούν λοιπόν κριτική στο υπάρχον σύστημα το οποίο, ακριβώς όπως και στο ελληνικό κράτος, έχει αυστηρά αρχαϊστικό προσανατολισμό. Συγκεκριμένα οι συντάκτες του *Ανατολικού Αστέρρα* προσυπογράφουν το 1861 ένα άρθρο του Κ. Ξανθόπουλου, όπου η καθαρεύουσα χαρακτηρίζεται εξίσου ακατάληπτη για τους μικρούς μαθητές με τα κινέζικα και προτείνεται η χρήση στα διδακτικά βιβλία της «μητρικής» γλώσσας, αυτής δηλαδή που χρησιμοποιούν τα παιδιά στο σπίτι και τις καθημερινές τους συναναστροφές.⁵ Το 1863 ο Γ. Σοφοκλής και το 1874 ο Γ. Χασιώτης δηλώνουν από το βήμα του ΕΦΣΚ πως η καθαρεύουσα των διδακτικών βιβλίων είναι δυσνόητη κι ακατάλληλη για τους μαθητές κι ότι το έργο του σχολείου θα ήταν πιο επιτυχημένο αν τα βι-

¹ Αναγνωστοπούλου (2013), σσ. 281-289.

² Κουσαρίδης (2013), σσ. 134-142.

³ Εξερτζόγλου (2000), σ. 115.

⁴ Σβολόπουλος (2006), σσ. 85-91 και Εξερτζόγλου (2000), σ. 116.

⁵ Κ. Ξανθόπουλος, «Περί των εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδακτικών βιβλιαρίων», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 2, 11/10/1861, αρ.φ. 3, 18/10/1861 & αρ.φ. 4, 25/10/1861.

βλία γράφονταν σε γλώσσα «ήττον καθαρεύουσα».¹ Το 1881 στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* δημοσιεύεται άρθρο όπου επικρίνεται ο αρχαϊστικός προσανατολισμός στη διδασκαλία της γλώσσας, διότι προάγει την ημιμάθεια.² Πέντε χρόνια αργότερα στο ίδιο έντυπο η διδασκαλία της καθαρεύουσας στο δημοτικό χαρακτηρίζεται «νέον εφεύρημα» κι αρθρώνονται επιχειρήματα υπέρ της χρήσης τύπων της καθομιλουμένης στο σχολείο και τα διδακτικά βιβλία.³

Ποιοι όμως είναι αυτοί που υποστηρίζουν την απλοποίηση της γλώσσας των διδακτικών βιβλίων, ή ακόμα και τη διδασκαλία της γλώσσας του λαού στο σχολείο; Ο *Ανατολικός Αστήρ* δέχεται στη διάρκεια της κυκλοφορίας του αρκετές επικρίσεις για τη σχεδόν αρχαϊζουσα γλώσσα του. Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* και το *Σύγγραμμα Περιοδικόν* είναι τα επίσημα όργανα φορέων που δε σταμάτησαν ποτέ να υποστηρίζουν την καθαρεύουσα. Επομένως το γεγονός ότι η πρόταση για χρήση απλούστερης, ή ακόμα και της «μητρικής» γλώσσας στη διδασκαλία εμφανίζεται στις στήλες των συγκεκριμένων εντύπων, έχει ιδιαίτερη σημασία. Δεν είναι όμως μόνο η στάση τους απέναντι στη γλώσσα που δικαιολογεί αυτή την ιδιαιτερότητα. Δε θα πρέπει να ξεχνάμε πως ο *Ανατολικός Αστήρ* εκδίδεται από εν ενεργεία καθηγητές της Μεγάλης του Γένους Σχολής, ενώ πολλοί ακόμα εκπαιδευτικοί (όπως οι Γ. Σοφοκλής και Γ. Χασιώτης) είναι μέλη του ΕΦΣΚ. Από την άλλη, η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* εκφράζει τις επίσημες θέσεις του φορέα που εποπτεύει την εκπαίδευση των Ελλήνων του Οθωμανικού κράτους. Αυτό σημαίνει ότι μια σημαντική μερίδα της εκπαιδευτικής κοινότητας όχι μόνο δεν απορρίπτει συλλήβδην τη γλώσσα του λαού, αλλά και προτείνει τη χρήση της προκειμένου να εξυπηρετηθεί καλύτερα ο στόχος της μόρφωσης των μαθητών.

Είναι σημαντικό επίσης να θυμόμαστε πως την εποχή που διατυπώνονται αυτές οι προτάσεις, η αντικατάσταση της αρχαίας γλώσσας από την καθαρεύουσα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι ακόμα ζητούμενο. Ένα αίτημα που κατατίθεται από διπλωμάτες, δημοσιογράφους κι εκπαιδευτικούς,⁴ αλλά χαρακτηρίζεται παράδοξο και ριζοσπαστικό

¹ Γ. Σοφοκλής, «Τίνες οι κυριώτεροι λόγοι οι προτρέποντες τους νεωτέρους Έλληνας να εγκολπωθώσιν αντί της πατρίου την ξένην παιδείαν», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1863, σελ. 171-173 & Γ. Χασιώτης, «Η παρ' ημίν δημοτική παιδεία από της αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σελ. 115.

² «Τι δέον γενέσθαι Β'», *Αλήθεια*, τχ. Δ', 17/6/1881, σ. 65.

³ «Βιβλιογραφικόν δελτίον», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. Στ', 31/7/1886, σελ. 270 - 271.

⁴ Αλ. Καραθεοδωρής, «Περί μέσης εκπαιδεύσεως», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Α', 1863, σελ. 178. «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. (Δημοσία διάλεξις Ι. Ισιδωρίδου Σκυλίση)», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1046, 24/6-6/7/1872 & αρ.φ. 1048, 27/6-9/7/1872. Γ. Χασιώτης, «Περί της παρ' ημίν δημοτικής εκπαιδεύσεως από αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σελ. 99-128 & Μ. Παρανίκας, «Περί μέσης παιδεύσεως», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σελ. 243-246.

από την εφημερίδα *Ομόνοια*,¹ η οποία εκφράζει τις απόψεις του Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄. Με βάση τις προτάσεις που διατυπώνονται από τον Διδασκαλικό Σύλλογο,² αλλά και από τους κυριότερους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους της Πόλης,³ η στροφή προς την καθαρεύουσα πραγματοποιείται σε ορισμένα σχολεία από τις αρχές της δεκαετίας του 1870.⁴ Μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια το φαινόμενο γενικεύεται, ενώ καταγράφεται ακόμα και διδασκαλία της δημώδους γλώσσας στο πρόγραμμα της Εμπορικής Σχολής Χάλκης.⁵ Η στροφή αυτή γίνεται με την υποστήριξη του Πατριαρχείου, που μέσω της ΠΚΕΕ προωθεί μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση και εισάγει νέα αναλυτικά προγράμματα με έμφαση στη διδασκαλία της «καθομιλουμένης» καθαρεύουσας.⁶ Στα επόμενα χρόνια αναπτύσσεται πιο έντονη ρητορική· στη διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας καταλογίζεται η αποτυχία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και προτείνεται ο ολοκληρωτικός αποκλεισμός της από τα Αστικά σχολεία.⁷

Στη διάρκεια των δεκαετιών 1880 – 1890 η συζήτηση για απλοποίηση της διδασκαλίας γλώσσας μεταφέρεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Εδώ η μία πλευρά υποστηρίζει πως η αρχαία ελληνική είναι το θεμέλιο της ολοκληρωμένης μόρφωσης και της σωστής καλλιέργειας αμφοτέρων των φύλων⁸ και γι' αυτό πρέπει η διδασκαλία της «...να είναι όσον το δυνατόν αφθονωτέρα και γονιμωτέρα...».⁹ Η άλλη πλευρά τάσσεται υπέρ του περιορισμού της διδασκαλίας των αρχαίων και ζητά την αποτελεσματικότερη καλλιέρ-

¹ Δ. Αλεξιάδης, «Ο Φιλολογικός και Καθηγητικός Σύλλογος», *Ομόνοια*, αρ.φ. 138, 7/9/1863.

² Το 1877 μετά από γενική συνεδρίαση ο Διδασκαλικός Σύλλογος προτείνει την αποκλειστική διδασκαλία της καθαρεύουσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού και την παράλληλη διδασκαλία καθαρεύουσας και αρχαίας στις δύο τελευταίες. Βλ. Κ. Γεωργαλάς, «Πραγματεία περί των υπό του εν Κων/πόλει Διδασκαλικού Συλλόγου προταθέντων επτά ζητημάτων κατά το συλλογικόν έτος 1877 – 1878», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 15, 14/1/1878, σελ. 229 & αρ.φ. 20, 18/2/1878, σελ. 308 - 309.

³ Έχει σημασία το γεγονός ότι η κοινή επιτροπή που συνέστησαν οι: ΕΦΣΚ, Ηπειρωτικός Φιλεκπαιδευτικός και Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος απευθύνεται σε δύο μεγαλοαστούς, τους τραπεζίτες Χρ. Ζωγράφο και Γ. Ζαρίφη, όταν προτείνει την παράλληλη διδασκαλία καθαρεύουσας και αρχαίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Βλ. «Δημοτική παιδεία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1930, 10-22/7/1875 & αρ.φ. 1942, 24-5/8/1875.

⁴ «Περί δημοτικής παιδείσεως», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1946, 29-10/8/1875.

⁵ «Εκπαιδευτικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 41, 14/6/1882, σελ. 318 & «Ελληνική Εμπορική Σχολή Χάλκης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 2562, 25-6/9/1877.

⁶ Μπέτσας (2010), σσ. 105-106.

⁷ Κ.Ξ., «Εκπαιδευτικά. Η αμφισβήτηση περί του προγράμματος του Ζαπτείου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 3, 5/1/1887. «Η εκπαίδευσις ημών. Ι΄», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5543, 4/12/1887 & Ν. Φωτιάδης, «Περί του εκπαιδευτικού ημών συστήματος και της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 88, 31/7/1898.

⁸ Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5197, 2/10/1886.

⁹ «Η εν Ελλάδι παιδεία και τα εν αυτή βελτιωτέα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 4525, 31/5-12/6/1884.

γεια της καθαρεύουσας στα δευτεροβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα.¹ Στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται κι η αντιπαράθεση που αντικατοπτρίζει την ήδη κυρίαρχη στην Ευρώπη τάση για περιορισμό των «κλασικών» μαθημάτων προς όφελος των «πρακτικών». Οι «πρακτικοί», από τη μία, ζητούν να δοθεί περισσότερη έμφαση στη διδασκαλία της καθαρεύουσας με παράλληλο περιορισμό της αρχαίας, ενώ από την άλλη οι «κλασικοί» δε θέλουν να θιχθεί με κανένα τρόπο η διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας. Αμφότερες οι πλευρές πάντως, συμφωνούν πως δεν τίθεται θέμα κατάργησής της από τα ανώτερα εκπαιδευτήρια.² Με άλλα λόγια παρόλο που υπάρχουν πιέσεις για περισσότερο πρακτική κατεύθυνση της μέσης εκπαίδευσης, το σύνολο σχεδόν των εγγράμματων αστών παραδέχεται τη σημασία της αρχαιομάθειας. Στο σημείο αυτό διαφοροποιείται ο γιατρός Λ. Λιμαράκης, ο οποίος το 1899 προτείνει στον Πατριάρχη Κωνσταντίνο Ε΄ την ίδρυση επαγγελματικών σχολών όπου θα διδάσκεται αποκλειστικά η νέα ελληνική, ενώ ακόμα και τα έργα της αρχαίας γραμματείας θα δίνονται στους μαθητές σε μετάφραση.³

Μέσα σε αυτό το κλίμα συγκαλείται το φθινόπωρο του 1899 το Εκπαιδευτικό Συνέδριο. Με τη συμμετοχή εκπαιδευτικών, λογίων και των μελών της ΠΚΕΕ συντάσσεται ένα νέο αναλυτικό πρόγραμμα για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Παρόλο που σε αυτό η αρχαία γλώσσα ορίζεται ως βάση της διδασκαλίας στα Αστικά σχολεία,⁴ οι αντιδράσεις που εγείρονται έχουν ως αποτέλεσμα να υποβληθεί τελικά στον Πατριάρχη μια τροποποιημένη εισήγηση, όπου αναγράφεται πως «...βάσις κυρίως της δημοτικής παιδείσεως τυγχάνει η μητρική γλώσσα...».⁵ Στον απόηχο του Συνεδρίου αναπτύσσεται έντονη αρθρογραφία, καθώς η εκ νέου ανάρρηση του Ιωακείμ Γ΄ στον πατριαρχικό θρόνο επιφυλάσσει εξελίξεις. Ο Πατριάρχης επιτρέπει την προαιρετική εφαρμογή του νέου προγράμματος, ενώ ταυτόχρονα ζητά τη γνωμοδότηση των καθηγητών της Μεγάλης του Γένους Σχολής.

¹ Κ.Ξ., «Εκπαιδευτικά. Η αμφισβήτησις περί του προγράμματος του Ζαππείου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 3, 5/1/1887. Ν. Φωτιάδης, «Περί του εκπαιδευτικού ημών συστήματος και της διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσης», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 89, 1/8/1898. Κ. Πρεβεζιώτου, «Εκπαιδευτικά βλέψεις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 223, 14/1/1899 & Χ. Μελανδινού, «Εκπαιδευτικά. Γυναικεία παιδείσις», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 57, 11/3/1906.

² «Το εκπαιδευτικόν σύστημα παρά τοις νυν Έλλησι», *Νεολόγος*, αρ.φ. 6849, 2/6/1892. Ε. Ιωαννίδης, «Τα παρ' ημίν κωλύματα της παιδευτικής προαγωγής», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 124, 8/6/1894. «Το Ζωγράφειον και τα γερμανικά πραγματικά σχολεία. Δ΄», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7518, 13/9/1894. «Εκπαιδευτικά. Δ΄», *Νεολόγος*, αρ.φ. 7755-56, 20/5/1895, σελ. 3. Ν. Φωτιάδης, «Κλασικοί και πρακτικοί», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 161, 22/7/1895. Ι.Α. Παρχαρίδης, «Πρότασις περί μεταρρυθμίσεως του διδακτικ. συστήματος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 187, 23/8/1896.

³ «Η επαγγελματική εκπαίδευσις. Δ΄», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 334, 3/6/1899.

⁴ Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 496, 17/12/1899.

⁵ «Το νέον πρόγραμμα της πρωτοβαθμίου παιδείσεως», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 737, 28/10/1900 & «Εκθεσις της Π.Κ. Εκπαιδευτικής Επιτροπής υποβληθείσα τη Α.Θ.Π. και παραπεμφθείσα εις τα Δύο Σώματα προς μελέτην και έγκρισιν», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 46, 17/11/1900, σελ. 501.

Όταν αυτοί καταθέτουν τις – θετικές – απόψεις τους για το πρόγραμμα τον Μάρτιο του 1902,¹ ο Ιωακείμ το παραπέμπει σε μία ακόμα επιτροπή εκπαιδευτικών, η οποία καταλήγει σε δύο εντελώς διαφορετικές προτάσεις.² Η τελική αποτίμηση του Συνεδρίου είναι αρνητική, καθώς σύμφωνα με μεταγενέστερα δημοσιεύματα οι προτάσεις που κατατέθηκαν τελικά δεν υιοθετήθηκαν.³

Στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης λοιπόν, καταγράφεται από το 1861 ως το 1900 η αδιάλειπτη επιθυμία για γλωσσική μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση. Στους φορείς του αιτήματος αυτού βρίσκουμε μεταξύ άλλων τα ονόματα των: Κ. Ξανθόπουλου, Α. Καραθεοδωρή, Ι. Σκυλίση, Μ. Παρανίκα, Ι. Σκαλτσούνη, Ν. Φωτιάδη, Κ. Πρεβεζιώτου, Χ. Μελανδινού, Ι. Παυλίδη, Ι. Παρχαρίδη, Λ. Λιμαράκη, Α. Χρηστίδη, Χρ. Χατζηχρήστου, Θ. Σαλτέλη, Α. Ζαμαρία και πολλών ακόμα μελών της αστικής τάξης. Οι απόψεις τους αποτυπώνουν τις αλλαγές που υφίσταται η οθωμανική κοινωνία στο σύνολό της, οι οποίες διαφοροποιούν και τους στόχους του εκπαιδευτικού συστήματος της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Συγκεκριμένα, παράλληλα με τις παραδοσιακές αντιλήψεις για την ηθική και κοινωνικοποιητική διάσταση της εκπαίδευσης στο πλαίσιο της ορθόδοξης παράδοσης, προβάλλει από τη δεκαετία του 1860 ως αποστολή της εκπαίδευσης και η δημιουργία χρήσιμων πολιτών οι οποίοι, εκτός από τα «ελληνικά γράμματα», θα κατέχουν τις απαραίτητες γνώσεις που θα τους καταστήσουν σωστούς επαγγελματίες.⁴

Οι νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που διαμορφώνονται στο οθωμανικό κράτος, η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου της ελληνορθόδοξης κοινότητας κι η συμμετοχή των λαϊκών στη διοίκησή του μέσω του ΔΕΜΣ, παίζουν τον δικό τους ρόλο. Στο εκπαιδευτικό σύστημα πλέον οδηγούνται όλο και περισσότεροι μαθητές των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων τα οποία, όπως επισημαίνεται στον Τύπο, δεν έχουν την πολυτέλεια να διατηρούν τα παιδιά τους στο σχολείο μετά την ηλικία των 10 ή 12 ετών.⁵ Επομένως η επιτακτική ανάγκη για όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματική εκμάθηση της γλώσσας σε σύντομο χρονικό διάστημα, τρέφει αναπόδραστα το αίτημα για απλοποίησή της. Αυτή η απλοποίηση δεν περιορίζεται στην αντικατάσταση της αρχαίας από την καθαρεύουσα. Ειδικά για τις πρώτες τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ακόμα κι ακραι-

¹ «Το οκτάτακτον πρόγραμμα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 45, 1/3/1902 & «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1124, 28/2/1902.

² «Το εκπαιδευτικόν ζήτημα», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 73, 4/4/1902, αρ.φ. 75, 6/4/1902 & αρ.φ. 76, 8/4/1902.

³ «Οι διδάσκαλοί μας», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 180, 18/8/1905 & Αυτόχθων, «Τα προγράμματα. Β'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3890, 23/4/1911.

⁴ Μπέτσας (2010), σσ. 99-100.

⁵ «Εκπαιδευτικά» *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 284, 18/12/1900.

φνεείς καθαρολόγοι καταθέτουν προτάσεις που ξεκινούν από τη «λιγότερο» καθαρεύουσα και φτάνουν ως τη «μητρική» γλώσσα που χρησιμοποιούν τα παιδιά στο σπίτι. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό πως οι ριζοσπαστικές προτάσεις του Φ. Φωτιάδη, παρόλο που αποτελούν τομή στην έως τώρα συζήτηση, μπορούν να θεωρηθούν ταυτόχρονα και ως το αποκορύφωμα του αιτήματος για απλοποίηση της διδασκόμενης στα σχολεία γλώσσας.

Στη διάρκεια των τελευταίων σαράντα ετών του 19^{ου} αιώνα το αίτημα αυτό ως ένα βαθμό ικανοποιείται. Το Πατριαρχείο που, σύμφωνα με τους Γενικούς Κανονισμούς κατευθύνει την εκπαίδευση μέσω των Δύο Σωμάτων, της Ιεράς Συνόδου και του ΔΕΜΣ,¹ προβαίνει σε μεταρρυθμίσεις με στόχο το σχολείο να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Προς την ίδια κατεύθυνση εργάζεται και ο ΕΦΣΚ, κάτι που στο γλωσσικό επίπεδο συνεπάγεται τη συνεχή προσπάθεια για εξοβελισμό των αρχαϊσμών από τα διδακτικά βιβλία και την υιοθέτηση της καθαρεύουσας, με την προτροπή μάλιστα «... να ήναι όσον το δυνατόν απλή, καθαρά και σαφής... να μετέχη μεν της απλότητας της ωμιλημένης, αλλά να μη ήναι και χυδαία».² Σε αυτή τη φάση επομένως, η καθαρεύουσα αποτελεί μέρος του γενικότερου αιτήματος για μεταρρύθμιση κι εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος.

Το γεγονός ότι οι προτάσεις για περαιτέρω απλοποίηση της γλώσσας, ιδίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τίθενται στο περιθώριο, σχετίζεται με τον ρόλο της γλώσσας στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Σημαντικό μέρος των αστών της Κωνσταντινούπολης έχει λάβει ανώτερη μόρφωση στα πανεπιστήμια της Αθήνας ή/και της Ευρώπης κι αποτελεί το όχημα των εθνικιστικών ιδεών που αναπαράγονται την εποχή αυτή στους συγκεκριμένους ακαδημαϊκούς κύκλους. Παράλληλα αναλαμβάνουν έναν ολοένα και πιο ενεργό ρόλο στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας και ιδίως στην ίδρυση και τις δραστηριότητες συλλόγων, αδελφοτήτων και σχολείων, κυρίαρχο στοιχείο των οποίων είναι η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας. Πολλοί εξ αυτών επίσης έχουν συνδέσει τα οικονομικά τους συμφέροντα με το ελληνικό κράτος, αφού χάρη στο σύστημα των διομολογήσεων απολαμβάνουν προνόμια που άλλοι Οθωμανοί πολίτες δεν έχουν.³ Αυτό σημαίνει ότι σταδιακά ταυτίζονται με το ελληνικό κράτος και τις πολιτικές του επιλογές, που στον τομέα της εκπαίδευσης μεταφράζεται σε πάγια υποστήριξη της καθαρεύουσας.

¹ Ηλιάδου (2001), σσ. 32-33.

² Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων», *Νεολόγος*, αρ. φ. 3028, 8-20/3/1879.

³ Kamouzis (2010), σσ. 38-39.

Χάρη στην ταύτιση αυτή, όχι μόνο μεγάλο μέρος του εκπαιδευτικού προσωπικού, αλλά και τα βιβλία κι οι διδακτικές μέθοδοι επηρεάζονται ή εκπορεύονται από την Ελλάδα.¹ Οι εκεί εξελίξεις στον τομέα της εκπαιδευτικής πολιτικής παρακολουθούνται στενά και με κριτικό πνεύμα. Έχουν καταγραφεί δημοσιεύματα όπου υποστηρικτές των μεταρρυθμίσεων προτείνουν την υιοθέτηση εκπαιδευτικών νομοσχεδίων που παρουσιάζονται στην ελληνική Βουλή, ακόμα κι όταν αυτά καταψηφίζονται.² Σε άλλες περιπτώσεις η καταψήφιση τέτοιων νομοσχεδίων επικροτείται ως ματαίωση των σχεδίων των μαλλιαρών, η οποία έσωσε τον ελληνικό λαό από μελλοντικά δεινά.³ Η τάση που επικρατεί πάντως, είναι να αντιμετωπίζεται οποιαδήποτε απόπειρα για υποστήριξη της «μητρικής» δημόδους γλώσσας ως απόπειρα υποβάθμισης του ένδοξου αρχαιοελληνικού πολιτισμού και υπονόμησης του σύγχρονου ελληνικού έθνους.

Ένα ακόμα σημείο όπου φαίνεται πως υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ Αθήνας και Κωνσταντινούπολης είναι η διαφοροποίηση από τις ακραίες απόψεις του Γ. Ψυχάρη. Ακόμα και ο Φ. Φωτιάδης, ο οποίος εκφράζει τον θαυμασμό του για τον «μεγάλο Δάσκαλο»,⁴ έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις θέσεις του όταν προτείνει τη συνύπαρξη τύπων της δημοτικής και της καθαρεύουσας.⁵ Οι Ζ. Φυτίλης, Δ. Δαμασκηνός και Γ. Ροντάκης, ορίζουν στο καταστατικό του συλλόγου «Η Τέχνη» πως ο καθένας είναι ελεύθερος να γράφει τη δημοτική όπως ο ίδιος κρίνει ορθότερα, προκαλώντας την οργή του Γ. Ψυχάρη που τους χαρακτηρίζει «αναρχικούς».⁶ Ο Ε. Γιανίδης ούτε λίγο ούτε πολύ τον κατηγορεί για λογιотаτισμό· αναγνωρίζει ότι «...είναι βέβαια εκείνος που μας άνοιξε τα μάτια στο γλωσσικό ζήτημα...», αλλά «...είναι ανάγκη τώρα να μας επιτρέψει να βλέπουμε με τα δικά μας μάτια».⁷ Όσο για την ομάδα του *Νέου Πνεύματος*, αυτή ξεχωρίζει σαφώς τη δημοτική γλώσσα από «...κάθε εκτραχηλισμόν, κάθε αυτοδημιουργούμενον ιδίωμα ακατανόητον και

¹ Kritikos (2013), σ. 146.

² Π. Φαρμακίδης, «Εκπαιδευτικά. Αι βάσεις καθ' ας δέον να μεταρρυθμισθή η εν γένει ελληνική εκπαίδευσις», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5527, 14-26/11/1887. Ν. Φωτιάδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 496, 17/12/1899. «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του Αθ. Ευταξίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 10, 14/1/1900 & 12, 19/1/1900.

³ «Εκπαιδευτικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ.83, 18/4/1902.

⁴ Φ. Φωτιάδης, «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάιος 1922, σ. 302.

⁵ «Εις το νέον καθεστώς παρέχεται άδεια εις τα παλαιά στοιχεία όσα μας χρειάζονται να κυκλοφορούν προς το παρόν με το ένδυμά των το παλιοκαιρινό. Κινδυνεύομεν; Όχι, τίποτε νομίζω». Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 826, 17/2/1901.

⁶ Ψυχάρης (1908), σσ. 12-20.

⁷ Ε. Γιανίδης, «Για την τονική μεταρρύθμιση», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Ιανουάριος 1922, σ. 1-2.

γελοίων...».¹ Αυτό που γίνεται αντιληπτό είναι πως οι δημοτικιστές της Πόλης πολύ γρήγορα αποστασιοποιούνται από το άκαμπτο δόγμα του Γ. Ψυχάρη κι αφήνουν ανοιχτή την πόρτα σε στοιχεία της καθαρεύουσας που χρησιμοποιούνται ευρύτατα προχωρώντας σε ένα συμβιβασμό, τον οποίο θα ολοκληρώσουν λίγα χρόνια αργότερα οι κορυφαίοι του Εκπαιδευτικού Ομίλου.²

Το σημείο καμπής στη συζήτηση επέρχεται με τη δημοσίευση στον *Ταχυδρόμο* τεσσάρων επιστολών του Φ. Φωτιάδη. Στις επιστολές αυτές ο δημοτικισμός συνδέεται για πρώτη φορά με το σχολείο και καταδεικνύεται συστηματικά και μεθοδικά η εκπαιδευτική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος. Ο Φ. Φωτιάδης υποστηρίζει πως η ύπαρξη από τη μία της «μητρικής» δημοτικής κι από την άλλη της «εθνικής» καθαρεύουσας έχει παγιδεύσει το έθνος στα δίχτυα της διγλωσσίας, με αξιοθρήνητα αποτελέσματα. Εξαιρετικός γνώστης της αρχαίας ο ίδιος, επισημαίνει πως η ελληνική γλώσσα ήδη από την αρχαιότητα δανειζόταν ξένα στοιχεία και βρισκόταν σε μια εξελικτική διαδικασία απλοποίησης, η οποία διακόπηκε με την τουρκική κατάκτηση και την αποδιοργάνωση της εκπαίδευσης. Αναφέρει πως οι λαοί της Ευρώπης κατάφεραν να προοδεύσουν επειδή υιοθέτησαν τα μητρικά τους ιδιώματα ως εθνικές γλώσσες, παραμερίζοντας τη λόγια λατινική παράδοση και ζητά να ακολουθήσουν οι Έλληνες το παράδειγμά τους. Αυτά που προτείνει είναι η εισαγωγή της δημοτικής σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, ο πλήρης διαχωρισμός της σύγχρονης γλώσσας από την αρχαία, ο εξοβελισμός της δεύτερης από το δημοτικό κι η διδασκαλία αρχαίων έργων από μετάφραση, η διαφοροποίηση της διδακτικής μεθοδολογίας της γλώσσας και η κατάργηση της καθαρεύουσας.

Η αρθρογραφία του Φ. Φωτιάδη παρακολουθείται με μεγάλο ενδιαφέρον από το αναγνωστικό κοινό της Κωνσταντινούπολης. Μάλιστα, ανάμεσα σε όσους εντυπωσιάζονται από τα επιχειρήματά του συγκαταλέγεται κι ο καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Ε. Αμαξόπουλος.³ Παρόλο που υπάρχει αναφορά σε αρνητικές αντιδράσεις,⁴ σχετικά δημοσιεύματα δεν έχουν εντοπιστεί. Είναι λοιπόν πιθανό χαρακτηρισμοί όπως «εθνοκτόνος» να χρησιμοποιήθηκαν εις βάρος του Φ. Φωτιάδη στο πλαίσιο συζητήσεων

¹ «Σημειώσεις του μηνός. Φοιτητική Συντροφιά», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 7, 1/6/1910, σ. 330. Βλ. επίσης: «Φιλολογικόν διαγώνισμα “Νέου Πνεύματος”. Προκήρυξις», *Νέον Πνεύμα*, τχ. 10, 28/12/1908, σ. 176, όπου αναφέρεται πως στον διαγωνισμό θα γίνουν δεκτά διηγήματα γραμμένα σε καθαρεύουσα ή δημοτική, αλλά όχι σε «χυδαία» γλώσσα.

² Την παρατήρηση αυτή κάνει και ο Ε. Κριαράς συζητώντας για το «Γλώσσα και ζωή» του Ε. Γιανίδη. Βλ. Κριαράς (1999), σ. 33.

³ Κ. Σπανούδη, «Βιβλιοκρισίαι», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1370, 8/1/1903.

⁴ Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα ή πόθεν πρέπει ν' αρχίσει η σχολική αναμόρφωσις. Επιστολή τετάρτη και τελευταία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 781, 21/12/1900.

που διεξάγονταν σε συλλόγους, λέσχες, ή στα φιλολογικά σαλόνια της εποχής. Η παρουσία πάντως του βιβλίου του, το οποίο εκδίδεται επαυξημένο το 1902 στην Αθήνα, συγκεντρώνει θετικά σχόλια από τον Τύπο της Πόλης.¹ Το βιβλίο αυτό ασκεί σημαντική επίδραση στον Μ. Τριανταφυλλίδη, τον Α. Δελμούζο και τον Δ. Γληνό, τους ανθρώπους δηλαδή που θα αναλάβουν στα επόμενα χρόνια να μεταρρυθμίσουν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στη βάση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού.²

Με βάση τα δεδομένα αυτά μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός γεννιέται στην Κωνσταντινούπολη κι από εκεί μεταλαμπαδεύεται στην Ελλάδα. Είναι απότοκος όλης αυτής της διαδικασίας που οδηγεί την αστική τάξη στη διατύπωση του αιτήματος για απλοποίηση της διδασκόμενης στα σχολεία γλώσσας. Το έργο του Φ. Φωτιάδη αποτελεί το αποκορύφωμα μιας συζήτησης που έχει ξεκινήσει στον Τύπο της Πόλης από το 1861. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται μία αντίφαση. Ενώ οι θεμελιακές αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού διατυπώνονται στην Κωνσταντινούπολη, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προβληματισμού που θέτει ως ζητούμενο την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, οι πρακτικές εξελίξεις καταγράφονται ως επί το πλείστον στην Ελλάδα. Για την εξήγηση του φαινομένου αυτού θα πρέπει να στραφούμε κυρίως στους διοικητικούς θεσμούς της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο με τη σύσταση της ΠΚΕΕ το 1873 και της φιλανθρωπικής αδελφότητας «Αγαπάτε Αλλήλους» το 1880 έχει τον πρώτο, αλλά όχι και αποκλειστικό λόγο σε ό,τι αφορά το εκπαιδευτικό δίκτυο. Το λαϊκό στοιχείο μέσω του ΔΕΜΣ συμμετέχει ενεργά στις αποφάσεις που λαμβάνονται και συμβάλλει καίρια στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούν στην εναρμόνιση της εκπαίδευσης με τη σύγχρονη πραγματικότητα.³

Στην περίπτωση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού η στάση του Πατριαρχείου είναι εξαρχής ξεκάθαρη. Δια στόματος Ιωακείμ Γ΄ δηλώνεται το 1901 ευθαρσώς ότι «*παραφρονούσιν*» όσοι προτείνουν την εγκατάλειψη της αρχαίας γλώσσας.⁴ Όταν ο *Ταχυδρόμος* και η *Κωνσταντινούπολις* ερίζουν για το αν εννοεί μόνο τους δημοτικιστές ή και τους υποστηρικτές της πρακτικής εκπαίδευσης, ο Πατριάρχης προσθέτει πως «*σφάλλονται... οι ζητούντες ν' αντικαταστήσωσι την γλώσσαν ημών, αυτήν την οποίαν γράφομεν και λα-*

¹ Κ. Σπανούδη, «Βιβλιοκρισία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1366, 2/1/1903 & αρ.φ. 1370, 8/1/1903. Ι.Β. Αραβανιώτη, «Φιλολογική κίνησις του 1902», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1377, 16/1/1903.

² Κριαράς (2004), σ. 15.

³ Μπέτσας (2010), σ. 117.

⁴ «Πατριαρχικά», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 128, 18/6/1901.

λούμεν, δια γλωσσαρίου πεπατημένου, μη ανήκοντος εις τον Έλληνα».¹ Οι δηλώσεις αυτές έρχονται σε αντίθεση τόσο με τη θετική του στάση ως προς την απλοποίηση της γλώσσας κατά την περίοδο που ήταν Μητροπολίτης Βάρνας κι αργότερα Θεσσαλονίκης,² όσο και με τις απόψεις που διατυπώνει σε συνέντευξη το 1912, λίγο πριν τον θάνατό του.³ Είναι όμως συνεπείς με τη διαχρονική αντιμετώπιση του γλωσσικού οργάνου από το Πατριαρχείο.

Σε όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου – και όχι μόνο – η Εκκλησία υπερασπίζεται σθεναρά τη διδασκαλία της καθαρεύουσας. Η εμμονή της στον αποκλεισμό από τη δημοτική εκπαίδευση κάθε γλωσσικού τύπου διαφορετικού από αυτόν των «μεμορφωμένων τάξεων» εδράζεται κυρίως στην εγγύτητά του με τη γλώσσα του Ευαγγελίου, η οποία επιτρέπει την κατανόηση των ιερών κειμένων. Ως «γλώσσα αλήθειας», η κοινή ελληνική αποτελεί για το Πατριαρχείο ένα από τα ισχυρότερα ερείσματα της ηγεμονίας του στον ορθόδοξο κόσμο κι επομένως της οικουμενικότητάς του.⁴

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει ιδιαίτερη μνεία στον Ιωακείμ Γ΄. Η άνοδός του στο Πατριαρχικό αξίωμα γίνεται με την υποστήριξη της οικογένειας Ζαρίφη, οι προσωπικές σχέσεις της οποίας με τον Abdul Hamid II είναι γνωστές. Η υποστήριξη αυτή σημαίνει πως ο Ιωακείμ Γ΄ συμπλέει με τις απόψεις του κύκλου των Ελλήνων τραπεζιτών της Πόλης, τα συμφέροντα των οποίων ταυτίζονται με τη διατήρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε αυτό το πλαίσιο ο οικουμενισμός του γίνεται αντιληπτός ως μία στρατηγική για τη χαλιναγώγηση και την περιθωριοποίηση των ακραίων εθνικιστικών τάσεων. Μία στρατηγική που φέρνει τον Πατριάρχη αντιμέτωπο με την ελληνική πρεσβεία και τους εθνικιστικούς κύκλους της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι συγκεντρώνονται γύρω από τον *Νεολόγο* του Σ. Βουτυρά. Ταυτόχρονα όμως η πανορθόδοξη πολιτική του Πατριάρχη εκλαμβάνεται ως φιλορωσισμός και μεταφράζεται ως υποστήριξη επιδιώξεων που απειλούν την ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους.⁵ Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο, καθώς ο Ιωακείμ αντιλαμβάνεται ένα τμήμα των νεοφαναριωτών – με τους πολιτικούς στόχους των οποίων ταυτίζεται και ο ίδιος – να επιζητά την αναθεώρηση του γλωσσικού οργάνου, ενώ ένα τμήμα των ανερχόμενων μεσοα-

¹ «Πνευματικά πανήγυρες», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 926, 25/6/1901 & «Σχολών τελεταί. Ζωγραφείου Γυμνασίου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 26, 28/6/1901, σελ. 262.

² Ζιώγου-Καραστεργίου & Φούκας (2012), σ. 344

³ Ιωακείμ ο Γ΄ και το γλωσσικό ζήτημα», *Χρονικά*, τχ. 29, 15/12/1912, σελ. 92-93.

⁴ Μπέτσας (2003), σ. 202.

⁵ Stamatopoulos (2010), σσ. 213-214 & Σταματόπουλος (2012), σ. 214.

στών και μικροαστών διανοούμενων – που έχουν υιοθετήσει τον εθνικισμό κι έχουν κυριαρχήσει στον ΕΦΣΚ – υπερασπίζεται την «καθαρότητα» της γλώσσας.

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση το Πατριαρχείο αντιδρά με τη σκλήρυνση της στάσης του στο γλωσσικό ζήτημα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η επιλογή αυτή υπαγορεύεται από την προσπάθεια του Ιωακείμ Γ΄ να επιβεβαιώσει τον οικουμενιστικό πολιτικό προσανατολισμό του και συγχρόνως την πρωτοκαθεδρία του Πατριαρχείου στον ορθόδοξο κόσμο. Σε αυτή την κατεύθυνση κινούνται και οι εγκύκλιοι που αποστέλλει το 1902 στα άλλα ορθόδοξα Πατριαρχεία και τις αυτοκέφαλες εκκλησίες με θέμα τις μεταξύ τους σχέσεις. Η πρωτοβουλία αυτή ευνοείται τόσο από την ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897, η οποία προσωρινά φαίνεται να θέτει τέρμα στη Μεγάλη Ιδέα, όσο και από την – επίσης προσωρινή – απομάκρυνση του ρωσικού ενδιαφέροντος από τον χώρο των Βαλκανίων.¹ Το ξέσπασμα των Ευαγγελικών παρέχει ακόμα μία ευκαιρία στο Πατριαρχείο να υπερασπιστεί το γλωσσικό του όργανο, αυτή τη φορά ως φορέα διάκρισης από το προτεσταντικό πρότυπο, όπου η άμεση πρόσβαση στα ιερά κείμενα απαξιώνει τον ρόλο των κληρικών ως ειδικών στην ερμηνεία τους.² Την ίδια εποχή η Κωνσταντινούπολη πρωταγωνιστεί στις εξελίξεις του γλωσσικού ζητήματος. Το έργο του Φ. Φωτιάδη, η σύσταση του «Αδερφάτου της εθνικής γλώσσας» η έκδοση της εφημερίδας *Λαός*, αλλά και η διείσδυση των δημοτικιστών στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κωνσταντινούπολης και τους διοικητικούς του θεσμούς δημιουργούν την εντύπωση ότι αμφισβητείται η ιδεολογική κυριαρχία του Πατριαρχείου, προκαλώντας έτσι την αντίδρασή του.³

Σύντομα όμως οι συνθήκες διαφοροποιούνται. Η όξυνση της σύγκρουσης μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων στη Μακεδονία και οι διωγμοί που υφίστανται οι πατριαρχικοί πληθυσμοί στις παράλιες πόλεις της Βουλγαρίας κατά το 1906 – 1907 ωθούν τον Ιωακείμ Γ΄ να πάρει μια εθνοκεντρική στροφή στην πολιτική του. Λίγο αργότερα η επανάσταση των Νεότουρκων του στερεί ένα ισχυρότατο έρεισμα, την υποστήριξη του Abdul Hamid II, ο οποίος χάνει τον θρόνο. Παράλληλα κατανοεί πως η πολιτική των νέων κυρίαρχων, οι οποίοι αντιμετωπίζουν την ελληνική αστική τάξη ως εχθρό, αποσκοπεί στην επικράτηση των ιδεών του τουρκικού εθνικισμού και τη μετατροπή της πολυεθνικής αυτοκρατορίας σε «καθαρό» εθνικό κράτος. Αυτή ακριβώς η γενίκευση των εθνικών ανταγωνισμών

¹ Σταματόπουλος (2007α), σ. 294 & Stamatopoulos (2010), σσ. 235-236.

² Σταματόπουλος (2007α), σ. 293.

³ Παυλίδης (2011), σ. 420.

και ιδίως η ισχυροποίηση του τουρκικού εθνικισμού οδηγεί τον Ιωακείμ Γ΄ στην προσέγγιση με το ελληνικό κράτος.¹

Παρά τις αλλαγές και τους ελιγμούς στην πολιτική του, το Πατριαρχείο διατηρεί ακλόνητη τη στάση του στο ζήτημα της γλώσσας, τουλάχιστον επισήμως. Αυτός είναι και ο λόγος που συντάσσεται με τους καθαρολόγους της Αθήνας στο θέμα της αναθεώρησης του Συντάγματος της Ελλάδας και στέλνει την περίφημη εγκύκλιο τον Μάρτιο του 1911, με την οποία ζητά από τις εκκλησιαστικές και κοινοτικές αρχές των ορθοδόξων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας να διαφυλάξουν τα σχολεία «...από οιασδήποτε τυχόν μαλλιαρικής και χυδαιστικής επιρροής...».² Ανεπίσημα όμως ο Πατριάρχης έρχεται σε επαφή με τους δημοτικιστές και δημιουργείται μια σχέση αμοιβαίας εκμετάλλευσης, μέσα από την οποία και οι δύο πλευρές προωθούν τα συμφέροντά τους. Η προσέγγιση αυτή γίνεται φανερή με τα γεγονότα στο Ζωγράφειο. Όταν η κοινότητα του Σταυροδρομίου ξεσηκώνεται – με την παρότρυνση του *Ταχυδρόμου* και του *Νεολόγου* – κατά των δημοτικιστών εκπαιδευτικών κι εφόρων του σχολείου, οι τελευταίοι αναζητούν απελπισμένα στήριγμα, γιατί αυτό που διακυβεύεται είναι η κοινωνική θέση κι ο βιοπορισμός τους.³ Από την άλλη ο Ιωακείμ Γ΄, έχοντας απέναντί του την αντι-ιωακειμική παράταξη, βρίσκει στο πρόσωπο των δημοτικιστών συμμάχους, οι οποίοι θα τον βοηθήσουν να διατηρήσει την πολιτική του εξουσία και τελικά τη θεσμική του υπόσταση.⁴ Φυσικά η άλλη πλευρά δε μένει αργή, αλλά συσπειρώνει όσους αντιτίθενται στον δημοτικισμό σε ένα ενιαίο μέτωπο κατά της ιωακειμικής παράταξης.

Η πολιτικοποίηση του γλωσσικού ζητήματος επισημαίνεται αμέσως και στηλιτεύεται τόσο από τους καθαρολόγους μέσω του *Εμπρός* και της *Αστραπής*, όσο και από τους δημοτικιστές μέσω της *Πρόοδος*.⁵ Οι ελιγμοί όμως του Ιωακείμ Γ΄ δεν μπορούν να ερμηνευθούν μόνο στη βάση του διαγκωνισμού για την εξουσία στο πλαίσιο της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Θα πρέπει να συσχετιστούν επίσης με την απροθυμία του να μεταβληθεί το γλωσσικό ζήτημα σε ανεξέλεγκτο πολιτικό και κοινωνικό πρόβλημα σε μια εποχή σκλήρυνσης της τακτικής των Νεότουρκων.⁶ Τέλος, δε θα ήταν σωστό να αποκλειστεί κι

¹ Iliadou – Tachou (2012), σ. 9 & Σταματόπουλος (2012), σσ. 197 και 219-220.

² «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η πατριαρχική εγκύκλιος», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2246, 21/3/1911.

³ Ε. Γιανίδη, «Για την τονική μεταρρύθμιση», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Ιανουάριος 1922, σ. 7.

⁴ Αδαμοπούλου (2016), σ. 214.

⁵ Βλ. Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σ. 4 & Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 136, 12/3/1911, σ. 4. Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι ΙΑ΄», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3862, 22/3/1911. «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σελ. 4. & «Το γλωσσικόν ζήτημα. Η κοινοτική συνέλευσις του Πέραν. Η απαγόρευσις της κυβερνήσεως», *Αστραπή*, αρ.φ. 37, 15/3/1911. «Η μόνη αλήθεια εις τον αγώνα», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2286, 1/5/1911 & «Λογικά συμπεράσματα», *Πρόοδος*, αρ.φ. 2298, 13/5/1911.

⁶ Αδαμοπούλου (2016), σ. 218.

ο ρόλος των προσωπικών απόψεων και ιδεολογιών τόσο του ίδιου του Πατριάρχη, ο οποίος δηλώνει επισήμως το 1912 ότι του αρέσει η δημοτική γλώσσα,¹ όσο και των μεγαλοαστών υποστηρικτών του, οι οποίοι φροντίζουν να προστατέψουν τους διωκόμενους δημοτικιστές εκπαιδευτικούς. Τελικά η έντονη ρητορική του Πατριαρχείου επί του θέματος και η διενέργεια ανακρίσεων για τον εντοπισμό και την απόλυση των δημοτικιστών εκπαιδευτικών, δε μεταφράζονται σε αποφασιστική δράση. Οι περισσότεροι από τους κατηγορούμενους ως δημοτικιστές απαλλάσσονται, ακόμα όμως και αυτοί που απολύονται λόγω των γλωσσικών τους πεποιθήσεων πολύ σύντομα επανέρχονται στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης.²

Στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας η επίσημη Εκκλησία δε στρέφεται ενεργά κατά των δημοτικιστών, αλλά επιμένει να στηρίζει την καθαρεύουσα ως βασικό όργανο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ταυτόχρονα αρνείται να υιοθετήσει τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, ακόμα κι όταν η κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου τον εφαρμόζει στην Ελλάδα το 1917. Η στάση της αυτή προκαλεί την απορία και τα επικριτικά σχόλια των δημοτικιστών, οι οποίοι επισημαίνουν πως η κατεξοχήν βενιζελική ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης προδίδει το αναμορφωτικό του έργο στην εκπαίδευση.³ Ωστόσο η κατάσταση δεν είναι απλή. Στην ηγεσία της ελληνορθόδοξης κοινότητας επανέρχονται από το 1918 μέλη της ιωακειμικής παράταξης τα οποία, αν πιστέψουμε στις καταγγελίες του *Λόγου*, αντιμετωπίζουν τους εκπροσώπους της ελληνικής κυβέρνησης ως «ξένους», φοβούμενοι ότι θα χάσουν τα προνόμια της εξουσίας τους. Έτσι, «δημιουργήσανε από σκοπό το γλωσσικό ζήτημα ή καλύτερα εκμεταλλεύτηκανε το ζήτημα που δημιουργήθηκε για να μην εγκαινιάσουν με τον κ. Στυλιανόπουλο την ξένη – καθώς λεν – ανάμιξη εις τα απαράγραπτα δικαιώματα του Πατριαρχείου».⁴ Αργότερα, με την εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων που σημαίνει και την επαναφορά της καθαρεύουσας στην Ελλάδα και με την αμφιλεγόμενη και πολιτικά φορτισμένη εκλογή του Μελέτιου Δ΄ στα τέλη του 1921,⁵ θα πρέπει να θεωρηθεί αμφίβολο το αν το Πατριαρχείο είχε τα περιθώρια – ακόμα κι αν ήθελε – να υιοθετήσει εκπαιδευτική πολιτική αντίθετη από αυτήν της ελληνικής κυβέρνησης.

¹ Ιωακείμ ο Γ΄ και το γλωσσικό ζήτημα», *Χρονικά*, τχ. 29, 15/12/1912, σ. 92-93.

² Βλ. «Πρότυπον Λύκειον Ελληνογαλλικόν (Lycée Vatelot) εν Πέραν», *Απ΄ Όλα*, τχ. 57, 17/9/1911, σ. 702. «Σαϊτιές», *Εμπρός*, αρ.φ.163, 17/9/1911, σ. 4. «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ.166, 8/10/1911, σ. 4. Αδαμοπούλου (2016), σ. 218.

³ Για τη «βενιζελική Κωνσταντινούπολη» βλ. Καμούζης (2011), σσ. 152-161 & Kamouzis (2021), σσ. 45-46. Για τις διαμαρτυρίες των δημοτικιστών βλ. Δ. Μπεκέ, «Η δημοτική στα ελληνικά σχολεία», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1919, σσ. 238-239 & Φ. Φωτιάδης, «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάιος 1922, σ. 302.

⁴ «Χρονικά – Φεβρουάριος. Καταγγέλλουμε», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1920, σ. 159.

⁵ Βλ. Μάμαλος (2009), σσ. 29-37.

Αρωγός και στήριγμα του Πατριαρχείου σε όλες αυτές τις επιλογές προσέρχεται η μεγαλοαστική τάξη των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης. Η τάξη αυτή που αποτελείται από μεγαλέμπορους, τραπεζίτες, χρηματιστές, ανώτερους υπαλλήλους υπουργείων και κρατικών οργανισμών και συγκροτεί τον κύκλο των Νεοφαναριωτών, έχει ως έδρα της την Πόλη. Ο ρόλος της ως το σημαντικότερο πολιτικό, εμπορικό και χρηματιστικό κέντρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συμβάλλει τόσο στην οικονομική ισχυροποίηση, όσο και στη συμμετοχή των μελών της τάξης αυτής στους μηχανισμούς της οθωμανικής εξουσίας, με την κατάληψη υψηλών κρατικών θέσεων. Οι άνθρωποι αυτοί είναι αφοσιωμένοι στην οθωμανική πολιτική τάξη, υποστηρικτές των μεταρρυθμίσεων, στις οποίες οφείλουν μεγάλο μέρος της ισχύος τους, αλλά και οπαδοί μιας φιλελεύθερης πολιτικής εξουσίας, η οποία ανταποκρίνεται περισσότερο στις ανάγκες και τη νοοτροπία τους που διαπνέονται από τις ευρωπαϊκές αξίες.¹ Ταυτόχρονα αποτελούν την ομάδα των «λαϊκών» που συγκροτεί το ΔΕΜΣ και μαζί με το Πατριαρχείο σχηματίζουν την ηγεσία του ρωμαϊκού μιλέτ κι ελέγχουν την εκπαίδευσή του.

Η ηγετική αυτή τάξη διαπνέεται από ένα είδος «οθωμανικού πατριωτισμού» που συνιστά την ιδεολογία του ελληνοθωμανισμού. Σε πολιτικό επίπεδο ο ελληνοθωμανισμός ταυτίζεται με την ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους, ενώ σε πολιτιστικό επίπεδο συμπίπτει με τη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας του μιλέτ. Πρόκειται για μια ιδεολογία που συμφωνεί με τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα των ευρωπαϊκών δυνάμεων και τη μεταρρυθμιστική πραγματικότητα στην αυτοκρατορία, άρα και με τις προοπτικές που δημιουργούνται για τους μη μουσουλμάνους κατοίκους της. Ταυτόχρονα όμως παραπέμπει αρχικά στην ελληνοποίηση, όχι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά του ίδιου του ορθόδοξου μιλέτ, ως βάση νομιμοποίησης της εξουσίας των ισχυρών Ρωμιών και έπειτα στην αποδοχή του ελληνικού πολιτιστικού παραδείγματος ως πρότυπο που θα οδηγήσει τα έθνη της Ανατολής στον δρόμο της προόδου.² Η μεγαλοαστική τάξη συμμετέχοντας στον έλεγχο της εκπαίδευσης του μιλέτ, προσπαθεί να προβάλει τα πρωτεία της Κωνσταντινούπολης ως κέντρου του ελληνισμού έναντι της Αθήνας, που ως πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους ορθώνεται ανταγωνιστικά απέναντί της.³

Η συμμετοχή της στα εκπαιδευτικά δρώμενα έχει δύο όψεις. Γίνεται έμμεσα, μέσω της αδιάλειπτης υποστήριξης της εκπαιδευτικής πολιτικής του Πατριαρχείου. Αυτή συνίσταται σε μια προσπάθεια σύνθεσης των παραδοσιακών αρχών της εκκλησιαστικής διοί-

¹ Αναγνωστοπούλου (2013), σσ. 302-303.

² «Το περί Λυκείου ζήτημα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 364, 23/5/1868.

³ Αναγνωστοπούλου (2013), σσ. 304-305.

κτησης με τα αιτήματα του συνόλου της αστικής τάξης, η οποία συμμετέχει στα θεσμικά διοικητικά όργανα της εκπαίδευσης. Έτσι από τη δεκαετία του 1870 αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες για σημαντικές μεταρρυθμίσεις και υιοθετούνται καινοτόμες απόψεις,¹ οι οποίες όμως ουσιαστικά δε θίγουν το γλωσσικό καθεστώς. Παρά τις αντιρρήσεις που κατά καιρούς διατυπώνονται, η καθαρεύουσα παραμένει βασικό εργαλείο κι αντικείμενο της διδασκαλίας κι η αρχαία ελληνική καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του προγράμματος στη δευτεροβάθμια, ενώ παραμένει παρούσα και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στη συζήτηση μέσω του Τύπου για τη γλώσσα και τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, η τάξη αυτή δε συμμετέχει. Σχετικά δημοσιεύματα καταγράφονται μόνο κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του ΕΦΣΚ. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το ότι ακόμα και στα γεγονότα του Ζωγράφειου το 1911, όπου υπήρξε εμπλοκή γνωστών μεγαλοαστών, μελών της ιωακειμικής παράταξης, απέφυγε να εκθέσει τις απόψεις της στον Τύπο. Ο Φ. Φωτιάδης αποτελεί την – επιβεβαιωτική του κανόνα – εξαίρεση, τόσο με την παρουσία του στα έντυπα της Κωνσταντινούπολης, όσο και με τις απόψεις που διατυπώνει.

Κατά κανόνα η μεγαλοαστική τάξη υποστηρίζει την εκπαιδευτική πολιτική του Πατριαρχείου έμμεσα, μέσω της στήριξης που παρέχει στον εκάστοτε Πατριάρχη, αλλά και άμεσα, με τη δωρεά μεγάλων χρηματικών ποσών στην εκπαίδευση. Σε αυτήν οφείλεται η ίδρυση διδασκαλείων (π.χ. Ζαρίφεια, Ζωγράφεια) και νέων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (π.χ. Ζάππειο παρθενγωγείο, Ζωγράφειο Γυμνάσιο, Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου), η ανέγερση νέων σχολικών κτιρίων (π.χ. Μεγάλη του Γένους Σχολή, Θεολογική Σχολή Χάλκης), αλλά και η συντήρηση των ήδη υπαρχόντων με τακτικές κι έκτακτες χορηγίες (π.χ. η ετήσια δωρεά ποσού 1.000 λιρών του Σ. Ζαφειρόπουλου στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης²). Στην περίπτωση μάλιστα της ίδρυσης διδασκαλείων και νέων σχολείων καταγράφονται στον Τύπο μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες οι δωρητές έχουν λόγο και στη διαμόρφωση του αναλυτικού προγράμματος.³ Μία ακόμα μορφή που λαμβάνουν οι ευεργεσίες αυτές των μεγαλοαστών, είναι η χρηματοδότηση διαγωνισμών για τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων. Τη διεκπεραίωση των διαγωνισμών βέβαια αναλαμβάνουν συ-

¹ Βλ. Μπέτσας (2003), σσ. 175-176.

² Βλ. ενδεικτικά: «Εκκλησιαστικά», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 8, 25/11/1887, σ. 61 & «Π.Κ. Εκπαιδευτική Επιτροπή», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 16, 13/12/1912, σ. 127.

³ Βλ. «Δημοτική παιδεία», *Νεολόγος*, αρ.φ. 1930, 10-22/7/1875, Σ. Βουτυράς, «Παράδοξα εκπαιδευτικά συστήματα», *Νεολόγος*, αρ.φ. 5190, 24/9/1886, «Εγκαίνια του “Ζωγραφείου” εν Πέραν. Λογοδοσ. εφορείας υπό Ι. Σταμέλου», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 118, 21/9/1893 & «Ζωγράφειον Γυμνάσιον Σαυροδρομίου. Επιστολή Χρηστάκη Ζωγράφου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 145, 4/7/1895.

γκεκριμένοι φορείς, όπως ο ΕΦΣΚ (Καραπάνειος, Βουτσιναίος) ή η ΠΚΕΕ (Πανταζοπούλειος), αλλά οι δωρητές υπαγορεύουν ή εγκρίνουν τους όρους διεξαγωγής τους.

Με τη συγκεκριμένη πρακτική η μεγαλοαστική τάξη υπογραμμίζει το κοινωνικό της κύρος. Τα μέλη της πολιτογραφούνται στη συλλογική συνείδηση του μιλέτ ως ομάδα διακριτή από τα υπόλοιπα, μεσαία στρώματα της αστικής τάξης και νομιμοποιείται ο ηγετικός τους ρόλος στην ελληνορθόδοξη κοινότητα, αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹ Ταυτόχρονα καθίσταται φανερό πως παρά τα αιτήματα που καταγράφονται για απλοποίηση της διδασκόμενης γλώσσας, η μεγαλοαστική τάξη στη συντριπτική της πλειοψηφία συντάσσεται με τις επιλογές του ετέρου πόλου εξουσίας του ρωμαίικου μιλέτ, δηλαδή του Πατριαρχείου. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και μια σημαντική μερίδα της μεσοαστικής τάξης των ελληνορθόδοξων της Κωνσταντινούπολης.

Όπως η μεγαλοαστική τάξη, έτσι και η μεσοαστική δεν καθορίζεται μόνο στη βάση οικονομικών κριτηρίων, αλλά και πολιτικών – ιδεολογικών. Η ανάδυση της τάξης αυτής οφείλεται στο γενικότερο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, που δημιούργησαν περισσότερες ευκαιρίες για πλουτισμό, έδωσαν κίνητρα για μετακίνηση προς τα αστικά κέντρα κι ευνόησαν την αύξηση των επαγγελματιών με υψηλό επίπεδο μόρφωσης. Η ανάδυση της μεσοαστικής τάξης της ελληνορθόδοξης κοινότητας όμως οφείλεται ειδικότερα στην ευκολία της κινητικότητας μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Αθήνας, στις διομολογήσεις που παραχωρήθηκαν στο ελληνικό κράτος και στην αδυναμία του αντίστοιχου οθωμανικού να επιβάλει ένα καθεστώς διάκρισης μεταξύ Ελλήνων υπηκόων και Ρωμιών. Δημιουργούνται έτσι οι προϋποθέσεις για τον σχηματισμό μιας τάξης, τα μέλη της οποίας βρίσκονται σε επαφή με τις εθνικιστικές ιδεολογίες που αναπτύσσονται στο ελληνικό και τα ευρωπαϊκά κράτη, οφείλουν τα προνόμιά τους στη σχέση τους με την Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα είναι πλήρως ενταγμένα και διεκδικούν θέση και λόγο στα θεσμικά όργανα και τον δημόσιο χώρο του ρωμαίικου μιλέτ.²

Αυτή ακριβώς η μεσοαστική τάξη είναι που κυρίως διεξάγει την δια του Τύπου συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα και τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Τα περισσότερα από τα ενυπόγραφα δημοσιεύματα που εντοπίστηκαν κατά την έρευνα ανήκουν σε δημοσιογράφους, γιατρούς, δικηγόρους, εμπόρους, ιδιωτικούς υπαλλήλους και σε πρώην ή ενεργεία εκπαιδευτικούς.³ Η δική τους πένα διατυπώνει τα αιτήματα για μεταρρυθμίσεις

¹ Κάννερ (2004), σσ. 377-378 & Σκάρα (2013), σ. 104.

² Αναγνωστοπούλου (2013), σσ. 307-313.

³ Αρκετοί από όσους συμμετέχουν στη συζήτηση, αν και έχουν διακριθεί σε κάποιο άλλο επάγγελμα, έχουν υπηρετήσει για κάποιο διάστημα και ως εκπαιδευτικοί στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Ανα-

στην εκπαίδευση κι υπερασπίζεται είτε τον πρακτικό προσανατολισμό των σχολείων και την απλοποίηση της διδασκόμενης γλώσσας, είτε την επιμονή στα κλασικά πρότυπα που ακολουθεί και το ελληνικό κράτος. Με την εξαίρεση κάποιων πρώιμων απόψεων υπέρ της χρήσης της δημόδους γλώσσας στο σχολείο, υποστηρικτές του δημοτικισμού καταγράφονται πρώτα στον κύκλο που δημιουργείται γύρω από το φιλολογικό σαλόνι του Θ. Φαληρέα μπέη και τη *Φιλολογική Ηχώ*.

Την εποχή αυτή το κύριο θέμα που τους απασχολεί είναι η χρήση της δημοτικής γλώσσας στη λογοτεχνία και την ποίηση. Μετά την αρθρογραφία του Φ. Φωτιάδη στον *Ταχυδρόμο* όμως, οι δημοτικιστές της Πόλης αναπτύσσουν πολύπλευρη δραστηριότητα. Ένας από τους βασικούς στόχους της δραστηριότητας αυτής είναι η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση. Το Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας αναφέρει ρητά πως σκοπεύει να ιδρύσει σχολείο και να χρηματοδοτήσει τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων στη δημοτική. Ο Φ. Φωτιάδης μάλιστα προκηρύσσει τον σχετικό διαγωνισμό για τα βιβλία από τις στήλες του *Νουμά* το 1907.¹ Οι προσπάθειες αυτές, παρόλο που δεν τελεσφορούν,² προκαλούν προβληματισμούς και γίνονται θέσεις που προβάλλει – κι ως ένα βαθμό υλοποιεί αργότερα – ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, στην ίδρυση του οποίου μετέχουν ενεργά και πρώην μέλη του Αδερφάτου.³

Στον Τύπο καταγράφεται ιδιαίτερη διάδοση του δημοτικισμού μεταξύ των εκπαιδευτικών, αλλά και των μαθητών στα σχολεία της Πόλης.⁴ Ταυτόχρονα στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα οι δημοτικιστές καταφέρνουν να εισχωρήσουν στα θεσμικά όργανα της εκπαίδευσης. Τους βρίσκουμε σε σχολικές εφορείες, σε φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους, στην ΠΚΕΕ, ακόμα και στο ΔΕΜΣ.⁵ Οργανωμένη δράση όλων αυτών βέβαια δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί, αλλά έστω και μεμονωμένες οι προσπάθειές τους τείνουν στον ίδιο σκοπό. Γι' αυτό και σημειώνονται αντιδράσεις εναντίον τους· ο Τύπος καταγγέλλει την ύπαρξη δημοτικιστών εκπαιδευτικών στα σχολεία και ζητά την απόλυσή

φέρουμε ενδεικτικά τον δημοσιογράφο Σταύρο Βουτυρά, τον γιατρό Ηροκλή Βασιάδη, τον ποιητή Ιωάννη Γρυπάρη και τον χρηματιστή Νικόλαο Φωτιάδη.

¹ Παπακώστας (1985), σσ. 68-74.

² Ο Γ. Παπακώστας αναφέρει πως η ιδέα της ίδρυσης σχολείου εγκαταλείφθηκε διότι ένα τέτοιο εγχείρημα ήταν «παράτολμο» για τα δεδομένα της Πόλης. Επιπρόσθετα προτείνει ως εξήγηση την ευρύτητα και τη φιλοδοξία των στόχων που έθεσε το Αδερφάτο, το οποίο ως σωματείο ήταν πρωτοπόρο, αλλά του έλειπαν οι απαραίτητες υποδομές κι η απαιτούμενη ελευθερία δράσης. Βλ. Παπακώστας (1985), σσ. 73 & 77.

³ Παπακώστας (1985), σ. 77 & Χαντζή (2019), σσ. 140-156.

⁴ Β.Α. Μυστακίδης, «Εκκλησία, Γλώσσα, Έθνος Γ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3884, 16/4/1911 & «Τα επεισόδια και ο αγών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3998, 29/8/1911.

⁵ Αρχιμανδρίτη Σωφρόνιου, «Η λύμη του χυδαΐσμου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τχ. 38, 9/10/1910, σ. 300.

τους,¹ ενώ μετά τα γεγονότα του 1911 στο Ζωγράφειο η ΠΚΕΕ και το ΔΕΜΣ διενεργούν ανακρίσεις για να διαπιστώσουν το βάσιμο των καταγγελιών.

Απέναντι στους δημοτικιστές στέκονται κατά κύριο λόγο μέλη επίσης της μέσης αστικής τάξης, που κινούνται στους ίδιους επαγγελματικούς και κοινωνικούς χώρους. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία της Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού για τους «φιλολογικούς καυγάδες» μεταξύ Ι. Γρυπάρη και Μ. Γεδεών στο σαλόνι του Ν. Φαληρέα.² Η ρητορική των καθαρολόγων στον Τύπο κινείται διαχρονικά γύρω από συγκεκριμένους άξονες: επικαλούνται ως επιχειρήματα εναντίον της δημοτικής γλώσσας την πολυδιαλεκτικότητα της, την ανυπαρξία καταγεγραμμένων γραμματικών και συντακτικών κανόνων, την αυθαίρετη κατασκευή της από τον Γ. Ψυχάρη και τους συνοδοιπόρους του. Οι δημοτικιστές κατηγορούνται κυρίως ως άνθρωποι που – όντες ανίκανοι να προβληθούν επαγγελματικά ή κοινωνικά με την αξία τους – καταφεύγουν στον δημοτικισμό προκειμένου να γίνει θόρυβος γύρω από το όνομά τους και ν' αποκτήσουν – έστω «Ηροστράτειο» – φήμη.³ Να σημειωθεί εδώ πως ο χαρακτηρισμός του «προδότη» που προσάπτεται στους δημοτικιστές φέρει ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού και οι δύο πλευρές κινούνται ιδεολογικά προς την ίδια κατεύθυνση, αυτή του μεγαλοϊδεατισμού.⁴ Αυτός είναι και ο λόγος που οι δημοτικιστές αντιμετωπίζουν με μεγάλη σοβαρότητα τη συγκεκριμένη κατηγορία και προσπαθούν να την αποσείσουν με επιχειρήματα που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση.⁵

Παρόλο που οι δημοτικιστές καταφέρνουν να διεισδύσουν σε όλα τα – θεσμικά και μη – όργανα της ελληνορθόδοξης κοινότητας, παραμένουν «...ένα διανοητικό νησί απομονωμένο μέσα στο κοσμοπολίτικο πέλαγος της Πόλης».⁶ Η αντίδραση που συναντούν δε φαίνεται πουθενά εναργέστερα από τη στάση του ΕΦΣΚ απέναντί τους. Ο Σύλλογος, ο οποίος ενσαρκώνει το αίτημα της ενότητας των κοινωνικών τάξεων και συγκροτείται

¹ Ο Ψυχάρης αναφέρει άρθρα των εφημερίδων *Κωνσταντινούπολις* («Οι βεβηλωταί, 20/12/1907 & χωρίς τίτλο, 11/1/1908) και *Πρωία* (Φαρμακίδης, «Οι παρ' ημίν κορυφαίοι του μαλλιαρισμού», 25/4/1907) όπου καταγγέλλονται αρκετοί εκπαιδευτικοί ως δημοτικιστές και ζητείται η απόλυσή τους από τα σχολεία όπου εργάζονται. Ψυχάρης (1908), σσ. 129-130. Παρόμοιο δημοσίευμα καταγράφεται έμμεσα και στην Κ. Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν: Χαλάτσης, «Επανόρθωσις Μαλλιαρικού Μητρώου», *Ταχυδρόμος*, 20/6/1908, στο: Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν (2008), σσ. 352-353.

² Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σ. 841.

³ Κ. Πρεβεζιώτου, «Η ηθική φυσιогνωμία του μαλλιαρισμού», *Βοσπορίς*, τχ. 23, 10/1/1902, σ. 268 & Σ. Βουτυράς, «Άθλοι μαλλιαρών», *Αμάλθεια*, αρ.φ. 9794, 2-15/2/1911.

⁴ Σταυρίδη – Πατρικίου (1976), σσ. κε' - κζ' & Παπακώστας (1985), σ. 97.

⁵ Στα *Χρονικά* και στον *Λόγο* βρίσκουμε οργισμένες απαντήσεις στην κατηγορία της προδοσίας, οι οποίες μάλιστα επικαλούνται την απόφαση της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής που το 1911 με τον πιο επίσημο τρόπο αποφάνθηκε πως η συγκεκριμένη κατηγορία είναι «αδικαιολογήτου καχυποψίας υπαγόρευσις». Βλ. «Ιδικά μας και ξένα. Η απόφαση της κοινοβουλευτικής επιτροπής», *Χρονικά*, τχ. 14, 15/2/1912, σ. 174-175 & Ό. Μπεκές, «Χρονικά – Φεβρουάριος. Ο Ταχυδρομος», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1919, σ. 155-157.

⁶ Σπανούδη (1948), σ. 2.

τόσο από μεγαλοαστούς νεοφαναριώτες, όσο κι από εκπροσώπους της μέσης αστικής τάξης, ασπάζεται μια εθνοκεντρική ιδεολογία κυρίως χάρη στον Η. Βασιιάδη και την περί αυτόν ομάδα στελεχών.¹ Με την αλλαγή του Κανονισμού το 1871 ο ΕΦΣΚ αναλαμβάνει ένα νέο ρόλο: γίνεται το κέντρο χρηματοδότησης κι ανάπτυξης του εκπαιδευτικού δικτύου του ρωμαϊκού μιλέτ.² Τα στελέχη του έχουν αντιληφθεί τη σημασία της γλώσσας και της παιδείας στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και θέτουν στόχο να προστατέψουν τους πληθυσμούς που θεωρούν ότι ανήκουν στο έθνος από τους κινδύνους που τους απειλούν: τον βουλγαρικό εθνικισμό στα Βαλκάνια και τη δράση των καθολικών και προτεσταντών ιεραποστόλων στη Μ. Ασία.

Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να θεωρηθεί ως φυσιολογική κι αναμενόμενη η απαρασάλευτη υποστήριξη της καθαρεύουσας, την οποία εντοπίζουμε (και) στον Καραπάνειο διαγωνισμό. Οι κυρίαρχες γλωσσικές απόψεις του Συλλόγου που αποτυπώνονται στους όρους για τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων,³ προβάλλουν την αποδοχή της καθαρεύουσας ως γλώσσας των «μεμορφωμένων τάξεων», δηλαδή της εγγράμματης κοινότητας την οποία εξαρχής εκπροσωπεί ο ΕΦΣΚ. Οι επιτροπές στις οποίες υποβάλλονται προς βράβευση κι έκδοση τα πονήματα που συμμετέχουν στον διαγωνισμό, ελέγχουν σχολαστικά και ψέγουν ή απονέμουν εύσημα στους συγγραφείς για τις ατέλειες ή την καθαρότητα της γλώσσας που χρησιμοποιούν.⁴ Η επιλογή της καθαρεύουσας και η πρόθεση επιβολής της στην εκπαίδευση δείχνει πως οι ιθύνοντες του Συλλόγου – άρα κι η αστική τά-

¹ Γιαννακόπουλος (1998), σσ. 383-384.

² Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ο. Ιάλεμος, η αλλαγή του Κανονισμού: «...καθίστα το ημέτερον Σωματείον γενικόν κέντρον της παρ' ημίν ελληνικής εκπαιδεύσεως... ο Φιλολογικός Σύλλογος κατέστη ουχί πλέον Ελληνικός αλλά Πανελλήνιος περιβαλών δια των πνευματικών αυτού ενεργειών απάσας τας επαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ένθα κατοικούσιν έλληνες ή ορθόδοξοι ορεγόμενοι της ελληνικής παιδείας... ο των την αναθεώρησιν του Κανονισμού προτεινάντων και υποστηριζάντων αυτήν πόθος όπως ο Σύλλογος κατασταθή οιονεί υπουργείον της εκπαιδεύσεως των εν Τουρκία ελλήνων τε και ελληνιζόντων, δυνατόν ειπείν, κατά μέγιστον μέρος επραγματοποιήθη». Ο. Ιάλεμος, «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΒ', 1879, σσ. 12-13.

³ Βλ. Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων», *Νεολόγος*, αρ. φ. 3028, 8-20/3/1879 & αρ. φ. 3544, 8-20/1/1881, όπου η καθαρεύουσα χαρακτηρίζεται ως «καθωμιλημένη», η οποία «...μετά μακράν αιώνων αμφισβήτησιν και εργασίαν... κατέστη γλώσσα λογία...», επομένως είναι απαραίτητη η διδασκαλία της στο δημοτικό. Η γλώσσα που καλούνται να χρησιμοποιήσουν οι διαγωνιζόμενοι «...πρέπει να ήναι όσον το δυνατόν απλή, καθαρά και σαφής...». Στόχος του δημοτικού σχολείου σύμφωνα με την Εκπαιδευτική Επιτροπή του ΕΦΣΚ είναι οι απόφοιτοί του να κατανοούν, να μιλούν και να γράφουν «...απταιστώς την νυν υπό των λογίων γραφομένην νέαν ελληνικήν...». «Καραπάνειος αγών περί εκδόσεως μεθοδικών διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων. Γ'. Ειδικόν πρόγραμμα περί συντάξεως Γραμματικής προς χρήσιν των Δημοτικών και Αστικών σχολών αμφοτέρων των φύλων», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΙΗ', 1888, σ. 109.

⁴ (Θ. Σαλτέλης), «Έκθεσις Εκπαιδευτικής Επιτροπής επί του Καραπανείου αγώνος – Πρακτικά συνεδριάσεως 6^{ης} Μαΐου 1891», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΒ', 1891, σ. 122. Η. Βαλσαμάκης, «Κρίσις Εκπαιδευτικής Επιτροπής επί του Καραπανείου αγώνος», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΖ', 1900, σσ. 71-72.

ξη της οποίας είναι μέλη – αναγνωρίζουν ότι αυτή διαθέτει όλες τις προϋποθέσεις ενός ολοκληρωμένου γλωσσικού συστήματος που μπορεί να γίνει η ενιαία γλώσσα του έθνους.¹

Ωστόσο ο ΕΦΣΚ δεν παραγνωρίζει την αξία της δημοτικής γλώσσας. Αντιθέτως τη θέτει ως κριτήριο εθνικότητας των ορθόδοξων πληθυσμών του οθωμανικού κράτους. Αυτή τη σκοπιμότητα εξυπηρετεί ο Ζωγράφειος διαγωνισμός «περί συλλογής ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού». Στόχος του είναι η συγκρότηση μιας συλλογικής εθνικής ταυτότητας μέσω της συγκέντρωσης κι ανάδειξης δημοδών γλωσσικών και πολιτιστικών στοιχείων που βρίσκονται σε χρήση στις κοινότητες αυτές. Συγκεκριμένα οι συμμετέχοντες καλούνται να συλλέξουν τους «ανεκτίμητους θησαυρούς» που ανάγονται στα πανάρχαια χρόνια, χάρη στους οποίους αποδεικνύεται η εθνική συνέχεια και καταρρίπτεται η θεωρία του J.P. Fallmerayer.² Η Φιλολογική Επιτροπή του Συλλόγου ελέγχει την καταγραφή των σχετικών «μνημείων» με κάθε επιστημονική αυστηρότητα³ και μέρος του συγκεντρωθέντος υλικού δημοσιεύεται στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν*. Μία ακόμα χρησιμότητα των συλλογών που με επιμέλεια κρατάει στα αρχεία του ο ΕΦΣΚ είναι η συμβολή τους στη διαμόρφωση της σύγχρονης γλώσσας μέσω της αξιοποίησής τους για τη σύνταξη του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής.⁴ Με βάση τα παραπάνω αφενός σχηματίζεται από τα μέλη του Συλλόγου η αντίληψη ότι η δημοτική γλώσσα, μέσω των «ζώντων μνημείων» που έχει διασώσει, συμβάλλει ουσιαδώς στη μορφοποίηση της νέας ελληνικής, αφετέρου «νομιμοποιείται» η χρήση δημοτικών γλωσσικών στοιχείων από ένα εγγράμματο κοινό που έχει εθισθεί στην καθαρεύουσα.⁵

Μετά από όλα αυτά, πραγματικά ξενίζει το γεγονός ότι η διάσπαση των μεσαιών κοινωνικών στρωμάτων σε καθαρολόγους και δημοτικιστές δε βρίσκει χώρο να εκφραστεί στον ΕΦΣΚ. Η στάση του Συλλόγου σε αυτό το ζήτημα είναι απόλυτη. Όχι μόνο η

¹ Εξερτζόγλου (1996), σσ. 119-120.

² Βλ. ενδεικτικά: Α. Παπαδόπουλου – Κεραμέως, «Ζώντα μνημεία της ελληνικής γλώσσας. Έκθεσις του Ζωγραφείου διαγωνίσματος κατά το συλλογικόν έτος 1881-1882», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3979, 7/7/1882 & Γ. Χασιώτη, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Η', 1874, σ. 274.

³ Βλ.: «Έκθεσις του περί συλλογής ζώντων μνημείων...», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 1376, 6/7/1873, Γ. Χασιώτη, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής, όπ.π., σ. 272, Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως, «Ζώντα μνημεία της ελληνικής γλώσσας. Έκθεσις του Ζωγραφείου διαγωνίσματος κατά το συλλογικόν έτος 1881-1882», *Νεολόγος*, αρ.φ. 3982, 10/7/1882 & «Πρακτικά. Συνεδρίασις ΆΠΓ'», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΚΒ', 1891, σ. 124, όπου δίνονται συγχαρητήρια στους συλλογείς που καταγράφουν επακριβώς τις δημοτικές λέξεις, φράσεις και παραδόσεις, ενώ επιτιμώνται όσοι τις μεταγράφουν στην καθαρεύουσα.

⁴ Α. Μαζαράκη, «Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. Λ', 1908, σ. 72 & Ν. Παπαγιαννόπουλος, «Έκθεσις του Φιλολογικού Τμήματος» *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τομ. ΛΒ', 1911, σ. 63.

⁵ Εξερτζόγλου (1996), σ. 131.

δημοτική γλώσσα είναι εξορισμένη από τις συνεδριάσεις και τις διαλέξεις του,¹ αλλά και αποφεύγεται επιμελώς να γίνει οποιαδήποτε ουσιαστική συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα. Επιπλέον αρνείται να παραχωρήσει την αίθουσά του σε δημοτικιστές που θέλουν να πραγματοποιήσουν σχετικές ομιλίες, ενώ ενεργεί για τη ματαίωσή τους, ακόμα κι όταν αυτοί προσπαθούν να τις πραγματοποιήσουν αλλού.² Όπως πολύ κυνικά αναφέρεται στον *Ταχυδρόμο*, στο βήμα του επιτρέπεται να ανεβούν μόνο υπερασπιστές της καθαρεύουσας, γιατί τάσσονται υπέρ «...του εθνικού καθεστώτος. Ενώ τοις μαλλιαροίς δεν επιτρέπεται διότι ζητούσιν ανατροπήν αυτού...».³ Στην άκαμπτη αυτή στάση αποδίδεται και η μη ίδρυση τμήματος νεοελληνικής φιλολογίας στον ΕΦΣΚ, καθώς η σχετική πρόταση απορρίπτεται για να μην «...παρεισαχθώσι εις τον Σύλλογον και οι διαβόητοι του χυδαϊσμού μαργαρίται».⁴ Οι ελάχιστες περιπτώσεις που η πάγια αυτή πολιτική του ΕΦΣΚ παρακάμπτεται⁵ είναι απλώς εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ο «γεραρός» Σύλλογος αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα προπύργια της καθαρεύουσας στην Κωνσταντινούπολη κι οι δημοτικιστές δεν παραλείπουν να στηλιτεύσουν τη στάση του αυτή.⁶

Δεν είναι όμως μόνο ο ΕΦΣΚ που κρατά κλειστές τις πόρτες του στους δημοτικιστές. Το ίδιο ισχύει και για άλλους συλλόγους είτε με δική τους πρωτοβουλία, είτε υπό την πίεση των τοπικών κοινοτικών και θρησκευτικών αρχών, όπως συνέβη με την απαγόρευση της διεξαγωγής φιλολογικού μνημόσυνου για τον Α. Παπαδιαμάντη στην αίθουσα

¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η άρνηση παραχώρησης της αίθουσας του Συλλόγου στον Κ. Μισαηλίδη, που μιλούσε στη δημοτική για τις μάχες του ελληνικού στρατού στον Σαγγάριο. Βλ. Μαμώνη (1983), σσ. 281-282.

² Γ. Παπακώστας (1985), σ. 441. Βλ. επίσης Γ. Ψυχάρης (1908), σ. 130, όπου αναφέρεται σχετικό άρθρο της *Πρωίας* με τίτλο: «Νέα απόπειρα βεβηλώσεως» και ημερομηνία 19/2/1907. Στην άρνηση του ΕΦΣΚ να παραχωρήσει την αίθουσά του σε δημοτικιστές, ακόμα κι όταν αυτοί είναι μέλη του Συλλόγου, αναφέρεται και ο Φ. Φωτιάδης. Βλ. Φ. Φωτιάδης, «Ολίγα τινά περί κιβδηλίας», *Ο Λόγος*, τχ. 5, Μάιος 1922, σσ. 305-306.

³ Ε. Ζεμπούλης, «Η Μαλλιαρική Θρασύτης Β΄», *Ταχυδρόμος*, 2/3/1907, στο Τσεβίκ - Μπαϊβερτιάν (2008), σ. 310.

⁴ «Η νέα απόπειρα των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 4118, 26/1/1912.

⁵ «Ιδικά μας και ξένα. Η διάλεξη για το Χρηστομάνο», *Χρονικά*, αρ.φ. 13, 1/2/1912, σ. 164. Στο δημοσίευμα εξαιρείται το γεγονός ότι στον ΕΦΣΚ πραγματοποιήθηκε ομιλία για έναν «κηρυγμένο μαλλιαρό». Βλ. επίσης: Α. Γιαλούρη, «Η εκατονταετηρίδα της Ελλ. Επανάστασης στον Ελλ. Φιλολογ. Σύλλογο», *Ο Λόγος*, τχ. 5, 3/1921, σσ. 305-306, όπου στηλιτεύεται η αγένεια του κοινού προς τον Ν. Βασιλειάδη που έδωσε διάλεξη στη δημοτική. Τέλος, η μοναδική ομιλία στη δημοτική που δημοσιεύθηκε στο *Σύγγραμμα Περιοδικόν* είναι αυτή που θα έδινε ο Γ. Ψυχάρης στο ματαιωθέν συνέδριο του ΕΦΣΚ το 1886. Βλ. Γ. Ψυχάρης, «Ιστορικά και γλωσσολογικά ζητήματα», *Σύγγραμμα Περιοδικόν*, 1888, Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886. Παράρτημα τομ. ΙΗ΄, σσ. 463-494.

⁶ «Ιδικά μας και ξένα. Μια διάλεξη του κ. Νιρβάνα», *Χρονικά*, τχ. 11, 1/1/1912, σ. 135, «Ιδικά μας και ξένα. Αλληλογραφία», *Χρονικά*, τχ. 14, 15/2/1912, σ. 176, «Δικά μας και ξένα. Λεωνίδας Λιμαράκης», *Χρονικά*, τχ. 26, 1/9/1912, σ. 43., Ε. Γιανίδης, «Γράμματα. Δ. Γληνού, "Γυναικείος Ανθρωπισμός" σελ. 22, Αθήναι, 1921», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Μάρτιος 1922, σ. 233 & Α. Γεωργιάδη, «Χρονικά. Χρεωκοπία», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Ιανουάριος 1922, σ. 87.

του συλλόγου «Κοραής» στο Μακροχώρι.¹ Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι διεργασίες για τη δημοτική γλώσσα λαμβάνουν χώρα στα φιλολογικά σαλόνια. Ο «θεσμός» αυτός είναι στενά συνδεδεμένος τόσο με τη γέννηση των συλλόγων² όσο και με αρκετά από τα έντυπα που εκδίδονται στην Κωνσταντινούπολη. Αποτελεί ουσιαστικά μια επέκταση του δημόσιου χώρου, η οποία όμως απευθύνεται σε λίγους. Μέλη της ανώτερης και της μέσης αστικής τάξης συγκεντρώνονται ανά τακτά χρονικά διαστήματα σε συγκεκριμένα σπίτια με σκοπό την ψυχαγωγία – με την κυριολεκτική σημασία της λέξης. Στις συγκεντρώσεις αυτές εκτελούνται μουσικά κομμάτια, διαβάζονται ή απαγγέλλονται λογοτεχνικά και ποιητικά έργα και φυσικά διεξάγονται συζητήσεις. Πρόκειται για ένα είδος ψυχαγωγίας συνηθισμένο για την οικονομική και πνευματική ελίτ της Πόλης. Οι προσκεκλημένοι προέρχονται κυρίως από τον κύκλο των φίλων, συνεργατών ή ομοϊδεατών του εκάστοτε οικοδεσπότη. Με την πάροδο του χρόνου όμως, τα φιλολογικά σαλόνια αποκτούν κοινωνικό κύρος και δυναμική. Γίνονται οι χώροι όπου φιλοξενούνται διάσημες προσωπικότητες από τον χώρο των τεχνών και των γραμμάτων που επισκέπτονται την Κωνσταντινούπολη,³ ενώ παράλληλα αποτελούν πύλη εισόδου στην «καλή κοινωνία», όπως μαρτυρά η Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού για το σαλόνι της Εύας Θεοδωρίδου.⁴

Σε αυτή την πρακτική καταφεύγουν οι δημοτικιστές όταν αντιλαμβάνονται ότι η πρόσβασή τους στον δημόσιο χώρο της κοινότητας (σύλλογοι – Τύπος) συναντά ανυπέρβλητα εμπόδια. Έτσι από το σαλόνι του Θ. Φαληρέα, όπου παρευρίσκονται οι Α. Παπαδοπούλου, Ι. Γρυπάρης, αναδύεται η *Φιλολογική Ηχώ*.⁵ Στο σαλόνι του Φ. Φωτιάδη συναντιούνται οι Γ. Παντελίδης – Παπάς, Μ. Φιλήντας, Δ. Τανταλίδης, Αλ. Πανταζής, Ν. Γιαννιός, με αποτέλεσμα να γεννηθεί το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας» και συνακόλουθα η εφημερίδα *Λαός*. Από το σαλόνι του Ζ. Φυτίλη, όπου συχνάζουν οι Α. Σημηριώτης, Αχ. Γεωργιάδης, Α. Γιαλούρης, Γ. Ροντάκης, Δ. Δαμασκηνός, ξεκινά τον σύντομο βίο του ο σύλλογος «Τέχνη». Εκεί αναπτύσσει δραστηριότητα κι ο Α. Μελαχρινός που εκδίδει το περιοδικό *Ζωή*. Από το σαλόνι της Ε. Θεοδωρίδου, όπου συγκεντρώνονται οι: Ε. Γιανίδης, Ηρ. Πίντζας, Α. Γαϊτάνου, Σ. Σπανούδη, εκπορεύεται το περιοδικό *Νέον*

¹ Βλ. «Πρόκλησις και σκάνδαλον», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3819, 31/1/1911 & «Κουβέντα τηλεγραφική εις αμιγή μαλλιαρική», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σ. 2.

² Βλ. Γιαννακόπουλος (1998), σσ. 33-34, όπου περιγράφεται το πώς ξεκίνησε η ίδρυση του ΕΦΣΚ από τις συγκεντρώσεις στο σπίτι του Σπ. Μαυρογένη.

³ Βλ. Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σσ. 838-840, όπου αναφέρεται η παρουσία σε διάφορα σαλόνια των: Αλέξανδρου Πάλλη, Μιλτιάδη Μαλακάση, Ίωνα Δραγούμη, Δημήτρη Πετροκόκκινου κ.α.

⁴ «...κάθε νέος της Πόλης, που πρωτόβγαινε στο στάδιό του, γιατρός, δικηγόρος, ποιητής, καλλιτέχνης ή δημοσιογράφος, εκεί έπρεπε να κάνει την εμφάνισή του». Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σ. 840.

⁵ Για τα φιλολογικά σαλόνια και τους συμμετέχοντες σε αυτά βλ. Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948) & Κριαράς (1999), σσ. 25-26.

Πνεύμα, ενώ από αυτό του Αχ. Γεωργιάδη ο *Επίκαιρος* που μετεξελίσσεται στα *Χρονικά*, από τα οποία προκύπτει ο σύλλογος «Διγενής Ακρίτας».¹ Όταν αυτός αποδεικνύεται θνησιγενής, το σύνολο σχεδόν των δημοτικιστών της Πόλης συγκεντρώνεται σε ένα νέο σύλλογο, το «Προοδευτικό Κέντρο». Τα *Χρονικά* γίνονται το δημοσιογραφικό του όργανο και, όταν αυτά σταματούν την κυκλοφορία τους, στη θέση τους εκδίδεται το περιοδικό *Πάπυροι*. Στις συζητήσεις που διεξάγονται στα σαλόνια αυτά, ομολογεί ο ίδιος ο Ε. Γιανίδης, βρίσκεται η αφορμή για τη συγγραφή του βιβλίου «Γλώσσα και Ζωή».² Το 1918 η διαδικασία γίνεται αμφίδρομη, καθώς από τη «Λογοτεχνική Εστία» που λειτουργεί στο σπίτι του Γ. Χαλκούση προκύπτει το περιοδικό *Λόγος*, το οποίο οργανώνει στα γραφεία του το δικό του φιλολογικό σαλόνι, από όπου ξεκινά η ανασύσταση του «Προοδευτικού Κέντρου».³

Σε καμία περίπτωση δε θα πρέπει τα φιλολογικά σαλόνια να θεωρηθούν αποκλειστικότητα των δημοτικιστών. Υπάρχουν μαρτυρίες που καταγράφουν καθαρολόγους τόσο ως συμμετέχοντες (π.χ. οι Μ. Γεδεών και Β. Μυστακίδης), όσο κι ως διοργανωτές (π.χ. Αλ. Ζωηρός).⁴ Εξάλλου τα σαλόνια αυτά δεν αποτελούν αφορμή μόνο για γλωσσικές συζητήσεις αλλά, όπως έχει αναφερθεί, συνιστούν έναν τρόπο ψυχαγωγίας ιδιαίτερα αρεστό στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα του ελληνισμού της Πόλης. Ίσως μάλιστα να μην είναι άστοχη η υπόθεση ότι γίνονται και σημείο κοινωνικής διάκρισης, αφού η συμμετοχή σε αυτά περιορίζεται στα μέλη της μέσης και ανώτερης αστικής τάξης. Αυτό που είναι βέβαιο όμως με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, είναι πως αυτές οι εκλεκτικές συγκεντρώσεις των αστών της Κωνσταντινούπολης παίζουν καίριο ρόλο στη δραστηριότητα των εκεί δημοτικιστών και στις διεργασίες που αποκρυσταλλώνουν τις προτάσεις τους για τη διαμόρφωση της γλώσσας.

Αν οι σύλλογοι και τα φιλολογικά σαλόνια είναι τα τμήματα εκείνα του δημόσιου χώρου που απευθύνονται κατά κύριο λόγο (και σε κάποιες περιπτώσεις αποκλειστικά) στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ο Τύπος είναι ανοιχτός σε όλους. Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν έντυπα που απευθύνονται σε κάθε κοινωνική τάξη, ηλικία και φύλο. Σε αυτά δημοσιεύονται κείμενα που φέρουν την υπογραφή πλούσιων, ισχυρών με-

¹ «Ιδικά μας και ξένα. Διγενής Ακρίτας», *Χρονικά*, τχ. 16, 15/3/1912, σ. 199.

² Γιανίδης (1908), σ. 3.

³ «Ο “Λόγος” δέχεται στο σαλόνι του», *Ο Λόγος*, τχ. 4, Φεβρουάριος 1919, σ. 160. «Προοδευτικό Κέντρο», *Ο Λόγος*, τχ. 11, Σεπτέμβριος 1919, σ. 440. «Οι συγκεντρώσεις του “Λόγου”», *Ο Λόγος*, τχ. 2, Δεκέμβριος 1920, σ. 104.

⁴ Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σ. 839.

γαλοαστών,¹ όπως και άλλα γραμμένα από ανθρώπους που αυτοχαρακτηρίζονται αγράμματοι.² Απευθύνονται στο σύνολο του ρωμαϊκού μιλέτ, καθώς καταγράφονται έντυπα που φιλοδοξούν να βρεθούν «...εν ταις μεγαλοπρεπέσιν αιθούσαις και εν τοις αναγνωστηρίοις της αριστοκρατικής τάξεως»,³ ενώ άλλα διαβάζονται από παιδιά στους (αγράμματους) γονείς τους.⁴ Ένα κοινό τους σημείο είναι ότι στην ύλη τους βρίσκουμε δημοσιεύματα που άμεσα ή έμμεσα σχετίζονται με το γλωσσικό ζήτημα.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η δημοσίευση σε δημοτική γλώσσα ποιημάτων, πεζογραφημάτων, θεατρικών έργων, καθώς και μεταφράσεων από τη διεθνή ή την αρχαία γραμματεία. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η σάτιρα, είτε πρόκειται για μεμονωμένα δημοσιεύματα, είτε για έντυπα σατιρικού χαρακτήρα. Η παρουσία όλων των παραπάνω δε σχετίζεται απαραίτητα με τη θέση και τις απόψεις των εκάστοτε συντακτών απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα. Για παράδειγμα στο περιοδικό *Βοσπορίς* τον Νοέμβριο του 1903, εν μέσω των Ορεστειακών, δημοσιεύεται ένα δριμύτατο άρθρο κατά των δημοτικιστών με τίτλο «Αι άρπυιαι της γλώσσης» κι αμέσως μετά το ποίημα «Εσύ» του Στ. Μυρωμένου, γραμμένο στη δημοτική.⁵ Ειδικά στους χώρους της ποίησης και της σάτιρας η δημοτική γλώσσα είναι πλήρως αποδεκτή και τη χρησιμοποιεί χωρίς δισταγμό όλος ο ελληνόφωνος Τύπος της Κωνσταντινούπολης.

Η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα ξεκινά στον Τύπο το 1853 με την αντιπαράθεση μεταξύ αρχαίας και καθαρεύουσας για την επιλογή της επίσημης γλώσσας του ελληνικού έθνους.⁶ Η πρώτη αναφορά στη δημοτική γλώσσα γίνεται από τον *Ανατολικό Αστέρα* το 1861 με άρθρα που ζητούν τη χρήση της στα διδακτικά βιβλία του δημοτικού σχολείου.⁷ Ένας διάλογος για την επιλογή μεταξύ καθαρεύουσας ή δημοτικής, στον οποίο συμμετέχουν κυρίως Γάλλοι ελληνιστές, φιλοξενείται το 1867 από τον *Νεολόγο*.⁸ Από εκείνο το χρονικό σημείο και μετά καταγράφονται αρκετά δημοσιεύματα στα οποία γίνε-

¹ Βλ. «Ζωγράφειον Γυμνάσιον Σταυροδρομίου», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 145, 4/7/1895, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Χρ. Ζωγράφου με την οποία παίρνει θέση στη συζήτηση για τον πρακτικό ή κλασικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης.

² Ι. Καρακόστα, «Ο κλήρος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 201, 10/9/1902.

³ *Γραφικός Κόσμος*, τεύχος ΜΖ', 1/2/1882, σ. 1467.

⁴ «Εν τινι οικία του Καδίκιοϊ μεταξύ πατρός και τέκνου», *Διογένης*, αρ.φ. 116, 15/4/1872.

⁵ Βλ. *Βοσπορίς*, τχ. 21-22, 10-20/11/1903, σσ. 233-235.

⁶ Βλ. Σ.Κ., «Κύριε Π. Σούτσε!», *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ.φ. 492, 30/5/1853, «Ο Ήλιος και η Νέα Σχολή», *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ.φ. 637, 17/3/1856, «Φιλολογία. Νέα Σχολή του ποιητικού γραφομένου λόγου ή Ο Μεσσίας του Παναγιώτου Σούτσου», *Ήλιος*, αρ.φ. 60, 6/4/1856 & «Δύο λέξεις προς τον Ήλιον», *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, τχ. 643, 25/4/1856.

⁷ Κ. Ξανθόπουλος, «Περί των εν τοις δημοτικίσι σχολείοις διδακτικών βιβλιαρίων», *Ανατολικός Αστήρ*, αρ.φ. 2, 11/10/1861.

⁸ Βλ.: «Επιφυλλίς. Σκέψεις περί ελληνικής γλώσσης», *Νεολόγος*, αρ.φ. 240, 20/5/1867, αρ.φ. 243, 24/5/1867, αρ.φ. 245, 27/5/1867 & αρ.φ. 254, 7/6/1867.

ται λόγος για την απλοποίηση της γλώσσας που διδάσκεται στα σχολεία, αλλά σε αυτά το ζητούμενο είναι η χρήση της καθαρεύουσας αντί της αρχαίας. Σταθμός για την παρουσία της δημοτικής γλώσσας στον Τύπο είναι το έτος 1872. Η απαγγελία του «Ύμνου προς τον ανδριάντα Γρηγορίου του Ελληνομάρτυρα Πατριάρχου» από τον Α. Βαλαωρίτη και μάλιστα σε επίσημη τελετή ενώπιον της βασιλικής οικογένειας,¹ γίνεται η θρυαλλίδα που πουροδοτεί μια εκρηκτική αύξηση στα ποιήματα σε δημοτική γλώσσα που δημοσιεύονται σε εφημερίδες και περιοδικά.

Το πρώτο γραμμένο στη δημοτική κείμενο που συναντάμε στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης βρίσκεται στο παράρτημα του *Συγγράμματος Περιοδικού* του ΕΦΣΚ που εκδίδεται το 1888 υπό τον τίτλο: «Εικοσιπενταετηρίς 1861 – 1886». Πρόκειται για τα «Ιστορικά και γλωσσολογικά ζητήματα» του Γ. Ψυχάρη² και είναι επίσης το πρώτο κείμενο που γράφει ο ίδιος στη δημοτική με καθορισμένους όλους τους γραμματικούς της τύπους και το σύστημα των λεξιλογικών της δανείων από την αρχαία γλώσσα. Το συγκεκριμένο δημοσίευμα όμως συνιστά μία και μοναδική «παραφωνία»³ στην ύλη του περιοδικού. Έτσι η «τιμή» για το πρώτο συνειδητά δημοσιευμένο άρθρο στη δημοτική ανήκει στη *Φιλολογική Ηχώ* και τον Ι. Γρυπάρη, ο οποίος την πρωτοχρονιά του 1894 γράφει μια κριτική για τη λογοτεχνική παραγωγή του προηγούμενου έτους και διακηρύσσει πως «είναι περιττή πια κάθε συζήτηση, η επικράτηση της αληθινής μας γλώσσας κερδίζει κάθε μέρα έδαφος».⁴ Το περιοδικό αυτό γίνεται το πρώτο «...επίσημον όργανον της δημόδους εν Κωνσταντινουπόλει...»⁵ κι αποτελεί τόπο συνάντησης των δημοτικιστών της Πόλης και της Αθήνας οι οποίοι βρίσκουν βήμα σε αυτό μετά το κλείσιμο της *Εστίας*.

Λίγο αργότερα, συγκεκριμένα το 1896, η *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει τα πρώτα της άρθρα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Η θέση της κατά των δημοτικιστών είναι εξαρχής ξεκάθαρη, ωστόσο καταδικάζει παράλληλα και τον σχολαστικισμό που οδηγεί σε «βλαβερά αρχαιομανία».⁶ Το 1898 μάλιστα, καταθέτει την άποψη που θα αποτελέσει το σταθερό της δόγμα μέχρι το τέλος: σύμφωνα με αυτό, η δημόδης διαφέρει από τη «νε-

¹ «Ελλάς. Αποκαλυπτήρια του ανδριάντος του Πατριάρχου», *Βυζαντίς*, αρ.φ. 1572, 1/4/1872 & «Ελλάς», *Νεολόγος*, αρ.φ. 980, 1-13/4/1872.

² Γ. Ψυχάρης, «Ιστορικά και γλωσσολογικά ζητήματα. (Μεσαιωνικά κείμενα – Γενική γραμματική – Λεξικό)», *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, σσ. 453-494.

³ Προκειμένου να δημοσιευθεί το κείμενο του Γ. Ψυχάρη στο περιοδικό του ΕΦΣΚ χρειάστηκε να ασκήσει την επιρροή του ο πατέρας του, Νικόλαος, ο οποίος διετέλεσε αντιπρόεδρος του Συλλόγου κατά το 1886-87. Βλ. Κριαράς (1981), σ. 117.

⁴ Ι. Γρυπάρης, «Ένας φιλολογικός μας χρόνος», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. Ι' -ΙΑ', 1/1/1894, σ. 169.

⁵ Ν.Θ. Φαληρεύς, «Επί τοις γενεθλίοις της Α.Α.Μ. του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Χαν του Β'», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 40, 7/1/1897, σ. 314.

⁶ Εδς, «Το διήγημα και η γλώσσα Δ'», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 139, 22/6/1896.

οελληνική» γλώσσα μόνο σε κάποιες καταλήξεις λέξεων και γιατί έχει απλούστερους γραμματικούς τύπους. Η «νεοελληνική» με τη σειρά της διακρίνεται από την αρχαία μόνο λόγω του αναλυτικότερου τρόπου σύνταξης και της αποβολής ορισμένων γραμματικών τύπων. «Προδήλωσ η γλωσσική ενότης είναι πλήρης· γλωσσικόν λοιπόν ζήτημα δεν δύναται να υφίσταται».¹ Η φράση αυτή επαναλαμβάνεται στερεότυπα σχεδόν σε κάθε άρθρο της *Κωνσταντινουπόλεως* σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Ενδεχομένως δε να έχει χρησιμοποιηθεί και ως δικαιολογία για να αρνηθεί να φιλοξενήσει άρθρα δημοτικιστών. Ο μοναδικός που καταφέρνει να βρει χώρο στις στήλες της είναι ο Μ. Φιλήντας, όταν στα τέλη του 1901 ανοίγει τη συζήτηση για την ορθή γραφή του ονόματος «Χρῆστος».²

Διαφορετική είναι η πολιτική του *Ταχυδρόμου*. Παρόλο που καθ' όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας του είναι απηνής διώκτης των δημοτικιστών, δεν αρνείται να δημοσιεύσει και τις δικές τους απόψεις. Μάλιστα, εκτός από τα άρθρα του Φ. Φωτιάδη, στον *Ταχυδρόμο* έχει εντοπιστεί και η ύπαρξη για κάποιο διάστημα σταθερής στήλης η οποία όχι μόνο υπερασπίζεται, αλλά και είναι γραμμένη στη δημοτική.³ Ακριβώς στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η *Βοσπορίδα*, στην οποία βρίσκουμε οξύτατη κριτική εις βάρος των δημοτικιστών, χωρίς όμως αυτοί να είναι αποκλεισμένοι από τις σελίδες της.⁴ Στην αντίπερα όχθη από τον *Ταχυδρόμο* και τη *Βοσπορίδα* τίθενται η *Νέα Εφημερίς* και η *Πρόδος*. Στην πρώτη εργάζεται ο Α. Γιαλούρης, ο οποίος καταφέρνει μαζί με τους συνεργάτες του για κάποιο διάστημα να δημοσιεύσει άρθρα υπέρ της δημοτικής προτού απολυθεί.⁵ Στη δεύτερη αρθρογραφούν – και προκαλούν αντιδράσεις από τις εφημερίδες που στηρίζουν την καθαρεύουσα – ο Ζ. Φυτίλης⁶ κι ο Δ. Δαμασκηνός.⁷

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει σε ορισμένα έντυπα που δεν ακολουθούν την πεπατημένη. Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ασχολείται ελάχιστα φορές με το γλωσσικό ζήτημα και μόνο σε περιπτώσεις που θεωρείται ότι θίγονται τα δικαιώματα της Εκκλησίας. Σχετικά δημοσιεύματα εντοπίζονται κατά την περίοδο των Ευαγγελικών κι όταν η διείσ-

¹ «Ζήτημα γλώσσης», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 127, 9/6/1898.

² Μ. Φιλήντας, «Χρῆστος και όχι Χρήστος», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 253, 24/11/1901.

³ Βλ. ενδεικτικά: Ανατολίτη, «Μουτζουρώματα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 659, 25/7/1900 & Βάσσου Καντιρλιώτη, «Εντυπώσεις της ημέρας. Μουτζουρώματα. Η εξομολόγησί μου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 777, 16/12/1900.

⁴ Βλ. Κ. Κουτσαβάκη, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Βοσπορίς*, τχ. 20, 30/9/1899, σσ. 159-160.

⁵ Γιαλούρης (1920), σ. 135.

⁶ Βλ. ενδεικτικά: Γ.Ν. Φωτιάδης, «Η ελληνική γλώσσα. "Χρόνου φείδου"», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1947, 5/1/1905, «Ποικίλη Ιστορία. Οι Μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1938, 23/12/1904, «Φαινόμενα και πράγματα. Οι Μαλλιαροί», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1947, 5/1/1905 & «Φαινόμενα και πράγματα. Ερωτήματα περί Φυτίλη», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1977, 11/2/1905.

⁷ «Κατά των μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3821, 2/2/1911 & Β.Α. Μυστακίδης, «Εκπαιδευτικά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3954, 7/7/1911.

δυση των δημοτικιστών στα σχολεία της Πόλης παίρνει διαστάσεις, όταν δηλαδή έχουμε εξελίξεις που μπορεί να οδηγήσουν σε αμφισβήτηση της πνευματικής και ιδεολογικής κυριαρχίας του Πατριαρχείου. Ο διευθυντής του *Απ' Όλα*, Θ.Κ. Μαρκουΐζος, ξεκαθαρίζει ότι από τη στιγμή που οι δύο πλευρές εμμένουν ανυποχώρητα στις θέσεις τους δεν μπορεί να υπάρξει συζήτηση. Ο ίδιος χαρακτηρίζει ως «δημοτική» την απλή εκδοχή της καθαρεύουσας που χρησιμοποιεί στο περιοδικό του και, με την εξαίρεση κάποιων κατά κανόνα σύντομων σχολίων που άπτονται της επικαιρότητας, αρνείται να συμπεριλάβει το γλωσσικό ζήτημα στη θεματολογία του.¹ Αντιθέτως το *Εμπρός*, αν και γράφεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στη δημοτική, βάζει κατά των δημοτικιστών σε κάθε ευκαιρία με ανελέητη σάτιρα.

Τα δημοτικιστικά έντυπα ακολουθούν το καθένα τη δική του πορεία. Οι εφημερίδες *Λαός* και *Εργάτης*, αντιμετωπίζουν το ζήτημα ως οριστικά λυμένο υπέρ της δημοτικής.² Ουσιαστικά λοιπόν το προωθούν με τον τρόπο που γράφονται, χωρίς να το συζητούν στις στήλες τους. Το ίδιο κάνουν το *Νέον Πνεύμα*, η *Ζωή*, ο *Κόσμος* κι ο *Διώνυσος* που ως λογοτεχνικά περιοδικά δημοσιεύουν ποίηση, πεζογραφήματα, κριτικές σε δημοτική ή (στην περίπτωση του *Νέου Πνεύματος*) καθαρεύουσα και περιορίζονται σε πολύ λίγα σχόλια για το γλωσσικό ζήτημα. Περισσότερα σχετικά δημοσιεύματα βρίσκουμε στον *Επίκαιρο*, τα *Χρονικά* και τους *Παπύρους*, τα οποία επίσης κυκλοφορούν ως λογοτεχνικά περιοδικά, αλλά διατηρούν και μόνιμες στήλες όπου σχολιάζεται η επικαιρότητα. Το γεγονός ότι τα δύο πρώτα γράφονται στην καθαρεύουσα δε διαφοροποιεί στο ελάχιστο την υπέρ της δημοτικής θέση των συντακτών τους. Τα *Χρονικά* μάλιστα, όπως και οι *Πάπυροι* που τα ακολουθούν, έχουν παίξει ρόλο στην ίδρυση κι αποτελούν τα επίσημα δημοσιογραφικά όργανα του Προοδευτικού Κέντρου.

Εντελώς διαφορετική είναι η πορεία του *Λόγου*, καθώς από το πρώτο κιόλας άρθρο του δηλώνεται πως εξαιτίας της καθαρεύουσας το ελληνικό έθνος βρίσκεται σε κατάσταση ύπνωσης και πνευματικής στασιμότητας. Τίθεται λοιπόν ως σκοπός του περιοδικού η αφύπνιση της εθνικής ψυχής από τον ύπνο της αδιαφορίας και η πορεία της προς την εξέλιξη και την πρόοδο με λάβαρο τη δημοτική γλώσσα.³ Πιστοί στις προγραμματικές τους δηλώσεις, οι συντάκτες του *Λόγου* δεν παύουν μέχρι το τελευταίο τεύχος να αρθρογραφούν υπέρ της δημοτικής γλώσσας. Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός αποτελεί μεί-

¹ Βλ.: Θ.Κ.Μ., «Εντυπώσεις της εβδομάδος. Ολίγα λέξεις επί του γλωσσικού ζητήματος», *Απ' Όλα*, τχ. 10, 24/10/1910, σ. 111 & Θ.Κ.Μ., «Η γλώσσα μας», *Απ' Όλα*, τχ. 26, 12/2/1911, σ. 303.

² Βλ. Τ. Σταθόπουλος, «Αθηναίικα», *Λαός*, αρ.φ. 1, σ. 3.

³ Ο. Μπεκές, «Τόλμησον φρονεΐν», *Ο Λόγος*, τχ. 1, Νοέμβριος 1918, σσ. 2-6.

ζον θέμα γι' αυτούς, το οποίο θίγουν άλλοτε κάνοντας συγκρίσεις με το ελληνικό βασίλειο όπου εφαρμόζεται η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου, άλλοτε στηλιτεύοντας τα κακώς κείμενα στα σχολεία της Πόλης κι άλλοτε ζητώντας από το Πατριαρχείο να αναθέσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση σε δημοτικιστές.¹

Σταθερή ταύτιση συγκεκριμένων πολιτικών χώρων με συγκεκριμένες γλωσσικές θέσεις δεν μπορεί να τεκμηριωθεί στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης. Ο *Νεολόγος* κι ο *Ταχυδρόμος* απηχούν τις εθνικιστικές τάσεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας και τάσσονται στο πλευρό των ελληνικών κυβερνήσεων – ιδίως του Χ. Τρικούπη και του Ε. Βενιζέλου – έρχονται όμως σε πλήρη αντίθεση με την εκπαιδευτική πολιτική του τελευταίου. Πολιτικά στέκονται απέναντι στον Ιωακείμ Γ', αλλά οι συντάκτες τους είναι ακραιφνείς καθαρολόγοι, επομένως συντάσσονται με τη γλωσσική κι εκπαιδευτική πολιτική του Πατριαρχείου. Εξίσου ακραιφνείς καθαρολόγοι είναι και οι «ιωακειμικοί» συντάκτες της εφημερίδας *Κωνσταντινούπολις*, οι οποίοι όμως δε διστάζουν να έρθουν σε αντιπαράθεση με τους συναδέλφους τους του *Ταχυδρόμου* με αφορμή το γλωσσικό ζήτημα. Στην πραγματικότητα οι δύο εφημερίδες εναντιώνονται διαρκώς η μία στην άλλη και η γλώσσα – παρόλο που οι απόψεις τους ταυτίζονται στο σημείο αυτό – αποτελεί ακόμα ένα πεδίο της μεταξύ τους αντιπαράθεσης. Μιας αντιπαράθεσης τόσο έντονης, που η *Κωνσταντινούπολις* φτάνει στο σημείο να δημοσιεύσει μια επιστολή του Γ. Ψυχάρη στη δημοτική, προκειμένου να στηλιτεύσει προγενέστερα άρθρα του *Ταχυδρόμου*.²

Από την άλλη θαυμαστής του Πατριάρχη κι υπέρμαχος της πολιτικής του είναι ο Κ. Σπανούδης, διευθυντής της *Προόδου*, η οποία όμως ταυτόχρονα τάσσεται υπέρ του δημοτικισμού. Εδώ οι ισορροπίες είναι ιδιαίτερα λεπτές, καθώς οι δημοτικιστές αφενός ακολουθούν τις πολιτικές επιλογές του ελληνικού κράτους, γεγονός στο οποίο έπαιξαν ρόλο ο Ίων Δραγούμης κι η «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», αφετέρου, αν και διακηρύσσουν την αντίθεσή τους προς την Εκκλησία που επιβάλλει την καθαρεύουσα ως γλώσσα της εκπαίδευσης, συντάσσονται με τον Ιωακείμ Γ', ο οποίος εμφανίζεται ως το αντίπα-

¹ Ενδεικτικά: Δ. Μπεκέ, «Η δημοτική στα ελληνικά σχολεία», *Ο Λόγος*, τχ. 6, Απρίλιος 1919, σσ. 237-239, Ο.Μ., «Μια σχολική έκθεση», *Ο Λόγος*, τχ. 9, Ιούλιος 1920, σσ. 379-381 & Ό. Μπεκές, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ανοιχτά λόγια στην Παναγιότητά του», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1922, σσ. 454-455.

² Βλ. «Ευαγγελιακά», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 1046, 19/11/1901 & αρ.φ. 1047, 20/11/1901 όπου ο *Ταχυδρόμος* εξαπολύει προσωπική επίθεση στον Γ. Ψυχάρη για άρθρα του σε γαλλικές εφημερίδες σχετικά με τη μετάφραση του Ευαγγελίου και: «Μία επιστολή» & Ψυχάρης, «Τι λέει ο “Ταχυδρόμος” και τι λέω εγώ», *Κωνσταντινούπολις*, αρ.φ. 272, 18/12/1901 όπου η εφημερίδα καθάπτει του *Ταχυδρόμου* για τις ύβρεις και τις συκοφαντίες που περιείχαν τα άρθρα του και δημοσιεύει την απαντητική επιστολή του Γ. Ψυχάρη στη δημοτική, διαχωρίζοντας βέβαια τη θέση της από τις γλωσσικές του απόψεις.

λον δέος του σχολαστικισμού και της οπισθοδρομικότητας.¹ Ο ίδιος ο Πατριάρχης, ως ικανός διπλωμάτης, αλλάζει τακτική ανάλογα με τις συνθήκες. Βλέποντας τους μεγαλοαστούς συμμάχους του να ζητούν την απλοποίηση της γλώσσας και τους μεσοαστούς και μικροαστούς που αντιτίθενται στην πολιτική του να στηρίζουν την καθαρεύουσα, προσαρμόζει τη στάση του. Από τη μία σκληραίνει τη ρητορική του απέναντι στους δημοτικιστές και συμπαρατάσσεται γλωσσικά με το ελληνικό κράτος, όπως φαίνεται από τη στάση του Πατριαρχείου κατά τα Ευαγγελικά και την αναθεώρηση του Συντάγματος, από την άλλη όμως η ρητορική του αυτή αποδεικνύεται πομφόλυγα, αφού ουσιαστικά μέτρα κατά των δημοτικιστών εκπαιδευτικών δε λαμβάνονται σε καμία περίπτωση πλην αυτής της Α. Παπαδοπούλου.

Η επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 αλλάζει τα δεδομένα. Το Πατριαρχείο αντιδρά με απροκάλυπτη εχθρότητα στην ανατροπή του καθεστώτος, καθώς ο Ιωακείμ Γ' αντιλαμβάνεται ότι η εξουσία και τα προνόμιά του είναι ασύμβατα με τη νέα πραγματικότητα. Η πλειοψηφία της ελληνορθόδοξης κοινότητας όμως έχει την πεποίθηση ότι η κατάργηση της απολυταρχίας θα ευνοήσει τις εθνικές επιδιώξεις και την εκκομίσκευση του μιλέτ. Σταδιακά στην κοσμική ηγεσία της κοινότητας αναδεικνύεται η μεσοαστική τάξη, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι από αυτήν προέρχεται η πλειοψηφία τόσο των μελών της ΟΚ, όσο και των Ρωμιών βουλευτών που εκλέγονται στο οθωμανικό κοινοβούλιο το 1908.² Στο πλευρό τους τάσσονται αρχικά και οι δημοτικιστές, όταν όμως αντιλαμβάνονται πως η νέα κυβέρνηση απομακρύνεται από τις αρχικές της εξαγγελίες, προβαίνουν μέσω του *Λαού* στην κριτική και καταδίκη του νεοτουρκικού εθνικισμού.³ Το ίδιο βέβαια πράττει το σύνολο σχεδόν του ελληνόφωνου Τύπου της Κωνσταντινούπολης, με αποτέλεσμα το 1912 η νεοτουρκική κυβέρνηση να απελάσει τόσο τον Σ. Βουτυρά του *Νεολόγου*, όσο και τον Κ. Σπανούδη της *Προόδου*.⁴

Η Επιτροπή Ένωσης και Προόδου που παίρνει την εξουσία το 1908, έχει την υποστήριξη των μουσουλμάνων μικροαστών, οι οποίοι είναι δυσαρεστημένοι με τα προνόμια (και την οικονομική ευμάρεια που συνεπάγονται) των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων και των ξένων που διαβιούν στην αυτοκρατορία. Η πολιτική που εγκαινιάζουν οι νέοι κυρίαρχοι αντιμετωπίζει την ελληνορθόδοξη αστική τάξη ως εχθρό του κράτους, καθώς θέτει σε κίνδυνο τις οικονομικές της δραστηριότητες, ενώ αποκλείει τους μεγαλοαστούς της

¹ Παπακώστας (1985), σ. 99 & Αδαμοπούλου (2019), σσ. 216 & 220-222.

² Αναγνωστοπούλου (2013), σσ. 458-459.

³ Παπακώστας (1985), σσ. 87-88 & Αδαμοπούλου (2019), σσ. 216 & 222-223.

⁴ Αναγνωστοπούλου (2013), σ. 471 & Αδαμοπούλου (2019), σ. 224.

Κωνσταντινούπολης από τη συμμετοχή στη νέα άρχουσα τάξη που διαμορφώνεται. Ταυτόχρονα η άνοδος του Ε. Βενιζέλου στην εξουσία κι η εφαρμογή φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, σε συνδυασμό με την τρέχουσα διεθνή συγκυρία που καθιστά την Ελλάδα μια οιονεί τοπική δύναμη, ωθούν τους μεγαλοαστούς της Πόλης να υποστηρίξουν δυναμικά το ελληνικό κράτος. Το παράδειγμά τους ακολουθούν και οι μεσοαστοί, οι οποίοι αντιλαμβάνονται πως κινδυνεύουν από τη δημιουργία της τουρκικής αστικής τάξης και τον αφυπνισμένο εθνικισμό της.¹ Έτσι η συντριπτική πλειοψηφία της ελληνικής κοινότητας της Πόλης, ασχέτως πολιτικών, κοινωνικών και γλωσσικών διαφορών, ασπάζεται κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα τον μεγαλοϊδεατισμό του ελληνικού κράτους. Μια στάση που φτάνει στο αποκορύφωμά της μετά το 1918, με τη στήριξη μάλιστα των διανοούμενων και του Τύπου της πρωτεύουσας.²

Το γλωσσικό ζήτημα κατά την περίοδο 1908 – 1922 μετατρέπεται σε εργαλείο προώθησης προσωπικών ή μικροκομματικών συμφερόντων. Το 1911 τόσο η ιωακειμική όσο και η αντιιωακειμική παράταξη εκμεταλλεύονται την ύπαρξη δημοτικιστών στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο, προκειμένου να επηρεάσουν το αποτέλεσμα των εκλογών για τις κοινοτικές αρχές του Σταυροδρομίου.³ Το 1912 ο *Ταχυδρόμος*, που είχε υποστηρίξει την ΕΕΠ στις πρόσφατες εκλογές, προσπαθεί να αντιστρέψει το εις βάρος του κλίμα επιτιθέμενος στους δημοτικιστές κι αποδίδοντας σε δική τους έμπνευση τις φήμες ότι πρόκειται να πουληθεί στους Νεότουρκους και τον (δημοτικιστή) βουλευτή Σμύρνης Εμ. Εμμανουηλίδη.⁴ Το 1920 ο *Λόγος* κατηγορεί τους ιωακειμικούς ότι ανέσυραν στην επιφάνεια το γλωσσικό, ώστε να πετύχουν την εκλογή τους στο ΔΕΜΣ.⁵ Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις οι καθαρολόγοι καταφέρνουν να πετύχουν τους στόχους τους, γεγονός που σημαίνει ότι το κάλεσμα για συσπείρωση κατά της δημοτικής έχει απήχηση σε ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινότητας της Πόλης.

Σε αυτό παίζει ρόλο και η επιθυμία της ηγεσίας της κοινότητας να διατηρήσει τον ρόλο της. Στη νέα κατάσταση που διαμορφώνεται, με το ελληνικό κράτος να κάνει ολοένα και πιο αισθητή την παρουσία και την επιβολή του στις υποθέσεις του ελληνισμού της Ο-

¹ Alexandris (1992), σσ. 39-40 & Αναγνωστοπούλου (2013), σσ. 534-535.

² Καμούζης (2011), σσ. 152-157.

³ Βλ. Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 135, 5/3/1911, σ. 4 & Έχιδνα, «Πινακίδες», *Εμπρός*, αρ.φ. 136, 12/3/1911, σ. 4, Μεφιστοφελής, «Μαλλιαροί – Καρμπονάροι ΙΑ'», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3862, 22/3/1911, «Η μόνη αλήθεια εις τον αγώνα», *Πρόδος*, αρ.φ. 2286, 1/5/1911 & «Λογικά συμπεράσματα», *Πρόδος*, αρ.φ. 2298, 13/5/1911.

⁴ Αδαμοπούλου (2019), σσ. 225-226.

⁵ Η Διεύθυνση, «Οι νέοι μας Εθνικοί Σύμβουλοι», *Ο Λόγος*, τχ. 3, Ιανουάριος 1920, σ. 116.

θωμανικής αυτοκρατορίας, η ηγετική τάξη της Κωνσταντινούπολης¹ «φοβούνται μήπως χάσουν την εξουσία τους, την εξουσία που οργιάζει αιώνες τώρα, χωρίς να δώσει, χωρίς να είναι υποχρεωμένη να δώσει ποτέ λόγο σε κανένα».² Για τον λόγο αυτό αντιμετωπίζει την παρουσία του εκπαιδευτικού συμβούλου της Ελληνικής Αρμοστείας, Κ. Στυλιανόπουλου, ως ξένη επέμβαση. Το γεγονός ότι ο Κ. Στυλιανόπουλος εμφανίζεται ως εκπρόσωπος μιας κυβέρνησης που έχει ήδη εφαρμόσει τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό, χρησιμεύει μόνο ως άλλοθι. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο *Λόγος*: «Αν η Ελληνική κυβέρνηση μας έστελνε, εκπαιδευτικό σύμβουλο, κ' αυτόν ακόμη τον μακαρίτη Μιστριώτη, την ίδια θα δείχνανε συμπεριφορά».³

Αυτή η «συμπεριφορά» μπορεί να προταθεί και ως μία από τις αιτίες που ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός δεν εφαρμόστηκε στην Κωνσταντινούπολη. Παρόλο που η θεωρητική του θεμελίωση ξεκινά από εκεί, παρόλο που υπάρχουν αρκετοί δημοτικιστές ικανοί να αναλάβουν έργο αντίστοιχο με την τριανδρία του ΕΟ,⁴ τα παιχνίδια εξουσίας παίζουν τον δικό τους ρόλο στον αποκλεισμό της δημοτικής γλώσσας από τα σχολεία της Πόλης. Παρατηρείται έτσι το εξής οξύμωρο: ενώ η κοινότητα, ιδίως δε η αστική τάξη, μετά το 1908 υιοθετεί την ελληνική εθνική ταυτότητα και συστρατεύεται με την εθνοκεντρική ιδεολογία του ελληνικού κράτους,⁵ ενώ η δημοτική γλώσσα με την έναρξη της Μικρασιατικής εκστρατείας συνδέεται στην κοινή συνείδηση με την αγάπη για τον μαχόμενο στρατό,⁶ η άρχουσα τάξη – και σ' αυτή συμπεριλαμβάνονται αστοί όχι μόνο από τα ανώτερα, μα κι από τα μεσαία στρώματα – της Κωνσταντινούπολης μένει ακλόνητα πιστή στη γλωσσική συντήρηση.

Ο δημοτικισμός συναντιέται από νωρίς με τις ιδέες του σοσιαλισμού. Το 1907 με την έκδοση του βιβλίου: «Το Κοινωνικόν μας ζήτημα» ο Γ. Σκληρός επιχειρεί μια μαρξιστική ανάλυση (έστω ατελή) της ελληνικής κοινωνίας με μια ιδιαίτερη θεώρηση του κινή-

¹ Να σημειωθεί ότι με την ανατροπή του αντιβαλκανικού Πατριάρχη Γερμανού Ε' η εξουσία έρχεται στα χέρια των ιωακειμικών. Τα λαϊκά μέλη του ΔΕΜΣ (Σ. Καζανόβας, Στ. Καραθεοδωρής, Α. Σπαθάρης, Ι. Χατζόπουλος, Αλ. Κιοσέογλου) όχι μόνο έχουν θητεύσει ξανά επί Ιωακείμ Γ', αλλά και έχουν διατελέσει μέλη της ΟΚ. Κάποιοι εξ αυτών μάλιστα έχουν παίξει ρόλο και στα γεγονότα του Ζωγράφειου το 1911, υποστηρίζοντας με διάφορους τρόπους τους διωκόμενους δημοτικιστές. Βλ. Kamouzis (2013), σ. 32 & «Έκθεσις των πεπραγμένων του Δ. Μ. Συμβουλίου» (1920), σσ. 3-4.

² Η Διεύθυνση, «Καταγγέλλουμε» *Ο Λόγος*, τ.χ. 4, Φεβρουάριος 1920, σ. 159.

³ Η Διεύθυνση, «Καταγγέλλουμε», όπ.π..

⁴ Ο Ό. Μπεκές τους αναφέρει ονομαστικά: Φ. Φωτιάδης, Σ. Σταματιάδης, Ν. Βασιλειάδης, Δ. Δαμασκηνός, Γ. Καρατζάς, Δ. Σαρηγιάννης. Βλ.: Ό. Μπεκές, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ανοιχτά λόγια στην Παναγιότητά Του», *Ο Λόγος*, τχ. 6-7, Ιούνιος – Ιούλιος 1922, σ. 455.

⁵ Kamouzis (2013), σ. 37.

⁶ Μαμώνη (1983), σσ. 296-297.

ματος του δημοτικισμού.¹ Σύμφωνα με αυτήν το γλωσσικό ζήτημα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του κοινωνικού οικοδομήματος και θα λυθεί μόνο μέσω του ταξικού αγώνα για την επικράτηση της κοινωνικής τάξης με της οποίας τα συμφέροντα είναι συνυφασμένο το πνεύμα του δημοτικισμού.² Η σημασία του βιβλίου έγκειται τόσο στο ότι είναι η πρώτη απόπειρα μαρξιστικής ερμηνείας της ελληνικής πραγματικότητας, όσο και στο ότι συνδέει τον δημοτικισμό με τον σοσιαλισμό. Ωστόσο το «Κοινωνικόν μας ζήτημα» δε φαίνεται να αγγίζει τον Τύπο της Κωνσταντινούπολης ακριβώς λόγω αυτής της σύνδεσης.

Όταν το βιβλίο πρωτοκυκλοφορεί στην Αθήνα ουσιαστικά περνά απαρατήρητο από τον Τύπο. Μόνο η *Ακρόπολις* αναφέρεται σε αυτό με ένα άρθρο που αποδίδεται στον Βλ. Γαβριηλίδη. Η κατάσταση αλλάζει με την αναλυτική παρουσίαση του βιβλίου από τον Α. Δελμούζο στις σελίδες του *Νουμά*, η οποία θα γίνει το έναυσμα μιας συζήτησης που θα συνεχιστεί μέχρι το 1909.³ Παρόλο που πρόκειται για μια μακρόχρονη κι έντονη συζήτηση, η οποία άπτεται του κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα του γλωσσικού ζητήματος, παρόλο που μέσα από αυτήν αναδεικνύεται η υιοθέτηση του δημοτικισμού από αλληλοσυγκρουόμενες ιδεολογίες, κατά την έρευνα δεν εντοπίστηκε στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης ούτε μία αναφορά στο όνομα ή το έργο του Γ. Σκληρού.⁴ Η έλλειψη αυτή, αν και θα μπορούσε να αποδοθεί εν μέρει στο γεγονός ότι δεν εντοπίστηκαν όλα τα τεύχη των περιοδικών και τα φύλλα των εφημερίδων που κυκλοφόρησαν τη συγκεκριμένη περίοδο, δε δικαιολογείται. Σίγουρα δεν μπορεί να αποδοθεί σε άγνοια, καθώς ο Γ. Σκληρός γνωρίζεται προσωπικά με τον Φ. Φωτιάδη, ενώ ο βασικός θεωρητικός αντίπαλός του, Ί. Δραγούμης, τη συγκεκριμένη περίοδο αρθρογραφεί από την Πόλη.⁵ Άλλοι είναι λοιπόν οι λόγοι για τους οποίους ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης αντιμετωπίζει με τέτοια σιωπή τον Γ. Σκληρό και τις ιδέες του.

Οι λόγοι αυτοί θα πρέπει να εντοπιστούν στο ιδεολογικό υπόβαθρο των αστών που ελέγχουν και γράφουν στον Τύπο της Πόλης. Στη διαπίστωση αυτή οδηγούμαστε από την αντίδρασή τους απέναντι σε έναν άλλο σοσιαλιστή, τον Ν. Γιαννιό. Ο Ν. Γιαννιός επιστρέφει το 1907 στην Κωνσταντινούπολη από τη Γαλλία, όπου είχε σπουδάσει και δια-

¹ Σταυρίδη – Πατρικίου (1979), σ. 20 & Αράπογλου (2018), σσ. 19-20.

² Σταυρίδη – Πατρικίου (1976), σ. ι'.

³ Σταυρίδη – Πατρικίου (1976), σ. ε' - στ'.

⁴ Για τη διετία 1907 – 1909 εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν τεύχη από τα: *Σύγγραμμα Περιοδικόν, Πρόοδος, Εκκλησιαστική Αλήθεια, Ταχυδρόμος, Εμπρός, Νέον Πνεύμα, Λαός, Επίκαιρος, Ζωή, Εφημερίς των Κυριών και Χρονικά*.

⁵ Παπακώστας (1985), σ. 99.

τελέσει γραμματέας του Γ. Ψυχάρη. Έρχεται σε επαφή με το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας» και τον Νοέμβριο του 1908 αναλαμβάνει τη διεύθυνση της εφημερίδας *Λαός*. Στο πρώτο κιόλας φύλλο δημοσιεύεται το άρθρο: «Προς τους εργάτες», όπου γίνεται αναφορά στην πάλη ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργατική τάξη και τονίζεται η ανάγκη της οργάνωσης των εργατών και της ίδρυσης πολιτικού κόμματος που θα τους εκπροσωπεί.¹ Παρόμοια άρθρα, επηρεασμένα από σοσιαλιστικές ιδέες, δημοσιεύονται και στα επόμενα φύλλα του *Λαού*, ο οποίος υποδηλώνει την πρόθεση να ταυτιστεί ο δημοτικισμός με την κοινωνική τάξη που θεωρητικά αντιπροσωπεύει. Αυτός ο ιδεολογικός προσανατολισμός της εφημερίδας προκαλεί την αντίδραση των Π. Βλαστού, Π. Δέλτα και Αλ. Πάλλη, μελών του «Αδερφάτου». Έτσι τον Μάιο του 1909 ο Αλ. Πάλλης ανακοινώνει πως διακόπτει τη χρηματοδότηση του *Λαού* διότι «...ο συντάχτης τους – ένας κάποιος Γιαννιός, νέο παιδί 23/24 – έγραφε ανοησίες απεριόριστες, κάτι σοσιαλισμούς κ.λπ. Για τούτο νόμισα πως γρήγορα ή αργά θα χαλνούσε η δουλιά, έτσι τους ανάγγειλα πως θα κόψω τη δόση μου».²

Η στάση αυτή απέναντι στις σοσιαλιστικές ιδέες δεν αποτελεί αποκλειστικότητα των Ελλήνων αστών. Με το κλείσιμο του *Λαού* και τη διάλυση του «Αδερφάτου» ο Ν. Γιαννιός βρίσκει νέο βήμα για να εκφράσει τις απόψεις του. Πρωτοστατεί στην ίδρυση του «Σοσιαλιστικού Κέντρου Τουρκίας» το 1909 κι από τον Μάιο της επόμενης χρονιάς συμμετέχει ως συντάκτης στην έκδοση της εφημερίδας *Εργάτης*.³ Στο φύλλο αυτό, επίσημο δημοσιογραφικό όργανο του «Σοσιαλιστικού Κέντρου», δεν υφίσταται τις πιέσεις που δεχόταν στον *Λαό*.⁴ Αυτό του επιτρέπει να προβάλλει αιτήματα όπως η δωρεάν υποχρεωτική παιδεία, η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση κι η συνδικαλιστική οργάνωση των εκπαιδευτικών, ώστε «...να βγάλουν οι δημοδιδάσκαλοί μας μεθαύριο στην κοινωνία εργάτες που να ξεύρουν τα καθήκοντα και τα δικαιώματά τους».⁵ Μετά από έξι μήνες και δώδεκα φύλλα όμως, δημοσιεύει ένα άρθρο που περιγράφει τους Νεότουρκους ως εχθρούς του σοσιαλισμού, που δεν ενδιαφέρονται για την πρόοδο της πατρίδας τους

¹ Δ. Δράκος, «Προς τους εργάτες», *Ο Λαός*, αρ.φ. 1, 16/11/1908, σ. 2. Ο Γ. Παπακώστας πιθανολογεί πως το άρθρο είναι γραμμένο από τον ίδιο τον Ν. Γιαννιό. Βλ. Παπακώστας (1985), σ. 89.

² Αλληλογραφία Δέλτα, σελ. 70, παρατίθεται στο Παπακώστας (1985), σσ. 94-95.

³ Σταυρίδη – Πατρικίου (1979), σσ. 30-31.

⁴ Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του Ν. Γιαννιού ότι μόνο ο Ί. Δραγούμης δεχόταν να δημοσιεύονται σοσιαλιστικά άρθρα στον *Λαό*. Παπακώστας (1985), σ. 99.

⁵ Ν. Ξενάκης, «Ο Σοσιαλισμός θέλει: τα σχολεία να είναι δωρεάν, οι διδάσκαλοι να διδάσκουν δωρεάν», *Ο Εργάτης*, αρ.φ. 7, σ. 3.

και την ευημερία του λαού της.¹ Μετά από αυτό η κυβέρνηση κλείνει την εφημερίδα κι υποχρεώνει τον Ν. Γιαννιό να καταφύγει στην Αθήνα.

Τα παραπάνω δε σημαίνουν πως οι σοσιαλιστικές ιδέες δεν έχουν απήχηση στην ελληνική κοινότητα. Περί του αντιθέτου μας βεβαιώνουν αρκετές μαρτυρίες: η υψηλή συμμετοχή στις απεργιακές κινητοποιήσεις και η σύσταση εργατικών οργανώσεων·² η σημαντική αναγνωσιμότητα των εργατικών εφημερίδων (ο Λαός από τα 100 μόλις φύλλα στο ξεκίνημά του, φτάνει να τυπώνεται σε 2.000),³ παρά τον σύντομο βίο τους· οι ανοιχτές αναφορές στον σοσιαλισμό κατά το συνέδριο του Διδασκαλικού Συνδέσμου Κωνσταντινούπολης το 1912. Όλα αυτά αναδεικνύουν το γεγονός ότι στο δημοτικιστικό κίνημα έχει εμφιλοχωρήσει ο εσωτερικός διχασμός και η μικροαστική πλειοψηφία που διαμορφώνεται μέσα από τον δημοτικισμό δεν είναι αρεστή στους μεγαλοαστούς ηγέτες του κινήματος.⁴ Αυτό σημαίνει πως στην Πόλη οι σοσιαλιστικές ιδέες δεν μπορούν να συγκροτήσουν έναν πόλο πνευματικής έλξης που θα συνέβαλλε στην επικράτηση της δημοτικής.

Για τη συμμετοχή και τον καίριο ρόλο που παίζουν ορισμένες γυναίκες στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης και τη συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα, αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία. Πρώτη οφείλει να αναφερθεί η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου γιατί στο πρόσωπό της συναντιούνται οι ιδιότητες της πρώτης γυναίκας πεζογράφου που ταυτίζεται με τον δημοτικισμό, της πρώτης διευθύντριας δημοτικιστικού περιοδικού και της «πέτρας του σκανδάλου» που στάθηκε η αφορμή για να αναφλεγεί το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη. Έχοντας κάνει την εμφάνισή της στον χώρο της πεζογραφίας από το 1888 σε έντυπα όχι μόνο της Κωνσταντινούπολης αλλά και της Αθήνας,⁵ δημοσιεύει το πρώτο της διήγημα στη δημοτική στο περιοδικό *Κήρυξ* το 1892.⁶ Συχνάζει στο φιλολογικό σαλόνι του Θ. Φαληρέα όπου γεννιέται η *Φιλολογική Ηχώ*,⁷ «...επίσημον όργανον της δημόδους εν Κωνσταντινουπόλει...»,⁸ το οποίο αποτελεί την αφετηρία της τοπικής λογοτεχνικής ζωής, αφού εκεί εμφανίζονται για πρώτη φορά λογοτέχνες που θα αφήσουν το στίγμα τους στον

¹ Ν. Ξενάκης, «Η κατάσταση της Τουρκίας ύστερα από 3 χρόνων Σύνταγμα», *Ο Εργάτης*, αρ.φ. 12, 5/12/1910, σ. 1.

² Αναγνωστοπούλου (2013), σ. 495.

³ «Ο “Λαός”», *Ο Λαός*, αρ.φ. 34, 23/5/1909.

⁴ Αδαμοπούλου (2019), σσ. 230-231.

⁵ Παπακώστας (1980), σσ. 123-126.

⁶ Α. Παπαδοπούλου, «Ροδοστάλαχτη», *Κήρυξ*, τχ. 19, 5/12/1892, σσ. 298-300.

⁷ Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σ. 841.

⁸ Ν.Θ. Φαληρέας, «Επί τοις γενεθλίοις της Α.Α.Μ. του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Χαν του Β΄», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 40, σ. 314.

χώρο (Α. Γιαλούρης, Κ. Μπέλλας, Α. Σημηριώτης, Σ. Σπανούδη, Αχ. Γεωργιάδης, Γ. Ρο-
ντάκης, Δ. Δαμασκηνός, Ζ. Φυτίλης).

Ως γνήσια δημοτικίστρια της Πόλης, δεν ασπάζεται πλήρως τις απόψεις του Γ. Ψυχάρη και μάλιστα δε διστάζει να του ασκήσει και κριτική.¹ Αυτά όμως λίγη σημασία έχουν όταν το 1899 ο *Ταχυδρόμος* συνοδεύει το διήγημά της «Αρετή και Κακία» με ένα σύντομο αρνητικό για τη γλώσσα σχόλιο.² Ως προς τον λόγο για τον οποίο η συγκεκριμένη εφημερίδα αποφάσισε να δημοσιεύσει ένα διήγημα γραμμένο στη δημοτική, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Το σίγουρο όμως είναι πως αυτό αποτελεί την αφορμή για να ξεκινήσει ολόκληρη η Κωνσταντινούπολη να ασχολείται με το γλωσσικό ζήτημα. Το Πατριαρχείο της καταλογίζει την ευθύνη για την εισαγωγή του «μαλλιαρισμού» στην Πόλη και της απαγορεύει να διδάσκει πλέον στα τοπικά σχολεία, αναγκάζοντάς την να καταφύγει στο Βουκουρέστι.³

Στη διάρκεια των επόμενων πέντε ετών ο Τύπος της Κωνσταντινούπολης αρνείται να δημοσιεύσει δικά της έργα, τα οποία όμως έχουν μεγάλη απήχηση στην Αθήνα και γι' αυτό κάθε περιοδικό, ημερολόγιο κι εφημερίδα προσπαθεί να εξασφαλίσει τη συνεργασία της.⁴ Η επιστροφή της πραγματοποιείται το 1904 με την έναρξη έκδοσης της *Πρόδο*, η οποία την προβάλλει ως την «...κορυφαία των γραφουσών Ελληνίδων».⁵ Δύο χρόνια μετά φτάνει το θλιβερό άγγελμα του θανάτου της. Ακόμα και ακραιφνώς καθαρολογικά έντυπα, όπως η *Βοσπορίδα* κι ο *Ταχυδρόμος* αναφέρονται στην ίδια και το έργο της με τα πιο κολακευτικά λόγια.⁶ Η *Πρόδος* δημοσιεύει ένα εκτενές αφιέρωμα στη μνήμη της,⁷ ενώ την επόμενη χρονιά πρωτοστατεί στην οργάνωση ενός φιλολογικού μνημόσυνου.⁸ Η αναγνώριση της Α. Παπαδοπούλου είναι πλέον καθολική· ο ΕΦΣΚ δέχεται για πρώτη φορά να φιλοξενήσει στην αίθουσά του εκδήλωση για μία αναγνωρισμένη δημοτικίστρια, ενώ

¹ Σε δημοσίευμα στη *Φιλολογική Ηχώ* η ίδια παραδέχεται ότι χρησιμοποιεί λέξεις τόσο από την καθαρεύουσα, όσο κι από τη δημοτική. Βλ. Αλεξάνδρα, «Ανοικτό γράμμα», *Φιλολογική Ηχώ*, τχ. 13, 27/4/1896, σ. 99. Εννέα χρόνια αργότερα θα γράψει στην *Πρόδο*: «Η φυσιολογία μας λέγει ότι ο οργανισμός του ανθρώπου όλα μπορεί να τα συνηθίσει και τα ισχυρότερα δηλητήρια, φθάνει μόνον να του δίδονται κατά μικράς δόσεις. Ο κ. Ψυχάρης εις τον ενθουσιασμόν του δεν επρόσεξεν εις τον νόμον τού-τον τον απαράβατον και εμπόυκωσε το ελληνικόν με δημοτικόν. Και το κοινόν φυσικά αντέστη». Π., «Και πάλιν η γλώσσα», *Πρόδος*, αρ.φ. 157, 21/2/1905.

² «Ποικίλη ιστορία», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 392, 14/8/1899.

³ Φωτιάδης (1902), σ. 9 & Γιαλούρης (1932), σ. 8.

⁴ Παπακώστας (1980), σ. 58.

⁵ *Πρόδος*, αρ.φ. 1, 14/8/1904.

⁶ «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 2289, 9/3/1906 & «Θάνατος Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», *Βοσπορίς*, τχ. 21, 20/3/1906, σσ. 242-243.

⁷ Βλ. *Πρόδος*, αρ.φ. 466, 25/3/1906.

⁸ «Φιλολογικόν μνημόσυνον Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου», *Πρόδος*, αρ.φ. 811, 26/4/1907.

ο καθαρολόγος Γ. Χασιώτης προτείνει τη διενέργεια εράνου με σκοπό την έκδοση του έργου της, καταθέτοντας μάλιστα και τα πρώτα χρήματα στον αδελφό της.¹

Παράλληλη και ταυτόχρονα αντίθετη πορεία ακολουθεί η Κορνηλία Πρεβεζιώτου. Τις δύο γυναίκες ενώνουν αρκετά κοινά: είναι αμφότερες πολυγραφότατες, από μικρή ηλικία δημοσιεύουν έργα τους στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης, εμπλέκονται στην έκδοση περιοδικών και κερδίζουν την αναγνώριση των συγχρόνων τους.² Η βασική τους διαφορά είναι στο γλωσσικό όργανο που χρησιμοποιούν, καθώς η Κ. Πρεβεζιώτου είναι άτεγκτη καθαρολόγος. Με όχημα τη γλώσσα αυτή καταφέρνει να δημοσιεύσει πολλά έργα της στον *Νεολόγο*, τη *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρηση*, αλλά και τη *Φιλολογική Ηχώ*. Χάρη σε αυτά αναδεικνύεται ως η σημαντικότερη καθαρολόγος διηγηματογράφος της εποχής, σε σύγκριση όμως με την Α. Παπαδοπούλου, δεν τυγχάνει της ίδιας αποδοχής.³ Η σημαντικότερη συμβολή της στον Τύπο είναι η έκδοση της *Βοσπορίδας*, ενός συντηρητικού γυναικείου περιοδικού. Στις σελίδες του φιλοξενείται πλήθος ποιημάτων γραμμένων στη δημοτική, αλλά η θέση της εκδότριας ως προς το γλωσσικό ζήτημα είναι ξεκάθαρη. Τα πύρινα άρθρα της κατά των δημοτικιστών προξενούν αρκετή εντύπωση ώστε να αναδημοσιεύονται από άλλες εφημερίδες⁴ ή να κερδίζουν τα εύσημα του Γ. Χατζιδάκι,⁵ αλλά δεν προσφέρουν κάτι καινούριο στη συζήτηση. Με τη διακοπή της κυκλοφορίας της *Βοσπορίδας* το 1906, η Κ. Πρεβεζιώτου αποσύρεται από το προσκήνιο του γλωσσικού ζητήματος χωρίς να έχει παίξει σπουδαίο ρόλο.

Αντιθέτως, σημαντικό αντίκτυπο στην κοινωνία της Πόλης φαίνεται πως έχει η Εύα Θεοδορίδου, κυρίως μέσω του πολυσύχναστου φιλολογικού σαλονιού που διοργανώνει κατά την περίοδο 1903 – 1913. Το σαλόνι αυτό περιγράφεται ως ταυτόχρονα επιστημονικό και καλλιτεχνικό και μαρτυρείται εκεί η παρουσία όχι μόνο του συνόλου των γνωστών δημοτικιστών, αλλά και όλων των λογίων που επισκέπτονται την οθωμανική πρωτεύουσα, οι οποίοι περνάνε το κατώφλι του για να γνωρίσουν «...την πρώτη συνειδητή δημοτικίστρια της Πόλης...».⁶ Η εκτίμηση που της τρέφουν οι άλλοι δημοτικιστές είναι αξιοθαύμαστη· σύμφωνα με την Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού ο Φ. Φωτιάδης αποζητά τη γνώμη της, ο Ε. Γιανίδης βάζει την κριτική της για το «Γλώσσα και Ζωή» ως πρόλογο σε επό-

¹ Κ. Σπανούδη, «Αξιομίμητο», *Πρόσδος*, αρ.φ. 469, 28/3/1906.

² Αξίζει να αναφερθεί ότι το 1893 η Κ. Πρεβεζιώτου κερδίζει τιμητική διάκριση από τον ΕΦΣΚ για την αρθρογραφία της κατά της γυναικείας χειραφέτησης. Βλ. Κάννερ (2001), σ. 327.

³ Ποσάντζη (2009), σσ. 289 & 291.

⁴ «Η “Βοσπορίς” και το γλωσσικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 459, 3/11/1899.

⁵ «Επιστολή περί του γλωσσικού ζητήματος», *Βοσπορίς*, τχ. 27, 20/1/1900, σ. 219.

⁶ Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σσ. 839-840.

μενες εκδόσεις του έργου του, ενώ ο Εκπαιδευτικός Όμιλος της προτείνει να αναλάβει το σχολείο του Βόλου.¹ Η συμμετοχή της στην οργάνωση του φιλολογικού μνημόσυνου για τον Αλ. Παπαδιαμάντη το 1911² ενοχλεί τόσο πολύ τους καθαρολόγους, που το σαλόνι της γίνεται το μοναδικό που αναφέρεται στον Τύπο της εποχής και μάλιστα με τη σατιρική πένα του Κ. Μακρίδη.³ Η λογοτεχνική της παραγωγή δεν είναι πλούσια:⁴ κάποια διηγήματα και μελέτες της δημοσιεύονται στο *Νέον Πνεύμα*, τα *Χρονικά* και τον *Λόγο*, ενώ αρθρογραφεί και στον *Εργάτη* με το ψευδώνυμο «Θεοδώρα Βούκου».⁵ Ο πρόωρος θάνατός της το 1916 στερεί το δημοτικιστικό κίνημα από μια ξεχωριστή προσωπικότητα.

Η λίστα των γυναικών που παίζουν σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις γύρω από το γλωσσικό ζήτημα στην Κωνσταντινούπολη δεν τελειώνει εδώ. Θα μπορούσαν να αναφερθούν ακόμα η Σοφία Σπανούδη, με πλούσια συγγραφική δραστηριότητα που αποτελείται όχι μόνο από λογοτεχνικά έργα αλλά κι από μουσικές μελέτες, η Αθηνά Γαϊτάνου – Γιαννιού που εξέδωσε το *Νέον Πνεύμα* ενώ αρθρογραφούσε και στον *Εργάτη*, η ποιήτρια Υπατία Δελή και άλλες ακόμα. Όλες αποτελούν εκπροσώπους της ευρύτερης αστικής τάξης της Πόλης· από τη μικροαστή Αλ. Παπαδοπούλου που δυσκολευόταν να βιοποριστεί, μέχρι τον γόνο παλιάς φαναριώτικης οικογένειας Σ. Σπανούδη που σπούδασε πιάνο και μουσικολογία στη Γερμανία. Όλες εμφορούνται από προοδευτικές αντιλήψεις· ακόμα και η υπερσυντηρητική Κ. Πρεβεζιώτου που εμφανίζεται αρνητική απέναντι στη γυναικεία χειραφέτηση, γίνεται εκδότρια περιοδικού σε ηλικία 22 ετών μπαίνοντας σε έναν πλήρως ανδροκρατούμενο χώρο και διεκδικώντας έμπρακτα την ενίσχυση του δημόσιου ρόλου των γυναικών. Όλες θέτουν σε αμφισβήτηση την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων· η Α. Γαϊτάνου – Γιαννιού ως δασκάλα προτρέπει τις μαθήτριάς της να γράφουν στη δημοτική, ως δημοτικίστρια διαχωρίζει τη θέση της από τον Γ. Ψυχάρη, ως γόνος εύπορης αστικής οικογένειας ασπάζεται σοσιαλιστικές ιδέες κι ως γυναίκα ακολουθεί τον νεότερο σύντροφό της (όχι σύζυγο) Ν. Γιαννιό όταν αυτός εγκαταλείπει την Πόλη. Η πολύπλευρη συνεισφο-

¹ Γαϊτάνου – Γιαννιού (1948), σ. 840 & Γαϊτάνου – Γιαννιού (1916), σσ. 540-541. Την πρόταση να αναλάβει τη διεύθυνση του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου αναφέρει και ο *Νουμάς*. Βλ. «Ενθύμηση», *Νουμάς*, τχ. 599, 17/9/1916, σ. 258.

² Το όνομα της Ε. Θεοδωρίδου βρίσκεται μεταξύ των υπογραφών στο περίφημο προσκλητήριο που ξεσήκωσε την κοινότητα του Σταυροδρομίου. Βλ. Σ. Βουτυράς, «Άθλοι μαλλιαρών», *Αμάθεια*, αρ.φ. 9794, 2-15/2/1911.

³ Μεφιστοφελής, «Σουαρές μαλλιαρών», *Ταχυδρόμος*, αρ.φ. 3839, 23/2/1911 & «Επίκαιρα πειράγματα για πρόσωπα και πράγματα», *Εμπρός*, αρ.φ. 134, 26/2/1911, σ. 4.

⁴ «Η ελληνική γλώσσα στο εξωτερικό», *Ο Λόγος*, τχ. 9, Ιούλιος 1919, σ. 325.

⁵ Γαϊτάνου – Γιαννιού (1916), σ. 541, Θ. Βούκου, «Ο σοσιαλισμός θέλει: Ισότητα των φύλων στην οικογένεια, στην κοινωνία, στο κράτος», *Ο Εργάτης*, αρ.φ. 5, 22/8/1910, σ. 2 & Θ. Βούκου, «Οι γυναίκες μας», *Ο Εργάτης*, αρ.φ. 11, 14/11/1910, σ. 2.

ρά τους στη συζήτηση για τη γλώσσα συμβάλλει στο να καταστεί η Κωνσταντινούπολη – έστω προσωρινά – κέντρο των εξελίξεων και να τεθούν υπό επεξεργασία νέες οπτικές, όπως ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός, που θα μεταλαμπαδευτούν στο ελληνικό κράτος.

Εν κατακλείδι:

Τα όσα έχουν εκτεθεί παραπάνω μας επιτρέπουν να προβούμε στις εξής διαπιστώσεις:

- Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός γεννιέται στην Κωνσταντινούπολη ως προβληματισμός ανάμεσα στους φορείς της ελληνορθόδοξης κοινότητας κι επηρεάζεται από τις κοινωνικές πολιτικές και ιδεολογικές αναζητήσεις της περιόδου.
- Κύριος φορέας έκφρασης και προβληματισμού είναι ο ελληνόφωνος Τύπος της Πόλης της περιόδου 1835 – 1922.
- Τα έντυπα αυτά εκφράζουν διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες είναι αντιμαχόμενες σε δύο άξονες αναφοράς: α) σε ζητήματα εθνικά και β) σε κοινωνικούς προβληματισμούς.
- Οι κύριοι φορείς διαμόρφωσης των αντιλήψεων αυτών είναι το Πατριαρχείο και ο ΕΦΣΚ οι οποίοι συγκρούονται τελικά σε επίπεδο διοίκησης της εκπαίδευσης, αλλά όχι σε επίπεδο ιδεών.
- Το ζήτημα της γλώσσας αντιμετωπίζεται άλλοτε ως φορέας εθνικών ιδεωδών και συνδετικός κρίκος της ένδοξης αρχαιότητας με την νεότερη εποχή, κι άλλοτε ως παράγοντας διαμόρφωσης της νέας ελληνικής ταυτότητας.
- Οι διαμάχες εκπροσωπούν δύο διαμετρικά αντίθετα οράματα για τον αρχόμενο ελληνικό εθνικισμό. Το ένα πρεσβεύει τη σύνδεση δια της γλώσσας των εχόντων ελληνορθόδοξη ταυτότητα και μέσα από την παράμετρο αυτή τη συγκρότηση του έθνους. Το άλλο θεωρεί πως ο εκσυγχρονισμός του γλωσσικού οργάνου θα οδηγήσει στη συγκρότηση ενός σύγχρονου εθνικού κράτους. Είναι πολύ φυσικό στην οπτική αυτή να υπεισέρχονται και κοινωνικές παράμετροι, όπως η πρόσβαση όλων των κοινωνικών στρωμάτων στα μορφωτικά αγαθά. Μια πρόσβαση που διευκολύνεται με τη δημοτική γλώσσα, επομένως είναι πολύ φυσικό να ξεκινάει ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός ως ιδεολογικό ρεύμα στη μήτρα του ελληνικού ιδεώδους, την Κωνσταντινούπολη, να μην καταφέρνει όμως να γίνει κυρίαρχη δυναμική, ό-

πως συνέβη στο ελληνικό κράτος με την ταύτιση των Φιλελεύθερων με την ομάδα του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

10. Βιβλιογραφία

- Αγρας Τέλος (1935), «Άγγελος Σημηριώτης» στο: *Νέα Εστία*, τχ. 211, 1/10/1935, σσ. 894-901, ημερομηνία πρόσβασης 27 Ιουνίου 2020 .
- Αδαμοπούλου Ευγενία (2019), «Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη (1911 – 1912). Οι διώξεις δημοτικιστών στην κοινότητα Σταυροδρομίου», στο *Μνήμων*, τομ. 35, σσ. 205 – 232 <https://doi.org/10.12681/mnimon.20258>, ημερομηνία πρόσβασης 15/1/2020.
- Αθανασιάδης Χάρης (2011), «Η ιστορική έρευνα για τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό» στο: *6^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης. Ελληνική γλώσσα και εκπαίδευση*, σσ. 411 – 424 <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119>, ημερομηνία πρόσβασης 2 Ιανουαρίου 2018.
- Αθήνη Στέση, Ξούριας Ιωάννης (2015), *Νεοελληνική Γραμματεία 1670 - 1830 [ηλεκτρ. βιβλ.]*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/3325>, ημερομηνία πρόσβασης 10 Δεκεμβρίου 2017.
- Αινε, Ερρίκος (1887), *Τραγούδια*, μτφ. Άγγελου Βλάχου, εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον Εστίας.
- Ανδρεάδης Χρήστος (1988), «Η εφημερίδα «Λαός» και ο Πόντος» ανάτυπο από το περιοδικό: *Ο Ξενιτέας*, τχ. 3, σσ. 25-33, στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Ανδρειωμένος Γιώργος (2002), «Οι γραμματικές αντιλήψεις των Α. Χριστόπουλου – Γ. Βηλαρά και το λογοτεχνικό τους έργο: Πρώτη απόπειρα συγκριτικής εξέτασης» περιοδικό: *Σύγκριση*, τομ. 13, σσ 258-272, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας.
- Ανεστίδης Αδαμάντιος Στ. (2010), «Το κίνημα του δημοτικισμού στην Πόλη το ΙΘ΄ και Κ΄ αιώνα», στο Λάμπας Κώστας, Αναστασόπουλος Αντώνης, Κολοβός Ηλίας (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας*, σσ. 467-480 Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ανεστίδης Σταύρος (2005), «Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως. Το θρησκευτικό έντυπο ως μέσο διαπαιδαγώγησης και ως έπαλξη δικαίων και προνομίων», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα , 23-25 Μαΐου 2002, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σσ. 135 - 138.
- Αντερσον Μπένεντικτ (1997), *Φαντασιακές κοινότητες*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη.
- Αντωνακάκης Γεώργιος (1926), *Τα Μαρασλειακά*, Αθήνα.

- Αντωνίου – Τίλιου Μαρία (1989), *Το περιοδικό Η Τέχνη (1898 – 1899). Συμβολή στη μελέτη της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Αντωνόπουλος Ανδρέας (2007), *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866 – 1881. Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα: Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών – Εκδόσεις Τσουκάτου.
- Αποστολή, Πέρσα (2008), «Η γυναικεία εκδοτική δραστηριότητα (περιοδικά λόγου και τέχνης 1900-1940): Η περίπτωση της Αρτεμισίας Λανδράκη και της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου», στο Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)*, Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα: Gutenberg, , σσ. 205-250.
- Αποστολίδης, Γεώργιος (1909), *Ανάλεκτα: Ευδαιμονικά – Ηθικά και κοινωνικά – Διηγήματα – Κριτικά - Ποιήματα*, Εν Κωνσταντινούπολει: Τύποις Αδελφών Γεραρδών.
- Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2005), «Νέοι Έλληνες. Ο νεολογισμός και τα συνδηλούμενά του στα 1675», στο *The Gleaner*, τχ. 25, σσ. 87–99.
<https://doi.org/10.12681/er.34> ημερομηνία πρόσβασης 11 Οκτωβρίου 2022.
- Αράπογλου Σταύρος Γ. (2018), *Κοινωνικό ζήτημα, γλώσσα και έθνος*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών.
- Αρχείο Εθνικής Αντίστασης 1941 – 1944* (1998), Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.
- Arslan Ali (2004), *Ο ελληνικός Τύπος στο οθωμανικό κράτος όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*, μτφρ. Χρήστος Α. Πάμπαλος, Αθήνα: Επτάλοφος.
- Αχλάδη Ευαγγελία (2008), «Πρόοδος», στο: Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Γ', σσ. 547– 549, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Βαλέτας Γεώργιος (1964), «Ο αληθινός Ραμπαγάς» στο: *Νέα Εστία*, τχ. 879, 15/2/1964, σσ. 218-234 <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=102920&code=0670> ημερομηνία πρόσβασης 27 Ιουνίου 2020.
- Βαρμάζης Νίκος Δ. (1991), *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Από την Αναγέννηση ως την καθιέρωση της Δημοτικής (1976)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας.
- Βασιλειάδης Νικόλαος (1910), *Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών*, Αθήνα: Τυπογραφείον «Εστία».
- Βελουδής Γεώργιος (1982), *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων.

- Βεντούρα Λίνα (1992), «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907 – 1937)» στο: *Μνήμων*, τομ. 14, σσ. 91 – 114, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- [Βερναρδάκης Δημήτριος] (1884), *Ψευδαττικισμού έλεγχος, ήτοι Κ. Σ. Κόντου Γλωσσικών παρατηρήσεων αναφερομένων εις την νέαν ελληνικήν γλώσσαν ανασκευή, υπό ****, Τεργέστη: τύποις αυστρουγγρικού Λόυδ.
- Βετσόπουλος Βασίλειος Γ. (1967) «Η Πόλη μας, (όπως ήτο...», στο: *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τόμ. 33, σσ. 213 – 296, Αθήνα: Τυπογραφείον Ι. Α. Ροσσολάτου.
- Βουλγαρις Ευγένιος (1766), *Η Λογική εκ παλαιώντε και νεωτέρων συνερανοσθείσα*, Λειψία: Τυπογραφία Βρεϊτκόπφ.
- Βυζάντιος Σκαρλάτος Δημήτριος (1835), *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου, μεθρημηνευμένης εις το αρχαίον ελληνικόν και το γαλλικόν*, Αθήνα: Το επί των ιδιωτ. έργων τμήμα της Βασιλ. Τυπογραφίας.
- Γαβριηλίδης Βλάσης (1900α) «Μέγα πανελλήνιον δημοσήφισμα. Ποίαν γλώσσαν θέλει ο ελληνικός λαός», στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, αρ. φ. 6674, σελ. 1, (3 Οκτωβρίου).
- Γαβριηλίδης Βλάσης (1900β) «Το γλωσσικόν ζήτημα. Επιστολή του κ. Κωστή Παλαμά», στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, αρ. φ. 6676, σελ. 1, (5 Οκτωβρίου).
- Γαβριηλίδης Βλάσης (1901α), «Το Ευαγγέλιον εις την γλώσσαν του λαού», στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, αρ.φ. 7015, σελ. 1, (9 Σεπτεμβρίου).
- Γαβριηλίδης Βλάσης (1901β), «Η βεβήλωσις», στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, αρ.φ. 7062, σελ. 1, (26 Οκτωβρίου).
- Γαβριηλίδης Βλάσης (1901γ), «Οι αντευαγγελικοί», στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, αρ.φ. 7063, σελ.1, (27 Οκτωβρίου).
- Γαϊτάνου – Γιαννιού Αθηνά (1916), «Η Εύα Θεοδωρίδου – Πίντζα και η φιλολογική της δράση», στο *Γράμματα*, τχ. 31 – 36, σσ. 536 – 541, Αλεξάνδρεια.
- Γαϊτάνου – Γιαννιού Αθηνά (1948), «Τα φιλολογικά σαλόνια της Πόλης», στο *Νέα Εστία*, τχ. 504, σσ. 838 – 841 και τχ. 505, σσ. 917 – 920.
- Γάτος Γεώργιος (2003), *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. 41 γράμματα του Γληνού στον Δελμούζο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γεδεων Μανουήλ (1932), *Αποσημειώματα χρονογράφου 1780 – 1800 – 1869 – 1913*, Αθήνα: Φοίνιξ.
- Γεωργακάκη Έρη (2017), «Ο Ευριπίδης της σειράς “Ελληνική Βιβλιοθήκη”, Κωνσταντινούπολη 1868», *Παράβασις. Επιστημονικό Περιοδικό Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών*, τομ. 15/2, σσ. 75 – 92, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.
- Γιαλούρης Αντώνης (1920), «Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη», στο *Δελτίο του*

Εκπαιδευτικού Ομίλου, τομ. 8, σσ. 133 – 139, Αθήνα.

Γιαλούρης Αντώνης (1932), *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου*, Πόλη: Φιλολογική Πρωτοχρονιά.

Γιαννακόπουλος Γιώργος (1998), «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική αυτοκρατορία», διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχολή Νομικών και Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Γιαννακόπουλος Γιώργος (2014), «Το περιοδικό του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών επιστημονικών περιοδικών», στο Κανελλοπούλου – Μπότη Μαρία (επιμ.) *Ιστορία της πληροφορίας. Από τον πάπυρο στο ηλεκτρονικό έγγραφο*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Γκίνης Δημήτριος (1967), *Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών: 1811 - 1863*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Β.Ι.Ε.

Γκοβέσης Γεώργιος (2002), *Πολιτική μεταρρύθμιση και Τύπος στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της «Σαββατιαίας Επιθεωρήσεως» στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά την πρώτη συνταγματική μεταρρύθμιση το 1878*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Γκοτοβός Αθανάσιος (1991), *Παράδοση και γλώσσα στο σχολείο. Προβλήματα νομιμότητας των γλωσσικών μεταρρυθμίσεων στη νεοελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα – Γιάννινα: Δωδώνη.

Γκρέκου Αγορή (1993), *Ζωή (1902 – 1922)*, Αθήνα: Διάττων.

Γληνός Δημήτρης (1971) *Έθνος και γλώσσα*, Αθήνα: Αθηνά.

Γλύκατζη – Αρβελέρ Ελένη (1999), «Βυζάντιο», στο Μ.Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Cohen Louis, Manion Lawrence, Morrison Keith (2008), *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Δαλακούρα Κατερίνα (2010), «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι. – 1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση», στο *Μνήμων*, τομ. 31, σσ. 115 – 150.

Δαμωδός Βικέντιος (1759), *Επίτομος Λογική κατ' Αριστοτέλην και Τέχνη Ρητορική*, Βενετία: Αντώνιος Ζάππας.

Δάφας Κοσμάς (2008), *Ο Χάλκινος έφηβος των Αντικυθήρων*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Δελβερούδη Ρέα (2008), «Από τη μιζοβάρβαρον στην καθαρεύουσα: Η διαμόρφωση ενός όρου», στο μ. Θεοδοροπούλου (επιμ.), *Θ' έρμη και φως: Αφιερωματικός τόμος στη μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας,

σσ. 353 – 363.

Δελμούζος Αλέξανδρος (1919), «Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση», στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τομ. 7, σσ. 1 – 20.

Δελμούζος Αλέξανδρος (1947), *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*, Αθήνα: Ν. Αλικιώτης

Δελμούζος Αλέξανδρος (1950), *Το κρυφό σχολειό, 1908-1911*, Αθήνα: Institut francais d'Athenes.

Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1911), «Σε ειδικούς και μη», τ. 1, σσ. 9 – 13.

Δεσποτόπουλος, Αλέξανδρος. (1977). Η στάση του σουλτάνου ύστερα από την έναρξη της επανάστασεως στην Ελλάδα. Νέοι άγριοι διωγμοί. Απαγχονισμός του Πατριάρχη, στο *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΒ΄, σελ. 130-135. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Δημαράς Αλέξης (1978), «Εκπαίδευση 1913 – 1941», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ΄, σσ. 489 – 494, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Δημαράς Αλέξης (1986), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)*, Β΄ ανατύπωση, Αθήνα: Ερμής.

Δημαράς Αλέξης (2003), «Η συγκριτική προσέγγιση στην Ιστορία της Εκπαίδευσης», στο: *Πρακτικά 2^ο Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης. Η παιδεία στην αγωγή του 21^ο αιώνα*, Πάτρα: Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, ανακτήθηκε 30/1/2022 από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/dimaras.htm>.

Δημαράς Κωνσταντίνος Θ. (1989), *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, 5^η έκδοση.

Δημαράς Κωνσταντίνος Θ. (2000), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως τις μέρες μας*, Αθήνα: Γνώση, 9^η έκδοση.

Δημητρόπουλος Δημήτρης (2007), «Λόγος, Ο», λήμμα στο *Πάπυρος Larousse Britannica*, τομ. 33, σσ. 446, Αθήνα: Πάπυρος.

Διαθήκαι και δωρεαί υπέρ του Εθνικού Πανεπιστημίου μετά διαφόρων σχετικών εγγράφων από της ιδρύσεως αυτού μέχρι του τέλους του 1899 (1900), Αθήνα: εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου.

Dourou Calliopi (2015), «Μεταξύ αναγεννησιακού ουμανισμού και πρόδρομων μορφών Νεοελληνικής εθνικής αφύπνισης: αναψηλαφώντας την επική παράδοση του Ομήρου στην Ιλιάδα του Νικόλαου Λουκάνη (1526)», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.) *Ε΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη. Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία., 2-5 Οκτωβρίου 2014* (τομ. Β΄, σσ. 209 – 229). Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.

- Εκθεσις της Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων* (1992), Θεσσαλονίκη: Βάνιας
- Εκθεσις των πεπραγμένων του Δ. Ε. Μικτού Συμβουλίου από της 23 Δεκεμβρίου 1919 μέχρι της 22 Νοεμβρίου 1920* (1920), εν Κωνσταντινουπόλει: εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου.
- Eldem Edhem (2000), «Κωνσταντινούπολη 1903 – 1918: ποσοτική ανάλυση “μίας” αστικής τάξης», μτφρ. Νίκος Ποταμιάνος, στο *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας*, τχ. 74-75, σσ. 124 – 147.
- Ελεγμίτου Ελένη & Μπακαλάκη Αλεξάνδρα (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Εξερτζόγλου Χάρης (1996), «Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1961-1912», Αθήνα: Νεφέλη.
- Εξερτζόγλου Χάρης (2000), «Η ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης: από το Τανζιμάτ μέχρι τον Μεγάλο Πόλεμο», στο *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας*, τχ. 74-75, σσ. 114 – 123.
- Εξερτζόγλου Χάρης (2008), «Νεολόγος», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Γ', σσ. 300 – 302, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Ευαγγελίδης Τρύφων (1936), *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμοι 2, Αθήνα: τύποις Α. Π. Χαλκιοπούλου.
- Εφταλιώτης Αργύρης (1910), «Η ζωή μου», στο περιοδικό *Ο Νουμάς*, αρ.φ. 374, 10 Ιανουαρίου, σελ. 1.
- Ζαμπέλιος Σπυρίδων (1857), *Βυζαντιναί μελέται περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από Η' άχρι Γ' εκατονταετηρίδων μ.Χ.*, Αθήνα: τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως.
- Ζιώγου – Καραστεργίου Σιδηρούλα & Φούκας Βασίλειος (2012), «Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ' και η εκπαίδευση του Γένους», στο Δαρδαβέσης Θεόδωρος Ι. (επιμ.), *Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη: Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, σσ. 327 – 352.
- Ζιώγου Σιδηρούλα – Φούκας Βασίλειος (2015), «Το σώμα των εκπαιδευτικών στα σχολεία της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης μέχρι το 1912: άτομα και συλλογικότητες», στο: *Πρακτικά διεπιστημονικού συμποσίου. Η Θεσσαλονίκη στις παραμονές του 1912*, σσ. 216 – 238, Θεσσαλονίκη: Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ανακτήθηκε στις 31/3/2020 από: <https://www.academia.edu/>
- Η δίκη των τόνων: (Η πειθαρχική δίωξις του καθηγ. Ι. Θ. Κακριδή)* [χ.χ.], Αθήνα: Βιβλιοπωλείων της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας.
- Ηλιάδου – Τάχου Σοφία (1996), «Το Ελληνικό κράτος και ο σχολικός θεσμός στον υπόδουλο ελληνισμό: απόπειρα δημιουργίας νέου θεσμικού πλαισίου μέσα από

τη νομιμοποίηση του θεσμού της σχολικής επιθεώρησης στη Μακεδονία το 1907», στο *Μακεδονικά*, τομ. 30, σσ. 391 – 312.

Ηλιάδου Σοφία (2001), *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840 – 1914) από τα αρχεία των Μητροπόλεων Σερβίων – Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς, Μογλενών, Πελαγονίας, Πρεσπών και Αχριδών*, Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.

Piadou -Tachou Sofia (2012), "From the Empire to the empire": Methodological Problems and Conceptual Identification's Issues". In the Proceedings of the Conference "Historiography of the Greek Education. Revaluations and Prospects". Athens, October 2012., 1–11.

Ηλιού Φίλιππος (επιμ.) (1983), *Δημήτρης Γληνός. Άπαντα*, τομ. Β' 1910 – 1914, Αθήνα: Θεμέλιο.

Ηλιού Φίλιππος (1988), *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα: Πορεία.

Θεοτοκάς Γιώργος (1948), «Το υπόμνημα διαμαρτυρίας της Φιλοσοφικής Σχολής», στο: *Νέα Εστία* (15 Αυγούστου), τεύχος 507, σσ. 1010 – 1012.

Θεοτόκης Νικηφόρος (1796), *Κυριακοδρόμιον, ήτοι ερμηνεία και μετ' αυτήν ηθική ομιλία εις το κατά πάσαν Κυριακήν εν ταις αγίαις των ορθοδόξων εκκλησίαις αναγνωσκόμενον Ευαγγέλιον*, Μόσχα: Εν τω της Κοινότητος Τυπογραφείον παρά Ρηδηγέρω και Κλαυδίω.

Καγκαλίδου Ζαφειρούλα (1999), *Εκπαίδευση και πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

Καζιάζης Ιωάννης Ν. (1999), «Ο λόγος των αγωνιστών», στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Καλογιάννης Γεώργιος Χ. (1985), *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903 – 1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.

Καμουζής Δημήτρης (2011), «Από "Σωτήρας της φυλής", "ευεργετής των Τούρκων": Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμίων της Κωνσταντινούπολης 1918-1930», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 17, σσ. 151–193.

Κάννερ Έφη (2001), «Λόγοι περί γυναικών στην Ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856 – 1908)», στο *Τα Ιστορικά*, τόμ. 18, σσ. 299 – 334.

Κάννερ Έφη (2004), *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, 1753 - 1912*, Αθήνα: Κατάρτι.

Κάννερ Έφη (2008α), «Εμπρός», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Β', σσ. 181 – 183, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Κάννερ Έφη (2008β), «Κωνσταντινούπολις», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα

- Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Β', σσ. 683 – 685, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Καραβά Ζαχαρούλα (2008), *Τα ελληνικά Κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά για παιδιά και νέους κατά την πρώτη εικοσαετία του 20^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Καραμηνάς Ιγνάτιος & Ψάλτη Ευαγγελία (2002), «Μίλτος Κουντουράς και Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (1927 – 1930): Μια πρωτοποριακή παιδαγωγική προσπάθεια – ένα ανεκπλήρωτο όραμα», στο: 2^ο Διεθνές Συνέδριο: *Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις*, <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/karaminas.htm>, ανακτήθηκε: 5 Ιανουαρίου 2018.
- Καραντζόλα Ελένη (1999), «Η πρώτη γραμματική της κοινής», στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Καρβούνης Χρήστος (2012), «Η κοινωνική διγλωσσία στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας», στο: Ζωή Γαβριηλίδου, Αγγελική Ευθυμίου, Ευαγγελία Θωμαδάκη, Πηνελόπη Καμπάκη – Βουγιουκλή (επιμ.), *Selected papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics*, Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Καρπόζηλος Κωστής (2008), «Αποθήκη των ωφελίμων και τερπνών γνώσεων» », στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, <http://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/apothiki2> ανακτήθηκε: 12 Φεβρουαρίου 2019
- Καρποζήλου Μάρθα (1986), *Τα ελληνικά οικογενειακά – φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας.
- Κάτσικας Χρήστος & Θεριανός Κώστας Ν. (2004), *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Καυκούλα Ευαγγελία (2010), *Το γλωσσικό μάθημα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση κατά την περίοδο 1830 – 1976. Εκπαιδευτική πολιτική και παιδαγωγικές διαστάσεις*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.
- Καψωμένος Στυλιανός (1985), *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας: η ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά ως τα νεώτερα χρόνια: η ελληνική γλώσσα στην Αίγυπτο, Θεσσαλονίκη*: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Κεχαγιόγλου Γιώργος (1999α), «Δ. Σολωμός και Επτανησιακή λογοτεχνία», στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό

και Ιστορικό Αρχείο.

Κεχαγιόγλου Γιώργος (1999β), «Η κρητική λογοτεχνία (16^{ος} – 17^{ος} αιώνας)» στο Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Κεχριώτης Βαγγέλης & Σταυρίδου – Πατρικίου Ρένα (2002), *Εισαγωγή – Επιλεγόμενα στο: Το γλωσσικό ζήτημα κ' οι γαζετατζήδες της Πόλης*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Κεχριώτης Βαγγέλης (2008), «Ταχυδρόμος», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Δ', σσ. 171– 173, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. (1996), *Νεοελληνικός διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα: ΜΙΕΤ

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. (2007), *Συζητήσεις για τη διαμόρφωση εθνικής γλώσσας στους κόλπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_21/index.html, ημερομηνία πρόσβασης 2 Σεπτεμβρίου 2017.

Κοδρικάς Παναγιώτης (1818), *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*, Παρίσι: τυπ. Ι. Μ. Εβεράρτου.

Κολλάτος Θεόδωρος (2008), *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησης*, <https://pleias.library.upatras.gr/index.php/neologou>, ημερομηνία πρόσβασης 24 Φεβρουαρίου 2018.

Κομμητάς Στέφανος (1800), *Παιδαγωγός ή Πρακτική γραμματική*, Βιέννη: παρά τω Φραντζ Αντωνίω Σχραιμβλ.

Κομμητάς Στέφανος (1811), «Περί της ήδη εκδιδομένης Εγκυκλοπαιδείας», στο περ. *Ερμής ο Λόγιος*, (1 Απριλίου), σσ. 101 – 112.

Κονεμένος Νικόλαος (1873), *Το ζήτημα της γλώσσας*, Κέρκυρα: Κάδμος

Κονόμος Ντίνος (1984), *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Κονόρτας, Παρασκευάς. (2003). Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία 1833-1876, στο *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ. Δ' σσ. 343-358. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κόντος Κωνσταντίνος (1882), *Γλωσσικά παρατηρήσεις αναφερόμενοι εις την νέαν ελληνικήν γλώσσαν*, Αθήνα: εκ των καταστημάτων Ανδρέου Κορομηλά.

Κοπιδάκης Μιχάλης Ζ. (1999), «Ελληνιστική Κοινή», στο Μ.Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Κοπιδάκης Μιχάλης Ζ. (2003), *Εν λόγω ελληνικό...*, Αθήνα: Ίκαρος.

Κοραής Αδαμάντιος (1804), *Ηλιοδώρου Αιθιοπικών Βιβλία Δέκα*, Παρίσι: παρά τω Ι. Μ.

Εβεράρτω.

- Κοραής Αδαμάντιος (1833α), *Βίος Αδαμαντίου Κοραή συγγραφείς παρά του ιδίου*, [3^η έκδοση, Αθήνα (1870): εκ του τυπογραφείου Νικήτα Πάσσαρη].
- Κοραής Αδαμάντιος (1833β), *Συλλογή των εις την Ελληνικήν Βιβλιοθήκην και τα Πάρεργα προλεγομένων και τινων συγγραμμάτων του Αδαμαντίου Κοραή*, Παρίσι: εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου.
- Κοραής Αδαμάντιος (1853), *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι*, μτφρ. Αναστάσιου Κωνσταντινίδη, Αθήνα: τυπογραφείο Χ. Ν. Φιλαδελφέως.
- Κορδάτος Γιάνης (1974), *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, Αθήνα: Μπουκουμάνη, 4^η έκδοση.
- Κουκκίδης Κωνσταντίνος (1960), *Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής*, Αθήναι: Εταιρεία Θρακικών Μελετών
- Κουσαρίδης Κωνσταντίνος (2013), *Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης μέσα από την εφημερίδα «Ο Ανατολικός Αστήρ» (1861 – 1895)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή.
- Κριαράς Εμμανουήλ (1981), *Ψυχάρης Ιδέες, Αγώνες, ο Άνθρωπος*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Κριαράς Εμμανουήλ (1986), *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, τομ. Α, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κριαράς Εμμανουήλ (1992), *Η γλώσσα μας, παρελθόν και παρόν*, Θεσσαλονίκη: Θανάσης Αλτιντζής.
- Κριαράς Εμμανουήλ (1995), «Ο γιατρός Φώτης Φωτιάδης, 1849-1936, Πρόδρομος του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού», στο *10^ο Βορειοελλαδικό Ιατρικό Συνέδριο, Απόσπασμα από τα Πρακτικά*, διαθέσιμο στο: <http://digital.lib.auth.gr/record/148294/?ln=el> ημερομηνία πρόσβασης 12 Νοεμβρίου 2017.
- Κριαράς Εμμανουήλ (1999), *Ελισαίος Γιανίδης. Ο νηφάλιος*, Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Κριαράς Εμμανουήλ (2004), *Ανιχνεύσεις. Γλωσσολογικά και φιλολογικά μελετήματα – Συμβολή στο χρονολόγιο του δημοτικισμού*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Κριαράς Εμμανουήλ (2005), *Ερευνητικά*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Krumbacher Karl (1900), *Ιστορία της Βυζαντινής [sic] λογοτεχνίας τομ. Γ'*, μτφρ. Γ. Σωτηριάδη, Εν Αθήναις: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.
- Κυπριανός Παντελής (2004), *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κυριακόπουλος Τιμόθεος (1759), *Προαγωγή της χριστιανικής κατηχήσεως. Μέρος*

πρώτον, προς τους κατηγουμένους· οπού φανερώνει το μεγάλο χρέος, όπου έχει κάθε Χριστιανός να είναι τέλεια κατηχημένος εις την πίστην του, Βενετία: Αντώνιος Ζάππας.

Κωνσταντίνου Εμμανουήλ (1975), *Τα Ευαγγελικά*, Αθήνα.

Κωνσταντοπούλου Χρυσούλα (1984), Ρομαντισμός και ρατσισμός στην ελληνική εθνική ιδεολογία: κοινωνιολογική ανάλυση του ελληνικού εθνικού λόγου, στο: *Επιστημονική Επετηρίς Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, σσ. 51 – 63.

Κωστούλα Δέσποινα (1983), *Αγάπιος Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα: Έρευνες στη νέα ελληνική φιλολογία.

Λαμπράκη – Παγανού Αλεξάνδρα (1997), «Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και οι μεταρρυθμίσεις του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος», στο *Φιλολόγος*, τχ. 90, σσ. 486 – 496.

Λάμπρου Σπυρίδων Π. (1902), *Αθηναίοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδικών κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα: Εστία.

Λάσκαρις Αλέξανδρος (1863), *Επίτομος εκκλησιαστική ιστορία της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης ερανισθείσα υπό του Αρχιμανδρίτου Αλεξάνδρου Λασκάρεως*, τχ. 1, Κωνσταντινούπολη: τύποις Α. Κορομηλά και Π. Πασπαλλή.

Λέτσας Αλέξανδρος (1940), «Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου († 1914)», στο *Μακεδονικά. Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*, τομ. 1^{ος}, σσ. 530-536.

Λιαπής Βασίλης Αν. (1994), *Γλώσσα η Ελληνική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Λιάκος Αντώνης (2007), *Γλώσσα και έθνος στη νεότερη Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής γλώσσας, <https://www.greek-language.gr/greekLang/terms/index.html> ημερομηνία πρόσβασης 9 Οκτωβρίου 2022.

Mackridge Peter (1999), «Νεότερη εποχή», στο Μ.Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Mackridge Peter (2009), *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα, 1766 – 1976*, μτφρ. Γρηγόρης Κονδύλης, Αθήνα: Πατάκης.

Mackridge Peter (2012), «Λογοτεχνία και γλωσσικό ζήτημα, 1900 – 1967», στο: Καστρινάκη Αγγέλα, Πολίτης Αλέξης και Τζιόβας Δημήτρης (επιμ.), *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα: προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου*, Ρέθυμνο 20-22 Μαΐου 2011, σσ. 1 – 18, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης/ Μουσείο Μπενάκη.

Μάλτος Αναστάσιος Ν. (επιμ.) (1905), *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής υπό Κ. Krumbacher και απάντησις εις αυτόν υπό Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι*, Αθήνα: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.

Mango Cyril (2007), *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Τσουγκαράκης

Δημήτρης, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

- Μάμαλος Γεώργιος – Σπυρίδων (2009), *Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στο επίκεντρο διεθνών ανακατατάξεων (1918-1972): εξωτερική πολιτική και οικουμενικός προσανατολισμός*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.
- Μαμώνη Κυριακή (1983), «Ο Ελληνικός φιλολογικός σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως: Ο Βενιζέλος και η Μικρασιατική εκστρατεία (από το αρχείο Κ.Μισαηλίδη)», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ. 4, σσ. 277-297.
- Μαρωνίτη Νίκη (2003), «Εθνικός και Δυναστικός Λόγος: συγκλίσεις και αντιπαραθέσεις με αφορμή τη μετάφραση του Ευαγγελίου», στο: Ουρανία Καϊάφα (επιμ.) *Ευαγγελικά (1901) – Ορεσειακά (1903). Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*, σσ. 63 – 81, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Μαστροδημήτρης Παναγιώτης Δ. (2005), «Οι απόψεις του Ανδρέα Καρκαβίτσα για τη γλώσσα», στο *Παρουσία. Επιστημονικό περιοδικό του Συλλόγου Διδακτικού Προσωπικού Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τομ. 17/18, τεύχος 1, σσ. 407 - 411.
- Μαυρολέων Άννα Ν. (2003), *Η διαχείριση του Αρχαίου Ελληνικού Δράματος από την νεοελληνική κοινωνία. Το ιστορικό της αναβίωσης της Αντιγόνης του Σοφοκλή στην Ελλάδα και τα Ορεσειακά*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Μαυροφρύδης Δημήτριος (1871), *Δοκίμιον ιστορίας της ελληνικής γλώσσης*, Σμύρνη: εκ του τυπογραφείου της Αμάλθειας.
- Μέγας Αναστάσιος Ε. (1925), *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος. Μέρος Α' Αιώνες γλωσσικών αλλοιώσεων*, εν Αθήναις: Ι.Δ. Κολλάρος.
- Μέγας Αναστάσιος Ε. (1927), *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος. Μέρος Β' Αιώνες γλωσσικών συζητήσεων*, εν Αθήναις: Ι.Δ. Κολλάρος.
- Μελανδινού Ζωή (1966), «Ένας μεγάλος δάσκαλος», στο *Αρχεῖον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τομ. 32, σσ. 70 - 74, εν Αθήναις: Τυπογραφείον Ι.Α. Ροσσολάτου.
- Μιχαλά Μυρτώ, Σταυροπούλου Αθηνά & Τζελέπη Ευφροσύνη (2008), *Θελξινόη*, <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/thelxinoi>, ημερομηνία πρόσβασης 25 Ιουνίου 2018.
- Μοισιόδαξ Ιώσηπος (1781), *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη: Παρά τω Ευγενεί, και Αυτοκρατορικό ή Βασιλικό Τυπογράφο Ιωάννη Θωμά τω από Τράττνερν.
- Μοσχονάς Εμμανουήλ (1975), «Ένας αιώνας δημοτικισμού: κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις», στο: Πάλλη Αλέξανδρου, *Μπρουσός*, σσ. ιγ' - ρκα', Αθήνα: Εστία.
- Μοσχονάς Εμμανουήλ [επιμ.] (1981), *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση*

οδό», Αθήνα: Οδυσσεάς.

- Μοσχόπουλος Νικηφόρος (χ.χ.), «Κασάπης, Θεόδωρος», στο *MEE*, τόμ. ΙΓ΄, σελ. 931 – 932, Αθήνα: Φοίνιξ.
- Μουλλάς Παναγιώτης (1974), «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου και η ιστορική συγκυρία», στο *Ο Εραμιστής*, τομ. 11, σσ. 137 – 150.
- Μουλλάς Παναγιώτης (1989), «Ποίηση και ιδεολογία: οι αθηναϊκοί ποιητικοί διαγωνισμοί (1851 – 1877)», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία»*, τομ. Α΄, σσ. 593 – 601, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Μπαλτά Ευαγγελία (2005), «Καραμανλίδικος τύπος (Σμύρνη 1845 – Αθήνα 1926), στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Μπαλτά Ευαγγελία (2008), «Η Αρετή», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Α΄, σσ. 276 – 277, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Μπαλτά Ευαγγελία (2009), «Η караμανλίδικη εφημερίδα Μικρά Ασία γιάνι Ανατολή του Ευαγγελινού Μισαηλίδη στη δίνη του βουλγάρικου σχίσματος», στο *Ο Εραμιστής*, τομ. 27, σσ. 215 – 248.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (1988), «Εκατό χρόνια από το «Ταξίδι» του Γιάννη Ψυχάρη», στο περ. *Νέα Εστία*, (15 Ιουνίου), τομ. 123, τεύχος 1436, σσ. 806 – 819.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (2015), *Συνοπτική ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (2015β), *Ελληνική γλώσσα. Παρελθόν, παρόν, μέλλον*, Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.
- Μπάρτζης Γιάννης (2015), *Περιήγηση στον κόσμο των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου, από της ιδρύσεως του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα*, http://www.pi.ac.cy/pi/index.php?option=com_content&view=article&id=1300&Itemid=124&lang=el, ημερομηνία πρόσβασης 16 Δεκεμβρίου 2017.
- Μπαχαράς Δημήτρης (2008), «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», στο περ. *Μνήμων*, τομ. 29, σσ. 175 – 198.
- Μπέτσας, Γιάννης Σ. (2003), *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στο οθωμανικό κράτος: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής,.
- Μπέτσας Γιάννης (2010), «Η εκπαίδευση του νεοελληνισμού στην Οθωμανική επικράτεια: από το Τανζιμάτ (1839) στους Νεότουρκους (1908)», στο Τερζής

- Νίκος Π. (επιμ.), *Μελέτη της εκπαίδευσης του νεοελληνισμού. Πριν από το κράτος – έξω από το κράτος – στο κράτος*, σσ. 91 – 117, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος αδελφών Κυριακίδη α.ε.
- Μποέμ [Χατζόπουλος Δημήτρης] (1893α), «Σύγχρονοι Έλληνες Συγγραφείς. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», στην εφημερίδα *Άστρ*, τεύχος 837, 26-27 Μαρτίου, σσ. 1.
- Μποέμ [Χατζόπουλος Δημήτρης] (1893β), «Σύγχρονοι Έλληνες Συγγραφείς. Ανδρέας Καρκαβίτσας», στην εφημερίδα *Άστρ*, τεύχος 850, 9-10 Απριλίου, σσ. 2.
- Μπόζη Σούλα (2002), *Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου – Πέραν: 19^{ος} - 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Μπουζάκης Σήφης (1989), *Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά προβλήματα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπούτουρας Αθανάσιος (1919), *Επισκόπησις της ιστορίας του γλωσσικού ζητήματος και κριτική επί των σχετικών γνώμων*, στο *Δελτίον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Παράρτημα αρ. 2*, Αθήνα: τύποις Μιχ. Μαντζεβελάκη.
- Μυριβήλης Στρατής (1963), *Αγνάντεμα. Α΄ Ο Παλαμάς στη ζωή μου*, Αθήνα: Φέξη.
- Μυστακίδου Κατερίνα (2004), *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική αυτοκρατορία 1800 – 1923*, Αθήνα: Πατάκης.
- Νάσιουτζικ Παυλίνα (2002), *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη το 19^ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Νίγδελης Παντελής (2004), «Ο Πέτρος Παπαγεωργίου και το γλωσσικό ζήτημα. Όψεις του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στη Μακεδονία των αρχών του 20ού αιώνα», στο *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τεύχος 14 – 15, σσ. 80 – 90.
- Νούτσος Παναγιώτης (1997), *Νίκος Γιαννιός*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Νούτσος Χαράλαμπος (2004), «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση (1913-1931)», στο *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τομ. ΛΓ΄, μέρος Τρίτο, σσ. 43 – 53.
- Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος (1880), *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεων των νεωτέρων Ελλήνων από της αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, Κωνσταντινούπολη: τύποις Βουτυρά και Σ^α.
- Εύδης Θεόδωρος (1961), «Βιογραφικά Άμαντου», στο: *Νέα Εστία* (15 Νοεμβρίου), τεύχος 825, σσ. 1495 – 1497.
- Οικονομίδης Δημήτρης (1973), «Ο “Λόγος”, ο “Διόνυσος” και ο Θράσος Καστανάκης», στο *Νέα Εστία*, (1 Αυγούστου) τχ. 1106, σσ. 1017 – 1025.
- Οικονομίδης Δημοσθένης Η. (1903), *Περί του γλωσσικού ζητήματος παρ’ ημίν. Λόγος*

πανηγυρικός εκφωνηθείς εν τη Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή κατά την εορτή των Τριών Ιεραρχών, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελλάριου.

Οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων (1839), *Επίκρισις εις την περί Νεοελληνικής Εκκλησίας Σύντομον απάντησιν του Σοφολογιωτάτου Διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου Βάμβα*, Αθήνησιν: εκ της Τυπογραφίας Κ. Ράλλη.

Παντελίδης Νίκος (2007), *Δημιουργία της ελληνιστικής κοινής*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_14/index.html, ημερομηνία πρόσβασης 18 Ιουλίου 2017.

Παπαγεωργίου Πέτρος Π. Παπαγεωργίου, «Κριτικά και παλαιογραφικά εις τα παλαιά Αισχύλου σχόλια», στο *Jahrbücher für classische Philologie*, vol. 16, 1888, pp. 223-247.

Παπαδημητρίου Γιώτα (2004), «Εκπαιδευτικός Όμιλος Αιγύπτου. Ίδρυση, σκοπός, δράση», στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης. Πρακτικά, <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/papadimitriou.htm>, ημερομηνία πρόσβασης 2 Δεκεμβρίου 2017.

Παπακώστας Γιάννης (1980), *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Παπακώστας Γιάννης (1985), *Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδερφάτο της εθνικής γλώσσας: Η αλληλογραφία*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Παπαλεοντίου Λευτέρης (2003), «Η Κωνσταντινούπολη του Th. Gautier και του E. Φραγκούδη», στο *Σύγκριση/Comparaison* τομ. 14, σσ. 100 – 117.

Παπανούτσος Ευάγγελος Π. (1982), *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Φιλιππότης.

Παπαντωνίου Νίκος (1984), «Εισαγωγικό σημείωμα», στο Χρηστίδης Χριστοφορος, *δημοτική και νομικά. Πρόλογοι στις μεταγλωττίσεις νομικών κειμένων, τρεις ομιλίες, επίμετρο*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Α.Π.Θ.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος (1970), *Ιστορία του ελληνικού έθνους (η πρώτη μορφή: 1853)*, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, Αθήνα: Ερμής.

Παππάς Βασίλειος (2010), *Η λατινομάθεια του Δημήτριου - Δανιήλ Φιλιππίδη († 1832): Οι μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλώρου*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.

Παράσχος Κλέων (1938), «Γεώργιος Κ. Στρατήγης» στο: *Νέα Εστία*, τχ. 287, 1/12/1938, σσ. 1639 <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=64801&code=5752>, ημερομηνία πρόσβασης 27 Ιουνίου 2020.

Παρισιάδου Ελένη (2012), «Ο μεταφραστής Καίσαρ Εμμανουήλ Οι δημοσιευμένες ποιητικές μεταφράσεις του», στο *Σύγκριση*, τχ. 22, σσ. 27 – 35, <https://doi.org/10.12681/comparison.29>, ημερομηνία πρόσβασης 15/12/2020.

«Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιος. Περί των εις νεώτερον ελληνικόν ιδίωμα μεταφράσεων της τε Αγίας Γραφής καθόλου και του ιερού Ευαγγελίου ιδία» (1901), στο *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος ΚΑ', αρ. φ. 51, σσ. 498 – 502.

- Παυλίδης, Αντώνης Υ. (2009). *Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης (1800 – 1922). Εκπαίδευση και πολιτική*. Αθήνα: Σμυρνιωτάκης.
- Παυλίδης Αντώνης (2011), «Ιδεολογικές συγκρούσεις στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 20ού αιώνα: η περίπτωση του γλωσσικού ζητήματος», στο: 6^ο *Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης. Ελληνική γλώσσα και εκπαίδευση*, σσ. 411 – 424 <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119>, ημερομηνία πρόσβασης 14 Δεκεμβρίου 2017.
- Πετράκου Κυριακή (1995), «Ένα (σχεδόν) άγνωστο έργο του Γρηγόρη Ξενόπουλου», στο: *Παράβασις: επιστημονικό περιοδικό Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 1, σσ. 193 – 226, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών
- Πετράκου Κυριακή (1996), *Δραματικοί διαγωνισμοί στην Αθήνα 1870 – 1925*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.
- Πετρίδης Δημήτριος Γ. (1881), *Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία περί διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*, Αθήνα: εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού.
- Πετροπούλου Ασημίνα (2012), *Η πρώτη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974 – 1997): Ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας.
- Πετροπούλου Ιωάννα (1999), «Λείψανα αρχαίας πολυτέλειας», στο Μ.Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Πεφάνης Γιώργος (2000), «Ρίζες και άνθη του επτανησιακού θεάτρου: ο Βασιλικός του Αντωνίου Μάτεσι» στο: *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τομ. 32 σσ. 107 – 152, <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil>, ανακτήθηκε 4 Σεπτεμβρίου 2017.
- Πίνακες Στατιστικοί των εν Κωνσταντινουπόλει και κατά τα προάστεια σχολείων των ορθοδόξων, καταρτισθέντες φροντίδι και επιστασία της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής. (1870). Εν Κωνσταντινουπόλει: εκ του Πατριαρχικού τυπογραφείου.
- Πολέμη Καλλιόπη (1986), «Τα Σούτσεια. Βιβλιογραφική συμβολή», στο *The Gleaner*, τόμ. 18, σσ. 137-148, <https://doi.org/10.12681/er.290>, ανακτήθηκε 30 Ιανουαρίου 2022
- Πολίτης Λίνος (1979), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 2^η έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πολίτου – Μαρμαρινού Ελένη (1979), «Η εφημερίδα Ραμπαγιάς και η συμβολή της στην ανανέωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας», στο *Παρνασσός. Φιλολογικόν περιοδικόν κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον*, τομ. ΚΑ', αρ. 2, σσ. 237 – 257.
- Πολίτου – Μαρμαρινού Ελένη (1985), «Το περιοδικό Εστία (1876 – 1895) και το διήγημα: μια αντίθεση και μια θέση», στο *Παρουσία. Επιστημονικό περιοδικό του Συλ-*

λόγου Διδακτικού Προσωπικού Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, τομ. 3, σσ. 123 – 152

Πολυλάς Ιάκωβος (1892), *Η φιλολογική μας γλώσσα. Σκέψεις Ιακώβου Πολυλά*, Αθήνα: Εστία.

Ποσάντζη Βούλα (2003), «Ρωμιοί ποιητές στον ομογενειακό τύπο της Κωνσταντινούπολης (1880-1922): αντιπροσωπευτικά δείγματα ποιητικής γραφής», στο *Παρουσία. Επιστημονικό περιοδικό του Συλλόγου Διδακτικού Προσωπικού Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τομ. 15-16, σσ. 635 – 670.

Ποσάντζη Βούλα (2004), «Δύο ανέκδοτα γράμματα του Κύπρου Χρυσάνθη στον ποιητή Όμηρο Μπεκέ», στο *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τομ. 35, σσ. 253 – 265.

Ποσάντζη Βούλα (2009), «Το νεοελληνικό διήγημα στην Κωνσταντινούπολη (1880 – 1922). Από τη λαϊκή φαναριώτικη ηθογραφία στην αστική πεζογραφία», στο Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού και Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Το Διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη*, σσ. 284 – 303, Αθήνα: Gutenberg.

Πουγαρίδου Γεωργία (2017), *Εκπαιδευτικός δημοτικισμός – γλωσσική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέσα από την αλληλογραφία των Δημήτρη Γληνού, Αλέξανδρου Δελμούζου και Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1910 – 1926)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή.

Πούχγερ Βάλτερ (2006), «Κορακιστικά» στο *Ανθολογία Νεοελληνικής Δραματουργίας: Από την Κρητική αναγέννηση ως την Επανάσταση του 1821*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

«Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, της Γ΄ Συνόδου, της ΙΕ΄ Βουλευτικής Περιόδου» (1901), εν Αθήναις: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

Πυλαρινός Θεοδόσης (2008α) «Τα Δίκαια των Εθνών», στο: Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Α΄, σσ. 514 – 515, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Πυλαρινός Θεοδόσης (2008β) «Ελευθεροτυπία», στο: Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Β΄, σσ. 122 – 123, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Πυλαρινός Θεοδόσης (2008γ) «Πολιτική Επιθεώρησις», στο: Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Γ΄, σσ. 525 – 527, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Πυλαρινός Θεοδόσης (2010) «Η πραγματεία του Αντώνιου Μάτεσι για τη δημοτική γλώσσα» στο *Τεκμήριον (Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχαιονομίας και Βιβλιοθηκονομίας)*, τ. 9, σσ. 73 – 104, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο

- Πυλαρινός Θεοδόσης (2016) «Καρηκομόωντες: Ένας άγνωστος κωμικός αγών καθαρευόντων κατά μαλλιαρών για την ελληνική γλώσσα», στο: «*Studia Hellenica*» – *Το Βυζάντιο και η Δύση. Εισηγήσεις στα ελληνικά κατά το 5ο Συνέδριο με τίτλο Το Βυζάντιο και η Δύση 23-27 Νοεμβρίου 2015*, σσ. 69 – 86, Βουδαπέστη: Eötvös József Collegium.
- Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος (1874), *Άπαντα τα φιλολογικά, τομ. Β' διηγηματική και δραματική ποιήσεις*, Αθήνα: τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας
- Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος (1930), *Απομνημονεύματα*, τομ. 4, εν Αθήναις: Γεώργιος Κασδόνης.
- Ραγκαβής Κλέων (1884), *Θεοδώρα. Ποίημα δραματικόν εις μέρη πέντε*, Λειψία: εκ της Ανατολικής Τυπογραφίας Γ. Δρουγουλίνου.
- Ρενιέρης Μάρκος (1859), *Κύριλλος Λούκαρις ο Οικουμενικός Πατριάρχης*, εν Αθήναις: τυπογραφείον Δ. Αθ. Μαυρομαμάτη.
- Ρηγοπούλου Δήμητρα (2002), *Η εκπαιδευτική και γλωσσική πολιτική της μεταξικής περιόδου (1936 – 1941)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Ρίζου-Κουρουπού Ματούλα (1984), «Η φίλεργος εταιρία της Κωνσταντινούπολης: (1866-1876)», στο Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τομ. 5, σσ. 241-274
- Ρογάρη Γεωργία (2010), *Γλώσσα, πολιτική και παιδεία στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1911 – 1924)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα: Σχολή Επιστημών της Αγωγής – Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών.
- Ροδάς Μιχάλης (1943), «Ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος και η Νέα Σκηνή», στο περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 379, 15 Μαρτίου, σσ. 337 – 343 και 380, 1 Απριλίου, σσ. 425 – 430.
- Ροΐδης Εμμανουήλ (1885), *Πάρεργα*, Αθήνα: εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά.
- Ροΐδης Εμμανουήλ (1888α), «Το βιβλίον του Ψυχάρη», στο περ. *Εστία*, τόμος ΚΣΤ', τεύχος 668, σσ. 658 – 671.
- Ροΐδης Εμμανουήλ (1888β), *Το "Ταξίδι" του Ψυχάρη. Γλωσσική μελέτη*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Σάθας Κωνσταντίνος (1868), *Νεοελληνική φιλολογία: βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453 – 1821)*, Αθήνα: Χιωτέλλη
- Σάθας Κωνσταντίνος (1870), *Νεοελληνικής φιλολογίας παράρτημα. Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσης*, Αθήνα: τυπ. τέκνων Ανδρ. Κορομηλά.
- Σαλβάνου Αιμιλία, Σπυροπούλου Βάσω (2002), «Ακαδημία Κυδωνίων, Αϊβαλί», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3474>, ανακτήθηκε: 29 Αυγούστου 2017.

- Σαραντάκος Νίκος (2013), «Η γλώσσα στη μεταπολίτευση», στο: *Αρχειοτάξιο. Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, (Σεπτέμβριος), τεύχος 15, σσ. 48 – 51.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (2006), *Κωνσταντινούπολη 1856 – 1908. Η ακμή του ελληνισμού*, Δ΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σβορώνος Νίκος Γ. (1994), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σεφέρης Γιώργος (2013), *Δοκιμές. Πρώτος τόμος (1936 – 1947)*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Σκαλιδάκης (Ζαν Μαρί) Γιάννης (2012), *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (1944). Ένας τύπος επαναστατικής εξουσίας. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών.
- Σκάρα Αλεξάνδρα (2013), *Οικονομικές και πολιτισμικές συμπεριφορές των Ελλήνων ομογενών της Κωνσταντινούπολης κατά τον 19^ο αιώνα: μια συγκριτική προσέγγιση*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Σκαρλάτος, Δημήτριος, ο Βυζάντιος. (1851). *Η Κωνσταντινούπολις, ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*. τομ. Α΄ - Γ΄. Αθήνα: τυπογραφείο Ανδρέου Κορομηλιά.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος (1977), «Εργογραφικά του Μ. Χουρμούζη: Αγγελίες για την κωμωδία “Χορός” και για συναγωγή βουλευτικών λόγων» στο: *Μέλισσα των βιβλίων*, τομ. 3, σσ. 5-12.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος (2009), «Αντώνιος Φατσέας (1821 – 1872): ένας επανησιακός σύνδεσμος», στο *Η΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο: Πρακτικά, τ. IVβ: Επτανησιακός πολιτισμός*, σσ. 376 – 389, Αθήνα: εκδόσεις Σταμούλη.
- Σκληρός Γεώργιος (1922), *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, (2^η έκδοση), Αθήνα: εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου.
- Σκοπετέα Έλλη (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο
- Σκούρα Λαμπρινή (2002), «Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαίδευση των δασκάλων κατά τις δεκαετίες του '20 και του '30», στο: *2^ο Διεθνές Συνέδριο: Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις*, <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/skouira.htm>, ανακτήθηκε: 5 Ιανουαρίου 2018.
- Σκούρα Λαμπρινή (2012), «Γλωσσικό ζήτημα και εκπαίδευση κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα», στο: *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 6ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 5-7 Οκτωβρίου 2012, http://www.elliepek.gr/documents/6o_synedrio_eisigiseis/106_Skouira.pdf, ανακτήθηκε: 7 Ιανουαρίου 2018.

- Σκυλίτσης Ισίδωρος (1886), «Περί άρσεως ματαιοπονίας εν τω γράφειν, τυπογραφείν και στοιχειοχυτείν», *Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. Σύγγραμμα Περιοδικόν κατά μήνα εκδιδόμενον*, τομ. 10, σσ. 105 – 117, Αθήνα: Τύποις Θρ. Παπαλεξανδρή και Αλ. Παπαγεωργίου.
- Smith, Anthony D. (2000). *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Πέππα Εύα, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Σολωμός Διονύσιος (1859), *Άπαντα τα ευρισκόμενα*, επιμ. Ιάκωβος Πολυλάς, Ζάκυνθος: τυπογραφείον Ερμής.
- Σπανούδη Σοφία (1948), «Οι μαλλιαροί της Πόλης», *Τα Νέα*, αρ.φ. 890, 15/4/1948, σελ. 1-2 & 896, 22/4/1948, σελ. 1-2.
- Σολομωνίδης Χρήστος (1954), *Το θέατρο στη Σμύρνη (1657 – 1922)*, Αθήνα: [χ.ε.]
- Σούρλας Γεώργιος Ι. (2013), *Στέφανος Κομμητάς, Δάσκαλος του Γένους 1762 – 1830. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Σταματόπουλος Δημήτριος (1998), *Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ο πολιτικός ανταγωνισμός για την εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών 1858 – 1878*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Σταματόπουλος Δημήτριος (2001), «Η Εκκλησία ως Πολιτεία. Αναπαραστάσεις του ορθόδοξου μιλλέτ και το μοντέλο της συνταγματικής μοναρχίας (δεύτερο μισό 19^{ου} αι.)», στο *Μνήμων*, τομ. 23, σσ. 183 – 220.
- Σταματόπουλος Δημήτριος (2007α), «Τα όρια της “μέσης οδού”: Οικουμενικό Πατριαρχείο και Γλωσσικό Ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, τόμ. Β΄, σσ. 287 – 300, Πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ) Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Σταματόπουλος Δημήτριος (2007β), «Από τον Κρατύλο στον Έρδερο: διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Οθωμανική αυτοκρατορία (τέλη 19ου αιώνα)», στο Α. – Φ. Χρηστίδης (επιμ.) *Γλώσσα, κοινωνία, ιστορία: τα Βαλκάνια*, σσ. 239 – 251, Θεσσαλονίκη: Κέντρο ελληνικής γλώσσας.
- Σταματόπουλος Δημήτριος (2008α), «Ανατολή / Μικρά Ασία, γιάι / δηλαδή / Ανατολή», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Α΄, σσ. 204 – 205, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Σταματόπουλος Δημήτριος (2008β), «Ανατολικός Αστήρ», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Α΄, σσ. 208 – 209, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Σταματόπουλος Δημήτριος (2008γ), «Αρμονία», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Α΄, σσ. 285 – 286, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών

Ερευνών.

- Σταματόπουλος Δημήτριος Α. (2012), «...δε γίνεται να μην είναι Φαναριώτης στην ψυχή του...» Οικουμενισμός και εθνικισμός από την πρώτη στη δεύτερη πατριαρχία του Ιωακείμ Γ΄», στο Δαρδαβέσης Θεόδωρος Ι. (επιμ.), *Ιωακείμ Γ΄ ο Μεγαλοπρεπής. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη: Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, σσ. 189 – 224.
- Σταματοπούλου – Βασιλάκου, Χρυσόθεμις. (1990). *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Φιλοσοφική Σχολή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.
- Σταματοπούλου – Βασιλάκου Χρυσόθεμις (2007), «Ιωάννης Μ. Ραπτάρης. Ένας παραγνωρισμένος του ελληνότροπου ρομαντισμού», στο Βιβιλάκης Ιωσήφ (επιμ.), *Παράβασις. Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, Μελετήματα [5], Στέφανος. Τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχγκερ*, Αθήνα: Ergo.
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα (1976), *Δημοτικισμός και Κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα: Ερμής.
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα (1979), «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη. Από τις “παλιές καλές μέρες της Ιένας” στην “ανίερων πραγματικότητα” της βιοπάλης στην Αίγυπτο», στο *Μνήμων*, τομ. 7, σσ. 18 – 45.
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα (1985), *Σοσιαλισμός και μεταρρύθμιση. Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα (1986), «Η Φοιτητική Συντροφιά (1910) και το πρόβλημα της προσέγγισης των πρωτοποριακών κινημάτων», στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984*, τομ. Α, σσ. 657 – 665, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα (1989), «Εισαγωγή», στο: Βλαστός Πέτρος, *Συνώνυμα και συγγενικά*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα (1999), *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα: Ολκός.
- Σταύρου Τατιάνα (1948), «Η “Φιλολογική Ηχώ”. (Η συντροφιά και η εποχή της)» στο *Νέα Εστία*, (1 Νοεμβρίου) τχ. 512, σελ. 1355 – 1358, (15 Νοεμβρίου) τχ 513, σελ. 1419 – 1424, (1 Δεκεμβρίου) τχ. 514, σελ. 1482 – 1497.
- Σταύρου Τατιάνα (1971), «Ο τελευταίος από τους Μεγάλους (Όμηρος Μπεκές)» στο *Νέα Εστία*, (15 Φεβρουαρίου) τχ. 1047, σελ. 267 – 270.
- Στεφανάκης Γιώργος (1997), *Αναφορά στον Καζαντζάκη*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Συμεωνίδης Χαράλαμπος Π. (1999), «Μετά την Άλωση», στο Μ.Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.),

- Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- «Σύνταγμα της Ελλάδος» (1968), στο: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, 15 Νοεμβρίου 1968, τεύχος 1^ο, αρ.φ. 267.
- Σφυρόερας Βασίλειος Βλ. (1997), «Ιάκωβος Γ. Πιτζιπίος. Ένας ελάσσων λόγιος του 19^{ου} αιώνα», στο *Ο Ερανοστής*, τομ. 21, σσ. 337 – 351.
- Σφυρόερας, Βασίλειος (2003), «Οι Φαναριώτες. Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Η Οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821: Διαφωτισμός - Ιστορία της παιδείας - Θεσμοί και δίκαιο*, τομ.2, σσ. 297 – 308, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Serrano Manuel (2006), «Το γλωσσικό ζήτημα στο έργο του Γ. Βιζυηνού», στο Γ' συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, http://www.eens-congress.eu/?main_page=1&main_lang=de&eensCongress_cmd=showPaper&eensCongress_id=147#_ftnref24, ανακτήθηκε: 1 Οκτωβρίου 2017.
- Τανάγρας, Άγγελος (1901), «Η πρώτη της Νέας Σκηνής. Η “Άλκηστις” του Ευριπίδου», στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, αρ. φ. 7.090, σελ. 3, 23Νοεμβρίου.
- Τανταλίδης Ηλίας (1839), *Παίγνια ή ποιημάτια διάφορα. Εκδοθέντα υπό Ιωσήφ Μάγνητος*, Σμύρνη: εκ της Εμπορικής Τυπογραφίας Η Ηώς.
- Ταρίνας Στρατής (2005), «Έλληνες εκδότες και δημοσιογράφοι τουρκικών εφημερίδων της Πόλης», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σσ. 126 – 134.
- Ταρίνας Στρατής (2007), *Ο Ελληνικός Τύπος της Πόλης. Α' Μέρος – Εφημερίδες*, Istanbul: Ηχώ.
- Τασούλης Αθανάσιος (2009), «Αναστάσιος Λευκίας Γεωργιάδης (1773 – 1853): Πρώτος Καθηγητής και Κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», στο: *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, τομ. 26, σσ 818 – 825.
- Τερζής Νικόλαος Π. (1985), «Το αίτημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: μια κοινωνιολογική προσέγγιση», στο *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τομ. 3, σσ. 73-92.
- Τερζής Νικόλαος Π. (1988), *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα – Πράγματα και πρόσωπα*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Τερζής Νίκος Π. (2010), *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Ιστορικοκοινωνιολογικό πλαίσιο και «μελέτες περίπτωσης»*, 2^η έκδοση, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Τερτσέτης Γεώργιος (1854), *Κόριννα και Πίνδαρος*, Ζάκυνθος: Εκ της Τυπογραφίας ο Ζάκυνθος Κωνσταντίνου Ρωσολίμου.

- Τζιόβας Δημήτρης (2003), *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830 – 1930)*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τζώγα Βασιλική (2009), *Μελέτιος Πηγάς (1550 – 1601) Πατριάρχης Αλεξανδρείας: βίος – δράση – εργογραφία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- «Το ζήτημα της γλώσσας» (1903), στην εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φ. 2526, σελ. 1, 4 Νοεμβρίου.
- Το Σύνταγμα της Ελλάδος μετά την κατά το έτος 1911 αναθεώρησιν και μεταρρυθμισιν αυτού* (1911), Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Τσιλένης, Σάββας. (2009). *Η διαμόρφωση του χώρου στην Κωνσταντινούπολη: ο ρόλος των ομογενών αρχιτεκτόνων στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1935), *Από τη γλωσσική μας ιστορία: Βερναρδάκης – Κόντος – Χατζιδάκις*, ανατύπωση από το περιοδικό «Νέα Γράμματα», Αθήνα: τυπογραφείο Σεργιάδη.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1938), *Άπαντα, Τρίτος τόμος: Νεοελληνική γραμματική. Ιστορική εισαγωγή*, Αθήνα, [επανέκδοση: Άπαντα, Θεσσαλονίκη (1993): Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Α.Π.Θ.].
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1963α), *Άπαντα, Τέταρτος τόμος: Γλωσσικό ζήτημα και Γλωσσοεκπαιδευτικά Α΄*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Α.Π.Θ.
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης (1963β), *Άπαντα, Πέμπτος τόμος: Γλωσσικό ζήτημα και Γλωσσοεκπαιδευτικά Β΄*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Α.Π.Θ.
- Τρομπούκης, Κωνσταντίνος. (2000). *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη 1856 – 1923*. Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών.
- Τρυπάνης Κωνσταντίνος Α. (1984), *Ο Αττικισμός και το γλωσσικό μας ζήτημα*, Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων.
- Τσεβίκ – Μπαϊβερτιάν Κορνηλία (2008), *Το ζήτημα της γλώσσας στην Κωνσταντινούπολη: λόγος και αντίλογος στην εφημερίδα «Ο Ταχυδρόμος» (1898 – 1908)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τσιλένης, Σάββας. (2009). *Η διαμόρφωση του χώρου στην Κωνσταντινούπολη: ο ρόλος των ομογενών αρχιτεκτόνων στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ, ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ (1977), *Η νεοελληνική γλώσσα στη διοίκηση*, Αθήνα.

- Φαρδύς Νικόλαος Β. (1889), *Περί ατόνου και απνευματίστου γραφής της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης μαρτυρία και αποδείξεις*, Αθήνα: Τυπογραφείο καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη.
- «Φιλαδέλφειος ποιητικός αγών. Έκθεσις της επιτροπής των αγωνοδικών. Αναγνωσθείσα υπό του εισηγητού Αγγέλου Βλάχου τη 27 Οκτωβρίου εν τω Ζαπείω μεγάρω» (1891), *Εστία*, 44 (3 Νοεμβρίου) σσ. 265 – 269 & 45 (10 Νοεμβρίου), σσ. 281 – 288.
- Φιλήντας Μένος (1907), *Γραμματική της ρωμαϊκής γλώσσας*, τομ. Α΄, Αθήνα: Η “Νομική”.
- Φιλιππίδης Δανιήλ και Κωνσταντάς Γρηγόριος (1791), *Γεωγραφία Νεωτερική*, τομ. Α, Βιέννη: παρά τω ευγενεί κυρίω Θωμά τω Τράττνερν.
- Φουρναράκη Ελένη (2008), «Ευρυδίκη», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Β΄, σσ. 284 – 286, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Φουρναράκη Ελένη (2008β), «Κυψέλη», στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τομ. Β΄, σσ. 677 – 678, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Φραγκουδάκη Άννα (1977), *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής.
- Φραγκουδάκη Άννα (2001), *Η γλώσσα και το έθνος 1880 – 1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Φραγκουδάκη Άννα (2007), «Η καθαρεύουσα στο Σύνταγμα του 1911: όταν η πατρίδα υπερισχύει πολιτικά της κοινωνίας», στο: Βαρουχάκη Βάλια – Βατσάκη Αργυρώ (επιμ.), *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004*, σσ. 55 – 61, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος».
- Φωτιάδης Φώτης (1902), *Το γλωσσικόν ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, Αθήνα: Εστία.
- Χαμχούγιας, Χρήστος (2006), *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ΄ ο Φουρτουνιάδης εν μέσω εθνικών και εθνοφυλετικών ανταγωνισμών*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Θεολογική Σχολή ΑΠΘ.
- Χαντζή Στυλιανή (2019), *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή. Προσπάθειες, ματαιώσεις και αναθεωρήσεις στο πλαίσιο λειτουργίας του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910-1930)*, διδακτορική διατριβή, Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών.
- Χαραλαμπάκης Χριστόφορος (2010), «Το έργο του Μανόλη Τριανταφυλλίδη», στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα 30. Μνήμη Μ. Τριανταφυλλίδη. Πρακτικά της 30ής Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ.*, σσ. 13 – 31, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Ινστιτούτο

- Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Χαραλάμπους Δημήτρης Φ. (1987), *Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη: αφοί Κυριακίδη.
- Χαριλάου Νεόφυτος (1999), *Νεόφυτος Δούκας: ένας μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18ου - 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Χαρίτος Χαράλαμπος Γ. (1989), *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου. Τόμος πρώτος*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Χαρτοματζίδου – Λιάμα Ιωάννα (2003), *Η ποίηση μέσα από το περιοδικό Εστία (1876 – 1895)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Χατζιδάκις Γεώργιος (1920), «Γεννηθήτω φως. Ο μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία», Αθήνα: Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη.
- Α. Χρηστίδης (1901), «Η παιδείσις ημών και αγωγή κατά τον 19^{ον} αιώνα», *Αρμονία*, τχ. 9, σσ. 409-434, εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία».
- Χριστοδούλου Γεώργιος Α. (1999), «Κοραΐς και Κοδρικάς: η «μέση οδός» και η αντίδραση», στο Μ.Ζ. Κοπιδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Ψυχάρης Γιάννης (1904), *Ζωή κι αγάπη στη μοναξιά: ιστορικά ενός καινούργιου Ρομπινσώνα*, Αθήνα: Εστία.
- Ψυχάρης Γιάννης (1908), *Ρόδα και μήλα*, τομ. Ε1, Αθήνα: Εστία
- Ψυχάρης Γιάννης (1910), «Πάμε σκολειό», *Ο Νουμάς*, αρ. φ. 415, 12/12/1910, σσ. 257-262 & αρ.φ. 416, 26/12/1910, σσ. 273-277.
- Alexandris, Alexis. (1992). *The Greek minority of Istanbul and Geek – Turkish relations 1918 – 1974*. Athens: Centre for Asia Minor Studies.
- Annuaire de l' Association pour l' encouragement des Études Grecques en France (1873), Paris: A. Durand et Pedone – Lauriel, Libraires – Éditeurs.
- Ary Donald, Jacobs Lucy Cheser & Sorensen Chris (2010), *Introduction to Research in Education*, 8th edition, Belmont: Wadsworth.
- Boyar, Edru & Fleet, Kate. (2010). *A social history of ottoman Istanbul*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Çağlar Burhan (2017), «Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The Levant Herald and Constantinople Messenger (1859-1878)», διδακτορική διατριβή, Τορόντο: Department of Near and Middle Eastern Civilizations University of Toronto.

- Çelik, Zeynep. (1993). *The remaking of Istanbul Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
- De Coubertin Pierre (1896), «The Olympic Games of 1896» στο *The Century illustrated monthly magazine*, τχ. 53, σσ. 39 – 53, Νέα Υόρκη, ανακτήθηκε από: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.32106007454181&view=1up&seq=67>, 20/5/2021.
- Çakir Hamza (2006), «Tarihimizin ilk mizah dergisidiyojen'in kapatma cezalarına yine mizahiyoldan gösterdiği tepkiler», στο *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, τομ. 15, σσ. 161 – 172.
- Cleveland, William L; Bunton, Martin. (2009). *A History of the Modern Middle East (4th ed.)*. Boulder, CO: Westview Press.
- Davison, Roderic H, (1954). Turkish attitudes concerning Christian – Muslim equality in the nineteenth century στο *The American Historical Review*, vol. 59, no. 4 (Jul. 1954) σελ. 844-864, Oxford University Press, <http://www.jstor.org/stable/1845120> ημερομηνία πρόσβασης 18/1/2018.
- Davison, Roderic H. (1963). *Reform in the Ottoman empire 1856 – 1876*. New Jersey: Princeton University Press.
- Dilthey, Wilhelm, and Frederic Jameson (1972) «The Rise of Hermeneutics», *New Literary History*, vol. 3, no. 2, Johns Hopkins University Press, pp. 229–44, <https://doi.org/10.2307/468313> ημερομηνία πρόσβασης 12 Απριλίου 2022.
- Eliot, Sir Charles. (1908). *Turkey in Europe*. London: Edward Arnold.
- Exertzoglou, Haris H.A. (1986). *Greek banking in Constantinople, 1850 – 1881*. PhD thesis. King's College, London University.
- Exertzoglou Haris (1999), «The development of a Greek Ottoman bourgeoisie: Investment patterns in the Ottoman empire, 1850 – 1914», στο Dimitri Gondicas and Charles Issawi (eds), *Ottoman Greeks in the age of nationalism : politics, economy, and society in the nineteenth century*, Princeton, N.J.: Darwin Press.
- Exertzoglou, Haris. (2000). Shifting Boundaries: Language, Community and the "non-Greek speaking Greeks". *Historiein*, 1, σσ. 75–92. <https://doi.org/10.12681/historiein.127> ημερομηνία πρόσβασης 10 Οκτωβρίου 2022.
- Findley, Carter Vaughn, (2008). The Tanzimat, στο Resat Kasaba (ed.) *The Cambridge History of Turkey, vol. 4 Turkey in the modern world*, (pp. 11-37), Cambridge, Cambridge University Press.
- Frangoudaki, Anna (1992), «Diglossia and the Present Language Situation in Greece: A Sociological Approach to the Interpretation of Diglossia and Some Hypotheses on Today's Linguistic Reality», *Language in Society*, 21(3), pp. 365–381. <http://www.jstor.org/stable/4168366> ημερομηνία πρόσβασης 9 Οκτωβρίου 2022.
- Gallant Thomas W. (2001), *Brief histories: Modern Greece*, London: Arnold.
- Göçek, Fatma Müge. (1996). *Rise of the bourgeoisie, demise of empire: Ottoman*

- westernization and social change*. New York: Oxford University Press.
- Groat Linda & Wang David (2013), *Architectural research methods (2nd edition)*, New Jersey: John Wiley & Sons Inc.
- Helladius Alexandrus (1714), *Status praesens Ecclesiae Graecae*, Νυρεμβέργη: Impressus A.R.S.
- Johnson Burke & Christensen Larry (2012), *Educational Research. Quantitative, qualitative and Mixed Approaches*, 4th edition, Los Angeles: SAGE.
- Joseph John E. (2004), *Language and identity*, Basingstoke: Palgrave & Macmillan.
- Kamouzis Dimitris (2010), *The Constantinopolitan Greeks in an era of secular nationalism, mid-19th century to 1930*. PhD thesis, London: King's College.
- Kamouzis, Dimitris (2021), *Greeks in Turkey. Elite Nationalism and Minority Politics in Late Ottoman and Early Republican Istanbul*, Abingdon Oxon: Routledge.
- Karpat Kemal H. (1985), *Ottoman population 1830-1914. Demographic and social characteristics*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Karpat Kemal H. (2002), *Studies on Ottoman Social and Political History: selected articles and essays*. Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Kitromilides Paschalis M. & Alexandris Alexis (1984), «Ethnic survival, Nationalism and forced migration. The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ.5, σσ. 9-44.
- Kitromilides Paschalis M. (1989), «“Imagined Communities” and the Origins of the National Question in the Balkans», *European History Quarterly*, 19(2), 149-192.
- Kritikos Georgios (2013), «The nationalism of Greek language: The two faces of Janus in the early 20th century», *Balkan Studies*, 47. pp. 133-163.
- Liakos Antonis (2001), «The making of the Greek history: The construction of national time», in Jacques Revel & Giovanni Levi (eds.), *Political Uses of the Past: The recent Mediterranean Experience*, London: Frank Cass, pp. 27-42.
- Livanios, D. (2007). The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913). *The Historical Review/La Revue Historique*, 3, 33–70. <https://doi.org/10.12681/hr.198> ημερομηνία πρόσβασης 12 Οκτωβρίου 2022.
- Mackridge Peter (2009β), «A language in the image of the nation: Modern greek and some parallel cases, in R. Beaton & D. Ricks (eds.) *The making of modern Greece: Nationalism, romanticism, & the uses of the past (1797-1986)*, pp. 177-187, Farnham: Ashgate Publishing Limited.
- Marmaras, Emmanuel V. & Tsilenis, Savvas E. (2011). Parallel Routes: Proposals for large scale projects in the centres of Athens and Istanbul at the beginning of the twentieth century. *A / Z ITU Journal of the Faculty of Architecture*. Vol: 8, No:1, 68-84.

- Mills, Amy. (2010). *Streets of memory: landscape, tolerance and national identity in Istanbul*. Athens, Georgia: University of Georgia Press.
- Quantz Richard A. (1991), «Interpretive Method in Historical Research: Ethnohistory Reconsidered» in *The Teacher's Voice: A Qualitative Analysis of Teaching in Twentieth-Century America*, ed. Richard J. Altenbaugh, pp. 174 – 194, London: Falmer Press.
- Riley Kathleen (2008), *The Reception and Performance of Euripides' Herakles. Reasoning Madness*, New York: Oxford University Press.
- Rotolo Vincenzo (1965), *A. Korais e la questione della lingua in Grecia*, Palermo: L'Accademia.
- Sager, Fritz, and Rosser, Christian (2015) «Historical Methods», in Bevir, Mark und Rhodes, R.A.W. (Hrsg.), *The Routledge Handbook of Interpretive Political Science*. London / New York: Routledge, https://www.researchgate.net/publication/281620532_Historical_Methods, ημερομηνία πρόσβασης 28/01/2022.
- Shaw Stanford J. & Shaw Ezel Kural (1997), *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, vol.2, New York: Cambridge University Press.
- Stamatopoulos Dimitris (2010), “Ecumenical Ideology in the Orthodox Millet (19th-20th century)”, in: Lorans Tanatar Baruh & Vangelis Kechriotis (eds), *Economy and Society on Both Shores of the Aegean*, Athens: Alpha Bank Historical Archives.
- Synvet, Anne. (1878). *Les Grecs de l'Empire Ottoman. Etude Statistique et Ethnographique*. Constantinople: Imprimerie de «l'Orient Illustré».
- Tsitsipis, Lukas D. & Elmendorf, William W. (1983). Language Shift among the Albanian Speakers of Greece, *Anthropological Linguistics*, Vol. 25, No. 3 (Fall, 1983), pp. 288-308.
- Tziovas Dimitris (1994), «Heteroglossia and the defeat of regionalism in Greece», in *Kambos: Cambridge Papers in Modern Greek 2*, pp. 95-120, https://www.academia.edu/707327/Heteroglossia_and_the_Defeat_of_Regionalism_in_Greece, ημερομηνία πρόσβασης 8 Οκτωβρίου 2022.
- Veremis, T. (1989), «From the National State to the Stateless Nation 1821-1910», *European History Quarterly*, 19(2), pp. 135-148.
- Weber Johannes (2006), Strassburg, 1605: The Origins of the Newspaper in Europe, στο *German History*, vol. 24, is. 3, pp 387– 412, <https://doi.org/10.1191/0266355406gh380oa> ημερομηνία πρόσβασης 2 Νοεμβρίου 2012.
- Weiker, Walter F. (1968), «The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform» στο *Administrative Science Quarterly*, Vol. 13, No. 3, Special Issue on Organizations and Social Development, σσ. 451-470, Sage Publications Inc, <http://www.jstor.org/stable/2391053> ανακτήθηκε 31 Οκτωβρίου 2012.
- Wilamowitz - Moellendorff Ulrich. von (1900), «Asianismus und Atticismus», *εφημερίδα: Hermes*, τομ. 35, σσ. 1 - 52,

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k55073d/f1.image.langDE>, ανακτήθηκε 18 Ιουλίου 2017.

Yalman Ahmed Emin (1914), *The development of modern Turkey as measured by its press*, New York: Columbia University Press.

Zimmermann Jens (2016), «F.D.E. Schleiermacher», in Keane, Niall & Lawn, Chris (eds), *The Blackwell Companion to Hermeneutics*, pp. 360-365, Hoboken: Wiley – Blackwell.

Zürcher, Eric J. (2005). *Turkey, a modern history*. London: I.B. Tauris.